Ἐπετηρὶς

Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

ΤΟΜΟΙ ΛΘ΄-Μ΄

ΛΕΙΜΩΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ Τῼ͂ ΚΑΘΗΓΗΤῌ͂

ΝΙΚΟΛΑῼ͂ Β. ΤΩΜΑΔΑΚῌ͂

ΓΕΝΙΚῼ͂ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙ͂ ΤΗ͂Σ ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑῚ ΔΙΕΥΘΥΝΤῌ͂ ΤΗ͂Σ ἘΠΕΤΗΡΙΔΟΣ

ἈΘΗ͂ΝΑΙ 1972-73

ΛΕΙΜΩΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΝΙΚΟΛΑΩ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

ΕΠΙ ΤΗ ΕΞΗΚΟΣΤΗ ΠΕΜΠΤΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΕΠΕΤΕΙΩ ΚΑΙ
ΤΗ ΛΗΞΕΙ ΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΑΥΤΟΥ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ (1972),
ΤΗ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗ ΠΡΩΤΗ ΕΠΕΤΕΙΩ
ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΘΗΤΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ (1973)
ΚΑΙ ΤΗ ΕΙΚΟΣΑΕΤΗΡΙΔΙ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΥΠ' ΑΥΤΟΥ
ΤΗΣ «ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ» (1955 - 1974)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1972 - 1973

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
(φωτογραφία Ν. Μπιτζελέρη, Μάρτιος 1974).

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ,
ΟΙ ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΙ, ΟΙ ΜΑΘΗΤΑΙ,
ΦΙΛΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

ΤΩ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΝΙΚΟΛΑΩ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΗΣ «ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ» (1955 - 1974)
ΚΑΙ
ΓΕΝΙΚΩ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΙΣ ΠΟΛΛΑ ΕΤΗ

ΑΘΗΝΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 25ῃ Ὀκτωβρίου 1972

Ἀξιότιμε Κύριε,

Ὁ διευθυντὴς τῶν ὡς ἄνω δύο ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καθηγητὴς κ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης τὴν 31ην Αὐγούστου 1972 ἐξῆλθε τῆς πανεπιστημιακῆς ὑπηρεσίας (ὡς κατὰ τὸν ἑλληνικὸν νόμον συμπληρώσας τὸ 65ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ).

Αἱ δύο ἐπιστημονικαὶ Ἑταιρεῖαι, αἱ ἐκδίδουσαι τὰ ὡς ἄνω περιοδικά, τιμῶσαι τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ ἐν λόγῳ διδασκάλου καὶ ἐρευνητοῦ, ἀπεφάσισαν ἵνα τῷ ἀφιερωθῶσιν οἱ ἀντίστοιχοι τόμοι αὐτῶν τοῦ 1972 ἔτους καὶ κληθῶσιν οἱ συνεργάται, συνάδελφοι, μαθηταὶ καὶ φίλοι πρὸς συνεργασίαν εἰς τοὺς δύο τιμητικοὺς τόμους. Καὶ εἰς μὲν τὴν ***Ἀθηνᾶν*** θὰ δημοσιευθῶσιν αἱ φιλολογικαί, γλωσσικαί, ἱστορικαί, ἀρχαιολογικαί, φιλοσοφικαί, λαογραφικαὶ συνεργασίαι αἱ ἄσχετοι πρὸς τὸ Βυζάντιον, εἰς δὲ τὴν ***Ἐπετηρίδα Βυζαντινῶν Σπουδῶν*** αἱ βυζαντινολογικαὶ (φιλολογία, ἱστορία, θεολογία, λαογραφία, ἀρχαιολογία, δίκαιον). Οἱ συνεργάται θὰ λάβωσιν ἀνὰ 100 ἀνάτυπα τῆς δημοσιευθησομένης ἐργασίας αὐτῶν.

Ὅθεν παρακαλοῦμεν, ἐὰν προτίθεσθε νὰ συνεργασθῆτε εἰς τοὺς ὡς ἄνω τόμους, ὅπως δηλώσητε ἡμῖν τοῦτο καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἄρθρου ἢ μελέτης (ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνῃ τὸ τυπογραφικὸν φύλλον) μέχρι 31ης Δεκεμβρίου ἐ.ἔ., ἀποστείλητε δὲ τὴν συνεργασίαν ὑμῶν μέχρι 30ῆς Ἀπριλίου 1973. Αἱ συνεργασίαι εἶναι δεκταὶ εἰς ἑλληνικὴν (λογίαν καὶ νεωτέραν), λατινικήν, ἀγγλικήν, γαλλικήν, γερμανικήν, ἰταλικὴν καὶ ἱσπανικήν.

Μετὰ τιμῆς καὶ εὐχαριστιῶν
Διὰ τὴν σύνταξιν τῶν ὡς ἄνω περιοδικῶν

Δικαῖος Β. Βαγιακάκος δ.Φ. — Σταῦρος Ἰ. Κουρούσης δ.Φ.

ΛΕΙΜΩΝ – ΛΕΙΜΩΝΑΡΙΟΝ

ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΘΕΝΤΕΣ*

ΑΙΓΥΠΤΟΣ : (Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας) : Θ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, μέγας ὑπομνηματογράφος.

ΑΥΣΤΡΙΑ : ** E. TRAPP, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Βόννης.

ΒΑΤΙΚΑΝΟΝ : * P. CANART, Scriptor Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

ΒΕΛΓΙΟΝ : * F. HALKIN, Βολλανδιστής.
* Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐρευνητής, Louvain.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ : I. DUJČEV, Ἀκαδημαϊκός.

ΓΑΛΛΙΑ : ** R. GUILLAND, ὁμ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου.
* † V. LAURENT, Ἀσσομπσιονιστής.
ΔΗΜ. ΗΛΙΑΔΟΥ, Ἐρευνήτρια.

ΓΕΡΜΑΝΙΑ : H. HERTER, ὁμ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου Βόννης.

Η.Π.Α. : * A. TURYN, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Urbana, Illinois.
* P. CHARANIS, καθηγητὴς Πανεπιστημίου.
* Μ. ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Urbana, Illinois.

ΙΤΑΛΙΑ : * Q. CATAUDELLA, ὁμ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου Catania.
* B. LAVAGNINI, ὁμ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου Palermo.
R. CANTARELLA, ὁμ. καθηγητὴς κρατικοῦ Πανεπιστημίου Μιλάνου.
** A. GARZYA, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Νεαπόλεως.
* P. LEONE, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Macerata.
* E. FOLLIERI, ἐντετ. ὑφηγήτρια Πανεπιστημίου Ῥώμης.
* G. FEDALTO, ἱστορικὸς συγγραφεύς, ἐνετολόγος.
* U. CRISCUOLO, Dr., πανεπ. βοηθός.

---

* Οἱ συνεργασθέντες εἰς τὸν «Λειμῶνα» (= ΕΕΒΣ ΛΘ΄ - Μ΄, 1972 - 1973) ἐσημειώθησαν δι' ἀστερίσκου. Οἱ σημειούμενοι διὰ δύο ἀστερίσκων συνειργάσθησαν καὶ εἰς τὸ «Λειμωνάριον» (= «Ἀθηνᾶ» ΟΓ΄ - ΟΔ΄, 1972 - 1973), ἔνθα οἱ ἄνευ ἀστερίσκου.

ΕΛΛΑΣ :

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν

* Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὁμ. καθηγητὴς Φιλοσοφ. Σχολῆς, Ἀκαδημαϊκός.

* Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, ὁμ. καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς.

* Γ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, τέως καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* Φ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Ν. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

** Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, ἔκτ. καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς.

* ΣΤΥΛ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ἔκτ. καθηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Γ. ΚΟΡΡΕΣ, ἐπικ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, ἐπικ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, ἐπικ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, ἐντετ. ὑφηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Α. ΝΙΚΗΤΑΣ, ἐντετ. ὑφηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* ΣΠ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, ἐντετ. ὑφηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς.

ΣΤΕΦ. ΗΜΕΛΛΟΣ, ὑφηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Δ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, ὑφηγητὴς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, ὁμ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

ΣΤΥΛ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, ὁμ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

ΑΠ. ΣΑΧΙΝΗΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Π. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, ἔκτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Ι.-Θ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ἐπικ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

* Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, τακτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* ΓΛ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, ἔκτ. καθηγήτρια Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

* Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, ἔκτ. καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

Κέντρον Συντάξεως Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ δ.Φ., διευθυντής.

ΙΩ. ΠΟΥΛΟΣ δ.Φ., ἐπίτιμος συντάκτης.

Ν. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ δ.Φ., συντάκτης.

Τ. ΓΙΟΧΑΛΑΣ δ.Φ., ἔκτ. συντάκτης.

Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

* Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ δ.Φ., συντάκτης.

Κέντρον Ἐρεύνης Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

ΕΛ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ δ.Φ., διευθυντής.

ΕΛ. ΜΠΕΛΙΑ δ.Φ., συντάκτις.

Κέντρον Ἐρεύνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ δ.Φ., διευθυντής.

Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη

* Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ δ.Φ., ἐπιμελητὴς Τμήματος Χειρογράφων.

Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους

Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ δ.Φ., διευθυντής.

* Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ, γραμματεύς.

Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης

ΑΝΘ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΧΡΙΣΤΟΥΛΑΚΗ, προϊσταμένη.

Ἑταιρεία Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ

Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ δ.Φ., Γραμματεύς.

* ἱερεὺς ΙΩ. ΡΑΜΦΟΣ, θεολόγος, σύμβουλος.

ΣΠ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ δ.Φ., ἱστορικός, σύμβουλος.

Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, δικηγόρος ἐν Πάτραις, συγγραφεύς.

Ἑταιρεία Ἱστορικῶν Κρητικῶν Μελετῶν

Μ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ, πρόεδρος.

ΕΛ. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, φυσικός, ἐπίτιμος γυμνασιάρχης.

Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν

** Δ. ΓΚΙΝΗΣ δ.Ν., α' ἀντιπρόεδρος.

* Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, ἀρχιτέκτων, συγγραφεύς.

ΕΛ. ΚΟΥΚΚΟΥ δ.Φ., συγγραφεύς.
* Θ. ΞΥΔΗΣ, συγγραφεύς, λογοτέχνης.

* ΕΥΤ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ δ.Φ., βυζαντινολόγος.

* ΘΕΟΧ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ δ.Φ., καθηγητής.

ΙΩ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ, συγγραφεύς.

* Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, φιλόλογος - καθηγητής.

* Γ. ΛΟΥΠΑΣΗΣ, φιλόλογος.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία

** ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ δ.Φ., πανεπ. βοηθός, ταμίας.

Κ. ΜΑΜΩΝΗ δ.Φ., καθηγήτρια.

ΕΜΜ. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ δ.Φ., πανεπ. βοηθός.

ΙΩ. ΒΑΡΤΣΟΣ δ.Φ., καθηγητής.

Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ δ.Φ., πανεπ. ἐπιμελητής.

Π. ΚΟΝΤΟΣ, πανεπ. βοηθός.

ΣΠ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ δ.Φ., σκηνοθέτης.

ΕΥΘ. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, φιλόλογος - καθηγητής.

Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἡρακλείου

* ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ δ.Φ., διευθυντής.

Λοιποὶ Συνεργάται

Κ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΙΔΟΥ, ἀρχαιολόγος.

* ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ δ.Φ., ἐρευνήτρια Ε.Ι.Ε.

* Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ δ.Φ., πανεπ. ἐπιμελητής.

ΔΗΜ. ΚΟΝΤΟΥ δ.Φ., πανεπ. βοηθός.

ΛΕΩΝ. Γ. ΜΑΝΟΛΙΚΑΚΗΣ, πρώην Διευθυντὴς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Χανίων.

* ΑΓΓ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, φιλόλογος - καθηγήτρια.

ΚΥΠΡΟΣ : Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ δ.Φ., τέως ὑπουργός.

Κ. ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ δ.Φ., πρ. πρέσβυς.

Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ δ.Φ., διευθυντὴς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν.

* Κ. ΚΥΡΡΗΣ δ.Φ., συνεργάτης Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν.

ΟΛΛΑΝΔΙΑ : * F. DE WAELE, ὁμ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου Nijmegen.

ΟΥΓΓΑΡΙΑ : * † G. MORAVCSIK, ὁμ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου.

ΡΟΥΜΑΝΙΑ : * G. CRONŢ, συνεργάτης Ἱστορικοῦ Ἰνστιτούτου.

N. CAMARIANO, συνεργάτης Ἱστορικοῦ Ἰνστιτούτου.

A. CAMARIANO - CIORAN, συνεργάτις Ἱστορικοῦ Ἰνστιτούτου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

(Χανιά 16 - 5 - 1907 –)

Πτυχιοῦχος Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1929).
Διδάκτωρ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1935).
Διευθυντὴς Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης (1933 - 1947).
Διευθυντὴς Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (1947 - 1950).
Τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1950 - 1972 (κοσμήτωρ 1958 - 1959, 1965 - 1966, 1970 - 1971).
Ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (1953).
Ξένος Ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Γραμμάτων, Τεχνῶν καὶ Ἐπιστημῶν τοῦ Παλέρμου τῆς Ἰταλίας (1955).
Ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Milano (1966).
Πρόεδρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας (1958), διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ ΑΘΗΝΑ (1947), ἑταῖρος ἀπὸ τοῦ 1930.
Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1955) καὶ διευθυντὴς τῆς ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ αὐτῆς (ἑταῖρος ἀπὸ τοῦ 1932).
Σύμβουλος τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος καὶ διευθυντὴς τοῦ ΔΕΛΤΙΟΥ αὐτῆς (1955 - 1965).
Πρόεδρος τῆς «Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ» καὶ τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περ. «Μνημοσύνη» (1966 -).
Σύμβουλος τῆς ἐν Ἀθήναις Γλωσσικῆς Ἑταιρείας (1947 -).
Ἑταῖρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1954).
Ἑταῖρος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1932).
Ἑταῖρος τῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας (1932).
Ἑταῖρος τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ.
Μέλος τακτικὸν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός».
Ἐπίτιμον ἢ τακτικὸν μέλος πολλῶν ἄλλων σωματείων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκτενὴς βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμάτων τοῦ καθηγητοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Λειμωνάριον (='Αθηνᾶ ΟΓ' - ΟΔ', σσ. κη' - ρβ') περιλαβοῦσα 1001 λήμματα. Ἡ ἐνταῦθα καταχωριζομένη ἀφορᾷ μόνον εἰς τὰ Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ θέματα, καὶ οὐχὶ πάντα, ὅσα ἐδημοσιεύθησαν διὰ περιοδικῶν καὶ Λεξικῶν. Ὁλοσχερῶς παρελείφθησαν τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα καὶ πολυάριθμα ἄρθρα ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν αὐτὴν ὕλην, καθὼς καὶ πᾶν ἀφορῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ νεωτέραν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

ΔΙΕΕ = Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι).
ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι).
ΕΕΚΣ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι).
ΕΕΦΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι).
ΕΛΗ = Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἡλίου (Ἀθῆναι).
ἐφ. = ἐφημερίς.
ἡμερ. = ἡμερολόγιον.
ΘΗΕ = Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (Ἀθῆναι).
κ.ἄ. = καὶ ἄλλα
κ.ἀ. = καὶ ἀλλαχοῦ.
ΜΕΕ = Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (Ἀθῆναι).
περ. = περιοδικόν.
πρβλ. = παράβαλε.
στ. = στήλη.
σ., σσ. = σελίς, σελίδες.

22 - 3 - 1974

Α'. ΑΥΤΟΤΕΛΩΣ

1. ⟨Μετὰ τοῦ Σόλωνος Π. Βογιατζάκη⟩, Σημειώματα ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γωνιᾶς. Ἐν Χανίοις 1931, 47.
2. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορική. Ἐν Ἀθήναις 1947, 148.
3. Οἱ Ἕλληνες καὶ αἱ φιλολογικαὶ βυζαντιναὶ σπουδαί. Λόγος ἐναρκτήριος ⟨3 Μαρτίου 1950⟩. Ἐν Ἀθήναις 1950, 40.
4. Δούκας, ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἁλώσεως ἐκ τοῦ ἰδίου του ἔργου. Μετὰ τοῦ κειμένου τῆς περιγραφῆς τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Ἀθήναις 1950, 32.
5. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμος Α', Ἀθῆναι 1952, 268.
6. Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη : Περὶ Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων... Ἀθῆναι 1953, 236.
7. Ἀκολουθία καὶ Βίος τῆς ὁσιομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ μητρὸς ἡμῶν Φιλοθέης τῆς Ἀθηναίας, ψαλλομένη τῇ 19ῃ Φεβρουαρίου... Μετ' εἰσαγωγῆς ὑπὸ Νικ. Β. Τωμαδάκη. Ἐν Ἀθήναις 1953, 64.
8. Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία. Εἰσαγωγή, κείμενα, κατάλογος ἐπιστολογράφων ⟨ἔκδοσις δευτέρα [ἡ πρώτη ἐν τῷ ἀρ. 5]⟩. Ἐν Ἀθήναις 1955, 152.
9. Ρωμανὸς καὶ Ἅγιος Δημήτριος, ἁγιολογικαὶ καὶ ὑμνογραφικαὶ ἐπιστασίαι. Ἐν Ἀθήναις 1955, 51 [= περ. «Ἀθηνᾶ» ΝΘ', 1955, 86 - 130, ὅπερ ἐκυκλοφορήθη καὶ εἰς ἴδιον ἀνάτυπον].
10. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Θέματα ἱστορίας καὶ φιλολογίας ⟨10 ἄρθρα καὶ ὁμιλίαι⟩. Ἀθῆναι 1956, 88. [Τὰ πρῶτα 9 ἀνετυπώθησαν ἐκ τοῦ περ. «Ἐκκλησία» 31, 1954, τὸ 10ον: Ἡ θρησκευτικὴ ζωή, εἰς α' ἔκδοσιν].
11. Βυζαντινὴ Γραμματολογία (1204 - 1453), Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγειοι χρόνοι. Τεῦχος πρῶτον. Ὁ δέκατος τρίτος αἰών. Ἐν Ἀθήναις 1957, 126.
12. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμος πρῶτος, ἔκδοσις δευτέρα. Ἐν Ἀθήναις 1958, 366 [καὶ εἰς δύο τεύχη Α' 1956, Β' 1958].
13. Ἀνθολόγιον Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας, ἤτοι κείμενα Ρωμανοῦ καὶ ἄλλων ποιητῶν κριτικῶς ἐκδεδομένα, ἐπιμελείᾳ... Ἐν Ἀθήναις 1958, η' + 158.

14. Τὸ ΟΧΙ τοῦ 1940 καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀντίστασις ἐν Ἠπείρῳ κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα. Μετ' εἰσηγήσεως τοῦ... πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν... Ἐν Ἀθήναις 1958, 18 [= Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι 3, 1958 - 1959, 7 - 18].
15. Οἱ Λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἰωάννινα 1960, 19 ⟨Ἑταιρεία Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν. Διαλέξεις⟩.
16. Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων. Ἐν Ἀθήναις 1961, η' + 782.
17. Ἀπανθίσματα. Γραμματολογικὰ καὶ βιογραφικὰ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας. Μελέται καὶ ἄρθρα. Ἀθῆναι 1962, 295. [Περιέχει καὶ μεταβυζαντινὴν ὕλην].
18. Συλλάβιον Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεῦχος Α' : Ἡ Ἀκάθιστος ἑορτὴ καὶ ἡ ὑμνολογία της. Ἐν Ἀθήναις 1964, 48.
19. Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν. Τόμος πρῶτος, ἔκδοσις τρίτη. Ἀθῆναι 1965, η' + 254.
20. Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν. Τόμος δεύτερος, ἔκδοσις τρίτη. Ἀθῆναι 1965, η' + 296.
21. Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, μελέται καὶ κείμενα. Ἀθῆναι 1965, η' + 248.
22. Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. Ἀθῆναι 1965, 23 [= ΘΗΕ 7, 967 - 979].
23. Βιογραφικὸν Σημείωμα, ἤτοι Ὑπόμνημα διὰ τὴν... ἕδραν Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Γραμματείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀντὶ χειρογράφου. Ἐν Ἀθήναις Ἰούλιος 1965, 45.
24. Συλλάβιον Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεῦχος Β' : Πεζογραφία. Ἀθῆναι 1966, ⟨σσ.⟩ 49 - 174 [καὶ ὁλόκληρος ὁ τόμος, τεύχη Α' - Β'].
25. Ἅγιοι Ἀνάργυροι, παλαιὸς καθεδρικὸς ναὸς Χανίων. Ἐν Ἀθήναις 1969, 16 + ε' πίνακες ⟨βελτιωμένη ἔκδοσις τοῦ ἀρ. 202⟩ [πρβλ. διόρθωσιν ΕΕΒΣ 37, 1969 - 1970, 532].
26. Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων καὶ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου..., ἔκδοσις δευτέρα μετὰ προσθηκῶν. Ἀθῆναι 1969, 256 [πρβλ. ἀρ. 6].
27. Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν. Τόμος τρίτος, ἔκδοσις τρίτη. Ἀθῆναι 1969 - 1970, 337.
28. Βιτσέντζου Κορνάρου, Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀνωνύμου, Ἡ Εὐμορφη Βοσκοπούλα. Προλεγόμενα, εἰσαγωγαί, κείμενα, λεξιλόγιον ὑπὸ —. Ἐκδόσεις «Γρηγόρη». Ἀθῆναι ⟨1971⟩, 101.
29. Miscellanea Byzantina - neohellenica (Saggi, note, articoli, ricerche di Filologia, Letteratura e Storia bizantina e neogreca). Editrice Memor. Modena 1972, 250. [Ἀνατύπωσις μελετῶν μετὰ συμπληρώσεων].

Β'. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

1. Βυζαντινὴ Φιλολογία

30. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 2, 1948, 47 - 72 + 2 πίν. [Ἡράκλειον].
31. Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;, ΕΕΒΣ 18, 1948, 99 - 143.
32. Ὁ αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος cod. Marc. gr. 533, ΕΕΒΣ 18, 1948, 245 - 246.
33. Ἰωσὴφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα Κρητικά, ΕΕΒΣ 19, 1949, 130 - 154.
34. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις καὶ ἡ συμφωνία αὐτῆς πρὸς τὸ δόγμα καὶ τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν, περ. «Ἀθηνᾶ» 53, 1949, 94 - 118.
35. Ὑμνογραφικὰ καὶ ἁγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων : Μᾶρκος Χαμετῆς, Γαβριὴλ Ροδίτης, Δ. Σουρούμης, ΕΕΒΣ 20, 1950, 314 - 330 [= Μεταβυζαντινά, 163 - 179].
36. Δούκας ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἁλώσεως, περ. «Ἀθηνᾶ» 54, 1950, 38 - 50 [πρβλ. ἀρ. 4].
37. Οἱ Ἕλληνες καὶ αἱ φιλολογικαὶ βυζαντιναὶ σπουδαί, περ. «Ἀθηνᾶ» 54, 1950, 106 - 133 [πρβλ. ἀρ. 3].
38. Ἰωάννου Εὐγενικοῦ ἐπίγραμμα εἰς Ἰωσὴφ Βρυέννιον, περ. «Ἀθηνᾶ» 56, 1952, 3 - 8.
39. Αἱ παρὰ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β', περ. «Ἀθηνᾶ» 56, 1952, 61 - 68.
40. Γεωργίου Φιλοσόφου τοῦ Ἀμιρούτζη πρὸς τὸν βασιλέα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον ἀπορήσαντα, ΕΕΒΣ 22, 1952, 114 - 134.
41. Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι..., τόμος πρῶτος, Ἀθῆναι 1952, ε' - κδ' : Προλεγόμενα.
42. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, περ. «Βιβλιόφιλος» 7, 1953, 3 - 4 [Ἀθῆναι].
43. Ἀμιρούτζεια, περ. «Ἀθηνᾶ» 57, 1953, 60 - 68.
44. Pourquoi nous sommes passés de Kontakion au Canon, περ. «Studi Bizantini e Neoellenici» 7, 1953, 214. ⟨Περίληψις ἀνακοινώσεως εἰς τὸ Η' Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον ἐν Palermo, Ἀπρίλιος 1951⟩.
45. Εἰς Συμεῶνα Μεταφραστήν, ΕΕΒΣ 23, 1953, 113 - 138 [= Σύλλαβος, 198 - 222].

46. Ὁ Προκόπιος, ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα καὶ ἡ μονὴ τῆς Μετανοίας, ΕΕΦΣΠΑ 4, 1953 - 1954, 168 - 174.
47. Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ὕμνοι..., τόμος δεύτερος, Ἀθῆναι 1954, 5 - 83 ⟨ἔκδοσις κειμένων μετ' εἰσαγωγῶν, ὕμνοι 15, 16 εἰς ἅγιον Δημήτριον, 17, 18 εἰς ἅγιον Νικόλαον. Ἐπίμετρον σσ. 28 - 36 : ὕμνος Στεφάνου εἰς ἅγιον Δημήτριον⟩.
48. Ἐπανορθώσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς βυζαντινὰ ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνολογικὰ κείμενα, περ. «Ἀθηνᾶ» 58, 1954, 85 - 97.
49. Γεώργιος Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικαί του ἀντιλήψεις, περ. «Ἐκκλησία» 31, 1954, 257 - 260 καὶ 292 - 295. [Καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος, 16].
50. Ἡ Ἐκκλησιαστική μας ποίησις καὶ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός, περ. «Ἐκκλησία» 31, 1954, 349 - 352, 373 - 376. [Καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος, 21].
51. Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἱστοριογραφικὴν παράδοσιν καὶ ἡ σημασία αὐτῶν, ΕΕΦΣΠΑ 5, 1954 - 1955, 82 - 96 [= Σύλλαβος, 136 - 150].
52. Ἡ ἐν τῷ πατμιακῷ κώδικι 287 μικρὰ Χρονογραφία, ΕΕΒΣ 25, 1955, 28 - 37.
53. Ρωμανικὰ Σύμμεικτα, περ. «Ἀθηνᾶ» 59, 1955, 80 - 83.
54. Τόμου χάρτου εἰς ἁγίους συγγραφεῖς ἐγχείρισις, περ. «Νέον Ἀθήναιον» 1, 1955, 191 - 194 [Ἀθῆναι]. [Πρβλ. ἀρ. 61, 62].
55. Περὶ τῶν ἐν τῷ Κοντακαρίῳ τῆς Πάτμου (κῶδ. 212, ια' αἰ.) ἐξ Αἰγύπτου ἱεραρχῶν, ὁσίων καὶ μαρτύρων, «Δελτίον τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας» 8, 1955, 65 - 68.
56. Ρωμανικὰ μελετήματα. Α' Ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος τῶν Ὕμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ. Β' Ἀνέκδοτος Ὕμνος Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον. Γ' Ἡ πατερικὴ γνῶσις Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, ΕΕΒΣ 26, 1956, 3 - 36.
57. Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου;, ΕΕΦΣΠΑ 7, 1956 - 1957, 88 - 109 [= Σύλλαβος, 359 - 379].
58. Ἐφραὶμ ὁ Σύρος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ὑμνογραφίᾳ, περ. «Studi Bizantini e Neoellenici» 9, 1957, 392 - 404 [Roma, = Silloge Bizantina, τόμος τιμητικὸς S. G. Mercati]. [= Σύλλαβος, 185 - 197].
59. Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, Γεώργιος Βαρδάνης, Δημήτριος Χωματιανός, ΕΕΒΣ 27, 1957, 3 - 62 [= Σύλλαβος, 382 - 454].
60. Ἀγαθίου τοῦ Σχολαστικοῦ Ἐπίγραμμα ἐπιτάφιον εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα, ΕΕΦΣΠΑ 8, 1957 - 1958, 157 - 161.
61. Βυζαντινῶν ἐπικλήσεις εἰς μούσας καὶ ἁγίους, ΕΕΦΣΠΑ 8, 1957 - 1958, 162 - 166 [πρβλ. ἀρ. 54, 62].
62. Invocations des Hymnographes aux Muses et aux Saints pour obtenir l'inspiration, περ. «Revue des Études Byzantines» 16, 1958, 250 - 252 [Paris, = Mélanges Séverin Salaville. Πρβλ. ἀρ. 54, 61]. [= Miscellanea, 101 - 103].

63. Αἰσθητικὴ διαφοροποίησις Θρησκευτικῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας, ΕΕΒΣ 28, 1958, 65 - 86 [= Σύλλαβος, 151 - 163].
64. Ortodoksinen Kirkkorunous ja Romanos Melodos, περ. «Ortodoksia», Nº 11, 1958, 81 - 97 [εἰς τὴν φινλανδικὴν μετάφρασιν πρεσβυτέρου Tapani Repo].
65. Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Α' Τὸ ζήτημα τῶν «συνεισάκτων» ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ (περὶ τὸ 1400). Β' Χρονολογικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου, ΕΕΒΣ 29, 1959, 1 - 33.
66. La Filologia Bizantina dalla ricerca storica all'interpretazione estetica, περ. «Rivista di Cultura Classica e Medioevale» 2, 1960, 278 - 299 [Roma]. [= Miscellanea, 13 - 34]. [Πρβλ. ἀρ. 67].
67. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἑρμηνείαν, ΕΕΦΣΠΑ 10, 1959 - 1960, 385 - 407 [πρβλ. ἀρ. 66].
68. Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος († 1425) καὶ οἱ λόγιοι τῶν χρόνων αὐτοῦ, περ. «Παρνασσὸς» 2, 1960, 561 - 575 [Ἀθῆναι]. [= Σύλλαβος, 223 - 237].
69. Les historiens byzantins, περ. «La Revue d'Athènes» 1960, 29 - 34, 37 - 44 [= Miscellanea, 125 - 140].
70. Le Despotat Grec d'Épire et les savants Grecs des XII - XIII siècles, «Εἰς μνήμην Κωνστ. Ἀμάντου», Ἀθῆναι 1960, 115 - 124 [= Miscellanea, 35 - 44].
71. Μικρὸν Ἁγιορειτικὸν Θεοτοκάριον τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς. Ἐπίμετρον Α' : Περὶ τοῦ Θεοτοκαρίου τοῦ Νικοδήμου. Ἐπίμετρον Β' : Περί τινων κανόνων εἰς τὴν Θεοτόκον, ΕΕΒΣ 32, 1963, 1 - 25.
72. Ἁγιορειτικοὶ κώδικες Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ 32, 1963, 26 - 39.
73. Ἡ ἐνεστῶσα κατάστασις τῶν Βυζαντινῶν φιλολογικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι, ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς αὐτὰς καὶ ἀξιολόγησις τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας, ⟨εἰς τὸν τόμον :⟩ «Κὰρλ Κρουμπάχερ, Ἱστορία Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας» 1, 1964, 1 - 32.
74. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἑορτῆς της εἰς τὸ ἑορτολόγιον, «Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὀρλάνδον» 1, 1964, 108 - 116.
75. Θεόδωρος Πρόδρομος - Μᾶρκος Εὐγενικός, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 366.
76. Ἰωσὴφ Βρυεννίου, Δημηγορία περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος (1415 μ.Χ.), ΕΕΒΣ 36, 1968, 1 - 15 [πρβλ. ἀρ. 26].
77. Oriente e Occidente all'epoca del Bessarione, περ. «Studi Bizantini e Neoellenici» 5, 1968, 29 - 40 [Roma]. [= Miscellanea, 81 - 92].

78. Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Ὁρολογία ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων, ΕΕΦΣΠΑ 19, 1968 - 1969, 9 - 34 [πρβλ. ἀρ. 27].
79. Il ritmo nella poesia innografica bizantina, ΕΕΦΣΠΑ 19, 1968 - 1969, 223 - 230. [= Miscellanea, 93 - 100].
80. Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε' - ις' αἰῶνας, ΕΕΒΣ 37, 1969 - 1970, 3 - 33. [= «La Chiesa Greca in Italia dall'VIII al XVI secolo», Padova 1973 (Italia Sacra 20 - 22), 685 - 721 βελτιωμένον].
81. Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Οἱ ταχυδρόμοι τῶν ἐπιστολῶν, ΕΕΦΣΠΑ 20, 1969 - 1970, 9 - 20 [πρβλ. ἀρ. 27].
82. Οἱ Νεομάρτυρες τοῦ Βυζαντίου ⟨κατὰ τοὺς πρὸς τοὺς Ἄραβας πολέμους⟩ καὶ ἡ ὁσιομάρτυς Φιλοθέη Μπενιζέλου ἡ Ἀθηναία († 19 Φεβρουαρίου 1589), ΕΕΦΣΠΑ 21, 1970 - 1971, 9 - 25.
83. Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Ὁ Ὅμηρος, ΕΕΦΣΠΑ 21, 1970 - 1971, 26 - 38.
84. Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς δὲν εἶναι συγγραφεὺς τοῦ Ἀκαθίστου, περ. «Ἀθηνᾶ» 72, 1971, 3 - 24 [πρβλ. ἀρ. 85].
85. Romano il Melode non è l'autore dell'Inno Acatisto, «Studi in onore di Vittorio de Falco», Napoli 1971, 499 - 519. [= Miscellanea 45 - 66]. [Πρβλ. ἀρ. 84].
86. Ἴαμβοι καὶ οὐχὶ δωδεκασύλλαβοι, περ. «Ἀθηνᾶ» 72, 1971, 352.
87. Ὁ τραγικὸς Ρωμανός, ΕΕΦΣΠΑ 22, 1971 - 1972, 19 - 28.
88. Omero nell'Epistolografia bizantina, Studi Classici in onore di Q. Cataudella, Catania 1972, vol. I, 53 - 57.
89. Φωτίου, ἡλικίαι τοῦ ἀνθρώπου, ΕΕΦΣΠΑ 23, 1972 - 1973, 9 - 16.
90. Ὁ γράφων παραγράφει — Μεταγράφετε ὡς εἶναι, ΕΕΦΣΠΑ 23, 1972 - 1973, 17 - 21.
91. Ἡ γλῶσσα Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ΕΕΦΣΠΑ 23, 1972 - 1973, 22 - 42 [πρβλ. ἀρ. 92].
92. La Lingua di Giuseppe l'Innografo, τιμητικὸς τόμος G. Rossi - Taibi, Palermo 1973.

II. Γλῶσσα

93. Βυζαντινὴ Ὁρολογία : Α' Ἐκκλησιαστικά τινα βιβλία, περ. «Ἀθηνᾶ» 61, 1957, 3 - 16 [πρβλ. ἀρ. 80].
94. Βυζαντινὴ Ὁρολογία : Β' Τὰ εἰς -άρχης -άρχος, περ. «Ἀθηνᾶ» 62, 1958, γ' - ς', 1 - 16 [πρβλ. ἀρ. 96, 100].
95. Ὑμνολογικοὶ ὅροι τῶν ποιητῶν, ΕΕΒΣ 29, 1959, 34.
96. Ἀποθησαυρίσματα. 1. Βυθοὶ λήθης. 2. Ὡς ἐκ (ἀπὸ) προσώπου (τινός). 3. Οὐ τὸ ἐμὸν ἢ τὸ σόν. 4. Κατατολμᾶν θαλάσσης. 5. Συμπληρωματικὰ τῶν εἰς -άρχης -άρχος, περ. «Ἀθηνᾶ» 64, 1960, 3 - 16. [Πρβλ. ἀρ. 100, 102, 107].
97. Παρρησία, παρρησιαστικός, ΕΕΒΣ 33, 1964, 226.
98. Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συντάξεως θησαυροῦ τῆς λογίας Βυζαντινῆς γλώσσης, ΕΕΒΣ 33, 1964, 3 - 16.
99. Τὸ Μεγαλεῖον, ΕΕΒΣ 33, 1964, 239.
100. Ἀποθησαυρίσματα. 6. Κατάλοιπον Βασ. Ἀθ. Μυστακίδου ⟨-άρχης -άρχος⟩. 7. Προσθῆκαι εἰς τὰ εἰς -άρχης -άρχος. 8. Τὰ εἰς -άρχης -άρχος (ρήμ. -αρχῶ) παρὰ Μανασσῇ. 9. Προσθήκη εἰς τὸ βυθοὶ λήθης, περ. «Ἀθηνᾶ» 67, 1963 - 1964, 3 - 19 [πρβλ. ἀρ. 94, 96].
101. Θύρα - θύραθεν, ΕΕΒΣ 34, 1965, 213 [πρβλ. ἀρ. 102].
102. Ἀποθησαυρίσματα. 9 (= 9α). Εἰς Ἐπιστολογράφους, περ. «Ἀθηνᾶ» 69, 1966, 3 - 16 ⟨: I - III : Διορθώσεις εἰς τοὺς Épistoliers byzantins τοῦ Darrouzès. IV : Κυριώνυμα τῶν συγχρόνων Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγ. Ναζιανζηνοῦ. V : Θύραθεν = οἱ ἔξω. VI : Παράκλησις, (συμ)-παρακληθῆναι, παρακλητικός, ἀπαράκλητος⟩ [πρβλ. ἀρ. 101].
103. Λήθης βυθὸς - λήθης πέδον - λήθης πεδίον, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 68.
104. Πύργος - πυργοῦμαι, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 128.
105. Ὑπουργὸς - πουργὸς - ὑπουργία, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 214.
106. Ταυρωνίτης - Ταρωνίτης, Βλαχερωνίτισσα, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 242.
107. Ἀποθησαυρίσματα. 10. Τὸ ξύλον, περ. «Ἀθηνᾶ» 70, 1968, 3 - 36.
108. Αὐτούργιον, «Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη», τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1973, 281 - 286.
109. Βυζαντινὰ Γλωσσικὰ καὶ Φιλολογικὰ ⟨ὑπὸ τύπωσιν εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον Στυλιανοῦ Γ. Καψωμένου⟩ [Θεσσαλονίκη].

III. Μεταβυζαντινὴ Φιλολογία

110. Ἐμμανουήλ, Κωνσταντῖνος καὶ Μαρῖνος Τζάνε Μπουνιαλῆς. Φιλολογικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν διάγραμμα, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 1, 1947, 123 - 154 [Ἡράκλειον]. [= Μεταβυζαντινὰ 191 - 214].
111. Συγγραφεῖς Κρητικοῦ πολέμου ⟨1645 - 1669⟩, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 1, 1947, 619 - 620 [Ἡράκλειον].
112. Δεκαπέντε ἐπιγράμματα Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων Β. Α. Μυστακίδου ἐκδιδόμενα, ΕΕΒΣ 18, 1948, 247 - 257. [= Μεταβυζαντινά, 37 - 47].
113. Ὁ Μελέτιος Βλαστὸς ἐπιγραμματοποιὸς καὶ ὑμνογράφος, περ. «Ἀθηνᾶ» 53, 1949, 85 - 93. [= Μεταβυζαντινά, 49 - 56].

114. Δύο Κρῆτες Πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγχεόμενοι. Γεράσιμος Α' ὁ Σπαρταλιώτης καὶ Γεράσιμος Β' ὁ Παλλαδᾶς. Μελέτη φιλολογικὴ ⟨Καταγραφή, διάκρισις τῶν ἔργων των⟩, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, 165 - 203 [Ἡράκλειον]. [= Μεταβυζαντινά, 105 - 139].
115. Μάξιμος ὁ Μαργούνιος πρὸς Συμεῶνα Καβάσιλαν (Ἐκ τῶν τοῦ Β. Α. Μυστακίδου), ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, 292 - 305, 393. [= Μεταβυζαντινά, 57 - 70].
116. Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ Γδερνέττου, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 5, 1951, 263 - 274. Ἐπίμετρον περὶ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, αὐτόθι 327 - 330. [Ἡράκλειον]. [= Μεταβυζαντινά, 71 - 84].
117. Ἱππόλυτος Χίου Κρής, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 7, 1953, 36 - 54 [Ἡράκλειον]. [= Μεταβυζαντινά, 85 - 103].
118. Δημήτριος Σουρούμης ἱερεὺς ἐκ Κυδωνίας, κωδικογράφος καὶ ᾀσματογράφος, περ. «Ἀθηνᾶ» 72, 1971, 353 - 358.
119. Νικηφόρος ἱερομόναχος Ρόδιος ὁ Κρὴς ⟨καί : Ἀκολουθία Παρακλητικὴ εἰς τὸν Τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν⟩, ΕΕΦΣΠΑ 22, 1971 - 1972, 9 - 18.
120. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Βενετίᾳ, περ. «Ἀθηνᾶ» 72, 1971, 332.
121. Τὰ ἔτη τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου τοῦ ἱερομονάχου Μελετίου Συρίγου τοῦ Κρητός. Τιμητικὸς τόμος Σοφίας Ἀντωνιάδη, Βενετία 1973 - 1974.
122. Ἱλαρίων Γραδενῖγος = Ἱλαρίων Ἡρακλείας μητροπολίτης (καὶ Ἱλαρίων διδάσκαλος) (ὑπὸ τύπωσιν).

IV. Ἄρθρα - ἐπιφυλλίδες - βιογραφίαι κλπ.

123. Φαίδων Ἰ. Κουκουλές, ΕΕΒΣ 23, 1953, ζ' - ιθ' ⟨ἐγράφη ζῶντος τοῦ βιογραφουμένου καὶ μὲ τὴν ἔγκρισίν του⟩. [= Ἀπανθίσματα, 262 - 272].
124. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους, περ. «Ἐκκλησία» 32, 1955, 40 - 41 [= Ἑορταστικοὶ Λόγοι, 113 - 116].
125. Ὁ Ἐμμ. Ροΐδης ὡς βυζαντινολόγος, ἐφ. «Ἐλεύθερος Κόσμος», Ἀθῆναι 11 Αὐγ. 1968.
126. Ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία κατὰ τοὺς ιδ' - ιε' αἰῶνας ⟨ὁμιλία εἰς τὸ Κληρικολαϊκὸν Συνέδριον Ἑλληνοαμερικανῶν ἐν Ἀθήναις 27 Ἰουλ. 1968⟩, ἐφ. «Ἐλεύθερος Κόσμος», Ἀθῆναι 18 Αὐγ. 1968 [= ἐφ. «Ὀρθόδοξος Τύπος», Ἀθῆναι Ὀκτ. 1968].
127. Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία Ἀθανασίου Παπαδοπούλου - Κεραμέως ⟨ἀναφερομένη εἰς βυζαντινολογικὰ ἰδίᾳ θέματα⟩ πρὸς τὸν Βασίλειον Μυστακίδην, ΕΕΒΣ 37, 1969 - 1970, 374 - 436.
128. Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ ὑμνουμένη ἀπὸ τὸν Ρωμανὸν Μελῳδόν, περ. «Λογοτεχνικὰ Χρονικὰ» 1, Δεκ. 1970 - Ἰαν. 1971, 145 - 150 [Ἀθῆναι].
129. Ὁ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, περ. «Κριτικὰ Φύλλα» 2, 1973, 137 - 138 ⟨Γενικὸς χαρακτηρισμὸς καὶ δικαιολόγησις τῆς πολιτικῆς του στάσεως⟩. [Ἀθῆναι].

Γ'. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ - ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Ἐνετοκρατία - Τουρκοκρατία

130. Διορθωτικὰ εἰς τὸν «Κρητικὸν Πόλεμον» τοῦ Τζάνε, περ. «Κρητικὰ» 1, 1933, 127 - 132 [Χανιά]. [= Μεταβυζαντινά, 215 - 221].
131. Εὔμορφη Βοσκοπούλα, ὀρθογραφοῦντος Ἀντ. Γιάνναρη, περ. «Κρητικὰ» 1, 1933, 139 - 154 [Χανιά].
132. Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς, περ. «Ἑλληνικὰ» 6, 1933, 103 - 120 [= Ἀπανθίσματα, 56 - 69].
133. Τὸ τραγούδι τῆς Φιαγκούσας (1508), περ. «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» 1, 1935, 64 - 70 [Χανιά].
134. Οἱ Τοῦρκοι καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος, περ. «Δρῆρος» 1, 1937, 136 - 137 [Νεάπολις (Κρήτης)].
135. Οἰκογένεια Salamon - Σολωμοῦ ἐν Κρήτῃ, ΕΕΒΣ 14, 1938, 163 - 181, 597.
136. Ἡ Κρητικὴ οἰκογένεια Κάλμπος - Calbo καὶ ὁ ποιητὴς Ἀνδρέας Κάλβος, περ. «Νέον Κράτος» 3, 1939, 298 - 301 [Ἀθῆναι].
137. Οἱ Κρῆτες Κάλμποι πρόγονοι τῶν ἐν Κερκύρᾳ, περ. «Νέον Κράτος» 4, 1940, 964 - 971 [Ἀθῆναι].
138. Ὁ ἐθνικὸς χαρακτῆρας τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, περ. «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση» 1, 1945, (ἀρ. 8) 19 - 21 [Ἀθῆναι]. [= Νεοελληνικά, 76 - 83. Ἐκεῖθεν περ. «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» 12, 1953, 75 - 78 [Ἀθῆναι]].
139. Δημήτριος Βερναρδάκης. Ὁ σοφός, ὁ ποιητής, ὁ λόγιος, περ. «Τὸ πρῶτο σκαλὶ» 1, 1955 [Κέρκυρα]. [= Ἀπανθίσματα, 239 - 242].
140. I Greci a Milano, «Rendinconti d'Istituto Lombardo (Lett.)» 101, 1967, 567 - 580 [= Miscellanea, 67 - 79, Προσθῆκαι 239 - 240].
141. Ciriaco Ioannou Melirrito e le notizie Veneziane nella sua Cronologia, περ. «Studi Veneziani» XII, 1970, 589 - 621 [Venezia]. [= Miscellanea, 189 - 222. Προσθῆκαι 244].

142. Τοπωνύμια ἐξ οἰκογενειακῶν ἐπιθέτων, περ. «Μύσων» 1, 1932, 196 - 197 [Σητεία].
143. Τὸ τοπωνύμιον La Canea - Χανιά, περ. «Ἑλληνικὰ» 7, 1934, 153 - 154 [Ἀθῆναι].
144. Λαχανέας > La Canea. Χάνια > Χανιά, περ. «Ἀθηνᾶ» 48, 1938, 91 - 118.
145. Καράνου - Ροδοβάνι ⟨οἱ Σλάβοι ἐν Κρήτῃ⟩, ΕΕΚΣ 1, 1938, 425 - 431 [Ἀθῆναι].
146. Κρήτη - Χάνδαξ = Ἡράκλειον, ΕΕΒΣ 21, 1951, 235 - 237.

Δ'. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

Ι. Πολιτικὴ ἱστορία - Γενικὰ

147. Τὸ χρυσόβουλλον τῶν Κομνηνῶν ⟨περὶ τῶν ἀρχοντοπούλων Κρήτης, ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ 1182, ἀλλ' εἰς τὸ 1092⟩, περ. «Δελτίον Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου» 1, 1928, 65 - 85 [Χανιά].
148. Ἐνθύμημα περὶ πείνης 1655, περ. «Κρητικὰ» 1, 1930, 6 - 17, καί: Διόρθωσις εἰς ἐνθύμημα, αὐτόθι 286 [Χανιά].
149. Ἀντωνίου Τριβὰν Διηγήσεις περὶ Κρήτης, περ. «Νέα Ἑστία» 12, 1932, 846 - 852 [Ἀθῆναι]. [= περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 13, 1962, 263 - 270 [Χανιὰ] ⟨βελτιωμένον, ὅθεν :⟩ Μεταβυζαντινά, 223 - 233].
150. Σλάβοι ἐν Κρήτῃ, ΕΕΚΣ 1, 1938, 425 - 431 [Ἀθῆναι].
151. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν σλαβικῶν ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ, ΕΕΚΣ 2, 1939, 7 - 19 [Ἀθῆναι].
152. Ὁ Γεώργιος Γαδανολέος καὶ ἡ ἐπανάστασίς του (1572;), περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 2 (τεῦχος 17), 1950, 7 - 8, 19 [Χανιά].
153. Αἱ περὶ Μακεδόνων σκλάβων ἐν Κρήτῃ εἰδήσεις Ἰωσὴφ Βρυεννίου (1401), «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου», Ἀθῆναι 1953, 105 - 111.
154. Ἱστορικοὶ τῆς Ἁλώσεως, περ. «Νέα Ἑστία» 53, 1953, 703 - 716 ⟨κείμενα καὶ σύντομα βιογραφικά των σημειώματα⟩: [Ἀθῆναι].
155. Ἡ Ἅλωσις καὶ ὁ Κωνσταντῖνος μάρτυς καὶ ἄξιος τῆς Πίστεως καὶ τοῦ Ἔθνους, περ. «Νέα Ἑστία» 53, 1953, 730 - 735 [Ἀθῆναι]. ⟨Καὶ ἁγιολογικαὶ μαρτυρίαι περὶ τοῦ βασιλέως τούτου ἐκ τῶν πηγῶν⟩.
156. Ὁ ἄμεσος ἀντίκτυπος τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περ. «L'Hellénisme Contemporain» 29 Μαΐου 1953, 61 - 76. [Ἀθῆναι]. [Εἰδικὸς τόμος ἑλληνιστί, καὶ τὸ αὐτὸ ἄρθρον γαλλιστὶ εἰς εἰδικὸν τόμον :]
157. Repercussion immédiate de la prise de Constantinople, «Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople», 55 - 68 [= Miscellanea, 105 - 118, Προσθῆκαι 241].

158. L'île de Crète n'a jamais subi une altération ethnologique pendant l'occupation arabe, περ. «Studi Bizantini e Neoellenici» 7, 1953, 486. ⟨Περίληψις ἀνακοινώσεως εἰς τὸ 8ον Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον, 1951, ἐν Palermo⟩.
159. Ὁ μετὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἀποικισμὸς αὐτῆς κατὰ τὰς ἑλληνικὰς πηγάς, «Πεπραγμένα Θ' Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» ⟨1953⟩ 2, 1956, 611 - 629.
160. Le despotat Grec d'Épire et les Savants Grecs des XII - XIII siècles, «Εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ἰ. Ἀμάντου», Ἀθῆναι 1960, 115 - 124.
161. Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ.Χ.). Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ΕΕΒΣ 30, 1960 - 1961, 1 - 38.
162. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Ἱστοριογραφία, περ. «Νέα Ἑστία» 70, 1961, 1480 - 1483 [Ἀθῆναι].
163. Ἡ Κρητικὴ ἱστοριογραφία ἀπὸ τοῦ 1821 ἑξ. καὶ αἱ συναφεῖς ἐπιστῆμαι, περ. «Μνημοσύνη» 2, 1968 - 1969, 1 - 20 [Ἀθῆναι].
164. Ἡ Κρητικὴ ἱστοριογραφία (1204 - 1966), «Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου» ⟨1966⟩ τ. 4, ἐν Ἀθήναις 1969, 450 - 456.

ΙΙ. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία - Μοναστηριολογία - Ἁγιολογία

165. Ἡ ἱερὰ μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἐν Ἀκρωτηρίῳ Μελέχα Κρήτης, ΕΕΒΣ 9, 1932, 289 - 350.
166. Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΕΕΒΣ 10, 1933, 192 - 235.
167. Ἱερᾶς μονῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων (Γδερνέττο), Κώδικες - σιγίλλιον, περ. «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» 1, 1935, 76 - 88 [Χανιά].
168. Συμπληρωματικὰ εἰδήσεων Ἐκκλησίας Κρήτης, περ. «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» 1, 1935, 89 - 101 [Χανιά].
169. Ἀποσημειώματα. 1. Τσαγκαρόλοι Κρήτης. 3. Νικόλαος Κλαροτζάνε ⟨Ἀλεξανδρείας Νικηφόρος⟩, περ. «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» 1, 1935, 284 - 286 [Χανιά].
170. Κυδωνίας Μαρτινιανός, περ. «Θεολογία» 15, 1937, 165 - 167.
171. Ἔλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΕΕΚΣ 3, 1940, 114 - 155 [Ἀθῆναι].
172. Ναοὶ καὶ θεσμοὶ τῆς ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου, ΕΕΒΣ 16, 1940, 81 - 127.
173. Νικηφόρος ἡγούμενος Ἀρκαδίου καὶ πρωτοσύγκελλος τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας, περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 1, 1949, τεῦχος 6, 6 - 7 [Χανιά].

174. Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν Ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ 21, 1951, 110 - 144 [= Μεταβυζαντινά, 1 - 35].
175. Πατριαρχικὸν γράμμα περὶ τῆς Ἁγίας Μονῆς, μετοχίου τῆς Μ. Λαύρας ἐν Κυδωνίᾳ (1654), περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 5, 1951, 323 - 327 [Ἡράκλειον]. [= Μεταβυζαντινά, 145 - 148].
176. Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, περ. «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, 63 - 75 [Κωνσταντινούπολις].
177. Μελέτιος ὁ Πηγᾶς καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, «Tome commémoratif du millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie», Alexandrie 1953, 37 - 46.
178. Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰῶνας η' - ιγ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ 24, 1954, 67 - 107.
179. I titoli «vescovo, arcivescovo e proedro» della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici, περ. «Orientalia Christiana Periodica» 21, 1955, 321 - 326 [Roma]. [= Miscellanea, 119 - 124. Πρβλ. ἀρ. 186].
180. Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης καὶ οἱ ἐπίσκοποι αὐτῆς, ΕΕΦΣΠΑ (τόμος τιμητικὸς Γ. Ν. Χατζιδάκι) 6, 1955 - 1956, 339 - 353.
181. Ἐπισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας (Ἁγιᾶς, Κυδωνίας ⟨καὶ Κισάμου⟩ καὶ Ἀποκορώνου), περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 11, 1957 (= 1958), 1 - 42 [Ἡράκλειον].
182. Ἐκλογὴ ἀρχιερέων Κρήτης ἔξω τῆς ἕδρας τῆς Μητροπόλεως κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, «Τιμητικὸς τόμος Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου», Ἀθῆναι 1958, 507 - 515 [ἀνάτυπον σελ. 14 + 2 λ.].
183. Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 13, 1959, 39 - 72 [Ἡράκλειον].
184. Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΔΙΕΕ 14, 1960, 3 - 32, 156 - 163.
185. Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης ἐν Κρήτῃ (961 μ.Χ.) καὶ ἡ κτίσις τῆς Μ. Λαύρας, «Τιμητικὸς τόμος μητροπολίτου Χρυσοστόμου ⟨εἶτα Ἀθηνῶν⟩», Ἀθῆναι 1961, 59 - 65.
186. Οἱ τίτλοι «ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος καὶ πρόεδρος» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐν τοῖς ἁγιογραφικοῖς κειμένοις, περ. «Ἀπόστολος Τίτος» 1, 1962, 205 - 209 [Ἡράκλειον]. [Μετάφρασις τοῦ ὑπ' ἀριθ. 179].
187. Κυριακὸς - Καλλίνικος Κριτοβουλίδης ⟨ἀποσχηματισθεὶς ἀγωνιστὴς ἱερομόναχος⟩, ἡμερ. «Κρητικὴ Πρωτοχρονιὰ» 1962, 16 - 19 [Ἀθῆναι]. [= περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 14, 1962, 3 - 6 [Χανιά]].
188. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 15 - 16, 1963, 193 - 212 [Ἡράκλειον].
189. Ἡ Ἁγία Τριὰς Τζαγκαρόλων καὶ Μ. Λαύρα, ΕΕΒΣ 32, 1963, 318.

190. Σύντομος ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 17, 1966, 155 - 159 [κατὰ λάθος ἐτυπώθη 255 - 259], 203 - 207, 251 - 255 [Χανιά]. [= ΘΗΕ 7, 1965, 967 - 979]. [Πρβλ. ἀρ. 22].
191. Ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων καὶ Τζαγκαρόλων καὶ οἱ ἱδρυταὶ αὐτῆς, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 1 - 16.
192. Λόγιοι Κρῆτες ἀρχιερεῖς λησμονηθέντες : 1. Ἐμμανουὴλ Δέκαρχος Κρὴς (= Εὐφραὶμ Σάρδεων). 2. Νικηφόρος Κ. Μαρθάλης ὁ Γλυκύς, Κρὴς ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου (1728 - 1747), ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 376 - 378.
193. Νέαι εἰδήσεις περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. I. Νέα ἔγγραφα περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς Γδερνέττου. II. Ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. III. Νεόφυτος ὁ Πατελλάρος καὶ τὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης, περ. «Μνημοσύνη» 1, 1967, 1 - 40 [Ἀθῆναι].
194. Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑνετίας ἐν Κρήτῃ ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἀπὸ τοῦ ιγ' ἕως τοῦ ιε' αἰῶνος, ΕΕΦΣΠΑ 20, 1969 - 1970, 21 - 38 [πρβλ. ἀρ. 195].
195. La politica religiosa di Venezia a Creta verso i Cretesi ortodossi dal XIII al XV secolo, ΕΕΒΣ 38, 1971, 361 - 376 καὶ εἰς τὸν τόμον «Venezia e il Levante fino al secolo XV», Atti del Primo Congresso internationale della civiltà Veneta [= Miscellanea, 223 - 238]. [Πρβλ. ἀρ. 194].
196. Ἡ Κίμωλος καὶ ἡ τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου Σαββατιανῶν μονὴ ἐν Κρήτῃ, περ. «Κιμωλιακὰ» 3, 1973, 7 - 14 [Ἀθῆναι].
197. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀρδαμερίου Ἰγνάτιος (1769 - 1839) καὶ τὸ ἐκκλησιαστικόν του λειτούργημα ἐν Κρήτῃ (1827 - 1830) κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, περ. «Μνημοσύνη» 4, 1972 - 1973, 117 - 141 [Ἀθῆναι].
198. Δύο Ἰωαννίκιοι μητροπολῖται Ἰωαννίνων : I) Ἰωάννης Ἀναστασιάδης ὁ Λαζαρόπουλος = Ἰωαννίκιος Ἰωαννίνων ὁ ἀπὸ Ῥεθύμνης ⟨συντάκτης καὶ γραφεὺς τοῦ κώδικος 3 (508) τῆς Δωροθέας Σχολῆς Τρικάλων⟩. II) Ὁ Κρήτης Ἰωαννίκιος ὁ ἀπὸ Ἰωαννίνων (28 Αὐγούστου 1856 - Ἰούλιος 1858), περ. «Μνημοσύνη» 4, 1972 - 1973, 229 - 236 [Ἀθῆναι].
199. Οἱ μεταξὺ 1777 καὶ 1832 ἐπίσκοποι Αὐλοποτάμου (ὑπὸ τύπωσιν).
200. Ἀρτέμιος Κεστεντηλίου ὁ ἀπὸ Ἱεράς καὶ ἀνέκδοτος αὐτοῦ ἀλληλογραφία (ὑπὸ τύπωσιν).
201. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ λογίου Κρητὸς Ζαχαρίου Πρακτικίδου(1823) καὶ τὰ ἐν αὐτῇ χειρόγραφα (ὑπὸ τύπωσιν).

III. Τέχνη

202. Μεταβυζαντινὰ Κρητικὰ μνημεῖα. Α' Ἅγιοι Ἀνάργυροι, παλαιὸς καθεδρικὸς ναὸς Χανίων, περ. «Byz.-neugriechische Jahrbücher 10, 1933, 307-319 [= «Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας, τοῦ ἔτους 1932», 141-149]. [Πρβλ. ἀρ. 25].
203. Ἰωάννης Κορνάρος Κρὴς ⟨ζωγράφος⟩ (1745-1796;), περ. «Δρῆρος» 3, 1940, 931-933 [Νεάπολις Κρήτης].
204. Ἰωάννης Κορνάρος Κρὴς ζωγράφος (1745-1796;), περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 2, 1948, 253-264 [Ἡράκλειον]. [= Μεταβυζαντινά, 149-161].
205. Εἰκόνες Ἐμμ. Τζάνε ἐν Κερκύρᾳ, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 2, 1948, 476 [πρβλ. καὶ «Κρητικὰ Χρονικὰ» 1, 1947, 123-154]. [Ἡράκλειον].
206. Ἡ Κρητικὴ Σχολὴ ζωγραφικῆς, περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 1, 1949, τεῦχος 2, 5-6 [Χανιά].
207. Βυζαντινὰ ἐπιγράμματα καὶ Βυζαντινὴ τέχνη, περ. «Ἀθηνᾶ» 65, 1961, 3-10.
208. Δημώδη Βυζαντινὰ ποιήματα καὶ Βυζαντινὴ τέχνη, περ. «Ἀθηνᾶ» 66, 1962, 3-8.
209. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος περὶ ζωγραφικῆς, ΕΕΒΣ 36, 1968, 16.
210. Περὶ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ἐν Κρήτῃ ἀρχοντολογίου ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ⟨περίληψις ὁμιλίας⟩, ΕΕΒΣ 12, 1936, 528-529.
211. Ἐπίδρασις τῆς Ἑνετοκρατίας ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ ⟨τοῦ Μεσαίωνος⟩, περ. «Ἐπιθεώρησις» 1, 1938 (Νοέμ.-Δεκ.), 8-9 [Ρώμη].
212. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κρήτης κατὰ τὸν Μεσαίωνα, περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 1 (τεῦχος 1), 1949, 8-10 [Χανιά]. [= ἐφ. «Κήρυξ», Χανιὰ 28, 29 Μαΐου 1954].
213. Πῶς ἐγνωρίσαμεν τὸν Βυζαντινὸν Πολιτισμόν, περ. «Ὁ Αἰῶνας μας» 3, 1949, 114-118 [Ἀθῆναι].
214. Συναξάριον τῶν ἐπὶ τῇ Ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως πεσόντων καὶ σφαγιασθέντων Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ⟨Λόγος εἰς τὴν 29 Μαΐου 1953⟩, περ. «Κιβωτὸς» 2, 1953, 188-192 [Ἀθῆναι].
215. Ἡ σημασία τῆς Ἁλώσεως διὰ τοὺς Νεοέλληνας ⟨Λόγος εἰς τὴν 29 Μαΐου 1953⟩, περ. «Ἐκκλησία» 30, 1953, 162-164 [Ἀθῆναι]. [= Ἑορταστικοὶ Λόγοι, 105-112].
216. Ἅγιον Ὄρος, ἡσυχία καὶ προσευχή, περ. «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» 13, 1954, 506-507 [Ἀθῆναι].
217. Πέμπτον Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Σπουδῶν τῆς Ἀναγεννήσεως ⟨ἐν Φλωρεντίᾳ⟩: Ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐν τῇ Ἀναγεννήσει, περ. «Ἀθηνᾶ» 60, 1956, 286-288.

218. Τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμὸς ⟨30 ὁμιλίαι ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας⟩, περ. «Γενικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις» 7, Νοέμ. 1956 - Ἰούλ. 1957 [Ἀθῆναι]. [= Σύλλαβος, 3-82].
219. Ἐπιμνημόσυνος Λόγος ⟨ἐν Ἀθήναις 29 Μαΐου 1961⟩ εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ἐφ. «Προσφυγικὸς Κόσμος», Ἀθῆναι 4 Ἰουν. 1961.
220. Ἅγιον Ὄρος καὶ Ἐπιστήμη, ἐφ. «Ἐλευθερία», Ἀθῆναι 19 Μαρτ. 1963.
221. Ἡ ἱερὰ ἡσυχία (ἐπὶ τῇ Χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὄρους), περ. «Κρητικὴ Ἑστία» 16, 1964, 35-37 [Χανιά].
222. Πῶς εἶδον οἱ σύγχρονοί ⟨της⟩ ἱστορικοὶ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ⟨Λόγος εἰς τὴν 29ην Μαΐου 1969⟩, ΕΕΒΣ 37, 1969-1970, 475-482.
223. Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς ⟨Λόγος εἰς τὴν 29ην Μαΐου 1970⟩, ΕΕΒΣ 37, 1969-1970, 482-490 [= περ. «Ἐκκλησία» 47, 1970, 322-323, 338-339, 367-369, καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος σελίδων 23].
224. Ἡ ἐθνικὴ ἑορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου ⟨1970⟩: Οἱ Ἕλληνες ὡς γένος καὶ ἔθνος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἡμῶν διαδρομὴν καὶ ὁ Ἱερὸς Ἀγὼν τοῦ 1821, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι 1969-1970, 235-250.
225. Μᾶς ὠφέλησεν ἡ Τουρκοκρατία; ⟨Ἄρθρον ἀπαγορευθὲν τὸ 1938 ὑπὸ τῆς τότε λογοκρισίας⟩, περ. «Ἀμάλθεια» 2, 1971, 193-196 [Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης].

Ε'. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ - ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

I. Βιβλιοκρισίαι

226. Ἀγ. Ξηρουχάκη, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467, 1474, 1486), ἐν Ἀθήναις 1933, ΕΕΒΣ 10, 1933, 489-492.
227. Ἀγ. Ξηρουχάκη, Ἡ ἐν Κρήτῃ Ἐπανάστασις τοῦ 1363-1366..., Ἀλεξάνδρεια 1932, ΕΕΒΣ 10, 1933, 492-494.
228. G. Gerola, Monumenti Veneti dell'isola di Creta IV, Venezia 1932, ΕΕΒΣ 11, 1935, 480-484 [μετὰ προσθηκῶν].
229. Δ. Σισιλιάνου, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1935, ΕΕΒΣ 12, 1936, 491-496 [μετὰ προσθηκῶν].
230. Ἀχ. Κύρου, Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὁ Δομ. Θεοτοκόπουλος, Ἀθῆναι 1938, ΕΕΚΣ 1, 1938, 577-582 [Ἀθῆναι].
231. Roberto Lopez, Storia delle colonie Genovesi nel Mediterraneo, Bologna 1938. — Bruno Dudan, Il dominio veneziano di Levante, Bologna 1938, ΕΕΚΣ 2, 1939, 487-491 [Ἀθῆναι].

232. Benedetto Croce, Michele Marullo Tarcaniota, Bari 1938, περ. «'Αθηνᾶ» 49, 1939, 228 - 232.
233. 'Εμμ. Γ. Κριαρᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ 'Ερωτοκρίτου, 'Αθῆναι 1938, περ. «'Αθηνᾶ» 50, 1940, 259 - 263.
234. Στεφάνου Ξανθουδίδου, 'Η 'Ενετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν 'Ενετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, ΕΕΚΣ 3, 1940, 448 - 451 ['Αθῆναι].
235. R. - J. Loenertz, Les recueils des lettres de Dém. Cydonès, ΕΕΒΣ 18, 1948, 260 - 263.
236. Κ. Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς 'Ιστορίας, ΕΕΒΣ 18, 1948, 263 - 266.
237. M. Richard, Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues des manuscrits grecs, Paris 1948, περ. «'Αθηνᾶ» 53, 1949, 339 - 341.
238. Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς 'Ιστορίας, τόμος ΙΙΙ, 'Ηράκλειον 1953, ΕΕΒΣ 22, 1952, 334 - 336.
239. Κ. 'Ι. 'Αμάντου, Σχέσεις 'Ελλήνων καὶ Τούρκων..., τόμος Α', 'Αθῆναι 1955, περ. «'Αθηνᾶ» 59, 1955, 295 - 297.
240. Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων... τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Β', Σταμποὺλ 1956, ΕΕΒΣ 26, 1956, 400 - 402.
241. R. Loenertz, Dém. Cydonès Correspondance I, 1956, ΕΕΒΣ 26, 1956, 402 - 403.
242. Germano Giovanelli, Gli inni sacri di San Bartolomeo Iuniore, Grottaferrata 1955, ΕΕΒΣ 26, 1956, 403 - 407.
243. Κ. 'Αμάντου, Σύντομος 'Ιστορία τῆς Κύπρου, 'Αθῆναι 1956, ΕΕΒΣ 26, 1956, 407 - 408.
244. F. Babinger, Maometto il conquistatore e il suo tempo, 1957, ΕΕΒΣ 27, 1957, 417 - 419.
245. M. Richard, Asterii Sophistae, Commentariorum in Psalmos quæ supersunt, Osloae 1956, ΕΕΒΣ 27, 1957, 420 - 421.
246. M. Richard, Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues des manuscrits grecs², Paris 1958, περ. «'Αθηνᾶ» 62, 1958, 386 - 388.
247. Γιάννη Τσάρα, 'Ιωάννου 'Αναγνώστου, Περὶ... 'Αλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1958, ΕΕΒΣ 28, 1958, 479 - 481.
248. F. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca I - III, Bruxelles ³1957, ΕΕΒΣ 28, 1958, 481 - 484.
249. Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς 'Ιστορίας I - IV, 'Ηράκλειον 1940 - 1958, ΔΙΕΕ 12, 1958, 326 - 330.
250. F. Thiriet, Regestes des délibérations du Senat de Venise, concernant la Romanie I, Paris 1958, ΔΙΕΕ 12, 1958, 330 - 332.

23 - 3 - 1974

251. Μ. 'Ι. Μανούσακα, 'Η ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ..., 'Αθῆναι 1960, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 13, 1959, 353 - 355 ['Ηράκλειον].
252. Henrica Follieri, Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae, vol. I, 1960, ΕΕΒΣ 30, 1960 - 1961, 567 - 568.
253. Βασιλείου Λ. Δεντάκη, 'Ιωάννης Κυπαρισσιώτης. Α' Βίος - συγγραφαί, Β' Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του..., ἐν 'Αθήναις 1965, ΕΕΒΣ 33, 1964, 332 - 333.
254. Henrica Follieri, Initia Hymnorum Eclecsiae Graecae, vol. V et index, 1966, ΕΕΒΣ 34, 1965, 349 - 350.
255. A. Pertusi, Leonzio Pilato..., Venezia - Roma 1964, ΕΕΒΣ 34, 1965, 350 - 352.
256. Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, Α', ἐν 'Αθήναις 1966, περ. «Μνημοσύνη» 1, 1967, 323 - 327 ['Αθῆναι].
257. Νικηφόρου Ξ. 'Ελεοπούλου, 'Η βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, 'Αθῆναι 1967, ΕΕΒΣ 35, 1966 - 1967, 431 - 433.
258. Analecta Hymnica Graeca, I Canones Septembris, Ada Debiasi Gonzato..., Roma 1966, ΕΕΒΣ 36, 1968, 392 - 395.
259. Μ. 'Ι. Μανούσακα, 'Ανέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα..., Βενετία 1968, ΕΕΒΣ 36, 1968, 395 - 397.
260. Ν. 'Α. Βέη, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμος Α', 'Αθῆναι 1967, ΕΕΒΣ 36, 1968, 399 - 401.
261. 'Εμμ. Γ. Κριαρᾶ, Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας 1100 - 1669, Α', 1968, περ. «'Αθηνᾶ» 71, 1969 - 1970, 450 - 453.
262. S. Romani Melodi, Cantica dubia. Edited by Maas - Trypanis, Berlin 1970, περ. «'Αθηνᾶ» 71, 1969 - 1970, 453 - 456.
263. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Νικόλαος Σεκουνδινός, ἐν 'Αθήναις 1970, ΕΕΒΣ 37, 1969 - 1970, 491 - 494.
264. Κωνστ. 'Α. Μανάφη, Μοναστηριακὰ Τυπικὰ - Διαθῆκαι, ἐν 'Αθήναις 1970, ΕΕΒΣ 37, 1969 - 1970, 494 - 497.
265. 'Ι. 'Ε. Καραγιαννόπουλος, Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς 'Ιστορίας², Θεσσαλονίκη 1972, ΕΕΒΣ 38, 1971, 433 - 436.

II. Νεκρολογίαι - 'Επιμνημόσυνοι - 'Επικήδειοι

266. Εὐάγγελος Σαβράμης ⟨καὶ ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων του⟩, περ. «Θεολογία» 11, 1936, 287 - 288.

267. Giuseppe Gerola ⟨καὶ ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων του⟩, ΕΕΚΣ 2, 1939, 549 - 557 ['Αθῆναι].
268. Ὁ Ἡλιουπόλεως ⟨καὶ Θείρων⟩ Γεννάδιος ⟨Ἀραμπατζόγλου⟩, ΕΕΒΣ 25, 1955, 374 - 376 [='Απανθίσματα, 277 - 279].
269. Τὰ κατὰ τὸν θάνατον καὶ τὴν κηδείαν τοῦ ἀειμνήστου Φαίδωνος Ἰ. Κουκουλέ, ΕΕΒΣ 25, 1955, ε' - ζ' καὶ ια' [πρβλ. ἀρ. 123].
270. Εὐμένιος Φανουράκης, ἐπίσκοπος Λάμπης καὶ Σφακίων, ἐφ. «Κήρυξ», Χανιὰ 11 Ἰαν. 1956 [καὶ εἰς ἄλλας ἐφημερίδας].
271. Ἰωάννης Β. Παπαδόπουλος (1875 - 1957), ΕΕΒΣ 27, 1957, 393 - 395 [='Απανθίσματα, 273 - 276].
272. Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης... Βιογραφικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν σημείωμα, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 11, 1957 (= 1958), ιγ' - λα' ['Ηράκλειον].
273. Νῖκος Ἀ. Βέης, περ. «Νέα Ἑστία» 64, 1958, 1651 ['Αθῆναι]. [Πρβλ. ἀριθ. 274].
274. Νῖκος Ἀ. Βέης, ΕΕΦΣΠΑ 9, 1958 - 1959, 591 - 592 [='Απανθίσματα, 260 - 261].
275. Κωνσταντῖνος Ἰ. Ἄμαντος (1874 - 1960), περ. «Ἀθηνᾶ» 63, 1959, 3 - 14 [='Απανθίσματα, 250 - 259]. [Πρβλ. ἀρ. 276].
276. Κωνσταντῖνος Ἰ. Ἄμαντος, βιογραφικὸν σημείωμα, «Εἰς μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου», Ἀθῆναι 1960, ζ' - ιϛ'.
277. Ciro Giannelli, ΕΕΒΣ 29, 1959, 455 - 457.
278. Εὐλόγιος Κουρίλας ⟨ἐπίσκοπος Κορυτσᾶς⟩, ΕΕΒΣ 30, 1960 - 1961, 565 - 566 [='Απανθίσματα, 280 - 281].
279. Γεώργιος Σωτηρίου (1881 - 1965), περ. «Ἀθηνᾶ» 67, 1963 - 1964, 393 - 394.
280. Sévérien Salaville (1881 - 1965), ΕΕΒΣ 34, 1965, 337.
281. Μιχαὴλ Θ. Λάσκαρις (1902 - 1965), ΕΕΒΣ 34, 1965, 338.
282. Franz Dölger, ΕΕΒΣ 36, 1968, 389 - 391.
283. Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος (1886 - 1971), περ. «Ἀθηνᾶ» 72, 1971, 359 - 362 [καὶ φωτογραφία].
284. Βασίλειος Λαούρδας ⟨1912 - 1971⟩, ΕΕΒΣ 38, 1971, 425 - 426.
285. Νικόλαος Bănescu (1878 - 1971), ΕΕΒΣ 38, 1971, 427 - 429.
286. Ἰωάννης Π. Τσικνόπουλος (1897 - 1972), περ. «Μνημοσύνη» 4, 1972 - 1973, 325 - 328 ['Αθῆναι]. ⟨Νεκρολογία⟩.
287 - 288. Γεώργιος Ταξ. Κόλιας (1906 - 1973), περ. «Μνημοσύνη» 4, 1972 - 1973, 329 - 331 ['Αθῆναι]. [= ΕΕΦΣΠΑ ΚΓ', 1972 - 1973, 432 - 435 μετά τινων προσθηκῶν]. ⟨Νεκρολογία⟩.

III. Εἰς Ἐγκυκλοπαιδικὰ Λεξικὰ

α') Εἰς Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν

289. Κρήτη ⟨γραμματολογικῶς· ἀρχαία, μεσαιωνική, νεωτέρα περίοδος⟩, ΜΕΕ 15, 1931, 201γ - 203γ.
290. Σελίνου (ἐπαρχία), ΜΕΕ 21, 1932, 657βγ.
291. Σητείας (ἐπαρχία, ἐπισκοπή), ΜΕΕ 21, 1932, 744β - 745β.
292. Σφακίων (ἐπαρχία), ΜΕΕ 22, 1933, 658β - 659α.
293. Τζερόλα ⟨Gerola G.⟩, ΜΕΕ 22, 1933, 934β.
294. Χανιά, Χανίων νομός, ΜΕΕ 24, 1934, 459 - 463.

β') Εἰς Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἡλίου

295. Ἀρχεῖα, ΕΛΗ 2, 1949, 695 - 696.
296. Ἑλλὰς ⟨ἱστορία ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τοῦ 1820⟩, ΕΛΗ 7, 1950, 319 - 333.
297. Ἑλλὰς ⟨γραμματολογία ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι Ἀδ. Κοραῆ⟩, ΕΛΗ 7, 1950, 1079 - 1090 [=Ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία 1453 - 1800. Γραμματολογικὴ ἐπισκόπησις καὶ ἀξιολόγησις, Ἀπανθίσματα, 9 - 50].

γ') Εἰς τὴν ΘΗΕ

298. Ἀγαθάγγελος, ἐπίσκοπος Χερρονήσου καὶ εἶτα Λάμπης καὶ Σφακίων, ΘΗΕ 1, 1962, 85.
299. Ἀγαθάγγελος, ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου (1912 - 1935), ΘΗΕ 1, 1962, 85.
300. Ἀγαθάγγελος, ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου (1936 - 1958), ΘΗΕ, 1, 1962, 85.
301. Ἀγαθίας ὁ Σχολαστικός, ΘΗΕ 1, 1962, 91 - 92.
302. Ἁγιᾶς ἐπισκοπή, ΘΗΕ 1, 1962, 211.
303. Ἀγκαράθου μονή, ΘΗΕ 1, 1962, 277 - 279.
304. Ἀγρίου ἐπισκοπή, ΘΗΕ 1, 1962, 318 - 319.
305. Ἀκάθιστος Ὕμνος, κανών, ἀκολουθία, ΘΗΕ 1, 1962, 1147 - 1164 [πρβλ. ἀριθ. 18].
306. Ἀμιρούτζης Γεώργιος, ΘΗΕ 2, 1963, 355 - 359 [= Συλλάβιον, 162 - 168].
307. Ἀνακλώμενον, ΘΗΕ 2, 1963, 484.
308. Ἀνάστασις (ὑμνογραφία), ΘΗΕ 2, 1963, 611 - 613.
309. Ἀνδρέας Κρήτης, ΘΗΕ 2, 1963, 674 - 693 [πρβλ. ἀριθ. 20].
310. Ἄνθιμος Κισάμου, ΘΗΕ, 2, 1963, 773.
311. Ἄνθιμος Κρήτης, ΘΗΕ 2, 1963, 771.
312. Ἄννα Κομνηνή, ΘΗΕ 2, 1963, 838 - 840 [=Συλλάβιον, 138 - 140].
313. Ἀπεζανῶν μονή, ΘΗΕ 2, 1963, 1048 - 1049.
314. Ἀποστόλων Ἁγίων μονὴ ἐν Κρήτῃ, ΘΗΕ 2, 1963, 1199.

315. Ἀρετίου μονή, ΘΗΕ 3, 1963, 111.
316. Ἀρκαδίου μονή, ΘΗΕ 3, 1963, 159 - 161.
317. Ἀρκλᾶς Ἰωάννης, ΘΗΕ 3, 1963, 163.
318. Ἀρσανίου μονή, ΘΗΕ 3, 1963, 228.
319. Ἀρτέμιος (Ἱερᾶς, Κιουστεντηλίου, Ἀλεξανδρείας), ΘΗΕ 3, 1963, 262.
320. Ἀσωμάτων μονὴ (ἐν Κρήτῃ), ΘΗΕ 3, 1963, 438 - 439.
321. Αὐλοποτάμου ἐπισκοπή, ΘΗΕ 3, 1963, 471.
322. Αὐξέντιος ὁ ἐκ Συρίας (μελῳδός), ΘΗΕ 3, 1963, 473.
323. Βαϊωναίας μονή, ΘΗΕ 3, 1963, 561.
324. Βάρβαροι, ΘΗΕ 3, 1963, 612.
325. Βαρθολομαῖος ὁ Νέος, ΘΗΕ 3, 1963, 616 - 617.
326. Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς ἢ Ἴμβριος, ΘΗΕ 3, 1963, 619 - 621.
327. Βαρούχας Ἀθανάσιος, ΘΗΕ 3, 1963, 651 - 652 [ἐπηυξημένον = Μεταβυζαντινά, 141 - 143].
328. Βέης Νῖκος, ΘΗΕ 3, 1963, 769 - 770.
329. Βόσακος (μονὴ ἐν Κρήτῃ), ΘΗΕ 3, 1963, 963.
330. Βρυέννιος Ἰωσήφ, ΘΗΕ 3, 1963, 1049 - 1050.
331. Βυζαντινολογία, ΘΗΕ 3, 1963, 1054 - 1056.
332. Βυζάντιον (ἱστορικὴ ἐπισκόπησις), ΘΗΕ 3, 1963, 1076 - 1081.
333. Βυζάντιον (λογοτεχνία, ὑμνογραφία), ΘΗΕ 3, 1963, 1115 - 1127.
334. Γαβριὴλ (ἡγούμενος Ἀρκαδίου), ΘΗΕ 4, 1964, 130 - 131.
335. Γδερνέττου (μονή), ΘΗΕ 4, 1964, 236 - 238.
336. Γεράσιμος ὁ Καλογνώμων, ΘΗΕ 4, 1964, 341.
337. Γεράσιμος ὁ Περδικάρης ἢ Κοντογιαννάκης, ΘΗΕ 4, 1964, 344.
338. Γεράσιμος ⟨Κρήτης⟩ ὁ Παρδάλης, ΘΗΕ 4, 1964, 344.
339. Γεράσιμος ⟨Κισάμου⟩ ὁ Στρατηγάκης, ΘΗΕ 4, 1964, 348 - 349.
340. Γεωργίου Ἁγίου μοναὶ ἐν Κρήτῃ, ΘΗΕ 4, 1964, 482.
341. Γεωργίου Ἁγίου μονή, Ἀπανωσήφη, ΘΗΕ 4, 1964, 483 - 484.
342. Γρηγόριος ⟨Ἱεροσητείας⟩ ὁ Παπαδοπετράκης, ΘΗΕ 4, 1964, 806.
343. Γωνιᾶς μονή, ΘΗΕ 4, 1964, 866 - 868.
344. Δούκας (ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἁλώσεως), ΘΗΕ 5, 1964, 202 - 204.
345. Δωριανὸς Ἰωάσαφ, ΘΗΕ 5, 1964, 266.
346. Δωριὲς (μονή), ΘΗΕ 5, 1964, 266.
347. Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, ΘΗΕ 5, 1964, 446.
348. Εἱρμολόγιον, ΘΗΕ 5, 1964, 449.
349. Εἱρμός, ΘΗΕ 5, 1964, 449 - 450.
350. Ἑνετία, ΘΗΕ 5, 1964, 689 - 693.
351. Ἐπιτάφιος θρῆνος, ΘΗΕ 5, 1964, 794 - 795.
352. Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΘΗΕ 5, 1964, 945 - 946.
353. Εὐδόκιμος Κισάμου, ΘΗΕ 5, 1964, 1022.

354. Εὐκρατᾶς Ἰωάννης, ΘΗΕ 5, 1964, 1049.
355. Εὐμένιος Κρήτης, ΘΗΕ 5, 1964, 1061.
356. Εὐμένιος Λάμπης, ΘΗΕ 5, 1964, 1061 - 1062.
357. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, ΘΗΕ 6, 1965, 229 - 231.
358. Θεοφάνης χρονογράφος, ὁμολογητής, ΘΗΕ 6, 1965, 365 - 366.
359. Θεοφάνης ὁ Βυζάντιος, ΘΗΕ 6, 1965, 368.
360. Ἱεραπύτνης μητρόπολις, ΘΗΕ 6, 1965, 769 - 770.
361. Ἱερόθεος Λάμπης, ΘΗΕ 6, 1965, 803.
362. Ἰωάννης ὁ Ἀπόκαυκος, ΘΗΕ 7, 1965, 15 - 17.
363. Ἰωάννης ὁ Ἐπιφανεύς, ΘΗΕ 6, 1965, 1213.
364. Ἰωάννης Μαλάλας, ΘΗΕ 6, 1965, 1208 - 1209.
365. Ἰωάννης ὁ Ξένος, ΘΗΕ 6, 1965, 1243 - 1245.
366. Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους, ΘΗΕ 7, 1965, 4 - 6.
367. Κισάμου καὶ Σελίνου μητρόπολις, ΘΗΕ 7, 1965, 589 - 590.
368. Κρήτη (ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία), ΘΗΕ 7, 1965, 967 - 979.
369. Μεθόδιος Λάμπης, ΘΗΕ 8, 1966, 902 - 903.
370. Μυριοκεφάλων μονή, ΘΗΕ 9, 1966, 214.
371. Νεόφυτος ⟨Κρήτης⟩ ὁ Πατελλάρος, ΘΗΕ 9, 1966, 412 - 413.
372. Νικήτας Χωνιάτης, ΘΗΕ 9, 1966, 472 - 473.
373. Παρακλητικοὶ κανόνες, ΘΗΕ 10, 1967, 38 - 39.
374. Πλήθων Γεμιστός, ΘΗΕ 10, 1967, 436 - 441.
375. Πρέβελη μονὴ (Ἁγ. Βασιλείου Κρήτης), ΘΗΕ 10, 1967, 576 - 577.
376. Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός, ΘΗΕ 10, 1967, 914 - 921.
377. Σφραντζῆς Γεώργιος, ΘΗΕ 11, 1967, 607 - 608.
378. Τριάδος Ἁγίας μονὴ (Τζαγκαρόλων), ΘΗΕ 11, 1967, 848.
379. Ὑμνογραφία, ΘΗΕ 11, 1967, 944 - 949.
380. Ὑμνολογία (- λόγιον, ὑμνολόγος), ΘΗΕ 11, 1967, 949.
381. Ὕμνος, ΘΗΕ 11, 1967, 949 - 951.
382. Φώτιος ὁ Α', ΘΗΕ 12, 1968, 21 - 31.
383. Χαλεβῆ μονὴ ⟨ἐπαρχίας Ρεθύμνης⟩, ΘΗΕ 12, 1968, 51.
384. Χαλέπας μονὴ ⟨Μυλοποτάμου⟩, ΘΗΕ 12, 1968, 51.
385. Χρυσοσκαλίτισσα ⟨ἐνοριακὴ μονὴ Κισάμου⟩, ΘΗΕ 12, 1968, 411.
386. Ψελλὸς Μιχαήλ, ΘΗΕ 12, 1968, 467 - 473.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

'Αγαθάγγελος Κυδωνίας καὶ 'Αποκορώνου (Νινολάκης) (1912-1935) 299
'Αγαθάγγελος Κυδωνίας καὶ 'Αποκορώνου (Ξηρουχάκης) (1936-1958) 272, 300
'Αγαθάγγελος Χερρονήσου, εἶτα Λάμπης καὶ Σφακίων 298
'Αγαθίας Σχολαστικὸς 60, 301
'Αγία Μονὴ 21, 175
'Αγιᾶς ἐπισκοπὴ 181, 302
ἁγιογράφοι Ἕλληνες 229
ἁγιολογικὰ κείμενα 48, 248
Ἅγιον Ὄρος 216, 220
'Αγκαράθου μονὴ 303
'Αγρίου ἐπισκοπὴ 304
'Αγὼν ἱερὸς 224
'Αθανάσιος ὁ 'Αθωνίτης 185
'Ακάθιστος ἑορτὴ - ὕμνος 18, 29, 42, 71, 84, 85, 305
Ἅλωσις ΚΠόλεως (1453) 4, 6, 26, 29, 36, 155, 156, 157, 159, 214, 215, 222, 223
Ἄμαντος Κωνσταντῖνος 162, 275, 276
'Αμιρούτζεια 43
'Αμιρούτζης Γεώργιος 18, 31, 40, 306
'Αναγέννησις 217
'Αναγνώστης 'Ιωάννης 247
ἀνακλώμενον 307
'Αναργύρων ἁγίων ναὸς ἐν Χανίοις 25, 202
'Αναστασιάδης 'Ιωάννης (Λαζαρόπουλος) 198
'Ανδρέας Κρήτης 309
Ἄνθιμος Κισάμου 310
Ἄνθιμος Κρήτης 311
'Απανθίσματα 17
'Απανωσήφη μονὴ 341
ἀπαράκλητος 102
'Απεζανῶν μονὴ 313
'Απόκαυκος 'Ιωάννης 16, 59, 362
'Αποστόλων ἁγίων μονὴ (Κρήτης) 314
'Αραβοκρατία 161, 188
'Αρετίου μονὴ 315
'Αρκαδίου μονὴ 316
'Αρκλᾶς 'Ιωάννης 317
'Αρσανίου μονὴ 318
'Αρτέμιος ('Ιερᾶς, Κιουστεντηλίου, 'Αλεξανδρείας 200, 319
ἀρχεῖα 295
ἀρχιεπίσκοπος 29, 179, 186
'Αστέριος σοφιστὴς 245
'Ασωμάτων μονὴ (ἐν Κρήτῃ) 320
Αὐξέντιος ὁ ἐκ Συρίας 322
Αὐλοποτάμου ἐπισκοπὴ 321
Αὐλοποτάμου ἐπίσκοποι 199
αὐτούργιον 108

Βαϊωναίας μονὴ 323
Bănescu Νικόλαος 285
βάρβαροι 324
Βαρδάνης Γεώργιος 16, 59
Βαρθολομαῖος ἅγιος ὁ νέος 325
Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς 326
Βαρούχας 'Αθανάσιος 21, 327
Βασίλειος ὁ Μέγας 102
Βέης Νῖκος 273, 274, 328
Βερναρδάκης Δημήτριος 17, 139
Βησσαρίων 29, 32, 77
Βλαστὸς Μελέτιος 21, 112, 113
Βλαστὸς Σήφης 251
Βλαχερωνίτισσα 106
Βόσακος (μονὴ) 329
Βρυέννιος 'Ιωσὴφ 2, 33, 38, 65, 72, 76, 153, 209, 330
βυζαντινὰ ἐπιγράμματα 207
βυζαντινὰ κείμενα 48
βυζαντινὰ ποιήματα δημώδη 208
βυζαντιναὶ φιλολογικαὶ σπουδαὶ 3, 37, 73
βυζαντινὴ γλῶσσα λογία 98
βυζαντινὴ γραμματολογία 11
βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία 8, 27, 78, 81, 83, 88
βυζαντινὴ τέχνη 207, 208

βυζαντινὴ φιλολογία 5, 12, 29, 66, 67
βυζαντινολογία 331
Βυζάντιον 16, 218, 332, 333

Γαβριὴλ (ἡγούμενος 'Αρκαδίου) 334
Γαδανολέος Γεώργιος 152
Γδερνέττου μονὴ 21, 116, 167, 193, 335
Γεμιστὸς - Πλήθων Γεώργιος 374
Γεννάδιος 'Ηλιουπόλεως καὶ Θείρων ('Αραμπατζόγλου) 268
Γεράσιμος Καλογνώμων 336
Γεράσιμος (Κισάμου) ὁ Στρατηγάκης 339
Γεράσιμος (Κρήτης) ὁ Παρδάλης 338
Γεράσιμος Β' Παλλαδᾶς πτρχ. 'Αλεξανδρείας 21, 114
Γεράσιμος Περδικάρης ἢ Κοντογιαννάκης ἐπίσκ. Ρεθύμνης 337
Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης πτρχ. 'Αλεξανδρείας. 21, 114
Gerola Giuseppe 267
Γερόλαμο Λάντο σύνοδοι 226
Γεωργίου ἁγίου μοναὶ 340
Γεωργίου ἁγίου ναὸς ἐν Βενετίᾳ 120
Gianelli Ciro 277
Γραδενῖγος 'Ιλαρίων 122
Γραφὴ - αἱ 34
Γρηγόριος ('Ιεροσητείας) ὁ Παπαδοπετράκης 342
Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς 102
Γωνιᾶς μονὴ 1, 343

Δέκαρχος 'Εμμανουὴλ Κρὴς 192 (βλ. καὶ Εὐφραὶμ Σάρδεων)
Δημήτριος ἅγιος 9, 47
διαθῆκαι 264
Dölger Franz 282
Δούκας 4, 6, 26, 36, 344
δωδεκασύλλαβοι 86
Δωριανὸς 'Ιωάσαφ 345
Δωριὲς (μονὴ) 346

Εἰρήνη ἡ 'Αθηναία 347
εἱρμολόγιον 348
εἱρμὸς 349
'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος 10
ἐκκλησιαστικὰ βιβλία 80, 93
'Ελλὰς 296, 297
'Ενετία 350
'Ενετίας θρησκευτικὴ πολιτικὴ ἐν Κρήτῃ 29, 194, 195
'Ενετοκρατία 183, 211, 234
ἐπικλήσεις εἰς ἁγίους καὶ μούσας 29, 61, 62
ἐπίσκοπος 29, 179, 186
'Επιτάφιος θρῆνος 351
'Ερωτόκριτος 134, 234
'Εταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν 352
Εὐγενικὸς 'Ιωάννης 38
Εὐγενικὸς Μᾶρκος 75
Εὐδόκιμος Κισάμου 353
Εὐκρατᾶς 'Ιωάννης 354
Εὐλόγιος Κορυτσᾶς (Κουρίλας) 278
Εὐμένιος Κρήτης 355
Εὐμένιος Λάμπης καὶ Σφακίων (Φανουράκης) 270, 356
Εὔμορφη Βοσκοπούλα 28, 131
Εὐφραὶμ Σάρδεων 192 (βλ. καὶ Δέκαρχος 'Εμμανουὴλ)
'Εφραὶμ ὁ Σύρος 16, 58

Ἤπειρος 14
'Ηπείρου Δεσποτᾶτον 15, 16, 29, 59, 70, 160
— λόγιοι 15, 16, 29, 59, 70, 160

Θεοδώρα αὐτοκράτειρα 46
Θεοκτίστη ἁγία, ἡ Λεσβία 74
Θεολογία 'Ορθόδοξος 126
Θεοτοκόπουλος Δομίνικος 230
Θεοφάνης ὁ Βυζάντιος 359
Θεοφάνης Χρονογράφος, ὁμολογητὴς 358
θύρα - θύραθεν 101, 102
Θυσία τοῦ 'Αβραὰμ 28

ἴαμβοι 86
'Ιγνάτιος 'Αρδαμερίου 197
'Ιεραπύτνης μητρόπολις 360
'Ιεράρχαι Τρεῖς 124
'Ιερόθεος Λάμπης 361
'Ιλαρίων ἐπίσκοπος 'Ηρακλείας 122
'Ιππόλυτος Χίου 21, 117
ἱστορία βυζαντινὴ 265
ἱστορικοὶ 'Αλώσεως 154, 222
ἱστορικοὶ βυζαντινοὶ 16, 29, 51, 69
'Ιωάννης ἅγιος ὁ Ξένος 30, 35, 365
'Ιωάννης ὁ 'Επιφανεὺς 363
'Ιωάννης Χρυσόστομος 56
'Ιωαννίκιος 'Ιωαννίνων 198

Ἰωαννίκιος Κρήτης 198
Ἰωσὴφ Ὑμνογράφος 91, 92

Καβάσιλας Συμεὼν 21, 115
Κάλλιπος - Calbo (οἰκογένεια) 136
Καλοφρενᾶς Μιχαὴλ Κρὴς 21, 174
κανὼν 44
Καράνου 145
κατάλογοι χειρογράφων 237, 240, 246
κατατολμᾶν θαλάσσης 96
Κίμωλος 196
Κισάμου ἐπισκοπὴ 181
Κισάμου καὶ Σελίνου μητρόπολις 367
Κλαροτζάνε Νικόλαος 169
Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας 19
Κοινότης ἑλληνικὴ Λιβόρνου 172
Κόλιας Γεώργιος 287 - 288
Κομνηνὴ Ἄννα 18, 312
Κομνηνῶν χρυσόβουλλον 147
κοντακάριον 55
κοντάκιον 44
Κορνάρος Βιτσέντζος 28
Κορνάρος Ἰωάννης 21, 203, 204
Κουκουλὲς Φαίδων 123, 269
Κρήτη 2, 21, 65, 146, 149, 150, 151, 153, 158, 162, 185, 212, 289
Κρήτης ἀρχιερεῖς 171, 176, 182, 192
Κρήτης ἀρχοντολόγιον 210
Κρήτης Ἐκκλησία 166, 177, 178, 188, 190, 193
Κρήτης ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία 22, 184, 368
Κρήτης ἐπαναστάσεις 227
Κρήτης ἱστορία 249
κρητικὴ ἱστοριογραφία 163, 164
Κρητικὴ λογοτεχνία 138
Κρητικὴ σχολὴ (ζωγραφικῆς) 206
Κρητικὸς Πόλεμος 21, 111, 130
κρητικὸς πολιτισμὸς 211
Κριτοβουλίδης Κυριακὸς - Καλλίνικος 187
Κριτόβουλος (ἱστορικὸς τῆς Ἁλώσεως) 6, 26, 39
Krumbacher Karl 73
Κυδώνης Δημήτριος 235, 241
Κυδωνίας ἐπισκοπὴ 181
Κυπαρισσιώτης Ἰωάννης 253, 254
Κύπρος 65
Κύπρου ἱστορία 243

Λάμπης ἐπισκοπὴ 180
Λάμπρος Σπυρίδων 129
Λαούρδας Βασίλειος 284
Λάσκαρις Θεόδωρος Β' 357
Λάσκαρις Μιχαὴλ 281
Λαχανέας 144 (βλ. καὶ Χανιὰ)
λήθης βυθοὶ 96, 100, 103
— πέδον, πεδίον 103
λογοτεχνία Νεοελληνικὴ 17

Μαλάλας Ἰωάννης 364
Μανασσῆς 100
Μαργούνιος Μάξιμος 21, 115
Μαρθάλης Κ. Νικηφόρος ὁ Γλυκὺς 192
Μαρτινιανὸς Κυδωνίας 170
Μαυρόπους Ἰωάννης 124, 366
μεγαλεῖον 99
Μεθόδιος Λάμπης 369
Μελίρρυτος Κυριάκος 29, 141
Μέρτζιος Κωνσταντῖνος 283
Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικὰ 21
Μητροφάνης Β' οἰκ. πτρχ. 21, 174
Miscellanea Byzantina - Neohellenica 29
Μπουνιαλῆς Τζάνε Ἐμμανουὴλ 21, 110, 205
Μπουνιαλῆς Τζάνε Κωνσταντῖνος 21, 110
Μπουνιαλῆς Τζάνε Μαρῖνος 17, 21, 110, 130, 132
Μυριοκεφάλων μονὴ 370
Μυστακίδης Βασίλειος 100, 112, 127
Μωάμεθ ὁ κατακτητὴς 39, 244

Νεομάρτυρες Βυζαντίου 82
Νεόφυτος «Κρήτης» ὁ Πατελλάρος 371
Νικηφόρος Ἀλεξανδρείας 169
Νικηφόρος ἡγούμ. Ἀρκαδίου 173
Νικηφόρος ἱερομόναχος Ῥόδιος ὁ Κρὴς 119
Νικοδήμου Θεοτοκάριον 71
Νικόλαος ἅγιος 47

Ξηρουχάκης Ἀγαθάγγελος (βλ. Ἀγαθάγγελος Ξ.)
ξύλον 107

Ὅμηρος 83, 88

Παλαιολόγειοι χρόνοι 11
Παλαιολόγος Ἰωάννης 40

Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος 155, 219
Παλαιολόγος Μανουὴλ Β' 16, 68
παπᾶδες ὀρθόδοξοι 183
Παπαδόπουλος Ἰωάννης 271
Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς Ἀθανάσιος 127
παράκλησις, παρακλητικὸς 102
Παρακλητικοὶ κανόνες 373
παρρησία 97
Πατελλάρος Νεόφυτος 193
Πάτμος 55
Πατριαρχικὴ τοῦ Γένους Σχολὴ 256
Πηγᾶς Μελέτιος 21, 116, 177
Πιλᾶτος Λεόντιος 255
ποίησις ἐκκλησιαστικὴ 34, 50
Πρακτικίδης Ζαχαρίας 201
Πρέβελη μονὴ (Κρήτης) 375
Πρόδρομος Θεόδωρος 75
πρόεδρος 29, 179, 186
Προκόπιος 46
πύργος -οῦμαι 104

Ροδίτης Γαβριὴλ 35
Ροδοβάνι 145
Ῥοΐδης Ἐμμανουὴλ 125
Ῥωμανὸς Μελῳδὸς 9, 13, 29, 41, 47, 50, 56, 64, 84, 85, 87, 262, 376

Σαββατιανῶν μονὴ 196
Σαβράμης Εὐάγγελος 266
Salamon - Σολωμοῦ οἰκογένεια 135
Salaville Sévérien 280
Σεκουνδινὸς Νικόλαος 263
Σέλινον 290
Σητείας ἐπαρχία ἐπισκοπὴ 291
σλαβικαὶ ἐποικήσεις ἐν Κρήτῃ 151
Σλάβοι 150
Σουρούμης Δημήτριος 35, 118
Στουδίου μονὴ 257
Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων 16, 18, 24
(συμ)παρακληθῆναι 102
Συμεὼν Μεταφραστὴς 16, 45
Συρίγος Μελέτιος ἱερομόναχος 121
Σφακίων ἐπαρχία 292
Σφραντζῆς Γεώργιος 6, 26, 377

Σχολάριος Γεννάδιος οἰκ. πτρχ. 49
Σωτηρίου Γεώργιος 279

Ταρχανειώτης Μιχαὴλ 232
Ταυρωνίτης 106
Τζαγκαρόλων μονὴ 165, 189, 191, 378
Τζερόλα 293 (βλ. καὶ Gelora G.)
Τουρκοκρατία 184, 225
Τριβὰν Ἀντώνιος 21, 149
Τσαγκαρόλοι Κρήτης 169 (βλ. καὶ Τζαγκαρόλων μονὴ)
Τσικνόπουλος Ἰωάννης 286
τυπικὰ μοναστηριακὰ 264

Ὑμνογραφία 379
— βυζαντινὴ 13, 20, 29, 79
— ἐκκλησιαστικὴ 16, 63
— θρησκευτικὴ 16, 63
ὑμνογραφικὰ κείμενα 252, 258
Ὑμνολογία 380
ὑμνολογικὰ κείμενα 48
ὑμνολόγιον 380
ὑμνολόγος 380
ὕμνος 781
ὑπουργὸς -πουργὸς -ὑπουργία 105

Φιαγκούσας τραγούδι 133
Φιλοθέη Μπενιζέλου ἡ Ἀθηναία, ὁσιομάρτυς 7, 82
Φραγκοκρατία 11
Φώτιος οἰκ. πτρχ. 89, 382

Χαλεβῆ μονὴ 383
Χαλέπας μονὴ 384
Χαλκοκονδύλης Λαόνικος 6, 26
Χαμετῆς Μᾶρκος 35
Χάνδαξ 146
Χανιὰ 294
Χανιὰ - La Canea 143
χειρόγραφα Μετεώρων 259
Χρυσοσκαλίτισσα (μονὴ) 385
Χωματιανὸς Δημήτριος 16, 59
Χωνιάτης Μιχαὴλ 16, 57
Χωνιάτης Νικήτας 372

Ψελλὸς Μιχαὴλ 386

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΤΟΠΤΡΟΝ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΟΥ

Ἐὰν παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπιστημῶν μὲ προσοχήν, γίνεται πρόδηλον, ὅτι ἡ ὑπόστασις τῶν γνώσεων ὁλοὲν διαμερίζεται εἰς μικρότερα μερίδια, διὰ νὰ ἐμβαθυνθοῦν αἱ ἔρευναι. Συνεπείᾳ ταύτης τῆς διακλαδώσεως τῶν ἐπιστημῶν διαμορφώνονται πάντοτε νέοι καὶ νέοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, ἡ καλλιέργεια τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖ τὴν ἐφαρμογὴν νεωτέρων μεθόδων. Τοιοῦτος νέος ἐπιστημονικὸς κλάδος εἶναι καὶ ἡ ἔρευνα τῶν τοπωνυμίων, ἡ ὁποία παρέχει σημαντικὴν βοήθειαν διὰ τὰς γενικὰς ἱστορικὰς μελέτας.

Αἱ σχετικαὶ ἔρευναι ἔδειξαν, ὅτι ἡ ζωὴ τῶν τοπωνυμίων εἶναι ἐν γένει μακροτέρα καὶ ἡ χρῆσίς των διαρκεστέρα ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν λαῶν, ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῶν ὁποίων προέρχονται, δηλαδὴ ὅτι ἡ προέλευσις τῶν τοπωνυμίων ἀνάγεται εἰς χρόνον προγενέστερον ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῶν λαῶν τῶν μεταχειριζομένων τὰ σχετικὰ τοπωνύμια. Τὰ τοπωνύμια εἶναι δεδεμένα μὲ τοὺς τόπους, οἱ δὲ λαοὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μέσων χρόνων μεταναστεύουν, ἐξαφανίζονται, νεήλυδες ἐγκαθιστῶνται εἰς τοὺς παλαιοὺς τόπους καὶ παραλαμβάνουν τὰ προγενέστερα ὀνόματα. Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων εἶναι συνήθως ξένης προελεύσεως, δηλαδὴ δὲν προέρχονται ἀπ' ἐκείνην τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ὁμιλοῦν οἱ κάτοικοι τῆς σχετικῆς χώρας. Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰ ὀνόματα τῶν σημερινῶν μητροπόλεων, τὸ φαινόμενον αὐτὸ γίνεται φανερόν.

Ἡ ἑλληνικὴ πρωτεύουσα, Ἀθῆναι, ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν θεὰν Ἀθηνᾶν, ἀλλὰ τὸ ὄνομα δὲν εἶναι ἑλληνικῆς καταγωγῆς, τὸ παρέλαβαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἕνα προϊστορικὸν λαόν, ὁ ὁποῖος ἐγκατεστάθη ἐκεῖ ἐνωρίτερον. Τὸ ὄνομα Ρώμη εἶναι ἐτρουσκικῆς καταγωγῆς, τοῦ δὲ Βερολίνου σλαβικῆς. Τὰ Παρίσια ἔλαβαν τὸ ὄνομα ἀπὸ κελτικὴν φυλήν, καθὼς τὸ ἀποδεικνύει ἡ ρωμαϊκὴ ὀνομασία Lutetia Parisiorum. Ἐπίσης κελτικῆς προελεύσεως εἶναι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Λονδίνου, ἡ ἐκλατινισθεῖσα μορφὴ τοῦ ὁποίου ἦτο Londinium. Παλαιὸν εἶναι καὶ τὸ ὄνομα τῆς Βιέννης, οἱ Ρωμαῖοι παρέλαβαν τὴν ἐκλατινισθεῖσαν μορφὴν Vindobona (κατὰ τὸν μεσαίωνα Vienna) ἀπὸ τοὺς Κέλτας. Λοιπὸν τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν πόλεων, ἡ ἱστορία τῶν ὁποίων ἐκτείνεται εἰς χιλιετηρίδας, κατὰ τὴν διάρκειαν πολλῶν αἰώνων δὲν μετεβλήθησαν καὶ εἶναι καὶ σήμερον εὔχρηστα συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν φθογγολογίαν τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν κατ' ὀλίγον μεταμορφωθέντα, π.χ. γερμανιστὶ Wien, γαλλιστὶ Vienne, ἀγγλιστὶ Vienna, ρωσσιστὶ Vjena κ.τ.λ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀνομασίαν, μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν μητροπόλεων ἰδιαιτέραν θέσιν ἔχει ἡ πρωτεύουσα τῆς πρώην βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ αὐτὴ ἔχει ἓν ὄνομα, τὸ ὁποῖον ἔλαβεν ἀπὸ παλαιὸν ἀφανισθέντα λαὸν καὶ τὸ ὁποῖον ἔμεινεν εἰς χρῆσιν ἐπὶ περίπου εἴκοσιν αἰῶνας· ἀλλὰ ἐκτὸς τούτου ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλα ὀνόματα τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα εἶχον μεταχειρισθῆ ἀφ' ἑνὸς οἱ ἰδικοί της κάτοικοι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἄλλοι ξένοι λαοί. Ἐὰν ζητῶμεν τὰς αἰτίας τούτου τοῦ μοναδικοῦ φαινομένου, πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ἰδιαίτερον ρόλον, τὸν ὁποῖον ἔπαιζεν αὐτὴ ἡ πόλις εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἡ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἱδρυθεῖσα πόλις μετὰ τὴν ἀνεξάρτητον ζωήν της ὑπετάσσετο εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἔγινεν ἡ δευτέρα πρωτεύουσά των. Μετὰ τὴν παγανιστικὴν περίοδον εἶδε τὴν νίκην τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐχρησίμευεν ὡς πύργος τῆς ὀρθοδοξίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μεσαίωνος ἡ πόλις αὐτὴ ἔφθασεν εἰς μεγάλον βαθμὸν τῆς οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ συνεπείᾳ τούτου διάφοροι «βάρβαροι» λαοὶ προσειλκύσθησαν ἀπ' αὐτήν. Ὄχι μίαν φορὰν ἐπολιόρκησαν τὰ τείχη της ἐπιθυμοῦντες νὰ τὴν κατακτήσουν, ἀλλὰ καὶ ὑπέστησαν τὴν ἐκπολιτιστικήν της ἐπίδρασιν. Δὲν εἶναι λοιπὸν καταπληκτικόν, ὅτι εἰς τὰ χείλη τῶν ξένων λαῶν προέκυψαν νεώτερα ὀνόματα τῆς πόλεως. Ἂς ἐξετάσωμεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ τὰ διάφορα ὀνόματα τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς διαφωτίσουν ὄχι μόνον τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπονομασιῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἀντικατοπτρίσουν τὰς περιπετείας καὶ τὴν κοσμοϊστορικὴν σημασίαν τῆς βυζαντινῆς πρωτευούσης.

Οἱ Ἕλληνες, ἀφοῦ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, — ὡς γνωστὸν — ἀρχίζουν νὰ ἀποικίζουν τὰ παράλια τοῦ Ἑλλησπόντου, τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα π.Χ. Περὶ τὸ 660 Δωριεῖς ἱδρύουν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀκτὴν τοῦ Βοσπόρου νέαν ἀποικίαν, ἡ ὁποία ὠνομάσθη Βυζάντιον. Κατὰ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν ἡ νέα πόλις ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν θεμελιωτήν της, τὸν βασιλέα Βύζαν, τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς νύμφης Κεροέσσης. Αἱ γλωσσολογικαὶ ἔρευναι ἐξηκρίβωσαν, ὅτι τὸ ὄνομα Βυζάντιον ἀνάγεται πράγματι εἰς τὸ προσωπικὸν ὄνομα Βύζας καὶ κρύπτεται εἰς αὐτὸ ἡ ἰλλυρο - θρακικὴ ρίζα Beuz-/Buz-, καὶ ἀπ' αὐτὴν ἐσχηματίσθη μὲ τὸ ἐπίθεμα -ιο- ἡ μορφὴ Βυζάντιον. Ἐκ τούτου εἰκάζεται, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄποικοι εὗρον ἐκεῖ ἰλλυρο - θρακικὸν πληθυσμὸν καὶ παρέλαβαν τὸ ὄνομα ἀπ' ἐκεῖνον. Ἡ ἱδρυθεῖσα νέα ἀποικία, ἡ ὁποία ἐδέσποσε τῆς εἰσόδου τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἀπετέλεσε γέφυραν μεταξὺ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας, χάρις εἰς τὴν γεωγραφικὴν θέσιν της καὶ τὴν ἐμπορικὴν σημασίαν της καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔπαιζε μεγάλον ρόλον. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Δ' αἰ. π.Χ. ἡ πόλις ἔγινε μέλος τῆς δευτέρας ἀθηναϊκῆς θαλασσίας συμμαχίας, ἔλαβε τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν διεφύλαξε καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Ἡ πόλις προώδευσε σημαντικῶς καὶ τὰ ἐμπορικὰ καὶ τελωνειακὰ προνόμια τὴν κατέστησαν πολὺ πλουσίαν. Ὅτε οἱ Ρωμαῖοι κατέκτησαν βαθμηδὸν τὴν ἐξελληνισθεῖσαν Ἀνατολήν, ἡ πόλις ὑπετάσσετο εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὅμως διετήρησε τὴν προνομιοῦχον θέσιν της. Ἀλλὰ ἡ κοσμοϊστορικὴ σημασία τῆς πόλεως ἀρχίζει ἀφ' ἧς ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὴν ἀνύψωσεν ὡς δευτέραν πρωτεύουσαν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀναγνωρίζων, ὅτι τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς αὐτοκρατορίας μετέπεσεν εἰς τὰς ἐξελληνισθείσας ἀνατολικὰς χώρας, ἀνεζήτησεν ἐκεῖ πόλιν, ἡ ὁποία νὰ γίνῃ νέα πρωτεύουσα τοῦ κράτους. Κατὰ τὴν παράδοσιν πρῶτα πρῶτα ἀπέβλεψεν εἰς ἄλλας πόλεις, εἰς τὴν Τροίαν, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κ.τ.λ., ἀλλὰ ἔπειτα κατὰ τὸν βιογράφον του καθ' ὕπνον ἀπὸ τὸν Θεὸν προειδοποιηθείς, πράγματι ὅμως διαγινώσκων τὴν πολιτικήν, στρατιωτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἀξίαν τοῦ τόπου, ἐξέλεξε τὴν ἀκμάζουσαν παλαιὰν ἑλληνικὴν πόλιν, ἡ ὁποία εἶχε τόσον μεγάλον καὶ περίφημον παρελθόν. Τὰ ἐγκαίνια τῆς δευτέρας πρωτευούσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐτελέσθησαν τὴν 11 Μαΐου 330. Ἡ τοποθεσία τοῦ ἑπταλόφου Βυζαντίου ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Μὲ τὰ νέα κτίρια, μὲ τὰ ὁποῖα ἐστόλισε τὴν πόλιν, εἶχε σκοπὸν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ τὴν καταστήσῃ νέαν πρωτεύουσαν, τὴν ὁποίαν ὠνόμασε «δευτέραν Ρώμην», ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὴν παλαιὰν Ρώμην. Τοιουτοτρόπως ἡ νέα πρωτεύουσα ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα «Νέα Ρώμη», τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς τοῦ Δ' αἰ., καὶ ὕστερον ἔγινε γενικῶς εὔχρηστον. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ὀνομάζεται ἐπισήμως «ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης» καὶ — ὡς γνωστὸν — αὐτὴ ἡ ὀνομασία ἐριζοβόλησεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν ἐντελῶς. Εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον ἐμφανίζεται καὶ ἄλλον νέον ὄνομα τοῦ Βυζαντίου «Κωνσταντινούπολις», δηλαδὴ «ἡ πόλις τοῦ Κωνσταντίνου», ἡ ὁποία συχνάκις εὑρίσκεται εἰς συντομωτέρας μορφὰς «ἡ Κωνσταντίνου» ἢ συμφώνως πρὸς τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας Ρώμης «urbs» ἁπλῶς «ἡ Πόλις». Οἱ κάτοικοί της προσέθεσαν συχνάκις καὶ διάφορα ἐπίθετα, π.χ. «ἡ βασιλεύουσα πόλις», «ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων» καὶ «ἡ θεοφύλακτος πόλις». Αὗται αἱ ὀνομασίαι δηλοῦν ὄχι μόνον τὴν ὑπερηφάνειαν τῶν κατοίκων, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦσαν τὴν πόλιν των «πόλιν τῶν πόλεων», καθὼς ἀναγινώσκομεν εἰς μίαν μεταγενεστέραν πηγήν, ἀλλὰ καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν σταθερὰν πεποίθησίν των, ὅτι τὴν πόλιν των ὑπερασπίζουν ἐπουράνιαι δυνάμεις, καθὼς τὸ μαρτυροῦν πολλὰ ἁγιογραφικὰ ἔργα. Μὲ τὸ νέον ὄνομα τῆς πόλεως οἱ Βυζαντινοὶ ἐκληρονόμησαν καὶ τὴν ἰδέαν τῆς «αἰωνίας Ρώμης» (aeterna Roma).

Τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας πρωτευούσης, ἡ ὁποία ἔχει ὀνομασθῆ ποιητικῶς καὶ «Βυζαντίς», ἀποτελοῦν τὰ γενέθλια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μετὰ τὸν θάνατον Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, ὁ ὁποῖος διὰ τελευταίαν φορὰν ἥνωσεν ὑπὸ τὴν χεῖρά του τὴν κυβέρνησιν ὁλοκλήρου τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, τῷ 395 οἱ υἱοί του, ὁ Ὀνώριος καὶ ὁ Ἀρκάδιος, διανέμουν τὴν διοίκησιν· ὁ πρῶτος γίνεται κύριος τῶν δυτικῶν, ὁ δὲ ἄλλος τῶν ἀνατολικῶν μερῶν. Ἡ λεγομένη

Δυτικὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία — ὡς γνωστὸν — διαλύεται τῷ 476, συνεπείᾳ τῶν ἐσωτερικῶν ταραχῶν καὶ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, τὸ δὲ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται καὶ βυζαντινὸν κράτος, ἐπιζῇ χίλια ἀκόμη ἔτη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ δυτικοῦ, καὶ ὁ πολιτισμός του, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ σύμπλεγμα διαφόρων στοιχείων, λαμβάνει τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον ὀνομάζομεν «βυζαντινόν».

Ὁ περίφημος ἐρευνητὴς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ὁ A. Heisenberg, προσδιώρισε τὴν οὐσίαν τοῦ Βυζαντίου μὲ τὰς ἑξῆς λέξεις: «Τὸ Βυζάντιον εἶναι τὸ ρωμαϊκὸν κράτος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τὸ γενόμενον χριστιανόν. Εἰς αὐτὴν τὴν τριάδα κρύπτονται αἱ βαθύταται ρίζαι τῆς οὐσίας του». Τὰ τρία αὐτὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ συμβολίζουν τρία ὀνόματα τῆς πρωτευούσης. Βυζάντιον τὰς ἑλληνικὰς ρίζας, Νέα Ρώμη τὰς ρωμαϊκὰς παραδόσεις καὶ Κωνσταντινούπολις τὸν χριστιανικὸν χαρακτῆρά του. Εἴδομεν ἤδη, ὅτι τὸ Βυζάντιον, αὐτὴ ἡ πόλις μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ μὲ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν κατέστη πρωτεύουσα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἂς ἐξετάσωμεν τώρα, εἰς ποίους συντελεστὰς ὀφείλεται τὸ ὅτι τὸ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ἀποσπασθὲν βυζαντινὸν κράτος διετήρησε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν του.

Ἀφοῦ τῷ 338 π.Χ., εἰς τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος κατεστράφη, ἀρχίζει νέα ἐποχὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Συνεπείᾳ τῶν κατακτήσεων Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καταπλημμυροῦν ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἁπλώνουν πανταχοῦ ἰσχυρὰς καὶ βαθείας ρίζας. Ὅταν ὕστερον ἡ Ρώμη προχωροῦσα ἐκτείνει τὴν κυριαρχίαν της εἰς τὸ Αἰγαῖον, κατακτῶνται βαθμηδὸν ὅλαι αἱ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον κατακυριευθεῖσαι καὶ ἐξελληνισθεῖσαι χῶραι ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι τὰς μετέτρεψαν εἰς ἐπαρχίας, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχαν νὰ τὰς ἐκλατινίσουν. Εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἐπικρατεῖ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ δὴ ἐπιδρᾷ καὶ εἰς τὴν Ρώμην καὶ εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας. Ἀφοῦ ὅμως οἱ δεσμοὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ ἤρχισαν νὰ χαλαρώνωνται, ὑπερέχει ἡ ἐξελληνισθεῖσα Ἀνατολή. Σημεῖον τούτου εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτευούσης εἰς τὸ ἑλληνικὸν Βυζάντιον. Ἀφοῦ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας — καθὼς εἴδαμεν — κατέστη ἀνεξάρτητον, ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρ του γίνεται ὁλοὲν φανερώτερος. Ἂν καὶ ὁ πληθυσμὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους δεικνύει ποικίλην σύνθεσιν, τὸν πυρῆνά του ἀπετέλεσεν ὁ ἑλληνισμός, ὁ ὁποῖος ἀφωμοίωσε τὰ ξένα στοιχεῖα ταχέως. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ζ′ αἰ. ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους καὶ παραγκωνίζει τὴν λατινικήν, ἡ ὁποία μέχρι τότε ἐπεκράτει εἰς τὴν νομοθεσίαν, εἰς τὴν διοίκησιν καὶ εἰς τὸν στρατόν. Ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ εὐθεῖα ἐξέλιξις τῆς κοινῆς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ ἀποτελεῖ τὴν

μεταβατικὴν μορφὴν τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς. Ἀλλ' ἐκτὸς αὐτῆς τῆς ζωντανῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ἦτο εὔχρηστος εἰς τὴν καθημερινὴν ζωήν, ἐμφανίζεται εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματείαν καὶ μία ἄλλη τεχνητὴ γλῶσσα. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔχουν κληρονομήσει τὸν πλούσιον θησαυρὸν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ παρελθόντος, τὰ γραμματειακὰ μνημεῖα τοῦ ὁποίου διεφύλαξαν αἱ βιβλιοθῆκαί των. Εἰς τὰ βυζαντινὰ σχολεῖα ἐμελετῶντο οἱ κλασσικοὶ ἑλληνικοὶ συγγραφεῖς ἀδιακόπως καὶ ἐθεωροῦντο ὡς πρότυπα πρὸς μίμησιν. Ἂν καὶ ἡ ὁμιλουμένη δημοτικὴ γλῶσσα ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος εἰσέδυσε καὶ εἰς τὴν γραμματείαν, οἱ μορφωμένοι συγγραφεῖς γράφουν μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου κατὰ μέγα μέρος τὴν ἀρχαϊστικὴν καὶ ἀττικίζουσαν γλῶσσαν. Λοιπὸν ἡ σημερινὴ διγλωσσία, ἔχει τὰς βυζαντινὰς ρίζας της. Ἀλλ' ἡ μίμησις τῶν ἀρχαίων ὑποδειγμάτων δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν γλῶσσαν. Εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματείαν συχνάκις ἀπαντοῦν καὶ ἀρχαῖοι κοινοὶ τόποι, μυθολογικαὶ παραπομπαὶ καὶ ὑπαινιγμοὶ κ.τ.λ. Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἀρχαίων προτύπων παρατηρεῖται κυρίως εἰς τὴν ἱστοριογραφίαν. Οἱ σύγχρονοι λαοὶ χαρακτηρίζονται κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἀρχαίων καὶ λαμβάνουν τὰ ὀνόματα τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ πολιτιστικὸν κληροδότημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον τὸ Βυζάντιον διεφύλαξε κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ μετεβίβασε κατὰ τὴν αὐγὴν τῶν νέων χρόνων εἰς τὴν Δύσιν, κατέστη ἓν ἀπὸ τὰ πολυτιμότατα στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Ἂν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν ὡς μητρικὴν γλῶσσάν των τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς τὸν πολιτισμόν των ἐπεκράτουν τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, οἱ ἴδιοι δὲν ὠνόμαζον ἑαυτοὺς Ἕλληνας, καθὼς οἱ ἀρχαῖοι πρόγονοί των. Αὐτὸ τὸ παράξενον γεγονὸς ἐξηγεῖται, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἦσαν χριστιανοὶ καὶ ὑπενοοῦντο ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Ἕλληνες» οἱ ἐθνικοὶ Ἕλληνες. Ἐπίσης καὶ ἡ λέξις «Ἑλλὰς» κατὰ τὸν μεσαίωνα εἶχε στενὴν περιωρισμένην γεωγραφικὴν σημασίαν. Μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μερικοὶ ἀρχαΐζοντες συγγραφεῖς μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα «Ἕλληνες» εἰς τὴν σημασίαν «Βυζαντινοί», π.χ. ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ ὁποῖος ἐπροφήτευσε καὶ τὸν ἐρχομὸν τῶν Ἑλλήνων βασιλέων. Εἰς τὰς ἱστορικὰς πηγὰς ἐνίοτε προκύπτει καὶ τὸ ἀπὸ τοὺς Λατίνους παραληφθὲν ὄνομα «Γραικοὶ» τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἔχουν ὀνομάσει ἑαυτοὺς συνήθως «Ρωμαίους», καθὼς τὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ σημερινὴ δημοτικὴ ἐπονομασία «Ρωμιοί». Ἄλλωστε καὶ τὸ βυζαντινὸν κράτος ὠνομάσθη κάποτε «Ρωμανία» καὶ μεταφορικῶς καὶ «Ρώμη». Ὅλα αὐτὰ τὰ μνημονευθέντα ὀνόματα παραπέμπουν προφανῶς εἰς τὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ Βυζάντιον ἔχει κληρονομήσει ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν τὴν μορφὴν καὶ ὀργάνωσιν τοῦ κράτους, τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς διαρθρώσεως, τὰ ὁποῖα ὅμως κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ἔλαβαν ἰδιαιτέρως «βυζαντινὸν» χαρακτῆρα. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἀντὶ τῶν παλαιῶν

ρωμαϊκῶν τίτλων imperator, caesar ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος εἶχε τὸν γνησίως ἑλληνικὸν τίτλον «βασιλεύς», ἀλλὰ μὲ τὸ ἐπίθετον «Ρωμαίων» (βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων) ὡς σημεῖον, ὅτι ὁ κυρίαρχος τοῦ ἐξελληνισθέντος κράτους εἶναι κύριος τῆς «Νέας Ρώμης» καὶ διάδοχος τῶν παλαιῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης καὶ ὅτι ἡ κυριαρχία του ἐπεκτείνεται εἰς ὁλόκληρον τὸ ρωμαϊκὸν κράτος, ἂν καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας του ἐγκατεστάθησαν «βάρβαροι». Οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς πάντοτε ὑπερηφάνως παρέπεμπαν εἰς τοὺς Ρωμαίους προκατόχους των καὶ εἰς τὴν εὐστάθειαν τῆς ἀπὸ τὸν Αὔγουστον ἱδρυθείσης αὐτοκρατορίας. Ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς μεταξὺ τῶν προγόνων του ἀναφέρει ἐκτὸς τοῦ Ρωμύλου καὶ τὸν Αἰνείαν καὶ ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία ἐκφράζει αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν παριστῶσα τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου ὡς συνέχειαν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας. Ἡ ἰδέα τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἐριζοβόλησεν εἰς τὴν ἰδεολογίαν τῶν Βυζαντινῶν, ἔπαιζε μεγάλον ρόλον καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τὰς πρὸς τὰ δυτικὰ κράτη καὶ μὲ τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν συζητήσεις καὶ ἀντιθέσεις. Ἀπὸ τὴν Ρώμην ἔχει κληρονομήσει τὸ Βυζάντιον τὴν ἰδέαν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Βυζαντινὸς βασιλεὺς ὡς διάδοχος τῶν παλαιῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης ἥνωσεν εἰς τὸ πρόσωπόν του ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς δυνάμεως, τὰ ὁποῖα διεμορφώθησαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ τὰ ὁποῖα Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας μετέφερεν ἀπὸ τῆς παγανιστικῆς σφαίρας εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ τὴν θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν, ὁ βασιλεὺς ἔχει ἐκλεγῆ ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ — καθὼς δεικνύουν πολλαὶ παραστάσεις — τὸ στέμμα τίθεται εἰς τὴν κεφαλήν των ἀπὸ οὐρανίας χεῖρας. Τὸ πρόσωπον του ὡς τοῦ divi imperatoris εἶναι ἅγιον καὶ ἰσαπόστολον. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ φύλαξ τοῦ νόμου καὶ δικαίου, ὁ ἀνώτερος κύριος τοῦ στρατοῦ. Ὁ βασιλεὺς εἶναι ὁ ἐξουσιαστὴς ὄχι μόνον τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τοῦ συνόλου τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Εἰς αὐτὴν τὴν ἰδέαν στηρίζονται αἱ κοσμοκρατορικαὶ τάσεις τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ζωὴ τοῦ αὐτοκράτορος κανονίζεται καὶ συνοδεύεται κατὰ ἀκριβῶς διαταχθείσας τελετάς.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ἀφοῦ μετέφερε τὴν πρωτεύουσαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἵδρυσε κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ρωμαϊκοῦ senatus καὶ ἐκεῖ σύγκλητον, ἡ ὁποία εἶχε κατ' ἀρχὰς σημαντικὸν ρόλον, ἀλλὰ ὕστερον, ἂν καὶ ὑπῆρξεν ἕως τὴν πτῶσιν τοῦ βασιλείου, ἡ ἐπιρροή της ἠλαττώθη καὶ ἔγινε διόλου τυπική. Ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ἔχει κληρονομήσει τὸ Βυζάντιον καὶ τὸν μεγάλον μηχανισμὸν τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ὁ ὁποῖος ἀπῄτει πολλοὺς ὑπαλλήλους, οἱ ὁποῖοι κατετάχθησαν εἰς διαφόρους τάξεις, καθὼς καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς αὐλῆς ἦσαν διῃρημένοι κατ' αὐστηροτάτην διαβάθμισιν τάξεων. Βασιλικοὶ ὑπάλληλοι διοικοῦσαν καὶ τὰ βυζαντινὰ θέματα, εἰς τὰ ὁποῖα μετεβλήθησαν αἱ παλαιαὶ ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι. Εἰς ρωμαϊκὰς βάσεις στηρίζεται καὶ ἡ διαίρεσις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας εἰς τάξεις. Τὸ

ἀρχαῖον δουλοκρατικὸν σύστημα ἐπέζησεν εἰς τὸ Βυζάντιον περισσότερον καιρὸν παρὰ εἰς τὴν Δύσιν. Καὶ ἡ μεγάλη σημασία τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἐξηγεῖται ὡς κληρονομία τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐν τέλει εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον ἴσχυσε τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐκωδικοποιήθη ἀπὸ τὸν βασιλέα Ἰουστινιανόν. Παρατηροῦνται ὅμως καὶ ἴχνη τῆς γλωσσικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ρώμης. Καθὼς ἐμνημονεύσαμεν, μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἦτο ἡ λατινική. Αἱ νομικαὶ συλλογαὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐδημοσιεύθησαν ἀκόμη λατινιστὶ καὶ μόνον ἓν μέρος τῶν «Νεαρῶν» του ἐγράφη ἑλληνιστί. Εἶναι παράξενον φαινόμενον, ὅτι εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ νομίσματα καὶ εἰς τὰς σφραγῖδας ἀναμειγνύονται ἐνίοτε ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ γράμματα. Μνημεῖα τῆς χρήσεως τῆς λατινικῆς γλώσσης εἶναι αἱ ἀπὸ τὴν λατινικὴν παραληφθεῖσαι λέξεις τῆς βυζαντινῆς γλώσσης, αἱ ὁποῖαι ἀναλόγως πρὸς τὴν λατινικὴν ἐπίδρασιν ἀνήκουν κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν κύκλον τῆς διοικήσεως, τῶν στρατιωτικῶν καὶ ἐν γένει τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὅπως εἴδαμεν, ἡ δευτέρα πρωτεύουσα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ὠνομάσθη καὶ Κωνσταντινούπολις, δηλαδὴ ἡ πόλις τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ βασιλεὺς οὗτος ἤδη πρὸ τῆς ἀναβάσεως εἰς τὸν θρόνον ἀνεγνώρισε τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν καὶ ἰσονομίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἠδυνήθη ἀκόμη νὰ παραμερίσῃ τὰς παγανιστικὰς παραδόσεις. Τὴν νέαν πρωτεύουσαν ἀφωσίωσε κατὰ ἐθνικὰς τελετὰς εἰς τὴν θεὰν «Τύχην», ἡ εἰκὼν τῆς ὁποίας ἐμφανίζεται εἰς τὰ σύγχρονα νομίσματα. Τὸν ρόλον τῆς Τύχης ὡς προστάτιδος τῆς Πόλεως παρέλαβεν ὕστερον ἡ Θεοτόκος. Τὸ μυστικὸν ἱερατικὸν ὄνομα τῆς πόλεως «Ἀνθοῦσα», τὸ ὁποῖον ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ρώμης «Flora», ἐπεβίωσεν ἀκόμη ἀρκετὸν καιρόν. Ἀλλὰ εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς πόλεως ἔλαβον μέρος καὶ χριστιανοὶ ἱερεῖς καὶ οἱ κτισθέντες νέοι ναοί, π.χ. τῶν ἁγ. Ἀποστόλων ἐτόνισαν τὸν χριστιανικὸν χαρακτῆρα τῆς νέας πρωτευούσης. Ὁ χριστιανισμὸς διεπότισε βαθέως τὴν διανόησιν τῶν Βυζαντινῶν. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ὁ ἱδρυτὴς καὶ πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας. Γνωστὰ εἶναι τὰ πολυάριθμα διηγήματα, καθ' ἃ τὴν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους πολιορκηθεῖσαν «θεοφύλακτον» πόλιν ἔσωσεν ἡ ἐπέμβασις καὶ βοήθεια τῆς Θεοτόκου ἢ ἄλλων ἁγίων. Διεσώθη καὶ ἡ πληροφορία, ὅτι ἄλλοτε, ὅταν τὴν πρωτεύουσαν ἠπείλησε μεγάλος κίνδυνος, ὁ βυζαντινὸς λαὸς εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὸν τάφον ἑνὸς βασιλέως καὶ ἱκετεύων τὸν ἐθερμοπαρακάλεσεν ἐγειρόμενος ἀπὸ τὸν τάφον του νὰ βοηθήσῃ τὸν λαόν του καὶ νὰ ἀποκρούσῃ τοὺς ἐχθρούς. Ὁ βασιλεὺς ἦτο δηλαδὴ ὄχι μόνον ὁ ἀνώτατος κυρίαρχος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὁ ἐπὶ γῆς ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ τὸν θεοκρατικὸν χαρακτῆρα τῆς αὐτοκρατορικῆς δυνάμεως ἐξηγεῖται ἡ ἰδιαιτέρα σχέσις τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία παρεχώρησε τὰς κοσμοκρατορικὰς τάσεις εἰς τὸ κράτος καὶ ἠξίωσε μόνον τὴν πνευματικὴν ἡγεσίαν.

Οἱ ἐκκλησιαστικοί, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ ἔπαιζαν μεγάλον ρόλον εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωήν. Πολυάριθμα ἦσαν τὰ μοναστήρια, τὰ ὁποῖα ἦσαν προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς κοσμικούς. Βασιλεῖς καὶ βασίλισσαι ὄχι μίαν φορὰν ἐνεδύθησαν τὸ «ἀγγελικὸν σχῆμα» διὰ νὰ τελειώσουν τὴν ζωήν των εἰς τὰ μοναστήρια. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔδειξαν ζωηρὸν ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ βασιλεὺς Μανουὴλ Α' καὶ εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης ἐξηκολούθησε τὰς θεολογικὰς συζητήσεις. Τὰ βυζαντινὰ θεολογικὰ συγγράμματα ἀποτελοῦν πολυαρίθμους τόμους καὶ κυρίως τὰ ἁγιογραφικά. Ἀλλ' εἰς τὴν ψυχὴν τῶν Βυζαντινῶν συνεχωνεύθη τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου κατὰ ἰδιάζοντα τρόπον. Κάλλιστα ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τοῦ ἑξῆς γεγονότος: τοῦ ποιήματος ἑνὸς μητροπολίτου, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας. Ὁ συγγραφεύς του Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους εὔχεται νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν κόλασιν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Πλούταρχος ὡς ἑξῆς·

Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι·
ἄμφω γάρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες.
Εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὅλων,
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον,
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σώζειν θέλεις.

Ἐδώσαμεν σύντομον ἐπισκόπησιν περὶ τῶν ὀνομάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ὠνόμασαν οἱ κάτοικοι τὴν εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ Βοσπόρου ἱδρυθεῖσαν ἀρχαίαν πόλιν κατὰ τὴν διάρκειαν μακρῶν αἰώνων. Ἡ ἐξέτασις τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς χρήσεώς των παρουσίασε τὰ κυριώτατα σημεῖα τῆς ποικίλης ἱστορίας τῆς Πόλεως καὶ διεφώτισε τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ βυζαντινὴ πρωτεύουσα εἶχε καὶ ἄλλα ὀνόματα, τὰ ὁποῖα διεμορφώθησαν εἰς τὰ χείλη ξένων λαῶν. Καὶ αὐτὰ τὰ ὀνόματα ἀνατρέχουν εἰς ἑλληνικὰς ἐπωνυμίας ἢ τοὐλάχιστον εἰς ἑλληνικὰ ὑποδείγματα. Ἂς ρίψωμεν ἓν βλέμμα καὶ εἰς αὐτά, διότι εἰς τὸ κάτοπτρον αὐτῶν θὰ φανερωθοῦν τὰ κυριώτατα σημεῖα τῆς κοσμοϊστορικῆς σημασίας τῆς πόλεως.

Ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Οὔννων εἰς τὴν Εὐρώπην, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος μ.Χ., μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν Ὀθωμανῶν εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν ἔδαφος, δηλαδὴ μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος τὰ κύματα τῶν μεταναστευόντων λαῶν κανὲν εὐρωπαϊκὸν κράτος δὲν ἔθιξαν τόσον ἀμέσως, τόσον ἐντόνως καὶ τόσον διαρκῶς, ὅσον τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Τὰ ἀπὸ Ἀνατολῆς πρὸς Δύσιν καὶ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον κυλιόμενα κύματα τῶν βαρβάρων, τὰ ὁποῖα κατέρριψαν τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀνεξαιρέτως

σχεδὸν ὅλα ἔχουν πολιορκήσει τὰ σύνορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τὰ τείχη τῆς πρωτευούσης, ὅπου ὅμως ἡ δύναμίς των ἐθραύσθη. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἀντεστάθη ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα καί, ἐξαιρουμένης τῆς βραχυχρονίου κυριαρχίας τῶν δυτικῶν σταυροφόρων, μέχρι τοῦ 1453 ἔμενεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων. Τοιουτοτρόπως τὸ Βυζάντιον συνανεστρέφετο μὲ διαφόρους ξένους λαούς, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ἐπετίθεντο κατ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὑψηλοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Κυρίως σημαντικοὶ ἦσαν οἱ Σλάβοι, οἱ Πέρσαι, οἱ Ἄραβες καὶ οἱ διάφοροι τουρκικοὶ λαοί. Εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν τῶν λαῶν ἐμφανίζονται νέα ὀνόματα τῆς βυζαντινῆς πρωτευούσης.

Αἱ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον προχωροῦσαι σλαβικαὶ φυλαὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἕκτου αἰῶνος διαβαίνουν τὸν Δούναβιν καὶ καταπλημμυροῦν τὰ βαλκανικὰ ἐδάφη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπιτυγχάνουν νὰ τὰς ἀφομοιώσουν μόνον μετὰ βαρεῖς ἀγῶνας. Κατὰ τὸν Ζ' αἰ. εὑρίσκουν νέαν πατρίδα οἱ εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔδαφος ἐγκατασταθέντες Βούλγαροι, τουρκικῆς καταγωγῆς, οἱ ὁποῖοι ἀναμειχθέντες καὶ συγχωνευθέντες μὲ τὰς ἐκεῖ σλαβικὰς φυλὰς ἐξεσλαβίσθησαν ταχέως. Οἱ ἴδιοι πολιορκοῦν πλειστάκις τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ ἀπ' ἐκεῖ λαμβάνουν καὶ τὴν χριστιανικὴν πίστιν των καὶ συνεπείᾳ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου παραλαμβάνουν τὴν συμφώνως πρὸς τὴν γλῶσσάν των τροποποιημένην ἑλληνικὴν γραφήν. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἀσκεῖ εἰς τοὺς Βουλγάρους ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν, μεταφράζουν ἑλληνικὰ συγγράμματα καὶ ἡ τέχνη των ἀναπτύσσεται ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπιρροήν. Οἱ Βούλγαροι ἡγεμόνες ἐπιθυμοῦντες νὰ κατακτήσουν τὸ Βυζάντιον εἰσάγουν εἰς τὴν αὐλήν των βυζαντινὰ ἔθιμα καὶ βυζαντινὰς τελετάς. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ Βυζάντιον παραλαμβάνουν τὸν χριστιανισμὸν οἱ κατὰ τὸν Ζ' αἰ. εἰς τὴν σημερινὴν πατρίδα των ἐγκατασταθέντες Σέρβοι. Καὶ αὐτοὶ ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, καθὼς τὸ μαρτυροῦν ἡ γραμματεία καὶ ἡ τέχνη των. Καὶ οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες προσπαθοῦν νὰ λάβουν τὸν θρόνον τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ὀργανώνουν τὴν αὐλήν των κατὰ τὸ βυζαντινὸν ὑπόδειγμα. Κατὰ τὸν Θ' αἰ. καὶ αἱ μακρυναὶ ρωσσικαὶ φυλαὶ ἐμφανίζονται ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπανειλημμένως. Καὶ οἱ Ρῶσσοι παραλαμβάνουν τὸν βυζαντινὸν χριστιανισμόν. Καὶ κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Marx «Ἡ θρησκεία καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ρωσσίας εἶναι βυζαντινῆς προελεύσεως». Οἱ ἡγεμόνες τοῦ Κιέβου στολίζουν τὴν πρωτεύουσάν των μὲ ἐκκλησίας κατὰ τὰ βυζαντινὰ δείγματα καὶ οἱ δυτικοὶ ταξειδιῶται γράφουν μὲ θαυμασμόν, ὅτι τὸ Κίεβον ἀνταγωνίζεται μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ παλαιὰ ρωσσικὴ γραμματεία ἀρχίζει μὲ μεταφράσεις βυζαντινῶν συγγραμμάτων. Τὰ βυζαντινὰ ἔθιμα καὶ τελεταὶ ἀναβιοῦν καὶ εἰς τὴν ἡγεμονικὴν αὐλὴν τῆς Μόσχας. Ὁ μέγας ἡγεμὼν Ἰβὰν Γ' νυμφεύεται τὴν ἀνεψιὰν τοῦ τελευταίου Παλαιολόγου βασιλέως, παραλαμβάνει τὸ οἰκόσημον τῶν Παλαιολόγων, τὸν δικέφαλον ἀετόν. Κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα ριζοβολεῖ ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ

Μόσχα εἶναι κληρονόμος τοῦ Βυζαντίου, «ἡ τρίτη Ρώμη». Λοιπὸν ἡ βυζαντινὴ μορφὴ τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς ἰδέας μεταβιβάζεται εἰς τὴν Ρωσσίαν καὶ ἐνσαρκώνεται διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ τσαρισμοῦ.

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ποῖον μέγαν ρόλον ἔπαιζε τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ πολιτισμός του εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἰδεολογίαν τῶν σλαβικῶν λαῶν, δὲν θὰ φανῇ ἐκπληκτικὸν ὅτι ἀπὸ τὰ χείλη τῶν Σλάβων προῆλθε νέον ὄνομα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Car'grad ἢ καθὼς ἀναγινώσκεται εἰς τὰ παλαιὰ ρωσσικὰ χρονικὰ Cesar'gorod (πόλις τῶν καισάρων), τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανῶς ἡ μετάφρασις τοῦ ἑλληνικοῦ «βασιλὶς πόλις» ἢ «βασιλεύουσα πόλις» συντεθὲν ἀπὸ τὴν παλαιὰν ρωμαϊκὴν λέξιν caesar (σλαβιστὶ car'), καθὼς ὠνομάσθη κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα καὶ ὁ Βούλγαρος ἡγεμὼν Συμεὼν καὶ μετέπειτα καὶ οἱ Ρῶσσοι ἡγεμόνες, καὶ ἀπὸ τὸ σλαβικὸν grad-gorod (πόλις). Αὐτὸ τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον διεδόθη καὶ εἰς ἄλλους σλαβικοὺς λαούς, διατηρεῖ τὴν ἀνάμνησιν τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν συναφειῶν, αἱ ὁποῖαι συνδέουν τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς μὲ τὸ Βυζάντιον. Προφανῶς διὰ τῆς μεσιτείας τῶν Ρώσσων ἔλαβαν ἀμυδρὰς εἰδήσεις περὶ τῆς βυζαντινῆς πρωτευούσης καὶ οἱ σκανδιναυϊκοὶ λαοί, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὀνομάσει τὸ Βυζάντιον Miklagrad ἢ Mikligardr. Τὸ ὅτι ἡ φήμη τῆς βυζαντινῆς πρωτευούσης ἔφθασε καὶ εἰς μακρυνὰς χώρας, ἐνδιαφερόντως δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰς κινεζικὰς πηγὰς μνημονεύεται Fulin, ποὺ ἀνάγεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ βυζαντινὸν ὄνομα τῆς Κωνσταντινουπόλεως «πόλις».

Ἀλλὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μέσων χρόνων εἶχαν συναναστροφὴν καὶ συνάφειαν μὲ τὸ Βυζάντιον ὄχι μόνον σλαβικοὶ λαοί. Τὸ Βυζάντιον ὑπέστη καὶ τὴν ἔφοδον διαφόρων λαῶν προχωρούντων ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν. Τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔχουν πολιορκήσει καὶ Οὖννοι, Πέρσαι καὶ Ἄραβες, εἰς δὲ τὸ ἔδαφος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἰσέδυσαν καὶ Οὔγγροι, Πατζινακῖται, Οὖζοι καὶ Κούμανοι. Κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα οἱ Σελτζουκίδαι κατακτοῦν τὰ ἀσιατικὰ μέρη του καὶ παραλαμβάνουν καὶ τὴν τροποποιημένην μορφὴν Rum τοῦ ὀνόματος τῶν Ρωμαίων, ποὺ ἐσήμηνεν εἰς τὴν γλῶσσάν των καὶ τὸ σουλτανᾶτον τοῦ Ἰκονίου. Ἐκληρονόμησαν αὐτὸ τὸ ὄνομα καὶ οἱ Ὀθωμανοί, εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα Rumili σημαίνει τὰ εὐρωπαϊκὰ μέρη τῆς χώρας κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν (Anadolu), ἡ ὁποία σημαίνει τὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη. Αὗται αἱ δανεισμέναι λέξεις ἀποδεικνύουν τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν τὸ Βυζάντιον ἐξήσκησεν εἰς τοὺς τουρκικοὺς λαούς. Τῷ 1354 οἱ Ὀθωμανοὶ κατακτοῦν τὴν Καλλίπολιν, ἐμφανίζονται εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀκτὴν τοῦ Βοσπόρου καὶ ἔπειτα τῷ 1453 — ὡς γνωστὸν — κατακτοῦν καὶ τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον ἀντεστάθη εἰς τὸν κατακλυσμὸν τῶν βαρβάρων ἐπὶ μίαν ὁλόκληρον χιλιετηρίδα. Οἱ νέοι κύριοι δίδουν εἰς τὴν πρωτεύουσάν των νέον ὄνομα, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπίσης ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Τὸ ὄνομα δηλαδὴ Istanbul ἀνάγεται εἰς τὴν δημοτικὴν ἑλληνικὴν ἔκφρασιν

«στὴν Πόλιν» (εἰς τὴν Πόλιν) καὶ παραπέμπει εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν διαδεδομένην ἐπονομασίαν «ἡ Πόλις», ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἤδη καὶ εἰς τὰς ἀραβικὰς πηγὰς τοῦ δεκάτου καὶ ΙΑ' αἰ. Τὸ ὄνομα Istanbul μετὰ τὴν ἅλωσιν ἔγινεν ἡ ἐπίσημος ὀνομασία τῆς τουρκικῆς πρωτευούσης. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλαι τουρκικαὶ ἐπονομασίαι τῆς πόλεως π.χ. Derse'adet (ἡ πόρτα τῆς εὐτυχίας), ἡ ὁποία ἀναγινώσκεται εἰς παλαιότερα τουρκικὰ ἔντυπα, καὶ Κωσταντινιγιέ, ὅπως ἠκούετο καὶ ἐγράφετο καθ' ὅλον τὸ πρὸ τοῦ 1922 διάστημα.

Τελειώνοντες τὰ ἐκτεθέντα ἂς ρίψωμεν ἀκόμη ἓν βλέμμα εἰς τὸ ζήτημα, πῶς ὠνομάσθησαν τὸ βυζαντινὸν βασίλειον καὶ ἡ πρωτεύουσά του εἰς τὴν Δύσιν. Εἰς τὰς μεσαιωνικὰς λατινικὰς πηγὰς ἐκτὸς τῶν ὀνομάτων Byzantium καὶ Constantinopolis εὑρίσκεται ἐνίοτε καὶ Nova Roma. Τὸ ἀπὸ Constantinopolis σχηματισθὲν ἐπίθετον Constantinopolitanus χρησιμεύει ὄχι μόνον εἰς ἐπονομασίαν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως (Constantinopolitani) ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τοῦ κράτους (Constantinopolitanum imperium). Τὸ λατινικὸν ὄνομα Byzantium, καθὼς καὶ τὸ ἑλληνικὸν Βυζάντιον ἐσήμαινε κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μόνον τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὰ ἐπίθετα «Βυζάντιος, Βυζαντιακός, Βυζαντινὸς» εἶχαν τὴν σημασίαν «ὁ ἀνήκων εἰς τὴν πόλιν Βυζάντιον, πολίτης τῆς πόλεως Βυζαντίου». Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς δυτικῆς Ἀναγεννήσεως οἱ οὐμανισταὶ ἐπεκτείνουν τὴν σημασίαν τοῦ ὀνόματος «Βυζάντιον» εἰς ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν βασίλειον, τὸ ὁποῖον διεδόθη εὐκολώτερον, διότι πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία περιωρίσθη μόνον εἰς τὰ περίχωρα τῆς πρωτευούσης. Τοιουτοτρόπως ἔλαβαν αἱ ἐκφράσεις «τὸ Βυζάντιον», «βυζαντινὴ αὐτοκρατορία» κ.τ.λ. τὴν σημερινὴν γενικὴν σημασίαν καὶ παρηγκώνισαν τὰς παλαιοτέρας ἐκφράσεις «Empire de Constantinople» (Du Cange 1668), Bas Empire (Le Beau 1757), Roman Empire (Gibbon 1776), Later Roman Empire (Bury 1889), Eastern Roman Empire (Bury 1912), ὑπὸ τὰς ὁποίας τιτλοφοροῦνται τὰ σχετικὰ βιβλία. Συμφώνως πρὸς τὴν εὐρυτέραν σημασίαν τῆς λέξεως «Βυζάντιον» καὶ ἐκεῖνος ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος, ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ Βυζαντίου, ὀνομάζεται ὀρθῶς «βυζαντινολογία». Ὅλ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα διασαφηνίζουν τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ὅτι τὸ κυριώτατον στοιχεῖον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἦτο ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὅτι εἰς τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν ἐπεκράτησαν τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

E. Jacquet, Origine de l'un des noms sous lesquels l'Empire romain a été connu en Chine, Journal Asiatique 9, 1832, Mai, σσ. 456 - 464.
E. G. Bourne, The derivation of Stamboul, The American Journal of Philology 8, 1887, σσ. 78 - 82.
D. Hesseling, Istambol, Revue des Études Grecques 3, 1890, σσ. 189 - 196.
E. Oberhummer, Constantinopolis, Pauly - Wissowa: Real - Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft IV, 1904, σσ. 964 - 968.
K. Dieterich, Römer, Romäer, Romanen, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum 20, 1907, σσ. 482 - 499.
J. H. Mordtmann, Constantinopel, Enzyklopædie des Islam I, 1913, σσ. 904.
B. Μυστακίδου, Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός, Ῥωμαῖος, Ὀθωμανός, Tübingen 1920.
J. Jüthner, Hellenen und Barbaren. Aus der Geschichte des Nationalbewusstseins [Das Erbe der Alten VIII], Leipzig 1923.
D. Lathoud, La consécration et la dédicace de Constantinople, Échos d'Orient 23, 1927, σσ. 289 - 314. 24, 1928, σσ. 180 - 201.
H. Schaeder, Moskau das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt [Osteuropäische Studien 1], Hamburg 1929.
L. Bréhier, Byzance et l'empire byzantin, Byzantinische Zeitschrift 30, 1929 - 1930, σσ. 360 - 364.
B. Μυστακίδου, Οἱ ἐπιστημονικοὶ ὅροι ἐν τῇ Ἑλληνικῇ. Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός, Βυζαντινός, Ῥωμαῖος, Ἐπιστημολόγος 1, 1932, σσ. 137 - 139.
K. Ἀμάντου, Ῥωμανία, Ἑλληνικὰ 6, 1933, σσ. 231 - 239.
K. Ἀμάντου, Ἡ ἐθνολογικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ἀθῆναι 1934.
E. Gerland, Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher 10, 1932 - 1934, σσ. 93 - 105.
H. H. Schaeder, Iranica 2. Fu-lin, Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol. - hist. Kl. III. F. 10, Berlin 1934, σσ. 24 - 88.
P. Kretschmer, Βυζάντιον, Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, Athen 1935, σσ. 217 - 219.
F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte 56, 1937, σσ. 1 - 42.
A. Frolow, La dédicace de Constantinople dans la tradition byzantine, Revue de l'Histoire des Religions 127, 1944, σσ. 61 - 127.
E. Gren, Zu den Legenden von der Gründung Konstantinopels, Eranos 45, 1947, σσ. 153 - 164.
D. J. Georgacas, The names of Constantinople, Transactions of the American Philological Association 78, 1947, σσ. 347 - 367.
N. H. Baynes, The supernatural defenders of Constantinople, Analecta Bollandiana 67, 1949, σσ. 165 - 177.
E. Gren, Zu den Legenden von der Gründung Konstantinopels, Serta Kazaroviana I, Sofia 1950, σσ. 151 - 157.
H. Rahmer, Vom ersten bis zum dritten Rom, Rektoratsrede, Innsbruck 1950.
St. Runciman, Byzantine and Hellene in the fourteenth century, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 6, 1952, σσ. 27 - 31.

H. Berberian, Stanbol (Instanbul) kelimesinin etimolojisine dâir bir deneme, Istanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 9, 1954, σσ. 187 - 192.
A. Erzen, Istanbul şehrinin kuruluşu ve isimleri (The foundation of the city of Istanbul and its names), Türk Tarihi Kurumu, Belleten 18, 1954, σσ. 131 - 158.
F. Hampl, Die Gründung von Konstantinopel, Südost - Forschungen 14, 1955, σσ. 10 - 21.
Gy. Moravcsik, Byzantinologie, Byzantiologie oder Byzantologie?, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft VI, Graz - Köln 1957, σσ. 1 - 4.
M. Vasmer, Car'grad, Russisches etymologisches Wörterbuch III., Heidelberg 1958, σ. 283.
A. Erzen, Über die Gründung und den Namen der Stadt Istanbul, Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958, München 1960, σσ. 144 - 149.
H. Dj. Siruni, Le nom de la ville de Constantinople dans le textes arméniens et turcs, Studia et Acta Orientalia III, Bucarest 1960, σσ. 161 - 175.

Βουδαπέστη GYULA MORAVCSIK

ÉTUDES SUR L'HISTOIRE ADMINISTRATIVE
DE L'EMPIRE BYZANTIN

L'ordre (τάξις) des Maîtres (τῶν μαγίστρων)[1].

Le maître des offices, *ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων*, appelé le plus souvent simplement *ὁ μάγιστρος*, était, à la haute époque, unique dans l'exercice de sa fonction. Dans les textes de la haute époque, *μάγιστρος*; ne désigne que des *maîtres-fonctionnaires*. Dans les textes du Xe siècle, il est question, comme on le verra, le plus souvent des *maîtres-dignitaires*. Dans les textes de l'époque intermédiaire, dont la date est assez souvent difficile à préciser, on peut hésiter sur le sens du mot *μάγιστρος*; s'agit-il d'un fonctionnaire ou d'un simple dignitaire? Le magistériat est-il encore une fonction ou n'est-il plus qu'un titre nu, autrement dit, un titre nobiliaire?

Lors de la proclamation de Léon Ier, en 457, le maître Martialios est présent, *Μαρτιαλίου ὄντος μαγίστρου*[2]. Lors du couronnement de Léon Ier, c'est le maître Eusèbe, *μαγίστρου ὄντος Εὐσεβίου*[3], qui va chercher avec les patrices le nouvel empereur. Eusèbe est un maître des offices, car c'était au maître des offices qu'appartenait le droit de régler les détails solennels des cérémonies officielles. Après la mort d'Anastase Ier (518), le maître Céler s'opposa violemment à l'élection de Justin Ier et essaya de soulever les Scholaires et les Candidats, ses subordonnés, contre le prétendant au trône[4]. Ce Céler, *Κέλερ μάγιστρος*[5],

1. Le magistros a été l'objet d'une importante et excellente étude de Arthur E. R. Boak, The Master of the Offices. New-York 1919; et d'une substantielle notice de J. B. Bury, The imperial administrative System in the ninth century. London 1911, pp. 29 - 33. Il reste, cependant, certains problèmes relatifs à la dignité de magistros qui méritent une étude particulière. Parmi ces problèmes figure, entre autres, celui de l'*Ordre des Maîtres*.

2. Cer. I. 91. 410, 11.

3. Cer. I. 94. 431, 9. Un Eusèbe, maître, est cité, en 496, sous Anastase Ier (Théophane, 216 B; 140, 7 de Boor).

4. Cer. I. 93. 426. 427. 429.

5. Cer. I. 93. 426, 9.

Κέλερ ὁ μάγιστρος[1], *ὁ μάγιστρος Κέλερ*[2] est certainement Céler, maître des offices d'Anastase Ier qu'Évagrius appelle *ἡγεμόνος τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τάξεων*[3], chef des ordres de la Cour et dont il est question dans le Code Justinien[4]. Le maître Céler appelé aussi Kéléros, Kélaros, Kélôros, Kéllôros[5] joua un rôle dans la déposition du patriarche Macédonios II, en 511[6]. Lors du couronnement de Justinien Ier (527), le maître Tatianos, *μαγίστρου ὄντος Τατιανοῦ*[7], organise la cérémonie. Divers chapitres du Livre des Cérémonies[8], sont tirés d'un traité perdu de Pierre, maître, *ἐκ τοῦ μαγίστρου Πέτρου*, l'un des personnages les plus en vue du règne de Justinien Ier. Il fut chargé de diverses ambassades et, en récompense de ses services, nommé maître, *τὴν τοῦ μαγίστρου ἀρχὴν ἔχοντα*[9]. La Novelle 137 de Justinien Ier, datée de 541, est adressée au maître Pierre.

Au Ve siècle, lorsque le nouvel empereur d'Occident envoyait à son collègue d'Orient son image laurée par l'intermédiaire d'ambassadeurs, chargés de demander la reconnaissance de leur souverain, c'est le maître qui recevait les ambassadeurs et réglait avec eux le protocole à suivre[10]. Dans les deux chapitres 89 et 90 du Livre I du Livre des Cérémonies, consacrés à la réception d'un ambassadeur de Perse et qui sont très vraisemblablement de la haute époque et peut-être même tirés de l'ouvrage perdu de Pierre, maître, le *μάγιστρος* joue le rôle principal; c'est, du reste, naturel, les affaires étrangères ressortissant du maître des offices.

Dans les textes précités, le *μάγιστρος* est le *μάγιστρος τῶν ὀφφικίων*. Il apparaît comme un haut fonctionnaire, comme un véritable ministre; sa qualité de maître lui confère une «autorité», *ἀρχή*; il joue un rôle important dans l'État. En effet, bien que les fonctions de maître constituent une dignité, *τὸ τοῦ μαγίστρου ἀξίωμα*[11], *τὴν τοῦ μαγίστρου τιμήν*[12], les fonctions du maître étaient le plus souvent considérées comme un

1. Cer. I. 93. 427, 9.
2. Cer. I. 93. 429, 14 - 15.
3. Evagrius, III, 32. PG 86bis, col. 2665.
4. Code Just. XII, 19, 12 de proxim. sacr.
5. Théoph. 154. 25 de Boor.
6. Théoph. 238 - 239 B; 154 - 155 de Boor.
7. Cer. I. 95, 4.
8. Cer. I. 84. 386; I. 85. 388.
9. Procope de Césarée, Bell. Goth. 506. Cf. id. p. 238.
10. Cer. I. 87. 393. 394. 395.
11. Procope, Anecd. 97 B.
12. Priscus, 213 B.

commandement, ἀρχή [1]. Le μάγιστρος au VIe siècle, comme le montre son intervention dans la cérémonie de promotion des comtes des Scholes et des Candidats [2], est incontestablement un maître des Offices. Ses fonctions semblent avoir subsisté, plus ou moins modifiées, au moins jusqu'à la fin du IXe siècle, peut-être même un peu au delà. Certains passages du Livre des Cérémonies tendraient à le prouver.

Lors de la promotion d'un nobélissime au Tribunal des XIX Lits, après l'introduction des différents «voiles» de dignitaires, l'empereur fait signe au préposite et au maître d'aller chercher le récipiendaire. Lorsque ce dernier est arrivé, on procède à la bénédiction des insignes du nobilissimat, puis le préposite et le maître amènent le récipiendaire devant l'empereur pour la remise des insignes [3]. Lors de la promotion d'un césar, c'est également le préposite et le maître qui introduisent le future césar [4]. Lorsque l'empereur, au palais du Kathisma, recevait les dignitaires avant les courses, il faisait un signe à son préposite, qui transmettait ce signe au maître, lequel le transmettait au maître des cérémonies [5]. Le Cérémonial ajoute qu'en l'absence du maître, on faisait signe au questeur [6].

Ces textes sont antérieurs au Xe siècle et datent, très vraisemblablement, du VIIIe siècle, qu'il s'agisse des chapitres 43 et 44, relatifs aux promotions du nobélissime et du césar ou des chapitres 68 et 70, relatifs à la réception au Kathisma qui, comme les chapitres relatifs aux courses à l'Hippodrome, bien que rédigés probablement au IXe siècle, peuvent avoir été copiés en partie sur des textes plus anciens et remontant au VIIIe siècle. Voici encore deux textes, antérieurs au Xe siècle, où le *μάγιστρος* mentionné est très vraisemblablement le *μάγιστρος τῶν ὀφφικίων*.

Le Livre des Cérémonies décrit l'entrée triomphale de l'empereur Théophile, en 838 [7]. Au moment où Théophile fait son entrée par la Porte Dorée, le maître, le régent et l'éparque de la Ville lui offrent une

1. Zozime, 296, ἡ τοῦ μαγίστρου ἀρχή. Olympiodore, 450, Procope, Bell. Goth. 238 B, Evagrius, III, 29; Priscus, 149; Malalas, 388; Théophyl. Simoc., 147 B τῇ μαγιστερίᾳ ἀρχῇ τιμώμενον.
2. Cer. I. 86. 391 - 392.
3. Cer. I. 44. 227.
4. Cer. I. 43. 219. 220.
5. Cer. I. 68. 306, 16 - 18 B; II. 114, 20 - 22 Vogt; I. 70. 343, 9 - 10 B; II. 145, 6 - 8 Vogt.
6. Cer. I. 68. 306 B; II. 114, 12 - 13 Vogt.
7. Cer. App. 503 - 508.

couronne d'or [1]. Le maître est associé ici avec le régent et l'éparque de la Ville c'est-à-dire, avec deux très hauts fonctionnaires; sa présence ne se justifie guère que par les fonctions qu'il exerçait. Il s'agit plutôt du maître des offices que d'un simple dignitaire. Lors d'une entrée triomphale de Basile Ier, vers 879 - 880, la ville avait été splendidement décorée par les soins de l'éparque de la Ville. D'après l'ancienne tradition, l'empereur, en partant en campagne, avait confié ses pouvoirs souverains au préposite, qui avait réglé tous les détails de la cérémonie et avait chargé le maître et l'éparque de la Ville de maintenir l'ordre et la sûreté dans la capitale et de pourvoir au salut public [2].

Le maître, chargé avec l'éparque de la Ville d'une mission de haute importance, mission qui comportait une autorité et des pouvoirs étendus, n'était certainement pas un simple dignitaire titré maître. Le titre, si élevé fut-il, ne donnait à celui qui en était investi aucun droit de s'immiscer dans les affaires publiques (ἀρχή). L'éparque de la Ville était un fonctionnaire, le maître qu'on lui associe pour partager sa tâche ne peut être lui-même qu'un fonctionnaire dont les attributions, bien que générales et assez mal déterminées, devaient cependant être réelles. À la haute époque, il est certain que c'était le maître des offices qui devait assumer, en l'absence de l'empereur, avec le préposite et l'éparque de la Ville, la lourde responsabilité de veiller à la sûreté de l'État.

Le maître, mentionné à l'occasion des entrées triomphales de Théophile et de Basile Ier, comme le maître qui préside à l'entrée triomphale de Justinien Ier au VIe siècle [3], est incontestablement le maître des offices, presque toujours désigné sous la simple qualification de maître, parce qu'il ne pouvait y avoir de confusion, car, en principe, il n'y avait qu'un seul maître des offices. Toutefois, l'existence, à la fin du IXe siècle, du maître des offices apparaît singulière. Ce personnage n'est pas mentionné dans le Klétorologe de Philothée, en 900. Cette omission pourrait peut-être s'expliquer ainsi. Le magistériat était devenu une charge noble, c'est-à-dire, collative de noblesse, comme le fut plus tard le proédrat. Le maître des offices était titré maître et conservait ce titre à vie; il n'exerçait en fait que temporairement les fonctions de maître des offices, fonctions qui, d'ailleurs ne semblent pas très detérminées en temps ordinaire, mais qui prenaient une grande importance, en l'absence de l'empereur.

1. Cer. App. 506.
2. Cer. App. 503.
3. Cer. App. 498.

Au Xe siècle, et certainement à la fin du Xe siècle, le maître est devenu une dignité, un titre de noblesse et n'exerce plus aucune fonction; le maître-fonctionnaire a disparu; il n'y a plus que des maîtres dignitaires. La transformation du magistériat en un ordre, *τάξις*, s'est produite au cours du VIIIe siècle. Deux faits de la période du VIIe à la fin du IXe siècle en sont une preuve. Il s'agit du terme *πρωτομάγιστρος*, premier maître, et du terme *μάγιστρος* employé au pluriel, *μάγιστροι*.

Divers textes font allusion, à diverses époques, à un *premier maître*. Ce mot suppose qu'il y avait alors au moins deux maîtres et vraisemblablement plusieurs maîtres, autrement dit un *ordre des maîtres*, *τάξις τῶν μαγίστρων* [1]. Lors du sacre d'un césar, c'est le préposite et le premier maître qui introduisent le nouveau césar [2]. — Lors de la promotion d'un patrice, le premier maître se tient à la droite du nouveau promu [3]; il achève l'acclamation et l'action de grâces [4]. — Lors de la fête des Vendanges à Hiéria, c'est le premier maître qui reçoit le premier des mains de l'empereur une grappe de raisin [5]. — Sous Michel III (842 - 867), à l'occasion du Broumalion de l'empereur, c'est le premier maître qui reçoit l'offrande impériale [6]. — Lors d'un banquet offert à l'occasion d'un anniversaire des empereurs Léon VI et Alexandre (886 - 912 et 912 - 913), une partie des dignitaires appartenant à l'ordre des maîtres est conviée. À l'issue du banquet, les empereurs font un don de 16 livres d'or; le partage de cette somme entre les assistants, d'après les règles traditionnelles, est fait par le premier maître, assisté de l'atricline [7]. — Les sommes offertes par les empereurs Léon VI et Alexandre, à l'occasion de leur Broumalion, sont également partagées dans les mêmes conditions par le *μέγας πρωτομάγιστρος* assisté de l'atricline [8].

Les textes mentionnent rarement le *πρωτομάγιστρος*. Parmi les tuteurs de Michel III, Génésios cite Manuel, *ὁ πρωτομάγιστρος* [9], *ὁ πρῶτα φέρων Μανουὴλ ἐν μαγίστροις* [10]. Dans la Vie d'Euthyme, Stylianos,

1. Cer. I. 1, 24, 5 B; I. 18, 30 Vogt; II. 52. 739, 15; - II. 52. 766, 16.
2. Cer. I. 43. 224, 5 et 13 B; II. 31, 12 et 19 Vogt.
3. Cer. I. 48. 248, 16 B; II. 54, 30 Vogt.
4. Cer. I. 48. 248, 20 B; II. 55, 2 Vogt.
5. Cer. I. 78. 374, 19 B; II. 176, 4 Vogt.
6. Cer. II. 18. 601, 4 - 5 et 605, 14.
7. Cer. II. 52. 781, 11.
8. Cer. II. 52. 782, 21.
9. Génésios, 77.
10. Génésios, 83.

beau-père de Léon VI, est qualifié de *πρωτομάγιστρος* [1]. Le *πρωτομάγιστρος* est encore mentionné au XIVe siècle [2]. Qu'était le *πρωτομάγιστρος*? Ce n'était pas, comme le pense Boak [3], le plus ancien des maîtres d'après la date de nomination, *the senior in rank of all the Masters*, ni un maître des offices en premier opposé à un maître des offices en second, comme le voudrait Bury [4], *μάγιστρος ἐκ προσώπου;* le premier maître est le maître le plus élevé en dignité, c'est-à-dire celui qui à son titre de maître joignait l'exercice d'une haute fonction [5]. C'est bien ainsi que le *πρωτομάγιστρος* apparaît dans les textes cités plus haut: le plus élevé dans l'ordre des préséances avec, très probablement, le privilège de remplir un rôle dans les grandes cérémonies. On sait qu'à Byzance, entre les dignitaires portant le même titre nobiliaire la préséance était réglée, non d'après la date de l'obtention du brevet du titre, mais d'après l'importance des fonctions exercées [6].

Le terme de *πρωτομάγιστρος* est pris dans la même acception que le terme de *πρωτοπατρίκιος*, premier patrice. Sous Valens (364 - 378), Théodore est dit *πρῶτος ἐν πατρικίοις* [7]. Sous Léon Ier, Aspar est qualifié de *primus patriciorum* [8]. Ayant reçu à Byzance un chef Arabe, Léon Ier le fit asseoir au Sénat sur le siège réservé aux premiers patrices, *καθέδραν αὐτῷ τὴν πρωτοπατρικίων ἀποδοθῆναι ἐκέλευσε* [9]. Sous Philippicus (711 - 713) le comte de l'Opsikion, Barisbakourios est qualifié de *πρωτοπατρίκιος* [10]. Le premier patrice paraît avoir été le plus élevé en dignité. Toutefois, à la haute époque, le premier patrice pourrait avoir été le doyen des patrices ou encore, parmi les patrices celui qui occupait le premier rang.

Quoi qu'il en soit, le terme *πρωτομάγιστρος* suppose l'existence au moins d'un second maître. Il est très probable qu'à certaines époques ou en certaines circonstances, il ait existé deux maîtres (des offices)

1. Vita Euthymii, 3, 6. Cf. A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance (867 - 886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe s., Paris 1908, p. 69, n. 1.
2. Miklosich et Müller, Acta II, 440. Cité par A. Hohlweg, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen. München 1965, p. 35, note 5.
3. Boak, op.cit., p. 55.
4. Bury, op.cit., p. 32.
5. Cer. II. 52. 727. 3 - 4.
6. Cer. II. 52. 727. 3 - 4.
7. Theoph., 98 B; 62, 16 de Boor.
8. Marcellus comes, an. 471.
9. Malchus, Hist. 233.
10. Theoph., 583 B; 380, 29 - 30 de Boor.

en fonction. Divers textes semblent le prouver. Lorsque les ambassadeurs bulgares étaient reçus en audience, ils devaient s'informer des nouvelles de l'empereur, de sa famille et des principaux dignitaires, parmi lesquels les deux maîtres et les quatre logothètes: *πῶς ἔχουσιν οἱ δύο μάγιστροι; πῶς ἔχουσιν οἱ δ' λογοθέται*[1]. Les deux maîtres en question sont très probablement les deux maîtres des offices. Plus tard, la formule fut modifiée et les ambassadeurs bulgares s'informaient seulement des nouvelles des maîtres, des anthypathes et des patrices: *πῶς ἔχουσιν οἱ μάγιστροι, ἀνθύπατοι, πατρίκιοι*[2].

Michel III, ayant offert, le jour de l'Épiphanie, un calice d'or à Sainte-Sophie[3], le dit calice fut porté par l'artiste qui l'avait ciselé, encadré par les deux maîtres, *ἀναμεταξὺ τῶν δύο μαγίστρων*[4]. Il ne s'agit pas de deux maîtres quelconques, mais de deux personnages nettement spécifiés, qui ne pouvaient donc être que deux hauts fonctionnaires, vraisemblablement les deux maîtres des offices.

Pour faire une enquête sur l'administration des provinces, Basile Ier désigna les deux maîtres de l'Empire, *ἐπὶ τοῖς δυσὶ τῆς πολιτείας μαγίστροις* mais les clarissimes maîtres, *οἱ λαμπρότατοι μάγιστροι* se récusèrent[5]. Les deux maîtres en question sont vraisemblablement les deux maîtres des offices, tout indiqués pour une pareille mission. De même aussi, sous Constantin VII Porphyrogénnète, furent désignés avec d'autres personnages pour faire une enquête dans les thèmes les deux maîtres Romain Saronite et Romain Mosélè[6]. Lors de l'ambassade de Liutprand à la cour de Nicéphore II Phokas, en 968, l'évêque de Crémone fut convoqué, pour discuter certaines questions devant un conseil composé du parakimomène Basile, du protasecrètis Syméon, du protovestiaire et des deux maîtres, *duo magistri*[7]. Enfin dans certains dîners impériaux figurent deux maîtres, qui, très vraisemblablement, malgré l'absence de l'article, sont les deux maîtres, dont il est question dans les passages cités précédemment: *δεῖ ὑμᾶς καλεῖν μαγίστρους δύο*[8]. Dans d'autres dîners, le nombre des maîtres n'est pas limité[9].

1. Cer. II. 47. 681, 10 - 11.
2. Cer. II. 47. 682, 7 - 8.
3. Cedr., II. 182.
4. Cer. II. 31. 631, 12.
5. Th. Cont., 347, 6 et 29; Cedr., II. 244.
6. Th. Cont., 443.
7. Liutprand, Legatio; à la suite de Léon Diacre (Bonn), 350.
8. Cer. II. 52. 742, 1.
9. Cer. II. 52. 744, 18; 751, 14; 753, 20; 754, 15 etc.

De ce qui précède il résulte divers faits certains. Jusqu'au VIe siècle, le terme *μάγιστρος* désigne incontestablement le *μάγιστρος τῶν ὀφφικίων*. Alors, en effet, qu'il y avait plusieurs maîtres des milices, il n'y avait qu'un seul maître des offices et lorsqu'on parlait du maître, *μάγιστρος*, il ne pouvait être question que de ce dernier.

Vers le VIIIe siècle, les attributions du maître des offices furent réduites, nous ignorons pour quelle raison. Il fut créé alors un second maître à côté d'un premier maître. On prit l'habitude supprimer après le mot *μάγιστρος* les mots *τῶν ὀφφικίων* peut-être parce qu'il n'avait plus le contrôle des *ὀφφίκια* du Grand Palais[1] et il fut appelé *ὁ πρῶτος μάγιστρος*. Quant au second maître, sa création s'expliquerait parce que l'empereur, absent de Constantinople, lors de ses campagnes, désirait avoir avec lui un second maître[2]. Mais on ne saurait l'identifier avec le *μάγιστρος ἐκ προσώπου*, mentionné par Théophane, lors du soulèvement d'Artavasde en 741[3]. Le *μάγιστρος ἐκ προσώπου* ne saurait être le second maître; l'expression ne peut que désigner le premier maître, qui était comme un vice-empereur ou qui accompagnait l'empereur, alors que le second maître serait resté dans la capitale, représentant l'empereur. Cette dernière explication ne peut être retenue, comme l'a très bien vu Boak[4]. Jusqu'au IXe siècle, lorsque l'empereur s'absentait, le gouvernement était exercé par un triumvirat, le Régent, *ὁ διέπων*, le magistros et l'éparque de la Ville[5], ces deux derniers étant chargés de maintenir l'ordre et la sûreté dans la Ville et de pourvoir au salut public, le représentant de l'empereur, *ἐκ προσώπου* étant le préposite[6]. Tel fut le cas de Baanès, patrice, préposite et sacellaire, lors de l'expédition de Basile Ier contre Téphrikè, en 871.

Le nombre des maîtres continua à être limité jusqu'au début du IXe siècle. Sous Michel III (842 - 867), leur nombre semble s'être élevé jusqu'à sept: certainement, Petronas[7], Basile[8], Léon Théodatakès[9] et, probablement, Arsaber[10], Stéphane, Bardas[11] et Manuel, qui était maître,

1. Boak, op.cit., p. 52.
2. Bury, op.cit., p. 32.
3. Theoph., 639, 3 B; 415, 3 de Boor.
4. Boak, op.cit., 53 - 54.
5. Cer. App. II. 503, 6 et 506, 4.
6. Cer. App. II. 503, 6 - 13.
7. Génésios, 97, 8.
8. Génésios, 111, 19.
9. Nicétas, Vita Ignatii, Mansi XVI, 237.
10. Theoph., Cont. 175.
11. Theoph. Cont., 175.

après 842 [1]. Il s'agit évidemment de maîtres-dignitaires. Mais il n'est pas impossible de supposer que, jusqu'à la fin du IXe siècle, parmi les personnages, titrés maîtres, deux représentaient le maître des offices et avaient, outre leur titre nobiliaire, certaines fonctions. Ces fonctions prenaient une importance particulière en l'absence de l'empereur qui, avant de partir, désignait le maître, chargé de veiller à la sûreté de l'État [2].

Que le maître des offices ait encore conservé son ancien titre et une partie vraisemblablement de ses attributions, est prouvé par le titre de *μάγιστρος τῶν θείων ὀφφικίων*, maître des divins offices, porté par Stylianos, beau-père de Léon VI [3]. Néanmoins, on peut dire que l'ordre des maîtres fut en fait créé par Michel III. Cependant, le nouvel état de choses amena encore pendant un certain temps des confusions dans l'interprétation du mot *μάγιστρος*.

Dans un tableau réglant l'ordre des préséances, Philothée [4] place en premier lieu le maître, *ὁ μάγιστρος*. Il ne faut pas en conclure qu'il n'y avait alors qu'un seul maître. À cette époque, l'ordre des maîtres existe et comprenait incontestablement un certain nombre de représentants. Dans un autre tableau plus complet, Philothée [5] place en première ligne: le patriarche de Constantinople, le césar, le nobélissime, le curopalate, le basiléopatôr et la patricia-zôstè. Ces hauts dignitaires formaient une classe à part, car ils avaient le privilège de s'asseoir à la table particulière de l'empereur. Les autres dignitaires formaient une seconde classe, en tête de laquelle figurait le maître. C'est ce que Philothée indique en ces termes: «Toutes les autres dignités (*ἀξίαι*) appartiennent à la deuxième classe (*τῆς δευτέρας ὑπάρχουσι τάξεως*), comme le maître, le maître (*οἷον ὁ μάγιστρος, ὁ μάγιστρος*). Si l'un de ceux-ci est honoré d'un office, il a le pas sur son collègue, alors même que (sa promotion) serait récente» (*Εἰ δέ τις τούτων ὀφφίκιον τετίμηται, προκρίνεται τοῦ ἑταίρου, κἂν τάχα ἔσχατος ᾖ*) [6].

On admet généralement [7] que la répétition du mot *μάγιστρος* indique la présence de deux maîtres, comme le pense le traducteur «*ut magister (primus), magister (secundus)*». La répétition du mot *μάγιστρος*, si elle n'est pas le résultat d'une erreur, s'explique assez difficilement. On peut proposer l'explication suivante. L'auteur énumère les six hauts personnages qui ont le privilège de s'asseoir à la table impériale et il ajoute: «Toutes les autres dignités sont rangées dans la seconde classe», dont les représentants n'ont pas le privilège de s'asseoir à la table impériale et il cite en exemple le maître, *οἷον ὁ μάγιστρος*. L'auteur reprend ensuite son énumération et cite: le maître, en ajoutant que celui qui exerce un office a la préséance sur celui qui n'en exerce pas, sans tenir compte de l'antériorité de la collation du titre. Après le maître viennent le recteur, le syncelle de Rome, le syncelle de Constantinople. Il ne faut pas lire: *οἷον ὁ μάγιστρος* virgule, *ὁ μάγιστρος*, mais: *οἷον ὁ μάγιστρος*, point ou point en haut, *ὁ μάγιστρος*. Après avoir cité en exemple le maître, l'auteur reprend son énumération, en commençant par le maître. En effet, dans un autre tableau réglant les préséances [1], Philothée cite *ὁ μάγιστρος*, sans répéter le mot et énumère les dignitaires dans le même ordre: *ὁ μάγιστρος, ὁ ῥαίκτωρ, ὁ σύγκελλος*.

Dans son énumération, Philothée ne semble faire allusion qu'à un seul maître; cependant il ajoute: *εἰ δέ τις τούτων ὀφφίκιον τετίμηται, προκρίνεται τοῦ ἑτέρου*. Reiske [2] pense que *τὶς τούτων* se rapporte à *αἱ λοιπαὶ πᾶσαι* (*ἀξίαι*). Sans doute, du point de vue grammatical, cette interprétation est exacte, mais non du point de vue des faits. *Τὶς τούτων* se rapporte à *μάγιστρος*, singulier collectif. En effet, dans l'ordre des maîtres, comme dans les autres ordres, les préséances étaient réglées d'après les offices exercées. Philothée répète la même indication à propos des patrices eunuques: *ὁ δὲ ὢν ἐξ αὐτῶν ἐν ὀφφικίῳ προκρίνεται τοῦ ἑτέρου* [3], celui d'entre eux qui a un office a la préséance sur l'autre. Il y revient encore ensuite [4].

Si Philothée, dans les tableaux réglant les préséances cite le *μάγιστρος*, il fait continuellement mention, dans son Klètorologe, de plusieurs maîtres, *μάγιστροι* [5] et, preuve de l'existence alors de l'ordre des maîtres, *τάξις τῶν μαγίστρων* [6], il écrit, à propos de la venue à la cour de Léon VI, vers 906, que le cardinal Jean et l'évêque Nicolas, envoyés du pape

1. Theoph. Cont., 148, 13.
2. Cer. App. 503, 12 - 13.
3. Novellæ Leonis VI, 1, 18 etc. Cité par Boak, op.cit., p. 55, n. 10.
4. Cer. II. 52. 730, 12.
5. Cer. II. 52. 726, 19 - 21.
6. Cer. II. 52. 727, 3 - 4.
7. Cf. Bury, op.cit., 32; Boak, op.cit., p. 55.

1. Cer. II. 52. 730, 12.
2. Reiske II, § 862.
3. Cer. II. 727, 9.
4. Cer. II. 52. 730, 5 - 7 et 17 - 18.
5. Dans le Klètorologe (Cer. II. ch. 52, pp. 702 - 783), on trouve mentionné 5 fois *ὁ μάγιστρος* et par contre 39 fois *οἱ μάγιστροι*.
6. Cer. I. 19. 115, 22 B; I. 107, 16 - 17 Vogt; Cer. I. 24. 138, 12 B; I. 128, 21 Vogt (*βῆλον α'*: *τοὺς μαγίστρους*).

Serge III, eurent la préséance sur tout l'ordre des maîtres, *ἐπάνω πάσης τῆς τάξεως τῶν μαγίστρων* [1]. L'ordre des maîtres comptait alors certainement d'assez nombreux représentants. Léon VI (886 - 912) félicite Samonas en présence de tous les maîtres et des dignitaires, *πάντας τοὺς μαγίστρους καὶ τοὺς ἐν τέλει προσκαλεσάμενος* [2].

Le nombre des maîtres-dignitaires n'était pas limité. L'empereur pouvait conférer ce titre à qui bon lui semblait; malgré ses insignes à signification militaire, le titre de maître pouvait être conféré à des fonctionnaires civils. Lors de la promotion d'un patrice, le maître des cérémonies range dans le Tripéton les maîtres, avant de les introduire au Salon d'Or [3]. S'il n'y avait eu que deux ou trois maîtres, cette mesure aurait été bien inutile. À l'occasion des fêtes du Broumalion de Léon VI, l'empereur recevait à dîner dans sa salle à manger privée, ses parents et intimes, choisis parmi les maîtres, préposites, anthypates, patrices et protospathaires; ce même jour, le jeune empereur présidait dans le Tricline de Justinien un autre banquet auquel étaient conviés les autres maîtres, anthypates, patrices, protospathaires et officiers [4]. Il devait y avoir à la Cour un certain nombre de personnages, titrés maîtres.

Les textes mentionnent quatre maîtres, évidemment maîtres-dignitaires, au début du règne de Constantin VII Porphyrogénnète (913 - 959), Stéphane, Jean Eladas, Léon Phocas et Nicétas [5] et cinq, à la fin de son règne, Bardas Phokas, Jean Kourkouas, Kosmas, Romanos Saronites et Romanos Mousélè [6]. Le nombre total des maîtres-dignitaires, au début du IXe siècle semble avoir été inférieur à douze. En effet, lors de la fête de Pâques, est mentionné l'ordre des maîtres et des proconsuls, *ἀνθύπατοι*, «c'est-à dire de ceux qui portent les douze écharpes (*λῶροι*) de drap d'or, *τῇ τάξει τῶν τε μαγίστρων καὶ ἀνθυπάτων ἤγουν τῶν φορούντων τοὺς δώδεκα χρυσοϋφάντους λώρους* [7], Boak [8] estime que le lôros n'était porté que par les maîtres, au nombre de douze. Il ajoute que, les maîtres existant alors n'étant pas au nombre de douze, on leur avait adjoint quelques anthypates, afin que douze dignitaires,

1. Cer. II. 52. 739, 15. Cf. Cer. II. 52. 766, 16, 769, 19; 770, 13.
2. Theoph. Cont., 859.
3. Cer. I. 48. 245, 7 - 20 B; II. 52, 1 - 18 Vogt.
4. Cer. II, 18; 604 - 605.
5. Boak, op.cit., p. 56, n. 3.
6. Boak, op.cit., p. 56, n. 4.
7. Cer. I, ch. I, 24, 5 - 6 B; I, ch. I, 18, 31 Vogt. Cf. Cer. I, ch. I, 26, 2 - 3 B; I, ch. I. 20, 19 Vogt.
8. Boak, op.cit., p. 56.

portant le lôros, soient représentés. L'empereur et le césar [1] mis à part, ainsi que la patricienne à ceinture [2], seuls les maîtres, les anthypates proconsuls et les patrices portaient le lôros [3]. Reiske [4] interprète autrement et avec raison le chiffre douze. «Les maîtres et les patrices représentent eux-mêmes les apôtres et le pieux empereur, «toutes proportions gardées, représente Dieu» [5] est-il dit dans le chapitre du Livre des Cérémonies, intitulé: «Pourquoi le saint et grand dimanche de Pâques, le lôros est porté par l'empereur, les maîtres, les proconsuls (anthypates) et les patrices. L'auteur explique que le port du lôros, le jour de Pâques, symbolise la mise au tombeau du Christ et le fait que les *λῶροι* soient dorés symbolisent l'éclat de cette fête parce qu'ils sont frappés des rayons du Christ-soleil par sa résurrection [6].

Le nombre des maîtres continua à s'accroître, au cours du Xe siècle. Liutprand, ambassadeur d'Othon Ier le Grand auprès de Nicéphore II Phokas, en 968, déclare que les maîtres étaient au nombre de vingt-quatre [7]. Le magistrat n'apparaît plus que comme un titre purement honorifique ou nobiliaire, qui ne comporte plus de fonctions et qui est décerné comme récompense aux chefs militaires ou aux grands fonctionnaires. Nicéphore II Phokas, lors de son avènement était maître et domestique des Scholes; son père, Bardas et son frère Léon Bardas étaient également titrés maîtres [8]. Ces trois éminents personnages qui s'étaient illustrés par leur exploits et qui exercaient ou avaient exercé de hauts commandements militaires, n'avaient pas été nommés évidemment maîtres des offices, ni maîtres de la milice. Le titre et par suite l'ordre des maîtres subsistèrent encore au XIIe siècle, car Anne Comnène [9] cite un Alain, créé maître par Alexis Ier Comnène et le titre continua probablement à être décerné jusqu'à la prise de Constantinople, en 1204, par la IVe Croicade. Il n'en est plus question après. Le Ps.-Codinos [10] écrit: «patrices, maîtres, proèdres, jadis (*πάλαι*)!

1. Cer. I. 43. 221, 21 B; II. 29, 14 Vogt.
2. Cer. I. 50, 258, 18 B; II. 64, 8 Vogt.
3. Exceptionnellement portaient le *λῶρος* le logothète (du drome) (Cer. II. 15, 16) et les apoéparques ayant été consuls (Cer. II. 29, 9).
4. Reiske, Commentaire II, 128.
5. Cer. II. 40. 638, 3 - 5.
6. Cer. II. 40. 637, 19 - 20 et 638, 1 - 3.
7. Liutprand, Antapodosis 6. 10 (cité par Boak, op.cit., p. 56, n. 6.
8. Cer. I. 96. 434 - 435.
9. Anne Comnène, Alexiade I. 95 B.
10. Ps.-Cod., Liste anépigraphe en vers, p. 338, 124 (ed. Verpeaux).

INDEX

établi par Mme R. Guilland

I. Index des noms de personnes.

Alain (XIe - XIIe s.): maître 25.
Arsaber (IXe s.): maître-dignitaire (?) 21.
Aspar (Ve s.): *Patriciorum, Primus* 19.
Baanes (IXe s.): patrice; préposite; sacellaire 21.
Bardas (IXe s.): maître-dignitaire (?) 21.
Bardas, père de Nicéphore II Phokas (IXe s.): maître 25; stratège 25.
Bardas, Léon (Xe s.): maître 25; stratège 25.
Bardas Phokas (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Barisbakourios (VIIIe s.): comte de l'Opsikion; *πρωτοπατρίκιος* 19.
Basile (IXe s.): maître 21.
Basile (Xe s.): parakimomène 20.
Céler ou Kéler ou Kéléros ou Kélaros ou Kélôros ou Kéllôros (IVe s.): chef des ordres de la Cour; *ἡγεμὼν τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τάξεων;* magistros; maître; maître des offices d'Anastase I 14 - 15.
Eladas, Jean (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Eusèbe (Ve s.): magistros; maître; maître des offices 14.
Eusèbe (Ve s.): maître 14, n. 3.
Jean (Xe s.): cardinal 23 - 24.
Kéler, cf. Céler (IVe s.).
Kélaros, cf. Céler (IVe s.).
Kéléros, cf. Céler (IVe s.).
Kélôros, cf. Céler (IVe s.).
Kéllôros, cf. Céler (IVe s.).
Kosmas (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Kourkouas, Jean (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Liutprand (Xe s.): ambassadeur d'Othon I le Grand 25.
Macédonios II (VIe s.): patriarche 15.
Manuel (IXe s.): *πρῶτα φέρων ἐν μαγίστροις;* protomagistros 18.
Manuel (IXe s.): maître 21 - 22.
Martialios (Ve s.): magistros; maître 14.
Mosélè, Romain ou Mousélè, Romanos (Xe s.): maître 20; maître-dignitaire 24.
Mousélè, Romanos, cf. Mosélè, Romain.
Nicéphore II Phokas (Xe s.): domestique des Scholes; maître 25; stratège 25.
Nicétas (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Nicolas (Xe s.): évêque 23 - 24.
Petronas (IXe s.): maître-dignitaire 21.
Phocas, Léon (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Pierre (VIe s.): ambassadeur; *ἀρχή* 15; maître 15, 16; magistros 15.
Samonas (IXe - Xe s.) 24.
Saronite, Romain ou Romanos (Xe s.): maître 20; maître-dignitaire 24.
Stéphane (IXe s.): maître-dignitaire (?) 21.
Stéphane (Xe s.): maître-dignitaire 24.
Stylianos (IXe - Xe s.): *μάγιστρος τῶν θείων ὀφφικίων* maître des divins offices 22; *πρωτομάγιστρος* 18 - 19.
Syméon (Xe s.): *πρωτασηκρῆτις* 20.
Tatianos (VIe s.): magistros; maître 15.
Théodatakès (IXe s.): maître-dignitaire 21.
Théodore (IVe s.): *πρῶτος ἐν πατρικίοις* 19.
N. (Xe s.): évêque de Crémone 20.
N. (Xe s.): protovestiaire 20.

II. Index des dignités et fonctions.

administration des provinces 20.
ambassadeur 15; Pierre (VIe s.) 15 (v. noms).
ambassadeurs bulgares 20.
ambassadeur d'Othon I le Grand: Liutprand (Xe s.) 25.
ambassadeur de Perse 15.
ἀνθύπατοι 20, 24.
anthypates 20, 24 - 25.
anthypates - proconsuls 25.
apo éparques - consuls 25, n. 3.
ἀρχή 15 - 16 et n. 1, 17; Pierre (VIe s.) 15 (v. noms).

atricline 18.
ἀξίαι 22, 23.
ἀξίωμα 15.
βασιλεοπάτωρ 22.
candidats 14, 16.
cardinal: Jean (Xe s.) 23.
césar 16, 18, 22, 25.
charge collative de noblesse 17.
charge noble 17.
chef arabe 19.
chef militaires 25.
chef des ordres de la Cour: Céler (IVe s.) 15 (v. noms).
clarissimes 20.
commandements militaires, hauts 25.
comtes de l'Opsikion: Barisbakourios (VIII s.) 19; *πρωτοπατρίκιος* 19.
comtes des Scholes 16.
curopalate 22.
διέπων 21.
dignitaires 14 - 19, 22 - 24.
dignitaires (hauts) 22.
dignités 15, 22.
dignité de maître 18.
dignité de patrice 19 - 20.
domestiques des Scholes: Nicéphore II Phokas (Xe s.) 25 (v. noms).
éparque de la Ville 16, 17, 21.
évêque: Nicolas (Xe s.) 23 - 24.
évêque de Crémone: N. (Xe s.) 20.
fonctions 14, 19, 22, 25.
fonction, haute 19.
fonction du magistros 16.
fonctions de maître ou du maître 15, 17, 18.
fonctions du maître des offices 17.
fonctionnaire 14, 17.
fonctionnaires civiles 24.
fonctionnaires (hauts ou grands) 15, 17, 20, 25.
ἡγεμὼν τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τάξεων: Céler (IVe s.) 14 - 15 (v. noms).
λαμπρότατοι 20.
λογοθέται 20.
logothète (du drome) 25, n. 3.
logothètes (quatre) 20.
magister 20.
magister (primus) 22.
magister (secundus) 22.
μαγιστερία ἀρχὴ 16, n. 1.
magistériat 14, 17, 18.
μάγιστροι 14, 17, 18.
magistrat 25.
magistroi 20, 23 et n. 5.
μαγίστρων 20.
magistros 14 - 16, 18 - 24, 14, n. 1, 16, n. 1, 23, n. 5, 6: *Céler* (IVe s.) 14 - 15 (v. noms): *Eusèbe* (Ve s.) 14; maître des offices 14; *Martialios* (Ve s.) 14; maître 14; *Pierre* (VIe s.) 15 (v. noms); *Tatianos* (VIe s.) 15; maître 15.
μάγιστρος τῶν ὀφφικίων 14, 15, 16, 21.
μάγιστρος ἐκ προσώπου 19, 21.
μάγιστρος πρῶτος 21.
μάγιστρος τῶν θείων ὀφφικίων: Stylianos (IXe - Xe s.) 22 (v. noms).
maîtres 14 - 25: *Alain* (XIe - XIIe s.) 25; *Bardas* (IXe s.), père de Nicéphore II Phokas 25; stratège 25; *Bardas, Léon* (Xe s.) 25; stratège 25; *Basile* (IXe s.) 21; *Céler* (IVe s.) 14 - 16 (v. noms); *Eusèbe* (Ve s.) 14; magistros; maître des offices 14; *Eusèbe* (Ve s.) 14, n. 3; *Manuel* (IXe s.) 21 - 22; *Martialios* (Ve s.) 14; magistros 14; *Mosélè, Romain* ou *Mousélè, Romanos* (Xe s.) 20; maître-dignitaire 24; *Nicéphore II Phokas* (Xe s.) 25 (v. noms); *Pierre* (VIe s.) 15, 16 (v. noms): *Saronite, Romain* ou *Romanos* (Xe s.) 24; maître-dignitaire 24; *Tatianos* (VIe s.) 15; magistros 15.
maître des cérémonies 16, 24.
maîtres-dignitaires 14, 17, 24; *Arsaber* (IXe s.) (?) 21; *Bardas* (IXe s.) (?) 21; *Bardas Phokas* (Xe s.) 24; *Eladas, Jean* (Xe s.) 24; *Kosmas* (Xe s.) 24; *Kourkouas, Jean* (Xe s.) 24; *Mosélè, Romain* ou *Mousélè, Romanos* (Xe s.) 24; maître 20; *Nicétas* (Xe s.) 24; *Pétronas* (IXe s.) 21; *Phocas, Léon* (Xe s.) 24; *Saronite, Romain* ou *Romanos* (Xe s.) 24; maître 20; *Stéphane* (IXe s.) (?) 21; *Stéphane* (Xe s.) 24; *Théodatakès, Léon* (IXe s.) 21.
maîtres-fonctionnaires 14, 18.

maître des milices ou de la milice 21, 25.
maître (premier) 18, 19, 21.
maître, second 19, 21.
maître des offices 14, 16, 17, 20, 21, 22, 25; Eusèbe (Ve s.) 14; magistros; maître 14.
maître des offices d'Anastase I 14 (v. noms).
maître des divins offices: Stylianos (IXe - Xe s.) 22 (v. noms).
maître (deux) (des offices) en fonction 19, 20.
maître des offices en premier 19.
maître des offices en second 19.
ministre 15.
nobelissimat, insigne du 16.
nobelissime 16, 22.
offices 22, 23.
officiers 24.
ὀφφίκια du Grand Palais 21.
ὀφφίκιον 21, 22, 23.
ordre des maîtres 14 et n. 1, 18, 22 - 25.
ordre des proconsuls 24.
ordre des préséances 22, 23.
parakimomène: Basile (Xe s.) 20.
patriarche: Macédonius II (VIe s.) 15.
Patriarche de Constantinople 22.
patrice 14, 18, 19, 20, 24, 25: Baanès (IXe s.) 21 (v. noms).
patrices, doyen des 19.
patrices-eunuques 23.
patrice (premier) 19.
πατρικία - ζωστή 22.
patricienne à ceinture 25.
patriciorum primus: Aspar (Ve s.) 19.
πατρίκιοι 20.
préposite 16, 17, 18, 21, 24; Baanès (IXe s.) 21 (v. noms).
proédrat 17.
proèdre 25.
προσώπου, ἐκ 21.
πρωτασηκρῆτις Syméon (Xe s.) 20.
πρῶτα φέρων ἐν μαγίστροις: Manuel (IXe s.) 18: *πρωτομάγιστρος* 18.
πρωτομάγιστρος 18, 19; Manuel (IXe s.) 18; *πρῶτα φέρων ἐν μαγίστροις* 18; Stylianos (IXe - Xe s.) 18 - 19 (v. noms).
πρωτομάγιστρος, μέγας 18.
πρωτοπατρίκιος 19; Barisbakourios (VIIIe s.) 19; comte de l'Opsikion.
πρῶτος ἐν πατρικίοις Théodore (IVe s.) 19.
protospathaire 24.
protovestiaire: N. (Xe s.) 20.
questeur 16.
ῥαίκτωρ 23.
recteur 23.
régent 16, 21.
sacellaire: Baanès (IXe s.) 21 (v. noms).
scholaires 14.
sénat 19.
stratège: *Bardas* (IXe s.), père de Nicéphore II Phokas 25; maître 25; *Bardas, Léon* (Xe s.) 25 (v. noms).
σύγκελλος 23.
syncelle de Constantinople 23.
syncelle de Rome 23.
τάξις 14, 18, 22, 24.
τάξις τῶν μαγίστρων 18, 23, 24.
τέλος 24.
τιμή 15.
titre honorifique 25.
titre nobiliaire ou de noblesse 14, 18, 19, 22.
vice-empereur 21.
«voiles» de dignitaires 16.

III. Index géographique.

Arabe 19.
Bulgares 20.
Constantinople 21, 22, 23, 25.
Crémone 20.
Hiéria 18.
Occident 15.
Orient 15.
Perse 15.
Rome 23.
Téphrikè 21.

Paris R. GUILLAND

DUE NOTE CRITICHE AL TESTO DI NICETA EUGENIANO

Premetto che, nell'occuparmi di Niceta Eugeniano, non c'è in me la benché minima intenzione di «rivalutare» questo disprezzato poeta del tardo bizantinismo. Io sottoscrivo in pieno i giudizi negativi di Rohde e di Krumbacher e di Dieterich, e, sostanzialmente, dei due ultimi filologi che si sono occupati di lui (Luigi Castiglioni, in «Bollettino di filologia classica», 1928, p. 284, e Karel Svoboda, in «Actes du IVe Congrès International des études byzantines», Sofia, 1935, pp. 191 - 201). Tutt'al più sarei disposto a concedergli una certa abilità — che nemmeno c'è sempre! — nell'adattare ai suoi trimetri politici gli esametri, e i pentametri, dei carmi originali, che travasava nei suoi versi, o direttamente (giacchè, secondo me, non è da escludere che li conoscesse direttamente), o indirettamente, attraverso la scuola e l'educazione retorica.

Ma detto ciò, bisogna aggiungere tuttavia che nel leggere, e nell'emendare, Niceta Eugeniano, non bisogna essere di stomaco così *παμφάγος* (direbbe Alcmane) da non rifiutare nulla. Giacché vi sono, anche per Niceta Eugeniano, per quanto *ineptissimus* egli sia, dei limiti di ragionevolezza e di buon senso, oltre i quali non si può andare, oltre i quali cioè — diremo fuor di metafora — si impone il rimedio dell'emendamento.

Gli esempi che qui reco rientrano in questi casi: in essi non si può evitare di correggere, e la correzione sarà tanto più da ritenere necessaria, quanto più il rimedio apparirà semplice, e tale da spiegare insieme l'origine dell'errore. Il che, veramente, non si applica al caso di Niceta, più di quanto si applichi a qualsiasi altro poeta, classico e non-classico. Solo che in Niceta è più frequente l'ostacolo rappresentato dal pregiudizio che in lui tutto ci si possa attendere.

VI, 348:

καὶ τὴν Ὁμήρου μέμφομαι Καλλιόπην
εἰποῦσαν εἶναι κοσμικῶν πάντων κόρον,
καὶ φιλοτήτων, ἀκορέστων, ὡς κρίνω·
οὐ πλησμονὴν ἔοικεν εἰσφέρειν ἔρως
κἂν ἡδονὴ τέλοιτο, κἂν κλύοιτό μοι.

Il riferimento omerico è a *Iliade*, XIII, 636:

πάντων μὲν κόρος ἐστί, καὶ ὕπνου καὶ φιλότητος
μολπῆς τε γλυκερῆς καὶ ἀμύμονος ὀρχηθμοῖο,
τῶν πέρ τις καὶ μᾶλλον ἐέλδεται ἐξ ἔρον εἶναι
ἢ πολέμου...

versi che hanno un'eco, e, nello stesso tempo, uno svolgimento, nel medisimo romanzo, ai vv. 74 - 78 del libro VII, limitatamente a

Ὁ γοῦν Χαρικλῆς εἶχεν οὐδένα κόρον
τῶν τῆς Δροσίλλης ἐνδρόσων φιλημάτων·
εἰ γὰρ φιλεῖν τις τὴν ποθουμένην λάβοι,
ἄπληστός ἐστιν ἐν μέσῃ τῇ καρδίᾳ
τὴν ἡδονὴν ῥέουσαν εὐκόλως ἔχων.

In apparenza, i versi VI, 348 sgg., e, in particolare, il v. 352, scorrono senza difficoltà: ma, a guardar bene, questi versi sono lontani dal soddisfare anche le più modeste esigenze avanzate dalla logica e dal buon senso. Mi riferisco in particolare ai vv. 351 - 352, e specialmente all'ultimo. Giacché, dopo aver detto che «l'amore non sembra portare sazietà», che cosa può aver voluto significare il poeta, aggiungendo «sia che si sia raggiunto il massimo del piacere, sia che lo si ascolti»? (che non ha senso, e che, tutt'al più, potrebbe significare, dando all'espressione una pregnanza insolita, «anche se si conosca per sentito dire». Ma anche così...). È chiaro che qui l'idea espressa con *κλύοιτο* è quanto mai *inepta*, sia nel rispetto della logica sia nel rispetto retorico. Infatti, come si potrebbe avere sazietà di cose che non si sono nemmeno provate? Perchè questo vuol dire in sostanza il verso, e nessuno, nemmeno Niceta Eugeniano, può aver detto una cosa simile. E quanto all'aspetto retorico, osserviamo che nell'unico altro esempio che il romanzo presenta della correlazione *κἂν* ... *κἂν*, il rapporto espresso da tale nesso, non è — a parte tutto — di *κλῖμαξ* alla rovescia, cioè dal più al meno, ma di autentica *κλῖμαξ*, tutt'al più di coordinazione sullo stesso piano: l'esempio è in III 346 sgg. *καρτερῆσαι κἂν φυγήν, κἂν κινδύνους, κἂν ἁρπαγὴν σήν*, dove i tre *κἂν* equivalgono a tre semplici copulative e i tre concetti espressi con gli accusativi sono in evidente progressione dal meno al più. Si potrebbe tentare, è vero, di giustificare il *κλύοιτο* del v. 352 vedendovi una figura di iperbole: ma l'iperbole non può urtare contro il senso comune, che non può ammettere sazietà di ciò che non si è nemmeno provato.

Allora: il *κλύοιτο* deve essere corrotto, e deve al suo posto intro-

dursi un verbo che esprima un'idea analoga a quella espressa dalla prima parte del verso, se non che accentui tale idea. Per me, tale effetto si ottiene con una correzione lievissima, leggendo *λύοιτο* al posto di *κλύοιτο*, correzione che presenta tutte le condizioni per essere accolta, in quanto con essa si spiega l'origine dell'errore (è possibile infatti che a margine del verso nel manoscritto, si sia scritto *ἐκλύοιτο* a spiegare il *κλύοιτο*, e che, penetrato questo termine nel verso, si sia dovuto correggere eliminando parte della sillaba iniziale per ristabilire la misura del verso).

Che poi il verbo *λύεσθαι* consenta una simile accezione erotica, è dimostrato da numerosi esempi, fra cui cito, fra i tanti, che si potrebbero citare, Aristotele, *Problem.* 873 a 31 *ἐν ταῖς κραιπάλαις ἐκλελυμένοι γίνονται*, 877 a 16 *διὰ τί ἐκλύεται μάλιστα τῶν ζώων ἀφροδιάσας ὁ ἄνθρωπος*, 879 a 4 *διὰ τί ἀφροδιάζοντες ἐκλύονται καὶ ἀσθενέστεροι γίνονται*, Verg. *Georg.* IV, 198 sg. *neque concubitu indulgent nec corpora segnis in Venerem solvunt*, ecc. ecc. (oltre il significato particolare dell'aggettivo *dissolutus*, anche in italiano).

Soggetto del proposto *λύοιτο* sarebbe lo stesso *ἡδονή* che è anche soggetto di *τελοῖτο*, o anche — meglio — *ἔρως* del verso precedente. Naturalmente non c'era bisogno che questa accezione erotica fosse meglio precisata con un complemento del tipo di quelli che si trovano negli esempi sopra citati, di Aristotele e di Vergilio, giacchè essa è abbastanza chiarita dal soggetto (*ἡδονή* o *ἔρως*), e, soprattutto, dal contesto. Allora, il verso sarebbe da tradurre: «sia che il piacere si attui in pieno, sia che si disfreni liberamente».

VI, 290

πολλοὶ παρ' ἡμῖν κρείττονες Χαρικλέος,
ζῆλον τιθέντες ταῖς ὁρώσαις παρθένοις.

Non si può dire che *ὁρώσαις* non abbia senso: un senso ce l'ha, ma così debole, così inadeguato, così inopportuno che non può non affacciarsi il dubbio che si tratti di forma sbagliata. Quale rapporto infatti vi può essere tra l'idea di «destare gelosia» e quella di «vedere»? Condizione perchè nasca in una donna il sentimento di gelosia è, non, evidentemente, che essa abbia visto colui che questo sentimento fa nascere in lei, ma che ne sia innamorata. Ciò mi sembra abbastanza ovvio. Allora al posto di *ὁρώσαις* sarà da leggere *ἐρώσαις* — una correzione abbastanza semplice, e cioè spiegabile nella genesi dell'errore del copista.

Un precedente illustre di questo tipo di errori si ha nel fr. 18 (25) Snell di Bacchilide *ἦ καλὸς Θεόκριτος | οὐ μοῦνος ἀνθρώπων ὁρᾷς*, dove

l'Ursinus corresse in *ἐρᾷς* (e giustamente, chi confronti con Eurip. *Hippol.* 439, Eumath. *de Hysm.* III, 3, Callim., *epigr.* LII, Theocr. VIII, 60, v. il mio *Ephymnia ed epiphtheg.* 1942, in «Atti Acc. d'Italia», con l'aggiunta di E. Bignone, ora nel vol. *Intorno ai Lirici greci*, Roma, 1972, p. 178 sg.). Con questa lieve correzione il verso di Niceta riacquista la logica e la coerenza necessarie.

Il verso dunque va letto per noi, così:

ζῆλον τιθέντες ταῖς ἐρώσαις παρθένοις.

Va notato che l'espressione *ἐρώσας παρθένους* ricorre anche in VI, 456 (*ἡμᾶς τυραννεῖν τὰς ἐρώσας παρθένους*): nè si potrebbe dire che, a rigore, potrebbe essere sbagliato l'*ἐρώσας* di questo verso (per un presumibile *ὁρώσας*), perchè qui l'*ἐρώσας* è confermato da una serie di insistenze, come *ἐρῶσι παρθένοι, ἐρῶσι…, φιλοῦσι…*, nei versi immediatamente seguenti.

Catania, Università QUINTINO CATAUDELLA

27 - 3 - 1973

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΕΝ ΜΟΛΔΟΒΛΑΧΙᾼ, ΓΕΩΡΓΙᾼ ΚΑΙ ΣΥΡΙᾼ (1690 - 1747)

Τὸ ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Μοναστηρίου τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ἐν Snagov (Σναγκὼβ) τῆς Βλαχίας [1] συνεστήθη ὑπὸ τοῦ λογίου ἱερομονάχου καὶ τυπογράφου Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας [2], ὅστις, ὁδηγούμενος ὑπὸ τοῦ προοδευτικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ του πνεύματος, ἀνεκάλυπτε πᾶσαν συγγραφήν, ἡ ὁποία ἦτο ἱκανὴ νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν στερέωσιν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τὴν ἐν γένει πρόοδον τῆς Βλαχίας, καὶ τὴν παρουσίαζε διὰ τοῦ τύπου [3].

Οὕτω κατὰ τὸ ἔτος 1697 ἐξέδωκεν ἐνταῦθα τὰ ἑξῆς τρία ἔργα: α') «*Ἐγχειρίδιον, περί τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων, ἢ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀναγκαίων τινῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων. Πονηθὲν μὲν παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Ἰωάννου Καρυοφύλλου μεγάλου λογοθέτου τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας. Κατὰ αἴτησιν τοῦ πανευγενεστάτου καὶ λογιωτάτου ἄρχοντος κυρίου Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ. Καὶ ἀφιερωθὲν Τῷ ὑψηλοτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ ἡγεμόνι, Κυρίῳ Κυρίῳ Ἰωάννῃ Κωνσταντίνῳ Μπασαράμπᾳ Βοεβόδᾳ πάσης Οὐγκροβλαχίας. Ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου, κυρίου κυρίου Θεοδοσίου. Ἐτυπώθη ἐν τῇ σεβασμίᾳ Μονῇ τοῦ Συναγώβου. Ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ. ͵αχϟζ'*» [4].

1. Τὸ Snagov εἶναι γραφικὸν προάστιον τοῦ Βουκουρεστίου, ἐξαίρετος τόπος διὰ θερινὴν διαμονήν.

2. Ὁ Κ. Σάθας ἐν τῷ ἄρθρῳ του: Ὁ ἐν Μολδοβλαχίᾳ Ἑλληνισμὸς πρὸ τῶν Φαναριωτῶν, Πανδώρα, τόμ. ΙΘ', 1868, σελ. 307, σημ. 3, γράφει ὀρθῶς διὰ τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἄνθιμον τὸν ἐξ Ἰβηρίας ὅτι ἦτο ἐκ «τῶν ἡμετέρων λογίων». Βλ. περὶ τοῦ ἀνδρὸς τούτου Μαν. Γεδεών, Βραχεῖα σημείωσις περὶ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ τυπογραφείου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτ. Ε', τεῦχ. Ϛ', 1884, σελ. 81. Ὁ N. Iorga τὸν ὀνομάζει «moine d'«Ivir» de l'Ibérie caucasienne» εἰς τὸ ἔργον του Byzance après Byzance, Bucarest 1935, σελ. 215.

3. Πρβλ. τὸν Πρόλογόν του εἰς τὸ «Ἑορτολόγιον» τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτου, ἀναδημοσιευθέντα ἐν I. Bianu şi Nerva Hodoş, Bibliografia românească veche, τόμ. I, Bucureşti 1903, σελ. 417.

4. Βλ. περιγραφὴν τοῦ ἔργου τούτου ἐν É. Legrand, Bibl. Hellénique… au XVIIe siècle, τόμ. III, Paris 1895, σελ. 45 κ.ἑξ., καὶ ἐν I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., τόμ. I, σελ. 349 - 350. Ἀξιόλογα ὅσα γράφει περὶ τούτου ὁ Μ.

Ὁ ἐκδότης τοῦ «Ἐγχειριδίου» τούτου Ἄνθιμος ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου τοῦ Νοταρᾶ εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων τῆς Μητροπόλεως Βουκουρεστίου, τῆς Μητροπόλεως τῆς Τεργκόβιστε (παλαιᾶς πρωτευούσης τῆς Βλαχίας), τῆς Ἐπισκοπῆς Ῥίμνικ καὶ τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Σναγκώβ. Ὡς γνωστόν, ὁ ἀνὴρ οὗτος, μετακληθεὶς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου (1688 - 1714) ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἦλθεν εἰς τὴν Βλαχίαν κατὰ τὸ 1690, ἐγένετο ἡγούμενος εἰς τὴν ἐν Σναγκὼβ Μονὴν καὶ κατόπιν Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας. Ἡ ἀπαράμιλλος τυπογραφικὴ δραστηριότης του ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντων παντοειδῶν καὶ πολλῶν ἐν τῇ ἑλληνικῇ, ρουμανικῇ καὶ ἀραβικῇ βιβλίων, διαδοθέντων καθ' ὅλον τὸν ὀρθόδοξον χριστιανικὸν κόσμον [1]. Ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ «Ἐγχειριδίου» Ἰωάννης Καρυοφύλλης εἶχε συγκρουσθῇ πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Δοσίθεον Νοταρᾶν διὰ τὸ ζήτημα τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Σινᾶ [2], ὡς καὶ πρὸς τὸν πρώην μαθητὴν καὶ προστατευόμενόν του Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον, ὁ ὁποῖος ὠνειρεύετο τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου λογοθέτου [3]. Ὅ τε Πατριάρχης καὶ ὁ Μαυροκορδᾶτος κατηγόρησαν αὐτὸν ἐπὶ καλβινισμῷ, σύνοδος δὲ συνελθοῦσα πρὸς τοῦτο ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ 1691 ἐχαρακτήρισεν αὐτὸν ὡς αἱρετικὸν καὶ τοῦ ἀφήρεσε τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου λογοθέτου ἐν τοῖς Πατριαρχείοις. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος ὠνομάσθη τότε μέγας λογοθέτης, ὁ δὲ Καρυοφύλλης ἔλαβε τὴν ὁδὸν τῆς ἐξορίας, καταφυγὼν εἰς τὴν Βλαχίαν, ἔνθα ὁ Κωνσταντῖνος Καντακουζηνὸς καὶ ὁ ἀνεψιός του Κωνσταντῖνος Μπραγκοβεάνου τὸν ὑπεδέχθησαν εὐμενέστατα καὶ τὸν ἐφιλοξένησαν ἐν τῷ Μοναστηρίῳ τοῦ Radu Vodă. Εἰς Βλαχίαν ὁ Καρυοφύλλης παρεκλήθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ ν' ἀπαντήσῃ εἴς τινας θεολογικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἐρωτήσεις, οὕτω δὲ προέκυψε τὸ ὡς ἄνω «Ἐγχειρίδιον», τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει: *«Ζητήματα τοῦ εὐγενεστάτου καὶ λογιωτάτου ἄρχοντος κυρίου*

Gaster εἰς τὴν μελέτην του Geschichte der rumänischen Literatur, ἐν Gröber's Grundriß der romanischen Philologie. II, 3, Straßburg 1898, σελ. 311. Περὶ δὲ τοῦ συγγραφέως τοῦ Ἐγχειριδίου τούτου Ἰωάννου Καρυοφύλλη βλ. κυρίως D. Russo, Studii istorice greco - romàne, τόμ. I, Bucureşti 1939, σελ. 183 - 191.

1. Περὶ τοῦ Ἀνθίμου ὡς τυπογράφου βλ. C. Erbiceanu, ἐν Biserica Ortodoxă Română, τόμ. XV, Bucureşti 1891/92, σελ. 389 - 395. Βλ. καὶ É. Picot, Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, Métropolitain de Valachie. (Ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Nouveaux Mélanges Orientaux», Paris 1886, σελ. 515 - 560). Ἀνατύπωσις ὑπὸ τοῦ Νότη Καραβία, Ἀθῆναι 1972.

2. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἰωάννης Καρυοφύλλης, Ἀλεξάνδρεια 1918, σελ. 9.

3. Περικλ. Γ. Ζερλέντου, Ἰωάννου Καρυοφύλλου πρὸς Μελέτιον Χορτάκιον καὶ τοὺς Θεσσαλονικεῖς Ἐπιστολαί, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 6, 1901/1906, σελ. 78. Βλ. καὶ D. Russo, ἔνθ' ἀν., σελ. 186.

Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ, ἀδελφοῦ τοῦ ἐκλαμπροτάτου καὶ εὐσεβεστάτου αὐθέντου πάσης Οὐγκροβλαχίας, κυρίου, κυρίου Ἰωάννου Σερβάνου Καντακουζηνοῦ Βοϊβόνδα, πρὸς τὰ ὁποῖα ἀπεκρίθη ὁ ἐν διδασκάλοις σοφώτατος Ἰωάννης Καρυοφύλλης καὶ μέγας Λογοθέτης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, διατρίβων ἐν Βουκουρεστίῳ» [1].

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ κόσμος ἐνδιεφέρετο πολὺ διὰ τὰ ἀντικρουόμενα θεολογικὰ ζητήματα, οὕτω δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰ. τὸ ὡς ἄνω ἔργον μετεφράσθη καὶ ρουμανιστί. Ἡ μετάφρασις αὕτη παρέμεινεν ἐν χειρογράφῳ, ἀποκειμένῳ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας [2]. Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ ἀνωτέρω μελέτῃ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου διατυποῦνται αἱ πραγματικαὶ θεολογικαὶ πεποιθήσεις τοῦ Καρυοφύλλη, περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ ὁποίου πλουσίαν βιβλιογραφίαν παραθέτει ὁ Δημοσθένης Ροῦσσος [3].

β') *«Ἀνθολόγιον τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ... Σπουδῇ μὲν καὶ δαπάνῃ τοῦ... Γαλακτίωνος τοῦ Βιδάλη, τοῦ ἐκ τῆς περιφήμου νήσου Τίνου* (sic)... *καὶ διορθώσει τοῦ... Παναγιώτου τοῦ Σινωπέως. Ἐν τῇ σεβασμίᾳ Μονῇ τῶν Εἰσοδείων* (sic) *τοῦ Συναγόβου παρὰ Ἀνθίμου Ἱερομονάχου... ἔτει σωτηρίῳ ͵αχϞζ' κατὰ μῆνα Ἰανουάριον»* [4].

Καθὼς βλέπομεν, εἰς τὸ Ἀνθολόγιον τοῦτο συναντῶμεν ὡς χορηγὸν τῆς ἐκδόσεως τὸν ἐκ Τήνου Γαλακτίωνα Βιδάλην, ἱερομόναχον, πρώην καθηγούμενον τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς διορθωτὴν δὲ τὸν ἐκ Πόντου διδάσκαλον τοῦ Γένους Παναγιώτην τὸν Σινωπέα. Ὁ διδάσκαλος οὗτος τὰ πρῶτα γράμματα ἐδιδάχθη ἐν Σινώπῃ τοῦ Πόντου, μετέβη δ' εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Βουκουρέστιον, ἔνθα ἠκροάσατο τῶν μαθημάτων Σεβαστοῦ Κυμινήτου. Ὁ Σινωπεὺς ἐμισθοδοτεῖτο ὑπὸ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου, ἵνα διορθώνῃ τὰ αὐτόθι ἐκτυπούμενα βιβλία. Ἐκ Βλαχίας μετέβη εἰς Ἑνετίαν. Ἐκεῖ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου ἱερεὺς καὶ διωρίσθη προϊστάμενος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Κατὰ τὸν C. Erbiceanu, οὗτος διωρίσθη καθηγητὴς ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Βουκουρεστίου κατὰ τὸ 1700, διδάξας μέχρι τοῦ 1719 καὶ ἀντικαταστήσας τὸν Σεβαστὸν Κυμινήτην τὸν ἐκ Τραπεζοῦντος [5].

1. I. Bianu şi N. Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 350.

2. I. Bianu şi R. Caracaş, Catalogul manuscriptelor româneşti, τόμ. II, Bucureşti 1906, σελ. 184 - 185. D. Russo, ἔνθ' ἀν., σελ. 189.

3. D. Russo, ἔνθ' ἀν., σελ. 183 - 191.

4. Βλ. C. Erbiceanu, ἐν Biserica Ortodoxă Română, τόμ. XVII, Bucureşti 1893/94, σελ. 418. I. Bianu şi Nerva Hodoş, Bibliografia..., I, σελ. 347 - 349.

5. C. Erbiceanu, Discurs rostit în aula Universităţii din Iaşi asupra Şcolei grece şi române, Iaşi 1885, σελ. 37.

γ') Κατὰ τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ἔτος 1697 ἐξεδόθη ἐν Snagov καὶ ὁ πανηγυρικὸς λόγος τοῦ Γεωργίου Μαγιώτα *«εἰς τὸν θεόστεπτον βασιλέα καὶ ἰσαπόστολον Μέγαν Κωνσταντῖνον.... Τυπωθεὶς δὲ ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῶν Εἰσοδείων* (sic) *τοῦ Συναγόβου... παρὰ Ἀνθίμου Ἱερομονάχου...»* [1].

Μετὰ δύο ἔτη ἐξετυπώθη αὐτόθι ἡ *«Ὀρθόδοξος ὁμολογία τῆς πίστεως»* τοῦ Δοσιθέου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, παρ' Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας, τὸ δεύτερον μέρος τῆς ὁποίας ὑπὸ τὸν τίτλον : *«Εἰσαγωγικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν, πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης»* συνετάχθη ὑπὸ *Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ ἡγεμόνος Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου, διορθωθεῖσα δὲ ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω μνημονευθέντος διδασκάλου Παναγιώτου τοῦ Σινωπέως. Ἀκολουθοῦν ποιητικοὶ ἔπαινοι τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτου, *«διδασκάλου τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Αὐθεντικῆς Σχολῆς»*, τοῦ *Ἰωάννου Κομνηνοῦ*, ἀρχιάτρου τῆς Αὐλῆς τοῦ Μπραγκοβεάνου, καὶ τῶν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Βουκουρεστίου μαθητῶν. Ἕπεται τὸ τοῦ Πατριάρχου Δοσιθέου γράμμα πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ τέλος ἡ ἐγκύκλιος τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους [2].

Ἡ ἐν Snagov ἔκδοσις τῆς «Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας» τοῦ Δοσιθέου εἶναι ἡ τρίτη κατὰ σειράν, βασιζομένη ἐπὶ ἑνὸς χειρογράφου, παρουσιάζοντος διαφορὰς ἐν σχέσει πρὸς τὸ κείμενον τῆς πρώτης ἐκδόσεως, γενομένης ἐν Ὁλλανδίᾳ (Amsterdam) κατὰ τὸ 1667 [3]. Καὶ ἡ δευτέρα ἔκδοσις ἐγένετο καὶ πάλιν ἐν Ὁλλανδίᾳ τὸ ἔτος 1695. Εἰς δὲ τὴν τρίτην, τὴν ἐν Snagov, ἀναγινώσκομεν ἐν σελίδι 256 τὰ ἑξῆς : *«Ἐτυπώθη εἰς Οὐγκροβλαχίαν ἐν τῇ Σεβασμίᾳ μονῇ τῶν Εἰσοδίων τοῦ Συναγώβου. Ἀναλώμασι μὲν τοῦ πανεκλαμπροτάτου, εὐσεβεστάτου τε καὶ μεγαλοπρεπεστάτου αὐθέντος καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγκροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασαράμπα Βοεβόδα, παρὰ τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἱερομονάχοις Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας. Ἐπιμε-*

1. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 350 - 351. Ἐν τῷ ἀφιερωτικῷ τοῦ ἔργου προλόγῳ πρὸς τὸν ἡγεμόνα Κωνσταντῖνον Μπραγκοβεάνου ὑπογράφεται ὡς συγγραφεὺς τοῦ Λόγου ὁ γνωστὸς διδάσκαλος Γεώργιος Μαγιώτας.

2. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 378 - 389. C. Erbiceanu, ἐν Revista Teologică, τόμ. III, Bucureşti 1885, σελ. 410.

3. Βλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1669 ἐν Ἀνδρ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελλ. Φιλολ. μέρ. Α', 1854, σελ. 46. Ὁ Παῦλος Λάμπρος γράφει περὶ αὐτῆς ὅτι ἴσως ἐξετυπώθη ἐν Τζετατζουΐᾳ (Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι, Χρυσαλλίς, τόμ. Γ', 1866, σελ. 398 - 399). Ἡ εἰκασία δὲν εὐσταθεῖ. Ἐσφαλμένας πληροφορίας ἐν προκειμένῳ παρέχει ὁ N. Iorga εἰς τὰ ἔργα του: Byzance après Byzance, σελ. 168 - 169 καὶ Istoria bisericii românesti, ἔκδ. 2α, τόμ. I, Bucureşti 1929, σελ. 310, τὰς ὁποίας ἀνεσκεύασε καὶ διώρθωσεν ὁ Alexandru Elian εἰς τὴν μελέτην του, τὴν ὁποίαν εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ, ὑπὸ τὸν τίτλον: Contribuţia grecească la «Mărturisirea Ortodoxă», Balcania V 1, Bucureşti 1946, σελ. 104, σημ. 1.

λείᾳ δὲ καὶ διορθώσει κυρίου Παναγιώτου τοῦ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ Σινώπης. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχϟθ'. κατὰ μῆνα Φεβρουάριον».

Ἂν καὶ σπανία ἡ ἐν Snagov ἔκδοσις, ἐν τούτοις τὸ ἔργον δὲν ἐπανεξεδόθη. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι μετάφρασις τούτου ἐν τῇ ρουμανικῇ γλώσσῃ ἐδημοσιεύθη κατὰ πρῶτον τὸ ἔτος 1691 «ὑπὸ τοῦ [ἑλληνικῆς καταγωγῆς] λογοθέτου Radu Greceanu» [1].

Κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος 1700 ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ *«τοῦ Συναγώβου»* ἐτυπώθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἀνθίμου ἓν *«Ψαλτήριον»* [2], προσταγῇ καὶ δαπάναις τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ἡγεμόνος, κατὰ δὲ τὸ ἑπόμενον ἔτος, τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ 18ου αἰ., εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ *«Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος, συγγραφὲν μὲν καὶ τυπωθὲν ἐπὶ... Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα Βοεβόδα· ἀφιερωθὲν δὲ τῷ πανιερωτάτῳ Μητροπολίτῃ Οὐγκροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ Θεοδοσίῳ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ ἐξοχωτάτου ἰατροῦ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ ... τύποις Ἀνθίμου ... ἐν τῇ μονῇ τοῦ Συναγώβου. ,αψα'»* [3]. Ἐν τέλει τοῦ ἔργου τούτου ἀναγινώσκομεν τὴν σημείωσιν: *«Ἐτυπώθη ἐν Οὐγκροβλαχίᾳ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Συναγώβου παρὰ Ἀνθίμου ἱερομονάχου τοῦ Ἴβηρος, ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει Ἰγνατίου ἱερομονάχου τοῦ Φυτιάνου»*. Ἐξεδόθη ἐπίσης τὸ *«Ἑορτολόγιον... πονηθὲν μὲν παρὰ τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας Κυρίου Σεβαστοῦ Τραπεζουντίου τοῦ Κυμινήτου... Καὶ νῦν πρῶτον τυπωθὲν παρὰ Ἀνθίμῳ ἱερομονάχῳ τυπογράφῳ τῷ ἐξ Ἰβηρίας. Διορθωθὲν δὲ παρὰ τοῦ σπουδαιοτάτου ἐν ἱερομονάχοις Ἰγνατίου τοῦ Φυτιάνου. Ἐν τῇ μονῇ τοῦ Συναγώβου, ,αψα'. μηνὶ Ἰουνίῳ»* [4]. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀφιέρωσεν ὁ Ἄνθιμος εἰς τὸν ἡγεμόνα Κωνσταντῖνον Μπραγκοβεάνου.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐξεδόθη *«ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ὑποπαντήσεως* [!] *τῆς Θεοτόκου»* τοῦ Snagov ἡ *«Λειτουργία Ἑλληνο - ἀραβική»* [5], εἰς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ σημείωσις : *«Ἐτυπώθη ἐπιτάγματι μὲν καὶ δαπάνῃ τοῦ... Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα Βοεβόνδα· παρὰ Ἀνθίμου Ἱερο-*

1. Alex. Elian, ἔνθ' ἀν., σελ. 126. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 321 - 324.

2. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 409 - 411.

3. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 422 - 423. Τοῦτο ἐπανεξεδόθη ἐν Ἑνετίᾳ τὸ ἔτος 1745 καὶ τὸ ἔτος 1857. Βλ. Ἀ. Π. Βρετοῦ, Νεοελλ. Φιλολ., μέρ. Α', 1854, σελ. 48. Τὸ «Προσκυνητάριον» ἐγράφη τὸ ἔτος 1698, κατὰ σημείωσιν ἐν χειρογράφῳ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἐν Ἰασίῳ Πανεπιστημίου. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ὁ τελευταῖος Κομνηνός, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Β', 1885/89, σελ. 677, σημ. 1.

4. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 416 - 419.

5. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 423 - 433. Al. Papadopol-Calimah, Un episod din istoria tipografiei în România, ἐν Analele Acad. Române, Secţ. Ist., Ser. II, τόμ. 18, Bucureşti 1895/96, σελ. 135 κ.ἑξ.

μονάχου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας. Διορθώσει δὲ κατὰ θατέραν μόνην τὴν τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον Ἰγνατίου ἱερομονάχου Φιτυάνου τοῦ ἐκ Χαλδίας[1]. *Ἐν τῇ ἱερᾷ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου μονῇ τοῦ Συναγώβου. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ‚αψα' κατὰ μῆνα Ἰανουάριον».*

Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ δημοσιεύεται τὸ μὲν ἑλληνικὸν κείμενον ἀριστερᾷ, τὸ δ' ἀραβικὸν δεξιᾷ εἰς δύο κατὰ σελίδα στήλας. Μεταξὺ δὲ τοῦ πλήθους τῶν ἐν αὐτῷ διακοσμήσεων σπουδαῖα εἶναι τρία ἔργα χαρακτικῆς, παρουσιάζοντα τὸν Ἅγιον Βασίλειον μὲ τὴν ὑπογραφὴν *Δημήτριος — 1698*, τὸν Ἅγιον Γεώργιον μὲ τὴν ὑπογραφὴν *Ἰωαννίκιε* (διὰ σλαβικῶν γραμμάτων) καὶ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον. Τὰ τῶν Ἁγίων ὀνόματα εἶναι μὲ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἐν τῇ πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας *«Ἰω. Κωνσταντῖνον Μπασσαράμπαν Βοεβόνδαν»* ἀφιερωτικῇ ἐπιστολῇ του ὁ *«Ἀθανάσιος ἐλέῳ Θεοῦ Πατριάρχης πρῴην Ἀντιοχείας»* μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπαίνων του διὰ τὸν ἡγεμόνα λέγει καὶ τοῦτο: *«Ἐπὶ πᾶσι δέ, καὶ τὴν κατὰ ταύτας τὰς διαλέκτους Τυπογραφίαν, ὁποῦ ἄλλην φορὰν οὐδεὶς τῶν παρελθόντων ἡγεμόνων τὰ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα κατωρθώσατο ἀγαθά, ὅτι μὴ μόνον ἡ θεοτίμητος καὶ θεοφώτιστος αὐτῆς σύνεσις καὶ μεγαλειότης»*[2].

Ἐνταῦθα ἀξίζει, νομίζω, νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος, ἤτοι κατὰ τὸ 1702, ἐξετυπώθη ἐν Βουκουρεστίῳ ἓν ἑλληνο - ἀραβικὸν *«Ὡρολόγιον»*[3], ἐπιστασίᾳ καὶ πάλιν Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας.

Ἡ εἰς τὴν ἀραβικὴν γλῶσσαν μετάφρασις ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ἐπεδιώκετο ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου ἔπρεπε νὰ ἔχουν οὐ μόνον καθαρῶς λειτουργικὰ βιβλία εἰς τὴν γλῶσσαν των, ἀλλὰ καὶ ἔργα πολεμικῆς κατὰ τῶν αἱρέσεων. Διὰ τοῦτο κατ' ἐντολὴν τοῦ Πατριάρχου Δοσιθέου Νοταρᾶ μετεφράσθη εἰς τὴν ἀραβικὴν γλῶσσαν κατὰ τὸ ἔτος 1690 ἡ *«Ἀντίρρησις»* τοῦ Μελετίου Συρίγου, διασῳζομένη ἐν χειρογράφῳ εἰς Ἱεροσόλυμα[4].

Ὁ Ἄραψ ἐπίσης Πατριάρχης Ἀθανάσιος Δ' Ἀντιοχείας, ὁ Δαββᾶς, ἦλθεν ἐπὶ τοῦτο εἰς Βουκουρέστιον καὶ ἐζήτησε τὴν ὑλικὴν καὶ

1. Τὸ ὄνομα Φυτιάνος ἢ Φιτυάνος ἢ Φωτιάνος ἐκ Χαλδίας τοῦ Πόντου δὲν μᾶς εἶναι ἄλλοθεν γνωστόν.
2. Διὰ τὰς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἐπιδειχθείσας προθέσεις πρὸς ὑποστήριξιν τῶν Ἀράβων Ὀρθοδόξων καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτοῦ διπλωματικότητα βλ. Dan Simonescu, Din activitatea tipografică a Bucureştilor (1678 - 1830), Bucureşti 1935, σελ. 11 - 12.
3. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 442 - 447 καὶ 539 - 540.
4. J. Pargoire, Mélétios Syrigos, sa vie et ses œuvres, ἐν Échos d'Orient 12, 1909, σελ. 284. Dan Simonescu şi Emil Muracade, Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea, ἐν Cercetări Literare, τόμ. III, Bucureşti 1939, σελ. 10 - 11.

ἠθικὴν συνδρομὴν τοῦ ἡγεμόνος Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου, ἵνα προβῇ εἰς τὴν ἐκτύπωσιν ἐκκλησιαστικῶν διὰ τοὺς Ἄραβας βιβλίων. Ὁ δὲ τότε ἡγούμενος τοῦ ἐν Snagov μοναστηρίου τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Ἄνθιμος ὁ ἐξ Ἰβηρίας κατεσκεύασε πρὸς τοῦτο ξύλινα ἀραβικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ τοιουτοτρόπως ἐγεννήθη ἐν Βλαχίᾳ ἑλληνικῇ ἐμπνεύσει ἡ πρώτη ἀραβικὴ τυπογραφία[1]. Οἱ ἴδιοι δ' οἱ Ἄραβες ἱστορικοὶ θεωροῦν τὴν ἀραβικὴν ἐν Βλαχίᾳ πνευματικὴν κίνησιν ὡς τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐθνικῆς καὶ φιλολογικῆς αὐτῶν ἀναγεννήσεως[2]. Εἶναι δὲ μεγίστης σπουδαιότητος τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἡγεμὼν Κωνσταντῖνος Μπραγκοβεάνου ἀπέστειλε βραδύτερον ἓν ὁλόκληρον ἀραβικὸν τυπογραφεῖον εἰς τὸ ἐν Συρίᾳ Χαλέπιον μὲ κομιστὴν τούτου τὸν ὡς ἄνω Πατριάρχην Ἀθανάσιον, καθὼς καὶ ἕτερον εἰς τὴν Τυφλίδα τῆς Γεωργίας, ἔνθα ἐξετυπώθησαν βιβλία μὲ τὸ ἡγεμονικὸν στέμμα τῆς Βλαχίας[3].

Κατὰ τὸ ἔτος 1709 ἐξετυπώθη τὸ πρῶτον βιβλίον εἰς τὴν τυπογραφίαν τὴν ἐγκατασταθεῖσαν ἐν Τυφλίδι μὲ τὴν ὑλικὴν συνδρομὴν τοῦ ὡς ἄνω ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας καὶ τοῦ Ἀνθίμου. Διὰ τὴν διοργάνωσιν τῆς τυπογραφίας ταύτης καὶ τὴν ἐκτύπωσιν βιβλίων εἰς γεωργιανὴν γλῶσσαν, σημειωθήτω, ἀπεστάλη ἐκεῖ ἐκ Βλαχίας ὁ καλύτερος τυπογράφος, μαθητὴς τοῦ Ἀνθίμου ὀνόματι Μιχαὴλ Στεφάνου. Εἰς σχετικὸν ἄρθρον του, δημοσιευθὲν τὸ ἔτος 1951, ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς P. Constantinescu - Iaşi, ἀναφέρει *«Εὐαγγέλιον»*[4], ἐκτυπωθὲν ἐν Τυφλίδι τὸ ἔτος 1709, καὶ *«Λειτουργίαν»*, ἐκτυπωθεῖσαν αὐτόθι κατὰ τὸ 1710[5] εἰς γεωργιανὴν γλῶσσαν. Τελευταίως δ' ὁ Dan Dumitrescu, κατόπιν ἐπιτοπίου ἐρεύνης, ἀναφέρει εἰς σχετικὸν ἄρθρον του[6] καὶ ἀρκετὰ ἕτερα ἔργα, ἐκτυπωθέντα αὐτόθι ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Στεφάνου. «Ἐξ ἐρεύνης, λέγει, τῶν πρώτων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν Γεωργίαν, πιστοποιεῖται ὅτι ὁ Μιχαὴλ Στεφάνου ἐκόμισε μεθ' ἑαυτοῦ ἐκ Μουντενίας[7] καὶ τυπογραφικὰ κοσμήματα μὲ διάφορα σχέδια, καθὼς καὶ διαφόρους ξυλογραφίας μὲ τὴν ὑπογραφὴν ἑνὸς Ioanikie [Ἰωαννίκιε], χαράκτου ἀπαντῶντος [ὡς εἴδομεν] εἰς βιβλία ἐκτυπωθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου ἐν Βλαχίᾳ... Ὁ Μιχαὴλ Στεφάνου ἐκόμισεν ὡσαύτως ἐκ Βλαχίας καὶ τὰς ἀναγκαίας μήτρας, δι' ὧν κατεσκεύασε στοιχεῖα τοῦ γεωργιανοῦ ἀλφαβήτου»[8].

1. Dan Simonescu şi Emil Muracade, ἔνθ' ἀν., σελ. 2.
2. Dan Simonescu şi Emil Muracade, ἔνθ' ἀν., σελ. 2 - 3. Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡ παραπομπὴ εἰς σχετικὴν ἀραβικὴν πηγήν.
3. Βλ. I. Bianu, Din cărţile vechi, ἐν Prinos lui D. A. Sturdza, Bucureşti 1903, σελ. 190 - 194.
4. Εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ Βουκουρεστίου «Studii», ἀρ. 4, Bucureşti 1951, σελ. 161.
5. I. Bianu şi Nerva Hodoş, ἔνθ' ἀν., σελ. 483 - 484.
6. Dan Dumitrescu, Activitatea tipografică a lui Mihail Ştefan în Gruzia, Studii. Revista de Istorie, ἔτ. XI, Bucureşti 1958, 4, σελ. 135 - 138.
7. Περιοχὴ τῆς Βλαχίας.
8. Dan Dumitrescu, ἔνθ' ἀν., σελ. 136.

Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι ἐξεδόθησαν ἐν Τυφλίδι κατὰ τὸ 1709 τὰ ἔργα : 1) *Εὐαγγέλιον*, 2) *Ψαλμοὶ τοῦ Δαυΐδ*, 3) *Ἀπόστολος*. Ἐν ἔτει 1710 τά : 1) *Λειτουργία*, 2) *Ὡρολόγιον* (εἰς δύο ἐκδόσεις μὲ διάφορα τυπογραφικὰ στοιχεῖα), 3) *Εὐχολόγιον*, 4) *Βίβλος*. Ἐν ἔτει 1711 τὰ ἔργα : 1) *Ψαλμοί*, 2) Τοῦ Γερμανοῦ, ἱερομονάχου, *Διδασκαλία περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ προετοιμάζωνται οἱ μαθητευόμενοι* (εἰς τὴν τυπογραφίαν)[1]. Ἐπὶ τῶν τίτλων τῶν ἐκτυπωθέντων τούτων βιβλίων φέρεται ἡ ἔνδειξις : *«διὰ χειρὸς τοῦ Μιχαὴλ Stepaneşvili ἐξ Οὐγγροβλαχίας»*. Ἐνίοτε τὸ ὄνομά του ἐκφέρεται καὶ ὡς *«Stepanidze»*[2].

Ὁ ἐν λόγῳ τυπογράφος, πλὴν τῶν ἐκδόσεων, κατέγινεν ἐν Τυφλίδι καὶ μὲ τὴν ἐξάσκησιν ὑπ' αὐτοῦ Γεωργιανῶν μαθητῶν εἰς τὴν τυπογραφικὴν τέχνην, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀναγράφονται εἰς ἔργα, ἐκδοθέντα ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του εἰς Ὁλλανδίαν πρὸς τελειοποίησίν του ὡς τυπογράφου ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1712 μέχρι τοῦ 1722, ὁπότε τὸ Γεωργιανὸν τυπογραφεῖον ἔπαυσε τὰς ἐργασίας του τῇ ἐπεμβάσει τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν[3].

Ἤδη θὰ κάμω σύντομον λόγον διὰ τὰς ἐν Συρίᾳ ἐκτυπώσεις.

Διὰ τῶν «ἀραβικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων» τῶν κομισθέντων εἰς Χαλέπιον, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἐξεδόθησαν πλεῖστα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, ὡς τὸ *Ψαλτήριον*, Alep 1706, ἡ *Ἐκλογὴ ἐκ τῶν ὁμιλιῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Alep 1707, *Προφητεῖαι*, Alep 1708, *Ἑρμηνεία τῶν Εὐαγγελίων τοῦ ἐνιαυτοῦ*, Alep 1708, *Διδαχαὶ Ἀθανασίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, Alep 1711, *Πεντηκοστάριον*, Alep 1711 καὶ ἄλλα[4]. Διὰ τὰς ἐκδόσεις ταύτας ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἀντίστοιχα εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλία, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα ἀνεθεωρήθησαν τὰ παλαιότερα ἀραβικὰ κείμενα.

Ἀλλά, πλὴν τοῦ εἰς τὴν ἀραβικὴν μεταγλωττισμοῦ τόσων ἑλληνικῶν ἔργων, ἔχομεν καὶ τὴν εἰς ἑλληνικὴν συγγραφὴν *«Ἱστορίας τῶν Πατριαρχῶν Ἀντιοχείας»*, γενομένην ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω Ἄραβος Πατριάρχου Ἀθανασίου Δ' καὶ φερομένην ὑπὸ χρονολογίαν «Ἰούνιος 1702». Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπόκειται ἐν κώδικι τῆς ἐν Βιέννῃ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἐξ οὗ ἀποσπάσματά τινα μετὰ τοῦ προλόγου, ἀπευθυνομένου εἰς τὸν ἡγεμόνα Κωνσταντῖνον Μπραγκοβεάνου, ἐδημοσίευσεν ὁ N. Iorga[5].

1. Dan Dumitrescu, ἔνθ' ἀν., σελ. 136 - 137.
2. Dan Dumitrescu, ἔνθ' ἀν., σελ. 137.
3. Dan Dumitrescu, ἔνθ' ἀν., σελ. 137. Ἂς σημειωθῇ ὅτι τὰ ἐν Τυφλίδι τῆς Γεωργίας ἐκτυπωθέντα βιβλία μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Μιχαὴλ Στεφάνου εἰς Ὁλλανδίαν ἀνέρχονται εἰς 10, ἐξ ὧν τινὰ εἶναι ἀνατυπώσεις παλαιοτέρων. Ἐπίσης ὁ Μιχαὴλ Στεφάνου εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον μὲ τὸ φέρον τὸ ὄνομα Μιχαὴλ Ἰστβάνοβιτς.
4. Dan Simonescu şi Emil Muracade, ἔνθ' ἀν., σελ. 4.
5. N. Iorga, Manuscriptele din biblioteci străine relative la istoria Românilor, ἐν Anal. Acad. Române. Secţ. Ist., Ser. II, τόμ. XX, Bucureşti 1897/98, σελ.

Μετὰ τὸν θάνατον Ἀθανασίου Δ' (27 Ἰουλίου 1724) Πατριάρχης ἐξελέγη ὁ Σίλβεστρος, μαθητής του, ὁ ὁποῖος ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον διέμεινεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Οὗτος δὶς μετέβη εἰς Μολδοβλαχίαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1729 - 1730 καὶ 1745 - 1749. Ἐν Βουκουρεστίῳ ὁ Ἄραψ Πατριάρχης Σίλβεστρος ἐθεμελίωσε τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, ἐν Ἰασίῳ δὲ καὶ ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὴν περίοδον 1745 - 1747 ἐξετύπωσεν ἀραβιστὶ τὰ ἑξῆς ἔργα : 1) *Λειτουργικὸν ἐξόδοις τοῦ Ἰωάννου Μαυροκορδάτου, υἱοῦ τοῦ Νικολάου ἐν Ἰασίῳ, ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ Ἁγίου Σάββα τὴν 19ην Ἰουλίου 1745*, ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ ἀραβικῇ γλώσσῃ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Καισαρείου Δαπόντε[1] καὶ ἄλλων. 2) *Ψαλτήριον*, Βουκουρέστιον 1747. 3) *Συλλογὴ συγγραφῶν τῶν δύο ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκληθεισῶν συνόδων περὶ τοῦ ἐν Συρίᾳ καθολικισμοῦ*, Ἰάσιον 1747. 4) *Ὁ μυστικὸς δεῖπνος*, Ἰάσιον 1747. (Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς ἐν τῇ ἀραβικῇ μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ ἐκ Χίου ἰατροφιλοσόφου Εὐστρατίου Ἀργέντη *«Σύνταγμα κατὰ τῶν ἀζύμων»*. Τὸ βιβλίον τοῦτο, διῃρημένον εἰς τρία μέρη, περιλαμβάνει τὸ ζήτημα τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐδημοσιεύθη δ' ἑλληνιστὶ ἐν Λειψίᾳ τὸ ἔτος 1760 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως, ἐπισυμβάντα μεταξὺ τοῦ 1756 - 1760. Ἡ ἀραβικὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου ἐγένετο κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Νικηφόρου, Μητροπολίτου τῆς Μολδαβίας, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἡγεμόνος Ἰωάννου Μαυροκορδάτου). 5) *Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα ἀντίρρησις*, ἐν Ἰασίῳ 1682. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Νεκταρίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων (1661 - 1669), γεννηθέντος ἐν Κρήτῃ τὸ ἔτος 1605 καὶ ἀποθανόντος κατὰ τὸ 1685, μετεφράσθη ἀραβιστὶ κατὰ τὸ 1733, ἀλλὰ μόλις τὸ ἔτος 1746 ἐξετυπώθη ἐν Ἰασίῳ ὑπὸ τοῦ Ἄραβος Πατριάρχου Σιλβέστρου. Πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς μεταφράσεως ταύτης τοῦτο ἐκυκλοφορήθη εἰς χειρόγραφα, εἰς ἓν τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νεκτάριος συνέθεσε τοῦτο κατὰ τὸ 1674[2]. Μετὰ τῆς ἀραβικῆς μεταφράσεως τῆς «Ἀντιρρήσεως» συνάπτεται ἐπίσης ἡ ἀραβικὴ ἔκδοσις[3] ἑνὸς ἔργου τοῦ Εὐστρατίου Ἀργέντη ὑπὸ

224 - 234. Ὁλόκληρον δὲ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καὶ τὴν ρουμανικὴν μετάφρασιν ἐδημοσίευσαν ὁ V. Radu καὶ ὁ K. Karalevsky, Istoria Patriarhilor de Antiohia de Atanasie Dabbas, ἐν Biserica Ortodoxă Română, τόμ. 48, Bucureşti 1930, σελ. 851 - 864 (ἐν σελ. 851 - 857 μελέτη περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ ἔργου), 961 - 972, 1039 - 1050, 1136 - 1150, τόμ. 49, Bucureşti 1931, σελ. 15 - 32, 140 - 160.

1. Καισαρείου Δαπόντε, Κατάλογος ἱστορικός..., ἐν C. Erbiceanu, Cronicarii greci..., Bucureşti 1890, σελ. 103. Βλ. περὶ τοῦ λογίου τούτου τὴν καλὴν μελέτην τοῦ Δημ. Πασχάλη, Καισάρειος Δαπόντες (1714 - 1784), ἐν Θεολογίᾳ, τόμ. 13, 1935, σελ. 224 - 251.
2. P. P. Sbath, Manuscrits orientaux de la bibliothèque du P. Paul Sbath, ἐν Échos d'Orient, 27, 1924, σελ. 344 καὶ 346.
3. D. Simonescu şi E. Muracade, ἔνθ' ἀν., σελ. 12 καὶ anexa IV, σελ. 21.

τὸν τίτλον : *«Περὶ τῆς ψευδοῦς ἀψευδίας τοῦ Πάπα»*, ὅπερ, φαίνεται, δὲν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος [1]. Ἡ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Ἀργέντη ἐγένετο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1740 ὑπὸ Masaad Naşu, εὑρισκομένου ἐν Καΐρῳ, ἐδημοσιεύθη δ' ὑπὸ τοῦ Σιλβέστρου ἐν Ἰασίῳ τὸ ἔτος 1746.

Τοιουτοτρόπως τὰ ἑλληνικὰ λειτουργικὰ καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ ἕτερα ἔργα πολεμικῆς κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ καὶ τῶν αἱρέσεων, ἐκδιδόμενα ἐν Μολδοβλαχίᾳ, ἐν Τυφλίδι καὶ ἐν Χαλεπίῳ εἰς ἑλληνικήν, ρουμανικήν, γεωργιανὴν καὶ ἀραβικὴν γλῶσσαν, συνεκράτουν τὴν Ὀρθοδοξίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ Κόσμου εἰς τοὺς κόλπους τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀνθισταμένης πεισμόνως καὶ κρατερῶς κατὰ τῶν παντοειδῶν ἐπιθέσεων τοῦ καθολικισμοῦ καὶ τοῦ προτεσταντισμοῦ, οἵτινες ὑπέκρυπτον ἑκάστοτε διαφόρους πολιτικὰς τάσεις καὶ ἐπιδιώξεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἐν τῇ ἐγγὺς Ἀνατολῇ εἰς βάρος τοῦ τε Ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἀραβικοῦ στοιχείου.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ΔΗΜ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

1. Βλ. σχετικὸν ἄρθρον τοῦ L. Petit ἐν A. Vacant et E. Mangenot, Dictionnaire de Théologie catholique I, 2e partie, στήλη 1777. Βλ. καὶ Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868, σελ. 469 - 470.

ZUR ETYMOLOGIE VON *στανιό*

Die Herkunft von ngr. *τὸ στανιό* «Gewalt» ist nicht befriedigend geklärt [1], weshalb hier eine neue Lösung gefunden werden soll. Zu diesem Zweck müssen wir die byzantinischen Belege untersuchen, die von J. A. Lambert gesammelt wurden [2]. Entwicklungsgeschichtlich gesehen ist dabei festzuhalten, daß *στανιό* als Substantivum nur in der Form *μὲ τὸ σταν(ε)ιό* verbreitet ist, während sonst immer nur die adverbiale Form begegnet [*ἰστανέο(ν), (ἐ)στανέου, ἐστανέο, στανικά, στανικῶς, στανιῶς, στανεῶς, σταν(ε)ιό*], immer mit dem Gen. des Personalpronomens *μου, σου* usw. in der Bedeutung «gegen den Willen jemandes». Auf zwei Stellen wollen wir unser besonderes Augenmerk richten, so wie sie handschriftlich überliefert sind: in der Achilleis, ed. Hesseling I 1348, lautet die Hs. *ἐπῆρες καὶ εἰς τὸ ἀνέο μας κρυφὰ τὴν ἀδελφήν μας*, was Hesseling zu *στανέο μας*, Lambert zu *ἰστανέο μας* verbesserte; in dem Gedicht des Georgillas über die Pest von Rhodos (ed. Legrand) V. 599 heißt es *παρὰ νὰ χάσῃ τὴν ζωὴν καὶ νἆναι κ' εἰς τανιότου* (Legrand: *εἰς στανιό του*, Lambert: *ἰστανιό του*).

Scheinbar sind wir damit bloß in eine Sackgasse geraten, doch es gibt eine Passage in dem Roman Stephanites und Ichnelates, ed. Sjöberg, Stockholm 1962, I 40, S. 184, die trotz eines Korrekturversuchs [3] dunkel erscheint, hier aber zu helfen vermag. In ihr heißt es, die von den Enten durch die Luft getragene Schildkröte habe zu den Leuten

1. Vgl. N. Andriotes, Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, Saloniki 1967², S. 339 (nach Xanthudides aus *σθενέως zu σθένος, nach Hatzidakis aus ἱστάμενος; gegen beides sprechen lautliche Bedenken, gegen letzteres auch die Bedeutung).

2. Le roman de Libistros et Rhodamné, Amsterdam 1935, S. 464 s.v. Hinzufügen möchte ich bloß eine Stelle aus einer Kurzchronik (Nr. 38/21 in der Gesamtausgabe von P. Schreiner, die voraussichtlich 1973 in den Wr. Byz. Studien erscheinen wird), wo ich das überlieferte *καὶ μετὰ στέα του τους ἔχτισεν πύργον* zu *μετὰ στεανού τους* verbessere, diese metathetische Nebenform sollte man wohl hier so wie im Digenes Version E (ed. Trapp V. 352) halten und eher nicht zu *στανεό* korrigieren, wenngleich Digenes E 700 *στανεοῦ* aufscheint.

3. H. Hunger, Die Schildkröte im Himmel, Wr. Studien 79 (1966) 260 - 263.

auf der Erde, die sich wunderten, gesagt: (*ἵπταμαι* nur P) *εἰς τὰ ἄνευ ὑμῶν*. Die Konjektur Hunger's zu *ἴστ᾽, ἀνέβην οὐρανόν*: «Wißt, ich bin zum Himmel emporgestiegen» bereitet zwar vom paläographischen Standpunkt aus keine besonderen Schwierigkeiten [1], diese Aussage dürfte aber dem Inhalt nicht genug gerecht werden, wenn wir die früheren Fassungen dieses ursprünglich indischen Stoffes zum Vergleich heranziehen. So lesen wir in dem rekonstruierten Text des Pañcatantram an der entsprechenden Stelle [2] «ko 'yaṃ kalakalaḥ» (Was ist das für ein Lärm), die syrische Übertragung lautet nach Edgerton «Geht, stecht euch die Augen aus», wärend es in der französischen Übersetzung der arabischen Fassung, auf die das griechische Original in irgendeiner Form zurückgehen muß [3], folgendermaßen heißt [4]: «Vous voilà bien dépités!» (Ihr seid aber sehr verärgert). Trotz aller Verschiedenheit ist klar, daß keine allzu positive bzw. freundliche Reaktion der Schildkröte auf das Gerede der Leute zu erwarten ist.

Kombinieren wir nun die beiden Probleme miteinander, so bietet sich folgende Lösung an: *εἰς τὰ ἄνευ ὑμῶν* braucht nicht emendiert zu werden, sondern ist richtig überliefert und bedeutet «Euch zum Trotz, gegen euren Willen» (ob *ἵπταμαι* davor doch einzusetzen ist?), was mit der eher heftigen Reaktion der Schildkröte in den früheren Textfassungen besser übereinstimmt als ein positives bzw. neutrales *ἴστ᾽, ἀνέβην οὐρανόν*. Und damit wäre auch zugleich die Etymologie von *στανιό* gegeben: *εἰς τὰ ἄνευ* > *εἰς τὸ ἀνέω (-ο)* > *ἰστανέο(ν)* > *στανιό*. Bezüglich der Bedeutung von *ἄνευ* ist darauf hinzuweisen, daß es auch «ohne jemandes Willen» heißen kann [5]. Was die Bildung des Präpositionalausdrucks betrifft, so läßt sich zwar keine direkte Parallele angeben, doch dürfte sie dem Verständnis keine zu großen Schwierigkeiten bereiten, wenn man einerseits geläufige Wendungen wie etwa *τὰ κατὰ (περί* etc.) *τινα* und anderseits Fälle wie *εἰς τὸ πᾶν, κατὰ τὸ τάχος*, betrach-

1. Eingewendet könnte höchstens werden, daß beim angenommenen Weg der Verschreibung von *ἴστ᾽ ἀνέβην οὐνὸν* über *εἴστ᾽ ἀνεύην οὐνὸν* zu *εἰς τὰ ἄνευ ὑμῶν* der Schwund der Silbe *-ην* (bzw. ihrer Kürzung) unerklärt bleibt.

2. F. Edgerton, The Panchatantra reconstructed I, New Haven 1924, S. 130.

3. Vgl. H.-G. Beck, Geschichte der byz. Volksliteratur, München 1971, S. 42.

4. Ibn al-Muqaffa, Le livre de Kalila et Dimna, trad. par A. Miquel, Paris 1957, S. 92.

5. Vgl. E. Schwyzer, Griech. Grammatik II, München 1950, S. 535f. und Blass-Debrunner, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, Göttingen 1961[11], S. 139.

tet, in denen diese Umschreibung mit einem einfachen Modaladverb (*πάντως, ταχέως*) gleichwertig ist [1]. In unserem Fall müßte man demnach ein *τὸ (τὰ) ἄνευ τινός* «Das ohne (gegen) jemandes Willen» wie z. B. *τὰ πρός τινα* «Das für jemanden» und dann ein *εἰς τὸ (τὰ) ἄνευ τινός* «in Richtung auf Das gegen jemandes Willen» bzw. schließlich bloß ein «gegen jemandes Willen, jemandem zum Trotz» wie etwa *εἰς τὸ πᾶν* «in Richtung auf das Ganze = gänzlich» ansetzen. Die lautliche Weiterentwicklung dieses Präpositionalausdrucks wäre dann: *εἰς τὰ (τὸ) ἀνέω* durch Anlehnung an Adverbia wie *ἄνω, κάτω*, Kontraktion zu *εἰς τανέω* (vgl. Georgillas *εἰς τανιό του*) *στανεό, στανιό* bzw. in Entsprechung zur Adverbialendung *-ου* (vgl. *παντοῦ, ὁμοῦ* usw., aber auch volkssprachliche Formen wie *ἐπάνου, κάτου* [2]) zu *εἰς τανέου, στανέου*. Die weiteren Stufen sind dann die Umdeutung zur Adverbialform eines Adjektivs *στανεῶς/στανιῶς* bzw. zum Substantiv *τὸ στανιό* «Gewalt», zu dem dann schließlich das Adj. *στανικός* gebildet wurde.

Akzeptiert man diese Ableitung, so wäre ein doppeltes Ziel erreicht, die Klärung der Stephanites-Stelle *(ἵπταμαι) εἰς τὰ ἄνευ ὑμῶν*: «(ich fliege) euch zum Trotz» und die der Etymologie von mgr./ngr. *στανιό*. Der Stephanites-Text bedarf dann ebensowenig einer Verbesserung wie die Achilleis (das *εἰς τὸ ἀνέο* der Hs. gehört in den Text) und die «Pest von Rhodos» (lies statt des *εἰς τανιότου* der Hs. *εἰς τ᾽ ἀνιό του*).

Wien

E. TRAPP

1. Vgl. Schwyzer, a.O. 460 und Liddell-Scott s.v.

2. Vgl. S. Kapsomenakis, Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit, München 1938, S. 82.

LA VERSIONE LATINA DI UNA BIOGRAFIA DI S. ATANASIO

(Cod. *Marc. lat.* CXXIII, cl. II, n. 10383)

La figura di s. Atanasio, vescovo di Alessandria, è ben conosciuta a motivo del peso da lui avuto nella questione ariana. È stato lo stesso Atanasio ad offrirci le informazioni più importanti circa la vicenda, cosicchè le prime fonti della biografia sono i suoi scritti. Possiamo ricordare l'*Epistola encyclica*, l'*Apologia contra Arianos*, l'*Epistola ad episcopos Aegypti et Lybiæ*, l'*Apologia ad Constantium imperatorem*, l'*Apologia de fuga sua*, l'*Epistola ad Serapionem de morte Arii*, l'*Historia Arianorum ad monachos* [1]. Tutti questi lavori offrono notevoli elementi storici; altre fonti biografiche sono: l'introduzione siriaca alle lettere festali, di cui il Migne ha pubblicato una versione latina [2]; l'*Historia acephala*, così chiamata per la sua incompletezza (va dal 346 al 373), conservata in latino nel cod. *Veronen.* LX: stampata per la prima volta da Scipione Maffei, ripubblicata dal Migne, è probabilmente la traduzione parziale di una cronaca alessandrina, scritta in greco, durante il periodo del vescovado di Teofilo, che successe ad Atanasio [3]. Ancora: l'orazione 21 di Gregorio Nazianzeno, pronunciata a Costantinopoli nel 379 o 380, e alcuni frammenti di un panegirico copto del secolo V [4].

Il Migne, oltre a biografie di Atanasio, composte da Fozio e da Metafraste, pubblicava una collezione di notizie elaborate sulla base di indicazioni diverse e con altri elementi circa le fonti biografiche ed il loro valore [5].

---

1. Cfr. Migne, PG, XXV, coll. 221 - 240, 240 - 410, 537 - 594, 595 - 642, 643 - 680, 685 - 690, 691 - 796.

2. Cfr. Migne, PG, XXVI, coll. 1351 - 1360; J. Quasten, Patrologia, II, Torino 1969, p. 23ss.

3. Migne, PG, XXVI, coll. 1443 - 1450; S. Maffei, Osservazioni letterarie, III, Verona 1738, pp. 60 - 83; C. H. Turner, Ecclesiæ occidentalis monumenta iuris antiquissima, Oxford 1899 - 1939, 1, 2, pp. 663 - 671.

4. Migne, PG, XXXV, coll. 1081 - 1128.

5. Migne, PG, XXV, col. LIVss.; per la biografia di s. Atanasio, cfr. Acta Sanctorum Maii, I, Antverpiæ 1680, pp. 186ss., 250ss.

Lo scopo del presente contributo non è di entrare nel merito del valore documentario e critico delle informazioni biografiche di Atanasio, quanto di offrire l'edizione di un testo discusso, tratto da un codice *Marciano latino* (classe II, n. 10383), dove l'autore, Ermolao Barbaro (1410 c.- 1471), vescovo di Verona dal 1453 al 1471, nel proemio, diretto alle monache del monastero di S. Croce della Giudecca in Venezia, annotava d'essere stato da loro richiesto di tradurre in latino la biografia di Atanasio, *quam constat olim ab Eusebio Greco sermone conscriptam*. È solo da ricordare che a Venezia il culto ed il ricordo del santo è collegato col trasferimento delle reliquie, questione sulla quale non è ora il caso di entrare [1].

Il veneziano Ermolao Barbaro, effettivamente, doveva conoscere la lingua greca, studiata in gioventù, come egli stesso asseriva. Vescovo prima di Treviso, quindi di Verona, in tale veste compiva il lavoro, di cui risultava edito il citato proemio, ed inedito il resto [2]. L'aspetto curioso del testo è che il Barbaro lo dice traduzione di un originale greco (ora sconosciuto) di Eusebio, evidentemente di Cesarea: testo che, tuttavia, conserva parecchia somiglianza con i passi della Storia ecclesiastica di Rufino di Aquileia, dedicati ad Atanasio [3]. Non entriamo nel merito della questione, accontentandoci di offrire l'edizione del manoscritto Marciano, per ulteriori ricerche [4].

Marc. lat. CXXIII, cl. II, n. 10383, ff. 23 - 35v.

Sec. XV, membr., mm. 245 × 180, ff. 81 + 2 bianchi; rilegato con tavole in legno, ricoperte di pelle lavorata, che conserva i segni delle borchie.

---

1. Acta Sanctorum Maii, I, pp. 250 - 251; D. Stiernon, Atanasio, in «Bibliotheca Sanctorum», II, Roma 1962, coll. 522 - 547.

2. E. Bigi, Barbaro Ermolao, in «Dizionario biografico degli Italiani» VI, Roma 1964, pp. 95 - 96; G. Degli Agostini, Notizie istorico-critiche intorno la vita e le opere degli scrittori viniziani, I, In Venezia 1752, pp. 252 - 253; cfr. Bibliotheca hagiographica latina, Supplementum (Subsidia hagiographica, 12), Bruxellis 1911, n. 732.

3. Cfr. lib. I, capp. XIV - XXVII: Migne, PL, XXI, coll. 486 - 497.

4. Per altri manoscritti della vita di Atanasio, cfr. V. B(ranca), Notizie di manoscritti, Ermolao Barbaro il Vecchio, «Lettere italiane», VIII (1956), pp. 67 - 68: cfr. *Marc. lat.*, IX, 40, n. 3497, ff. 1 - 10v; Venezia, Museo Correr, cod. *Cicogna*, n. 1143, ff. [1 - 22].

1 Hermolai Dei patientia episcopi Veronensis, ad venerabiles sanctimoniales Sancte Crucis de Iudaica, proemium in beatissimi Athanasii, Alessandrini episcopi, vitam ac eius corporis ad inclitam Venetiarum civitatem translationem.

2 Petiistis a me, sorores ac filię in Christo dilectissimę, ut Athanasii sanctissimi viri vitam, quam constat olim ab Eusebio Gręco sermone conscriptam, vobis in Latinam linguam traducerem; ut vir ille, singularis quidem excellentię ac virtutis, Latinis quoque litteris decoraretur, et quales fuerint eius mores et disciplina, qualisque pro Christi fide concertatio,
f. 23v *animique con|stantia, vere fideliterque dignosceretis. 3 Cum existimetis veterem illam de eo viro pervulgatam historiam, quę ob vestram in eum devotionem quotidie in vestris versatur manibus, haudquaquam fidelem esse, nec eiusmodi, ut eius orationem viri illius gravitati ac prestantie possit ulla in parte respondere, iudicetisque illam multis in rebus apocripham esse, nec ubique veritatem continere, eamque per reverendum patrem meum, virum quidem devotissimum Bartholomeum, Sancti Nicolai in littore abbatem, ad me misistis, ut non vestro magis, quam meo quoque iudicio, aut comprobaretur, aut refelleretur. 4 Verum etsi ego non huiusmodi sim, qui existimem me posse, aut orationis elegantia, aut conversionis dignitate, vestre de me expectationi respondere; et potissimum cum omnem illam pene litterarum Gręcarum cognitionem, quam ab adolescentia mea imbiberam, hęc pastoralis meę adiuncte dignitatis cura aut preoccupasse mihi maxime videtur, aut ad alienos utiliores ac sanctiores usus divertisse. 5 Tum etiam, quia nulla extat apud nos Gręca historia, in qua contemplari vitam illius viri possemus, turpe tamen iudicavi id vobis a me negari, quod intelligebam vos zelo quodam virtutis, et mira in eum virum veneratione et caritate deposcere, maluique impudens forte*
f. 24 *cęteris videri, quam vobis defuisse ac | tam honestissimę petitioni ac cupiditati vestre aliquid de officio meo subtraxisse, et presertim cum certum esset eam pristinam, quam ad me misistis de eo viro historiam plerisque in locis, et potissimum cum ad finem devergitur prorsus a veritatis semita deflectere. 6 Feci igitur, ut a me petiistis, non ea forte dignitate, aut elegantia, quam videmini a me desiderare, aut quę tanti viri glorie conveniret, quem constat eloquentissimum fuisse; sed ea, quam mihi pro sua benignitate ineffabilis ac inmensa Spiritus gratia conspiravit. 7 Unum certissimum est, me veritatem de eo viro conscripsisse, Eusebium potissimum sequutum, quem fidelissimum scriptorem nostra*

30 - 3 - 1973

semper ecclesia comprobavit. 8 Adiunxi pręterea quo pacto sanctissimum illius corpus ex Constantinopolitana clade ad nos translatum est, ne memoria tantę rei aliquo ętatis cursu interiret, sed potius semper perstaret et eternis litterarum momumentis future ętati commendaretur, intelligerentque posteri quantum benignitatis suę immortalis Deus prestiterit huic civitati nostrę. 9 Non enim factum esse id sine singulari illius divinitatis beneficio ac munere semper existimavi, ut tam pretiosum monile ex mediis illius prope civitatis flammis ac ruinis ereptum ad eam civitatem deduceretur, cui semper glorię fuit sanctorum corpora magno-
f. 24v *pere | venerari. Et hę mulieres id possiderent, que religione et sanctitate in ea civitate pręstarent, et quę semper cultrices extiterint eius viri et continentię et integritatis. Finit prohemium.*

1 Incipit vita beatissimi Athanasii, episcopi Alexandrini.

2 Athanasius, Alexandrinus episcopus, cum parentes ex ea civitate christianissimos habuisset, ab ineunte eius pueritia facile ostendit qualis industrię ac religionis fructus maturior eius ętas esset paritura. 3 Nam cum necdum ad adolescentię annos pervenisset, ac ut moris est eius ętatis simul cum cęteris pueris colluderet, novum quoddam ad futuram dignitatem sibi pręsagium evenisse traditur. 4 Erat enim festus quidam dies, quo illius tum civitatis antistes Alexander, vir sane divinus, superioris sui Petri obitum cum universo clero celebraret, sed exactis iam ecclesię celebritatibus illis, quę solent ad sanctorum ac illustrium virorum laudem et gloriam decantari, convivaturus reliquum clerum, cum sese in atrium recepisset, visa per eius fenestram puerorum multitudine, que circa maris littora convenerat, admiratione captus quidnam ibi negocii cum tot pueris esset, animadvertit eos archana quędam sacra conficere dum ludendo inter
f. 25 *se sacer|dotum morem imitarentur. 5 Nam hi omnes Athanasium puerum sibi episcopum effinxerant atque ipse complures ex illis quos catacuminos appellant, qui instruebantur ad Christi fidem more periti presulis ad littus baptizabat. 6 Quo viso, commotus Alexander iussit statim pueros ad se vocari, et cum primum abducti erubuissent fateri quod fecerant, perquisitis et intellectis tandem omnibus quo scilicet pacto id Athanasius fecisset, quibusve fuisset verbis usus, atque quo ordine respondissent illi, qui se ab eo baptizatos affirmabant, admiratus vir Dei pueri ipsius industriam tum etiam cęterorum fidem et adhibitam curam, statuit ea omnia quę et ab eo qui fecerat et ab his qui acceperant firma ac rata esse, neque oportere ut illi denuo baptizarentur, qui ab Athanasio puero fuerant in littore baptizati. 7 Verum si qua in parte ipse defuisset*

huic sacerdotes eius supplerent, omnesque una cum Athanasio consultis prius parentibus ex eorum consensu ad stipendia ecclesię ali atque institui commissit. **8** *Nec multis annis post, cum ipse plurimum doctrina prę ceteris omniumque liberalium artium studiis profecisset, adultus tandem his moribus atque huiusmodi disciplinis ab ipsis parentibus Alexandrum iam senescentem defertur, a quo non solum, ut Eusebius inquit, quasi*
f. 25v *Samuel quidam in Dei templo enutritur, sed etiam illius | viri sanctissimi religioni continentia, integritate ac litterarum sacrarum scientia, qua pre cęteris pręstabat, instituitur iussusque est, ut post se sacerdotale ephot defferret.* **9** *Verum ubi iam obdormivisset Alexander atque eam quam ceperat in Domino viam perexisset, tanta tum fuit Athanasii fama virtutis, ut in illius sanctissimi viri locum iam defuncti episcopus crearetur; quam dignitatem adeptus, cępit excogitare vir Dei sese non ad delitias, neque ad voluptates a Domino convocatum esse, sed ad labores et pericula ac imminentem sępe numero mortem pro sui ipsius Dei fide et observantia subeundam electum.* **10** *Neque esse quicquam tam difficile quod non ęquo animo ab se perferendum esset, dummodo illi soli placere posset, cui inservire ac invigilare toto animo decreverat. Et memor illius Salvatoris eulogii, quo inquit; Luceat lumen vestrum coram hominibus, ut videant bona opera vestra et glorificent patrem vestrum, qui in cęlis est* [Mt. 5, 16], *primum quidem effecit ut austeritate eius vitę ac continentia populus sibi commissus ad eius exemplar imitationemque virtutis concitaretur; tantaque sua in ętate constantia ac animi magnitudine catholicam Christi fidem tutatus est, ut neminem habuisse fortiorem in ecclesia ea tempestate*
f. 26 *bellatorem universe sinodus sint contestate, in quibus cum pluri|ma eius ingenii ac virtutis de se pręstitisset.* **11** *Tum illud in primis elucet quod Arium, adversus catholicos Christi servos furentem, «conflixerit», adeo (quemadmodum ex eius dialogo quem scripsit licet intueri) ut serpentem paulatim depravatissimę sectę illius flammam per Gręcię populos magna ex parte extinxerit, ex quo evenit ut postea perciti Ariani, cum eniterentur omnes qui potentia et auctoritate pollerent ad se contrahere, et iam plures principes pervertissent, Constantium quoque, Constantini filium, cui Orientis imperium obtigerat, perverterint, illusum maxime eunuchorum suorum fraude, quos illi iampridem ea labe infecerant, quo imperatorem ipsum facilius in eorum perniciosissimam sententiam, quam de verbo patris excogitarant, permutarent.* **12** *Quod etiam, quiescente Athanasio, facile consecuti sunt, sed ob id, fortiores Ariani facti, cum neminem haberent, quem ob illius virtutem et ingenium magis formidarent, continue adversus Athanasium struere insidias et calumniari innocentis-*

simum virum ac deferre imperatori, quasi sceleratum et sanguinolentum, studebant, veriti potissimum ne imperator ipse, motus celerrima illius fama virtutis, quę iam passim divulgabatur, ad audiendum illum aures accomodaret, ac deinceps eam quam imbiberat venenatam de fide potionem
f. 26v *illius salutiferis admonitionibus evomeret, et omissa | tandem Arianorum fallacia sese ad veritatem lucemque revocaret.* **13** *Itaque nullam pretermittebat calumniandi artem, qua viderent illum posse in odium ac iniudiam* (sic) *apud pręsertim imperatorem coniicere, ut esset ipse qui illum tanquam veritatis hostem insectaretur, ac eius fama, tanquam virtutis et sanctitatis gloria, quę passim florebat, imperatoris odio interiret. Atque eo usque adversus hunc virum efferbuit insania, ut delato ad imperatorem hominis cuiusdam, conciso brachio, Athanasium accusarent, quod, magica arte usus, id ab Arsenio, quem ipse ab adolescentia audierat, excidisset. Addebant etiam quod mulierem quandam per vim construpasset.* **14** *Quibus succensus, imperator iubet acciri synodum, quę Athanasium iudicaret, missisque ab se nonnullis ex ipsius primoribus iussoque Archelao, qui Orienti pręerat, tum etiam qui Phęniciam regebat omnes imperat apud Tyrum convocare.* **15** *Quo cum accessisset Athanasius, allato cum phorulo, in quo abscissum brachium occultabatur, nullus fuit qui ab eo spectaculo non abhoruisset. Sed Arsenius ipse, cuius brachium concisum ab Athanasio dicebatur, cum et ipse ad id concilii convenisset, neque intelligeret qua ratione id tum constitutum esset, viso Athanasio cepit timere, ne ob eorum errorum culpam quos olim sibi infuderat, dam-*
f. 27 *naretur a synodo (nam eius fuerat olim auditor Athana|sius) e medio cetu clam omnibus effugit.* **16** *Quam ob rem opportunissinam rati Ariani facilius convincere insontem sperabant. Sed ea tamen fama cum paulo post ad Arsenii aures pervenisset, mira quadam in innocentissimum virum pro divina providentia pietate motus, ut illud Davidicum eulogium comprobaret, quo — inquit — se nunquam iustum vidisse derelictum, noctu e latebris exiens Tyrum ad Athanasium enavigavit. Atque pridie quam statuta advenisset iudicii dies, obviam illi factus, dolos sibi parari indicat, polliceturque se illum non derelicturum, cum plurimum eius virtuti et innocentię afficiatur. Si quid interim opus fuerit, dicit, se domi fore atque ibi latere quousque ciębitur, iubetque ne interea pandatur cuiquam eius adventus.* **17** *Verum ubi convenere omnes et iam plures essent qui eam iniectam Athanasio calumniam, cum intellexissent, acriter ferrent, tanquam falsam ac confictam improborum invidia, et hęreticorum malignitate, Panutius, vir probatissimus, qui Athanasium recte noverat, et Arianorum callebat fraudes, Maximum intuitus, qui Hierosolymę ecclesię preerat, virum sane eiusdem religionis et cultus, et qui ob erutum pariter*

*oculum, ac precisum genu mutuo se diligebant, considentem inter cęteros,
quos rabies illa calumnię vexabat, etsi ignarum prorsus quid fabricassent
f. 27v adversus Athanasium | mali, per medium invectus cetus sedentium patrum,
ad eum usque pervenit atque correpta eius dextra, «Te — inquit — o
Maxime, quem mihi eiusdem fidei ac professionis vinculum coniunxit,
et quem eadem pariter sors erepti luminis ad illustriorem illam lucem
erexit, cur perferam te, inter istos confidere, qui nobiscum neque fide coni-
uncti sunt, neque benivolentia devincti quinimmo potius omni sectentur
odio, ac omnibus inuebantur in nos artibus, quibus una cum vita interi-
mere animas possint. Cur perferam — inquit — in hoc malignantium
concilio sedere, et cum iniqua gerentibus versari».* 18 *Atque attrahens
ad se illum, eius conventus et concilii causam, quam ignorabat, signifi-
cavit, Athanasiumque utrum sanctissimum falso accusatum ostendit, artes,
dolos, machinationesque Arianorum omnes illi adhuc ignaro palam effecit,
atque illum cum Athanasio fide et benivolentia coniunxit.* 19 *Tum
vero accedens quia accusationes proferret, primum illa de adulterio
prodita est accusatio. Nam oblata est mulier quędam, quę ut cęteris in
rebus sordescere videbatur; tum maxime impudentia ac procacitate pręs-
tans, cum in medium prorupisset, longam quandam ab initio exorsa se-
riem, ut fuerat perdocta, quo maiorem ipsius causę fidem adhiberet, magis-
f. 28 que alliceret au|dientium animos, ait se tandem nocte quadam Athanasium
hospitatam esse, misericordia potissimum eius viri capta, quia ab ea
quesisset hospitium, et quia illum virum sanctum ac religiosum existimaret
sibi longe secus evenisse.* 20 *Tum Athanasius ipse furore per-
citus, dum ipsa nocte intempesta profundum dormiret, eius thalamum
clam ingressus, vim semisopitę adhuc ac frustra reluctanti intulerit, atque
eius pudicitiam, quam Deo dicarat, multosque continuos annos summa
continentia ac integritate semper observarat, unico pietatis in hunc virum
officio amisisse. Et propterea, ob tante rei gestę, turpitudinem coactam
esse, ut ab eis violatę pudicitię rationem expeteret, ac ob corrupti pudoris
amissam integritatem, saltem incorrupti animi famam suo sacrosancto iudi-
cio recuperaret. Neque paterentur equo animo, ut huiusmodi viri adver-
sus pudicas mulieres tanta turpitudine ac temeritate auderent.* 21 *Tum
vero Athanasius, qui iam cum Timotheo eius sacerdote ad audien-
dam accusationem introierat, volens mulieris insaniam et Arianorum
dolos novo quodam consilio aperire, indignareturque animo se mulieri
tam impudentissime respondere, a qua sciebat se nunquam non modo
f. 28v hospitio acceptum esse, sed nec unquam eam antea | vidisse, nec unquam
ab ea se visum, iubet Timotheo, eius sacerdoti, ut effingat se Athanasium
esse, atque pro eo quod sibi visum fuerit respondeat.* 22 *Tum ille, ad*

*mulierem versus, Athanasio prorsus conticente, «Fateor — inquit — mu-
lier me abs te quondam, ut dicis, fuisse susceptum, et propterea tibi sem-
per gratias habui, sed admiror quod dicas tanta cum impudentia a me
tibi vim unquam fuisse illatam, quam noveram et pudentissimam esse,
neque sine magno meo periculo posse comprimere».* 23 *At mulier: «Tu
ne — inquit — negabis ea me nocte adortum ac intulisse vim, meamque
pudicitiam turpiter impetiisse, atque commaculasse tuis sceleribus lectu-
lum meum», et versis ad iudices oculis, «hic est — inquit — iudices, hic
est, qui a me hospitio clementer exceptus, non erubuit me noctu sopitam,
et secreto latentem turpiter invadere».* 24 *Ac ut moris est mulierum,
quę in instruendis dolis maiorem semper videntur de se animum prestare,
elevatis ad sidera manibus cepit Deum obtestari hunc esse, a quo fuerat
compressa; nec ulla in parte fuisse iudicibus mentitam. Tum vero pate-
factis calumniatorum dolis, cum omnes arrisissent mulieri, laudatus Timo-
theus est, quia magistri causam prudenter egisset, et Athanasii virtus
admirationi fuit. Non tamen exquisivere iudices huiuscemodi fraudis
f. 29 auctorem, postquam et qui iudicabant et qui accusabant eodem in | Atha-
nasium morbo agitabantur.* 25 *Ventum deinde est ad aliud crimen.
Profertur in medium abscissum brachium; accusatio Athanasio aperitur,
quod dicant id esse ab Arsenio illius magica devulsum. Tum ille ad accu-
satorem versus: «Nostin tu — inquit — bone vir, hoc Arsenii brachium
esse», et cum dixisset recte se et brachium et hominem novisse, eumque
pudore abscissi menbri hucusque delituisse, neque ausum inter ceteros
mortales versari, «Quomodo inquis — respondet Athanasius —, eum latere,
qui haud longe modo a nobis est. Sed quęso, iudices, iubete eum acciri».*
26 *Introducto vero Arsenio, Athanasius, accepta eius dextera, «hęccine
— inquit — Arseni dextera est tua, hęccine est, et hęc sinistra. Sed quę-
nam est illa, quam amisisti?». At ille, cum diceret nullam se prorsus ami-
sisse, «Unde ergo — inquit Athanasius — hanc tibi, quam isti proferunt,
perdidisti, aut si non perdidisti, cur tuam esse inquiunt, ac me falsis
criminibus in tanto hominum conventu, tam acriter persequuntur? Vos
igitur, quęso, iudices, adeste michi equo animo, hoc est brachium, quod
dicunt me ab Arsenio magica condidisse, atque hic est Arsenius, quem
ingentem ac integrum coram conspicitis. Aut enim me iudicetis nichil
iniquum adversum hunc virum unquam fecisse, aut iudicet ipse pro quo
causa adversum me agitur».* 27 *Sed cum illi, pudore detecti doli, demis-
f. 29v sis | superciliciis in se contraxissent, «Quid memoramini — inquit — nulla
ne vos movebit falsi huius in me obiecti crimini equitas, nulla ne religionis
nostrę gratia, nullusne Dei metus. Verum quem non eo convenerant Ariani
ut virum iudicarent, quem sciebant prorsus insontem esse, sed ut oppri-*

merent ac eum florentem admodum sanctitate et gloria virtutis e medio Orientis ecclesię surriperent, tanta est omnium adversus illum rabies commota, ut proclamare ceperint omnes id venenis magicis effecisse, eumque deludere ea arte intuentes, atque impium esse ut huiusmodi vir hac vitali aura potiretur. 28 *Simulque cum in eum irruissent, nimirum discerpsissent Dei virum, in divina providentia maturatum, ab Archelao prefecto fuisset, qui eum e mediis pene faucibus hostium ereptum clam iussit effugere. Non prius tamen eo loco discessere cum ceteris Arianis, qui Athanasium damnarent, quasi qui non reprobasset eorum calumnias, sed comprobasset. Eamque damnationem per cęteras dimiserunt provincias, adeo ut iubente quoque imperatore reliquos induxerint, qui ecclesiis pręsidebant ad tanti facinoris consensum.* 29 *Fugiens igitur Athanasius, neque conscius quo consistat loco, cum omnium provinciarum pręfecti legatique ac exercituum duces iussu imperatoris ad illum perquirendum*
f. 30 *magnopere incumberent, adiunxi|ssentque capiti illius instigantibus Arianis premium. Ferunt tandem, Dei conspirante clementia, in cisternulam quandam arescentem se coniecisse, ibique sex annos continue delituisse summa omnium rerum inopia, quibus nec solem unquam aspicere sibi fas fuit. Verum cum post exactam hanc ętatem ancillula quędam, quę a domino loci audierat hominem in cisternula latere id pręter heri voluntatem aperuisset, ni ab Athanasio festinatum fuisset ex eo loco admonente spiritu, aderant qui missi erant ut eum aut abducerent aut occiderent.* 30 *Sed cum non invenissent eiectis e suis sedibus cisterne dominis ancillulam tanquam falsam iudicem interemerunt. Quo cognito, Athanasius veritus ne deiceps eius fuga sit plerisque aliis futura detrimento, qui sibi voluerint latebras accomodare, ratusque nullam posthac in Constantii regno spe recuperande libertatis locatam esse, statuit consilium commutare, versusque ad Occidentem, cui imperabat Constans frater longis itineribus confugit, a quo benigne acceptus ob eius viri famam virtutis, cum adhuc Constans patris vestigia sequeretur, non mediocrem cepit stabiliendę ecclesię ac confringende Arianorum insolentię.* 31 *Ubi itaque causam eius fuge Constans audivit, pietate motus litteras commen-*
f. 30ᵛ *datitias ad fratrem dedit, quibus viri innocentiam | et fidem ei integritatem declarat. Neque inquiens commeruisse huiusmodi hominem, in quo summa esset et sapientia et religio tot persequutiones et exilia, iniuriamque illi a sacrilegis ac impiis illatam esse. Recte eum propterea facturum, si pacato animo illum civitati suę et pristinę dignitati restituerit. Sin secus se illo venturum affirmat, ac curaturum ut id vir Dei consequatur et accepturum de illius inimicis debitas penas.* 32 *Quibus lectis perterritus, Constantius, cum videret id in potestate fratris esse, scribit con-*

festim Athanasium ad se mitti debere eum restituturum, quam libens ut iubet illius civitati et dignitati, neque permissurum ut ipsius hostes in illum sęviant; certumque esse Athanasium virum pium ac sanctum esse, nunc demum intellexisse illius innocentiam ac fidem. Ad illum autem scribit ut ad se confidentissime redeat, neque formidet quicquam ex se, sed potius omnia sibi de eo polliceatur ac bene speret. Sed hęc omnia Constantius, magis timore fratris quam in Athanasium pietate aliqua efferebat. 33 *Timebat enim ne eo, omisso fratris iram in şe concitaret, quem sciebat longe sibi superiorem armis esse. Excitus tamen his litteris Athanasius, ubi ad Constantium pervenit, accepta levi admodum ab eo reprehensione, iussus est in patriam bono animo proficisci, atque pręesse pris-*
f. 31 *tinę ipsius ecclesię. Sed cum adversarii iam imperatorem | pręmonuissent, ut in restituenda eius dignitate iuberet, quod in suis ecclesiis, que nolunt eius voluntati adhęrere cęteris concederet episcopis, tum Athanasius, quasi divina admonitus providentia, sapientissime respondens, inquit nichil esse quod ille aut affectaret, aut imperaret, quod non indignum iudicaret nisi ab se consequeretur, et presertim cum in eius manu omnia sint posita. Sed unum itidem esse, quod ab eo magnopere quoque exoptaret, ut parem scilicet sibi gratiam conferret, ut si qua est ex illorum ecclesiis, quę cum Arianis dissideat, suorum quoque permittatur arbitrio.* 34 *Quod quidem, etsi equissimum iudicasset Constantius, adversarii tamen id abnuentes periculosius existimaverunt huiusmodi virum inter suos versari, qui tanta floreret sapientię gratia, quam eos inter illius ecclesias quas ipse summis adhortationibus modo pręsentia, modo litteris, intra catholicę fidei septa continebat, neque potuerunt quoquo modo cum Athanasio convenire.* 35 *Constantius igitur eius viri virtutis ac prudentię admiratione captus, quod promittendo quod illi affectarent, obstrinxisset, tam facile inimicorum animos, vale inquiens, iubet ut ad eius ecclesiam ęquo animo festinaret.* 35 *Interim cum Constans frater insidiis Mascentii concidisset, Ariani iam pridem non perferentes tantum sibi obiectum pręsulem, quo*
f. 31ᵛ *universum facilius Orientem perverterent | pristina iterum arma adversus Athanasium concitant. Et cum demum illum fugere denuo coegissent, Georgium quemdam profanum ac impium virum, et eiusdem secta fautorem, Alexandrinę ecclesię pręfecerunt, cum antea quoque, dum abesset Athanasius, Gregorium nescio quem pręfecissent, qui non minori quam ille alter impietate in Christi fidem tenebatur.* 36 *Fugiens iterum Athanasius quo se irripiat penitus ignorat. Nulla enim erat amplius regio, nulla solitudo, nullę latebrę, quę sibi non minarentur exitium, cum missi essent ex omni parte qui, iussu quoque imperatoris, eum exquirerent, aut necarent. Addita sunt etiam, ut primo deferenti eius caput, aut indicanti,*

premia et dignitates. **37** *Contenderat quoque in Italiam iam Constantius, quo fratris perempti imperio succederet, et de Mascentio auctore necis invasoreque illius hereditatis caperet penas, ac fratris mortem ulcisceretur. Evenitque paulo post ut fuga continue periculosior ac durior efficeret, cum, interempto Mascentio, Constantius, Ariana illa heresi percitus, non cessabat cęteros quoque episcopos sollicitare, ut catholicam fidem prorsus everterent, statueratque diem, quo apud Mediolanum synodus conveniret, in qua dicitur plures a recta via deflexisse atque in Arianorum insaniam concidisse, complures etiam qui perstiterunt in*
f. 32 *exilium mi|ssos, inter quos et Dionysius, et Eusebius, et Paulinus, et Rhodanus et Lucifer fuere, quoniam ausi sunt palam quoque dicere dolos ab Arianis parari, neque ulla alia ratione damnatum Athanasium, nisi ut deessent prorsus qui catholicam fidem tuerentur.* **38** *Additus est etiam huic numero Hylarius, pręter omnium spem ac expectationem, atque ut aperte emergerent doli, neque nisi (ut erat) ad comprimendam veram fidem, omnes illi ęstus ebullisse manifeste viderentur, cum iam clarissimi omnes e conspectu fuissent abiecti.* **39** *Apud Ariminum iterum synodus constituitur in qua cum omnia quę voluerint Ariani obtinuissent, quis cladem ea in ętate religionis nostrę, quis perniciem catholicę fidei, quis ruinam totius ecclesię sanctissimę fando poterit explicare? Nam cum in eo concilio nemo amplius adesset, qui Arianorum insaniam doctrinę magnitudine, aut animi viribus comprimeret, relictis tantum illis qui sola anima puritate, et ingenio simplici non ad resistendum edocti erant, sed ad facile quo trahebantur corruendum parati, universam ecclesiam perverterunt.* **40** *Proposita enim questiuncula quadam, perfacili quidem, sed huiusmodi viri perdifficili et ambigua, quę fuit utrum homusion an Christum adorare vellent, ignari quid homusion significaret, ratique id*
f. 32ᵛ *esse pe|regrinum quiddam ac prorsus a sacris litteris alienum vocabulum, malle se Christo credere, quam homusion quod nesciebant responderunt. Quo facto, cum illi decepti hac fallacia fuissent, et Ariani quod intenderant optinuissent statuunt confestim id nominis, quod ad denotandam substantię unitatem patris et filii contra Arianos catholici antea induxerant, ut homusion dicerent cum patre filium et spiritum sanctum, idest unius et equalis substantię, e medio fidei publico decreto prorsus auferri, seque cum hereticis coniungunt societate et fide, relictis omnino quę fuerant paulo ante, in Nicea a patribus constituta.* **41** *Ea vero tempestate (ut scribit Eusebius) ecclesia fidelium acriter afflicta, omnem eius pristinam vetustatem et decorem amiserat. Non enim erant, ut prius, qui fidem christianam profiterentur, sed cruciatus aut mortem aut incendia ab imperatoribus Romanis perhorrescerent, qui nondum in Christo*

credebant. Sed cum iam imperatores credidissent, eveniebat ut diabolus, quod non amplius per fidem poterat, id faceret per iniquam fidei interpretationem et intelligentiam, eorumque intendebat animos qui a recta semita deviabant facultatemque pręstabat adversus recte fidei sectatores. Nec modus erat aut cruciatibus aut exiliis. **42** *Liberium quoque ponti-*
f. 33 *ficem Romanum, qui Iulio successerat, cum in exilium contru|sissent, Felicem diaconum eiusdem sectę virum ecclesię Romane pręfecerunt et deiecto ab Hierosolymis Maximo, Cyrillum substituunt. Antiochie vero Melitium quendam Sebastiensem pręponunt. Cum iam defunctus esset Eudoxius, multique deinde ad clarissimam illius amplissimę civitatis ecclesiam ambirent, sed postea cum accepisset veritatis lumen, et iam Christum verum Dei filium passim et profiteretur et predicaret, enitereturque populum sibi commissum et iamdiu in Arianam heresim prolapsum, ad catholicam fidem revocare deiectus de solio non potuit diu Antiochenis suis proficere.* **43** *Iam enim, ut diximus, fugato Athanasio, Georgius quidam impius Alexandriam occupaverat, nec multo post ea quoque secta, quę ab Ario principe orta, multos iam doctissimos viros pręverterat, ac universam sedarat ecclesiam cum nonnisi immarcescibili quodam, ac prorsus corruptibili fundamento constituta esse, confracta et divisa in plures cepit partes ire. Et quasi ab inferis tractus Cerberus, primo tricipite formam ac effigiem pre se tulit.* **44** *Nam fuisse nonnullos, ab Eusebio scribitur, qui non amplius ut Arius, similem dici filium patri proprietate et natura profiteri non auderent, sed spiritum sanctum esse dicerent, qui impar ac dissimilis esset patri, cum ille proprietatem filii*
f. 33ᵛ *cum patre negaret, nisi solo gratię munere | spiritus autem sancti similitudinem, ac proprietatem prorsus affirmaret. Quorum Macedonius quidam princeps fuit, quem antea, deiectis et trucidatis catholicis, Ariani, duce Constantio, Constantinopolitanę ecclesię pręfecerunt.* **45** *Alios etiam fuisse — inquit — qui neque, ut Arius, neque ut Macedonius de filio sentiebant, cum negarent, quod Arius affirmabat, Christum ex gratia dici posse et quod Macedonius quod esset verus Dei filius, cum neque ex gratia fuisse Dei filium dicerent, neque omnino filium esse, tanquam qui eum prorsus creaturam fuisse affirmarent, quorum quidam Eunomius auctor fuit, a quo postea sequuti Eunomiani ab eo, et ab illo sunt Macedoniani appellati.* **46** *Sed defuncto tandem Constantio, cum ad Iulianum pervenisset imperium vertissetque se post subactos Persas ad idolorum cultum, adversus christianos cepit novo ingenio, ac arte moveri. Primum quidem statuit ne christiano liceret gentilium auctorum lectionibus vacare, eas disciplinas solos eos decere inquiens, qui Deos gentium colunt, neque ad militiam dignitatem ullam, neque ad magistratum ali-*

quem christianos admitti debere, cum diceret eos legem habere, quę eos
a ferri ac gladii usu prohiberet. Premia autem et dignitates et magistra-
tus eis obtulit, qui a Christi fide defecissent. 47 *Verum ut ad Athana-*
f. 34 *sium | redeam, cum Iulianus vir sane inanis, ac stolidus, omnem iam*
prope labefactasset christianam fidem, atque ut superstitiosus erat, multos
iam ex omni loco magos conduxisset, ac illi aperte dicerent non posse suis
artibus uti, nisi Athanasius e medio tolleretur, quasi qui eorum insanię,
ac furori vera virtute et sapientię cultu obsisteret. Missi sunt iterum qui
eum adhuc latentem exquirerent, quo cognito, vir Dei ingressus naviculam,
ut per Nilum effugeret, adhortatusque suos qui eum sequebantur summo
cum merore, ac effusis lacrimis, tanquam loquente in eo spiritu, inquit:
48 *«Nolite, filii mei, affici molestia propter me, neque velitis cum lacri-*
mis me sequi et parentem vestrum vestro dolore cruciari. Hęc enim quam
videtis nubeculam impendentem mihi repente evanescet, neque permittet
Deus vestram in me caritatem, atque in eum fidem hoc inani tumultu
labefactari. Estote mecum viri, ac pro ea quam cepimus inviolabilem
fidem pugnemus virili ac constanti animo. Ipse enim pro quo nos per-
sequuntur inimici hastam porriget et clipeum. Ipse erit qui nostram cau-
sam tuebitur, qui nos redimet ex his vinculis, qui nos liberabit ex hac
persequutione». 49 *Atque hęc inquiens enavigabat cum suis Nilum,*
sed necdum applicuerat quo intenderat cum sensit adesse qui eum perse-
f. 34ᵛ *quebantur, iamque | illos prope instare et parum abesse quin caperetur.*
Ex quo perterriti qui cum eo erant, nec ullam amplius in Nilo spem salutis
existimarent, consulerentque ut ad heremi solitudinem confugerent, «No-
lite — inquit — nec hac impendente tempestate commoveri. Nescitis quia
vobiscum Deus et ipse vester est refugium? quęnam heremus, quęnam est
spes salutis? sed in illius misericordia speremus, cuius causa isti nos
persequuntur. Vertamus hanc lintrem, occurramus illis, atque ex-
pectemus quidnam de servis suis facturus est Deus. Nullus enim recte
servus vindicandus est, qui timuerit pro domino suo mortem subire».
50 *Et versa statim lintre, occurrunt illis qui ultro citroque salutatione*
data, quasi cęci quęrunt ab eo si Athanasium viderunt effugientem navi-
cula. Atque cum ille respondisset haud longe abesse, prętervecti repente,
quasi insani et cęci a viro sancto deflexere. Athanasius vero clam iterum
Alexandriam petit, ubi tam diu latuit quoad extincte sunt Iuliani vires,
atque illa adversus christianos odia quievere. 51 *Mortuo deinde Iuliano,*
cum Iovinianus suscepisset imperium, primum quidem delectis omnibus
que fuerant ab illo adversus christianos constituta, et abiectis hereticis,
se ad orthodoxam fidem religiosissime contulit. Tum vero plures ab eo
ecclesię restitutę, atque cum universas quoque restituere catholicę fidei

f. 35 *constituisset, | non maiorum suorum exemplo usus, qui unumquemque*
doctissimum et sanctissimum virum aut cruciatibus torquebant aut per-
petuis damnabant exiliis, sed humanitate et clementia omnes ad se con-
trahebat. 52 *Ad Athanasium quoque, adhuc Alexandrię latentem, hu-*
manissimas litteras scribit, quibus eum iubet bono animo esse, neque
deterreri eius imperio, sed potius lętari et gaudere, quod tandem evasurus
sit inimicorum insidias et perfuncturus perpetua animi pace et tranquilli-
tate; unum ab eo expetente inquiens ut quem ita instituerit omnes eccle-
sias ad rectam religionem et cultum revocare, ipse ad se scribat qua fidei
forma, quo ordine, qua mensura, quibus initiis, aut quo fine reformandę
sint ecclesię. 53 *Sed his tantis tamque pręclarissimis ceptis visa est*
fortuna invidisse, cum in eo prope limine tantarum rerum conficiendarum
mors illorum circa Ciliciam discurrentem occuparit. Nec multo post Atha-
nasius quoque, cum iam prope pacata omnia imperatoris illius virtute
essent, ac Valentinus vir et ipse religiosissimus, imperium una cum Va-
lente fratre accepisset, cum summo omnium merore ac totius civitatis
desiderio conquievit. 54 *Scripserat enim Athanasius in tantis pertur-*
bationibus ac procellis eius ętatis libros plures, d e h u m a n i t a t e
C h r i s t i libros duos, d e s p i r i t u s a n c t o a d S e r a p i o n e m
librum unum, c o n t r a A r i a n o s libros quatuor, d i a l o g u m d e
f. 35ᵛ *f i d e, | in quo ipse cum Ario inducitur ad disputandum, epistolas com-*
plures ad diversos, quibus eos aut redarguit de lapsu, aut adhortatur et
continet in fide; super eo quoque Salvatoris dicto, q u i d i x e r i t v e r-
b u m a d v e r s u s s p i r i t u m s a n c t u m et cętera, librum unum;
symbolum etiam fidei, ut beatus Thomas testatur, composuit. 55 *Sed*
antequam expiraret, interrogatus quem ecclesię suę successorem relinqueret,
«Petrum», inquit, qui calamitatum et persequutionum suarum semper
sotius et comes extiterat. Verum Valente, cui Oriens obtigerat in ortho-
doxos inseviente, cum iam pridem Ariana vesania vexaretur, a Lucio
quodam, insigni hęretico de solio detrusus, in Italiam et ipse ad Valenti-
nianum compulsus est proficisci. 56 *Mortuus est igitur Athanasius*
quadragesimo sexto eius sacerdotii anno, ut scribit Eusebius, tot relin-
quiens suę sanctitatis inditia, ut universum orbem, ob miraculorum magni-
tudinem in sui admirationem converterit.

Explicit vita beatissimi Athanasii, episcopi Alexandrini.

Venezia GIORGIO FEDALTO

ΤΟ «ΥΠΟΜΝΗΣΤΙΚΟΝ» ΤΟΥ ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ ΝΤΕΛΛΑΠΟΡΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΖΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία μικρότερα στιχουργήματα τοῦ Κρητικοῦ ποιητῆ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα (γύρω στὰ 1400) [1], ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ μεγάλο του ποίημα, τὸ Διάλογο τοῦ ξένου καὶ τῆς Ἀλήθειας (Α), στὸν ὑπ' ἀριθ. 140 κώδικα τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὄρους (σ. 188 - 197), ἐπιγράφεται *«Λόγος τοῦ ἁμαρτωλοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα περὶ ἀνταποδόσεως καὶ Ὑπομνηστικὸν τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς»*. Πρόκειται γιὰ στιχούργημα ἀπὸ 168 ἀνομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ποὺ εἶναι ἐπίκληση τοῦ «ἁμαρτωλοῦ», ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται καὶ στὴν ἐπιγραφή, ποιητῆ, μὲ ἀλλεπάλληλες ἀποστροφές, πρὸς τὴν ἴδια του τὴν ψυχή, γιὰ νὰ συνέλθῃ καὶ μετανοήσῃ γιὰ κάθε ἀνθρώπινό της ἁμάρτημα καὶ ἔτσι νὰ μὴ βρεθῇ ἀπροετοίμαστη, ὅταν θὰ παρουσιαστῇ στὴ Μέλλουσα Κρίση, μπροστὰ στὸ Θεό [2]. Εἶναι τὸ γνωστὸ θέμα ποὺ ἐνέπνευσε, ἤδη ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, ἀκόμη καὶ μεγάλους θρησκευτικοὺς ποιητές, ὅπως ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς στὴν Ἀνατολὴ ἢ ὁ Tommaso da Celano, ὁ ποιητὴς τοῦ *«Dies iræ»*, στὴ Δύση.

Στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἀνέκδοτου ὡς τώρα ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Ντελλαπόρτα, ποὺ τὸ ἀνακάλυψα τὸ 1953 στὸν παραπάνω κώδικα καὶ ποὺ ἐλπίζω πιὰ νὰ μὴν τὴν καθυστερήσω γιὰ πολὺ ἀκόμη (τὸ κείμενο ἔχει ἤδη τυπωθῇ), περιλαμβάνω φυσικὰ (σελ. 129 - 135) καὶ τὸ στιχούργημα αὐτὸ (Β). Ἐπειδὴ ὅμως μιὰ ἀνέλπιστη καλὴ τύχη μὲ ὡδήγησε στὴν ἀνακάλυψη καὶ τοῦ πεζοῦ προτύπου του, ἔκρινα σκόπιμο νὰ ἐκδώσω ἐδῶ χωριστὰ τὸ πρότυπο αὐτὸ καὶ νὰ παραθέσω συγχρόνως καὶ τὸ κείμενο τοῦ Ντελλαπόρτα, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατή, μὲ τὴν ἀντιπαράθεση αὐτή, ἡ σύγκριση τοῦ πεζοῦ προτύπου μὲ τὴν ἔμμετρη διασκευή του καὶ νὰ ἐξαχθοῦν τὰ σχετικὰ συμπεράσματα.

Τὸ πρότυπο τοῦ Ντελλαπόρτα περιλαμβάνεται στὸν κώδικα *Vindobon.*

1. Βλ. γι' αὐτὸ M. Manussacas, Un poeta cretese ambasciatore di Venezia a Tunisi e presso i Turchi. Leonardo Dellaporta e i suoi componimenti poetici, στὸν τόμο «Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento» a cura di Agostino Pertusi, Venezia, χ.ἔ. (1966), σ. 283 - 307, ὅπου καὶ ὅλη ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία.

2. M. Manussacas, ὅ.π., σ. 305.

Histor. Græc. 38 (φφ. 423ᵛ - 426ʳ), τοῦ ΙΕ' αἰῶνα [1]. Ὁ κώδικας αὐτὸς περιέχει στὸ τέλος (φφ. 248ʳ - 455ᵛ) καὶ συλλογὴ ὁμιλιῶν τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, στὴν ἑλληνική τους μετάφραση. Ἀπ' αὐτὲς ὅλες οἱ ἄλλες ἔχουν ἤδη περιληφθῇ στὴ γνωστὴ τρίτομη ἔκδοση τοῦ Assemani [2], ὅπως σημειώνει ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν καθεμιὰ ὁ συντάκτης τοῦ πρόσφατου καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιέννης H. Hunger [3], ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δικό μας κείμενο, ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο αὐτὸ καὶ τὶς πληροφορίες ποὺ φρόντισα νὰ ζητήσω ἀπὸ εἰδικούς [4], φαίνεται νὰ εἶναι ἀνέκδοτο. Ἐδῶ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ φυσικὰ τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητας καὶ τῆς πατρότητάς του, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλωστε καὶ τόσο εὔκολο νὰ λυθῇ, οὔτε καὶ τὸ ἂν τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ πρέπει πάντως νὰ εἶναι προγενέστερο τοῦ 1400, ἔχῃ παραδοθῇ καὶ ἀπὸ ἄλλο ἢ ἄλλα χειρόγραφα. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ δείξωμε πώς, ὁποιος κι' ἂν ἦταν ὁ συγγραφέας του, αὐτὸ εἶναι τὸ ἄμεσο πρότυπο τοῦ στιχουργήματος τοῦ Ντελλαπόρτα.

Ὁ τίτλος τοῦ κειμένου στὸν κώδικα τῆς Βιέννης εἶναι *«Τοῦ μακαρίου Ἐφραὶμ Λόγος περὶ τῆς θείας ἀνταποδόσεως καὶ ὑπομνηστικὸν τῆς ἑαυτοῦ ἁγίας ψυχῆς»*, σχεδὸν δηλαδὴ ἀπαράλλακτος μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Ντελλαπόρτα. Σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό του, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διευκολύνωμε τὴν ἀντιπαραβολὴ καὶ τὶς λεπτομερειακὲς παραπομπές, τὸ διαιρέσαμε σὲ 24 παραγράφους. Ὅλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ (1) καὶ τὴν καταληκτήρια (24), εἰσάγονται μὲ τὴν προσφώνηση *«Οἴμοι, ψυχή μου...»*. Καὶ ὅλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 6 καὶ τὶς τελικὲς 23 καὶ 24, διατυπώνονται ὡς ἐρωτήματα πρὸς τὴν ψυχή, πολὺ συχνὰ μὲ τὸ *«τί ποιήσεις, ὅτε...»* (5, 7, 8, 11, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 21α) ἢ καὶ μὲ ἄλλες ἀνάλογες ἐκφράσεις (*«τί ἂν πάθοις...»* 19, *«ποίᾳ ῥαθυμίᾳ...»* 2, *«ποίας... τεύξῃ...»* 10, *«πόσα θρηνήσεις...»* 12, *«πῶς οὐκ ἐννοεῖς...»* 9, *«ποῦ ἀποκρύψεις»* 13, *«ποῦ φεύξῃ»* 16, *«ἕως πότε...»* 17). Τὴν ἐκτενῆ παράγραφο 22 τὴν ὑποδιαιρέσαμε σὲ ἕξη ἐδάφια (α - ϛ), ἀπὸ τὰ

1. Herbert Hunger, Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek, Teil 1. Codices Historici. Codices Philosophici et Philologici, Wien 1961, σ. 41 - 43 (βλ. σ. 42). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Γ. Παπαδημητρίου, ποὺ μοῦ ἐπεσήμανε τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ κειμένου στὸν κατάλογο αὐτό, καὶ ἔτσι παρακινήθηκα ἀπ' αὐτὴν νὰ ζητήσω φωτογραφία τοῦ χειρογράφου καὶ μπόρεσα νὰ διαπιστώσω τὴν ὁμοιότητα. Ὁ κ. Παπαδημητρίου μοῦ πρότεινε καὶ ἐνδιαφέρουσες διορθώσεις τοῦ κειμένου τοῦ Ντελλαπόρτα.

2. J. S. καὶ St. Ev. Assemani, Sancti patris nostri Ephræm Syri Opera omnia, τόμ. I - III, Romæ 1732 - 1746.

3. H. Hunger, ὅ.π.

4. Ἰδίως ἀπὸ τὴν κυρία Δ. Ἠλιάδη (Hemmerdinger), ποὺ ἀσχολεῖται, ὅπως εἶναι γνωστό, εἰδικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἐφραὶμ καὶ ἔχει δημοσιεύσει ἀξιόλογες μελέτες. Βλ. προπάντων τὸ ἄρθρο της «Éphrem grec» στὸ «Dictionnaire de Spiritualité» fasc. XXVI - XXVII, Paris 1959, στ. 800 - 815.

ὁποῖα τὰ τρία τελευταῖα (22δ - 22ς), μὲ τὸ κατηχητικό τους περιεχόμενο, φαίνεται σὰν νὰ προετοιμάζουν τὸν ἐπίλογο (23 - 24), χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται διόλου νὰ εἶναι καὶ μεταγενέστερες προσθῆκες.

Τὸ κείμενο στηρίζεται πολὺ συχνὰ σὲ χωρία τῆς 'Αγίας Γραφῆς (ἰδίως τῆς Καινῆς Διαθήκης), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κριτικό μου ὑπόμνημα, ὅπου καὶ παραθέτω τὶς πηγές, ἢ χρησιμοποιεῖ βιβλικὲς ἐκφράσεις [1]. 'Η παράδοσή του εἶναι καλή, γι' αὐτὸ καὶ οἱ κριτικές μου ἐπεμβάσεις εἶναι λιγοστές.

Πρὶν προχωρήσω στὴ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν δυὸ κειμένων, κρίνω χρήσιμο νὰ τὰ παραθέσω σὲ κριτικὴ ἔκδοση. 'Εκδίδω πρῶτα τὸ πρότυπο (= I) καὶ ἔπειτα τὸ στιχούργημα - διασκευὴ τοῦ Ντελλαπόρτα (= II). Στὰ κατάλληλα σημεῖα τοῦ δευτέρου σημειώνω ἀριστερὰ καὶ σὲ παρενθέσεις τὶς ἀντίστοιχες παραγράφους τοῦ πρώτου, γιὰ νὰ διευκολύνω τὴν ἀντιπαραβολή.

1. Ὅπως π.χ. στὴν § 1 *τοῖς πάθεσι τῆς ἀτιμίας* (πρβλ. Ro. I, 26 *εἰς πάθη ἀτιμίας*) *καὶ εἰς πυθμένα Ἅδου* (πρβλ. Pr. XIV, 2 *καὶ* XVI, 25), στὴν § 20 *τοῦ αἰωνίου πυρὸς* (πρβλ. Matth. XVIII, 8), στὴν § 22α *ἐν τῷ ἐξωτέρῳ σκότει* (πρβλ. Matth. VIII, 12, XXII, 13) *καὶ ἐν τῷ πυρὶ τῷ ἀσβέστῳ* (πρβλ. Marc. IX, 43, 45) καὶ στὴν § 22ς *πορευόμενοι ἐν τῇ ματαιότητι τοῦ νοὸς ἡμῶν* (πρβλ. Ephes. IV, 17).

I

Τοῦ μακαρίου 'Εφραὶμ λόγος περὶ τῆς θείας ἀνταποδόσεως καὶ ὑπομνηστικὸν τῆς ἑαυτοῦ ἁγίας ψυχῆς

φ. 423v (1) *Τὴν φιλανθρωπίαν τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητος τὴν ἐπὶ σοὶ γενομένην, ὦ ψυχή μου, καταμαθοῦσα, ἕως πότε προσέχῃς ταῖς ἡδοναῖς τῆς σαρκὸς καὶ δουλεύῃς τοῖς πάθεσι τῆς ἀτιμίας τοῖς κατάγουσιν εἰς πυθμένα Ἅδου τοὺς ποιοῦντας αὐτά;*

(2) *Οἴμοι, ψυχή μου, ποίᾳ ῥαθυμίᾳ κεκράτησαι καὶ ἀπογνώσει σωτηρίας ἑαυτὴν παρέδωκας· καὶ ποίας τεύξῃ συγγνώμης ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, τοῦ Σωτῆρος βοῶντος διὰ τοῦ προφήτου καὶ λέγοντος* «μετὰ ταῦτα πάντα πρός με ἀνάστρεψον, κἀγὼ ἰάσομαί σε»;

(3) *Οἴμοι, ψυχή μου, ἕως πότε οὐκ ἀναμένῃς καὶ ⟨οὐ⟩ διανοίγῃς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας σου καὶ ⟨οὐχ⟩ ὁρᾷς ὅτι οὐδεὶς τῶν βροτῶν ἐναπέμεινεν ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, ἀλλὰ πάντες παρέρχονται ὡσεὶ ἡμέρα ἡ χθές, ἥτις διῆλθεν;*

(4) *Οἴμοι, ψυχή μου, ἕως πότε ἀναβάλλῃ τὸν καιρὸν τῆς μετανοίας ὑπερτιθεμένη τὴν σήμερον, ἀγνοοῦσα τὴν ἡμέραν τῆς ἐξόδου σου, μάλιστα τοῦ Κυρίου παρεγγυησαμένου γρηγορεῖν καὶ προσέχειν τὴν ἡμέραν τῆς σῆς τελευτῆς;*

(5) *Οἴμοι, ψυχή μου, ὅτι ὠλιγώθησαν αἱ ἡμέραι σου καὶ αἱ ἁμαρτίαι σου ἐπληθύνθησαν καὶ καρπὸς δικαιοσύνης ἐν σοὶ οὐχ ὁρᾶται. καὶ τί ποιήσεις ἐν ἡμέρᾳ τῆς ἐξόδου σου;*

(6) *Οἴμοι, ψυχή μου, ὅτι ὁ καιρὸς τῆς μετανοίας σου παρέρχεται καὶ*
φ. 424r *ἡ ζωή σου δεδαπάνηται.* | *καὶ σὺ κεκαρωμένη τοῖς πάθεσι καὶ τῇ ἀτιμίᾳ δουλεύεις, ἀμελοῦσα ὡς μὴ ἔχουσα λόγον μετὰ ἐπιπλήξεως ἀπαιτηθῆναι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῇ μεγάλῃ καὶ φοβερᾷ.*

(7) *Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε ἀδοκήτῳ προστάγματι θείῳ ἐλεύσονται ἄγγελοι παραλαβεῖν σε ἐκ τοῦ σώματος, ἀνέτοιμον οὖσαν, μὴ ἐνδίδοντες μήτε ὥραν ἀναπνεῦσαι, ἀλλ' ἁρπάζοντες ἀποφέρουσι γυμνὴν πάσης δικαιοσύνης. καὶ ποίῳ τρόπῳ ὑπαντήσεις τῷ ἐπὶ τοσαῦτα μακροθυμήσαντι Θεῷ;*

(8) *Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ τῆς ἐξόδου σου,*

Edidimus nunc primum ex cod. Vindobon. Histor. Græc. 38, ff. 423^{v} - 426^{r}.

7 - 8 Gen. XLIX, 22 et 4 Reg. XX, 5 || 15 cf. Matth. XXVI, 41, Marc. XIV, 38.

9 ⟨*οὐ*⟩ add. || 10 ⟨*οὐχ*⟩ add. || 24 *ὅτε* ex *ὅτι* || 27 pro *τρόπῳ* forsitan scribendum *προσώπῳ*, ut apud Dellaportam 15 (*μὲ τεῖντα πρόσωπον*)

ὅτε οἱ φίλοι σου καὶ οἱ γνωστοί σου κύκλῳ τῆς κλίνης σου παρίστανται, βοηθῆσαί σοι μὴ δυνάμενοι, σὺ δὲ αὐτὴ κατηφὴς καὶ ἔντρομος καταλιποῦσα ἅπαντας σὺν τῷ ἀθλίῳ σώματι πορεύῃ γυμνὴ καὶ μόνη τὴν μακρὰν ἐκείνην καὶ ἀπαραίτητον ὁδοιπορίαν, οὐδὲν ἐπιφερομένη πλὴν τῶν ἁμαρτιῶν σου, κατηγορούντων σου τὴν ἀμέλειαν τῶν ἀγγέλων καὶ τὴν ῥαθυμίαν σου;

(9) Οἴμοι, ψυχή μου, πῶς οὐκ ἐννοεῖς ὅπως ἠγωνίσαντο οἱ ἅγιοι πάντες ψυχῇ καὶ σώματι ἀνταγωνισάμενοι πρὸς τὴν ἁμαρτίαν μέχρι θανάτου διὰ τὴν μέλλουσαν ἀνταπόδοσιν δικαίων τε καὶ ἁμαρτωλῶν· καὶ σὺ ἀπιστοῦσα ἀμελεῖς τῆς σωτηρίας σου. Καὶ ποίαν εὕρῃς ἀπολογίαν ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως;

(10) Οἴμοι, ψυχή μου, ὅτι οὔτε πόθος τῶν ἐπηγγελμένων ἀγαθῶν οὔτε φόβος τῆς μελλούσης κολάσεως εἰς κατάνυξίν σε κεκίνηκε· καὶ ποίας λοιπὸν τεύξῃ συγγνώμης ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῆς κρίσεως;

(11) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε ἡ σάλπιγξ ἐκείνη μέγα τι καὶ φοβερὸν ἠχήσει καὶ πάντας τοὺς ἀπ᾽ αἰῶνος καθεύδοντας ἐξυπνήσει, δικαίους τε καὶ ἁμαρτωλούς, καὶ πάντας εἰς τὸ ἔντρομον δικαστήριον παριστᾷ | (φ. 424v) ἕκαστον ἐπιφερόμενον ἃ ἔπραξε καὶ «πορεύονται οἱ τὰ ἀγαθὰ πράξαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως»;

(12) Οἴμοι, ψυχή μου, πόσα θρηνήσεις, ὅταν οἱ δίκαιοι ἐκλάμψουσιν εἰς τὸ φῶς καὶ «ἁρπαγήσονται ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα», σὺ δὲ μετὰ πάντων τῶν ἁμαρτωλῶν ἀπομένεις κάτω βρυχομένη καὶ σκοτιζομένη ἐν πλήθει κακῶν;

(13) Οἴμοι, ψυχή μου, ποῦ ἀποκρύψεις τὴν αἰσχύνην σου καὶ τὸ ὄνειδος ἐκεῖνο, ὅτε οἱ μακαρίζοντές σε νῦν ὡς εὐλαβῆ καὶ δίκαιον ἐκεῖ θεωροῦσιν ἄτιμον καὶ κατῃσχυμμένον καὶ ἐν τοῖς ἀριστεροῖς ἀφορισθέντα μετὰ τῶν κατηραμένων;

(14) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε αἱ φρόνιμοι παρθένοι ἐν τῷ ἐλαίῳ τῆς συμπαθείας τὰς λαμπάδας φαιδρὰς μέλλουσι βαστάζειν ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ τῇ καθαρότητι τῆς καρδίας καὶ ἀσκήσει πολιτείας, μετὰ πολλῆς τῆς προθυμίας ὑπαντήσωσι τῷ νυμφίῳ, τῆς ἀποδοχῆς αὐτοῦ ἀξιούμεναι, σὺ δὲ ἀπαρρησίαστος εὑρεθήσῃ, κατέχουσα σκοτεινὴν λαμπάδα τῆς ἀπανθρωπίας καὶ μέλλουσα ἐναπομεῖναι ἔξω μετὰ τῶν μωρῶν καὶ ἀνελεημόνων παρθένων;

(15) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε ἡ πανεύφημος ἐκείνη καὶ μακαρία φωνὴ ἐξέλθῃ καλοῦσα τοὺς οὐρανόφρονας εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν, λέ-

46 - 47 Joh. V, 29 || 48 - 49 cf. Matth. XIII, 43 || 49 1 Thessalon. IV, 17 || 56 - 61 Matth. XXV, 1 - 12

58 post ἀσκήσει iter. καρδίας cod., quod cancell. cod.[1].

γουσα «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου»;

(16) Οἴμοι, ψυχή μου, ποῦ φεύξῃ, ὅταν ἀκούσῃς τῆς φοβερᾶς ἐκείνης καὶ φρικώδους ἀποφάσεως, τὸ «πορεύεσθε ἀπ᾽ ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ», ὅπου «ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων»;

(17) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε οἱ σὺν σοὶ ἀποταξάμενοι ἐν τῷ μονήρει βίῳ καὶ καλῶς | (φ. 425r) πολιτευσάμενοι καὶ ἐν φόβῳ Θεοῦ περιπατήσαντες, εἰσδεχθήσονται εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων, σὺ δὲ χωρισθεῖσα ἀπ᾽ αὐτῶν ἐναπομείνῃς ἔξω πικρῶς ὀδυρομένη;

(18) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε ἀποκλεισθοῦν αἱ θύραι τῆς βασιλείας ἔμπροσθέν σου καὶ σὺ ἔξω ἑστῶσα μετὰ οἴκτου καὶ δακρύων κράζῃς «Κύριε, Κύριε, ἄνοιξόν μοι» καὶ ἐρεῖ σοι «Ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, οὐκ οἶδα τίς εἶ, ὁ ἐργάτης τῆς ἀνομίας»;

(19) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ἂν πάθοις ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, ὅτε ἐλεύσεται εἰς τὰς ἀκοάς σου φωνὴ ἀγαλλιάσεως καὶ ἐξομολογήσεως, εὐφραινομένων πάντων τῶν δικαίων καὶ χορευόντων ἔνδον τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς καὶ ὑμνούντων τὸν Θεὸν καὶ γνωρίσεις ἑνὸς ἑκάστου τῶν φίλων σου τὴν φωνὴν καὶ τότε θρηνήσεις πικρῶς;

(20) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε φοβεροὶ ἄγγελοι καὶ ἀνελεεῖς οἱ ἐπὶ τῆς κολάσεως παραλήψονταί σε σὺν πᾶσι τοῖς ἁμαρτωλοῖς, ὠθοῦντες μετὰ ἀπειλῆς καὶ ταραχῆς εἰς τὴν αἰώνιον κατάκρισιν τοῦ αἰωνίου πυρὸς καὶ παράκλησιν ἢ ἱκεσίαν μὴ προσδεχόμενοι;

(21) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε βληθήσῃ εἰς τὴν φοβερὰν ἐκείνην καὶ ἀτελεύτητον κόλασιν τὴν τέλος οὐκ ἔχουσαν ἢ ἐλπίδα ἀνακλήσεως;

(22) (α) Οἴμοι, ψυχή μου, τί ποιήσεις, ὅτε ἐν τῷ ἐξωτέρῳ σκότει ὑπάρχουσα καὶ ἐν τῷ πυρὶ τῷ ἀσβέστῳ δεινῶς ἀλγυνομένη, τρίζουσα τοὺς ὀδόντας καὶ κατεσθιομένη ὑπὸ τοῦ ἀκοιμήτου καὶ ἰοβόλου σκώληκος καὶ τότε ἀνοιμώξασα μετὰ πικρῶν δακρύων ἐρεῖς: (β) «Οἴμοι, οἴμοι, τί μοι γέγονεν, οἷά με κατέλαβε κακά! οὐκ ἔστιν ἄνεσίς μοι τῶν κακῶν οὐδὲ ἀνάκλησις τῶν ἀφορήτων ἀλγηδόνων. Τίνι προσπέσω, τίνα παρακαλέσω; τίς δυσωπήσει ὑπὲρ ἐμοῦ; οὐκ ἔστιν οὐδεὶς τῶν ἐνταῦθα παράκλησιν δεχόμενος, | (φ. 425v) οὐκ ἔστιν ὁ ἐλεῶν, οὐκ ἔστιν ὁ συμπαθῶν. (γ) Τί ποιήσω, τί πράξω, Θεῷ μὴ ἑτοιμασθεῖσα; Οἴμοι, ὅτι οὐχ εὑρίσκω τρόπον ἐπινοίας, δι᾽ ἧς δυνήσομαι ἀνέσεως τυχεῖν. Παρῆλθεν ὁ καιρὸς τῆς παρακλήσεως καὶ ἐκλείσθη τῆς μετανοίας ἡ θύρα καὶ τί πράξω οὐκ οἶδα. Τίς ἄν μοι δέδωκε μιᾶς ἡμέρας μετάνοιαν εὐπρόσδεκτον, ἵνα κλαύσας πικρῶς τύχω τοῦ ἐλέους Κυρίου; (δ) Δίκαιος ὁ Θεὸς καὶ δικαία ἡ κρίσις αὐτοῦ·

64 - 65 Matth. XXV, 34 || 67 - 68 Matth. XXV, 41 || 69 Matth. VIII, 12 et XIII, 42, 50 || 74 - 77 Luc. XIII, 25 - 27

ἀξίως γὰρ πεπόνθαμεν οἱ ἁμαρτωλοί· τῶν γὰρ ἁγίων γραφῶν μαρτυρουσῶν καὶ φανερουσῶν ἡμῖν ταύτην τὴν δικαίαν ἀνταπόδοσιν, οὐκ ἐκλίναμεν τὸ οὖς ἡμῶν οὐδὲ προσείχομεν τοῖς διδάσκουσιν ἡμῖν ὁδὸν σωτηρίας, ἀλλ᾽ ὅλον ἡμῶν τὸν νοῦν καὶ τὴν ζωὴν ἐν τρυφαῖς καὶ ἡδοναῖς κατηναλώσαμεν. Τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν προειρηκότος καὶ προμαρτυρομένου, ὅτι θλιβομένων καὶ κακουχουμένων ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωή, τρυφώντων δὲ καὶ ἀδιαφορούντων ἡ αἰώνιος κόλασις, καὶ οὐκ ἐπιστεύσαμεν. (ε) Ἠκούσαμεν ὅτι ὁ πλούσιος ἐκεῖνος ὁ τρυφήσας ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐσπλαγχνίαν μὴ ἐπιδειξάμενος εἰς τὸν πένητα Λάζαρον, ὁ τὴν πεῖραν εἰληφὼς ταύτης τῆς ἀσβέστου φλογὸς καὶ αἰτήσας ῥανίδα ὕδατος ὑπὸ Ἀβραὰμ τοῦ ἐλεήμονος οὐκ ἐπέτυχεν, εὔλογον δεξάμενος ἀπόκρισιν· «ἀνίλεως γὰρ ἡ κρίσις τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος». (ς) Καὶ διὰ πάσης αὐτοῦ τῆς διδασκαλίας ὁ Κύριος οὐ διέλιπεν ἐμφαίνων ταύτης τῆς ἀφάτου κολάσεως τὴν ἑτοιμασίαν τοῖς κατ᾽ ἐμὲ ἁμαρτωλοῖς· καὶ οὐ προσέσχομεν τῇ καρδίᾳ, οὐδὲ ἐκλίναμεν τὸ οὖς ἡμῶν εἰς ὑπακοήν, ἀλλ᾽ ἐδέθημεν ἐν τῇ ἀπάτῃ τοῦ βίου καὶ ἑαυτοὺς ἐκδεδώκαμεν εἰς τὰς τῆς σαρκὸς ἡδονάς, πορευόμενοι ἐν τῇ ματαιότητι τοῦ νοὸς ἡμῶν. Οὐκ ἐπιστεύομεν εἶναι ἀνάστασιν, οὐδὲ ἀνταπόδοσιν ἀγαθῶν | καὶ πονηρῶν πράξεων, καὶ ἰδοὺ νῦν τῆς ἀπιστίας τρυγῶμεν τοὺς καρπούς· ἡ γὰρ ἀπιστουμένη παρ᾽ ἡμῶν τιμωρία ἔφθασεν ἐφ᾽ ἡμᾶς, καὶ ποῦ φυγεῖν οὐκ ἔχομεν».

(23) Οἴμοι, ὅτι πάντα ταῦτα ἐν νῷ ἔχουσα καὶ τὸν καιρὸν τῆς μετανοίας ἐν χερσὶν ὄντα καὶ ἐπὶ σοὶ κείμενον ὁρῶσα, ψυχή, οὐκ ἐπιστρέφεις. Μετανόησον οὖν, πρὶν ἂν κλεισθῶσιν αἱ θύραι τῆς μετανοίας· κατὰ μόνας λάλησον τῷ κριτῇ· δέχεται γὰρ τὴν παράκλησίν σου καὶ ἐρεῖ σοι «ἐγώ εἰμι ὁ ἐξαλείφων τὰς ἁμαρτίας σου καὶ τῶν ἀνομιῶν σου οὐ μὴ μνησθῶ ἔτι».

(24) Ταύτης τοίνυν τῆς ἐπαγγελίας τί πλείω ζητήσωμεν; ζήτησον οὖν, ὦ ψυχή μου, καὶ αἴτησαι ἐν καιρῷ εὐπροσδέκτῳ τὸν ἱλασμὸν τῶν πταισμάτων· «πᾶς γὰρ ὁ αἰτῶν λαμβάνει καὶ ὁ ζητῶν εὑρήσει καὶ τῷ κρούοντι ἀνοιγήσεται» τῆς εὐσπλαγχνίας ἡ θύρα· οὕτως γὰρ ἐπηγγείλατο ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς δοῦναι τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν. Ὅτι αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

107 - 111 cf. Luc. XVI, 19 s. || 111 Ja. II, 13 || 123 - 124 Is. XLIII, 25 et Hebr. VIII, 12 || 127 - 128 Matth. VII, 8.

105 προμαρτυρουμένων cod. || 105 - 106 κακοχουμένων cod.

II

Λόγος τοῦ ἁμαρτωλοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα περὶ ἀνταποδόσεως
p. 188
καὶ ὑπομνηστικὸν τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς

(1) Ψυχή μου, τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν ἀγαθωσύνην,
ἣν εἶχεν πάντα ὁ Κύριος, ψυχή μου, πρὸς ἐσένα,
εἶδες, ψυχή μου, φανερὰ καὶ ἐκατεγνώρισές την·
καί, ὡς βλέπω, ἀπολησμόνησες καὶ οὐδὲν τὴν ἐνθυμεῖσαι.
Διὰ τοῦτο πράττεις, ὦ ψυχή, τοῦ κόσμου τὰς ὀρέξεις
καὶ τῆς σαρκὸς τὰς ἡδονάς· ἕως πότε νὰ τὰς πράττῃς
καὶ νὰ συνάγῃς, ὦ ψυχή, τῆς ἀτιμίας τὰ πάθη,
ἐκεῖνα, ὁποὺ προσφέρνουσιν εἰς τοῦ Ἅδου τὸν πυθμένα
τὸν ἄνθρωπον, ὁποὺ ποθεῖ τὰ πρόσκαιρα τοῦ κόσμου;
(2) Οἴμοι, ψυχή μου τάλαινα, ποίᾳ ἐραθυμίᾳ
κεκράτησαι εἰς ἀπόγνωσιν, φεύγεις τὴν σωτηρίαν;
(7) Οἴμοι, ψυχή μου, φρόντισον, τὴν φοβερὰν ἡμέραν,
ὅταν καθίσῃ ὁ κριτὴς κρῖναι τὴν οἰκουμένην
p. 189 καὶ ἐσένα ἐρπάσουσιν γυμνὴν | πάσης δικαιοσύνης,
ψυχή, μὲ τεῖντα πρόσωπον τὸν Κύριον νὰ ἀπαντήσῃς,
ὁποὺ ἐμακροθύμησεν πολλὰ εἰς τὰς ἀνομίας,
οἴμοι ψυχή, τὰς ἔπραξες ἐν νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ;
(11) Τί νὰ ποιήσῃς, ὦ ψυχή, ὅταν φωνιάξῃ ἡ σάλπιγξ
ἐκεῖνον, λέγω, τὸν ἦχον τὸ φοβερὸν καὶ μέγαν
καὶ πάντας τοὺς καθεύδοντας, ψυχή μου, ἀπ᾽ αἰῶνος,
δικαίους καὶ ἁμαρτωλούς, ψυχή μου, ἐξυπνήσῃ
καὶ πάντας εἰς τὸ ἔντρομον καὶ φοβερὸν ἐκεῖνον,

Edidimus nunc primum ex cod. Athoo 1174 (monasterii Pantocr. 140), pp. 188 - 197 partis posterioris.

A = L. Dellaportæ, Dialogus E = Sermo Ephræm in cod. *Vindob. Histor. Gr.* 38, ff. 423v - 426r hic editus (= I).

Titulus: *Ντελλαπόρτα* nos: *Τελλαμπόρτα* cod. || *ὑπομνηστικὸν* nos: *ἀπὸμνισθηκ(ὸν)* cod.

1 *Ψυχή* nos: *Εὐχή* (littera *E* rubra) cod. || 2 *ἐσένα* nos: *σεσένα* cod. || 3 *την* nos: *θην* cod. || 4 *ἐνθυμεῖσαι* nos: *-σες* cod. || 5 post *ψυχή* add. *τταλέποραι* cod., quod del. || 9 *ὁποὺ* nos: *ὦ ποῦ* cod. || 10 *ἐραθυμίᾳ* (cf. v. 33) nos: *ῥα-* cod. || 11 *κεκράτησαι* nos (ut in E): *ἐρώτισες* cod. || 13 *κρῖναι* nos (cf. A 2722): *νήνοι* cod. || 15 *ψυχή* nos: *εὐχῇ* cod. || 17 *ἔπραξαις* cod.[1]: *-ξας* cod. || 18 *τί* nos: *τὴν* cod. || *σάλπιγξ* nos: *σάλπιγξεις* cod. || 19 *λέγω* nos: *-γων* cod. || 22 *τὸ* nos: *τὸν* cod.

ψυχή μου, δικαστήριον τοὺς πάντας παραστήσῃ,
ἑκάστου ἐπιφερόμενου ὧν ἔπραξεν ἐν βίῳ;
(8) Τί μέλλεις πρᾶξαι, ὦ ψυχή, σώματος χωρισθεῖσα,
ὅταν οἱ φίλοι καὶ γνωστοὶ κύκλῳ σου παρεστῶτες
καὶ μὴ δυνάμενοι, ψυχή, ἐσένα βοηθῆσαι,
σὺ δὲ ἅπαντας ἔντρομος καὶ κατηφής, ἀθλία,
σὺν τῷ ἀθλίῳ σώματι μόνη καταλιποῦσα
γυμνὴ πορεύῃ, ὦ ψυχή, τὴν μακρέαν ἐκείνην
καὶ ἀπαραίτητην ὁδόν, μὴ ἐπιφερομένη
p. 190 παρά, ψυχή, τὸν ἔλεγχον τῶν σῶν πλη|μμελημάτων
κατηγορούντων σου, ψυχή, τὴν σὴν ἐραθυμίαν,
τὴν τόσην τὴν ἀμέλειαν, τὴν εἶχες ἐν τῷ βίῳ;
(9) Οἴμοι, ψυχή, πῶς οὐ νοᾷς, πῶς οὐ καταλαμβάνεις
πῶς ἠγωνίσαντο ποτὲ οἱ ἅγιοι πατέρες,
πῶς ἐβαστάξαν πειρασμούς, θλῖψες καὶ τρικυμίες
διὰ τὴν ἀνταπόδοσιν τὴν μέλλουσαν, ψυχή μου,
δικαίων καὶ ἁμαρτωλῶν; Καὶ ἐσύ, ψυχή, ἀπιστοῦσα,
βλέπω, ἀμελεῖς, πανάθλιε, τῆς σῆς γὰρ σωτηρίας.
Καὶ ποίαν εὕρῃς, ὦ ψυχή, ἀπολογίαν τότε,
ψυχή μου, ἐν τῇ φοβερᾷ τῆς κρίσεως ἡμέρᾳ;
(12) Ὅταν ἰδῇς νὰ λάμψουσιν ⟨οἱ⟩ δίκαιοι ὡς φωστῆρες
καὶ ἁρπαγήσονται εὐθύς, ψυχή μου, ἐν νεφέλαις,
ψυχή μου, εἰς ἀπάντησιν Κυρίου εἰς ἀέρα,
σὺ μετὰ τῶν ἁμαρτωλῶν, μάθε, ψυχή, ἀπομένεις
κάτω, νὰ κλαίῃς, νὰ θρηνῇς τὰ πλήθη τῶν κακῶν σου,
ἃ ἔπραξες, ταλαίπωρε, πάντοτε ἑκουσίως.
(13) Ποῦ ἀποκρύψεις, ὦ ψυχή, τότες τὴν σὴν αἰσχύνην;
ποῦ ἀποκρύψεις, ὦ ψυχή, τὸ ὄνειδος ἐκεῖνον,
p. 191 ὅταν ἰδῇς τοὺς δίκαιους | μετὰ τιμῆς καὶ δόξης
καὶ ἐσένα βλέπουν ἄτιμον καὶ καταισχυνομένην,

26 γνωστοὶ nos : -στῆν cod. || παρεστῶτες nos : -τε cod. || 27 βοηθῆσαι nos : βοήσαι et θ supra οη cod. || 28 σὺ δὲ nos (ut in E) : μηδὲ cod. || ἅπαντας nos (ut in E) : ἀπομένης cod. || 30 μακρέαν Papadimitriu : μακαρίαν cod. || 31 ἀπαραίτητην nos : ἀπερέτην τὴν cod. || ἐπιφερομένη nos (cf. v. 24) : ἐπ' ἐφ- cod. || 32 παρά nos : πόν (ν superscripto) cod. || ἔ⟨λε⟩γχον nos : ἔγχων cod. || 35 οὐ² nos : σοῦ cod. || 40 ἀμελεῖς nos : ἀνμέλης cod. || 42 ἡμέρᾳ nos : -ραν cod. || 43 ⟨οἱ⟩ add. (cf. v. 51) || 46 post ψυχή add. μου cod., quod del. || 47 κάτω νὰ κλαίῃς nos (cf. κάτω βρυχομένη E) : νὰτὸν ἐκλέεις cod. || 48 ἃ nos (cf. A 2268) : ἂν cod. || 49 ἀποκρύψεις nos : -κρψεις cod. || 50 ἐκεῖνον nos : ἐκείνων cod. || 51 δίκαιους nos (metri gratia) : δικαίους cod. || 52 βλέπουν cod.[1] : -πων cod. || καταισχυνομένην nos : -νων cod.

πάλιν ἐν τοῖς ἀριστεροῖς ἐσὲν ἀφορεσθεῖσαν
μετὰ καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ τῶν κατηραμένων;
(14) Οἴμοι, ψυχή μου τάλαινα, τότε τί νὰ ποιήσῃς,
ὅταν ἰδῇς αἱ φρόνιμοι παρθένοι τῷ ἐλαίῳ
τῆς εὐσπλαγχνίας φαιδρύνουσαι τὰς ἰδίας λαμπάδας
καὶ ἐν ἐσθῆτι γὰρ λαμπρᾷ καὶ καθαρᾷ καρδίᾳ
προθύμως ἀπαντήσωσι νυμφίῳ τῷ Χριστῷ μου,
νὰ λάβουσιν ἀποδοχὴν μετὰ τιμῆς καὶ δόξης,
⟨σὺ δὲ ἀπαρρησίαστος εὑρεθήσῃ, ψυχή μου⟩ 60α
ἐν τῇ χειρί σου νὰ κρατῇς τὴν σκοτεινὴν λαμπάδα,
λέγω σε, τῆς ἀπανθρωπίας καὶ ν' ἀπομείνῃς ἔξω,
ψυχή μου, μετὰ τῶν μωρῶν καὶ ἐλεεινῶν παρθένων;
(15) Οἴμοι, ψυχὴ πανάθλια, πάλιν τί νὰ ποιήσῃς,
ὅταν ἀκούσῃς τῆς φωνῆς τῆς μακαρίας ἐκείνης,
κράζων τοὺς οὐρανόφρονας ἄνω εἰς τὴν βασιλείαν
τῶν οὐρανῶν καὶ λέγουσα: «Δεῦτε οἱ εὐλογημένοι,
δεῦτε κληρονομήσατε πατρός μου βασιλείαν»;
p. 192 (16) Τότε, ψυχή μου τάλαινα, τότε τί ν|ὰ ποιήσῃς,
ὅταν ἀκούσῃς τῆς φωνῆς τῆς φοβερᾶς ἐκείνης
φρικώδους ἀποφάσεως: «Πορεύεσθε ἀπὸ μένα,
κατηραμένοι, εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον ἐκεῖνον,
λέγω σε, τὸ αἰώνιον καὶ παρητοιμασμένον
τῷ διαβόλῳ, ὦ ψυχή, καὶ τοῖς αὐτοῦ ἀγγέλοις,
ὅπου κλαθμὸς αἰώνιος καὶ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων»;
(18) Τί νὰ ποιήσῃς, ὦ ψυχή, ὅτε ἀποκλεισθῶσιν
ἔμπροσθέν σου, πανάθλια, θύραι τῆς βασιλείας
καὶ σὺ νὰ στέκῃς ἔξωθεν μετὰ δακρύων νὰ κράζῃς
καὶ μετὰ οἴκτου νὰ στρικᾷς: «Κύριε, ἄνοιξόν με»
καὶ εὐθὺς νὰ σοῦ ἀπιλογηθῇ: «Οὐκ οἶδα τίς ὑπάρχεις·
δὲν σὲ γνωρίζω, ὑπάγαινε, δήμιε, κακεργάτα»;
(19) Πάλε ὅταν ἐλεύσεται, ψυχή, στὰς ἀκοάς σου
φωνὴ ἀγαλλιάσεως, νὰ κράζῃ τοὺς δικαίους,
διὰ νὰ χορεύουν ἀνταμῶς ἔνδον τοῦ παραδείσου,
μελῳδικῶς νὰ ψάλλουσιν: «Τὸν Κύριον ὑμνεῖτε»

57 φαιδρύνουσαι nos : -σα cod. || v. 60a add. (cf. σὺ δὲ ἀπαρρησίαστος εὑρεθήσῃ E) || 63 ψυχή nos : εὐχή cod. || 64 τί nos : τὴν (ην per compendium) cod. || 69 τάλαινα nos : -ναν cod. || 75 ὅπου nos : ὦ ποῦ cod. || 77 πανάθλια nos : πανῶθ- cod. || 78 post δακρύων add. καὶ cod., quod del. || 81 κακεργάτα Papadimitriu : κακὲ· ἐργάτε cod. || 82 πάλε nos : κάλε cod. || ἐλεύσεται nos : -σονται cod. || ψυχή, στὰς nos : ψυχῆς τὰς cod. || 84 ἔνδον nos : ἔ δὼν cod.

καὶ τὴν φωνὴν τοῦ καθενὸς φίλου σου νὰ ἐγνωρίσῃς,
p. 193 *τότε θρηνήσεις, ἄμε|τρα, πικρῶς καὶ μετὰ οἴκτου.*
(20) *Τί νὰ ποιήσῃς, τάλαινα ψυχή, ὅταν ἐντρανίσῃς,*
ψυχή μου, τοὺς ἀνελεεῖς καὶ φοβεροὺς ἀγγέλους,
νὰ ὁρμήσουν εἰς τὴν κόλασιν ἀπέσω νὰ σὲ βάλουν
σὺν πᾶσι τοῖς ἁμαρτωλοῖς ἐν λάκκῳ βορβορώδει,
ὠθοῦντες μετὰ ἀπειλῆς καὶ ταραχῆς μεγάλης,
νὰ λάβῃς τὴν κατάκρισιν πυρὸς τοῦ αἰωνίου;
Ψυχή, τότε παράκλησιν, ἀλλ' οὔτε ἱκεσίαν,
ψυχή μου, οὐ προσδέχουνται, μάθε, τὴν ὥραν ταύτην.
(22α) *Καὶ μετὰ ταῦτα, ὦ ψυχή, ἐν πυρὶ τῷ ἀσβέστῳ,*
ἀλγυνομένη, τρίζουσα τοὺς ὀδόντας, ψυχή μου,
καὶ κατεσθιομένη σὺ ὑπὸ τοῦ ἀκοιμήτου
καὶ ἰοβόλου σκώληκος, ψυχή μου παναθλία,
τότε οἰμώξασα ἐρεῖς μετὰ πικρῶν δακρύων:
(22β) *«Οἴμοι γάρ, τί μοι γέγονεν ἐμοὶ τῇ παναθλίᾳ;*
οἴμοι, ἀμέτρως ἔπταισα ἐν νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ,
οὐκ ἔστιν ἄνεσις ἐμοὶ τῶν δεινῶν ⟨καὶ⟩ βασάνων,
οὐδὲ ἀνάκλησις μικροῦ τῶν ἐμῶν ἀλγηδόνων. |
p. 194 *Τίνι προσπέσω ἡ τάλαινα, τίνα παρακαλέσω*
νὰ δυσωπήσῃ ὑπὲρ ἐμοῦ τὸν Κύριον τῆς δόξης;
οὐκ ἔστιν ὁ δεχόμενος παράκλησιν ἐνθάδε,
οὐκ ἔστιν ὧδε ὁ συμπαθῶν, ὁ ἐλεῶν οὐκ ἔστιν.
(22γ) *Τί νὰ ποιήσω ἡ τάλαινα, οἴμοι, καὶ τί νὰ πράξω;*
Θεὸν γὰρ ἐπαρώργισα ἐν νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ,
καιρὸς τῆς παρακλήσεως, βλέπω το, ἐπαρῆλθεν,
ὡς βλέπω, τώρα ἐκλείσθηκεν τῆς μετανοίας ἡ θύρα.
Τίς ἂν μὲ δέδωκεν μιᾶς ἡμέρας παρακλήσεις,
μετάνοιαν εὐπρόσδεκτον ὑπὲρ ἐμοῦ ποιήσας,
τίς, ἵνα κλαύσω ὑπὲρ ἐμοῦ πικρῶς καὶ ἐπιτύχω

87 *οἴκτου* nos : *οἴκτου* (et ȣ supra *κτ* manu recentiore) cod. || 88 *τί* nos (cf. vv. 18, 76 et passim) : *διὰ* cod. || 90 *ὁρμήσουν* nos : *ὁρήσουν* cod. || 91 *σὺν* nos (ut in E) : *τὴν* cod. || *βορβορώδει* nos : *-δης* cod. || 92 *ὠθοῦντες* nos (ut in E) : *πεθοῦντε* cod. || 97 *ἀλγυνομένη* nos : *-νμένη* cod. || 98 *σὺ* nos : *σοι* cod. || *ὑπὸ* nos (ut in E) : *ἀπὸ* cod. || 99 *ἰοβόλου* nos (ut in E) : *διαβόλου* cod. || 102 *ἀμέτρως* nos : *ἄμε-* cod. || 103 ⟨*καὶ*⟩ add. || *βασάνων* nos : *βαϛάζων* cod. || 105 *τίνι* nos (ut in E) : *ἥνα* cod. || post *τίνα* add. *νὰ* cod., quod del. || 109 *τί νὰ* [1,2] nos : *τήν ἀ* cod. || 110 *θν'* (i.e. Θεὸν) nos : *ιω'* cod. || 114 *ὑπὲρ* nos (cf. v. 106) : *περὶ* cod. || *ποιήσας* nos : *-σεις* (*εις* per compendium) cod. || 115 *ἵνα κλαύσω* nos (cf. *ἵνα κλαύσας* in E) : *ἀνακλαύσας* cod. || *ὑπὲρ* nos (cf. vv. 106, 114) : *περὶ* cod.

τὴν χάριν τὴν αἰώνιον τοῦ ἐλέους Κυρίου;
(22δ) *Δίκαιος ἔστιν ὁ Θεὸς καὶ ἡ κρίσις του δικαία,*
ἀξίως γὰρ παθάνομεν οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐν τῷ Ἅδῃ·
τῶν γὰρ ἁγίων τῶν γραφῶν τῶν πρὸς ἐμᾶς δηλούντων
ταύτην τὴν ἀνταπόδοσιν καὶ τὴν δικαίαν κρίσιν,
τὰ ὦτα οὐκ ἐκλίναμεν, ν' ἀκούσωμεν τοὺς λόγους,
p. 195 *τοὺς ἐδιδάσκαν | πρὸς ἡμᾶς τὴν ὁδὸν σωτηρίας,*
ἀλλὰ ἀνηλώσαμεν τὸν νοῦν καὶ τὴν ζωὴν ὁμοίως
ἔν τε τρυφαῖς καὶ ἡδοναῖς τοῦ κόσμου τοῦ ματαίου·
καὶ οὐκ ἐπιστεύσαμεν ὀρθῶς τὸν λόγον τοῦ Κυρίου,
ὃν οὗτος ἐπροείρηκεν, ὅτι τῶν θλιβομένων
ὑπάρχει ὁ παράδεισος ὁ αἰώνιος ἐκεῖνος,
τῶν δὲ τρυφώντων μὲ χαρὰν καὶ ἀδιαφορούντων
ὑπάρχει, λέγω, ὁ τάρταρος καὶ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων.
(22ε) *Ἠκούσαμεν, ὁ πλούσιος ἐκεῖνος ὁ τρυφήσας*
καὶ μὴ ἐπιδειξάμενος ἐκεῖνος εὐσπλαγχνίαν
τίποτε πρὸς τὸν Λάζαρον τὸν πένηταν ἐκεῖνον,
ὅτι τὴν πεῖραν εἰληφὼς τῆς φλογὸς τῆς ἀσβέστου,
αἰτήσας τὸν φιλόξενον τὸν Ἀβραὰμ ἐκεῖνον
μίαν ρανίδαν ὕδατος καὶ οὐκ ἐπέτυχέν το·
εὔλογον γὰρ δεξάμενος ἀπόκρισιν τοιούτην:
ἀνίλεως ὑπάρχει γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος
ὁ μὴ ποιήσας ἔλεον αὐτὸς πρὸς τὸν πλησίον.
p. 196 (22ϛ) *Καὶ διὰ πάσης | τῆς αὐτοῦ θείας διδασκαλίας*
ὁ Κύριος οὐ διέλιπεν τὴν κόλασιν ἐμφαίνων,
τὴν φοβεράν, ἣν ἔμελλον οἱ ἁμαρτωλοὶ νὰ λάβουν,
ἡμεῖς δὲ οὐκ ἐπιστεύσαμεν τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ μου,
οὐδὲ ἐκλίναμεν τὸ οὖς πρὸς ὑπακοήν, λέγω,
μᾶλλον ἐν τῇ ἀπάτῃ δὲ ἐδέθημεν τοῦ βίου,
ἐδόθημεν εἰς τῆς σαρκὸς τὰς ἡδονὰς διόλου,
ἐλπίδα ἀναστάσεως οὐκ εἴχαμεν, ψυχή μου,

119 *τῶν γραφῶν τῶν* nos (ut in E) : *τὰς γραφὰς τὰς* cod. || 123 *ἀνηλώσαμεν* nos (cf. *κατηναλώσαμεν* in E) : *ἀνύχαμεν* cod. || 124 *ἔν* nos : *ὅν* cod. || 126 *ἐπροείρηκεν* nos : *οὐπρο-* cod. || 128 *τῶν δὲ τρυφώντων μὲ* nos : *τὸν δὲ τρϊφών. τῶν δὲ* cod. || *ἀδιαφορούντων* nos : *ἀδιφω-* cod. || 131 *ἐπιδειξάμενος* nos : *ἐπὶδὲξ-* cod. || 133 *πεῖραν εἰληφὼς* nos (ut in E) : *πείραξιν ἀλϋφῶς* cod. || *τῆς* [2] nos : *τοῦ* cod. || 134 *αἰτήσας* nos : *ϛίσας* cod. || 135 *μίαν* nos : *πίαν* cod. || *ἐπέτυχέν* nos : *απέ-* cod. || 136 *εὔλογον* nos : *εὐλογὼν* cod. || *τοιούτην* nos : *-τον* cod. || 138 *ὁ μὴ* nos : *ἐμοὶ* cod. || 140 *οὐ διέλιπεν* nos (ut in E) : *οὐδὲν ἔλ[ειπ]εν* cod. || 141 *ἔμελλον* nos : *-λεν* cod. || 144 *μᾶλλον* Papadimitriu : *ἄλον* cod. || *ἐδέθημεν* (ut in E) nos : *ἐδό-* cod. || 145 *εἰς τῆς* nos : *νήϛης* cod. || *ἡδονὰς* nos : *ἴδενας* cod.

Βέβαια, οἱ ἀνάγκες τῆς στιχουργίας, ὅπως παρατηρεῖται συχνὰ σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις, ὑποχρέωσαν τὸ Ντελλαπόρτα νὰ μὴ φανῇ πάντα πιστὸς στὸ πρότυπό του, στὴν προσπάθειά του μάλιστα νὰ τὸ διασκευάση σὲ κάπως δημωδέστερη γλῶσσα, ὅπως ἦταν ἡ δική του. Ἔτσι δὲν ἀπόφυγε προσθαφαιρέσεις ἢ μεταβολές, σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, ἀκόμη καὶ γλωσσικὲς καὶ συντακτικὲς ἀτασθαλίες. Πρόσθεσε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ δικούς τους στίχους ὁλόκληρους, ὅπως εἶναι οἱ 3 - 5, 9, 17, 48, 102, 110 καὶ 155, ἢ ἡμιστίχια (ἰδίως δεύτερα ἡμιστίχια, ὅπως στοὺς στίχους 34, 35, 91, 101, 106, 120, 147, 151, 158, 166), ἀλλὰ καὶ μοναχικὲς λέξεις, γιὰ νὰ μπορέση νὰ σχηματίση ἄρτιο στίχο, ὅπως τὶς λέξεις (ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ πρότυπό του) *πανάθλια* (στ. 77), *μελῳδικῶς* (στ. 85), *ἄμετρα καὶ μετὰ οἴκτου* (στ. 87), *ἡ τάλαινα* (στ. 109), *τίποτε* (στ. 132), *τοιούτην* (στ. 136), *θείας* (στ. 139), *περισσῶν* (στ. 162). Στοὺς στ. 137 - 138 (*ἀνίλεως ὑπάρχει γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος | ὁ μὴ ποιήσας ἔλεον αὐτὸς πρὸς τὸν πλησίον*) παραβίασε ἐντελῶς τὸ νόημα τοῦ προτύπου του *ἀνίλεως γὰρ ἡ κρίσις τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος* (§ 22ε) [1]. Ἀντίθετα, στὸ στ. 43 (*ὅταν ἰδῇς νὰ λάμψουσιν οἱ δίκαιοι ὡς φωστῆρες*) ἐβελτίωσε τὴν ἔκφραση τοῦ προτύπου του *ὅταν οἱ δίκαιοι ἐκλάμψουσιν εἰς τὸ φῶς* (§ 12), χρησιμοποιώντας τὴ σωστὴ ἔκφραση, τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Τὰ παραδείγματα θὰ μποροῦσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν, ἀλλὰ νομίζω πὼς ἀρκοῦν. Ὁ Ντελλαπόρτας γενικά, ὅπου ἔχει πρότυπο καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸ ἀκολουθήση, καταντᾷ ἀδέξιος διασκευαστὴς καὶ στιχουργός. Ὅπως παρατήρησα καὶ ἀλλοῦ, μόνο ὅπου δὲν δεσμεύεται ἀπὸ ξένα πρότυπα, ἡ ποιητικὴ ἔμπνευσή του γνωρίζει εὐτυχέστερες στιγμές [2].

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ προτύπου τοῦ μικροῦ αὐτοῦ στιχουργήματος τοῦ Ντελλαπόρτα δὲ μᾶς χρησιμεύει μονάχα, γιὰ νὰ μᾶς δείξη σὲ ποιὸ βαθμὸ καὶ μὲ ποιὸν τρόπο τὸ ἀκολούθησε, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ βελτιώσωμε σημαντικὰ καὶ σὲ ἀρκετὰ χωρία, μὲ τὴ βοήθειά του, τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τοῦ Κρητικοῦ ποιητῆ, ποὺ μᾶς ἔχει παραδοθῆ δυστυχῶς ἀπὸ ἕνα μοναδικὸ — καὶ αὐτὸ πολὺ μειονεκτικὸ — χειρόγραφο. Ἀπὸ τὸ κριτικό μου ὑπόμνημα στὸ II μπορεῖ κανείς, ἂν θέλη, νὰ δῇ πόσες καὶ ποιὲς καίριες διορθώσεις στηρίχτηκαν στὸ κείμενο αὐτὸ (Ε).

Βενετία

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

1. Ἐκτὸς ἂν ἀποδώσωμε στὸ *ἀνίλεως* τοῦ Ντελλαπόρτα τὴ σημασία τοῦ ἀνεξιλέωτος, ἀσυγχώρητος.

2. M. Manussacas, ὅ.π., σ. 305.

LE EPISTOLE DI NICEFORO CHUMNO
nel cod. *Ambros. gr. C 71 sup.*

A Nicola B. Tomadakis, maestro insigne

1. L'ordine delle lettere.

Attualmente risulta che nessun manoscritto tramanda il *corpus* completo delle lettere di Niceforo Chumno [1]. La raccolta piú vasta, ch'è quella conservata nel cod. *Paris. gr. 2105*, del sec. XIV, che è alla base dell'edizione del Boissonade [2], comprende 172 epistolé; raccolte minori o minime sono tramandate dai seguenti mss.:

Patm. 127, sec. XIV: 163 epp. [3];
Ambros. gr. C 71 sup., sec. XIV: 53 epp. [4];
Marc. gr. 452, sec. XIV: 10 epp. laconizzanti [5];
Vat. gr. 112, sec. XIV: 2 epp. [6].

Delle 53 lettere conservate nel cod. *Ambros.*, 7, tuttora inedite [7], non sono comprese nelle altre raccolte, sicché il *corpus* originario doveva contenere, a dir poco, 179 epistole (172 del cod. *Paris.* + 7 del cod. *Ambros.*).

Le lettere della collezione Ambrosiana, che reca l'*inscriptio* (f.

1. Bibliografia completa sull'autore fino al 1961 in I. Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, p. 4, n. 1. V. anche S. I. Kourousis, Χοῦμνος Νικηφόρος, in Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκ. XII (1968), coll. 156 - 159.

2. Cf. J. Fr. Boissonade, Anecdota Nova, Paris 1844 (rist. Hildesheim 1962), pp. 1 - 190.

3. Cf. J. Sakkelion, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Atene 1890, pp. 73 - 76. Qualche osservazione sul ms. in Ševčenko, op.cit., p. 101, n. 4.

4. Cf. Aem. Martini - D. Bassi, Catalogus codicum Græcorum Bibliothecæ Ambrosianæ I, Milano 1906, pp. 200 - 201; J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos homme d'État et humaniste byzantin (ca 1250 /1255 - 1327), Paris 1959, p. 22, n. 1.

5. Cf. Verpeaux, op.cit., p. 22 e n. 9.

6. Cf. Verpeaux, op.cit., p. 22 e n. 4.

7. Aveva in animo di pubblicarle un valente bizantinista francese, il Verpeaux (cf. op.cit., p. 65, n. 1), ma la morte che inopinatamente lo colse gl'impedì di mandare ad effetto il suo proposito.

195^v): *τοῦ αὐτοῦ ἔτι δυστυχοῦντος, ἐπιστολαὶ πρός τινας τῶν φίλων*, sono ripartite in tre gruppi, cosí disposti nel ms.: 1°) ff. 195^v - 260^v: 39 epp., delle quali solo alcune sono contrassegnate dal numero progressivo; 2°) ff. 281^v - 289^v: 10 epp.; 3°) ff. 292^r - 295^v: 4 epp. Nessuna delle lettere del 2° e 3° gruppo porta in margine il numero d'ordine.

Ecco l'elenco completo delle epistole con l'indicazione dei rispettivi destinatari:

ep.
1 (ff. 195^v - 198^r) = ep. 83, Boiss., A.N. pp. 103 - 105; destinatario: (Costantino Acropolita);
2 (ff. 198^v - 199^v) = ep. 79, pp. 97 - 98; destinatario: Costantino Acropolita;
3 (ff. 200^r - 200^v) = ep. 80, pp. 98 - 99; destinatario: Costantino Acropolita;
4 (ff. 200^v - 202^r) = ep. 81, pp. 99 - 100; destinatario: Costantino Acropolita;
5 (ff. 202^r - 204^v) = ep. 82, pp. 100 - 102; destinatario: Mastiote;
6 (ff. 204^v - 206^r) = ep. inedita; destinatario: omesso;
7 (ff. 206^r - 207^v) = ep. 84, pp. 105 - 107; destinatario: il protovestiario Teodoro Muzalone;
8 (ff. 207^v - 209^r) = ep. 85, pp. 107 - 108; destinatario: il protovestiario Teodoro Muzalone;
9 (ff. 209^r - 212^r) = ep. 86, pp. 108 - 112; destinatario: (il protovestiario Teodoro Muzalone);
10 (ff. 212^r - 212^v) = ep. inedita; destinatario: omesso;
11 (ff. 212^v - 213^v) = ep. inedita; destinatario: omesso;
12 (ff. 213^v - 219^r) = ep. 87, pp. 112 - 117; destinatario: il protovestiario Teodoro Muzalone;
13 (ff. 219^r - 221^v) = ep. 88, pp. 117 - 119; destinatario: Teolepto, metropolita di Filadelfia;
14 (ff. 221^v - 227^v) = ep. 89, pp. 119 - 125; destinatario: Teolepto, metropolita di Filadelfia;
15 (ff. 227^v - 228^v) = ep. 90, pp. 125 - 126; destinatario: ⟨Teolepto, metropolita di Filadelfia⟩;
16 (ff. 228^v - 229^v) = ep. 91, pp. 126 - 127; destinatario: ⟨Teolepto, metropolita di Filadelfia⟩;
17 (ff. 229^v - 230^r) = ep. 92, p. 127; destinatario: omesso;
18 (ff. 230^r - 231^r) = ep. 93, pp. 127 - 128; destinatario: omesso;
19 (ff. 231^r - 233^v) = ep. 94, pp. 128 - 131; destinatario: omesso;

ep.
20 (ff. 233^v - 235^r) = ep. inedita; destinataria: Irene-Eulogia Paleologina, figlia di Niceforo Chumno;
21 (ff. 235^r - 236^v) = ep. inedita; destinataria: Irene - Eulogia Paleologina, figlia di Niceforo Chumno;
22 (ff. 236^v - 237^v) = ep. inedita; destinataria: Irene - Eulogia Paleologina, figlia di Niceforo Chumno;
23 (ff. 237^v - 240^v) = ep. 95, pp. 131 - 134; ep. di Giovanni Chumno, figlio di Niceforo;
24 (ff. 240^v - 242^r) = ep. inedita; destinatario: omesso;
25 (ff. 242^r - 243^v) = ep. 64, pp. 74 - 76; destinatario: il metropolita di Tessalonica;
26 (ff. 243^v - 245^v) = ep. 65, pp. 76 - 79; destinatario: il metropolita di Tessalonica;
27 (ff. 246^r - 247^r) = ep. 66, pp. 79 - 80; destinatario: il metropolita di Tessalonica;
28 (ff. 247^r - 249^r) = ep. 67, pp. 81 - 82; destinatario: il protovestiario Teodoro Muzalone;
29 (f. 249^r) = ep. 68, p. 83; destinatario: omesso;
30 (ff. 249^r - 249^v) = ep. 69, p. 83; destinatario: omesso;
31 (ff. 249^v - 250^r) = ep. 70, pp. 83 - 84; destinatario: il metropolita di Larissa;
32 (ff. 250^r - 250^v) = ep. 71, p. 84; destinatario: Autoreiano;
33 (ff. 251^r - 251^v) = ep. 72, pp. 84 - 86; destinatario: Autoreiano;
34 (ff. 252^r - 253^r) = ep. 73, pp. 86 - 87; destinatario: omesso;
35 (ff. 253^r - 253^v) = ep. 74, pp. 87 - 88; destinatario: omesso;
36 (ff. 253^v - 256^r) = ep. 75, pp. 88 - 91; destinatario: Leone Bardale
37 (ff. 256^r - 257^v) = ep. 76, pp. 91 - 93; destinataria: la protovestiaria Teodora Raulaina;
38 (ff. 257^v - 258^v) = ep. 77, pp. 93 - 94; destinataria: la protovestiaria Teodora Raulaina;
39 (ff. 258^v - 260^v) = ep. 78, pp. 94 - 96; destinatario: Leone Bardale;
40 (ff. 281^v - 282^v) = ep. 32, pp. 38 - 39; destinatario: Teodoro Xantopulo;
41 (ff. 282^v - 283^v) = ep. 33, pp. 39 - 41; destinatario: Teodoro Xantopulo;
42 (ff. 284^r - 284^v) = ep. 34, pp. 41 - 42; destinatario: (Teodoro Xantopulo);
43 (ff. 284^v - 285^r) = ep. 36, pp. 43 - 44; ep. di Teodoro Xantopulo a Niceforo Chumno;
44 (ff. 285^r - 286^r) = ep. 60, pp. 66 - 68; destinatario: il patriarca Nifon;

ep.
45 (ff. 286r - 286v) = ep. 35, pp. 42 - 43; destinatario: Teodoro Xantopulo;
46 (ff. 286v - 287v) = ep. 61, pp. 68 - 69; destinatario: Giuseppe il Filosofo;
47 (f. 287v) = ep. 62, p. 69: destinatario: Giuseppe il Filosofo;
48 (ff. 287v - 288v) = ep. 30, pp. 35 - 36; destinatari: Michele Gabras e suo fratello;
49 (ff. 288v - 289v) = ep. 31, pp. 36 - 38; destinatario: Teodoro Xantopulo;
50 (ff. 292r - 292v) = ep. 7, pp. 10 - 11; destinatario: il basileus Andronico II Paleologo;
51 (ff. 292v - 293v) = ep. 9, pp. 13 - 14; destinatario: (il basileus Andronico II Paleologo);
52 (ff. 293v - 294v) = ep. 8, pp. 11 - 12; destinatario: (il basileus Andronico II Paleologo);
53 (ff. 294v - 295v) = ep. 19, pp. 23 - 25; destinatario: (il basileus Andronico II Paleologo).

Avvertiamo subito che i nomi dei destinatari delle epp. 1, 9, 42, 51 (= 83, 86, 34, 9 B o i s s.), omessi dal cod. *A(mbros.)*, sono stati aggiunti sulla scorta del cod. *P(aris.)*, il quale a sua volta tralascia il nome del destinatario dell'ep. 32 (= 71 B o i s s.), che invece è riportato dall'altro ms.; i due codici dunque in questi casi si completano a vicenda.

Le epp. 15 - 16 (= 90 - 91 B o i s s.) sono prive dell'*inscriptio* in entrambi i mss.; nondimeno è assai probabile che esse siano indirizzate a Teolepto metropolita di Filadelfia [1], che è il destinatario delle due lettere precedenti (13 - 14 *A* = 88 - 89 B o i s s.).

L'ep. 23 (= 95 B o i s s.), che in *P* reca l'*inscriptio*: *Ἐποιήθη τινὶ τῶν ἑταίρων κατὰ χρείαν πρὸς ἕτερον*, è assegnata dallo scriba di *A* a Giovanni Chumno, il figlio primogenito del Nostro [2] (*inscr.*: *τοῦ υἱοῦ τοῦ παρακοιμωμένου*). I motivi di codesta attribuzione non sono chiari; si può supporre che il copista si sia lasciato suggestionare dall'analogia che intercede fra l'inizio di questa lettera (*Θεμιστοκλῆν γενέσθαι μέγαν...*) e quello di un'altra epistola, tràdita anche dal cod. *P*, che appartiene incontestabilmente a Giovanni Chumno (= ep. 43 B o i s s., pp. 52 - 56; *init.*: *Θεμιστοκλέα τὸν πάνυ...*). A parte la genuinità della

1. Cf. Š e v č e n k o, op.cit., p. 17, n. 1.
2. Cf. V e r p e a u x, op.cit., p. 44 e n. 4 e *passim*.

tradizione di *P*, l'ipotesi da noi avanzata presuppone che il ms., che fu alla base della selezione Ambrosiana, comprendesse naturalmente, fra le altre lettere, anche quella testé citata del primogenito di Chumno.

L'ep. 51 (= 9 B o i s s.), che in *P* è indirizzata a Facrase [1], ha in *A* per destinatario il basileus Andronico II, giacché essa, ch'è anepigrafa nel nostro ms., è preceduta dal segno *B*, che, come spiega anche l'*inscriptio* premessa all'ep. 7 B o i s s., p. 10 (= 51 *A*, f. 292r): *Ἀναφοραὶ εἰς τὸν αὐτοκράτορα αἷς ἔστι καὶ* (*καὶ om. A*) *σημεῖον τὸ Β*, contraddistingue appunto un certo numero di lettere destinate all'imperatore. Anche per questo cambiamento d'indirizzo è possibile formulare un'ipotesi: lo scriba avrà notato che l'epistola, che nel ms. da cui trascriveva era verosimilmente indirizzata a Facrase, si trovava inserita in un gruppo di lettere inviate al basileus (epp. 7 - 8, 10 - 29 B o i s s.) e appariva quasi come un'intrusa; una tale constatazione può averlo indotto a mutarne la destinazione, convinto probabilmente di eliminare così un'anomalia presente nella sua fonte. Tuttavia non è escluso che possa trattarsi più semplicemente di banale errore meccanico.

Quanto poi alle epp. 52 - 53 (= 8, 19 B o i s s.), esse rientrano ovviamente nel gruppo di lettere indirizzate al basileus.

Il problema dell'identificazione dei destinatari si fa più spinoso e complesso per le restanti lettere anepigrafe: epp. 6, 10 - 11, 24 tramandate dal solo cod. *A*, alle quali si aggiungono quelle conservate anche nell'altro ms., naturalmente anche qui prive d'*inscriptio*: epp. 29 - 30 *A* (= 69 - 70 B o i s s.), 34 - 35 *A* (= 73 - 74 B o i s s.). Si tenterà in seguito d'identificare qualcuno dei destinatari delle epistole inedite. Conviene ora esaminare l'ordine di successione delle lettere, cominciando anzi tutto col confrontare l'ordinamento di *A* con quello di *P*; ci serviamo per questo del seguente prospetto:

1. Cf. V e r p e a u x, op.cit., p. 67 e n. 2.

1° gruppo						2° gr.		3° gr.	
A	P	A	P	A	P	A	P	A	P
1	83	14	89	27	66	40	32	50	7
2	79	15	90	28	67	41	33	51	9
3	80	16	91	29	68	42	34	52	8
4	81	17	92	30	69	43	36	53	19
5	82	18	93	31	70	44	60		
6	—	19	94	32	71	45	35		
7	84	20	—	33	72	46	61		
8	85	21	—	34	73	47	62		
9	86	22	—	35	74	48	30		
10	—	23	95	36	75	49	31		
11	—	24	—	37	76				
12	87	25	64	38	77				
13	88	26	65	39	78				

Il prospetto ci permette di constatare che: a) la raccolta di *A* si discosta da quella di *P* nell'ordinamento generale delle lettere; b) l'ordine di successione all'interno di ciascun gruppo di *A* coincide *grosso modo* con quello di *P*.

Per quanto concerne il primo punto, non vi sono elementi per stabilire se il diverso ordinamento generale delle epistole nel cod. *A* risponda ad un preciso criterio adottato dal copista, o sia dovuto a ragioni esterne, per es. ad un diverso ordinamento di quaterni nella fonte; questa seconda alternativa sembra tutto sommato la piú probabile.

Quanto al secondo punto, si nota che il 1° gruppo di lettere (1 - 39 *A*), ch'è quello che piú c'interessa, è formato da due serie: epp. 1 - 23 e 25 - 39, all'interno di ciascuna delle quali l'ordine è quello di *P*, giacché esse corrispondono *grosso modo* alle epp. 79 - 95 e 64 - 78 della raccolta piú vasta. Considerando che l'ordinamento delle lettere nel cod. *P*, che rispecchia verosimilmente piú da vicino quello originario, è determinato in linea di massima da due criteri, il primo dei quali è anche alla base di raccolte epistolari coeve: la cronologia e l'identità dei destinatari [1], segue che alla base di ciascuna serie di *A* è mantenuto almeno una dei criteri detti, e precisamente il secondo. In conseguenza

1. Cf. Š e v č e n k o, op.cit., p. 17, n. 1.

10 - 5 - 1973

di quanto s'è affermato prima, è facile inserire nella raccolta di *P* le lettere che in questa mancano, essendo esse tramandate dal solo codice *A*: le epp. 10 - 11 *A* fra le epp. 86 - 87 *P*, le epp. 20 - 22 *A* fra le epp. 94 - 95 *P*. Risulta problematico tuttavia l'inserimento delle epp. 6 e 24 *A*: la prima può trovar posto tanto fra le epp. 82 - 83 *P* quanto fra le epp. 83 - 84 *P*; la seconda può tanto seguire l'ep. 95 *P* quanto precedere l'ep. 64 *P*, o avere altra diversa collocazione.

Ammettendo che l'ep. 6 *A* sia da inserire fra le lettere 83 - 84 *P*, il gruppo in questione risulterebbe cosí composto all'origine: epp. (24 A), 64 - 83 *P*, 6 A, 84 - 86 *P*, 10 - 11 A, 87 - 94 *P*, 20 - 22 *A*, 95 P, (24 A).

2. Collazione del ms.

È opportuno far precedere la collazione del ms. da una breve nota descrittiva. Il cod. *Ambros. gr. C 71 sup.* (= *A*), ms. membranaceo del sec. XIV (o piú precisamente, come i citati *Paris. gr. 2105 (= P)* e *Patm. 127 (= Pa)*, del primo terzo di quel secolo [1]), presenta una scrittura generalmente ordinata e simmetrica, con poche abbreviazioni. L'ortografia è quella comune a tutti i mss. del tempo; non mancano infatti esempi di grafia congiunta di preposizioni e di articoli in proclisi [2]: *καταπρανοῦς* (ep. 61 B o i s s., p. 68,17), *καθόσον* (ep. 80, p. 98,19), *κατῖσον* (ep. 83, p. 103,13), *τουλοιποῦ* (ep. 83, p. 103,18) [3]; e non infrequente è l'uso del doppio accento sulla stessa sillaba: *e.g.* ep. 83, p. 103,17 *ναὶ̀*; ep. 83, p. 105,5 *ἂ̀ν* [4]. Per quanto riguarda l'enclisi, lo scriba di *A* segue in genere la consuetudine bizantina: *e.g.* ep. 79, p. 98,10 *ἄλλῳ τῳ*.

Notiamo infine che il testo, che è stato qua e là corretto dalla stessa mano o da mano diversa ma coeva, è viziato da parecchi errori di pronuncia.

Ed ecco la collazione del ms., condotta sul testo del Boissonade,

1. Cf. V e r p e a u x, op.cit., p. 21.
2. Cf. Š e v č e n k o, op.cit., pp. 182 - 183.
3. La grafia *τολοιπόν, τουλοιποῦ,* già in voga nel sec. XII, è censurata da Tzetzes in uno *scholion* alle sue Historiæ (schol. ad Hist. II 310 = p. 558 Leone).
4. Cf. Š e v č e n k o, op.cit., p. 183 e n. 1; W. J. W. K o s t e r, De duplici accentu eidem syllabæ superscripto, in Philologische Wochenschrift 58 (1938), pp. 335 sgg.; I d., Autour d'un manuscrit d'Aristophane écrit par Démetrius Triclinius, Groningen 1957, pp. 248 sgg.; I d., in Jo. Tzetzæ Commentarii in Aristophanem edd. L. M a s s a P o s i t a n o, D. H o l w e r d a, W. J. W. K o s t e r, Fasc. I, Groningen - Amsterdam 1960, pp. LII - LIII.

che, ripetiamo, riproduce quello di *P* [1]: sono tralasciate, perché sostanzialmente inutili alla critica del testo, le minuzie ortografiche e d'accentazione:

ep.			
7	Boiss.,	p. 10,23 *inscr.*	*καὶ σημεῖον* Boiss. (= *P*) : *σημεῖον A*
7	—	p. 11, 9	*τόνον : λόγον*
9	—	p. 13, 1 *inscr.*	om., sed exhib. *B'*
9	—	p. 14, 3	*μακαρίζω : μακαρίζω καὶ πολλῷ γε μᾶλλον μακαρίζω*
30	—	p. 35,13	*κλέπτει : κρύπτει*
30	—	p. 35,22	*θαῦμα : θαῦμα οἱονεὶ*
30	—	p. 36,10	*ἐσχηκότα : ἔχοντα*
31	—	p. 37, 4	*καὶ ἐγκαλυφθείη* om.
31	—	p. 37,25	*ἡμαρτηκὼς : ἁμαρτήσας*
32	—	p. 38, 3 *inscr.*	*τῷ αὐτῷ : τῷ ξανθοπούλῳ κυρῷ θεοδώρῳ*
32	—	p. 38, 5	*οὐδαμῶς : μηδαμῶς*
32	—	p. 38, 5	*λόγους : τοὺς λόγους*
32	—	p. 38,27	*τι : τοι*
32	—	p. 39, 7	*ἴσα : ἶσα*
32	—	p. 39, 8	*νοῦ περιουσίᾳ : περιουσίᾳ νοὸς*
33	—	p. 39,14	*ἤ τι* coni. Boiss. : *ἢ τί AP*
33	—	p. 40, 2	*καὶ ἡμεῖς : ἡμεῖς*
33	—	p. 40, 9	*ἔντορνον : εὔτορνον*
33	—	p. 40,13	*ταύταις* coni. Boiss. : *τούτοις AP*
33	—	p. 40,19	*συνεισῆλθε : συνῆλθε*
33	—	p. 41, 1	*μερίδος* om.
34	—	p. 41,16 *inscr.*	om.
60	—	p. 67,12	*μὴ* om.
60	—	p. 67,24	*μετέχοντα : μετέχοντας*
61	—	p. 68, 9	*ποικίλος : ποικίλως*
61	—	p. 68,10	*ἴσα : ἶσα*
62	—	p. 69,20	*καταβάντος : καταβάντος ἐπὶ τῆς γῆς*
64	—	p. 75, 5	*τελοῦμεν : διατελοῦμεν*
65	—	p. 77,11	*τἄλλα : τἆλλα*
65	—	p. 77,13	*ἡμᾶς αὐτοὺς* : inv. ord.
65	—	p. 78,11	*τἄλλα : τἆλλα*

1. Alcune lezioni dell'edizione del Boissonade sono però evidenti errori di stampa: ep. 66, p. 80$_{18}$ *παὶ* (in luogo di *καὶ*), ep. 72, p. 85$_{2}$ ed ep. 76, p. 92$_{6}$ *ἐνδέως* (in luogo di *ἐνδεῶς*), ep. 81, p. 99$_{24}$ *πειθοῦσι* (in luogo di *πείθουσι*).

ep.			
65	Boiss.,	p. 79, 1	*νέμῃ : νέμοι*
66	—	p. 79, 8	*εὐφράναι... δ' ἴσον : εὐφρᾶναι... δ' ἶσον*
67	—	p. 81, 1 *inscr.*	*τῷ πρωτοβεστιαρίῳ : τῷ πρωτοβεστηαστηρίῳ* (sic)
67	—	p. 81,13	*οἶδεν : εἶδεν*
67	—	p. 81,14	*οἶδε : εἶδε*
67	—	p. 81,19	*ἐξηραμμένα* coni. Boiss.: *ἐξηραμένα AP*
67	—	p. 81,25	*τι : τοι*
70	—	p. 84, 2	*ἐν τοῖς ἀφθάρτοις καὶ μένουσιν ἀεὶ* om.
71	—	p. 84, 4 *inscr.*	*τῷ αὐτωρειανῷ* add.
71	—	p. 84,22	*εἴη : οἴει*
72	—	p. 85, 4	*ὅσα δυνατὰ : ὅσων δύνανται*
72	—	p. 85,10	*πεδήσας : συγκλείσας*
72	—	p. 85,11	*εἰωθεῖαν P : εἰωθυῖαν A*, coni. Boiss.
72	—	p. 85,13	*ἴσα : ἶσα*
72	—	p. 85,16	*τέχνῃ : γλώττῃ*
72	—	p. 85,16	*ὅτ' ἂν : ὅταν*
73	—	p. 86,11	*τοῦτο* om.
73	—	p. 86,14-15	*φαῖμεν ἂν : φαμεν*
73	—	p. 86,18	*ἴσον : ἶσον*
73	—	p. 86,30	*ἡμᾶς : ὑμᾶς*
73	—	p. 87, 8	*ἧ* coni. Boiss. : *εἴ AP*
73	—	p. 87,12	*ἕτερον ἂν ἔχοις : ἂν ἔχοις ἕτερον*
73	—	p. 87,14	*τοσαῦτα δὲ πέμψας* om.
74	—	p. 87,17	*οὔκουν : οὐ μὴν*
74	—	p. 88, 1	*χάριν μόνον : μόνου χάριν*
74	—	p. 88,16	*σε : γε*
74	—	p. 88,28	*τι : τοι*
74	—	p. 89, 3	*δυοῖν : δυεῖν*
74	—	p. 89, 6	*ἐποιεῖτο τεταρταῖος : ἐποίει ὁ τεταρταῖος*
74	—	p. 90, 4	*τι : τοι*
74	—	p. 90, 7	*προστιθεὶς : προσ*$^{\tau\iota}$*θεὶς*
74	—	p. 90,20	*τι : τοι*
76	—	p. 92,15	*εἴσῃ : οἴσῃ*
78	—	p. 94,15	*δ' ἄλλα : δ' ἀλλὰ*
78	—	p. 95, 3	*αὐτοπρόσωπον : αὐτοπροσώπως δὲ μᾶλλον*
78	—	p. 96,10	*πρὸς* om.
78	—	p. 96,21	*μηδεμίαν : οὐδεμίαν*
81	—	p. 99,11	*ἀσθενεῖς : ὡς ἀσθενεῖς*
81	—	p. 100,14	*καὶ* om.

ep.			
81	B o i s s.	p. 100,17	αὐτίκα βαδίζοντας, αὐτίκα quidem postea deleto
82	—	p. 101, 8	εἰ supra lineam
82	—	p. 101,12	δοκιμάσωμεν : δοκιμάσομεν post corr(ectionem), δοκιμάσωμεν ante corr.
82	—	p. 101,13	προσσχόντες : προσχόντες
82	—	p. 101,32	ἔστι om.
83	—	p. 103, 1 *inscr.*	om.
83	—	p. 103,25	πλῆθος : πλῆθος ἕτερον
83	—	p. 103,27	κἂν : καὶ
83	—	p. 103,28	πράττοι : πράττει
83	—	p. 104, 4	ἥξοι : ἥξῃ post corr., ἥξοι ante corr.
83	—	p. 104,28	δὴ om.
83	—	p. 104,29	περιτύχῃς coni. Boiss.: : περιτύχοις *AP*
83	—	p. 104,30	καταβαλόμενον : καταβαλλόμενον
83	—	p. 105, 1	ἔχῃς : ἔχοις ante corr., ἔχῃς post corr.
84	—	p. 106,11	ἀπαραμύθητα *P* post corr., Boiss.: ἀπαραμυθήτως *P* ante corr., *A*
84	—	p. 106,20	τὰ inser. Boiss.: om. *AP*
85	—	p. 107,25	ἐμοὶ : ἐμῇ
85	—	p. 107,29	ἐς ὅσον εἰκὸς ἦν ἔστεργον : ὡς γαμβρὸν ἔχων ἔστεργον
86	—	p. 108,28 *inscr.*	om.
86	—	p. 109, 5	τἆλλα : τἄλλα
86	—	p. 110,12	θεοῦ μῆνιν : θεομηνίαν
86	—	p. 110,18	γνησίου : πατρὸς
86	—	p. 110,20	εὐθὺν : εὐθὺς
87	—	p. 112, 5 *inscr.*	τῷ αὐτῷ : τῷ πρωτοσεβαστῷ καὶ πρωτοβεστιαρίῳ καὶ μεγάλῳ λογοθέτῃ τῷ μουζάλωνι
87	—	p. 112,11	χρῆσθαι : κεχρῆσθαι
87	—	p. 112,14	ἡμερῶν : ἡμέραις
87	—	p. 113, 2	εἵνεκα : ἕνεκεν
87	—	p. 113,3-4	τῶν εἰς ἡμᾶς χάριν δεινῶν πεπραγμένων, καὶ γοῦν ἀδίκως ἐπενηνεγμένων κακῶν : τῆς ἀτιμίας ἕνεκα καὶ τῆς συμφορᾶς καὶ τῶν ἀδίκως ἐπενηνεγμένων ἐμοὶ μεγάλων κακῶν
87	—	p. 113, 5	ἀληθῆ : ἀληθῆ δὲ
87	—	p. 113, 7	πλείστης ὅσης : πολλῆς
87	—	p. 113, 8	προσενηνεγμένους : προσφερομένους
87	—	p. 113,10	ὄντας : ὄντας δηλονότι

ep.			
87	B o i s s.	p. 113,14	τι : τοι
87	—	p. 113,19	πάντας om.
87	—	p. 113,20	καθόσον : ὅσον
87	—	p. 114,11	περιπέσῃ : περιπέσοι
87	—	p. 114,13	ὡς om.
87	—	p. 115,18	ἐντύχῃ : ἐντύχοι
87	—	p. 115,23	ἐξητασμένον : ἐξετασθέντα
87	—	p. 115,24	ῥᾶον : ῥάως
87	—	p. 115,26	ἀφῃρημένον : ἀφαιρεθέντα
87	—	p. 116, 5	ὢ coni. Boiss. : ὦ *AP*
87	—	p. 116, 6	οἱ λῃσταὶ : οἱ ἐπ᾽ ἐμὲ λῃσταὶ
87	—	p. 116,14	τῆς ἀπονοίας : τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀτιμίας
87	—	p. 117, 7	βεβαίως om.
88	—	p. 119, 4	μήτι : μήτοι
89	—	p. 119,22	προσσχὼν : προσχὼν
89	—	p. 120,12	ὢ *P* an Boiss. ? : ὦ
89	—	p. 120,26	τοῦτο : δὴ τοῦτο
89	—	p. 120,36	τι : τοι, -ο- quidem postea deleto
89	—	p. 122,11	προβαλόμενος : προβαλλόμενος
89	—	p. 122,29-30	δ᾽ ἐκ σαυτοῦ : δ᾽ ἐξ αὐτοῦ
89	—	p. 123,22	μόνην : μόνον
89	—	p. 123,32	δὴ coni. Boiss. : δὲ *AP*
89	—	p. 124,18	λίπῃς : λίποις
89	—	p. 124,20	ἕξοι : ἕξει
90	—	p. 125, 6	οὔ τι : οὔ τοι
90	—	p. 125,10	ἐναποτίζεσθαι : θησαυρίζειν
90	—	p. 126, 7	καὶ : ναὶ
91	—	p. 126,13	τι : τοι
92	—	p. 127,11	πέμπω τάδε : inv. ord.
92	—	p. 127,11	δοκιμάσῃς : δοκιμάσοις
92	—	p. 127,18	πρὸς : καὶ πρὸς
93	—	p. 128, 9	ἱκετείαν : ἱκεσίαν
94	—	p. 129,32	διατιθέναι : δια- supra lineam
94	—	p. 130, 3	ἐπιθυμοῦσι : ἐπιποθοῦσι
95	—	p. 131, 8 *inscr.*	Ἐποιήθη τινὶ τῶν ἑταίρων κατὰ χρείαν πρὸς ἕτερον : τοῦ υἱοῦ τοῦ παρακοιμωμένου
95	—	p. 132,13	μόνον : μόνον σὲ
95	—	p. 132,18	δοκιμάσοις ἂν : δοκιμάσεις, ἂν quidem eraso
95	—	p. 132,25	ἢ *P* : ἦ *A*, coni. Boiss.
95	—	p. 133,14	ἶσα : ἴσα

ep.		
95	B o i s s., p. 133,15	*νέμης* : *νέμοις*
95	— p. 133,18	*τῶν πόνων* : *πόνων*

Accanto ad un discreto numero di lezioni chiaramente deteriori, di vere e proprie trivializzazioni dovute spesso alla pronuncia (si tratta in genere di errori iotacistici), accanto a certe gravi omissioni imputabili all'incuria dello scriba, il ms. tramanda un gruppo di lezioni sicuramente poziori, che eliminano guasti e corruttele di *P*, in qualche caso difficilmente sanabili per congettura. Tali, ad es., quelle di ep. 9, p. 14,3 (l'omissione della linea in *P* si spiega verosimilmente come errore di omoioteleuto); ep. 71, p. 84,22 (la nuova lezione appiana la difficoltà già notata dall'editore); ep. 75, p. 89,5; ep. 88, p. 119,4; ep. 90, p. 126, 7; etc. Il ms. conferma inoltre due congetture, peraltro facili, del Boissonade: ep. 72, p. 85,11; ep. 95, p. 132,25.

Il codice presenta infine un numero piuttosto cospicuo di varianti qualitativamente non inferiori a quelle di *P* o comunque di ugual valore: *e.g.* ep. 7, p. 11,9; ep. 30, p. 36,10; ep. 31, p. 37,25; ep. 32, p. 39,8; ep. 72, p. 85,4.10.16; ep. 73, p. 86,14-15; p. 87,12; ep. 74, p. 87,17; p. 88,1; ep. 85, p. 107,29; ep. 86, p. 110,12.18; ep. 87, p. 113,3-4.7.8.10; p. 115,23.24.26; p. 116,14; ep. 90, p. 125,10; ep. 92, p. 117,11; ep. 93, p. 128,9; ep. 94, p. 130,3. Che codeste divergenze siano da imputare ad un certo *studium novandi* dello scriba di *A*, è assolutamente da escludere, ed è parimenti da escludere che esse si siano venute a formare nel breve lasso di tempo che dovè intercedere fra l'esemplare e la copia. Qui i copisti non c'entrano; le varianti in questione devono risalire allo stesso autore. Se così è, le selezioni conservate nei nostri mss. sono state eseguite su due esemplari che riproducevano due diverse edizioni dell'epistolario di Chumno.

3. Le lettere inedite.

Ep. 1 = 6 A: è anepigrafa nel ms., ma è probabile, per le ragioni che esporremo, che il suo destinatario sia Teodoro Muzalone, il consigliere fidato di Andronico II, morto nel 1294 [1].

In essa Chumno allude espressamente allo stato di profonda prostrazione in cui versava prima di ricevere, per mezzo di suo fratello

1. Cf. V. L a u r e n t, La date de la mort de Jean Beccos, in Échos d'Orient 25 (1926), pp. 318 - 319; V e r p e a u x, op.cit., p. 39; I d., in Revue des Études byzantines 17 (1959), p. 170; Š e v č e n k o, op.cit., p. 147 e n. 5.

(Teodoro?) [1], le epistole consolatorie inviategli dal suo corrispondente, che hanno immediatamente alleviato il suo dolore. La sventura che l'ha colpito è grande, ma egli sa che l'amico se ne conduole sinceramente e questo lo conforta.

Non s'attingono dalla lettera elementi per stabilire di che genere sia la *τοσαύτη συμφορά* che ha procurato *πάθος* al dotto, e sarebbe estremamente arrischiato formulare una qualche ipotesi. Un'indiretta allusione ad essa par che vi sia nell'epistola che segue indirizzata a Teodoro Muzalone (ep. 7 *A* = 84 B o i s s., pp. 105 - 107), il cui inizio contiene un richiamo esplicito ad un'analoga situazione psicologica, che il protovestiario conosce fin troppo bene e che è connessa con la dolorosa vicenda che si è abbattuta recentemente su Chumno (ep. 84 B o i s s., p. 105,15 sgg.: *Περὶ δὲ τῶν καθ' ἡμᾶς ὡς ἔχομεν ἀθλίως ἐκ τοῦ προσφάτως ἐπισυμβάντος πάθους, κοινοῦ μὲν ἴσως καὶ τοῖς ἄλλοις... οἶδας, καὶ ἀκριβῶς οἶδας*). Ed è particolarmente significativo il fatto che lo scrittore bizantino insista sulla cognizione del suo stato d'animo da parte del destinatario dell'epistola. Le due lettere paiono strettamente legate fra loro, e questo anche per il tono generale che le caratterizza, sicché è probabile che esse siano destinate alla stessa persona: al protovestiario Teodoro Muzalone. Un elemento esterno conferma forse tale ipotesi: il criterio dell'identità dei destinatari che, come s'è visto, è alla base dell'ordinamento epistolare all'interno delle sequenze riscontrate nel primo gruppo di lettere.

Va da sè che l'epistola, se effettivamente è indirizzata a Muzalone, è stata scritta prima del 1294.

Epp. 2 - 3 = 10 - 11 A: senza dubbio le due lettere, che sono prive d'*inscriptio* nel ms., sono indirizzate ad uno stesso destinatario; in entrambe infatti Chumno, a dispetto del proverbio nostrano che si attaglia perfettamente al caso: «a caval donato non si guarda in bocca», rimprovera scherzosamente il destinatario delle epistole per avergli inviato un dono non gradito: un cavallo vecchio e male in gambe, un vero brocco.

Le due lettere, che hanno un carattere squisitamente retorico, non contengono allusioni tali da consentire l'identificazione del destinatario. Se però si tien conto del criterio testé menzionato che è alla base dell'ordinamento epistolare, è lecito concludere che anche queste due lettere, che sono inserite nel gruppo di quelle inviate a Teodoro Muzalone, sono indirizzate allo stesso protovestiario.

1. Su Teodoro Chumno cf. V e r p e a u x, op.cit., p. 47.

Epp. 4 - 6 = 20 - 22 A: destinataria delle tre lettere è Irene - Eulogia Paleologina, la bella figlia di Niceforo Chumno, andata sposa nel 1303/4 al despota Giovanni Paleologo, figlio primogenito del basileus Andronico II e di Irene di Monferrato [1].

Le epistole, che sono evidentemente legate fra loro, furono scritte da Chumno nello stesso ordine col quale sono state tramandate [2], e, verosimilmente, a distanza di assai poco tempo l'una dall'altra. E poiché, quando Chumno le scrisse, il genero era ancora in vita [3] per la loro composizione è lecito fissare come *terminus post quem* il matrimonio di Irene col despota Giovanni (1303/4) e come *terminus ante quem* la morte di quest'ultimo, avvenuta, come si sa, nell'anno 1307/8 [4].

Quanto all'allusione, piuttosto vaga, contenuta nella seconda delle tre lettere, ad un torto fatto a Chumno dal principe d'Acaia, è difficile dire a cosa lo scrittore bizantino intenda riferirsi, ed è altrettanto difficile stabilire di quale principe si tratti: se di Filippo di Savoia, che regnò sulla Morea negli anni 1301 - 1304, o del suo successore, Filippo di Taranto, che assunse effettivamente il titolo di principe d'Acaia nel 1307 [5].

Ep. 7 = 24 A: il destinatario di questa lettera, che è anepigrafa nel ms., è certamente un personaggio importante, che accorda a Chumno la sua amicizia, un uomo di alto e schietto sentire, e dotto come nessun altro dei suoi contemporanei e dei sapienti del buon tempo antico. La sua identificazione è dubbia e ci asteniamo almeno per ora dal formulare ipotesi.

---

1. Cf. L a u r e n t, Une princesse byzantine au cloître. Irène - Eulogie Choumnos Paléologine, fondatrice du couvent de femmes τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος, in Échos d'Orient, 29 (1930), pp. 37 sgg.; A. T h. P a p a d o p u l o s, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938 (rist. Amsterdam 1962), nr. 61, pp. 38 - 39; V e r p e a u x, op.cit., pp. 43 sgg.; Š e v č e n k o, op.cit., p. 7 e n. 1.

2. L'ultima delle tre lettere contiene infatti un preciso riferimento alle due precedenti (cf. ep. 6 [= 22 *A*], ll. 1 sgg.), la seconda alla prima (cf. ep. 5 [= 21 *A*] l. 1.

3. Nella prima lettera Chumno chiede alla figlia notizie di suo marito (cf. ep. 4 [= 20 *A*], ll. 5 sgg.).

4. Cf. L a u r e n t, Une princesse byzantine, art.cit., p. 42; P a p a d o p u l o s, op.cit., loc. cit.; Š e v č e n k o, Le sens et la date du traité «Anepigraphos» de Nicéphore Choumnos, in Acad. royale de Belgique, Bull. de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 5e s., 35 (1949), pp. 485 - 487; V e r p e a u x, op.cit., p. 48; Š e v č e n k o, Études, op.cit., pp. 125, 277 sg.

5. Cf. A. B o n, La Morée franque. Recherches historiques topographiques et archéologiques sur le principauté d'Achaïe (1205 - 1430), Paris 1969, pp. 173 - 187.

Ecco, infine, l'edizione delle 7 lettere tramandate dal solo cod. *A*. Essa riproduce fedelmente il testo del ms., di cui tuttavia ripudia certe particolarità ortografiche e d'accentazione, alle quali s'è accennato sopra; di esse non è stata fatta menzione nell'apparato, che è perciò poverissimo.

Per gl'indirizzi, è stato seguito *grosso modo* il criterio adottato dal Lœnertz nella sua monumentale edizione dell'epistolario di Demetrio Cidone [1]: alle *inscriptiones* greche tramandate dal ms. o aggiunte per congettura, tengono dietro indirizzi piú completi in latino.

---

1. Cf. Démétrius Cydonès, Correspondance publiée par R. J. L o e n e r t z O. P., II, Città del Vaticano 1960 [Studi e testi 208], p. VII.

1. ⟨Τῷ πρωτοβεστιαρίῳ τῷ Μουζάλωνι⟩
Theodoro Muzaloni, protovestiario

[f. 204v] *Εἶχον μὲν αὐτὸς παντελῶς ἀπαραμυθήτως πρὶν ἢ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ Χούμνου τὰ σὰ δέξασθαι γράμματα. Ἐπεὶ δ' αὐτὰ τὰ γράμματα ἐδεξάμην, ἔστι μὲν ἀληθὲς εἰπεῖν ὅτι καὶ παραμυθίαν τοῦ πάθους εὐθὺς ἐδεξάμην· ἔστι δ' ἀληθὲς ὁμοίως εἰπεῖν ὅτι καὶ μετέσχον ἕτερον τρόπον λύπης ἐπὶ πλέον. Καὶ γὰρ τὸ μὲν συναλγῆσαι τὴν σὴν χρηστοτάτην ψυχὴν καὶ συμπαθῆσαι τοσαύτῃ συμφορᾷ χρησαμένοις ἡμῖν, παράκλησιν ἡμῖν* [f. 205r] *καὶ οὐ μετρίαν ἐνήνοχεν, ἀπαρακλήτοις τέως τὸ πρότερον παντάπασι νομιζομένοις. Παρεμυθήσατο δ' οὕτως ἱκανῶς, ὅτι δὴ καὶ σαφῶς κἀντεῦθεν ἐπέγνωμεν ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ὀδυνώμενόν σε κακῶν καὶ ἐπικαμπτόμενον ἡμῖν δεινῶς καταπονουμένοις· πλὴν ἀλλ' αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ παρακληθῆναι ποιῆσαν, αὐτὸ δὴ τοῦτο πεποίηκε καὶ πλέον ἀνιαθῆναι· πεποίηκε δὲ πῶς; ὅτι καὶ εὐθυμίαν ἡμεῖς παρὰ θεοῦ σοι καθ' ἑκάστην ἐπευχόμενοι ὡς καὶ πᾶν ἕτερον ἀγαθὸν καὶ βουλόμεθα καὶ ἐπευχόμεθα, ὠδυνήθημεν εἰκότως ὑπὲρ ὧν αὐτὸς ὠδυνήθης, ἡμῶν πραξάντων ἀθλίως· ὥστε εἰ ἀπαθῶς μᾶλλον ἔχων ἤνεγκας τὰ συμπεσόντα ἡμῖν χαλεπὰ καὶ λύπης πάσης χωρὶς παρακαλῶν ἦσθα, ἐπὶ πλέον ἂν ἦσθα παρακαλῶν καὶ κουφίζων ἐπὶ πλέον ἡμᾶς τῆς ἐκ τῶν ἐπισυμβάντων ἀθυμίας. Οὐ μὴν* [f. 205v] *ἀλλ' ἐπειδὴ παρὰ τῷ θεῷ μέγας οἷος κεῖται μισθὸς ταῖς συμπαθεστάταις ψυχαῖς καὶ ὧν ὁ τρόπος φιλανθρωπία, αὐτὸς ἀντιμετρήσαι καὶ τῇ σῇ φιλανθρωποτάτῃ ψυχῇ ἢ μᾶλλον ἐς τὸ πολλαπλάσιον μετρήσαι ἀντὶ τῆς περὶ ἡμᾶς μεγάλης ταύτης συμπαθείας, μεγάλους καὶ δαψιλεῖς τοὺς μισθοὺς ἀπονέμων ἄλλα τε πάντα, ὅσα δηλαδὴ ἀγαθά, καὶ διηνεκῆ ῥᾳστώνην εἰς ἀληθινὴν καὶ μόνιμον εὐφροσύνην. Ὡς ἂν ἐντεῦθεν ἔχοις καὶ ἡμᾶς αὐτὸ δὴ τοῦτο βεβαιωσαμένους, ὅπερ καὶ βούλει διὰ τῶν γραμμάτων πείθειν ἡμᾶς εἶναι, τῶν μὲν ἰδίων ὡσανεὶ κακῶν ὑπερφρονοῦντας, ὑπερφρονοῦντας ὁμοίως, καὶ πάντων ἀλγεινῶν κἂν καὶ ὑπερβολὴν ὀδυνῶν φέρῃ, πρὸς σὲ δὲ μᾶλλον κατὰ τὸ ἐγχωροῦν μεθαρμοζομένους ἐπιλήσμονας γίνεσθαι τῶν ἰδίων δυστυχημάτων· γίνεσθαι δὲ πῶς; ἐν τῷ γνησίως δηλονότι βλέπειν πρὸς τὴν* [f. 206r] *ἐκ θεοῦ κατ' εὐχὴν ἡμῶν λαμπρὰν σὴν εὐδαιμονίαν καὶ συμμετέχειν αὐτῆς οὐδὲν ἧττον νομίζειν ἢ ὡς αὐτὸς φαίνῃ τῶν καθ' ἡμᾶς ἀνιαρῶν συμμετέχων.*

---

1 - 2 *τοῦ ἀδελφοῦ Χούμνου* : Theodorus, ut videtur

Inscr. inserui || 19 *μετρήσαι* scripsi: *μετρῆσαι* cod.

2. ⟨Τῷ πρωτοβεστιαρίῳ τῷ Μουζάλωνι⟩

[f. 212r] *Δῶρον ἡμῖν ἔπεμψας ἵππον, ὃν εἴ γε μὴ πέπομφας, πλέον ἂν ἦσθα πρὸς χάριν πράξας. Ἐπεὶ καὶ ἡμεῖς ἅμα τ' εἴδομεν καὶ κέρδος μᾶλλον νομίσαντες ἀποπέμψασθαι τάχιον ἢ κατασχεῖν, εὐθὺς ὡς ἐνομίσαμεν ἀποπέμψαι* [f. 212v] *διενοήθημεν. Οὕτω δὲ διανοηθέντες αὖθις κατέσχομεν· κατέσχομεν δὲ οὐχ ἵν' αὐτῷ ποτε καὶ χρησαίμεθα (πῶς γὰρ ἄν τις ὄντι γε τοιούτῳ χρήσαιτο, εἰ μὴ βούλοιτο πρότερον μηδαμῶς ἔχειν ἑαυτῷ τοῦ λοιποῦ χρήσασθαι;), ἀλλὰ διὰ τοῦτο μᾶλλον κατέσχομεν, ἵνα μὴ σὲ τὸν φίλον ἀνιάσωμεν, χάριν οὕτω καλὴν ἀντιστρέφοντες, καί σοι περικόψωμεν ἡδονὴν οὐ μικρὰν ἐκ τῆς ἀπαλλαγῆς αὐτῆς γενομένην.*

3. ⟨Τῷ αὐτῷ⟩

Ἢ μὴ διδόναι ἢ χρηστὰ διδόναι, κοινὴ παροιμία, ἥ γε θεσπίζει καὶ φαύλην πᾶσαν δωρεὰν πεμπομένην μηδὲ διαλλάττειν τῆς τῶν λίθων βολῆς. Σὺ δ' ἡμῖν δῶρον βουληθεὶς θεῖναι, τῆς μὲν κοινῆς ταύτης παροιμίας καὶ γνώμης ἠλόγησας, ἔπεμψας δ' ἵππον δῶρον κακόν· πάντως γὰρ κακὸν τὸ μηδὲν ἀγαθὸν καὶ πρόξενον ζημίας. Ὅτι δὲ τοιοῦτος ὁ παρὰ σοῦ πεμφθεὶς [f. 213r] *ἡμῖν ἵππος, αὐτός τε οἶδας· καὶ πῶς τις ἕτερος εὐθὺς ἂν κατιδὼν γνοίη; ἅμα τε γὰρ ἴδῃ καὶ γνοίη, ὡς χρὴ τὸν ἔχοντα, πρῶτα μὲν σφόδρα περὶ αὐτὸν ἐκδαπανηθῆναι, ἐφ' ᾧ ψυχὴν αὐτῷ συστῆσαι καὶ ἀνακαλέσασθαι σάρκα πάλαι φθαρεῖσαν συμπῆξαί τε ὀστᾶ καὶ νεῦρα τονῶσαι, οὐχ ἵνα φόρτον ἐπὶ νώτων ἀράμενος ἐν ἰσχύι φέρῃ (πῶς γὰρ ὅς γε αὐτὸς ἑτέρου δεῖται ὡς ἂν αὐτὸν ἀράμενος ἐπὶ νώτου φέρῃ;), ἀλλὰ διὰ τοῦτο μᾶλλον νομίσει δεῖν σπουδάσαι τονῶσαι, ἵνα δηλονότι μὴ διάλυσιν παντελῆ καὶ μικρὰ κινηθεὶς πάθῃ, ὑπὸ μακρᾶς ἀσιτίας ὁμοῦ δὲ καὶ γήρως μακροῦ παντάπασιν ἐκλελυμένος. Εἶτα τί γενήσεται χρήσιμος τῷ κεκτημένῳ; πρὸς οὐδὲν ἕτερον πάντως ἢ ἀργὸν ἔχειν τρέφειν, ὃ δὴ μεγίστην ἐγὼ τίθεμαι ζημίαν καὶ σύ γε, τἀληθῆ βουλόμενος λέγειν, ἐρεῖς* [f. 213v] *ὡς δικαίως καὶ καλῶς τοῦθ' οὕτως ἐγὼ τίθεμαι. Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ τοιοῦτός γε οὗτος ὁ σός, μηδενὸς δηλονότι τῶν ἀγαθῶν μετέχων ὅθεν δὴ χρηστὰ πέφυκεν ἵπποις, ἀλλ' ἐτῶν πλείστων πάνυ γηραιὸς ὢν μετέσχε, καὶ τῶν ὁμογενῶν, εἴ γε πάντων ἥττηται καθ' ὅσα πάντα*

Ep. 2, 1 cf. Synes. ep. 40 He. *ἔπεμψά σοι δῶρον ἵππον* || ep. 3, 1 *παροιμία* : desideratur in CPG.

Ep. 2, inscr. inserui || ep. 3, inscr. inserui || 7 *ἴδῃ* cod. post corr.: *ἴδοι* cod. ante corr.

πρὸς φιλοτιμίαν αὐτοῖς τυγχάνει, ἀλλ᾽ ἔτεσι πλείστοις ἐπὶ πλεῖστον πάντων προέχει. Οὐκοῦν τῆς καθωμιλημένης κοινῆς παροιμίας τῆς *οὐ κλᾶται κακὸν ἄγγος* λεγούσης (Apostol. IX 36 = CPG II 471), ἑτέραν αὐτὸς εὗρον πολλῷ βεβαιοτέραν καὶ σὺ μάνθανε παρ᾽ ἡμῶν ὡς πάνυ φαῦλος ἵππος οὐ φθείρεται ῥᾳδίως.

4. Πρὸς τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα τὴν εὐτυχεστάτην βασίλισσαν Irenæ Eulogiæ Palæologinæ

a. 1303/4 - 1307/8

[f. 233v] Ὑγιαίνοις ἡ πανευτυχεστάτη βασίλισσα, ὑγιαίνοις καὶ τἆλλα πάντα παντάπασιν εὖ καὶ καλῶς ἔχοις, χορηγοῦντός σοι τοῦ θεοῦ ὁμοῦ μὲν ὑγείαν πᾶσαν, ὁμοῦ δὲ καὶ σύμπασαν εὐθυμίαν, ἀλλὰ καὶ εἴ τι ἕτερον ἀγαθόν, ἅπαν ὁμοῦ χορηγοῦντος. Πλὴν ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐν προοιμίοις ὡς ἔθος καὶ κατ᾽ εὐχήν· τὰ δὲ μετὰ τὴν εὐχὴν ἐρώτησις· ἡ δ᾽ ἐρώτησις· πῶς τὸν ἐν μέσῳ τοῦτον χρόνον ὁ πανευτυχέστατος [f. 234r] ἔσχε δεσπότης; πῶς ἡ σὴ βασιλεία; Καὶ γὰρ ἐγὼ δέδοικα καὶ πολλὰ δέδοικα τήν τε δυσχέρειαν λογιζόμενος τὴν ἐκ τοῦ τόπου, ἐφ᾽ οὗ τὰς διατριβὰς οὐκ οἶδα, πῶς ἐν τοιῷδε καιροῦ ᾑρετίσω ποιεῖσθαι, ὁμοῦ δ᾽ ἀναλογιζόμενος τὸ πνιγηρὸν τῆς ὥρας καὶ τὸ ἐντεῦθεν διεφθορὸς τοῦ ἀέρος τό τε κακόχυμον τῶν ὑδάτων, ἃ δὴ πάντα οὐδὲν ὑγιῆ τὸν τῆς Βροντίτζης περιρρέουσι χῶρον, ἢ μᾶλλον ἐξ αὐτῶν μόνων ἀνίσχοντα τῶν παραλίων πηγῶν πολύ τε ἀποφέρονται τὸ ἐκ τῆς θαλάττης πικρὸν καὶ θερμά τινα ἐκδίδονται ὥσπερ ἐκ βαλανείου, ἑτέρως, ὡς εἰπεῖν, ἔχοντα ἢ ὡς ἡ τῶν ὑδάτων ἔχει ψυχρὰ φύσις. Ἐγὼ γὰρ εἰ καὶ τἆλλα μηδὲν ἐξεταστικός τίς εἰμι οὐδέ τις οὐδαμῶς πολυπράγμων, ἀλλ᾽ οὖν ὑμῶν ἕνεκεν περὶ αὐτοῦ δὴ τοῦτό που ἔνθα τό γε νῦν ἔχον περινοστοῦντες ἐστὲ καὶ πάνυ τοι ἐξετάζων εἰμὶ καὶ πολλὰ πολυπραγμονῶν, πάντων πυνθανόμενος τῶν εἰδότων. Πυνθάνομαι δὲ ὅπως [f. 234v] δηλονότι φύσεως ἔχει καὶ οἷστισιν ἀγαθοῖς ἔχει κατὰ τὴν θερινὴν ταύτην ὥραν δεξιοῦσθαι τοὺς προσφοιτῶντας. Τοίνυν καὶ καταμανθάνω πάντων ἀκούων οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὰ δὴ ταῦτα πλησμίως πλουτεῖν, ὅσα ῥώσεως σώματος καὶ ὑγείας πολέμια. Τὸν μὲν γὰρ ἄλλον ἅπαντα χρόνον ἄριστον εἶναί φασι καὶ τῶν ἄλλων προκεκρίσθαι πῆξαί τε κατοικίαν καὶ διατριβὴν ἡδεῖαν ποιήσασθαι, ἀφθόνως πάντα χορηγοῦντα, ὅσα γῆ καὶ θάλασσα χρηστὰ φέρει, πλὴν γλυκέων ναμάτων· τότε καὶ τὸ περιέχον φασὶν ἄλυπον τὸ ὅλον καὶ προσηνὲς εἶναι, μηδὲν μηδ᾽ ὑπὸ χειμῶνος μηδ᾽ ὑφ᾽ ἑτέρας ἀωρίας τινὸς μεταβάλλον, ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸς ἀναπνοὰς ἥκων ἀὴρ ἥδιστος τότε ἀναπνεῦσαι

Ep. 4, 6 ὁ πανευτυχέστατος... δεσπότης: Ioannes Palæologus || 13 - 14 ὡς - φύσις: cf. Verpeaux, op.cit., pp. 128 - 129.

καὶ κάλλιστος δύναμιν ζωτικὴν σώμασιν ἀνθρώπων ἐνιέναι. Οὐ μὴν ἀλλ᾽ ὅσα τότε ἱλαρὰ καὶ μετὰ τοῦ εὐχρήστου φέροντα ἡδονὴν τοῖς κατοικοῦσιν αὐτὸν νῦν περιίσταται πρὸς ἅπαν τοὐναντίον καὶ ἐπιτήδειός ἐστιν οὐδὲν οὐδ᾽ ἁρμόζων [f. 235r] οὐδενὶ τῷ γε βουλομένῳ καλῶς ἐρρῶσθαι τὸ σῶμα καὶ μακρὰν ἀπῳκίσθαι νοσοποιοῦ χωρίου. Διὰ τοῦτο καὶ δέδοικα κατὰ νοῦν ἐγὼ στρέφων ὅτι ἐν τοιῷδε τόπου τὰς ἀναστροφὰς ὑμεῖς ἐν τοιῷδε καιροῦ ποιεῖσθε· ἀλλὰ μέχρι τίνος ὑμεῖς τῷ οὕτω καλῷ προσταλαιπωρήσετε τόπῳ καὶ ἡμῖν μερίμνας παρέξετε; μέχρι τίνος ἑαυτοὺς ἡμῶν ἀποστήσετε καὶ παρασκευάσετε ἡμᾶς ὀδυνᾶσθαι διπλᾶ, ὅτι τε πόρρωθεν ἀφεστήκατε καὶ ὅτι ἐπὶ τοιούτου ἐφεστήκατε μηδὲν ὑγιοῦς χωρίου; Ἔλθοιτε ἡμῖν καὶ τάχιον ὅσον ἥδεῖς ἐπισταίητε, ὦ πᾶσαν ἐμοὶ χορηγοῦντες ἐκ τῆς παρουσίας γλυκυθυμίαν καὶ τοσαύτην ἴσως, ὅσην ἐκ τῆς διαστάσεως ἀθυμίαν.

5. Πρὸς τὴν αὐτὴν

Καὶ πρώην ἡμεῖς τῇ βασιλείᾳ σου, ὅτι γε κἂν μὴ ἐν ἀλλοτρίοις (οὐ γὰρ τοῦτ᾽ εἴποιμεν εἰδότες τὰ ὑμῶν, οὐκ ἀλλότρια), ἀλλ᾽ ὅμως ἐν ἄλλοις καταλιποῦσα ἡμᾶς ἐν ἑτέροις [f. 235v] αὐτὴ ἀπεδήμησας, καὶ νῦν αὖθις περὶ τῶν αὐτῶν καί γε εἰ πλέον ἐπιβραδύνοις καὶ πλείω καὶ συνεχῆ πέμψομεν. Τῆς γὰρ αὐτοπροσώπου στερηθέντες ὁμιλίας, ὃ δεύτερόν ἐστιν, ἐξ ἀνάγκης ποιοῦμεν· τί δὲ ποιοῦμεν; ὁμιλεῖν διὰ τῶν γραμμάτων πειρώμεθα καὶ ὅτι μὴ αὐτοῖς ἔχομεν ὡσανεὶ τοῖς πράγμασι χρῆσθαι, πρὸς σκιάς τινας αὐτῶν καὶ εἰκόνας τρεπόμεθα, ἀγαπῶντες κἂν εἰ σμικρὸν ἐντεῦθεν καὶ ἰνδάλματι τοῦ κατὰ βούλησιν ἔχωμεν· καὶ γὰρ ὄντως οὐδὲ χωρήσει φύσις γραμμάτων τὸ ἐκ τῆς συντυχίας ἁπάντων ὅλον, ὥστε καὶ τελέως ψυχῆς ἔφεσιν παραμυθήσασθαι, αὐτῆς δὴ ταύτης τῆς ὁμιλίας ἐξηρτημένην. Ἀλλὰ τίς ἐστιν ὁ τοσοῦτον ἡμᾶς ἀδικήσας; τίνος ἐγὼ μᾶλλον δικαίως κατηγορήσω; πότερον αὐτοῦ δὴ τοῦ δαίμονος, ἢ οὐκ αὐτὸς μᾶλλον ἀλλ᾽ ὁ τῆς Ἀχαΐας πρίγκιψ ἡμᾶς ἠδίκησεν; ἦ γὰρ οὐκ ἀδικία τοῦτο, καὶ μὴ ἐν μικροῖς ἀλλ᾽ ἐν μεγάλοις καὶ [f. 236r] πάνυ τοι, μεγάλοις ἡμᾶς ζημιοῦσα; Πάλαι μὲν ἐμοὶ θερμῶς εἶχεν ἡ ψυχὴ ὑμῖν ἐντυχεῖν καὶ οὐδὲν τοσοῦτον ἐνόμιζον ὅπουπερ ἂν τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην ἀνταλλαξαίμην, ὅθεν καὶ ὅσοις τῶν ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐγένετο δεῦρό τε ἀφικέσθαι καὶ τοῦ καλοῦ τοῦδε μάλιστα συνετῶς ἐν πείρᾳ γενέσθαι, τούτους καὶ τοῦ λοιποῦ διατελεῖν εὐδαίμονας ἔλεγον καί γε τῶν ἴσων ἐπιτυχεῖν καὶ αὐτὸς σφόδρα ἐκζητῶν ἤμην. Ἢ τί ἄν, ἔλεγον, χρῆμα γένοιτο κάλλιον ἀνδρὶ σπουδαίῳ νοῦν καὶ σύνεσιν πρὸ παντὸς ἑτέρου τεθαυμακότι ἢ ψυχὴν ἐξιστορῆσαι μεγέθει φρονήσεως καὶ πάσαις ἀρετῶν ἰδέαις ἀρίστως κεκοσμημένην; Οὐ μὴν ἀλλ᾽ ἧκε καὶ ἡμῖν αὐτοῖς αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ πάλαι ζητούμενον, καὶ ἡμεῖς εὐθὺς μάλα προθύμως αὐτῷ προσεδράμομεν καί γε ἀφικόμεθα ἐνταῦθα μεθ᾽ ὅσης οὐκ ἔστιν εἰπεῖν τῆς ἐφέσεως, ἐφ᾽ ᾧ καὶ κατοπτεῦσαι καὶ προσομιλῆσαι καὶ προσλαλῆσαί σοι,

[f. 236v] *ἀλλ᾽ οὔπω σχεδὸν καθαρῶς ἐνετύχομεν, οὔπω τοῦ καλοῦ τῆς ὁμιλίας οὐδὲ κατ᾽ ὀλίγον ἐνεφορήθημεν καὶ στῆναι αὖθις ἀπὸ μακρόθεν κατεδικάσθημεν. Ὑπὸ τίνος μὲν καὶ πάλιν λέγειν σαφῶς οὐκ ἔχω, λεγέσθω δ᾽ ὅμως ὑπ᾽ ἀγνώμονος δαίμονος καὶ πονηρᾶς τύχης. Ἀλλ᾽ ἐπανήκοις ἡμῖν ὁ τῶν ἀρετῶν περιφανὴς κόσμος, ἡ τῶν λόγων ἡδεῖα Σειρήν, τὸ τῆς φρονήσεως σεμνὸν ταμιεῖον, ἡ πάσης συνέσεως καλλονή, ἡ σοφίας ἁπάσης περικαλλὴς ἑστία, ὅση δηλονότι πρακτική, ἠθικὴ ὅση, ὅση πρὸς ἅπαν ἀρετῶν εἶδος τείνει. Ναί, πάλιν λέγω, τάχιον ἡμῖν ἐπανήκοις, θεοῦ τὴν ἐπάνοδον αὐταῖς ἡμῶν εὐχαῖς αὐτίκα πρυτανευομένου.*

6. *Πρὸς τὴν αὐτὴν*

Μὴ θαυμάζῃς, εἰ καὶ τρίτην ταύτην ἐπιστολὴν ἅμα ταῖς λοιπαῖς πέμπω· καὶ γὰρ οὐ τοῦτο θαυμαστόν, ἀλλ᾽ ὅτι μὴ συχνὰς καὶ πολλῷ πλείους ἐν ταὐτῷ τοῦθ᾽ ἴσθι θαύματος ἄξιον. Τίνος χάριν; [f. 237r] *ἐρῶ ἤδη καὶ μάνθανε. Ἐγὼ νομίζω δι᾽ οὐδὲν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἕτερον τὸ χρησιμώτατον τοῦτο χρῆμα τὰς ἐπιστολὰς ἐπινοηθῆναι, ἀλλ᾽ ἢ ὡς ἂν ἔχοι τις καὶ ἀπόντι προσδιαλέγεσθαι (ᾧ γε δὴ καὶ σφόδρα βουλόμενος μηδαμῶς ἔχοι ὡς παρόντι προσφθέγγεσθαι). Εἰ δὲ τοῦτ᾽ ἐστὶν ἀληθές, καὶ γὰρ ἀληθές, ἔξεστί σοι συλλογιζομένῃ ἐξαριθμεῖν διὰ πόσων ἂν ἡμεῖς ἐπιστολῶν ἐκπλήσαιμεν ὅσον ἐνελίπομεν τῆς αὐτοπροσώπου καλῆς ὁμιλίας, οὐδ᾽ ἑκάστης ἡμέρας ἂν πολλὰς πέμψωμεν καὶ συνεχεῖς, τὸ ἱκανὸν ἂν ἡμῖν γένοιτο πάντως πληρῶσαι, μήτοι γε καθ᾽ ὅσον τὸ πλῆθος αὐτῶν δὴ πάντων τῶν τῆς διαστάσεως ἡμερῶν, εἰ καὶ τὰς ἐπιστολὰς ἐκμετρήσαιμεν. Εἰ δὲ φορτικοί τινες ἴσως ἡμεῖς πολλὰ γράφοντες καὶ διενοχλοῦντες, ἀλλ᾽ οὐκ ἂν εἴποις ἀποφαινομένη τὰ δίκαια ὡς καὶ τῆς διενοχλήσεως ἡμεῖς αἴτιοι· ἀλλ᾽ εἴ γέ τις τῶν ἁπάντων οὐκ ἐνέχεται τῇ αἰτίᾳ* [f. 237v] *καὶ ἡμεῖς πρὸ πάντων οὐκ ἐνεχόμεθα, ἔξεστι δ᾽ αἰτιάσασθαι μᾶλλον καὶ πάνυ τοι δικαίως αἰτιάσασθαι τὸν καὶ τῆς ὑμετέρας ἀποδημίας γενόμενον αἴτιον· παρ᾽ αὐτοῦ γὰρ ἡμῖν τὸ μὴ ἐντυγχάνειν ὅλως ὑμῖν, παρ᾽ αὐτοῦ καὶ τὸ ἀθυμεῖν ἐντεῦθεν καὶ ἐξαπορουμένους ἡμᾶς, πρὸς αὐτὰ δὴ ταῦτα καταφεύγειν τὰ γράμματα σοφιζομένους οὕτως ἐν τῇ διαστάσει τὴν συντυχίαν. Ἀλλ᾽ εἴ τί γε βούλει τοῦ παρ᾽ ἡμῶν ὄχλου καὶ τῶν συχνῶν γραμμάτων εἰς τέλος ἀπαλλαγῆναι καὶ παραμυθήσασθαι ἡμᾶς ἐφ᾽ οἷς ἀθυμοῦμεν, βουλήθητι· παραμυθήσαιο δ᾽ ἄν, εἰ μὴ χρονίαν τὴν ἐνδημίαν, ταχίστην δὲ μᾶλλον θεοῦ συναιρομένου ποιήσαιο.*

7. *Amico nesciocui, docto viro*

[f. 240v] *Εἰ δὲ καὶ δευτέραν ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς τολμῶ πέμπειν ἐπιστολήν, θάρρους πάντως ἐρεῖς, οὐκ ἀπονοίας καὶ ἀγροικίας. Αἴτιον δὲ τοῦ θαρρεῖν, μάλιστα μὲν τὸ τῆς ἐμῆς εὐνοίας ἀνόθευτον· καὶ γὰρ οὕτως ἐχούσῃ ψυχῇ*

συνεσταλμένον μὲν οὐδέν, πᾶν δ᾽ ὅ τι καὶ βούλοιτο μετὰ παρρησίας ἔπεισι καὶ λέγειν καὶ πράττειν· ἔπειτα ἡ χρηστότης καὶ τὸ τῆς γνώμης τῆς σῆς ἐλευθέριον καὶ ἡ περὶ ἡμᾶς φιλικὴ διάθεσις (λέγομεν γὰρ οὕτως, ἐπεὶ μηδ᾽ αὐτὸς ἀπαξιοῖς οὕτω λέγειν) θαρρεῖν δίδωσι καὶ πάνυ τι δίδωσι θαρρεῖν ἢ βραχέα, καὶ οὐδὲν ἂν ἡμεῖς ἐφάνημεν οὐδὲ τὴν ἀρχὴν εἰρηκότες μὴ τοιοῦδε [f. 241r] *θάρρους ἐνόντος, ὥστε δὲ καὶ δι᾽ ἐπιστολῶν ἐντυγχάνειν καὶ τοῦτον βούλεσθαι τὸν τρόπον τὰς δεήσεις ποιεῖσθαι πάντ᾽ ἂν ἦμεν μᾶλλον τολμῶντες ἢ τοῦτο τολμῶντες. Τίνος χάριν; Οὐ τοῦ μεγέθους μόνον τῶν κατὰ σὲ πραγμάτων καὶ οἷς σε θεὸς ἀμειβόμενος τῆς περὶ τὰ καλὰ προαιρέσεως λαμπρῶς κἂν τοῖς παροῦσιν ἐδόξασε καὶ δοξάσει λαμπρότερον εὖ καὶ ὡς αὐτῷ φίλον τῇ τε δόξῃ καὶ πᾶσι τοῖς ἐκείνου διδομένοις ἀγαθοῖς χρώμενον, ἀλλὰ καὶ τῆς σοφίας ἕνεκεν ἧς ἐπὶ πλεῖστον τοσοῦτον προῆλθες, ὅσον οὐδεὶς μὴ μόνον τῶν καθ᾽ ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τῶν πάλαι κατὰ ταύτην ἐς μήκιστον ἀφιγμένων καὶ τοῦ ἐν λόγοις πᾶσιν ὑπερβάλλοντος κράτους καὶ τῆς κατὰ πᾶσαν ἐπιστήμην δυνάμεως ἐπὶ πολλῷ πλέον ἂν ἔδεισα χρῆσθαι τοῖς γράμμασιν, ἔκ τινος ἀνάγκης βιαζόμενος χρῆσθαι* [f. 241v] *καί με τῆς χρείας ἐχούσης καὶ τὴν χεῖρα πρὸς τὸ γράφειν κινούσης, τὸ γ ν ῶ θ ι σ α υ τ ό ν (γνῶθι δὲ καὶ ὅποι τόλμης φέρει τὰ γράμματα) ἐπέσχεν ἂν καὶ ἐκώλυσε. Νῦν δ᾽ ἄλλα καὶ τὰς δεήσεις ἀνῆκε θαρρῆσαι καὶ βουλομένους ἐπιστέλλειν ἀδεῶς ἐπιστέλλειν, αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ μηδὲν μᾶλλον ἡμᾶς πρὸς τὸ σὸν ὁρᾶν ὕψος ἐκ πολλῶν οὕτω τῶν κατὰ ψυχῆς κόσμον ἢ καὶ τῶν ἐκτὸς ὑπερφέρον μηδέ γε πρὸς τὴν ἡμετέραν φαυλότητα, καὶ τὸ παρὰ τοσοῦτον κάτω βαίνοντας ἢ καὶ χαμαὶ κειμένους ἡμᾶς εἶναι, πρὸς αὐτὸ δὲ μόνον τὸ τοῦ κατὰ σὲ τρόπου φιλόσοφον καὶ τὸ ὑπὲρ πᾶν τὸ ἐκ τῶν παρόντων εἰκὸς ἐπιεικές τε καὶ μέτριον. Ἐντεῦθεν γὰρ ἡμεῖς τὰς ἱκεσίας, ἐντεῦθεν θαρρούντως τὰς ἐπιστολὰς τολμῶμεν· σὺ δ᾽ ἀλλ᾽ ὑπὲρ ὧν ταῦτα σαφῶς ἐγνωκὼς ἐκ τῶν πρώτων γραμμάτων, καί γε τοῦ συχνοῦ παρ᾽ ἡμῶν ὄχλου βουλόμενος* [f. 242r] *ἀπηλλάχθαι, ὑπὸ θεῷ συνεργῷ ταχύνας πέραινε τὰς δεήσεις, πρᾶττε τὴν χάριν ὡς ἂν καὶ διπλῆν ἀνθ᾽ ἁπλῆς ἡμεῖς ὦμεν ὀφειλέται τὴν εὐχαριστίαν ἀποδιδόναι· καὶ γὰρ ὑπὲρ ὧν ληψόμεθα χρεωστοῦντες ἂν εἴημεν, καὶ ὅτι μὴ σὺν χρόνῳ καὶ μόλις αὐτίκα δ᾽ αἰτοῦντες αὐτίκα ληψόμεθα, ἐπὶ πλέον ἂν εἴημεν χρεωστοῦντες.*

Università di Macerata e di Lecce PIETRO LUIGI M. LEONE

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΚΑΝΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΡΜΟΔΙΟΥ ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΤΗΣ ΚΡΥΠΤΟΦΕΡΡΗΣ (ΙΑ΄ αἰὼν)

Τὸ ἁγιολογικὸν τοῦτο κείμενον παραδίδεται δι' ἑνὸς μόνον γνωστοῦ κώδικος, τοῦ ὑπ' ἀριθ. Δ. α. ΙΧ τῆς Grottaferrata. Ὁ κῶδιξ οὗτος, ἐπὶ περγαμηνῆς γεγραμμένος, εἶναι μηναῖον τοῦ Μαΐου, ἀνάγεται δὲ εἰς τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα. Μεταξὺ τῶν φύλλων 51ʳ καὶ 57ᵛ περιέχεται ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Μωκίου καὶ τοῦ μάρτυρος Ἁρμοδίου, τῶν ὁποίων ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 11ην Μαΐου [1]. Ἡ ἀκολουθία αὕτη, πλὴν τῶν στιχηρῶν ἐν ἀρχῇ, περιλαμβάνει καὶ δύο κανόνας πλήρεις, ἕνα πρὸς τιμὴν τοῦ Μωκίου καὶ ἕτερον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁρμοδίου.

Ὁ ἅγιος Μώκιος, μαρτυρήσας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ (284 - 305) [2], εἶναι παλαιόθεν γνωστὸς εἰς τὸ ἁγιολόγιον καὶ ἑορτολόγιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας [3]. Ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄ αἰῶνος (ἔτος 402) μνημονεύεται εἰς τὴν

---

1. Βλ. A. Rocchi, Codices Cryptenses seu Abbatiæ Cryptæ Ferratæ in Tusculano, digesti et illustrati..., Grottaferrata 1883, σ. 305· τοῦ αὐτοῦ, De cœnobio Cryptoferratensi eiusque bibliotheca et codicibus præsertim græcis commentarii, Tusculi 1893, σ. 20. Πρβλ. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ — Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ κείμενα, Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (Ι΄ αἰὼν) [Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 22], Ἀθῆναι 1972, σσ. 74 - 77, ὅπου εἰδήσεις περὶ τοῦ κώδικος καὶ τῶν ἐν λόγῳ ἁγιολογικῶν κειμένων.

2. Περὶ τοῦ ἁγίου Μωκίου βλ. H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, Analecta Bollandiana 31, 1912, σσ. 163 - 187 (ἐκδίδεται εἷς βίος καὶ ἓν ἐγκώμιον τοῦ ἁγίου), 225 - 232 (παρέχονται παρὰ τοῦ συγγρ. βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἁγίου)· Fr. Halkin, Une passion de saint Mocius martyr à Byzance, Anal. Boll. 83, 1965, σσ. 5 - 22. Πρβλ. Fr. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Græca³, Bruxelles 1957, II, σ. 124, ἀρ. 1298 - 1298h· τοῦ αὐτοῦ, Auctarium Bibliothecæ Hagiographicæ Græcæ, Bruxelles 1969, σ. 136, ἀρ. 1298d· Σ. Εὐστρατιάδου, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι [1961], σσ. 341 - 342.

3. Βλ. Μηνολόγιον Βασιλείου Β΄ ἐν J. Migne PG, 117, στ. 449 - 451 (ια΄ Μαΐου)· Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον — Μνῆμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ΄ μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ΚΠολις 1899, σ. 103 [= περ. ΕΦΣΚ 26, 1896, σ. 199]· H. Delehaye, Propylæum ad Acta Sanctorum Novembris — Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ, Bruxellis 1902, (μὴν Μάιος, ια΄) στ. 674 - 676. Καὶ οἱ νεώτεροι Συναξαρισταὶ ἐπίσης παρέχουν σύντομον συνα-

Κῶδιξ τῆς Grottaferrata Δ.α.ΙΧ, φ. 54ʳ.

Κῶδιξ τῆς Grottaferrata Δ.α.IX, φφ. 54ᵛ - 55ʳ.

Κωνσταντινούπολιν ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος Μωκίου, περιώνυμος δὲ ὑπῆρξεν ἐπίσης καὶ ἡ φερώνυμος μονὴ τοῦ ἁγίου εἰς τὴν Βασιλεύουσαν [1]. 'Ενωρίτατα λοιπὸν ὁ Μώκιος συγκατελέχθη μεταξὺ τῶν ἁγίων καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ εἰσήχθη εἰς τὸ ἐπίσημον ἑορτολόγιον τῆς 'Εκκλησίας. 'Ο ἐν λόγῳ κανὼν τοῦ Μωκίου, ὁ περιεχόμενος εἰς τὸ μνημονευθὲν χειρόγραφον μηναῖον τῆς Κρυπτοφέρρης, εἶναι γνωστός, διότι ἔχει περιληφθῆ, μὲ ἐλαφρὰς μόνον παραλλαγάς, καὶ εἰς τὰ ἔντυπα μηναῖα [2].

'Αντιθέτως πρὸς τὸν ἅγιον Μώκιον, ὁ μάρτυς 'Αρμόδιος εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος εἰς τὴν 'Εκκλησίαν. 'Η μνήμη αὐτοῦ δὲν ἀναγράφεται οὔτε εἰς τὰ μηναῖα, οὔτε εἰς τοὺς παλαιοὺς καὶ νεωτέρους συναξαριστάς [3]. Διὰ πρώτην φορὰν ἡ μνήμη τοῦ μάρτυρος τούτου ἀναφέρεται, τὴν 11ην Μαΐου, εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο μηναῖον τῆς Κρυπτοφέρρης, ὅπου ἐπὶ πλέον ἀπαντᾷ καὶ τὸ μοναδικὸν ὑμνογραφικὸν κείμενον πρὸς τιμὴν τοῦ 'Αρμοδίου, ἤτοι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνέκδοτος κανών, ὁ ὁποῖος συμφώνως πρὸς τὴν ἀκροστιχίδα τῶν θεοτοκίων ἔχει συνταχθῆ ὑπό τινος 'Α ρ σ ε ν ί ο υ [4].

ξάριον τοῦ ἁγίου εἰς δημώδη γλῶσσαν· βλ.: Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ πάλαι μὲν ἑλληνιστὶ συγγραφεὶς ὑπὸ Μ α υ ρ ι κ ί ο υ ... νῦν δὲ δεύτερον μεταφρασθεὶς ... ὑπὸ ... Ν ι κ ο δ ή μ ο υ 'Α γ ι ο ρ ε ί τ ο υ ..., τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1819, σ. 31· Κ. Δ ο υ κ ά κ η, Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν 'Αγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Μάιον ἑορταζομένων, ἤτοι Σαρδόνυξ τοῦ νοητοῦ Παραδείσου, 'Εν 'Αθήναις 1892, σσ. 159 - 160· Β. Μ α τ θ α ί ο υ, 'Ο Μέγας Συναξαριστὴς τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας, τόμ. Ε', μὴν Μάιος, 'Αθῆναι 1967, σσ. 252 - 253.

1. Βλ. R. J a n i n, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin — Iᵉ Partie, Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique — Tome III, Les églises et les monastères, Paris 1953, σσ. 367 - 371· πρβλ. τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Constantinople byzantine — Développement urbain et répertoire topographique, Paris 1950, σσ. 198, 364.

2. Βλ. προχείρως, Μηναῖον τοῦ Μαΐου ... 'Ενετίησιν 1797, Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ 'Ιωαννίνων, σσ. 49 - 52 (μεταξὺ ς' καὶ ζ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος παρεμβάλλεται σύντομον συναξάριον τοῦ ἁγίου)· Μηναῖον τοῦ Μαΐου ... διορθωθὲν τὸ πρὶν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ 'Ιμβρίου ... Βενετία, ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου «'Ο Φοῖνιξ», 1880, σσ. 41 - 43. — 'Ακολουθία τοῦ ἁγίου Μωκίου περιέχεται ἐπίσης καὶ εἰς δύο χειρόγραφα μηναῖα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω (πρόκειται περὶ τῶν κωδίκων Γ 19 καὶ Δ 45 τῆς μονῆς ταύτης· βλ. Σ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, 'Αγιολόγιον, σ. 342). 'Η ἀκολουθία αὕτη ἔχει συνταχθῆ ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ θεολόγου καὶ ὑμνογράφου τοῦ Θ' αἰ. Γεωργίου, μητροπολίτου Νικομηδείας τῆς ἐν Βιθυνίᾳ (περὶ αὐτοῦ βλ. H. - G. B e c k, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σσ. 542 - 543).

3. Βλ. Μηνολόγιον Βασιλείου Β' ἐν J. M i g n e PG, 117, στ. 449 - 451· H. D e l e h a y e, Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ (ια' Μαΐου), στ. 673 - 676· Ν ι κ ο δ ή μ ο υ 'Α γ ι ο ρ ε ί τ ο υ, Συναξαριστής, τόμ. Γ', Βενετία 1819, σ. 31· Κ. Δ ο υ κ ά κ η, Μέγας Συναξαριστὴς (μὴν Μάιος), σσ. 159 - 160· Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Βυζαντινὸν 'Εορτολόγιον, σ. 103.

4. A. R o c c h i, Codices Cryptenses, σ. 305· Σ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Τα-

Ὡς πρὸς τὸν Ἀρσένιον, συντάκτην τοῦ κανόνος τούτου, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς. Εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα Δ. α. IX τῆς Κρυπτοφέρρης ὑπάρχει ἕτερος κανὼν πρὸς τιμὴν τοῦ θεσσαλικοῦ ἁγίου Ἀχιλλείου, ἐπισκόπου Λαρίσης καὶ ἑνὸς τῶν πατέρων τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ οἰκουμενικῆς συνόδου, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 15ην Μαΐου [1]. Ὁ συντάκτης τοῦ κανόνος τούτου, ὡς ἀποκαλύπτει πάλιν ἡ ἀκροστιχὶς τῶν θεοτοκίων, ὀνομάζεται Ἀρσένιος [2]. Εἰς ἕτερον κώδικα τῆς Κρυπτοφέρρης, τὸν ὑπ' ἀριθ. Δ. α. LXIII (φφ. 45-48), περιέχεται κανὼν τοῦ ἁγίου Βίτου, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 15ην Ἰουνίου [3]. Τὰ τροπάρια τοῦ κανόνος τούτου δίδουν τὴν ἀκροστιχίδα *Ζωῆς σε, Βῆτε, ἐξάδω φερώνυμον*, τὰ δὲ θεοτοκία σχηματίζουν τὸ ὄνομα *Ἀ[ρ]σένιος(ς)* [4]. Ὁ κῶδιξ οὗτος ἔχει μὲν γραφῇ τὸ ἔτος 1734, ὅμως, συμφώνως πρὸς τὸ ὑπάρχον κωδικογραφικὸν σημείωμα, ἀποτελεῖ ἀντίγραφον παλαιοτέρου κώδικος, γραφέντος τὸ ἔτος 1092 ὑπό τινος κωδικογράφου Ἰγνατίου [5].

Ἑπομένως εἰς δύο κώδικας τῆς Κρυπτοφέρρης, ἀναγομένους μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἔχομεν τρεῖς κανόνας συνταχθέντας ὑπό τινος Ἀρσενίου, ὡς ἀποκαλύπτει ἡ ἀκροστιχὶς τῶν θεοτοκίων καὶ τῶν τριῶν τούτων κανόνων.

Ἐπειδή, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ τρεῖς οὗτοι κανόνες παραδίδονται μόνον διὰ τῶν ἀνωτέρω δύο κωδίκων τῆς Κρυπτοφέρρης, ἀναγομένων εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (ΙΑ' αἰ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ σχηματίζουν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, διὰ τῆς ἀκροστιχίδος τῶν θεοτοκίων, τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτου των Ἀρσενίου, πρέπει καὶ οἱ τρεῖς νὰ ἔχουν συνταχθῆ ἀναμφισβητήτως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Ἔχομεν λοιπὸν ἀσφαλῶς ἕνα ὑμνογράφον εἰς τὴν Κρυπτοφέρρην, ζήσαντα κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ ὀνομαζόμενον Ἀρσένιον.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν ΙΑ' ἀκριβῶς αἰῶνα (περὶ τὰ μέσα αὐτοῦ) εἷς τῶν ἡγουμένων τῆς Κρυπτοφέρρης ὠνομάζετο Ἀρσένιος [6]. Πιστεύομεν, ὡς

μεῖον ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, περ. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 49, 1950, σ. 214· τοῦ αὐτοῦ, Ἁγιολόγιον, σ. 56.

1. Fr. Halkin, BHG, ἀρ. 2012, 2013· Σ. Εὐστρατιάδου, Ἁγιολόγιον, σ. 67.

2. A. Rocchi, Codices Cryptenses, σ. 306.

3. Ὁ Βῖτος, ἅγιος τιμώμενος σήμερον παρὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ, ἐμαρτύρησεν ἐν Λουκανίᾳ τῆς Ἰταλίας ὁμοῦ μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ του Μοδέστου καὶ τῆς τροφοῦ του Κρεσκεντίας. Βλ. Fr. Halkin, BHG, ἀρ. 1876, 1876a-c.

4. Ὁ κανὼν οὗτος τοῦ ἁγίου Βίτου ἐξεδόθη ὑπὸ T. Minisci, Innologia greca per S. Vito martire, tratta dai manoscritti di Grottaferrata, Studi Bizantini e Neoellenici 9, 1957, σσ. 309-316.

5. T. Minisci, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 308.

6. A. Rocchi, De cœnobio Cryptoferratensi, σ. 20.

καὶ εἰς ἄλλην μελέτην μας ὑπεστηρίξαμεν [1], ὅτι ὁ ἡγούμενος τῆς Κρυπτοφέρρης Ἀρσένιος, τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ταυτίζεται πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του ὑμνογράφον τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ὁ καθηγητὴς H.-G. Beck θεωρεῖ προβληματικὴν τὴν ταύτισιν ταύτην [2].

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἔζησεν ἐπίσης καὶ ἄλλος ὑμνογράφος Ἀρσένιος, ὁ γνωστὸς λόγιος, ἐπίσκοπος Κερκύρας [3] ἀπὸ τοῦ ἔτους 933. Εἰς τοῦτον, πλὴν τῶν ἐγκωμίων διαφόρων ἁγίων [4], ἀποδίδονται ὡρισμένα ἰδιόμελα τροπάρια καὶ τέσσαρες κανόνες (τοῦ Εὐχελαίου [5], τοῦ Ψυχοσαββάτου πρὸ τῆς Πεντηκοστῆς [6], τοῦ ἁγίου Τιμοθέου Προύσσης [7], τῆς Θεοτόκου [8]), τῶν ὁποίων αἱ ἀκροστιχίδες, κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον συντεταγμέναι καὶ αἱ τέσσαρες, δίδουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρσενίου [9]. Εἰς τὸν Ἀρσένιον τοῦτον Κερκύρας ἀπεδίδοντο παλαιότερον ὑπό τινων, λόγῳ συγχύσεως προερχομένης ἐκ τῆς ὁμωνυμίας, καὶ οἱ κανόνες τοῦ Ἀρσενίου τῆς Κρυπτοφέρρης [10].

1. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ, σ. 75. Πρβλ. C. Émereau, Saint Arsène de Corfou, Échos d'Orient 20, 1921, σ. 445· τοῦ αὐτοῦ, Hymnographi Byzantini, Échos d'Orient 21, 1922, σ. 274.

2. H.-G. Beck, Kirche, σσ. 608-609.

3. Περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρσενίου Κερκύρας βλ. C. Émereau, Saint Arsène de Corfou, Échos d'Orient 20, 1921, σσ. 431-446. Βλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα, Νέος Ἑλληνομνήμων 16, 1922, σ. 231· H.-G. Beck, Kirche, σ. 545, σημ. 3.

4. Fr. Halkin, BHG, ἀρ. 105, 218, 1799.

5. Βλ. προχείρως, Εὐχολόγιον τὸ Μέγα ἀναθεωρηθὲν καὶ διὰ παντοίων σημειώσεων καὶ νέων εὐχῶν πλουτισθέν, ἐπιμελείᾳ Νικολάου Π. Παπαδοπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1927, σσ. 194-198.

6. Πεντηκοστάριον... διορθωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου..., Ἐνετίῃσιν, ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, 1859, σσ. 184-186.

7. Ὁ κανὼν τοῦ ἁγ. Τιμοθέου Προύσσης ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ J. Mateos, À la recherche de l'auteur du canon de l'Euchélaion, Orient. Christ. Periodica 22, 1956, σσ. 376-381.

8. Βλ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Στέφανος τῆς Ἀειπαρθένου ἤτοι Θεοτοκάριον..., Ἐνετίῃσι 1796, σσ. 71-74· Σ. Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, τόμ. Α' [Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 7-8], Chennevières-sur-Marne 1931, σσ. 317-320.

9. Βλ. J. Mateos, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 364-365. Πρβλ. C. Émereau, Échos d'Orient 20, 1921, σσ. 444-445.

10. Βλ. G. Pétridès, Arsène, ἐν Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques 4, Paris 1930, στ. 748. Πρβλ. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελῳδοί, ὑμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, Ἐν Ἀθήναις 1890, σσ. 253-254. — Περὶ τῶν διαφόρων βυζαντινῶν ὑμνογράφων ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀρσένιος βλ. C. Émereau, Hymnographi Byzantini, Échos d'Orient 21, 1922, σσ. 273-274· Henrica Follieri, Initia hymnorum

Περὶ τοῦ Ἁρμοδίου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀναφέρεται ὁ κανὼν τοῦ Ἀρσενίου τῆς Κρυπτοφέρρης, δὲν γνωρίζομεν πολλὰ πράγματα. Ὁ ἐν λόγῳ κανών, ὁ ὁποῖος σημειωτέον στερεῖται συναξαρίου, δὲν παρέχει λεπτομερείας καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἁρμοδίου. Τοῦτο ἄλλωστε παρατηρεῖται εἰς ὅλα τὰ ὑμνογραφικὰ καὶ ποιητικὰ κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ αἱ ἀφηγηματικαὶ λεπτομέρειαι κατέχουν λίαν περιωρισμένην θέσιν. Οὕτω, στηριζόμενοι μόνον εἰς τὸ κείμενον τοῦτο, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν πότε, ποῦ καὶ πῶς ἐμαρτύρησεν ὁ Ἁρμόδιος καὶ οἱ μνημονευόμενοι συναθληταί του.

Δυνάμεθα ὅμως νὰ ἔχωμεν συμπληρωματικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ Ἁρμοδίου στηριζόμενοι εἰς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, βίον καὶ ἀκολουθίαν, τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν Βουναίνῃ τῆς Θεσσαλίας ἀθλήσαντος τὸ ἔτος 901 ἢ 902 [1]. Πράγματι, εἰς τὰ κείμενα ταῦτα, πρῶτος μεταξὺ τῶν δώδεκα συναθλητῶν τοῦ Νικολάου, μνημονεύεται Ἁρμόδιός τις [2]. Ὡς ὑπεστηρίξαμεν εἰς τὴν σχετικὴν μελέτην μας [3], ὁ Ἁρμόδιος οὗτος ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἁρμόδιον τοῦ κανόνος τοῦ Ἀρσενίου. Ὁ μάρτυς Ἁρμόδιος, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Μοναδικὴν μέχρι στιγμῆς μνείαν τοῦ ὀνόματός του ἔχομεν εἰς τὰ ἀνωτέρω κείμενα. Διὰ τοῦτο πιστεύομεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἡμερομηνία τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν Βουναίνῃ (9η Μαΐου) πλησιάζει πολὺ πρὸς τὴν ἡμερομηνίαν τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁρμοδίου (11η Μαΐου) συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς συσχετίσεως τῶν δύο μαρτύρων.

Ἔχομεν ὅμως καὶ ἄλλας ἐπὶ πλέον ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι πείθουν ὅτι ὁ Ἁρμόδιος τοῦ κανόνος τοῦ Ἀρσενίου ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἁρμόδιον, τὸν συναθλητὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν Βουναίνῃ.

Εἰς τὸν κανόνα τοῦ Ἀρσενίου μνημονεύονται ἐπανειλημμένως ὡς συμμαρτυρήσαντες μετὰ τοῦ Ἁρμοδίου ὁ Γρηγόριος, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Μιχαὴλ (γ' τροπ α' καὶ β' ᾠδῆς, β' καὶ δ' τροπ. δ' ᾠδῆς, γ' τροπ. θ' ᾠδῆς). Καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι, ὁμοῦ μετ' ἄλλων ὀκτώ, ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Νικολάου ὅτι ἐμαρτύρησαν εἰς τὸ ὄρος Τέρναβον τῆς Θεσσαλίας [4], ὅπου εἶχον καταφύγει, ἐγκαταλείψαντες τὴν Λάρισαν, κατόπιν τῆς φοβερᾶς ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς ἐναντίον τῆς πόλεως, ὑπεύθυνος διὰ τὴν στρατιωτικὴν ἄμυναν τῆς ὁποίας εἶχεν ὁρισθῆ ὁ Νικόλαος παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος

Ecclesiæ Græcæ, τόμ. 5, I, Città del Vaticano 1966, σσ. 255 - 256 (πίναξ ὑμνογράφων, λ. Ἀρσένιος).

1. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ, σσ. 81 - 186.

2. Αὐτόθι, σσ. 147 στ. 319, 163 στ. 98, 177 στ. 281 - 282.

3. Αὐτόθι, σσ. 74 - 77.

4. Αὐτόθι, σσ. 122 - 124, 141 - 143 στ. 93 - 147, 147 στ. 314 - 321, 154 - 155 στ. 95 - 141. Περὶ τοῦ ὄρους Τερνάβου βλ. αὐτόθι σσ. 88 - 90.

Λέοντος ϛ' τοῦ Σοφοῦ (886 - 912). Ἡ σύμπτωσις τῶν τεσσάρων τούτων ὀνομάτων νομίζομεν ὅτι δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τυχαία. Ἅπαξ μόνον εἰς τὸν κανόνα τοῦ Ἁρμοδίου (γ' τροπ. θ' ᾠδῆς) μνημονεύεται ὡς συμμαρτυρήσας μὲ τοὺς ἀνωτέρω καὶ Παῦλος τις, ὁ ὁποῖος δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν Βουναίνῃ.

Εἰς τὸν ἐν λόγῳ κανόνα (α' τροπ. ε' ᾠδῆς) ὁ ὑμνογράφος λέγει περὶ τοῦ Ἁρμοδίου καὶ τῶν συναθλητῶν του: *Στρατιῶται γενναῖοι ὤφθητε παράταξιν ἐχθροῦ τροπούμενοι.* Τοῦτο ὑποδηλοῖ τὴν στρατιωτικὴν ἰδιότητα τῶν ἐγκωμιαζομένων μαρτύρων. Πράγματι δὲ στρατιωτικοὶ ἦσαν ὁ Νικόλαος τῆς Βουναίνης καὶ οἱ συναθληταί του. Φαίνεται ἐνταῦθα ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ τὰς λέξεις «στρατιώτης» καὶ «ἐχθρὸς» μὲ τὴν πραγματικήν των σημασίαν καὶ οὐχὶ μεταφορικῶς.

Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Νικολάου λέγεται ὅτι τὰ λείψανα τῶν ἀθλησάντων εἰς τὸ ὄρος Τέρναβον τῆς Θεσσαλίας μαρτύρων παρέμειναν ἄταφα ἐπὶ πολὺ ἐπὶ τοῦ λόφου, ἕως ὅτου ὁ τότε μητροπολίτης Λαρίσης Φίλιππος [1], κατὰ θείαν ἐπιταγήν, περισυνέλεξε ταῦτα καὶ μετὰ τιμῶν μετέφερε καὶ ἐκήδευσεν εἰς τὴν Λάρισαν: *Καὶ ὁ Θετταλίας πρόεδρος ἐκεῖνος ὁ πάνυ, ὁ τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Φιλίππου ἐφάμιλλός τε καὶ συνόμιλος, τῷ ἰδίῳ θρόνῳ ἐνιδρυθεὶς τῆς προτέρας αὐτοῦ διαγωγῆς εἴχετο. Ἀμέλει καὶ θειοτέρας ἀξιοῦται ὄψεως ἐκ Θεοῦ κελευούσης· «Ὅτι τάχος» φησὶ «τὰ τῶν μαρτύρων λείψανα, τῶν ἐν Τερνάβῳ ὄρει ἀθλησάντων ἁγίων, ἀνακομίσασθαι σπεῦσον»· ἃ δὴ καὶ προσεκόμισε, τῇ σορῷ παραδοὺς ἄξια εἰς δόξαν καὶ τιμὴν τῆς ἁγίας ἡμῶν ἀμωμήτου πίστεως. Καὶ γέγονεν ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων τοῖς πολίταις Λαρίσσης νοσημάτων ἰατρεῖον, δαιμόνων φυγὴ καὶ πάσης βλάβης ἀποσόβησις* [2]. Εἰς τὸν παρόντα κανόνα τοῦ Ἀρσενίου λέγεται σαφῶς ὅτι ὁ Ἁρμόδιος καὶ οἱ συναθληταί του ἐμαρτύρησαν ἐπί τινος λόφου, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν κατονομάζεται, βραδύτερον δὲ ἔγινεν ἡ ἀνακομιδὴ καὶ ταφὴ τῶν λειψάνων των, τὰ ὁποῖα ἀπέβησαν *παθῶν ἰατρεῖον ἀδάπανον: Ὁ τὸ πάλαι ὑπάρχων λόφος, θεῖοι μάρτυρες, εὐκαταφρόνητος, τοῖς ἀγροίκοις αὖθις τῇ ὑμῶν ἐκκαλύψει καθαίρεται...* (β' τροπ. ε' ᾠδῆς) — *Ἐμβριμώμενοι σφόδρα ὤφθητε, πραότατοι, τοῖς ἐπεισάγουσιν ἐν τῷ τόπῳ, ἔνθα τὰ σεπτὰ ὑμῶν λείψανα ἔκειντο...* (δ' τροπ. ε' ᾠδῆς).

Εἰς ἄλλο σημεῖον, τέλος, τοῦ κανόνος ἔχομεν σαφῆ ὑπαινιγμὸν ὅτι οἱ ἐγκωμιαζόμενοι μάρτυρες ἔδρασαν καὶ ἤθλησαν εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον: *Συντρέχει τὸ βρότειον Ἑλλάδος πάσης φῦλον, παγγέραστοι, τῷ σεπτῷ ὑμῶν δόμῳ* (γ' τροπ. ζ' ᾠδῆς). Γνωστὸν εἶναι ὅτι διὰ τοῦ ὅρου «Ἑλλὰς»

1. Περὶ τοῦ μητροπολίτου τούτου βλ. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 32, 82, 121 - 126.

2. Αὐτόθι, σ. 144 στ. 203 - 212.

κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (Ι' - ΙΑ' αἰ.) νοεῖται πλὴν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ ἡ Θεσσαλία, διότι ἀμφότεραι αἱ περιοχαὶ αὗται ἀπετέλουν τότε τὸ θέμα Ἑλλάδος [1].

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ Ἁρμόδιος καὶ οἱ συναθληταί του, τοὺς ὁποίους ἐγκωμιάζει ὁ Ἀρσένιος τῆς Κρυπτοφέρρης εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος κανόνα του, ταυτίζονται ἀσφαλῶς πρὸς τοὺς ὁμωνύμους των μάρτυρας, οἱ ὁποῖοι συμφώνως πρὸς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν Βουναίνῃ ἐβασανίσθησαν καὶ ἐθανατώθησαν ἐπὶ τοῦ ὄρους Τερνάβου τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν ἐπιδραμόντων βαρβάρων ἐναντίον τῆς Λαρίσης κατὰ τὸ ἔτος 901 ἢ 902.

Φαίνεται ὅτι, μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων παρὰ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Φιλίππου ἐκ τοῦ λόφου τοῦ Τερνάβου καὶ τὴν ταφήν των εἰς τὴν Λάρισαν, ἐκτίσθη ναὸς πρὸς τιμήν των, ὁ ὁποῖος περιέλαβε τὸν τάφον των, διότι εἰς τὸν παρόντα κανόνα ἐπανειλημμένως γίνεται λόγος περὶ ναοῦ τῶν μαρτύρων, χωρὶς βεβαίως νὰ καθορίζεται ποῦ ἔκειτο οὗτος (α' τροπ. δ' ᾠδῆς, γ' τροπ. ε' ᾠδῆς, κάθισμα μετὰ τὴν ϛ' ᾠδήν, γ' τροπ. ζ' ᾠδῆς, α' καὶ δ' τροπ. η' ᾠδῆς). Μνημονεύονται ὡσαύτως δύο θαύματα, τὰ ὁποῖα ἐτέλεσεν ἡ χάρις τῶν λειψάνων των, ἤτοι ἡ ἴασις δύο γυναικῶν (α' τροπ. ϛ' ᾠδῆς, β' τρόπ. ζ' καὶ η' ᾠδῆς). Ἐκ τῶν γυναικῶν τούτων ἡ δευτέρα, μὴ δυναμένη νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως εἰς τὸν ναὸν τῶν μαρτύρων, ἐζήτησε τὴν χάριν των διὰ πρεσβειῶν τοῦ *ὁμαίμονος πρεσβύτου* (β' τροπ. ζ' ᾠδῆς). Προφανῶς αὕτη εἶχεν ἀδελφὸν ἱερέα (πιστεύομεν ὅτι ἐνταῦθα ἡ λέξις «πρεσβύτης» σημαίνει «ἱερεύς»), ὁ ὁποῖος ἴσως ὑπηρέτει εἰς τὸν ἐν Λαρίσῃ ναὸν τοῦ Ἁρμοδίου καὶ τῶν συναθλητῶν του.

Ὁ κανὼν τοῦ Ἁρμοδίου εἶναι πλήρης, περιλαμβάνων καὶ β' ᾠδήν, συνήθως παραλειπομένην [2]. Ἑκάστη ᾠδὴ ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων τροπαρίων καὶ ἑνὸς θεοτοκίου. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τεσσάρων τροπαρίων ἑκάστης τῶν ἐννέα ᾠδῶν καὶ τὸ ἀρχικὸν τοῦ θεοτοκίου τῆς θ' ᾠδῆς δίδουν τὴν ἀκροστιχίδα *Ἀρδόμιε, προσάδειν σοι εὐθὺ ἔπος με διδάξαις*, τὰ δὲ ἀρχικὰ τῶν ὀκτὼ θεοτοκίων σχηματίζουν τὴν ἀκροστιχίδα *Ἀρσενίου*. Εἰς τὴν ἀκροστιχίδα ὁ ὑμνογράφος, λογοπαικτῶν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μάρτυρος Ἁρμοδίου, ὀνομάζει τοῦτον «Ἀρδόμιον». Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ὡρισμένα τροπάρια τοῦ κανόνος: *Ἄκος ἀρδεύεις τοῖς πιστῶς προσερχομένοις σοι, μάρτυς, ὡς φερώνυμος ἀρδείας ὑπάρχων... Ἀρδόμιε, θεοπόθητε* (δ' τροπ. γ' ᾠδῆς).

Ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως ὁ κανὼν οὗτος δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ἄριστον δεῖγμα τοῦ εἴδους του, διότι ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη ἐγκωμιαστικὴν φρασεολογίαν τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων τῆς Ἐκκλησίας· παρουσιάζει ὅμως πολλὰς ἀρετάς. Ἁπλότητα καὶ σαφήνειαν ὕφους, πλούσιον λεξιλόγιον, ζωηρὰς καὶ ἐναργεῖς εἰκόνας, ἐπιτυχεῖς παρομοιώσεις καὶ μεταφοράς. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ καὶ συχνὰ τὰ ὑπερβατὰ σχήματα. Οὕτως ὁ συντάκτης τοῦ κανόνος Ἀρσένιος ἀποδεικνύεται ἔμπειρος ποιητής, ἀλλὰ καὶ γνώστης τοῦ ἀρχαίου λόγου, ὡς δεικνύει ἡ ὀρθὴ καὶ ἀριστοτεχνικὴ χρῆσις τῆς γλώσσης.

Ἐκδίδομεν κατωτέρω ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. Δ. α. IX (φφ 54^r - 57^v) κώδικος τῆς μονῆς τῆς Grottaferrata τὸν κανόνα τοῦ Ἁρμοδίου, συνταχθέντα τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Ἀρσενίου, ἡγουμένου, ὡς πιστεύομεν, τῆς μονῆς ταύτης. Βεβαίως τὸ κείμενον τοῦτο δὲν εἶναι αὐτόγραφον, διότι ὁ ἐν λόγῳ κῶδιξ (μηναῖον Μαΐου) ἔχει γραφῇ ὁλόκληρος διὰ τῆς αὐτῆς χειρός. Τὸ ὄνομα τοῦ κωδικογράφου δὲν εἶναι γνωστόν. Ἡ γραφὴ εἶναι καλλιγραφικὴ καὶ εὐανάγνωστος, αἱ συντομογραφίαι καὶ ἐπιτμήσεις ὀλίγαι καὶ ἐκ τῶν συνήθων. Ὀρθογραφικὰ σφάλματα ὑπάρχουν ἀρκετά. Γενικῶς ὅμως ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου εἶναι καλή. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν ἀποκαθιστῶμεν σιωπηρῶς τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα καὶ τὴν στίξιν.

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 77 σημ. 1.
2. Περὶ τοῦ κανόνος γενικῶς ὡς ὑμνογραφικοῦ κειμένου βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν [3], τόμ. Β', Ἀθῆναι 1965, σσ. 59 - 66.

ΚΑΝΩΝ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΡΜΟΔΙΟΥ
Cod. Cryptensis Δ. α. IX, ff. 54^r - 57^v

Εἰς τὸν ὄρθρον κανὼν τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἁρμοδίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Φέρει ἀκροστιχίδα: Ἁ ρ δ ό μ ι ε[1] π ρ ο σ ά δ ε ι ν σ ο ι ε ὐ θ ὺ ἔ π ο ς μ ε δ ι δ ά ξ α ι ς. Ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις: Ἀ ρ σ ε ν ί ο υ.

ΩΔΗ Α΄. Ἦχος πλ. δ΄. *Ἁρματηλάτην Φαραώ.*

__Ἄ__υλον φῶς ὑπάρχων, μόνε Κύριε, καὶ ἀπερίγραπτον τὸν ζοφερὸν νοῦν μου φώτισον, φιλάνθρωπε, δι' οἶκτόν σου ἀμέτρητον, καὶ παράσχου μοι λόγον ὑμνῆσαι τοὺς θείους μάρτυρας τοὺς διὰ σὸν πόθον ἀθλήσαντας.

__Ῥ__εῖθρα χαρίτων φερωνύμως, ἅγιε μάρτυς Ἁρμόδιε, ὡς ἐκ πηγῆς βρύων ἀενάου πίστει σοι τοῖς προσιοῦσι πάντοτε τῇ ἀρδείᾳ σου, πλῦνον κἀμοῦ τὸν σπίλον καὶ φώτισον, ὅπως ἐπαξίως ὑμνήσω σε.

__Δ__ύναμιν θείαν ἐκ Θεοῦ δεξάμενος, μάρτυς Ἁρμόδιε, τὰς τοῦ ἐχθροῦ πάσας δυνάμεις κατέβαλες σὺν Γρηγορίῳ, ἔνδοξε, Ἰωάννῃ τε ἅμα καὶ Μιχαὴλ τοῖς συνάθλοις σου· ὅθεν ἐπαξίως δοξάζεσθε.

__Ὁ__ Ἑωσφόρος ὁ τὸ πρὶν καυχώμενος θήσειν τὸν θρόνον αὐτοῦ εἰς οὐρανὸν ἄνω ὡς στρουθίον[2] πέπτωκεν ὑμῶν ἀθλήσει, ἅγιοι, καὶ πατούμενος κάτω ὑπὸ ποδῶν ὑμῶν, μάρτυρες, γοερῶς θρηνεῖ τὴν κατάπτωσιν.

Θεοτοκίον.

54^v *__Ἀ__πειρογάμως τὸν Θεὸν συνέλαβες ἐν τῇ νηδύι σου | μητροπρεπῶς, κόρη, συνεργείᾳ Πνεύματος τοῦ παναγίου, ἄχραντε· καὶ τεκοῦσαν ἀφράστως, αὐτὸς ὡς μόνος ἐπίσταται, πάλιν σε παρθένον ἐφύλαξεν.*

ΩΔΗ Β΄. ⟨Ὁ εἱρμὸς⟩[3]: *Ὅτι ἐγώ εἰμι ὁ Θεὸς ὑμῶν ὁ πρὸ τῶν αἰώνων.*

__Μ__έγας εἶ, Κύριε, καὶ πολυέλεος, ὅτι ἔδειξας φαεινοὺς λαμπτῆρας ἐν ἐσχάτοις[4] τοῖς καιροῖς, κεκρυμμένους πάλαι, εἰς ψυχῶν καὶ σωμάτων ἡμῶν ἑκάστοτε ἰατρείαν, καὶ δοξάζομεν τὴν ἄκραν σου χρηστότητα.

__Ἵ__να σου τύχωσι, Σῶτερ, τῆς κλήσεως καὶ τῆς χάριτος, θείων τε στεφάνων οἱ γενναῖοι ἀθληταί, πᾶσαν ἐπὶ γῆς μετ' εὐφροσύνης[5] ἐδέξαντο βασάνων πεῖραν καὶ θλῖψιν καὶ παρίστανταί σοι νῦν στεφανηφόροι φαιδρῶς.

---

1. *Ἁρμόδιε* cod.
2. *ὡς στρουθίον* nos: *ὡστρουθίον* cod.
3. *ἰδιόμελα* cod.
4. *ἐνεσχάτοισ* cod.
5. *μετευφροσύνησ* cod.

__Ἔ__παυσαν αἵματα οἱ θεῖοι μάρτυρες ἐπιβώμια αἵμασιν οἰκείοις, αἰκισμῶν ἐπιφοραῖς, στήλας τε δαιμόνων ἐπὶ γῆς κατεδάφισαν, Ἁρμόδιος, Μιχαὴλ τε καὶ Γρηγόριος ὁμοῦ σὺν Ἰωάννῃ σοφῷ.

__Π__λάνης σοφίσματα, ὄντως πανένδοξοι, νενικήκατε τοῦ δεινοῦ Βελίαρ ἐν φρονήσει θεϊκῇ· ὅθεν τῇ ἀνδρείᾳ ἡττηθεὶς ὑμῶν, ἅγιοι, ῥίψασπις[1] φυγὰς ἐδείχθη ὁλικῶς ὁ ἀλαζὼν καὶ πανέχθιστος.

Θεοτοκίον.

__Ῥ__άβδος βλαστήσασα τοῦ Ἀαρών ποτε προετύπου σε, ὦ παρθενομῆτορ Θεοτόκε Μαριάμ· ἔτεκες ἀνίκμως γὰρ τὸν Κτίστην τὸν ἴδιον εἰς[2] κόσμου τὴν σωτηρίαν· διὸ πάντες σε πιστοὶ μακαρίζομεν.

ΩΔΗ Γ΄. *Ὁ στερεώσας κατ' ἀρχὰς τοὺς οὐρανοὺς ἐν δυνάμει.*

__Ῥ__ανίσιν οἷα ὀχετοῖς αἱμάτων, ἅγιοι, θείων τῆς σαρκὸς ὑμῶν, στερροὶ ἀθλοφόροι, ἡγιάσατε τὴν γῆν καὶ στήλας ἐδαφίσαντες τῶν πονηρῶν δαιμόνων ναοὺς Θεοῦ ἐξηγείρατε.

__Ο__ὐ κατεπλάγητε ὑμεῖς τὰς ἀπειλὰς τῶν τυράννων, οὐ στρεβλώσεις, οὔτε
55^r *πῦρ, οὔτε ξίφος, | ἀθλοφόροι τοῦ Χριστοῦ· ἐχαίρετε δὲ πάσχοντες, ἐλπίδι τῶν μενόντων ὑμᾶς στεφάνων νευρούμενοι.*

__Σ__τῶμεν ἀνδρείως, οἱ σοφοί, παραθαρρύνοντες[3] πίστει ἑαυτοὺς καρτερικῶς, ἀνεβόων ὑποφέροντες ποινάς· οὐκ ἄξια γὰρ πέλουσι τὰ παθήματα ταῦτα πρὸς μόνα τὰ ἐλπιζόμενα.

__Ἄ__κος ἀρδεύεις τοῖς πιστῶς προσερχομένοις σοι, μάρτυς, ὡς φερώνυμος ἀρδείας ὑπάρχων, καὶ ἐκπλύνεις τὸν ἑσμὸν τῶν νόσων ἱκεσίαις σου ταῖς πρὸς τὸν Κτίστην πάντων, Ἀρδόμιε θεοπόθητε.

Θεοτοκίον.

__Σ__κηνὴ ὑπῆρξας τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τὴν πάλαι, παρθένε, Χερουβὶμ οὐκ ἔνδον φέρουσα, κόρη, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Χερουβὶμ Θεὸν γαστρὶ βαστάσασα καὶ ἀνεκφράστως τοῦτον τέξασα εἰς σωτηρίαν ἡμῶν.

ΩΔΗ Δ΄. *Σύ μου, Χριστέ, Κύριος, σύ μου καί.*

__Δ__εῦτε, πιστοί, ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ μάρτυρος Ἀρδομίου χοροὺς συστησώμεθα πνευματικούς· πάρεστι γὰρ νῦν ἡμῖν συγχορεύων ἐν τῷ ναῷ τῷ σεπτῷ αὐτοῦ καὶ γήθεται πρεσβεύων τῷ τῶν ὅλων δεσπότῃ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς περιστάσεως.

---

1. *ριψάσπις* cod.
2. *εἰ* cod.
3. *πὰράθαρρήνοντεσ* cod.

Ἐπὶ τῆς γῆς πᾶσαν ἰδέαν ὑπέστητε τῶν βασάνων, μάρτυρες ἀήττητοι, καὶ νῦν σαφῶς ἐν τοῖς οὐρανοῖς σὺν τοῖς Ἀσωμάτοις ἀγάλλεσθε, παμμακάριστοι, Ἁρμόδιε θεόφρον, Ἰωάννη τε θεῖε καὶ Γρηγόριε σὺν Μιχαὴλ τῷ σοφῷ.

Ἴθι, σοφέ, ὀψόμενος νῦν τὰ τέκνα σου· ἥκασι γὰρ πόρρωθεν ἀσμένως λαοὶ σὺν τοῖς ἐγγὺς πίστει ἀκλινεῖ τοῦ ἐγκωμιάσαι σε ἐπαξίως, Ἁρμόδιε, διὸ ἐπευλογήσεις [1] καὶ ἰάσῃ τοὺς νόσῳ κακουμένους τῇ θείᾳ σου χάριτι.

55ᵛ **Ν**όσους λυγράς, μάρτυρες Χριστοῦ πανάγαστοι, ἐξιᾶσθε χάριτι τοῦ Πνεύματος τοῦ παναγίου τῶν ἀσθενῶν. Ἁρδόμιε μάρτυς, Γρηγόριε καρτερόψυχε καὶ θεῖε Ἰωάννη, Μιχαὴλ τε παμμάκαρ· διὰ τοῦτο ὑμᾶς μακαρίζομεν.

Θεοτοκίον.

Ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη Θεὸς διὰ σοῦ τοῖς βροτοῖς οὐκ ἐάσας κόλπους τοῦ ἀνάρχου Πατρὸς καὶ σαρκωθεὶς ἐκ σοῦ τῆς ἁγνῆς, Πνεύματος ἁγίου τῇ συνεργείᾳ, προέρχεται, φυλάξας σε παρθένον ὡς πρὸ τόκου· διό σε οἱ πιστοί, Θεοτόκε, δοξάζομεν.

ΩΔΗ Ε΄. *Ἵνα τί με ἀπώσω.*

Στρατιῶται γενναῖοι ὤφθητε παράταξιν ἐχθροῦ τροπούμενοι τῇ ἐλπίδι [2] θείᾳ καὶ ἀγάπῃ καὶ πίστει, πανένδοξοι, τοῦ Χριστοῦ ῥωσθέντες καὶ τῇ αὐτοῦ δυνάμει τοῦτον καθελόντες ἐνθέως ἐστέφθητε.

Ὁ τὸ πάλαι ὑπάρχων λόφος, θεῖοι μάρτυρες, εὐκαταφρόνητος, τοῖς ἀγροίκοις αὖθις τῇ ὑμῶν ἐκκαλύψει καθαίρεται, μεταμείβεται δὲ πρὸς λογικῶν θρεμμάτων οἶκον καὶ παθῶν ἰατρεῖον ἀδάπανον.

Ἰαμάτων τὰ πλήθη, μάρτυρες πανεύφημοι, ἀναπηγάζετε ὡς ἐκ κρήνης θείας τῶν πανσέπτων ἰχώρων ἑκάστοτε· διὰ τοῦτο πίστει ἐν τῷ ναῷ ὑμῶν προστρέχει πᾶς πιστὸς ῥῶσιν θείαν ἀρύσασθαι.

Ἐμβριμώμενοι σφόδρα ὤφθητε, πραότατοι, τοῖς ἐπεισάγουσιν ἐν τῷ τόπῳ, ἔνθα τὰ σεπτὰ ὑμῶν λείψανα ἔκειντο, τῶν ἀλόγων ζώων καὶ τετραπόδων τὰς ἀγέλας, καὶ ἐμφόβους [3] αὐτοὺς ἀπειργάσασθε.

Θεοτοκίον.

Νοεράν σε λυχνίαν πίστει χρυσαυγίζουσαν καλοῦμεν, ἄχραντε, μεστὴν
56ʳ οὖσαν θείων χαρισμάτων τοῦ | ἁγίου Πνεύματος, ἐν ᾗ κατοικήσας ὁ παντουργὸς Θεός, παρθένε, τὸν περίγειον κόσμον ἐφώτισεν.

1. επευλογήσοισ cod.
2. ελπιδὶ cod.
3. ενφόβούσ cod.

ΩΔΗ ς΄. *Ἄβυσσος ἁμαρτιῶν.*

Ὕμνησε θαυμαστικῶς χάριν, μάρτυρες Χριστοῦ, τὴν δοθεῖσαν ἐν τοῖς ὑμῶν λειψάνοις, ὡς ἰάθη τὸ γύναιον, τὸ τομῶς ἐκ τῆς σοροῦ λίθον ἐξᾶραι ὑμῶν τολμῆσαν· ἀορασίᾳ γὰρ κεκράτητο [1].

Θαύμασιν ἐν ἱεροῖς καὶ σημείοις καὶ πολλαῖς ὀπτασίαις ἡ τῶν λειψάνων θήκη τῶν ὑμῶν ἀναφαίνεται τοῖς πιστοῖς εἰς ἱλασμὸν καὶ ἀπολύτρωσιν τῶν πταισμάτων καὶ νοσημάτων πάντων ἴασιν.

Ὕδωρ τὸ ζωοποιὸν καὶ ἁλλόμενον, ὑμῶν τῇ καρδίᾳ ἐπισκηνῶσαν ὄντως ἐκ δυνάμεως, ἔνδοξοι, ἀνεβίβασεν ὑμᾶς θείαν εἰς δύναμιν, ἀθλοφόροι, ἐκ θείων πράξεων εἰς ἄθλησιν.

Ἔπνευσεν ὑπερφυῆ εὐωδίαν ἡ σορὸς τῶν λειψάνων, ἡνίκα ἐρευνῶντο τῇ σκαφῇ, ὑμῶν, ἅγιοι, καὶ ἐξέστησαν ὁμοῦ πάντες οἱ πόρρωθεν καὶ ἐγγύθεν Χριστὸν δοξάζοντες χαρμόσυνα.

Θεοτοκίον.

Ἱλεών μοι τὸν Θεὸν καὶ υἱόν σου, Θεοτόκε, πρεσβείαις ταῖς σαῖς τῷ σὲ ὑμνοῦντι κατὰ χρέος [2] ἀπέργασαι· ἁμαρτίαις γὰρ πολλαῖς καταβεβάρημαι, βοηθείας τῆς σῆς δὲ χρήζω, πανάμωμε.

Κάθισμα. Ἦχος β΄. Πρὸς ⟨τό⟩: *Τῷ Θεῷ ἀπὸ μήτρας.*

Ἡ σεπτὴ τῶν μαρτύρων μνήμη ἐπέστη τοὺς πιστοὺς συγκαλοῦσα πανηγυρίζειν· διὸ σπουδαίως συνδράμωμεν ἅπαντες ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ αὐτῶν ᾄδοντες καὶ τὸν Δεσπότην ἱκετεύσωμεν αὐτῶν ταῖς προσευχαῖς· σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

56ᵛ ΩΔΗ Ζ΄. *Θεοῦ συγκατάβασιν.*

Παγίαν ἐδέξατο ῥομφαίαν ὄντως ἐν τῇ καρδίᾳ Σατάν, τὰς πληγὰς τῶν ἁγίων ἐπενεχθείσας ἐκ τῶν τυράννων αὐτοῖς, καὶ ἐμελῴδουν τῷ Κτίστῃ χαρμόσυνα· εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Ὀξέως προφθάσαντες ἴασθε οἴκτῳ οἴκοι τὴν πάσχουσαν τῇ πηρώσει γυναῖκα καὶ τῇ κωφεύσει καὶ τῇ [3] φρενίτιδι, πρεσβευσαμένην διὰ τοῦ δαιμονος πρεσβύτου ἐν τῷ ναῷ ὑμῶν, πανθαύμαστοι.

Συντρέχει τὸ βρότειον Ἑλλάδος πάσης φῦλον, παγγέραστοι, τῷ σεπτῷ ὑμῶν δόμῳ καὶ συγκαλεῖται πόληας πόρρω [4] αὐτῆς [5] ἀσμένως ἄμφω [6] ἑορτὴν συστήσασθαι καὶ τῷ Σωτῆρι βοῆσαι χαριστήρια.

1. κεκράτητο nos : κεκράτηται cod.
2. καταχρέωσ cod.
3. τι cod.
4. πόληας πόρρω nos: πόλειαασπορρω cod.
5. scilicet τῆς Λαρίσης.
6. ἀσμένωσάμφω cod.

Μαρτύρων ὁ σύλλογος καὶ ἀποστόλων καὶ προφητῶν ἡ πληθύς, ἱερέων τε δῆμος καὶ τῶν ὁσίων, ἐπὶ τῇ μνήμῃ ὑμῶν συνευωχεῖται, ἡμεῖς δὲ κραυγάζομεν· εὐλογητὸς ⟨ὁ Θεὸς ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν⟩.

Θεοτοκίον.

Ὁ πάλαι προπάτωρ σου Δαβὶδ ἐκάλει σε ὄρος [1] ἅγιον, συνῳδὰ δὲ ἐβόα καὶ ὁ προφήτης Δανιήλ, ἄχραντε, ἐξ οὗ ἐτμήθη Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν συντρίψας [2] πλάνης βωμοὺς εἰς σωτηρίαν ἡμῶν.

ΩΔΗ Η'. *Ἑπταπλασίως κάμινον.*

Εἰς πᾶσαν γῆν διέδραμεν ἡ πληθὺς τῶν θαυμάτων ὑμῶν, ἣν ποταμηδὸν ἐκ τῆς σοροῦ ἐκβλύζετε δυνάμει τοῦ Πνεύματος τοῦ παναγίου, μάρτυρες· ὅθεν ἡλικία πᾶσα ἕλκεται πόθῳ ὑμῶν ἐν τῷ τεμένει τῷ Σωτῆρι βοῶσα· λαὸς ὑπερυψοῦτε ⟨εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας⟩.

Δωρεὰν κομισάμενοι, δωρεὰν πᾶσιν νέμετε ἐκ τῶν τοῦ Κυρίου χαρισμάτων, ἅγιοι· διὸ καὶ τὸ γύναιον, τὸ ἰαθὲν τῇ κλήσει ὑμῶν σφαλαγγίας νόσου μέλους σκέλους, γεραίρει τὴν θείαν ὑμῶν χάριν καὶ βοᾷ γηθοσύνως· λαὸς ⟨ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας⟩.

57r **Ἵ**να πιστῶς δοξάζωμεν καὶ τιμῶμεν, πανεύφημοι μάρτυρες Κυρίου, τὰ ὑμῶν μνημόσυνα, ἐκ πάσης κακώσεως, νόσου ψυχῆς καὶ σώματος ῥύσασθε ἡμᾶς ταῖς πρὸς Θεὸν ἱκεσίαις ὑμῶν, ἵνα βοῶμεν· ἱερεῖς εὐλογεῖτε, ⟨λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας⟩.

Δόμος ὁ ἱερὸς ὑμῶν ἰατρεῖον τοῖς κάμνουσι πέφυκε, λιμήν τε τοῖς ἐν ζάλῃ πλέουσι [3] καὶ τεῖχος ἀπόρθητον, καὶ παθῶν ἀποτρόπαιος καὶ ἁμαρτωλῶν ἐξιλαστήριον μέγα πρὸς τὸν Θεὸν τῶν ὅλων τοῖς ἐν πίστει βοῶσι· ⟨λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας⟩.

Θεοτοκίον.

Ὑπὸ δεινῶν θλιβόμενοι διὰ πλῆθος, πανάχραντε, τῶν ἁμαρτιῶν, ὧν ἀνενδότως [4] πράττομεν, πρὸς σὲ καταφεύγομεν, τῇ τῆς χαρᾶς προξένῳ ἡμῖν μόνῃ γεγονυίᾳ, καὶ βοῶμεν ἀπαύστως· οἱ παῖδες εὐλογεῖτε, ἱερεῖς ⟨ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας⟩.

ΩΔΗ Θ'. *Ἐξέστη ἐπὶ τούτῳ ὁ οὐρανός.*

Ἀντάξια τῶν πόνων τἀγαθὰ πρὸς Θεοῦ κομισάμενοι, ἅγιοι, ἐν οἷς [5] στεφανηφοροῦντες χαρμονικῶς αὐτῷ φαιδρῶς παρίστασθε, αἶνον σὺν ἀγγέλοις

1. *ὅροσ* cod.
2. *σὺν τρίψασ* cod.
3. *πλέουσι* nos : *πέλουσι* cod.
4. *ἀνενδόντωσ* cod.
5. *ἐν οἷς* nos: *ἐνοῖσ* cod.

εἰλικρινῶς, χοροῖς τε [1] τῶν δικαίων προσφέροντες ἀπαύστως καὶ ἐντρυφῶντες αἰωνίου ζωῆς.

Ξιφῶν, πυρός, ὀργάνων στρεβλωτικῶν, ἀρθρεμβόλων, μαστίγων, πριστήρων τε, μυκτηρισμῶν πεῖραν καὶ εἱρκτῆς ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ χαρμονικῶς ὑποίσαντες, στέφος ἐκ χειρὸς αὐτοῦ δεξιᾶς εἰλήφατε, γενναῖοι, καὶ νῦν ἐν οὐρανίαις σκηναῖς ἀγάλλεσθε [2], πανεύφημοι.

Ἀνήφθησαν ὡς ἄνθρακες [3] νοητοὶ οἱ πανεύφημοι μάρτυρες πρὸς τὸν Θεόν [4], ἐπὶ τῆς γῆς φλέξαντες τῆς πλάνης τὸ ὑλικόν, Ἁρδόμιος, Γρηγόριος ἅμα Ἰωάννῃ καὶ Μιχαήλ, σὺν Παύλῳ τῷ συνάθλῳ καὶ λάμπουσι τῷ κόσμῳ μαρμαρυγὰς θείων ἰάσεων.

Ἴασαί [5] μου τὰ πάθη τὰ τῆς ψυχῆς καὶ σαρκὸς τὰς ὀδύνας, Ἁρδόμιε,
57v ἐκδυσωπῶ σὲ τὸν συμπαθέστατον | ἰατρόν, πρεσβευτικαῖς δεήσεσι σοῦ πρὸς τὸν τῶν ὅλων Δημιουργόν, δεξάμενός μου, μάρτυς, τὸν ὕμνον τῶν χειλέων, εἰ καὶ ἀνάξιος καθέστηκεν.

Θεοτοκίον.

Σοφίαν ἐνυπόστατον τοῦ Θεοῦ συλλαβοῦσα νηδύι, πανάμωμε, τοῖς ἐπὶ γῆς ἔτεκες ἄνθρωπον ἀληθῆ τῇ συνεργείᾳ, ἄχραντε, Πνεύματος ἁγίου, τοῦ παντουργοῦ Πατρὸς ἐν εὐδοκίᾳ· διό σε κατὰ χρέος [6] ἐν ὕμνοις [7] πάντες μεγαλύνομεν.

Ἀθῆναι ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ δ.Φ.

1. *χοροιστὲ* cod.
2. *ἀγάλλεσθαι* cod.
3. *ὡσάνθρακεσ* cod.
4. *τοῦ Θεοῦ* cod.
5. *ἰάσαισ* cod.
6. *καταχρέωσ* cod.
7. *ἐνύμνοισ* cod.

UN POÈME LITURGIQUE
EN L'HONNEUR DE SAINTE MELO DE COS

Tout au bout du *Parisinus* grec 1362, recueil juridique du XVe siècle [1], une main postérieure (XVIe ou XVIIe siècle ?) a écrit sur un feuillet resté blanc (fol. 267r-v) le texte que voici :

Τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Μελοῦς
τῆς ἐν τῇ Βουρρίνῃ τῆς Κῶ [2] στιχηρά.

ἦχος πλ. β' πρὸς τό· Ὅλην ἀποθέμενοι [3].

Μῆτερ ἀεισέβαστε,
ἡ τοῦ Θεοῦ ἐν καρδίᾳ
ἐσχηκυῖα ἔρωτα
καὶ καταπατήσασα
τὸν πολέμιον
τὸν ἡμᾶς κτείναντα
μηχανῇ ὄφεως,
εὐπροσδέκτοις σου δεήσεσι
τὸν σάλον εὔνασον
τῶν ἁμαρτιῶν τὸν βαρύτατον [4],
συγχώρησιν παρέχουσα
καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀναστέλλουσα
πάθη ψυχοφθόρα,
λαμβάνουσα τὴν χάριν πρὸς Θεοῦ,
ὃν ἐπιμόνως ἐπόθησας,
μῆτερ ἀεισέβαστε.

---

1. H. Omont, Inventaire sommaire..., t. 2 (1888), p. 25; F. Halkin, Manuscrits grecs de Paris, Inventaire hagiographique (Bruxelles, 1968), p. 155, où j'ai relevé le rescrit ou donation de Constantin à saint Silvestre; cf. Auctarium BHG (1969), n° 1634 eb.
2. L'île de Cos fait partie du Dodécanèse.
3. Ce schéma hymnologique est très fréquemment employé. Cf. H. Follieri, Initia hymnorum Ecclesiæ græcæ, t. 3 (1962), p. 82.
4. On serait tenté d'écrire *τῶν βαρυτάτων*. Mais, comme me l'écrit Mlle Follieri, la métrique exige un proparoxyton.

Πόνοις τῆς ἀσκήσεως
τὴν φυσικὴν λαμπηδόνα
ἔτηξας τοῦ σώματος·
καὶ σαυτὴν εἰς ἔρημον
εἰσοικίσασα
παγετὸν ἤνεγκας
καὶ τροφῆς ἔνδειαν
ἐναθλοῦσα ἐν τοῖς ὄρεσι,
Μελὼ [1] ἡ πάνσεμνος,
ὥσπερ πελεκὰν ὁ φιλέρημος·
καὶ τέλος δὲ μακάριον
ἐν τοῖς τῶν πετρῶν καταδέδεξαι
χάσμασι θανοῦσα·
ἐντεῦθεν καὶ θαυμάτων αὐτουργὸν [2]
τοῖς μετὰ πόθου προστρέχουσι
γίνεται τὸ τέμενος.

Εἴσοδον εἰς ἄσκησιν
τὴν θαυμαστὴν εὐποιΐαν
σὺ σοφῶς ἀπέφηνας·
καὶ σαυτὴν ἐγύμνασας
πρὸ μονώσεως
δωρεὰς νέμουσα
τοῖς πιστοῖς χρῄζουσι·
διὰ τοῦτο καὶ ἀνέδραμες
εἰς ὕψος ἔνθεον
τῶν θεωριῶν τῶν τοῦ πνεύματος,
προσπάθειαν ἐλάσασα
τῶν βιωτικῶν περιστάσεων
πόρρω τε δειχθεῖσα
ἁπάντων βαρυνόντων γεηρῶν·
ἵν' [3] ἐπαξίως τιμῶμέν σε,
ὦ ἀειμακάριστε.

Δόξα. ἦχος πλ. δ'

Δεῦτε, πιστοί, Μελὼ τὴν ὁσίαν ὕμνοις τιμήσωμεν,
ἥτις τοῖς ἰδίοις ἱδρῶσί τε καὶ πόνοις

---

1. prius *Μελοὺ* cod.
2. *αὐτουργὸς* cod.
3. *ἣν* cod.

τὴν ἐκκλησίαν ἐφαίδρυνε Χριστοῦ
καὶ τῶν πιστῶν τὸ πλήρωμα χαρᾶς ἐνέπλησε·
νέμει γὰρ ἰάματα πᾶσι τοῖς προσιοῦσι
καὶ παντοίων νοσημάτων
ἀποπαύει ῥοὰς
μῦρά τε προχέει καὶ εὐωδίαν ἄφατον πιστοῖς.
Αὐτῆς ταῖς ἱκεσίαις, ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς.

Δόξα. ἕτερον ἀπόστιχον ἦχος δ'

Οὐκ ἔστι παρὰ τῷ Θεῷ δοῦλος, οὐκ ἔστιν ἐλεύθερος,
οὐκ ἔστιν ἄρσεν καὶ θῆλυ·
ἰδοὺ γὰρ ἡ θαυμασία Μελὼ [1]
ἁγνισθεῖσα τῷ πνεύματι
τὴν πρώτην ἔχει τάξιν ἐν οὐρανοῖς·
καὶ παρ' ἡμῖν τοῖς ἐν τῇ Κῷ
ἡ πρὶν ἐν δουλικῷ τῷ σχήματι ἀναστραφεῖσα
βασίλισσα καθίσταται,
δεχομένη τὰς ἁπάντων ἱκεσίας
καὶ προσάγουσα τῷ νυμφίῳ Χριστῷ,
παρ' οὗ αἰτεῖται ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τὴν εἰρήνην
καὶ τὸ μέγα ἔλεος.

L'auteur de ces tropaires est indiqué dans la marge: *Μητροφάνους μητροπολίτου.* Mais on ne connaît pas, que je sache, de Métrophane qui ait été métropolite de Cos au XVIe ou au XVIIe siècle [2].

Sainte Melô ou Melou semble inconnue aux ménées et synaxaires byzantins [3], comme aux répertoires de l'hagiographie grecque [4]. La seule mention que j'en ai trouvée est dans l' Ἐκκλησία Κῶ de Mgr Emmanuel Karpathios [1]. Ce prélat érudit connaît une chapelle (ναΐσκος) de sainte Melou, reconstruite en 1948 à Kokkinonero près de Pyli; le sanctuaire qu'elle a remplacé aurait été la plus ancienne église de Cos [2] et sa patronne serait sainte Mélanie de Rome, fêtée le 31 décembre.

Si vraisemblable que soit cette identification de Melô avec Mélanie, la dévotion populaire, dont notre hymnographe est un témoin, voit en elle une sainte locale, une servante, généreuse pour les indigents, qui se retire dans la montagne pour vaquer à la prière et à la pénitence et dont le tombeau est devenu un centre de pèlerinage à cause des guérisons qu'on y obtient.

Pour confirmer cette histoire édifiante, qu'aucune indication chronologique ne permet de situer dans le temps, il faudrait une attestation indépendante, un document d'archive, par exemple, ou une inscription ancienne. Sans attendre cette découverte éventuelle, je suis heureux d'offrir à Monsieur le professeur N. Tomadakis le curieux petit texte qu'on vient de lire.

Bruxelles

FRANÇOIS HALKIN
Bollandiste

1. prius *Μελοὺ* cod.
2. Germain de Sardès, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, t. 36 (1937), p. 208-209; R. Janin, Dictionnaire d'hist. et de géogr. eccl., t. 13 (1956), col. 928. Le titre de métropolite n'ayant été accordé qu'en 1838 aux archevêques de Cos, il faut supposer que le «métropolite Métrophane» gouvernait une autre Église. Cf. Emmanuel I. Karpathios, Ἐκκλησία Κῶ Δωδεκανήσου, t. 1, livre I (Athènes, 1968), p. 179. S'agirait-il du fameux Métrophane de Smyrne, adversaire de Photius et auteur d'hymnes mariales? C'est bien improbable.
3. H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ (Bruxelles, 1902), col. 1135: l'«Index nominum» ne contient ni *Μελού* ni *Μελώ*.
4. L' Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ouvrage posthume de Sophronios Eustratiadès (Athènes, 1960), ignore aussi sainte Melô ou Melou.

12-5-1973

1. Tome 1, livre II (Athènes, 1970), p. 339-340, avec les notes 75-77, p. 482-483.
2. Dans l' Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς pour 1966 (parue en 1968), p. 1, note 2, A. Orlandos énumère 16 basiliques paléochrétiennes de Cos; il ne mentionne pas celle de sainte Melô.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΙΝΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΑΒΑΛΑ

Ὅτε πρό τινος ἀπεδείχθη ὅτι ὁ πρὸς ὃν ἐπέστελλεν ὁ Μιχαὴλ Γαβρᾶς πρωτονοτάριος καὶ εἶτα χαρτοφύλαξ τῆς μητροπόλεως Φιλαδελφείας Μανουὴλ Γαβαλᾶς εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ γνωστὸς Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (α' ἥμισυ ιδ' αἰ.), εὑρέθη συγχρόνως ὅτι πλὴν τοῦ ἀποδεδειγμένως αὐτογράφου καὶ ἰδιοκτήτου αὐτοῦ κώδικος Vind. theol. gr. 174 καὶ ὁ κῶδιξ Paris. gr. 2022 εἶχε γραφῆ ὡσαύτως ὑπ' αὐτοῦ, ἀποτελέσας ὁμοίως προσωπικὸν κτῆμα, καὶ ὅτι περιέχει δύο ὁμάδας ἱκανοῦ διαφέροντος διὰ τὰς ἐν αὐταῖς ἱστορικὰς εἰδήσεις ἐπιστολῶν αὐτοῦ γραφεισῶν κατὰ τοὺς πρωιμωτέρους χρόνους τῆς ἐκκλησιαστικῆς σταδιοδρομίας, ὅτε δηλαδὴ κατεῖχεν εἰσέτι τὸ ὀφφίκιον τοῦ πρωτονοταρίου [1]. Παρασκευάζων τὴν ἤδη ὑπεσχημένην [2] ἔκδοσιν τοῦ ῥητορικοῦ ἔργου τοῦ Μανουὴλ - Ματθαίου Γαβαλᾶ χωρῶ ἐνταῦθα εἴς τινας συμπληρωματικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χρονολογικῶς προγενεστέρων ἐπιστολῶν αὐτοῦ (τῆς β' ἀνωτέρω ὁμάδος τοῦ παρισινοῦ κώδικος, φφ. 181^r - 187^v), τῶν ὁποίων δυστυχῶς καὶ ἡ ἀρτιότης καὶ ἡ τάξις ἔχουν διασαλευθῆ, μετατοπισθέντων ἢ καὶ ἀπολεσθέντων τινῶν τῶν περιεχόντων αὐτὰς φύλλων, τὸ δὲ παρεχόμενον κείμενον παρουσιάζει σοβαρὰ κενὰ ἕνεκα τῶν ἐπισωρευθεισῶν εἰς τὰ φύλλα ταῦτα φθορῶν [3].

Κατὰ τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν τότε ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθῆς σειρᾶς τῶν φφ. 181 - 187 προετάθη ἡ ἑξῆς τάξις αὐτῶν: 185, 187, 181 - 184, 186, παρατηρηθέντος ὅτι πρὸ τοῦ φ. 185 ἀπωλέσθη τμῆμα τοῦ ἐπιστολαρίου, μεταξὺ δὲ τῶν φφ. 187 καὶ 181 παρενεβάλλετο ἓν τοὐλάχιστον ἐκπεσὸν φύλλον [4]. Νῦν ἡ διάταξις αὕτη θὰ μεταβληθῇ πως καὶ θὰ λάβῃ κατὰ τὰ φαινόμενα ὡρισμένην σειράν, μετακινουμένων ἀναλόγως χρονικῶς καὶ κατ' αὐξανόμενον ἀριθμὸν τινῶν τῶν ἐν τοῖς φύλλοις τούτοις ἐπιστολῶν.

Τὸ ἀσθενὲς σημεῖον τῆς προτέρας κατατάξεως ἦτο ἡ θέσις τοῦ φ. 186, τὸ ὁποῖον ἐθεωρήθη ὅτι περιελάμβανε μίαν καὶ μόνην ἐπιστολήν, τὴν ὑπ'

1. Σ τ. Ἰ. Κ ο υ ρ ο ύ σ η, Μανουὴλ Γαβαλᾶς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2 - 1355/60). Α' - Τὰ Βιογραφικά, ἐν Ἀθήναις 1972 [Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων «Ἀθηνᾶς», ἀρ. 12], σσ. 47 - 67, 122 - 152.
2. Αὐτόθι, σ. ιε'.
3. Αὐτόθι, σσ. 140 - 145, 153 - 154.
4. Αὐτόθι, σ. 153.

ἀριθμὸν *19* 〈εἰς βασιλέα〉, ὑπὸ ἀσυνήθη μάλιστα μορφὴν καταγραφῆς [1]. Προσεκτικὴ ὅμως μελέτη καὶ σύγκρισις τῶν κειμένων τῆς προσθίας (186^r) καὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως (186^v) τοῦ φύλλου τούτου ἄγουν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

α') Ἡ εἰς βασιλέα ἐπιστολὴ ἀρχομένη ὀλίγῳ ἀνωτέρω τοῦ μέσου τοῦ φ. 186^r εἶναι κολοβὴ μὴ ἐξακολουθοῦσα εἰς τὸ φ. 186^v. Τὰ ἐν αὐτῇ λεγόμενα περὶ τῆς ἐνθουσιώδους γνώμης, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ βασιλεὺς περὶ τοῦ Γαβαλᾶ, ὡς καὶ περὶ τῆς χρηστότητος καὶ μεγαλονοίας τοῦ βασιλέως καὶ τῆς διαρκοῦς φροντίδος αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν «Ῥωμαίων», ἔτι δὲ καὶ ἡ ἐν τέλει ἀποτόμως διακοπτομένη εὐχὴ τοῦ Γαβαλᾶ ὅπως ἴδῃ τὸν βασιλέα... [2] οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν φ. 186^v ἐπιστολῆς, ἥτις ἀρχομένη ὁμοίως ἀποτόμως ποιεῖται εὐθὺς λόγον περὶ τῆς ὀρφανίας τοῦ υἱοῦ τοῦ Γαβαλᾶ καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ μακρῶν περὶ τῆς χηρείας τοῦ πατρὸς καὶ τῶν ἐκεῖθεν προερχομένων δυσχερῶν. Ταῦτα δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἐκτεθοῦν ἐκτενῶς εἰς τὸν βασιλέα, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἐπὶ τούτοις δὲν ἐζητεῖτό τις ἐν τέλει βασιλικὴ ἀρωγή, ἀλλ' ἢ ὅπως ὁ παραλήπτης συνευχηθῇ αὐτῷ τὰ συμφέροντα [3]. Τοιαύτη κατακλεὶς ἐπιστολῆς προσήκει εἰς παραλήπτην ἱερωμένον ἢ μοναχόν, ἀλλ' οὐχὶ εἰς βασιλέα.

β') Ἐπειδή, ὡς ἤδη ἔχει δειχθῆ, ἡ φυσιολογικὴ συνέχεια τῆς ἐν φ. 186^v ἐπιστολῆς κεῖται ἐν ἀρχῇ τοῦ φ. 186^r [4], προκύπτει εὐκόλως τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ φ. 186, προτελευταῖον τοῦ κώδικος, ὅτε συνερράπτετο εἰς τὸ σῶμα αὐτοῦ ἀνεστράφη κατὰ τὸν κάθετον ἄξονα, καθ' ὅσον, ὡς εἶναι ἤδη γνωστόν, ἡ ἀνὰ δύο, πρὸς ἀπαρτισμὸν τετραδίου, φυσιολογικὴ συνοχὴ τῶν φύλλων ἐν τέλει τοῦ κώδικος διεσπάσθη, συνδεθέντων κατὰ τὰς ἐσωτερικὰς ᾤας δι' ἐπικεκολλημένου χάρτου ἄνευ ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἐπὶ τῆς τάξεως αὐτῶν [5]. Οὕτω προσθία καὶ ὀπισθία ὄψις ἀντεστράφησαν. Ἡ ἀκέφαλος ἐν φ. 186^v ἐπιστολὴ ἐξακολουθεῖ κανονικῶς ἐν φ. 186^r. Ἡ κεφαλὴ αὐτῆς πρέπει νὰ κατελάμβανε χῶρον μείζονα τοῦ ἑνὸς στίχου ὄν, ὡς φαίνεται, καλύπτει ἡ ἐν τῇ ἄνω ᾤᾳ τοῦ φ. 186^v ἐπικεκολλημένη ταινία χάρτου· οὕτω δὲ προϋποθέτει ἀπώλειαν ἑνὸς τοὐλάχιστον φύλλου πρὸ τοῦ φ. 186^v.

γ') Ἀλλ' ὅπερ ὅμως θὰ καταδείξῃ τὴν ἀρχικὴν θέσιν τοῦ φ. 186 εἶναι ἡ ἀνίχνευσις τῆς κατακλεῖδος τῆς εἰς βασιλέα ἐπιστολῆς, ἥτις εὐτυχῶς δὲν ἀπωλέσθη, ἀλλὰ κεῖται ἐν ἀρχῇ ἑτέρου φύλλου τοῦ κώδικος, τοῦ φ. 181. Ἐν κεφαλῇ τῆς προσθίας ὄψεως αὐτοῦ ἐσώθη πράγματι κατακλεὶς ἐπιστολῆς

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 145.
2. Βλ. κατωτέρω, ἔνθα ἐκδίδοται ἡ ἐπιστολή, σ. 127,24-25.
3. Πβ. ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 143, σημ. 2, 144, σημ. 1.
4. Αὐτόθι, σσ. 144 - 145.
5. Αὐτόθι, σ. 145.

τινος, χαρακτηρισθεῖσα ὡς ἐπ. *8* [1]. Ἡ σύνδεσις τοῦ τέλους τῆς εἰς βασιλέα ἐπιστολῆς ἐν φ. 186^r καὶ τοῦ ἐν λόγῳ τεμαχίου δὲν προσκρούει εἰς δυσχέρειάν τινα. Ἀπὸ τοῦ στ. 18 ἄρχεται ὁ Γαβαλᾶς ἐκφράζων εὐχὰς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ἐξαίρων τὴν ὑπ' αὐτοῦ σπουδὴν ὑπὲρ τῶν ὑπηκόων καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην τούτων ἔναντι ἐκείνου, ἐν συνεχείᾳ δὲ προσθέτει καὶ προσωπικὴν αὐτοῦ εὐχὴν περὶ τοῦ βασιλέως. Ἡ ἐξακολούθησις ταύτης δύναται κάλλιστα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἐν φ. 181^r ἐπ. *8*. Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ κάτω ᾤα τοῦ φ. 186^r καὶ ἡ ἄνω ᾤα τοῦ φ. 181^r δὲν φέρουν ἐπικεκολλημένον χάρτην, ὥστε νὰ λανθάνῃ στίχος τις τοῦ κειμένου τοῦ ἑτέρου τῶν τεμαχίων, μόνον καταστροφή τις τοῦ κάτω δεξιοῦ ἄκρου τοῦ φ. 186^r συντελεῖ εἰς τὴν φθορὰν λέξεών τινων τοῦ κειμένου (πβ. Πίν. Β'). Δύνανται ὅμως νὰ ἀναπληρωθοῦν αὗται εὐχερῶς καὶ ἡ διατυπουμένη ἐν τέλει τοῦ φ. 186^r εὐχὴ τοῦ Γαβαλᾶ νὰ ὁλοκληρωθῇ. Συμφώνως δὲ πρὸς τὸ οὕτω συρραφὲν κείμενον φαίνεται πολὺ φυσικὸν νὰ εὔχηται οὗτος, διατρίβων ἐν Φιλαδελφείᾳ καὶ ζῶν ἐκ τοῦ πλησίον τὸ μαρτύριον τῶν εἰς ζυγὸν δουλείας ἀγομένων Μικρασιατῶν, ὅπως ὁ βασιλεὺς ἀναλάβῃ ἐπιχείρησιν ἐναντίον τῶν Τούρκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας [2], ἵνα ἐκδιώξῃ αὐτοὺς καὶ ἀποδώσῃ τὴν χώραν εἰς τοὺς ἔχοντας τὸ δικαίωμα ὅπως νέμωνται ταύτην Ἕλληνας [3].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλος λόγος συνηγορεῖ εἰς τὴν πρὸ τοῦ φ. 181 τοποθέτησιν τοῦ φ. 186v-r· εἶναι αἱ ἐκ δηγμάτων τίλφης ἢ ἄλλως ἐπιγεγενημέναι φθοραὶ εἰς τὸ φ. 186, αἵτινες δὲν ὁμοιάζουν μὲν πρὸς τὰς τῶν παρακειμένων αὐτῷ φφ. 185 καὶ 187, ἀλλὰ συμπίπτουν ὡς πρὸς τὴν θέσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς φθορὰς τοῦ φ. 181 (ἄνω δεξιᾷ καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου καὶ δεξιᾷ· πβ. Πίν. Α' - Δ'), δὲν εἶναι δὲ τῆς αὐτῆς ἐκτάσεως πρὸς ἐκείνας ἢ ἕνεκα τῆς ἐγκαίρου μετακινήσεως τοῦ φ. 186 ἐκεῖθεν ἢ διότι αἱ κακώσεις ἔβλαψαν κυρίως τὰ ἑπόμενα φύλλα 181 καὶ 182.

Οὕτως οἱ στίχοι 24 - 26 ἀποτελοῦν ἑνιαῖον σύνολον καὶ ἐν ταὐτῷ τὴν

---

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 141, 156.

2. Ὅτι ὁ ἐν τῷ κειμένῳ ὅρος *Ἀνατολὴ* σημαίνει ἐνταῦθα τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὡς καὶ ἡ λ. *Ἕως* εἶναι αὐτονόητον. Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. Κ. Ἀμάντου, Ἀνατολὴ καὶ Δύσις, Ἑλληνικὰ Θ', 1936, σ. 33, καὶ D. J. Georgacas, The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames, Heidelberg 1971, σσ. 40 - 41.

3. Ὅτι οἱ Τοῦρκοι οὐδὲν ἔχουν δικαίωμα ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς, διότι ἡ χώρα ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀνήκει εἰς τοὺς Ἕλληνας, τονίζει ὁ Γαβαλᾶς καὶ ἐν ἑτέρᾳ ἐπιστολῇ, τῇ ὑπ' ἀρ. *51*, τῷ 1326. Ἐν αὐτῇ μάλιστα ἐξηγεῖ καὶ τοὺς λόγους τοὺς συνδέοντας τοὺς Ἕλληνας πρὸς τὴν μαρτυρικὴν γῆν λέγων: (οἱ Τοῦρκοι) *ἀλλοτρίας μνῶνται ἀρχὰς οὐδὲν αὐτοῖς οὔτ' ἐκ κλήρου τινὸς οὔτ' ἐκ παιδείας οὔτ' ἐκ νόμων Θεοῦ προσηκούσας* (φ. 29^r). Ἐκτὸς τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ, οἵτινες διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας αἰώνων ἀποδεικνύουν τὴν χώραν ἑλληνικήν, ὁ κλῆρος καὶ ἡ παιδεία εἶναι δύο στοιχεῖα μαρτυροῦντα ὅτι καὶ ὁ Γαβαλᾶς εἶχε σαφῆ τὴν ἔννοιαν τῆς συνεχείας τῆς φυλῆς καὶ τῆς σχέσεως πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας.

κατακλεῖδα τῆς ἐπ. εἰς βασιλέα. Ἡ χρῆσις τῆς λ. *λαμπρῶς* ἐνταῦθα ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὁρμητικῶς», ὡς ἀπαντᾷ πολλαχοῦ· πβ. Θουκ. Α, 49,7· Η, 71,5. Ἡ δὲ τελευταία πρότασις: *ὃ δὴ καὶ σκοπεῖς* ἀποτελεῖ μίαν εἰσέτι μαρτυρίαν ὅτι ἡ ἐν φ. 181^r κατακλεὶς προέρχεται ἐξ ἐπιστολῆς ἀπευθυνομένης εἰς βασιλέα· διότι, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἐπ. *13* (νέα ἀρίθμησις) παρεχούσης ὁμοίως σύστασιν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐν τέλει καὶ ληγούσης διὰ τῆς παρατηρήσεως: *ὥσπερ δὴ καὶ ποιεῖς* [1], φαίνεται ὅτι συνήθιζεν ὁ Γαβαλᾶς ὑποβάλλων εἰς τὸν βασιλέα ὑπόδειξίν τινα χάριν πλείονος εὐγενείας νὰ φέρῃ ἐν τέλει τοῦτον ἤδη ἀφ' ἑαυτοῦ σκεπτόμενον τὸ ὑποδεικνύμενον.

Κατόπιν τούτων τὰ τελευταῖα φύλλα (ἀπὸ τοῦ 181 κἑξ.) τοῦ κώδικος Paris. gr. 2022 πρέπει νὰ λάβουν πλέον τὴν ἑξῆς σειράν [2], μετατιθεμένου τοῦ φ. 186 εἰς τὴν πρὸ τοῦ φ. 181 θέσιν καὶ ἐπισημαινομένης τῆς πρὸ τοῦ φ. 186 ἐκπτώσεως ἑνὸς ἢ πλειόνων φύλλων:

185, 187 || 186v-r, 181 - 184.

Πιθανῶς καὶ ἕτερα μετὰ τὸ φ. 184 φύλλα περιέχοντα ἀπολεσθείσας ἐπιστολὰς ἐξέπεσον, διότι ἡ τελευταία ἐπιστολὴ τῆς συλλογῆς «Τῷ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου» (φ. 184^v) εἶναι κολοβή, ἐλλείποντος κατὰ τὰ φαινόμενα ἱκανοῦ τμήματος αὐτῆς.

Ἡ πρώτη εἰς τὸν βασιλέα ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ Γαβαλᾶ πεμφθεῖσα ἀπὸ Φιλαδελφείας μετὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ 1310 - 1311 εἶναι ἡ ὑπ' ἀρ. *6* (φ. 187^v) συνοδευομένη ὑπὸ τῆς ὑπ' ἀρ. *7* (φ. 187^v) «τῷ λογοθέτῃ τοῦ γενικοῦ» Θεοδώρῳ Μετοχίτῃ. Ἀμφότεραι πρέπει νὰ ἐπέμφθησαν κατὰ θέρος λῆγον ἢ φθινόπωρον ἀρχόμενον τοῦ ἔτους 1311, συνιστοῦν δὲ νεανίαν ἐρχόμενον εἰς ΚΠολιν, ὅπως τύχῃ βασιλικῆς προνοίας, προηγηθείσης πρὸ ἔτους σχεδὸν συνεννοήσεως μεταξὺ Μανουὴλ Γαβαλᾶ καὶ βασιλέως - Μετοχίτου. Γράφων τὴν ἐπ. *6* δὲν ἔχει εἰσέτι εἰδήσεις ὁ Γαβαλᾶς περὶ τῆς εὐνοϊκῆς ὑπὲρ αὐτοῦ στάσεως τοῦ βασιλέως, διὸ καὶ δὲν εὐχαριστεῖ αὐτῷ. Ἡ προηγουμένως ἐξετασθεῖσα ἐπιστολὴ εἰς βασιλέα κατὰ τὴν ἀνωτέρω σχηματισθεῖσαν τάξιν τῶν φύλλων εἶναι ἡ δευτέρα πεμφθεῖσα εἰς τὸν βασιλέα, συμφωνεῖ δὲ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν αὐτῇ γίνεται λόγος περὶ πληροφοριῶν ἐλθουσῶν εἰς Φιλαδέλφειαν, ὅτι ὁ βασιλεὺς μνημονεύει εὐφήμως τοῦ Γαβαλᾶ. Προϋποτίθεται πρὸς τοῦτο ἡ μεσολάβησις χρόνου τινὸς ἀπὸ τῆς ἐπ. *6*. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπάρχουν λόγοι ὅπως γένηται δεκτὴ ἡ κατὰ χρονολογικὴν τάξιν σύμπηξις τῶν σωθεισῶν ἐπιστολογραφικῶν ὁμάδων τοῦ Γαβαλᾶ, ἡ χρονικὴ σχέσις

---

1. ...*ὡς ἔγωγε βουλοίμην ἂν σε τῷ τρόπῳ τούτῳ* (= τῇ προμηθείᾳ περὶ τοὺς ὑπηκόους) *μᾶλλον ἢ τῆς ἀρχῆς ἕνεκεν καὶ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις βασιλέα γνωρίζεσθαι, οὗ εἰ μηδὲν ἂν γένοιτο μεῖζον καὶ ἀρχομένοις καὶ ἄρχουσιν, αὐτὸς σὺ κρίνῃς, μέγιστε βασιλεῦ, ὥσπερ δὴ καὶ ποιεῖς*, Par. gr. 2022, φ. 182^v.

2. Συμφώνως καὶ πρὸς τὰ ἐκτεθέντα παρὰ Σ. Κουρούσῃ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 153.

τῶν ἐπ. *6* καὶ τῆς β' εἰς βασιλέα συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐν τῷ ἐπιστολαρίῳ τάξιν. Ἡ ἐπ. *6* ἐπέμφθη κατὰ θέρος λῆγον ἢ φθινόπωρον ἀρχόμενον τοῦ 1311, ἡ δὲ β' εἰς βασιλέα μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου τοῦ Μανουὴλ Γαβαλᾶ, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ἡ ἀκέφαλος ἐπιστολὴ τοῦ φ. 186, ὡς εἴδομεν, ἥτις, ἀναστρεφομένου τοῦ φ. 186, προηγεῖται τῆς β' εἰς βασιλέα, καθίσταται δὲ ἡ πρώτη ἐν ᾗ μνημονεύεται ἡ μεγάλη συμφορὰ τοῦ πρωτονοταρίου.

Ἐφ' ὅσον ὁ θάνατος τῆς γυναικὸς συνέβη κατὰ θέρος τοῦ 1312 [1], ἡ ἐπιστολὴ αὕτη πρέπει νὰ ἐγράφη τότε. Ἐπειδὴ ἐδείχθη πλέον ὅτι τὸ πρῶτον τμῆμα αὐτῆς ἀπωλέσθη, ἐν ᾧ θὰ ἐγίνετο ὁ κύριος λόγος περὶ τοῦ ἀδοκήτου θανάτου, εἶτα δὲ περὶ τῆς ὀρφανίας τοῦ παιδός, τὸ ἐναπομένον τμῆμα, ὁμιλοῦν μόλις περὶ τῆς δυστυχίας τοῦ υἱοῦ [2] καὶ κυρίως περὶ τῶν προβλημάτων ἠθικῆς φύσεως τὰ ὁποῖα ἐδημιούργει ἡ χηρεία εἰς τὸν ἱερωμένον Γαβαλᾶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσενέγκῃ ὑπαινιγμὸν ἂν ἐγράφη πολὺ ἢ μὴ μετὰ τὸν ἐπισυμβάντα θάνατον. Λογιστέον ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ θέρος τοῦ 1312 ὡς χρόνος συνθέσεως τῆς ἐπιστολῆς ταύτης. Ἡ ἑπομένη ἐπιστολὴ β' εἰς βασιλέα κατ' ἀνάγκην κεῖται χρονικῶς μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς ἐπ. *9* (φ. 181r-v), ἀνηνεγμένης ἤδη εἰς τὸ θέρος ἢ φθινόπωρον τοῦ 1312.

Κατόπιν τούτων καὶ ἡ ἀρίθμησις μετὰ τὴν ἐπ. *7* πρέπει νὰ μεταβληθῇ ὡς ἑξῆς: Ὑπ' ἀρ. *8* καθίσταται πλέον τὸ β' τεμάχιον τῆς ἐπ. *19* (φ. 186v-r), ὑπ' ἀρ. *9* δὲ τὸ α' τεμάχιον τῆς *19* (β' εἰς βασιλέα) συνδεδεμένον μετὰ τῆς μέχρι τοῦδε θεωρουμένης ὡς ἐπ. *8* (φφ. 186r, 181r). Ὅλων δὲ τῶν ὑπολοίπων ἡ προηγουμένη ἀρίθμησις ἀπὸ *9* ἕως *18* αὐξάνεται κατὰ μίαν μονάδα: (9→)*10*, (10→)*11*, (11→)*12*, (12→)*13*, (13→)*14*, (14→)*15*, (15→)*16*, (16→)*17*, (17→)*18*, (18→)*19*. Ἡ νέα δὲ αὕτη κατάταξις θὰ χρησιμοποιῆται ἐν τοῖς ἑξῆς.

Τὸ κατὰ τἀνωτέρω δημιουργούμενον χρονικὸν κενὸν ἑνὸς σχεδὸν ἔτους εἰς τὴν ἐπιστολογραφικὴν δραστηριότητα τοῦ Γαβαλᾶ μεταξὺ τῆς ἐπ. *7*, πεμφθείσης κατὰ θέρος λῆγον ἢ φθινόπωρον ἀρχόμενον τοῦ 1311, καὶ τῆς ἐπ. *8*, ἀναχθείσης εἰς τὸ θέρος τοῦ 1312, δὲν δύναται νὰ κλονήσῃ τὰ συμπεράσματα τοῦ ἐπιχειρηθέντος χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ, διότι μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τούτων εἶναι λίαν πιθανὸν νὰ παρενεβάλλοντο καὶ ἄλλαι ἐπιστολαὶ ἀπολεσθεῖσαι ἕνεκα ἐκπτώσεως φύλλων μεταξὺ τῶν φφ. 187 καὶ 186v-r.

Ὁμοίαν πρὸς τὴν ἐπ. *9* ἔπεμψεν ὁ Μανουὴλ Γαβαλᾶς καὶ ἑτέραν ἐπιστολήν, τὴν ὑπ' ἀρ. *13*, κατὰ τὸν χειμῶνα τῶν ἐτῶν 1312 - 1313 εἰς τὸν βασιλέα, ἐν ᾗ ἐπανελάμβανεν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐμνημόνευεν εὐφήμως αὐτοῦ, ὡς ἐπληροφορεῖτο ἐκ τῶν ἐπανερχομένων εἰς Φιλαδέλφειαν ἐκ ΚΠόλεως, καὶ ὅτι

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 131.

2. *** *καὶ θηλ[ῆς] π[ε]παυμέν[ ]...*, φ. 186v· πβ. τὴν ἐπ. *10* (νέα ἀρίθμ.): *πρὸς τὸν ἄρτι μοι σπαργάνων καὶ θηλῆς πεπαυμένον* (υἱόν), φ. 181r.

δῶρον ὁ βασιλεὺς οὗτος τοῖς ἀνθρώποι[ς] ἐδόθη παρὰ Θεοῦ (φ. 182v), ἐξέφραζε δ' ἐν τέλει τὴν ἀνωτέρω, σ. 117, σημ. 1, παρατεθεῖσαν εὐχήν. Φαίνεται καὶ ἐνταῦθα ἡ διακριτικότης δι' ἧς ἀπευθύνεται ὁ Γαβαλᾶς εἰς τὸν βασιλέα. Εἶναι δὲ μᾶλλον βέβαιον ὅτι ἡ εὐχὴ τῆς ἐπ. *13* εἶναι ἑτέρα ἔκφρασις τῆς ἐν τῇ ἐπ. *9* εὐχῆς, ὅπως ὁ βασιλεὺς ἐπιδείξηται διαφέρον καὶ περὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὡς δύναται νὰ συναγάγῃ τις ἐκ τῶν ὑπαινιγμῶν τῶν λεγομένων, ἐμεσολάβησέ τι τὸ δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὡς παράβασις ἐκ μέρους τοῦ Γαβαλᾶ ἔναντι τοῦ βασιλέως, πρὸς ὃν ὑπερβάλλων ἐκεῖνος λέγει: *εἴ τί σοι δοκοῦμεν πλημμελῆσαι περὶ τὰ μείζω...* Κατά τινα ἐκδοχὴν θὰ ἠδύνατο τοῦτο νὰ εἶναι ἡ γενομένη ἐν τῇ ἐπ. *9* ὑπόδειξις, ἥτις, ὡς λεχθήσεται κατωτέρω, δὲν ἦτο ἐκ τῶν πραγμάτων πολὺ εὐχάριστος εἰς τὸν Ἀνδρόνικον τότε. Ὁ Γαβαλᾶς συνδέων τὸ ὑποδεικνύμενον πρὸς τὴν μνημόνευσιν αὐτοῦ παρὰ τοῦ βασιλέως ζητεῖ ὅπως ἢ παύσηται ὁ βασιλεὺς μνημονεύων αὐτοῦ ἢ συγχωρήσας πλημμελήσαντα ἐξακολουθήσῃ φροντίζων περὶ αὐτοῦ καὶ τῶν οἷος αὐτὸς (συμπατριωτῶν). Ἐμμένει δηλαδὴ εἰς τὴν ὑπόδειξιν καὶ παρεισάγει καὶ πάλιν τὴν γνώμην ὅτι οἱ ὑπήκοοι εἶναι εὐχαριστημένοι, ὅτε μέμνηται αὐτῶν ὁ βασιλεύς.

Ἀμφότεραι αἱ ἐπ. *9* καὶ *13* ἐπέμφθησαν εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα. Τοῦτο εἶναι προφανὲς ἐκ τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ταυτολογιῶν. Ὁ βασιλεὺς δὲ οὗτος εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Β' ὁ Παλαιολόγος. Ὡς γνωστόν, συμβασιλεύει αὐτῷ τότε καὶ ὁ υἱὸς Μιχαὴλ Θ', τὸ δὲ μειράκιον, ὁ ἐγγονὸς Ἀνδρόνικος Γ', ἴσως δὲν ἔχει εἰσέτι ὀνομασθῇ *βασιλεύς*. Ὁ Μανουὴλ Γαβαλᾶς ὅμως, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοῦ ἔργων, εἶχε συνδεθῇ πρὸς τὸν πρεσβύτερον βασιλέα, Ἀνδρόνικον Β', ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἐλεύσεως εἰς τὴν Βασιλεύουσαν. Ἄλλως τε καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ παραλήπτου ὡς μ ε γ ά λ ο υ βασιλέως (ἐπ. *7*: *τὸν μέγιστον βασιλέα*, φ. 187v· ἐπ. *9*: *μέγιστε βασιλεῦ*, στ. 2· ἐπ. *13*: *ὁ μέγας σὺ βασιλεύς*, φ. 182v, *μέγιστε βασιλεῦ*, φ. 182v) δὲν ἔχει θέσιν ὅταν μνημονεύηται ὁ συμβασιλεὺς μόνος [1].

Ἡ εὐχὴ (καὶ συνάμα πρόσκλησις) τοῦ Μανουὴλ Γαβαλᾶ, ὅπως ὁ βασιλεὺς ἐπιχειρήσῃ ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὅταν ἐξετασθῇ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῶν πνευματικῶν διαφοροποιήσεων τῶν μικρασιατῶν Ἑλλήνων ἐν ὄψει τῆς ἐπερχομένης συμφορᾶς καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς ΚΠόλεως ὅπως προβάλῃ ἀποτελεσματικὴν ἀντίστασιν [2]. Ἔχει πλέον παρέλθει ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν ἡ ἐγγὺς

1. Βλ. P. Schreiner, Zur Bezeichnung «megas» und «megas basileus» in der byzantinischen Kaisertitulatur, Βυζαντινὰ 3, 1971, σσ. 181 - 184.

2. Πβ. εἰδικῶς περὶ τῆς στάσεως τῶν λογίων τῶν παλαιολογείων χρόνων ἔναντι τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τοῦ κράτους τὴν μελέτην τοῦ I. Ševčenko, The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals, DOP 15, 1961, σσ. 169 - 186.

τῆς Φιλαδελφείας περιοχὴ Μαιάνδρου καὶ Καΰστρου ἀνέμενε τὴν σωτηρίαν ἐκ τῶν νικηφόρων ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ ἢ τῆς δραστηριότητος τοῦ Ἰωάννου Ταρχανειώτου ἢ καὶ αὐτῶν τῶν Καταλανῶν. Νῦν, ἐν Φιλαδελφείᾳ τοὐλάχιστον, ὁ στρατηγὸς Μανουὴλ Τάγαρις ἔχει ἔλθει εἰς διάστασιν πρὸς τὸν πολυπράγμονα μητροπολίτην Θεόληπτον καὶ δὲν ἔχει πράξει τι ἀξιόλογον κατὰ τῶν Τούρκων (πβ. ἐπ. *38* Γαβαλᾶ)· προηγήθη δὲ καὶ πολιορκία τῆς πόλεως ὑπ' αὐτῶν ἀπὸ φθινοπώρου τὸ βραδύτερον τοῦ 1310 ἕως τοῦ ἔαρος τοῦ 1311 [1], ὁ κίνδυνος δὲ ἐπαναλήψεως αὐτῆς ἐπεκρέματο, διότι μετά τινα ἔτη, τῷ 1314, ἐπολιορκήθη πάλιν ἡ Φιλαδέλφεια ὑπὸ τῶν γειτονούντων Τούρκων [2]. Πρὸ τοῦ φάσματος τῆς συμφορᾶς, ἥτις θὰ ἔπληττε καὶ τὴν διαρκῶς ἀποξενουμένην λυδικὴν μητρόπολιν ἀπὸ τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ χώρου ἕνεκα τῆς προϊούσης τουρκικῆς λαίλαπος, νέα ἐπέμβασις τοῦ βασιλέως εἶναι εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε ἀναγκαία, ἔδει δὲ ὅπως λάβῃ τὴν μορφὴν ἀληθοῦς ἐκστρατείας καὶ μὴ περιορισθῇ εἰς ἀποστολὴν (μισθοφορικῆς) δυνάμεως, ἵνα μὴ καταλήξῃ εἰς ἀποτυχίαν ὡς ἡ τοῦ προσφατωτέρου παρελθόντος, τῶν ἐτῶν 1305 - 1307 [3].

Ἤδη ὅμως ἀπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' παρατηρεῖται ἀποξένωσις τοῦ βασιλέως ἀπὸ τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως τῶν Μικρασιατῶν. Τοῦτο μὲν ἡ παραμέλησις τῆς φρουρήσεως τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ κράτους καὶ ἡ μετακίνησις τοῦ στρατοῦ ἐκεῖθεν πρὸς δυσμὰς χάριν ἐξυπηρετήσεως τῶν ἔναντι τῆς Δύσεως σχεδίων τοῦ βασιλέως, ὅπερ κατέστησε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν σχεδὸν ἀφύλακτον πρὸ τῶν καραδοκούντων ἰσχυρῶν ἐχθρῶν [4], τοῦτο δὲ ἡ αὐστηρὰ πολιτικὴ πρὸς τοὺς Ἀρσενιάτας, πολυαρίθμους ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ συνδεδεμένους πρὸς τὸν προβασιλεύσαντα οἶκον τῶν Λασκαριδῶν καὶ αὐτὸν τὸν ἐπιζῶντα τυφλὸν Ἰωάννην Δ' Λάσκαριν [5], συνέτειναν ὥστε οἱ Μικρασιᾶται νὰ περιέλθουν εἰς κατάστασιν ἀδυναμίας ὀργανώσεως ἀξιομάχου ἀμύνης, συντελοῦντος ἀσφαλῶς καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ μαρασμοῦ. Βεβαίως τὸ μαχητικὸν πνεῦμα τῆς ἀντιστάσεως κατὰ τῶν Τούρκων δὲν ἐξέλιπε· τοῦτο ἄλλως τε ἔδειξεν ἡ ἀπήχησις τὴν ὁποίαν ἔσχον βραδύτερον αἱ προσπάθειαι καὶ τὰ μέτρα ἀμύνης τῶν δύο γενναίων στρατηγῶν, τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ (1293 - 1295) καὶ τοῦ Ἰωάννου Ταρχανειώτου (1298 - 1300), παρὰ τὸ ὅτι ἀμφότεροι ἐγένοντο θύματα

1. Σ. Κουρούσης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 314.

2. P. Schreiner, Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jahrhundert (1293 - 1390), OCP XXXV, 1969, σ. 387.

3. P. Lemerle, L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Paris 1957, σσ. 25 - 26, 38.

4. Βλ. κυρίως τὴν ἐσχάτως δημοσιευθεῖσαν ἐργασίαν τῆς A. E. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282 - 1328), Harvard University Press (Cambridge Mass.) 1972, σσ. 22, 116.

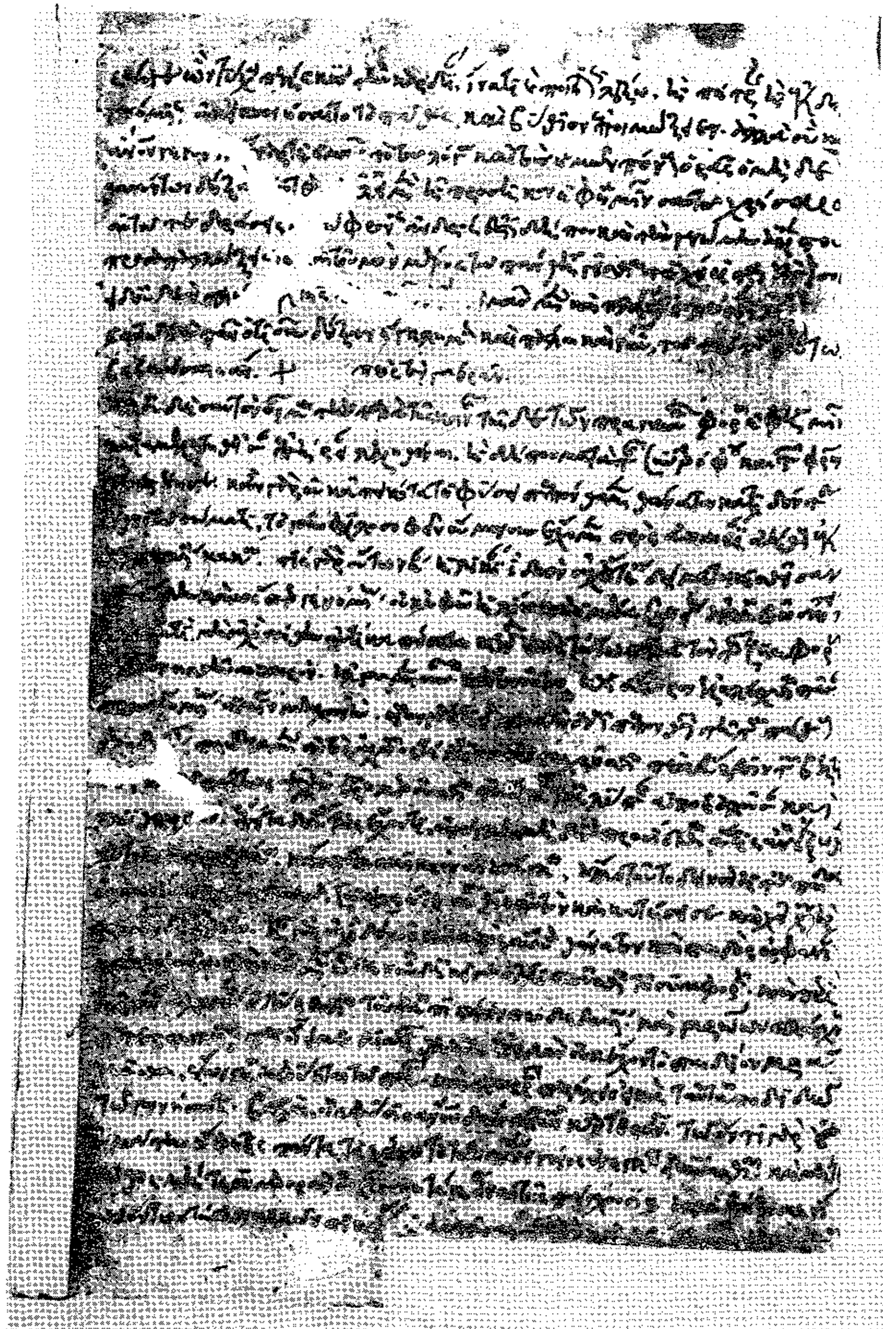
5. Αὐτόθι, σσ. 20, 22, 23, 92.

3

Πίν. Α'. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 186v.

Πίν. Β'. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 186ʳ.

Πίν. Γ'. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 181ʳ.

Πίν. Δ'. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 181ᵛ.

τοῦ φθόνου τῶν ἰσχυόντων παρὰ τῷ ἀσθενοῦς χαρακτῆρος βασιλεῖ καὶ τελικῶς ἀπέτυχον [1].

Ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς Μ. Ἀσίας ἐπέμβασις αὐτῶν ἦτο ἑπόμενον νὰ συναντήσῃ ἀντιδράσεις παρά τινων ἰσχυρῶν, ὧν παρεβλάπτοντο τὰ προσωπικὰ συμφέροντα. Ἐὰν ὅμως πλὴν αὐτῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἶχεν ἔλθει καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεύς, τὰ ἐφαρμοζόμενα μέτρα θὰ περιέβαλλε μεῖζον κῦρος καὶ θὰ ἦτο δύσκολος ἡ ματαίωσις αὐτῶν. Ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἐξ ἀρχῆς τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐτήρησε διάφορον τοῦ πατρὸς στάσιν ἔναντι τῆς Μ. Ἀσίας· δὲν ἦτο ὅμως ὁ ἐνδεδειγμένος ὅπως ἀναλάβῃ ἐπιτυχῆ ἐπιχείρησιν πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ κινδύνου. Ἡ ἀποστολὴ στρατηγῶν, ὡς ἐλέχθη, δὲν ἐτελεσφόρησεν οὐδὲ ἡ ἔλευσις τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ Θ' τῷ 1302 καὶ ἡ

---

1. Περὶ τῆς τότε δραστηριότητος Ἀλεξίου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ μαρτυριῶν τῶν πηγῶν βλ. κυρίως P. Schreiner, Zur Geschichte Philadelpheias..., σσ. 376 - 383, καὶ A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 80 - 84. Ὁ Ἀλ. Φιλανθρωπηνός, καίτοι ἐπαναστάτης, κατὰ τοὺς συγχρόνους συλληφθεὶς ἐτυφλώθη, ἐπειδὴ κατέστη ἀντικείμενον φθόνου. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ αὐτὸς ὁ παρακολουθήσας τὰς τύχας αὐτοῦ Γαβαλᾶς ἐν τῇ ἐπ. *46* «Τῷ ⟨Μιχαὴλ⟩ Φιλανθρωπηνῷ»: ...*ἐπὶ δυστυχίᾳ δ' ἀπέβαλε* (sc. ὁ βασιλεὺς τὸν Ἀλ. Φιλανθρωπηνὸν) *β α σ κ ά ν ο υ δαίμονος πειραθέντα* (K o u p o ú σ η ς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 212, σημ. 1) καὶ ὁ Γρηγορᾶς ἐν Ἱστ. VI, 8 : I, 196,20 - 197,4 καὶ ἐν ἐπ. 28 «Τῷ Φιλανθρωπηνῷ, τῷ θείῳ τοῦ βασιλέως» (Guilland): ...*τὸ μὲν γὰρ ὑπὸ φ θ ό ν ο υ ῥιφέντα τινὰ πάλιν ὑπ' αὐτῶν ζητηθῆναι καλῶς τῶν πραγμάτων καὶ ἀναστῆναι πολλῷ δήπου βέλτιον εἰς ἀρετῆς λόγον ἢ μὴ πεσεῖν ὁπωσοῦν* (κῶδ. Par. gr. 3040, φ. 136ʳ), καὶ ἐν ἐπ. 38 «Τῷ θείῳ τοῦ βασιλέως, τῷ Φιλανθρωπηνῷ» (Guilland): (ἡ ἀρετὴ) *ἥ δή σε κἀκ τῶν πυθμένων ἀνακαλεσαμένη τοῦ φ θ ό ν ο υ καὶ τοὺς τῆς βασκανίας ἀπωσαμένη Τελχῖνας, οἳ διεκώλυσαν ἡμᾶς ὥσπερ διὰ κατόπτρων τῶν ἔργων τῶν σῶν Πομπηίους ἐκείνους ὁρᾶν καὶ Σκηπίωνας καὶ Θηβαίους Ἐπαμεινώνδας...* (αὐτόθι, φ. 36ʳ). Τοῦτο διαφαίνεται σαφῶς καὶ ἐν τῷ εἰς τὸν Ἀλ. Φιλανθρωπηνὸν ἀναφερομένῳ ποιήματι τοῦ Βελισαρίου, πβ. καὶ H.-G. B e c k, Belisar - Philanthropenos. Das Belisar - Lied der Palaiologenzeit, Serta Monacensia F. Babinger... dargebracht, Leiden 1952, σσ. 46 - 52. Ἀσφαλῶς ὁ φθονήσας αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν ἦτο ὁ συγγενὴς τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐπιβουλεύσας αὐτῷ ἐν Μ. Ἀσίᾳ πρωτοβεστιαρίτης καὶ ἡγεμὼν ἐν Νεοκάστροις Λιβαδάριος. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ πιθανότης ταυτίσεως τούτου πρὸς τὸν μετὰ δεκαετίαν περίπου συνωμοτήσαντα ὑπὲρ τοῦ Καρόλου de Valois Κωνσταντῖνον Λιμπιδάρην (πβ. E. D a d e, Versuche zur Wiedererrichtung der lateinischen Herrschaft in Konstantinopel im Rhamen der abendländischen Politik, 1261 bis etwa 1310, Jena 1938, σσ. 152 - 153, I. Š e v č e n k o, The Imprisonment of Manuel Moschopulos in the Year 1305 or 1306, Speculum XXVII, 1952, σ. 157, σημ. 106ᵃ, καὶ A. E. L a i o u, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 215), εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορισθῇ ἡ ἀστάθεια τοῦ ἀνδρός. Περὶ τοῦ ἀρσενιάτου μὲν ἀλλὰ δραστηρίου καὶ συνετοῦ ἡγεμόνος Ἰωάννου Ταρχανειώτου, φθονηθέντος καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου ΙΒ' Κοσμᾶ, βλ. Ἰω. Σ υ κ ο υ τ ρ ῆ, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, Ἑλληνικὰ Β', 1929, σσ. 292 - 293, A. E. L a i o u, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 87 - 89, 93, V. L a u r e n t, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. I, Les actes des Patriarches. IV, Les regestes de 1208 à 1309, Paris 1971, σσ. 358 - 359, ἀρ. 1573.

χρησιμοποίησις μισθοφορικῶν δυνάμεων ἐπέτυχον θετικόν τι [1]. Ὁ Ἀνδρόνικος ὡς βασιλεὺς ἦλθεν εἰς Μ. Ἀσίαν δίς, κατὰ τὰ ἔτη 1290 - 1293 καὶ ἐπ' ὀλίγον κατὰ θέρος τοῦ 1296. Εἷς τῶν ἐπιδιωχθέντων τότε σκοπῶν ἦτο ἡ ἀναπτέρωσις τοῦ ἠθικοῦ τῶν Μικρασιατῶν, οἵτινες οὕτω θὰ ἐπείθοντο ὅτι δὲν ἔκειντο εἰς τὰ περιθώρια τῆς βασιλικῆς προνοίας [2].

Τὴν ἐκ τῆς προσωπικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Ἀνδρονίκου σωτηρίαν τῆς Ἀνατολῆς ἀνέμενε καὶ ὁ Μανουὴλ Γαβαλᾶς ἐν τῇ ἐπ. *9*. Καίτοι πολλαὶ πρὸς τοῦτο προσπάθειαι μέχρι τότε τοῦ βασιλέως ἀπέβησαν ἄκαρποι, ὁ πρωτονοτάριος τῆς μητροπόλεως τοῦ Θεολήπτου ἐξακολουθεῖ ἐλπίζων ὅτι ἡ ὁρμητικὴ (*λαμπρῶς*) ἔφοδος τοῦ Ἀνδρονίκου εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς ἦτο δυνατὸν νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν τόπον. Δὲν ἀρκεῖται ὅμως μόνον εἰς τοῦτο, ἀλλὰ διαβεβαιοῖ τὸν βασιλέα περὶ τῆς ἀφοσιώσεως τῶν ὑπηκόων εἰς αὐτόν, προτιμώντων ὅπως ἄρχωνται ὑπ' αὐτοῦ. Τοῦτο ἀσφαλῶς εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὸν καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Μικρὰ Ἀσία ἤδη εἶχε δείξει αἰσθήματα δυσαρεσκείας ἔναντι τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τάσεις αὐτονομήσεως, εἶχον δὲ προηγηθῆ καὶ συνωμοσίαι κατ' αὐτοῦ, ὡς ἡ τοῦ Ἰωάννου Δριμέος (ἢ Γλυκέος) τῷ 1305 - 1306 [3]. Κατ' οὐσίαν καὶ οἱ Ἀρσενιᾶται καὶ ὁ Δριμὺς ἐνεφανίζοντο ὡς ὑποστηρικταὶ τῶν δικαίων τῶν Λασκαριδῶν. Εἰ καὶ ὁ τελευταῖος Λάσκαρις βασιλεύς, ὁ Ἰωάννης Δ', υἱὸς τοῦ Θεοδώρου Β', εἶχεν ἀποθάνει τυφλὸς περὶ τὸ 1305 [4] καὶ ἡ συνωμοσία τοῦ Δριμέος, διατεινομένου ὅτι ἦτο νόθος υἱὸς τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Β' ἀπεκαλύφθη καὶ ἐξουδετερώθη κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1305 - 1306, ἡ δραστηριότης τῶν Ἀρσενιατῶν, ἐχόντων καὶ ἐκκλησιαστικὰς διαφορὰς πρὸς τὸ ἐπίσημον κράτος ἐξηκολούθει, ἕως οὗ τῷ 1310 ἐπετεύχθη ἐπὶ πατριάρχου Νήφωνος ἡ συμφιλίωσις τῶν ἀντιμαχομένων ἐκκλησιαστικῶν παρατάξεων καὶ ἡ ἄρσις τοῦ σχίσματος [5]. Ὡς πολιτικὴ τοποθέτησις ὅμως φαίνεται ὅτι δὲν ἐσίγησαν οὗτοι καὶ μετὰ ταῦτα, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ μαρτυρία συνοδικῆς ἀποφάσεως καθ' ἣν καθῃρέθη τῇ 2 Δεκεμβρίου 1315 Θεόδωρός τις Ῥαδηνός, πρεσβύτερος ἐκ τοῦ κάστρου τοῦ *Νικητιάτου* ἐν Βιθυνίᾳ, διότι καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐν ΚΠόλει ἐξεφράσθη ὑβριστικῶς κατὰ τῶν βασιλέων καὶ ἐνώπιον τῆς

1. Πβ. A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 90, 92 - 93.

2. Αὐτόθι, σσ. 76 - 79.

3. Περὶ τῆς συνωμοσίας τοῦ Ἰωάννου Δριμέος βλ. I. Ševčenko, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 149 - 150 καὶ V. Laurent, Les Regestes..., σσ. 430 - 432· αὐτόθι, σ. 432 περὶ τοῦ ὅτι τὸ ὄνομα *Γλυκὺς* ἀπεδόθη εἰς τὸν Ἰω. Δριμὺν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου τοῦ Α'. Βλ. καὶ A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 197 - 198.

4. I. Ševčenko, Notes on Stephen, the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century, Südost - Forschungen XII, 1953, σ. 174.

5. V. Laurent, Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme arsénite, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine XXVI, 1945, σσ. 225 - 313.

συνόδου δὲν ἐδίστασεν ὅπως ἐπαναλάβῃ τὰς ὕβρεις [1]. Ἐὰν σημειωθῇ ὅτι οὗτος ἦτο πρεσβύτερος ἐκ τῆς περιοχῆς ἔνθα εἶχεν εἱρχθῆ ὁ Ἰωάννης Δ' Λάσκαρις [2], ἦτο φυσικὸν ἐκεῖ νὰ μετεῖχε τοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀτυχοῦς βασιλέως κλίματος συμπαθείας τῶν γνωστῶν ὑποστηρικτῶν αὐτοῦ.

Ἡ διαβεβαίωσις ἐξ ἄλλου τοῦ Γαβαλᾶ ὅτι καὶ αὐτὸς καὶ ὅλοι ὅσους γνωρίζει ἦσαν ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν βασιλέα εἶναι καὶ ἀντίθετος τάσις τοῦ δημιουργηθέντος πρό τινος ἐν Μ. Ἀσίᾳ τοὐλάχιστον καὶ Θεσσαλονίκῃ ῥεύματος ὑπὲρ τοῦ σχεδιάζοντος σταυροφορίαν κατὰ τοῦ Βυζαντίου Καρόλου de Valois [3]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1307 - 1310 ἔλαβον χώραν συνεννοήσεις μεταξὺ τοῦ τυχοδιώκτου τούτου καὶ ἐνίων Ἑλλήνων ὑποστηρικτῶν αὐτοῦ περὶ τῆς ἐπεμβάσεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀνατολήν· οὕτως, ἐνόμιζον, ἦτο δυνατὸν νὰ σωθῇ ἡ Μ. Ἀσία ἐκ τῶν Τούρκων [4]. Κατὰ θέρος τοῦ 1307 ἐπέμφθησαν εἰς τὸν Κάρολον καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Αἰκατερῖναν de Courtenay, κληρονόμον τῶν λατινικῶν δικαιωμάτων ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς ΚΠόλεως, ἐπιστολαὶ τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς φρουρᾶς τῆς Θεσσαλονίκης Ἰωάννου Μονομάχου, τοῦ ἐν Μ. Ἀσίᾳ στρατιωτικοῦ ἀξιωματούχου Κωνσταντίνου Δούκα Λιμπιδάρη [5] καὶ μοναχοῦ τινος, ὅστις ὠνομάζετο Σωφρονίας (sic) [6], δι' ὧν ἐκαλεῖτο

1. ...*ὁ ἐκ τοῦ κάστρου τοῦ Νικητιάτου πρεσβύτερος Θεόδωρος ὁ Ῥαδηνός ... ἐκίνησε γλῶσσαν ματαίαν καὶ χείλη δόλια καὶ βλασφημίαν καὶ ἀδικίαν εἰς τὸ βασίλειον ὕψος ἐλάλησε περιιὼν ἀλλοτρίας πόλεις, εἶτα καὶ ἐνταῦθα ἐπανιὼν ἤνοιξε τὸ στόμα καὶ ἐξέχεεν ὃν ἔτρεφεν ἐκ τῆς τοιαύτης δυσνοίας ἰόν,* M.-M., Acta I, σ. 28. Πβ. περὶ τοῦ συνοδικοῦ τούτου σημειώματος J. Darrouzès, Le registre synodal du Patriarcat Byzantin au XIVe siècle, Paris 1971, σ. 206.

2. Παχυμέρης, Μιχ. Παλ. III, 10: I, 192,$_{6-12}$, καὶ Ἀνδρ. Παλ. I, 36: II, 103,$_{16-19}$. Ὁ ἀκριβὴς τόπος καθείρξεως τοῦ Ἰωάννου Δ' κατὰ Παχυμέρη ἦτο *τὸ πρὸς τὴν θάλασσαν τῶν Νικητιάτων τῆς Δακιβύζης φρούριον.* Ὅτι δὲ τὸ κάστρον τοῦ Νικητιάτου (καθ' ἑνικόν), ὡς ἐν τῷ συνοδικῷ σημειώματι, δὲν εἶναι ἕτερον τῶν Νικητιάτων μαρτυρεῖ ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης: (ὁ Ἰωάννης Γ' Βατάτζης) *ἐπόρθησε τὴν Δακίβυζαν πρὸ καιροῦ καὶ κατέσχε ταύτην, προσέτι δὲ καὶ τὸ τοῦ Νικητιάτου φρούριον καὶ ὑφ' ἑαυτὸν καὶ τοῦτο πεποίηκεν,* Χρον. Συγγρ. 59,$_{8-10}$ (Heisenberg). Ὅτι τὰ φρούρια Δακιβύζης καὶ Νικητιάτου ἀπετέλουν ζεῦγος, οὗ ἡ Δακίβυζα ἦτο τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα βλ. παρὰ W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, σ. 184.

3. Περὶ τῆς κατ' ἐκεῖνο δραστηριότητος τοῦ Καρόλου de Valois: E. Dade, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 137 - 146· A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 200 - 212.

4. E. Dade, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 146 - 154. A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 212 - 220.

5. Εἰδικῶς περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα Λιμπιδάρη βλ. καὶ D. I. Polemis, The Doukai, London 1968, σ. 140.

6. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων, πέντε τὸν ἀριθμόν, αἱ τρεῖς ἐσώθησαν γεγραμμέναι εἰς ἑλληνικὴν δημώδη βρίθουσαν ἀνορθογραφιῶν μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως τῶν δύο πρώτων ἐπ. τοῦ Ἰω. Μονομάχου καὶ τοῦ Κων. Λιμπιδάρη (ἡ τρίτη ἑλληνικὴ εἶναι ἡ τοῦ μοναχοῦ Σωφρονίου), αἱ δύο δὲ εἰς λατινικήν, τοῦ Ἰω. Μονομάχου καὶ τοῦ Κων. Λιμπι-

ὁ γάλλος πρίγκιψ ὡς νόμιμος βασιλεὺς εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἔνθα, ὡς ὑπισχνεῖτο ἰδιαιτέρως ὁ Λιμπιδάρης, ὑπῆρχον πολλοὶ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Βασιλευούσῃ πρόθυμοι ὅπως ταχθοῦν ὑπ' αὐτόν, καὶ στρατὸς εἰσέτι θὰ ἐτίθετο εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ. Τοῦτο δὲ συνέβη, διότι, ὡς λέγει πάλιν ὁ Λιμπιδάρης, πρὸ τοῦ θέρους τοῦ 1307 ἦλθεν οὗτος εἰς ΚΠολιν ἐκ Μ. Ἀσίας ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν ἀποστολὴν βοηθείας ἐκεῖθεν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἐπὶ τέσσαρα ἔτη ἀποκεκλεισμένων *κάστρων τῆς Ἀνατολῆς* (πιθανῶς μετὰ τὰς ἥττας τοῦ 1302 καὶ μέχρι τοῦ 1306), ἀλλ' ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο δυνατόν [1].

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν ἦτο δύσκολος ἡ στροφὴ τῶν δυσηρεστημένων πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις [2]. Ὁ Γαβαλᾶς ὅμως παραμένει πιστὸς εἰς τὸν Ἀνδρόνικον, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχε συνδεθῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1309 - 1310. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα τὸ ἐνδεχόμενον ὁ βασιλεὺς νὰ εἶχε δώσει τότε εἰς

δάρη. Τελευταῖαι ἐκδόσεις τῶν ἑλληνικῶν εἶναι ἡ τοῦ H. Omont, ἐν παραρτήματι τοῦ ἄρθρου τοῦ H. Moranvillé, Les projets de Charles de Valois sur l'empire de Constantinople, Bibliothèque de l'École des Chartes LI, Paris 1890, σσ. 63 - 86, καὶ τῆς H. Constantinidi-Bibicou, Documents concernant l'histoire byzantine déposés aux archives nationales de France, Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier I, Athènes 1956, σσ. 126 - 127. Τὰς δύο λατινικὰς ἐκ τῶν αὐτῶν ἐθνικῶν ἀρχείων τῆς Γαλλίας ἐξέδωκεν ἐσχάτως ἡ A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 342 - 343.

1. ... *λοιπὸν ἐγὼ ἀπεστάλην ἀπὸ τὰ κάστρη τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὸν εὑρισκόμενον παρὰ φύσιν βασιλέα ὅπως εὕρουσιν τίποτε ἐξ αὐτοῦ βοήθειαν, ὅτι χρόνους τέσσαρι(ς) ἔναι ἀποκλεισμένα διὰ τὴν κακήν του βουλήν. ὅμως ἔλαβα τὸ πέρας ὅτι βοήθειαν οὐκ ἠμποροῦσιν ὅτι νὰ ἔχουν*, ἐπ. Κων. Λιμπιδάρη H. Omont, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 84 (ἀποκατεστάθη ἡ ὀρθογραφία). Χάριν παρομοίου σκοποῦ ἀπεστάλη ὀλίγῳ βραδύτερον (1309) εἰς τὴν ΚΠολιν καὶ ὁ Γαβαλᾶς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀπελθόντα κενὸν Λιμπιδάρην ὁ Γαβαλᾶς μὴ ὢν στρατιωτικὸς ἱκανοποιήθη, φαίνεται, λαβών τινα ὑπόσχεσιν. Ὅτε ὅμως ἐπανῆλθε διὰ τῆς ἐπ. *9*, δὲν ἔτυχε τοῦ ἐφετοῦ ὑπομνήσας τὸν αὐτοκράτορα λυπηρῶν πραγμάτων, δεδομένου μάλιστα, ὅτι μετὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἀποτυχίας εἶχεν, ὡς φαίνεται, ἀρχίσει ὑποβόσκουσα ἡ ἀποφρὰς διαπίστωσις ὅτι ἡ Μ. Ἀσία ἦτο πλέον καταδεδικασμένη εἰς ἀπώλειαν. Τοῦτο προφανῶς ἐπεκαλοῦντο ὡς δικαιολογίαν καὶ οἱ σχολάζοντες ἐν ΚΠόλει ἀρχιερεῖς τῶν ἐπηρεαζομένων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, ὡς προκύπτει ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' εἰς Ἀνδρόνικον Β' ἐκδεδομένης (ὑπ' ἀρ. 2) ὑπὸ τῆς A. E. Laiou, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 334.

2. Καὶ οἱ συμπατριῶται τοῦ Μανουὴλ Γαβαλᾶ Φιλαδελφεῖς βραδύτερον κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1352 ἔπεμψαν εἰς Avignon πρεσβείαν περὶ βοηθείας. Βραχὺ μετὰ τὴν ἄφιξιν αὐτῶν ἀπέθανεν ὁ πάπας Κλήμης ΣΤ' καὶ συνεζήτησε μετὰ τῶν πρέσβεων ὁ διαδεξάμενος αὐτὸν πάπας Ἰννοκέντιος ΣΤ', ὅστις, ὡς ἦτο φυσικόν, ἔθηκεν ὡς προϋπόθεσιν ἀμφιβόλου ἀποστολῆς βοηθείας τὴν μεταστροφὴν τῶν Φιλαδελφέων εἰς τὸν καθολικισμόν. Πρέσβεις ἦσαν ὁ Μανουὴλ Μαγουλᾶς, ρεφερενδάριος τῆς μητροπόλεως Φιλαδελφείας, καὶ ὁ Μανουὴλ Θεοδωροκάνος, λαϊκὸς (miles Filadelfie). Καὶ οὗτοι ἦσαν πρόθυμοι ὅπως παραχωρήσουν τὴν πόλιν τοῖς Λατίνοις ἔναντι παροχῆς βοηθείας, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν πίστιν. Βλ. O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930, σ. 19, P. Lemerle, L'émirat d'Aydin, σσ. 236 - 237, P. Schreiner, Zur Geschichte Philadelpheias, σσ. 401 - 402.

τὸν ἐλθόντα εἰς ΚΠολιν πρὸς συζήτησιν θεμάτων σχετικῶν πρὸς τὴν ἄμυναν τῆς Φιλαδελφείας πρωτονοτάριον ἀκαθόριστόν τινα ὑπόσχεσιν περὶ δυναμικῆς ἐπεμβάσεως εἰς Μ. Ἀσίαν καὶ συμφώνως πρὸς ταύτην διετύπωσεν οὗτος τὴν ἀνωτέρω εὐχήν. Εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἐλεύσεως τοῦ βασιλέως εἰς τοὺς τόπους τῆς Μ. Ἀσίας παρὰ τὸ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνέφικτον αὐτῆς θὰ ἐπανέλθῃ οὗτος καὶ μετὰ ταῦτα, ὅτε τὸ 1341 θὰ πέμψῃ τὴν ἐπ. *89* ἐξ Ἐφέσου. Πάντως δὲν φαίνεται αὕτη περισσότερον θεωρητικὴ παρομοίου ὁραματισμοῦ τοῦ Βησσαρίωνος κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα, ὅτι ὁ ἐν Πελοποννήσῳ δεσπότης Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὡς ἕτερος Ἀγησίλαος, θὰ ἀνελάμβανε μακρὰν ἐκστρατείαν μέχρι Μ. Ἀσίας *τὴν πατρικὴν ἀποληψόμενος πᾶσαν ἀρχήν* [1].

Κατωτέρω ἐκδίδοται ἡ ὑπ' ἀρ. *9* ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ Γαβαλᾶ, ἀποκατασταθείσης τῆς ἀκεραιότητος αὐτῆς.

1. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 36,27-30. Πβ. καὶ I. Ševčenko, The Decline..., σ. 169.

9

Par. gr. 2022

⟨*Εἰς βασιλέα*⟩

(Φιλαδέλφεια) Εἰς ΚΠολιν 1312, θέρος - φθινόπωρον

f. 186r *Οὐδεὶς τῶν εἰς ἡμᾶς αὐτόθεν ἐπανηκόντων ἐπ' ἀγαθῷ τινι τῆς πατρίδος, μέγιστε βασιλεῦ, οὐχ οἷον πάνυ καὶ τὸ σὸν πάντως ἐπιεικὲς ἐπ' ἐμοὶ διέξεισιν, ἀλλ' ὁ μὲν «τό» φησιν «ὁ βασιλεὺς εἴρηκε σοῦγε εἵνεκεν», ὁ δὲ «τό». ἄλλος δέ μοι καὶ θεσπεσίους ἐξ ἐπιτάγματος ἤνεγκε λόγους πάντας χρηστότητος γέμοντας, πάντας εὐμενείας βασιλικῆς· τὸ δὲ μεῖζον, ὅτι καὶ εἰς δῆμον ὅλον πολλάκις καὶ θέατρον τοιοῦτό τι τετόλμηκε. καὶ ἔοικε μὲν τοιαῦτα ποιῶν ἐθέλειν εὐδαιμονίζειν τἀμά, ἔοικε δ' οὐχ ἧττον ἐν προσχήματι τῶν ἐμῶν τὴν κρείττω δόξαν πρὸς τῶν ἀκουόντων παρακερδαίνειν αὐτός· τίς γὰρ τηλικούτου βασιλέως ὁπωσοῦν ᾐσθημένος οὐχὶ τοῦ παντὸς εἰς φιλοτιμίαν τὸν μέγιστον τουτονὶ κόσμον προκρίνειεν;   Ἐμοὶ μέντοι συμβαίνει λαμπρῷ γε παρὰ τῇ πόλει δοκεῖν εἶναι, ὅτιπερ ἐν διανοίᾳ βασιλέως κεῖμαι τοσούτου, καὶ ταῦτα μηδὲ ῥίκ[αι]ος ὢν ἐκείνῳ καθάπαξ εἰς μνήμην ἐληλυθέναι· τῷ γε μὴν σαυτοῦ κράτει ὁπόση τις εὔκλεια πανταχόθεν συρρεῖ ᾀδέτωσαν οἳ νῦν μὲν χρηστότητα γνώμης θαυμάζουσι τοσοῦτον καὶ καθ' ἕνα τοὺς πάντας βουλομένην κλεΐζειν ὅσον καὶ τὰ πάντα κοινῇ, νῦν δὲ μεγαλονοίας ὑπερβολήν, ἣν οὔτε χρόνος δύναιτ' ἂν ἐπαμβλῦναι μὴ οὐχὶ τοὺς τύπους τῶν εἰς ὄψιν ἅπαξ ἰόντων ἐπὶ μνήμης ἄγειν ἀεὶ οὔτ' αὖ βάρος φροντίδων, ἃς ὑπὲρ τοῦ παντὸς βασιλικῶς μάλα καὶ φιλανθρώπως ἀνῄρησαι.   Ἀλλὰ τίνα ἂν σοι τὴν χάριν καὶ βουληθέντ[ες] Ῥωμαῖοι μετρίως γοῦν ἀποδοίημεν; οὐδεμίαν, οἶμαι, πᾶς τις ἐρεῖ, πλὴν τοῦ πάσχειν εὖ παρὰ τοῦ σοῦ κράτους αἱρεῖσθαί τε ἅμα καὶ εὔχεσθαι, εἰ μὴ καὶ τοῦτ'*

---

4 *χρηστότητας* cod. ex acc. *λόγους πάντας... γέμοντας*   7 *...ειν τἀμὰ* in ras.   8 *τηλικούτου* supra scr.   10 *τουτὶ* cod. *προκρίνειεν* supra scr.   14 *βουλομένην* supra scr.   15 *ὅσον* : *-ον* supra scr.

Στ. 6 : Περὶ τῆς παρὰ ῥητορικοῖς συγγραφεῦσιν ἐννοίας τοῦ *θεάτρου* βλ. H. Hunger, Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jh. ἐν XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 1971, Rapports I, σσ. 94 - 95.

Στ. 18 - 24 *Ἀλλὰ... ἀπήλλακται* : Εἶναι προφανὴς ἡ ἐπίδρασις ἐνταῦθα τῶν περὶ ἐγκωμίου ἄρχοντος ἢ βασιλέως ἀφορισμῶν τῆς ῥητορικῆς, οἷοι π.χ. ἐκτίθενται ἐν τῷ «Περὶ ἐπιδεικτικῶν» τῷ φερομένῳ ὡς ἔργῳ τοῦ ῥήτορος Μενάνδρου (γ' αἰ. μ.Χ.), παρὰ L. Spengel, Rhetores Graeci, τ. III, Lipsiæ MDCCCLVI, σ. 377,19-30. Πβ. καὶ τὸν Ἰωάννην Χορτασμένον ἀπευθυνόμενον εἰς τὸν βασιλέα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγον καὶ λέγοντα παρόμοια : *...σοὶ δέ, ὦ βασιλεῦ, οὐκ οἶδα, τί ἂν τούτῳ παραπλήσιον ἀποδιδόντες Ῥωμαῖοι τὰ προσήκοντα ἂν εἶεν ἀποπληροῦντες...*, H. Hunger, Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37), Wien 1969, σ. 217,24-26.

ἄγον εἴποι τις ἂν τὸ κέρδος ἡμῖν. τοῦτο γὰρ οἶσθα πάσης χάριτος μεῖζον, [τ]οῦτό σοι καθάπαξ σπουδή, τοῦτο καὶ νυκτὸς φροντὶς καὶ πόνος ἡμέρ[ας], τοῦτό σοι καὶ βασιλείαν κατεγγυᾶται τὴν ἀνωτάτω, ᾗ δήπου καὶ πλάνης καὶ [ζάλης] ἀπήλλακται. ἐμοὶ δ' εἰ θέμις καὶ πλέον εὔξασθαι, ἴδοιμέν σε λαμπ[ρῶς] f. 181r *| ἐπ' Ἀνατολῆς τοὺς μὲν ἐμφωλεύοντας θῆρας πόρρω σοβοῦντα, οἳ δ' ἀπολαύειν αὐτῆς εἰσιν ἄξιοι, ἀποδιδόντα ταύτῃ δικαίως· ὃ δὴ καὶ σκοπεῖς.*

Ἀθῆναι

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

Η ΠΑΠΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ «LUX VERITATIS» (1931) ΚΑΙ ΑΙ ΕΠ' ΑΥΤΗΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Ἡ αἱρετικὴ διδασκαλία τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Νεστορίου περὶ τῆς ἁγίας Μητρὸς τοῦ Κυρίου ὡς Χριστοτόκου, ἐμφανισθεῖσα ἐν συνεχείᾳ τῆς χριστολογικῆς αἱρέσεως τοῦ Ἀπολιναρίου, προυκάλεσεν, ὡς γνωστόν, ὀξυτάτας συζητήσεις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ κατέληξεν εἰς τὴν διὰ τῆς Γ' ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῷ 431 καταδίκην τῶν αἱρέσεων τοῦ Νεστοριανισμοῦ καὶ τοῦ Πελαγιανισμοῦ. Τὸν κατὰ τοῦ Νεστορίου ἀγῶνα κατηύθυνεν ὁ καὶ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου προεδρεύσας Ἀλεξανδρείας ἅγιος Κύριλλος, «σκάνδαλον οἰκουμενικὸν» χαρακτηρίζων τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου [1]. Ἐκ τῆς σχετικῆς μετὰ τοῦ Ἀλεξανδρείας ἁγίου Κυρίλλου ἐπαφῆς ὁ Ρώμης Κελεστῖνος Α', συγκαλέσας εἰς Ρώμην τοπικὴν σύνοδον τῷ 430, κατεδίκασε τὸν Νεστόριον καὶ ἠθῴωσε τοὺς ὑπὸ τοῦ Νεστορίου καταδικασθέντας [2].

Τῇ 19ῃ Νοεμβρίου 430 ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιος Β' ὑπέγραψε διάταγμα ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους Βαλεντινιανοῦ Β', περὶ συγκλήσεως εἰς Ἔφεσον τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, ἤτοι τῇ 7ῃ Ἰουνίου 431. Ὁ Κελεστῖνος ἀπήντησεν εἰς τὴν πρόσκλησιν δι' ἐπιστολῆς αὐτοῦ ἀπὸ 15ης Μαΐου 431, ἐπαινῶν τὸν αὐτοκράτορα διὰ τὴν φροντίδα περὶ διατηρήσεως ἀκεραίας καὶ ἀλωβήτου τῆς καθολικῆς πίστεως [3]. Ἀποδεχόμενος ὁ Κελεστῖνος συμμετοχὴν εἰς τὴν συγκαλουμένην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὥρισεν ἀντιπροσώπους αὐτοῦ καὶ παρέσχε γραπτὰς πρὸς αὐτοὺς ὁδηγίας. Ἡ παρουσία τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ πάπα Κελεστίνου εἰς Ἔφεσον δὲν ἦτο ἐπὶ ἴσῃ μοίρᾳ πρὸς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Συνόδου συμμετοχή, ἀλλὰ παθητικὴ μὲ ἐπιφύλαξιν ἀσκήσεως κριτικῆς ἐν τέλει ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων. Ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ὁ Ρώμης Κελεστῖνος καθώριζεν ὅτι ἔναντι τῆς αὐθεντίας τῆς Συνόδου ἵστατο ἡ αὐθεντία τῆς Ρώμης, τῶν δύο δὲ αὐθεντιῶν ἡ θέσις ἦτο παράλληλος. Τοῦτο ἀκριβῶς καὶ οἱ ἐν τῇ Γ' Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ ἀντιπρόσωποι αὐτοῦ ὑπεστήριξαν, συμφωνήσαντες πρὸς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς, διότι ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τὰς ἀποφάσεις τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ τονίσαντες ὅτι αἱ περὶ Νεστορίου ἀπο-

1. Migne, PG, τ. 77, στ. 41 ἑξ.
2. Migne, PL, τ. 50, στ. 468, 484.
3. Migne, PL, τ. 50, στ. 511.

14 - 5 - 1973

φάσεις τῆς Ρώμης εἶχον ἰδίαν σημασίαν καὶ ὑπόστασιν, ἐφ' ὅσον προήρχοντο ἀπὸ αὐθεντίαν στηριζομένην ἐπὶ τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [1].

Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 1500 ἐτῶν ἀπὸ τῆς συγκλήσεως τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Ἐφέσῳ πολλὰ ἐπικαίρως ἐγράφησαν εἰς εὑρεῖαν θεολογικὴν κλίμακα. Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἰδιαιτέραν θέσιν κατέλαβεν ἡ ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Πίου ΙΑ' ἀπολυθεῖσα Ἐγκύκλιος ὑπὸ τὸν τίτλον Lux Veritatis [2], ἀναγνωσθεῖσα τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1931. Δι' αὐτῆς δὲν ἐξαίρεται μόνον τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τοῦ ἔτους 431 καὶ ἡ καταδίκη τῆς κακοδοξίας τοῦ Νεστορίου, ἀρνουμένου τὴν ὑποστατικὴν ἑνότητα τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων εἰς ἓν πρόσωπον, ἀλλὰ κυριώτατα ἐπιχειρεῖται ἐγγραφὴ μεταξὺ τῶν ἔργων τῆς Συνόδου δῆθεν ἀναγνωρίσεως τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παπικῆς διδασκαλίας. Ἡ παρουσίασις τῶν θέσεων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας γίνεται διὰ τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Πίου ΙΑ' ὑπὸ μορφὴν ἐπιστημονικῆς πραγματείας, ἵνα δοθῇ μεῖζον κῦρος εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς αὐτῆς.

Συγκεκριμένως ὁ πάπας Πῖος ΙΑ' ὑποστηρίζει διὰ τῆς Ἐγκυκλίου του ὅτι τρία τινὰ διετυπώθησαν εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου τῷ 431, ἤτοι α') ὅτι ἓν καὶ θεῖον εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, β') ὅτι ἡ ἁγία Παρθένος Μαρία πρέπει ν' ἀναγνωρίζεται καὶ νὰ τιμᾶται ὡς ἀληθῶς Θεοτόκος καὶ οὐχὶ ὡς Χριστοτόκος καὶ γ') ὅτι ὁ ποντίφηξ τῆς Ρώμης ἀπολαύει ἐκ Θεοῦ ἀνωτάτου κύρους ἐν σχέσει πρὸς ἕκαστον καὶ πάντας, κύρους κυριάρχου καὶ ἀνεξαρτήτου. Ἑπομένως, ὅτι τὸ περιλάλητον πρωτεῖον καὶ τὸ ἀλάθητον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης εἶχον τύχει τῆς ἐπισήμου ἀναγνωρίσεως τῆς Γ' ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

Εἰς τὴν παπικὴν ταύτην Ἐγκύκλιον μὲ τὸν πομπώδη τίτλον ἔδωκε μακρὰν ἀπάντησιν ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος [3].

1. Ἀξιοσημείωτον μελέτημα, πρὸ τῆς ἐπετείου ἰδὸν τὸ φῶς, ὑπῆρξε τὸ τοῦ καθηγ. Β. Κ. Στεφανίδου, Οἱ πάπαι Κελεστῖνος Α' καὶ Λέων ὁ Α' ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰς ὑπ' αὐτῶν συγκαλουμένας Οἰκουμενικὰς Συνόδους, ΕΕΒΣ Α', 1924, σσ. 55 ἑξ. Εἰς τὴν προκληθεῖσαν ἐκ τοῦ μελετήματος ἀντίδρασιν τῶν καθολικῶν ἐπιστημόνων (ἰδίως ὁ V. Grumel, ἐν ÉO, 1926, σσ. 249 ἑξ., ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ πάπαι ἀνεγνώριζον σημασίαν ὑποδεεστέραν εἰς τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους) ὁ Β. Στεφανίδης ἀπήντησε διὰ συντόμου ἐμπεριστατωμένου μελετήματος, Οἱ πάπαι καὶ αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ΕΕΒΣ Γ', 1926, σσ. 249 - 253.

2. Lux Veritatis. Acta Apostolicæ Sedis. Litteræ Encyclicæ de Oecumenica Ephesina Synodo quindecim ante sæculis celebrata, num. 14. Città di Vaticano 1931, σσ. 493 - 517. Γαλλικὴ μετάφρ. εἰς «La Documentation Catholique» XIV, Nº 594 (9 Ἰαν. 1932).

3. Ἡ Τρίτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ Πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ἀπάντησις εἰς τὴν Ἐγκύκλιον τοῦ Πίου ΙΑ' «Lux Veritatis» ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσοστόμου, ἐν Ἀθήναις 1932, σσ. 47 (ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»).

Τὸ δοκίμιον τῆς ἀπαντήσεώς του ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπέστειλε πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν καὶ τοὺς λοιποὺς Πατριάρχας, πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, πρὸς τὰς Ὀρθοδόξους Θεολογικὰς Σχολὰς καὶ ἄλλους θεολόγους, ζητῶν τὰς ἐπ' αὐτῆς γνώμας καὶ κρίσεις, ἵνα μὴ παραμείνῃ ἑνὸς μόνου ἀπάντησις, ἀλλὰ «φωνὴ τῆς καθ' ὅλου Ὀρθοδοξίας». Ὄντως, πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Χρυσοστόμου συνετάχθησαν κορυφαῖοι θεολόγοι καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς Ὀρθοδοξίας δι' εἰδικῶν ἀπαντήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν σύνολον πρὸς ἔκδοσιν [1]. Ἐξ ἀφορμῆς τῆς 1500ῆς ἐπετείου τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐπλουτίσθη σπουδαίως, ἐν μέσῳ δὲ αὐτῆς ὅλως σημαντικὸς ὑπῆρξεν ὁ ἔρανος εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν [2]. Βεβαίως ὁ ἐν μακαριστοῖς ἀοίδιμος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος ἠσχολήθη διὰ μακροτέρων μὲ τὸ θέμα τοῦ Πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης [3], ὅπως καὶ μὲ συναφῆ θέματα τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου [4]. Ἡ παρουσίασις ὅμως τῶν ἀπαντήσεων τῶν λοιπῶν κορυφῶν τῆς Ὀρθοδοξίας σήμερον ἀποτελεῖ καὶ δι-

---

Ὑπάρχει καὶ ἀγγλικὴ μετάφρασις τῆς ἀπαντήσεως, The Third Oecumenical Council and the Primacy of the Bishop of Rome..., London 1933, σσ. 53, ὡς καὶ ρουμανικὴ ἐν περ. «Biserica Ortodoxă Română» 51, 1933, σσ. 19 ἑξ. Βλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισίαν Δ. Σ. Μπαλάνου, ἐν ΕΕΒΣ Θ', 1932, σσ. 461 - 462. Μητρ. Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Ἡ ἀπάντησις..., «Ὀρθοδοξία» Ζ', 1932, σσ. 329 - 334. Πρβλ. καὶ Β. Βεκιαρέλλη, Ἡ 1500ὴ ἐπέτειος τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου, «Ἐργασία» Γ', σσ. 13 - 15.

1. Ὁ ἐκ τῶν ἀπαντήσεων σχηματισθεὶς φάκελος μὲ τὴν διὰ χειρὸς τοῦ Χρυσοστόμου ἐπιγραφὴν «Ἀπάντησις εἰς τὴν Παπικὴν Ἐγκύκλιον "Lux Veritatis"» περιῆλθε μετὰ τῶν λοιπῶν καταλοίπων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρὸς διὰ διαθήκης εἰς τὸν φίλτατόν του καθηγητὴν Γρηγόριον Παπαμιχαήλ, ὅστις μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του μοὶ παρέδωκε τὸν φάκελον, ἵνα ἐκδοθοῦν αἱ ἀπαντήσεις ἐν καιρῷ.

2. Σύνοψιν τοῦ ὅλου θέματος καὶ ἀνάλυσιν τῶν ἐκδοθέντων ἐπ' εὐκαιρίᾳ μελετημάτων ἀποτελεῖ τὸ λίαν κατατοπιστικὸν σημείωμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, Ἐφέσια (431 - 1931), «Θεολογία» Ι', 1932, σσ. 267 - 282. Εἰδικώτερον ἂς σημειωθῇ ἡ μακρὰ μελέτη τοῦ Ἀδ. Ν. Διαμαντοπούλου, Ἡ Τρίτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐν Ἐφέσῳ (μελέτη ἱστορική), ἐν Ἀθήναις 1933, σσ. 178 (ἀρχικῶς εἰς συνεχείας ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», τ. Θ' - ΙΑ', 1931 - 1933). Πρόσθες καὶ τὰ ἄρθρα, Ἰω. Φωκυλίδου, Ἡ ἐν Ἐφέσῳ Τρίτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, «Νέα Σιὼν» ΚΗ', 1933, σσ. 428 ἑξ., Καλλινίκου Δελικάνη, μητρ. Κυζίκου, Ἡ Τρίτη ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, «Ὀρθοδοξία» Ζ', 1932, σσ. 38 - 47.

3. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Τὸ Πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης, ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη, Ἀθήνησι 1930 (ἐκ τῆς «Ἀναπλάσεως»), σσ. ιϛ' + 337. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ Πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης, ἔκδ. β' (ἐπηυξημένη), Ἀθῆναι 1964, σσ. ιε' + 356 (ἔκδ. περ. «Ἐκκλησία»).

4. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Τὸ ζήτημα τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πατρ. Ἱεροσολύμων ἐν τῇ Γ' Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ, «Νέα Σιὼν» ΚΗ', 1933, σσ. 129 - 134. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἀθηναϊκὸς Κῶδιξ τῶν Πρακτικῶν τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, ΠΑΑ Η', 1933, σσ. 59 ἑξ.

καίωσιν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ὁμόφωνον συμπάσης τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπάντησιν εἰς τὰς παπικὰς θέσεις καὶ δὴ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῶν ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου.

Τὰ διὰ τῆς παρούσης ἐκδιδόμενα κείμενα κατὰ σειρὰν εἶναι τὰ ἑξῆς.

1. Τὸ ἀπὸ 11 Μαρτίου 1932 γράμμα τοῦ Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ζητοῦντος τὰς κρίσεις τοῦ προκαθημένου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν θεολόγων, ὡς καὶ τὴν ἄδειαν νὰ σημειώσῃ κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἀπαντήσεως τὴν γνώμην του. Τὸ πρὸς τοὺς λοιποὺς Πατριάρχας καὶ ἄλλους ἀποδέκτας γράμμα εἶναι παρεμφερές.

2. 19 Μαΐου 1932, ἀπάντησις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου, δηλοῦντος ὅτι συμφωνοῦσα πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀπαντήσεως ἡ Μ. Ἐκκλησία θέλει ἐπιφέρει τὴν ἐπαινετικὴν αὐτῆς κρίσιν μετὰ τὴν τύποις ἔκδοσιν τῆς πραγματείας διὰ τῆς «Ὀρθοδοξίας», ὡς καὶ ἔπραξε.

3. 5 Ἀπριλίου 1932, ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μελετίου, περιέχουσα κατηγορηματικῶς τὰς θέσεις τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ καταδικάζουσα τὰς παπικὰς πλάνας.

4. 14 Ἀπριλίου 1932, ἀπαντητικὸν γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἀλεξάνδρου ἐκ Δαμασκοῦ, χαρακτηρίζον τὴν Ἀπάντησιν ὀρθὴν καὶ κανονικὴν καὶ στηριζομένην ἐπὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν.

5. 21 Ἀπριλίου 1932 ἐξ Ἱεροσολύμων, ἀπαντητικὴ τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου μητροπολίτου Πτολεμαΐδος Κελαδίωνος, χαρακτηρίζοντος τὴν Ἀπάντησιν ἐμπεριστατωμένην καὶ κλασσικὴν ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς.

6. 8 Ἀπριλίου 1932, ἀπαντητικὸν γράμμα τοῦ Κύπρου Κυρίλλου, ἐξουσιοδοτοῦντος νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ ἡ σύμφωνος γνώμη τῆς ἧς προΐσταται Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς ἄριστα συντεταγμένης ἀνασκευῆς τῶν παπικῶν ἰσχυρισμῶν.

7. 26/13 Ἀπριλίου 1932, ἀπαντητικὸν γράμμα τοῦ Πατριάρχου Σερβίας Βαρνάβα, ἐνθουσιωδῶς ἐπικροτοῦντος τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν Ἀπάντησιν καὶ ἐξουσιοδοτοῦντος νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ γνώμη τῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας Σερβίας ἐπὶ τοῦ πνεύματος διαστροφῆς καὶ σκοπίμου παρερμηνείας τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου Ἐφέσου ὑπὸ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας.

8. 1 Ἀπριλίου 1932, ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας Πολωνίας Διονυσίου, ἐκ Βαρσοβίας, θεωροῦντος ἀνταξίαν τὴν Ἀπάντησιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ συμφωνοῦντος καὶ προσυπογράφοντος.

9. 3 Ἰουνίου 1932, ἐπιστολὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Κισνοβίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἰασίου, χαρακτηρίζουσα τὴν Ἀπάντησιν ὡς μελέτην γεγραμμένην μετὰ μεγίστης ἀντικειμενικότητος.

10. 18 Μαΐου 1932, ἀπάντησις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστη-

μίου Βουκουρεστίου, ἐνθέρμως συνηγορούσης ὑπὲρ ταχείας δημοσιεύσεως τῆς Ἀπαντήσεως, ἣν θεωρεῖ σπουδαίαν ἐπιστημονικὴν πραγματείαν.

11. 20 Μαΐου 1932, ἀπάντησις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Τσερναούτσι Ρουμανίας, θεωρούσης τὴν μελέτην σύμφωνον πρὸς τὰς ἀμετακινήτους ἀπόψεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ παρεχούσης τὴν πλήρη συγκατάθεσιν αὐτῆς.

12. 5 Μαΐου 1932, ἀπάντησις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σόφιας, δι' ἧς εὑρίσκει καλῶς τεθεμελιωμένην τὴν ὀρθόδοξον ἄποψιν ἐκ πάσης πλευρᾶς.

13. 20 Ἰουνίου 1932, ἀπάντησις τοῦ καθηγητοῦ Δ. Σ. Μπαλάνου μετὰ τῆς γνώμης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν καί τινων ὑποδείξεων.

1

Παναγιώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης, καὶ Οἰκουμενικὲ Πατριάρχα, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἀγαπητὲ ἀδελφέ, κύριε Φώτιε, τὴν Ὑμετέραν Παναγιότητα προσαγορεύοντες ὑπερήδιστα κατασπαζόμεθα.

Γινώσκει πάντως ἡ Ὑμετέρα Παναγιότης ὅτι ὁ Πάπας Ρώμης Πῖος ΙΑ' ἐπὶ τῇ ΙΕ' ἑκατονταετηρίδι τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐξέδωκεν Ἐγκύκλιον, ἐν ᾗ ἰσχυρίσατο ὅτι ἡ Οἰκουμενικὴ ἐκείνη Σύνοδος ἐκτὸς τῶν διατυπωθεισῶν ὑπ' αὐτῆς δογματικῶν ἀληθειῶν ἀνεκήρυξε τό τε Πρωτεῖον καὶ τὸ Ἀλάθητον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης. Πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου προσέδωκεν εἰς τὴν Ἐγκύκλιον χαρακτῆρα ἐπιστημονικῆς μᾶλλον πραγματείας καὶ ἐξέθετο λεπτομερῶς τὰ κατὰ τὴν αἵρεσιν τοῦ Νεστοριανισμοῦ καὶ τὴν συγκρότησιν τῆς Συνόδου, προσαγαγὼν ἀποδείξεις καὶ μαρτυρίας ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου καὶ ἐκ διαφόρων συγγραμμάτων. Κατέληξε δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναγνώρισις τοῦ Πρωτείου καὶ τοῦ Ἀλαθήτου ὑπὸ τοῦ Νεστορίου, τοῦ ἁγ. Κυρίλλου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου, τυγχάνει γεγονὸς ἀναντίρρητον. Μέχρι τοῦδε συνήθως οἱ πάπαι Ρώμης θεωρητικῶς ἀνέπτυσσον ἐν ταῖς Ἐγκυκλίοις αὐτῶν τὴν ἰδέαν τοῦ Πρωτείου, νῦν δὲ τὸ πρῶτον ὁ Πῖος ΙΑ' ζητεῖ, ὅπως κατοχυρώσῃ αὐτὸ διὰ τοῦ «φωτὸς τῆς ἱστορίας», ὡς λέγει, καὶ ἀξιοῖ τὴν ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης ὁμολογίαν τοῦ Πρωτείου παρὰ τῶν διισταμένων πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, οὓς καὶ προσκαλεῖ ἵνα ἑνωθῶσι καὶ ἀναγνωρίσωσι τὸ παπικὸν Πρωτεῖον καὶ τὸ Ἀλάθητον.

Τοιαύτη οὖσα ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Ἐγκύκλιος χρῄζει εἰδικοῦ ἐλέγχου καὶ ἐμπεριστατωμένης ἀνασκευῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πραγματικῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Ἐπιληφθέντες δὲ ἡμεῖς τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ταύτης, ἠδυνήθημεν, θείᾳ χάριτι, ἵν' ἀνασκευάσωμεν ἓν πρὸς ἓν τὰ ἐν τῇ Ἐγκυκλίῳ προσαγόμενα ἐπιχειρήματα καὶ ἀποδείξωμεν μὲν ἐπὶ διαστροφῆς καὶ παρερμηνείας στηριζομένους ἢ ὅλως ἀβασίμους τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ πάπα, ὀρθὴν δὲ καὶ κανονικὴν καὶ ὑπὸ ἀναντιρρήτων γεγονότων καὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν κυρουμένην τὴν ἣν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τηρεῖ ἔναντι τῶν παραλόγων ἀξιώσεων τοῦ πάπα Ρώμης στάσιν.

Ἕνεκα τῆς ἐξαιρετικῆς σημασίας τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Πίου ΙΑ', ἥτις πανταχοῦ τοῦ κόσμου εὐρύτατα διεδόθη καὶ ἀνεγνώσθη, μεγάλην προκαλέσασα ἐντύπωσιν, καὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀπαιτουμένης εἰς αὐτὴν ἀπαντήσεως, σκόπιμον ἐκρίναμεν, ὅπως πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἡμετέρας ἀπαντήσεως ζητήσωμεν τὴν ἐπ' αὐτῆς κρίσιν τῶν Ἁγιωτάτων Προέδρων τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν, τῶν ὀρθοδόξων θεολογικῶν Σχολῶν καὶ θεολόγων, οὕτω δὲ ἐμφανισθῇ ἡ ἡμετέρα ἀπάντησις ὡς φωνὴ τῆς καθόλου Ὀρθοδοξίας. Πρὸς

τοῦτο ἀποστέλλομεν τῇ Ὑμετέρᾳ Παναγιότητι τὸ κείμενον τῆς ἡμετέρας ἀπαντήσεως καὶ παρακαλοῦμεν, ὅπως, εἰ δυνατόν, πρὸ τοῦ Πάσχα γράψῃ ἡμῖν τὴν ἑαυτῆς κρίσιν μετὰ τὴν μελέτην τῆς ἀπαντήσεως ὑπ' Αὐτῆς τε καὶ τῶν περὶ Αὐτὴν θεολόγων, ἐπιτρέψῃ δὲ ἡμῖν, ὅπως σημειώσωμεν τὴν γνώμην καὶ κρίσιν αὐτῆς κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀπαντήσεως.

Ἐπευχόμενοι δὲ Αὐτῇ, ὅπως διέλθῃ ἐν ὑγείᾳ καὶ πνευματικῇ κατανύξει τὴν ἁγίαν τεσσαρακονθήμερον νηστείαν, διατελοῦμεν

Ἀθήνησι Μαρτίου ια'. ,αϡλβ'.

[† ὁ Ἀθηνῶν Χρυσόστομος]

2

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ

Ἀριθ. Πρωτ.
859

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητὲ καὶ περιπόθητε ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν Μετριότητος κύριε Χρυσόστομε, τὴν Ὑμετέραν σεβασμίαν Μακαριότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμενοι, ὑπερήδιστα προσαγορεύομεν.

Ἐλήφθη ἐν καιρῷ ἡ διὰ τῆς ἀπὸ ια' Μαρτίου ἐ.ἔ., ἀρ. 960, ἐπιστολῆς τῆς Ὑμετέρας περισπουδάστου Μακαριότητος προφρόνως πεμφθεῖσα καὶ ἀνακοινωθεῖσα ἡμῖν πρὸ τῆς ἐκτυπώσεως ἐκτενὴς ἀντιρρητικὴ ἐπιστημονικὴ Αὐτῆς πραγματεία, ἣν παρεσκεύασεν εἰς ἀναίρεσιν τῶν περὶ τοῦ Πρωτείου καὶ τοῦ Ἀλαθήτου τῶν Ἐπισκόπων Ρώμης ἀναλήθως ὑποστηριζομένων ἐν τῇ ἀπολυθείσῃ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ρώμης Πίου τοῦ ΙΑ' ἐπὶ τῇ δεκάτῃ πέμπτῃ ἑκατονταετηρίδι τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου Ἐγκυκλίῳ αὐτοῦ, σκοπὸν ἐχούσῃ, ἵνα παραστήσῃ τὴν σεπτὴν ταύτην ἀρχαίαν τῆς ἡνωμένης Ἐκκλησίας Σύνοδον ὡς ἀναγνωρίζουσαν δῆθεν καὶ ἀνομολογήσασαν τὸ Πρωτεῖον καὶ τὸ Ἀλάθητον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης.

Ἡ σπουδαία αὕτη ἐργασία τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος ἀνεγνώσθη μετὰ πολλῆς τῆς ἐκτιμήσεως ὑφ' ἡμῶν καὶ τῶν περὶ ἡμᾶς ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν, ἐμελετήθη δὲ καὶ ὑπὸ ἰδιαιτέρας Ἐπιτροπῆς. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὅμως ὁ ὅλος χαρακτὴρ αὐτῆς παρουσιάζει αὐτὴν μᾶλλον ὡς εἰδικὴν ἐπιστημονικὴν πραγματείαν ἢ ὡς ἔκθεσιν δυναμένην ὡς ἔχει, ἵνα λάβῃ καὶ τὸν τόπον ὁμολογίας τῆς ὅλης Ἁγίας ἡμῶν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐξ ἄλλου δὲ οὐδὲ ὑπάρχει ἀπόλυτος ἀνάγκη τοιαύτης τινὸς γενικῆς ἀπαντήσεως, ἀφοῦ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἱεράρχας καὶ τὸν κλῆρον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἐθεωρήθη πρόσφορον ὑφ' ἡμῶν συνοδικῶς, ὅπως διὰ τοὺς λόγους

τούτους ἡ καθ' ἡμᾶς Ἁγιωτάτη Ἐκκλησία τὴν συμφωνοῦσαν καὶ ἐπαινετικὴν αὐτῆς κρίσιν ἀρκεσθῇ ἐκφέρουσα μετὰ τὴν τύποις ἔκδοσιν τῆς πραγματείας ταύτης ὑπὸ τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος, δημοσιεύουσα τὰ προσήκοντα ἐν τῷ ἐπισήμῳ αὐτῆς Περιοδικῷ, τῇ «Ὀρθοδοξίᾳ».

Κατασπαζόμενοι δὲ Αὐτὴν καὶ αὖθις ἐν Κυρίῳ, διατελοῦμεν μετ' ἀγάπης ἀδελφικῆς ,αϡλβ'. Μαΐου ιθ'.

Τῆς Ὑμετέρας σεβασμίας Μακαριότητος
ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς
† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος

2α

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ

Ἀριθ. Πρωτ.
1697

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητὲ καὶ περιπόθητε ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν Μετριότητος κύριε Χρυσόστομε, τὴν Ὑμετέραν σεβασμίαν Μακαριότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμενοι, ὑπερήδιστα προσαγορεύομεν.

Μετ' εὐχαριστιῶν ἐγκαρδίων ἐδεξάμεθα τὸν προφρόνως πεμφθέντα ἡμῖν τόμον, ἐν ᾧ ἀνετυπώθη ἡ σπουδαία ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη Αὐτῆς περὶ τοῦ Πρωτείου τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης.

Ἀνέγνωμεν τὴν πραγματείαν ταύτην μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος καὶ συγχαίρομεν ὁλοψύχως τῇ Ὑμετέρᾳ φίλῃ Μακαριότητι ὅτι διὰ τῆς λίαν προσφόρου ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐργασίας Αὐτῆς ἀκαταμαχήτως ἀνασκευάζει ἐν πᾶσι τοῖς σημείοις τὴν ἀλαζονικὴν ἀξίωσιν τῆς Ρώμης, ἥτις τοσοῦτον ἔβλαψε καὶ βλάπτει καὶ σήμερον τὴν Ἐκκλησίαν, ἐπιπροσθοῦσα εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἑνότητος τῶν χριστιανῶν.

Εὐχόμεθα ὅπως ὁ Κύριος κρατύνῃ τὴν Ὑμετέραν Μακαριότητα, ἵνα διὰ τῶν ἀτρυτοπόνων καὶ ἀγαστῶν μελετῶν καὶ συγγραφῶν Αὐτῆς ἐπὶ μήκιστον τιμᾷ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν καὶ ὠφελῇ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ εὐσεβὲς πλήρωμα.

Κατασπαζόμεθα καὶ αὖθις ἀδελφικῶς Αὐτὴν ἐν Κυρίῳ καὶ διατελοῦμεν μετ' ἀγάπης

,αϡλβ'. Αὐγούστου κε'.

Τῆς Ὑμετέρας σεβασμίας Μακαριότητος
ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς
† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος

3

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Ἀριθμ. 706

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜῼ
Τῷ Μακαριωτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ Ἀθηνῶν
καὶ Πάσης Ἑλλάδος
ΜΕΛΕΤΙΟΣ
Πάπας καὶ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας
καὶ Πάσης Ἀφρικῆς
ἀσπασμὸν ἅγιον ἐν Χῷ Σωτῆρι

Θερμῶν ἡγούμεθα ἀξίαν συγχαρητηρίων τὴν Ὑμετέραν φίλην Μακαριότητα ἀναλαβοῦσαν ἀντικροῦσαι ἐν ὀνόματι τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης τοὺς οὕσπερ διετύπωσεν ἰσχυρισμοὺς ἐν ἐγκυκλίῳ ὁ Μακαριώτατος Ἐπίσκοπος Ρώμης Πῖος ΙΑ΄, περὶ παπικοῦ Πρωτείου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς χιλιοστῆς πεντακοσιοστῆς ἐπετείου τῆς Γ΄ Οἰκουμενικῆς Ἁγίας Συνόδου.

Ἐνεδείκνυτο δ' ὄντως ἐπιστημονικὴ τῶν ἰσχυρισμῶν ἀντίκρουσις ἐφ' ὅσον καὶ ἡ διαλαμβάνουσα ταύτας ἐγκύκλιος ἐπιστημονικῆς πραγματείας κῦρος φαίνεται διεκδικοῦσα μᾶλλον ἢ δογματικῆς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίας· πρὸς τοιοῦτο δὲ ἐγχείρημα ἀναμφισβήτητός ἐστιν ἡ ἁρμοδιότης τῆς Ὑμετέρας ἀγαπητῆς Μακαριότητος οἰκείως πάλαι ἐχούσης πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε καὶ ἐκθέσθαι ἀκριβῶς καὶ ἑρμηνεῦσαι ἐγκύρως τὰ πρὸς στήριξιν τοῦ κατακρίτου δόγματος ἐκ τῶν περὶ τὴν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον εἰρημένων τε καὶ πεπραγμένων παρηρμηνευμένως προσαγόμενα.

Καὶ ἀληθῶς ὁ τὴν ὑμετέραν ἀναγινώσκων «Ἀπάντησιν εἰς τὴν παπικὴν ἐγκύκλιον "Lux Veritatis"» πείθεται ὅτι ὑπάρχει μὲν ὄντως ἀληθείας φῶς διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐν ταῖς πράξεσι καὶ τοῖς λόγοις τοῖς περὶ τὴν ἐν Ἐφέσῳ Ἁγίαν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀντίθετον ἢ ὁ σκοπὸς τῆς ἐγκυκλίου κατεύθυνσιν. Ὅταν γὰρ ἡ Ἁγία Σύνοδος ἑαυτῇ μὲν μόνῃ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ἀναγράφει τὸ κῦρος τῆς καταδίκης τῆς αἱρέσεως καὶ τῆς διατυπώσεως τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἐκδίδωσι δὲ καὶ κανόνα ὁρίζοντα «σῴζεσθαι ἑκάστῃ ἐπαρχίᾳ καθαρὰ καὶ ἀβίαστα τὰ αὐτῇ προσήκοντα δίκαια» καὶ μὴ προσχήματι ἱερουργίας «ἐξουσίας τῦφος κοσμικῆς παρεισδύηται» ἄνευ οὐδεμιᾶς ὑπὲρ τοῦ Θρόνου Ρώμης ἐξαιρετικῆς ἐπιφυλάξεως, εὔδηλον ὅτι ματαιοπονίαν ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ ἑρμηνεῦσαι φιλοφρονητικὰς ἐκφράσεις καὶ ἐπιβαλλομένας ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἐνεργείας ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὀψιγενοῦς δόγματος περὶ παπικοῦ πρωτείου, τοῦ κυρίου αἰτίου τῆς διασπάσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητος.

Πῶς ὅμως ἀποφυγεῖν δύνανται παρερμηνείας λόγων Πατέρων καὶ πράξεων Συνόδων, ὅταν τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ διαστρόφως ἑρμηνεύωσι καὶ γεγονότα τῆς Ἁγίας Γραφῆς τοῦ δόγματος αὐτῶν ἀναιρετικὰ ἢ παρατρέχωσιν ἢ ἐκβιάζωσι καταφώρως διὰ τὴν τῆς πλάνης ὑποστήριξιν; Ὁ Χριστὸς ἐξαγγέλλει ὅτι οἰκοδομήσει τὴν Ἐκκλησίαν Αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ὁμολογίας τοῦ Πέτρου «Σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», ὡς ἐπὶ πέτρας ἀρραγοῦς. Καὶ ἐκεῖνοι θέλουσι τὸν Χριστὸν οἰκοδομοῦντα τὴν Ἐκκλησίαν Αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Πέτρου καὶ τῶν διαδόχων του. Ὁ Πέτρος φέρεται δεύτερος τοῦ Παύλου μὲν ἐν Ἀντιοχείᾳ, τοῦ Ἰακώβου δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις· καὶ ἐκεῖνοι θέλουσι τὸν Πέτρον ἡγεμόνα τῶν Ἀποστόλων καὶ μοναδικὸν τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς Τοποτηρητήν, μονοκρατορίαν δὲ θεόπνευστον ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας ὅλης ἀσκοῦντα. Εἰς μάτην, κατ' ἐκείνους, εἶπεν ὁ Κύριος, «Εἷς ἐστιν ὑμῶν ὁ καθηγητής, ὁ Χριστός» καὶ «οἴδατε ὅτι οἱ ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν... οὐχ οὕτω δὲ ἔσται ὑμῖν».

Καὶ εἰ μὲν ὑφίστατο ὄντως ἡγεμονίας πρωτεῖον Πέτρου, δικαιότερον ἂν διεξεδίκησεν αὐτὸ ὁ Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας καὶ οὗτος διάδοχος Πέτρου οὐχ ἧσσον ἢ ὁ τῆς Ρώμης φερόμενος. Ἀλλ' ἡ Ἀντιόχεια εἶχε μόνον τὸν τίτλον ὅτι ἐν αὐτῇ τὸ πρῶτον ἐκλήθησαν οἱ μαθηταὶ Χριστιανοί, ἐνῷ ἡ Ρώμη ἦν ἐμπεποτισμένη ἐκ τῆς ἐθνικῆς αὐτῆς περιόδου τὸ πνεῦμα τῆς Θείας Μοναρχίας.

Δέον γὰρ εὐκαίρως καὶ ἀκαίρως κηρύσσεσθαι τῷ κόσμῳ καὶ τῇ πόλει ὅτι τὸ δόγμα τοῦ ἀλαθήτου πρωτείου πηγὴν ἔχει καὶ τροφὸν οὐχὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ τὴν εἰδωλολατρικὴν τῆς μοναρχικῆς Ρώμης παράδοσιν, αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἀσεβῆ παράδοσιν, ἥτις ἐπλήρωσε τὴν γῆν αἵματος μαρτυρικοῦ διὰ τὴν ἄρνησιν τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, ὅπως θύσωσι τῷ εἰδώλῳ τοῦ Θεοῦ - Αὐτοκράτορος.

Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ 5 Ἀπριλίου 1932

Τῆς Ὑμετέρας φίλης Μακαριότητος
ἀγαπητὸς ἐν Χῷ ἀδελφὸς
† ὁ Ἀλεξανδρείας Μελέτιος

4

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ
ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Ἀριθμ. 139

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητὲ καὶ περισπούδαστε ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς Ἡμῶν Μετριότητος, Κύριε Χρυσόστομε. Τὴν Ὑμετέραν σεβασμίαν Μακαριότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμενοι, ἡδέως προσαγορεύομεν.

Μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἄκρου ἐνθουσιασμοῦ σὺν τοῖς περὶ Ἡμᾶς

ἁγίοις Ἀρχιερεῦσιν ἀνέγνωμεν τὴν εἰς τὴν ἐγκύκλιον τοῦ Πάπα Πίου ια' «Lux Veritatis» ἐπιστημονικὴν ἀπάντησιν τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος, δι' ἧς τρανῶς τε καὶ πολὺ εὐστόχως ἀποδεικνύετε τοὺς μὲν ἰσχυρισμοὺς τοῦ Πάπα Ρώμης ἐπὶ διαστροφῆς καὶ παρερμηνείας στηριζομένους ἢ ὅλως ἀβασίμους, τὴν δὲ ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τηρουμένην ἀπέναντι τῶν περὶ πρωτείου καὶ ἀλαθήτου παραλόγων ἀξιώσεων στάσιν ὀρθὴν καὶ κανονικὴν καὶ ὑπὸ πραγματικῶν γεγονότων καὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν κυρουμένην.

Πρὸς ταύτην οὖν τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν σύμφωνοι τυγχάνομεν καὶ αὐτὴν ὡς φωνὴν τῆς καθ' Ἡμᾶς τῶν Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας διακηρύττομεν, τὰς ἐνδομύχους ἐκφράζοντες εὐχαριστίας τῇ Ὑμετέρᾳ πεπνυμένῃ Μακαριότητι καὶ διατελοῦμεν

Τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος
ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς
† Ὁ Ἀντιοχείας Ἀλέξανδρος

Ἐν Δαμασκῷ,
τῇ 14 Ἀπριλίου 1932

5

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ
ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

Ἀριθμ. Πρωτ.
232

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν, Ὑπέρτιμε καὶ Ἔξαρχε πάσης Ἑλλάδος καὶ Πρόεδρε τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ, ἀγαπητὲ ἀδελφὲ Κύριε Χρυσόστομε. Τὴν Ὑμετέραν περισπούδαστον Ἡμῖν Μακαριότητα ἐν φιλήματι ἁγίῳ περιπτύσσομαι.

Ἡ Ἁγία καὶ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Ἀποστολικοῦ καὶ Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων ἐμελέτησεν ἐπιστασίᾳ τῇ δεούσῃ τὸ διαβιβασθὲν σχέδιον ἀπαντήσεως εἰς τὴν ἐπὶ τῇ ιε' ἑκατονταετηρίδι τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Πάπα Ρώμης Πίου ΙΑ' ἐγκύκλιον, «Lux Veritatis», ἧς ἐγκυκλίου ἔγνω ἡ Ὑμετέρα Γερασμία Κορυφὴ ἀνασκευάσαι τοὺς ἐν αὐτῇ διατυπουμένους ἰσχυρισμούς, ὅτι οἱ τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἁγίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἅγιοι Πατέρες ἀνεκήρυξαν τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, ὑφ' ἣν ἔννοιαν δέχεται τοῦτο ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ἀναγνωρίσαντες ἅμα ὅτι ὁ Πάπας «ἐκτιθέμενος τὴν πίστιν καὶ τὰ ἤθη ἀπολαύει ἐκ Θεοῦ, ἐν σχέσει πρὸς ἕκαστον καὶ πρὸς πάντας, κύρους ἀνωτάτου, κυριάρχου καὶ ἀνεξαρτήτου».

Ἐπὶ τὴν ἀπάντησιν δ' ἥκων ἀγγέλλω τῇ Ὑμετέρᾳ Μακαριότητι, ὅτι τὰ ἐν τῇ ὄντως κλασσικῇ ἀπό τε θεολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως ἀπαντήσει αὐτῆς εὑρέθησαν τοῦ σκοποῦ εὐθὺ καταστοχαζόμενα, ἅτε ἐμπεριστατωμένως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πραγματικῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν πρακτικῶν τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀλεξανδρείας Ἁγίου Κυρίλλου ἀνασκευαζομένων τῶν ἐν τῇ «Lux Veritatis» προσαγομένων ἐπιχειρημάτων, πλήρως δὲ διὰ ταύτης καταρρίπτεται τὸ ἐπὶ διαστροφῆς τῆς ἀληθείας καὶ νόθων κειμένων θεμελιούμενον δόγμα τοῦ Παπικοῦ Πρωτείου καὶ Ἀλαθήτου καὶ ἐπαρκῶς ἀποδείκνυται τὸ ὀρθὸν τῆς στάσεως τῆς Ἁγιωτάτης Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν τοῦ Παπισμοῦ ἀξιώσεων.

Ἡ οὖν καθ' ἡμᾶς Ἁγία καὶ Ἱερὰ Σύνοδος, ἐγκρίνουσα πλήρως τὴν ἐν σχεδίῳ ἀπάντησιν τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος, θεωρεῖ ἐπὶ πλέον σκόπιμον καὶ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, ἵνα ἐπὶ τῶν ὑπὸ νέαν μορφὴν προβαλλομένων ἰσχυρισμῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀποφανθῇ ἐπισήμως σύμπασα ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἅμα ὡς συνέλθῃ ἐν Γενικῇ Συνόδῳ.

Τὰ γὰρ περὶ Πρωτείου καὶ Ἀλαθήτου δόγματα οὐκ ἐμφανίζονται ὡς ἁπλαῖ τινες ἐπινοήσεις, ἀλλ' ἀποτελοῦσιν ἀπ' ἀρχῆς αὐτὴν τὴν κεντρικὴν ἰδέαν τοῦ Παπισμοῦ. Εἰσὶ τὸ τέρμα μακροτάτης ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἐν τῇ Λατινικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις τὴν εἰδωλολατρικὴν Ρώμην μετέβαλεν εἰς ἁγίαν Πόλιν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Εὐνοϊκαὶ δὲ πολιτικαί τε καὶ ἄλλαι συνθῆκαι ἐνίσχυσαν τὸν Παπισμὸν ἐν ταῖς δοξασίαις ταύταις, ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ὁποίων οἱ Ποντίφικες διεξήγαγον ἐν αὐτῇ τῇ Δύσει μεγάλους ἀγῶνας, φρονοῦντες ὅτι τὸ Πρωτεῖον καὶ τὸ Ἀλάθητον ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τὴν αὐθυπαρξίαν καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.

Τούτων δεδομένων προφανές ἐστιν, ὅτι ὁ Παπισμὸς ἀπομακρύνεται ὁσημέραι τοῦ πνεύματος τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀποβαίνων ἐπικίνδυνος διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν, καθῆκον ἔχουσαν οὐ μόνον ὑπερασπίζειν τὴν ἑαυτῆς ἀνεξαρτησίαν, ἀλλὰ καὶ διατηρεῖν ἀνόθευτον τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ὡς αὕτη διατυποῦται ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Παραδόσει.

Ταῦτ' ἀπαντητικῶς ἐπιστέλλων τῇ Ὑμετέρᾳ Γερασμίᾳ Μακαριότητι, ὡς γνώμην τῆς Ἁγιωτάτης Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας, ἐξαιτοῦμαι τὰ ἔτη Αὐτῆς παρὰ Κυρίου ὡς πλεῖστα, ὑγιεινὰ καὶ σωτήρια καὶ διατελῶ

Ἐν τῇ Ἁγίᾳ Πόλει Ἱερουσαλὴμ ,αϡλβ' Ἀπριλίου κα'

Τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος
ἀδελφὸς ἐν Κυρίῳ πρόθυμος
Ὁ Τοποτηρητὴς
Τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου Ἱεροσολύμων
† Μητροπολίτης Πτολεμαΐδος Κελαδίων

6

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ
ΚΥΠΡΟΥ

Μακαριώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καὶ Ἔξαρχε πάσης Ἑλλάδος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἡμῖν ἀγαπητὲ καὶ περισπούδαστε ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργέ, Κύριε Χρυσόστομε. Τὴν Ὑμετέραν περισπούδαστον ἡμῖν Μακαριότητα ἐν φιλήματι ἁγίῳ περιπτυσσόμενοι, ὑπερήδιστα προσαγορεύομεν.

Ἐδεξάμεθα ἀσφαλῶς τὰ ὑπ' ἀριθ. 960 καὶ ἀπὸ 11 παρελθόντος Μαρτίου τίμια Γράμματα τῆς Ὑμετέρας περισπουδάστου Μακαριότητος, ἐπίσης δὲ καὶ τὸ μετὰ τούτων συμπεμφθὲν κείμενον ἀπαντήσεως Αὐτῆς εἰς τὴν Παπικὴν Ἐγκύκλιον, τὴν ἐκδεδομένην μὲν ἐπὶ τῇ ιε' ἑκατονταετηρίδι τῆς Γ' ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀγωνιζομένην δ' ἀποδεῖξαι ὡς γεγονὸς ἀναντίρρητον τὴν ἐν τῇ Συνόδῳ ταύτῃ ἀναγνώρισιν τοῦ παπικοῦ πρωτείου καὶ ἀλαθήτου ὑπὸ τοῦ Νεστορίου, τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου.

Ἐπὶ τὴν ἀπάντησιν δ' ἥκοντες, ἀνακοινούμεθα τῇ Ὑμετέρᾳ Πεπνυμένῃ Μακαριότητι ὅτι ἐπιστασίᾳ τῇ δεούσῃ ἐμελετήθη ὑφ' ἡμῶν τε καὶ τῶν περὶ ἡμᾶς θεολόγων ἡ γενομένη ὑπ' αὐτῆς ἀνασκευὴ τῶν παπικῶν ἰσχυρισμῶν καὶ εὑρέθη ἄριστα μὲν συντεταγμένη, ὑποστηρίζουσα δὲ διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων καὶ ἀποδείξεων ὅ,τι συνᾴδει τῇ ἀληθείᾳ καὶ ἀντιπροσωπεύουσα ὅ,τι πάντοτε ἐπρέσβευσεν ἡ κατ' Ἀνατολὰς Ἐκκλησία περὶ τῶν παπικῶν ἀξιώσεων περὶ πρωτείου ἐξουσίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ἐπιδοκιμάζομεν οὖν τὴν μελέτην Αὐτῆς ταύτην καὶ συγχαίρομεν Αὐτῇ ἀπὸ καρδίας ἐπὶ τῷ καλῷ Αὐτῆς πονήματι καὶ ἐπιτρέπομεν Αὐτῇ, ἵνα σημειώσῃ τὴν περὶ αὐτοῦ γνώμην ἡμῶν καὶ κρίσιν κατὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ.

Ἐπιτραπήτω μόνον ἡμῖν, ἵνα εἰσηγηθῶμεν ὅτι καλὸν ἂν ἦν, εἰ ἔτι μᾶλλον ἐτονίζετο καὶ ἀνεπτύσσετο ἐν τῷ ἐπιλόγῳ, πόσον ἐπιζημία ἐστὶν ἐν τῷ παρόντι χρόνῳ, καθ' ὃν τοσαύτη καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς προσέγγισιν καὶ ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἡ παρὰ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐκδήλωσις τάσεων, διατηρουσῶν καὶ αὐξανουσῶν τὴν ἀπόστασιν καὶ τὴν διαίρεσιν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ εἰ ἐξῄρετο ἐντονώτερον τὸ καθῆκον, ὅπερ ἔχομεν πάντες ἵνα συντελῶμεν εἰς προαγωγὴν τῶν φιλικῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ εἰς στενωτέραν τούτων προσέγγισιν, ἀποφεύγοντες ὅ,τι εἰς ἔξαψιν τῶν παθῶν συντείνει καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς αὐστηρὰς καὶ βαρείας ἐκφράσεις.

Δεόμενοι δὲ τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τῆς ὑγείας καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῆς Ὑμετέρας Ἐπιποθήτου Μακαριότητος, περιπτυσσόμεθ' Αὐτὴν καὶ αὖθις ἐν φιλήματι ἁγίῳ καὶ διατελοῦμεν

Τῆς Ὑμετέρας περισπουδάστου Μακαριότητος
ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς
† Ὁ Κύπρου Κύριλλος

Ἀρχιεπισκοπῇ Κύπρου
τῇ 8 Ἀπριλίου 1932

7

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ἀριθ. Πρωτ. 602
27/14 - 4 - 1932
ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΝ

Μακαριώτατε καὶ Σεβασμιώτατε Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ λίαν ἀγαπητὲ καὶ ἐπιπόθητε ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς Ἡμῶν Μετριότητος, κύριε Χρυσόστομε, τὴν Ὑμετέραν σεβασμίαν Μακαριότητα ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ περιπτυσσόμενοι, ὑπερήδιστα προσαγορεύομεν.

Γνωρίζομεν Ὑμῖν ὅτι ἐλάβομεν σὺν τῇ ἀδελφικῇ Ὑμῶν ἐπιστολῇ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος πραγματείαν, ἐν ᾗ μετὰ ζήλου ἐπειράθητε νὰ ἀπαντήσητε εἰς τὴν ἐγκύκλιον, τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Πάπα Ρώμης, Πίου τοῦ XI, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς χιλιοστῆς πεντακοσιοστῆς ἐπετηρίδος τῆς Τρίτης (ἐν Ἐφέσῳ) Οἰκουμενικῆς Συνόδου, καὶ ἐν ᾗ ὁ Πάπας ἐλογίσθη ἀποδεῖξαι ὅτι ἡ Σύνοδος ἐκείνη, ἐκτὸς τῆς διατάξεως τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν, ἐδήλωσε καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ νέα αὕτη ἀπόπειρα, ὅπως, ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ θέσεως, δικαιολογήσωσιν ἱστορικῶς τὴν πρότασιν τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐμμέσως δὲ νὰ ὑποστηρίξωσι καὶ τὸ νέον δόγμα τῆς ἐκκλησίας ταύτης περὶ τοῦ ἀλαθήτου αὐτοῦ, ἐφόσον ἀποφαίνεται ἐκ καθέδρας, τὰ μάλιστα ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς ἀπόκρουσιν καὶ τῶν οἰκείων — Ρωμαιοκαθολικῶν — ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ ματαιότητας ταύτας (sic), καὶ παρ' ἡμῖν ἐξεδηλώθη ἡ ἀνάγκη καὶ ὁ ζῆλος τῆς ἀποκρούσεως καὶ τῆς νέας ταύτης προσβολῆς κατὰ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς λογικῆς τοῦ ἔργου τῆς Τρίτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὡς καὶ κατὰ τῶν ὑγιῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου ταύτης. Διό, ἐν ὀνόματι ἡμῶν καὶ τῶν Πανιερωτάτων μελῶν τῆς Ἁγίας Ἀρχιερατικῆς Συνόδου τῆς Σερβικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐσμὲν τὰ μάλιστα εὐγνώμονες τῇ Ὑμετέρᾳ Μακαριότητι, ὅτι μετὰ ζήλου ἀπολογητοῦ τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ἐφροντίσατε ἐπιστημονικῶς ἐλέγξαι τὸν ἐκτεθέντα ἰσχυρισμὸν τῆς Παπικῆς ταύτης ἐγκυκλίου, βασιζομένου (sic) ἐπὶ τῆς διαστροφῆς καὶ σκοπίμου παρερμηνείας, ᾗ πάντοτε χρᾶται ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ὁσάκις πραγματεύεται τὴν θέσιν της περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα αὐτῆς.

Μετὰ μεγάλης πνευματικῆς εὐχαριστήσεως ἀνέγνωμεν τὸ ἐπιστημονικὸν Ὑμῶν καὶ φιλάληθες πόνημα, παρεπέμψαμεν δὲ τοῦτο καὶ εἴς τινας τῶν ἡμετέρων θεολόγων πρὸς μελέτην. Εἷς τούτων, ὅστις εἶνε εἰδικός, κυρίως διὰ τὴν

κλασσικὴν περίοδον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ πονήματος Ὑμῶν, ἐθεώρησε τὰς πράξεις τῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου, καὶ ἕτερα ἔγγραφα, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς ἐκείνην, παρέβαλεν τὰ χρησιμοποιηθέντα κείμενα καὶ χωρία, καὶ εὗρεν ὅτι ἡ Ὑμετέρα Μακαριότης μετὰ προσοχῆς ἐμελέτησε καὶ ἐπωφελήθη τὸ ὑλικὸν τοῦτο τῶν πρώτων πηγῶν καὶ ἐπιτυχῶς ἐν τῇ ἀπαντήσει Της ἐχρησιμοποίησε τοῦτο πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν προτάσεων τῆς ἐγκυκλίου.

Τινὰς τῶν μικροτέρων ὑπομνήσεων, αἵτινες θὰ ἐχρησίμευον κατὰ τὴν διόρθωσιν, ἐν τῇ τελικῇ μορφῇ καὶ περιεχομένῳ τῆς ἀπαντήσεως Ὑμῶν κατ' ἰδίαν συνάπτομεν τῇ ἀδελφικῇ ταύτῃ ἐπιστολῇ.

Ἐλπίζομεν ὅτι δὲν θέλετε καταλογίσει Ὑμῖν ὅτι ἐλάβομεν τὸ θάρρος νὰ γράψωμεν τὰς ὑπομνήσεις ταύτας εἰς τὴν Ρωσσικὴν γλῶσσαν, τῆς ὁποίας καὶ ἡ Ὑμετέρα Μακαριότης ἐστὶν ἐγκρατής.

Ἐπωφελούμενοι, ὅπως καὶ ⟨ἐπὶ⟩ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ διαβεβαιώσωμεν τῇ Ὑμετέρᾳ Μακαριότητι περὶ τῆς πάντοτε ἀδελφικῆς ἡμῶν ἀγάπης καὶ ἐκτιμήσεως, αἰτοῦμεν κοινὰς τὰς ἁγίας προσευχὰς καὶ τὴν εὐλογίαν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν.

Ἐν Βελιγραδίῳ 26/13 Ἀπριλίου 1932.

Τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος
ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς
† Ὁ Βελεγραδίου Βαρνάβας

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ (εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 7)

ἐπὶ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Μητροπολίτου πάσης Ἑλλάδος ἐξ ἀφορμῆς τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Πάπα Ρώμης Πίου ΙΑ', τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθείσης ἐπὶ τῇ 1500ετηρίδι τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου.

Ὁ Μακ. Χρυσόστομος εἰς τὴν σοφήν του μελέτην ἵσταται ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ὀρθοδόξου ὁδοῦ καὶ δίδει πιστὴν εἰκόνα τῆς θέσεως τῆς Συνόδου καὶ τῶν προσώπων τῶν συμμετασχόντων εἰς αὐτὴν ἔναντι τῶν παπικῶν ἀξιώσεων περὶ πρωτείου ἐν τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ἀλλ' ἂν ὁ συγγραφεὺς ἐπεξεργασθῇ τὴν εἰς χειρόγραφον εὑρισκομένην εἰσέτι ἀπάντησίν του, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ προσοχὴν εἰς τὰς ἑξῆς ὑποσημειώσεις:

1. Εἶναι ἀπαραίτητον νὰ διορθώσῃ τὸ λάθος εἰς τὰς ἐν ὑποσημειώσεσι παραπομπὰς εἰς τὰς πηγάς: σελ. 20, παρατήρ. 1, σελ. 29 παρατήρ. 1, σελ. 30, παρατήρ. 1.

2. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις τοιαῦται παραπομπαὶ δὲν δίδονται, ἐνῷ εἶναι ἐπιθυμηταί, διὰ νὰ μὴ φαίνεται τὸ κείμενον ἄνευ ἐρείσματος εἰς τὰς αὐθεντικὰς πηγάς.

3. Εἰς τὰς σελίδας 5 - 6, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Νεστορίου εἰς τὸν Καιλεστῖνον, θὰ ἦτο καλὸν νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ἀναφορὰ αὕτη ἐγένετο μὲ ἀδελφικὸν τόνον. Fraternas nobis invicem debemus collocutiones... tanquam fratres fratribus (Mansi IV, 1021 B, - 1023).

4. Εἰς τὴν σελίδα 4 δὲν ὁρίζεται σαφῶς ὁ χῶρος ὁ ὑποκείμενος εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πάπα. Κατὰ τὸν Ρουφῖνον, Hist. Eccl. 1, 6, ἐπεκτείνεται μόνον εἰς τὰς Ἐκκλησίας

τῶν προαστίων (Suburbicriae Ecclesiae). Τὰ σχετικὰ ἰδὲ ἐν Μπόλοτοφ, Διάλεξις III, σελ. 256 - 259, Hefele, Concilien Geschichte, 2α ἔκδοσις 1, σελ. 398 καὶ ἑξ.

5. Εἰς τὰς σελ. 14 - 27 δὲν εἶναι σαφὲς τὸ περὶ ὀνομασίας τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης ὡς «Π ά π α». Οὕτως ἐκάλουν αὐτὸν πολλάκις, ἀρχόμενοι ἀπὸ τὸν Γ' αἰῶνα καὶ συνεχίζοντες περαιτέρω (δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς σειρὰν ὅλην μαρτυριῶν). Οὕτω οὐχὶ σπανίως ἐν Ἀνατολῇ καὶ Δύσει ἐτιτλοφοροῦντο ἐκ σεβασμοῦ καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι. Μόνον ὁ Γρηγόριος ὁ Ζ' (ΙΑ' αἰὼν) ἰδιοποιήθη αὐτὸν τὸν τίτλον διὰ τὴν Δύσιν καὶ δὴ διὰ τοὺς ἐπισκόπους Ρώμης. (Migne, τ. 63, 69 - 70 σημ.).

6. Εἰς τὴν σελ. 13 ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπικεφαλίδα «Πατὴρ καὶ Κύριος» νὰ δειχθῇ ὅτι ὁ Κύριλλος ὠνόμαζε τὸν Καιλεστῖνον καὶ «ἀδελφὸν καὶ συλλειτουργὸν» (Migne, 77, 104, 108, 128) ὡς συνήθως ὡς ἀπευθυνόμενοι πρὸς ἀλλήλους ἐκάλουν ἀλλήλους οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι.

8

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΝ ΠΟΛΩΝΙᾼ

Βαρσοβία (4) Ὁδὸς Ζιγκμουντόφσκα 13
ἀριθ. Πρωτ. 3283

τῇ 1ῃ Ἀπριλίου 1932

Μακαριώτατε Δέσποτα,

Εἰς ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀπὸ 11 Μαρτίου ἐ.ἔ. ἀριθ. πρωτ. 960 Ὑμετέραν Ἐπιστολὴν ἔχω χρέος νὰ ἀνακοινώσω εἰς Ὑμᾶς ὅτι διεξῆλθον μετὰ πάσης ἐπιμελείας τὸ ἀντὶ χειρογράφου ἐκδοθὲν φυλλάδιον Ὑμῶν «Ἡ Τρίτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης». Εὑρίσκω ὅτι ἡ ἀπάντησις Ὑμῶν εἰς τὴν Ἐγκύκλιον τοῦ Πάπα Πίου ΙΑ' Lux Veritatis ἀνασκευάζει κατὰ τρόπον ἀντικειμενικὸν τὰς ρωμαϊκὰς ἀξιώσεις περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἶναι ἡ ἀνταξία (πρέπουσα) ἀπάντησις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὰς ἀξιώσεις αὐτάς.

Τούτου ἕνεκα δὲν θὰ ἠδυνάμην οὔτε νὰ προσθέσω τι εἰς τὰ λεχθέντα ὑφ' Ὑμῶν οὔτε νὰ ἀφαιρέσω ἐξ αὐτῶν καὶ διὰ τοῦτο συμφωνῶ ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τὴν ἀπάντησίν σας, καὶ — ἐννοεῖται — δὲν δύναμαι νὰ ἔχω οὐδεμίαν ἀντίρρησιν, ἵνα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀπαντήσεως Ὑμῶν σημειωθῇ καὶ ἡ ἰδική μου γνώμη.

Ἐκ καρδίας ἀδελφικῶς Ὑμᾶς ἀγαπώσης εὐχόμενος εἰς τὴν Ὑμετέραν ἐργασίαν τὴν ἀνταξίαν αὐτῆς ἐπιτυχίαν καὶ εἰς Ὑμᾶς ὑγείαν καὶ πᾶσαν εὐτυχίαν, διατελῶ

Ὑμέτερος ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς καὶ εὐχέτης
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
Μητροπολίτης Βαρσοβίας καὶ Βολυνίας καὶ πάσης Πολωνίας

9

Μετάφρασις ἐκ τῆς ρουμανικῆς γλώσσης.

ΡΟΥΜΑΝΙΑ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΑΣΙΟΥ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΙΣΝΟΒΙΟΥ

Ἀρ. 305

1932, τῇ 3ῃ Ἰουνίου

Ἀξιότιμε κύριε Συνάδελφε,

Ὁ ὑπὸ τῆς Σχολῆς ἐπιφορτισμένος κ. Θωμᾶς Γ. Μπουλάτ, καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἐμελέτησε τὸ σχέδιον ἀπαντήσεως εἰς τὴν ἐγκύκλιον «Lux veritatis».

Τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθασεν, εἶναι τὸ ἑξῆς. «Εὑρίσκω βάσιμον καὶ μετὰ μεγίστης ἀντικειμενικότητος συγγεγραμμένην τὴν μελέτην».

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον τὸ Συμβούλιον οἰκειοποιεῖται, εἶναι ἑπομένως καὶ ἡ ἔποψις τῆς ἐν Κισνοβίῳ Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Μακαριωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου συγγεγραμμένην ἀπάντησιν

(Τ.Σ.) Ὁ κοσμήτωρ, (ὑπ.) Ν. Ποπέσκου - Πράχοβα.
Ὁ Γραμματεὺς
(ὑπ.) Διάκονος Θεόδωρος Σιμεωνὼβ

Πρὸς τὸν κύριον Θεόδωρον Μ. Ποπέσκου
Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου
Ὁδὸς ..... Βουκουρέστιον .....

10

REGATUL ROMÂNIEI
UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTI
DECANATUL
FACULTAŢII DE TEOLOGIE

No. 860

1932, Luna Μαΐου ziua 18

Μακαριώτατε,

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου ἔλαβε γνῶσιν δι' ἀνακοινώσεως τοῦ καθηγητοῦ κ. Θεοδώρου Μ. Ποπέσκου, ἐν τῷ συμβουλίῳ τῆς 16ης Μαΐου ἐ.ἔ. γενομένης, ὅτι ἡ Μακαριότης Ὑμῶν ἐπιθυμεῖ νὰ γνωρίσῃ τὴν κρίσιν ἡμῶν περὶ τοῦ σχεδίου ἀπαντήσεως τῆς Μακαριότητος Ὑμῶν εἰς τὴν παπικὴν ἐγκύκλιον «Lux veritatis», ἐν ᾗ ὁ Πῖος ΙΑ' διισχυρίζεται ὅτι ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀνεγνώρισε καὶ διεκήρυξε τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης.

Γνωρίσαντες ἐκ τῆς ἐκτιμήσεως τῶν ἁρμοδίων καθηγητῶν κυρίων Ἰ. Μιχαλτσέσκου καὶ Θεοδώρου Μ. Ποπέσκου, οἵτινες ἐμελέτησαν ἐπὶ τούτῳ τὸ σχέδιον τῆς Μακαριότητος Ὑμῶν, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ σπουδαίαν ἐπιστημονικὴν πραγματείαν ἐπὶ τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀμέσως καὶ ὀρθῶς στηριζομένην, ὡς καὶ ἐπὶ ἰσχυροτάτων ἐπιχειρημάτων, ἀντικειμενικήν, σαφῆ καὶ κατὰ πάντα ἀξίαν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τε καὶ Θεολογίας, γνωρίζοντες ὁμοίως τὴν ἐξαιρετικὴν ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν καὶ ἀξίαν τῆς Μακαριότητος Ὑμῶν, λαμβάνομεν τὴν τιμὴν καὶ ἔχομεν συνάμα τὴν ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν νὰ φέρωμεν εἰς γνῶσιν τῆς Μακαριότητος Ὑμῶν ὅτι ἡ ἡμετέρα Θεολογικὴ Σχολὴ συμφωνεῖ ἐν πᾶσι πρὸς τὸ σχέδιον Αὐτῆς καὶ ἐπιθυμεῖ, ὅπως τοῦτο δημοσιευθῇ τὸ ταχύτερον ἐν τελειωτικῇ μορφῇ πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ἀβασίμων παπικῶν ἰσχυρισμῶν καὶ πρὸς τιμὴν καὶ ὄφελος τῆς Ὀρθοδοξίας.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου ἐκφράζει θερμότατα συγχαρητήρια πρὸς τὴν Μακαριότητα Ὑμῶν διὰ τὴν ἀναληφθεῖσαν πολύτιμον ἐργασίαν καὶ παρακαλεῖ Αὐτήν, ὅπως εὐαρεστουμένη δεχθῇ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ βαθυτάτου σεβασμοῦ αὐτῆς.

Ὁ κοσμήτωρ
[Ὑπογραφὴ δυσανάγνωστος]

Ὁ Γραμματεὺς
[Ὑπογραφὴ δυσανάγνωστος]

Domniei - Sale
Domnului Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μακαριότητα Χρυσόστομον Παπαδόπουλον
Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος

11

Μετάφρασις ἐκ τῆς ρουμανικῆς γλώσσης.

ΡΟΥΜΑΝΙΑ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΤΣΕΡΝΑΟΥΤΣΙ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Ἀρ. 1812/1932

Cernăuţi, τῇ 20ῇ Μαΐου 1932

Ἀξιότιμε Κύριε Συνάδελφε,

Ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὰς ἀπὸ τῆς 16ης Ἀπριλίου καὶ τῆς 17ης Μαΐου 1932 ἐπιστολὰς Ὑμῶν καὶ τὴν ὑφ' Ὑμῶν πρὸς ἐξέτασιν σταλεῖσαν μελέτην «Ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης», ἣν ὁ Μακαριώτατος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος συνέγραψεν ὡς ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐγκύκλιον «Lux veritatis» τοῦ πάπα Πίου ΙΑ' (25 Δεκεμβρίου 1931), λαμβάνομεν τὴν τιμὴν ν' ἀπαντήσωμεν Ὑμῖν τὰ ἑξῆς.

Ἀναγνοὺς τὴν μελέτην τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου ὁ ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῆς Σχολῆς ἐκλεγεὶς εἰσηγητὴς ἐβεβαίωσεν ἐν τῇ πρὸς τὴν Κοσμητείαν εἰσηγήσει αὐτοῦ ὅτι ἡ μελέτη στηρίζεται ἀρκούντως ἐπὶ ἐγγράφων καὶ συμφωνεῖ τελείως πρὸς τὰς παντοτεινὰς ἀπόψεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τοῦ τιμητικοῦ μόνον Πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, καὶ συνεπῶς τυγχάνει τῆς πλήρους συγκαταθέσεως τῆς Σχολῆς ἡμῶν.

Δέξασθε, ἀξιότιμε κύριε συνάδελφε, τοὺς ἀδελφικοὺς χαιρετισμοὺς ἡμῶν.

Ὁ Ἀντικοσμήτωρ
(Τ.Σ.) ὑπ. *Β. Λοϊκίτσα*

12

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΣΟΦΙΑΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Ἀρ. 66

Σόφια 5 Μαΐου 1932

Τῷ Μακαριωτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ Ἀθηνῶν Κυρίῳ Κυρίῳ Χρυσοστόμῳ
Ἀθήνας

Μακαριώτατε,

Ἐπιτροπὴ ἐκ Καθηγητῶν — εἰδικῶν ἐπισταμένως ἐξήτασε τὸ προσχέδιον τῆς Ἐγκυκλίου τῆς Ὑμετέρας Μακαριότητος ἔναντι τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Πάπα Lux veritatis καὶ εὑρίσκει ὅτι ἡ γενομένη ἀνάλυσις εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ γενικῶς ἡ Ὀρθόδοξος ἄποψις εἶναι καλῶς τεθεμελιωμένη. Αὐτὴ θεωρεῖ ὡς ἀναγκαῖον μόνον νὰ σημειώσῃ ὅτι θὰ ἦτο καλὸν ἡ ἀρχὴ τῆς καθολικότητος εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας νὰ τονισθῇ ἔτι σαφέστερον καὶ πλέον ἐναργῶς

Ὁ σύλλογος τῶν Καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς εὐηρεστήθη λίαν ἐκ τῆς Ὑμετέρας φιλόφρονος χειρονομίας καὶ ἐκφράζει τὴν χαράν του διὰ τὸ ὅτι ἡ Ὑμετέρα Μακαριότης φυλάττει τὰ ὡραῖα παλαιὰ χριστιανικὰ ἔθιμα, ζητήσασα τὴν γνώμην τῆς καθ' ἡμᾶς Σχολῆς ἐπὶ ἑνὸς τόσον σπουδαίου ζητήματος.

Ἐξαιτούμενος τὰς ἁγίας προσευχάς Σας

Ὁ Κοσμήτωρ: Ι. Σ. Μαρκόβσκυ
(Τ.Σ.)

13

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20.6.1932

Μακαριώτατε,

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ καταστήσω ὑμῖν γνωστὸν ὅτι ἡ Θεολ. Σχολὴ εἶχεν ἐπιφυλάξεις τινὰς ὡς πρὸς τὸ πόρισμα τῆς ὑ/ περισπουδάστου μελέτης, καθ' ὃ «τὴν ἕνωσιν πάντες οἱ ὀρθόδοξοι ποθοῦμεν..., ἀλλὰ βάσις αὐτῆς δέον νὰ εἶναι ἡ ἐπάνοδος τοῦ πάπα εἰς τὴν θέσιν τοῦ Κελεστίνου» (σ. 32), καθόσον αἱ παπικαὶ ἀξιώσεις περὶ πρωτείου ὑφίσταντο ἤδη ἐπὶ πάπα Κελεστίνου καὶ ταύτας διαδηλοῖ ἐν τῇ συνόδῳ ὁ πρεσβύτερος Φίλιππος καὶ μετ' ὀλίγα ἔτη αὐτὸς ὁ πάπας Λέων.

Νομίζομεν δ' ὅτι θὰ ἦτο καλὸν νὰ ἐτονίζετο ζωηρότερον ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἐμμένει ἀκλονήτως εἰς τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ πρωτείου δικαιοδοσία(ς) ὑφ' οἱανδήποτε μορφὴν εἶναι ἀντιχριστιανικὴ καὶ ὅτι πάντοτε ἀπεκρούσθη τοῦτο ὑπὸ τῆς ἡ/ Ἐκκλησίας καὶ ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἀθανασιανοῦ, ἀντιοχειανοῦ, χρυσοστομικοῦ κ.λ. ζητήματος μαρτυρεῖ ὅτι οὐδεμία παπικὴ ἐπιβολὴ ἦτο ἀνεκτὴ ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Ἐπιπροσθέτως νομίζω ὅτι ὁ Κύριλλος ἐν τῷ δεινῷ ἀγῶνι πρὸς Νεστόριον, ἐπιθυμῶν νὰ ἔχῃ τὴν ἐπικουρίαν τοῦ πάπα, ἠνείχετό πως τὰς τάσεις αὐτοῦ καλῶν τοῦτον πατέρα καὶ ἀνεχόμενος, ἂν καὶ αὐτὸς ἦτο ὁ πρωταγωνιστὴς κατὰ τοῦ Νεστορίου, νὰ παρίσταται ὁ πάπας ὡς ἔχων τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ἀποφάσεων, ὁ δὲ Κύριλλος ὡς ἁπλοῦς ἐκτελεστὴς αὐτῶν.

Χωρὶς νὰ ἔχω ἐντολήν, ἐθεώρησα καλὸν νὰ σᾶς γράψω τὰ ἀνωτέρω, διότι ἴσως σᾶς χρησιμεύσουν.

Μετὰ βαθυτάτου σεβασμοῦ
Ὅλως ὑμέτερος
Δ. Σ. Μπαλᾶνος

Ἀθῆναι

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠ. ΡΑΜΦΟΣ
Πρωτοπρεσβύτερος

ΚΛΑΣΣΙΚΑΙ ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑΝ

Διὰ τῆς παρούσης ἐργασίας, ἀφορώσης εἰς τὴν ἐπισήμανσιν κλασσικῶν τινων ἀπηχήσεων εἰς τὴν λειτουργικὴν Ὑμνογραφίαν τοῦ Βυζαντίου, ἐπιθυμῶ νὰ τιμήσω τὸν σεβαστὸν καθηγητὴν κ. Νικόλαον Β. Τωμαδάκην, εὐτυχοῦντα ἤδη ἐπὶ τῇ συμπληρώσει μακρᾶς καὶ ἐκπληκτικῶς γονίμου ἐπιστημονικῆς καὶ διδακτικῆς δράσεως.

Τὸ θέμα μου δὲν εἶναι οὔτε νέον οὔτε πρωτότυπον. Ἀπεναντίας κινδυνεύω νὰ θεωρηθῶ, ὅτι κομίζω γλαῦκα εἰς Ἀθήνας, ἐπιχειρῶν τὴν διαπραγμάτευσιν θέματος αὐταποδείκτου, διὸ καὶ ὀφείλω μίαν ἐξήγησιν. Πρόθεσίς μου δὲν εἶναι νὰ στηρίξω διὰ νέων τεκμηρίων τὴν ἀναμφισβήτητον ἄλλωστε ἐπίδρασιν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐπὶ τοὺς βυζαντινοὺς ποιητάς [1], ἀλλ' ἁπλῶς νὰ ἐπισημάνω ὡρισμένας ἠχηρὰς περιπτώσεις ἐπιδράσεων, κινούμενος ἀπὸ ἁπλῆν φιλολογικὴν περιέργειαν. Ἄλλωστε καὶ ἄλλοι πρὸ ἐμοῦ ἐπεχείρησαν ἀναλόγους ἐργασίας [2].

Τὴν ἔρευνάν μου περιώρισα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν τοῦ Βυζαντίου, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ὁποίας εἰσῆλθεν εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἀκουόμενον μὲ τὴν παραδοθεῖσαν μουσικὴν μέχρι σήμερον. Δὲν μὲ ἀπησχόλησαν οἱ χριστιανοὶ ποιηταὶ τῶν πρώτων αἰώνων

1. Ἐκ τῆς πλουσίας σχετικῆς βιβλιογραφίας σημειῶ τὰ ἀκόλουθα βασικά: Μ. Παρανίκα, Ἡ μετρικὴ τῶν βυζαντινῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν ὑμνογράφων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος ΚΖ', 1900, σσ. 246-262. Ἐμμ. Παντελάκη, Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, περ. «Θεολογία» 16, 1938, σσ. 5-31. Ἐμμ. Πεζοπούλου, Ποικίλα προσῳδιακὰ μέτρα ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει, ΕΕΒΣ ΙΖ', 1941, σσ. 286-297 (ἔνθα ἡ προσπάθεια ἀποδείξεως τῶν μετρικῶν ἐπιδράσεων ὡδήγησεν εἰς πολλὰς ὑπερβολάς). Νικ. Β. Τωμαδάκη, Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν τόμ. Α' Ἀθῆναι 1965³, σσ. 12 κἑξ., ἰδίᾳ σσ. 19-21, καὶ ἀλλαχοῦ passim. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τ. Β' Ἀθῆναι 1965³, σσ. 226-227. Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι 1949, σσ. νθ'-πζ'.

2. Πρβλ. A. Brinkmann, Klassische Reminiscenzen ἐν Reinisches Museum für Philologie, N.F. 60, 1905, σσ. 632 κἑξ. Θ. Ξύδη, Ὁμηρικὲς ἀπηχήσεις στὴν Ὑμνογραφία, Ἀθῆναι 1950 (μετὰ πολλῶν ὑπερβολῶν). Νικ. Β. Τωμαδάκη, Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας· ὁ Ὅμηρος, ΕΕΦΣΠΑ ΚΑ', 1970-1971, σσ. 26-38. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ τραγικὸς Ρωμανός, ΕΕΦΣΠΑ ΚΒ', 1971-1972, σσ. 19-28.

(Γρηγόριος, Συνέσιος κ.ἄ.), διότι οὗτοι ἀνήκουν κατ' οὐσίαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας μὲ τὴν προφανῆ ἀρχαιοπρέπειαν τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ὕφους. Ἀφῆκα ὡσαύτως ἐκτὸς τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς παρούσης ἐρεύνης τὸν Ρωμανόν, τὸ μὲν διότι ἐλάχιστον μέρος τῆς ποιήσεώς του παραμένει ἐν λειτουργικῇ χρήσει μέχρι σήμερον, τὸ δὲ διότι οἱ ἐκδόται τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως τῶν Ὕμνων τοῦ μεγάλου ποιητοῦ ἠρεύνησαν εὐκαιριακῶς τὸ θέμα τῶν ἐπιδράσεων [1]. Οὕτως ἡ ἔρευνά μου περιωρίσθη κυρίως εἰς τοὺς κανόνας καὶ τὰ ποικίλα τροπάρια (στιχηρά, καθίσματα, ἐξαποστειλάρια, ἰδιόμελα, δοξαστικὰ κτλ.), ὅσα δηλ. ἐγράφησαν διὰ σκοποὺς λειτουργικούς, ἀσχέτως ἂν ταῦτα περιέχωνται εἰς τὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία ἢ παραμένουν ἐκτὸς τῶν βιβλίων τούτων ἐκδεδομένα ἀλλαχοῦ.

Ὁ μελετῶν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ταύτην ποίησιν διαπιστώνει ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν στιγμὴν κλασσικὰς ἀπηχήσεις ποικιλωτάτας. Μέσα εἰς τὸ χριστιανικὸν ποίημα ἀκούομεν πολλάκις νὰ ἠχῇ σαφῶς ἀρχαία φωνή, εἴτε λέξις, εἴτε φράσις, εἴτε ἐπίθετον, εἴτε σπάνιον γραμματικὸν καὶ συντακτικὸν σχῆμα [2]. Ἡ γοητεία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξεν ἀκαταμάχητος καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ἀσκήσῃ βαθείας ἐπιδράσεις εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ποιητάς, οἱ ὁποῖοι εἶχον μετὰ τῶν κλασσικῶν κειμένων μακρὰν καὶ βαθεῖαν γνωριμίαν ἀντιγράφοντες, μελετῶντες καὶ σχολιάζοντες ταῦτα. Τὸ δόγμα δὲν ἠμπόδισε τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἐξωτερικῶν στοιχείων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἔστω καὶ ἂν κατὰ τὸ περιεχόμενον ἐξηκολούθει αὕτη νὰ θεωρῆται profana. Ἐχύθη ὁ νέος οἶνος εἰς τοὺς παλαιοὺς ἀσκούς, καθὼς ὁ χριστιανὸς ποιητὴς δὲν ἀντεῖχεν εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ μὴ ἐγγίσῃ, ἔστω καὶ ἄκρῳ δακτύλῳ, τὰ πολυτελῆ ἐδέσματα μιᾶς πλουσίας πνευματικῆς τραπέζης.

Παρὰ ταῦτα ἡ διαπίστωσις καὶ διακρίβωσις τῶν ἐπιδράσεων δὲν εἶναι πάντοτε ἔργον εὐχερές, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν ἢ νὰ ἐλέγξωμεν μετὰ βεβαιότητος πάντοτε ἐπισημανθεῖσαν ἐπίδρασιν. Διότι εἶναι δυνατὸν ἐπίδρασίς τις θεωρουμένη ἄμεσος νὰ εἶναι ἔμμεσος, νὰ ἐλήφθη δηλονότι ἐκ τῶν ἔργων τῶν παλαιοτέρων χριστιανῶν ποιητῶν (Γρηγορίου, Νόννου κ.ἄ.) ἢ καὶ ἐκ τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς, τῆς ὁποίας οἱ ὑμνογράφοι ἔκαμνον ποικιλωτάτην χρῆσιν [3]. Ἐκτὸς τούτου ἡ γλῶσσα δὲν ἐλέγχει πάντοτε ἀρχαιομάθειαν, διότι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας γλώσσης ὑπῆρχον ἀκόμη ἐν ζώσῃ χρήσει. Ἀντιθέτως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπόκειται εἴς τι σημεῖον ἐπίδρασις, ἡ ὁποία νὰ μὴ γίνεται αἰσθητὴ μὲ τὰ ἰδικά

1. Πρβλ. Μ. Ναουμίδην, Ὕμνοι, τ. Γ', σσ. 225-226. Ὡσαύτως Νικ. Β. Τωμαδάκην, ἔνθ' ἀνωτ.

2. Πρβλ. Νικ. Β. Τωμαδάκην, Ὑμνογραφία - Ποίησις, σ. 7.

3. Περὶ τοῦ θέματος τούτου, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὸν Ρωμανόν, βλ. Νικ. Β. Τωμαδάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 123-125. Πρβλ. ὡσαύτως Π. Τρεμπέλαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 175.

μας μέτρα ἐλέγχου, δοθέντος ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἐγγύτερον πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον καὶ εἶναι βέβαιον, ὅτι ἐγνώριζον ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀπωλέσθησαν ὁριστικῶς δι' ἡμᾶς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ παροῦσα ἔρευνα περιωρίσθη κατ' ἀνάγκην εἰς ὅσα γνωρίζομεν.

Τὰς ἐπισημανθείσας ἀπηχήσεις, δεῖγμα τῶν ὁποίων παρέχομεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, διηρέσαμεν εἰς ὁμάδας, ἀναλόγως τῆς περιοχῆς ἐξ ἧς προέρχονται (Μυθολογία, Ὅμηρος, Τραγικοί, Λυρικοί, Πεζογράφοι).

α΄) Ἀπηχήσεις ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Μυθολογίας.

Μυθολογικὰς ἀπηχήσεις εὑρίσκομεν ἰδίᾳ εἰς τοὺς πρὸ τῶν συναξαρίων ἰαμβικοὺς τριμέτρους στίχους. Ἰδού τινα λίαν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα:

Ὁ ὅσιος Ἄρης, ἐκ τῶν ἀσκητῶν τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐρήμου, τιμώμενος τὴν 13ην Δεκεμβρίου, ἀνακαλεῖ εἰς τὸν ὑμνογράφον τὸν ὁμώνυμον θεὸν τοῦ πολέμου. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ μὲν εἶναι ὀργίλος, ὁ δὲ πρᾶος:

Ἄρης ὁ θεῖος οὐκ Ἄρης ἦν ὀργίλος,
πρᾶος δὲ μᾶλλον καὶ πατεῖ γῆν πραέων [1].

Ὁμοίως ὁ μάρτυς Ἡράκλειος (Ἰουλίου 14), τελειωθεὶς διὰ ξίφους, ἀνακαλεῖ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους, τοὺς ὁποίους μάλιστα ὑπερβάλλει.

Εἷς ἆθλος, Ἡράκλειε, σὸς πρὸς τὸ ξίφος,
ἄθλους καλύπτει τοὺς ὅλους Ἡρακλέους [2].

Τὸν μυθικὸν Πηλέα, τὸν πατέρα τοῦ Ἀχιλλέως, ἐνθυμεῖται ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς δύο τριμέτρων στίχων, προκειμένου νὰ ὑμνήσῃ τὸν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα Πηλέα (Σεπτεμβρίου 17):

Ἔπους ὁ Πηλεὺς ποῦ μέγας πρὸς Πηλέα
Νείλῳ συνεισβαίνοντα καὶ πυρὸς μέσον [3];

Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης παραβάλλει τὸν ἐπιφανῆ θεολόγον καὶ ἐπίσκοπον Ἐφέσου Μᾶρκον τὸν Εὐγενικόν, ἀδιάλλακτον ἀνθενωτικὸν κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1438 - 9), πρὸς τὸν μυθικὸν Ἄτλαντα, ὑποβαστάζοντα τὴν Ὀρθοδοξίαν, ὡς ἐκεῖνος τὸν οὐρανὸν εἰς τοὺς ὤμους του:

1. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι [1961], σ. 54.
2. Αὐτόθι, σ. 168.
3. Στίχοι εἰς τοὺς ἁγίους Πηλέα καὶ Νεῖλον τοὺς ἐπισκόπους, τιμωμένους τὴν 17ην Σεπτεμβρίου. Πρβλ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 393 καὶ ἔντυπον Μηναῖον Σεπτεμβρίου 17.

Κρατεῖ μὲν Ἄτλας μυθικῶς ὤμοις πόλον,
κρατεῖ δ' ἀληθῶς Μᾶρκος Ὀρθοδοξίαν [1].

Ὑπάρχει ἅγιος μάρτυς Ὠκεανὸς (Σεπτεμβρίου 12). Εἰς τὸ σχετικὸν ἐπίγραμμα ὁ στιχουργὸς ἐνθυμεῖται τὸν μυθικὸν Ὠκεανόν:

Τὸν Ὠκεανὸν ἥλιον λαμπρὸν νόει,
εἰς ὠκεανὸν τὴν πυρὰν λελουμένον [2].

Τὴν ἀρχαίαν θεότητα τῶν τοκετῶν Εἰλείθυιαν (=Ἄρτεμιν) ὑποκατέστησεν εἰς τὴν χριστιανικὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν ἡ μήτηρ τῆς Θεοτόκου Ἄννα, ἡ ὁποία μάλιστα θεωρεῖται ὅτι παρέχει ἀφθονίαν γάλακτος εἰς τὰς θηλαζούσας [3]. Τὴν ἀντίληψιν ἀκριβῶς ταύτην ἐκφράζει τὸ ἐπίθετον *«μογοστόκος»*, τὸ ὁποῖον ἀποδίδει ὁ στιχουργὸς ἑνὸς ἡρωικοῦ ἑξαμέτρου εἰς τὴν Ἁγίαν Ἄνναν (Ἰουλίου 25):

Πέμπτῃ ἐξεβίωσε μογοστόκος εἰκάδι Ἄννα [4].

Σημειωτέον, ὅτι τὸ ἐπίθετον «μογοστόκος» σημαίνει καθ' Ἡσύχιον: *«ἡ μογοῦσα καὶ πονουμένη περὶ τοὺς τοκετούς· τουτέστιν ἡ λοχεύτρια»*, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δὲ ταύτην ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Θεόκριτον, ὡς ἐπίθετον τῆς Ἀρτέμιδος (XXVII, 39):

ἀλλὰ τεὴ βασίλεια μογοστόκος Ἄρτεμίς ἐστιν.

β΄) Ἀπηχήσεις ὁμηρικαί [5].

Τοὺς ἀνιπτόποδας καὶ χαμαιεύνας Σελλούς, ἱερεῖς τοῦ Δωδωναίου Διός, ἐνθυμεῖται ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς δύο ἰαμβικῶν τριμέτρων εἰς δύο Ἀσκητὰς (Ἰουνίου 20):

Ἀνιπτόσαρκοι καὶ χαμαιεῦναι δύο
ψυχὰς πλύναντες ὕψος ᾤκησαν πόλου [6].

1. Πρβλ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 302 - 303. Καὶ L. Petit, BAG, σ. 138.
2. Αὐτόθι, σ. 482. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν Μυθολογίαν ὁ Ὠκεανὸς εἶναι πελώριος ποταμός, ὁ ὁποῖος περιβάλλει πανταχόθεν τὴν γῆν. Εἰς τὸν ποταμὸν τοῦτον βυθίζονται ὁ ἥλιος καὶ οἱ ἀστέρες κατὰ τὴν δύσιν των. Πρβλ. Ὁμ. Θ 485 - 486:

ἐν δ' ἔπεσ' Ὠκεανῷ λαμπρὸν φάος ἠελίοιο,
ἕλκον νύκτα μέλαιναν ἐπὶ ζείδωρον ἄρουραν.

3. Πρβλ. Γ. Σπυριδάκη, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, τεῦχ. Β΄, Ἀθῆναι ἄ.ἔ. (πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις), σ. 235.
4. Ἔντυπον Μηναῖον Ἰουλίου 25. Καὶ Εὐστρατιάδου, Ἁγιολόγιον, σ. 44.
5. Πρβλ. Θ. Ξύδη, ἔνθ' ἀνωτ.
6. Πρβλ. Εὐστρατιάδου, Ἁγιολόγιον, σ. 311.

Ἰδοὺ καὶ τὸ ἀντίστοιχον ὁμηρικόν:

Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων,
Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου· ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ
σοὶ ναίουσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι
(Ὁμ. Π 233 - 235).

Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ φαίνεται ὁ πλέον ἀρχαιόπληκτος τῶν ὑμνογράφων. Τοῦτο ἀντιλαμβανόμεθα καὶ δι' ἁπλῆς ἀναγνώσεως τῶν κανόνων του. Δανείζεται λέξεις, φράσεις καὶ εἰκόνας ἐκ τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου, ὡς φαίνεται σαφῶς εἰς τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα:

1. Εἰς τὸν εἱρμὸν εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ᾠδὴ ζ', ἡ φράσις *«πῦρ βρόμιον»* ἐλήφθη ἐκ τοῦ Ὁμήρου (Ξ 396):

οὔτε πυρὸς τόσσος γε ποτὶ βρόμος αἰθομένοιο.

2. Εἰς τὸν αὐτὸν εἱρμόν, ᾠδὴ η', ἡ φράσις *«λόγχην, Θεοῦ σῶμα ἀντιτορήσασαν»* εἶναι διασκευὴ τῆς ἀναλόγου ὁμηρικῆς (Ε 337):

δόρυ χροὸς ἀντετόρησεν.

3. Εἰς τὸν κανόνα εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν (ᾠδὴ η', 4) ἡ φράσις: *«διὰ τῆς ἐν γνόφῳ θείας ὀμφῆς»* ἀνακαλεῖ τὴν ἀνάλογον ὁμηρικὴν (Β 41):

θείη δέ μιν ἀμφέχυτ' ὀμφή.

Παρατηρητέον, ὅτι ἡ λέξις *ὀμφὴ* λέγεται μόνον ἐπὶ φωνῆς θεοῦ.

4. Εἰς τὸν αὐτὸν κανόνα (ᾠδὴ ε', εἱρμὸς) παραλλάσσει τὸ ὁμηρικὸν (ε 409):

καὶ δὴ τόδε λαῖτμα διατμήξας ἐτέλεσσα

εἰς: *«Ὁ τοῦ φωτὸς διατμήξας τὸ πρωτόγονον χάος...»*.

Παρατηρητέον, ὅτι αἱ λέξεις *λαῖτμα* καὶ *χάος* εἶναι συνώνυμοι.

5. Εἰς τὸν εἱρμὸν τῆς η' ᾠδῆς τοῦ τριῳδίου τῆς Μ. Δευτέρας, ἀναγινώσκομεν τὴν φράσιν: *καὶ εἶξε τὸ τραφὲν ἐν ἀπείρῳ ὕλῃ ἀκάματον πῦρ»*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ διασκευὴν τῆς ὁμηρικῆς (υ 123):

ἀνέκαιον δ' ἐπ' ἐσχάρῃ ἀκάματον πῦρ.

Παρ' Ὁμήρῳ τὸ ἐπίθετον *ἀκάματος* ἀπαντᾷ ἀείποτε ὡς ἐπίθετον τοῦ πυρός. Πρβλ. Ε 4, Π 121, Σ 225, φ 181.

6. Εἰς τὸν κανόνα τῆς Μ. Πέμπτης (ᾠδὴ ζ', 1) ἡ φράσις: *«Νευστάζων κάραν Ἰούδας κακὰ προβλέπων ἐκίνησεν»*, ἀνακαλεῖ τὴν ἀντίστοιχον τῆς ὁμηρικῆς Ὀδυσσείας (σ 153 - 154):

αὐτὰρ ὁ βῆ διὰ δῶμα φίλον τετιημένος ἦτορ,
νευστάζων κεφαλῇ· δὴ γὰρ κακὸν ὄσσετο θυμῷ.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ἡ μίμησις ἐδῶ δὲν εἶναι μόνον φραστική. Καὶ αἱ εἰκόνες εἶναι ὅμοιαι καὶ ἡ ψυχολογικὴ κατάστασις τῶν προσώπων ἐπίσης. Ὁ Ἰούδας τοῦ κανόνος καὶ ὁ Ἀμφίνομος τῆς Ὀδυσσείας κινοῦν κλίνοντες τὴν κεφαλήν, προβλέποντες τὸ ἐπερχόμενον κακόν [1].

Ἀνδρέας ὁ Κρήτης εἰς τὴν ε' ᾠδὴν ἀναστασίμου εἱρμοῦ (Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, Εἱρμολόγιον, σ. 86) ἐνθυμεῖται τὸ ὁμηρικὸν (Α 351):

πολλὰ δὲ μητρὶ φίλῃ ἠρήσατο χεῖρας ὀρεγνὺς

τὸ ὁποῖον διασκευάζει καὶ καταλλήλως προσαρμόζει εἰς τὴν φράσιν: *«Ὁ προφήτης χεῖράς ποτε ὀρεγνὺς ἐβόησε...»*.

Ὁ φερόμενος ὡς ποιητὴς τῶν ἐν τοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις ἰαμβικῶν κανόνων Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς [2] τελεῖ ὑπὸ γενναίαν κλασσικὴν ἐπίδρασιν, ἡ ὁποία εἶναι ἐμφανὴς τόσον εἰς τὴν γλῶσσαν, ὅσον καὶ εἰς τὸ μέτρον. Σαφεῖς ὁμηρικὰς ἀπηχήσεις ἔχομεν εἰς τὰς ἀκολούθους περιπτώσεις:

1. Εἰς τὸν ἰαμβικὸν κανόνα τῶν Χριστουγέννων (εἱρμὸς ζ' ᾠδῆς) ἡ φράσις: *«πῦρ ἄσπετον»*, φαίνεται ἐπηρεασμένη ἐκ τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου (Β 455):

ἠΰτε πῦρ ἀΐδηλον ἐπιφλέγει ἄσπετον ὕλην.

2. Εἰς τὸν ἰαμβικὸν κανόνα τῶν Φώτων [3] ἡ φράσις *«φώταυγος ἐξώρουσεν»* ἐγεννήθη πιθανῶς ἐκ τῆς ὁμηρικῆς (γ 1): *«ἠέλιος δ' ἀνώρουσεν»*.

Εἰς ἀνώνυμον ἀναστάσιμον εἱρμὸν β' ἤχου (ᾠδὴ θ') ἔχομεν τὴν φράσιν: *«Γένος μερόπων, ἄνασσα πάγκλητε...»* (Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 60), ἡ ὁποία ἐνθυμίζει τὴν ἀνάλογον ὁμηρικὴν (Ὕμν. XXXI, 18):

μερόπων γένος ἀνδρῶν.

Τὸ ἐν τῷ Ἀκαθίστῳ Ὕμνῳ (Τ, 252): *«Χαῖρε καλὴ κουροτρόφε παρθένων»* ἐνθυμίζει τὸ ὁμηρικὸν (ι 27): *«ἀγαθὴ κουροτρόφος»*.

Τέλος εἰς ἰδιόμελον τοῦ βαρέος ἤχου τῆς Θ' Ὥρας τῆς Μ. Παρασκευῆς (ἔντυπον Τριῴδιον), ἡ φράσις *«Θάμβος ἦν κατιδεῖν τὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητὴν ἐπὶ σταυροῦ κρεμάμενον...»* ἐνθυμίζει τὸ πολλαχοῦ εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀπαντώμενον: *«Θάμβος δ' ἔχεν ἐσορόωντας...»* (Δ 79, γ 373 κ.ἀ.).

1. Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη ὁ Θ. Ξ ύ δ η ς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 4.

2. Εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία εἰσῆλθον καὶ παρέμειναν ἐν χρήσει τρεῖς ἰαμβικοὶ κανόνες, εἰς τὰ Χριστούγεννα, τὰ Φῶτα καὶ τὴν Πεντηκοστήν. Ἐκ τούτων ὁ εἰς τὴν Πεντηκοστὴν φέρεται συνήθως ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου τοῦ Ἀρκλᾶ. Ἡ σχέσις του πρὸς τὸν Δαμασκηνὸν ἀμφισβητεῖται εἰσέτι. Περὶ τῶν κανόνων τούτων καὶ τῶν συναφῶν προβλημάτων βλ. Ν ι κ. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ὑμνογραφία - Ποίησις, σσ. 213 - 214, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Ὁ εἱρμός, ἐν τῷ Εἱρμολογίῳ τοῦ Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, σ. 37, φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου τοῦ Ἀρκλᾶ.

γ') Ἀπηχήσεις ἐκ τῆς ἀρχαίας δραματικῆς ποιήσεως.

Ἰδιαιτέραν συμπάθειαν ἐπιδεικνύουν οἱ ὑμνογράφοι εἰς τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τραγικῶν. Τὰ κείμενα ταῦτα, ὑψηλὰ πράγματι δημιουργήματα μιᾶς πνευματικῆς ἀριστοκρατίας, ἤσκουν ἀνέκαθεν ἀκαταμάχητον γοητείαν [1]. Προφανῆ ἐπίδρασιν ἔχομεν εἰς τοὺς ἰαμβικοὺς κανόνας, ὅπου ἡ ἀρχαιοπρέπεια τῆς γλώσσης ἁμιλλᾶται πρὸς τὸ βάρος τοῦ δογματικοῦ φόρτου. Τὸ ἰαμβικὸν τρίμετρον, ἐξ ἄλλου, τῶν κανόνων τούτων εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν μέτρον τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας.

Σημειοῦμεν καὶ ἐδῶ ὡρισμένας χαρακτηριστικὰς ἐπιδράσεις.

Εἰς τὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου τοῦ Ἀρκλᾶ φερόμενον ἰαμβικὸν κανόνα τῆς Πεντηκοστῆς ἡ κλητικὴ προσφώνησις τοῦ εἱρμοῦ τῆς α' ᾠδῆς:

Ἄναξ ἀνάκτων οἷος ἐξ οἵου μόνος

ἐσχηματίσθη προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν ἀναλόγου προσφωνήσεως τοῦ Αἰσχύλου:

ἄναξ ἀνάκτων, μακάρων
μακάρτατε καὶ τελέων
τελειότατον κράτος, ὄλβιε Ζεῦ
(Ἱκέτ. 524 - 526).

Τοῦτο δανείζεται, μᾶλλον ἐμμέσως ἐκ τοῦ Ἀρκλᾶ, καὶ Ἀνδρέας ὁ Κρήτης εἰς τὸν Εἱρμὸν εἰς τὴν Μεσοπεντηκοστὴν (ᾠδὴ θ'), διασκευάζων εἰς:

Ἄνασσα ἀνασσῶν, μητροπάρθενον κλέος [2].

Εἰς τὸν Εὐριπίδην μᾶλλον ἢ εἰς τὸν Δαμασκηνὸν θὰ ἥρμοζον οἱ στίχοι:

Τὴν ἀγριωπὸν ἀκρατῶς γαυρουμένην
ἄσεμνα βακχεύουσαν ἐξοιστρουμένου
κόσμου καθεῖλες πανσθενῆ ἁμαρτίαν...

ὡς ἀναγινώσκομεν εἰς τὸν ἰαμβικὸν κανόνα τῶν Χριστουγέννων (ᾠδὴ ζ', 4). Ἡ εἰκὼν τῆς ἁμαρτίας, ὡς παρουσιάζεται ἐνταῦθα, ἀνακαλεῖ τὴν φοβερὰν μορφὴν τῶν Ἐρινύων, ὡς εἰκονίζει ταύτην ὁ Εὐριπίδης εἰς τὸν Ὀρέστην:

Ὦ μῆτερ, ἱκετεύω σε, μὴ 'πίσειέ μοι
τὰς αἱματωποὺς καὶ δρακοντώδεις κόρας
(Εὐρ. Ὀρ. 255 - 256)

1. Τὴν ἐπίδρασίν των ὑπέστησαν καὶ οἱ κοσμικοὶ ποιηταί. Πρβλ. Σ τ. Κ υ ρ ι α ζ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ Γεώργιος Πισίδης καὶ οἱ Τραγικοί, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 327 - 336.
2. Πρβλ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 231.

καὶ κατωτέρω:

Ὦ Φοῖβ', ἀποκτενοῦσί μ' αἱ κυνώπιδες
γοργῶπες, ἐνέρων ἱέρειαι, δειναὶ θεαί
(αὐτόθι 260 - 261).

Εἰς τὸν ἰαμβικὸν κανόνα τῶν Φώτων (εἱρμὸς β' ᾠδῆς) ἡ φράσις

βορῶν λεόντων συντεθλασμένων μύλας

ἐνθυμίζει ἀνάλογον τοῦ Αἰσχύλου:

δρόσοις ἀέπτοις μαλερῶν λεόντων
(Ἀγαμέμνων 141).

Αἱ ἀνωτέρω περιπτώσεις εἶναι ἁπλῶς ἐνδεικτικαί. Χωρία ἄλλων ὕμνων εἰς τὰ ὁποῖα ἔχομεν ἐπίσης προφανῆ κλασσικὴν ἀπήχησιν εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, μολονότι μετὰ πολλῆς μετριοφροσύνης ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀρχαιομαθείας του [1], δὲν ἀντέχει εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ δανεισθῇ ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἱππῆς 967 - 969) τὴν ὡραίαν εἰκόνα:

ὡς ἁλουργίδα
ἔχων κατάπαστον καὶ στεφάνην ἐφ' ἅρματος
χρυσοῦ διώξει Σμικύθην καὶ κύριον

διὰ νὰ πλάσῃ ἀνάλογον εἰκόνα τοῦ διώκτου Φαραώ:

Βασιλικὴν ἁλουργίδα καὶ χρυσοῦν ὄχημα
καὶ λιθοκόλλητον στέφανον περικείμενος ὁ Φαραὼ
ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ κατεποντίζετο...

(Εἰς τὴν Μεγαλομάρτυρα Θέκλαν εἱρμός, ᾠδὴ α') [2]. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σχεδὸν ἐπὶ λέξει ἀντιγραφὴ τοῦ ἀρχαίου χωρίου.

2. Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ, εἰς τὸν εἱρμὸν τῆς η' ᾠδῆς τριῳδίου εἰς τὴν Μ. Δευτέραν (ἔντυπον Τριῴδιον), ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ τοῦ Αἰσχύλου

μορφῆς δ' οὐχ ὁμόστολος φύσις
(Ἱκέτ. 505)

εἰς τὴν ἰδικήν του φράσιν

τὸ ὁμόστολον ψυχῆς ἄσπιλον σῶμα.

1. Πρβλ. PG 97, 845, ἔνθα λέγει περὶ ἑαυτοῦ: *«Καί μοι συγγινωσκέτω τῶν τῇδε παρόντων... ἀπείρῳ τε ὄντι τῶν ἔξωθεν γυμνασμάτων»*. Βλ. καὶ Ν ι κ. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ὑμνογραφία - Ποίησις, σ. 189.
2. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 107.

3. Γεώργιος ὁ Ἁγιοπολίτης, ποιητὴς τοῦ Θ' αἰ., ταυτιζόμενος πρὸς Γεώργιον τὸν Ἀνατολικόν[1], δανείζεται ἐκ τοῦ Εὐριπίδου τὴν θαυμασίαν εἰκόνα τοῦ ἡλίου

Ὦ τὴν ἐν ἄστροις οὐρανοῦ τέμνων ὁδὸν
καὶ χρυσοκολλήτοισιν ἐμβεβὼς δίφροις
Ἥλιε...
(Φοίνισσαι 1 - 3).

Τὴν εἰκόνα ταύτην προσαρμόζει εἰς τὸν Αἰγύπτιον διώκτην τῶν Ἑβραίων Φαραὼ εἰς τὴν α' ᾠδὴν ἀναστασίμου εἱρμοῦ:

Χρυσοκολλήτοις ἅρμασι γαυρούμενος Φαραὼ
φυγάδα λαὸν ἐδίωκε...[2]

4. Εἰς τὴν α' ᾠδὴν ἀναστασίμου εἱρμοῦ πλ. β' ἤχου, φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα Στεφάνου τοῦ Σαββαΐτου ἀναγινώσκομεν:

Διαμείβεταί σου βουλομένου
πόντιον οἶδμα...[3]

Ἡ φράσις *«πόντιον οἶδμα»* εἶναι γνωστὴ ἐκ τῶν τραγικῶν. Πρβλ. Εὐριπ. Ἰφιγ. Αὐλ. 704: *«ἢ κατ' οἶδμα πόντιον»*. Ὡσαύτως Σοφ. Ἀντ. 337 κ.ἀ.

5. Τὸ ἐφύμνιον τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου *«Χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε»* εἶναι βεβαίως δογματικὴ ἔκφρασις. Ἐν τούτοις γλωσσικῶς φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται ἐκ τοῦ Εὐριπίδου (Ἑκάβη 612):

νύμφην τ' ἄνυμφον παρθένον τ' ἀπάρθενον.

6. Ὡσαύτως τὸ τοῦ ἀναστασίμου τροπαρίου *«θανάτῳ θάνατον πατήσας»* ἐνθυμίζει τὸ ἐν Σοφ. Τραχ. 885 - 886:

πρὸς θανάτῳ θάνατον
ἀνύσασα μόνα;

7. Εἰς κανόνα Εἰς τὸν ὅσιον καὶ ὁμολογητὴν Ἰάκωβον (Μαρτίου 21), φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰγνατίου (ᾠδὴ θ', 3), ἡ φράσις *«αἱ τῶν δακρύων λιβάδες»* ἐνθυμίζει ἀνάλογον τοῦ Εὐριπίδου (Ἰφιγ. Ταυρ. 1106):

ὦ πολλαὶ δακρύων λιβάδες.

1. Πρβλ. Σ. Εὐστρατιάδην, ἐν Νέᾳ Σιὼν 33, 1938, σσ. 685 - 691. Καὶ H.-G. Beck, KTL, σ. 604, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.
2. Εὐστρατιάδου, Εἱρμολόγιον, σ. 141.
3. Αὐτόθι, σ. 175.

8. Εἰς τὸ β' στιχηρὸν τῶν αἴνων τοῦ Μ. Βασιλείου (ἔντυπον Μηναῖον Ἰανουαρίου 1) ἡ φράσις *«αἱρετικῶν τὰ ἀπύλωτα στόματα»* ἀνακαλεῖ τὸ τοῦ Ἀριστοφάνους (Βάτρ. 838):

ἀχάλινον, ἀκρατές, ἀπύλωτον στόμα.

9. Εἰς τὸ β' κάθισμα πλ. δ' ἤχου τοῦ Ὄρθρου τῶν Χριστουγέννων (ἔντυπον Μηναῖον) τίθεται εἰς τὸ στόμα τῆς Θεοτόκου ἡ φράσις: *«ἄσπορον γονὴν τίς ἑώρακεν;»*. Ἡ γλωσσικὴ διατύπωσις φαίνεται ἐδῶ ἐπηρεασμένη ἐκ τοῦ Αἰσχύλου (Πέρσαι 818):

θῖνες νεκρῶν δὲ καὶ τριτοσπόρῳ γονῇ.

δ') Ἀπηχήσεις ἐκ τῆς ἀρχαίας Λυρικῆς ποιήσεως.

Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀρχαίας Λυρικῆς ποιήσεως ἐπὶ τοὺς βυζαντινοὺς ὑμνογράφους φαίνεται περιωρισμένη. Ἐσημειώσαμεν πάντως τρεῖς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις εἶναι προφανής:

1. Ὁ τελευταῖος στίχος τῆς διὰ στίχων ἡρωελεγείων ἀκροστιχίδος τοῦ ἰαμβικοῦ κανόνος τῶν Χριστουγέννων

Ἀλλ', ἄνα, ῥητῆρας ῥύεο τῶνδε πόνων

ἀνακαλεῖ τὸν περίφημον Ὕμνον εἰς τὸν Δία τοῦ στωικοῦ Κλεάνθους (στίχ. 32 - 33, ἐκδ. Powell, Collectanea Alexandrina, σ. 228):

Ἀλλὰ Ζεῦ πάνδωρε κελαινεφὲς ἀργικέραυνε,
ἀνθρώπους ῥύου ⟨μὲν⟩ ἀπειροσύνης ἀπὸ λυγρῆς.

2. Εἰς τὸν αὐτὸν κανόνα (ᾠδὴ ζ', εἱρμός), ἡ φράσις *«ἄπληστα θυμαίνοντος»* ἐνθυμίζει τὸ τοῦ Σημωνίδου (Ἴαμβος κατὰ γυναικῶν 18 - 19, Diehl):

......ἀλλὰ μαίνεται τότε
ἄπλητον...

3. Εἰς τὸν εἱρμὸν ζ' ᾠδῆς κανόνος Εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα Δημήτριον, φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα Κυπριανοῦ μοναχοῦ, ἡ φράσις *«Γαστὴρ ὀλοφωΐου θηρὸς...»*[1] φαίνεται εἰλημμένη ἐκ τοῦ Θεοκρίτου (XXV, 185, ἔκδ. Gow):

ἀλλ' ἄρκτους τε σύας τε λύκων τ' ὀλοφώιον ἔθνος.

ε') Ἀπηχήσεις ἐκ τῶν πεζογράφων.

Ἡ ἀνίχνευσις ἐπιδράσεων ἐκ τῆς ἀρχαίας πεζογραφίας δὲν εἶναι εὐχερής. Ἡ ἀρχαία πεζογραφία φαίνεται νὰ ἐπηρεάζῃ τοὺς βυζαντινοὺς ὑμνογρά-

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 215.

φους μᾶλλον ἐμμέσως, διὰ τῆς βυζαντινῆς δηλονότι ρητορικῆς. Ἔχομεν ἓν πολὺ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα.

Εἶναι λίαν συνήθης εἰς ὑμνογραφικὰ κείμενα ἡ φράσις *«τὸ κάλλος τὸ ἀμήχανον»*. Πρβλ. προχείρως: *«καθορᾶν τὸ ἀμήχανον κάλλος καὶ δεσποτικὸν»* (στιχηρὸν πλ. β' ἤχου τῶν αἴνων τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς). *«Μόνον Θεοῦ ἐνοπτρίζεσθαι κάλλος τὸ ἀμήχανον»* (Ἰωσήφ, Κανὼν εἰς τὸν ὅσιον Ἱλαρίωνα τὸν νέον, ᾠδὴ δ', 1. Ἔντυπον Μηναῖον Μαρτίου 28). *«Τὸ κάλλος τὸ ἀμήχανον καταλαβοῦσα, πάνσεμνε»* (Θεοφάνους, Κανὼν εἰς τὴν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν, ᾠδὴ θ', 2. Ἔντυπον Μηναῖον Ἀπριλίου 1) κ.ἀ.

Ἡ φράσις λαμβάνεται ἐκ τοῦ Πλάτωνος (Συμπόσιον 218 e): *«ἀμήχανόν τοι κάλλος ὁρῴης ἂν ἐν ἐμοὶ καὶ τῆς παρὰ σοὶ εὐμορφίας πάμπολυ διαφέρον»*. Ἐν τούτοις πιθανώτερον φαίνεται νὰ γνωρίζεται ἡ φράσις ἐμμέσως, καθ' ὅσον εὕρηται καὶ εἰς ρητορικὰ ἁγιολογικὰ κείμενα. Πρβλ. Ἀνδρέου Κρήτης, Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν: *«Τὸ κάλλος τὸ ἀμήχανον, τὸ τῶν ἐραστῶν ἁπάντων ὑψηλότατόν τε καὶ τιμιώτατον, ὃ τοῖς ὁρῶσιν εὐφροσύνης ἀκαταπαύστου καθίσταται πρόξενον»* (PG 97, 949 A).

ϛ') Λέξεις σπάνιαι.

Προβαίνω ἐδῶ εἰς τὴν συναγωγὴν σπανίων τινῶν λέξεων, τὰς ὁποίας οἱ ὑμνογράφοι γνωρίζουν ἐκ τῶν κειμένων τῆς κλασσικῆς γραμματείας.

ἀναθρώσκω. Εἰς τὸν ἀόρ. β' (*ἀνέθορε*) ἀπαντᾶται τὸ ρῆμα συχνότατα εἰς τὴν ϛ' ᾠδὴν τῶν εἱρμῶν, ἀναφέρεται δ' εἰς τὸν Ἰωνᾶν. Πρβλ. *«ὡς ἐκ θαλάμου τοῦ θηρὸς ἀ ν έ θ ο ρ ε»* (Εἱρμὸς ϛ' ᾠδῆς Μ. Σαββάτου).

ἄνανδρος. Ἐπὶ γυναικὸς ἀνυπάνδρου (πρβλ. Αἰσχ. Πέρσ. 289: *ἔκτισαν εὐνίδας ἠδ' ἀ ν ά ν δ ρ ο υ ς*. Ἱκέτ. 287, ὡς ἐπίθετον τῶν Ἀμαζόνων: *καὶ ἀ ν ά ν δ ρ ο υ ς κρεοβόρους Ἀμαζόνας*). Ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ ὡς ἐπίθετον τῆς Θεοτόκου (πρβλ. κάθισμα Χριστουγέννων: *Ἄ ν α ν δ ρ ό ς εἰμι καὶ πῶς τέξω υἱόν;*).

ἀπαναίνομαι. Λέξις ποιητικὴ (Ὁμ. Η 185, κ 267. Αἰσχ. Εὐμ. 972). Πρβλ. καὶ κάθισμα Ὄρθρου Μ. Πέμπτης : *«ἀ π α ν α ι ν ό μ ε ν ο ς Πέτρος δὲ νίπτεσθαι»*.

ἀπήμαντος. Λέξις ἐπίσης ποιητικὴ (Ὁμ. τ 282, Πινδ. Ὀλ. VIII, 87, Αἰσχ. Ἀγ. 378). Πρβλ. καὶ Κοσμᾶ, Κανὼν Χριστουγέννων, εἱρμὸς ϛ' ᾠδῆς: *«τὴν τεκοῦσαν κατέσχεν ἀ π ή μ α ν τ ο ν»*.

ἀπόθετος (πολυτίμητος, τεθησαυρισμένος). Δημ. Κατὰ Νεαίρας 93. Καὶ Ἐξαποστειλάριον μάρτυρος Ἀγάθης (Φεβρ. 5): *«κάλλος ἀ π ό θ ε τ ο ν»*.

βασίλεια (βασίλισσα, ἡγεμονίς). Πρβλ. Ὁμ. δ 770, Αἰσχ. Ἀγ. 84. Καὶ Κανὼν Χριστουγέννων ᾠδὴ γ', 3: *«Βηθλεὲμ εὐφραίνου, ἡγεμόνων Ἰούδα β α σ ί λ ε ι α»*.

βιοτή. Λέξις σπανία παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς πεζογράφοις. Πρβλ. Ὁμ. δ 565. Καὶ Δαμασκηνοῦ Κανὼν εἰς τὴν Ἀνάστασιν ᾠδὴ ζ', 2: *«ἄλλης β ι ο τ ῆ ς τῆς αἰωνίου ἀπαρχήν»*.

βρέτας (ξόανον, ὁμοίωμα θεοῦ). Λέξις γνωριζομένη κυρίως ἐκ τῶν τραγικῶν (Αἰσχ. Εὐμ. 80, Εὐρ. Ἄλκ. 974 : *«β ρ έ τ α ς θεᾶς»*. Καὶ ἐν τῷ ἰαμβικῷ κανόνι τῆς Πεντηκοστῆς, εἱρμὸς ζ' ᾠδῆς: *«σέβειν τὸ χρυσότευκτον ἄψυχον β ρ έ τ α ς»*.

βροτοσσόος. Λέξις σπανία. Πρβλ. Ὀρφικὰ Λ 750 (ἔκδ. H e r m a n n). Καὶ ἐν τῷ ἰαμβικῷ κανόνι τῆς Πεντηκοστῆς, ᾠδὴ η', 1: *«Μνήμη Χριστὸς τῶν β ρ ο τ ο σ σ ό ω ν ἐπῶν»*.

δειματῶ. Πρβλ. Ἡροδ. VI, 3, Ἀριστ. Βάτρ. 144. Καὶ Κοσμᾶ, Κανὼν εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, εἱρμὸς ζ' ᾠδῆς: *«τρεῖς παῖδας οὐκ ἐ δ ε ι μ ά τ ω σ ε θυμὸς θηριώδης»*.

δέρκομαι. Πρβλ. Ὁμ. ε 158, Σοφ. Οἰδ. Τ. 454. Καὶ Δαμασκηνοῦ, Κανὼν εἰς τὴν Ἀνάστασιν, ᾠδὴ ε', 2: *«οἱ ταῖς τοῦ Ἅδου σειραῖς συνεχόμενοι δ ε δ ο ρ κ ό τ ε ς...»*.

διὰ κενῆς (ματαίως, τοῦ κάκου). Εὐρ. Τρ. 758. Θουκ. 4, 126. Καὶ Κοσμᾶ, τριῴδιον εἰς τὴν Μ. Παρασκευήν, ᾠδὴ θ', 2 (ἔντυπον Τριῴδιον): *«φωνὰς προφητῶν τε μελετῶντες δ ι α κ ε ν ῆ ς»*.

ἐμβατεύω. Ρῆμα σύνηθες παρὰ τοῖς τραγικοῖς, σπάνιον δὲ παρὰ τοῖς πεζογράφοις. Πρβλ. Αἰσχ. Πέρσαι 449, Σοφ. Οἰδ. Τ. 679 κ.ἀ. Ὡσαύτως Κανὼν Θεοφανείων (ἔντυπον Μηναῖον Ἰανουαρίου 6), ᾠδὴ ε', 3: *«καρδίας ἐ μ β α τ ε ύ ε ι»*.

κευθμών. Λέξις σπανία παρὰ πεζογράφοις. Πρβλ. Ὁμ. Κ 283, Πινδ. Πυθ. IX, 60. Καὶ Δαμασκηνοῦ, Εἰς τὸν Μάρτυρα Σαββάτιον Εἱρμός, ᾠδὴ α': *«Κ ε υ θ μ ῶ ν ε ς αἰώνιοι ἀνεκαλύπτοντο»* (Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 98).

μέθεξις. Ὅρος τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Πρβλ. Πλάτ. Παρμ. 132 d κ.ἀ. Ἐντεῦθεν ἡ λέξις καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ὑμνογράφους, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰ νεκρώσιμα τροπάρια. Πρβλ. *«τῆς σῆς γλυκείας μ ε θ έ ξ ε ω ς τὸν μεταστάντα ἀξίωσον»*. Στιχηρὸν νεκρώσιμον Θεοφάνους (Τ ρ ε μ π έ λ α, Ἐκλογή, σ. 203).

νεκὰς (σωρὸς νεκρῶν). Πρβλ. Ὁμ. Ε 886 *«ἐν αἰνῇσιν ν ε κ ά δ ε σ σ ι ν»*. Καὶ Κανὼν εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν, ᾠδὴ η', 3: *«Χριστέ σοι παρέστησαν... Μωϋσῆς δ' ἐκ ν ε κ ά δ ω ν»* (Ἔντυπον Μηναῖον).

ξυνὸς (κοινός). Λέξις σπανία ἀπαντῶσα δὶς παρ' Αἰσχύλῳ, δὶς παρὰ Σοφοκλεῖ, οὐδαμοῦ παρ' Εὐριπίδῃ καὶ οὐδαμοῦ ἐν τῷ Ἀττικῷ πεζῷ λόγῳ. Πρβλ. Ὁμ. Σ 309 *«Ξυνὸς Ἐνυάλιος, καί τε κτενέοντα κατέκτα»*. Καὶ Δαμασκηνοῦ Κανὼν εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, ᾠδὴ η', 3: *«ξ υ ν ο ῦ ἐξ ἔρωτος τόκον προέρχεσθαι»*.

πέλω. Λέξις ἀποκλειστικῶς ποιητική, συνήθης εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς τραγικούς. Ὡσαύτως λίαν συνήθης εἰς τὴν ὑμνογραφίαν. Πρβλ. *«σὺ τῶν πιστῶν καύχημα π έ λ ε ι ς, ἀνύμφευτε»* (Παρακλητική, θεοτοκίον δ' ᾠδῆς ἀναστασίμου κανόνος πλ. δ' ἤχου).

πεπνυμένος. Λέξις ἐπική, ἀείποτε ἐν μεταφορικῇ χρήσει (συνετός, σώφρων). Πρβλ. Ὁμ. Γ 203, γ 52 κ.ἀ. Καὶ εἰς προεόρτιον εἱρμὸν τῶν Χριστουγέννων ᾠδὴ ζ' *«Χορευταὶ π ε π ν υ μ έ ν ο ι τῆς Θεοτόκου»* (Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 184).

τετρακτύς. Ὅρος τῆς πυθαγορείου φιλοσοφίας. Ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ. Πρβλ. Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Κανὼν Εἰς τὸ Σάββατον τῶν Ἀπόκρεω, ᾠδὴ β', 3: *«τοὺς διαλυθέντας εἰς στοιχείων τ ε τ ρ α κ τ ὺ ν ἐν τῇ παρουσίᾳ σου συμπήξας ἀνάστησον»* (ἔντυπον Τριῴδιον).

ὕδειν. Τὸ ρῆμα ὕδω (συνηθέστερον ὑδέω, ἐγκωμιάζω, ὑμνῶ) εὕρηται πρῶτον παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς ποιηταῖς. Πρβλ. Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης L i d d e l l - S c o t t, ἐν λ. Ὡσαύτως εὕρηται ἐν τῷ ἰαμβικῷ κανόνι τῆς Πεντηκοστῆς ᾠδὴ θ', 1: *«Ὕ δ ε ι ν ἔοικε τὴν φυσίζωον κόρην».*

ὑφαίνω. Μεταφορικῶς, ἐν τῇ ἐννοίᾳ συντίθημι ὕμνον, ἀπαντᾶται παρὰ Πινδάρῳ Ἀπόσπ. 169: *«ὑ φ α ί ν ω δ' Ἀμυθαονίδαισιν ποικίλον ἄνδημα».* Καὶ ἐν τῷ ἰαμβικῷ κανόνι τῶν Χριστουγέννων, εἱρμὸς θ' ᾠδῆς: *«ὕμνους ὑ φ α ί ν ε ι ν συντόνως τεθηγμένους...».*

ὑψιμέδων. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ποιητικῇ γλώσσῃ σταθερῶς ὡς ἐπίθετον τοῦ Διός. Πρβλ. Ἡσιόδ. Θεογ. 529, Ἀριστ. Νεφ. 563. Ὡσαύτως ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ ὡς ἐπίθετον τοῦ Χριστοῦ εἰς ἀνώνυμον ἰαμβικὸν εἱρμὸν εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν, ᾠδὴ γ': *«Ὑ ψ ι μ έ δ ω ν ἄναρχε εὐμενὲς Λόγε»* (Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 8).

φαεσφόρος. Πρβλ. Αἰσχ. Ἀγ. 489: *«τάχ' εἰσόμεσθα λαμπάδων φ α ε σ φ ό ρ ω ν».* Καὶ Δαμασκηνοῦ Κανὼν εἰς τὴν Ἀνάστασιν, εἱρμὸς δ' ᾠδῆς: *«φ α ε σ φ ό ρ ο ν ἄγγελον».*

φάσγανον. Λέξις ποιητική. Πρβλ. Ὁμ. λ 24, Αἰσχ. Ἀγ. 1162. Ὡσαύτως, στιχηρὸν τῶν αἴνων τῆς Μεγαλομάρτυρος Παρασκευῆς (Ἰουλ. 26): *«οὐρανοχάλκευτον φ ά σ γ α ν ο ν».*

φερέσβιος. Πρβλ. Ὁμ. Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα 341. Καὶ Κανὼν ἰαμβικὸς εἰς τὴν Πεντηκοστήν, ᾠδὴ ε', 1: *«τὸν φ ε ρ έ σ β ι ο ν Λόγον».*

φοινίσσω, -ομαι. Τὸ ρῆμα εἶναι γνωστὸν μόνον ἐκ τῶν τραγικῶν (Σοφ. Αἴ. 110, Εὐρ. Ὀρ. 1285 κ.ἀ.). Εἰς τὴν ὑμνογραφίαν εἶναι λίαν σύνηθες ἰδίᾳ εἰς τοὺς ὕμνους τῶν μαρτύρων. Πρβλ. *«φ ο ι ν ι χ θ ε ῖ σ α αἵματι ἀδελφοκτόνῳ γῇ»* (Τ ρ ε μ π έ λ α, Ἐκλογή, σ. 178).

φυσίζοος. Πρβλ. Ὁμ. Γ 243: *«φ υ σ ί ζ ο ο ς αἶα».* Καί: *«Ὕπνωσας, Χριστέ, τὸν φ υ σ ί ζ ω ο ν ὕπνον»* (δ' τροπάριον τῆς β' στάσεως τῶν ἐγκωμίων τοῦ Μ. Σαββάτου).

16 - 5 - 1973

φύτλη. Πρβλ. Πινδ. Ὀλ. IX, 81. Καὶ Κοσμᾶ, Κανὼν Χριστουγέννων, ᾠδὴ γ', 3: *«μεταδοὺς θείας φ ύ τ λ η ς».*

χραίνω (μιαίνω, ἐπὶ ἠθικοῦ μολυσμοῦ). Πρβλ. Σοφ. Οἰδ. Τ. 822 *«λέχη τοῦ θανόντος ἐν χεροῖν ἐμαῖν χ ρ α ί ν ω».* Καὶ Ἠλία πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Κανὼν ἀναστάσιμος, ᾠδὴ ζ' (εἱρμός): *«πῶς ᾄσω σοι, Σιών, τὴν ᾠδήν, ἐμαυτὸν γὰρ ἔ χ ρ α ν α»* (Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Εἱρμολόγιον, σ. 89).

ὠκύμορος. Πρβλ. Ὁμ. χ 75: *«ἰοὶ ὠ κ ύ μ ο ρ ο ι».* Καὶ Κυπριανοῦ μοναχοῦ, Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου εἱρμός, ᾠδὴ η': *«κατασβέσασα ὠ κ ύ μ ο ρ ο ν φλόγα».*

Ἡράκλειον Κρήτης

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Ο ΔΙΚΕΦΑΛΟΣ ΑΕΤΟΣ ΙΔΙᾼ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟΝ Ἢ ΩΣ ΘΕΜΑ ΚΟΣΜΗΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ *

Τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς χρήσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ὡς αὐτοκρατορικοῦ συμβόλου ἢ ἐμβλήματος εἰς τὸ Βυζάντιον ἔχει ἐξετασθῆ μέχρι τοῦδε πολλαχῶς ἐν σχέσει μάλιστα μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ τύπου τούτου τοῦ ἀετοῦ καὶ εἰς μουσουλμανικὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς παρὰ τὸν ἄνω Εὐφράτην καὶ εἰς τὴν Συρίαν ὡς οἰκοσήμου τὸν 13ον αἰ., ἔπειτα καὶ εἰς τοὺς γειτονικοὺς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἰς τὴν Εὐρώπην λαούς, τοὺς σλαβικούς, τοὺς Ἀλβανούς, τοὺς Ἰταλοὺς καὶ ἄλλους τῆς Δύσεως [1]. Ἀντιστοίχως ἔχει ἐπισημανθῆ

---

* Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ΙΔ' Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν Βουκουρεστίῳ, 6 - 12 Σεπτεμβρίου 1971.

1. Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ἀναφέρονται αἱ εἰδικώτεραι ἐργασίαι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1900 καὶ ἑξῆς:

α') Σπυρ. Λάμπρος, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου. Νέος Ἑλληνομνήμων 6, 1909, σσ. 433 - 473. (Ἐν σ. 434 ἡ προηγουμένη βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος).

β') Ἰ. Ν. Σβορῶνος, Πῶς ἐγεννήθη καὶ τί σημαίνει ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, ἐν Ἀθήναις 1914, 8ον, σσ. 67. (Ἐν σ. 10, σημ. 2, παρατίθεται βιβλιογραφία τῶν παλαιοτέρων περὶ δικεφάλου ἀετοῦ δημοσιευμάτων).

γ') N. Bees, Zum Thema der Darstellung des Zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern, Repertorium für Kunstwissenschaft 35, Berlin 1912, σσ. 321 - 330. Πρβλ. καὶ τὴν κριτικὴν ὑπὸ P. Marc ἐν Byzantinische Zeitschrift 22, 1913, σ. 289.

δ') A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920. (Ἀπὸ σσ. 13 - 25: Der Zweiköpfige Adler der byzantinischen Kaiser). Abh. der Bayer. Akad. der Wiss. 10 (1920).

ε') Otto von Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei. Neue Ausgabe, Berlin 1921.

ς') Γ. Ε. Τιπάλδος, Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα; ΕΕΒΣ Β', 1926, σσ. 206 - 222.

ζ') Giuseppe Gerola, L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste, Felix Ravenna 1934, σσ. 7 - 36. Βλ. καὶ βιβλιοκρισίαν ὑπὸ F. Dölger ἐν Byz. Zeitschrift 34, 1934, σσ. 470 - 472.

η') Alexandre Solovjev, Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves, Seminarium Kondakovianum, VII, Praha 1935, σσ. 119 - 164. Βλ. καὶ βιβλιοκρισίαν ὑπὸ F. Dölger ἐν Byz. Zeit. 35, 1935, σσ. 505 - 506.

θ') Διον. Ζακυθηνός, Ὁ Μαρκίων τοῦ Μομφερράτου Θεόδωρος Α' Παλαιο-

ἔτι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἀετοῦ, μονοκεφάλου ἢ δικεφάλου, ὡς θέματος διακοσμητικοῦ, χωρὶς νὰ ληφθῇ ἐπαρκῶς ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν, ἐξαιρουμένου τοῦ Ἰ. Ν. Σβορώνου, καὶ ἡ σημασία τοῦ στοιχείου τούτου διὰ τὴν γένεσιν ἐκ τῆς μονοκεφάλου μορφῆς τῆς δικεφάλου, ὡς καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς δευτέρας καὶ εἰς βασιλικὸν σύμβολον ἢ ἔμβλημα ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, εἰδικώτερον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς καὶ τοῦ συνδεδεμένου μετ' αὐτῆς βίου τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ 13ου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος.

Περὶ τοῦ τόπου τῆς ἀρχικῆς ἐμφανίσεως τοῦ δικεφάλου ὑπεστηρίχθη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὅτι ὑπῆρξεν οὗτος ἡ Ἀνατολή, ἡ γνώμη δ' αὕτη υἱοθετήθη καὶ ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου [1], πρώτου ἀσχοληθέντος συστηματικῶς περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ὡς αὐτοκρατορικοῦ συμβόλου εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, εἶτα καὶ ὑπὸ τῶν κατόπιν ἐρευνητῶν τοῦ θέματος, ἤτοι τοῦ Otto von Falke ἀπὸ [illegible]ιας τῆς τέχνης [2], εἰδικώτερον δὲ ὑπὸ τοῦ A. Solovjev, ἐξετάσαντος τὸ 1935 τὸν δικέφαλον, ἰδίᾳ ὡς ἔμβλημα, οἰκόσημον, εἰς [illegible] Βυζάντιον, εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν, εἰς τοὺς Σλάβους κ.ἄ. [3].

Ὁ δικέφαλος ἀετός, ὡς γνωστόν, ἔχει παλαιοτάτην, ἀπὸ τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος, παράδοσιν εἰς ἀσιατικοὺς λαούς, τοὺς Χαλδαίους, ἰδίᾳ τοὺς Χετταίους καὶ ἄλλους [4], ἀπαντᾶται δ' ἔτι καὶ εἰς τὴν Μινωικὴν Κρήτην (Ζάκρον), εἰς Μυκήνας καὶ μεταγενεστέρως τὸ 800 π.Χ. ἐν Σπάρτῃ [5].

Ὡς ἁπλοῦν πτηνόν, δηλ. μονοκέφαλον, ἐθεωρεῖτο ὁ ἀετὸς ἀπὸ τῶν Ὁμηρικῶν χρόνων ἱερὸν τοῦ Διός, σύμβολον αὐτοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἔπεμπεν εἰς τὸν ἄνθρωπον προφητείας του. Ἐν Ὀδυσσ. β 146 - 170 λέγεται ὅτι δύο ἀετοί, κατελθόντες ἐκ τῆς κορυφῆς ὄρους καὶ ἱπτάμενοι εἰς τὸ μέσον τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς ἔνθα εὑρίσκοντο ἐν συμποσίῳ οἱ μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης, προεμή-

---

λόγος καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος ὁ ς', ΕΕΒΣ 11, 1935, σσ. 16 - 18.

ι') G. Jacobi, L'aquila dicephala dei Paleologhi nella tradizione artistica e poetica Neoellenica, Studi Bizantini e Neoellenici VIII, 1953, σσ. 151 - 161.

ια') B. Hemmerdinger, Deux notes d'héraldique, Byz. Zeit. 61, 1968, σσ. 304 - 309. (II. L'Héraldique Impériale Byzantine, σσ. 305 - 309).

1. Σπυρ. Λάμπρος, σσ. 461 ἑξ.

2. Otto von Falke, σσ. 18 ἑξ. Βλ. σχετικῶς εἰς Al. Solovjev, σσ. 127 - 128.

3. Al. Solovjev, σσ. 123, 126, 128, 131, 137, 163. Ὁ G. Gerola, ἔνθ' ἀνωτ. (βλ. εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ F. Dölger, Byz. Zeit., 34, σ. 472) διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι ὁ δικέφαλος ἀετὸς ὡς μεσαιωνικὸν οἰκόσημον προῆλθεν ἐκ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

4. Σπ. Λάμπρος, σσ. 459 ἑξ. Al. Solovjev, σ. 123.

5. Σπ. Λάμπρος, σ. 459. Ἰ. Ν. Σβορῶνος, σσ. 49 - 50. Al. Solovjev, σ. 125.

νυσαν διὰ τῆς πτήσεως ταύτης τὴν καταστροφὴν αὐτῶν. Δύο ἔτι ἰσοταχεῖς ἀετοὶ ἀπολυθέντες ἐκ τῶν δύο ἀντιθέτων περάτων τῆς γῆς συνηντήθησαν ἱπτάμενοι εἰς Δελφούς, ὑποδείξαντες οὕτως ὅτι τὸ σημεῖον τῆς συναντήσεως ἀπετέλει τὸν ὀμφαλὸν τῆς γῆς, τὸ μέσον τῆς Οἰκουμένης [1].

Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ὁ ἀετὸς καθίσταται εἰς τοὺς Σελευκίδας, βασιλεῖς τῆς Συρίας, καὶ εἰς τοὺς Πτολεμαίους τῆς Αἰγύπτου σύμβολον βασιλικῆς ἰσχύος, συνεχίσθη δὲ εἰς τοὺς Ρωμαίους, οἵτινες κατέλαβον τὰς περιοχὰς ταύτας, ἐπὶ τῶν σημαιῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν λεγεώνων ὡς σύμβολον τῆς ἀνωτάτης ἰσχύος τοῦ αὐτοκράτορος, ἔτι δὲ καὶ ἐπὶ τῆς παραστάσεως τῆς ἀποθεώσεως αὐτοῦ [2].

Εἰς τὸ ἐν συνεχείᾳ χριστιανικὸν Ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος, τὸ Βυζαντινόν, ὁ ἀετός, ὡς εἶναι γνωστόν, διετηρήθη ἐν χρήσει ὡς σύμβολον αὐτοκρατορικόν, μόνον ἐπὶ νομισμάτων μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ. (ἐπὶ Ἡρακλείου) [3], πρὸς δὲ ἐπὶ τοῦ σκήπτρου τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς παριστᾶται εἰς ὑπατικὸν δίπτυχον μὲ παράστασιν τοῦ Ἀναστασίου Α' [4].

Οὐδεμία νομίζω ὅτι δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, παρὰ τὴν ἔλλειψιν μέχρι τοῦδε σχετικῶν γραπτῶν μαρτυριῶν καὶ εἰκονικῶν παραστάσεων διὰ τοὺς αἰῶνας ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 9ου, ὅτι ἡ ἀρχαία παράδοσις αὕτη τοῦ ἀετοῦ, ὡς συμβόλου βασιλικῆς δυνάμεως ἢ ὡς μαντικοῦ, συνεχίσθη ἄνευ διακοπῆς εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὅσον καὶ εἰς τὸν Μικρασιατικόν, εἰς τὸν ὁποῖον περιωρίσθη τοῦτο ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. ἕνεκα τῆς ἀπὸ ἀνατολῶν πιέσεως τοῦ Μωαμεθανισμοῦ.

Ἐκ τῆς πρώτης περιοχῆς γνωρίζομεν ἐκ Λαμίας [5] μολυβδόβουλλον τοῦ 9ου - 10ου αἰ. τοῦ «βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρίου καὶ στρατηγοῦ Ἑλλάδος» μὲ κεχαραγμένον ἐπ' αὐτοῦ μονοκέφαλον ἀετόν [6].

Εἰς τὴν δευτέραν περιοχήν, τὴν Μικρασιατικήν, πιστεύω ὅτι θὰ συνεχίσθη εὐρύτερον ἡ χρῆσις τοῦ ἀετοῦ κυρίως εἰς τὴν ὑφαντουργίαν, ὡς θέματος διακοσμήσεως, ὁμοίως καὶ εἰς τὴν γλυπτικήν, εἰς ταύτην κατὰ παράδο-

1. Βλ. Ἰ. Ν. Σβορῶνον εἰς Διεθνῆ Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολογίας ΙΓ', 1911, σ. 308, σημ. 4. Ἐνταῦθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι. Βλ. ἔτι Ἰ. Ν. Σβορώνου, Πῶς ἐγεννήθη καὶ τί σημαίνει ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1914, σσ. 53 ἑξ., 55 ἑξ., 66.

2. Franz Cumont, Études Syriennes, Paris 1917, σσ. 108 ἑξ., 114. Βλ. καὶ Al. Solovjev, σ. 125.

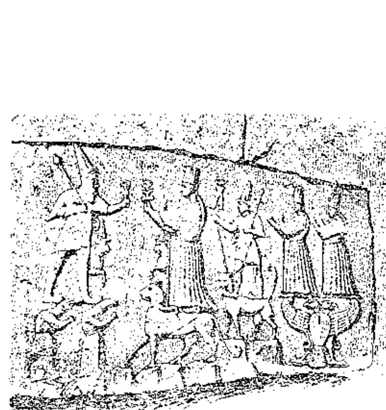
3. Σπ. Λάμπρος, σσ. 444, σημ. 2.

4. Βλ. J. Sabatier, Description général des monnaies byzantines, τόμ. Α', Paris 1862, πίν. VIII, ἀρ. 3, 4, 5. Βλ. καὶ Σπ. Λάμπρον, σ. 444.

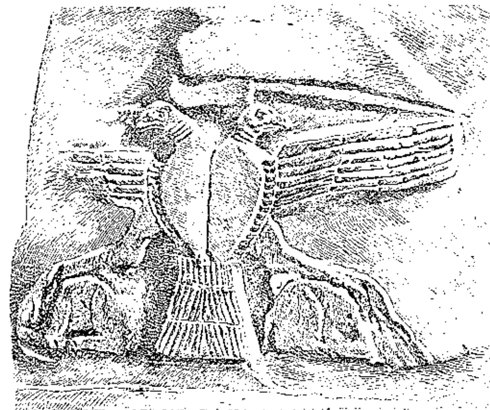
5. Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Νομισματικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν, Διεθνὴς Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολογίας Ε', 1902, σ. 163, ἀρ. 47. A. Heisenberg, σσ. 14 ἑξ.

6. Ἰ. Ν. Σβορῶνος, Πῶς ἐγεννήθη ὁ δικέφαλος ἀετός, σ. 38.

σιν οὐ μόνον γενικωτέραν κρατικὴν ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον ἐνταῦθα τοπικήν, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ὕπαρξις ἰδίᾳ εἰς τὴν Λυδίαν, Φρυγίαν καὶ Παφλαγονίαν τάφων ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς ἐποχῆς ἐπὶ τῶν ὁποίων παριστάνεται ἡ μορφὴ τοῦ ἀετοῦ, ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Διός, κατ' ἄλλην δ' ἑρμηνείαν τῆς παραστάσεως τοῦ ἀετοῦ ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην εἰς βορείαν Συρίαν, ὡς συμβόλου, πιθανῶς ἀπὸ τῆς Χεττιτικῆς ἐποχῆς, τῆς ψυχῆς τοῦ ἐν τῷ τάφῳ νεκροῦ [1].

Εἰκ. 1. Δικέφαλος ἀετὸς εἰς Bogaz-Keui. (Ἰ. Ν. Σβορῶνος, σ. 42).

Εἰκ. 2. Δικέφαλος εἰς Eiuk. (G. Perrot et C. Chipier, σ. 682).

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν βόρειον Καππαδοκίαν (εἰς Bogaz - Keui (εἰκ. 1) καὶ εἰς Eiuk (εἰκ. 2)), διεσώθησαν, ὡς γνωστόν, ἐπὶ βράχων δύο χεττιτικὰ ἀνάγλυφα μὲ παράστασιν εἰς αὐτὰ δικεφάλου ἀετοῦ, τοῦ εἰς Bogaz - Keui (εἰς ἀρχαίαν Πτερίαν) κατέχοντος θέσιν ὑποποδίου πρὸς στήριξιν ὕπερθεν αὐτοῦ ἄλλων ἀναγλύφων μορφῶν [2].

Τὰ εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, δηλ. εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, κατασκευαζόμενα ὑφάσματα καὶ οἱ τάπητες θὰ ἐποικίλλοντο διὰ τῆς ἐνυφάνσεως ἢ κεντήσεως ζῴων καὶ πτηνῶν. Δεδομένου δ' ὅτι ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας προήρχοντο κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ τεχνῖται τῶν ὑφαινομένων εἰδῶν εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὴν αὐλὴν τοῦ αὐτοκράτορος, εὔλογον εἶναι νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ μικρασιατικὴ κοσμητικὴ θὰ μετεφέρετο καὶ θὰ ἠσκεῖτο καὶ εἰς αὐτά.

1. Franz Cumont, σ. 117.

2. Georges Perrot et Charles Chipier, Histoire de l'art dans l'antiquité, IV, Paris 1887, σ. 682 καὶ Σπ. Λάμπρος, σ. 462. Ἰ. Ν. Σβορῶνος, σσ. 42 - 43. Al. Solovjev, σ. 124.

Αἱ ἐνυφαινόμεναι μορφαὶ ἦσαν συγκεκριμένων ζῴων ἢ πτηνῶν ἢ καὶ φανταστικῶν ἐκ παλαιοτέρας ἀνατολικῆς παραδόσεως ἢ ἐκ συγχρόνων κατὰ τὸν 10ον καὶ 11ον αἰ. ἀνατολικῶν (περσικῶν) προτύπων [1].

Δέον νὰ σημειωθῇ ἔτι ὅτι πολλαὶ τῶν παραστάσεων τούτων, ὡς αἱ τοῦ ἀετοῦ, μονοκεφάλου ἢ δικεφάλου, τοῦ λέοντος, τῆς πέρδικος καὶ ἄλλαι θὰ ἐνυφαίνοντο πολλαχοῦ καὶ μὲ εἰδικὴν συμβολικήν, μαντικήν, μαγικὴν καὶ ἄλλην

Εἰκ. 3. Δικέφαλος εἰς Ἄμιδαν.
(M. Berchem - J. Strzygowski, σ. 366, ἀρ. 317).

σημασίαν. Περὶ τοῦ πράγματος τούτου συνάγομεν καὶ ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ Γενεσίου (σελ. 103 - 106, Βόννης) καὶ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (σελ. 206 - 207, Βόννης) καθ' ἣν ἡ Θεοδώρα, πρώην βασίλισσα, ἀδελφὴ τοῦ Καίσαρος Βάρδα, ἔπεμψεν εἰς αὐτόν, διάγοντα τῷ 866 εἰς τὴν θέσιν Κ ῆ π ο ι τοῦ θέματος Θρᾳκησίων, ἐσθῆτα κολοβὴν μὲ ἐνυφασμένας ἐπ' αὐτῆς πέρδικας, ὅπως μηνύσῃ οὕτως εἰς αὐτὸν «αἰνιγματωδῶς» περὶ τῆς προετοιμαζομένης δολοφονίας του ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, παρακοιμωμένου τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Γ'.

Κατὰ τὸν Συνεχιστὴν «τό τε γὰρ πέρδικας ἀλλὰ μή τινας ἄλλας τῶν ὀρνίθων ἐνυφᾶναι, ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ τῆς ἐσθῆτος ἐνδέον, εἰς δόλον ἐμπεσεῖν θᾶττον ἢ ἔδει προὐσήμανεν». Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου φαίνεται σαφῶς, ὅτι ἐκ τῶν περδίκων αἵτινες εἶχον ἐνυφανθῆ κατ' ἐντολὴν τῆς Θεοδώρας ἐπὶ τῆς

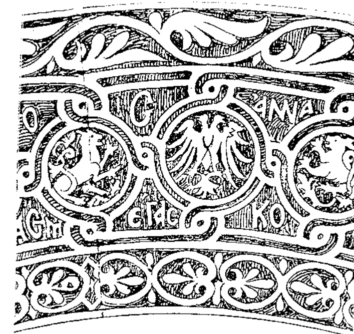
1. O. v. Falke, σ. 22. Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 101.

ἐσθῆτος θὰ ἔπρεπεν ὁ Βάρδας νὰ ἀντιληφθῇ τὴν κατ' αὐτοῦ συνωμοσίαν.

Ἡ παράστασις κατὰ ταῦτα τῆς πέρδικος θὰ εἶχεν ἐν Παφλαγονίᾳ ἀπὸ ὅπου κατήγοντο οἱ ἀδελφοὶ Θεοδώρα καὶ Βάρδας δυσοίωνον σημασίαν. Ἀποδεικτικαὶ περὶ τούτου εἶναι λαϊκαὶ διηγήσεις εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Καππαδοκίας (μέχρι τοῦ 1923) καὶ τοὺς ἐκεῖ Τούρκους, διασωθεῖσαι μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων [1].

Εἰκ. 4. Δικέφαλος εἰς Στάραν Ζαγοράν. (A. Solovjev, σ. 144).

Εἰκ. 5. Δικέφαλος εἰς Παρηγορήτισσαν Ἄρτης. Ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης. (Ἀν. Ὀρλάνδος, σ. 99, ἀρ. 108).

Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους ἐμφαίνεται ὅτι ἐνυφαίνοντο καὶ ἄλλα πτηνά· «. . . τό τε γὰρ πέρδικας ἀλλὰ μή τινας ἄλλας τῶν ὀρνίθων ἐνυφᾶναι . . .». Μεταξὺ τούτων ἀναμφιβόλως θὰ περιελαμβάνοντο καὶ ἀετοί, οἱ ὁποῖοι θὰ παριστάνοντο ἀσφαλῶς ὡς αἴσια πτηνά, συμβολικὰ ἰσχύος, ὡς καὶ ὁ λέων ἐκ τῶν ζῴων. Ἀντιστοίχως ὅμως εἰκονίζοντο ἀετοί, μονοκέφαλοι ἢ δικέφαλοι, καὶ εἰς ἐκκλησίας, ἐκ παραδόσεως πιθανώτατα τῆς, ὡς ἐλέχθη, παραστάσεως αὐτῶν κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Ἀρχαιότητος ἐπὶ ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων εἰς Λυδίαν, Φρυγίαν καὶ Παφλαγονίαν. Οὕτω δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ὁ ἐν ἀναγλύφῳ ἐπὶ πλακὸς ἀετὸς εἰς Βυζαντινὸν ναὸν τοῦ 8ου ἢ 9ου αἰ. εἰς Miafarkin, βορειοανατολικῶς τῆς Ἀμίδης (νῦν Διαρβεκὶρ = Diyarbakir) (εἰκ. 3) [2] ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Τίγρητος, εἶτα δὲ καὶ εἰς ἀναγλύφους ἐπίσης παραστάσεις μεταγενεστέρων χρόνων ὁ δικέφαλος εἰς ἐκκλησίαν (11ος αἰ.) ἐν Στάρᾳ Ζαγορᾷ (εἰκ. 4) [3], ὁ δικέφαλος εἰς Παρηγορήτισσαν Ἄρτης (13ος

1. Γεώργ. Κ. Σπυριδάκης, Περὶ δυσοιώνου σημείου πρὸ τῆς θανατώσεως τοῦ Καίσαρος Βάρδα, ΕΕΒΣ 23, 1953, σσ. 447 - 449.
2. Max. van Berchem-Josef Strzygowski, Amida, Heidelberg 1910, σσ. 365 - 366, ἀρ. 317.
3. Βλ. Al. Solovjev, σσ. 131, 132.

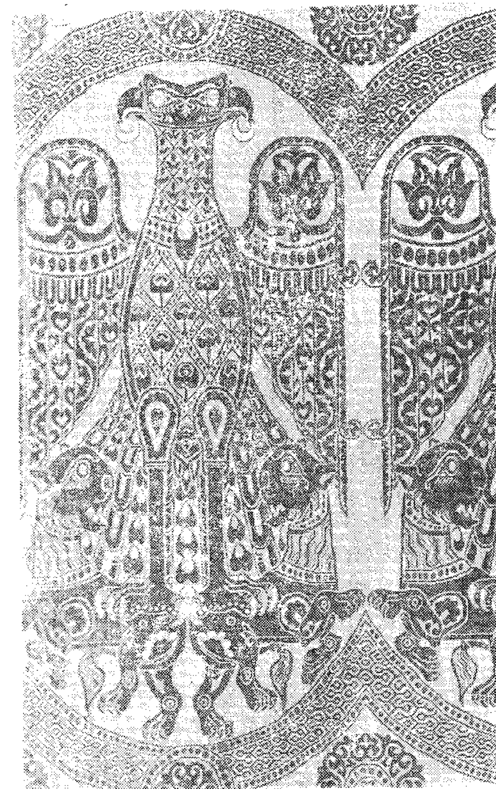
αἰ.) (εἰκ. 5) [1], εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Δαφνίου (15ος αἰ.), εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος [2], περαιτέρω δὲ καὶ οἱ μονοκέφαλοι εἰς Ἁγίαν Σοφίαν καὶ Ἅγιον Νικόλαον τῆς Ἀχρίδος (11ος καὶ 13ος αἰ.) [3] κ.ἄ.

Οἱ διὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν χρῆσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἢ ἀλλαχοῦ ἐνυφαινόμενοι ἀετοὶ ἐπὶ ἱματίων, τὰ ὁποῖα προωρίζοντο διὰ δῶρα εἰς ξένους «εἰς ἐθνικούς... λόγῳ ξενίων, τουβία ἐκ τούτων, πάντων, τὰ μὲν προκριτότερα καὶ διβλαττίων ἀετῶν καὶ βασιλικίων ἀμφιεσμένα» (Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλείου τάξεως I, 470, Βόννης) ἢ ἐφοροῦντο ὑπὸ ἀξιωματούχων κατὰ δεξιώσεις εἰς τὸ Παλάτιον ξένων ἡγεμόνων ἢ πρέσβεων, ὡς ἀναφέρεται περὶ σκαραμαγγίων μὲ ἐπ' αὐτῶν πρασινοροδίνους καὶ πολυγύρους ἀετούς, τὰ ὁποῖα ἔφερον αὐλικοὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου κατὰ τὴν δεξίωσιν ὑπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ του Ρωμανοῦ τῶν πρέσβεων τοῦ ἀμιρᾶ τῆς Ταρσοῦ (Περὶ βασιλείου Τάξεως II, σ. 577, στ. 20 ἑξ.· σ. 578, στ. 1 - 4, Βόννης) [4], φαίνεται σαφῶς ἐκ τῆς χρήσεως ταύτης ὅτι ἀπετέλουν σύμβολα τῆς βασιλικῆς δυνάμεως. Δεδομένου δ' ὅτι εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην θὰ ὑπῆρχον εἰς χρῆσιν ὡς θέμα κοσμήσεως ὑφασμάτων ἀετοὶ μεταξὺ ἄλλων ζῴων καὶ πτηνῶν ἦτο φυσικὸν οἱ βασιλικοὶ ἀετοὶ νὰ παριστῶνται διπλοῖ μὲ οὕτω συμβολικῶς ἐπηυξημένην ἰσχύν. Πιθανὸν ἔτι, ἂν καὶ οὐχὶ ἀναγκαῖον, νὰ παρελήφθη ἡ μορφὴ τοῦ δικεφάλου πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκ τῶν Χεττιτικῶν ἀναγλύφων τῆς Καππαδοκίας [5] ἤδη κατὰ τὸν 9ον αἰ. ἐπὶ τῆς Ἀμοριανῆς δυναστείας (820 - 867) ἢ καὶ πρὸ αὐτῆς, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι κατὰ τὸν 10ον αἰ., ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀπετέλει πλέον ὁ ἀετὸς παράδοσιν εἰς τὴν βασιλικὴν αὐλήν. Οἱ ἀναφερόμενοι οὕτως ὑπ' αὐτοῦ ἀετοὶ ἔχω τὴν γνώμην ὅτι θὰ ἦσαν δικέφαλοι [6], ἀφοῦ ἄλλωστε ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ. σῴζονται καὶ ἀνάγλυφοι παραστάσεις τῆς μορφῆς ταύτης, πρὸς δὲ καὶ ἐνύφανσις αὐτῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰ. ἐπὶ περισωθέντος εἰς Vich μεταξωτοῦ ὑφάσματος (εἰκ. 6) [7]. Μαρτυρία περὶ δικεφάλου ἐκ γραπτῆς πηγῆς εἶναι γνωστὴ

1. Ἀναστ. Ὀρλάνδος, σσ. 99 κ.ἑξ. (εἰκ. 108).
2. Ἰ. Ν. Σβορῶνος, σσ. 39 - 40. Al. Solovjev, σσ. 130 - 131.
3. Al. Solovjev, σ. 131.
4. Πρβλ. καὶ εἰς Al. Solovjev, σ. 132.
5. Ὁ Ἰ. Ν. Σβορῶνος, σσ. 16 ἑξ., 34 ἑξ., 46 ἑξ., 63, ὑποστηρίζει τὴν συνέχισιν ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς παραδόσεως τοῦ μονοκεφάλου ἀετοῦ ἐν Βυζαντίῳ, τὴν διαμόρφωσιν δὲ τῆς παραστάσεως αὐτοῦ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὡς δικεφάλου ἐκ λόγων τεχνικῶν καὶ ὀπτικῶν, οὕτω δὲ ἀνεξάρτητον, ἤτοι ἄνευ ἐπιδράσεως ἐκ τῶν χαλδαϊκῶν καὶ τῶν χεττιτικῶν εἰκονίσεων τοῦ ἀετοῦ ὡς δικεφάλου.
6. Πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην ἀποκλίνει τελικῶς ὁ Al. Solovjev (σ. 132), ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ μεταγενέστεροι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουν ἁπλῶς ἀετούς, ἐνῷ πρόκειται περὶ δικεφάλων.
7. O. v. Falke, σ. 24 (εἰκ. 180). Βλ. καὶ Ἰ. Ν. Σβορῶνον, σ. 39 καὶ Al. Solovjev, σ. 127.

ἐκ βυζαντινοῦ κειμένου τοῦ 12ου αἰ. (ἔτ. 1142) εἰς τὴν ρωσικὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους· «βλαττία ἔχοντα ἀετοὺς διπλοῦς» [1].

Ἡ ἀορίστως διατυπουμένη γνώμη ὑπὸ τοῦ A. V. Solovjev (σ. 126) ὅτι ὁ δικέφαλος ἀετὸς εἰς τὸ Βυζάντιον «ὀφείλει ἀναμφιβόλως τὴν προέλευσίν του εἰς ἐπιδράσεις ἀνατολικάς, οὐχὶ δὲ εἰς ρωμαϊκὰς ἢ ἑλληνικάς», δέον νὰ διορ-

Εἰκ. 6. Δικέφαλος εἰς Vich. (O. v. Falke, εἰκ. 180).

θωθῇ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον: εἰς ἐπιδράσεις κατὰ τὴν μέσην Βυζαντινὴν περίοδον ἐκ τῆς σχετικῆς λαϊκῆς καὶ τῆς μνημειακῆς παραδόσεως εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Ἐκ τῆς βασιλικῆς χρήσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, δηλ. τῆς χορηγήσεως εἰς ξένους ἡγεμόνας ἢ ἀπεσταλμένους αὐτῶν ὑφασμάτων μὲ παραστάσεις ἐπ' αὐτῶν δικεφάλου ἀετοῦ, ὡς καὶ ἐκ τῆς χρήσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπίσημον ἀμφίεσιν ἀξιωματούχων τῆς αὐλῆς, κατέστη πλέον εὔκολον νὰ υἱοθετηθῇ οὗτος

1. Βλ. καὶ N. Bees, σσ. 328 - 329. Πρβλ. καὶ Ἰ. Ν. Σβορῶνον, σσ. 38 - 39. Al. Solovjev, σ. 133.

μὲ τὴν αὐτὴν συμβολικὴν σημασίαν καὶ ὑπὸ ξένων ἡγεμόνων οἵτινες διετέλεσαν εἰς σχέσεις πρὸς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, ἐκ τῶν παλαιοτέρων δὲ ὑπὸ τῶν γειτονικῶν πρὸς αὐτὸ παρὰ τὸν Εὐφράτην καὶ τὴν Συρίαν Τουρκομάνων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐχάραξαν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ τείχους τῆς Ἀμίδης καὶ ἐπὶ νομισμάτων αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 1180 ἕως τὸ 1280 ὡς ἐθνικὸν ἔμβλημα [1], ἔπειτα δὲ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν καὶ κατόπιν περίοδον ὑπὸ Βουλγάρων, Σέρβων, Ἰταλῶν, Ρώσων, Αὐστριακῶν κ.ἄ.

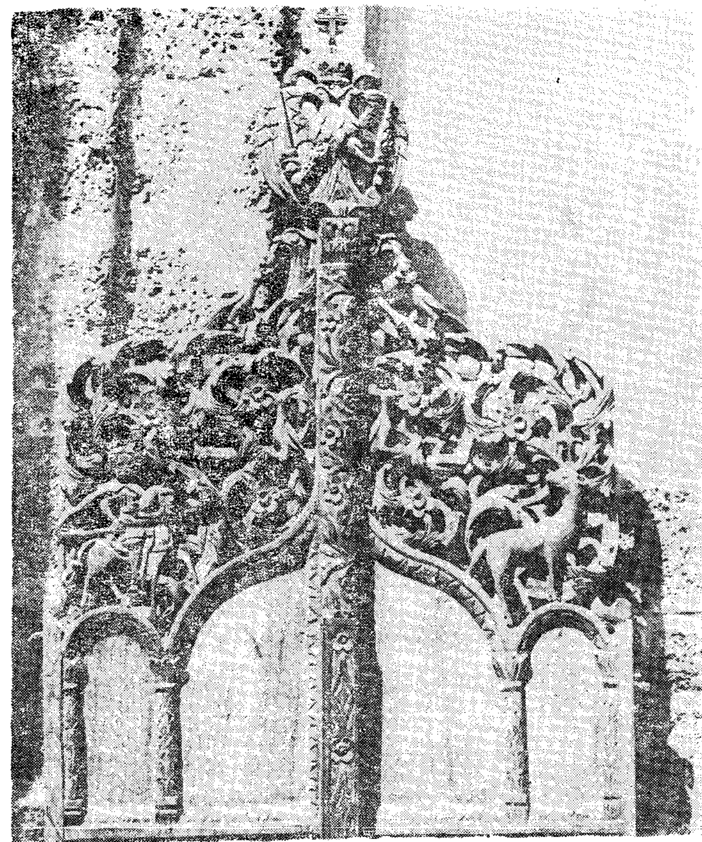
Εἰς τὴν παροῦσαν ἐν συντόμῳ ἐξέτασιν τοῦ θέματος δὲν ἔχει τεθῆ ὡς σκοπὸς ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως τῆς συμβολικῆς χρήσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλήν, εἰς ἀξιωματούχους αὐτῆς, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν σχετικῶν πηγῶν [2], ἐπὶ τῶν πεδίλων, τῆς σέλλας καὶ τοῦ καλύμματος αὐτῆς, τῶν τεντῶν κ.ἄ. [3], εἶτα ὑπὸ τοῦ βασιλέως μὲ δικέφαλον τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου εἰς εἰκόνα τῷ 1293 τοῦ Ἀνδρονίκου Α' Παλαιολόγου [4] καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰ. ἐπὶ τῶν περικνημίδων τῶν βασιλικῶν ὑποδημάτων καὶ τοῦ ταρσοῦ αὐτῶν [5], ἀκολούθως δὲ κατὰ τὸν 15ον αἰ. ὡς αὐτοκρατορικοῦ ἐμβλήματος [6]. Τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται ἐνταῦθα εἰδικώτερον εἰς ἐπισήμανσιν τῆς διαδόσεως τῆς παραστάσεως τοῦ δικεφάλου ὡς θέματος τῆς τέχνης, εἰδικώτερον τῆς λαϊκῆς. Ἡ χρῆσις αὕτη παρατηρεῖται εὐρυνομένη εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν ἠπειρωτικὸν καὶ νησιωτικὸν χῶρον, ἐλεύθερον καὶ ξενοκρατούμενον, κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ὑποστάσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους διὰ τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, ἤδη ἀπὸ τοῦ 11 μέχρι καὶ τοῦ 15 αἰ., μετακινουμένων πληθυσμῶν ἕνεκα τῆς τουρκικῆς ἐπεκτάσεως, ἀναμφιβόλως ὅμως καὶ ἐξ ἐπιδράσεως ἀπὸ τὴν χρῆσιν τοῦ δικεφάλου ὑπὸ τῶν δεσποτῶν τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ χρησιμοποίησις ὑπὸ τοῦ βασιλέως τοῦ ἀετοῦ, ὡς μονοκεφάλου, ἔπειτα δὲ ὡς δικεφάλου ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου καὶ τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ (περικνημίδων), πρὸς δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ σάγματος τοῦ ἵππου του, ἐπέβαλε τοῦτον ὡς ἔμβλημα αὐτοκρατορικὸν κατὰ τὸν 15ον αἰ., ὡς πληροφορούμεθα ὑπὸ Γ. Σφραντζῆ περὶ τοῦ Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου [7] καὶ τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου [8].

---

1. Ἰ. Ν. Σβορῶνος, σσ. 29 ἑξ.
2. Βλ. μαρτυρίας εἰς Σπ. Λάμπρον, σσ. 438 - 440.
3. Ψευδο - Κωδινός, Περὶ ὀφφικίων, σ. 162, 30 - 31 (ἔκδ. J. Verpeaux †, Paris 1966).
4. Σπ. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἐν Ἀθήναις (1930). Πίν. ἀρ. 80.
5. Ψευδο - Κωδινός, Περὶ ὀφφικίων, σ. 171, 9 - 15 (ἔκδ. J. Verpeaux †, Paris 1966).
6. Βλ. μαρτυρίας: Σπ. Λάμπρος, Ὁ δικέφαλος ἀετός, σσ. 440 - 441, 443.
7. Γεώργιος Σφραντζῆς, σ. 184, 11 ἑξ., 188, 9 ἑξ. (Βόννης)· πρβλ. καὶ Σπ. Λάμπρον, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 440 - 441, 443.
8. Γ. Σφραντζῆς, σσ. 291, 4 ἑξ. Πρβλ. καὶ Σπ. Λάμπρον, σσ. 441, 465.

Ἡ συμβολικὴ αὕτη πλέον χρῆσις τοῦ δικεφάλου ὁμοῦ μὲ τὴν ἤδη πολὺ προηγουμένως εἰς ἐκκλησίας, ὡς καὶ ἡ ὡς θέματος διακοσμητικοῦ εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, συνετέλεσαν εἰς τὴν ζωηροτέραν καὶ σταθερὰν κατὰ τοὺς μετὰ

Εἰκ. 7. Δικέφαλος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Ὡραίας Πύλης τῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως εἰς Μετέωρα. (Τὸ ἄνω μέρος τῆς Πύλης. Φωτογρ. Λ. Ἀνανιάδου).

τὴν Ἅλωσιν χρόνους συνέχισιν αὐτοῦ, τὸ μὲν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ παλαιοτέραν εἰς αὐτὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ἐνισχύθη ἔτι καὶ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ Μωάμεθ τοῦ Β', ὡς ἀντιπροσώπου τῶν ὑποδούλων Χριστιανῶν, ἑπομένως εἰς τὴν θέσιν τοῦ καταργηθέντος αὐτοκράτορος, τὸ δὲ ὑπὸ τῆς κοσμικῆς τέχνης, προσωπικῆς καὶ λαϊκῆς, ὡς πτηνοῦ, συμβόλου εἰς αὐτοὺς ἐθνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ περὶ ἐλευθερώσεως τοῦ Ἔθνους ἐκ τῆς ὑπὸ ἀλλοθρήσκου λαοῦ καταπιέσεως αὐτοῦ [1], διὸ καὶ εἰς τὴν

---

1. Βλ. καὶ Σπ. Λάμπρον, σσ. 465 ἑξ., 472. Al. Solovjev, σ. 135.

εἰκόνισιν τοῦ δικεφάλου εἰς Μυστρᾶν ἐδόθη ἡ προσωνυμία «Ἅγιο πουλί».
Ὑπὸ τὴν συμβολικὴν οὕτω σημασίαν ταύτην, χριστιανικὴν καὶ ἐθνικήν, ὡς καὶ τὴν κοσμητικὴν χρῆσιν, ὁ δικέφαλος ἀπετέλεσε καθ' ἅπασαν τὴν περίοδον τῆς

Εἰκ. 8. Κέντημα ἐπὶ γυναικείου γελεκιοῦ (τσικέτου) τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων.

τουρκοκρατίας καὶ ἄλλης ξενοκρατίας τὸ πλέον προσφιλὲς θέμα τῆς λαϊκῆς ἰδίᾳ τέχνης, ὡς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἁπαντῶν ἀπὸ τοῦ 15ου αἰ. μέχρι καὶ σήμερον ὡς ζωντανὴ πάντοτε παράδοσις[1]: α') εἰς ἐκκλησίας: 1) εἰς ἐξωτερικῶς ἀναγλύφους παραστάσεις καὶ ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου, τοῦ τέμπλου, εἰς τὸ εἰκονοστάσιον, ἐπὶ τῆς μεσαίας πύλης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7) κ.ἄ., τοῦ ἄμβωνος, τοῦ θρόνου καὶ εἰς ἄλλας θέσεις· 2) ἐπὶ ἐπιταφίων λίθων· 3) εἰς ἐκκλησιαστικὰ σκεύη καὶ ὑφάσματα, εἰς ἄμφια (ἐπιτραχήλια κ.ἄ.), ἐγκόλπια, σφραγῖδας κλπ.· β') εἰς ἀνάγλυφα ἐπὶ ὑπερθύρων καὶ παραστάδων ἀρχοντικῶν καὶ ἄλλων ἰδιωτικῶν οἰκιῶν· γ') εἰς ἀντικείμενα: 1) τῆς μεταλλοτεχνίας (πόρπαι, γυναικεῖαι ζῶναι, οἰκιακὰ σκεύη, ρόπτρα κ.ἄ.)· 2) τῆς ξυλοτεχνίας (ἠλακάται, καθίσματα, κιβώτια (κασσέλες, σεντούκια), σφραγῖδες πρὸς σφράγισιν τῶν ἄρτων καὶ τῆς βασιλόπιττας, ποιμενικαὶ ράβδοι· δ') εἰς τὴν ὑφαντικὴν δι' ἐνυφάνσεως

1. Σπυρ. Λάμπρος, σσ. 466 - 473· Νέος Ἑλληνομνήμων 7, 1910, σσ. 338 - 341· 8, 1911, σ. 235· 9, 1913, σσ. 472 - 473· 12, 1915, σσ. 241 - 243· 13, 1916, σσ. 126, 271. Βλ. ἔτι καὶ εἰς τὴν γενικὴν ἀλλὰ κατατοπιστικὴν πραγματείαν τοῦ G. Jacobi, σσ. 153 ἑξ.

ἢ διὰ κεντήσεως εἰς μανδήλια, πέπλους, εἰς καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῆς νύμφης, ἐπὶ τοῦ ἐπενδύτου ἢ τοῦ κολοβίου (εἰκ. 8) τῶν γυναικῶν, ἐπὶ νυμφικῶν καλτσῶν, ὑποκαμίσων, σινδονίων, περικαλυμμάτων προσκεφαλαίων, καλυμ-

Εἰκ. 9. Δικέφαλος ἐπὶ πόρπης ζώνης ἐκ τῆς βορείου Ἀλβανίας παρὰ τὸ Μαυροβούνιον. (Ἐθνογραφικὸν Μουσεῖον τοῦ Zagreb, ἀρ. 7133).

μάτων δίσκων, προσοψίων κ.ἄ.· ε') ἐπὶ κοσμημάτων τῶν γυναικῶν, δακτυλίων τοῦ γάμου, διαδημάτων, περιδεραίων κ.ἄ.[1]· ς') εἰς διακοσμήσεις τοῦ δαπέδου τῶν αὐλῶν διὰ κροκαλῶν, ἰδίᾳ εἰς τὰς νήσους, ὡς εἰς Σύμην[2] κ.ἄ., ὡς

1. Βλ. εἰς Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 1, 1935, σ. 27. Κρητικὰ Χρονικὰ 4, 1950, σσ. 264 - 267. Λαογραφία 15, 1953 - 1954, σ. 131. Χαριστήριον εἰς Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδον, Β', Ἀθῆναι 1966, σ. 373 καὶ εἰκ. LXXVI. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta. II, Venezia 1908, σσ. 356, 359. IV, Venezia 1932, σσ. 259, 261, 278. Maria Montesanto, L'isola dei Gigli (Stampalia), Roma ἄ.ἔ. [βλ. εἰς φύλλα μεταξὺ τῶν σσ. 48 - 49, 56 - 57]. Angélique Hagimihali, L'art populaire grec, Athènes 1937, σ. 150. Pauline Johnstone, Greek Island Embroidery, London 1961, εἰκ. ἀρ. 46, 60, 68, 69, 73, 75, 76, 78, 80. Τῆς αὐτῆς, The Byzantine Tradition in the Church Embroidery, London 1967, πίν. ἀρ. 17, 33, 34, βλ. καὶ ἐν σσ. 98, 100. [Πόπη Ζώρα], Κεντήματα καὶ κοσμήματα τῆς ἑλληνικῆς φορεσιᾶς (Μουσεῖον Ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης), Ἀθήνα 1966, εἰκ. ἀρ. 27, 28, 59 κλπ. Εὐγενία Βέη - Χατζηδάκη, Μουσεῖον Μπενάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα, Ἀθῆναι 1953, ἀρ. 45, 69. Βλ. προσέτι καὶ G. Jacobi, σσ. 153 ἑξ.
2. Πόπη Ζώρα, Οἱ βοτσαλωτὲς αὐλὲς τῶν Σπετσῶν, Ζυγός, τεῦχ. 70, 1961,

καὶ εἰς τὸν ἠπειρωτικὸν χῶρον, ἐπὶ παραδείγματι εἰς Μακεδονίαν (Βέροιαν)[1].

Ἡ μελέτη εἰς εὐρύτερον πλαίσιον τοῦ θέματος ἀπὸ ἀπόψεως παραστάσεως τοῦ δικεφάλου, τῆς εἰδικωτέρας σημασίας του κατὰ τόπους, ἰδίᾳ ὡς θεματικοῦ στοιχείου, συμβολικοῦ ἢ διακοσμητικοῦ, τῆς λαϊκῆς παραδόσεως, τῆς γεωγραφικῆς διαδόσεως καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῆς παραστάσεως, προϋποθέτει τὴν συστηματικὴν συγκέντρωσιν (φωτογραφικὴν τοὐλάχιστον) τοῦ ὑλικοῦ, ἡ ὁποία οὕτως εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ, ἐκτελεσθῇ δὲ τὸ ἔργον τοῦτο παραλλήλως πρὸς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ εἰς τοὺς γειτονικοὺς τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἤτοι εἰς τὴν Ἀλβανίαν (εἰκ. 9), τὰς σλαβικὰς περιοχὰς (Γιουγκοσλαβίαν καὶ Βουλγαρίαν), τὴν Ρουμανίαν, εἶτα τὴν Ρωσίαν κ.ἄ.

Ἀθῆναι ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

σ. 10, εἰκ. 7. Ἄννα Παπαμιχαήλ, Κροκαλωτὰ δάπεδα τῆς Σύμης, Ἐπετ. τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλλην. Λαογραφίας (Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), 20 - 21, 1967 - 1968, (ἐν Ἀθήναις 1969), σ. 239, εἰκ. 31.

1. Νικ. Μουτσόπουλος, Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βεροίας, Ἀθῆναι 1967, σσ. 90 - 103.

A NOTE ON THE BYZANTINE COIN FINDS IN SARDIS AND THEIR HISTORICAL SIGNIFICANCE

The Byzantine coins found in Sardis in the course of the archæological explorations from 1958 through 1968 have now been published[1]. Let it be said at the outset that the publication is first rate, done by a man who apparently knows a great deal about numismatics. Nevertheless it raises some questions with reference to the value of coins as historical sources.

The coins found at Sardis cover the period from the reign of Anastasius I — among numismatists the reign of Anastasius marks the beginning of Byzantine coinage — to that of Michael VIII Paleologus. From the historical point of view, however, the coins belonging to the seventh and eighth centuries, given the crises of those two centuries, are the most interesting. This short survey, therefore, will be restricted to the period up to the end of the reign of Theophilus, by which time the fate of Sardis had been determined and also because under Theophilus the copper coinage in circulation was enlarged.

A number of coins among those found apparently cannot be assigned to any specific imperial reign. Those that can be so assigned are distributed as follows: Anastasius I, 48; Justin I, 39; Justinian I, 198; Justin II, 188; Tiberius II, 25; Maurice, 129; Phocas, 99; Heraclius, 181; Constans II, 87; Constantine IV, 2; Justinian II, 1; Leo IV, 2; Leo V, 1; Michael II, 2; Theophilus, 2. With regard to the coins belonging to the reign of Heraclius it should be noted, the cataloguer observes, that all, except four, were struck during or before 615/616. This may or may not be true, for only some of these coins apparently have legible dates.

The distribution of coins found at Sardis bears comparison with that of the coins unearthed in Corinth[2]. For the period which begins

1. George E. Bates, Archæological Exploration of Sardis. Byzantine Coins (Cambridge, Mass. 1971).

2. For the study of the coins found in Corinth and in Athens and their meaningfulness as historical sources see P. Charanis, The Significance of Coins

with the reign of Maurice and ends with that of Theophilus, the most critical period in the history of medieval Corinth, the distribution of coins found in Corinth is as follows: Maurice, 52; Phocas, 61; Heraclius, 34; Constans II, 79; Constantine IV, 5; Justinian II, 2; Leontius, 0; Tiberius III, 1; Philippicus, 0; Anastatius II, 0; Theodosius III, 0; Leo III, 0; Constantine V, 5; Leo IV, 3; Constantine VI, 0; Irene, 0; Nicephorus, 3; Staurakios, 0; Michael I, 3; Leo V, 10; Michael II, 5; Theophilus, 152 [1].

For purposes of comparison we give also the distribution of the coins found in Athens which belong to the same period. This distribution is as follows: Maurice, 25; Phocas, 48; Heraclius, 232; Constans II, 817; Constantine IV, 30; Justinian II (1st) 1; Leontius, 0; Tiberius III, 1; Justinian II (2nd) 6; Philippicus, 61; Anastasius II, 4; Theodosius III, 0; Leo III, 23; Constantine V, 2; Leo IV, 1; Constantine VI, 1; Irene, 1; Nicephorus I, 0; Staurakios, 0; Michael I, 0; Leo V, 1; Michael II, 2; Theophilus, 4 [2].

It will have been noted at once that no coins belonging to a number of emperors have been found either in Sardis or in Corinth. But the reigns of these emperors, with the exception of that of Leo III, belonged to a period of instability, and therein perhaps may lie the explanation. The interesting point to observe, however, is the similarity of the pattern among the coin finds unearthed in Corinth, Athens and Sardis, as these finds are distributed among the imperial reigns of the seventh and eighth centuries. This similarity holds also for the coin finds, associated with the other cities — Pergamum and Priene — where excavations unearthed a number of Byzantine coins. The distribution of the coins found in the last two cities as listed by S. M. Mosser is as follows: Pergamum: Maurice, 5; Phocas, 1; Heraclius, 17; Constans II, 124; Constantine IV, 4; Tiberius III, 1; Michael with Theophilus, 3. None, for all the other reigns within the period under consideration. Priene: Maurice, 3; Phocas, 4; Heraclius, 17; Constans II, 9; Leo V, 2. None, for all the other reigns within the period under consideration [3].

---

as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries, Historia, Zeitschrift für alte Geschichte, Band IV. Heft 2/3 (1955), 163 - 172 (= Charanis, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London 1972, study XII).

1. Ibid., 166.

2. Ibid., 165 f.

3. S. M. Mosser, A Bibliography of Byzantine Coin Hoardes (= Numismatic Notes and Monographs, no. 67 (New York 1935)), 64 f; 70.

An explanation often given to the coin finds in Corinth is that the rarity of coins found there belonging to the period covered by the second half of the seventh century and the eighth century indicates that Corinth during this period was not within the effective jurisdiction of the empire. This explanation must be definitely rejected. This is because what historical evidence there is, that evidence indicates that Corinth, which some time during the reign of Maurice had been indeed sacked by the Avars - Slavs, had remained a Byzantine possession throughout this period. But even if there were no historical evidence at all this explanation would not do, for against it one may invoke — and this has been done — the pattern of the coin finds in Athens. Athens may also have been assaulted by the Avars - Slavs, but there can be no doubt whatsoever that Athens ever ceased during this period to be a Byzantine possession. The literary evidence for this is quite ample. There is no room, therefore, for any inference drawn from the coin finds to the effect that there was a break in the administrative jurisdiction of Byzantium over Athens. And if no such statement can be made with regards to Athens, it cannot be made with regards to Corinth either, for the pattern of the distribution of the coin finds in the case of both cities is almost the same [1]. This point of view is now reinforced by the pattern of the distribution of the coin finds in Sardis, a pattern which is very similar to that of the finds in Corinth and Athens. Whatever the explanation of this pattern, it is not because Sardis or Corinth or Athens ever ceased to be under the effective jurisdiction of Byzantium.

Sardis, of course, is not known to have ever been occupied by a foreign people for any length of time during the period covered by the coins found at its site. Nevertheless, according to the cataloguer, what the coin finds in Sardis indicate is that Sardis suffered a blow from which she hardly ever recovered. He writes, «The coins give a fairly precise date for the final destruction of Sardis. The evidence of widespread destruction and burning, the presence in the burned layers of larger numbers of Byzantine copper coins dating from 491 to the year 616 and not thereafter and the lack of signs of reconstruction argue for the destruction of the city no earlier than 616 ... It is thought that for some years the Persian armies were engaged in extensive raiding of western Asia Minor. There is thus the probability that Sardis was captured and destroyed by one of these raiding armies in

---

1. Charanis, The Significance of Coins..., 169 ff.

616 ... I conclude that the city was destroyed in 616 ... Coins found thus far provide no evidence of substantial resettlement after 616 until at least the end of the tenth century». The relatively large number of coins found to belong to the reign of Constans II may be explained by the assumption that Sardis served as a military outpost [1].

There is no literary evidence of any kind attesting to the destruction of Sardis by the Persians or any other invader in the seventh and eighth centuries. There is indeed hardly any information at all on the Sardis of this period. Nevertheless, whatever information there is, that information seems to indicate that Sardis continued to be an inhabited center [2]. It is reported, for instance, that in the struggle for the throne between Constantine V and his brother-in-law Artavasdos, the decisive battle took place in 743 near Sardis [3]. It is known further that among the ecclesiastics who attended the Council of 680 and signed its acts was Marinus, the bishop of Sardis [4]. No bishop of Sardis seems to have attended the Council of 692, but in 787, the bishop of Sardis, Euthymius, one of the most ardent enemies of iconoclasm, was at Nicæa [5]. A biographer of Euthymius says this about Euthymius's early career [6]:

«Euthymius was born in Asia, in the district of Ouzara, near the Lycaonian frontier. After he had learned to read Greek in the bible and the books of the church, he went to Alexandria to complete his studies. Upon his return to his native land, he entered a monastary where his piety made him worthy of the diaconate and then the priesthood. There he performed quietly his holy functions when the Christians of Sardis came and forced him to accept the metropolitan see of Lydia».

What is important in this passage is the statement to the effect that the Christians of Sardis prevailed upon Euthymius to accept the

1. Bates, op.cit., 1, 2, 3.
2. For the history of Sardis during the early centuries of Christianity see, S. E. Johnson, Christianity in Sardis, Early Christian Origins. Studies in Honor of H. R. Willoughby, ed. by A. Wikgren (Chicago 1961), 87 ff. For a survey of Sardis during the middle ages, Germanos, Ἱστορικὴ μελέτη περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σάρδεων (Constantinople 1928).
3. Theophanes, Chronographia, ed. C. de Boor (Leipzig 1883), 1: 417.
4. Mansi, XI: 641; Germanos, op.cit., 47.
5. Mansi, XIII: 381; Germanos, op.cit., 47 ff.
6. J. Pargoire, Saint Euthyme at Jean de Sardes, Échos d'Orient, 5 (1901), 157.

metropolitan see of Lydia. The statement, as quoted, is Pargoire's, but it is derived from an office celebrating the memory of Euthymius as saint and finds some confirmation in a *Laudatio* of Euthymius published recently [1]. According to this *Laudatio* Euthymius was consecrated bishop of Sardis by the patriarch Tarasius and following his return to his see was able to convert to icon worship the iconoclastic inhabitants of Sardis. Euthymius, therefore, did not bear the title of a see which in fact no longer existed, but that of a see which was very much inhabited. In the disturbed conditions of the seventh and eighth centuries Sardis no doubt suffered, as did a number of other cities, some economic and demographic deterioration. It may have even been stormed and taken. Nevertheless it must have remained a settlement of some importance.

What then of the statement of the cataloguer of the coins found in Sardis that Sardis was destroyed in 616 and that there was no substantial resettlement until the end of the tenth century? That statement, to say the least, is unfortunate; unfortunate because it may find its way into the general historical literature as an established fact when in reality it is a mere inference drawn from a body of evidence, itself subject to various interpretations [2]. Coin finds, of course, are not unimportant historical evidence. They may serve as an index to economic, even demographic conditions provided certain conditions have been answered; the volume of petty coinage in circulation; the duration of circulation; the velocity of circulation; the character of an issue, whether it was general or local. The volume of coinage in circulation is particularly important. D. M. Metcalf, for instance, has estimated that the minimum amount of copper coins in circulation during the reign of Leo IV amounted to about 5 millions; that of the reign of Basil I, about 30 millions. Relating these estimates to the coin finds in Corinth which represent these two reigns Metcalf comes to the conclusion «that a radical change had taken place in monetary circulation in the interval between the two reigns», presumably with important economic

1. A. Papadakis, The Unpublished Life of Euthymius of Sardis; Bodleianus Laudianus Græcus 69, Traditio, 26 (1970), 68 - 89.
2. Cf. P. Grierson, Byzantine Coinage as Source Material, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (London 1967), 317 ff.; S. Vryonis, An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668 - 741) from the Thomas Whittemore Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium, Recueil de Travaux de l'Institut d'Études Byzantines, VIII, 1 (Mélanges Georges Ostrogorsky, I) (1963), 291 - 300.

and demographic implications [1]. The situation in Corinth had improved. But this apparently was not the case with Sardis. To refer again to Metcalf, he wrote in 1962: «The very large number of coins of Theophilus found at Corinth is in the sharpest contrast with their scarcity elsewhere; there were none among the site-finds from Sardis to Pergamum. This suggests that Asia Minor, outside the immediate zone of the capital, may not have shared in the revival of the monetary economy to the same extent as Greece» [2]. To be sure, since Metcalf wrote these words two coins of Theophilus are reported to have been found in Sardis, but this fact dœs not alter in any significant extent the import of Metcalf's words, at least in so far as they apply to Sardis.

What specifically ushered in the economic and demographic deterioration of Sardis we do not know. It may be, as we have suggested above, that Sardis was assaulted and burned by the Persians, or, perhaps more possibly by the Arabs, but for this no literary evidence of any kind exists and without such evidence any reference from the coin finds to that effect will ever remain doubtful. As for the failure of Sardis, in contrast to other cities which had suffered in the seventh century, to recover, that may be connected with the administrative reorganization of Lydia, details of which reorganization are not known.

Rutgers University PETER CHARANIS

1. D. M. Metcalf, How Extensive was the Issue of Folles during the Years 775 - 820? Byzantion, 37 (1967), 271 - 310, especially pp. 303 f. One may wonder, however, to what extent demographic changes may be inferred from coin finds. On the basis of the coins of Philippicus (711 - 713) found in Athens Metcalf (Ibid., 278) has made certain calculations from which one may infer that the population of Athens during this reign must have been anywhere between 5,000 and 10,000 people. That may have indeed been the case. But if one took the number of coins of another imperial reign found in Athens and made the same calculations one would come to a ridiculous and absolutely untenable figure for the population of Athens during that reign. Too many unsubstantiated assumptions are involved.

2. Metcalf, The New Bronze Coinage of Theophilus and the Growth of the Balkan Themes, Museum Notes, 10 (1962), 95.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΕΝ ΤΩ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ ΔΙΚΑΙΩ

I. Ἀφορμὴν πρὸς διενέργειαν τῆς ἐρεύνης, τῆς ὁποίας πόρισμα ἀποτελεῖ ἡ παροῦσα μελέτη, παρέσχεν ἡ πρὸ τριακονταετίας διατυπωθεῖσα πλήρης μομφῆς παρατήρησις [1], ὅτι ἐν Βυζαντίῳ, καίτοι ἡ πλαστογραφία κατελέγετο μεταξὺ τῶν συνήθων φαινομένων τοῦ κοινωνικοῦ βίου, δὲν κατεβάλλετο ἰδιαιτέρα μέριμνα πρὸς πάταξιν τοῦ ἀτιμωτικοῦ τούτου κατὰ τὰς σημερινὰς ἀντιλήψεις ἀδικήματος, ἀντιθέτως δὲ ὅτι τὴν τυχὸν ἐπιτυχίαν τοῦ πλαστογράφου ἀντεμετώπιζεν ἡ κοινὴ γνώμη ὡς μίαν τρόπον τινὰ ἐπιβράβευσιν διὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ἐπιτηδειότητα αὐτοῦ. Πρὶν ἢ χωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐκ τῶν πηγῶν προκυπτόντων στοιχείων πρὸς διατύπωσιν τῆς ἐπὶ τοῦ βασίμου τοῦ ἀνωτέρω ἰσχυρισμοῦ κρίσεως, ἐπιβάλλεται νὰ καθορισθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀντικειμενικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος τούτου ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ.

II. Εἶναι γνωστόν, ὅτι οἱ πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν καθ' ἕκαστον ἐγκλημάτων ἀπαντῶντες ἐν ταῖς βυζαντιναῖς ποινικαῖς διατάξεσιν ὅροι δὲν ταυτίζονται πρὸς τοὺς ὁμωνύμους ὅρους τοῦ εἰδικοῦ μέρους τοῦ ἡμετέρου Ποινικοῦ Κώδικος. Τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερον παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ πλαστογραφία τῆς βυζαντινορρωμαϊκῆς ποινικῆς νομοθεσίας [2], ἥτις ἐξ ἐπόψεως ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως ἀντιστοιχεῖ πρὸς πλῆθος ἀδικημάτων τοῦ συγχρόνου ποινικοῦ δικαίου, ἤτοι τὴν πλαστογραφίαν, τὴν ἀπάτην, τὴν ὑπεξαγωγὴν ἐγγράφων, τὴν ψευδορκίαν, τὴν ψευδῆ καταμήνυσιν κ.ἄ.

1. F. Dölger, Urkundenfälscher in Byzanz ἐν Stengel - Festschrift E. E. Stengel, Münster - Köln 1952, σσ. 16 - 20 passim, ἰδίᾳ σ. 20 (= τοῦ αὐτοῦ, Byzantinische Diplomatik, Ettal [1956], σσ. 397 - 401).

2. Αἱ κύριαι περὶ αὐτῆς διατάξεις εὕρηνται ἐν C. T. 9.19, D. 48.10, C. 9.22 - 23 καὶ Βασ. 60.41. Αὗται βάσιν ἔχουσαι τὴν lex Cornelia καὶ τὸ SC. Libonianum συμπληροῦνται διὰ μεμονωμένων διατάξεων, εἰς ἃς κατωτέρω ἐν τῇ διαπραγματεύσει ἑκάστου συγκεκριμένου θέματος παραπέμπεται. Περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ποινικῆς τοῦ ἀδικήματος τούτου προβλέψεως ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ βλ. Th. Mommsen, Römisches Strafrecht, Leipzig 1899 (ἀνατύπ. Graz 1955), σσ. 668 ἑπ. Πρβλ. καὶ W. Kunkel, Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullarischer Zeit (Bayer. Akad. d. Wiss., Phil. - hist. Kl., Abh. N.F. 56), München 1962, σ. 64.

Ἐν τῇ βυζαντινῇ νομικῇ θεωρίᾳ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἐγκλήματος τοῦ «πλαστοῦ» (falsum) καὶ τοῦ ἐγκλήματος τοῦ «ὡσανεὶ πλαστοῦ» (quasi falsum). Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον ὅμως αὐτῆς δὲν ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία μεταξὺ τῶν σχολιαστῶν τῶν οἰκείων διατάξεων. Οὕτω κατὰ μίαν ἄποψιν [1] εἰς μὲν τὴν ἔννοιαν τοῦ «πλαστοῦ» ἐμπίπτει πᾶσα πρᾶξις ἀνταποκρινομένη πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ κατὰ τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις ἀδικήματος τῆς πλαστογραφίας, ἤτοι τόσον ἡ κατάρτισις πλαστοῦ, ὅσον καὶ ἡ νόθευσις γνησίου ἐγγράφου, εἰς δὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὡσανεὶ πλαστοῦ» πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν διατάξεων ἀπαριθμούμεναι περιπτώσεις πλαστογραφίας. Κατὰ ἑτέραν ἀντιθέτως ἑρμηνείαν [2] τὸ «πλαστὸν» περιλαμβάνει μόνον τὴν κατάρτισιν πλαστοῦ ἐγγράφου, τὸ δὲ «ὡσανεὶ πλαστὸν» πάσας τὰς λοιπὰς συναφεῖς πράξεις, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς νοθεύσεως.

Ἡ ὑπαγωγὴ πάντων τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς ἄκρως περιπτωσιολογικῆς ρυθμίσεως τῶν βυζαντινορρωμαϊκῶν διατάξεων ὑπὸ ἑνιαίαν διατύπωσιν ἀποβαίνει ἀδύνατος [3]. Διὰ ταῦτα ἐν τοῖς ἑπομένοις ἀπαριθμοῦνται αἱ μεμονωμέναι κατὰ τὰς ρηθείσας διατάξεις περιπτώσεις πλαστογραφίας, ἐντασσόμεναι κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς γενικωτέρας κατηγορίας πράξεων, ὁσάκις ἐμφανίζουν κοινὰ χαρακτηριστικά. Οὕτω πλαστογραφίαν συνιστᾷ:

1. Ἡ κατάρτισις οἱουδήποτε πλαστοῦ ἐγγράφου [4].

---

1. Σχόλιον εἰς Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 § 4): *«Ἴσθι ἔξωθεν, ὅτι πλαστὸν μὲν ἐστὶ τὸ διὰ χειρὸς γινόμενον, τὸ μιμήσασθαι χεῖρα, τὸ ξέσαι, τὸ διαρρῆξαι, τὸ μεταγράψαι, τὸ ἀπαλεῖψαι, τὸ ὑφελέσθαι· ὡσανεὶ δὲ πλαστόν, τὸ ἐν συμψηφισμῷ ψεύσασθαι, τὸ ἀποκρύψαι δικαίωμα, τὸ μὴ ἐᾶσαί τινα διαθέσθαι».*

2. Σχόλιον εἰς Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 § 13): *«Πλαστόν ἐστι τὸ ποιῆσαι ἔγγραφον πλαστὸν ἢ ἕτερόν τι, ὃ τὴν ἀρχὴν οὐδ' ὅλως συνέστη. Ὡσανεὶ δὲ πλαστὸν τὸ ἀπαλεῖψαι τὴν διαθήκην ἢ ἕτερα δικαιώματα, ἢ διαρρῆξαι, ἢ καῦσαι, ἢ ἄλλως ἀφανίσαι· καὶ ὅταν ἐν διαθήκῃ γραφῇ τις κληρονόμος, εἶτα τὸ τούτου ὄνομα ἀπαλείψῃ ἕτερος, καὶ ἐγγραφῇ ἕτερος, ἵνα ἐκεῖνος τυχὸν ὁ τὸ ὄνομα ἀπαλείψας κληρονομήσῃ· καὶ ὅταν δανείσας τις ἀμαρτύρως μάρτυρας παραγάγῃ ὡς ἐπὶ τῷ δανείῳ δῆθεν παρατυχόντας· καὶ ὅταν τις προχρονισμὸν ἐν δανείῳ ποιήσῃ καὶ ὅταν τις ποιήσῃ ἔγγραφόν τινος βούλησιν, καὶ παραγάγῃ μάρτυρας ὡς δῆθεν παρατυχόντας· καὶ ὅταν τις ἔχῃ ἄδικα ζύγια, ὡς κεφ. 6 τοῦ 26 τίτ.».* Ἡ μεταξὺ τῶν δύο σχολίων διαφωνία δὲν αἴρεται διὰ τῆς διατάξεως Βασ. 60.41.23 (= D. 48.10.23), καθ' ἣν *«πλαστόν ἐστι τὸ μιμήσασθαι τὸ χειρόγραφον ἑτέρου, ἢ διαρρῆξαι ἢ μεταγράψαι, οὐ μὴν τὸ ἄλλως ἐν συμψηφισμῷ, ἢ ἐν λογοποιΐᾳ ψεύσασθαι»*, διότι αἱ τελευταῖαι αὗται πράξεις ἀνήκουν κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἐκδοχὰς εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ *«ὡσανεὶ πλαστοῦ»*.

3. Βλ. Th. Mommsen, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 668.

4. Ἡ ἐν Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 pr.) ποινικὴ πρόβλεψις ἀφορᾷ εἰς τὰ *«ἐκμαρτύρια»* εἴτε ἐν πολιτικῇ, εἴτε ἐν ποινικῇ δίκῃ καὶ τὰς διαθήκας, συμπληρουμένη ὑπὸ τῶν γενικώτερον διατετυπωμένων θεμάτων 9 καὶ 16 τοῦ αὐτοῦ βιβλίου καὶ τίτλου (= D. 48.10.9 § 3 καὶ 16 §§ 1 - 2 ἀντιστοίχως). Εἰδικῶς διὰ τὰ δημόσια ἔγγραφα βλ. καὶ 60.41.25 (= D. 48.10.25). Πρβλ. καὶ Ἐπιτομὴν νόμων 43.37, 47 ἐν Ἰ. καὶ Π. Ζέπου,

2. Ἡ νόθευσις παντὸς γνησίου ἐγγράφου [1].
3. Ἡ κατασκευὴ πλαστῆς σφραγῖδος [2] ἢ ἀνακριβῶν δημοσίων μέτρων ἢ σταθμῶν [3].
4. Ἡ χρῆσις μὴ γνησίων ἐγγράφων, εἴτε γενικῶς [4], εἴτε ὑπὸ τὰς ἀκολούθους εἰδικωτέρας μορφάς: α') Ἡ δυνάμει τοιούτων ἐγγράφων διέλευσις διὰ τῶν δημοσίων ὁδῶν [5], β') ἡ ἐν δίκῃ προσαγωγὴ καὶ ἐπίκλησις ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων, ὧν τὴν γνησιότητα δὲν ἠδυνήθη ὁ προσαγαγὼν διάδικος νὰ ἀποδείξῃ [6], γ') ἡ χρῆσις πάσης πράξεως οἱουδήποτε περιεχομένου, νομοθετικοῦ ἢ διοικητικοῦ, μὴ κεκυρωμένης διὰ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἐκδόντος ταύτην ὀργάνου [7], δ') ἡ χρῆσις πλαστοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου [8] καὶ ε') ἡ προβολὴ ἰσχυρισμοῦ περὶ κυριότητος ἐπί τινος πράγματος, στηριζομένου ἐπὶ πλαστῶν ἐγγράφων [9].
5. Ἡ ἐξαφάνισις δικαστικῆς ἀποφάσεως [10].
6. Ἡ ἀπόκρυψις ἐγγράφων πρὸς παρασιώπησιν τῆς ἀληθείας [11].
7. Ἡ διατύπωσις ἀναληθοῦς κατηγορίας καὶ ἡ ψευδὴς μαρτυρικὴ κατάθεσις. Εἰδικώτερον: α') Ἡ ἐπὶ δικαστηρίου ἐμφάνισίς τινος ὑπὸ τὴν ἰδιότητα κατηγόρου ἢ μάρτυρος ἤ, ἀντιθέτως, ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν τοιούτων

Jus Graecoromanum, Ἀθῆναι 1931 (ἀνατύπ. Aalen 1962), τ. 4, σσ. 563 - 564 (ἐφεξῆς: Ἐπιτ.), Μεγάλην Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν Π 17.1 αὐτόθι τ. 5, σ. 468 (ἐφεξῆς: Μ. Σύν.), Μιχαὴλ τοῦ Ἀτταλειάτου Πόνημα Νομικὸν 35.158 αὐτόθι τ. 7, σ. 478 (ἐφεξῆς: Ἀτταλ). καὶ Μικρὰν Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν Π 61 αὐτόθι, τ. 6, σ. 498 (ἐφεξῆς: μ. σύν.).

1. Βασ. 60.41.1 καὶ 16 (= D. 48.10.1 § 4 καὶ 16 §§ 1 - 2). Τὸ ἔγκλημα δυνατὸν νὰ τελεσθῇ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐκδόντος δημόσιόν τι ἔγγραφον ἄρχοντος (Βασ. 60.41.1 = D. 48.10.1 § 5). Πρβλ. καὶ τὰς ἐν τῇ προηγ. σημ. παραπομπὰς εἰς Ἐπιτ., Ἀτταλ. καὶ μ. σύν.

2. Βασ. 60.41.30 (= D. 48.10.30). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.49: 564, Ἀτταλ. 35.162: 478 καὶ μ. σύν. Π 68 : 499.

3. Βασ. 60.41.32 (= D. 48.10.32 § 1). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.50: 565 καὶ μ. σύν. Π 52: 497.

4. Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 pr.). Πρβλ. καὶ τὰς ἀνωτ. ἐν σ. 182, σημ. 4 παραπομπὰς εἰς τὰς μεταγενεστέρας συλλογάς.

5. Βασ. 60.41.27 (= D. 48.10.27 § 2). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.49: 564, Ἀτταλ. 35. 162: 478 καὶ μ. σύν. Π 68: 499.

6. Βασ. 60.41.31 (= D. 48.10.31). Περὶ τῆς ἀποδείξεως τῆς γνησιότητος τῶν ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων, ἤτοι τῆς impositio fidei, βλ. D. Simon, Untersuchungen zum justinianischen Zivilprozeß (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 54), München 1969, σσ. 289 ἑπ. Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.43: 564.

7. Βασ. 60.41.33 (= D. 48.10.33). Πρβλ. καὶ 60.41.25 (= D. 48.10.25).

8. Βασ. 60.41.38 (= C. 9.22.3).

9. Βασ. 60.41.53 (= C. 9.22.18). Πρβλ. καὶ Μ. Σύν. Π 17.3: 468.

10. Βασ. 60.41.32 (= D. 48.10.32 pr.). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.50: 565.

11. Βασ. 60.41.16 (= D. 48.10.16 § 2).

ἐνεργειῶν κατόπιν τῆς λήψεως ἀνταλλάγματος [1], β') ἡ ἕνεκα συμπαιγνίας τῶν μαρτύρων ἀμοιβαία κατάθεσις ἀναληθῶν περιστατικῶν [2] καὶ γ') ἡ μαρτυρικὴ κατάθεσις ἡ ἀντιφάσκουσα πρὸς προγενεστέραν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ προσώπου ἢ πρὸς γεγονότα βεβαιούμενα διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑπογραφῆς [3].

8. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ περιεχομένου ἐγγράφων συστατικῶν ἢ ἀποδεικτικῶν δικαιώματος ὑπὸ τοῦ θεματοφύλακος τούτων εἰς τὸν ἀντίδικον τοῦ παρακαταθέσαντος δικαιούχου [4].

9. Ἡ πέρα τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων ἀπόκρυψις ἀληθῶν περιστατικῶν ἢ προβολὴ ψευδῶν ἰσχυρισμῶν καὶ γενικώτερον ἡ ἐν ταῖς συναλλαγαῖς καὶ τῷ δημοσίῳ βίῳ ἐπίδειξις ἀπατηλῆς συμπεριφορᾶς, ἐκδηλουμένη εἰδικώτερον ὑπὸ τὰς ἑξῆς μορφάς: α') Ἡ συμπαιγνία δανειστοῦ καὶ ὀφειλέτου ἐπὶ σκοπῷ καταδολιεύσεως τῶν λοιπῶν δανειστῶν [5], β') ἡ μετὰ τοῦ Δημοσίου συναλλαγὴ τοῦ διατελέσαντος ἐπιτρόπου ἢ κηδεμόνος μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ λειτουργήματός του καὶ πρὸ τῆς λογοδοσίας [6], γ') ἡ χρῆσις ἀλλοτρίου ὀνόματος ἢ ἐπωνύμου [7], δ') ἡ πώλησις τοῦ αὐτοῦ πράγματος ἐξ ὁλοκλήρου εἰς δύο διάφορα πρόσωπα ἀλληλοδιαδόχως [8], ε') ἡ ἀντιποίησις τῆς ἰδιότητος τοῦ στρατιώτου [9], ϛ') ἡ ἄνευ δικαιώματος χρῆσις διασήμων ἢ ἄλλων διακριτικῶν σημείων ἀξιώματος [10], ζ') ἡ παραπλάνησις τῶν ἀρχῶν

1. Βασ. 60.41.1, 9 καὶ 20 (= D. 48.10.1 § 2, 9 § 4 καὶ 20 ἀντιστοίχως). Κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ τελευταίου θέματος πλαστογραφίαν διαπράττει καὶ ὁ συμπράττων ὡς συνήγορος εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοιαύτης δίκης. Ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνταλλάγματος βλ. Βασ. 60.1.2 (= D. 3.6.1 § 4 καὶ 2). Πρβλ. καὶ τὰς ἀνωτ. ἐν σ. 182, σημ. 4 παραπομπὰς εἰς τὰ μεταγενέστερα συμπιληματικὰ ἔργα. Κατὰ τὴν ἐν τῇ Ἐπιτομῇ διατύπωσιν τῆς διατάξεως, ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόστασις τοῦ ἐγκλήματος περιλαμβάνει καὶ τὴν δωροδοκίαν δικαστοῦ. Αὕτη ὅμως, εἰλημμένη ἐκ D. 48.10.1 § 3, δὲν περιελήφθη ἐν τοῖς Βασιλικοῖς διότι ὁ κολασμὸς τῆς πράξεως ταύτης ρυθμίζεται αὐτόθι ἄλλως (60.43.1 ἐπ. = D. 48.11.1 ἐπ.).

2. Βασ. 60.41.9 (= D. 48.10.9 § 3). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.51: 565.

3. Βασ. 60.41.27 (= D. 48.10.27 § 1). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.51 : 565.

4. Βασ. 60.41.1 (= 48.10.1 § 6). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.37: 563, Ἀτταλ. 35.158 : 478 καὶ μ. σύν. Π 61 : 498.

5. Βασ. 60.41.28 καὶ 50 (= D. 48.10.28 καὶ C. 9.22.15). Πρβλ. καὶ Ἀτταλ. 35.162: 478 καὶ μ. σύν. Π 68: 499.

6. Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 § 9). Διὰ τῆς διατάξεως σκοπεῖται ἡ προστασία τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἕνεκα τῆς ἐπὶ συμπάσης τῆς περιουσίας τοῦ ἐπιτρόπου ὑπάρξεως ὑποθήκης ἐκ τοῦ νόμου ὑπὲρ τοῦ ἐπιτροπευομένου, ἥτις προηγεῖται ὡς χρονικῶς προτέρα τῆς ὑπὲρ τοῦ fiscus καθιερουμένης.

7. Βασ. 60.41.13 (= D. 48.10.13 pr.). Πρβλ. ὅμως καὶ Βασ. 60.60.3 (= C. 9.25.1).

8. Βασ. 60.41.21 (= D. 48.10.21). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.47: 564.

9. Βασ. 60.41.27 (= D. 48.10.27 § 2).

10. Βασ. 60.41.27 (= D. 48.10.27 § 2).

διὰ τῆς ὑποβολῆς ὑπομνημάτων ἢ ἐγγράφων αἰτήσεων ἀναληθοῦς περιεχομένου [1], η') ὁ ὑποβολιμαῖος τοκετός, ἤτοι ὁ ψευδὴς ἰσχυρισμὸς γυναικός, ὅτι ἔτεκε παῖδα [2] καὶ θ') ἡ ψευδὴς βεβαίωσις, ὅτι ἐπραγματοποιήθη παράδοσις πραγμάτων πρὸς μὴ παρόντα [3].

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω γενικῶν περὶ παντὸς ἐγγράφου ὁρισμῶν, ἐμπίπτουν εἰς τὰς περὶ πλαστογραφίας διατάξεις καὶ αἱ ἀκόλουθοι εἰς τὰς διαθήκας ἀναφερόμεναι ἐνέργειαι:

1. Ἡ κλοπή, ἀπόκρυψις, ἀποσφράγισις, καταστροφὴ ἢ καθ' οἱονδήποτε τρόπον νόθευσις διαθήκης [4].
2. Ἡ ἀποσφράγισις τῆς διαθήκης ζῶντος προσώπου [5].
3. Ἡ ὑπὸ τοῦ γραφέως διαθήκης προσθήκη διατάξεως, ἐξ ἧς οὗτος ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὠφελεῖται, ἤτοι α') κληροδοσίας εἴτε ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἢ τοῦ ἐξουσιαστοῦ αὐτοῦ, εἴτε ὑπὲρ προσώπου τελοῦντος ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἑκατέρου [6], β') διατάξεως, διὰ τῆς ὁποίας ὑποχρεοῦται κληροδόχος εἰς οἱανδήποτε παροχὴν πρὸς τὸν γράψαντα [7], γ') διατάξεως, διὰ τῆς ὁποίας βεβαιοῦνται προγενέστεροι τῆς διαθήκης κωδίκελλοι ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ γραφέως [8], δ') διατάξεως περὶ ἀπελευθερώσεως δούλου τοῦ γράφοντος ἐπὶ σκοπῷ εἰσπράξεως ηὐξημένου τιμήματος [9], ε') διατάξεως περὶ ἀποκληρώσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ διαθέτου ἢ ἄλλων προσώπων, ἐφ' ὅσον ὁ γράφων ἐγκαθίσταται διὰ τῆς διαθήκης κληρονόμος [10] καὶ ϛ') καταπιστευτικῆς διατάξεως περὶ ἀπελευθερώσεως δούλου, προσγραφείσης ὑπὸ τοῦ τελευταίου τούτου ἐν τῇ διαθήκῃ ἑτέρου ἢ τοῦ κυρίου αὐτοῦ προσώπου [11]. Ἡ πρᾶξις εἶναι ἄδικος διὰ τὸν γραφέα καὶ ἂν ἔτι ἡ προσθήκη ἐγένετο οὐχὶ ἰδίᾳ χειρί, ἀλλὰ διά τινος τῶν ὑπεξουσίων παίδων ἢ δούλων [12].

1. Βασ. 60.41.29 (= D. 48.10.29). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.51: 565, Ἀτταλ. 35.163: 478 ἐπ. καὶ μ. σύν. Π 69: 499.

2. Βασ. 60.41.36 (= C. 9.22.1). Πρβλ. καὶ Ἀτταλ. 35.164: 479 καὶ μ. σύν. Π 69: 499.

3. Βασ. 60.41.48 (= C. 9.22.13).

4. Βασ. 60.41.2, 16 καὶ 49 (= D. 48.10.2, 16 § 2 καὶ C. 9.22.14). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.38: 563.

5. Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 § 5). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.37, 58: 563, 565.

6. Βασ. 60.41.1, 6, 10, 14, 22 καὶ 61 (= D. 48.10.1 § 7, 6 pr., 10 pr., 14, 22 §§ 1 καὶ 8 καὶ C. 9.23.3 ἀντιστοίχως). Βλ. καὶ σχόλιον εἰς Βασ. 2.3.201. Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.55: 565.

7. Βασ. 60.41.22 (= D. 48.10.22 § 11).

8. Βασ. 60.41.22 (= D. 48.10.22 § 6).

9. Βασ. 60.41.22 (= D. 48.10.22 § 10).

10. Βασ. 60.41.6 (= D. 48.10.6 § 1).

11. Βασ. 60.41.22 (= D. 48.10.22 § 9).

12. Βασ. 60.41.15 (= D. 48.10.15 pr.). Πρβλ. ὅμως αὐτόθι (= D. 48.10.15 §

4. Ἡ ὑπὸ τοῦ γραφέως ἐπ' ὠφελείᾳ ἑαυτοῦ παράλειψις παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ διαθέτου διατάξεως περὶ ἀπελευθερώσεως δούλου [1].

Στοιχεῖον τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος εἶναι τὸ τυπικῶς ἔγκυρον τῆς διαθήκης, ἤτοι αὕτη ὀφείλει νὰ εἶναι «τελεία», δὲν αἴρεται δὲ διὰ τῆς μεταγενεστέρας διαρρήξεως αὐτῆς [2]. Δυνάμει ὅμως ρητῶν διατάξεων τοῦ νόμου [3] δὲν θεωροῦνται πλαστογραφίαι, ὡς μὴ ὠφελοῦσαι κατὰ τὸ πλεῖστον τὸν γραφέα, αἱ προσθῆκαι εἰς τὰς ἑπομένας περιπτώσεις: α') Ἐὰν διὰ τῆς προσθήκης ὁρίζεται κληρονόμος ὁ γράφων, ἐφ' ὅσον εἶναι αὐτεξούσιος υἱὸς τοῦ διαθέτου, β') ἐὰν ἡ προσθήκη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ πατρὸς χάριν τοῦ ὑπεξουσίου υἱοῦ αὐτοῦ, ὄντος στρατιώτου, ἐν τῇ διαθήκῃ συστρατιώτου τοῦ τελευταίου, γ') ἐὰν ἡ προσθήκη εὐνοῇ τὴν μητέρα τοῦ γράφοντος ἀλλοτρίαν διαθήκην, δ') ἢ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ε') ἢ ἐξωτικόν, ὅστις ζῶντος ἔτι τοῦ διαθέτου κατέστη ὑπεξούσιος τοῦ γραφέως, ς') ἢ δοῦλον τοῦ γράφοντος, ἔναντι τοῦ ὁποίου εἶναι οὗτος ὡς πρὸς τὴν παροχὴν τῆς καταπιστευθείσης ἐλευθερίας ὑπερήμερος, ζ') ἢ ἐλεύθερον, τὸν ὁποῖον ὁ γραφεὺς καλῇ τῇ πίστει θεωρεῖ ὡς ἴδιον δοῦλον, η') ἢ τὸν παῖδα τοῦ γραφέως ἢ τὸν δοῦλον αὐτοῦ διὰ τὸν μετὰ τὴν χειραφεσίαν ἢ τὴν ἀπελευθέρωσιν χρόνον καὶ θ') ἐὰν ἡ προσθήκη ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποκλήρωσιν αὐτοῦ τοῦ γράφοντος ἢ τὴν παράλειψιν τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ κληροδοσίας.

Λόγοι αἴροντες τὸν ἄδικον χαρακτῆρα τῆς πράξεως ἀπαντοῦν μόνον εἰς τοὺς περὶ προσθηκῶν ἐν ταῖς διαθήκαις ὁρισμοὺς τῆς βυζαντινορρωμαϊκῆς νομοθεσίας. Τοιοῦτον λόγον συνιστοῦν ἡ κατὰ τὰς περιστάσεις γενικὴ ἢ εἰδικὴ βεβαίωσις τῆς προσγραφείσης διατάξεως ὑπὸ τοῦ διαθέτου [4] ἢ ἡ ὑπὸ τούτου ἐπανάληψις αὐτῆς ἐν ἰδιογράφῳ κωδικέλλῳ [5].

Τὸ ἀδίκημα τῆς πλαστογραφίας ὑφ' οἱανδήποτε τῶν ἀνωτέρω μορφῶν τελούμενον ὑπὸ ἀνήβου, ἤτοι ἄρρενος μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου ἔτους ἢ θήλεος μέχρι τοῦ δωδεκάτου [6], δὲν καταλογίζεται εἰς τοῦτον [7]. Ἡ ὑποκειμενικὴ ὑπόστασις τοῦ ἐρευνωμένου ἐγκλήματος περιλαμβάνει μόνον τὸν δόλον

6) καὶ τὴν διάταξιν, καθ' ἥν, ἐὰν ἡ ὑπὲρ τοῦ γράψαντος προσθήκη ἐγράφη δι' ἑτέρας πλὴν τῶν προσώπων τούτων χειρός, εἶναι αὕτη ἰσχυρά.

1. Βασ. 60.41.6 καὶ 22 (= D. 48.10.6 § 2 καὶ 22 § 7). Τὸ μὲν πρῶτον θέμα προβλέπει τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν ὁ γραφεὺς ἐγκαθίσταται κληρονόμος, τὸ δὲ δεύτερον ἐκείνην, καθ' ἣν τιμᾶται διὰ κληροδοσίας.

2. Βασ. 60.41.6 (= D. 48.10.6 pr.).

3. Βασ. 60.41.10, 11, 18, 22 καὶ 60 (= D. 48.10.10 § 1, 11, 18 pr., 22 §§ 3 - 5 καὶ 12, C. 9.23.1).

4. Βασ. 60.41.1 καὶ 15 (= D. 48.10.1 § 8 καὶ 15 § 1).

5. Βασ. 60.41.59 (= C. 9.23.2).

6. Βασ. 38.19.3 (= C. 5.60.3).

7. Βασ. 60.41.22 (= D. 48.10.22 pr.). Πρβλ. καὶ τὴν αὐτόθι 2.3.108 (= D.

τοῦ ὑπαιτίου [1]. Διὸ καὶ δὲν καταλογίζεται ἡ πρᾶξις εἰς τὸν ποιούμενον χρῆσιν πλαστῶν ἐγγράφων, ἅτινα κατηρτίσθησαν ὑπὸ τρίτου, ἐφ' ὅσον δηλώσῃ ὅτι παύει ἐπικαλούμενος ταῦτα [2], οὐδὲ εἰς τὸν ὑποβαλόντα αἴτησιν, ἐν ᾗ ἐκ πλάνης ἀνέγραψε περιστατικὰ ἀναληθῆ [3], ἢ εἰς τὸν ἐν ἀγνοίᾳ του προσάγοντα πλαστὸν αὐτοκρατορικὸν ἔγγραφον [4].

Κατὰ τῶν πλαστογράφων ἀπειλεῖται γενικῶς [5] ἡ ποινὴ τοῦ περιορισμοῦ καὶ τῆς δημεύσεως [6], ἐὰν εἶναι ἐλεύθεροι, καὶ ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν [7], ἐὰν εἶναι δοῦλοι. Διάκρισιν τῆς ποινῆς ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ δράστου [8] εἰσάγει ὁ νόμος εἰδικῶς διὰ τοὺς ἀνοίγοντας, ἀναγιγνώσκοντας ἢ ἀποσφραγίζοντας τὴν διαθήκην ζῶντος προσώπου [9]. Οὕτω διὰ μὲν τοὺς «τιμίους» παραμένει ἡ ποινὴ τοῦ περιορισμοῦ, εἰς δὲ τοὺς «εὐτελεῖς» ἐπιβάλλεται ἡ κατὰ

50.17.108) διατυπουμένην γενικὴν ἀρχήν: *«Σχεδὸν ἐν πάσαις ταῖς ποιναλίαις ἀγωγαῖς καὶ τῇ ἡλικίᾳ καὶ τῇ ἀγνοίᾳ συντρέχομεν»*.

1. Βασ. 60.41.55 (= C. 9.22.20): *«τὸ γὰρ πλαστὸν ἀπὸ δόλου ἁμαρτάνεται»*.

2. Βασ. 60.41.43 (= C. 9.22.8). Πρβλ. ὅμως καὶ 60.41.31 καὶ 35 (= D. 48.10.31 καὶ C. 9.6.4). Ὅθεν τελικῶς ἡ ἔρευνα περιεστρέφετο περὶ τὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως δόλου. Πρβλ. καὶ Ἀτταλ. 35.166: 479 καὶ μ. σύν. Π 72: 500.

3. Βασ. 60.41.55 (= C. 9.22.20). Πρβλ. καὶ τὴν ἀνωτ. ἐν σ. 186, σημ. 7 καταχωριζομένην γενικὴν ἀρχήν. Τὸν καταλογισμὸν ἀποκλείει μόνον ἡ πραγματικὴ πλάνη, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ νομική, ἥτις μόνον λόγον παροχῆς συγγνώμης δύναται νὰ ἀποτελέσῃ (βλ. κατωτ., σ. 192, σημ. 3).

4. Βασ. 60.41.38 (= C. 9.22.3).

5. Βασ. 60.41.1 (= D. 48.10.1 § 13): *«Ἡ τοῦ πλαστοῦ καὶ τοῦ ὡσανεὶ πλαστοῦ τιμωρία περιορισμός ἐστι καὶ τελεία δήμευσις· κατὰ δὲ δούλων ἐσχάτη»*. Περιορισμὸς προβλέπεται καὶ ὑπὸ τῆς εἰδικῆς διατάξεως Βασ. 60.41.33 (= D. 48.10.33) ἄνευ ὅμως τῆς μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων διακρίσεως. Πρβλ. καὶ Μ. Σύν. Π 17.1: 468, Ἀτταλ. 35.159 : 478 καὶ μ. σύν. Π 61: 498.

6. Ἡ διάταξις περιέχει πλεονασμόν, διότι ὁ περιορισμὸς συνεπάγεται καὶ δήμευσιν. Περὶ τῆς βαρυτάτης ταύτης ποινῆς, ἧς ἡ ἐπιβολὴ ἐπιφέρει ἀπώλειαν τῆς πολιτείας βλ. Βασ. 60.54.2 - 18 (= D. 48.22.2 - 18) passim, ὡς καὶ 60.51.2 (= D. 48.19.2 § 1).

7. Κατὰ Βασ. 60.51.20 (= D. 48.19.21): *«Μόνος ὁ θάνατός ἐστιν ἐσχάτη τιμωρία»*. Ὡς πρὸς τὸν τρόπον ἐκτελέσεως τῆς ποινῆς ὁρίζεται αὐτόθι ἐν θέμ. 26: *«Ἐσχάτη τιμωρία ἐστὶ τὸ φουρκισθῆναι, καὶ καυθῆναι, καὶ ἀποκεφαλισθῆναι, καὶ μεταλλισθῆναι, καὶ περιορισθῆναι. Ταῦτα γὰρ πλησιάζει καὶ μιμεῖται θάνατον»*. Πρβλ. καὶ Βασ. 60.51.27 (= D. 48.19.29). Μόνον ἐν τῇ Ἐπιτομῇ 43.61: 498 ἐξειδικεύεται ἡ εἰς τοὺς πλαστογράφους δούλους ἐπιβλητέα ποινή: *«...ἐσχάτῃ τιμωρίᾳ ὑπόκειται, τουτέστι τῇ διὰ ξίφους κεφαλικῇ»*.

8. Περὶ τῆς τοιαύτης διαφοροποιήσεως ὡς καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν συναφῶν διακρίσεων βλ. Μ. Τουρτόγλου, Κοινωνικαί τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐν Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστορ. Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 12, 1965, (ἔκδ. 1968), σσ. 169 ἑπ. καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπὰς εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὴν βιβλιογραφίαν.

9. Βασ. 60.51.34 (= D. 48.19.38 § 7). Πρβλ. καὶ 60.41.1 (= D. 48.10.1 § 6).

πολὺ βαρυτέρα ποινὴ τοῦ μετάλλου [1]. Ἠπιωτέρα ποινή, τ.ἔ. ἐξορία, ἀπειλεῖται μόνον κατὰ τοῦ ὑπαιτίου τῆς διαδοχικῆς διπλῆς πωλήσεως πράγματος [2] ἢ τῆς κατασκευῆς πλαστῶν μέτρων καὶ σταθμῶν [3]. Ἐπιβαρυντικὴ ἐξ ἄλλου διὰ τὸν πλαστογράφον εἶναι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἐγγράφου ἐν ποινικῇ δίκῃ, καὶ δὴ πρὸς στήριξιν κατηγορίας ἐπὶ «μεγίστῳ ἐγκλήματι», ὁπότε ἐπιβάλλεται ἀνεξαρτήτως τῆς ἰδιότητος καὶ κοινωνικῆς θέσεως αὐτοῦ ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου. Ἐὰν ὅμως ἡ κατηγορία περιεῖχε πράξεις ἠλαττωμένης βαρύτητος, ἐπιβάλλεται εἰς τὸν πλαστογράφον ἡ γενικῶς προβλεπομένη ποινὴ τοῦ περιορισμοῦ [4]. Αἴρων τὴν ἀσάφειαν τῆς τελευταίας ταύτης διατάξεως, ὥρισε Λέων ὁ Ϛ' διὰ τῆς νεαρᾶς 77 αὐτοῦ, ὅτι ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν ἐπιβάλλεται εἰς τὸν πλαστογράφον, ἐὰν αὕτη προεβλέπετο καὶ διὰ τὸ ἔγκλημα, μὲ τοῦ ὁποίου τὴν τέλεσιν ἐπεχείρησε νὰ ἐνοχοποιήσῃ ἕτερον, προσαγαγὼν πλαστὰ ἀποδεικτικὰ ἔγγραφα [5]. Ἡ ρύθμισις αὕτη ἐναρμονίζεται ἀπολύτως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτοπαθείας [6], ἥτις διεῖπε τὰς κατὰ τῶν συκοφαντῶν ἐν ποινικαῖς δίκαις ἀπειλουμένας κυρώσεις. Τὴν ἀρχὴν ταύτην ρητῶς ἀναφέρει ἐφαρμοζομένην ἐν τῷ συνόλῳ της ἐπὶ πλαστογραφίας ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς «Μικρᾶς Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν» γνωστὴ ἰδιωτικὴ συλλογή [7]. Ἀντιθέτως στερεῖται νομοθετικοῦ ἐρείσματος ἡ ἐν τῇ προγενεστέρᾳ «Ηὐξημένη Ἐκλογῇ» ἀπαντῶσα ποινὴ τῆς ἀποκοπῆς τῆς χειρός [8].

1. Περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ποινῆς ταύτης ὁρίζεται ἐν Βασ. 60.51.8 (= D. 48.19.8 § 10): *«Ποινὴ μετάλλου ἐστὶ τὸ καταδικασθῆναί τινα ἄσβεστον ποιεῖν, ἢ θεῖον ὀρύττειν»* Βλ. περαιτέρω ἐπεξηγήσεις ἐν Μ. Τουρτόγλου, Παρθενοφθορία καὶ Εὕρεσις θησαυροῦ, Ἀθῆναι 1963, σ. 40, σημ. 2.

2. Ἐν Βασ. 60.41.21 (≐ D. 48.10.21) προβλέπεται ποινὴ προσκαίρου ἐξορίας ἄνευ δημεύσεως. Περὶ τῆς ποινῆς τῆς ἐξορίας βλ. γενικῶς μὲν αὐτόθι 60.54.1 - 19 (= D. 48.22.1 - 19) passim, εἰδικῶς δὲ τὰ θέμ. 7 καὶ 14 (= D. 48.22.6 §§ 2 - 4 καὶ 14 § 1) διὰ τὴν διαφορὰν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ποινῆς τοῦ περιορισμοῦ.

3. Ἐν Βασ. 60.41.32 (= D. 48.10.32 § 1) γίνεται μνεία μόνον ἐξορίας. Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.50: 565 καὶ μ. σύν. Π 52: 497.

4. Βασ. 60.41.56 (= C. 9.22.22): *«ἡνίκα δὲ συστῇ τὸ τῆς πλαστογραφίας ἔγκλημα, εἰ μὲν μέγιστόν τι ἐκ τούτου ἁμαρτάνεται, ἀποτεμνέτω αὐτόν· εἰ δὲ μή, περιοριζέτω αὐτόν»*. Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.41: 563 καὶ Μ. Σύν. Π 17.4: 468.

5. *«Θεσπίζομεν τοίνυν τὸν τοιαῦτά τινα πλαστογραφήσαντα, δι' ὧν τὸ πλαστογράφημα ἰσχὺν λαμβάνει θανάτῳ ὑπάγειν τὸν καθ' οὗ συνεπλάσθη, αὐτὸν παραδιδόμενον τῇ τιμωρίᾳ ἣν καθ' ἑτέρου ἐσκέψατο παλαμήσασθαι ἀποτέμνεσθαι»*. Ἡ διάταξις ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ Ηὐξημένῃ Ἐπαναγωγῇ 52.111 (Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 6, σ. 211).

6. Βλ. περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς νομοθετικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀρχῆς ταύτης A. Steinwenter, Der antike kirchliche Rechtsgang und seine Quellen ἐν Zeitschrift der Sav.-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. τ. 23, 1934, σσ. 77 ἑπ. καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

7. Π 53: 497. Ἐὰν ὁ πλαστογράφος δὲν φθάσῃ μέχρι διατυπώσεως κατηγορίας ἐπὶ ἐγκλήματι, αἱ προβλεπόμεναι ποιναὶ εἶναι σημαντικῶς ἠπιώτεραι.

8. Ηὐξημένη Ἐκλογὴ 17.45 ἐν Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 6, σ. 45: *«Οἱ πλαστογράφοι χειροκοπείσθωσαν»*. Ἡ διάταξις αὕτη δὲν εὕρηται ἐν τῇ Ἐκλογῇ, ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ὁποίας προέκυψε τὸ συμπιληματικὸν τοῦτο ἔργον, ἐτέθη δὲ πιθανῶς ἕνεκεν ἐπαναλήψεως τῆς αὐτόθι ἐν 17.44 ἀναγραφομένης ὁμοίας ποινῆς, ἥτις ὅμως ἀφορᾷ εἰς τοὺς παραχαράκτας καὶ ἀποδίδει τὸν ἐν 17.18 ὁρισμὸν τῆς Ἐκλογῆς.

Ἡ πλαστογραφία, καίτοι μὴ μνημονευομένη ἐν τῇ κανονικῇ νομοθεσίᾳ, ἀπετέλεσε καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐκκλησιαστικὸν ἀδίκημα, τοῦτο μὲν ὡς παράβασις τῆς εἰς τοὺς λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβαλλομένης γενικῶς συμπεριφορᾶς [1], τοῦτο δὲ ἕνεκα τῶν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διαμεμορφωμένων στενῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα τιμωρεῖ καὶ διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς ποινῶν τὰς τὴν ἔννομον τάξιν τῆς πρώτης προσβαλλούσας πράξεις [2]. Ἡ ἱκανοποίησις τῆς ποινικῆς ἀξιώσεως τῆς Ἐκκλησίας πραγματοποιεῖται διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς δικαιοδοτικῶν ὀργάνων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐπιβάλλουν τὴν κατά τε τὸ εἶδος καὶ τὸ ὕψος προσήκουσαν κατὰ τὴν κρίσιν των, ἅτε ἐλλειπούσης σχετικῆς ποινικῆς προβλέψεως, ἐκκλησιαστικὴν ποινήν [3]. Πέρα τῶν τόσον πολιτειακῆς, ὅσον καὶ ἐκκλησιαστικῆς προελεύσεως ποινικῶν τούτων συνεπειῶν, ἡ πλαστογραφία δύναται νὰ προκαλέσῃ καὶ διοικητικῆς φύσεως κυρώσεις, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὴν παῦσιν συμβολαιογράφου [4].

Ὑπὸ τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης μελέτης μνημονευθέντος συγγραφέως διετυπώθη ὡσαύτως ἡ κρίσις, ὅτι ἐν Βυζαντίῳ δὲν διησφαλίζετο ἐπαρκῶς ἡ γνησιότης τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων ἔναντι τῶν ἐπιβουλευομένων ταύτην διὰ τῆς αὐστηρᾶς τιμωρίας τούτων [5]. Ἐπ' αὐτοῦ δέον νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι, καθ' ἃ ἀνωτέρω ἐξετέθη, αἱ γενικῶς κατὰ τῶν πλαστογράφων παντὸς ἐγγρά-

1. Ὁ ἐπὶ πλαστογραφίᾳ αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου καταδικασθεὶς πρεσβύτερος Ἀνδρόνικος ὁ Βασιλικὸς ὑπόσχεται ἐν ἔτει 1386 ἐγγράφως, ὅπως εἰς τὸ μέλλον ἀπέχῃ τῆς τελέσεως *«πάσης φαλσογραφίας καὶ πάσης κακῆς πράξεως ἀπηγορευμένης τῇ τῶν ἱερέων πολιτείᾳ»* (F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. 2, Vindobonae 1862 [ἀνατύπ. Ἀθῆναι ἄ.ἔ. καὶ Aalen 1968], σσ. 89 ἑπ.).

2. Βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον[2], Ἀθῆναι 1965, σ. 283.

3. Οὕτως ὁ προμνημονευθεὶς (ἀνωτ., σημ. 1) πρεσβύτερος Ἀνδρόνικος ὁ Βασιλικὸς κατεδικάσθη ἀρχικῶς μὲν εἰς τὴν ποινὴν τῆς ἀργίας, ὅτε δὲ κατέστη ὑπότροπος μετὰ τὴν ἀπονεμηθεῖσαν αὐτῷ χάριν καθῃρέθη (F. Miklosich - J. Müller, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 89 [ἀρ. 385, ἔτ. 1386] καὶ 161 [ἀρ. 433, ἔτ. 1392]).

4. Βλ. ἐν F. Miklosich - J. Müller, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 1, σ. 33 ἀπόφασιν τοῦ πατριαρχικοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως (ἀρ. 16 III, ἔτ. 1315), ἐν ᾗ μαρτυρεῖται ἡ λῆψις τοιούτου μέτρου: *«...αὐτοῦ δὴ τοῦ γράψαντος ταβελλίωνος, καὶ ταῦτα ὄντος καὶ τούτου ἐν πολλοῖς κατεγνωσμένου, ὡς πεπλασμένα καὶ ψευδῆ ἐν τοῖς παρ' αὐτοῦ σημειουμένοις συμφώνοις ἐγγράφοντος καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀργίαν καταδικασθέντος τῆς τοιαύτης ταβουλλαρικῆς ὑπουργίας»*.

5. F. Dölger, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 10 (= Byz. Diplomatik σ. 391).

φου ἀπειλούμεναι ποιναὶ ἦσαν βαρύταται, μὴ καταλειπομένου κατ' οὐσίαν οὐδενὸς περιθωρίου αὐστηροτέρας ποινικῆς μεταχειρίσεως ἐν τῇ εἰδικῇ ταύτῃ περιπτώσει [1]. Πέρα ὅμως τούτου ἡ πλαστογραφία δημοσίου ἐγγράφου, ἑπομένως καὶ αὐτοκρατορικοῦ, ἐπέσυρε καὶ αὐτοτελῆ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου δίωξιν ἐκτὸς τῆς ἐπὶ πλαστογραφίᾳ [2], ἐπὶ δὲ ἀνεπιτυχοῦς βεβαιώσεως ἀποδεικτικοῦ ἐν δίκῃ ἐγγράφου, ἠδύνατο ὁ αὐτοκράτωρ κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ ὁρίσῃ καὶ βαρυτέραν τῆς προβλεπομένης ποινήν [3].

Αἱ ἀνωτέρω ὅμως περὶ τῆς ἐπιβλητέας ποινῆς διατάξεις παρέμενον ἀνεφάρμοστοι, ἐφ' ὅσον συνέτρεχέ τις τῶν ὑπὸ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου ἀναγνωριζομένων λόγων ἄρσεως τοῦ ἀξιοποίνου. Μεταξὺ τῶν λόγων τούτων καταλέγεται ἡ παραγραφή, ὁ χρόνος τῆς ὁποίας ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας εἰς εἰκοσαετίαν [4]. Εἰδικῶς ὅμως ἐπὶ ὑποβολιμαίου τοκετοῦ ὁ χρόνος οὗτος ὁρίζεται εἰς τριακονταετίαν [5]. Τὸ ἀξιόποινον αἴρεται ὡσαύτως, ἐὰν ὁ ὑπαίτιος ἀποβιώσῃ εἴτε πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ποινικῆς διώ-

1. Περὶ τῆς τιμωρίας πλαστογράφων τῆς αὐτοκρατορικῆς ὑπογραφῆς γίνεται μνεία ἐν Μιχαὴλ Γλυκᾶ Στίχοι, στίχ. 501 - 503 (ἔκδ. Εὐδ. Τσολάκη, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Ἀριστοτ. Πανεπιστημίου, Παράρτ. 3, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 20):

Ἄλλοι τὰς χεῖρας ἔφερον σιδήρῳ δεδεμένας,
ὡς χεῖρα μιμησάμενοι τὴν βασιλικωτάτην
καὶ τολμηρῶς ὑπογραφαῖς χρησάμενοι κοκκίναις.

Ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἡ ποινὴ ἐξηντλεῖτο εἰς τὴν κράτησιν τούτων σιδηροδεσμίων ἐν φυλακαῖς, διότι πιθανὸν ἡ κράτησις αὕτη, παρατεινομένη μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς δίκης, νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν ἡμετέραν προφυλάκισιν ἢ συνεχιζομένη καὶ μετ' αὐτὴν νὰ προηγῆται τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἐπιβληθείσης ποινῆς διὰ ποικίλους λόγους. Βλ. Βασ. 60.51.27 (= D. 48.19.29): *«ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ μετὰ καταδίκην φυλάττονται πρὸς τὸ διελέγξαι ἄλλους»*.

2. Βασ. 60.41.25 (= D. 48.10.25): *«Ὁ ἐξ ὀνόματος ἄρχοντος ἀποδιδοὺς πλαστὰ γράμματα, ἢ προτιθεὶς διάταγμα, ἐνέχεται ποιναλίᾳ ἰμφάκτουμ καὶ τῷ περὶ πλαστογραφίας»*. Πρβλ. καὶ 60.41.38 (= C. 9.22.4), ἔνθα εἶναι ἔκδηλος ἡ πρόθεσις τοῦ νομοθέτου νὰ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν διαπίστωσιν τοῦ αὐτουργοῦ τοιαύτης πλαστογραφίας.

3. Βασ. 60.41.31 (= D. 48.10.31). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.43 : 564.

4. Βασ. 60.41.47 (= C. 9.22.12): *«Τὸ τοῦ πλαστοῦ ἔγκλημα χρόνῳ οὐκ ἐκβάλλεται, εἰ μὴ ἄρα εἴκοσιν ἐνιαυτοῖς, ὥσπερ καὶ τὰ ἄλλα πάντα σχεδὸν τὰ ἐγκλήματα»*. Πρβλ. καὶ Μ. Σύν. Π 17.2: 468. Τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἔνδειξιν διὰ τὸν ἐπὶ ἐγκλημάτων ἰσχύοντα γενικὸν χρόνον παραγραφῆς. Τὰς σχετικὰς πρὸς ταύτην παραπομπὰς εἰς τὰς πηγὰς βλ. παρὰ Th. Mommsen, ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 488 ἑπ.

5. Ἐν Βασ. 60.41.19 (= D. 48.10.19 § 1) ὁρίζεται ὅτι *«ἡ κατηγορία τοῦ ὑποβολιμαίου τοκετοῦ οὐκ ἐκβάλλεται χρόνου παραγραφῇ»*. Ὁ ὁρισμὸς ὅμως οὗτος μετεβλήθη βραδύτερον διὰ μεταγενεστέρας διατάξεως (Βασ. 50.14.5 = C. 7.39.3), *«αὗται δὲ τριάκοντα ἐνιαυτοῖς συναπτοῖς σβεννύσθωσαν, αἵτινες διηνεκεῖς ἐδόκουν»*. Βλ. καὶ τὰ εἰς τὸ πρῶτον τῶν ἀνωτέρω χωρίων τῶν Βασιλικῶν σχόλια.

ξεως, εἴτε πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως [1]. Ὁ θάνατος ἐν τούτοις τοῦ ἑνὸς τῶν συνυπαιτίων δὲν συνεπάγεται τὸ εὐνοϊκὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα διὰ τοὺς λοιπούς [2]. Ἀλλὰ καὶ ἑνὸς μόνον ὄντος τοῦ δράστου τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας, ὁ θάνατος τούτου δὲν κωλύει τὴν δίωξιν εἰς δύο εἰδικῶς ἀναφερομένας ἐν τῇ νομοθεσίᾳ περιπτώσεις, ἤτοι α΄) τοῦ ἐνάγοντος ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφου πλαστογραφηθέντος ὑπὸ προσώπου ἀποβιώσαντος [3], β΄) ἐπὶ τοῦ ὑποβολιμαίου τοκετοῦ μετὰ τὸν θάνατον τῆς ὑποκριθείσης ἐγκυμοσύνην καὶ δῆθεν τεκούσης γυναικός [4]. Ἡ ἔμπρακτος μετάνοια δὲν ἀποτελεῖ γενικὸν λόγον ἄρσεως τοῦ ἀξιοποίνου [5], ἀλλ' ἐνδεχομένως λόγον παροχῆς συγγνώμης κατὰ τὰ ἐν συνεχείᾳ ἐκτιθέμενα. Τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐξαιρεῖται μόνον ὁ ἐγγράψας προσθήκην περὶ κληροδοσίας χάριν ἑαυτοῦ ἐν διαθήκῃ τρίτου, ὅστις, ἐὰν μεταμεληθεὶς παραλείψῃ ταύτην εἰς μεταγενεστέρους κωδικέλλους, διαφεύγει τὴν ποινήν [6].

Περαιτέρω λόγον ἄρσεως τοῦ ἀξιοποίνου ἀποτελεῖ ἡ παροχὴ «γενικῆς συγχωρήσεως» ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος [7], ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς ἀμνηστίας τοῦ συγχρόνου δικαίου. Πλὴν ὅμως τοῦ γενικοῦ τούτου μέτρου ὁ αὐτοκράτωρ ἠδύνατο καὶ εἰς μεμονωμένας περιπτώσεις νὰ κρίνῃ τὴν πρᾶξιν μὴ τιμωρητέαν διὰ τῆς παροχῆς συγγνώμης. Αἱ προϋποθέσεις τῆς εὐεργετικῆς ταύτης ἐνεργείας δὲν ἀναφέρονται ἐν τῷ νόμῳ, ἔνθα ἀπαριθμοῦνται μόνον ὡρισμέναι ἐκ τοῦ δικαίου τῶν διαθηκῶν προερχόμεναι περιπτώσεις παροχῆς συγγνώμης καθιερωθεῖσαι διὰ τῆς πρακτικῆς. Αὗται δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν

1. Βασ. 60.41.12 (= D. 48.10.12). Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.44: 564. Τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου ὅμως δὲν ἐπηρεάζει βεβαίως τὸ δικαστικῶς ἐπιδιώξιμον τῶν κατὰ τῶν κληρονόμων ἀστικῶν ἀπαιτήσεων. Βλ. πλὴν τοῦ ἀνωτέρω χωρίου καὶ 60.41.4 (= D. 48.10.4), ὡς καὶ 60.33.6 (= D. 48.1.6). Ἐν τούτοις ἐπὶ δημοσίου ἐγκλήματος καθ' οὗ ἀπειλεῖται καὶ δήμευσις, αὕτη πλήττει τὴν περιουσίαν τοῦ ἀποβιώσαντος καὶ εἰς χεῖρας τῶν κληρονόμων αὐτοῦ, ἐὰν εἶχεν ἐκδοθῇ ἀπόφασις ἢ εἶχε προηγηθῇ προκάταρξις τῆς δίκης (Βασ. 60.34.20 = D. 48.2.20).

2. Βασ. 60.41.34 (= C. 9.6.2).

3. Βασ. 60.41.35 (= C. 9.6.4).

4. Βασ. 60.41.19 (= D. 48.10.19 § 1).

5. Βασ. 60.41.43 (= C. 9.22.8): *«Ὁ ἅπαξ ποιήσας πλαστὸν οὐ δύναται μεταφεύγειν τὴν τούτου κατηγορίαν, λέγων, ὅτι οὐ κέχρημαι αὐτῷ»*. Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.42: 564.

6. Βασ. 60.41.5 (= D. 48.10.5).

7. Βλ. Βασ. 60.41.44 (= C. 9. 22. 6), ἰδίᾳ δὲ τὸ εἰς τὸ χωρίον τοῦτο σχόλιον: *«Πολλάκις ὁ βασιλεὺς διά τινα πράγματα αἰσίως αὐτῷ συμβεβηκότα πᾶσι συγχώρησιν τῶν ἐγκλημάτων χαρίζεται»*. Περὶ *«γενικῆς συγχωρήσεως»* ἢ *«γενικῆς ἀφέσεως»* βλ. Βασ. 60.1.16 - 18, 21, 26 (= D. 48.16.7 - 10, 12, 17), 60.64.4 - 6 (= C. 9.43.1 - 3), ὡς καὶ W. Waldstein, Untersuchungen zum römischen Begnadigungsrecht (= Commentationes Aenipontanae, XVIII), Innsbruck 1964, σσ. 198 ἑπ. καὶ Σ. Τρωϊάνου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων παρεχομένων ἐνόρκων ἐγγυήσεων ἐν Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστορ. Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 12, 1965 (ἔκδ. 1968), σσ. 134 ἑπ.

εἰς τὴν γενικὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ἐπὶ προσθήκης ἐν ἀλλοτρίᾳ διαθήκῃ διατάξεως περὶ κληροδοσίας ὑπὲρ τοῦ γράψαντος, εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ εἰς τοῦτον παροχὴ συγγνώμης, ἐὰν δηλώσῃ ὅτι παραιτεῖται τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ διατάξεως [1], ἰδίᾳ ἐφ' ὅσον ἠγνόει τὴν ἀπαγόρευσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ νόμου [2]. Εἰδικώτερον τυγχάνει τοῦτο ἐφαρμογῆς: α') Ἐὰν ἡ προσθήκη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ δούλου τοῦ ὑπὲρ οὗ ἡ κληροδοσία, β') ἐὰν ἡ κληροδοσία προσετέθη ὑπὸ τῆς θυγατρὸς ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ νόμου ἐν τῇ διαθήκῃ τῆς μητρὸς αὐτῆς, γ') ἐὰν ἡ περὶ κληροδοσίας διάταξις ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς ἐν τῇ διαθήκῃ τῆς συζύγου του καὶ δ') ἢ στρατιώτου ἐν τῇ διαθήκῃ συστρατιώτου του [3]. Λόγον παροχῆς συγγνώμης συνιστᾷ καὶ ἡ προσταγή, ἐφ' ὅσον ὁ δεχόμενος ταύτην εἶναι δοῦλος τοῦ προστάττοντος [4].

Εἰδικὸν λόγον ἀφέσεως τοῦ ἀξιοποίνου καθιεροῖ ὁ νόμος ἐν περιπτώσει θανάτου τοῦ ἐν αἰχμαλωσίᾳ τέκνου, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ὁ πατὴρ προσέθηκε διάταξιν περὶ κληροδοσίας ἐν ἀλλοτρίᾳ διαθήκῃ [5]. Εἰ καὶ μὴ προβλέπουσα ἄρσιν τοῦ ἀξιοποίνου τῆς πράξεως, σχετικὴ εἶναι ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὸ διὰ τῆς ἐκδόσεως (τελεσιδίκου) ἀθῳωτικῆς ἀποφάσεως παραχθὲν δεδικασμένον κωλύει τὴν ἐπὶ τῇ αὐτῇ πράξει δίωξιν τοῦ κατηγορουμένου, ἐκτὸς ἐὰν αὕτη προκαλῆται ὑπὸ τοῦ παθόντος ἐκ τοῦ ἐγκλήματος, ἐπικαλουμένου ἄγνοιαν τῆς διεξαχθείσης δίκης, ὀφειλομένην εἰς σοβαροὺς λόγους [6].

III. Πλὴν τῆς γενικῆς ἀνικανότητος πρὸς τὸ κατηγορεῖν ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ [7], ἥτις κατελάμβανε τοὺς δούλους, τοὺς ἀπελευθέρους, τοὺς ἀνήβους, τὰς γυναῖκας, τοὺς ἄρχοντας, τοὺς ἐν στρατείᾳ τελοῦντας, τοὺς ἀτίμους [8],

---

1. Βλ. τὸ εἰς Βασ. 60.41.6 (= D. 48.10.6 § 3) σχόλιον: *«καὶ πᾶς ὁ βουλόμενος δύναται αἰτεῖν συγγνώμην πρὸ τοῦ λαβεῖν τὸ ληγάτον».*

2. Βασ. 60.41.61 (= C. 9.23.3). Ἡ διάταξις αὕτη κατήργησε τὴν προγενεστέραν Βασ. 60.41.15 (= D. 48.10.15 pr.), δι' ἧς ἀπεκλείετο ἡ νομικὴ πλάνη ὡς λόγος παροχῆς συγγνώμης.

3. Βασ. 60.41.15, 62 - 63 (= D. 48.10.15 §§ 1, 4, 5 καὶ C. 9.23.4 - 5).

4. Βασ. 60.41.15 (= D. 48.10.15 § 3): *«Συγγιγνώσκεται γὰρ ὁ δοῦλος πειθαρχῶν τῷ δεσπότῃ. Ὁ μέντοι μὴ ὑποκείμενος αὐτῷ οὐκ ὀφείλει πειθαρχεῖν, οὐδὲ ποιεῖν τὸ μὴ ἐπιτετραμμένον».* Βλ. αὐτόθι καὶ 60.41.64 (= C. 9.23.6). Ἡ ρύθμισις ὅμως αὕτη δὲν καλύπτει τὴν ἀξιολόγησιν τῆς προσταγῆς ἐφ' ὅλου τοῦ πεδίου τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου. Βλ. σχετικῶς σχόλιον 2 εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης σημειώσεως χωρίον τῶν Βασιλικῶν.

5. Βασ. 60.41.22 (= D. 48.10.22 § 1).

6. Βασ. 60.34.7 (= D. 48.2.7 § 2): *«Ὁ ἐλευθερωθεὶς ἐγκλήματος οὐκ ἐγκαλεῖται περὶ τοῦ αὐτοῦ. Εἰ μὴ ὁ ἐγκαλῶν ἴδιον ἐκδικεῖ πόνον, καὶ διδάσκει ἠγνοηκέναι τὴν ἐξ ἑτέρου γενομένην κατηγορίαν. Ἀπὸ μεγάλης γὰρ αἰτίας ὁ τοιοῦτος προσδέχεται διὰ τὸν κανόνα τὸν λέγοντα τὰ μεταξὺ ἄλλων κριθέντα ἄλλῳ οὐ προκρίνει».*

7. Βλ. τὰς σχετικὰς διατάξεις ἐν Βασ. 60.34.1 - 43.

8. Βασ. 60.34.37 (= C. 9.1.15) ἐν συνδυασμῷ πρὸς 21.2.1 - 25. Πρβλ. καὶ 21.3.1 - 20. Ἀτιμοποιὸς αἰτία μεταξὺ ἄλλων συνέτρεχε καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν μίμων,

14 - 6 - 1973

καὶ τινας ἄλλας κατηγορίας προσώπων ὑπὸ τὰς εἰδικωτέρας προϋποθέσεις τοῦ νόμου καὶ τὰς ἐν αὐτῷ ἀναφερομένας διαστίξεις, ἀπεκλείοντο εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας τὰ τέκνα τῆς ἐναντίον τῆς ἰδίας αὐτῶν μητρὸς κατηγορίας, ἐξαιρουμένης τῆς ἐπὶ ὑποβολιμαίῳ τοκετῷ ἕνεκα τοῦ προφανοῦς ἐννόμου συμφέροντος αὐτῶν [1]. Ἀπόρροιαν τῆς γενικῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν καὶ τὰ ἀνίκανα πρὸς τὸ κατηγορεῖν πρόσωπα δὲν ἀποκλείονται ὡς κατήγοροι, ἐὰν εἶναι οἱ ἐκ τοῦ ἐγκλήματος παθόντες [2], ἀποτελοῦν αἱ εἰδικαὶ διατάξεις, αἱ ἐπιτρέπουσαι τὴν ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ διατύπωσιν κατηγορίας ἐπὶ πλαστογραφίᾳ εἰς τὰς γυναῖκας [3] καὶ τοὺς ἀνήβους προκειμένου περὶ τῆς διαθήκης τοῦ πατρὸς αὐτῶν [4]. Ὁ κατήγορος ἐν τῇ περὶ πλαστογραφίας ποινικῇ δίκῃ δέον νὰ παρίσταται αὐτοπροσώπως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀστικὴν δίκην, ἔνθα εἶναι ἐπιτρεπτὴ καὶ ἡ δι' ἐντολέως παράστασις [5]. Ἐὰν τέλος ἡ ἐπὶ πλαστογραφίᾳ κατηγορία ἐγείρεται ὑπὸ τοῦ ἐναχθέντος ὀφειλέτου κατὰ τοῦ δανειστοῦ αὐτοῦ, δὲν ἐρευνᾶται αὕτη πρὶν ἢ ὁ κατήγορος καταβάλῃ τὸ πρὸς τὸν κατηγορούμενον χρέος, ἵνα διασκεδασθῇ ἡ ὑποψία, ὅτι ἡ κατηγορία διατυποῦται ἐπὶ μόνῳ τῷ σκοπῷ ἀναβολῆς τῆς καταβολῆς καὶ παρελκύσεως τῆς ἀρξαμένης καὶ τυχὸν ἔτι ἐκκρεμούσης δίκης [6].

Ἁρμόδιος δικαστὴς πρὸς ἐκδίκασιν τοῦ ἐρευνωμένου ἐγκλήματος ἦτο ὁ κοιαίστωρ [7]. Ἡ κατηγορία ὅμως τοῦ ὑποβολιμαίου τοκετοῦ ἠδύνατο νὰ ἐξε-

---

τῶν ἐπὶ κέρδει θηριομαχούντων καὶ τῶν μονομάχων, τῶν συκοφαντῶν, τῶν ψευδομαρτύρων, τῶν προαγωγῶν, τῶν παραβατῶν τῶν περὶ πενθίμου ἐνιαυτοῦ διατάξεων καὶ γενικῶς τῶν καταδικασθέντων κατόπιν τῆς ἐγέρσεως ἀτιμωτικῆς ἀγωγῆς.

1. Βασ. 60.34.11 (= D. 48. 2. 11 § 1) καὶ 60.41.40 (= C. 9.22.5). Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης διατάξεως συνάγεται ἑρμηνευτικῶς ὑπὸ τῶν σχολιαστῶν, ὅτι ὁ ἀποκλεισμὸς ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ κατηγοριῶν ἐναντίον τοῦ πατρός. Ἡ ἀπαγόρευσις ὅμως αὕτη δὲν ἀποκλείει τὴν ἐν ἀστικῇ δίκῃ μεταξὺ μητρὸς καὶ τέκνου ἀπόδειξιν τῆς πλαστότητος ἐγγράφου.

2. Βασ. 60.34.11 (= D. 48.2.11 pr.): *«Οὗτοι δὲ πάντες ἐγκλήματα ἴδια καὶ φόνον τῶν συγγενῶν ἐκδικεῖν δύνανται».*

3. Βασ. 60.34.2 καὶ 26 (= D. 48.2.2 pr. καὶ C. 9.1.4) καὶ 60.41.54 (= C. 9.22.19). Ὡς ὅμως αὐτόθι 60.34.27 (= C. 9.1.5) ρητῶς ὁρίζεται, ἐὰν τὰ τέκνα τῆς γυναικὸς ἔχουν ἐπίτροπον, οὗτος ὀφείλει νὰ κρίνῃ περὶ τῆς κινήσεως τῆς ποινικῆς δίκης. Πρβλ. καὶ 60.34.18 (= D. 48.2.18), ἀλλὰ καὶ 60.34.34 (= C. 9.1.12).

4. Βασ. 60.34.2 (= D. 48.2.2 § 1). Ἐνταῦθα ἀπαιτεῖ ὅμως ὁ νόμος σύμπραξιν τοῦ ἐπιτρόπου αὐτῆς. Βλ. σχετικῶς καὶ τὴν προηγ. σημ. ὡς καὶ Βασ. 60.34.24 (= C. 9.1.2).

5. Βασ. 60.41.51 (= C. 9.22.16).

6. Βασ. 60.41.37 (= C. 9.22.2).

7. Βασ. 6.6.11 (= Nov. 80.7): *«Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὅσα μέμψιν λαμβάνει παραποιήσεως ἤτοι τῆς καλουμένης πλαστογραφίας ἐν οἱῳδήποτε πράγματι, ταῦτα ἀναζητεῖν καὶ τοὺς ἐπὶ τούτοις προσαγγελλομένους συνέχειν καὶ μετὰ γραφὴν καὶ ἐλέγχους τιμωρεῖσθαι τούτους· καὶ γὰρ τῆς τοιαύτης ἀκροάσεως δίδομεν ἐξουσίαν αὐτῷ».* Ἡ διάτα-

τασθῇ καὶ ὑπὸ τοῦ «ἄρχοντος τῆς ἐπαρχίας» [1], δι' οὗ ὅρου, φρονῶ, νοεῖται ὁ κατὰ τόπον ἁρμόδιος θεματικὸς κριτής [2]. Ἐξ ἄλλου κατ' ἐφαρμογὴν τῆς γενικῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν ὁ τῆς ἐκδικάσεως πολιτικῆς τινος ὑποθέσεως ἐπιληφθεὶς δικαστὴς καθίσταται ἁρμόδιος πρὸς ἔρευναν καὶ ἐπιβολὴν κυρώσεων ἐπὶ πάσης συναφοῦς ἀξιοποίνου πράξεως [3], ὡρίσθη ὅτι ἐὰν κατὰ τὴν ἐνώπιον «χαμαιδικαστοῦ» [4] διαδικασίαν προσεβλήθη ἔγγραφον ὡς πλαστόν, ἐπιλαμβάνεται οὗτος καὶ τῆς ἐκδικάσεως τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας [5]. Ἡ διάταξις δὲν ἐφαρμόζεται, ὡς εἰκός, ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ἐνώπιον τῶν ὁποίων ἐκκρεμεῖ ἰδιωτική τις διαφορά [6], δοθέντος ὅτι ταῦτα δὲν ἔχουν δικαιοδοσίαν, ὅπως ἐπιβάλλουν ποινὰς τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου.

Ὡς ἀμέσως ἀνωτέρω ἐν παρόδῳ ἐσημειώθη, ὁ ἰσχυρισμὸς περὶ τῆς πλαστότητος ἐγγράφου δύναται νὰ προβληθῇ τόσον ἐν πολιτικῇ, ὅσον καὶ ἐν ποινικῇ δίκῃ, ὁ δ' ἔχων ἔννομον πρὸς τοῦτο συμφέρον δικαιοῦται σταθμίζων τὰς περιστάσεις νὰ ἐπιλέξῃ ἐλευθέρως ἐκείνην ἐκ τῶν δύο διαδικασιῶν, ἥτις παρίσταται ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει ὡς μᾶλλον συμφέρουσα δι' αὐτόν [7]. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι οὗτος δύναται, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιθυμεῖ, νὰ κινήσῃ ἀμφο-

ξις ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ 5.7 (Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 2, σ. 246) καὶ τῇ Ηὐξημένῃ Ἐπαναγωγῇ (αὐτόθι τ. 6, σ. 62). Περὶ τοῦ ἄρχοντος τούτου βλ. G. Wesener, Quaestor ἐν Pauly - Wissowa - Kroll - Mittelhaus, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, ἡμίτ. 47 (1963), στ. 801 - 827, ἰδίᾳ 823 ἑπ.

1. Βασ. 60.41.45 (= C. 9.22.10).

2. Βλ. περὶ τούτων K. E. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts³, Berlin 1892 (ἀνατύπ. Aalen 1955), σ. 380 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπὰς εἰς τὰς πηγάς.

3. Βασ. 7.5.76 (= C. 3.15.1).

4. Περὶ τῶν δικαστῶν τούτων βλ. Πεῖραν 51.10 (Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 4, σ. 214): *«Ὅτι χαμαιδικαστὴς λέγεται ὁ δοθεὶς εἰς δίκην διαγνώμων παρὰ ἄρχοντος θεματικοῦ ἐκ πρώτου, οὐ μὴν αὐτὸς ὢν δικαστὴς οὐδὲ παρὰ βασιλέως δοθείς, ὡς βι. ζ' τί. α'»*. Βλ. ὡσαύτως Th. Mommsen, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 249.

5. Βασ. 60.41.46 (= C. 9.22.11): *«Κινουμένης δίκης παρὰ χαμαιδικαστῇ περὶ ἐγγράφου, δυνατὸν τοῦ ἑτέρου μέρους λέγοντος αὐτὸ πλαστὸν εἶναι, χρηματικῶς ἐξετάσαι τὸν χαμαιδικαστὴν καὶ τὰ περὶ τοῦ ἐγκλήματος»*. Τὴν ἐν τῷ κειμένῳ ἀποδιδομένην εἰς τὸ χωρίον ἔννοιαν ἐνισχύει καὶ τὸ ὑπὸ τοῦτο σχόλιον. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἰουστινιανείου διατυπώσεως τῆς διατάξεως ταύτης δὲν ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία μεταξὺ τῶν συγγραφέων. Βλ. σχετικῶς D. Simon, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 312 καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν.

6. Βλ. σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀποφάσεων ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται θέματα πλαστότητος ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων παρὰ Σ. Τρωϊάνῳ, Ὁ ἔλεγχος τῆς γνησιότητος τῶν ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων ἐν τῇ βυζαντινῇ δίκῃ ἐν «Ξένιον» Festschrift für Pan. J. Zepos, τ. I, Athen 1973, σσ. 696 ἑπ.

7. Βασ. 60.41.58 (= C. 9.22.58): *«Ἡ διάταξις κελεύει ἐξουσίαν ἔχειν ἕκαστον, ἢ χρηματικῶς, ἢ ἐγκληματικῶς διελέγξαι τὸ πλαστόν, . . .»*. Πρβλ. καὶ Ἐπιτ. 43.40: 563, Μ. Σύν. Π 17.6: 469, Ἀτταλ. 35.167: 479 καὶ μ. σύν. Π 73 - 74: 500.

τέρας τὰς διαδικασίας [1] δημιουργεῖ οὐκ ὀλίγας δυσχερείας ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῶν μεταξὺ τούτων σχέσεων, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ αἱ σχετικαὶ διατάξεις δὲν ἐναρμονίζονται ἀπολύτως πρὸς ἀλλήλας [2]. Ἡ σχετικὴ ρύθμισις ποικίλλει ἀναλόγως τοῦ χρονικοῦ σημείου, καθ' ὃ αἱ ρηθεῖσαι διαδικασίαι ἄρχονται συντρέχουσαι. Ἐὰν διὰ τῆς αὐτῆς πράξεως τοῦτο μὲν πραγματοῦται ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόστασις ἀδικήματός τινος, τοῦτο δὲ προσβάλλεται ἰδιωτικὸν δικαίωμα, τότε δυνάμει γενικῆς διατάξεως, ἐν ᾗ ρητῶς ἀναφέρεται καὶ ἡ περίπτωσις τῆς πλαστογραφίας [3], ὁ παθὼν δύναται εἴτε νὰ ἐπιδιώξῃ πρῶτον τὴν ἱκανοποίησιν τῆς ἀξιώσεώς του εἴτε νὰ προτάξῃ τὴν ἔγερσιν τῆς κατὰ τοῦ ὑπαιτίου τοῦ ἀδικήματος κατηγορίας. Ἐὰν ἡ ποινικὴ διαδικασία κινῆται ἐκκρεμούσης τῆς ἀστικῆς δίκης, τότε, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν προγενεστέραν ρύθμισιν [4], ἡ ποινικὴ δίκη δὲν συνεπάγεται διακοπὴν τῆς ἀστικῆς, ἀλλ' αἱ διαδικαστικαὶ πράξεις τῆς τελευταίας συνεχίζονται κανονικῶς μέχρι πέρατος αὐτῆς, ἐπακολουθεῖ δὲ ἡ ἐξέτασις τῆς διατυπωθείσης κατηγορίας [5], μὴ ἀποκλειομένης

1. Διὰ μακρῶν ἐρευνᾷ ὁ D. Simon, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 309 - 314 τὸ πρόβλημα, ἐὰν τὸ *«χρηματικῶς κινεῖν»* ἐπὶ πλαστογραφίας ἀποτελεῖ αὐτοτελῆ ἢ παρεμπίπτουσαν διαδικασίαν, καταλήγων εἰς ἀποδοχὴν τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς. Συνεπὴς πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς προμνησθείσης διατάξεως καθιερουμένη ἐλευθερία ἐπιλογῆς ἀφορᾷ ἐν τοῖς πράγμασιν εἰς ἐπιλογὴν ὀνόματος καὶ οὐχὶ εἰς ἐπιλογὴν διαδικασίας. Λόγος ὅμως περὶ τοιαύτης ἑνοποιήσεως τῶν δύο διαδικασιῶν δύναται νὰ γίνῃ μόνον ἐφ' ὅσον ἀμφότεραι τεθοῦν εἰς κίνησιν διότι, ὡς ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς δέχεται (σ. 305), ἔχουν μὲν αὗται τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον ἐρεύνης, πλὴν διαφέρουν τόσον τὰ μέσα, ὅσον καὶ ὁ σκοπὸς ἑκατέρας, μὴ παρορωμένης βεβαίως καὶ τῆς διὰ τὸν ὡς κατήγορον παριστάμενον συνεπείας τῆς ταυτοπαθείας ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας του. Ἡ σαφὴς διάκρισις τῶν δύο διαδικασιῶν ἐξ ἐπόψεως δικονομικῶν προϋποθέσεων καὶ συνεπειῶν, ἔστω καὶ ἂν κινῶνται παραλλήλως, προκύπτει καὶ ἐκ Βασ. 11.2.59 (= C. 2.4.42), ἔνθα ὁ ὅρος *«πολιτικώτερον»* ἀποδίδει τὸν ἰουστινιάνειον *«civiliter»*.

2. Βλ. περὶ τῶν σχέσεων τούτων καὶ τῆς σχετικῆς κατὰ τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς καὶ τοὺς πρωΐμους βυζαντινοὺς χρόνους ρυθμίσεως D. Simon, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 305 ἑπ. καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς.

3. Βασ. 60.62.1 (= C. 9.31.1 = C. T. 9.20.1): *«Ὁσάκις ἀπὸ ἰδικῆς ζημίας καὶ χρηματικόν, καὶ ἐγκληματικὸν ἁρμόζει, ἐπιλογὴν ἔχει τις, εἴτε τὸ ἐγκληματικὸν πρῶτον, εἴτε τὸ χρηματικὸν βούλεται κινῆσαι. Ὅθεν δύναταί τις κινῆσαι τὸ περὶ βίας ἰδιωτικῆς δικαστήριον, καὶ μετὰ ταῦτα κινῆσαι τὸν νόμον τὸν περὶ βίας δημοσίας. Δύναται πάλιν κινῆσαι κρυπτομένης διαθήκης τὸ δικαστήριον τὸ περὶ τῆς φανερώσεως τῆς διαθήκης. Καὶ πάλιν δύναται κινῆσαι τὸν νόμον τὸν περὶ πλαστογραφίας . . . Δύναται δέ τις καὶ περὶ συμβολαίου χρηματικῶν* (sic) *ἀγωνισάμενος, καὶ δείξας αὐτὸ πλαστόν, κινῆσαι μετὰ ταῦτα τὸν νόμον τὸν περὶ πλαστογραφίας»*.

4. Κατάλοιπον αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ διάταξις ἐν Βασ. 7.3.36 (= C. 3.8.4), ἥτις ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἀναστολὴν τῆς πολιτικῆς δίκης δὲν ἔχει ἐπιτακτικὸν χαρακτῆρα.

5. Βασ. 60.41.57 (= C. 9.22.23): *«Ἐὰν προενεχθέντος ἐπὶ τῇ δίκῃ συμβολαίου τινός, οἷον διαθήκης ἤ τινος ἑτέρου, ἐπιλαμβάνηταί τις αὐτοῦ ὡς πλαστοῦ, οὐ χρὴ εὐθὺς τὸ ἔγκλημα κινεῖσθαι, ἀλλὰ δίδοσθαι προθεσμίαν, ἵνα ἐγκληματικῶς ἢ χρηματικῶς κινήσῃ. Δῆλον δέ, ὅτι ἡ χρηματικὴ κατηγορία πρότερον ἐξετάζεται»*. Πρβλ. καὶ Μ. Σύν. Π 17.

καὶ τῆς παραλλήλου διερευνήσεως ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τῆς ὑποθέσεως [1].

Διὰ τὴν μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἐπὶ τῆς ἀστικῆς ἀπαιτήσεως ἀποφάσεως ἔγερσιν τῆς ἐπὶ πλαστογραφίᾳ κατηγορίας οὐδὲν ὑφίσταται κατὰ τὰ προεκτεθέντα κώλυμα, ἐφ' ὅσον ὁ ἐνδιαφερόμενος ἔχει τὴν ἐλευθέραν ἐπιλογὴν τῆς σειρᾶς, καθ' ἣν αἱ δύο διαδικασίαι δύνανται νὰ τεθοῦν εἰς κίνησιν. Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως διετυπώθησαν ἀντιρρήσεις, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας τὸ παραδεκτὸν τῆς κατηγορίας προϋποθέτει τὴν ἔγερσιν αὐτῆς πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς πρωτοδίκου ἀποφάσεως ἢ ἐκκρεμούσης τῆς κατ' ἔφεσιν ἀστικῆς δίκης [2]. Ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως ταύτης δύνανται νὰ ὑπάρξουν πλεῖσται ἀμφιβολίαι, δοθέντος ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ κειμένου τῆς ἐφ' ἧς αὕτη στηρίζεται διατάξεως προκύπτει, οἱ ἐν αὐτῷ χρησιμοποιούμενοι ὅροι προσιδιάζουν μόνον εἰς τὸ ἀστικὸν δικονομικὸν δίκαιον. Ἐκ τούτου καθίσταται πλέον ἢ πιθανόν, ὅτι ἡ ἐπίμαχος διάταξις οὐδόλως ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον ἐγέρσεως τῆς ἐπὶ πλαστογραφίᾳ κατηγορίας, περιοριζομένη εἰς τὴν ρύθμισιν θεμάτων τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικα-

---

5: 469. Ἡ ἐν τῷ κειμένῳ ἐκτιθεμένη διαδικαστικὴ τάξις προκύπτει ἐναργέστερον ἐκ τῶν διατάξεων C.T. 9.19.2 καὶ C. 9.22.23, ἐξ ὧν τὸ ἀνωτέρω καταχωριζόμενον χωρίον τῶν Βασιλικῶν ἐλήφθη, ἢ ἐκ τῆς ἀσαφοῦς διατυπώσεως τοῦ τελευταίου τούτου. Βλ. καὶ D. Simon, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 308 ἐπ., ἔνθα ἐπισημαίνεται ὅτι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀποτελεῖ ἡ ποινικὴ δίκη νέαν κρίσιν τῆς ἀστικῆς ἀποφάσεως εἰς δεύτερον βαθμόν.

1. Βασ. 7.3.35 (= C. 3.8.3): *«Ὅτε πρωτοτύπως χρηματικῆς ζητήσεως κινουμένης ἐγκληματικὴ ζήτησις παρεμπέσῃ, ἢ πρότερον τοῦ ἐγκληματικοῦ κινηθέντος χρηματική τις ἀναφυῇ ζήτησις, δύναται ὁ δικάζων κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἑκατέραν ζήτησιν διὰ τῆς οἰκείας ἀποφάσεως τέμνειν».*

2. Αἱ ἀντιρρήσεις αὗται ἐρείδονται ἐπὶ τοῦ χωρίου Βασ. 22.1.79 (= C. 4.21.21), οὗ τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἕπεται: *«Ἐάν τις προαγάγῃ χάρτην καὶ ἀποδείξῃ τοῦτον ἀληθῆ εἶναι ἢ διὰ μαρτύρων πολλάκις ἢ διὰ συγκρίσεως, ἐκεῖνος δὲ καθ' οὗ ὁ χάρτης προηνέχθη μετὰ ταῦτα ὡς πλαστὸν αὐτὸν δύνηται διαβαλεῖν, ὀμνυέτω μὲν πρὸ πάντων τὸν περὶ τῆς συκοφαντίας ὅρκον, ὅτι οὐ συκοφαντικῇ προφάσει τὸν χάρτην ἐπιζητεῖ προενεχθῆναι, ἀλλ' ὅτι νομίζων αὐτὸν πλαστὸν ἀπελέγξαι δύνασθαι, καὶ ἐπειδὰν ὀμόσῃ, τότε ἀναγκαζέσθω ὁ τὸν χάρτην ἅπαξ προαγαγὼν καὶ πάλιν αὐτὸν προαγαγεῖν, εἰ μὴ ἄρα ὄμνυσιν αὐτὸς ἐκ τῶν ἐναντίων, ὅτι τὸν χάρτην οὐκ ἔχει οὐδὲ ἄλλῳ τοῦτον δέδωκεν οὐδὲ κατὰ δόλον αὐτὸν ἀπώλεσεν. Ἐὰν δὲ τὸν εἰρημένον ὅρκον ὑπεισελθεῖν μηδαμῶς βουληθείη, τότε ὡσανεὶ πλαστὸς ὁ χάρτης μηδεμίαν ἰσχὺν ἔχοι κατ' ἐκείνου καθ' οὗ προηνέχθη, ἀλλ' εἴη παντελῶς ἀργός. Ἄχρι δὲ καταδίκης μόνον ἐξέστω διαβάλλειν τὸν προενεχθέντα χάρτην πλαστόν· ἐὰν γὰρ καταδίκη γένηται καὶ μηδὲ ἔκκλητος παρακολουθήσει, οὐκ ἔξεστι τὸν ἅπαξ ἀποδειχθέντα ἀληθῆ χάρτην ὡς πλαστὸν αἰτιᾶσθαι».* Ὁ D. Simon, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 309 δέχεται ἀντίφασιν μεταξὺ τῆς ἀνωτέρω διατάξεως καὶ τῆς ἐν Βασ. 60.62.1 (= C. 9.31.1) ἀποδίδων ταύτην εἰς πιθανὴν ἀβλεψίαν τῶν συντακτῶν τοῦ ἰουστινιανείου Κώδικος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀπορρίπτῃ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐκ τῶν νεωτέρων σχολιαστῶν τῶν Βασιλικῶν Νικαέως προτεινομένην πρὸς ἄρσιν τῆς, φαινομενικῆς μόνον κατ' αὐτόν, ἀντιφάσεως ἑρμηνείαν, καθ' ἣν αἱ διατάξεις Βασ. 60.41.57 καὶ 60.62.1 δὲν τυγχάνουν γενικῆς ἐφαρμογῆς, ἀλλ' ἀφοροῦν εἰς μόνην τὴν περίπτωσιν τῆς ἀποτυχούσης impositio fidei (σχόλ. 2 εἰς Βασ. 22.1.79).

σίας ἐν ἀστικῇ δίκῃ, καθ' ἣν ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης προσαχθέντος ἀπο-
δεικτικοῦ ἐγγράφου [1]. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω ζητήματος
λύσεως, ρητῶς ἐπιτάσσεται ὅτι ἡ ποινικὴ διαδικασία ἀναστέλλει τὴν ἐκτέλε-
σιν τῆς ἐπὶ τῆς ἰδιωτικῆς διαφορᾶς ἀποφάσεως [2].

Διατάξεις διαφοροποιοῦσαι τὴν κατὰ τὴν δικαστικὴν διερεύνησιν τοῦ ἐγ-
κλήματος τῆς πλαστογραφίας ἀκολουθητέαν διαδικασίαν ἔναντι τῆς τὴν διε-
ξαγωγὴν πάσης ποινικῆς δίκης ἀφορώσης ρυθμίσεως ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ τοῦ
πεδίου τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας. Οὕτως ὁ δικαστὴς δικαιοῦται νὰ κατα-
νείμῃ τὸ βάρος τῆς ἀποδείξεως μεταξὺ κατηγόρου καὶ κατηγορουμένου [3].
Τοῦτο ἔχει τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἀποδεικνύοντος τοῦ κατηγόρου καὶ προβάλλοντος

---

1. Δοθέντος ὅτι τὸ βάρος τῆς ἀποδείξεως ἐπὶ τῆς impositio fidei ἔφερεν ὁ προσά-
γων τὸ ἔγγραφον, ὁ ἀντίδικος τούτου ἐλευθέρως ἠδύνατο νὰ προβάλῃ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι
τὸ ἔγγραφον ἦτο πλαστόν, ὑποχρεούμενος ὅμως εἰς ἀπόδειξιν αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη ὅμως
ἐνέργεια δὲν ἐξήρχετο τῶν ὁρίων τῆς πολιτικῆς διαδικασίας, διότι δι' αὐτῆς ὁ ἐνιστάμενος
δὲν ἀπέκτα τὴν ἰδιότητα τοῦ κατηγόρου, τοῦθ' ὅπερ εἶχεν ὅλως διαφόρους ἐξ ἐπόψεως
οὐσιαστικοῦ τε καὶ δικονομικοῦ ποινικοῦ δικαίου συνεπείας. Ἡ προβολὴ τοῦ νέου τούτου
ἰσχυρισμοῦ συνεπήγετο παράτασιν τῆς δίκης, ἵνα δυνηθῇ ὁ ἐνιστάμενος νὰ προσκομίσῃ τὰ
ἀναγκαῖα ἀποδεικτικὰ μέσα. Ἐκ τούτων καθίσταται δῆλον, ὅτι ὁ ὑπὸ τῆς διατάξεως εἰσα-
γόμενος περιορισμὸς ἀποβλέπει μόνον εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὸ
τέχνασμα τοῦτο δυνατότητος παρελκύσεως τῆς δίκης. Βλ. σχετικῶς Σ. Τρωϊάνον, Ὁ
ἔλεγχος κ.λπ., σ. 702. Τὴν ἐνταῦθα ἐκτιθεμένην ἄποψιν ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τῆς
διατάξεως ὑποχρεοῦται ὁ ἐνιστάμενος, ὅπως παράσχῃ τὸν περὶ συκοφαντίας ὅρκον, ὅστις
ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τῆς πολιτικῆς δίκης (βλ. Βασ. 7.14.21 [= Nov. 49.3], ὅπερ
ἀνενέωσεν ἡ νεαρὰ 99 Λέοντος τοῦ Ϛ'), ἐνῷ ἐπὶ τῆς ποινικῆς ὁ κατήγορος ὑποχρεοῦται
νὰ παράσχῃ ἐγγύησιν, ὅτι θὰ ὑποστηρίξῃ τὴν κατηγορίαν ἀναδεχόμενος ἐν περιπτώσει ἀπο-
τυχίας τὰς συνεπείας τῆς ταυτοπαθείας (Βασ. 60.1.34 = C. 9.46.7). Ὑπὲρ τῆς αὐτῆς
ἀπόψεως συνηγορεῖ καὶ ἡ δικαστηριακὴ πρακτικὴ τῶν ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων, διότι
ἐν ἀποφάσει τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ δικαστηρίου Πρώτης Ἰουστινιανῆς ἐπὶ Δημητρίου τοῦ
Χωματιανοῦ (α' ἥμισυ ΙΓ' αἰ.) γίνεται μνεία τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀπωλέσαντος τὴν δίκην
διαδίκου νὰ *«κινήσῃ τὸ τοῦ πλαστοῦ ἔγκλημα»* κατὰ τῶν ἀντιδίκων του ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀνα-
φορᾶς εἰς ἐνδεχομένην ἄσκησιν ἐφέσεως κατὰ τῆς ἀποφάσεως (J. B. Pitra, Ana-
lecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata, [τ. VI]. Juris ecclesiastici Grae-
corum selecta paralipomena, Parisiis - Romae 1891, ἀρ. 31 στ. 140 ἐπ.). Ἄλλωστε
ἡ ἐνταῦθα ἀποκρουομένη ἑρμηνεία τοῦ χωρίου Βασ. 22.1.79 ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν καὶ
πρὸς τὰς διατάξεις Βασ. 9.3.103 (= C. 7.58.2), ἥτις ἑρμηνευομένη κατὰ τὴν ἰουστι-
νιάνειον διατύπωσίν της ἐπιτρέπει τὴν διὰ τῆς ποινικῆς ὁδοῦ ἀνατροπὴν πολιτικῆς ἀπο-
φάσεως ἄνευ ἀσκήσεως ἐφέσεως καὶ 60.41.37 (= C. 9.22.2), ἥτις, κατὰ τὰ ὑπ' αὐτὴν
σχόλια, προϋποθέτει ἔγερσιν κατηγορίας μετὰ τὸ πέρας τῆς συναφοῦς ἀστικῆς δίκης.

2. Βασ. 9.3.105 (= C. 7.1.4): *«Εἰ ἀπὸ πλαστῶν δικαιωμάτων καταδικασθῇ τις, χρὴ ὑπερτεθῆναι τὸν τῆς ἀποφάσεως ἐκβιβασμόν».*

3. Βασ. 60.41.56 (= C. 9.22.22): *«Ἐν τῇ τοῦ πλαστοῦ ζητήσει χρὴ τὸν ἄρχοντα διὰ πάσης ἐρεύνης ἐλθεῖν δι' ἐλέγχων καὶ ἐγγράφων, καὶ μαρτύρων, καὶ μὴ πάντως ἀπαιτείτω τὰς ἀποδείξεις τὸν κινοῦντα, ἀλλὰ καταμεριζέτω τοῖς ἀμφοτέροις τὰ βάρη τῶν ἀποδείξεων . . .».*

τὴν πλαστότητα τοῦ ἐγγράφου [1], ἐὰν προκύψουν ἐνδείξεις περὶ αὐτῆς, ἐπιμερί-
ζεται τὸ βάρος μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ κατηγορουμένου, τοῦ τελευταίου βαρυ-
νομένου μὲ τὴν ἀπόδειξιν τοῦ θέματος ὑπὸ ἀντίστροφον διατύπωσιν, τ.ἔ. μὲ
τὴν ἀπόδειξιν τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου, ἐξαιρουμένης ὅμως τῆς περι-
πτώσεως, καθ' ἣν οὗτος ἔχει ἤδη βεβαιώσει ταύτην διὰ τῆς impositio fidei
κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἀστικῆς διαδικασίας [2]. Ἡ νομοθεσία δὲν περιορίζει
τὴν ἐλευθερίαν τοῦ δικάζοντος ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴν τῶν ἀποδεικτικῶν μέ-
σων [3]. Ἐν τούτοις ὁ ὑποχρεούμενος νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑπ' αὐτοῦ προβαλλο-
μένην πλαστότητα ἐγγράφου τινὸς δὲν δικαιοῦται νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ἐξέτασιν
τῶν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἐγγράφου παραστάντων μαρτύρων, πρὶν ἢ πιθανολο-
γηθῇ ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος [4]. Ἡ διάρκεια τῆς ποινικῆς διαδικασίας δὲν δύναται νὰ
ὑπερβῇ τὰ διὰ πᾶσαν ποινικὴν δίκην καθοριζόμενα χρονικὰ ὅρια, ἤτοι τὴν
διετίαν [5].

Δοθέντος ὅτι διὰ τῶν πληρούντων τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἐγκλή-
ματος τῆς πλαστογραφίας πραγματικῶν περιστατικῶν δυνατὸν νὰ πλήττωνται
καιρίως ἰδιωτικὰ συμφέροντα, εὔλογον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ αἰτία τῆς
ἐγέρσεως τῆς σχετικῆς κατηγορίας δέον νὰ ἀναζητηθῇ οὐχὶ τόσον εἰς τὴν ἐπι-
θυμίαν τοῦ παθόντος, νὰ τιμωρηθῇ ὁ δράστης τοῦ ἐγκλήματος, ὅσον εἰς τὴν
ἐπιδίωξιν αὐτοῦ, ὅπως διὰ τῆς ποινικῆς διαδικασίας ἱκανοποιηθῇ ἀποτελεσμα-
τικώτερον ἡ ἀστική του ἀπαίτησις. Ὅθεν καὶ τὰ περιθώρια ἐπιτεύξεως συμ-
βιβασμοῦ μεταξὺ τῶν διαδίκων οὐχὶ μόνον ἐν τῇ πολιτικῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ποι-
νικῇ δίκῃ, εἶναι ἰδιαιτέρως εὐρέα. Τὴν τοιαύτην δυνατότητα δὲν ἀποκλείει ἡ

---

1. Ὡς πρὸς τὴν τηρητέαν σειρὰν βασικὴ εἶναι ἡ διάταξις ἐν Βασ. 60.41.58 (= C.
9.22.24), καθ' ἣν *«ἐπὶ παντὸς συμβολαίου ζητοῦμεν πρότερον τὰς ἀποδείξεις ἐκ τοῦ
προενεγκόντος, καὶ μετὰ ταῦτα ἐκ τοῦ λέγοντος, πλαστὸν εἶναι τὸ συμβόλαιον»*. Τὸ χωρίον
τοῦτο ἀντιμετωπίζει προφανῶς τὴν περίπτωσιν τῆς ἀπ' εὐθείας διατυπώσεως κατηγορίας
ἐπὶ πλαστογραφίᾳ. Διότι, ἐὰν προηγήθη ἡ πολιτικὴ δίκη, ἡ ἀνωτέρω σειρὰ εἶναι αὐτο-
νόητος. Βλ. καὶ Βασ. 22.1.79 (= C. 4.21.21· ἀνωτ., σ. 196, σημ. 2).

2. Βλ. τὰ εἰς Βασ. 60.41.56 σχόλια.

3. Βασ. 60.41.56 (ἀνωτ., σ. 197, σημ. 3).

4. Βασ. 60.41.52 (= C. 9.22.17): *«Ὅτε δέ τις κινεῖ ἢ ἐγκληματικῶς ἢ χρημα-
τικῶς περὶ πλαστοῦ, οὐκ ἄλλως αἰτεῖ παρενεχθῆναι τοὺς ὀφείλοντας ἐρωτηθῆναι μάρτυρας,
εἰ μὴ δι' ἑτέρων σημείων δείξει τὴν ἰδίαν κατηγορίαν»*.

5. Βασ. 60.41.56 (= C. 9.22.22): *«Ἀφ' οὗ δὲ ἤρξατο τῆς κατηγορίας καὶ τὸ
ὄνομα τοῦ ἐγκλήματος ἐν τῷ δικαστηρίῳ ὡρίσατο, ἕως τοῦ νενομισμένου δύνασθαι ἐπεξιέναι
τῇ κατηγορίᾳ· μετὰ γὰρ τοῦτον τὸν χρόνον τελευτᾷ ἡ δίκη, καὶ οὔτε αὐτὸς δύναται κινεῖν,
οὔτε μὴν ὁ δικαστὴς ὀφείλει ἀποφήνασθαι»*. Ὁ *«νενομισμένος* (ἐνν. χρόνος)*»* ἀνέρχεται
εἰς διετίαν κατὰ Βασ. 7.6.13 (= C. 3.1.13): *«Διὰ διετίας τὰ ἐγκληματικὰ περατούσθω-
σαν δικαστήρια»*. Βλ. καὶ νεαρὰν Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ ἔτ. 1166 κεφ. β' (Ἰ. καὶ Π.
Ζέπου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 1, σσ. 391 ἑπ.) ἐπαναλαμβάνουσαν τὴν διάταξιν, περιπεσοῦσαν,
ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν μεταξὺ χρόνον εἰς ἀχρησίαν.

νομοθεσία [1], ἥτις ρητῶς ἐξῄρεσε τὴν πλαστογραφίαν τῆς γενικῆς ἀπαγορεύ-
σεως συνάψεως «διαλύσεως», τ.ἔ. συμβιβασμοῦ, ἐπὶ τῶν μὴ ἀπειλουμένων
διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου ἐγκλημάτων [2]. Ὁ συμβιβασμὸς καταργεῖ τὴν ποι-
νικὴν δίκην καὶ ἀποκλείει τὴν ἀναβίωσιν αὐτῆς κατόπιν ἐνεργείας τοῦ αὐτοῦ
κατηγόρου [3]. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι, θεωρητικῶς τοὐλάχιστον, ἡ ποι-
νικὴ ἀξίωσις τῆς Πολιτείας θὰ παραμείνῃ κατ' ἀνάγκην ἀνικανοποίητος καὶ
ὁ ὑπαίτιος τῆς πράξεως ἀτιμώρητος, διότι ἕτερα πρόσωπα, πλὴν τοῦ ἀρχικοῦ
κατηγόρου, δὲν κωλύονται νὰ κινήσουν νέαν ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἐγκλήματι ποινικὴν
διαδικασίαν [4]. Ἐν τῇ πράξει ὅμως ἡ τοιαύτη ἐνέργεια ἦτο λίαν ἀπίθανος, δο-
θέντος ὅτι μετὰ τὸν συμβιβασμὸν τοῦ παθόντος ἡ ἀπόδειξις τῆς κατηγορίας
καθίστατο ἄκρως δυσχερὴς διὰ τοὺς τρίτους, ὑποκειμένους ἐν περιπτώσει ἀπο-
τυχίας των εἰς τὰς βαρυτάτας τῆς ταυτοπαθείας συνεπείας [5].

IV. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δύναταί τις νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ
συμπέρασμα, ὅτι ἡ κρίσις, καθ' ἣν ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει παρημελεῖτο συ-
στηματικῶς ἡ διὰ τῆς ἀνελλιποῦς ἐφαρμογῆς τῶν κειμένων διατάξεων πάτα-
ξις τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας, εἶναι ἀστήρικτος, διότι ἐξάγεται ἐπὶ
τῇ βάσει ἀποφάσεων, δι' ὧν ἐπελύθησαν ἰδιωτικαὶ διαφοραί, ἐνῷ ἡ ἐπιβολὴ
τῆς διὰ τὴν πρᾶξιν προβλεπομένης ποινῆς ἔδει νὰ πραγματοποιηθῇ κατόπιν
τῆς διεξαγωγῆς ποινικῆς δίκης [6]. Πέρα τούτου αἱ, ἐφ' ὧν ἡ ἀνωτέρω κρίσις

---

1. Βασ. 11.2.35 (= C. 2.4.18): *«Ἐπὶ μὲν τῶν δι' αἵματος ἐχόντων τὴν τιμω-
ρίαν ἐγκλημάτων ἔξεστι διαλύεσθαι χωρὶς τοῦ τῆς μοιχείας ἐγκλήματος, ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων
τῶν μὴ ἐχόντων ἐν αἵματι τὴν τιμωρίαν οὐκ ἔξεστι διαλύεσθαι χωρὶς τοῦ τῆς πλαστογρα-
φίας ἐγκλήματος· τὸ γὰρ τῆς πλαστογραφίας ἔγκλημα εἰ καὶ μὴ ἔχει δι' αἵματος τὴν τι-
μωρίαν, ὅμως ἔξεστιν ἐπὶ αὐτῷ διαλύεσθαι»*. Βλ. περὶ τοῦ ἐν ποινικαῖς ὑποθέσεσιν, ἰδίως
ἐπὶ ἀνθρωποκτονίας, συμβιβασμοῦ Μ. Τουρτόγλου, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις
τοῦ παθόντος, Ἀθῆναι 1960, σσ. 38 ἑπ. Ἡ νομοθετικὴ πρόβλεψις ἦτο ἐν προκειμένῳ ἀπα-
ραίτητος, ἄλλως ὁ ἄνευ νομίμου λόγου παρέχων τι τῷ ἀντιδίκῳ του παρέβαινε τὴν περὶ
συκοφαντίας διάταξιν τῶν Βασ. 60.1.1 (= D. 3.6.1 § 3).

2. Ἡ πλαστογραφία θεωρεῖται ἀνήκουσα εἰς τὰ ἐγκλήματα ταῦτα, διότι μόνον
κατ' ἐξαίρεσιν (βλ. ἀνωτ.) ἐπέσυρε τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου.

3. Βασ. 60.41.42 (= C. 9.22.7): *«Ὁ διαβάλλων χάρτην ὡς πλαστόν, καὶ ὅμως
μετὰ ταῦτα διαλυσάμενος, οὐ δύναται μετὰ ταῦτα τὴν διάλυσιν ἀνατρέπειν»*. Πρβλ. καὶ
αὐτόθι 11.2.48 (= C. 2.4.31).

4. Βλ. τὸ εἰς Βασ. 11.2.35 σχόλιον 2: *«ἑτέρῳ δὲ βουλομένῳ κινῆσαι τὸ αὐτὸ
ἔγκλημα οὐδὲ ἓν γένηται πρόκριμα, ἐξ ὧν ἕτερος περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐγκλήματος διελύσατο»*.

5. Βλ. πλὴν τῶν γενικῶν διατάξεων ἐν Βασ. 60.1.34 - 35 (= C. 9.46.7 - 8)
μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὰς σχολίων καὶ τὴν εἰδικὴν πρόβλεψιν αὐτόθι 60.41.24 (= D. 48.10.
24). Πρβλ. καὶ Μ. Τουρτόγλου, Τὸ φονικὸν κ.λπ., σ. 43.

6. Βλ. ἐν L. Petit-W. Regel, Actes d'Esphigménou (= Actes de
l'Athos, III. Βυζαντινὰ Χρονικά, παράρτημα ΙΒ' τόμου, ἀρ. 1), Sanktpeterburg 1906
(ἀνατύπ. Amsterdam 1967), ἀρ. 18, σσ. 37 ἑπ. ἀπόφασιν δικαστηρίου συγκροτουμένου

ἐστηρίχθη, ἀποφάσεις αὗται ἐξεδόθησαν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ ἐκκλησιαστι-
κῶν δικαστηρίων [1], μὴ ἐχόντων, ὡς ἤδη ἐτονίσθη, δικαιοδοσίαν πρὸς ἐπιβο-
λὴν κοσμικῆς ποινῆς, ἐπιφυλασσομένης βεβαίως τῆς περιπτώσεως, καθ' ἣν
ὁ κατηγορούμενος ἔφερε τὴν ἰδιότητα κληρικοῦ ἢ μοναχοῦ [2]. Τέλος μεγάλου
ἀσφαλῶς ἀριθμοῦ καταδικαστικῶν ἀποφάσεων θὰ ἀπετράπη ἡ ἔκδοσις διὰ
τῆς συνάψεως συμβιβασμοῦ μεταξὺ κατηγόρου καὶ κατηγορουμένου καὶ τῆς
τοιουτοτρόπως ἐπερχομένης διακοπῆς τῆς ποινικῆς διαδικασίας πρὸ τοῦ πέ-
ρατος αὐτῆς, φαινομένου, ἡ ἔκτασις τοῦ ὁποίου δὲν δύναται δυστυχῶς νὰ δια-
πιστωθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν πηγαίου ὑλικοῦ.

Ἀθῆναι

ΣΠ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ

παρὰ ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοσμικῶν ἀρχόντων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ μητροπολίτου Σερρῶν
(ἔτ. 1365) ἐπί τινος ἰδιωτικῆς διαφορᾶς, ἔνθα γίνεται μνεία τῆς μελλούσης νὰ διεξαχθῇ
ποινικῆς δίκης τοῦ φυσικοῦ αὐτουργοῦ τῆς πλαστογραφίας ἐγγράφου ὑποβληθέντος πρὸς
τὸ δικαστήριον: *«ἀποτίσῃ δὲ ὁ τοιοῦτος καὶ δίκην ἁρμόζουσάν τε καὶ πρέπουσαν ἕνεκα
τῆς ψευδοπλαστογραφίας»* (στίχ. 79 - 81).

1. Βλ. F. Dölger, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 14 ἑπ. (= Byz. Diplomatik, σσ. 395 ἑπ.).

2. Ἐπὶ τῶν προσώπων τούτων, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ παρασχεθέντος αὐτοῖς privi-
legium fori, ἡ ποινικὴ ἀξίωσις τῆς Πολιτείας ἱκανοποιεῖτο κατὰ κανόνα, τοὐλάχιστον
εἰς τὸ μεταϊουστινιάνειον δίκαιον, διὰ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἁρμοζούσης ἐκκλησιαστικῆς ποι-
νῆς. Βλ. τὴν μέχρι καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ρύθμισιν παρὰ Σ. Τρωϊάνῳ, Ἡ ἐκκλησια-
στικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθῆναι 1964, σσ. 15 - 20. Τροπο-
ποίησις αὐτῆς εἰσήχθη διὰ τῆς νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου ἔτ. 629, κεφ. ε' (Ἰ.
καὶ Π. Ζέπου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 1, σσ. 38 ἑπ.), καθ' ἣν ἡ μετὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἐκκλη-
σιαστικῆς ποινῆς παραπομπὴ τοῦ καταδικασθέντος κληρικοῦ ἢ μοναχοῦ εἰς τὰ κοσμικὰ
δικαστήρια ἀπέκειτο εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον κρίσιν τοῦ ἁρμοδίου ἐπισκόπου, τοῦθ' ὅπερ ἐν
τοῖς πράγμασι σπανίως συνέβαινεν, ὡς δείκνυται ἐκ τῆς ἐν συνοδικῇ ἀποφάσει ἐπὶ πατρι-
άρχου Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου Γ' τοῦ Λειχούδη ἔτ. 1059 (Γ. Ράλλη - Μ.
Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων κ.λπ., τ. 5, Ἀθήνησι 1855, σσ. 49 -
50 = 571 - 572) περιεχομένης σκέψεως.

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (τόμος 26ος), ἐξεδόθη τὸ 1966 τὸ «Περίγραμμα» τοῦτο εἰς τὴν ὁριστικὴν[1] μορφήν του. Ἔστω καὶ καθυστερημένως, θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς ἐκ τῆς θέσεως ταύτης πάντας, ὅσοι εἶχαν τὴν καλωσύνην, διὰ βιβλιοκρισιῶν των, ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἔργον μου τοῦτο. Ὡς πρὸς τὴν ἔκπληξιν τοῦ φίλου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου κ. Valentin Georgesco[2], διατί συμπεριέλαβον εἰς τὰς πηγὰς τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου ἑλληνικὰ κείμενα ἐκδοθέντα εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, ἔχω ν' ἀπαντήσω, ὅτι ἀνέκαθεν τὸ νομοθετικὰ ταῦτα κείμενα τῆς φαναριωτικῆς περιόδου (1716 - 1821) τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας, συνταχθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, πηγάζοντα δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ βυζαντινῶν πηγῶν, ἐθεωρήθησαν ὡς στενῶς σχετιζόμενα πρὸς τὸ μεταβυζαντινὸν ἑλληνικὸν Δίκαιον. Ἤδη ὁ θεμελιωτὴς τοῦ βυζαντινοῦ Δικαίου Zachariä von Lingenthal, εἰς τὴν β' ἔκδοσιν (1877) τῆς Geschichte des griechisch - römischen Rechts, διὰ μακρῶν ἀσχολεῖται ἐν τῷ προλόγῳ του περὶ τοῦ μολδαβικοῦ πολιτικοῦ Κώδικος (1816 - 1817), παραθέτων μάλιστα καὶ μετάφρασιν εἰς τὴν γερμανικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ προλόγου τοῦ κώδικος τούτου καὶ ἐκφράζων τὴν λύπην του, διότι οἱ συντάκται τοῦ ἀστικοῦ Κώδικος ἐν Ἑλλάδι δὲν ἔλαβον τοῦτον ὑπ' ὄψιν[3]. Ἐπίσης εἰς πάντας τοὺς σχετικοὺς πίνακας τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου, τοὺς παρεμφερεῖς πρὸς τὸ Περίγραμμά μου, περιλαμβάνονται τὰ ἑλληνικὰ ταῦτα νομοθετικὰ κείμενα Μολδαβίας καὶ Βλαχίας: Ὁ Zachariä von Lingenthal, ἐν τῇ κλασικῇ αὐτοῦ Delineatio (1839), ὑπὸ τὸν ὑπότιτλον, ἐν σ. 85 ἑπ. Historia juris Graeci post captam a Turcis Constantinopolin (1453 - 1838) ἀναγράφει (σ. 98 - 99) τὰ παραδουνάβια ταῦτα νομοθετήματα. Ὁ ἴδιος, ἐν τῇ γ' ἐκδόσει

1. Λέγω «ὁριστικήν», διότι ὑπὸ ἁπλουστέραν μορφήν, ἄνευ παραθέσεως κειμένων καὶ μὲ πολὺ ὀλιγώτερα λήμματα, εἶχον δημοσιεύσει τὸ Περίγραμμα εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦτο, τ. ΚΒ', σ. 33 - 56, τ. ΚϚ', σ. 164 - 197 καὶ τ. ΚΗ', σ. 158 - 268.

2. Ἐν π. Révue des Études Sud-Est Européennes 6, 1968, σ. 163 - 165.

3. Νεώτεραι ὅμως ἔρευναι, ἰδίως τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐν JGR τῶν Ι. καὶ Π. Ζέπων, τ. VIII, σ. XIII, ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ Κῶδιξ οὗτος τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη ἦτο κατὰ τὰ 4/5 πιστὴ μετάφρασις τοῦ αὐστριακοῦ ἀστικοῦ Κώδικος τοῦ 1811.

(1892) τῆς Ἱστορίας του, ἀναγράφων τὰς πηγὰς τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, παραθέτει, ἐν σσ. 50 καὶ 51, τὸν Πολιτικὸν Κώδικα τῆς Μολδαβίας καὶ τὴν Νομοθεσίαν τοῦ Καρατζᾶ διὰ τὴν Βλαχίαν. Ἐπίσης ὁ καθηγητὴς Γ. Πετρόπουλος, ἐν τῷ μνημειώδει ἔργῳ του: Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου (1944) ἀναγράφει (σ. 276 ἐπ.) τὰ παραδουνάβια ταῦτα νομοθετήματα. Ἐν τῇ Συλλογῇ τῶν κειμένων τοῦ JGR τῶν Ἰω. καὶ Παν. Ζέπων (1931), ἐν τῷ 8ῳ τόμῳ, περιλαμβάνονται τὰ κείμενα τοῦ Κώδικος πολιτικοῦ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Μολδαβίας καὶ ὁ Πολιτικὸς Κῶδιξ τῆς Οὐγγροβλαχίας, ὁ δὲ καθηγητὴς Παν. Ζέπος ἐξέδωκεν αὐτοτελῶς τὸ Συνταγμάτιον Νομικὸν τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντου (1936) καὶ τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (1959). Τέλος ὁ ἐν Μολδαβίᾳ, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιθ' αἰ. ζῶν Ἕλλην δικηγόρος Κωνστ. Χρυσοκέφαλος συνέγραψε τὸ 1831 μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου [1].

Κατὰ τὴν διαρρεύσασαν ἑπταετίαν ἀνεῦρον 110 νέα λήμματα, εἴτε ἐκ νεωτέρων δημοσιεύσεων, εἴτε ἐκ παλαιοτέρων, αἵτινες εἶχον διαλάθει τὴν προσοχήν μου [2]. Νομίζω καλὸν νὰ τὰ δημοσιεύσω σήμερον, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ παύσω νὰ σημειώνω τὰ μεταγενεστέρως περιελευσόμενα εἰς γνῶσίν μου.

1. Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Χρυσοκεφάλου, πρβλ. ἐμὴν μελέτην ἐν τῷ περιοδικῷ τούτῳ, τ. ΛΓ' τοῦ 1964, σ. 185 - 205.

2. Ἐκ τῶν 36 πηγῶν τῶν προσθηκῶν μου, αἱ ἡμίσειαι ἀκριβῶς ἐδημοσιεύθησαν πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Περιγράμματος (1966).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

56α. Ἰάκ. Βισβίζης, Δικαστικαὶ ἀποφάσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκ τῆς νήσου Μυκόνου, ἐν ΕΑΙΕΔ 7 (1957) σ. 21 - 164.

58α. Ἰάκ. Βισβίζης, Τινὰ περὶ τῶν προικῴων ἐγγράφων κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐν ΕΚΕΙΕΔ 12, 1965 (1968), σ. 1 - 128.

101α. Νικ. Δαπόντες, Τὸ ἐν Ἄνδρῳ ἔθιμον «περὶ τῆς τύχης τῆς προικὸς λυθέντος τοῦ γάμου» (Πειραιεὺς 1930).

102α. Ἰω. Χ. Δελένδας, Οἱ καθολικοὶ τῆς Σαντορίνης (Ἀθ. 1949).

110α. Ἀνδρ. Θ. Δρακάκης, Ἡ ὁριζόντιος ἰδιοκτησία εἰς τὰς Κυκλάδας, ἐν ΕΕΝ 26 (1959) σ. 248 - 250.

161α. Στέφ. Δ. Καββάδας, Ἐνθυμήσεις καὶ χρονικὰ ἀπὸ παλαιοὺς κώδικας χωρίων τῆς Χίου, ἐν π. Χιακὴ Ἐπιθεώρησις 8 (1970) σ. 123 - 153.

161β. Στέφ. Καββάδας, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου, ἐν π. Χιακὴ Ἐπιθεώρησις 10 (1972) σ. 118 - 143.

162α. Λορ. Δ. Καΐρης, Ἱστορικά τινα περὶ τῶν ἐν Ἄνδρῳ νομικῶν ἐθίμων, ἐν π. Ἀνδριακὲς Σελίδες 1 (1958) τεῦχος 3, σ. 2 - 8.

191α. Νικ. Κ. Κατηφόρης, Εἰσαγωγικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ μελετητὴ τοῦ λευκαδίτικου Δικαίου, ἐν ἐφ. Λευκαδίτικες Σελίδες, φ. 2 καὶ 3 τοῦ 1961 (ἔτος Α').

195α. Ἀντ. Κατσουρός, Ναξιακὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τοῦ ιϛ' αἰῶνος, ἐν ΕΕΚΜ Ζ' (1968) σ. 24 - 337.

200α. Ι. Π. Κισκήρας, Ἀνέκδοτος διαθήκη ἐν Νάξῳ τοῦ ἔτους 1720, ἐν ΕΕΝ 24 (1957) σ. 852 - 855.

200β. Ἰω. Π. Κισκήρας, Ἡ σύμβασις μαθητείας ἐν τῇ Βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ (Ἀθ. 1968).

202α. Ντῖνος Κονόμος, Ἱστορικὲς σελίδες καὶ ἀνέκδοτα κείμενα (1571 - 1821), Ἀθ. 1971.

205α. Στυλ. Γ. Κορρές, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν Φράγκων τῆς Νάξου, ἐν BNJ 8 (1929 - 1930) σ. 266 - 305.

227α. Ἀλέξ. Χ. Μαμμόπουλος, Ἡ Ἤπειρος. Λαογραφικὰ - ἠθογραφικὰ - Ἐθνογραφικά. Τόμος Α' (Ἀθ. 1961).

234α. Ἰω. Μάρμορας, Ἱστορία τῆς νήσου Κερκύρας (Κέρκ. 1902).

246α. Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος - Ἐρωτόκριτος, ἐν Κρ.Χρ. 18 (1964) σ. 142 - 244.

246β. Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, Κρητικὰ συμβόλαια τῶν χρόνων τῆς Ἑνετοκρατίας, ἐν Κρ.Χρ. 19 (1965) σ. 111 - 145.

246γ. Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρᾶ (1538 - 1578), ἐν Κρ.Χρ. ΙΕ' - ΙϚ' (1961 - 1962) σ. 228 - 308.

247α. Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, Μικρὸς 'Ελληνομνήμων, τεῦχος Γ', ἐν 'Ηπ.'Εστ. 19 (1970) σ. 401 - 411, 533 - 539, 664 - 679 κλπ.

248α. Α. Μηλιαράκης, Προικοσύμφωνον Ναξιακὸν τοῦ 1533, ἐν π. 'Εστία τ. 26 (1886) σ. 58 - 60.

255α. Βασ. Μπαρᾶς, Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου 'Ηπείρου καὶ οἱ γειτονικές του περιοχὲς ('Αθ. 1966).

262α. Π. Νικολόπουλος - Ν. Οἰκονομίδης, 'Ιερὰ Μονὴ Διονυσίου ("Αθω). Κατάλογος τοῦ 'Αρχείου, ἐν Σύμμεικτα, Βασιλικοῦ 'Ιδρύματος 'Ερευνῶν. Κέντρον Βυζαντινῶν ἐρευνῶν. Τόμος πρῶτος ('Αθ. 1966).

275α. Νικ. Πανταζόπουλος, Π. Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θετταλομαγνησίαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν 'Επιστ. 'Επετηρίδι Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκον. 'Επιστημῶν, τ. ΙΔ' γ'. Χαρμόσυνον Δημητρίῳ Ι. Καρανίκᾳ (Θεσσαλ. 1967).

294α. Δημ. Πασχάλης, χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τῶν ἐν τῇ νήσῳ "Ανδρῳ χειρογράφων κωδίκων καὶ τῶν παραφύλλων παλαιῶν ἐντύπων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1193 μέχρι τοῦ 1853, ἐν 'Ανδριακὸν 'Ημερολόγιον 1930, σ. 24 - 84.

294β. Χ. Γ. Πατρινέλης, 'Ο Θεόδωρος 'Αγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του ('Αθ. 1966).

327α. Δημ. Γ. Σερεμέτης, 'Ανέλιξις τοῦ θεσμοῦ «audientia episcopalis» καὶ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ ἐν Βενετίᾳ (ἰδίᾳ κατὰ τοὺς 16ον - 18ον αἰῶνας). Μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων, ἐν 'Ηπ.'Εστ. 19 (1970) σ. 129 - 139, 290 - 300 καὶ 431 - 441.

349α. Βασ. Σφυρόερας, Κυκλαδικὰ ἔγγραφα ἐξ ἰδιωτικῶν συλλογῶν. Σειρὰ πρώτη - Ναξιακά, ἐν ΕΕΚΜ 5 (1965) σ. 635 - 667.

349β. Β. Τατάκης, Μία διαθήκη τοῦ 1764, ἐν 'Ανδριακὸν 'Ημερολόγιον 1929, σ. 75 - 76.

351α. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, 'Η ἀπάντησις τῆς δημογεροντίας Τήνου εἰς τὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἐρωτήματα τοῦ 'Υπουργείου Δικαιοσύνης, ἐν ΕΚΕΙΕΔ 14 (1967) σ. 207 - 214.

356α. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, "Εξ διαθῆκαι Παλαιῶν Πατρῶν ἀποκείμεναι εἰς Μονὴν 'Ομπλοῦ, ἐν π. 'Αθηνᾶ 71 (1970) σ. 18 - 46.

356β. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, 'Ανέκδοτα νομικὰ ἔγγραφα Πατρῶν τῆς τελευταίας Τουρκοκρατίας, ἐν π. 'Ερανιστὴς 8 (1970) σ. 54 - 73.

357α. Γιάννης Τσάρας, "Εγγραφα ἀπ' τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν π. Μακεδονικὰ 7 (1966 - 1967) σ. 245 - 263.

375α. 'Ιωσὴφ Χατζηδάκης, 'Η ἱστορία τῆς νήσου Μήλου ('Αθ. 1927).

377α. Γ. Χ. Χιονίδης, Τρεῖς Κανονισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Βεροίας κατὰ τὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν π. Μακεδονικὰ 10 (1970) σ. 97 - 141.

468α. Jos. Zhishman - Μελ. 'Αποστολόπουλος, Τὸ Δίκαιον τοῦ γάμου τῆς 'Ανατ. 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας, τ. Α' ('Αθ. 1912).

ΕΚΕΙΕΔ = 'Επετηρὶς Κέντρου 'Ερεύνης τῆς 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Δικαίου τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν (συνέχεια τῆς ΕΑΙΕΔ).

1 - *30α*

1456 (?). Συνοδικὴ ἀπόφασις πΚ. χορηγήσεως ἀδείας β' γάμου, μὴ λυθέντος τοῦ πρώτου, «*τῶν πραγμάτων ἀναγκαζόντων, ἵνα μὴ τὸ χεῖρον συμβῇ*...», ἐν Ἄνδρῳ,
ἐν *294α*, σ. 148 - 149.

«...Γυνή τις ἐπιπράσκετο καὶ δεινῶς ἠναγκάζετο, ἧς ὁ ἀνήρ, Δημήτριος... ἀπῆν διὰ τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ ἀφανὴς ἦν· ἐξωνήσατο δ' ὅμως αὐτήν, λαβὼν παρὰ Ἑβραίων ἀργύρια, Μανουήλ τις ἢ οἴκτου κινοῦντος αὐτὸν ἢ φιλίας ἢ χρείας καὶ ὅσα γυναικὶ ἐχρῆτο αὐτῇ καὶ ἐπαιδοποίησε μετ' αὐτῆς. Μετὰ δέ τινα χρόνου παραδρομὴν ἐπανῆκε καὶ ὁ πρώην ἀνὴρ αὐτῆς, ὁ Δημήτριος, καὶ εὑρὼν αὐτὴν συνοικοῦσαν τῷ Μανουὴλ καὶ παιδοποιοῦσαν μετ' αὐτοῦ, ἡσύχασε, μήτε αὐτὴν μήτε ἄλλην ἀγαγέσθαι θελήσας. ...ὁ δὲ Μανουὴλ ζητῶν ἱερολογηθῆναι τὴν γυναῖκα, ἐκωλύετο διὰ τὸν Δημήτριον. Ἐλθόντων δὲ τῶν αὐθεντικῶν διαταγμάτων, δεῖν πάντα χριστιανὸν τὸν ἔχοντα ὠνητόν, ἢ ἄνδρα ἢ γυναῖκα, ἢ ἀφεῖναι ἐλεύθερον κελευόντων ἢ πιπράσκειν Τούρκοις καὶ οὐχ ἑτέρῳ τινί, εἰς πλείονα κατέστη ἀνάγκην ὁ Μανουήλ, ἀνόσιον καὶ δεινὸν ἡγησάμενος, εἰ διαπράσαιτο αὐτὴν οἷς εἴρηται σὺν δυσὶ νεογνοῖς — ἔμελλον γὰρ κινδυνεύσειν περὶ τὴν πίστιν — μὴ δυνάμενος δὲ ἀφεῖναι αὐτὴν ἐλευθέραν, δι' ἃ ὤφελε τοῖς Ἑβραίοις χρέα κεφαλαίων καὶ τόκων, μίαν εὕρισκε μηχανὴν εἰς παραμυθίαν τοῦ κακοῦ, εἰ αὐτὴν ἱερολογηθείη. Καὶ δὴ προσδραμὼν ἐζήτησε παρὰ τῆς Ἐκκλησίας διάκρισιν, τὰς ἀνάγκας ἀφηγησάμενος. Ἐν ὡσὶ δὲν ἀνηνέχθη πάντα τῷ πατριάρχῃ, προκαθημένῳ συνοδικῶς... Εἰ οὖν ὁ Δημήτριος, ὥσπερ ἐξ ᾅδου εἰς τόνδε τὸν κόσμον ἐπανελθών, ᾑρεῖτο τὴν ἰδίαν ἀναλαβεῖν γαμετήν, ἐξῆν αὐτῷ καὶ εἶχεν ἂν τὸ καθόλου καλῶς· ἐπεὶ δὲ αὐτὸς μὲν οὐ βούλεται τοῦτο, ἡ δὲ γυνὴ οὐχ ὡς μοιχαλὶς συνῆλθε τῷ Μανουήλ, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς δουλείας, οὐδὲ ὁ Μανουὴλ τρόπον μοιχοῦ αὐτὴν ἠγάγετο, καὶ οὕτω ἴσως βέλτιον ἦν ἀπέχειν αὐτοὺς ἀλλήλων, τῶν δὲ πραγμάτων ἀναγκαζόντων, ἵνα μή τι χεῖρον συμβῇ, ...καὶ ἱερολογήθη τὸ συνοικέσιον».

2 - *51α*

1530. Δωρεὰ ἐνώπιον νοταρίου τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἐν τῷ χωρίῳ Καμάρι τοῦ Χάνδακος Κρήτης, ἡ ἀρχόντισσα Μ. Σ. μετὰ τοῦ υἱοῦ της Α. Σ. δίδουν ἐκ τοῦ μεριδίου τοῦ Ν. Σ. (υἱοῦ τῆς πρώτης καὶ ἀδελφοῦ τοῦ δευτέρου) εἰς τὸν Κλήμην Γ., ἡγούμενον τῆς μονῆς Καβαλλαρέας, λόγῳ δωρεᾶς ἓν ἀμπέλιον καὶ τμῆμα χωραφίου,
ἐν *262α*, σ. 289, ἀριθ. 91.

3 - *52α*

1533. Προικοσύμφωνον ἐν Νάξῳ, δι' οὗ προικοδοτεῖται καὶ ὁ υἱὸς ὑπὸ τῆς μητρός του,
ἐν *248α*.

4 - *57α*

1549. Σύμβασις μαθητείας ἐν Κρήτῃ παρὰ κουρεῖ καὶ ἰατρῷ «*τζιρόϊκο*» (χειρούργῳ),
ἐν *200β*, σ. 16 - 17.

«Ὁμολογῶ ἐγὼ Μ. Ντ. καλόγερος ...κατοικούμενος ἐν τῷ μοναστηρίῳ ἁγίου Γεωργίου... ὅτι ὁμπλιγκάρω τὸν υἱόν μου τὸν Α., οὗτος ἔναι πρεζέντες καὶ κοτέντος, νἄναι μαθητὴς μετὰ σένα τὸν μαΐστρο Κ. Μ. τὸν παρμπέρη καὶ ἰατρὸν τζιρόϊκον ἀπὸ δὰ καὶ εἰς χρόνους πρώτους, ἐρχόμενος ὅπου καὶ ἂν εὑρίσκεσαι, εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς πέλαγος, μετὰ σένα εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰς θελήματά σου καλὰ 'μπιστεμένος, ἀπιβούλευτος καὶ ἄκλεφτος· ὑπὲρ τῶν παραδομένων του πραγμάτων νἄμεθαν καὶ οἱ δύο ἀπηλογητές σου καὶ ἐσὺ νὰ ταγοποτίζῃς αὐτὸν καὶ καλλικώνῃς καὶ ἐνδύνειν κατὰ τὴν κοντετζιόν σου καὶ νὰ τόνε μανθάνῃς τὴν τέχνην σου εἰς ὅ,τι κατέχεις· νὰ τὸν ἔχῃς μαθημένον ἕως τὸ κομπλιμέντον τῶν λεγομένων χρόνων πέντε καὶ τότε νὰ τοῦ δίδῃς καὶ ὅλα τὰ σύνεργα τῆς τέχνης σου κατὰ τὴν ὀζάντζαν (= συνήθειαν)*· καὶ ὅταν σοῦ μισεύσῃ, νὰ τὸν παίρνῃς μὲ τὸν καβαλιέρον ἀπ' ὅπου ὑπάγει καὶ νὰ πέφτωμεν καὶ εἰς τὴν κατωγραμμένην πένα· καὶ πάλιν, κάμνοντας καλὰ αὐτὸς καὶ ἐσὺ δὲν τοῦ ἀτεντάρῃς* (= ἐκτελέσῃς) *νὰ πέφτῃς ἐσὺ εἰς τὴν κατωγραμμένην πένα καὶ νὰ σκοδέρνῃ* (= εἰσπράττῃ) *καὶ πάλι τὸ ἀνωγραμμένον δίκαιόν του ἀπὸ σένα διὰ τοῦ γαστάλδου, βάνοντας καὶ διὰ πένα ὑπέρπυρα ν' διὰ τὰ φουσᾶτα τῆς αὐθεντίας μας καὶ ἡ γραφὴ αὕτη εἰς τὴν δύναμίν της. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐγὼ ὁ ῥηθεὶς Κ. Μ. πρεζέντες καὶ κοτέντος εἰς ὅλα τὰ ἄνωθεν. μάρτυρες...».*
Σημ. Αὐτόθι (σ. 14 - 17) καὶ ἄλλαι τέσσαρες συμβάσεις μαθητείας τῶν ἐτῶν 1538 - 1549, τῆς περιοχῆς Ἐξώπορτα τοῦ Χανδάκου τῆς Κρήτης ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ συμβολαιογράφου Ἡρακλείου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρᾶ. Ἐπίσης ἐν 246γ, σ. 289 - 291 τρία ἄλλα σχετικὰ συμφωνητικὰ μαθητείας τῶν ἐτῶν 1538 καὶ 1564 τοῦ αὐτοῦ νοταρίου, τῆς αὐτῆς περιοχῆς.

5 - *57β*

1551. Σύμβασις μεταξὺ διδασκάλου καὶ πατρὸς μαθητοῦ, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης, ἐνώπιον νοταρίου Μιχ. Μαρᾶ, ἀπὸ 3 Ὀκτωβρίου,
ἐν *246γ*, σ. 254.

Ὁ διδάσκαλος *«τοῦ λογαριασμοῦ καὶ τοῦ καδέρνου... ὀπλιγάρεται... νὰ μαθητεύσω τὸν υἱόν σου τὸν Νικόλαν, ἤγουν νὰ γράφῃ φράγκικα γράμματα μαρκαταντέζικα* (= ἐμπορικὰ) *καὶ νὰ διαβάζῃ καὶ τὰ πιτάκια ὁποῦ ἐπιάσῃ καὶ τὸν ἄμπακον* (= ἀριθμητικὴν) *τῆς πραγματείας σοφιτζιέντε* (= ἱκανῶς) *καὶ τὸ καδέρνο τῆς σπετζηαλιτᾶς* (= εἰδικότητος), *ντόπιο* (= διπλογραφία) *μὲ τὸ τζορνάλε* (= ἡμερολόγιον), *νὰ τὰ μπαλαντζάρῃ* (= ἰσοζυγίζῃ) *καὶ ρεαφιτάρῃ* (= μεταφέρῃ) *εἰς λίμπρο καινούργιο»*. Ἡ ἀμοιβὴ ὡρίσθη εἰς 3 τζεκίνια βενέτικα χρυσᾶ, εἰς τρεῖς δόσεις.

Πρβλ. αὐτόθι, σ. 288, 289 καὶ 291 τρεῖς ἄλλας συμφωνίας μαθητείας τσαγγάρη, μουράρου (= κτίστου) καὶ ἰατροῦ τζηρόϊκου (= χειρούργου) τῶν ἐτῶν 1538 καὶ 1564 τοῦ ἰδίου νοταρίου.

6 - *59α*

1555. — Διαθήκη ἐνώπιον νοταρίου, ἐν τῷ χωρίῳ Τυλισσὸς τοῦ Ρεθύμνου Κρήτης, δι' ἧς ὁ ἡγούμενος τῆς Κερᾶς Καβαλλαρέας Κ. Γ. κληροδοτεῖ τὴν Μονὴν ταύτην μετὰ πάντων τῶν ὑπαρχόντων της εἰς τὴν Μονὴν Διονυσίου (Ἄθω), ὁρίζων τὸν τρόπον καθ' ὃν αὕτη θὰ διοικῆται,

ἐν *262α*, σ. 291, ἀριθ. 97.

7 - *59β*

1559. Σύμβασις τοῦ νοταρίου Πέτρου Καστροφύλακος, ἀπὸ 9 Μαρτίου, περὶ ἀναλήψεως θεραπείας ἀσθενοῦς, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης,

ἐν *246γ*, σ. 231 - 232.

Διὰ τῆς συμβάσεως ὁ *«μισὲρ Ἀντώνιος Ζερβός, ἀρωματάριος»*, ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν *«μὲ τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ καὶ μὲ τὰ ρημέντα του καὶ φαντίγαις* (= κόους) *τὲς ἐδικές του»* νὰ θεραπεύσῃ τὸν ἀντισυμβαλλόμενον, *«ἀπὸ ἀστένειαν εἰς τὰ χέρια καὶ εἰς τὰ ποδάρια»*, ἔναντι ἀμοιβῆς δουκάτων χρυσῶν τζεκινίων ἕξ, ἐξ ὧν τὰ δύο προκατεβλήθησαν τὰ δὲ ἄλλα τέσσαρα ἐδόθησαν εἰς παρακαταθήκην. Προθεσμία διὰ τὴν θεραπείαν 40 ἡμέραι. Ἐν περιπτώσει μὴ θεραπείας, θὰ κρατήσῃ ὁ ἰατρὸς μόνον τὰ δύο τζεκίνια, τὰ δὲ ἄλλα τέσσαρα θὰ ἐπιστραφοῦν εἰς τὸν ἀσθενῆ.

8 - *69α*

1568. Κατὰ Μάρτιον ἐξεδόθη φιρμάνιον τοῦ σ. Σελὴμ Β', δι' οὗ ἀπηγορεύετο ἡ ἐγκατάστασις μουσουλμάνων, στρατιωτῶν ἢ ἰδιωτῶν, ἐν Νάξῳ,

ἐν *27*, τ. Γ' (1968), σ. 240.

15 - 6 - 1973

9 - *80α*

1574. Συμβόλαιον τοῦ συμβολαιογράφου Σητείας Κρήτης Μάρκου Καλύβα, ἀπὸ 8 Αὐγούστου, δι' οὗ ὁ πατὴρ ὑπόσχεται νὰ κάμῃ, *«ὥστε ἡ θυγάτηρ του νὰ λάβῃ σύζυγον τὸν υἱὸν τοῦ ἀντισυμβαλλομένου, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ σύζυγός του, ἀποῦσα, νὰ ἐγκρίνῃ τὸ παρὸν συνοικέσιον»*,

ἐν *246β*, σ. 115.

10 - *84α*

1577. Χορήγησις διαφόρων προνομίων ἐκ μέρους τῆς Βενετίας ὑπὲρ τῆς Κερκύρας,

ἐν *234α*, σ. 277 - 278.

«...ἐστάλησαν ἐκ τῆς Κερκυραϊκῆς κοινότητος πρεσβευταὶ εἰς τὴν Ἐνετίαν ... ἵνα ἐπιτύχωσι... τὴν ἐπισφράγισιν τῶν προνομίων καὶ νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας νὰ πωλῶσι κατὰ προαίρεσιν τοὺς οἴνους αὐτῶν καὶ τὰ ἐκ τῶν ἰδιοκτησιῶν αὐτῶν προϊόντα, τοῦθ' ὅπερ κατώρθωσαν, τοῦ πρίγκηπος διατηρήσαντος μόνον δι' ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα τῆς ἐκτιμήσεως ἐπὶ τῶν μεταπωλητῶν... Δημοσιευθείσης διαταγῆς ἵνα τοῦ λοιποῦ οὐδεὶς δικαιοῦται νὰ ὑποχρεώνῃ τοὺς χωρικοὺς νὰ πωλῶσιν ἢ νὰ δίδωσι τὰ ζῷα αὐτῶν παρὰ τῇ ἐλευθέρᾳ ἰδίᾳ βουλήσει καὶ προαιρέσει...».

11 - *92α*

1581. Συμβόλαιον ἀπὸ 22 Ἰουνίου, τοῦ νοταρίου Σητείας Κρήτης, περὶ ἐπιστροφῆς ἀγορασθέντος ἀγροῦ ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ, πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ πωλητοῦ, λόγῳ προτιμήσεως,

ἐν *246α*, σ. 158 - 159.

12 - *92β*

1581. Συνυποσχετικὸν διαιτησίας, ἀπὸ 6 Ὀκτωβρίου, τοῦ συμβολαιογράφου Σητείας Κρήτης,

ἐν *246α*, σ. 162 - 163.

«...καὶ νὰ μὴν ἔχῃ ἀπελατζιὸν καμμίαν, κατὰ τὴν τάξιν τῶν βενέτικων, οἱ ὁποῖοι κριτάδες νὰ ἔχουσιν ἐξουσίαν γεμάτην, νὰ θωροῦσι πᾶσαν τους γραφήν, νὰ δίδουσιν ὅρκους, νὰ σηκώνουν μάρτυρας, νὰ παίρνουν τέρμενα καὶ νὰ ντουράρῃ τοῦτο τὸ κομπρομέσον ἕως ἡμέρες δέκα καὶ νὰ κάμνουσι ἀπόφασιν, ἢ νὰ εἶναι οἱ μερίδες ἢ νὰ λείπουν καὶ ἃ δὲ συμβάζονται οἱ λεγόμενοι κριτάδες, νὰ μποροῦν ἐκεῖνοι νὰ κράζουσι καὶ ἄλλον τέρτζον κριτὴν ὁποῦ νὰ μὴν ἔναι σουσπέτο τῶν μερίδων καὶ ὅ,τι κάμουν οἱ πλειότεροι νἆναι καλὰ καμωμένον».

13 - *93α*

1582. Συμβολαιογραφικὸν συμφωνητικὸν ἐν Σητείᾳ Κρήτης, ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου,
ἐν *246β*, σ. 126.
«Μὲ δύναμιν τοῦ παρόντο ἰστρουμέντο συβάζεται ὁ... μὲ τὸ... καὶ βάνει ἡ ἀφεντεία του τὴ φρεγάδα του καὶ ὁ μισὲρ Ν. βάνει τὴν τράταν του νὰ τὰ κρατοῦ καὶ νὰ τὰ γοδέρου σεμισιακά... πρεζέντε ἐδὼ καὶ ὁ Κ. Κ. καὶ ὀμπλιγάρεται νὰ τοὺς δουλέψῃ διὰ καραβοκύρης...».

14 - *93β*

1582. Συμβόλαιον τοῦ νοταρίου Σητείας Κρήτης Μάρκου Καλύβα, ἀπὸ 23 Ἰουλίου, περὶ ἀσκήσεως προτιμήσεως,
ἐν *246β*, σ. 125.
«Ἔστοντας καὶ ὁ Ι. Α. νὰ εἶχεν του ρενουντζιάρει ἡ... κερὰ Ζαμπία Κορνάρο ἕναν κομμάτιν ἀμπέλιν... ἀποὶ τό 'χε ἀγοράσει ἡ ἀφεντεία της στὸ Ἰνκάντος... ὡς φαίνεται μὲ ἰστρουμέντο... στὸ ὁποῖον ἀμπέλιν ἔστοντας νά 'ναι καβαλάρης ὁ εὐγενὴς ἄρχος μισὲρ Ἀνδρέας Κορνάρος... στὸ ὁποῖον πρετενδέρει νὰ εἶναι πρεφερίδος, διὰ τοῦτο ὁ λεγόμενος Ι. Α., γνωρίζοντας τὸ πρέπον καὶ τὸ δίκαιον, πῶς τοκάρει ἡ πρελατζιὸ τῆς ἀφεντείας του σὰν καβαλάρης, ὁ ὁποῖος ἄρχος ἐμέτρησε τοῦ αὐτοῦ Α. τὰ ὑπέρπιρα...».

15 - *95α*

1584. Πωλητήριον τοῦ συμβολαιογράφου Σητείας Κρήτης, ἀπὸ 2 Νοεμβρίου, περὶ πωλήσεως κτήματος,
ἐν *246α*, σ. 190 - 191.
(Τὸ τίμημα ὁρίζεται εἰς τὴν ἐτησίως καὶ αἰωνίως καταβολὴν ὡρισμένου χρηματικοῦ ποσοῦ, ἐπίσης εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ ἀγοραστοῦ νὰ προτιμᾷ τὸν πωλητὴν κατὰ τὴν πώλησιν τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς τοῦ κτήματος εἰς τὴν ἑκάστοτε τρέχουσαν τιμήν. Ὁ ἀγοραστὴς ἔχει τὴν ἐξουσίαν *«αἰωνίως μὲ τοὺς κληρονόμους του, στὸ πουλεῖν, χαρίζειν, προικίζειν καὶ τὰ ἑξῆς»*).

16 - *95β*

1584. Δήλωσις ἀπὸ 13 Νοεμβρίου, ἐν τῷ χωρίῳ Τραπεζόντα τῆς Σητείας Κρήτης χωρικοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν ἀγγαρειῶν καὶ φορολογιῶν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως, ὅτι εἶναι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἀνδρέου Κορνάρου, υἱοῦ τοῦ Βιτσέντζου,
ἐν *246α*, σ. 191.

«...μὲ δύναμιν τοῦ παρόντος ἰστρουμέντου κάμνω φανερὸ πῶς εἶμαι ἄνθρωπος τῆς ἀφεντίας σου, καὶ ἤμουν καὶ πάλι ξαναγράφουμαι ντὲ νόβο διὰ κάθα κονβενιέντε ρεσπέτο διὰ χρόνους πέντε ἐρχομένους καὶ καλὰ καὶ νὰ ἔχω κτισμένον σπίτι ἤγουν μετόχι στὴν γιουριντιτζιὸ καὶ χωράφια τῆς ἀφεντίας σου ντεραζὸν τῆς Τραπεζόντας καὶ πλερώνω σου ὅλα τὰ γραβάμε τὰ ὀρδενάρια τοῦ αὐτοῦ χωρίου, πάλι κοντετάρομαι νὰ κτίσω καὶ ἄλλον ἕνα σπίτι μέσα στὸ χωριὸ σὲ ὅποιον τόπον μοῦ ἀσενιάρει ἡ ἀφεντία σου, διὰ φερμέτζα πῶς πάντα ἐπλέρωνα καὶ πλερώνω καὶ πάλι θέλω πλερώνει ὅλα τὰ βάρητα τοῦ χωρίου Τραπεζόντας κατὰ τὸ συνήθι...».

17 - *95γ*

1585. Προικοσύμφωνον τοῦ συμβολαιογράφου Σητείας Κρήτης Μάρκου Καλύβα, ἀπὸ 13 Ἀπριλίου,
ἐν *246α*, σ. 193 - 196.
«...στὸ χωρίον Κάτω Πισκοπή... ὁ κὺρ Μιχέλης προμετέρει νὰ κάμῃ καὶ μὲ ἔργον νὰ τελειώσῃ ὅτι ἡ κυρὰ Μαργέτα, ἐκλεκτή του θυγάτηρ, νὰ θελήσῃ καὶ νὰ κοτενταριστῇ νὰ λάβῃ διὰ ἄνδραν της εὐλογητικὸν τὸν μισὲρ Φραντζέσκον υἱὸν νατουρὰλ τοῦ ἄνωθε εὐγενῆ ἄρχο Βιτζέντζο Κορνάρο καθὼς τὸ ὁρίζει ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ τῆς Ρώμης, τῆς ὁποίας του θυγατρὸς δίδει... καὶ διὰ προικίον αὐτῆς προμετέρει ἀπὸ τὴν σήμερον ὅλα του τὰ μισὰ καλὰ στάμπιλε καὶ μόμπελε καὶ ἀποθανόντας του νὰ εἶναι καὶ τ' ἀπομεινάρια ὅλα διὰ προικίον της, ἐβγάνοντας ὑπέρπ(υρα) διακόσια νά 'χῃ τῆς ἐξ(ουσί)ᾶς του αὐτὸς καὶ ἡ γυνή του... καὶ ἀποὶ τὸ μόντε τοῦ προικίου νὰ λογοῦνται χαρίσματα τοῦ γαμπροῦ ὑπέρπ. 800 καὶ τὸ ρέστος νὰ εἶναι προικιὰ ἀληθινὰ τῆς νύμφης... καὶ ἡ ...μητέρα τῆς νύμφης, ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ προμετέρει τὸ προικίον της... καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος ὁ ρηθεὶς εὐγενὴς ἄρχος τάσσει τοῦ ἄνωθε μισὲρ Φραντζέσκο τὸ μετόχι...».

18 - *95δ*

1587. Συμβόλαιον ἀπὸ 7 Ἀπριλίου, τοῦ συμβολαιογράφου Σητείας Κρήτης δι' οὗ πωλοῦνται *«ἐληὲς ρίζες τέσσερες βαλμένες στὸ περιβόλι τοῦ Κ.»*,
ἐν *246α*, σ. 205.

19 - *95ε*

1589. — Διαθήκη Κερκυραίου, ἐν Βενετίᾳ,
ἐν *247α*, σ. 535 - 537.
Διαθήκη ἰταλιστὶ τοῦ Θωμᾶ Μπαθᾶ, ζωγράφου, κερκυραίου. Μετάφρασις ἐκ-

δότου. «...διατάσσω ἵνα ἡ εἰρημένη σύζυγός μου Μαροῦλα εἶναι κληρονόμος πάντων τῶν ἀγαθῶν μου, ἂν παραμείνῃ χήρα, ἂν θὰ εἶναι ἀμέμπτου διαγωγῆς καὶ ἂν θὰ διάγῃ βίον παρθενικὸν ἢ ἂν θὰ πηγαίνῃ νὰ γίνῃ μοναχή...».

20 - 95ς

1591. Προικοσύμφωνον ἀπὸ 11 Σεπτεμβρίου, τοῦ συμβολαιογράφου Μάρκου Καλύβα, ἐν Σητείᾳ Κρήτης,
ἐν *246α*, σ. 239 - 244.
«...ἐκ τῶν ὁποίων τὰ χίλια ἐννοοῦνται ὡς χάρισμα εἰς τὸν ἀναφερθέντα γαμβρόν, τὰ δὲ ὑπολειπόμενα ἐννέα χιλιάδες ὑπέρπυρα νὰ εἶναι τὸ πραγματικὸν προικίον τῆς νύμφης... ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο μέρος ὁ... πατὴρ τοῦ εἰρημένου γαμβροῦ... εἰς τοῦτον ὑπόσχεται τὰ ἡμίση τῶν ἀγρῶν... Ὁμοίως καὶ ἡ... μήτηρ τοῦ... γαμβροῦ ὑπόσχεται ἀπὸ τώρα τὰ ἡμίση τῶν ἀγρῶν...».

21 - 100α

1602. Συμβόλαιον τοῦ νοταρίου Σητείας Κρήτης Μανέα Φιέτο, ἀπὸ 28 Ἀπριλίου, εἰς τὸ χωρίον Μπεράτι,
ἐν *246β*, σ. 144.
(Ὁ ἀδελφὸς ζητεῖ νὰ καταχωρισθῇ ἐν τῷ προικοσυμφώνῳ τῆς ἀδελφῆς του, ὅτι οὗτος συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ τὰς διατάξεις τοῦ προικοσυμφώνου ὑπὲρ τῆς ἀδελφῆς του).

22 - 100β

1603. Σύμβασις καλλιεργείας κτήματος ὡς *«μισιάρικου»*, ἐν Νάξῳ, ἐνώπιον νοταρίου Ἀντ. Λουρδᾶ,
ἐν *195α*, σ. 26 - 27.
«...τὸ πρῶτο μέρος ὁ... Φ. Γ. ... τὸ δὲ ἕτερο μέρος ὁ Β. Β. ὁμάδι μὲ τὴ συβίᾳ του τὴν Κ. καὶ ἔτζι πέφτου εἰς σὲ συνίβασι τὰ ἄνωθε μέρη καὶ λέγει ὁ μισὲρ Φ. πῶς ἔχει ἕνα περιβόλι δεντρολογημένο μὲ συκές, καρυὲς καὶ ἀχλαδιὲς καὶ μὲ τὸ νερόν του πᾶσα Σάββατο ἕνα βούλωμα εἰς τὸν τόπο τοῦ Α... τὸ δὲ ἕτερο μέρος ὁ ἄνωθε Β. καὶ ἡ συβία του ἡ Κ. ἔχουσι τρία κομμάτια σύμπλιο τοῦ ἄνωθε μισὲρ Φ., τὰ δύο κομμάτια εἶναι ἀπὸ γονικόν τως καὶ τὸ ἄλλο εἶναι ἀγοραστό... Τὰ ὁποῖα πράματα ὅλα τ' ἄνωθε θέλου συνιβαστικῶς καὶ δίδει ὁ ἄνωθε Φ. τοῦ ἄνωθε ἀντρόγινου διὰ μισιάρικα παντοτεινὰ νὰ λογοῦνται ὅλα τὸ ἕνα, μὲ τοῦτο ὁ ἄνωθε Β. νὰ τὸ κάμῃ καλὰ καὶ ἀρεσκούμενα, ν' ἀρέσῃ πᾶσα καλοῦ γεωργοῦ καὶ ὅτι σπόρους ὁποὺ θέλει βάλει νά 'ναι κρατημένος ὁ ἄνωθε ἄρχος νὰ τοὺς δίδῃ τὶς ἐμισούς, ἔτζι, χειμονικοὺς ὡσὰν καὶ καλοκαιρινοὺς καὶ οὕτω νά 'ναι κρατημένος ὁ ἄνωθε κοπιαστὴς νὰ τοῦ φέρνῃ... ἤγου ὅλα τὰ ἐμισὰ ὁποὺ 'θέλαν κάμει τ' ἄνωθε πράματα καὶ ἔτζι ὁμπλιγάρεται νὰ τὰ κάμῃ ὅλα τὸ ἕνα, νὰ γένῃ ἕνα περιβόλι καὶ νά 'ναι κρατημένος νὰ τὸ βλέπῃ καλὰ νὰ μὴ δὲν τὸ κλέβγου καὶ ὅποτες γένει ζημία νὰ τὴν ἐπηλογᾶται ὁ ἄνωθε κοπιαστὴς καὶ ὅποτες θέλει ἔλθει ὁ ἄρχος νὰ ἐμπορῇ νὰ τό 'χῃ σπίτι νὰ πορεύγεται καὶ νὰ ἐσυνδράμῃ εἰς ὅλες του τὶς δουλειὲς ὁπό 'χει... ὡσὰν περιβολάρης. Καὶ νά 'χῃ πάντα τὸ πρᾶμα ἀπαντημένο καὶ ἐβλεπημένο εἰς πᾶσα πρᾶμα καὶ ὅποτες τὸν ἤθελε εὕρῃ ἢ σὲ ἰνγκάνο ἢ σὲ κλεψιά, νά 'ναι πρίβος ἀπὸ τ' ἄνωθι πράματα χωρὶς κρίσι. Βάνου καὶ ἀλληλογία τῆς ἀφεντίας ἄσπρα χιλιάδες δύο. Ὁ ἀλληλογήσοντας νὰ τὰ ζημιώνεται καὶ πάλι ἡ γραφὴ νά 'ναι βέβαια καὶ ἀχάλαστη...».

23 - 107α

1611. Θέσις ἀφορισμοῦ ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Π., ἐπιθυμοῦντος νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ ὅρια ἀμπελῶνος καὶ κατοικίας, ἀφιερωθέντων ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Τ. Κ., εἰς τὴν Μονὴν Διονυσίου (Ἄθω), κειμένων εἰς τόπον Χάλαρα, εἰς Καστέλλι τῆς Παροικίας (Πάρου). Μεταβαίνει οὗτος ἐπὶ τόπου μετ' ἐπιτρόπων καὶ θέτει ἀφορισμὸν διὰ πάντα, ὅστις δὲν μαρτυρεῖ τὰ ὅρια τοῦ ἀμπελῶνος. Τὴν πρᾶξιν συντάσσει ὁ ἱερεὺς Σ. Β., νοτάριος καὶ οἰκονόμος Παροικίας,
ἐν *262α*, σ. 296, ἀριθ. 110.

24 - 113α

1623. Σύστασις τέλους 1 μέτρου οἴνου ἐπὶ ἀμπέλου ἐν Νάξῳ,
ἐν *195α*, σ. 51 - 52.
«...Τόσον ἡ μάννα ὡσὰν καὶ ἡ θυγατέρα καὶ μὲ καλήν τως ὄρεξι καὶ τελεύγου παντοτεινὰ παίδιων - παιδιῶν τως τὸ ἀμπέλι ὁποὺ τῶς εὑρίσκεται... καὶ σιάζονται ἔτσι οἱ λεγόμενοι νοικοκύροι καὶ πουλοῦσι ἕνα μέτρο κρασί, ἤγουν μίστατα δέκα τοῦ... παντοτεινὰ νὰ χρωστῇ νὰ δώνῃ τὸ λεγόμενο ἀμπέλι κρασὶ μίστατα δέκα, πᾶσα χρόνο πάντοτες ἐκεινοῦ καὶ ὅτινος ἀλλονοῦ ἤθελεν τὸ ἀφήσει. Κάμει δὲν κάμει τὸ αὐτὸ ἀμπέλι, νὰ εἶναι κρατημένοι νὰ τὰ χρεωστῇ νὰ τοῦ τὸ δίδῃ κάθε χρόνο... καὶ διὰ πληρωμὴ τοῦ λεγομένου τέλους τῶς ἐδίνει εἰς μετρητὰ τζικίνια δέκα... ἀκόμη λέγοντας νὰ παγαίνου καὶ εἰς τὸν ἀφέντη τὸν καδῆ νὰ τὸ κάμουν καὶ χοντζέτι..., Ἀκόμη βάζουν καὶ ἀνηλογίαν (= ἀλληλογίαν) τῆς ἀφεντίας ἄ(σπρα) 1000 ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὰς ζημιώνεται τὰ ἐμισὰ τοῦ ἀφέντη καδῆ καὶ τὰ ἐμισὰ τοῦ ἀφέντη μπέγη καὶ πάλε ἡ παροῦσα νὰ εἶναι στερεά, βεβαία καὶ ἀχάλαστη...».

25 - *115α*

1631. Χάττι-σερίφ σ. Μουράτ, διὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους,
ἐν *280, σ.* 405.

26 - *116α*

1634. Ἀβαντάριον τῆς Νάξου, ἐνώπιον νοταρίου,
ἐν *58α, σ.* 78 - 79.
«...Ἀβαντάριο κάνω ἐγὼ Α. Γ. μὲ τὸ θέλημα τῆς μητέρας μου τῆς κερὰ Μ. θυγατρὸς τοῦ ποτὲ... Α. Κ. τὰ ὅσα πράγματα ἤγουν προῖκα θέλουμε νὰ δόσομε τῆς ἀδελφῆς μου, ὀνόματι Φ... ἔπειτα, ἀρχὴ τὴν κάμαρα ποῖ καθούμεστα μὲ τὸ μαγατζὲ ἀπὸ κάτω καὶ τὸ ἀγέρα, ὁποῦ εἶναι ἀπόξω ἀπὸ τοῦ γιαλοῦ, ἀπὸ τὴν σήμερα ἐδικά της... Ἀπὸ τὸ λειβάδι νὰ πέρῃ ἡ μάνα μου δύο μόδια ψωμὶ ὄνταν εἶναι χειμωνικό, ἕως ποῦ νὰ ζῇ καὶ ἀποθανόντας της νὰ μὴν ἔχῃ κανεὶς πλέο νὰ κάμῃ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα πράγματα ὁποῦ νὰ ἔχῃ ἡ μάνα μου, ἤγου ἀπὸ βλησίδια τῆς κασέλας, ὁποῦ δὲν τὰ ξέρω ἐγώ, νὰ εἶναι ἐδικά της... βάνουμε καὶ ἀντιλογία ρεάλια 150, εἴ τις ἀντιλογήσῃ εἰς περὶ τοῦ ὅλου, τὸ ἥμισυ τοῦ Μπέη καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ Καδῆ τοῦ τόπου... Ἀβαντάριο καὶ προικοσύμφωνο ὅλο κερὰ Φ. τῆς Κ. καὶ μάστρο Γ. Τ. τοῦ Κρητικοῦ τοῦ Β.».

27 - *128α*

1644. Διαθήκη ἐν Νάξῳ, ἐνώπιον τοῦ πρωτονοταρίου.
ἐν *205α, σ.* 275 - 277.
Ἡ διαθέτις, *«...καὶ διατὶ βλέπει πῶς ἡ ἀρχοντοπούλα της δὲν τεκνογονεῖ, μήτε κάμνει παιδία, θέλει καὶ λέγει ὥστε ὅτι, ἂν ἴσως καὶ ἡ αὐτὴ* (θηγάτηρ της) *ἤθελεν ἀποθάνει ἄκληρη, μὴ ἔχοντας παιδία νόμιμα ἐκ τῆς σαρκός της, ἡ προύκα ὅλη ἐκείνη νὰ πηγαίνῃ εἰς ταῖς δύο ἐκκλησίαις ἤγουν...».*

28 - *128β*

1644. Διὰ συμβολαιογραφικῆς πράξεως, ἐν Νάξῳ,
ἐν *205α, σ.* 277 - 278.
τρεῖς μάρτυρες... *«προσωπικῶς ἐστάθησαν ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ φανεροῦ νομικοῦ καὶ τῶν κάτωθεν ἀξιοπίστων καὶ παρακαλετῶν μαρτύρων... μαρτυροῦν, ὁμολογοῦν καὶ καθαρότατα λέγουσιν ὅτι ἀποζηόντα της ἡ εἰρημένη ἀρχόντισσα... ἀφῆκεν διὰ παντοτεινόν της μνημόσυνον καὶ ψυχικὴν σωτηρίαν αὐτῆς, τοῦ συμβίου της καὶ γονέων της τὸ ἀμπέλι (ποὺ) ἔχει στὸ νησὶ Σάντα Ἐρίνη... εἰς τὴν λεγομένην Ἐκκλησία...».*

29 - *129α*

1645. Σύμβασις «παντοτεινῆς κουντουβερνίας» χωραφίων, ἐν Νάξῳ,
ἐν *205α, σ.* 278 - 279.
«...καὶ ἀπάνω στὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ὁ... Χ. μετὰ τοῦ Γ. Γ. καιροὺς περασμένους ἔκαμαν συβασμὸν τέλειον καὶ σωστὸν παντοτεινῆς κουντουβερνίας κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου μας, νὰ δουλεύῃ ὁ Γ. τὸ πρᾶγμα πάντα τιμημένα καὶ ἀρεσκόμενα καὶ εἰς τὸ ξαπεστήλι ὁ αὐθέντης μας ὁ Θεός, νὰ μοιράζουν ἴσια τόσον στὸ χειμονικὸν ὡσὰν καὶ καλοκαιρινῶν μὲ ἐγκράτειαν τῶν κοπιαστάδων, νὰ φέρνουμε ἐξόδαις τους τὴν ἐντράδα στὸ μαγαζὶ τοῦ ἄνωθι Κ. καὶ διαδόχων του. Καὶ εἰς καιρὸν μοιρασιᾶς, ποῦ νὰ συβάζονται ταυτὰ μέρη νὰ χαλάσουν τὴν αὐτὴν κουντουβερνιὰ παντοτεινή, νὰ πέρνῃ ὁ... Κ. τὰ τρία κάρτα τοῦ χωραφίου καὶ ὁ Γ. τὸ ἕνα... Μὲ ξεκαθαροσύνην ὅποτες δὲν τὸ δουλεύουν καλὰ καὶ ἀρεσκούμενα τὰ λεγόμενα χωράφια ὁ Γ. καὶ οἱ διάδοχοί του, νὰ χάνουν ἐξ ἀποφάσεως τὴν πάρτην τος καὶ κόπους τος, ν' ἀποξενώνονται παντάπασιν...».

30 - *134α*

1648. Σύστασις συμβάσεως ἐντριτίας, ἐν Νάξῳ,
ἐν *195α, σ.* 157 - 159.
«...συμφωνοῦν καὶ ταιριάζουν τὰ ὅμοια μέρη... δίνοντάς του καὶ τὸ προειρημένον ἀμπέλι τοῦ λογαριασμοῦ τῆς Σταματικῆς διὰ νὰ τὸ κάμῃ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ τὸ ἔχουν πάντοτε στὸν ὅμοιον τρόπον καὶ τοῦτο καβαλλαρικὸν ἀπὸ τρίτου ὡς καὶ τὸ πρότερον... αἰωνίως καὶ κληρονομικῶς εἰς τὸν ἄπαντα καὶ μετέπειτα αἰῶνα, δουλεύοντας καὶ τὰ δύο εἰς ἕνα μέτρος καὶ εἰς ἕνα ἀριθμό, χαλῶντας τοὺς τράφους καὶ κάνοντας τὰ δύο ἕνα καὶ βαστῶντας τα καλὰ φραγμένα καὶ ἀπαντημένα καὶ καματεύοντας καὶ καλλιεργώντας τα καλὰ καὶ ἐμπιστεμένα ποὺ νὰ ἀρέσουν πᾶσα καλοῦ γεωργοῦ· τὰ πάντα μὲ κόπους καὶ ἔξοδές τους καὶ νὰ φυτεύουν καὶ ὅ,τι χωράφι θέλει εἶσται μέσα εἰς αὐτὸ ὅσον εἰμπορεῖ νὰ γένῃ ἀμπέλι καὶ νὰ τὸ βαστοῦν πάντα ἀμπέλι καλὰ κυβερνημένο· καὶ ὅταν θὲ νὰ φτειάνουν τὸ πατητῆρι, νὰ βοηθοῦν οἱ πατέρες τὴν ἐμισὴν ἔξοδον. Εἰς δὲ τὸν καρπὸν νὰ προσκαλοῦν τοὺς πατέρες νὰ θωροῦν καὶ νὰ λαβαίνουν τὸ δίκαιόν τους, ἤγουν ἀπὸ τρίτου, οἱ κοπιασταὶ τὰ δύο τοῦ εἰσοδήματος καὶ τὸ μοναστῆρι τὸ ἕνα... τὸ δὲ χαράτζι νὰ πληρώνῃ τὸ μοναστῆρι... καὶ ἂν κανένα καιρὸν ὁ κοπιαστὴς ἢ οἱ κληρονόμοι του δὲν ἐθέλαν δουλεύει τὸ πρᾶγμα καλὰ καὶ νὰ πέσουν σὲ σκάνδαλο, νὰ στέκῃ στὸ θέλημα τῶν πατέρων νὰ τὸ μοιράζουν ἐκ τρίτου, νὰ μένουν τὰ δύο στὴν ἐκκλησία καὶ τὸ ἕνα τοῦ κοπιαστὴ καὶ ἔτζι παίρνονται καὶ τὰ μέρη νὰ φυλάξουν ὅ,τι

ἐδῶ ταιριάξουν εἰς ποινὴ τῶν κρατούντων ριάλια δέκα ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὰ ζημιοῦται...».

31 - *134α*

1648. Ἀπόφασις ἐπισκοπικοῦ δικαστηρίου Μυκόνου τῆς 2 Νοεμβρίου, περὶ ἀμφισβητήσεως κληρονομικοῦ δικαιώματος,
ἐν *56α*, σ. 33 - 47.
(Ἡ ἀπόφασις δέχεται, ὅτι ἡ κληρονομία ἀποτελεῖται ἀπὸ γονικὰ πράγματα καί, κατὰ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου, μὴ ὑπαρχόντων τέκνων κατὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου, ταῦτα κληρονομεῖ ὁ πλησιέστερος συγγενὴς τῆς συζύγου καὶ ὄχι ὁ ἐπιζῶν σύζυγος).

32 - *138α*

1651. Προικοσύμφωνον ἐν Νάξῳ, ἐνώπιον ἱερέως καὶ δύο μαρτύρων,
ἐν *195α*, σ. 255 - 257.
«...καὶ ἔτζι πρεμετάρου τὰ δύο μέρη ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἂν ἀποθάνου μὲ δίχως παιδιά, νὰ κλερονομᾶ ὁ ἕνας τὸν ἄλλον...».

33 - *139α*

1652. Δάνειον ἐπὶ ὑποθήκῃ, ἐν Νάξῳ,
ἐν *195α*, σ. 167 - 169.
(Δανείζει ὁ ἡγούμενος Ἰησουϊτῶν Νάξου γυναῖκα ἐπὶ ὑποθήκῃ προικώου κτήματος, τῇ συναινέσει τοῦ ἀνδρός, διὰ μίαν τριετίαν. Ὁ ἀνὴρ ἀναλαμβάνει νὰ καλλιεργῇ τὸ κτῆμα δι' ἐξόδων του καὶ νὰ δίδῃ εἰς τὸν δανειστὴν τὰ 3/4 τῶν προϊόντων. Ἐὰν μετὰ τὴν τριετίαν οἱ δοθέντες καρποὶ δὲν ἐπαρκοῦν πρὸς ἐξόφλησιν τοῦ δανείου, θὰ γίνεται ἐκτίμησις τοῦ κτήματος καὶ θὰ θεωρῆται τοῦτο πωληθὲν εἰς τὸν ἡγούμενον, ὑποχρεούμενον νὰ καταβάλῃ τὸ ὑπόλοιπον.)

34 - *145α*

1662. Πώλησις ἀκινήτου ὑπὸ δύο ἀνηλίκων ἀδελφῶν, ἐν Νάξῳ,
ἐν *195α*, σ. 185 - 188.
«...οἱ ἄρχοντες οἱ σύντιχοι ὡσὰν ἀπὸ τὸ ὀφφίκιόν τωνε ἐπιτροπικοὶ τῶν ὀρφανῶν ὅλωνῶν, ἐδώκασι θέλημα νὰ γένῃ αὐτὴ ἡ πουλησία τοῦ ἄνωθε περιβολίου...».

35 - *145β*

1662. Ἀπόφασις ἀρχιεπισκόπου Σίφνου καὶ Μυκόνου, ἀπὸ 24 Ἰουνίου, περὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς μοναχοῦ,
ἐν *56α*, σ. 52 - 54.
(Ἡ ἀπόφασις διατάσσει τὴν διανομὴν τῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ εἰς τοὺς δύο ἐγγόνους τοῦ μοναχοῦ, οὐδὲν δὲ εἰς τὴν μονὴν τῆς μετανοίας τοῦ μοναχοῦ).

36 - *145γ*

1662. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπου Μυκόνου, ἀπὸ 18 Δεκεμβρίου, περὶ ἀμφισβητήσεως κληρονομικοῦ δικαιώματος,
ἐν *56α*, σ. 55 - 61.
(Ὁ ἐνάγων, ἀδελφὸς τοῦ θανόντος συζύγου, ζητεῖ νὰ λάβῃ ὁλόκληρον τὴν κληρονομίαν τοῦ ἀδελφοῦ του, γονικὴν καὶ ἐλευθέραν, ὡς καὶ τὴν συσταθεῖσαν προῖκα πρὸς τὸν ἀποβιώσαντα ἀνεψιόν του, ἀποκλειομένης τῆς ἐναγομένης χήρας τοῦ συζύγου καὶ μητρὸς τοῦ υἱοῦ, ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κληρονομιῶν· ἡ ἀπόφασις δέχεται τὴν ἀγωγήν, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως εἰς ἀμφότερα τὰ προικοσύμφωνα *«κοντετζιό»* ὡς πρὸς τὴν τύχην τῆς προικὸς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου).

37 - *152α*

1663. Ἀπόφασις Ἐπισκοπικοῦ δικαστηρίου Μυκόνου ἀπὸ 28 Ἀπριλίου, περὶ διαζυγίου καὶ διατροφῆς,
ἐν *56α*, σ. 61 - 63.
(Ἀπορρίπτεται ἡ ἀγωγὴ περὶ διαζυγίου τοῦ συζύγου, παρέχεται δὲ εἰς τὴν σύζυγον τὸ δικαίωμα νὰ λαμβάνῃ προσωρινῶς εἰς τὴν νομὴν καὶ κατοχήν της τὴν κινητὴν καὶ ἀκίνητον περιουσίαν τοῦ συζύγου, πρὸς διατροφήν της, μέχρι τῆς ἐπανόδου τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὸν συζυγικὸν οἶκον).

38 - *153α*

1664. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπου Μυκόνου, ἀπὸ 16 Αὐγούστου, περὶ προσβολῆς διαθήκης,
ἐν *56α*, σ. 65 - 67.
(Ἡ ἀπόφασις δέχεται, ὅτι τὸ ἀδιάθετον μέρος τῆς κληρονομίας περιέρχεται εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμους τοῦ ἀποβιώσαντος).

39 - *154α*

1665. Περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ φεουδάρχου Ἰακώβου Μπαρότζη, ἐν Νάξῳ,

ἐν *146*, σ. 13 - 14. Πρβλ. καὶ *27*, τ. Γ', σ. 295.

«Τὸ ἄνω λεγόμενο χωριὸ (Φιλώτι) *ἔχει μίαν ἐκκλησίαν, τὴν λέσιν ἡ Παναγιά, καὶ εἰς τὰ τριγυροτρίγυρά της ἡ ἁγία Παρασκευὴ καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης καὶ ὁ ἅγιος Θόδωρος, τὴν ὁποία δὲν τὴν (ὁ)ρίζει κανένας μητροπολίτης μηδὲ ἀπὸ τοῦ χωριοῦ τσ' ἀνθρώπους, μόνο ὁ ἄρχος τοῦ χωριοῦ ὁποῦ βάνει καὶ ἐβγάνει παπᾶ ὅποιο τοῦ φανῇ ἐκεινοῦ. Καὶ οἱ ἄνωθεν ἄνθρωποι τοῦ χωριοῦ δὲν ἐμποροῦσι ποτὲ μήτε νὰ κτίσουν σπίτια, μηδὲ νὰ παρεβγάλου σπίτια, μηδὲ νὰ γυρίσουν πόρτα καὶ παραθύρι ἀπὸ ἄλλη μεριὰ τῶ σπιτιῶ τως, μόνο νὰ παίρνουν θέλημα τοῦ ἀφεντότοπου ὁποῦ θέλει ὁρίζει τὸ αὐτὸ χωριὸ καὶ τὸν τόπο. Καὶ ὅλα τὰ σπίτια πληρώνωσι πᾶσα χρόνο ἀπὸ ἔκπαλαι τέλος. Καὶ κάποια πράγματα χωράφια καὶ ἀμπέλια, πρεγάρδια λεύτερα πλερώνουσι κάθε χρόνο τέλος ὄρνιθες, πετεινόπουλα, καπόνια, σολδία, πέρπυρα καὶ ἄλλα πράμματα, ...καὶ πάλιν τὴν σήμερον ὅταν χτίσῃ τινὰς κανένα σπίτι ἔρχεται καὶ εὑρίσκει τὸν ἄρχον τοῦ χωριοῦ καὶ συμβιβάζονται πόσον τοῦ δώνει διὰ τὸ θέλημα ὁποῦ θὲ νὰ πάρῃ, καὶ ὕστερα τοῦ βάνει ὁ ἀφεντότοπος τὸ τέλος τοῦ σπιτιοῦ ἐκεινοῦ ὁποῦ θέλει κτίσει ὅ,τι τοῦ φανῇ κατὰ τὰ σπίτια ὁποῦ θέλει τοῦ δώσει θέλημα νὰ κτίσῃ. Καὶ ὅσα σπίτια καὶ πράμματα δὲν θέλου δώνει τὸ τέλος τως, εἶναι εἰς τὸ χέρι τοῦ ἄρχου νὰ τὰ πάρῃ, νὰ τὰ πουλήσῃ, νὰ τὰ χαρίσῃ, νὰ τὰ χαλάσῃ, νὰ τὰ κάμῃ ὡς θέλει καὶ βούλεται. Καθὼς καὶ ὅσα χωράφια καὶ ἀμπέλια ἐντριτεμμένα καὶ μισάρικα δὲν θέλου τὰ κάνουμε καλὰ καὶ θέλουσι τὰ ἀφήσει νὰ χερσέψου καὶ ὁ ἄρχος δὲν παίρνει ἐντριτεία ἔχει καὶ εἰς ὅλα αὐτὰ ἐξουσία ὁ ἄνωθεν ἄρχος νὰ τὰ κάνῃ ὡς θέλει, καθὼς γράφομεν».*

40 - *155β*

1665. Ἀπόφασις ἀρχιεπισκόπου Σίφνου καὶ Μυκόνου, ἀπὸ 2 Αὐγούστου, περὶ ἀκυρώσεως προικοσυμφώνου,

ἐν *56α*, σ. 74 - 75.

(Ἀκυροῦται προικοσύμφωνον λόγῳ ἀχαριστίας τοῦ προικολήπτου, ἀρνουμένου νὰ καταβάλῃ τὰ λύτρα ἐξαγορᾶς τοῦ κυρίου τῶν προικοδοτηθέντων, αἰχμαλωτισθέντος *«ἀπὸ γαλιόττες τούρκικες»*).

41 - *186α*

1671. Ἀβαντάριον τῆς Νάξου, ἐνώπιον νοταρίου,

ἐν *58α*, σ. 79 - 81.

«...Ἀβαντάριο, ὁποῦ τὴν σήμερον κάνει ὁ μισὲρ Τ. Β. μὲ τὴν συμβίαν του τὴν κερὰ Τ. πρὸς τὴν θυγατέραν τος τὴν κερὰ Κ. εἰς τὰ ὅσα τὴν πουρκοδοτίζουν... ἔπειτα διὰ πουρκὶ καὶ εἰς ὄνομα προίκας τῆς δόνομεν... ἀκόμη τὸ ἐργαστήρι, ὁποῦ ἔχω εἰς τὴν... ὡς καθὼς εὑρίσκεται μαζὶ μὲ τὰ μέσα, τὸ ὁποῖον νά το ἔχομεν μαζὴ ἕως φόρους ζωῆς μου, καὶ ἀποθανόντος μου, νὰ εἶναι ὅλο ἐδικόν της... ἀκόμη... Ἀπὸ δὲ τὸ ἕτερον μέρος τὰ ὅσα πουρκοδοτίζω ἐγὼ ὁ παπὰ Γ. Μ. μὲ τὴν πρεσβυτέραν μου πρὸς τὸν υἱόν μας τὸν Μ... Κάνωμεν καὶ κοντετζιόναις τῶν ἄνωθέν μας παιδιῶ, ἀνίσως καὶ κάμου παιδία ἐκ τῆς σαρκός τος, νὰ εἶναι τὰ αὐτὰ πράματα τῶν παιδιῶ τος· εἰ δὲ καὶ ἐθέλαν ἀποθάνει ἄτεκνοι... νὰ στρέφωνται εἰς τοὺς πλειὸ πρόσιμους ἐδικούς· πάλι καὶ ἐθέλαν κάμουν παιδιὰ καὶ ἐθέλαν ἀποθάνουν νὰ εἶναι τὰ αὐτὰ πράματα πάλι εἰς τοὺς πρόσιμους ἐδικούς. Βάνομεν καὶ ἀντιλογία τῆς ἀφεντείας εἰς τὸ μέσον μας ρεάλια 200, ὁ ἀντιλογήσας νὰ ζημιώνεται καὶ πληρώνοντας τὴν πέ(ν)αν καὶ μὴ πληρώνοντας, τὸ παρὸν νὰ εἶναι βέβαιον καὶ ἀχάλαστον...».

42 - *187α*

1672. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπου Μυκόνου, ἀπὸ 2 Μαΐου, περὶ ἀπαιτήσεως δανείου,

ἐν *56α*, σ. 83 - 84.

(Ὁ ἐνάγων δανειστὴς ζητεῖ νὰ λάβῃ κατὰ κυριότητα ὡρισμένον ἀκίνητον τῆς ὀφειλέτιδος ἐναγομένης. Διὰ τῆς ἀποφάσεως γίνεται τοῦτο δεκτὸν καὶ διατάσσεται νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ ἀξία τοῦ ἀκινήτου καὶ ἐὰν μὲν ἡ ἀξία ἦτο μεγαλυτέρα τοῦ δανείου, νὰ πληρώνῃ ὁ δανειστὴς τὴν διαφοράν, ἐὰν δὲ ἡ ἀξία ἦτο μικροτέρα, νὰ παραμένῃ ἡ ἐναγομένη ὀφειλέτις τοῦ ὑπολοίπου).

43 - *189α*

1673. Ἀπόφασις τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως Παναγιωτάκη Νικουσίου, δι' ἐπιτρόπων, ἐν Μυκόνῳ, ἀπὸ 14 Ἰουλίου, περὶ ἀποδόσεως προικός,

ἐν *56α*, σ. 87 - 89.

(Ἡ ἐναγομένη εἶχε συστήσει προῖκα εἰς τὴν θυγατέρα της διὰ τὸν μετὰ τοῦ ἐνάγοντος γάμον της. Τὸ προικοσύμφωνον ἦτο *«διπλοκοντετζιναρισμένο»* κατὰ τὰ *«κοσουέτα τοῦ παρόντος νησίου»*, δηλ. περιεῖχε τὸν διπλοῦν ὅρον, ὅτι ἐὰν ὁ γάμος ἀποβῇ ἄνευ τέκνων, ἢ καὶ ἂν γεννηθῇ τέκνον, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀποθάνῃ ἄνευ κατιόντων, ἔστω καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ γονέως, ἡ προὶξ νὰ περιέρχηται εἰς τοὺς πλησιεστέρους συγγενεῖς τῆς γραμμῆς, ἐξ ἧς ἡ προίξ, οὐχὶ δὲ εἰς τὸν ἐπιζῶντα σύζυγον. Ὁ τελευταῖος λαμβάνει καὶ μικρὸν χρηματικὸν ποσόν, συμφώνως πρὸς τὸ προικοσύμφωνον, *«ψυχικόν»*).

44 - *189β*

1673. Ἀπόφασις τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως Παναγιωτάκη Νικουσίου, δι' ἐπιτρόπων, ἐν Μυκόνῳ, ἀπὸ 12 Αὐγούστου, περὶ ἀποζημιώσεως δι' ἀνθρωποκτονίαν,
ἐν *56α*, σ. 89 - 92.
(Ἡ ἀπόφασις ὁρίζει νὰ δώσῃ ὁ ἐναγόμενος, φονεὺς τοῦ πατρὸς τοῦ ἀνηλίκου ἐνάγοντος, ἀμέσως μὲν 20 ρεάλια πρὸς διατροφήν του, μετὰ δὲ τὴν ἐνηλικίωσίν του ἕτερα 40, ὅπερ ἀποτελεῖ μᾶλλον ποινὴν τοῦ ἐναγομένου, ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀποζημιώσεως τοῦ ἐνάγοντος).

45 - *191α*

1674. Ἀπόφασις Βοεβόδα Μυκόνου, ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἀπὸ 25 Ἀπριλίου, περὶ πωλήσεως προικῴου ἀκινήτου ὑπὸ τοῦ ἀνδρός, συναινέσει τῆς γυναικός,
ἐν *56α*, σ. 94 - 96.
(Ἡ μὴ *«κοντετζιονάδα»* προὶξ ἐπιτρέπεται ν' ἀπαλλοτριωθῇ ἐφ' ὅσον συναινεῖ εἰς τοῦτο καὶ ἡ σύζυγος, ἥτις, συνεστῶτος τοῦ γάμου, εἶναι ἡ κυρία τῆς προικός, τοῦ ἀνδρὸς ἔχοντος ἐπ' αὐτῆς δικαίωμα ἐπικαρπίας).

46 - *191β*

1674. Δάνειον ἐν Νάξῳ,
ἐν *195α*, σ. 225 - 228.
(Ἡ ὀφειλέτις παραδίδει εἰς τὸν δανειστὴν ὅλην τὴν ἀκίνητον περιουσίαν της, ὅστις τοῦ λοιποῦ θὰ εἰσπράττῃ τὰ προϊόντα τῆς γῆς, τὰ μισθώματα κλπ., θ' ἀποδίδῃ δὲ ταῦτα ἅμα τῇ καταβολῇ ὑπὸ τῆς ὀφειλέτιδος ἢ τῶν κληρονόμων της τμήματος τοῦ χρέους της ἐκ ρεαλίων 110, διότι τὰ ὑπόλοιπα ρεάλια 100 θὰ συμψηφισθοῦν πρὸς τὰς εἰσπράξεις ἐκ μέρους τοῦ δανειστοῦ τῶν εἰσοδημάτων τῶν ἀκινήτων).

47 - *192α*

1675. Δωρεὰ ἐν ζωῇ, ἐν Νάξῳ,
ἐν *195α*, σ. 228 - 232.
«...ἡ Γ. Γ. ...καὶ γνώμην ἀβίαστον κάμνει δυνατὴν καὶ ἀκατάλυτον ντονατζιόνε πρὸς τὸν ...ἀξάδελφόν της Ν. Γ. τὰ κάτωθεν ὀνοματισμένα ὑποστατικὰ πό 'χει καὶ τῆς εὑρίσκονται ἀπὸ προικιὸ ἐδικό της... διὰ πολλὲς χάρες καὶ καλωσύνες ποὺ ἀπ' αὐτὸν ἔχει γνωρισμένες καὶ διὰ τὸ σιμότερον τῆς συγγενείας... Ὁ δὲ Ν. Γ. δεχόμενος τὴν καλήν της προθυμίαν καὶ τὸ σπλάγχνος τῆς συγγενικῆς ἀγάπης ὑπόσχεται καὶ αὐτὸς ἀπὸ ἄλλον μέρος εἰς εὐχαρίστησιν καὶ ἀντιχάριταν τοῦ αὐτοῦ δωρήματος νὰ ἔχῃ πάντα τὴν ἔγνοια της σὲ ζωὴν καὶ θάνατον... Ἀκόμη λέγει καὶ τοῦτο: ὅτι, ἂν εἶχε τὴν εὕρῃ καμμία χρεία ἢ ἄλλη σωματικὴ ἀσθένεια ὅπου νὰ χρειάζεται βοήθεια καὶ ὁ αὐτὸς ἐξάδελφος νὰ μὴν τὴν ἐπισκέπτεται εἰς τὰ χρειαζούμενα ὅλα, νὰ ἔχῃ ἐξουσίαν νὰ ἀπλώθῃ ὅπου εἶχεν θελήσει ἀπὸ τὰ καλά της νὰ πουλῇ διὰ νὰ κυβερνᾶται...».

48 - *192β*

1675. Σύμβασις καλλιεργείας κτήματος ἐν Νάξῳ, ὡς *«μισιάρικου»*,
ἐν *195α*, σ. 235 - 236.
«...εὑρισκόμενα τὰ δύο μέρη ταῦτα: πρῶτο μὲν ὁ Δ. Μ., τὸ δὲ ἄλλο μέρος ὁ Γ. Γ. ὁμάδι μὲ τὴν συνβίαν του τὴν Καλή, ἦλθασιν καὶ τὰ δύο μέρη εἰς σὲ ὄνομα παντικίου, λέγοντας ὁ αὐτὸς Γ. ὅτι πῶς ἔχει ἕνα κομμάτι χωράφι ἀπὸ πουρκίον τῆς γυναίκας του. ...Τώρα τὸ αὐτὸ πρᾶμα ὡς καθὼς εὑρίσκεται καὶ ἀπὸ τὴν σήμερον τὸ αὐτὸ πρᾶμα νὰ ἐκδύνεται ὁ αὐτὸς Γ. καὶ ἐντύνει καὶ παραδίνει το εἰς τὰς χεῖρας καὶ ἐξουσίαν τοῦ Δ. καὶ τῶν κληρονόμων του, τὸ ὁποῖον τοῦ τὸ δίνει διὰ παντίκι, νὰ τὸ δουλεύῃ κατὰ τὴν τάξιν τῶν παντικίων ὁλονῶν, τὸ ὁποῖο νὰ γίνῃ ἀμπέλι, καὶ ὅ,τι διάφορον ἐξαποστείλει ὁ θεὸς σὲ κρασὶ ἢ σὲ ἄλλην ἰντράδα, νὰ παίρνῃ ὁ καθένας τὴν ἐμισή, ἔτζι αὐτοί, ἔτζι οἱ κληρονόμοι τως καὶ διὰ τιμὴν καὶ πληρωμὴν τοῦ ἄνωθι παντικίου διὰ τὸ λεγόμενον πρᾶμα ἔδωσε ὁ Δ. εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Γ. καὶ τῆς συνβίας του κάρτα πέντε... ὡς καθὼς ἐσυνιβάστησαν ἀνάμεσόν τως καὶ κράζεται πληρωμένη καὶ σατζαφαρισμένη ἤγουν εἰς τὸ ἕνα τετάρτι ἀπὸ πᾶσα τέσσερα τοῦ πραμάτου ὁλονοῦ, ἤγουν εἰς τὴν πάρτην ποὺ ἐξουσίαζεν ὁ Γ. καὶ ἡ γυνή του καὶ ὁπότε καιρὸν ἤθελε γυρέψει ὁ Γ. καὶ οἱ κληρονόμοι του νὰ τὰ μοιράσουν, νὰ μὴν ἔχουν ἐξουσία, μόνου ἂς εἶναι ἀνάμεσον τως πάντοτες... Ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὸ πληρώνῃ...».

49 - *193β*

1676. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπων Μυκόνου, ἀπὸ 19 Σεπτεμβρίου περὶ διεκδικήσεως κληρονομίας,
ἐν *56α*, σ. 96 - 99.
(Ἐκ τῆς ἀποφάσεως συνάγεται, ὅτι ἐν Μυκόνῳ δὲν ἴσχυεν ὁ θεσμὸς τῆς συνεισφορᾶς τῆς προικός, τοῦ κληρονομικοῦ μεριδίου τῶν προικισθεισῶν θυγατέ-

ρων περιοριζομένου εἰς τὴν δοθεῖσαν προῖκα. Ἀλλὰ καὶ τὰ προικισθέντα ἄρρενα τέκνα δὲν μετεῖχον εἰς τὴν κληρονομίαν τοῦ προικίσαντος γονέως μετὰ τῶν ἀπροικίστων τέκνων).

50 - *197β*

1680. Ἰνστρουμέντο τῆς Νάξου, ἐνώπιον νοταρίου,

ἐν *58α*, σ. 82 - 84.

«...λέγοντας ὁ... Θ. καὶ ἡ ἀρχόντισάν του κυρία Κ., τὸ πῶς εἶχαν ταμένα καὶ πουρκοδοτισμένα τῆς θυγατρός τος κυρίας Σ., μετὰ τὸ θάνατόν τος, τὰ χωράφια... καθὼς διαλαμβάνει τὸ ἀβαντάριο ποὺ οἱ αὐτοὶ γονέοιν τῆς ἔκαμα(ν) διὰ χειρὸς μισὲρ Α. Μ.· ἔτζι τὴν σήμερον θέλου μὲ καλήν τος γνώμη καὶ θέλησιν καὶ ρεφουδάρου τὰ ἄνωθεν χωράφια τῆς θυγατέρας τος καὶ τοῦ γαμπροῦν τος ἀφέντην Μ. Φ., νὰ τἄχουν καὶ νὰ τὰ καρποτρῶσιν μαζὶν εἰς τὴ μέσην μὲ τοὺς ἰδίους ἄνωθεν γονέους καὶ μετὰ τὸν θάνατόν τος νὰ εἶναι μονητάρου τῆς θυγατρός τος... σὰν μπράγματα ἐδικά της καὶ πουρκίν της ἔτζι λοιπὸ καὶ ἡ αὐτὴν κερὰ Σ., διὰ ἀνταμοιβὴ καὶ ἀντὶ χάριτος βάνει τὸ ἀμπέλην... ποὺ τῆς εἶχαν πουρκοδοτιμένον ἀπὸ τὴν ὥραν ποῦ τὴν ἐπάντρεψαν, νὰ τὸ τρῶσιν καὶ αὐτὸ μαζὶ στὴ μέσην ἕως φόρου ζωῆς τος, καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἄνωθεν γονέων νἆναι πάλι μονητάρου τῆς θυγατρός τος... τόσον τὸ ἀμπέλι, ὡσὰν καὶ τὰ ἄνωθεν χωράφια... μὲ κοντετζιόνε, ὅτιν ὄντα σπέρνεται ὁ τόπος νὰ σπέρνουνται καὶ τὰ ἄνωθεν χωράφια· εἰ δὲ ὁ τόπος δὲν ἤθελε σπέρνεται καὶ ἤθελε ἔχειν ζῶα μέσαν καὶ ἐθέλασιν νὰ σπέρνου τὰ ἄνωθεν χωράφια, νὰ εἶναι κρατημένοιν νὰ τὰ φράζουν, νὰ εἶναι περιβολιασμένα καὶ τροφοκοπημένα κατὰ τὴν τάξιν τῶν μπεριβολιῶ ποῦ εἶναι καὶ εἰςε ἄλλους τόπους... ὅθεν μὴ κάνωντάς της ἄλλο προικοχάρτιν, τῆς κάμου τώριν εἰς τοῦτον τὸ ἰστρουμέντο τὴν κάτωθεν κοντετζιὸν καὶ λέσιν ἔτζιν· ὅτιν ὁ Θεὸς νὰ δώσῃ καὶ τὸ παιδὶ ὁποῦ ἔχουν τὴν σήμερον καμωμένον... νὰ ζήνσην εἰ καὶ κάμου καὶ ἄλλα, τὰ ὅσα τὸς ἐδόκασιν, νὰ τα δόσουν τῶν αὐτῶν παιδίω· εἰ δὲ ὁ Θεός, νὰ μὴν το ὁρίσην καὶ μείνῃ ἄκληρη, νὰ μὴν ἔχῃ ἐξουσία μήτεν νὰ πουλήσην, μήτεν νὰ χαρίσην, μήτεν διὰ τὴ ψυχήν της· εἰδὲ τὸ ἀποδέλοιπο πρᾶμα ὅτιν καὶ ἂν τῆς ἐδώκασιν, νὰ στρέφεται εἰς τῆς ἄλλες της ἀδελφές. εἰ ἀ(ν) δὲν εἶναι ἀπὸ τῆς ἀδελφές της, νὰ πηγαίνουν εἰς τοὺς πλέα πρόξιμους ἐδικοὺς κατὰ τὴν μπαλεὰ συνήθεια...».

51 - *197γ*

1680. Διαθήκη ἀπὸ 8 Δεκεμβρίου, ἐν Νάξῳ, ἐνώπιον νοταρίου,

ἐν 58α, σ. 84 - 87.

«...ὅθεν λέγειν πῶς τὰ ἔχειν παντρεμένα καὶ εἰςὲ ὅσαν πουρκία τὸς ἐπουρκοταχθήκασιν εἰς τὰ πουρκοχαρτίαν τος, ὅλα τὰ ἔχουν παρμένα καὶ εἶναι ριφαρισμένοιν καὶ σατισφάδοιν εἰς τὰ πάντα, ἂν τζι λέγειν καὶ παραπάνον ἀπὸ τὰ ταμέναν τος καὶ δὲν τὸς ἐχρεωστεῖν πλέα τίποτας, τόσον ἀπὸ τῆς μάνας τος, ὡσὰν καὶ ἀπὸ λόγουν του. Ξεκαθέροντας καὶ τοῦτον, ὅτιν τὸν υἱόν του τὸν ἄνωθεν Γιαννάκην λέγειν πῶς τοῦ ἔκαμεν ἀβαντάριο, ὄχιν τέλειο προυκοχάρτιν, διὰ τοῦτον θέλει τώριν εἰς τὸ παρὸν καὶ κάνει του τὴν κάτωθεν κοντετζιόνε, μάλιστα, λέγει, πῶς τοῦ ἔφησεν παραγγελία ἡ μακαρίτισαν ἡ συμβία του, ἡ μάνα τοῦ αὐτοῦ Γιαννάκη, ὅτι ἂν τὸν ἐπαντρέψην ὁ ρηθεὶς κύρης του, νὰ τοῦ κάμην κοντετζιόν, ὅτιν ἂν ἀποθάνην ἄκληρος ὁ αὐτὸς Γιαννάκης, νὰ στρέφουνται ὅλα ὡσὰν τοῦ τάξην εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἀδελφῆς του, ...ἢ πουρὶ εἰς τὰ παιδιά της, καὶ νὰ μὴν ἔχην τις ἐξουσίας του ἄλλο νὰ δόσην παρὰ εἴκοσιν ρεάλια πράμα, εἰς δὲ τὸ ἐπίλοιπον νὰ στρέφεται ὡς ἄνωθεν γράφειν· καὶ ἔτζι θέλει... ὅτι ἡ αὐτὴν κοντετζιὸν νὰ εἶναι στέρεα, φέρμα καὶ ἀχάλαστην τόσον εἰς τὸ ἐδικό του πράμα, ὁποῦ τοῦ δοσεν, τόσον καὶ ἀπὸ τῆς μάνας του, καθὼς τοῦ ἔφησεν παραγγελίας...».

52 - *197α*

1680. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπων Μυκόνου, περὶ διεκδικήσεως κληρονομίας, ἀπὸ 25 Μαΐου,

ἐν *56α*, σ. 102 - 103.

(Γίνεται δεκτόν, ὅτι ὁ ἐκ πλαγίου συγγενὴς ἠδύνατο διὰ διαθήκης νὰ καταλείπῃ εἰς ἕνα ἐκ τῶν πλησιεστέρων *«γονικαρίων»* συγγενῶν ὁλόκληρον τὴν γονικὴν περιουσίαν, ἀγνοῶν τοὺς ὑπάρχοντας τυχὸν ἄλλους τοῦ ἰδίου βαθμοῦ γονικαρίους συγγενεῖς. Προσέτι δὲ προκύπτει, ὅτι οἱ ἀδελφόπαιδες ἐλάμβανον τὴν θέσιν τοῦ προαποβιώσαντος γονέως των, ἀδελφοῦ τοῦ κληρονομουμένου, καλούμενοι εἰς τὴν κληρονομίαν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀδελφῶν τούτου).

53 - *197β*

1682. Ἀπόφασις τοῦ Βοεβόδα Μυκόνου, ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως Ἀλ. Μαυροκορδάτου, ἀπὸ 24 Μαρτίου, περὶ ἀκυρώσεως διαθήκης,

ἐν *56α*, σ. 103 - 196.

(Διὰ τὴν ἀκύρωσιν τῆς διαθήκης ἡ ἀπόφασις χρησιμοποιεῖ ὡς αἰτιολογικὸν τὸ πλάσμα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, καθ' ὃ ἡ μέμψις κατὰ τῆς ἀστόργου διαθήκης στηρίζεται εἰς τὴν οἱονεὶ μὴ ἐχεφροσύνην τοῦ διαθέτου. Τέλος ἡ ἀπόφασις δὲν ἐφαρμόζει πλήρως τὰς διατάξεις τῆς Νεαρᾶς 26 τοῦ Ἀνδρονίκου, ἀλλ' ἐν συγκερασμῷ πρὸς τὰ ἔθιμα τῆς νήσου, μὴ δίδουσα εἰς τὸν σύζυγον τὸ τρίτον κατὰ πλήρη κυριότητα, ἀλλὰ μόνον κατ' ἐπικαρπίαν, ἐπιφυλαττο-

μένης καὶ ταύτης μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου εἰς τὴν γονικαρίαν ἐνάγουσαν, ἤ, ἐν περιπτώσει προαποβιώσεώς της, εἰς τοὺς κληρονόμους της).

54 - *199α*

1683. Ἀβαντάριον ἐν Νάξῳ, ἐνώπιον νοταρίου,

ἐν *58α*, σ. 88 - 89.

...ἐγνωρίζοντας πολλὲς εὐεργεσίες καὶ μεγάλες ἀνάπαυσες ἀπὸ τὸν υἱόν της τὸν κὺρ Δ., παρακινημένη ἀτήν της ποιεῖ τὴν παρὸν ξωμοίρασῃ καὶ ἀβαντάριο τοῦ αὐτοῦ της υἱοῦ κὺρ Δ. Ἀρχή... ἀπὸ τὴ σήμερο ταῦτα πάντα... Μὲ τοῦτο νἄναι κρατημένος ὁ ἄνωθεν Δ. νὰ μαντινήρῃ τὴν μάναν του ζωντανὴ καὶ ἀποθαμένη, κατὰ τάξι...».

55 - *199β*

1683. Πρακτικὸν ἀπὸ 12 Μαΐου τοῦ Κοινοῦ τῆς Σαντορίνης περὶ ἐθιμικοῦ δικαίου,

ἐν *102α*, σ. 164 - 165.

«Μὲ τὸ παρὸν γράμμα ὁμολογοῦν καὶ λέγουν τὴν σήμερον οἱ κάτωθι προεστοὶ καὶ γέροντες τῶν πέντε καστελλίων, ὅτι πῶς ἀπὸ παλαιόθεν ἕως τὴν σήμερον ἦτο καὶ εἶναι κοινὴ συνήθεια εἰς ὅλους, ὅταν ἕνας γονιὸς ἤ τις ἄλλος ὅπου νὰ ἔχῃ πρᾶγμα ἐδικόν του, καὶ νὰ τὸ ἐξουσιάζῃ, εἶναι νοικοκύρης νὰ τὸ ἀφίνῃ καὶ νὰ τὸ ἀφιερώνῃ ὅπου θέλει αὐτός του, ἢ ὅταν κάμῃ γράμμα τῶν παιδιῶν του ὡσὰν προυκοσύμφωνον ἢ τεσταμέντο ἢ ἄλλην παραγγελίαν δύνεται καὶ εἰμπορεῖ νὰ κάμῃ ὅτι κοντετζιὸν θέλει εἰς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα καὶ κανεὶς ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ τὸν διασίσῃ μήτε νὰ τὸν ἐνποδίσῃ μόνον τὸ ἔχουν βέβαιον καὶ στερεὸν καὶ εἰς τὸν αἰῶνα ἀνέκοπτον, ἤγουν ὅταν μὲ κουντετζιὸν λέγει καὶ νομινάρῃ νὰ πηγαίνῃ ἡ κληρονομία εἰς τοὺς πλέον προξίμους· ἂν ἴσως καὶ ὁ κύρης ζεῖ, τὰ παιδιὰ δὲν κληρονομοῦν, ἢ ὅταν εἶναι ἀδέλφια, ἀνίψια δὲν ἔχουν νὰ κάμουν, καὶ πάλιν ὅταν εἶναι τοῦ ἀδελφοῦ παιδὶ ἢ τῆς ἀδελφῆς, ἐγγόνι δὲν ἔχει νὰ κάμῃ, μόνον ὅστις εἶναι σημότερος καὶ πλέον σφικτὸς ἐδικός, ἐκεῖνος κληρονομᾶ κατὰ τὴν τάξιν καὶ συνήθειαν τοῦ τόπου μας. Καὶ ἔτζι πάλιν καμίαν βολάν, ἂν ἴσως καὶ ὁ κύρης κάμῃ νὰ κληρονομοῦν καὶ τὰ ἀνίψια ὡσὰν καὶ τὰ ἀδέλφια ἢ τῶν ἀρσενικῶν τὰ παιδιὰ καὶ ὄχι τὰ θηλυκά, ἢ τῶν θηλυκῶν μόνον, νοικοκύρης εἶναι, ὄχι μόνον νὰ τὰ ἀφίσῃ ὁλονῶν του τῶν ἐδικῶν, μὰ καὶ εἰς τοὺς πλέον ξένους διὰ τὴν ψυχήν του, κατὰ τὴν κοντετζιὸν καὶ παραγγελίαν ὅπου θέλει κάμει. Καὶ οὕτω μαρτυροῦν ὡς ἄνωθεν μὲ φόβον Θεοῦ διὰ νὰ μὴ χάνωνται ἡ συνήθειες καὶ τάξες ὅπου εἶχαν καὶ βαστοῦν ἀκόμη βεβαιωμένες ἀπὸ τὴν κραταιὰν καὶ ἀνίκητον βασιλείαν μὲ ἀκτιναμὲ καὶ χατσιρίφι...».

16 - 6 - 1973

56 - *209α*

1690. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπων Μυκόνου, ἀπὸ 30 Ὀκτωβρίου, περὶ διεκδικήσεως γονικοῦ,

ἐν *56α*, σ. 122 - 123.

«...πρεζεντάροντας ὁ ἄνωθεν Γ. τὸ προικοσύμφωνον τοῦ πατρός του καὶ τὸ ἴδιον πρᾶγμα νἄναι προυκὶ τὲς μάννας του καὶ τὸ προικοσύμφωνον νἄναι συντεσενᾶδο. Διὰ τοῦτο... κράζου, κρίνου καὶ ἀποφασίζου νὰ παίρνῃ ὁ ἄνωθεν Γ. τὸ ἴδιον κλεῖσμα ὡς προυκὶ τῆς μάννας του καὶ νὰ δώνῃ ὅ,τι γράφει τοῦ στρουμέντο καὶ ἂν ἔχου κόπους... εἰς τὸ ἴδιον πρᾶμα νὰ τῶν τοὺς πληρώνῃ ὁ ἴδιος».

57 - *218α*

1694. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπου Μυκόνου, ἀπὸ 8 Ἰανουαρίου, περὶ διεκδικήσεως κληρονομίας,

ἐν *56α*, σ. 126 - 129.

(Ἡ διεκδικουμένη κληρονομία τοῦ Πιέρρου ἦτο ἀρχικῶς διπλοκοντετζιονάδα τῆς μητρός του καὶ συζύγου τοῦ ἐνάγοντος, ἥτις εἶχε κληρονομηθῆ ἐξ ἴσου παρὰ τῶν τέκνων της, τοῦ Πιέρρου καὶ τῆς ἀδελφῆς του, ἤτοι τῆς μητρὸς τοῦ ἐναγομένου. Διὰ τῆς ἀποφάσεως ἀναγνωρίζεται ὡς κληρονόμος τοῦ Πιέρρου ὁ ἐναγόμενος ἀνεψιός του καὶ ὄχι ὁ ἐνάγων πατήρ του. Καὶ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μέν, διότι τὸ προικοσύμφωνον τῆς συζύγου τοῦ ἐνάγοντος ἦτο κοντετζιονᾶδο, δηλ. ἡ προίξ της ἔδει ἀπαραιτήτως νὰ περιέλθῃ εἰς τὰ τέκνα της, ἤ, ἄλλως, τοὺς πλησιεστέρους συγγενεῖς της· ἀφ' ἑτέρου δέ, καθόσον, ἐπιπροσθέτως ὁ υἱός της Πιέρρος, ὁ κληρονομούμενος, τὸ ἀδελφομοίρι του ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ κληρονομίας τῆς μητρός του, εἶχε συστήσει ὡς προῖκα ἐπίσης κοντετζιονάδα εἰς τὴν ἀδελφήν του ταύτην, ἥτις ἔδει κατὰ νόμον νὰ περιέλθῃ εἰς τὸν ἐναγόμενον υἱόν της).

58 - *228α*

1696. Ἀπόφασις Ἐπιτρόπων Μυκόνου, ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου, περὶ διεκδικήσεως κληρονομίας,

ἐν *56α*, σ. 140 - 143.

(Ὁ ἐναγόμενος μετὰ τῆς συζύγου του εἶχον προικίσει μίαν θυγατέρα των Μ. Εἰς τὸ πρὸς ταύτην προικοσύμφωνον εἶχον θέσει τὸν ὅρον, ὅτι ἐὰν ἐκ τοῦ γάμου τῆς Μαρίας ἤθελον γεννηθῆ τέκνα, ἀλλὰ ταῦτα ἤθελον ἀποθάνει, τὰ προικιζόμενα νὰ περιέρχωνται εἰς τοὺς πλησιεστέρους συγγενεῖς της. Ὁ ἐνάγων καὶ ἡ ἀδελφή του εἶναι ἀνεψιοὶ τῆς συζύγου τοῦ ἐναγομένου. Φαίνεται

ὅτι ἡ Μ. ἢ εἶχεν ἀποθάνει ἄτεκνος, ἢ ὅτι τὰ τέκνα της ἀπέθανον. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ συσταθεῖσα πρὸς τὴν Μ. προὶξ κατὰ τὰ ἀντικείμενα αὐτῆς τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς προικῴας περιουσίας τῆς μητρός της (γονικὰ) ἐπανῆλθον μετὰ τὸν θάνατον τῆς Μ. εἰς τὴν κυριότητα τῆς μητρός της καὶ συζύγου τοῦ ἐναγομένου, συμφώνως πρὸς τὸν ὅρον τοῦ προικοσυμφώνου. Δεδομένου δὲ ὅτι πάντα τὰ λοιπὰ τέκνα τοῦ ἐναγομένου εἶχον προαποβιώσει τῆς μητρός των καὶ συζύγου του, εἰς ἣν εἶχε ἐπανέλθει ἡ προὶξ τῆς Μ., ὡς γονικὴ της περιουσία, ὁ ἐνάγων καὶ ἡ ἀδελφή του, ὡς ἀνεψιοὶ τῆς συζύγου τοῦ ἐναγομένου καὶ πλησιέστεροι ταύτης συγγενεῖς, εἶναι κατὰ νόμον οἱ κληρονόμοι της καὶ ὄχι ὁ ἐναγόμενος σύζυγός της).

59 - *232α*

1697. Προικοσύμφωνον ἐν Ἀπειράνθῳ Νάξου, ἐνώπιον ἱερομονάχου,

ἐν *195α*, σ. 272 - 277.

«...ἐνεφανίσθησαν τὰ δύο μέρη ταῦτα, τὸ ἓν μέρος ὁ ἐντιμότατος ἅγιος πρωτοπαπᾶς Νικολὸς μὲ τὴν πρεσβυτέραν του, τὸ δὲ ἄλλο μέρος ὁ κὺρ μάστρο - Ἰωάννης καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ κερὰ Εἰρήνη. Ταῦτα τὰ ἄνωθεν μέρη ἤρθασιν εἰς σὲ συνίβασιν καὶ λόγον ὑπαντρείας, λέγοντας ὁ ἄνωθεν πρωτοπαπᾶς πῶς ἔχει υἱὸν ὀνόματι Γ., ὁ δὲ κὺρ Ἰω. θυγατέρα ὀνόματι Π. Ἔτσι γυρεύει καὶ θέλει ἐξ οἰκείας του βουλῆς καὶ θελήσεως ὁ ἄνω Γ. τὴν ἄνωθεν κυρὰ Π. θέλοντας καὶ αὐτὴ διὰ νόμιμος καὶ Θεοῦ θέλοντος νὰ ἑνωθοῦν ἀμφότεροι εἰς γάμον πρῶτον... δεύτερον δὲ καὶ διὰ χάριν προικὸς δίδει ὁ κὺρ Ἰω. καὶ ἡ γυνή ντου τῆς θυγατρὸς αὐτῶν Π. πρῶτο μὲν τὸ σπίτι... Ἀρχὴ καὶ τοῦ ἀνδρός. Δίδει καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ υἱοῦ ντου Γ. πρῶτον μὲν τὴν ἐκκλησίαν μὲ τὰ ἱερὰ ὅλα... μὲ τὰ πράγματα αὐτῆς τὰ ψυχικά, ἤγουν τῆς ἐκκλησίας... καὶ ἔξι ζᾶ καματερὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ αὐτὰ μὲ τούτην τὴν κοντετζιόν: νὰ εἶναι πάντα μνημονεμένοι οἱ ἄνωθεν. Καὶ ἡ ἐκκλησία καὶ τὰ πράγματα, ὡς ἄνωθεν, ἕως ζῆ ὁ παπᾶς, νὰ εἶναι καὶ νὰ ἔχῃ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀπὸ τὰ πράγματά της τὰ ψυχικὰ ὅλην τὴν ἐμισὴ νινδράδα ἕως τὴν ζωήν του καὶ ἀποθανῶντας τοῦ παπᾶ, ὅλα ὡς ἄνωθεν ἐδικά ντου, μὲ τοῦτο: νὰ μὴν ἠμπορῇ νὰ ξεχωρίσῃ κανένα πρᾶγμα ἀπ' ὅ,τι γράφει τῆς ἐκκλησίας τὰ ψυχικὰ νὰ δώκῃ ἀλλονοῦ του παιδιοῦ, μήτε τὴν ἐκκλησίαν νὰ βάλῃ εἰς θηλυκόν του παιδίον, παρὰ μόνου εἰς ἀρσενικὸν ποὺ θέλει κάμει παπᾶ, νὰ εἶναι ὅλη ἡ ἐκκλησία μὲ τὰ ψυχικά της πράγματα. Εἰ δέ, καὶ ὁ Θεὸς μὴν τὸ δώσῃ, καὶ δὲν κάμῃ ἀρσενικὸν παιδὶ ὁ Γ. παπᾶ ἢ καὶ ὁλότελα νὰ μὴν κάμῃ ἀρσενικόν, πάλε καὶ κάμῃ ὁ Πέτρος ἀσερνικὸν παιδὶ παπᾶ, ἀποθανῶντας τοῦ Γ. νὰ τοῦ τὴν δώνῃ τὴν ἐμισὴ ἐκκλησίαν μὲ τὰ ἐμισὰ πράγματα καὶ τὴν ἄλλη ἐμισὴ νὰ τὴν δώνῃ αὐτὸς ἀλλονοῦ του παιδιοῦ καὶ νὰ πηγαίνῃ ἀπὸ παπᾶ ἕως παπᾶ πάντα καὶ εἰς ὅποια χέρια ἤθελεν πέσει. Ἀκόμη καὶ διὰ προικίον ἐδικόν του τοῦ δίδει τὸ ἀμπέλι... μὲ τοῦτο: νὰ εἶναι καὶ νὰ κάθουνται μαζὶ μὲ τὸν παπᾶ ντου, νὰ τὸν ἀπορεύουν ἕως τὴν ζωήν του, δουλεύοντας καὶ αὐτὸς ὥστε ἐμπορεῖ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὰ πράγματα· καὶ πάλε ὄντας δὲν ἐμπορῇ τὴν ἔγνοιαν αὐτοῦ νὰ ἔχουν· εἰ δὲ καὶ δὲν ἔκαναν μαζὶ καμίαν φορὰ καὶ ξεχωρίσουν, νὰ ἐξουσιάζῃ ὅλες τὲς ἐμισὲς νιντράδες τόσον τῆς ἐκκλησίας, ὡσὰν καὶ τοῦ προικίου ντου, καὶ τὸ κάτω σπίτι μὲ τὸ κελλάρι καὶ ὅ,τι ἔξοδον ἤθελεν γένει εἰς τὸν ἀρχιερέα εἰς τὴν χειροτονίαν του, νὰ γροικᾶται ἀνάμεσον τῶν γονέων...».

60 - *237α*

1700. Ἀπόφασις ἐπιτρόπων Σύρου, ἀπὸ 15 Ἀπριλίου,

ἐν *110α*, σ. 249, ὑποσ. 19.

«...καὶ ἐμεῖς ἐκράξαμεν τοὺς μεγάλους τὶς κτιστάδες, ἤγουν... καὶ τοὺς ἐβάλαμε ἐμπροστά μας καὶ ἐξετάσανε τοὺς τοίχους, ἂν ἐποροῦσι νὰ κτίσου ἀπάνω ἀνῶγι καὶ εἰς τὴν ψυχήν τωνε εἴπανε πῶς πρέπει νὰ τοὺς χαλάσουν καὶ νὰ τοὺς καινουργιώσουν, ἀλλέως πῶς ἀπάνω δὲν πορoῦ νὰ κτίσουν ἀνώγι ... καθὼς καὶ ἀτί μας τὶς ἴδαμεν. Διὰ τοῦτο ἀπὸ τὴν σήμερον δίνομεν τέρμινον τοῦ ἄνωθι Λ. ἡμέρας ὀκτὼ νὰ χαλάσῃ καὶ νὰ κτίσῃ νὰ κάμῃ ποδάρι τοῦ ἀνωγιοῦ, ὁποῦ θέλει νὰ κάμῃ ὁ παπάς, καθὼς εἶναι τὸ ἀντέτι τοῦ τόπου μας· ἀλλέγως καὶ αὐτὸς ὁ Λ. δὲν ἤθελε νὰ κάμῃ ὡς ἄνωθεν, ἐπειδὴ καὶ κλαίγει πῶς διὰ τὴν ὥρα δὲν ἔχει τὸ πορούμενον, δίδομεν θέλημα τοῦ ἄνωθι παπὰ νὰ χαλάσῃ τὸ ἀφτὸ κατῶφλι τοῦ Λ. καὶ νὰ τὸ κτίσῃ, διὰ νὰ τελειώνῃ τὴ δουλειά του, μὲ τοῦτο: νὰ γράφῃ μὲ μάρτυρες τὰ ὅσα ἤθελε ξοδιάσει διὰ νὰ τοῦ τὰ πλερώσῃ ὁ Λ. εἰς τέρμινον ὡς τὸν δευτερογούλη καὶ ἂν τότες ἤθελεν κάμει δυσκολία ὁ Λ. νὰ πληρώσῃ τοὺς ἔξοδες τοῦ ἄνωθι παπᾶ, νὰ εἶναι κρατημένος ὁ παπὰς νὰ πλερώνῃ τοῦ Λ. τρία γρόσια διὰ τὸ αὐτὸ κατῶγι καθὼς τὸ ἀποκόψανε οἱ μαστόροι πριτὰ τὸ χαλάσουν καὶ τ' ἀπομείνῃ τοῦ παπᾶ τὸ κατῶγι ἐλεύθερα ἰδικό του...».

61 - *258α*

1706. Σύστασις ἐμπορικῆς ἑταιρείας, 20 Ἰουλίου ἐν Καλαμωτῇ Χίου,

ἐν *161α*, σ. 125, ἐξ Ἱστορικοῦ Τοπικοῦ Ἀρχείου, ἀριθ. 69, Καλαμωτῆς, φ. 196.

«Ἐπομείναμεν μὲ τὸν Ξένον Σαματιανὸν τοῦ ποτὲ Νικόλα νὰ κάμωμεν συντροφία νὰ τοῦ δώσω ἐγὼ ὁ Ξένος τοῦ Νομικοῦ ἀσιλλάνια δέκα νὰ τὰ κάμῃ ἀλισιβερίσι, ὅ,τι θέλει νὰ τὰ ψωνίζῃ καὶ ὅποτε λογαριαστοῦμεν νὰ βγάλωμεν τὸ κεφάλιν καὶ ὅσον διάφορον κάμνει νὰ τὸ μοιράζωμεν. Καὶ βάλαμεν τὸν

Θεὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἀνάμεσό μας καὶ ὅποιος ἀπὲ τοὺς δύο μας κάμῃ τέχνη γῆ πῆ ψώματα νὰ ἔχῃ τὸν Θεὸν ἀντίδικον καὶ τὴν Παναγιὰ ἐν ὥρᾳ τῆς κρίσεως καὶ ἀπογράφομέν το μὲ τὸ ἴδιόν μας χέρι...».

62 - *285α*

1719. Ἀπόφασις ἀπὸ 29 Αὐγούστου, δικαστηρίου ἐπιτρόπων Σύρου,

ἐν ΕΕΝ *110α*, σ. 248, ὑποσ. 17.

«Ἔχοντας διαφορὰ ἀνάμεσάν τους ἡ Α. Α. μὲ τὸν Ν. Ρ. ἀπάνω εἰς μίαν ἀπεδωσὶ τοῦ κατωγιοῦ τῆς ἄνωθι Α. καὶ μὲ τὸ νὰ προτεστάρῃ ὁ Ν. νὰ σκάβῃ τὴν κοπριὰ διὰ δικαιώματα τοῦ ἀνωγιοῦ, ἔτζι ἐνεφανίστηκεν ἡ Α. καὶ μᾶς ἔκραξεν καὶ ἐπήγαμε εἰς τὸν τόπον καὶ εἴδαμεν τὴν ὑπόθεσιν καὶ κατὰ τὸ συνήθειο τοῦ τόπου μας, ὅτι πῶς δὲν ἠμπορεῖ τὸ ἀνώγι νὰ γυρέψῃ δικαιώματα εἰς τὰ θεμέλια τοῦ κατωγιοῦ γιατὶ ἐβγάζοντας ὁ Ν. τὴν κοπριὰ ἐβρίσκεται περασμένο τὸ κατῶγι ἀπὸ τὰ πέρα, διὰ τοῦτο καὶ ἐμεῖς κρίνομεν καὶ ἀποφασίζομεν, ὅτι ἐκεῖνα τὰ δικαιώματα νὰ εἶναι τοῦ κατωγιοῦ τῆς ἄνωθεν Α. καὶ νὰ μὴν ἐμπορῇ ὁ Ν. νὰ σκάψῃ ἐκεῖ πλιό, οὐδὲ νὰ γυρέψῃ κανένα δικαίωμα...».

63 - *286α*

1720. Διαθήκη ἐν Ποταμιᾷ Νάξου, ἐνώπιον τοῦ πρωτόπαπα Δρυμαλίας καὶ δύο μαρτύρων,

ἐν *200α*, σ. 854.

«...ἔπειτα ἀφήνει τοῦ υἱοῦ της τὸ σπίτιον... ἔπειτα κάνει μὲ ἀγαθήν της καὶ καλὴν προαίρεσιν τούτην τὴν θεληματικὴν προσήλωσιν εἰς τὴν Κυρίαν Θεοτόκον τὴν Καλορίτισσα τὸ ὑπόλοιπόν της πρᾶγμα πολὺ ὀλίγον εἴ τι τῆς εὑρίσκεται... νὰ τὸ λαβαίνῃ ὁ Ἅγιος Καθηγούμενος τοῦ ἰδίου μοναστηρίου, εἴ τι καὶ ἂν εἶναι, μὲ κράτησιν νὰ μνημονεύουν αὐτήν, τοὺς γονεῖς καὶ τὸν ἀδελφόν... Ἔτσι ἠθέλησε καὶ ἐποίησεν ἡ ἄνωθεν κυρὰ Μαρία. Λέγει καὶ τοῦτο: νὰ εἶναι ἡ παροῦσαν της στερεάν, βεβαία καὶ ἀσάλευτη. Εἰ δὲ καὶ ἐκ διαβολικῆς συνεργείας καί τινας ἤθελεν σκανδαλίσει μικρὸν τίποτες περὶ τούτου, νὰ ἔχῃ ἀντίδικον τὴν κυρίαν Καλορίτισσαν καὶ διὰ σωματικὴν παιδωμὴν νὰ πληρώνῃ γρόσια δέκα τῆς κατὰ καιρὸν ἀφεντίας...».

64 - *318α*

1731. Πρακτικὸν τοῦ Κοινοῦ τῆς Μήλου περὶ ἐκλογῆς τριῶν προεστῶν,

ἐν *375α*, σ. 267 - 269.

«...ἐπειδὴ καὶ ἡ χρονικὴ κυβέρνησις τῆς παρούσης Κοινότητος νὰ γίνεται ἀπὸ τρεῖς ἀξίους καὶ τιμημένους προεστούς, οἱ ὁποῖοι νὰ ἐκλέγωνται ἀπὸ τοὺς ἐξαιρέτους τῶν προεστῶν μας καὶ μὲ θέλησιν τοῦ Κοινοῦ, ...διὰ τοῦτο ἐσυνάχθησαν σήμερον εἰς τὸν... ναὸν τῆς Κυρίας Πορτιανῆς καὶ ἡμετέρας Προστάτιδος... ἐκλέγουν διὰ τὴν παροῦσαν χρονιὰν τοὺς πολλὰ ἐκλάμπρους αὐθέντας... τῶν ὁποίων δίδουν πᾶσαν ἐξουσίαν νὰ κρίνουν ὅλας τὰς διαφορὰς τοῦ Κοινοῦ...».

65 - *340α*

1737. Ἔντοκον δάνειον ἐν Ἄνδρῳ μετ' ἐνεχύρου,

ἐν *288*, σ. 170 - 171.

«Μὲ τὸ παρὸν γράμμα ὁμολογᾶ ἡ Κ. γυνὴ τοῦ Δ. Α. πῶς ἔλαβεν ἀπὸ τὸν κὺρ Ν. Κ. σὲ τόκο μετρητὰ δανεικὰ ρεάλια δέκα... διὰ τὰ ὁποῖα ὑπόκειται ἡ ἄνωθεν Κ. νὰ τὰ δώσῃ τὸν ἐρχόμενον Αὔγουστον ἐντυμένα τὰ δέκα ἕντεκα, κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου μας, ὀμπληγάροντας τὰ καλά της κινητὰ καὶ ἀκίνητα ἕως τέλειαν ξεπληρωμὴν τῶν ἄνωθεν ἀσπρῶν...».

66 - *341α*

1738. Ἀβαντάριον ἐνώπιον πρωτονοταρίου καὶ καντζελλαρίου Ναξίας,

ἐν *349α*, σ. 640 - 641.

«...τὰ ὅσα πράγματα πουρκοδοτίζουν ἐδῶ οἱ γονέοι τόσον τῆς νύφης, ὡσὰν καὶ τοῦ γαμπροῦ, ὁποῦ τὰ τρῶσιν μαζί, γροικοῦνται ἔξοδες, κανίσκια, δοσίματα, ὅλα εἰς τὴν μέσην τως καὶ μετὰ θάνατον τῶν γονέων ἐδικάν τως» (ὑπὸ τὸν ὅρον, ἂν δὲν ἀποκτήσουν τέκνα ἢ ἀποκτήσουν ἀλλ' ἀποθάνουν ταῦτα, νὰ μὴ δύνανται νὰ πωλήσουν τὰ προικῷα, τὰ ὁποῖα θὰ μεταβιβασθοῦν εἰς τοὺς πλησιεστέρους συγγενεῖς. Ἰδιαιτέρως οἱ γονεῖς τῆς νύμφης ὁρίζουν, ὅτι ἂν αὐτὴ ἀποθάνῃ ἄνευ τέκνων «*τὰ σπίτια στοῦ Μ. ...θὰ πηγαίνουν εἰς τὴν ἀδελφήν της τὴν Α. ...*»).

67 - *349β*

1742. Προικοσύμφωνον Ἄνδρου,

ἐν *288*, σ. 165 - 167.

«...συμφωνοῦσι τὰ δύο μέρη ὁ Ν. Σ. μαζὺ μὲ τὴν γυναῖκά του Μ. καὶ Γ. Κ. μαζὺ μὲ τὴν γυναῖκά του τὴν Β. τοῦ ποιῆσαι συνοικέσιον, ἵνα λάβῃ ὁ υἱὸς τοῦ Γ. ὀνόματι Μανθαῖος τὴν κόρην τοῦ ἄνωθεν Ν. ὀνόματι Μαρίαν διὰ γυναῖκά του νόμιμη καὶ εὐλογητική... Ἔπειτα διὰ χάρις προικίου ἐν πρώτοις

τάζει ὁ Ν. Σ. μαζὺ μὲ τὴν γυναῖκά του τὴν Μ. τῆς κόρης του τῆς Μ. ...καὶ ἀπὸ ἐπίλοιπη συρμὴ τὰ χρειαζούμενα στὴν μπάρτην της... Τάζει δὲ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Γ. Κ. μαζὺ μὲ τὴν γυναῖκά του τὴν Β. τοῦ υἱοῦ τους τοῦ Μανθαίου... τὸ πρᾶμμα ὅπου ἔχουν στὸν... ὡς εὑρίσκεται· τὸ αὐτὸ χωράφι κατάγεται ἀπὸ τὴν μάνα του· ...καὶ ἐὰν συμβῇ θάνατος... νὰ πέρνῃ ὁ γαμπρὸς τὸ κρεββατοστρῶσι καὶ ἡ νύφη τὴν πρὸ γάμου δωρεάν... Ἀκόμα τῆς δίνει ὁ Ν. Σ. μαζὺ μὲ τὴν γυναῖκά του τὴν Μ. τῆς κόρης της τῆς Μ. τὸ σπίτι ὁποῦ ἔχει ἀπὸ τὴν μάνα της μὲ τὸ κατώγι, ὡς εὑρίσκονται μὲ τὴν αὐλή τους καὶ τῆς δίνει τὰ σπίτια διὰ τὰ ἄνωθεν τριάντα ἀσιλάνια...».

68 - *349γ*

1742. Πωλητήριον ἐλαιοδένδρων ἐν χωρίῳ τῶν Πατρῶν (τῆς περιοχῆς Χαλανδρίτσης),
ἐν *356β*, σ. 55 - 56.
(Πωλοῦνται 52 ἐλαιόδενδρα κείμενα ἐντὸς ξένων ἀγρῶν πρὸς τὴν μονὴν Εὐαγγελιστρίας ἢ μονὴν τῶν ἁγίων Πάντων Τριταίας, συγχωνευθεῖσαν πρὸς τὴν μονὴν Ὀμπλοῦ, ἀντὶ γροσίων 145).

69 - *393α*

1762. Ὁμολογία, 6 Μαΐου, ἐν Νάξῳ,
ἐν *349α*, σ. 643.
«Μὲ τὴν παροῦσα λέττερα» ὁ καραβοκύρης Ν. Φ. ὁμολογεῖ, ὅτι ἔλαβε παρὰ τοῦ Ν. Α. 30 γρόσια διὰ τὸ ταξίδι τῆς Πόλης *«τὰ δέκα δώδεκα ἀντὰρ τορνάρε, τὰ ρίζιγα περίκουλα τῆς θάλασσας»* νὰ εἶναι εἰς βάρος τοῦ δανειστοῦ.

70 - *393β*

1762. Ἀπόφασις κοινοτικοῦ δικαστηρίου Σύρου, ἀπὸ 26 Σεπτεμβρίου,
ἐν *110α*, σ. 249, ὑποσημ. 20.
«Ἔστοντας καὶ ὁ Μ. Π. νὰ εἶναι ἀνυπάκουγος καὶ δὲν θέλει νὰ γρικίσῃ εἰς ὅτι τὸν ἐκράξανε καὶ τοῦ ἐκάνανε τεμπῖσι νὰ μὴ βάνῃ τὰ κτηνά του νὰ τὰ δένῃ ἐπάνω στὴν αὐλή του, ἡ ὁποία εἶναι αὐλὴ δῶμα τοῦ κελαριοῦ τοῦ Ζ. Β., διὰ τοῦτο λοιπὸν ἀπὲ τὴν σήμερον καὶ ὀμπρὸς νὰ μὴν εἶναι τρομιζάμενος νὰ τὰ βάλῃ ἀπάνω πλιὰ καὶ ἂν ἴσως καὶ δὲν ἀκούσῃ καὶ τὰ ξαναβάλλει, ἀπὸ ὅλωνῶ τὴ βουλὴ ἐπιτρόπου καὶ προεστῶν τὸν παραδίδουσι εἰς τὸ τζοαντάρη, τοῦ ἀγά μας νὰ πλερώνῃ γρ. 50 καὶ νὰ παιδείβγεται καὶ ὅτι ζημιὰ λάχει σ' αὐτὸ τὸ κελάρι, νὰ τὸ πλερώνῃ».

71 - *395α*

1763. Κληρονομικὴ σύμβασις ἐκ Παλαιῶν Πατρῶν,
ἐν *356α*, σ. 45 - 46.
Γυνὴ... *«μὲ καλήν της γνώμην καὶ θέλησιν καὶ μὲ εὐχαρίστησίν της... ἀφιερώνει εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ γέροντος Σεραφεὶμ ὅλον της τὸ πρᾶγμα, σπίτι δηλαδή, ἀμπέλι, μασαρικὸν τοῦ ὀσπιτίου, μαλαγματικόν, ἀσιμικόν, καὶ εἴ τι ἄλλο εὑρίσκεται... καὶ ἀπὸ τὴν σήμερον ἐγδίνεται καὶ ἀπαλοτριόνεται ἀπὸ ὅλην της τὴν περιουσίαν καὶ νὰ εἶναι κύριος καὶ καθολικὸς οἰκοκύρης ὁ γέροντας κὺρ Σεραφεὶμ μὲ τοὺς λοιποὺς πατέρας τοῦ μοναστηρίου τους· πρὸς τούτοις ἀποφασίσεμεν, διὰ κυβέρνησιν τῆς ἄνω εἰρημένης... νὰ ἐξουσιάζῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν της μίαν κάδδην καὶ ἕνα βαγένι καὶ νά τα κάμῃ εἴ τι θέλῃ καὶ βούλεται, περὶ πλέον νὰ ἔχῃ νὰ λαμβάνῃ ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς πατέρας γρόσια εἴκοσι διὰ κυβέρνησίν της, τὸν καθέκαστον χρόνον, ἀρχινώντας ἀπὸ τὴν σήμερον, ἕως ὅτου ζῇ ἡ ρηθεῖσα γυνὴ... καὶ ἀποθανώντας αὐτή, νὰ μὴν ἔχουν νὰ δίδουν τινὰς οὔτε ὀβολόν, εἰς δὲ τὸ ἄνωθεν πρᾶγμα νὰ κάμουν εἴ τι θέλουν καὶ βούλονται οἱ πατέρες διάδοχοί τους εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα...».*

72 - *398α*

1764. Σύμβασις ἐμβατικιάσεως, ἀπὸ 27 Μαρτίου ἐν Νάξῳ,
ἐν *349α*, σ. 644.
Ἐνώπιον τοῦ κοινοῦ καντζελλαρίου Ναξίας, ἡ κερὰ Μ. χήρα Σ., παραχωρεῖ ἄμπελον εἰς τοποθεσίαν ... διὰ *«κουντουβερνίαν παντοτεινὴν»* εἰς τὸν Φ. Κ. τοῦ Γ. Λ. Κ., ὑπόσχεται δὲ νὰ ἐργάζεται *«τίμια καὶ καλὰ»* καὶ νὰ μοιράζουν *«κάθε νιτράδα»* εἰς δύο μέρη, *«βγάζοντας τὸ πέμπτο τῆς βασιλείας· καὶ ὄντας μαχτοὺ νὰ παίρνῃ ὁ παντικάτορας τὸ τετάρτι ἀ τὸ βοϊβοντίκι καὶ νὰ πλερώνῃ ὁ παντικάτορας τὸν κάθε χρόνο τὸ δόσιμο τοῦ τεταρτιοῦ του ποὺ ἤθελεν τοῦ ἐγγίξει»* Τὴν *«νιτράδα»* θὰ μεταφέρῃ ὁ παντικάτορας ὅπου θέλει ὁ ἰδιοκτήτης. Ὁ *«παντικάτορας»* λαμβάνει τὸ 1/4 ἀντὶ 28 ρεαλίων, κατὰ τὴν ἐκτίμησιν ἂν δὲ δὲν καλλιεργῇ ἐπιμελῶς, νὰ φεύγῃ, *«ἀνερώτηχτα»* λαμβάνων τὰ 28 γρόσια. Ἂν δὲ διαφωνήσουν ἐξ αἰτίας τοῦ ἰδιοκτήτου, θὰ λάβῃ ὁ παντικάτορας τὸ 1/4 εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν του.

73 - *398β*

1764. Διαθήκη ἐν Ἄνδρῳ, τῆς 29 Ἀπριλίου,
ἐν *349α*, σ. 75 - 76.
«...ξεμοιράζω τὰ παιδιά μου ὡς καθὼς θέλω νὰ φανερώσω ἐδῶ...».

74 - *402α*

1765. Λύσις ἱερολογημένου ἀρραβῶνος ἐν Βενετίᾳ,
ἐν *327α*, σ. 296 - 300,
λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ εὐλογήσας τὸν ἀρραβῶνα ἱερεὺς παρουσίασε τῇ ἐναγούσῃ τὸν γαμβρὸν ὡς εὐκατάστατον καὶ *«νοβαρισμένον καὶ ὄχι πτωχότατον, καθὼς εἶναι»* καὶ διότι ὁ ἱερεὺς κατὰ τὸν ἀρραβῶνα δὲν ἀπηύθυνε τὰς σχετικὰς ἐρωτήσεις, ἂν τὸν θέλῃ ἢ ὄχι. Τοῦ μνηστῆρος συναινέσαντος εἰς τὴν λύσιν τῆς μνηστείας, ὁ δικάζων μητροπολίτης Φιλαδελφείας διέλυσε τὸν ἀρραβῶνα *«διὰ τὰς προρρηθείσας αἰτίας καὶ διὰ νὰ ἐμποδίσῃ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν οἰκονομίαν τὰ ἄτοπα, ὁποῦ ἤθελον συνέβη...»*.

75 - *407α*

1766. Λύσις γάμου ἐν Βενετίᾳ,
ἐν *327α*, σ. 439 - 441,
ὑπὸ τοῦ μ. Φιλαδελφείας Γρηγορίου Φατσέα, ἐφ' ὅσον *«ἀμφότερα τὰ μέρη ζητοῦν τὴν τελείαν λύσιν τῆς συζυγίας των μὲ ἐκκλησιαστικὸν διαζύγιον... ἀποφασίζει λελυμένον τὸ ἄνωθεν συνοικέσιον...»*.

76 - *430α*

1774. Προικοσύμφωνον Ἄνδρου, δι' οὗ συνιστᾶται ἡ προὶξ *«κατὰ τὸ συνείθιον τοῦ τόπου μας»*,
ἐν *101α*, σ. 9, σημ. 2.
Διὰ τῆς ἄνω φράσεως νοεῖται, ὅτι θανούσης τῆς γυναικὸς ἀκλήρου, περιέρχεται ἡ προὶξ εἰς τοὺς *«προθύμους»*, δηλ. εἰς τὸν προικοδότην ἢ τοὺς πλησιεστέρους συγγενεῖς του· ταὐτὸ συνέβαινε καὶ ἂν ὑπῆρχον τέκνα, θανόντα ὅμως ἄκληρα.

77 - *454α*

1777. Σύμβασις διανομῆς ἐν Σύρῳ κληρονομικοῦ ἀκινήτου,
ἐν *110α*, σ. 249, ὑποσημ. 24.
«Τὴν σήμερον τὰ τρία ἀδέρφια Φ. Ρ. καὶ οἱ ἀδερφές του Ε., Κ. καὶ Ζ., ἔχοντας ἕνα σπίτι στὰ Β., κληρονομιὰ τῆς μάνας τωνε ταιριάζουν ἀναμεταξύν τωνε καὶ πέρνει ὁ Φ. τὸ κατῶγι, περὸ νὰ κάθεται ὁ κύριός τωνε ὅσο πουζεῖ μέσα· τὸ ἀνῶγι τὸ πέρνουνε ἡ Κ. καὶ ἡ Ζ. καὶ τὸν ἀγέρα ἡ Ε., ὅλοι τους στερκτοὶ καὶ ὁμόγνωμοι· καὶ ἂν κανένας γυρίζῃ νὰ ξαναμοιράσουν, νὰ πλερώνῃ τοῦ ἀγᾶ μας γρόσ. 50».

78 - *492α*

1790. Ἐκμίσθωσις οἰκοπέδου ἐν Πάτραις ὑπὸ τῆς μονῆς Ὀμπλοῦ,
ἐν *356β*, σ. 63 - 64.
(Ἐκμίσθωσις *«δσπιτότοπου»* πρὸς γυναῖκα *«μὲ ἐτήσιον δόσιμον»* ἐξ γροσίων ἐτησίως καὶ μετὰ δικαιώματος τῆς μισθωτρίας νὰ κτίσῃ ἐπὶ τοῦ οἰκοπέδου *«χαμοκέλλας ἢ ἀνώγειον καθὼς θέλει καὶ βούλεται»*. Διάρκεια τῆς μισθώσεως *«ἐφ' ὅσον ζῇ νὰ κάθηται μέσα ἀνενόχλητος καὶ ἀδιάσειστος, ὁμοίως καὶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς... μετὰ δὲ τὴν θανὴν καὶ τῶν δύω νὰ μένῃ ὁ μπινᾶς ὁποῦ δι' ἰδίων της ἐξόδων ἔκτισεν, εἰς τὴν κυριότητα καὶ ἐξουσίαν τοῦ μοναστηρίου...»*).

79 - *498α*

1793. Αἱρετοκρισία ἐν Νάξῳ, κατόπιν διαταγῆς τοῦ δραγομάνου τοῦ Στόλου Κ. Χαντζερῆ,
ἐν *349α*, σ. 647 - 648.
«...εὕρομεν εὔλογον, πρῶτον, ὅτι ἡ πρετεντζιόνε τοῦ νεκαφᾶ, ὁποῦ ἡ κυρὰ Α. (πρώτη σύζυγος τοῦ μακαρίτου Ντ.) *ζητεῖ διὰ τὰ παιδία της, εἶναι πάντη ἀνάρμοστον καὶ ἀσυνήθιστον εἰς τὰ νησία μας καὶ κανένα νησὶ δὲν παραδέχεται τὸ τοιοῦτον μὲ κανένα τρόπον μάλιστα ὁποῦ ἐρωτήθησαν καὶ πολλοὶ προεστῶτες... καὶ ὅλοι ὁμοφώνως καὶ ὁμογνώμως παρακαλοῦν αὐτὸ τὸ λαύσι τοῦ νεκαφᾶ νὰ μὴν ἀναφέρεται εἰς τὸ ἑξῆς μεταξὺ τῶν νησίων μας... ἡμεῖς πάλιν δὲν ἐλείψαμεν καὶ τουρκιστὶ νὰ ἐρευνήσωμεν περὶ τοῦ νεκαφᾶ, καὶ εὑρόντες τὴν ἡλικίαν τῶν παιδίων περασμένην ἀπὸ τὴν τάξιν τοῦ νεκαφᾶ, διότι ὁ νεκαφᾶς τουρκιστὶ φαίνεται ὅτι μέχρι τῶν ἑπτὰ χρόνων ἠμπορεῖ νὰ δοθῇ... Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἔφθασε νὰ ἀποθάνῃ πρὸ ὀλίγου ὁ Ντ. καὶ ἔκαμε διαθήκην... καὶ ἐν ἐκείνῃ διατάσσεται τὰ κατ' αὐτὸν καὶ ἀφήνει εἰς κάθε του παιδί, ὡς ἐβουλήθη καὶ ἠθέλησε κατὰ τὴν προαίρεσίν του, διὰ τοῦτο ἡμεῖς φυλάττοντες τοὺς ἀνέκαθεν ὅρους καὶ συνηθείας τῶν νησίων μας καὶ βλέποντες ὅτι εἶναι καὶ ἡ διαθήκη εὔλογος καὶ νόμιμος, διότι δὲν ἀφήνει κανένα του παιδὶ ἄνευ κληρονομίας... ἔμεινεν τὸ ζήτημα τοῦ νεκαφᾶ παράλογον, μάλιστα δὲν ἠμποροῦμεν κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ἐγγίξωμεν αὐτὴν τὴν διαθήκην, διότι ὅταν μία τοιαύτη εὐλογοφανὴς καὶ νόμιμος διαθήκη ὁπωσοῦν παρενοχληθῇ ἢ ἀθετηθῇ, ἀναστατοῦται τὸ πᾶν, καὶ ὅλον τὸ νιζάμι τῶν νησίων πρέπει νὰ ταραχθῇ, καθότι μέχρι τοῦδε ὅλον τὸ νιζάμι τῶν νησίων καὶ ἡ ἀνάπαυσις στηρίζεται καὶ συνίσταται μὲ τὴν ἀπαράτρεπτον τήρησιν καὶ φυλακὴν τῶν προικοσυμφώνων καὶ διαθηκῶν...»*.

80 - *526α*

1796. Έντοκον δάνειον έν Άνδρῳ,
έν *288*, σ. 171 - 172.
«Διὰ τῆς παρούσης ὁμολογίας καὶ καθολικῆς ἀποδείξεως φανερώνει καὶ ὁμολογεῖ ἡ κερὰ Μ. γυνὴ τοῦ ποτὲ Μ. Κ., μαζὺ μὲ τὴν κόρη της τὸ καὶ μὲ τὸ γαμπρό της τὸ Θ. Κ., πῶς ἐπῆρε καὶ ἐπερίλαβε ἀπὸ τὸν σιὸρ Ν. τοῦ ποτὲ Α. Κ. μετρητὰ δανεικὰ ἀσιλάνια πεντακόσια... τὰ ὁποῖα ἄσπρα νὰ τρέχουν μὲ τὸ διάφορόν τους τὰ δέκα ἕνδεκα, βάζοντας ἀμανάτι τὸν κάμπο εἰς τὸ Α. εἰς χρόνους δύο, τοῦτο μὲ νὰ τὸν ἐκάνει ζάφτι ἀπὸ τὴν σήμερον, νὰ τρώγῃ τὴν ἠτράδα καὶ νὰ τὴν ἐκάνει καλὰ ἀπάνω εἰς τὸ διάφορο, ὥστε νὰ τελειώνει ὁ βαντὲς τῶν δύο χρονῶ, ὅπου θέλει λάβει τὰ ἄσπρα του· καὶ ἂν δὲν λάβῃ τὰ ἄσπρα του, νὰ εἶναι τὸ πρᾶγμα τέλεια ἐδικόν του...».

81 - *545α*

1798. Ἀκύρωσις διαθήκης καὶ διανομὴ κληρονομίας ἐν Ἄνδρῳ,
ἐν *288*, σ. 172 - 173.
«Διὰ τοῦ παρόντος συμφωνητικοῦ γράμματος δῆλον γίνεται, ὅτι μὲ τὸ νὰ ἐφανερώθη καὶ νὰ ἐμαρτυρήθη ἡ διαθήκη, τοῦ Γ. Μ., πῶς ὑπεγράφη μετὰ τὸν θάνατόν του καὶ γιατὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν διαθήκην ἐγεννήθησαν δύο του παιδιά... δὲν ἐπιάσθη τελείως ἡ διαθήκη αὐτή· διὰ τοῦτο καὶ ἐκρίθη εὔλογον νὰ μοιρασθοῦν ὅλα τοῦ μακαρίτη Γ. τὰ πράγματα εἰς τρία μερίδια, καὶ τὰ μὲν ἀρσενικὰ νὰ λάβωσι τὰ δύο μερίδια, κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ χωρίου, τὰ δὲ θηλυκὰ νὰ λάβωσι τὸ ἕνα μερίδιον... οὕτως ἠθέλησαν καὶ ἐξισάσθησαν ἀνάμεσόν τους...».

82 - *563α*

1801. Προικοπαράδοσις Ἀθηνῶν, ἐνώπιον νοταρίου,
ἐν *58α*, σ. 111 - 113.
«...ἡ προικοπαράδοσις ὁποῦ παραδίδει ὅ τε Γ. Δ. ...ὁμοῦ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ Ἀ. ...ὁποῦ παραδίδουν τῆς ψυχοθυγατρὸς αὐτῶν Καλομοίρας διὰ μισθὸν τῆς δουλεύσεώς της ὁμοῦ καὶ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς Θ. Θ. Τὸ ὅσον πρᾶγμα θέλομεν γράψη ὑποκάτωθεν, ἡ μὲν νεόνυμφος Κ. νὰ ὁρίζῃ τὸ ἥμισυ διὰ μισθὸν τῆς δουλεύσεώς της, τοῦ δὲ γαμβροῦ εἰς χάριν τελείαν καὶ ἀμετάτρεπτον τὸ ἄλλο ἥμισυ νὰ τὸ ὁρίζῃ αὐτός, ἀγνώριστον μὲ τὴν γυναῖκα του Κ. ...Διὰ τοῦτο καὶ ὁ αὐτὸς γαμβρὸς Θ. ...ἐξ ἰδίας αὐτοῦ βουλῆς καὶ προαιρέσεως βάνει καὶ αὐτὸς κάτω τὸ ἐδικόν του πρᾶγμα, εἴ τι τοῦ εὑρίσκεται, διὰ νὰ τὸ ὁρίζουν μὲ τὴν σύζυγόν του Κ. καὶ αὐτὸ ἀγνώριστον...».

83 - *649α*

1814. Πώλησις σταφιδαμπέλου ὑπὸ τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ Ἁγίας Τριάδος Πατρῶν λόγῳ χρείας ἐπειγούσης πρὸς τὴν μονὴν Ὀμπλοῦ,
ἐν *356β*, σ. 72 - 73.
(Ἡ πώλησις γίνεται ὑπὸ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ, συναινέσει τοῦ ναοῦ, ἐνώπιον τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ προκρίτων τῆς πόλεως).

84 - *654α*

1815. Οἰκογενειακὸν σημείωμα τοῦ ἐν Ἀμμολόχῳ Ἄνδρου Δημητρίου Γιαννούλη,
ἐν *294α*, σ. 72.
«...ἐστεφάνωσα τὴν θυγατέρα μου Ἀ. μὲ τὸν υἱὸν Λ. Μ. καὶ τῆς γράφω εἰς τὸ προικοσύμφωνόν της τὸ περιβόλι στὸ Μ... ἀπὸ τὸ ὁποῖον τῆς γράφω στὸ προικοσύμφωνό της νὰ μοῦ δίνει ἕνα κάρτο ἀπὸ εἴ τι μαξούλι εὐγάζει τὸ πρᾶγμα ὀστεζῶ (= ὅσον ζῶ) καὶ δὲν μοῦ ἔδωκεν ὁ γαμπρός μου τίποτας...».

85 - *663α*

1817. Κοντράτο ἀγάπης, ἐν Λευκάδι,
ἐν *191α*, φ. 2.
«...ἀπὸ τὸ ἕνα ὁ κὺρ Β. Β. τοῦ ποτὲ Ν. καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁ κὺρ Ἀ. Β. τοῦ ποτὲ Ἀ., ἀμφότεροι ἀπὸ τὸ χωρίον Κομηλιό... μοῦ εἶπον νὰ σημειώσω ὡς ἀκολούθως: Καὶ ἐπειδὴ ὁ αὐτὸς Β. Β. ἐστάθη ἀπὸ τὸν ἴδιον Ἀ. Β. στραπατσάδος, μαλτρετάδος καὶ τέλος πάντων ὑβρισμένος καὶ διὰ νὰ λείψουν ἀπὸ κάθε ἄλλην λογοτριβὴν καὶ ἀλληλομαχίαν, συντρέχει αὐτοθελήτως ὁ αὐτὸς Β. Β. καὶ συγχωρεῖ... ὑποσχόμενος ὁ αὐτὸς Ἀ. Β., ὅτι εἰς τὸ ἐρχόμενον... νὰ μὴν ἤθελε πλέον πειράξει... Εἰ δὲ καὶ εἴθελε τολμήσει πάλιν... θέλει τοῦ ἀποκρίνεσαι εἰς ὅλον... καὶ μὲ τὴν ὑπόταξιν τῶν παντοίων του ἀγαθῶν...».

86 - *664α*

1817. Διαμαρτυρία Μηλιωτῶν (Πηλίου) πρὸς τουρκικὰς ἀρχὰς Βόλου, ἐναντίον ἐπεμβάσεών των εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς κοινότητος,
ἐν *275α*, σ. 80 - 81.
«...ἢ νὰ μᾶς πληρώσῃ τὸ δίκαιόν μας καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν χώραν μας, εἰδεμὴ καὶ ἐδῶ καὶ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον τὸ δίκαιόν μας ἂς εἶναι εἰς τὸν λαιμόν

του καὶ εἰς τὴν χώραν μας δὲν τὸ θέλομεν, ἀλλὰ οὔτε μηλιώτης εἶναι, ἀλλὰ ξένος καὶ ἀλλότριος. Αὐτὴ εἶναι ἡ τελευταία καὶ στερεὰ ἀπόφασίς μας, δὲν τοὺς ἔχουμε τὴν ἄδειαν παρετέρου νὰ κάμουν... διότι δὲν στέργομεν...».

87 - *682α*

1819. Δωρεὰ ἐν Ἄνδρῳ κατὰ τὸ δεῖπνον, προφορικῶς, πρὸς ἔγγονον,

ἐν *288*, σ. 169 - 170.

«Ἔστω δῆλον. Γίνεται εἰς τὸ τραπέζι τῆς βάπτισης τοῦ Γ. Δ. υἱὸν Χ. Χαρίζει ὁ πάους του ὁ Ι. τοῦ ἐγγονοῦ του Γ. μίαν ῥίζα σικάμινο στὸ χωριὸ... καὶ ἄλλη μία στὸ κερόκα(μ)πο στὴν κατοικία, στὴν ἄκρη τοῦ περιβολιοῦ... Χαρίζει καὶ ὁ παποῦς του ὁ Δ. τὸ σικάμινο στὸ μῦλο τοῦ Λαζάρου ...καὶ οὕτως ὑπογράφουν καὶ μάρτυρες... Ἔτι χαρίζει καὶ ἡ βαβά του ἡ Κ. ἕνα σικάμινο στὸ Γαύριο καὶ ἕνα σικάμινο στοῦ Λεονταρῆ, τὸ καλλίτερο· καὶ οὕτως ὑπογράφουν καὶ μάρτυρες...».

88 - *682β*

1819. Μίσθωσις φούρνου, ἐν Λευκάδι,

ἐν *191α*, φ. 2.

«...ἔχοντας καὶ ποσεδέροντας... φοῦρνο... τὸν ἀξετάρει... τῶν ἄνω εἰρημένων... καὶ διὰ ἀφιτάντζα τοῦ ἄνωθεν φούρνου ὑπόσχονται... γρόσια 210 ... θὰ ψαίνῃ τζάμπα τὸ ψωμὶ καὶ τὰ φαγιά του καὶ νὰ τοῦ δίδουν καὶ τὴν στάκτη χάρισμα, κατὰ τὴν συνήθειαν...».

89 - *706α*

1821. Αὔξησις τῶν δικαιωμάτων γάμου, ἐν ἐπισκοπῇ Δελβίνου,

ἐν *255α*, σ. 86.

«Τὸν γάμον τὸν εὗρε ὁ ἐπίσκοπος (Παΐσιος) *τρία γρόσια, τὸν ἔβαλεν ἕξ».*

90 - *706β*

1821. Συμφωνητικὸν ἀπὸ 1 Ἰουνίου μεταξὺ 13 ὁπλαρχηγῶν ὑπὸ τὸν Σωτήριον Χαραλάμπην,

ἐν *202α*, σ. 109 - 110.

«...ὑποσχόμεθα προσέτι, ὅτι ἐὰν καὶ τύχῃ νὰ πέσωμεν εἰς λάφυρα καὶ κούρση, νὰ νομίζωνται καὶ αὐτὰ κοινὰ καὶ νὰ μερίζωνται ἀναλόγως, κατὰ τοὺς στρατιώτας ὁποῦ ἕκαστος ἡμῶν ὁδηγεῖ...».

91 - *727α*

1823. Χορήγησις ἀμνηστίας παρὰ τοῦ Ρεσὶτ Μεχμὲτ πασᾶ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀργαλαστῆς,

ἐν *275α*, σ. 86 - 87.

«...δίδω τοῖς Ἀργαλαστιώταις μετὰ τῶν μαχαλέδων των τὸ ῥάζι τους, συγχωρῶντας ὅλα τὰ ὅσα ἕως τώρα ἔπραξαν, ὅθεν εἰς τὸ ἑξῆς ἔχουν τὴν ἄδειαν νὰ καθίσουν εἰς τὸν τόπον τους ἀφόβως... παραδίδωντας καὶ τὰ ἅρματά τους... καὶ κάμνοντας εὐπείθειαν εἰς ὅλας τὰς ἐμμέσους καὶ ἀμέσους βασιλικὰς προσταγάς...».

92 - *776α*

1827. Ἡ κοινότης Σιατίστης πωλεῖ πρὸς τρίτον δύο ἀμπέλους τοῦ ἀπουσιάζοντος ὀφειλέτου της Θ. Ρ., πρὸς πληρωμὴν τῶν φόρων του,

ἐν *357α*, σ. 253 - 255.

Τὸ πωλητήριον ὑπογράφουν 23 κάτοικοι Σιατίστης.

93 - *787α*

1827. Προικοσύμφωνον Ἄνδρου,

ἐν *162α*, σ. 4.

«...δίδουν ὁ Χ. μετὰ τῆς ἀρχόντισσάς του τῆς κόρης των διὰ χάριν προικός... τὴν κατοικία τὴ μητρικὴ της, καθὼς τὴν ἔχουν προίκα... ἐδικά της... Νὰ κάθονται εἰς τὰ ὀσπίτια ὅσο ποῦ ζοῦν καὶ μετὰ τὸν θάνατό τους, ἂν μένει κανένα ἐλεύθερο παιδί, νὰ κάθεται εἰς τὴν παληὰ κάμαρα, τὰ δὲ λοιπὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερα δικά της... Δίδει καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ σιὸρ Π. μὲ τὴν ἀρχόντισσά του τοῦ υἱοῦ τους... τὰ σπίτια ποῦ ἔχτισεν ὁ ἴδιος μὲ ὅλα τὰ περίαυλα, μὲ τοῦτο νὰ ἔχῃ εἰς ἐξουσίαν του ἕως ποῦ ζεῖ, νὰ κάθεται μέσα, ὁμοίως καὶ ἐλεύθερα παιδιὰ ἂν μείνουν, νὰ ἔχουν τὴ νοτινὴ κάμαρα μὲ τὸ κατόϊ καὶ μετὰ τὸ θάνατό τους νὰ εἶναι ἐλεύθερα εἰς τὸν υἱόν τους...».

94 - *825α*

1832. Αὔξησις τῶν δικαιωμάτων γάμου ἐν περιοχῇ μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως καὶ Δελβίνου.

ἐν *255α*, σ. 88.

«ἀπὸ ἓξ γρόσια ὁποῦ εὗρε τὸν πρῶτον γάμον (ὁ μ. Ἰωακεὶμ) *τὸν ἔβαλε δώδεκα...».*

95 - *879α*

1833. Ἀπάντησις ἀπὸ 20 Ἰουλίου τῆς Δημογεροντίας Τ ή ν ο υ, εἰς ἀνωτέρω ἐγκύκλιον,

ἐν *351α*, σ. 210 - 214.

«...Προσθήκη 1ον. Περὶ Διαθήκης. Ὅταν ἀπέθνησκέν τις ἄνευ κατιόντων, καὶ εἶχεν ἀδελφοὺς ἢ ἀδελφάς, ἂν εἰς τὴν διαθήκην του παραμελοῦσε ν' ἀναφέρῃ τινὰ ἐξ αὐτῶν, καὶ νὰ προσδιορίσῃ ἐλαχίστην μερίδα τινὰ ἐκ τῆς πατρομητρογονικῆς περιουσίας του, ἡ διαθήκη ἀκαιροῦτο καὶ ἐμοίραζον τὰ ἀδέλφια τὴν κληρονομίαν ὅλην ἐξ ἴσου. Καθόσον δὲ ἀφοροῦσε τὴν ἰδιόκτητον περιουσίαν τοῦ διαθέτου ἐδύνατο νὰ τὴν διαθέσῃ ἀκωλύτως καὶ αὐθαιρέτως.

2ον. Εἰς τὸ περὶ διαθηκῶν μέρος, παρατηροῦνται ἐλλείψεις ὡς ἐκ τῆς μὴ ὑπάρξεως δημοσίου μνήμονος πηγαζούσας, καὶ οὕτως αἱ μεγαλύτεραι ἐλλείψεις καὶ πλημμελήματα δὲν ἔδιδον ἀπ' εὐθείας χώραν εἰς ἀκύρωσιν αὐτοῦ, ἂν ὁ δικαστὴς ἐπροσπαθοῦσε νὰ τὸ ἐξακριβώσῃ καὶ πληροφορηθῇ διὰ μαρτύρων ἢ ἄλλων περιστάσεων περὶ τῆς ἀληθοῦς τελευταίως θε(λή)σεως τοῦ ἀποβιώσαντος. Μάρτυρες ἀγράμματοι καὶ συγγενεῖς ὡς καὶ οἱ ἴδιοι ἐπίτροποι ἦσαν ἐπίσης δεκτοί, ἐκτὸς τῶν τέκνων καὶ ἀδελφῶν καὶ τῶν ἐχόντων συμφέρον εἰς τὴν διαθήκην καὶ δὲν ἀπαιτοῦντο περισσότεροι ἀπὸ δύο πρὸς κύρωσιν τῆς διαθήκης.

Ὁ σχετικὸς ἐφημέριος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔγραφε τὴν διαθήκην καὶ πολλάκις, ὄντος ἀγραμμάτου τοῦ διαθέτου, ἐχρησίμευον διὰ μάρτυρες δύο, ἐπίσης ἀγράμματοι, διὰ χειρὸς τοῦ ἐφημερίου ὑπογεγραμμένοι καὶ αὐτοῦ προσυπογεγραμμένου. Ἀλλ' εἰς περίπτωσιν διαφωνίας τῶν κληρονόμων, ἂν δύο ἐκ τῶν μαρτύρων ὑπῆρχον εἰς τὴν ζωήν, δηλονότι οἱ δύο ἀγράμματοι, ἢ εἷς ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ ἐφημέριος, ἐπροσκαλοῦντο παρὰ τῆς ἀνηκούσης Ἀρχῆς καὶ κατὰ λόγον τῆς ἐξομολογήσεώς των ἀκυροῦτο ἢ ἐπικυροῦτο ἡ διαθήκη. Ἡ δὲ ἀποδεδειγμένη ἰδιόχειρος καὶ ὁλόγραφος διαθήκη καὶ ἄνευ μαρτύρων εἶχε τὸ κῦρος της.

3ον. Περὶ προικοσυμφώνου. Τὰ ἴδια πλημμελήματα καὶ ἐλλείψεις παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ περὶ προικοσυμφώνου μέρος. Ὅθεν οἱ ἴδιοι κανόνες, ὡς καὶ περὶ διαθηκῶν, ἐφυλάττοντο καθόσον ἀφορᾶ τοὺς τύπους πρὸς κύρωσιν ἢ ἀκύρωσιν αὐτοῦ.

4ον. Περὶ προτιμήσεως. Εἰς τὰς πωλήσεις τῶν ἀκινήτων, ἐπροτιμοῦντο εἰς τὴν ἀγορὰν οἱ ἀνιόντες ἢ οἱ κατιόντες, εἰς ἔλλειψιν αὐτῶν ἡ σύζυγος, ἂν ἤθελεν εὑρεθῇ ἀποῦσα εἰς καιρὸν πράξεως, καὶ εἰς ἔλλειψιν τὰ ἀδέλφια, εἰς ἔλλειψιν τῶν ἀδελφῶν οἱ πλησιασταὶ τῆς αὐτῆς ἰδιοκτησίας. Τῶν συγγενῶν δὲ ἢ πλησιαστῶν, κατέμπροσθεν δύο μαρτύρων, ἀποποιουμένων, ἡ πώλησις ἐγίνετο τότε ἰσχυρῶς εἰς ὅντινα ἐπαρουσιάζετο ὡς ἀγοραστής. Ἐὰν δὲ οἱ συγγενεῖς ἢ οἱ πλησιασταὶ ἦσαν ἀπόντες, τότε εἴτε ὁ ἰδιοκτήτης εἴτε ὁ ἀγοραστὴς ἦτον εἰς χρέος νὰ εἰδοποιήσῃ τούτους περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως, αὐτῶν δὲ ἐγγράφως ἢ διὰ μαρτύρων ἀρνουμένων, τότε ἡ ἀγορὰ ἐθεωρεῖτο ἀμετάτρεπτος.

Ἡ πολυκαιρία ἐγίνετο αἴτιον παραγραφῆς τοῦ περὶ ἐπιστροφῆς τῶν ἀκινήτων κτημάτων δικαιώματος, καθόσον ἀφοροῦσε τοὺς παρόντας, οἵτινες δὲν ἤθελον ρητῶς προειδοποιηθῇ καὶ εἰς σύμπτωσιν προτεινομένης ἀγνοίας καθυποβάλλοντο εἰς ὅρκον, ὅστις ἀπεφάσιζε.

5ον. Περὶ διωρύγων (ρυμότοποι) εἰς χωράφια, ἀμπέλια καὶ τὰ λοιπά, ἀπεστέρουν τοὺς πλησιαστὰς τῶν δικαιωμάτων τῆς πλησιότητος, αἱ εἴσοδοι ἢ ἔμβαται ἐφύλαττον ἀναλλοίωτον καὶ ἀμετάτρεπτον διαδοχικὸν δικαίωμα τῶν χωραφίων, ἀμπελίων κτλ.

6ον. Περὶ ἐπιτρόπων. Τὰ περὶ τῶν κατὰ διαθήκην, ἐπιτρόπων ἦτο πάντῃ ἀκανόνιστα καὶ οὕτως ἐθεωροῦντο ἀνεύθυνοι οἱ τοιοῦτοι ἐπίτροποι διὰ πᾶσαν ζημίαν ἢ φθορὰν ἂν ἤθελεν ὑποφέρῃ ἡ κινητὴ ἢ ἀκίνητος περιουσία τοῦ διαθέτου ὡς ἐκ ραθυμίας των, ἐκτὸς ἐὰν ἀπεδεικνύετο ὅτι ὑπῆρξε δολιότης καὶ σφετερισμὸς ἐκ μέρους του, μέρους ἢ τοῦ ὅλου τῆς αὐτῆς περιουσίας, ἢ ἂν ἦτο ὑπόνοια αἰσχροκερδείας.

Ὅταν ἀπέθνησκε εἷς ἐκ τοῦ ἀνδρογύνου ἀδιάθετος, τὸ ἐπιζῶν ἄτομον, καθὸ φυσικὸς ἐπίτροπος, εἶχεν ἐκτεταμένην ἐξουσίαν καθόσον ἀφοροῦσε τὰ τῆς ἐπιτροπείας χρέη, δηλαδὴ ἐδύνατο νὰ ἐκποιήσῃ ἀκίνητα πατρικὰ πράγματα πρὸς τὸ συμφέρον τῶν τέκνων της, ἅτινα ἐν καιρῷ ἐνηλικιώσεως δὲν ἠμποροῦσαν νὰ κάμουν παράπονον, εἰμὴ εἰς περίπτωσιν ὑπονοίας δολιότητος καὶ αἰσχροκερδείας, ὥστε μὴ ἀποδεικνυόμενον, ἡ πώλησις ἔμεινε τῳόντι σταθερὰ καὶ ἀμετάθετος. Σαφηνίζεται δὲ ὅτι ἂν τὸ ἐπιζῶν ἄτομον ἦτον ἡ γυνή, ἡ ἐξουσία της ἔπαυεν ὅταν ἤθελεν ἔρθῃ εἰς 2ον γάμον.

7ον. Περὶ ὑποθηκῶν καὶ μεσεγγυών. Τὰ περὶ ὑποθηκῶν καὶ μεσεγγύων ἦτον ἐπίσης ἀκανόνιστα, μολονότι ὑπῆρχον καὶ ἐντεῦθεν ἐπρόκυπτον καταχρήσεις.

Ὁ δανείζων ἐπὶ ὑποθήκῃ ἀκινήτου πράγματος τινὸς καὶ λαμβάνων παρὰ τοῦ χρεώστου πρὸς ἀσφάλειαν τοὺς τίτλους ἢ τίτλον τῆς ἰδιοκτησίας αὐτοῦ ἦτο προτιμητέος παρ' ἄλλον δανειστήν, ὅταν δὲν ἐπαρουσιάζοντο διάφοροι ὑποθῆκαι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, χωρὶς καμμία νὰ συνοδεύεται μὲ τοὺς σχετικοὺς τίτλους τῆς ἰδιοκτησίας, οὐδεμία ἔχαιρε προνόμιον, ἀλλ' ἐσύντρεχον ὅλοι ἐξ ἴσου εἰς τὴν διανομήν, ἂν ὁ χρεώστης δὲν ἦτον εἰς κατάστασιν νὰ ἐξοφλήσῃ μὲ ἄλλα ἀγαθά του πρὸς δανειστάς. Καθόσον δὲ ἀφορᾷ τὰ περὶ τόκου, ἐὰν ἡ εἰς ὑποθήκην ἰδιοκτησία ἐνέμετο παρὰ τοῦ δανειστοῦ καὶ ἡ ἀξία της ἰσότιμος μὲ τὴν ἀξίαν τοῦ πράγματος τότε ὑποχρεοῦτο ὁ μὲν δανειστὴς νὰ δίδῃ ἀκ(ρι)βῆ λογαριασμὸν τῶν προσόδων, ὁ δὲ χρεώστης νὰ πληρώσῃ τὸν τόκον, ἐὰν δὲ ἡ ὑποθηκευομένη ἰδιοκτησία ὑπῆρχεν ἀξίας διπλασίας τοῦ χρέους, τότε ὁ τόκος ἀντελογίζετο μὲ τὴν τῶν προσόδων τιμήν.

8ον. Ἡ διδομένη παρὰ τῆς γυναικὸς ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς ἐγγύησις ἦτον ἰσχυρὰ καὶ ἐκτελεστέα.

9ον. Περὶ Δανείου. Πᾶς νουνεχὴς πωλητὴς μετερχόμενος βιομηχανίαν τινά, ἂν καὶ στερεμένος τῆς παρὰ τοῦ νόμου προσδιωρισμένης ἡλικίας, ἐδύνατο, ὄντων ἀποβιωκότων τῶν γονέων του, νὰ δανείζηται ἰσχυρῶς καὶ νὰ διαθέτῃ τὰ περὶ αὐτοῦ ἐλευθέρως.
10ον. Περὶ τόκου. Πᾶν δάνειον μετὰ παρέλευσιν δέκα ἐτῶν ἐθεωρεῖτο ἀνεπίδεκτον περισσοτέρου τόκου, ὁ δὲ τόκος δὲν ἐπερέβαινε τὰ 10 εἰς τὰ 100 εἰς τὸ ἁπλοῦν δάνειον καὶ εἰς τὸ ἐπὶ ὑποθήκῃ.
11ον. Περὶ δωρεῶν. Τὸ δῶρον ἐθεωρεῖτο ἱερὸν καὶ ἀμετάτρεπτον ἐκτὸς τῆς κατὰ συνθήκην (codizionato) δωρεᾶς, ἡ ὁποία ἀκυροῦτο εἰς σύμπτωσιν παραβάσεως αὐτῆς, ἢ ἂν ἡ συνθήκη δὲν ἐξετελεῖτο ἕνεκα τοῦ θανάτου τοῦ λαβόντος τὸ δῶρον.
12ον. Περὶ ἐξωπροίκων. Τὰ ἐξώπροικα ἔχαιρον τὸ ἴδιον προνόμιον ὡς καὶ αὐτὴ ἡ ἰδία προίξ».

96 - *910α*

1834. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ 7 Φεβρουαρίου,

ἐν *468α, σ.* 288 ὑποσ.

«...Συνήθεια ἐπεκράτησε καὶ κρατεῖ ἀκόμη εἰς πολλὰ μέρη νὰ γίνηται ὁ λεγόμενος ἀρραβών, ἤτοι... ὁμολογία καὶ συνυπόσχεσις δι' εὐχῶν, ἤ, ὡς κοινότερον λέγεται, δι' ἱερολογίας. Ἀλλὰ διὰ τῆς ἱερολογίας ταύτης καθίσταται ὁ ἀρραβὼν κατὰ τὴν δόξαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς πολιτικοὺς νόμους γάμος καὶ ἐπιφέρει μεθ' ἑαυτοῦ ὅσα καὶ ὁ τέλειος γάμος. Πᾶς φρόνιμος σκεπτόμενος εἰς τοῦτο ἐννοεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ τὰς κακὰς αὐτοῦ συνεπείας εἰς τὴν κοινωνίαν... Διὰ ταῦτα καὶ ἐμποδίσθη παρὰ τῆς Ἐκκλησίας ὁ δι' ἱερολογίας ἀρραβών. Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν πληροφορεῖται ἡ Σύνοδος, ὅτι ὁ ἀρραβὼν αὐτὸς γίνεται ἀκόμη καὶ αἱ κακαὶ αὐτοῦ συνέπειαι ἀκολουθοῦσι· καὶ νομίζει χρέος αὐτῆς ἱερὸν νὰ ἐμποδίσῃ αὐτὸν ἐκ νέου... Ἐὰν δὲ μάθῃ ἡ Σύνοδος γινομένην εἰς τὸ ἑξῆς τὴν ἱερολογίαν εἰς τὸν ἀρραβῶνα... θέλει δὲ κηρύττει καὶ τὸν ἀρραβῶνα ἐκεῖνον ὡς μηδόλως δι' ἱερολογίας γεγενημένον».

97 - *914α*

1835. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ 28 Ἀπριλίου,

ἐν *468α, σ.* 288 - 289, ὑποσ. Πρβλ. ἀνωτέρω, ἀριθ. 910α.

«...Ἀλλ' ἂν ἱερολογία δὲν γίνεται πλέον εἰς τὸν ἀρραβῶνα, μετὰ τὴν ἀπαγόρευσιν αὐτῆς, γίνεται ὅμως εἰς τινα μέρη ἄλλο εἶδος τελετῆς ἐπ' αὐτοῦ...

ἀπαγορεύει ἐκ νέου ὄχι μόνον τὴν κατ' αὐτὸν ἱερολογίαν... ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ὁποιανδήποτε ἱερὰν τελετὴν ἐπ' αὐτοῦ...».

98 - *935α*

1837. Ρύθμισις ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως τῶν Δημογερόντων καὶ τῶν προυχόντων τῆς Χίου τῶν *«κυρίων καὶ τυχηρῶν εἰσοδημάτων τῆς μητροπόλεως»*,

ἐν *161β, σ.* 123 - 124.

Διὰ τὴν ἄδειαν γάμου συγγενῶν ἐξ αἵματος 7ου καὶ 8ου βαθμοῦ, γρ. 150. Διὰ τὴν ἄδειαν γάμου συγγενῶν ἐξ ἀγχιστείας, δηλ. ὅταν δύο ἀδελφοὶ ἔρχονται εἰς γάμον μετὰ δύο πρώτων ἐξαδέλφων, γρ. 100. Δι' ἄδειαν γάμου, ὅταν θεῖος καὶ ἀνεψιὸς λαμβάνουν θείαν καὶ ἀνεψιάν, γρ. 100. Δι' ἀφοριστικὸν γρ. 20. Διὰ συγχωρητικὸν γρ. 10.

99 - *967α*

1844. Συνοδικὴ ἀπόφασις μ. Χίου Σωφρονίου, ἀπὸ 1 Αὐγούστου, πρὸς τὰ Μαστιχοχώρια, περὶ μὴ διαλύσεως τῶν μνηστειῶν μετὰ τὴν σύνταξιν προικοσυμφώνου,

ἐν *160, σ.* 68.

100 - *977α*

1846. Διατίμησις ρυθμίζουσα τὰ ἀρχιερατικὰ δικαιώματα τοῦ ἐπισκόπου Δημητριάδος καὶ Ζαγορᾶς Μελετίου,

ἐν *275α, σ.* 90 - 92.

«Σήμερον τὴν 11 Ἰουνίου 1846 ἔτους ἐν Πορταριᾷ, ἐπὶ συνελεύσεως τῶν ἀντιπροσώπων ὅλων τῶν χωρίων τοῦ Καζᾶ Βόλου, συγκαταθέσει ὅλων καὶ τοῦ σεβαστοῦ ἀρχιερέως Δημητριάδος κυρίου Μελετίου ἐγένετο ἡ παροῦσα διατίμησις... συμφώνως μὲ τὰ ἀνεγνωρισμένα ἔκπαλαι ἀρχιερατικὰ δικαιώματα καὶ εἰσπραττόμενα παρ' ὅλων τῶν ἀρχιερέων προκατόχων του... ἐγκρίσει ἀμφοτέρων τῶν μερῶν καὶ τείνουσα πρὸς κατάπαυσιν ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε ... παραπόνων τῆς ἐπαρχίας, Αον... Δον Χειροτονείας ἱερέων γρόσια 300 ... γενομένας μὲ τὴν συναίνεσιν τῆς χώρας εἰς τὴν ὁποίαν κατοικεῖ, καὶ δι' ἐπισήμου ἀναφορᾶς τῆς ἰδίας χώρας. Εον. Τὰ δικαιώματα τοῦ πρώτου γάμου γρόσια ἓξ καὶ μισό, τὰ τοῦ δευτέρου γρόσια δεκατρία καὶ τὰ τοῦ τρίτου γρ. πεντήκοντα. Ϛον. Εἰς διάλυσιν ψιλῶν συμφώνων δὲν θέλει λαμβάνει οὐδὲν δικαίωμα. Ζον. Εἰς διάλυσιν ἀρραβῶνος γρ. εἰκοσιπέντε διδόμενα ἀπὸ τὸν αἴτιον τῆς διαλύσεως. Ζον. Εἰς διάλυσιν ἀνδρογύνων γινομένην μετὰ τὴν νόμι-

μον διάστασιν γρόσια 100, διδόμενα ἀπὸ τὸν ζητοῦντα τὴν διάλυσιν... IBov. Ἀφορισμοὶ γρ. ἕξ... IIov. Ἀφορισμὸς δὲν θέλει δίδεται ἐπὶ ἁπλῇ αἰτήσει τοῦ ἑνὸς μέρους τῶν διαφερομένων, ἀλλ' ἀφ' οὗ προσκαλεσθέντων ἀμφοτέρων τῶν διαφερομένων, ἀνακαλυφθῇ τὸ δίκαιον εἰς τίνα ἀνήκει... Πρόσθετον ἄρθρον. Κατὰ τὴν περιοδείαν τῆς Αὐτοῦ Πανιερότητος τὴν τακτικήν, ἕκαστον χωρίον θέλει τῷ δίδει γεμελίκι διὰ δύω ἡμέρας. Οἱ μαχαλάδες διὰ μίαν μόνον ἡμέραν. Ὁ Δημητριάδος Μελέτιος βεβαιοῖ».

101 - *1005α*

1858. Ἔγγραφον πΚ. Ἀνθίμου Δ' πρὸς π. Ἀντιοχείας, περὶ γάμου μεταξὺ ἑτεροδόξων,
ἐδ. ἐν *103,* Α' σ. 305.

102 - *1022α*

1864. Ἐγκύκλιος πΚ. Γρηγορίου Ϛ', ἀπὸ 12 Ἰουλίου, περὶ μνηστείας,
ἐδ. ἐν *70,* τ. Α', σ. 399.

103 - *1025α*

1866. Γράμμα πΚ. Σωφρονίου Γ' πρὸς Κλῆρον καὶ Χριστιανοὺς Κρήτης, κατὰ τῆς ἀδελφοποιίας,
ἐδ. ἐν *302,* τ. 2, σ. 461.

104 - *1074α*

1892. Κανονισμὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς πόλεως Βεροίας,
ἐν *377α,* σ. 99 - 107.
Ἄρθρα 43. Ἐν τῷ Κανονισμῷ δὲν προβλέπεται ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ λειτουργία Δημογεροντίας, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι κατηργήθη αὕτη· ὁ μ. Κοσμᾶς ἐδήλωσε σχετικῶς, ὅτι ἡ Δημογεροντία εἶναι σωματεῖον ἀνεξάρτητον τῆς κοινότητος Βεροίας, καθ' ὅσον αὕτη εἶναι ἀντιπροσωπεία ὅλης τῆς ἐπαρχίας καὶ ὡς τοιαύτη κεῖται ὑπεράνω ὅλων τῶν κοινοτήτων, ὁ δὲ Κανονισμὸς τῆς κοινότητος ἀφορᾷ τὴν διακανόνισιν τῶν πραγμάτων μόνης τῆς πόλεως Βεροίας. (Πρβλ. σ. 107).

105 - *1084α*

1903. Κανονισμὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βεροίας,
ἐν *377α,* σ. 111 - 121.
Ἄρθρα 48, μεθ' ἑνὸς Κεφαλαίου Η' (Γενικαὶ διατάξεις). Τὰ ἄρθρα 42 - 48 περὶ Δημογεροντίας τῆς Μητροπόλεως.

106 - *1094α*

1912. Κανονισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Κοινότητος Βεροίας,
ἐν *377α,* σ. 121 - 141.
Ἄρθρα 99. Τὰ ἄρθρα 17 - 21 περὶ Δημογεροντίας τῆς μητροπόλεως.

107 - *1099α*

1924. Καταστατικὸς Χάρτης τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Ἀχρονολόγητα

108 - *1102*

Ἡ προὶξ ἐν τῇ Βορείῳ Ἠπείρῳ,
ἐν *227α,* σ. 156.
«Στὰ ἀλβανόφωνα ἑλληνικὰ χωριὰ ἡ νύφη ἔπρεπε νὰ δώσῃ προῖκα, κατὰ τὸ πανάρχαιο ἔθιμο. Ἡ προῖκα ἦταν κυρίως ὁ ρουχισμὸς τῆς νύφης, ἀλλὰ καὶ ἀκίνητα χωράφια κλπ. Ἂν συμφωνοῦσαν σὲ προῖκα 1000 γρόσια π.χ. ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἐκτίμησί της. Τότε σχηματιζόταν ἐπιτροπὴ ἀπὸ γερόντους, πέντε - δέκα νοματέους τοῦ γαμπροῦ καὶ τῆς νύφης καὶ μπροστὰ στοὺς ἐκτιμητὰς αὐτοὺς ἀνοίγονταν οἱ δυὸ κασέλλες τῆς νύφης, ἡ μικρὴ καὶ ἡ μεγάλη, καὶ ἔβγαιναν ἕνα - ἕνα τὰ πράγματα καὶ ἐκτιμιότανε ἀπὸ αὐτούς. Συχνά, ἂν ἡ νύφη ἦταν ἀδύνατο μέρος οἰκονομικῶς καὶ ὁ γαμπρὸς πλούσιος, ὑπερεκτιμοῦσαν τὰ προικιά της καὶ τὰ ἔβγαζαν, μὲ τὴ σιωπηρὴ καὶ δίκαιη, συγκατάθεσι τῶν ἐκτιμητῶν τοῦ γαμπροῦ, σὲ χίλια διακόσια γρόσια. Τότε ὁ γαμπρὸς ὑποχρεωνόταν νὰ δόσῃ στὸν πεθερό του τὴ διαφορὰ τῶν 200 γροσίων. Ἂν πάλι ὁ γαμπρὸς ἦταν φτωχότερος ἀπὸ τὴ νύφη, τότε ὑποτιμοῦσανε τὰ προικιά της, γιὰ νὰ πάρῃ πάρα πάνω ὁ γαμπρός. Ἔτσι βοηθοῦσαν τοὺς ἀδύνατους».

109 - *1103*

Ἡ προὶξ ἐν Λιαμπουριᾷ τῆς Β. Ἠπείρου,
ἐν *227α*, σ. 156.

«Στὴ Λιαμπουριὰ τὴν προῖκα τὴ δίνει ὁ γαμπρός· ἡ νύφη δὲν δίνει τίποτε. Ὁ γαμπρὸς ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸν πεθερὸ στὸ Ἀργυρόκαστρο, στὸ μαγαζὶ τῆς προτιμήσεώς του καὶ ἐκεῖ ἀγοράζει τὴν συμφωνημένη προῖκα: 10, 15, 20 λίρες. Μάλιστα ὁ πεθερὸς παίρνει καὶ προμήθεια ἀπὸ τὸν πελάτη ποὺ τοῦ πῆγε...». «Παλαιότερα καὶ στὴ Δρόπολι ὁ γαμπρὸς ἔδινε προῖκα».

110 - *1104*

Κώλυμα γάμου ἐν Β. Ἠπείρῳ,
ἐν *227α*, σ. 156.

«Ὁ Λιάμπης δὲν παίρνει νύφη ἀπὸ τὸ μαχαλά του. Τὴ θεωρεῖ δική του κοπέλλα...».

Α΄. ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΟΠΩΝ

Ἅγιοι Τόποι 25
Ἅγιον Ὄρος 107
Ἀθῆναι 82
Ἄνδρος 1, 65, 67, 73, 78, 80, 81, 84, 87, 93
Βενετία 74, 75, 105
Βέροια 104, 106
Βόρειος Ἤπειρος 108, 109, 110
Δελβῖνον 89, 94
Δρυινούπολις 94
Κέρκυρα 10, 19
Κρήτη 2, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 103
Λευκὰς 85, 88
Μῆλος 64
Μύκονος 31, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 49, 52, 53, 56, 57, 58
Νάξος 3, 8, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 39, 41, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 59, 63, 66, 69, 72, 79
Πάρος 23
Πάτραι 68, 71, 78, 83
Πήλιον 86, 91, 100
Σαντορίνη 55
Σιάτιστα 92
Σῦρος 60, 62, 70, 77
Τῆνος 95
Χίος 65, 98, 99

Β΄. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΘ᾽ ΥΛΗΝ

ἀβαντάριον 26, 41, 50, 51, 54, 66
ἀγγαρεῖαι 16
Ἅγιοι Τόποι· προνόμια 25
Ἅγιον Ὄρος· καταστατικὸς χάρτης 107
ἀδελφοποιία 103
αἱρετικρισία 79
ἀκινήτου διανομὴ 77
ἀλιεία· σύμβασις 13
ἀμνηστία 91
ἀνήλικοι· πώλησις ὑπὸ — 34
ἀνθρωποκτονία· ἀποζημίωσις 44
ἀπών· πώλησις ἀκινήτου 92
ἀφορισμὸς 23
ἀχαριστία προικολήπτου 40
γάμος· δικαιώματα 83, 94 — κώλυμα 110 — σύμβασις 9
δάνειον 33, 42, 46, 65, 80, 95
δημογεροντία 104, 105, 106
διαζύγιον 1, 31, 75
διαθήκη 27, 63, 73, 95 — ἀκύρωσις 53, 81 — προσβολὴ 38
διαιτησία 12
διατροφὴ 37
δωρεὰ 2, 47, 95 — προφορική, ἐν δείπνῳ 87
ἔθιμα 31, 43, 50, 53, 55, 60, 62, 65, 76, 79, 81, 88, 95, 96, 108
ἐκκλησιαστικοῦ ἀκινήτου πώλησις 83
ἐλαιόδενδρα ἐπὶ ξένης γῆς 18, 68
ἐμβατίκιον 72
ἐντριτία ἀγροῦ 30
ἐξώπροικα 95
ἑταιρεία ἐμπορικὴ 61
ἑτεροδόξων γάμος 101
Κέρκυρα· προνόμια 10
κληροδοσία μονῆς 6
κληρονομία· διεκδίκησις 49, 52, 57
κληρονομικὴ σύμβασις 71
κληρονομικὸν δικαίωμα 31, 35, 36
κουντουβερνία χωραφίων 29, 72
λάφυρα· διανομὴ 90
μαθητείας σύμβασις 4, 5, 7
μισιάρικα 22, 48
μνημόσυνον 28
μνηστεία 96, 97, 102 — λύσις 74, 99
Νάξος· δικαιώματα φεουδάρχου 39 — μουσουλμάνοι ἐν — 8
οἰκόπεδον· ἐκμίσθωσις 78
προεστῶν ἐκλογὴ 64

προικοπαράδοσις 82
προικὸς ἀπόδοσις 43
προικοσύμφωνον 17, 20, 21, 32, 40, 56, 59, 67, 76, 93, 95, 99, 109
προικώων πώλησις 45
προτίμησις 11, 14, 15, 95
συμβιβασμὸς 85
τέλη ἐκκλησιαστικὰ 96, 101
τέλους σύστασις 24
τίμημα εἰς δόσεις 15
τούρκων ἐπεμβάσεις 96
υἱοῦ προικοδότησις 3, 17, 20, 41, 59, 67, 93
φορολογίαι 16
φοῦρνος· μίσθωσις 88
χηρείας αἵρεσις 19

Γ'. ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

ἀγνώριστον = ἐξ ἀδιαιρέτου 82
ἀλληλογία = ὑπαναχώρησις 22, 24, 30, 48
ἀντὰρ τορνάρε = πήγαιν' ἔλα 69
ἀντέτι = συνήθεια 60
ἀντιλογία = ὑπαναχώρησις 28, 41
ἀποζηόντα = ὅταν ἔζη 28
ἀσενιάρω = προσδιορίζω 16
βαντὲς = προθεσμία 80
βάρητα = βάρη, φόροι 16
βλησίδια = κοσμήματα 26
γονικάριοι = ἐκ τῶν γονέων 52, 53
γυρίζω = ὑπαναχωρῶ 77
δεντρολογημένο = φυτευμένον 22
δευτερογούλης = τέλη Ἰουλίου 60
διπλοκοντετζαναρισμένο = μετὰ διπλῆς αἱρέσεως 43
ἐντριτεμμένα = ὑπαγόμενα εἰς ἐντριτίαν 39
ἐπηλογᾶται = εἶναι ὑπεύθυνος 22
ἐπὶ φόρου ζωῆς = ἐφ' ὅρου ζωῆς 41, 50
ἰστρομέντο = πρᾶξις συμβολαιογραφικὴ 14, 16, 50, 56
καλλικώνω = χορηγῶ ὑποδήματα 4
κλεῖσμα = περιφραγμένον κτῆμα 56
κομπλιμέντον = συμπλήρωσις 4
κοντετάρομαι = ἱκανοποιοῦμαι 16
κοντετζιὸ = αἵρεσις 36, 50, 51, 55, 59
κοντετζιονάδα = ὑπὸ αἵρεσιν 45
κοσουέτα = ἔθιμον 43
κοτέντος = συναινῶν 4
κρατημένος = ὑποχρεωμένος 22, 24
κράτησις = ὑποχρέωσις 63
κυβέρνησις = συντήρησις 71
κυβερνῶμαι = συντηροῦμαι 47
μαντινήρω = περιθάλπω 54
μαξούλι = προϊὸν 84
μαρκαταντέζικα = ἐμπορικὰ 5
μονητάρου = ἐξ ὁλοκλήρου 50
μουράρος = κτίστης 5
μπινᾶς = κτίσμα 78
νεκαφᾶς = ἡ διατροφὴ 79
νιτράδα = εἰσόδημα 72
ντὲ νόβο = ἐκ νέου 16
ξαπεστήλι = θάνατος 29
ξεμοιράζω = διανέμω 74
ὀζάντζα = συνήθεια 4
ὁμάδι = ὁμοῦ 22
ὀστεζῶ = ὅσον θὰ ζῶ 84
παιδωμὴ = τιμωρία 63
παντικάτορας = ἐμφυτευτὴς 72
παντίκι = ἐμφύτευσις 48
πένα = ποινὴ 4
περιβολιασμένα = περιφραγμένα 50
περίκουλα = κίνδυνοι 69
σκοδέρνω = εἰσπράττω 4
σπουσέτο = ὕποπτος 12
σοφιτζιέντε = ἐπαρκῶς 5
σύμπλιο = συνορευόμενον 22
ταγοποτίζω = τρέφω 4
τεμπίσι = παραγγελία 70
τέρτζος = τρίτος 12
τέχνες = τεχνάσματα 61
τζοαντάρης = ἀπεσταλμένος 70
τζιρόϊκος = χειρουργὸς 4
τριγυροστρίγυρα (τὰ) = περιοχὴ 30
χατσιρίφι = σουλτανικὴ διαταγὴ 55

Ἀθῆναι

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

DES CONCEPTIONS PÉDAGOGIQUES DANS L'ANCIEN DROIT ROUMAIN FONDÉES SUR LES SOURCES ROMANO - BYZANTINES

L'ancien droit écrit des Pays Roumains s'est constitué, dans une mesure appréciable, par l'utilisation de sources romano - byzantines. Au moyen-âge et au début de l'époque moderne le droit romano - byzantin fut considéré dans ces pays comme représentant le système juridique universel qui consacrait la souverainité de droit divin de la monarchie et légitimait le régime social existant. Beaucoup de voïvodes roumains se sont considérés continuateurs de la tradition impériale byzantine en ce qui concerne la protection des fondations religieuses et la lutte pour la défense de la chrétienté. Les féodaux ont trouvé dans les textes romano - byzantins le fondement juridique de leur domination sur les paysans. L'Église a utilisé les nomocanons byzantins pour ses besoins disciplinaires et judiciaires.

Les historiens et les juristes anciens ont généralement soutenu que le Peuple Roumain, fasciné par les lois romano - byzantines, a procédé à des emprunts de textes juridiques sans choix et sans rapport direct avec les nécessités sociales. Mais les nouvelles recherches, fondées sur l'investigation de la pratique judiciaire, montrent que les sources juridiques romano - byzantines ont été bien choisies conformément aux besoins réels de la société roumaine du moyen-âge et du commencement de l'époque moderne. Les emprunts n'ont pas diminué, mais, au contraire, ont stimulé la capacité du Peuple Roumain de se forger des lois et des institutions propres. La réception des textes du droit romano - byzantin apparaît donc comme un processus de la formation du droit écrit roumain, explicable aussi par la survivance des traditions romaines dans la vie juridique du Peuple Roumain.

Les écrits de droit ecclésiastique et les recueils de droit laïque ont été dans les Pays Roumains, à partir du XVe siècle jusqu'au début du XIXe siècle, non seulement des livres au contenu juridique normatif, destinés aux besoins disciplinaires et judiciaires des autorités, mais aussi des livres de préceptes au caractère moralisateur et instructif, proposés pour l'éducation générale du peuple. C'était la pédagogie

sociale dans les conditions du monde médiéval, les représentants de l'État et de l'Église étant toujours préocupés du maintien de l'ordre social non seulement par l'application des lois répressives, mais aussi par des conseils de conduite et par des préceptes instructifs.

Les titres mêmes des codes et des écrits juridiques reflètent leur caractère éthique et pédagogique. Le recueil moldave de 1632, intitulé *Pravila Aleasă* (le Code Sélectif), a été défini par Eustratie le Chancelier, son auteur, comme étant «un livre de redressement». Le recueil valaque, qui est *Pravila* de l'an 1640 (le Code de Govora), est caractérisé dans son sous-titre comme «un guide pour la loi». Le titre *Carte românească de învăţătură* du code moldave de 1646 signifie *Livre roumain de préceptes*. De même, le code valaque de 1652 est intitulé *Îndreptarea legii*, c'est-à-dire le *Guide de la loi*. Par des titres pareils, les écrits juridiques exprimaient à la fois leur fond de droit normatif et leur contenu d'enseignement général, étant destinés plutôt pour soutenir la bonne conduite des hommes, que d'être utilisés pour la répression de leurs infractions. Dans la rédaction des textes juridiques on trouve fréquemment des explications et des raisonnements, propres plutôt aux livres didactiques.

Ce caractère mixte — normatif et instructif — des anciens écrits juridiques des Pays Roumains s'explique en quelque sorte par le maintien en vigueur des vieux textes, du fait que les lois nouvelles n'abrogeaient pas les lois antérieures. Les parties en procès, aussi bien que les juges, pouvaient invoquer, au choix, pour motiver leur position, les dispositions de n'importe quelle source. Ce fut aussi la conception byzantine concernant la valeur et l'application des lois anciennes. Les Byzantins entendaient rédiger les lois non seulement pour régler les relations des hommes et pour punir leurs contraventions, leurs délits et leurs crimes, mais encore pour convaincre, pour conseiller et pour enseigner. Les lois byzantines sont en général raisonnées; les explications se retrouvent dans leurs textes comme exposés des motifs, conjointement avec les dispositions impératives. Et les juges avaient la faculté du choix. Pour en faire un bon usage, ils devaient connaître l'ensemble des lois et choisir celles qui, selon leur appréciation, étaient les plus justes [1].

Pour mettre en lumière le contenu instructif et moralisateur des écrits juridiques utilisés dans les Pays Roumains, nous présentons

1. C. A. Spulber, Le concept byzantin de la loi juridique, Bucarest 1938.

tout d'abord le *Syntagme Alphabétique*, rédigé par le moine Mathieu Blastarès à Thessalonique en 1335. Ce recueil a été utilisé dans les Pays Roumains à partir du XVe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe, au moyen des manuscrits slaves copiés et recopiés par des clercs roumains, puis au moyen des manuscrits grecs et surtout par la voie des versions fragmentaires roumaines, incluses dans les anciens codes roumains [1]. Par sa structure de dictionnaire encyclopédique romano - byzantin au caractère ecclésiastique et juridique, le Syntagme contient bien des préceptes disciplinaires et moralisateurs, des extraits de la littérature patristique et aussi des connaissances profanes de médicine, de géographie, d'histoire, de philosophie, d'astronomie, qui constituaient ensemble un fond d'instruction destiné également aux clercs et aux laïques de l'époque. Dans la préface du Syntagme, Mathieu Blastarès estime lui-même que son œuvre devait offrir aux hommes les preceptes pour assurer «la lumière sur le chemin de leur vie» [2]. Pour la conduite sociale, le Syntagme recommandait aux clercs et aux laïques l'obéissance à l'égard des gouvernants et le respect de l'ordre politique [3]. On y trouve des conseils moraux sur le mariage, sur l'éducation en famille, pour la pratique des vertus et pour la contenance des passions ignobles [4].

Dans les codes roumains du XVIIe siècle nous retrouvons bien des dispositions instructives et moralisatrices extraites du Syntagme, avec la mention même de cette source. Ainsi, dans le recueil normatif, intitulé *Pravila Aleasă* (le Code Sélectif), rédigé à Iassy en 1632 par Eustratie Logofătul [5], dans le code moldave de 1646, connu sous le titre de *Carte românească de învăţătură* [6] (le Livre roumain de préceptes), ainsi que dans le Code valaque de 1652 intitulé *Indreptarea legii* [7] (le Guide de la Loi), ont été incluses maintes dispositions à caractère de pédagogie sociale, prélévées de l'œuvre de Mathieu Blastarès, telles

1. Voir notre exposé sur *La Syntagme de Mathieu Blastarès dans les Pays Roumains*, dans le volume Mélanges Pan. I. Zepos, Athènes 1973.

2. Nous citons le Syntagme de Blastarès d'après l'édition de G. A. Rallis et M. Potlis, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, VI, Athènes 1859, pp. 2 et 6.

3. Ibidem, pp. 211 - 235, 247, 480 - 482, 485 - 495.

4. Ibidem, pp. 141, 151 - 211, 334, 436, 439.

5. *Pravila Aleasă*, édition avec l'étude introductive de Gh. Cronţ et C. Tegăneanu, en manuscrit à l'Institut d'histoire «N. Iorga», chapitres 243, 298, 303, 304, 305, 314 et 341.

6. *Carte românească de învăţătură*, édition académique, Bucarest, 1961, chapitres 9, 45, 46, 50 (pp. 92, 97, 153, 154).

7. *Indreptarea legii*, édition académique, Bucarest 1962, chapitres 108, 109, 244, 278 (pp. 135, 136, 238, 272).

que: l'interdiction de l'avortement, la protection et l'éducation des enfants, l'assistance réciproque morale et matérielle entre parents et leurs fils et filles.

Un autre recueil de droit romano - byzantin utilisé comme source normative dans les Pays Roumains fut l'*Hexabiblos d'Harménopoulos* [1]. Bien des dispositions et commentaires de ce code, rédigé en 1345, se trouvent dans les codifications roumaines des XVIIe et XVIIIe siècles. Mais ce qui est encore plus concluant pour l'utilisation de ce code dans la société roumaine est le fait qu'il a été traduit en roumain à Iassy en 1804, sur l'ordre du prince régnant Alexandre Moruzi. Nous y trouvons beaucoup de règles juridiques, à caractère moralisateur et instructif portant sur les fiançailles et le mariage, le témoignage et le serment, les contrats et les délits. On y flétrit la débauche, la calomnie, le sortilège, la divination et même le dénigrement du souverain.

Nous avons identifié, incluses dans le Code Sélectif [2] de 1632 et dans le Guide de la Loi [3] de 1652, d'importants conseils moraux, provenant de l'Hexabiblos d'Harménopoulos, concernant: la probité exigée aux témoins en justice, l'obligation du fiancé survivant portant sur la restitution des cadeaux, la désapprobation des paroles dénigrantes envers le chef de l'État, le devoir de la femme d'attendre son mari parti en long voyage ou avec l'armée en guerre, les déchéances du mariage causées par la prostitution ou le viol, le droit de la veuve qui ne se remarie pas, l'égalité des fils et des filles du décédé à l'héritage, des obligations du tuteur à l'égard des mineurs.

Parmi les sources byzantines de l'ancien droit roumain on trouve aussi le *Nomocanon de Manuel Malaxos* [4]. La version grecque de l'an 1613, conservée sous le numéro 307 à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, a été considérée par Vasile Grecu et par nous-mêmes comme appartenant au groupe des manuscrits de ce Nomocanon [5], dont les

---

1. Voir notre étude *Exabiblul lui Armenopol* dans la revue Studii, XVI, 1963, 4, pp. 817 - 841.

2. *Pravila Aleasă*, éd.cit., chapitres 31, 219, 271, 274, 278, 284, 288, 299, 305, 308.

3. *Indreptarea Legii*, éd.cit., chapitres 24, 177, 216, 236, 240, 255, 264, 269, 279, 284, 287.

4. Voir notre étude *Nomocanonul lui Manuil Malaxos în Ţările Române*, dans le volume Omagiu lui P. Constantinescu - Iaşi, Bucarest 1965, pp. 303 - 308.

5. V. Grecu et Gh. Cronţ, *Nomocanonul lui Manuil Malaxos*, texte établi et traduction roumaine, dans l'édition académique *Indreptarea Legii 1652*, Bucarest 1962, pp. 635 - 932.

versions roumaines ont constitué une source directe du Code Sélectif de 1632 et du Guide de la Loi du 1652. Dans son recueil, Manuel Malaxos relève certains conseils bibliques, comme aussi des préceptes canoniques et juridiques, pour recommander aux parents le devoir d'amour à l'égard de leurs fils et le soin de faire aux enfants parties égales dans l'héritage des biens. Les fils, à leur tour, sont conseillés de respecter leurs parents et de les nourrir en cas de maladie et de pauvreté. Ceux qui médisent de leurs parents ou les torturent ou les abandonnent en cas de souffrance doivent être déchus de l'héritage paternel et maternel [1]. Ces obligations morales concernant l'amour et l'assistance matérielle réciproque des parents et de fils n'étaient point étrangères à l'éthique sociale du Peuple Roumain, mais pour leur présentation écrite les rédacteurs des codes roumains se sont heureusement servis des formules byzantines comme celles extraites du Nomocanon de Malaxos [2].

Le *Manuel de lois*, rédigé en grec à Bucarest par Michel Fotino en trois variantes: en 1765, 1766 et 1777, est d'une importance particulière pour la connaissance de l'esprit pédagogique des recueils de l'ancien droit roumain. Cette synthèse législative, intitulé par son auteur soit *Anthologie*, soit *Eclogue*, soit encore *Syntagme* [3], basée sur le droit romano - byzantin et sur les coutumes roumaines, a été destinée à l'application judiciaire en Valachie après l'approbation des princes régnants: Ştefan Racoviţă en 1765 et Scarlat Ghica en 1766. Selon ce Manuel, l'abandon des enfants est considéré «la plus grave monstruosité» et les mères qui abandonnent leurs nourrissons doivent être traitées comme des criminelles. On propose la punition de ceux qui pervertissent les enfants. On demande aux parents qu'ils portent tous les soins à l'entretien et l'éducation des enfants et même de leur assurer l'instruction nécessaire, afin qu'ils sachent lire et écrire. On recommande

---

1. Ce sont surtout les chapitres 222, 223 et 232 du Nomocanon de Malaxos qui se rapportent à ces obligations morales. Voir les textes grecs dans *Indreptarea Legii 1652*, éd.cit., pp. 862 - 864 et 871.

2. *Pravila Aleasă*, éd.cit., chapitres 303, 305 et 314; aussi *Indreptarea Legii 1652*, éd.cit., chapitres 283, 284 et 293 (pp. 275, 276 et 280).

3. Une remarquable édition de cet ouvrage, basée sur un manuscrit grec de la variante de 1766 et non pas de 1765, comme l'indique le titre du livre imprimé, a été publiée par P a n. I. Z e p o s, Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον. Βουκουρέστιον, 1765, Athènes 1959. Les textes grecs de ce Nomikon Proheiron dans leurs variantes de 1765, 1766 et 1777, ont été établis et traduits par Vasile Grecu et par nous-même, en vue d'une édition qui paraîtra dans la collection *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris* (Recueil des sources de l'ancien droit roumain écrit).

aux tuteurs de procurer des appointements aux instituteurs des orphelins, en cas de refus les juges étant obligés de fixer les frais d'enseignement pour les enfants placés en tutelle [1].

Les notions d'éducation et d'instruction se retrouvent sous une forme ou sous une autre dans tous les recueils juridiques des Pays Roumains. Les conseils instructifs s'adressaient aux hommes et aux femmes de tout âge. C'était de la pédagogie sociale dans les conditions de l'époque. Les écrits juridiques accordaient aux instituteurs un droit de correction pour pouvoir «frapper les enfants avec mesure», selon la coutume. Mais l'élève battu haineusement par son instituteur pouvait s'en défendre sans aucun risque. Une disposition spéciale concernant le droit de correction accordé aux pédagogues veut que les juges puissent apprécier si le châtiment à coups violents a été administré pour le redressement de l'apprenti ou avec une hostilité qui dépasse l'usage [2].

Les écrits juridiques et les codes roumains des XVe - XVIIIe siècles, fondés sur des sources romano - byzantines, de même que sur les coutumes locales, ont un contenu se rapportant également au droit, à la morale et à l'instruction. On y trouve des recommandations pour le perfectionnement des hommes et des femmes au moyen de l'éducation et de l'instruction dans les conditions sociales de l'époque. L'ancien droit roumain offre ainsi à l'histoire universelle un exemple d'écrits juridiques comme livres de culture générale. On constate donc que dans le passé le droit n'était point séparé de la morale. Cette fusion de droit et de l'éthique demeure, d'ailleurs, toujours actuelle dans la vie sociale des peuples.

Bucarest GHEORGHE CRONŢ

1. *Nomikon Proheiron* (Manuel de lois), variante de 1765, chapitres XX, 28; LXXIX, 1 - 4; LXXX, 18; XCIV, 3; CIII, 1 - 4.

2. *Cartea românească de învăţătură*, éd.cit., chapitres 11, 43, 46 (pp. 101, 149, 154). *Indreptarea legii*, éd.cit., chapitres 106, 109, 246 (pp. 132, 137, 246).

ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗΣ

(Πρὸς κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἀνεκδότων καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένων)

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐρεύνης μου εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας (Βατικανοῦ, Κρυπτοφέρρης, Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων κἄ.) πρὸς συλλογὴν τῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι δημοσιεύονται εἰς δύο τόμους τῆς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Giuseppe Schirò διευθυνομένης σειρᾶς τῶν «Analecta Hymnica Graeca» [1] ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν καταγραφὴν τῶν ἔργων Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου ἀφ' ἑτέρου, διεπίστωσα ὅτι μέγας ἀριθμὸς ἀνεκδότων κανόνων, ἀνηκόντων εἰς τὴν Παρακλητικήν, ἐναπόκειται εἰς τοὺς χειρογράφους κώδικας τῶν ἀνωτέρω βιβλιοθηκῶν. Τῇ βοηθείᾳ πάντοτε τῶν πολυτίμων «Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae» τῆς δ. E. Follieri ἠδυνήθην νὰ ἐλέγξω κατὰ πόσον οἱ πολυάριθμοι οὗτοι κανόνες εἶναι μερικῶς ἢ παντελῶς ἀνέκδοτοι. Διεπιστώθη λοιπὸν ὅτι ἱκανὸς ἀριθμὸς τούτων παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος, ἐνῷ ἕτεροί τινες κανόνες ἀτελῶς ἐκδεδομένοι, ὑπὸ Σ. Εὐστρατιάδου τὸ πλεῖστον [2], χρῄζουν ἐπανεκδόσεως.

Ὡς γνωστόν, ἡ Ὀκτώηχος, ἔργον φερόμενον ὡς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἀρχικῶς περιελάμβανεν ἀναστασίμους καὶ σταυροαναστασίμους κανόνας τοῦ Κοσμᾶ, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Μητροφάνους, οἱ ὁποῖοι ᾔδοντο κατὰ τὰς Κυριακὰς τῶν ὀκτὼ ἤχων. Ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς ὅμως ἅπαντα τὰ λειτουργικὰ βιβλία (Ὀκτώηχος, Τριῴδιον, Μηναῖα κλπ.), συμμορφούμενα πρὸς τὰς νέας ἀπαιτήσεις τῆς λατρείας, ὑπέστησαν εὐρυτάτην ἀναδιάρθρωσιν καὶ ἐπλουτίσθησαν δι' ἔργων τῶν ποιητῶν τῆς περιόδου τῆς εἰκονομαχίας. Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος (816 - 886) ὑπῆρξεν ὁ σημαντικώτερος διαμορφωτὴς τῶν λειτουργικῶν τούτων βιβλίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Οὗτος ἐπεξέτεινε τὴν Ὀκτώηχον, συνθέσας παρακλητικοὺς κανόνας καὶ διὰ τὰς ὑπολοίπους ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος (ἀπὸ Δευτέρας μέχρι Σαββάτου). Εἰς παρα-

1. Ἐπεμελήθην τῆς ἐκδόσεως τῶν τόμων VI (Canones Februarii) καὶ VII (Canones Martii), ὧν ὁ μὲν πρῶτος εὑρίσκεται εἰς τὸ τυπογραφεῖον, ὁ δ' ἄλλος ἐξεδόθη τὸ 1971. Τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἐκυκλοφορήθησαν ἤδη καὶ οἱ τόμοι I, III, V καὶ VIII περιέχοντες τοὺς κανόνας Σεπτεμβρίου, Νοεμβρίου, Ἰανουαρίου καὶ Ἀπριλίου ἀντιστοίχως.

2. Ἐξεδόθησαν εἰς τὸ *Θεοτοκάριον*, I, Chennevières-sur-Marne 1931 (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 7 - 8). Ἀρκετὰ τροπάρια κανόνων, ἐλλείποντα εἰς τὴν Παρακλητικὴν (ἔκδοσις Vitali 1738 καὶ ἔκδ. Ῥώμης 1885) ἐδημοσιεύθησαν, ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφων κωδίκων τῆς Κρυπτοφέρρης καὶ τοῦ κώδικος Vat. gr. 1072, ὑπὸ A. Rocchi, In Paracleticam Deiparæ Sanctissimæ S. Joanni Damasceno vulgo tributam animadversiones, Bessarione, σειρὰ II, τόμος III, 1902, σσ. 22 - 32, 194 - 210, σειρὰ II, τόμ. IV, 1903, σσ. 217 - 234, 334 - 346, σειρὰ II, τόμ. V, 1903, σσ. 48 - 55, 177 - 186.

κλητικὸς κανών, ποιηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰωσὴφ πρὸς τιμὴν τῶν Ἁγίων Πάντων καὶ ψαλλόμενος τὸ Σάββατον τοῦ πλ. δ' ἤχου, φέρει τὴν ἑξῆς ἀκροστιχίδα· *«Τῆς Ὀκτωήχου τῆς νέας θεῖον τέλος· πόνοι δὲ Ἰωσήφ»* [1], ἥπερ δηλοῖ ἐμφανῶς τὴν συμβολὴν τοῦ μεγάλου τούτου ὑμνογράφου τῆς Ἐκκλησίας μας εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Ὀκτωήχου, ἡ ὁποία ἔκτοτε ἀποκαλεῖται Νέα Ὀκτώηχος ἢ Παρακλητική.

Ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης ὅμως ἐξάγεται ὅτι ἀρκετοὶ παρακλητικοὶ κανόνες τόσον τοῦ Ἰωσὴφ ὅσον καὶ ἑτέρων ὑμνογράφων, ὡς τοῦ Κοσμᾶ, τοῦ Ἰωάννου μοναχοῦ (= Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ;), τοῦ Θεοφάνους, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, τοῦ Ἰγνατίου καὶ πολλῶν ἄλλων, συνετέθησαν μὲν διὰ νὰ ᾄδωνται εἰς ὡρισμένας ἡμέρας τῆς Παρακλητικῆς, δὲν συμπεριελήφθησαν ὅμως εἰς τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας ἐκδόσεις τοῦ λειτουργικοῦ τούτου βιβλίου, γενομένας, ὡς γνωστόν, μετὰ τὴν Ἅλωσιν τοῦ 1453 ἐκ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ εὑρεθέντων χειρογράφων.

Κατωτέρω δημοσιεύεται ὁ κατάλογος τῶν ἀνεκδότων παρακλητικῶν κανόνων (καί τινων ἐλλιπῶς ἐκδεδομένων) οἱ ὁποῖοι ἐνετοπίσθησαν εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας χειρογράφους Παρακλητικὰς τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης (κώδικες Δ. γ. I - Δ. γ. XVIII). Ὁ κατάλογος οὗτος ἀποτελεῖ τὸ προοίμιον ἑνὸς γενικωτέρου καταλόγου εἰς τὸν ὁποῖον θὰ περιληφθοῦν, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐρεύνης μας, ἅπαντες οἱ ὑπὸ ἔκδοσιν κανόνες τῆς Παρακλητικῆς. Τὴν βάσιν τῆς ἐν λόγῳ ἐκδόσεως θ' ἀποτελέσῃ ὁ ἐξ 176 φύλλων ἀπαρτιζόμενος κῶδιξ τῆς Κρυπτοφέρρης Δ. γ. I, ὁ ὁποῖος ἐγράφη τὸν δέκατον αἰῶνα ὑπό τινος καλλιγράφου ὀνόματι Νικολάου [2]. Ὁ κῶδιξ οὗτος [3], ἀκέφαλος καὶ

1. Πρβλ. Παρακλητικὴ ἤτοι Ὀκτώηχος ἡ Μεγάλη. Ἐν Ῥώμῃ 1885, σ. 696.

2. Περὶ τοῦ κώδικος βλ. A. Rocchi, Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae, Tusculani (1883), σ. 367. — Τοῦ αὐτοῦ, De Coenobio Gryptoferratensi eiusque bibliotheca et codicibus praesertin graecis commentarii, Tusculi (1893), σσ. 11, 267 (ὑποσημείωσις), 274, 291. — G. Giovanelli, Gli inni sacri di S. Bartolomeo Juniore confondatore e IV egumeno di Grottaferrata, Badia Greca di Grottaferrata 1955 [Innografi Italogreci 3], σ. 79 (ὑποσημείωσις). — Maria Giuseppina Malatesta Zilembo, Gli amanuensi di Grottaferrata, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata n.s. 19, 1965, σ. 50. Τὰ ἐν ταῖς ᾤαις τοῦ κώδικος δι' ἐρυθρᾶς μελάνης σχόλια ἔγραψεν ὁ Ἰωάννης Ρῶσσος (15ος αἰ.), περὶ οὗ βλ. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σσ. 187 - 193. — Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8 - 9, 1958 - 1959, Ἀθῆναι 1961, σσ. 105 - 106. — P. Canart, Scribes grecs de la Renaissance, Scriptorium 17, 1963, σσ. 67, 79 - 80. — K. A. De Meyier, Scribes grecs de la Renaissance, Scriptorium 18, 1964, σ. 262. — Maria Giuseppina Malatesta Zilembo, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 158 - 159. — J. Wiesner und U. Victor, Griechische Schreiber der Renaissance, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici n. s. 8 - 9 (XVIII - XIX) 1971 - 1972, σ. 61.

3. Τὰ φύλλα 135r-v καὶ 136r-v, ἀφεθέντα κενὰ ὑπὸ τοῦ καλλιγράφου Νικολάου,

κολοβός, διασῴζει τοὺς 81 ἐκ τῶν 102 κατωτέρω καταγραφομένων κανόνων.

Ὁ ἀκολουθῶν κατάλογος συνετάχθη οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἤχου ἑκάστου κανόνος, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, ἀλλὰ συμφώνως τῇ θέσει ἣν ἕκαστος τῶν κανόνων τούτων κατέχει ἐν τῷ κώδικι Δ. γ. I. Οἱ ἐξ ἄλλων κωδίκων εἰλημμένοι παρακλητικοὶ κανόνες κατεχωρίσθησαν εἰς τὸ τέλος ἑκάστου ἤχου, ἕπονται δηλαδὴ τῶν κανόνων τῶν παραδιδομένων ὑπὸ τοῦ κώδικος Δ. γ. I. Τοῦτο δέ, διὰ νὰ παράσχωμεν ἄμεσόν τινα εἰκόνα τῆς ἰδιαζούσης κατατάξεως τῶν κανόνων ἐν τῷ βασικῷ καὶ σπουδαιοτάτῳ κώδικι Δ. γ. I., ὁ ὁποῖος δέον ὅπως ἐκληφθῇ οὐχὶ ὡς συρραφὴ τριῶν αὐτοτελῶν λειτουργικῶν χειρογράφων (Ὀκτωήχου, Παρακλητικῆς καὶ Θεοτοκαρίου) ἐξυπηρετοῦσα πρακτικοὺς σκοπούς, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ, ἀλλ' ὡς ἕν, ἑνιαῖον ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου, λειτουργικὸν χειρόγραφον [1].

ἐγράφησαν ὑπὸ δύο ἑτέρων χειρῶν, ὧν ἡ μία εἶναι τοῦ Σωφρονίου Κρυπτοφέρρης, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ ff. 135r-v - 136r ἔγραψε τὸν ὑπὸ τοῦ ὑμνογράφου Βαρθολομαίου συντεθέντα κανόνα πρὸς τιμὴν τῆς ἁγίας Βαρβάρας, ἡ δ' ἑτέρα ἀγνώστου καλλιγράφου. Περὶ τοῦ Σωφρονίου (11ος αἰ.), ὡς καλλιγράφου, βλ. M. Vogel - V. Gardthausen, ἔργ. μνημ., σ. 412. — Maria Giuseppina Malatesta Zilembo, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 145 - 147, περὶ δὲ τοῦ κανόνος, φέροντος ἀκροστιχίδα *«Εὐχαῖς με, μάρτυς, σῷζε ταῖς σαῖς, Βαρβάρα»*, βλ. G. Giovanelli, ἔργ. μνημ., σ. 79 - 82.

1. Ἡ ἰδιάζουσα καταχώρισις τῆς ὕλης, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ χειρογράφου, ἐπιτρέπει, πιθανῶς, νὰ συναγάγωμεν οἵαν διαμόρφωσιν εἶχεν ὑποστῆ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἡ Ὀκτώηχος. Μελέτην περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Παρακλητικῆς ἑτοιμάζει ὁ Christian Hannick. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Studien zu liturgischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek [Byzantina Vindobonensia VI], Wien 1972, σ. 7 (πρόλογος τοῦ καθ. Her. Hunger), σ. 18 (ὑποσημείωσις 14).

⟨Ἀκολουθία Α΄. Κανόνες ἀναστάσιμοι καὶ σταυροαναστάσιμοι τῶν ὀκτὼ ἤχων⟩.

1. ⟨Ὁ κανών. Ἦχος α΄⟩.
Ἀρχ. : Ὑπὸ γαστέρα | ἐμβρύου κήτους τελῶν ὁ προφήτης (α΄ τροπάριον ς΄ ᾠδῆς. Ὁ κανὼν ἀκέφαλος).
Δ. γ. I, ff. 1 - 5.

2. Εἱρμὸς ἄλλος φέρων ἀκροστιχίδα ⟨μετὰ τῶν εἱρμῶν⟩·
Πανηγυριζέτωσαν οἱ θεόφρονες.
Ἦχος α΄. *Παγιωθεῖσα ῥευστὴ οὐσία*
Ἀρχ. : Ἀποσφαλέντας τοῦ θείου χώρου
Ποιητής : Ἰωάννης μοναχός.
Δ. γ. I. ff. 1 - 5.

3. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος β΄. *Τῷ τὴν ἄβατον*
Ἀρχ. : Τῷ ἀνοίξαντι διὰ σταυροῦ παράδεισον
Δ. γ. I, ff. 5v - 8v.

4. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος γ΄. *Χέρσον ἀβυσσοτόκον*
Ἀρχ. : Ἀδὰμ τοῦ προπάτορος, Χριστέ,
Δ. γ. I, ff. 9 - 12.

5. Κανὼν σταυροαναστάσιμος, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ⟨μετὰ τῶν εἱρμῶν⟩·
Ὕμνος Κοσμᾶ τέταρτος. Δόξα τῷ Θεῷ. Ἀμήν.
Ἦχος δ΄. *Ὑπὸ νεφέλης φωτεινῆς*
Ἀρχ. : Μεγαλωσύνην καὶ ἰσχὺν
Ποιητής : Κοσμᾶς μοναχός.
Δ. γ. I, ff. 12v - 15v.

6. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος πλ. α΄. *Πεζοπορῶν ὁ Ἰσραὴλ*
Ἀρχ. : Τῇ ἁμαρτίᾳ με, Χριστέ,
Ποιητής : Κοσμᾶς μοναχός.
Δ. γ. I, ff. 16 - 19v.

7. Εἱρμὸς ἄλλος φέρων ἀκροστιχίδα ⟨μετὰ τῶν εἱρμῶν⟩·
Τοῦ ταπεινοῦ Δαμιανοῦ καὶ ἐλαχίστου τροπάρια.

Ἦχος πλ. α΄. *Τῷ σωτῆρι Θεῷ*
Ἀρχ. : Ὁ ἑκουσίως σαρκὶ | προσηλωθεὶς ἐν σταυρῷ
Ποιητής : Δαμιανός.
Δ. γ. I, ff. 16 - 19v.

8. Εἱρμὸς ἄλλος φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε·
Ὕμνον, Χριστέ, σοὶ προσάγω τῷ ἀναστάντι.
Ἦχος πλ. α΄. *Τῷ τὸν ὑψαύχενα πάλαι*
Ἀρχ. : Ὑπὸ ἀνδρῶν παρανόμων | τῷ σταυρῷ προσεπάγης
Ποιητής : Βασίλειος μοναχός.
Δ. γ. I, ff. 16v - 20.

9. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ⟨Κυριακῇ⟩ κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα φέρων ἀκροστιχίδα·
Ἕνα τριλαμπῆ Κύριον μόνον σέβω.
Ἦχος πλ. α΄. Τῷ σωτῆρι Θεῷ τῷ ἐν θαλάσσῃ
Ἀρχ.: Ἐν ταῖς ἀγκάλαις ταῖς σαῖς
Δ. γ. IV, ff. 105v - 108v.

10. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος πλ. β΄. *Ἄσωμεν ᾆσμα καινὸν*
Ἀρχ. : Νέκρωσιν πρὶν ἐν Ἐδὲμ | παρακοῇ νοσήσας
Ποιητής : Ἡλιοὺ (ἐν τοῖς θεοτοκίοις α΄ - ε΄ ᾠδῶν· *Ἡλιού*).
Δ. γ. I, ff. 20 - 24.

11. Εἱρμὸς ἄλλος φέρων ἀκροστιχίδα·
Παθῶν μὲν εἱρμοί, τἄλλα δ' ἐξεγέρσιμα.
Ἦχος πλ. β΄. *Τμηθείσῃ τμᾶται*
Ἀρχ. : Παθὼν ἐν ξύλῳ, Κύριε, σαρκὶ
Ποιητής : Μεθόδιος πατριάρχης.
Δ. γ. I, ff. 20v - 24v.

12. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ⟨Κυριακῇ⟩ κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα φέρων ἀκροστιχίδα·
Ἁπλοῦν ἀεὶ πέφυκε σόν, Τριάς, κράτος.
Ἦχος πλ. β΄. Κύματι θαλάσσης
Ἀρχ.: Ἄνοιξον καρδίας | τὸ στόμα καὶ χείλη
Δ. γ. IV, ff. 136v - 141.

13. ⟨Τῇ Κυριακῇ⟩ ἕτερος κανὼν σταυροαναστάσιμος.
Ἦχος πλ. β΄. Κύματι θαλάσσης

Ἀρχ.: Ἐν τῷ παραδείσῳ φυτεύεται ξύλον
Ποιητής : Κοσμᾶς μοναχός.
Δ. γ. V, ff. 83ᵛ - 90ᵛ.

14. Εἱρμὸς ἄλλος φέρων ἀκροστιχίδα ⟨μετὰ τῶν εἱρμῶν⟩ τήνδε·
Ἄδει σοι, Χριστέ, σὸς οἰκέτης τὸν αἶνον τόνδε φράζων.
Ἦχος βαρύς. *Ἄδειν ᾠδὴν καινήν σοι*
Ἀρχ. : Δεῦτε, Χριστοῦ τὸ πάθος | τὸ θεῖον ὑμνήσωμεν
Δ. γ. I, ff. 24ᵛ - 28ᵛ.

15. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος βαρύς. *Ἐγχθονίους ὁ Ἰσραὴλ*
Ἀρχ. : Προτυπῶν σου πάλαι Μωσῆς, | Χριστέ,
Δ. γ. I, ff. 24ᵛ - 29.

16. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ⟨Κυριακῇ⟩ κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα φέρων ἀκροστιχίδα·
Αἰνῶ, Τριάς, σὲ τὸν μονάρχην Δεσπότην.
Ἦχος βαρύς. Πόντῳ ἐκάλυψε
Ἀρχ.: Ἄδω Τριάδι θεαρχικῇ τοῦ σύμπαντος
Δ. γ. IV, ff. 171 - 174ᵛ.

17. ⟨Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κανών. Ἦχος βαρύς⟩.
Ἀρχ. : Τὸν θάνατον ὑπέμεινας ἑκουσίως
(Προτελευταῖον τροπάριον ζ′ ᾠδῆς. Ὁ κανὼν ἀκέφαλος καὶ κολοβός).
Δ. γ. V, f. 97.

18. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος πλ. δ′. *Τὸ πέλαγος Ἐρυθρᾶς*
Ἀρχ. : Σταυροῦ τῷ ξύλῳ, Χριστέ, | ὑπ' ἀνόμων παίδων
Δ. γ. I, ff. 29 - 32ᵛ.

19. Εἱρμὸς ἄλλος.
Ἦχος πλ. δ′. *Ὁ παράδοξον ὁδὸν ἐν θαλάσσῃ*
Ἀρχ. : Ὁ πρώτην παλαιὰν καταργήσας ἁμαρτίαν
Δ. γ. I, ff. 29 - 32ᵛ.

20. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ⟨Κυριακῇ⟩ κανὼν τῆς ἁγίας Τριάδος φέρων ἀκροστιχίδα·
Δὶς ὀκτάκις μέλπω σε τὴν θεαρχίαν.
Ἦχος πλ. δ′. Σταυρὸν χαράξας Μωσῆς
Ἀρχ. : Δαυῒδ ὁ θεῖος ἡμῖν | ἐξαρχέτω λόγου
Δ. γ. IV, ff. 206 - 210ᵛ.

21. Τῇ Γ′ κανὼν κατανυκτικὸς φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε·
Δέχοιο, Χριστέ, τούσδε τοὺς ἐμοὺς λόγους. Ἰωσήφ.
Ἦχος α′. *Ὠδὴν ἐπινίκιον*
Ἀρχ. : Δουλούμενος πάθεσι καὶ ἁμαρτίᾳ [1]
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. I, ff. 34 - 35, Δ. γ. XI, ff. 3ᵛ - 6ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 3ᵛ - 6, Δ. γ. XVIII, ff. 27 - 32.

22. Τῇ Ε′ κανὼν ἀποστολικὸς φέρων ἀκροστιχίδα ⟨ἄνευ τῶν θεοτοκίων⟩·
Τοὺς τοῦ Λόγου μαθητὰς εὐφημεῖν θέμις.
Ἦχος α′. *Τῷ τὴν θάλασσαν τεμόντι*
Ἀρχ. : Τοὺς λαμπτῆρας τῶν ἐν σκότει
Δ. γ. I., ff. 36 - 37, Δ. γ. XI, ff. 10 - 13, Δ. γ. XIV, ff. 5 - 8ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 9 - 12, Δ. γ. XVIII, ff. 45ᵛ - 49ᵛ.

23. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν εἰς μάρτυρας καὶ ἱεράρχας φέρων ἀκροστιχίδα ⟨ἄνευ τῶν θεοτοκίων⟩·
Θεὸν ποθοῦσιν θεῖον ἐξάδω μέλος. Ὁ Ἰωσήφ.
Ἦχος α′. *Διὰ στύλου πυρὸς*
Ἀρχ. : Θυραιῷ εὐσεβείας οἱ θεῖοι | περιφραχθέντες
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. I, ff. 38 - 39, Δ. γ. VI, ff. 3ᵛ - 6ᵛ, Δ. γ. XI, ff. 15ᵛ - 18, Δ. γ. XIV, ff. 11ᵛ - 14ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 14ᵛ - 17, Δ. γ. XVIII, ff. 60ᵛ - 64.

24. Τῇ Ε′ κανὼν τῶν Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα·
Λόγου μαθητὰς τοῖσδε τοῖς λόγοις σέβω. Ὁ Ἰωσήφ.
Ἦχος β′. *Τῷ τὴν ἄβατον*
Ἀρχ. : Λύρα ὤφθητε τοῦ παναγίου πνεύματος
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. I, f. 42 - 43, Δ. γ. VI, ff. 23 - 27, Δ. γ. XI, ff. 26ᵛ - 29, Δ. γ. XIV, ff. 25 - 28ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 25ᵛ - 28, Δ. γ. XVIII, ff. 106ᵛ - 110.

25. Τῇ Ε′ κανὼν τῶν Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα·
Τοὺς φωτοειδεῖς αἰνέσω Χριστοῦ φίλους. Ὁ Ἰωσήφ.
Ἦχος γ′. *Τεμνομένην θάλασσαν*

---

1. Ὁ κανὼν ἐξεδόθη ἐλλιπῶς εἰς *Παρακλητικὴν* (ἔκδοσις Ῥώμης 1885, σσ. 39 - 46), περὶ οὗ βλ. Ε. Ι. Τωμαδάκη, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 187. Ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ κατεγράφησαν καὶ ἅπαντες οἱ ἐν τῷ παρόντι καταλόγῳ κανόνες οἱ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωσὴφ φερόμενοι.

"Αρχ. : Τὰς τοῦ Λόγου σάλπιγγας τὰς εὐήχους
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 48ᵛ - 49ᵛ, Δ. γ. VI, ff. 51 - 54ᵛ, Δ. γ. XI, ff. 42 - 44ᵛ, Δ. γ. XIV, ff. 44 - 47ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 42 - 44ᵛ, Δ. γ. XVIII, ff. 165 - 168.

26. Τῇ Ε' κανὼν τῶν Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα ⟨ἄνευ τῶν θεοτοκίων⟩·
Μαθητὰς ὑμνεῖν τοῦ Λόγου μέγα κλέος. Ἰωσήφ.
Ἦχος δ'. *Χοροὶ Ἰσραὴλ*
"Αρχ. : Μεθέξει φωτὸς ἀύλου τὸν νοῦν
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 55 - 56, Δ. γ. VI, ff. 78 - 81ᵛ, Δ. γ. XI, ff. 57 - 59ᵛ, Δ. γ. XIV, ff. 61 - 64, Δ. γ. XVII, ff. 58ᵛ - 61, Δ. γ. XVIII, ff. 225 - 228ᵛ.

27. Τῇ Ε' κανὼν τῶν Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα ⟨ἄνευ τῶν θεοτοκίων⟩·
Τὰς πανσόφους σάλπιγγας ὑμνῶ τοῦ Λόγου. Ἰωσήφ.
Ἦχος πλ. α'. *Ὠδὴν ἐπινίκιον*
"Αρχ. : Τοῦ λόγου τὰς σάλπιγγας ὑμνήσωμεν
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 61 - 62, Δ. γ. VI, ff. 103 - 106ᵛ, Δ. γ. XI, ff. 71 - 72ᵛ, Δ. γ. XIV, ff. 78ᵛ - 81ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 74ᵛ - 76ᵛ.

28. Τῇ Ε' κανὼν εἰς Ἀποστόλους φέρων ἀκροστιχίδα ⟨ἄνευ τῶν θεοτοκίων⟩·
Τὰς αὐγὰς ὑμνῶ τοῦ φαεινοῦ ἡλίου. Ὁ Ἰωσήφ.
Ἦχος πλ. β'. *Τμηθείσῃ τμᾶται*
"Αρχ. : Τοὺς Ἀποστόλους, οἷα οὐρανοὺς
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 67 - 68, Δ. γ. VI, ff. 130ᵛ - 134ᵛ, Δ. γ. XI, ff. 84 - 86ᵛ, Δ. γ. XIV, ff. 97 - 100ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 88ᵛ - 91ᵛ.

29. Τῇ Ε' κανὼν τῶν Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα ⟨ἄνευ τῶν θεοτοκίων⟩·
Μαθητὰς ὑμνῶ πανσόφους τοῦ Δεσπότου. Ἰωσήφ.
Ἦχος βαρύς. *Πόντῳ ἐκάλυψε*
"Αρχ. : Μόνον τὸν ὄντως ὄντα Θεὸν
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 73 - 74, Δ. γ. VI, 158 - 160, Δ. γ. XI, ff. 98 - 100ᵛ, Δ. γ. XIV, ff. 115 - 118, Δ. γ. XVII, ff. 104 - 106ᵛ.

30. Τῇ Ε' κανὼν ἀποστολικὸς φέρων ἀκροστιχίδα·
Θείοις μαθηταῖς ἔσχατον πλέκω μέλος. Ἰωσήφ.
Ἦχος πλ. δ'. *Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον*

"Αρχ. : Θείᾳ μεθέξει τὸν νοῦν φωτιζόμενοι
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 79 - 80, Δ. γ. VI, ff. 181ᵛ - 183ᵛ, Δ. γ. XI, ff. 113 - 115ᵛ, Δ. γ. XIV, ff. 132ᵛ - 133ᵛ, Δ. γ. XVII, ff. 119 - 121ᵛ.

31. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Βασίλειον, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· *Ἰωσήφ*⟩.
Ἦχος δ'. *Ὠδὴν ἐπινίκιον*
"Αρχ. : Ὡς κόσμος βασίλειος | τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχων
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 83ᵛ - 84ᵛ.

32. Κανὼν δεσποτικὸς ψαλλόμενος εἰς ἀσθενοῦντας.
Ἦχος πλ. δ'. *Ἁρματηλάτην Φαραὼ*
"Αρχ. : Ἡ παντουργὸς καὶ συμφυὴς καὶ σύνθρονος
Δ. γ. Ι, ff. 84ᵛ - 85ᵛ.

33. Κανὼν εὐκτικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν φέρων ἀκροστιχίδα·
Λυτρωτὰ Σῶτερ, ἐξελοῦ με κινδύνων.
Ἦχος πλ. δ'. *Ὑγρὰν διοδεύσας*
"Αρχ. : Λυτροῦσαι κινδύνων ἀπαγωγῆς
Ποιητής : Κλήμης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις ἀκρ. : *Κλήμεντος*).
Δ. γ. Ι, ff. 85ᵛ - 86ᵛ.

34. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ἁγίαν Θεοτόκον καὶ Μιχαὴλ τὸν Ἀρχιστράτηγον καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Ἀκινδύνους καὶ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· *Ἰωσήφ*⟩·
Ἦχος β'. *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτὲ*
"Αρχ. : Παναγία, ἄχραντε, ἁγνή, | ἡ τὸν ὑπεράγιον
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. Ι, ff. 86ᵛ - 88.

35. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς Μιχαὴλ τὸν ἀρχάγγελον καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρας καὶ εἰς τὸν ἅγιον Εἰρήναρχον καὶ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον.
Ἦχος πλ. δ'. *Ὑγρὰν διοδεύσας*
"Αρχ. : Ἁγίων ἀγγέλων ἀρχηγός, | τῶν ἐπερχομένων ἐλευθέρωσόν με
Δ. γ. Ι, f. 88 (σῴζεται μόνον τὸ α' τροπάριον τῆς α' ᾠδῆς).

36. Τῇ Ε' (Τῇ ΣΤ' cd.) κανὼν τοῦ ἁγίου Νικολάου φέρων ἀκροστιχίδα·
Σοί, Νικόλαε, πρῶτον εἰσφέρω μέλος. Ἐγὼ Ἰωσήφ.

Ἦχος α'. Ὠδὴν ἐπινίκιον
Ἀρχ.: Στεφάνῳ κοσμούμενος δικαιοσύνης [1]
Ποιητής: Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. XI, ff. 130 - 132.

Ἀκολουθία Β' ποίημα Ἰωσὴφ παρὲξ τῶν κανόνων τῶν Ε'.

37. Τῇ Β' κανὼν εἰς Ἀσωμάτους.
Ἦχος α'. *Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ*
Ἀρχ.: Πρώτου κατὰ μέθεξιν φωτὸς
Δ. γ. I, ff. 89 - 89^{v}, Δ. γ. XI, ff. 123^{v} - 125^{v}, Δ. γ. XII, ff. 3^{v} - 5^{v}.

38. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος α'. *Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ*
Ἀρχ.: Ἔχοντες νηστείας τὸν καιρὸν | ὡς ἀληθοῦς
Ποιητής: Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος (;).
Δ. γ. I, ff. 89^{v} - 90^{v}, Δ. γ. XI, ff. 121 - 123^{v}, Δ. γ. XII, ff. 1 - 3^{v}.

39. Τῇ Β' κανὼν εἰς Ἀσωμάτους.
Ἦχος β'. *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε*
Ἀρχ.: Οἱ τὴν φύσιν ἄτρεπτον ἀεὶ | ἔχοντες
Δ. γ. I, ff. 94^{v} - 95, Δ. γ. VI, ff. 10 - 14, Δ. γ. XII, ff. 18 - 20^{v}.

40. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος β'. *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε*
Ἀρχ.: Βυθισθέντα πάθεσι πολλοῖς | καὶ κλυδωνιζόμενον
Δ. γ. I, ff. 95 - 96, Δ. γ. VI, ff. 19^{v} - 23, Δ. γ. XI, ff. 134^{v} - 136^{v}, Δ. γ. XII, ff. 15 - 18.

41. *Τῇ Γ' κανὼν εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ψαλλόμενος εἰς τὸν φόβον τοῦ σεισμοῦ.*
Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε
Ἀρχ.: Ἁμαρτίας σάλῳ τὴν ψυχήν, | σῶτερ, σαλευόμενον [2]
Δ. γ. X, ff. 172 - 175^{v}.

---

1. Ἐξεδόθη ἐν τῇ *Παρακλητικῇ* (ἔκδ. 1885, σσ. 64 - 71) ἄνευ τῆς β' ᾠδῆς, ἣν ἀπεναντίας παραδίδει ὁ κῶδιξ.

2. Ὁ κανὼν παραδίδεται, ὡς ἔργον τοῦ Θεοφάνους, ὑπὸ τῶν κωδίκων Paris. gr. 13, f. 118^{v} καὶ Λαύρας Θ 86, f. 248. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς κώδικας ψάλλεται τὴν 26 Ὀκτωβρίου (Ἀνάμνησις τοῦ μεγάλου σεισμοῦ). Πρβλ. Σ. Εὐστρατιάδου, Θεοφάνης ὁ Γραπτός, Νέα Σιὼν 32, 1937, σ. 254. — Τοῦ αὐτοῦ, Ταμεῖον Ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 37, 1938, σ. 478. — Ἱεροσολύμων Τιμοθέου, Πνευματικὰ ἔργα τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων ἅτινα ἐγένοντο ἀποδεκτὰ ὑπὸ τῆς ὅλης Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Νέα Σιὼν 44, 1949, σ. 136.

42. Τῇ Δ' κανὼν τοῦ Προδρόμου φέρων ἀκροστιχίδα·
Φωνὰς δέχοιο προσφύγων σῶν, παμμάκαρ. Ἰωσήφ.
Ἦχος β'. *Ἄτριπτον, ἀσυνήθη*
Ἀρχ.: Φέγγει τῆς ἀνεσπέρου | λαμπόμενος, παμμάκαρ,
Ποιητής: Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. I, ff. 96 - 97, Δ. γ. VI, ff. 14^{v} - 19.

43. Τῇ Β' κανὼν τῶν Ἀσωμάτων.
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*
Ἀρχ.: Ἐπιβαίνων ἀνέμων | ἐπὶ πτερύγων
Δ. γ. I, ff. 99^{v} - 100^{v}, Δ. γ. VI, ff. 38^{v} - 42^{v}, Δ. γ. XII, ff. 31^{v} - 34.

44. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*
Ἀρχ.: Διὰ βρώσεως πάλαι | τοῦ παραδείσου ἐξόριστος
Δ. γ. I, ff. 100^{v} - 101^{v}, Δ. γ. VI, ff. 47 - 51, Δ. γ. XII, ff. 29 - 31^{v}.

45. Τῇ Β' κανὼν τῶν Ἀσωμάτων.
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*
Ἀρχ.: Ἀμέσως τὰ Σεραφὶμ | μετέχοντα | θείας ἐλλάμψεως
Δ. γ. I, ff. 105 - 105^{v}, Δ. γ. VI, ff. 66^{v} - 70, Δ. γ. XII, ff. 44^{v} - 46^{v}.

46. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος δ'. *Τριστάτας κραταιοὺς*
Ἀρχ.: Ἐλέους ἡ πηγή, | συμπαθείας πελάγη
Δ. γ. I, ff. 105^{v} - 106^{v}, Δ. γ. VI, ff. 74^{v} - 78, Δ. γ. XII, ff. 42^{v} - 44^{v}.

47. *Κανὼν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν παρακλητικὸς ⟨φέρων ἀκροστιχίδα⟩·*
Τὸν Ἰωάννου, Χριστέ, προσδέχου θρῆνον.
Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου
Ἀρχ.: Τὸν νοῦν μου εἰρήνευσον, | τὸν λογισμὸν φωταγώγησον
Ποιητής: Ἰωάννης.
Δ. γ. X, ff. 81 - 86^{v}.

48. Τῇ Β' κανὼν τῶν ἁγίων Ἀσωμάτων.
Ἦχος πλ. α'. *Ἵππον καὶ ἀναβάτην*
Ἀρχ.: Πρώτη καὶ πρεσβυτάτη, | ἀμέσως καὶ προσεχῶς
Δ. γ. I, ff. 109^{v} - 110, Δ. γ. VI, ff. 92 - 95.

49. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος πλ. α'. *Ἵππον καὶ ἀναβάτην*

"Αρχ. : "Εχων ἁμαρτημάτων πληθὺν ἀμέτρητον
Δ. γ. I, ff. 110 - 111, Δ. γ. VI, ff. 100 - 103, Δ. γ. X, ff. 93 - 98, Δ. γ. XII, ff. 54 - 55ᵛ.

50. Τῇ Β' κανὼν τῶν Ἀσωμάτων.
Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας*
"Αρχ. : Ἀναλλοιώτῳ ἱδρύσει | πρωτοταγῶς
Δ. γ. I, ff. 114 - 114ᵛ, Δ. γ. VI, ff. 118 - 121ᵛ.

51. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας*
"Αρχ. : Συντετριμμένῃ καρδίᾳ | σοὶ τῷ Θεῷ
Δ. γ. I, ff. 114ᵛ - 115ᵛ, Δ. γ. VI, ff. 126 - 130, Δ. γ. X, ff. 98 - 103ᵛ.

52. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ὑπερένδοξον Θεοτόκον, τὴν αὐτοῦ μητέρα, ψαλλόμενος ἐπὶ συμφοραῖς καὶ θλίψεσιν.
Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας
"Αρχ. : Διὰ χρηστότητος πλοῦτον, | Λόγε Θεοῦ,
Δ. γ. X, ff. 9ᵛ - 16ᵛ.

53. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν.
Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης
"Αρχ. : Κύριε σωτήρ μου, | ἀνείκαστε πλοῦτε,
Δ. γ. X, ff. 16ᵛ - 23ᵛ.

54. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας
"Αρχ.: Ὁ ἀπορρήτῳ προνοίᾳ | Λόγε Θεοῦ
Ποιητής : Κοσμᾶς μοναχός.
Δ. γ. X, ff. 64 - 69.

55. Τῇ Β' κανὼν τῶν ἁγίων Ἀσωμάτων.
Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*
"Αρχ. : Ὕδασιν ὁ στεγάζων | τοῦ οὐρανοῦ ὑπερῷα
Δ. γ. I, ff. 119 - 119ᵛ, Δ. γ. VI, ff. 145ᵛ - 149ᵛ.

56. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*
"Αρχ. : Νόμους σωτηριώδεις | καταλιπὼν τοῦ δεσπότου
Δ. γ. I, ff. 119ᵛ - 120ᵛ, Δ. γ. VI, ff. 154ᵛ - 157ᵛ, Δ. γ. X, ff. 161 - 164.

57. Τῇ Β' κανὼν εἰς τοὺς ἁγίους Ἀσωμάτους, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· *Ἰωσήφ*⟩.
Ἦχος πλ. δ'. *Ἁρματηλάτην Φαραὼ*
"Αρχ. : Θρόνῳ τῷ θείῳ παρεστῶτες, ἄγγελοι,
Ποιητής : Ἰωσὴφ ⟨ὁ Ὑμνογράφος⟩.
Δ. γ. I, ff. 124 - 125, Δ. γ. VI, ff. 169 - 173.

58. Τῇ Γ' κανὼν κατανυκτικός.
Ἦχος πλ. δ'. *Ἁρματηλάτην Φαραὼ*
"Αρχ. : Πρὸ ἑωσφόρου ὁ ἐκλάμψας ἥλιος
Δ. γ. I, ff. 125 - 126, Δ. γ. VI, ff. 178 - 181ᵛ, Δ. γ. X, ff. 23ᵛ - 30ᵛ.

59. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν.
Ἦχος πλ. δ'. Ἁρματηλάτην Φαραὼ
"Αρχ. : Τῆς μετανοίας, Ἰησοῦ φιλάνθρωπε, πύλας [1]
Δ. γ. X, ff. 112ᵛ - 119.

60. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχίς⟩·
Θρ⟨ῆ⟩νο⟨ν⟩ Γεωργίου μοναχοῦ ᾄδη⟨-⟩.
Ἦχος πλ. δ'. Τὸν Ἰσραὴλ ἐκ δουλείας
"Αρχ. : Θεὲ καὶ Κύριε πάντων
Ποιητής : Γεώργιος μοναχός.
Δ. γ. X, ff. 164 - 167ᵛ.

61. Κανὼν ἀναπαύσιμος ψαλλόμενος εἰς μνημόσυνον τελευτήσαντος.
Ἦχος α'. *Ὠδὴν ἐπινίκιον*
"Αρχ. : Ὠδὴν ἐπιτάφιον, δεῦτε, συμφώνως | Χριστῷ
Δ. γ. I, ff. 130ᵛ - 132.

62. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τοὺς Ἁγίους Πάντας.
Ἦχος πλ. δ'. *Ἄσωμεν ᾠδὴν τῷ Θεῷ*
"Αρχ. : Δέσποτα Χριστὲ ὁ Θεός, | ἡ ἀπαρχὴ τῶν ὅλων
Δ. γ. I, ff. 132 - 135.

---

1. Ὁ κανὼν φέρεται ὡς ἔργον Λέοντος τοῦ δεσπότου ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 386 κώδικι τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Πρβλ. C. Émereau, Hymnographi Byzantini, Échos d'Orient 23, 1924, σ. 285. Ὁ αὐτὸς κανὼν καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 66, f. 329ᵛ, χειρογράφῳ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, Λέων ὁ Σοφὸς καὶ τὰ Ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα, Ῥωμανὸς ὁ Μελῳδὸς Α' (ἐν Παρισίοις 1932), σ. 78 (καὶ ὁ Εὐστρατιάδης κατέταξε τὸν κανόνα μεταξὺ τῶν ἔργων Λέοντος τοῦ Σοφοῦ).

63. *⟨Κανὼν εἰς τοὺς Ἁγίους Πάντας⟩.*
Ἦχος πλ. β'.
Ἀρχ. : Χρυσορρῆμον, εἰς πρεσβείαν νῦν συνάθροισον
(α' τροπάριον ζ' ᾠδῆς. Ὁ κῶδιξ παραδίδει μόνον τὰς ζ', η' καὶ θ' ᾠδάς).
Δ. γ. X, ff. 1ᵛ - 4.

64. Τῇ Ε' κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος πλ. α'. *Ἵππον καὶ ἀναβάτην*
Ἀρχ. : Ἄλλον παράδεισόν σε | γινώσκομεν νοητὸν [1]
Δ. γ. I, ff. 136 - 136ᵛ.

Ἀκολουθία σὺν Θεῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.

65. Τῇ Κυριακῇ.
Ἦχος α'. *Χριστὸς γεννᾶται δοξάσατε*
Ἀρχ. : Ὑπείκει φόβῳ, παντάνασσα [2],
Δ. γ. I, ff. 137 - 138.

66. Τῇ Γ' κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε·
Πάντες σε ὑμνοῦμεν πόθῳ, Θεοτόκε.
Ἦχος α'. *Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ*
Ἀρχ. : Ποίαν σοι ἐπάξιον ᾠδὴν | ἡ ἡμετέρα προσοίσει ἀσθένεια [3]
Ποιητής : Κοσμᾶς μοναχός.
Δ. γ. I, ff. 138ᵛ - 139ᵛ.

67. Τῇ Ε' κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος α'. *Τῷ βοηθήσαντι Θεῷ*
Ἀρχ. : Ἐν τῷ πελάγει τῶν δεινῶν | καὶ τῇ ζάλῃ τῶν παθῶν [4]
Ποιητής : Ἰγνάτιος.
Δ. γ. I, ff. 140 - 141.

68. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν ἱκετευτικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος α'. *Διὰ στύλου πυρὸς*

1. Τροπάριά τινα τοῦ κανόνος ἐξεδόθησαν ὑπὸ Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Θεοτοκάριον..., Βενετία (Φοῖνιξ) 1883, σσ. 67 κ.ἑξ. (Ἡ ἐν λόγῳ ἔκδοσις τοῦ κανόνος ἀποτελεῖ συμπίλημα διαφόρων κανόνων, βλ. καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 83).
2. Ἀτελῶς ἐκδεδομένος εἰς Σ. Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον..., σσ. 23 - 26.
3. Ἐλλιπὴς εἰς *Παρακλητικὴν* (Ῥώμη 1885, σσ. 12 - 20) καὶ Σ. Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον..., σσ. 53 - 55 (ὡς ἔργον «Ἰωάννου μοναχοῦ τοῦ Δαμασκηνοῦ»).
4. Ἐλλιπῶς εἰς *Παρακλητικὴν* (σσ. 76 - 82) καὶ Σ. Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον..., σσ. 58 - 60 (ὡς «ποίημα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ»).

Ἀρχ. : Δεῦτε, πάντες, συνέλθωμεν, πιστοὶ
Δ. γ. I, ff. 141 - 142, Δ. γ. XII, ff. 10 - 12ᵛ.

69. Τῇ Κυριακῇ κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Θεοῦ χάρις.*
Ἦχος β'. *Βυθοῦ ἀνεκάλυψε πυθμένα*
Ἀρχ. : Ἡ πάντων ἐπήκοος ἐν θλίψει | καὶ ἐν περιστάσει [1]
Δ. γ. I, ff. 142 - 143, Δ. γ. X, ff. 138ᵛ - 143ᵛ.

70. Τῇ Ε' κανών.
Ἦχος β'. *Δεῦτε, λαοί, ᾄσωμεν ᾆσμα*
Ἀρχ. : Πάντες πιστοί, δεῦτε, συμφώνως τιμήσωμεν [2]
Δ. γ. I, ff. 145 - 146.

71. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν εὐχαριστήριος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος β'. *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε*
Ἀρχ. : Ἐν φωναῖς ᾀσμάτων ἱερῶν, αἶνον χαριστήριον [3]
Ποιητής : Θεόδωρος ὁ Στουδίτης.
Δ. γ. I, ff. 146 - 147.

72. *Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχίς·*
Λῦσον, Πάναγνε, τῶν κακῶν μου τὴν δέσιν⟩.
Ἦχος β'. Δεῦτε, λαοί, ᾄσωμεν ᾆσμα
Ἀρχ. : Λόγος ἐμοὶ εὔρυθμος | ὅλως οὐ πέφυκας [4]
Δ. γ. X, ff. 74ᵛ - 81.

73. Τῇ Κυριακῇ κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*
Ἀρχ. : Ὡς μητέρα Θεοῦ σε | πνεύματι θείῳ [5]
Ποιητής : Κλήμης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κ⟨λή⟩[σο]⟨μ⟩εντος*).
Δ. γ. I, ff. 147ᵛ - 148.

74. Τῇ Γ' κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα·
Εἴσβλεψον, Ἁγνή, πρὸς τρόπους Ἀρσενίου.

1. Ἐκδεδομένος ἐλλιπῶς εἰς Σ. Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον..., σσ. 159 - 162.
2. Πρβλ. αὐτόθι, σσ. 172 - 174 (ὡς «Ποίημα Ἰγνατίου»), ἐλλιπῶς.
3. Πρβλ. αὐτόθι, σσ. 152 - 156, ἐλλιπῶς.
4. Πρβλ. αὐτόθι, σσ. 169 - 171 (μετὰ ὀκτὼ διαφορετικῶν τροπαρίων).
5. Πρβλ. αὐτόθι, σσ. 283 - 285, ἐλλιπῶς.

Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*
Ἀρχ. : Εὐσπλαγχνίας ἀφάτου, | μήτηρ τοῦ κτίστου,
Ποιητής : Ἀρσένιος.
Δ. γ. Ι, ff. 148ᵛ - 149ᵛ.

75. Τῇ Δ' κανὼν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος ἐν θλίψει.
Ἦχος γ'. *Βραχίονι ὑψηλῷ*
Ἀρχ. : Ὁ ὑψηλὸς βραχίων, | ἡ θεία δύναμις
Δ. γ. Ι, ff. 149ᵛ - 150ᵛ.

76. Τῇ Ε' κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος ἐν συμφοραῖς καὶ θλίψεσι φέρων ἀκροστιχίδα ἐν τοῖς τριαδικοῖς καὶ θεοτοκίοις·
Τοῦ ἀθλίου Νικηφόρου.
Ἦχος γ'. *Θαυμαστὸς ἐν δόξαις*
Ἀρχ. : Σὲ ὑμνεῖν ἀξίως | ἀσθενεῖ, δέσποινα, | ἀνθρώπων γένος
Ποιητής : Νικηφόρος.
Δ. γ. Ι, ff. 150ᵛ - 152.

77. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος γ'. *Ἄσωμεν τῷ κυρίῳ τῷ ποιήσαντι*
Ἀρχ. : Ἡ νοερὰ νεφέλη | τῆς οὐρανίου αἴγλης [1]
Ποιητής : Ἰγνάτιος.
Δ. γ. Ι, ff. 152 - 152ᵛ, Δ. γ. XII, ff. 38 - 40.

78. Τῇ Β' κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*
Ἀρχ. : Προσδέχου τὴν ἐκ ψυχῆς παράκλησιν
Δ. γ. Ι, ff. 153ᵛ - 155.

79. Τῇ Γ' ⟨κανὼν τῆς Θεοτόκου⟩.
Ἦχος δ'. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον
Ἀρχ.: Ἀνάστα τοῦ πατρικοῦ συμπτώματος, | θεογεννῆτορ
Δ. γ. ΙΙ, ff. 41ᵛ - 43.

80. Τῇ Δ' κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα·
Ἐγκωμιάζω τὴν Θεητόκον φόβῳ.
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*

1. Πρβλ. ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 337 - 338, ἀνωνύμως καὶ ἐλλιπῶς. Ὁμοίως καὶ εἰς *Παρακλητικὴν* (σσ. 250 - 255).

Ἀρχ. : Ἐγκώμιον ἄξιον τὸ «χαῖρέ» σοι | πίστει προσάγομεν
Ποιητής : Κλήμης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κλήμεντος*).
Δ. γ. Ι, ff. 155ᵛ - 156ᵛ.

81. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος δ'. *Ἅρματα Φαραὼ*
Ἀρχ. : Τείνας ἐν τῷ σταυρῷ | τὰς παλάμας σου, σωτὴρ
Δ. γ. Ι, ff. 157ᵛ - 158ᵛ.

82. Τῇ Κυριακῇ κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος πλ. α'. *Ἵππον καὶ ἀναβάτην*
Ἀρχ. : Ὕμνον σοι κατ' ἀξίαν | προσφέρειν, δέσποινα
Δ. γ. Ι, ff. 158ᵛ - 159ᵛ.

83. Τῇ Γ' κανὼν τῆς Θεοτόκου, ψαλλόμενος εἰς νοσοῦντας, φέρων ἀκροστιχίδα·
Ῥῶσις πέφυκας τοῖς νοσοῦσι, Παρθένε.
Ἦχος πλ. α'. *Ἵππον καὶ ἀναβάτην*
Ἀρχ. : Ῥήματα ἐγκωμίων | καὶ δέησιν προσευχῆς [1]
Ποιητής : Κλήμης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κλήμεντος*).
Δ. γ. Ι, ff. 160 - 161.

84. Τῇ Δ' κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος πλ. α'. *Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ τῷ ποιήσαντι*
Ἀρχ. : Τὴν νοητὴν νεφέλην | καὶ οὐράνιον
Δ. γ. Ι, ff. 161 - 161ᵛ.

85. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν τῆς Θεοτόκου φέρων ἀκροστιχίδα·
Σῶν προσφύγων δέησιν, Ἁγνή, προσδέχου.
Ἦχος πλ. α'. *Ἵππον καὶ ἀναβάτην*
Ἀρχ. : Σῶν οἰκετῶν ἐκ βάθους | καρδίας τὰς προσευχὰς
Ποιητής : Θεοφάνης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Θεοφάνους*)
Δ. γ. Ι, ff. 162ᵛ - 163ᵛ.

86. Τῇ Κυριακῇ κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος πλ. β'. *Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ τῷ ἐκ δουλείας*

1. Ἐλλιπὴς εἰς Νικοδήμου Ἁγιορείτου, ἔργ. μνημ., σσ. 67 κ.ἑξ. (συμπίλημα διαφόρων κανόνων, βλ. καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 64).

Ἀρχ. : Ἀνελλιπῆ τὴν χάριν ὡς κεκτημένη
Ποιητής : Κλήμης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κλήμεντος*).
Δ. γ. Ι, ff. 163v - 164.

87. Τῇ Γ' κανὼν ἐγκωμιαστικὸς τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος πλ. β'. *Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ τῷ ἐκ δουλείας*
Ἀρχ. : Ἐν τῷ φωτὶ τῆς θείας σου παρθενίας
Δ. γ. Ι, ff. 165 - 165v.

88. Τῇ Ε' κανὼν τῆς Θεοτόκου φέρων ἀκροστιχίδα·
Τοὺς αἰτοῦντάς σε σῷζε, ὦ Θεοτόκε.
Ἦχος πλ. β'. *Κύματι θαλάσσης*
Ἀρχ. : Τρόμῳ καὶ χαρᾷ σοι | τὸ «χαῖρε» κραυγάζω
Ποιητής : Εὐθύμιος (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Εὐθυμίου*).
Δ. γ. Ι, ff. 166 - 167.

89. Τῇ Ϛ' κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος πλ. β'. *Βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς*
Ἀρχ. : Ἡ Θεὸν ὑπερφυῶς | σαρκὶ τεκοῦσα εἰς σωτηρίαν
Δ. γ. Ι, ff. 167 - 168.

90. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν τῆς Θεοτόκου φέρων ἀκροστιχίδα·
Ἕκτον μέλος σοι προσφέρω, Θεοτόκε.
Ἦχος πλ. β'. *Κύματι θαλάσσης*
Ἀρχ. : Εὔφημόν με δεῖξον, | πανάχραντε, σκεῦος
Δ. γ. Ι, ff. 168 - 168v.

91. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον κατὰ στοιχεῖον.
Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας
Ἀρχ.: Ἀναλογίζου, ψυχή μου, τὰς πονηρὰς | καὶ βεβήλους πράξεις σου
Δ. γ. Χ, ff. 103v - 107v.

92. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἕτερος παρακλητικός, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχίς⟩· Δέχου, Δέσποινα, Ἀλυπίου τὸν θρῆνον μοναχοῦ.
Ἦχος πλ. β'. Βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς
Ἀρχ. : Δόξα πρέπει καὶ τιμὴ | τῷ ἐκ παρθένου ἀρρήτῳ Λόγῳ
Ποιητής : Ἀλύπιος μοναχός.
Δ. γ. Χ, ff. 107v - 112v.

93. Κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ⟨οὗ ἡ ἀκριστιχὶς κατ' ἀλφάβητον⟩.
Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας

Ἀρχ.: Ἄναρχε Λόγε καὶ κτίστα, δημιουργὲ | τῶν ἁπάντων
Ποιητής : Κοσμᾶς μοναχός.
Δ. γ. Χ, ff. 127 - 130v.

94. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχὶς κατ' ἀλφάβητον⟩.
Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας
Ἀρχ.: Ἄναρχον, Λόγον τεκοῦσα, τὸν τοῦ πατρὸς
Ποιητής : Στέφανος (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Στεφάνου).
Δ. γ. Χ, ff. 130v - 134v.

95. Τῇ Β' κανὼν τῆς Θεοτόκου, ⟨οὗ ἡ ἀκροστιχίς⟩·
Ὕμνοις γεραίρω τὴν θεητόκον κόρην.
Ἦχος βαρύς. *Τῷ ἐκτινάξαντι Θεῷ*
Ἀρχ. : Ὑποπεσόντα τῇ φθορᾷ | παρακοῇ [1]
Ποιητής : Ἰωάννης.
Δ. γ. Ι, ff. 169 - 169v, Δ. γ. IV, ff. 187 - 190.

96. Τῇ Γ' κανὼν εἰς τὴν παναγίαν Θεοτόκον.
Ἦχος βαρύς. *Τῷ συνεργήσαντι Θεῷ*
Ἀρχ. : Σὲ προστασίαν ἀσφαλῆ | καὶ βεβαίαν ἐλπίδα
(β' τροπάριον α' ᾠδῆς)
Δ. γ. Ι, ff. 169v - 170.

97. Τῇ Ϛ' κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος βαρύς. *Πόντῳ ἐκάλυψε Φαραὼ*
Ἀρχ. : Χαῖρε, τὸ στόμα τῶν προφητῶν, | πανύμνητε
Δ. γ. Ι, ff. 171 - 171v.

98. Τῷ Σαββάτῳ κανὼν τῆς Θεοτόκου φέρων ἀκροστιχίδα·
Σῶν οἰκετῶν, Πάναγνε, τὰς λιτὰς δέχου.
Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*
Ἀρχ. : Σώματος ὁ γινώσκων | τὸ ἀσθενὲς ἡμῶν, Λόγε
Δ. γ. Ι, ff. 171v - 172v.

99. Τῇ Κυριακῇ κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.
Ἦχος πλ. δ'. *Ἄσωμεν ᾠδὴν τῷ Θεῷ*
Ἀρχ. : Δεῦτε, μυστικῶς, ἀδελφοί, | ὡς ἀπαρχὴν ἁγίαν
Ποιητής : Κλήμης (ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κλήμεντος*).
Δ. γ. Ι, ff. 172v - 173v.

---

1. Πρβλ. ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 89 κ.ἑξ.

100. Τῇ Ε′ κανὼν τῆς Θεοτόκου.
Ἦχος πλ. δ′. *Τῷ ἐκτινάξαντι ἐν θαλάσσῃ*
Ἀρχ. : Ἡ τῆς ἡμέρας ἐκείνης δίκη | ἀσυμπαθὴς
(β′ τροπάριον α′ ᾠδῆς).
Δ. γ. I, ff. 175^{v} - 176.

101. 〈Τῇ ϛ′〉 κανὼν τῆς Θεοτόκου ψαλλόμενος εἰς θλίψεις καὶ εἰς ἐπιδρομὴν ἐχθρῶν.
〈Ἦχος πλ. δ′〉. *Ἄσωμεν ᾠδὴν τῷ Θεῷ*
Ἀρχ. : Τὴν ἐν πρεσβείαις θερμὴν ἐλπίδα
(α′ τροπάριον γ′ ᾠδῆς)
Δ. γ. I, f. 176^{v}.

102. Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· Δέσποινα Θεοτόκε, βοήθει μοι τῷ ἁμαρτωλῷ.
Ἦχος πλ. δ′. Ἁρματηλάτην Φαραὼ
Ἀρχ. : Δεδοξασμένη ἡ Θεὸν κυήσασα, | μόνη πανάχραντε,
Δ. γ. X, ff. 56 - 63^{v}.

ΠΙΝΑΚΕΣ*

I. ΥΜΝΟΓΡΑΦΩΝ

Ἀλύπιος μοναχὸς 92.
Ἀρσένιος 74.
Βασίλειος μοναχὸς 8.
Γεώργιος μοναχὸς 60.
Δαμιανὸς 7.
Εὐθύμιος 88.
Ἠλιοὺ 10.
Θεόδωρος ὁ Στουδίτης 71.
Θεοφάνης 85.
Ἰγνάτιος 67, 77.
Ἰωάννης μοναχὸς 2, 47 *(Ἰωάννης)*, 95 *(Ἰωάννης)*.
Ἰωσὴφ 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 38(;), 42, 57.
Κλήμης 33, 73, 80, 83, 86, 99.
Κοσμᾶς 5, 6 *(Κοσμᾶς μοναχός)*, 13 *(Κοσμᾶς μοναχός)*, 54 *(Κοσμᾶς μοναχός)*, 66 *(Κοσμᾶς μοναχός)*, 93 *(Κοσμᾶς μοναχός)*.
Μεθόδιος πατριάρχης 11.
Νικηφόρος 76.
Στέφανος 94.

* Ἕκαστος ἀριθμὸς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἐν τῷ καταλόγῳ αὐξανόμενον ἀριθμὸν τοῦ κανόνος

22 - 6 - 1973

II. ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΔΩΝ

1. *Ἄδει σοι, Χριστέ, σὸς οἰκέτης τὸν αἶνον τόνδε φράζων* 14.
2. *Αἰνῶ, Τριάς, σὲ τὸν μονάρχην Δεσπότην* 16.
3. *〈Ἀλφάβητος〉* 91, 93, 94.
4. *Ἁπλοῦν ἀεὶ πέφυκε σόν, Τριάς, κράτος* 12.
5. *Δέσποινα Θεοτόκε, βοήθει μοι τῷ ἁμαρτωλῷ* 102.
6. *Δέχοιο, Χριστέ, τούσδε τοὺς ἐμοὺς λόγους. Ἰωσὴφ* 21.
7. *Δέχου, Δέσποινα, Ἀλυπίου τὸν θρῆνον μοναχοῦ* 92.
8. *Δὶς ὀκτάκις μέλπω σε τὴν θεαρχίαν* 20.
9. *Ἐγκωμιάζω τὴν Θεητόκον φόβῳ* 80.
10. *Εἴσβλεψον, Ἁγνή, πρὸς τρόπους Ἀρσενίου* 74.
11. *Ἕκτον μέλος σοι προσφέρω, Θεοτόκε* 90.
12. *Ἕνα τριλαμπῆ Κύριον μόνον σέβω* 9.
13. *Θείοις μαθηταῖς ἔσχατον πλέκω μέλος. Ἰωσὴφ* 30.
14. *Θεὸν ποθοῦσιν θεῖον ἐξᾴδω μέλος. Ὁ Ἰωσὴφ* 23.
15. *Θεοῦ χάρις* 69.
16. *Θρ〈ῆ〉νο〈ν〉 Γεωργίου μοναχοῦ ᾄδη 〈—〉* 60.
17. *Ἰωσὴφ 31, 34.*
18. *Λόγου μαθητὰς τοῖσδε τοῖς λόγοις σέβω. Ὁ Ἰωσὴφ* 24.
19. *Λῦσον, Πάναγνε, τῶν κακῶν μου τὴν δέσιν* 72.
20. *Λυτρωτὰ Σῶτερ, ἐξελοῦ με κινδύνων* 33.
21. *Μαθητὰς ὑμνεῖν τοῦ Λόγου μέγα κλέος. Ἰωσὴφ* 26.
22. *Μαθητὰς ὑμνῶ πανσόφους τοῦ Δεσπότου. Ἰωσὴφ* 29.
23. *Παθῶν μὲν εἱρμοί, τἆλλα δ' ἐξεγέρσιμα* 11.
24. *Πανηγυριζέτωσαν οἱ θεόφρονες* 2.
25. *Πάντες σε ὑμνοῦμεν πόθῳ, Θεοτόκε* 66.
26. *Ῥῶσις πέφυκας τοῖς νοσοῦσι, Παρθένε* 83.
27. *Σοί, Νικόλαε, πρῶτον εἰσφέρω μέλος. Ἐγὼ Ἰωσὴφ* 36.
28. *Σῶν οἰκετῶν, Πάναγνε, τὰς λιτὰς δέχου* 98.
29. *Σῶν προσφύγων δέησιν, Ἁγνή, προσδέχου* 85.
30. *Τὰς αὐγὰς ὑμνῶ τοῦ φαεινοῦ ἡλίου. Ὁ Ἰωσὴφ* 28.
31. *Τὰς πανσόφους σάλπιγγας ὑμνῶ τοῦ Λόγου. Ἰωσὴφ* 27.
32. *Τὸν Ἰωάννου, Χριστέ, προσδέχου θρῆνον* 47.
33. *Τοῦ ἀθλίου Νικηφόρου* 76.
34. *Τοὺς αἰτοῦντάς σε σῷζε, ὦ Θεοτόκε* 88.
35. *Τοὺς τοῦ Λόγου μαθητὰς εὐφημεῖν θέμις* 22.
36. *Τοὺς φωτοειδεῖς αἰνέσω Χριστοῦ φίλους. Ὁ Ἰωσὴφ* 25.
37. *Τοῦ ταπεινοῦ Δαμιανοῦ καὶ ἐλαχίστου τροπάρια* 7.
38. *Ὕμνοις γεραίρω τὴν Θεητόκον κόρην* 95.
39. *Ὕμνον, Χριστέ, σοὶ προσάγω τῷ ἀναστάντι* 8.
40. *Ὕμνος Κοσμᾶ τέταρτος. Δόξα τῷ Θεῷ, Ἀμὴν* 5.
41. *Φωνὰς δέχοιο προσφύγων σῶν, παμμάκαρ. Ἰωσὴφ* 42.

III. ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΚΟΣ

Ἁγίας Τριάδος 12, 16, 20.
Ἁγίων Ἀκινδύνων 34.
Ἁγίων Πάντων 62, 63.
Ἀναπαύσιμος (Σαββάτου) 61.
Ἀναστάσιμοι καὶ Σταυραναστάσιμοι (Παρασκευῆς - Κυριακῆς) 1 - 11, 13 - 15, 17, 19.
Ἀποστόλων (Πέμπτης) 22, 24 - 30.
Ἀσθενούντων 32.
Ἀσωμάτων (Δευτέρας) 37, 39, 43, 45, 48, 50, 55, 57.
Βασιλείου 31.
Δεσποτικὸς 32, βλ. *Ἀσθενούντων*.
Εἰρηνάρχου 35.
Ἐπιδρομὴ ἐχθρῶν 101.
Εὐκτικὸς 33.
Θεοτόκου (Πέμπτης) 34, 52, 54, 64 - 102.
Κατανυκτικοὶ (Τρίτης) 21, 38, 40, 44, 46, 49, 51, 56, 58.
Κυριακῆς· βλ. *Ἀναστάσιμοι*.
Μαρτύρων - Ἱεραρχῶν (Σαββάτου) 23.
Μιχαὴλ Ἀρχιστρατήγου 34, 35.
Νικολάου (Τετάρτης) 34, 35, 36.
Παρακλητικοὶ (διάφοροι) 34, 35, 47, 52, 53, 54, 59, 60.
Παρασκευῆς· βλ. *Ἀναστάσιμοι*.
Προδρόμου 42.
Σεισμῶν, εἰς φόβον — 41.
Σταυραναστάσιμοι· βλ. *Ἀναστάσιμοι*.
Τεσσαράκοντα ἁγίων 35.
Χριστοῦ (διάφοροι) 33, 41, 47, 52, 53, 59, 60, 75, 81.

Roma

ΕΥΤΥΧΙΟΣ Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Η ΠΟΛΙΣ ΚΑΝΤΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΥΤΗΣ
(Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης πρὸ τοῦ 1204)

Διὰ νὰ τιμήσω τὸν σεβαστόν μου διδάσκαλον ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Ν. Β. Τωμαδάκην, πατρόθεν καταγόμενον ἐκ τῆς ἐπαρχίας μου Σελίνου Κρήτης, ὅπου διέλαμψέ ποτε ἡ ἐπισκοπὴ Καντάνου ἢ Καντανίας, συνέταξα τὸ ἑπόμενον ἄρθρον, ὅπερ καὶ τῷ προσφωνῶ εὐγνωμόνως. Ὡς γνωστὸν ὁ διδάσκαλός μου μέγα μέρος τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἠνάλωσεν ἀσχολούμενος μὲ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης, περὶ ἧς ἐδημοσίευσε πολυαρίθμους μελέτας.

Α'

Ἀξιόλογος φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ δρᾶσις, τὴν ὁποίαν ὡς πόλις ἀνέπτυξεν ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν ἤδη χρόνων ἡ σημερινὴ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Σελίνου τῶν Χανίων *Κάντανος*[1]. Αἱ εἰδήσεις ὅμως, τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ αὐτῆς ἐν γένει, εἶναι πολὺ ὀλίγαι, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἀναφέρονται εἰς διάστημα μακρότερον τῶν 22 αἰώνων[2].

Ἀμάρτυρος εἶναι ὁ ἀρχικὸς τόπος καὶ ὁ χρόνος ἱδρύσεως τῆς Καντάνου. Οὕτω περὶ μὲν τοῦ τόπου, ἐν ᾧ οἱ πρῶτοι κάτοικοι αὐτῆς ἐγκατεστάθησαν, αἱ γνῶμαι συγκλίνουν εἰς τὸ ὅτι εὑρίσκετο παρὰ τὸν σημερινὸν συνοικισμὸν *Κάδρος* τοῦ χωρίου Κακοδίκι[3]. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν διακρίνονται καὶ

---

1. Ὁ Βασίλειος Ψιλάκης (Ἱστορία τῆς Κρήτης, τ. Α', ἐν Χανίοις 1909, σ. 709) χαρακτηρίζει τὴν Κάντανον πόλιν ἀκμαίαν ἤδη ἀπὸ τῶν δωρικῶν ἢ ἑλληνικῶν χρόνων. Πρβλ. καὶ Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticæ, t. 2 (Roma 1939), σ. 83, στ. β' καὶ Βασ. Δ. Θεοφανείδην, Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια Δυτικῆς Κρήτης - Πεπραγμένα 1937, ΕΕΚΣ 1, 1938, σ. 608. Ὁ Β. Θεοφανείδης διετέλεσεν ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Δυτικῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ 1935 μέχρι καὶ τῆς λήξεως τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου.

2. Περὶ τοῦ πιθανοῦ χρόνου ἱδρύσεως τῆς Καντάνου ὅρα περαιτέρω.

3. Πρβλ. Μ. Guarducci, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 83, στ. α'. Ἀντίθετον γνώμην ἐξήνεγκεν ὁ Β. Θεοφανείδης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 608, ὑποστηρίξας ὅτι «ἐνταῦθα, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς σημερινῆς πολίχνης Καντάνου, πρέπει νὰ ἤκμασεν, ἀπὸ τῶν ρωμ. χρόνων τοὐλάχιστον μέχρι καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν τοιούτων, μεγάλη καὶ πλουσία πόλις». Ὁ Θ. διενήργησε τὸ 1937 ἀνασκαφὰς ἐν Καντάνῳ, κατὰ τὰς ὁποίας ἀπεκάλυψε πελώριον δημόσιον, ὡς συμπεραίνει, οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν β'

σήμερον ἴχνη ἀρχαίας πόλεως, τείχη καὶ τάφοι λαξευτοί. Ὡς πρὸς δὲ τὸν
χρόνον, καθ' ὃν τὸ πρῶτον συνῳκίσθη ἡ Κάντανος, ἀσαφεῖς καὶ ἀβεβαίους
μόνον μαρτυρίας ἔχομεν προερχομένας ἐξ ἐπιγραφῶν. Ἔχουν δηλονότι εὑ-
ρεθῆ εἴς τινας συνοικισμοὺς τοῦ χωρίου Κακοδίκι κεχαραγμέναι ἐπὶ λίθων
ἢ ἐπιταφίων πλακῶν ἐπιγραφαὶ ἀναγόμεναι εἰς τοὺς γ', β' καὶ α' π.Χ. αἰῶ-
νας [1]. Μία δὲ ἐξ αὐτῶν τοῦ γ' ἢ τοῦ β' π.Χ. αἰ. εὑρέθη ἐν ᾧ τόπῳ, ὡς πι-
στεύεται, ἔκειτο ἡ ἀρχαία Κάντανος [2]. Κατὰ ταῦτα ἡ παρὰ τὸν σημερινὸν
συνοικισμὸν Κάδρος, καὶ εἰς ἱκανὴν πέριξ αὐτοῦ ἔκτασιν [3], ἐγκατάστασις
ἀνθρώπων ἤρχισε τοὐλάχιστον δύο αἰῶνας πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως.

Ἄγνωστος εἶναι καὶ ὁ χρόνος, καθ' ὃν οἱ κάτοικοι τοῦ συνοικισμοῦ
τούτου ἤρχισαν ἐγκαταλείποντες αὐτόν. Ἡ M. Guarducci ὑποστηρίζει ὅτι,
ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὄντως τὰ παρὰ τὸν σημερινὸν οἰκισμὸν Κάδρος σῳζόμενα
ἐρείπια ἀνήκουν εἰς τὴν ἀρχαίαν Κάντανον, «suspicari possumus Impera-
torum Romanorum ævo Cantanios urbem suam paulatim reliquisse
et alteram Cantanum septemtriones versus, loco ubi nunc pagus Kàn-
tanos exstat, condidisse» [4]. Τοῦτο στηρίζει εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνω-
τέρω ἀνεύρεσιν παρὰ τὴν Κάντανον τοῦ δημοσίου κτηρίου ὑπὸ Β. Θεοφα-
νείδου [5].

Ἡ αὐτὴ ὅμως Guarducci, ὡς καὶ ὁ Θεοφανείδης, οἵτινες ἀμφότεροι
διετύπωσαν τὴν γνώμην ὅτι ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν ἤδη χρόνων πρέπει νὰ ἤκμα-
σεν ἡ Κάντανος ἐν ᾧ τόπῳ καὶ σήμερον κεῖται, ἀγνοοῦν ἁγιολογικὰ κείμενα,
κατὰ πολὺ μεταγενέστερα βεβαίως τῶν γεγονότων εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται
ταῦτα, ὁπωσδήποτε ὅμως σημαντικά, ὡς θὰ δειχθῇ περαιτέρω. Τὸ πρῶτον
τούτων εἶναι ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ψευδο-Ζηνᾶ φερόμενος Βίος «τοῦ ἁγίου
ἀποστόλου Τίτου, ἐπισκόπου γενομένου Κρήτης πόλεως Γορτύνης, μαθητοῦ
τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Παύλου», ὁ ὁποῖος σῴζεται εἰς δύο παραλλαγάς [6]. Ἐν
τῇ πρώτῃ ἐξ αὐτῶν ἀναγινώσκομεν : *«Κεχειροτόνηκεν δὲ* (ὁ ἅγιος Τίτος)

ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰ. μ.Χ. Περαιτέρω ὁ Θ. ἐκφέρει τὴν γνώμην ὅτι τὸ κτήριον τοῦτο
«τροποποιηθὲν ἀναλόγως» κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀπέβη χριστιανικὴ βασιλικὴ
ἢ καὶ μέγαρον τοῦ ἐπισκόπου Καντάνου. Πρὸ τοῦ Θ. καὶ ὁ L. Savignoni εἶχεν
ἐκφράσει ἀμφιβολίας περὶ τῆς παρὰ τὸν συνοικισμὸν Κάδρος περιοχῆς ὡς τόπου, ἐν ᾧ
ἔκειτο ἡ ἀρχαία Κάντανος : «Sembrerebbe più logico cercare l'ubicazione di questa
(di antica Kandanos) nelle vicinanze di Kandanos moderna» (Esplorazione archeo-
logica delle provincie occidentali di Creta ἐν «Monumenti Antichi» XI, 1901, σ. 395).

1. M. Guarducci, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 85 - 89.
2. Αὐτόθι, σ. 88, στ. β'.
3. Αὐτόθι, σ. 83, στ. α'.
4. Αὐτόθι.
5. Αὐτόθι, στ. β'.
6. Τελευταία ἔκδοσις ἀμφοτέρων τῶν παραλλαγῶν ὑπὸ Fr. Halkin ἐν «Κρ.
Χρ.» ΙΕ' - Ις', 1961 - 1962, II, σσ. 322 - 337.

ἐπισκόπους ἐν Κνωσσῷ καὶ ἐν Ἱεραπύτνῃ, ἐν Κυδωνίᾳ καὶ ἐν Χερονήσῳ, ἐν
Ἐλευθερινῇ καὶ ἐν Λάμπῃ, ἐν Κισάμῳ καὶ ἐν τῇ Καντανῷ» [1]· ἐν δὲ τῇ δευ-
τέρᾳ : *«οὕτως πλατυνθέντος τοῦ Χριστιανισμοῦ, κεχειροτόνηκεν* (ὁ ἅγιος
Τίτος) *ἐπισκόπους ἐν Κνώσῳ καὶ ἐν Ἐλευθερίνῃ καὶ ἐν Ἱερᾷ Ποίμνῃ καὶ*
ἐν Κυδωνίᾳ καὶ ἐν Χερρονήσῳ καὶ ἐν Λάμπῃ καὶ ἐν Κισσάμῳ καὶ ἐν τῇ Καν-
τάνῳ» [2]. Ὁ «Βίος» ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ς' αἰ. [3]. Σημαντικὴν ἀξίαν
ἐνταῦθα ἔχει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενον ἀναφέρει ἐνάρθρως, εἰς ἀμφο-
τέρας τὰς παραλλαγὰς αὐτοῦ, τὴν Κάντανον [4]. Ἕτερον ἁγιολογικὸν κείμενον
ὁμιλοῦν περὶ Καντάνου εἶναι τὸ «Μαρτύριον τῶν ἁγίων Δέκα μαρτύρων
ἐν Κρήτῃ μαρτυρησάντων, ἐν Γορτύνῃ τῇ μητροπόλει» [5]. Ἐν αὐτῷ ἀναφέ-
ρεται : *«οὗτος γὰρ ὁ θειότατος ἀνὴρ Τίτος γέγονεν πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς*
ἐν τῇ Γορτύνῃ μητροπόλει ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας, χειροτονήσας καὶ αὐτὸς
ἔν τε Κνώσῳ καὶ Χερονήσῳ, Ἱεραπύτνῃ καὶ Ἐλευθέρνῃ, Λάππῃ καὶ Κυ-
δωνίᾳ, Καντάνῳ καὶ Κισάμῳ ταῖς πόλεσιν ἐπισκόπους» [6]. Ὁ Θ. Δετοράκης
ὑποστηρίζει ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς δάνειον ἐκ τοῦ περὶ οὗ ὁ
λόγος ἀνωτέρω «Βίου» τοῦ ἁγίου Τίτου [7], χρονολογεῖ δὲ τὸ «Μαρτύριον»
τῶν ἁγίων Δέκα μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ ς' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ η' αἰ. [8].

Ἀνεξαρτήτως τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ὡς ἄνω ἁγιολογικῶν κειμένων σχε-
τικῶς μὲ τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπων ὑπὸ τοῦ Τίτου εἰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης [9],
παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι αἱ εἰδήσεις τῶν κειμένων αὐτῶν συμβιβάζονται
πρὸς τὰ συμπεράσματα τῆς Guarducci καὶ τοῦ Θεοφανείδου [10]. Συνδυάζοντες

1. Αὐτόθι, σ. 330.
2. Αὐτόθι, σσ. 335 - 336.
3. Περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ «Βίου» πρβλ. Θεοχ. Εὐστ. Δετοράκη,
Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης Βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλο-
λογία, Ἀθῆναι 1970, σ. 30.
4. Περὶ τοῦ θέματος τῆς ἐνάρθρου ἀναφορᾶς εἰς πόλιν πρβλ. N. B. Τωμαδάκη,
Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η' - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθη-
μένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σ. 91.
5. Τελευταία ἔκδοσις ὑπὸ Pio Franchi de' Cavalieri, I dieci mar-
tiri di Creta, Miscellanea Giovanni Mercati V (Studi e Testi 125), Città del Vaticano
1946, σσ. 7 - 40 (= Pio Franchi de' Cavalieri, Scritti agiografici, vol.
II (Studi e Testi 222), Città del Vaticano 1962, σσ. 367 - 400).
6. Studi e Testi 125, σ. 40 (= Studi e Testi 222, σ. 399).
7. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 65.
8. Αὐτόθι, σσ. 65 - 66, συζητεῖ διεξοδικῶς τὸ χρονολογικὸν πρόβλημα τοῦ «Μαρ-
τυρίου».
9. Ὁ Γερ. I. Κονιδάρης, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ ι'
αἰῶνος, «Κρ. Χρ.» Ζ', 1953, σ. 471, παρὰ τὸ ὅτι γνωρίζει τὸ κείμενον (πρβλ. αὐτόθι,
σ. 465, σημ. 5), δὲν ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὴν εἴδησιν αὐτήν.
10. Ὁ Γ. Κονιδάρης ἐξετάζων τὸ θέμα τῆς ἱδρύσεως τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπι-
σκοπῶν καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ α' μ.Χ. αἰῶνος ὑφίσταντό τινες

δὲ ταῦτα πρὸς ἐκείνας δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν ἓν terminus ante quem οἱ κάτοικοι τῆς ἀρχαίας Καντάνου εἶχον ἀρχίσει ἐγκαταλείποντες αὐτὴν καὶ ἐγκαθιστάμενοι εἰς τὴν σημερινήν : Διὰ νὰ ὁρισθῇ ὑπὸ τοῦ Τίτου ἐπίσκοπος ἐν Καντάνῳ, ἔπρεπεν ἡ πόλις αὕτη νὰ ἔχῃ ἤδη ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ κατέχῃ σημαντικὴν θέσιν ἐν τῇ περιοχῇ. Ὡς γνωστὸν δέ, ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὴν δ' ἀποστολικὴν περιοδείαν αὐτοῦ (περ. 62 μ.Χ.) [1]. Ἑπομένως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοὐλάχιστον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ α' μ.Χ. αἰ. εἶχεν ἀρχίσει ἡ μετοικεσία αὕτη.

Ἐνταῦθα σημειωτέα ὀλίγα περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς Καντάνου, καθότι ἀπαντᾶται τοῦτο μὲ μικρὰς παραλλαγάς. Τοῦτο δηλονότι ἐμφανίζεται κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τὸν τύπον *Κάντανος* εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451) [2] καὶ παρὰ Στεφάνῳ τῷ Βυζαντίῳ [3], ἀργότερον δὲ καὶ εἰς

ἐξ αὐτῶν ἐν τῇ νήσῳ (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 470). Σχετικῶς μὲ τὰς ὑπὸ τῶν ἁγιολογικῶν κει-
μένων παρεχομένας εἰδήσεις θὰ ἠδύνατό τις νὰ διατυπώσῃ τὴν γνώμην ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ
συγγραφέως ἢ τῶν συγγραφέων τῶν κειμένων τούτων ἀναφερόμενα ὀνόματα ἐπισκοπῶν
οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ αἱ ἐπισκοπαί, αἱ ὁποῖαι ὑφίσταντο κατὰ τὸν χρόνον συνθέσεως τοῦ
«Βίου» τοῦ ἁγίου Τίτου ἢ καὶ τοῦ «Μαρτυρίου» τῶν ἁγίων Δέκα (ἀρχαὶ ϛ' αἰ. ἕως ἀρχὰς
η' αἰ.). Ἐπ' αὐτοῦ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς : Εἰς τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνο-
δον (Χαλκηδὼν 451) λαμβάνουν μέρος ἐκ Κρήτης οἱ ἐπίσκοποι Γορτύνης, Κνωσσοῦ, Σου-
βρίτου, Ἀπολλωνιάδος, Ἐλευθερνῶν, Λάμπης, Καντάνου (Κονιδάρης, ἔνθ' ἀνωτ.,
Α' συγκριτικὸς πίναξ). Τὴν πρὸς Λέοντα τὸν Α' ἐπιστολὴν (457/8) Κρητῶν ἀρχιερέων
ὑπογράφουν οἱ Γορτύνης, Ἱεράπυδνας, Χερρονήσου, Κνωσσοῦ, Σουβρίτου, Ἐλευθερνῶν,
Λάπης, Κυδωνίας, Καντάνου (Αὐτόθι). Ἐκ τῶν παρατιθεμένων ἐνταῦθα δύο πινάκων
ἐπισκοπῶν δείκνυται ὅτι δύο ἐξ αὐτῶν (Σουβρίτου καὶ Ἀπολλωνιάδος), ὑφιστάμεναι ἤδη
πολὺ πρὸ τῆς συνθέσεως τοῦ «Βίου» τοῦ ἁγίου Τίτου, δὲν μνημονεύονται εἰς τὰ ἁγιολο-
γικὰ κείμενα. Ἀλλὰ καὶ ἂν κατέλθωμεν μέχρι περίπου τοῦ terminus ante quem συνεγράφη
τὸ «Μαρτύριον» τῶν ἁγίων Δέκα, θὰ εὕρωμεν εἰς τὸ Παρισινὸν Τακτικὸν 1555A (μεταξὺ
τῶν ἐτῶν 731 καὶ 746· περὶ τούτου ὅρα καὶ περαιτέρω) τὰ ὀνόματα δύο εἰσέτι
ἐπισκοπῶν μὴ ἀπαντωμένων ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς κειμένοις, τῆς Σιτίας καὶ τῆς Ἀρκα-
δίας (πρβλ. Γ. Κονιδάρην, ἔνθ' ἀνωτ.). Πρὸς τούτοις ὁ Κονιδάρης πιστεύει
(σ. 471) διὰ τοὺς ε' καὶ ϛ' μόλις αἰῶνας ὅτι ἐπὶ συνόλου 20 περίπου πόλεων «ἡ
ἀποδοχὴ 9-10 ὡς ἐπισκοπῶν δὲν εἶναι ὑπερβολική». Ἐκ τούτων πρέπει μᾶλλον νὰ
δεχθῶμεν ὅτι τὰ ἐν τῷ «Βίῳ» τοῦ ἁγίου Τίτου καὶ ἐν τῷ «Μαρτυρίῳ» τῶν ἁγίων
Δέκα ὀνόματα ἐπισκοπῶν δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὰς ἐπισκοπάς, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον κατὰ
τὸν χρόνον συνθέσεως τῶν κειμένων τούτων, ἀλλὰ τὰς πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Ἀπ.
Τίτος *«κατέστησε πρεσβυτέρους* (= ἐπισκόπους), *ὡς ὁ Παῦλος διετάξατο αὐτῷ»* (Πρὸς
Τίτον α', 5).

1. Πρβλ. Γ. Κονιδάρην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 468.

2. Ed. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum, II ι, σ. 64, ἀρ. 321 καὶ σ. 346, ἀρ. 315.

3. Stephani Byzantii, Ἐθνικῶν quæ supersunt. Edidit Ant. Westermann, Lipsiæ MDCCCXXXIX, σ. 156.

τὰ πρακτικὰ τῆς ϛ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (680/1) [1]. Παραλλαγὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι καὶ ὁ ἀπαντῶν εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Δ' ὡσαύτως Οἰκουμενικῆς Συνόδου τύπος καὶ συνοδεύων τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου, *Καντάνων* [2], ὡσεὶ προερχόμενος ἐξ ὀνομαστικῆς *οἱ* (ἢ *αἱ*) *Κάντανοι*. Εἰς τὸν Συνέκδημον Ἱεροκλέους τοῦ Γραμματικοῦ καὶ εἰς δύο τακτικὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ θ' αἰ. τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἀπαντᾶται ὡς *Καντανία* [3]. Τέλος ἐν τῷ Παρισινῷ Τακτικῷ 1555 A Λέοντος Γ' καὶ Κωνσταντίνου Ε' καταριθμεῖται καὶ ὁ ἐπίσκοπος *Κατάνου* [4], ἐνῷ ὁ ἅγιος Τίτος ἐχειροτόνησεν ἐπίσκοπον καὶ ἐν τῇ *Κατάνῳ* [5]. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι οὐδαμοῦ τῶν πηγῶν, ὅπου μνημονεύεται ἡ Κάντανος, ἡ ὀνομασία αὐτῆς εἶναι «Κάνδανος», ὡς συνηθίζουν τινὲς νὰ διαμορφώνουν αὐτὴν «ἐπὶ τὸ εὐρωπαϊκώτερον».

Β'

Αἱ μετὰ τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας, εἶναι περιωρισμένης ἐκτάσεως, μάλιστα δὲ αἱ ἀφορῶσαι εἰς τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας. Πληροφορίας περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης παρέχουν ἡμῖν κυρίως εἰπεῖν τὰ *Πρακτικὰ τῶν Συνόδων* [6], εἰς τινας ἐκ τῶν ὁποίων ἔλαβον μέρος ἐπίσκοποι διαφόρων πόλεων τῆς Κρήτης [7]. Δευτέρα πηγὴ εἰδήσεων, οὐχὶ τόσον σημαντικὴ ὅσον τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων, εἶναι τὰ *Τακτικά*. Καὶ πάλιν ὅμως προκειμένου περὶ τῆς Κρήτης αἱ περὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς παρεχόμεναι εἰδήσεις ἀναφέρονται εἰς ἀραιὰ χρονικὰ διαστήματα, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ Κρήτη δὲν ἦτο

---

1. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, 11, στ. 645 καὶ 673.

2. Schwartz, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 273, ἀρ. 284· σ. 287, ἀρ. 283· σ. 298 καὶ σ. 333, ἀρ. 301.

3. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiæ Græcæ Episcopatuum. Berolini 1866 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις ἐν Amsterdam 1967), σσ. 14, 170 ἀρ. 238 καὶ 186, ἀρ. 147.

4. Ἡ παραπομπὴ παρὰ Γ. Κονιδάρῃ, ἔνθ' ἀνωτ. (συγκριτικοὶ πίνακες).

5. Β' παραλλαγὴ τοῦ «Βίου» τοῦ ἁγίου Τίτου, «Κρ.Χρ.» ΙΕ' - Iϛ', 1961 - 1962,
II, σ. 336. Ὁ τύπος *Κάτανος* πιθανὸν ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὸν γνωστότερον τῆς σικελικῆς
ἐπισκοπῆς ἡ *Κατάνη*.

6. Πρβλ. Γ. Κονιδάρην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 465.

7. Ἡ παρουσία τῶν ἐπισκόπων εἰς τὰς Συνόδους ἐξηρτᾶτο ἐκ ποικίλων παραγόντων,
ὥστε ἡ μὴ παρουσία ἐπισκόπου εἴς τινα Σύνοδον δὲν σημαίνει καὶ τὴν μὴ ὕπαρξιν τῆς
ἀντιστοίχου ἐπισκοπῆς. Εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν Κρήτην εἷς ἐπὶ πλέον παράγων ἐπηρεάζων
τὴν συμμετοχὴν ἐπισκόπων εἰς τὰς Συνόδους ἦτο «ὁ διοικητικὸς αὐτῶν (τῶν ἐπισκόπων)
προσανατολισμὸς πρὸς τὴν Δύσιν». Πρβλ. Ν. Τωμαδάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 69 καὶ
Γ. Κονιδάρην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 471.

συνεχῶς συνδεδεμένη μὲ τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως [1]. Παρενεβλήθη πρὸς τούτοις καὶ ἄλλο μακρότατον διάστημα, ἡ Ἀραβοκρατία (826 - 961). Δὲν γνωρίζομεν τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν τῆς νήσου κατ' αὐτὴν καὶ μόνον εἰκασίαι εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν [2]. Πρακτικὰ Συνόδων καὶ Τακτικὰ εἶναι δυστυχῶς αἱ μόναι σημαντικαὶ πηγαί, αἱ ὁποῖαι παρέχουν ἡμῖν εἰδήσεις περὶ τῆς Καντάνου ὡς ἕδρας ἐπισκοπῆς καὶ περὶ τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς. Αἱ λοιπαὶ πηγαὶ εἶναι ὀλίγισται.

Ἡ Κάντανος ὡς ἕδρα ἐπισκοπῆς ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον, ἐξαιρουμένων τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, τὸ 451, ἔτος συγκλήσεως τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἐπίσκοπος *Καντάνου* κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἶναι ὁ *Παῦλος*. Οὗτος ἐν τῇ α' πράξει τῆς Συνόδου φέρεται ἀναπληρούμενος ὑπὸ Εὐφράτου Ἐλευθέρνης [3]· ἐν τῇ β' πράξει δὲν ἀπαντᾶται [4], ἐνῷ ἐν τῇ γ' ἀναπληροῦται ὑπὸ Χρυσογόνου πρεσβυτέρου [5], εἰ καὶ μετέχει ὁ Ἐλευθέρνης Εὐφρατᾶς [6]. Ἐν τῇ δ' πράξει τῆς Συνόδου ἀναπληροῦται ὑπὸ Εὐφράτου Ἐλευθέρνης [7]· ἔχει ὑπογράψει ὅμως μετὰ τῶν ἄλλων ἐκ Κρήτης ἐπισκόπων ἐπιστολήν, ἐν ᾗ διακηρύττουν οὗτοι τὴν ὀρθὴν αὐτῶν πίστιν καὶ ἥτις ἐπιστολὴ ἀναγινώσκεται ἐν τῇ Συνόδῳ [8]. Ἐν τῇ ε' πράξει δὲν ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου, ἐνῷ ἐν τῇ ϛ' πράξει ἐκπροσωπεῖται μὲν ὑπὸ τοῦ Ἐλευθέρνης Εὐφράτου [9], ἀλλ' ὑπογράφει διὰ χειρὸς Χρυσογόνου πρεσβυτέρου [10].

Κατὰ τὸ ἔτος 457/8 [11] ὁ ἐπίσκοπος Γορτύνης Μαρτύριος ἐπιστέλλει πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α'. Τὴν ἐπιστολὴν ὑπογράφει καὶ ὁ ἐπίσκοπος *Καντάνου Νικίας* (*Nicias episcopus Cantanensis* similiter) [12].

---

1. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 68. Περὶ τῆς καταστάσεως γενικῶς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὰς δύο περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας διαλαμβάνει ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὁ Ν. Τωμαδάκης, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 68 - 70.
2. Αὐτόθι, σ. 69.
3. Schwartz, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 64, ἀρ. 321. Οὕτω, καὶ οὐχὶ *Εὐφρατᾶ*.
4. Οὔτε ἐκπροσωπεῖται, μολονότι μετέχει ὁ Ἐλευθέρνης Εὐφρατᾶς· πρβλ. Schwartz, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 229, ἀρ. 18 καὶ σ. 203, ἀρ. 178.
5. Αὐτόθι, σ. 273, ἀρ. 284.
6. Αὐτόθι, σ. 273, ἀρ. 283.
7. Αὐτόθι, σ. 287, ἀρ. 283.
8. Ἡ ἐπιστολὴ παρὰ Schwartz, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 298, στ. 18 - σ. 299, στ. 2. Ἐν τέλει ἀναγινώσκομεν: *«...συμφωνεῖν ἡγούμενοι κατὰ πάντα τοῖς προγεγραμμένοις ἁγίοις πατράσι τὴν ἐπιστολὴν συνῃνέσαμεν ταύτῃ καὶ ὑπεγράψαμεν»*.
9. Αὐτόθι, σ. 333, ἀρ. 301.
10. *«Παῦλος ἐπίσκοπος Καντάνου ὁρίσας ὑπέγραψα διὰ Χρυσογόνου πρεσβυτέρου»*, αὐτόθι, σ. 346, ἀρ. 315.
11. Πρβλ. M. Guarducci, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 84, στ. β'.
12. Schwartz, ἔνθ' ἀνωτ., II v, σσ. 96 - 98.

Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πόλεων τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πληροφορίας παρέχει ἡ πολιτικὴ Γεωγραφία Ἱεροκλέους τοῦ Γραμματικοῦ. Μεταξὺ δὲ τῶν πόλεων τῆς Κρήτης περιλαμβάνεται καὶ ἡ Καντανία [1].

Κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ϛ' αἰ. μέχρι τῶν μέσων τοῦ ι' αἰ. ἡ Κρήτη, ὡς καὶ ἄλλα τμήματα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὑφίστατο τὰς ἐπιθέσεις βαρβάρων λαῶν (Σλάβων, Ἀβάρων, Ἀράβων). Ἕνεκα τούτου εἶναι πολὺ ὀλίγαι αἱ περισωθεῖσαι μέχρις ἡμῶν εἰδήσεις περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, εἰδικώτερον δὲ κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 553 καὶ 691, ὁπότε, κατὰ τὸν Γ. Κονιδάρην, «ὀλίγιστοι τῶν ἐπισκόπων τῆς Κρήτης ἐτόλμων νὰ ταξειδεύσωσι πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἵνα μετάσχωσι τῶν Συνόδων» [2]. Ἐξ ἄλλων καὶ ἐκ τούτου ἄγεται οὗτος εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ἐπισκοπαί, ἃς μνημονεύει τὸ Παρισινὸν Τακτικὸν τοῦ κώδικος 1555 A, ὑπῆρχον τῷ ὄντι. Ἐν αὐτῷ δὲ μνημονεύεται καὶ ὁ *Κατάνου* [3].

Εἰς τὴν Ε' Οἰκουμενικὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδον δὲν μετέχει ὁ ἐπίσκοπος Καντάνου [4]. Καθ' ὃ ἔτος συγκαλεῖται ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ ϛ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐπίσκοπος *Καντάνου* εἶναι ὁ *Γρηγόριος*. Οὗτος λαμβάνει μέρος εἰς ἁπάσας τὰς πράξεις τῆς Συνόδου [5], πρὸς τούτοις δ' ὑπογράφει διακήρυξιν πίστεως ὀρθῆς [6] καὶ «λόγον προσφωνητικὸν παρὰ τῆς ἁγίας καὶ Οἰκουμενικῆς ἕκτης Συνόδου πρὸς τὸν εὐσεβέστατον καὶ φιλόχριστον βασιλέα Κωνσταντῖνον» [7].

Εἰς τὴν Πενθέκτην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον δὲν μετέχει ὁ Καντάνου. Εἰς τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον μετέχει καὶ ὁ τότε ἐπίσκοπος *Καντάνου Φωτεινός* [8]. Τὸ ὄνομα ὅμως αὐτοῦ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς Δ' καὶ Ζ' πράξεις τῆς Συνόδου [9]. Ὑπογράφει δὲ τὴν Ζ' πρᾶξιν [10].

---

1. Parthey, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 14.
2. Γ. Κονιδάρης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 473.
3. Πρβλ. αὐτόθι, συγκριτικοὺς πίνακας.
4. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ Γ. Κονιδάρης (ἔνθ' ἀνωτ., Α' συγκριτὸς πίναξ) λέγει ὅτι οὐδεὶς ἐπίσκοπος Κρήτης ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Ε' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὅπερ ὅμως ἐσφαλμένον, καθότι παρέστη ὁ *Γορτύνης Θεόδωρος*. Πρβλ. Mansi, 9, στ. 174, 192, 390 καὶ Ν. Τωμαδάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 80 - 81.
5. Mansi, 11, στ. 212, 220, 224 κ.λπ.
6. *«Γρηγόριος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκ. Καντάνου τῆς Κρητῶν νήσου ὁρίσας ὑπέγραψα»*, αὐτόθι, στ. 645.
7. *«Γρηγόριος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκ. Καντάνου τῆς Κρητῶν νήσου ὁμ. ὑπέγραψα»*, αὐτόθι, στ. 673.
8. *Φωτεινὸς* ἀπαντᾶται ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Συνόδου (ὅρα ἑπομ. σημ.). Ὁ M. Le Quien (Oriens Christianus, II, Parisiis MDCCXL, στ. 274) τονίζει τὸ ὄνομα εἰς τὴν παραλήγουσαν (*Φωτεῖνος*).
9. Mansi, 13, στ. 145 καὶ 369.
10. *«Φωτεινὸς ἀνάξιος ἐπίσκοπος Καντάνου ὁμοίως»*, αὐτόθι, στ. 392.

Ἀρχομένου τοῦ θ' αἰ. ὁ Καντάνου μνημονεύεται εἰς τὰ VIII καὶ IX Τακτικά [1]. Ἡ ἀξία ὅμως αὐτῶν ἀμφισβητεῖται [2]. Ὁ De Boor ὑποστηρίζει ὅτι ἀποτελοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντιγραφὴν Τακτικοῦ τοῦ ϛ' αἰ., τοῦ λεγομένου «Ἐπιφανίου» [3]. Ὁ δὲ Γ. Κονιδάρης θεωρεῖ ὑπερμεγέθη τὸν ἀριθμὸν (21) τῶν ἐπισκοπῶν, ἃς περιέχουν τὰ ὡς ἄνω Τακτικά [4]. Καταλήγει δ' εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ κατάλογος τοῦ Παρισινοῦ κώδικος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν κατάλογον τῶν παρόντων κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον παριστοῦν τὴν κατάστασιν τῆς διοικητικῆς διαμορφώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως (823/8 - 961)» [5]. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, προκειμένου περὶ τῆς Καντάνου, ὅτι ὑπῆρξεν αὕτη ἕδρα ἐπισκοπῆς μέχρι τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης, παρὰ τὸ ὅτι σχετικόν τι δὲν μαρτυρεῖται διὰ τὴν μετὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ θ' αἰ. περίοδον.

Εἰς ἀναγραφὴν τῆς τάξεως τῆς Κρήτης γενομένην ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ δὲν ἀναφέρεται ὁ ἐπίσκοπος Καντάνου [6], ὡς καὶ εἰς τὸ Τακτικὸν III Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου (980) [7]. Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν ἐν Κρήτῃ Βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1204) ἡ Κάντανος δὲν ἦτο πλέον ἕδρα ἐπισκοπῆς [8]. Καὶ ἀναφέρει μὲν ὁ Β. Ψιλάκης, χωρὶς νὰ κατονομάζῃ πόθεν ἀρύεται τὴν πληροφορίαν, ὅτι μετὰ τὰ τέλη τοῦ θ' αἰ. ἠριθμοῦντο 18 ἐπισκοπαὶ ἐν Κρήτῃ: «Αὗται ἦσαν ἡ τῆς Κισσάμου, Καντάνου, Κυδωνίας κλπ.» [9], ἀλλὰ ταῦτα μέχρι προσαγωγῆς σχετικῶν μαρτυριῶν εἶναι ἀνεύθυνα.

Ἀθῆναι ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΩ. ΛΟΥΠΑΣΗΣ

1. Parthey, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 170, ἀρ. 238 καὶ σ. 186, ἀρ. 147.
2. Πρβλ. Γ. Κονιδάρην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 476.
3. Πρβλ. αὐτόθι.
4. Αὐτόθι, σ. 477.
5. Αὐτόθι.
6. Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ὑπὸ Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Τόμος πέμπτος, Ἀθήνησιν 1855, σ. 474.
7. Parthey, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 118 - 119.
8. Πρβλ. Silvano Borsari, Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo. Napoli (1963), σ. 106, σημ. 4.
9. Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τ. Α', ἐν Χανίοις 1909, σ. 705.

DE DUABUS SALVATORIS ET DEIPARÆ ICONIBUS

Collegae et amico Nicolao Tomadakis

Per orbem universum, in ecclesiis et museis, apud Byzantii præteritæ gloriæ studiosos, apud pios christianos et eos qui consectando et colligendo artis opera delectantur, sescenties repperiri possunt veneratissimæ egregiæ artis aut popularis facturæ icones quæ Salvatorem vel Deiparam — πονήματα pictorum omnium sæculorum — oculis admirantium præsentant.

Felicissimam illam per Athenas nonnullos abhinc annos peregrinationem factam æstimo cum, forte oblata opportunitate, inter scruta cuiusdam tabernæ duas repperi iconas, unam Salvatorem benedicentem, alteram primo visu inscriptione minus clara illustratam Deiparam infantem alentem exhibentem, quæ communiter sub vocabulo græco «γαλακτοκοτροφοῦσα» (lacte alens) colitur. Auxilio et benignitate collegarum græcorum imprimis amici beatæ memoriæ Georgii Sotiriu mihi, qui Hellada ut alteram patriam semper maxime habui, a Ministerio Educationis et Cultuum licentia sub numero 105/190/3465, 1951 præbebatur ut domum meam his præclaris operibus ditarem et ornarem. Iustissimum munusculum nunc mihi videtur viro doctissimo qui humanitatem græcam et byzantinam didascalia academica et scriptis permultis illustravit et locupletavit, illas iconas, modestissima disceptatione adstructa aliorumque auxilio suffultus, ut salutationem gratulatoriam offerre [1].

I. Salvatoris benedicentis icon [2].

In hac tabula Iesus Christus ab artifice depingitur cum supero tandem corpore et illo typo quem communiter in iconostasi et in tholo

1. Propter quasdam notiunculas ad hæc themata pertinentes et photographias e Museo Byzantino Atheniensi gratias maximas ago doctissimo Stavro Kurusi, antiquitatum ephoro Myroni Michailidi et adiutrici Aemiliæ Bakuru quæ curavit ut mihi multæ icones Salvatoris benedicentis, in museo Byzantino asservatæ, ut imagines photographicæ mitterentur.
2. Quomodo artifices Christum vario modo pinxerunt vel effinxerunt per sedecim sæcula permulti viri docti disseruerunt: ad thema nostrum inter multas

ecclesiarum orthodoxarum veneramur. Spectatorem intuetur, manu dextra [1] et gestu symbolico digitorum benedicit [2] et manu sinistra librum evangelii apertum tenet ita ut in duabus paginis textus legi possit : *ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς· ὁ ἐρχόμενος πρὸς ἐμὲ οὐ μὴ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων*

variationes pertinet byzantina imago illius typi qui sub voce Pantocratoros denominatur et Christum dominantem, benedicentem et docentem repræsentat. De themate generaliter cf. H. Ahrenhammer, Lexicon der christlichen Ikonographie, Vindobonæ 1959 et C. Capizzi, Pantocrator, Saggio d'esegesi letterario - iconographica, Romæ 1964. Imaginem Christi sub variis formis optime tractaverunt G. Sotiriu, 'Ο Χριστὸς ἐν τῇ Τέχνῃ, Athenis 1914 et 'Η εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, in periodico Theologia XXVI, 1955, fasc. A', et G. de Jerphanion, L'image de Jésus Christ dans l'art chrétien, in period. La voix des monuments, N.S. 1938, pp. 1 - 26. Disseruerunt et alii ut K. Künstle et L. Réau, et K. Wessel, Gesten, in Reallexicon der byzantinischen Kunst II. 766 - 783.

1. Quasi semper manus Christi benedicens est manu dextra. Extant autem imagines ubi benedictio manu sinistra datur, ut in icone Deiseos musei Byzantini Atheniensis, 624/XAE 108. (Christus in nube sedens inter Mariam et Ioannem Præcursorem).

2. Gestus symbolicus manus Christi benedicentis nomen et virtutem eius in cultorem transfert quod idem est ac si Christus, nomen suum proferens, ita cultorem secum coniungit, et nomen symbolice in manu inscribit, cf. Isaias, 44,5; Apocalypsis, 13,16: et faciet (eos)... habere characterem in dextera manu sua, aut in frontibus suis. In hoc gestu symbolico digitus index et digitus medius (curvatus) litteras initialem et finalem nominis Iesu (id est I et C), digitus pollex et digitus medicinalis (qui apud nos annularis vocatur) coniuncti litteram græcam X efficiunt cui additur digitus minimus, leviter curvatus, qui ut littera græca C (sigma) interpretandus est. Nomine igitus abbreviato IC XC Salvator cultori benedictionem et virtutem suam impertit. Animadvertendum autem est gestum et curvationem digitorum non perfectam esse ita ut spectator confestim significationem litterarum IC XC capiat. De illo argumento legimus in libro artificis Photis Kontoglu, Ἔκφρασις τῆς 'Ορθοδόξου Εἰκονογραφίας (Expressio iconographias orthodoxæ I, p. 404:) Quomodo sit formatio (σχῆμα) manus benedicentis et quamnam significationem habeat. Cum manum benedicentem efficis, ne coniunxeris in unum tres digitos sicut faciunt nonnulli indocti sed tantum digitum pollicem cum digito medicinali. Quoniam digitus derectus, qui vocatur index et inflexio (λύγισμα) medii digiti, IC i.e. IHCOYS significant, scil. digitus derectus I (= iota) et medius dignitus inflexus C (= sigma). Digitus vero pollex et digitus medicinalis in modum chiasticum uniti, litteram X figurant. Curvatio digiti minimi litteram C format. Tota manus igitur verba IC XC, scilicet Jesus Christus, efficit. Ita, ut videtur a Creatore, digiti manus humanæ formatæ sunt ut nomen Domini patefaciant». (*Πῶς εἶναι τὸ σχῆμα τῆς εὐλογούσης χειρός, καὶ ποίαν ἔννοιαν ἔχει αὕτη. Ὅταν ποιῇς εὐλογοῦσαν χεῖρα, μὴ σμίγῃς ὁμοῦ τοὺς τρεῖς δακτύλους, καθὼς τινες ἀμαθεῖς ποιοῦσιν, ἀλλὰ μόνον τὸν μέγαν δάκτυλον μὲ τὸν παράμεσον. Διότι ὁ ὀρθὸς δάκτυλος, ὁ λεγόμενος δείκτης, καὶ τὸ λύγισμα τοῦ μέσου δακτύλου, τὸ IC ἤτοι τὸ IHCOYC σημαίνουσι, ἤγουν ὁ ὀρθὸς τὸ I καὶ ὁ καμπύλος τὸ C. Ὁ δὲ μέγας δάκτυλος, ἢ ἀντίχειρ, καὶ ὁ παράμεσος, ἑνούμενοι ἀλλήλοις χιαστῷ τῷ τρόπῳ, τὸ στοιχεῖον X εἰκονίζουσι. Τὸ δὲ λύγισμα τοῦ μικροῦ δακτύ-*

εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσει (*πώποτε*) (Ego sum panis vitæ : qui venit ad me, non esuriet et qui credit in me, non sitiet (umquam)) [1].

Capitis formatio, capillis et barba circumdati ad rotunditatem tendit [2]. Includitur nimbo colore aureo lucente et cum lineis rubris crucem exhibente in qua tres litteræ (*ὁ ὤν* = qui est) essentiam divinam, ut Deus olim Moysi [3], proclamant. Oculis paululum ad sinistrum spectantibus, caput lumen e sinistra parte attrahere videtur quod in fronte et genis diffunditur. Nasus longus ad os tenue et angustum descendit quod labris rubris inter barbæ capillos fulget. Corpus, usque ad coxas repræsentatum, vestitur tunica rubra interiore, limbum aureum in humero dextro exhibente. Gestus manus ad benedictionem elevatæ pictori condicionem præbuit ut plicis vestimenti quasi manicam circum bracchium pingeret. Amiculum summum, virido oleagino colore effectum, bracchium Salvatoris librum tenens tegit et in tunicam rubram illabitur.

Satis constat per omnia Byzantinæ artis sæcula Iesum ut Dominatorem («Παντοκράτωρ») vel iudicem (imprimis in illa triade «supplicationis» (δέησις) cum Maria et Ioanne Præcursore (Πρόδρομος) vel

λου, τὸ στοιχεῖον C σχεδιάζει. Καὶ ὅλη ἡ χεὶρ τὰς λέξεις IC XC ἤγουν Ἰησοῦς Χριστὸς σχηματίζει. Οὕτω, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ οἱ δάκτυλοι τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς ἐπλάσθησαν ἵνα τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου φανερώνωσιν (Φ. Κόντογλου, Ἔκφρασις τῆς 'Ορθοδόξου Εἰκονογραφίας, vol. A', p. 404). Ab iconographis imaginum Christi benedicentis hæc pia doctrina, sicut ab artifice et pictore ecclesiastico Photio Kontoglu hodierno concipitur, non semper, ne dicam raro applicatur, sed in icone nostra Salvatoris benedicentis doctrinam quodam modo implere videtur.

1. Iohannes 6,35. Aliter atque prophetæ, confessores, monachi et alii, qui in «ilitario» (εἰλητάριον) i.e. chartula quae volvitur circa baculum ut «volumen», præcepta et doctrinam manifestant, Christus præcepta evangelica ex ipso evangelio monstrat. Sicut multis aliis exemplis legimus in evangelio aperto in hac icone de pane vitæ de quo agit totum caput sextum evangelii Joannis. Alium textum præbet icon Salvatoris benedicentis in museo Byzantino Atheniensi (Matth. 6,14-15, de remissione peccatorum), alium in icone manu Eliæ Moschu anno 1653 depicta et in museo iconum urbis Recklinghausen asservata (Joann. 14,6-7 : via, veritas et vita sum), alium in icone Deiseos in eodem museo (Joannes 5,24 : qui audit verbum meum...).

2. Iconem efficiunt duæ axes ligni abiegni (= planches de bois de sapin) in unam contabulationem coniunctæ quarum læva pars longitudinalis, ut a dispositione asymmetrica nominis Salvatoris (IC XC) deduci potest, remota et abscissa est. Iconis contabulatio est nunc 61.5 centm. altitudine, 40.5 centm. latitudine et 2 centm. crassitudine. In margatione (= encadrement) hodierna includitur. Cum pictor non curaverit ut primum axes coniunctas gypso crasso inlineret, asperitas nervorum ligneorum manifesta est. Pictura ipsa satis bene conservata est. Caput Salvatoris est 18 cm., corpus superum 43 cm. altitudine.

3. Exodus 3,14 : *ἐγώ εἰμι ὁ ὤν*.

doctorem in throno sedentem aut benedicentem præsertim in palatiis et privatorum domibus, in monasteriis, ecclesiis et sanctuariis orthodoxis repræsentatum esse. In tholis ecclesiarum, quorum omnes Græciæ cultores exempla ecclesiæ Dormitionis Virginis in vico Daphni et ecclesiæ Sancti Lucæ Phocidis recordantur, Dominator Dominus facie austera et imperatoria regnum suum vel iudicium futurum piis christianis nuntiat. Tales imagines arte musiva vel pictoria effectæ non tantum tholos vel parietes ornaverunt sed sine dubio iam inde a primis palæochristianis sæculis pictores, traditionem paganam imprimis ægyptiacam sequentes, imaginem Jesus in tabulis ligneis ostenderunt, licet perpaucæ tales icones, ante tempora iconoclastica confectæ, adhuc extent. Inde a sæculis XImo et XIImo testimonia monastica affirmant fideles imagines sacras coluisse et imprimis post sæcula Palæologorum et Urbis captæ in omnibus regionibus orthodoxis floruit ars pictorum et scholarum imaginum sacrarum. Qui posteriorum sæcularum icones contemplatur illasque comparat cum anterioribus quæ «Dominatorem» manifestant, non potest quin opinetur lineamenta et expressionem oris Christi paulatim in certam benignitatem mitigari ita ut magis Salvator, paternam caritatem exprimens — «Salvator animarum, ψυχοσώστης» ut icon ecclesiæ Sancti Clementis Ochridensis declarat — quam animarum iudex habendus sit.

Novissimis autem sæculis — quæ inde ab incepta dominatione turcica mecum reputo — novum munus mihi videtur Christi icon assumpsisse et quidem munus fidem veram prædicandi et christianos sub dominatione hostili confortandi. Facies Salvatoris benedicentis, cæsarie et barba circumdata, et formam orbiculatam assumens, includitur forma orbiculata nimbi in quo tres litteræ inscribuntur. Ὁ ὢν est Deus unicus christianorum et non ille, cuius propheta Mohamed præco est. Hac brevissima confessione dogma essentiæ divinæ præceptis religionis turcicæ opponit. Non dubito quin artifices, ea mente refutandi præcepta religiosa turcica ducti, Salvatorem ostenderint non librum evangelii reclusum sed librum apertum manu sinistra tenentem in quo fidelis cultor verba salutis legit, Christum esse viam et vitam, panem vitæ et potum salutarem. Illa arcana professione fidei pictores iconum in duris oppressionis temporibus animos popularium christianorum confortaverunt.

Cum et nomen et testimonium chronologicum omiserit pictor, incertis indiciis investigandum est ubinam, quo tempore quibusque de causis hæc icon confecta sit. Miramur quod pictor, opus incipiens, prætermisit, secundum morem pictoriam, tabulam ligneam gypso crasso

primum inlinere. De forma litterarum quae calligraphice et orthographice duas libri paginas implent, id tantum coniectari potest illas scriptura ultimorum sæculorum delineatas esse. Non longe igitur a veritate historica declinamus cum iconem chronologice adscribimus vel ultimis sæculi duodevicesimi vel primis sæculi undevicesimi decenniis, non tamen excludentes eam priore ætate confectam esse posse. Propter dimensiones altitudinis et latitudinis iconis suspicamur nostram Christi imaginem olim locum honorificum, i.e. dextra portæ regalis iconostaseos ecclesiæ occupasse. Commemorantes cladem anatolicam qua permulti e patria expulsi in novam patriam «penates», i.d. res religiosas et valde veneratas secum attulerunt, interdum coniectura subiit auctoris animo illam iconem, si post cladem Athenas migravit, testimonium secretum extare religionis christianæ et pietatis christianæ in Asia Minore, ibique olim ecclesiam quamdam ornasse.

II. Nutricis vitae nostrae icon [1].

In hac tabula pictor Deiparam ostendit infantem Iesu alentem ut cum multis talibus iconibus sub titulo γαλακτοτροφοῦσα, «lacte alens» denominanda sit. Ad infantem inclinat Matris caput quod forma orbiculata formatum est et tegimento, quod «calautica» vel græce κρήδεμνον vocant adopertum est. Summum corpus (usque ad coxas) amiculo fusco multis plicis decorato vestitur. Tunicæ eius vix manica rubra et virgata conspici potest. Deipara manu sinistra infantem tenet illumque mammæ admovet quæ anatomico errore altius et quidem prope collum depicta est. Tunica alba et manicata infantis lactentis et pedes liberos ostendentis, magna parte amiculo rubro absconditur. Illud amiculum infantis ita depingitur super humerum matris quasi vento motum sit. Cingitur caput infantis nimbo in quo more consueto tres litteræ ὁ ὤν essentiam divinam, sicut in iconibus Salvatoris benedicentis, proclamant. Lato nimbo cingitur et caput Deiparæ et in bractea aurea illius nimbi pictor levibus mallei ictibus ornamentum florale insculpsit. Non liquet quomodo nonnulla incerta vestigia clavorum circa

1. Hæc icon depicta est in tabula quadratis angulis, 43.5 centm. altitudine, 33 centm. latitudine e ligno abiegno facta, sed a quattuor lateribus amplificata axibus (planches) angustis ita ut tota superficies depicta 45 centm. altitudine et 38.5 centm. latitudine sit. A lateribus deteriorata est vermibus ligneis. Pictor tabulam primum tenui gypso illevit, deinde bractea auri (= feuillette d'or) recessum (= fond) operuit quæ partim amissa est. Totius corporis, usque ad coxas depicti altitudo 35 cm., caput Deiparæ 12 cm., caput infantis 5.5 cm. est.

caput matris interpretanda sint: forsitan nimbus metallicus argenteus aut aureus substitutus est nimbo picto florali qui prior erat et nunc visibilis est. Consuetudo enim est piis fidelibus tales nimbos metallicos ut pretiosius ornamentum in iconibus addere. Magis incertum est utrum nonnulla vestigia colorum damni incendio an candelarum flammæ debeantur. Quoad infantem, non liquet quare rotulum in manu teneat. Mirationem etiam spectatoris movet caput infantis a pictore modulo minore quam natura requirat effectum esse idque characteristicis notatum quæ «negroida» nominari possint.

Maximi autem momenti est icon Deiparæ, non propter consuetas abbreviationes nominis iuxta appositas (IC XP, MHP ΘY, i.e. IHCOYC XPICTOC, MHTHP ΘEOY) et denominationem in nimbo (*O Ω N*), sed propter laudem insuetam quinque vocabulorum qua glorificatur et alio modo reiteratur prædicatio matris infantem alentis (γαλακτοτροφοῦσα): H TPOΦOC THC ZΩHC HMΩN (Nutrix vitæ nostræ). Illum titulum nondum, quoad scio, in iconibus repertus est sed e fonte antiquissimo manat. In illo contacio (κοντάκιον), quod Mariæ nativitatem e parentibus Ioachim et Anna celebrat, cantat poeta Romanus Melodus sexti sæculi: «Ioachim et Anna orbitatis liberorum ignominia Adamque et Eva mortis pernicie liberati sunt, immaculata, in sancta nativitate tua. Illam celebrat et populus tuus, culpa peccatorum liberatus et cantans tibi: Sterilis Deiparam gignit et NUTRICEM VITÆ NOSTRÆ».

Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα ὀνειδισμοῦ ἀτεκνίας
καὶ Ἀδὰμ καὶ Εὕα ἐκ τῆς φθορᾶς τοῦ θανάτου
ἠλευθερώθησαν, ἄχραντε, ἐν τῇ ἁγίᾳ γεννήσει σου.
Αὐτὴν ἑορτάζει καὶ ὁ λαός σου,
ἐνοχῆς τῶν πταισμάτων λυτρωθεὶς ἐν τῷ κράζειν σοι·
Ἡ στεῖρα τίκτει τὴν Θεοτόκον καὶ ΤΡΟΦΟΝ ΤΗC ΖΩΗC ΗΜΩΝ [1].

Hoc titulo honorifico, e clarissimo cantu ecclesiastico desumpto, pictor non tantum matrem lacte alentem sed etiam infantem qui in aliis titulis profitetur se esse panem vitæ, ut apud Ioannem legimus.

De pictore, de illo qui hanc iconem voverit, de tempore quo hanc unicam imaginem confecerit et venerationi fidelium tradiderit, nihil tutum constituere audemus. Et hæc icon in iconostasi inserta esse potuit. Non temerarium nobis videtur, similiter atque iconem Salvatoris

1. Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι. Ἔκδοσις κριτική, vol. III, Ἀθῆναι 1957, p. κγ' (23) Σιναϊτικὸς κῶδιξ 925.

Εἰκὼν Χριστοῦ εὐλογοῦντος. Icon Christi benedicentis.

Εἰκὼν Θεοτόκου γαλακτοτροφούσης. Icon Deiparæ lacte alentis.

benedicentis, etiam hoc «πόνημα» ultimis decimi sæculi decenniis vel etiam priori tempori assignare.

Περίληψις :

Ὁ συγγραφεὺς περιγράφει δύο ἑλληνικὰς εἰκόνας, τὴν μὲν μίαν τοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος, τὴν δὲ ἄλλην τῆς Παναγίας γαλακτοτροφούσης.

Εἰς τὴν πρώτην παρατηρεῖ ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος δὲν δεικνύει πλέον τὴν αὐστηρότητα παλαιοτέρων εἰκόνων τοῦ τύπου τοῦ «Παντοκράτορος». Ὁ εὐλογῶν τὸν προσκυνητὴν πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς Σωτὴρ ἢ κατ' ἄλλην ἐπιγραφὴν ὡς Ψυχοσώστης. Ἀντιθέτως πρὸς παλαιοτέρας παραστάσεις «ὁμιλεῖ»· τὰ γράμματα τὰ ὁποῖα κοσμοῦν τὸν φωτοστέφανον δηλώνουν τὴν θεϊκὴν οὐσίαν ὅπως ὁ ἀόρατος Θεὸς τὴν ἐγνωστοποίησεν εἰς τὸν Μωυσέα (*«ἐγώ εἰμι ὁ ὤν»*). «Ὁμιλεῖ» ἐπίσης ὁ Χριστὸς μὲ τὰς λέξεις τοῦ ἀνοικτοῦ Εὐαγγελίου. Οὕτως ὁ εὐλογῶν Ἰησοῦς εἶναι ὁ διδάσκων καὶ κηρύττων τὴν ἀλήθειαν καὶ παρόμοιον κήρυγμα εἶναι ὡς μυστικὴ ἀντίστασις ἔναντι τῶν θρησκευτικῶν διδαγμάτων τῶν ἐχθρῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας. Μόνον ὁ Χριστὸς δίδει τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς. Ἡ εἰκὼν χρονολογεῖται πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου, καὶ ἀρχικῶς ἐκόσμει τὸ εἰκονοστάσιον ἐκκλησίας τινός.

Ἡ δευτέρα εἰκὼν τῆς Γαλακτοτροφούσης Μητρὸς ἐπαναλαμβάνει τὸν γνωστὸν τύπον καὶ διακρίνεται διὰ τὰ σωματικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Βρέφους. Τὸ πολύτιμον στοιχεῖον εἶναι ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ — ἄγνωστος μέχρι τοῦδε ἐφ' ὅσον γνωρίζω — ἥτις δοξάζει τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ : *«ἡ τροφὸς τῆς ζωῆς ἡμῶν»*. Ἐπαναλαμβάνει τὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς εἰς τὸ κοντάκιον εἰς τιμὴν τῶν γονέων τῆς Παναγίας ἐξυμνεῖ τὴν Ἄνναν *«ἡ στεῖρα τίκτει τὴν Θεοτόκον καὶ τροφὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν»*. Ἄγνωστον εἶναι πόθεν προέρχεται αὕτη ἡ πολύτιμος εἰκών, ἡ ὁποία ἐζωγραφήθη πιθανῶς κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐν Ἑλλάδι Τουρκοκρατίας.

Nijmegen (Noviomagus Batavorum) FERDINAND JOSEPH DE WAELE

ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΓΑΜΟΥ ΜΕΤΑ ΚΑΠΗΝΙΟΥ ΣΤΗ ΝΑΞΟ

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ μετὰ *καπηνίου*[1] γάμος τῶν μουσουλμάνων εἶναι γάμος δι' ἐκμισθώσεως (συμβολαίου) καὶ γι' αὐτὸ κατώτερος τοῦ κανονικοῦ καὶ νομίμου γάμου νικιάχ[2]. Γάμους μετὰ καπηνίου ἔχουμε σὲ σπάνιες περιπτώσεις καὶ μεταξὺ χριστιανῶν (ἰδίως ὅταν ὁ νόμιμος γάμος ἐκωλύετο γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο) ἢ καὶ μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων. Ὁ μεταξὺ χριστιανῶν γάμος διὰ καπηνίου καταργήθηκε τὸ 1671 ἐπὶ Παρθενίου Δ', διὰ σουλτανικοῦ φετφᾶ κι' ἐξακολούθησε, κι' αὐτὸ σὲ σπάνιες περιπτώσεις, κυρίως μόνο γιὰ γάμους μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑλληνίδων[3].

Ἂν καὶ δύο ἀχτναμέδες τοῦ Σουλτάνου Ἰμβραήμ, τῶν ἐτῶν 1621[4] καὶ 1646[5], μὲ τοὺς ὁποίους χορηγοῦνται προνόμια στοὺς κατοίκους τῶν Κυκλάδων, προβλέπουν τὸν μετὰ καπηνίου γάμον, φαίνεται ὅτι ὁ θεσμὸς ἦταν τοὐλάχιστον στὶς Κυκλάδες τελείως ἄγνωστος. Στὴ Νάξο εἰδικώτερα, ἂν καὶ ἕνα γράμμα τοῦ Μητροπολίτου Παροναξίας Ἰωάσαφ, ἀναφέρει ὅτι «*εἰς δὲ τὴν ἐπαρχίαν ταύτην Ἀξίας ἐπεκράτησε συνήθεια ἄθεσμος καὶ μυσαρὰ καὶ παντὸς νόμου καὶ τάξεως ἐναντία καὶ ἄλλοι μὲν μετὰ ψιλῶν συμφώνων οἰκοῦσι*

1. Λέγεται ἐπίσης καὶ *καμπίνιον, κεπήνιον, καμπὶν* καὶ *κεσπήνι*. Ἴσως τὸ νεοελληνικὸ ἐπίθετο Καπηνιάρης νὰ πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὴ λέξη καπήνιον. Ὁ Thévenot (βλ. Relation d'un voyage fait au Levant, Paris 1665, σ. 104) ὀνομάζει τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ γάμου au kébin.

2. Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Ὁ διὰ καπηνίου ἢ κεπηνίου γάμος, «Ὀρθοδοξία» Δ', Κωνσταντινούπολις 1929, σσ. 162 - 164, Ν. Ι. Πανταζοπούλου, Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» Η', 1960 - 63, σσ. 756 - 765.

3. Τέτοιος π.χ. ἦταν κι' ὁ γάμος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καὶ τῆς Κυρα - Βασιλικῆς.

4. Δ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1966, σ. 119, Μ. Γεδεών, Ἐπίσημα γράμματα τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν δίκαια, Κωνσταντινούπολις 1910, σ. 103, Ἰ. Μελᾶ, Ἱστορία τῆς νήσου Ἰκαρίας, τόμος Β', Ἀθῆναι 1958, σσ. 30 - 32, Δ. Πασχάλη, Ἡ Ἄνδρος, τόμος Β', Ἀθῆναι 1927, σσ. 262 - 265, Τοῦ αὐτοῦ, Προνόμια καὶ διοίκησις τῶν Κυκλάδων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «Ἀνδριακὰ Χρονικά» Α', 1948, σσ. 130 - 134.

5. Δ. Σ. Γκίνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 124, Π. Ἀργυροπούλου, Δημοτικὴ Διοίκησις ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1859, σσ. 45 - 50, Μ. Γεδεών, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 48 - 107, Ἰ. Μελᾶ, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 32 - 34, Jeanne Z. Stephanopoli, Les îles de l'Égée, leurs privilèges, Athènes 1912, σσ. 170 - 173.

καὶ συναναστρέφονται, τάχα ὡς ὑπὸ νόμον δοκοῦντες εἶναι»[1], ἡ ἔκφρασις «*ψιλὰ σύμφωνα*» εἶναι ἀβέβαιο ἂν ὑπονοῇ τοὺς μετὰ καπηνίου γάμους.

Παρὰ τὸν τεράστιο ὄγκο τῶν μέχρι σήμερα δημοσιευμένων ἐγγράφων[2] καθὼς καὶ τὴ δημοσίευση τῶν νομικῶν ἐθίμων τῆς νήσου ἐπὶ Τουρκοκρατίας[3], πουθενὰ δὲν ἔχομε τὴ μνεία ἔστω καὶ ἑνὸς μετὰ καπηνίου γάμου. Γι' αὐτὸ

1. Δ. Σ. Γκίνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 145, Β. Σφυρόερα, Γάμοι καὶ Διαζύγια στὴ Νάξο τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνα, «Κυκλαδικὰ» Α', 1956, σ. 36.

2. Ἰ. Βισβίζη, Νοταριακὰ Ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538 - 1577), «Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου» Δ', 1951, σσ. 1 - 166, Ν. Δραγούμη, Ἓν ἔγγραφον περὶ τῶν φόρων τῆς Νάξου τῆς 11.5.1670, «Βύρων» Α', 1874, σσ. 265 - 266, Π. Γ. Ζερλέντη, Γράμματα Φράγκων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους 1438 - 1565, «Byzantinische Zeitschrift» XIII, 1904, σσ. 136 - 157, Τοῦ αὐτοῦ, Ἰακώβου Κρίσπου, δουκὸς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ Ἰωαννικίου τοῦ ἀπὸ Ἡρακλείας, γράμματα περὶ τῆς ἐν Νάξῳ Μονῆς Παναγίας τῆς Δροσιανῆς, «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» Ζ', 1918, σσ. 427 - 433, Τοῦ αὐτοῦ, Ἱκετήριον γράμμα τῶν Φιλωτειτῶν πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Κοσμᾶν τὸν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας κατὰ τοῦ τιμαριώτου αὐτῶν Χρυσάνθου Μπαρότση ἐν ἔτει 1714, «Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς» Α', Ἑρμούπολις 1918, σσ. 137 - 140, Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικὰ Σημειώματα ἐκ τοῦ Βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων, Ἑρμούπολις 1922, Ἐμμ. Καρπαθίου, Ὁ Κῶδιξ τῆς ἐν Νάξῳ Μονῆς τοῦ Χρυσοστόμου, «Ἐκκλησία» ΙΓ', 1935, σσ. 362 - 363, Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Κῶδιξ Α' τῆς Μητροπόλεως Παροναξίας, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» ΙΘ', 1935, σσ. 139 - 141, 167 - 172, 200 - 204, 239 - 249, 275 - 281, 322 - 330, 405 - 410, Τοῦ αὐτοῦ, Κῶδιξ Β' τῆς Μητροπόλεως Παροναξίας, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» ΚΓ', 1939, σσ. 85 - 89, 146 - 149, 187 - 191, 217 - 224, 256 - 262, 286 - 289, 324 - 327, Ἀ. Κατσουροῦ, Ναξιακὰ Δικαιοπρακτικὰ Ἔγγραφα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, «Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» Ε', 1955, σσ. 47 - 91, Τοῦ αὐτοῦ, Ναξιακὰ Ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας. Δικαιοπραξίαι Ἰωάννου Γᾶ, «Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» Η' - Θ', 1958 - 1959, σσ. 125 - 190, Τοῦ αὐτοῦ, Ναξιακὰ Δικαιοπρακτικὰ Ἔγγραφα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν» Ζ', 1968, σσ. 24 - 337, Στ. Κορρέ, Ἀνέκδοτα Ἔγγραφα τῶν Φράγκων τῆς Νάξου, «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher» VIII, 1929 - 1930, σσ. 266 - 305, Κ. Μαντζουράνη, Ἀνέκδοτα Ναξιακὰ Ἔγγραφα, «Ναξιακὸν Ἡμερολόγιον 1955», σσ. 44 - 45, Ἀ. Μαρούλη, Ναξιακὰ Ἔγγραφα 1723 - 1883, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν» Δ', 1964, σσ. 401 - 438, Β. Β. Σφυρόερα, Κώδικες ἐκ Νάξου, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ΛΓ', 1964, σσ. 206 - 225, Τοῦ αὐτοῦ, Κυκλαδικὰ Ἔγγραφα ἐξ ἰδιωτικῶν συλλογῶν. Σειρὰ Πρώτη: Ναξιακά, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν» Ε', 1965 - 1966, σσ. 635 - 667, Τοῦ αὐτοῦ, Γάμοι καὶ Διαζύγια στὴ Νάξο τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Ἀνέκδοτα Ἔγγραφα ἀπὸ τὸν Κώδικα Α' τῆς Μητροπόλεως Παροναξίας, «Κυκλαδικὰ» Α', 1956, σσ. 33 - 46, 95 - 99, 265 - 275, G. Hofmann, Vescovadi cattolici della Grecia: Naxos, Roma 1938, W. Miller, Two Letters of Giovanni IV, Duke of the Archipelago, «Byzantinische Zeitschrift» XVII, 1908, σσ. 463 - 470. Τεράστιος εἶναι ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν ναξιακῶν ἐγγράφων ποὺ ἔχουν δημοσιευθῇ σκόρπια ἐδῶ κι' ἐκεῖ.

3. Ἰ. Ν. Δελλα - Ρόκκα, Τὸ Δίκαιον τῆς Νάξου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν» Ζ', 1968, σσ. 426 - 481, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν προηγουμένων δημοσιεύσεων.

καὶ ἰδιαίτερη σημασία φαίνεται νὰ ἔχῃ τὸ παρακάτω ἀδημοσίευτο ἔγγραφο τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1614, ὅπου ρητῶς ἀναφέρεται ἡ περίπτωση ἑνὸς γάμου μετὰ καπηνίου καὶ μάλιστα μεταξὺ Χριστιανῶν. Τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου ἔχει ὡς ἀκολούθως :

Τιμόθεος, Ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἱερώτατε καὶ λογιώτατε μητροπολίτα Παροναξίας, ὑπέρτιμε καὶ ἔξαρχε παντὸς Αἰγαίου Πελάγους, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργέ, χάρις εἴη σου τῇ ἱερότητι [1] *καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ : Ζαμπέτα ἡ θυγάτηρ Γεωργίου τῆς Γεώργινας ἀνήνεγκεν ἡμῖν: ὅτι ὁ ἀνὴρ αὐτῆς Νικήτας τῆς Μπούφας* [2]*, κατέλιπεν αὐτὴν ἀναιτίως, καὶ ἔλαβεν ἄλλην μετὰ κεπηνίου Σοφίαν ὀνόματι, Κακοτζερα, καὶ συνοικεῖ αὐτῇ παρανόμως, καὶ πρὸς τούτοις ἐζημίωσε καὶ τὸν σύγγαμβρον αὐτοῦ Νικόλαον Μαρὴν δέκα φλωρία, διαβαλὼν αὐτόν, ὡς ἐπαναστάντα διὰ ξίφους φονεῦσαι αὐτόν: ὅθεν γράφομεν: εἰ οὕτως ἔχει, ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ Θεοῦ, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, καὶ ἔξω τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας, παρὰ μηδενὸς ἐκκλησιαζόμενος, ἢ συναναστρεφόμενος, ἢ καὶ μετὰ θάνατον ταφῆς ἀξιούμενος, ἐν ἀργίᾳ* [3]*, καὶ ἀφορισμῷ, ἕως οὗ ἐάσῃ τὴν παράνομον ταύτην γυναῖκα καὶ συνοικήσῃ μετὰ τῆς νομίμου Ζαμπέτας, καὶ ἐξισάσῃ* [4] *καὶ τὴν ζημίαν, ἣν προεξένησε τῷ Νικολάῳ Μαρῇ εἰρηνικῶς, ἐζήτησε δὲ καὶ ὁ Νικόλαος ὁ σύγγαμβρος αὐτοῦ, ἵνα εἴη ἀφωρισμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, ἐὰν ἠθέλησε φονεῦσαι αὐτόν: ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις εἴη σου τῇ ἱερότητι.*

Ἐν μηνὶ Ἰανου(αρίῳ), Ἰνδ(ικτιῶνο)ς ιβ' [5]. —

Τὸ ἔγγραφο προέρχεται ἀπ' τὸν κώδικα II.C.35 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεαπόλεως, μνημονεύεται δὲ ἀπὸ τὸν Σπυρ. Λάμπρον [6], ἐξ αἰτίας

1. Ἡ ἔκφραση *«χάρις εἴη σου τῇ ἱερότητι καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ»* ἀντὶ τῆς *«χάρις εἴη σοι ἐν ἱερότητι καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ»* εἶναι βέβαια σπάνια, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ὄχι καινοφανὴς (πρβλ. π.χ. ἔγγραφον τῆς 18.6.1607 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου, εἰς Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμος Γ'/II, Ἀθῆναι 1928, σ. 140).

2. Τὸ Μπούφα δὲν φαίνεται νὰ ἦταν βαπτιστικὸν ἀλλὰ προσωνυμία, ἄλλωστε μέχρι σήμερα δὲν εἶναι ἀποδελτιωμένο, οὔτε στὴ Νάξο, οὔτε στὴν ἄλλη Ἑλλάδα.

3. Τὸ *«ἐν ἀργίᾳ»* ἐφ' ὅσον δὲν ἀναφέρεται σὲ ἱερωμένο εἶναι τοὐλάχιστον περίεργο, ἂν ὄχι δυσεξήγητο.

4. *Ἐξισάζω* = συμφωνῶ, συμβιβάζω. Τὸ ρῆμα συναντᾶται καὶ σ' ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα (πρβλ. Ὑποσχετικὸν τοῦ Χίου Δανιὴλ τῆς 20.8.1714, εἰς Γ. Ζολώτα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 187 - 188).

5. Μνεία τοῦ ἐγγράφου γίνεται ἀπὸ τὸν Ἰ. Κ. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουργοί), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 112.

6. Σπ. Λάμπρου, Ἴχνη Μητρικοῦ Δικαίου ἐν Λυκίᾳ, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Α', 1904, σ. 169.

9

Ἐπιστολὴ οἰκ. πατριάρχου Τιμοθέου (Ἰαν. 1614)· κῶδ. II. C. 35, φ. 104r, Ἐθν. Βιβλιοθήκης Νεαπόλεως.

τοῦ μητρωνυμικοῦ Νικήτας τῆς Μπούφας [1]. Σημειώνω ὅτι τόσο ὁ κώδικας Π.C.35 [2], ὅσο καὶ ὁ Π.C.36, κατὰ μέγα μέρος ἀναφέρονται στὸν μητροπολίτη Παροναξίας Νικηφόρο Μελισσηνό [3], τοῦ ὁποίου ἡ δράση καὶ ἡ προσωπικότητα μόλις πρόσφατα διερευνήθηκαν [4].

Ἀπὸ ἄποψη νομικῆς οὐσίας εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Πατριάρχου ἀπειλεῖται μόνον κατὰ τοῦ Νικήτα τῆς Μπούφας καὶ ὄχι καὶ κατὰ τῆς μετὰ καπηνίου συζύγου του Σοφίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θέτει καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ μήπως ὁ ἀφορισμὸς δὲν ὠφείλετο μόνο στὸν μετὰ καπηνίου γάμο τοῦ Νικήτα τῆς Μπούφας, ἀλλ' ὠφείλετο καὶ στὸ γεγονὸς τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς συζύγου καὶ τῆς συκοφαντήσεως τοῦ συγγάμβρου ἢ καὶ μόνο σ' αὐτά. Κάθε ὅμως συμπέρασμα ἐλλείψει ἄλλων παρομοίων ἀφορισμῶν εἶναι ἀβέβαιο.

Συμπληρώνοντας τὰ ὅσα εἶναι μέχρι σήμερα γνωστὰ γιὰ τοὺς μεταξὺ Χριστιανῶν γάμους μετὰ καπηνίου ἀναφέρω καὶ δύο ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες περιπτώσεις.

Στὴ Χίο, καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, κάποιος ἱερομόναχος Πετραλὴς *«προσεκολλήθη γυναικὶ διὰ καπηνίου καὶ ἀργίᾳ καθυπεβλήθη ὑπὸ τοῦ τότε ἀρχιερατεύοντος»* [5]. Διὰ παραστάσεων ὅμως στὸ Πατριαρχεῖο, ὁ Πετραλὴς ἐπέτυχε τὴν δι' ὅρκου ἀθώωσή του, ἐπιστρέφοντας δὲ στὴ Χίο, ἐπεδίωξε *«ἱερατεύειν ἐπερειδόμενος ὅτι ἠθωώθη»*. Ἡ ἀντίδρασις τῶν κατοίκων τῆς Χίου φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ ἔντονη, ἀλλὰ τὸ διάβημά των πρὸς τὸν Πατριάρχην *«γράμμα, ὡς εἶδος ἀναφορᾶς, ὑπογεγραμμένον παρὰ ἱκανῶν ἀρχόντων τῆς Πολιτείας»* δὲν ἐπέτυχε τὴν καταδίκη (καθαίρεση) τοῦ Πετραλῆ. Ἀπ' τὴν ἀπορριπτικὴ πατριαρχικὴ ἀπάντηση προκύπτει ὅτι ἡ ὑπόθεση τοῦ μετὰ καπηνίου γάμου τοῦ Πετραλῆ εἶχε καταστῆ πλέον τελεσίδικη καὶ δὲν ἐπετρέπετο ἡ ἐπανεξέτασή της [6], μόνο δὲ σὲ περίπτωση ἀποδείξεως τῆς ψευδορκίας του θὰ ἐγίνετο ἀναψηλάφηση.

---

1. Ἐκ τοῦ Μπούφα πιθανολογεῖ ὁ Σπ. Λάμπρος καὶ τὴν προέλευση τοῦ σημερινοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος Μπούφης, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν συναντᾶται στὴ Νάξο.

2. Ἔγγραφα τοῦ κώδικος ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Π. Ζερλέντης (βλ. π.χ. Φεουδαλικὴ Πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ, Ἑρμούπολις 1925, σ. 54).

3. Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Ἀθηναγόρα, Νικηφόρος Μελισσηνὸς - Κομνηνός, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» Η', 1931, σ. 143.

4. Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Ἀθηναγόρα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 134 - 147, Ἰ. Κ. Χασιώτη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 73 - 170.

5. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν, πλὴν τῆς Ἐθνικῆς, «Νέος Ἑλληνομνήμων» ΙΖ', 1923, σ. 410, Γ. Ζολώτα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 180 - 182, ὅπου ὅμως ἡ λέξις *καπίνιον*, διαβάζεται ἐσφαλμένως *«κατίνιον»*.

6. *...ἀλλὰ τίνι τρόπῳ, τὴν τάξιν τῆς κρίσεως νὰ διαστρέψωμεν; ἢ τοὺς κραταιοὺς νόμους νὰ καταστρέψωμεν; τοῦτο εἶναι ἀδύνατον· ἡ κρίσις ὁποῦ γίνεται δι' ὅρκου δὲν ἀναψηλαφᾶται ἔξω ἀπὸ κάποιαις ὑποθέσαις χρηματικαῖς.*

Ἡ δεύτερη περίπτωση ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Κῶ, ὅπου κάποιος *«Μιχαῆλος πρὸ τοῦ θανάτου τῆς γυναικός του εἶχε γυναῖκα διὰ καπινίου, τὴν Παρασκευοῦ Ροδίτισσαν καὶ ἐσυνοίκει μετ' αὐτῆς παρανόμως. Τανῦν βεβαιωθεὶς τὸν θάνατον τῆς γυναικός του προσέπεσε τῷ ἐλέει τῆς Ἐκκλησίας»* καὶ τελικῶς κατ' οἰκονομίαν *«ἐδόθη ἄδεια διὰ νὰ στεφανωθῇ μὲ τὴν ἰδίαν γυναῖκαν ὁπού εἶχε μὲ τὸ καπίνιον»* [1].

Ἡ δεύτερη αὐτὴ περίπτωση, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ περίπτωση τοῦ ναξιακοῦ ἐγγράφου, φαίνεται νὰ ἀποδεικνύη ὅτι ὁ μετὰ καπηνίου γάμος μεταξὺ χριστιανῶν ἦταν μιὰ κάποια λύση καὶ γιὰ τοὺς ἐν διαστάσει ἐγγάμους, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν ἐπιτύχει τὴν ἔκδοση διαζυγίου. Εἶναι μάλιστα ἄξιο προσοχῆς ὅτι *«ὁ ῥηθεὶς Μιχαῆλος»* ἔσπευσε μετὰ τὸ θάνατο τῆς γυναίκας του νὰ κάμη καὶ κανονικὸ θρησκευτικὸ γάμο [2].

Οἱ δύο προηγούμενες περιπτώσεις ἀποδεικνύουν ὅτι παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ 1671, ὁ γάμος μετὰ καπηνίου διαιωνίζετο καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατία, ἔτσι ὥστε στὶς παραμονὲς τῆς Ἐθνεγερσίας, τὸ 1819, ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ἔγραφε σὲ ἐγκύκλιό του: *«ἐξεδόθη προσφάτως καὶ ἕτερος προσκυνητὸς ὁρισμὸς εἰς τοὺς Ἰμάμιδες καὶ κριτὰς περὶ καπινίων, νὰ μὴ δίδωνται κατὰ οὐδένα τρόπον εἰς τοὺς ῥεαγιάδες, μάλιστα καὶ τὰ εὑρεθέντα τῶν καπινίων ἔγγραφα, ληφθέντα ἐσχίσθησαν»* [3].

Ἀθῆναι

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

---

1. Ἐμμ. Καρπαθίου, Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κῶ, τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1958, σ. 85. Ἡ ἡμερομηνία τοῦ ἐγγράφου εἶναι 28.12.1763.

2. Ἀνάλογες εἶναι σήμερα οἱ περιπτώσεις ἐγγάμων, ἀλλ' ἐν διαστάσει, Ἑλλήνων τοῦ Ἐξωτερικοῦ ποὺ ἔχουν παντρευτῆ μὲ πολιτικὸ γάμο, καὶ ποὺ ὅταν ἐπιτύχουν τὴν ἔκδοση διαζυγίου ἢ πεθάνη ἡ νόμιμος σύζυγος σπεύδουν νὰ κάμουν καὶ ὀρθόδοξο θρησκευτικὸ γάμο.

3. Ἀνθίμου (Ἀλεξούδη), Δύο Ἐγκύκλια Ἔγγραφα Γρηγορίου τοῦ Ε', «Δελτίον Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» Δ', 1892, σ. 273, Δ. Σ. Γκίνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 281.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΦΙΛΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

(Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1581 - 1597)

1. Εἶναι γνωστὸς ὁ σοφὸς κανόνας ποὺ ἐφήρμοζε ἡ Γαληνότατη Δημοκρατία στὴ θρησκευτική της πολιτικὴ πρὸς τοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες τῶν κτήσεών της: *non si facciano novità* [1], ὄχι στὶς καινοτομίες. Ἔχουν ἐρευνηθῆ ἐξ ἄλλου τὰ γενικὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ τελευταῖο ἰδίως τέταρτο τοῦ 16ου αἰ., ἡ Βενετία προσπαθεῖ νὰ ἐγκαρδιώση τοὺς Ἕλληνες, νὰ τοὺς διαφυλάξη ἀπὸ τὴν ποντιφηκικὴ προπαγάνδα καὶ πίεση καὶ νὰ τοὺς περιφρουρήση τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα τῆς λατρείας τους. Οἱ αἰτίες τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ὀφείλονται κατ' ἐξοχὴν σὲ δυὸ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ γεγονότα· στὴν ἐπικίνδυνη πρῶτα περίσφιγξη ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῶν βενετικῶν ἀποικιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου, ἰδίως μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κύπρου (1570 - 1571), ὁπότε οἱ Ἕλληνες κάτοικοι μόνο ὡς φίλοι τῆς Βενετίας μποροῦν νὰ προσφέρουν θετικὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία [2], καὶ ἔπειτα στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν παλαιῶν συντηρητικῶν Βενετῶν πατρικίων στὴν ἀδιαλλαξία τῶν «giovani», οἱ ὁποῖοι τρέφουν καθαρὰ ἀντιπαπικὰ καὶ ἀντιϊσπανικὰ αἰσθήματα, μὲ κύριους ἐκπροσώπους καὶ ἐμψυχωτὲς τῶν νέων ἰδεῶν τὸν ἱστορικὸ συγγραφέα Paolo Paruta, τὸν δόγη Niccolò Da Ponte (1578 - 1585), τὸν μετέπειτα ἐπίσης δόγη Leonardo Donà (1606 - 1612) καὶ πολλοὺς ἄλλους [3].

Οἱ διαφορὲς μὲ τὴν παπικὴ αὐλὴ ἐντείνονται, ἀλλὰ γιὰ τὴ διευθέτησή τους ἀκολουθεῖται ἡ διπλωματικὴ ὁδός. Ἡ ἀνάπτυξη ἄλλωστε τῆς διπλωματίας, μετὰ τοὺς λεγομένους ἰταλικοὺς πολέμους (1494 - 1529), παίρνει εὐρύ-

---

1. Βλ. Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, «Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti» 72, 1912 - 1913, μέρος β', σ. 1379.

2. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 161 - 167.

3. Aldo Stella, Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia, Città del Vaticano 1964 (Studi e Testi, 239), σσ. 10 - 16, ὅπου ἀρκετὲς λεπτομέρειες.

τερες διαστάσεις, ἐνῶ ἡ Βενετία φροντίζει ἰδιαίτερα γιὰ τὴ διπλωματική της ἐκπροσώπηση στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο [1].

Μέσα ἀκριβῶς στοὺς διπλωματικοὺς διαξιφισμοὺς καὶ στὶς γενικότερες αὐτὲς τάσεις τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῆς Βενετίας ἐντάσσονται τέσσερα ἔγγραφα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 16ου αἰ., τὰ ὁποῖα θεωροῦμε σκόπιμο νὰ ἐκδώσουμε ἐδῶ. Τὰ θέματα πού θίγουν εἶναι κεφαλαιώδη, γιατὶ ταυτόχρονα ἀναφέρονται στοὺς ὀρθόδοξους ὑπηκόους τῶν βενετοκρατούμενων ἑλληνικῶν περιοχῶν, στὴν παπικὴ προσπάθεια γιὰ διείσδυση στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ βενετικὴ ἐπιφυλακτικότητα ἢ ἀρνητικὴ ἀναβλητικότητα. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ ὁδηγίες πού ἡ βενετικὴ Γερουσία διαβιβάζει στὸν πρεσβευτή της στὴν Ἁγία Ἕδρα, ὁ ὁποῖος θὰ προβῆ στὶς κατάλληλες ἐνέργειες πρὸς τὸν πάπα. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ ἔγγραφα προέρχονται ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σειρὰ τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας (A.S.V.) πού φέρει τὸν ἐνδεικτικὸ τίτλο Senato - Deliberazioni Roma Ordinaria (Secreta). Μπορεῖ κανεὶς ἀκόμη νὰ τὰ βρῆ σὲ ἀντίγραφα, μαζὶ μὲ ἄλλα, σχετικὰ μὲ τὴ βενετικὴ πολιτικὴ πρὸς τοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες, στὸν κώδικα τῆς *Marc.* Ital. classe VII, nº 1655, collocazione 9511 [2]. Χάρη δὲ στὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἀποκαλύπτονται χαρακτηριστικὲς πτυχές, ἄγνωστες ὡς σήμερα, τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν ἀντιδράσεων τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπηκόους τῆς τελευταίας.

2. Συγκεκριμένα, τὸ βασικὸ ζήτημα πού ἀπασχολεῖ τοὺς Βενετοὺς ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1580 εἶναι ἡ σχεδιαζομένη «visita apostolica» στὴν πόλη τῆς Βενετίας. Οἱ πατρίκιοι δὲν ἀνέχονται παπικὸ «ἐπισκέπτη» στὶς ἐκκλησίες τῆς πατρίδας τους, γιατὶ θεωροῦν μιὰ τέτοια ἐνέργεια σὰν καινοτομία καὶ καταπάτηση τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τοῦ Κράτους. Ὡς τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1581, ἡ δυσθυμία, οἱ ἔντονες συζητήσεις στὸ Βενετικὸ Κολλέγιο καὶ τὴ Γερουσία, οἱ ἀντιδράσεις καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη, φθάνουν στὸ κατακόρυφο, ὥστε νὰ μὴ διστάσουν Βενετοὶ ἀξιωματοῦχοι νὰ δηλώσουν στὸν ποντιφηκικὸ νούντσιο Alberto Bolognetti (βρίσκεται στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ 1578 ὡς τὸ 1581) ὅτι θὰ ἐλάμβαναν τὰ ἱερὰ μυστήρια ἀπὸ ἕλληνες ἱερεῖς! [3].

Ἡ ἀνησυχία τῆς Γερουσίας αὐξάνει ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμὴ

1. Βλ. πρόχειρα στοῦ André Corvisier, Précis d'histoire moderne, Paris 1971, σ. 119.

2. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ κώδικα βλ. σύντομα στοῦ Σπ. Μ. Θεοτόκη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς, «Ἑλληνικὰ» 5, 1932, σ. 29. Μέρος τῶν ἐγγράφων τοῦ κώδικα χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (16ος αἰ. - 1650), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 55, σημ. 1, 3, σ. 56, σημ. 1.

3. Stella, Chiesa e Stato, σσ. 30 - 33, 36 - 40 (ἰδίως σ. 38).

πού πληροφορεῖται ὅτι ἡ Ἁγία Ἕδρα προτίθεται νὰ ἀποστείλη ὡς ἐπισκέπτη στὰ βενετοκρατούμενα μέρη καὶ νησιὰ τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Parenzo [1], κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν Α' ἐγγράφου μας. Σπεύδει ἀμέσως ἡ Βενετία, στὶς 28 Ἰανουαρίου 1581, νὰ ἐνημερώση τὸν πρεσβευτή της στὴ Ρώμη γιὰ νὰ παρουσιάση αὐτὸς μὲ κάθε λεπτομέρεια τὶς μεγάλες δυσκολίες καὶ τὶς ἀπρόβλεπτες συνέπειες πού θὰ εἶχε ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα. Πρῶτα πρῶτα καὶ ὁ ὀρθόδοξος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἤθελε μὲ τὴ σειρά του νὰ ἐπισκεφθῆ τοὺς Ἕλληνες βενετοὺς ὑπηκόους, πράγμα πού θὰ προκαλοῦσε ἀναμφισβήτητα σκάνδαλο (Α', στ. 20 - 23). Ἔπειτα, οἱ ἴδιοι οἱ λατίνοι κληρικοί, πού εἶναι ἐλάχιστοι στὰ μέρη ἐκεῖνα, ἀσυνήθιστοι στὴν αὐστηρότητα μιᾶς ἐπιθεωρήσεως καὶ ἑνὸς ἐλέγχου, ἐνῶ ζοῦν κάπως πιὸ ἐλεύθερα, θὰ προτιμήσουν νὰ ἐπιστρέψουν ξανὰ κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, παρὰ νὰ ὑποστοῦν τὶς κυρώσεις τοῦ visitatore (Α', στ. 23 - 28). Ἀκόμη, μιὰ τέτοια ἐξέλιξη πραγμάτων θὰ προκαλοῦσε ἐπιφυλάξεις στοὺς σκοποὺς καὶ στὰ μελλοντικὰ ἀποτελέσματα, στὰ ὁποῖα ἀποβλέπει ἡ ἵδρυση τοῦ γνωστοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (Α', στ. 29 - 30). Ἕνα δὲ ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ Βενετοὶ ρέκτορες στὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς εἶναι νὰ ἐπιτύχουν τὴν εἰρηνικὴ συμβίωση Ἑλλήνων καὶ Λατίνων· ἡ ἀποστολικὴ ἐπίσκεψη, «ἕνας ἄλλος καινούργιος καὶ ἀσυνήθιστος δρόμος», θὰ προκαλέση ταραχὴ καὶ θόρυβο (Α', στ. 30 - 35). Οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν ἐκείνων ἔχουν χαρακτήρα δύσκολο, τὸν ὁποῖον ὕστερα ἀπὸ πεῖρα ἑκατοντάδων ἐτῶν γνωρίζουν πολὺ καλὰ οἱ Βενετοὶ (Α', στ. 35 - 37). Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους θὰ πρέπει ὁ πάπας νὰ ἀπομακρύνη κάθε σκέψη σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσκεψη. Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ Βενετία, πού θεωρεῖται προμαχώνας τῆς Χριστιανοσύνης στὴν Ἀνατολή, δὲν θὰ τὴν ἀνεχθῆ μὲ κανένα τρόπο (Α', στ. 38 - 41). Μιὰ τέτοια, τέλος, ἐπίσκεψη θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ χτύπημα καμπάνας πού θὰ καλοῦσε τοὺς Τούρκους στὶς βενετικὲς ἀποικίες [2].

Ἔτσι ναυάγησε τὸ σχέδιο τῆς Ἁγίας Ἕδρας. Ἡ ἄρνηση τῶν Βενετῶν ὑπῆρξε ἔντονη καὶ δὲν ἄφηνε περιθώρια συζητήσεως. Δὲν παραλείπουν ὡστόσο νὰ ἐπαινέσουν στὰ 1588 τὶς ἐνέργειες τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Ρεθύμνου (τοῦ Giulio Carrer: 1582 - 1589) «intorno alla conservatione et augumento del rito latino della santissima religion nostra in Candia» [3].

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Cesare de Nores (1573 - 1598), τοῦ ὁποίου ὁ ἀνεψιὸς Alvise ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφό μας (Α', στ. 13)· βλ. C. Eubel, Hierarchia Catholica medii ævi, editio altera, τ. 3, Monasterii 1923, σ. 270.

2. Ἐπιτυχημένη ἔκφραση τοῦ ἀποστολικοῦ νουντσίου στὴ Βενετία Alberto Bolognetti· βλ. τὸ κείμενο τῆς ἐκθέσεώς του στοῦ Stella, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 310.

3. Ἀπὸ ἔγγραφο τῆς 26 Μαρτίου 1588 πρὸς τὸν πρεσβευτὴ στὴ Ρώμη: *A.S.V.* — Senato: Deliberazioni Roma Ordinaria, Reg. 7, φφ. 86^v - 87^r (olim 71^v - 72^r).

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ Carrer δὲν ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν
συνηθισμένο δρόμο ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ βενετικὴ πολιτική [1]. Ἀλλὰ τὸ θέμα
τῆς ἀποστολῆς παπικοῦ ἐπισκέπτη, εἰδικὰ αὐτὴ τὴ φορά, στὴν Κρήτη, ἐπα-
νέρχεται μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὰ 1597 (βλ. ἔγγρ. Γ'). Καὶ πάλι ὁ βε-
νετὸς πρεσβευτὴς στὴ Ρώμη εἰδοποιεῖται νὰ πείση τὸν πάπα ὅτι κάθε σκέψη
γιὰ μετάβαση visitatore στὴ μεγαλόνησο δὲν εἶναι πραγματοποιήσιμη, γιατὶ
ξεφεύγει ἀπὸ τὴ συνηθισμένη συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς κατοίκους, μπορεῖ νὰ
προκαλέση τὴν ἐπέμβαση τοῦ ὀρθόδοξου πατριάρχη καὶ γενικὰ νὰ ἀποβῆ εἰς
βάρος τοῦ καθολικισμοῦ (ἔγγρ. Γ', στ. 8 - 21). Ὁ μόνος σωστὸς τρόπος
ἐνεργείας, κατὰ τὴ Βενετία, γιὰ νὰ συγκρατηθοῦν οἱ λατίνοι ἐπίσκοποι στὴν
ἕδρα τους [2], στὸ νησί, εἶναι νὰ διορισθῆ ἕνας βοηθὸς ἐπίσκοπος (ἢ πρωτοσύγ-
κελλος : coadiutore), εὐγενὴς καὶ ἔμπιστος τῶν ἀρχῶν, ὁ ὁποῖος θὰ ἐγκατα-
σταθῆ ἐκεῖ καὶ θὰ διευθύνη τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας μὲ σύνεση (ἔγγρ.
Γ', στ. 21 - 27). Φροντίζει ἀκόμη ἡ Γερουσία νὰ ἐνημερώση τὸν πρεσβευτή
της ὅτι καὶ παλαιότερα ὁ πάπας Σίξτος Ε' (1585 - 1590) ἀνεγνώρισε τὶς
δίκαιες ἐπιφυλάξεις της καὶ ἐγκατέλειψε τὴν ἰδέα τῆς ἀποστολικῆς ἐπισκέ-
ψεως στὴν Κρήτη (ἔγγρ. Γ', στ. 31 - 35).

Ἂς προστεθῆ ἐξ ἄλλου ὅτι τὴν ἴδια χρονιὰ (1597) ἀπασχολεῖ ἀκόμη τὴ
Γερουσία τὸ ἐπεισόδιο ποὺ προκάλεσε στὰ 1595 ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος
Κρήτης Lorenzo Vitturi (1576 - 1597, Φεβρουάριος) μὲ τὸ νὰ καταφερθῆ
ἐναντίον τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος καὶ νὰ ἀφορίση τὴν Αὐθεντία τοῦ νησιοῦ
καὶ τὸν εὐγενῆ (στρατηγό;) Antonio di Cavalli [3]. Ἡ Βενετία ἀναφέρεται
στὸν πάπα, μέσῳ τοῦ πρεσβευτῆ της, ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ ὁποίου, σχετικὰ
ἰδίως μὲ τὸν Cavalli, φαίνεται ἀρκετὰ ἱκανοποιημένη (ἔγγρ. Γ', στ. 3 - 8).

3. Ἡ φιλορθόδοξη πολιτικὴ τῆς Βενετίας, ὡστόσο, κατὰ τὰ τέλη τοῦ
16ου αἰ., δὲν ἀποδεικνύεται μόνο ἀπὸ τὴν ἄρνησή της στὰ παπικὰ σχέδια

1. Πρβλ. τὸ σχέδιο τοῦ ἴδιου ἐπισκόπου γιὰ ἵδρυση σεμιναρίου στὴν Κρήτη (ἀπὸ
πηγὴ τοῦ 1585) : Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα, σ. 169.

2. Τὸ πρόβλημα αὐτό, σχετικὰ μὲ τὴν παραμονὴ τῶν λατίνων ἀρχιερέων καὶ τοῦ
κλήρου γενικὰ στὶς φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες, εἶναι μόνιμο γιὰ τὴν Καθολικὴ
Ἐκκλησία. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα, σσ. 29 - 30, 33,
ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

3. Περισσότερες εἰδήσεις βλ. στοῦ Giorgio Fedalto, Ricerche storiche
sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI,
Firenze - Venezia 1967, σ. 110. Ἐδῶ ὅμως χαρακτηρίζεται ὡς duca (τῆς Κρήτης;) ὁ
Cavalli. Τὸ πρόσωπο πάντως αὐτὸ δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν γνωστὸ κατάλογο τῶν
δουκῶν τῆς Κρήτης (βλ. Hippolyte Noiret, Documents inédits pour servir à
l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, Paris 1892, σ. 557).
Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο ποὺ ἀναφέρεται ὡς consigliere στὰ 1597 (βλ.
Vladimir Lamansky, Secrets d'État de Venise, Saint-Pétersbourg 1884,
σ. 107).

γιὰ τὴ visita apostolica. Τὸ ἔγγραφο ὑπ' ἀριθμ. Β', τῆς 24 Φεβρουαρίου 1588, ἀποκαλύπτει καὶ ἄλλη πτυχὴ τῆς ἴδιας πολιτικῆς γραμμῆς. Τὸ θέμα ποὺ θίγεται ἐδῶ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου ἡμερολογίου, τοῦ γρηγοριανοῦ, στὶς ὀρθόδοξες βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' εἰσήγαγε στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὰ 1582 τὸ νέο ἡμερολόγιο ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του· οἱ ἀντιδράσεις τότε τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας, καθὼς καὶ τῶν Ἀρμενίων, ὑπῆρξαν ἔντονες [1]. Ἀνάμεσα στὸν πατριάρχη Ἱερεμία Β' τὸν Τρανὸ καὶ τὸν Γρηγόριο ΙΓ' ἀντηλλάγησαν ἐνδιαφέρουσες ἐπιστολές [2], χωρὶς νὰ καταλήξουν ὅμως σὲ μιὰ ὁριστικὴ συμφωνία, ἐνῶ ἡ Βενετία ἀμέσως ἐνδιαφέρθηκε καὶ ἔδωσε ὁδηγίες, στὶς 10 Δεκεμβρίου 1582, στὸν βάιλό της στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ παρουσιαστῆ στὸν πατριάρχη καὶ νὰ τοῦ ἀναπτύξη τὰ σοβαρὰ πλεονεκτήματα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νέου ἡμερολογίου [3]. Στὴν ἐκτενῆ του ἀπάντηση ὁ βάιλος Gioan Francesco Moresini, στὶς 8 Μαρτίου 1583, μετέδιδε μὲ λεπτομέρεια τὴ συνομιλία του μὲ τὸν προκαθήμενο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Παρὰ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ βαΐλου, ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῆς Βενετίας ὑπὲρ τοῦ ἡμερολογίου, ὁ πατριάρχης παρέμεινε ἀμετάπειστος καὶ σταθερὸς στὶς παλαιὲς παραδόσεις ποὺ εἶχε παραλάβει [4]. Σπεύδει μάλιστα ὁ Ἱερεμίας Β' νὰ γράψη στὸν δόγη Niccolò da Ponte, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1583, καὶ νὰ τὸν παρακαλέση νὰ μὴν προβῆ ἡ Βενετία σὲ καμιὰ ἀλλαγὴ ἡμερολογιακὴ στὶς κτήσεις της ὅπου κατοικοῦν ὀρθόδοξοι [5].

Καὶ πραγματικὰ καμιὰ τέτοια ἀλλαγὴ δὲν θὰ ἐπιτρέψη ἡ Γαληνότατη παρὰ τὶς πιέσεις τῆς Ρώμης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν δέχεται τὸ γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, οἱ Βενετοὶ ἀποφεύγουν νὰ τὸ ἐπιβάλουν στοὺς Ἕλληνες ὑπηκόους τους, εἴτε αὐτοὶ βρίσκονται στὴν πόλη τῆς Βενετίας [6] εἴτε

1. Βλ. Ludovico barone von Pastor, Storia dei Papi, τ. IX, Roma 1955, σσ. 206 - 208.

2. Βλ. τὴν εἰδικὴ μονογραφία τοῦ Vittorio Peri, Due date un'inica Pasqua, Milano 1967, ἰδίως τὰ ἔγγραφα στὶς σσ. 218 - 228, 240 - 242, 243 - 244, 245 - 248, 249 - 250, 251 - 253.

3. Βλ. τὸ ἔγγραφο στοῦ Peri, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 229 - 230 (ἀριθμ. VI).

4. Αὐτόθι, σσ. 231 - 235 (ἀριθμ. VII).

5. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου βλ. στοῦ Ἰωάννου Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, Βενετία 1893, σσ. 12 - 19. Τὴν ἰταλικὴ μετάφραση βλ. στοῦ Peri, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 236 - 239 (ἀριθμ. VIII).

6. Βλ. τὰ ἔγγραφα (πρὸς τὸν πρεσβευτὴ τῆς Ρώμης) μὲ χρονολογία 26 Ἰανουαρίου καὶ 9 Μαρτίου 1585 στοῦ Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 20 - 21 (σημ. 1 τῆς σ. 20). Ἐπανέκδοση τῶν ἐγγράφων (χωρὶς μνεία τοῦ Βελούδου) βλ. στοῦ Fedalto, Ricerche storiche, σσ. 136 - 138 (ἔγγρ. XXVI - XXVII), πρβλ. καὶ σ. 103. Βλ. ἐπίσης τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου πρὸς τὸ νέο ἡμερολόγιο στοῦ Peri, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 52, καθὼς καὶ τὴν πρόθεση τοῦ ἴδιου νὰ συνεορτάση μὲ τοὺς λατίνους τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα (στὰ 1590) στὴ Βενετία (Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 105).

στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου. Ἔτσι στὴν Κρήτη ὁ πάπας ὑποχωρεῖ
καὶ σὲ σχετικό του ἔγγραφο ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ νησιοῦ μποροῦν
νὰ λατρεύουν τοὺς ἁγίους στὶς κινητὲς καὶ ἀκίνητες γιορτὲς κατὰ τὸ ἰουλιανὸ
ἡμερολόγιο, ἐνῶ οἱ λιγοστοὶ λατίνοι ἀναγκαστικὰ θὰ ἀκολουθοῦν τὸ ὀρθόδοξο
ἑορτολόγιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καθεδρικὸ ναὸ στὸν ὁποῖο ἐφαρμόζεται τὸ λατινικὸ
δόγμα [1]. Ἡ Τῆνος ἐξ ἄλλου, ἡ ὁποία θὰ ἐξαιρεθῆ ἀπὸ τὸ παπικὸ αὐτὸ διάταγμα,
θὰ προκαλέσῃ ζητήματα στὶς βενετικὲς ἀρχὲς καὶ θὰ ἀντιδράσῃ στὴν προσ-
πάθεια ἐπιβολῆς τοῦ γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου [2]. Στὰ Ἑπτάνησα ἡ κατά-
στασῃ δὲν ἔχει ξεκαθαρίσει ὡς τὰ 1588. Ἰδιαίτερα στὴν Κέρκυρα ἡ ἀνωμα-
λία ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ νέου ἡμερολογίου ὑποδαυλίζει τὰ μίση, τὶς φιλο-
νικίες καὶ γενικὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο ἐθνότητες (ἔγγρ. Β', στ.
21 - 22). Ἕνας ἐκπρόσωπος τῆς fidelissima comunità di Corfù ἀποστέλ-
λεται στὴ Βενετία, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὶς ἀνησυχίες καὶ νὰ ζητήσῃ θεραπεία τοῦ
κακοῦ (ἔγγρ. Β', στ. 16 - 19). Οἱ συνέπειες ἀπὸ τὶς ταραχὲς αὐτὲς ἔχουν
σοβαρὲς ἐπιπτώσεις καὶ στὴν ἀμυντικὴ ὀργάνωση τοῦ νησιοῦ. Εἶναι φυσικὸ
οἱ καθολικοὶ Ἰταλοὶ στρατιῶτες ποὺ ὑπηρετοῦν ἐκεῖ νὰ ἐπισύρουν τὸ μίσος
τῶν κατοίκων καὶ σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη κίνηση τῶν Τούρκων, οἱ ἐχθροὶ πιὰ νὰ
ἐπισημαίνωνται στὰ πρόσωπα τῶν νησιωτῶν (ἔγγρ. Β', στ. 31 - 34). Γι'
αὐτὸ καὶ οἱ ἐντολὲς τῆς Γερουσίας πρὸς τὸν πρεσβευτή της στὴ Ρώμη εἶναι
σαφεῖς καὶ ἔντονες: νὰ γίνῃ γνωστὴ ἡ ἀνώμαλη αὐτὴ κατάσταση στὸν πάπα,
ὁ ὁποῖος καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ἐφαρ-
μογῆς τοῦ νέου ἡμερολογίου. Ἡ εὐεργετικὴ δὲ διάταξη ποὺ θὰ ἐκδοθῆ, νὰ
ἐπεκταθῆ καὶ στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κεφαλληνία (ἔγγρ. Β', στ. 34 - 70).

Οἱ παραστάσεις τοῦ διπλωματικοῦ ἐκπροσώπου τῆς Βενετίας στὸ Βα-
τικανὸ ἐτελεσφόρησαν. Ἀπὸ τὶς ὁδηγίες τῆς Γερουσίας πρὸς τὸν πρεσβευτὴ
στὴ Ρώμη, μὲ χρονολογία 25 Ἰουνίου καὶ 9 Ἰουλίου 1588, πληροφορούμεθα
ὅτι ὁ τελευταῖος ὀφείλει νὰ ἐκφράσῃ στὸν ποντίφηκα τὶς βαθύτερες εὐχαριστίες
τῆς Βενετίας γιὰ τὴν ἄδεια ποὺ παρεχώρησε αὐτὸς νὰ παραμείνῃ ἄθικτο τὸ
παλαιὸ ἡμερολογιακὸ στὺλ τόσο στὴν Κέρκυρα, ὅσο καὶ στὰ ἄλλα δύο Ἰόνια
νησιά [3].

---

1. Fl. Cornelius, Creta Sacra, τ. 2, Venetiis 1755, σ. 30.

2. Tea, Saggio, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 1410.

3. «Ci è stata sopra modo cara la prontezza mostrata dal Pontefice in conce-
dere quanto alla regolatione dell'anno anco al Zanthe et alla Cephalonia quello
che concesse a Corfù, onde vi commettemo col Senato che di questa sua moltipli-
cata benignità debbiate render a Sua Beatitudine in nome nostro affettuosissime
gratie con quella forma di parole, che stimerete conuenienti, aspettando noi le let-
tere che ha da scriuer l'illustrissimo Montalto in tal proposito, come habbiamo
riceuuto le scritte all'Arciuescouo di Corfù». (*A.S.V.* — Senato: Deliberazioni
Roma Ordinaria, Reg. 7, φ. 102v. Πρβλ. καὶ Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 103 καὶ
σημ. 7).

4. Ἕνα ἄλλο κεφάλαιο, λιγότερο ἐρευνημένο, τῆς φιλορθόδοξης πολι-
τικῆς τῆς Βενετίας στὰ χρόνια αὐτὰ ἀναφέρεται στὴ στάση της ἀπέναντι στὴ
μορφωτικὴ διείσδυση τοῦ Βατικανοῦ μὲ τὴν ἐκτύπωση καὶ διάδοση καταλ-
λήλων βιβλίων. Τὸ ἔγγραφο ὑπ' ἀριθμ. Δ', τῆς 26 Ἀπριλίου 1597, καθιστᾶ
πιὸ ἐνδιαφέρον τὸ πρόβλημα. Συγκεκριμένα ἡ βενετικὴ Γερουσία πληροφορή-
θηκε ὅτι στὴ Ρώμη ἐκτυπώθηκε ἕνα βιβλίο σχετικὸ μὲ τὰ «riti de Greci»,
μὲ τὰ δόγματα δηλ. καὶ τὸ τυπικὸ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα πρέπει
νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἄρχισε νὰ ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸν ποντίφηκα
σὲ ὅλους τοὺς λατίνους ἐπισκόπους τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἀλβανίας, οἱ ὁποῖοι
θὰ φροντίσουν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ περιεχομένου του στὶς ἐκκλησίες τῶν
Ἑλλήνων (ἔγγρ. Δ', στ. 3 - 8). Ἡ ἀντίδραση τῆς Γερουσίας ἀποδεικνύεται
ἄμεση. Ἀνήσυχη, ἀπευθύνει ἀμέσως ἐπιστολὲς - διαταγὲς στὴν Αὐθεντία, τὸν
στρατηγὸ καὶ τὸν Γενικὸ Προνοητὴ τῆς Κρήτης, στὴ Διοίκηση, τὸν Προνο-
ητὴ καὶ τὸν στρατηγὸ τῆς Κέρκυρας, στὸν Προνοητὴ τῆς Ζακύνθου, στὸν
Προνοητὴ τῆς Κεφαλληνίας, στὸν Προνοητὴ τῶν Κυθήρων, στὸν ρέκτορα
τῆς Τήνου, στοὺς ρέκτορες τῆς Zara (Δαλματία) καὶ στὸν κόμητα τῆς Pola.
Δὲν ἀνέχεται ἡ Βενετία τέτοιες ἐντολὲς τῆς Ἁγίας Ἕδρας, οἱ ὁποῖες εἶναι
παλαιὲς καὶ ποτὲ δὲν ἔχουν ἐκτελεσθῆ ὡς τώρα (ἔγγρ. Δ', στ. 9 - 10). Γιὰ νὰ
μὴ δημιουργηθῆ λοιπὸν θόρυβος καὶ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς ὑπηκόους, καλὸν
εἶναι οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ βενετικοῦ κράτους νὰ μὴ λογαριάσουν καὶ νὰ ἀποκρύ-
ψουν τὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου. Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι πολὺ σπου-
δαία, σὲ περίπτωση ποὺ τὰ βιβλία φθάσουν στὸν προορισμό τους καὶ οἱ ἐπί-
σκοποι θελήσουν νὰ προβοῦν σὲ κάποια καινοτομία, τότε οἱ πολιτικὲς ἀρχὲς
ὀφείλουν νὰ ἐπέμβουν καὶ νὰ ἀναστείλουν ὁποιαδήποτε δραστηριότητα (Δ',
στ. 11 - 20).

Ἡ περίπτωση ποὺ ἐκτίθεται στὸ ἔγγραφό μας εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηρι-
στικὴ καὶ ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸν πόλεμο, θὰ λέγαμε, μέσῳ τῶν βιβλίων. Εἶναι
γνωστές, π.χ. στὰ 1590, οἱ ἐνέργειες τῆς Βενετίας πρὸς τὴ Ρώμη ὕστερα
ἀπὸ τὰ παράπονα τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου, γιὰ νὰ ἀπαλειφθοῦν
ἀπὸ θεολογικὰ βιβλία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας οἱ φράσεις ποὺ ἔθιγαν τὸ
ὀρθόδοξο δόγμα [1]. Καὶ ἀργότερα, κατὰ τὸν 17ον αἰ., στὰ 1620, ἡ ἀποστολὴ
φιλοκαθολικῶν βιβλίων ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Κρήτη προκαλεῖ τὴν ἐφαρμογὴ
σκληρῶν μέτρων στὴ μεγαλόνησο γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ διανομὴ τῶν ἀντιτύπων [2].

---

1. Βλ. ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες ἀπὸ τὰ ἔγγραφα στοῦ Bartolomeo Cec-
chetti, La Republica di Venezia e la corte di Roma nei rapporti della Reli-
gione, Venezia 1874, σσ. 467 - 469. Πρβλ. καὶ Fedalto, Ricerche storiche, σσ.
104 - 106.

2. Βλ. E. Tea, Saggio, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 1423, Γιὰ τὴν ἀποστολὴ καὶ διάδοση στὴν
ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ τῶν βιβλίων ποὺ τύπωνε ἡ Propaganda Fide τῆς Ρώμης, ἀπὸ τὰ 1622
καὶ ἔπειτα, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἀντιδράσεις Βενετίας καὶ ὀρθοδόξων στὴ μορφωτικὴ αὐτὴ

Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας, μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἐγγράφου Δ', ἐντοπίζεται στὴν ἐπισήμανση τοῦ βιβλίου, γιὰ τὸ ὁποῖο γράφτηκε ἡ ἀπαγορευτικὴ ἐγκύκλιος τῆς Γερουσίας. Ποιός εἶναι ἀλήθεια ὁ συγγραφεύς, ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου καὶ πότε τυπώθηκε; Ποιό τὸ περιεχόμενό του, ποὺ πιθανῶς ἦταν συνταρακτικό, ὥστε νὰ ὑπάρχη ὁ φόβος ταραχῶν ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους ὑπηκόους τῆς βενετοκρατούμενης Ἀνατολῆς; Τὸ ἔγγραφο ποὺ χρησιμοποιοῦμε δὲν προσφέρει, δυστυχῶς, τὶς λεπτομέρειες αὐτές, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι σημαντικὲς γιὰ ὅποιον θέλει νὰ παρακολουθήση τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὴ Δύση πρὸς τὴν Ἀνατολή. Τίς μόνες ἐνδείξεις ποὺ συναντοῦμε στὸ ἔγγραφο αὐτὸ εἶναι ὅτι τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὴ Ρώμη καὶ ἀναφέρεται στὰ «riti de Greci» (Δ', στ. 3 - 4). Ἡ ἔρευνα στὴ Bibliographie Hellénique τοῦ É. Legrand, γιὰ βιβλία ποὺ τυπώθηκαν στὴ Ρώμη, μὲ παρεμφερὲς κάπως περιεχόμενο, ἀπὸ τὸ 1580 τουλάχιστο ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1597 (ὁπότε συντάσσεται τὸ ἐξεταζόμενο ἔγγραφο), δὲν ἀπέδωσε θετικὰ ἀποτελέσματα [1].

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μόνη πιθανὴ σκέψη ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ, μὲ ἀρκετὲς ὅμως ἐπιφυλάξεις, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν ἀκροάσεων καὶ τῶν συζητήσεων ποὺ εἶχε μὲ τὸν πάπα ὁ περίφημος καρδινάλιος Giulio Antonio Santoro (ὁ ἐπονομαζόμενος τῆς Santa Severina) γιὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ προκύπτει ὅτι στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1595 ὡς τὸ 1597 (Δεκέμβριος) γιὰ τὴν ἐκτύπωση τριῶν βιβλίων, ποὺ ἀφοροῦν βέβαια τοὺς ὀρθόδοξους (ἢ καὶ μὲ γενικὸ ἐνδιαφέρον), ἀπασχολεῖται ἰδιαίτερα τὸ Βατικανό. Τὸ ἕνα περιέχει τὰ ἔργα τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου [2]· φυσικὰ ἀποκλείεται νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ ζητοῦμε. Τὸ δεύτερο ἀναφέρεται στὰ «Concilii greci», ποὺ κι' αὐτὸ ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό

πολιτικὴ τοῦ Βατικανοῦ, ἀπαιτεῖται εἰδικὴ ἔρευνα. Στοιχεῖα μιᾶς τέτοιας ἔρευνας προτίθεμαι νὰ δώσω σύντομα.

1. Ἂς ἀναφερθῆ πάντως ὅτι τὸ μόνο βιβλίο ποὺ τυπώθηκε στὴ Ρώμη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ περιεχόμενο παρεμφερὲς πρὸς τὸ ἐρευνώμενο ἐδῶ εἶναι ἡ «Διδασκαλία χριστιανική... καμωμένη ἀπὸ τὸν πατέρα Ἰάκωβο Λεδέσμα, θεολόγον τῆς συντροφίας τοῦ Ἰησοῦ, καὶ γυρισμένη εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν διὰ μέσου τοῦ πατρὸς Βιγκεντίου τοῦ Κασταγνιόλα τῆς ὁμοίας συντροφίας, in Roma 1595» (βλ. περιγραφὴ τοῦ βιβλίου στοῦ É. Legrand, Bibliographie Hellénique, 15 - 16 αἰ., τ. 2, Paris 1885, σ. 226). Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπαινισσόμενο στὸ ἔγγρ. Δ' libro circa li riti de Greci, ἀφοῦ ἡ «διδασκαλία χριστιανική» εἶναι ἕνα εἶδος κατηχήσεως καὶ δὲν ἀναφέρεται στὸ ὀρθόδοξο λειτουργικὸ τυπικὸ (rito greco). Ἔπειτα, θὰ ἦταν ἀνεξήγητο, γιατί ἔπρεπε νὰ περάσουν δύο ὁλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ (στὰ 1595), γιὰ νὰ γραφῆ τὸ ἔγγραφό μας (στὰ 1597).

2. Βλ. τὴ μαρτυρία στοῦ John Krajcar, S. J., Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audiences and Consistorial Acts, Roma 1966 (Orientalia Christiana Analecta, 177), σ. 148. Τὰ πρακτικὰ αὐτὰ καλύπτουν τὴν περίοδο περίπου ἀπὸ τὸ 1566 ὡς τὸ 1599.

του καὶ γιατὶ ἐκτυπώνεται κατὰ τὰ ἔτη 1608 - 1612 (σὲ τέσσερεις τόμους) [1]. Τὸ τρίτο, ποὺ μὲ κάνει νὰ ὑποψιάζουμαι ὅτι γι' αὐτὸ συντάχτηκε τὸ ἔγγραφό μας, εἶναι τὸ *Νέον Ἀνθολόγιον* τοῦ πρωτοπαπᾶ τοῦ Soleto Ἀντωνίου Ἀρκουδίου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι αὐτὸ περιλαμβάνει μὲ συντομία τὰ 20 πιὸ σπουδαῖα λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, δηλ. τὸ Τριώδιο, τὸ Πεντηκοστάριο, τὸ Ψαλτήριο, τὸ Ὡρολόγιο, τὴν Παρακλητική, τὴν Ὀκτώηχο, τὸ Στιχηράριο, τὸ Τυπικὸ καὶ τὰ 12 Μηναῖα [2].

Ἑπομένως ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου εἶναι δυνατὸ νὰ ταυτισθῆ τὸ Νέον Ἀνθολόγιον μὲ τὸ libro circa li riti de Greci, κατὰ τὸ ἔγγραφό μας. Βασικὴ ὅμως παραμένει ἡ δυσκολία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔτος ἐκδόσεως τοῦ Νέου Ἀνθολογίου. Γνωρίζουμε ὅτι αὐτὸ βγῆκε ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο «ἐν Ῥώμῃ 1598», καὶ ἀσφαλῶς μετὰ τὶς 30 Ἰουλίου τοῦ ἴδιου ἔτους [3]. Πῶς νὰ ταυτισθῆ λοιπὸν μὲ τὸ βιβλίο ποὺ ὑπαινίσσεται τὸ ἔγγραφο Δ' (Ἀπρίλιος 1597); Νομίζω ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ διεβιβάσθηκαν ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴ Βενετία ὑστεροῦν μόνο σὲ ἕνα σημεῖο ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια. Οἱ φῆμες δηλ. γιὰ ἐπικείμενη ἔκδοση βιβλίου σχετικοῦ μὲ τὸ ὀρθόδοξο λειτουργικὸ τυπικὸ ἀπὸ τὴν παπικὴ Ἐκκλησία παρουσίασαν τὸ βιβλίο ὡς τυπωμένο κιόλας. Καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπῆρχαν τέτοιες φῆμες, ἀφοῦ τὸ Νέον Ἀνθολόγιον τοῦ Ἀρκουδίου ἀναμένεται μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοὺς φιλοκαθολικοὺς κύκλους στὰ χρόνια ἀπὸ τὰ 1584 ὡς τὰ 1597 [4]. Ἰδιαίτερα μάλιστα, στὶς 27 Μαρτίου 1597, ἕνα μῆνα ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ ἐγγρ. Δ', τὸ Breviario greco (= Νέον Ἀνθολόγιον) τοῦ Ἀρκουδίου κρίθηκε ἀπὸ τὸ Βατικανὸ ὡς ἱκανοποιητικὸ καὶ ἀποφασίστηκε ἡ ἐκτύπωσή του «in un volume col Triodio a parte» [5]. Ὁ χρονολογικὸς αὐτὸς συσχετισμὸς μὲ ὁδηγεῖ στὴν ἄποψη ὅτι ἡ

1. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο μὲ τίτλο: «Τῶν ἁγίων οἰκουμενικῶν Συνόδων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἅπαντα - Concilia generalia Ecclesiae catholicae Pauli V Pont. Max. auctoritate edita, Romae». Βλ. περισσότερα στοῦ Vittorio Peri, Due protagonisti dell'«editio Romana» dei Concili ecumenici: Pietro Morin ed Antonio d'Aquino, στὸν τόμ. Mélanges Eugène Tisserant, vol. VII, deuxième partie, Città del Vaticano 1964 (Studi e Testi, 237), σσ. 131 - 132.

2. Βλ. περιγραφὴ τοῦ βιβλίου καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ' - ΙϚ' αἰῶνας, ΕΕΒΣ 37, 1969 - 1970, σσ. 21 - 23.

3. Λεπτομέρειες βλ. στοῦ Zacharias N. Tsirpanlis, Memorie storiche sulle comunità e chiese greche in Terra d'Otranto (XVI sec.), στὸν τόμ. La Chiesa Greca in Italia dall'VIII al XVI secolo (ἀνακοινώσεις Α' Διεκκλησιαστικοῦ Συνεδρίου Bari), Padova 1971, σ. 866.

4. Tsirpanlis, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 864 - 866.

5. Βλ. τὰ πρακτικὰ ἀπὸ τὴν ἀκρόαση στὸν Πάπα: Krajcar, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 139.

παραπάνω ἀπόφαση τῆς Ἁγίας Ἕδρας, γιὰ ἕνα βιβλίο ποὺ ἄμεσα θὰ ἐπηρέαζε τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν ὀρθόδοξων βενετῶν ὑπηκόων, θεωρήθηκε ἀμέσως στὴ Βενετία ὡς πραγματοποιήσιμη μέσα σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα. Καὶ δικαιολογημένα ἡ Γερουσία, ὑπερβάλλοντας ἴσως μὲ τὸ νὰ πιστεύῃ ὅτι τὸ βιβλίο τυπώθηκε καὶ ἀκόμη ὅτι αὐτὸ «si va mandando dal Pontefice» (Δ', στ. 5 - 6) ἢ ἐνεργώντας ἐνσυνείδητα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση, ἐπιδιώκει τὴν ἐνημέρωση τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τῶν ἀποικιῶν της. Ἂν εἶναι ὀρθοὶ οἱ συλλογισμοὶ αὐτοί, τότε πρέπει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ Βενετία εἶναι ἡ πρώτη ποὺ ἀντέδρασε στὸ *Νέον Ἀνθολόγιον* καὶ ἀργότερα ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες κατακρίσεις [1].

Συνοψίζοντας τὰ παραπάνω, μποροῦμε, χάρη στὰ ἐκδιδόμενα ἐδῶ ἔγγραφα καὶ τὸν συνδυασμὸ τῶν πληροφοριῶν τους μὲ μαρτυρίες ἄλλων πηγῶν, νὰ συστηματοποιήσουμε τὶς τρεῖς μορφὲς τῆς φιλορθόδοξης πολιτικῆς τῆς Βενετίας στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰ. Καὶ οἱ τρεῖς παίρνουν ἀρνητικὸ χαρακτῆρα πρὸς συναφεῖς ἐνέργειες τοῦ Βατικανοῦ. Συγκεκριμένα, ἡ πρώτη μορφὴ ἀναφέρεται στὴν ἀποδοκιμασία ἀποστολικῆς ἐπισκέψεως στὶς βενετοκρατούμενες ὀρθόδοξες περιοχές· ἡ δεύτερη, στὴν ἄρνηση ἐφαρμογῆς τοῦ γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου στὰ ἴδια μέρη· καὶ ἡ τρίτη, στὴν παρεμπόδιση μορφωτικῆς καὶ θρησκευτικῆς προπαγάνδας μὲ βιβλία τυπωμένα στὴ Ρώμη. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι μοναδικές· ἡ ἔρευνα στὰ βενετικὰ ἀρχεῖα θὰ ἀποκαλύψῃ καὶ ἄλλες. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητα ἀρκετὰ χαρακτηριστικὲς καὶ συμβάλλουν, νομίζω, οὐσιαστικὰ στὴ μελλοντικὴ συγγραφὴ τοῦ πολύπλευρου κεφαλαίου γιὰ τὴ βενετικὴ πολιτικὴ στὴν Ἀνατολή.

1. Βλ. γι' αὐτὲς στοῦ Tsirpanlis, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 866 - 868.

3 - 8 - 1973

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Α'

Ἀποτρέπεται ὁ πάπας νὰ στείλῃ ἀποστολικὸν ἐπισκέπτη (visitatore) γιὰ τὸν λατινικὸ κλῆρο τῶν ἑλληνικῶν βενετοκρατούμενων περιοχῶν τῆς Ἀνατολῆς.

1581, Ἰανουαρίου 28
(m.v. 1580)

A.S.V. — Senato: Deliberazioni Roma Ordinaria, Reg. 4, φ. 161^{v} - 162^{r} (olim 150^{v} - 151^{r}). Ἀντίγραφο τοῦ ἐγγράφου βλ. στὴ *Marc.* Ital. cl. VII, nº 1655, colloc. 9511, χωρὶς ἀρίθμηση.

Sauij del Conseglio
Sauij di Terra Ferma

|1 *Die dicto* [*XXVIIJ Januarij, MDLXXX*]
|2 *All'Ambassator a Roma*

|3 *È grandemente cresciuto il trauaglio, che habbiamo fin'hora sentito per la* |4 *inclinata intentione del Pontefice alla visita di questa città; per un'auiso, che* |5 *l'altr'hieri dà sicura parte, ci è stato communicato, intendendosi, che il Pontefice* |6 *continuando in questi pensieri, habbia non solamente in animo di far visitare i* |7 *luoghi et isole nostre di Leuante, ma che di gia ne habbia dato, o sia per dare* |8 *di hora in hora, il carico al Reuerendo vescouo di Parenzo. Noi, sicome siamo* |9 *in ciò da molte cose perturbati, et per la novità della introduttione, della quale* |10 *si merauigliamo, che non ci sia stato fatto prima molto alcuno et per la* |11 *qualità delle persone et luoghi che si dissegna di far visitare, cosi volemo* |12 *et vi dicemo col Senato, che prendendo con fondamento informatione di questo* |13 *ci è stato riferito, et particolarmente parendoui da d(omino) Aluise Nores, nepote* |14 *del detto vescouo, et da altri, che in quella città fossero più interessati nelle* |15 *parti del Leuante, ritrouando esser uero quando di sopra vi dicemo,* |16 *debbiate doleruene con Sua Santità non pure per la nouità della cosa a noi con* |17 *molta nostra merauiglia non communicata, ma per li certissimi et importantissimi* |18 *moti, che per tale uisita seguirebbeno; la quale hauendo a muouere* |19 *humori pericolosissimi et dannosissimi, conuenimo necessariamente abhorire,* |20 *percioche ammettendosi questa, in conseguenza uenirebbe che il Patriarca* |21 *Constantinopolitano, Greco, vorrebbe anch'egli uisitare i Greci dall'altro* |22 *canto; cosa in uero di tanto scandalo quanto puo esser considerato* |23 *da Sua Santità.*

Vi si aggionge, che quando dal visitatore Apostolico fosse |[24] *nelli preti Latini, che sono in tutte quelle parti pochissimi, introdutta* |[25] *simile nouità, questi non auezzi a cose di tale natura, ricorrendo* |[26] *alla uita più libera, di nuouo ritornarebbono sotto la chiesa greca* |[27] *et indarno Sua Santità, che con tanto zelo procura di unire,* ||[28] (φ. 162[r]) *quanto più sia possibile, questi alla chiesa nostra, spenderebbe tanto et* |[29] *metterebbe pensiero nel Collegio Greco da lei cosi piamente et per lo sudetto* |[30] *fine instituito, alla quale ancora considerarete, che uno delli più* |[31] *difficili negocij, che habbiano i nostri Rettori in quelle parti è il* |[32] *pensiero, che assiduamente si prendono di mantenere in unione li* |[33] *Greci colli Latini; i quali uiuendo per gratia del Signor Dio con il lor* |[34] *buon gouerno quietamente, con altra uia nuoua et insolita certamente* |[35] *tumultuarebbono.*

Onde volemo tener per fermo, che Sua Santità infor-|[36]*mata della natura di quei populi difficilissimi, come per l'esperientia* |[37] *di centenara d'anni habbiamo conosciuto, in ammettere cose tali,* |[38] *si astenirà, come instantemente ne la pregamo, dalla detta visita,* |[39] *la quale non potrebbe esser da noi, che seruimo di propugnacolo* |[40] *in quelle parti a tutta la Cristianità, per rispetti ancora importantissimi* |[41] *dello stato nostro et della Repubblica cristiana, in alcuna maniera tolerata.* |[42] *Questo officio è necessario, che sia fatto con molta efficatia, pero* |[43] *con tutti li spiriti vostri procurarete, che Sua S(anti)tà si rimoua* |[44] *anco da questo proposito.*

|[45] — — 154
|[46] — — 1
|[47] — — 24

B′

Ἀδύνατη ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου στὴν Κέρκυρα, Ζάκυνθο καὶ Κεφαλληνία.

1588, Φεβρουαρίου 24
(m.v. 1587)

A.S.V., ἔνθ' ἀνωτ., Reg. 7, φ. 80[v] - 81[r] (olim 65[v] - 66[r]). Ἀντίγραφο στὴ *Marc.*, ἔνθ' ἀνωτ. Μνεία τοῦ ἐγγράφου βλ. στοῦ G. Fedalto, Ricerche storiche, σ. 103, σημ. 7.

Savij del Conseglio
Alesso Zorzi
Giacomo Foscarini,
kavalier procurator,
Zustinian Zustinian
Lorenzo Bardo

Lorenzo di Priuli,
kavalier
absente
Z(uanne) Michiel,
kavalier procurator.
Savij di Terra Ferma
Alesso Bardin
Mattheo Zane, kavalier
Andrea Bollani
Hieronimo Capello
Constantin Molin
Savij alli ordini
Niccolò Pizzamano
Hieronimo Donado
Agustin da Mula
Thomaso Conzi
absente
Niccolò Corner

MDLXXXVIJ, die XXIIIJ Februarij
|[1] *All'Ambassator a Roma*

|[2] *Quando la santa memoria di Papa Gregorio deliberò di fare la* |[3] *regolation dell'anno, noi preuedendo fin all'hora l'inconuenienti* |[4] *che hauerebbe potuto causare nelle isole et fortezze nostre di* |[5] *Leuante, doue sono habitatori del rito greco et latino questa im-*|[6]*portante diuersità, scriuessimo in particolare alli Rettori di* |[7] *Corfù che non permettessero il farsi in ciò nouità alcuna, ma* |[8] *che si osseruasse come per l'adietro si era fatto fino a tanto* |[9] *che si fusse trouato temperamento tale, che con honore della* |[10] *santissima religione et salui li giustissimi nostri rispetti si accommodas-*|[11]*sero le cose con quiete et sodisfattione uniuersale con tutto ciò* |[12] *hauendo per inanzi quei Reuerendissimi Arciuescoui introdotta la sudetta corret-*|[13]*tione, è passato tant'oltre questo inconueniente, che hormai* |[14] *segueno effetti pregiudicialissimi all'honor medesimo della religione* |[15] *catholica et al seruicio delle cose nostre, come siamo stati auisati più* |[16] *volte da quei Rettori, et ultimamente dalla uiua uoce di un'ambassatore man-*|[17]*dato a questo fine dalla fidelissima communità di Corfù, per supplicarne* |[18] *qualche opportuno rimedio non solo alli disordini, che succedono* |[19] *hoggidì, ma a quelli altri ancora, che alla giornata potriano* |[20] *seguire di maggior conseguenza, et che euidentemente soprastano* |[21] *per le risse, per li odii et per la mala intelligentia, che passa per questa causa* |[22] *tra l'una et l'altra natione, parendole non più essere differenti* |[23] *di rito, ma di religione, questi tumulti quanto siano considerabili* |[24] *in ogni tempo appresso principi nelle città specialmente, che quasi* |[25] *antemurale della Cristianità confinano con Turchi, come è l'isola* |[26] *di*

Corfù, non è alcuno, che benissimo non lo conosca. A che si aggionge |[27] *che se a questo tempo di pace, mentre si trouano pochi soldati a* |[28] *quel presidio, segueno tanti mali, si può con gran ragione* |[29] *dubitare, che, quando per occasion di sospetto di guerra sia bisogno man-*|[30]*darui buon numero di gente italiana per la sua difesa et tenerui* |[31] *l'Armata, habbiano facilmente a nascere pericolosissimi effetti per* |[32] *l'odio gia concetto et per la tumultuosa natura de soldati, da quali,* |[33] *se ben fussero mandati per difesa di quell'importantissima isola, potrebbe* |[34] *per ciò uenire la principal offesa.*

Onde stimando noi di grande |[35] *conseguenza li presenti disordini et di grandissima ancora li pericoli* ||[36] (φ. 81[r]) *che soprastano per prouederui conuenientemente, habbiamo scritto* |[37] *alli Rettori di Corfù nella maniera, che uederete dalla occlusa* |[38] *copia, con ordine particolare, che a nome nostro facciano ufficio con* |[39] *quel Reuerendissimo Arciuescouo, che sia contento dar conto a Sua Santità di tutti* |[40] *li sopraditti inconuenienti con quell'efficace maniera, che le* |[41] *parera, inuiando le lettere a Roma in mano di qualche persona* |[42] *sua confidente, che prima che presentarle a Sua Beatitudine habbia a far* |[43] *capo con voi, a fine che in un'istesso tempo possiate parlarne* |[44] *con lei, come volemo, che habbiate a fare dopo l'arriuo* |[45] *delle sudette lettere di Corfù con quell'opportunità, che giudicherete* |[46] *conueniente, nel qual caso vi commettemo col Senato, che debbiate* |[47] *considerar a Sua Santità tutti li disordini, che nascono da questa noua* |[48] *regolatione, li quali sono espressi nelle lettere scritteci da quei Rettori* |[49] *et nella supplicatione presentataci dall'ambassator sudetto, che sarano con* |[50] *queste per uostra instruttione et dirle poi, che noi con quella confi-*|[51]*denza, che ci insegna hauer con lei sempre non solo la paterna* |[52] *sua volontà uerso la Repubblica nostra, ma l'importanza della materia,* |[53] *habbiamo voluto farla compartecipe di tutto ciò operando* |[54] *fermamente, che ella mossa da quel santissimo zelo, che tiene de-*|[55]*l'honore et seruitio della fede catholica, trouerà con la sua* |[56] *singolar prudenza opportuno rimedio a tanto male a che fare* |[57] *tenemo per fermo, che oltra li altri rispetti Sua Santità sia per condescendere* |[58] *con tanta maggior prontezza, quanto che hauendo altre volte* |[59] *il dilettissimo nobile nostro Lorenzo Priuli et precessor uostro tenuto proposito* |[60] *con lei di questa regolatione, ella apertamente mostrò di non* |[61] *approbarla, come uederete dalla occlusa copia, et se ben ella* |[62] *ui dicesse non uoler uenire ad una reuocatione per le ragioni che* |[63] *considerò ad esso precessor uostro, la pregherete nondimeno affet-*|[64]*tuosamente di contentarsi di dispensar per tutte le ragioni predette che con-*|[65]*cerneno l'interesse di stato et di religione, et che non militano in altri* |[66] *luochi che nei nostri esposti nelle fauci de potentissimi communi nemici, permettendo che* |[67] *nell'isola sudetta si continui a uiuere nel modo vecchio, come fa nel Regno di* |[68] *Candia, essendo impossibile che si faccia altrimente per la ostinata volontà de Greci* |[69] *molto pronti per propria natura alle soleuationi et causar scandali, et quando Sua Santità* |[70] *contenti di far ciò in Corfù, procurerete il medesimo per l'isole del Zanthe et Cephalonia.*

|[71] — — *134,* — — *3,* — — *4*

Γ'

Ἀποτρέπεται ὁ πάπας νὰ στείλῃ ἀποστολικὸν ἐπισκέπτη στὴν Κρήτη.

1597, Ἰανουαρίου 25
(m.v. 1596)

A.S.V., ἐνθ' ἀνωτ., Reg. 11, φ. 146r-v (olim 125r-v). Ἀντίγραφο στὴ *Marc.*, ἐνθ' ἀνωτ.

Saui del Conseglio
Saui de Terra Ferma
Cazzado
Marin Cavolli
Saui alli Ordini
Cazzado
ser Francesco Priolo, kavalier procurator

|[1] *Adi detto Gennaro* [*MDLXXXXVJ, a XXV Gennaro*]
|[2] *All'Ambassator in Roma*

|[3] *Dalle lettere uostre comprendemo chiaramente la dili-*|[4]*genza usata continuamente da voi per ben espedire il* |[5] *negotio del dilettissimo nobil nostro Antonio di Caualli, et* |[6] *restiamo grandemente contenti della prontezza di Sua* ||[7] (φ. 146[v]) *Sant(ità) nel procurar di dare in ciò sodisfattione alla* |[8] *Repubblica nostra. Del che volemo col Senato che rendiate* |[9] *gratie a sua Beatitudine facendo ogni opera possibile per* |[10] *disuaderla et rimouerla dal pensiero di mandar* |[11] *visitatore nel Regno di Candia, considerandole quanto* |[12] *una cosa tale sarebbe insolita et noua in quella* |[13] *isola, et il mal effetto che partorirebbe in quelle genti* |[14] *per natura sospettose et zelantissime dell'osseruanza del* |[15] *loro rito greco.*

Onde entreriamo in sospetto che |[16] *si uolesse tentar di alterarlo, tenendone proposito col* |[17] *loro patriarca con pericolo di qualche disordine, che* |[18] *deue esser per ogni ragione soljuato cosi per l'interesse* |[19] *di stato come per il pregiudicio che potesse riceuere* |[20] *la fede cattolica da questa alteratione d'animi et dal* |[21] *moto, che potesse succedere.*

Onde la vera uia di far |[22] *star li vescoui del Regno in officio et alle*

loro resi-|[23]denze et di regolar tutte le cose, sarebbe il dechia-|[24]rire un coadiutore nobile et confidente nostro |[25] che andasse alla sua residenza et col gouernarsi |[26] prudentemente, facesse il seruitio del Signor Dio con sodis-|[27] fattione di Sua Sant(ità) et di tutto il Regno.

Al che pro-|[28]curarete di persuadere la Sant(ità) Sua come ultimamente |[29] ui scriuessimo et come desideriamo per seruitio della religione |[30] et per quiete di esso Regno tanto importante alla Cristianità. |[31] Et per instruttione uostra ui habbiamo a dire che hauendo |[32] uoluto anco la sant(a) mem(oria) di Sisto Quinto mandar |[33] visitatore in Candia, intesi li giusti rispetti sopradditti |[34] che le facessimo rappresentare, se ne rimosse et abbandonò |[35] questo pensiero.

|[36] ——— *172*
|[37] ——— *0*
|[38] ——— *4*

| L.C. die supradicto exemplum in Senatu.

| Cazzado papalisti et quelli che si | cacciano con Monsignor Vituri, arciuescovo | di Candia, et il nobile homo ser Antonio | di Caualli et quelli che si cacciano con esso Caualli.

Δ′

Ἀπαγόρευση κυκλοφορίας βιβλίου, τυπωμένου στὴ Ρώμη, σχετικοῦ μὲ τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ τῶν ὀρθοδόξων.

1597, Ἀπριλίου 26

A.S.V., ἔνθ' ἀνωτ., Reg. 11, φ. 172ᵛ. Ἀντίγραφο στὴ *Marc.*, ἔνθ' ἀνωτ. Πρβλ. χρησιμοποίηση τοῦ ἐγγράφου (ἀπὸ ἄλλη ἀρχειακὴ πηγή) στοῦ G. Fedalto, Ricerche storiche, σσ. 110 - 111.

Saui del Conseglio
Vacando il bto
sauio del Conseglio
per la elettione di
ser Tomaso Contarini
in arciuescovato di
Candia.
Saui di Terra Ferma
Saui alli Ordeni
absente
ser Gieronimo Moro
Legatis soli

|[1] *Adi detto Aprile [MDLXXXXVIJ, a XXVJ Aprile]*
|[2] *Al Reggimento et Capitaneo di Candia, et Proueditor General*

|[3] *Siamo auisati essere stato stampato in Roma un |[4] libro circa li riti de Greci, li quali debbano esser |[5] obligati ad osseruare; il qual libro si ua mandando |[6] dal Pontefice a tutti li vescoui latini della Grecia et |[7] dell'Albania, affine che operino che da Greci siano |[8] osseruati.*

Onde ci è parso necessario daruene auiso |[9] dicendoui col Senato che questi sono ordini vecchi |[10] et non mai fin'hora esseguiti. Perciò crederessimo, |[11] che li Prelati dello stato nostro potessero molto bene |[12] dissimularli senza metter perciò in confusione et tra-|[13]uaglio li sudditi nostri. Tuttauia, perche la materia |[14] è di molta importanza, uolemo che stiate auuertiti, |[15] se per auuentura capitando detto libro di là inten-|[16]dessero li uescouj di fare qualche innouatione |[17] contraria all'uso fin' hora osseruato. Nel qual |[18] caso uolemo che procuriate di metter tempo di mezzo, |[19] dandoci auiso del tutto et aspettando ordine da noi |[20] di quello che douerete esseguire.

|[21] *Et la istessa commissione farete sapere a tutti li |[22] rettori del Regno.*

|[23] —— *172*, —— *0*, —— *10*

L.C. 26 aprile 1597

Simili

Al Reggimento, Proueditor et Capitaneo di Corfù.
Al Proueditor del Zante.
Al Proueditor della Zeffalonia.
Alli Rettori di Zara.
Al Conte di Puola.
Al Proueditor di Cerigo.
Al Rettor di Tine.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

ΝΕΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΞ ΑΡΤΙ ΕΚΔΟΘΕΝΤΩΝ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

§ 1. Δύο προικοσύμφωνα τοῦ 1641 καὶ τοῦ 1646 καὶ μία νοταριακὴ πρᾶξις τοῦ 1668, καὶ τὰ τρία ἄρτι ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κ. Δ. Μέρτζιου, παρέχουσιν ἐνδιαφερούσας νέας εἰδήσεις περὶ Κυπρίων ἐπισκόπων καὶ ἄλλων γνωστῶν ἢ ἀγνώστων Κυπρίων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος [1]. Ἐπειδὴ αἱ εἰδήσεις αὗται δὲν ἔχουν ἐπισημανθῆ οὔτε σχολιασθῆ ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, πράττομεν τοῦτο κατωτέρω.

§ 2. Τὸ α' προικοσύμφωνον, τῆς 14.VI.1641, συνετάχθη ἐν Λευκωσίᾳ προφανῶς ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ, ὡς καὶ τὸ β', σῴζονται δ' ἀμφότερα ἐν ἀντιγράφῳ ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχείῳ Βενετίας, μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τοῦ Νοταρίου Νικολάου Βέλανο, Κρητός, Δέσμη Πράξεων ἀρ. 13573 [2]. Δυνάμει τοῦ α' προικοσυμφώνου ὁ *Πέτρος δὲ Φραντζέσκο Χιλᾶ ἢ Γιλᾶ* λαμβάνει ὡς *«γυναῖκα του γνησίαν»* τὴν *Μαροῦν*, πρωτότοκον θυγατέρα τοῦ *«σιὸρ Τζόρτζι βραχίμι»*, ὅστις ὑπόσχεται ὡς προῖκα *«χρισαφιν ασιμην μαργαριταρη μετριτὰ καὶ σπιτια τα οποια εκαθετον ο Παρπαρις»*. Ταῦτα ὁ γαμβρὸς *«διλοπιο και λεγο πος τα ελαβαμεν ολα εγω και άνοθεν σιόρα Μαρου και συνβια μου οσα μας οπλιγαριστικεν, καλα κονδιτζιονατα διχος καναναν κοντρεστον...»*. Ὡς μάρτυρες ὑπογράφουσιν οἱ ἑξῆς:

«Ο Κυπρου ἀρχιεπισκοπος νικηφορος
Ο Παφου μ(ητ)ροπολιτης μακαριος
ὁ Ἀμαθουντος Γερασιμος

ἐγο Πετρος δε Φραντζεσκο Χιλα ἢ Γιλᾶ
στερεοντο τα ανοθεν» [3].

1. Κ. Δ. Μέρτζιου, Τὸ Γ' τεῦχος τοῦ Μικροῦ Ἑλληνομνήμονος, Ἠπειρωτικὴ Ἑστία XIX, 219 - 220, Ἰούλιος - Αὔγουστος 1970, σσ. 409 - 411.

2. Ὁ Νοτάριος οὗτος εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὴν ὑπ' αὐτοῦ συντεθεῖσαν καὶ ἐπικυρωθεῖσαν κατὰ τὴν 5.V.1660, ἐκδοθεῖσαν δὲ κατὰ τὴν 1.I.1663 δευτέραν διαθήκην τοῦ Κυπρίου Massimiliano Tronchi, ἀποκειμένην ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἰνστιτούτῳ Ἑνετίας ὑπ' ἀρ. Reg. 217, φφ. 80^{v} - 84^{v}. Πρώτη μνεία αὐτῆς παρὰ Ἑλένη Κ. Κούκκου, Ἡ Ὀρθόδοξος Μονὴ Εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας (1599 - 1829), Ἀθῆναι 1965, σ. 72, σημ. 65, σ. 76, σημ. 15, 16, σ. 175, σημ. 48, ἔνθα ὅμως δίδεται ἐσφαλμένος ὁ ἀριθμὸς τοῦ Reg. ὡς 218 καὶ ἡ παλαιὰ αὐτοῦ σελίδωσις φφ. 58^{v} κ.ἑ. Νῦν τὸ πλῆρες κείμενον τῆς ἐν λόγῳ διαθήκης μετὰ Σχολίων ἐκδίδεται ὑπὸ Costas P. Kyrris, Works and days of the Cypriote Patriot Massimiliano Tronchi (b. 1580 - 1590 f., d. 17.I.1663), Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου V, 1971 - 1972, σσ. 175 - 185, Document III.

3. Μέρτζιου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 409.

§ 3. Διὰ τοῦ β' προικοσυμφώνου, τῆς 25.IV.1646, ὁ *Νικολὸς Μιστράλης* λαμβάνει ὡς σύζυγον τὴν ἑτέραν θυγατέρα τοῦ αὐτοῦ *Τζόρτζη δε Βραχίμι*, ὀνόματι *Μιλιάν*, καὶ ὡς προῖκα *«χρισαφην ασιμι μαργαριταρην μετριτα σπιτια»*. Ὡς μάρτυρες ὑπογράφουσιν οἱ ἀκόλουθοι:

«Ο Κυπρου αρχιεπισκοπος νικηφορος
εγο μαρκος Κρομουλο εις το παρων μαρτις
εγω νικολος μιστραλης στερεονο τα ανοθε
εγω γερονιμος δε νικολο μαρτυς μην εξευροντας
γραμματα επαρακαλεσα τον σιορ κουρεον και υπογραψε δια κοντον μου
εγω Βραχιμις δε νικολο μαρτις» [1].

§ 4. Ἐκ πράξεως τῆς 13.X.1668 ἐν τῷ Καταστίχῳ τοῦ Νοταρίου Νικολάου Βέλανο, Κρητὸς ἐν Βενετίᾳ, Δέσμη 13573, φ. 196, πληροφορούμεθα ὅτι *«ὁ κ. Τζώρτζη Βραχίμι τοῦ ποτε Βραχίμη ἐκ Κύπρου, αὐθορμήτως παρουσίασεν εἰς ἐμὲ τὸν νοτάριον τὰ κάτωθι δύο ἔγγραφα»* — τὰ μόλις αναφερθέντα, — πρὸς καταχώρησιν εἰς τὸ Κατάστιχόν του. *«Τὰ ἐν λόγῳ ἔγγραφα τὰ ἔδειξα εἰς τὸν κ. Πέτρον Χρυσαφίδαν τοῦ ποτὲ Ἰωάννου ἐκ Κύπρου, κάτοικον τῆς πόλεως ταύτης* [= Ἑνετίας]*, πολὺ γνωστόν μου ὡς καὶ εἰς τὸν κ. Τζώρτζη Ἠλία τοῦ Ἠλία ἐκ Λεβαδιᾶς, διαμείναντα ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς Κύπρον, τὸν ὁποῖον μοῦ συνέστησεν ὁ ἐξοχώτατος κύριος Ἰωάννης Χρυσαφίδας τοῦ ποτε Παύλου ἐκ Κύπρου, διδάκτωρ ἰατρὸς καὶ ἀφοῦ ἐξήτασεν ἐπιμελῶς τὰ δύο χειρόγραφα, βεβαιώνων μεθ' ὅρκου ὅτι τὸ τῆς 14ης Ἰουνίου 1641 ὑπεγράφη διὰ χειρὸς τοῦ κ. Πέτρου δὲ Φραντζέσκο Γιλᾶ καὶ ἰδιοχείρως παρὰ τοῦ σεβασμίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, Νικηφόρου καὶ παρὰ τοῦ σεβασμίου ἐπισκόπου Ἀμαθοῦντος Γερασίμου. Ταῦτα βεβαιώνουν λόγῳ τῆς οἰκειότητος ποὺ ἔχουν μὲ τὸν γραφικὸν χαρακτῆρά των. Ὁμοίως ὁ εἰρημένος Τζώρτζη ἀναγνωρίζει ὡς γνησίαν τὴν ὑπογραφὴν τοῦ κ. Μάρκου Κρόμουλο λόγῳ τῆς οἰκειότητος ποὺ ἔχει μὲ τὴν γραφήν του, ὁμοίως ἀναγνωρίζει ὡς γνησίαν τὴν ὑπογραφὴν τοῦ σεβασμίου Μητροπολίτου Πάφου Μακαρίου. Ὡς πρὸς τὸ ἔγγραφον τῆς 25ης Ἀπριλίου 1646 ἀμφότεροι ἐδήλωσαν ὅτι ἀναγνωρίζουν ὡς ἰδιόγραφον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ κ. Νικολάου Μιστράλη, ὁμοίως ὅτι εἶναι ἰδιόγραφος καὶ ἡ ὑπογραφὴ τοῦ σεβασμίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Νικηφόρου, ἀναγνωρίζουν καὶ τὰς ὑπογραφὰς τῶν Φραντζέσκο Κουρέου καὶ Βραχίμη τοῦ Νικολάου, διότι ἔχουν μεγάλην οἰκειότητα μὲ τὸν γραφικὸν τούτων χαρακτῆρα. Ἐπίσης ὅτι ὁ κ. Ζώρζη Ἠλίας ἀναγνωρίζει ὡς γνησίαν τὴν ὑπογραφὴν τοῦ κυρίου Μάρκου Κρόμουλο»* [2].

1. Αὐτόθι, σσ. 409 - 410.

2. Κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ πρωτοτύπου τῆς πράξεως ὑπὸ Κ. Δ. Μέρτζιου, αὐτόθι, σ. 410.

§ 5. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων προκύπτουσιν αἱ ἀκόλουθοι νέαι εἰδήσεις διὰ Κυπρίους καὶ Κυπριακὰ ζητήματα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος:

1. ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΥΠΡΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ

Περὶ τοῦ Νικηφόρου ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸν ὅτι κατεῖχε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Κύπρου ἤδη κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1644 [1]. Τὸ α' προικοσύμφωνον, τῆς 14.VI.1641, μαρτυρεῖ σαφῶς ὅτι ὁ Νικηφόρος ἦτο ἤδη ἀρχιεπίσκοπος κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν αὐτήν. Δεδομένου ὅτι τὸ 1638 ἦτο ἀκόμη ἡγούμενος τῆς Μονῆς Κύκκου [2], ἡ ἐκλογή του εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον ἐγένετο κατά τινα χρόνον μεταξὺ 1638 καὶ 14.VI.1641. Οὕτω πλησιάζομεν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Νικηφόρου παρ' ὅσον μέχρι τοῦδε. Ὡς πρὸς τὴν ὑπογραφήν του εἰς τὸ β' προικοσύμφωνον, τῆς 25.IV.1646, αὐτὴ δὲν προσφέρει τι τὸ νέον εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀρχιερατείας του.

2. Ο ΠΑΦΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ

Περὶ τοῦ ἱεράρχου τούτου ἐγνωρίζομεν ὅτι ὑπέγραψε τὸ ἐκδοθὲν κατὰ τὸ 1631 Πατριαρχικὸν σιγίλλιον ὑπὲρ τῆς Μονῆς Ἁγίου Νεοφύτου [3]. Ἡ ἐν αὐτῷ ὑπογραφὴ καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι χρονολογημένη καὶ ἑπομένως δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Μακάριος προηγήθη τοῦ συνυπογράφοντος τὸ σιγίλλιον Πάφου Γερμανοῦ, ὅστις, ὡς καὶ ὁ Μακάριος, ἁπλῶς ἕπεται χρονολογικῶς τοῦ Τιμοθέου, γνωστοῦ ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1618 [4]. Ἐκ τοῦ α' προικοσυμφώνου διὰ πρώτην φορὰν μανθάνομεν σαφῶς ὅτι τὴν 14.VI.1641 ὁ Μακάριος ἦτο Μητροπολίτης Πάφου. Ὥστε βέβαιον εἶναι ὅτι οὗτος ἠρχιεράτευσε τῆς Πάφου μετὰ τὸ 1631 καὶ τὴν 14.VI.1641 ἦτο ἤδη Πάφου. Ἂν ὁ Γερμανὸς ἕπηται ἢ προηγῆται αὐτοῦ ἀγνοοῦμεν, οὔτε δύναται ἡ προήγησις τοῦ Μακαρίου ἐν τῷ σιγιλλίῳ νὰ θεωρηθῇ σαφὴς μαρτυρία τῆς χρονολογικῆς προηγήσεώς του, οὔτε ἡ ὑπογραφή του ἐν τῷ Cod. Paris. 231 νὰ προσφέρῃ χρονολο-

1. Μαν. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα Πατριαρχικὰ ἔγγραφα περὶ Ἀθανασίου τοῦ Ρήτορος, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν II, 1940 (1950), σσ. 144 - 145, ἔγγραφον ἰδιόχειρον τοῦ Νικηφόρου ὡς ἀρχιεπισκόπου, ἡμερομ. Δεκ. 1644, πρὸς τὸν Ἀθανάσιον τὸν Ρήτορα. Πρβλ. Κ. Χατζηψάλτην, ἐν Κυπριακαῖς Σπουδαῖς XXIV, 1960, σσ. 69 - 70. Κώστα Π. Κύρρη, Κερυνείας Μητρόπολις, Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία II, 1965, στήλη 521.

2. Λ. Φιλίππου, εἰς Κυπριακὰ Χρονικὰ IV, 1926, σσ. 313 - 314.

3. Ι. Χ. Χατζηϊωάννου, Ἱστορία καὶ Ἔργα Νεοφύτου Πρεσβυτέρου καὶ Ἐγκλείστου, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1914, σ. 129. Ἰωάννου Τσικνοπούλλου, Ὁ Ἅγιος Νεόφυτος καὶ ἡ Ἱερὰ αὐτοῦ Μονή, ἐν Κτήματι Πάφου 1955, σσ. 226 - 227.

4. Κ. Χατζηψάλτης, ἐν Κυπριακαῖς Σπουδαῖς XXIV, σ. 65. Ὁ Κ. Χατζηψάλτης γράφει ὅτι «φαίνεται μᾶλλον προηγηθεὶς ὁ Μακάριος, τοῦτον δὲ διεδέχθη ὁ Γερμανός».

γικήν τινα ἔνδειξιν [1]. Ὡς πρὸς τὸν λόγον τῆς ὑπογραφῆς του εἰς τὸ α' ἔγγραφον τῆς 14.VI.1641, οὗτος πιθανῶς σχετίζεται πρὸς (τυχαίαν) παρουσίαν ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ κατὰ τὴν ἡμέραν καὶ ὥραν συντάξεως αὐτοῦ, ἐκτὸς ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ἡ ὑπογραφή του, ὡς καὶ τοῦ Ἀμαθοῦντος Γερασίμου, ἐπεδιώχθη χάριν μείζονος ἐγκυρότητος τοῦ προικοσυμφώνου.

3. Ο ΑΜΑΘΟΥΝΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ

Περὶ τούτου ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸν ὅτι προέστη τοῦ θρόνου Ἀμαθοῦντος (- Κουρίου - Κιτίου - Λεμεσοῦ - Νεαπόλεως - Λευκάρων) κατὰ τὸ 1668 [2]. Ἐκ τοῦ α' προικοσυμφώνου μαρτυρεῖται τώρα ὅτι κατεῖχε τὸν θρόνον τοῦτον ἤδη κατὰ τὴν 14.VI.1641. Ὅθεν δέον ὅπως τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἀρχιερατείας του ἀποκατασταθῶσιν ὡς ἑξῆς: ; - 14.VI.1641 - 1668 - ; [- ὀλίγον πρὸ τῆς 25.XII.1675; τότε ὡς Κιτίου ἐξελέγη ὁ Κοσμᾶς Μαυρουδῆς [3]]. Ἂν ὁ Γεράσιμος ἦτο ὁ ἄμεσος διάδοχος τοῦ Ἀμαθοῦντος Λεοντίου [; 1631 - 1634 - ; [4]] ἀγνοοῦμεν. Ἡ ὑπογραφή του, πάντως, εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦ 1641 ὀφείλεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον ὡς καὶ ἡ τοῦ Πάφου Μακαρίου.

4. ΤΖΩΡΤΖΗΣ ΒΡΑΧΙΜΗΣ, 5. ΜΑΡΟΥ ΒΡΑΧΙΜΗ καὶ 6. ΜΙΛΙΑ ΒΡΑΧΙΜΗ

Γνωρίζομεν ὅτι μεταξὺ τῶν Κυπρίων τῆς Ἑνετίας κατὰ τὸ 1669 συγκατελέγετο καὶ ἡ προφανῶς ταυτιστέα μετὰ τῆς 5. ΜΑΡΟΥΣ ΒΡΑΧΙΜΗ, *Μαρία Γεωργίου Βραχίμη* [5], ὁ δὲ *Τζώρτζης Βραχίμης* ἔκαμε δωρεὰν πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Bibi Λευκωσίας τὸ 1672 [6]. Τὸ 1690 συγγενεῖς αὐτοῦ

1. Ὁ Ἰωάννης Π. Τσικνόπουλλος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Πάφου, Λευκωσία 1971, σ. 86 τοποθετεῖ, ὡς καὶ ὁ Κ. Χατζηψάλτης, τὸν Γερμανὸν μετὰ τὸν Μακάριον καὶ εἰδικῶς μετὰ τὸ 1631, ὅτε, κατὰ τὰς εἰδήσεις του, ἠρχιεράτευσεν ὁ Μακάριος.

2. Le Quien, Oriens Christianus, II, 1066. Κώστα Π. Κύρρη, Κιτίου Μητρόπολις, Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία VII, 1565, στήλη 594.

3. Κύρρη, αὐτόθι, μετὰ παραπομπῶν.

4. Αὐτόθι καὶ Κ. Χατζηψάλτης, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXIX, 1965, σσ. 69-76.

5. Κωνσταντίνου Π. Κύρρη, Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries, Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ Ἐξωτερικόν..., Herausgegeben von Johannes Irmscher und Marika Mineemi, Berlin 1968, σ. 193, πρβλ. σημ. 60 ἐν σ. 245.

6. Ν. Γ. Κυριαζῆ, Μοναστήρια ἐν Κύπρῳ, Λάρναξ 1950, σσ. 59 - 60 = Κυπριακὰ Χρονικὰ IX, 1933, σσ. 55 - 57. Ἀντ. Ἰντιάνου, Εἰκόνες Ἑλλήνων μεταβυζαντινῶν ζωγράφων στὴν Κύπρο, Κυπριακὰ Γράμματα V, 68, 1941, σσ. 402 - 403, ἰδίως σ. 403 ὑποσημ. 10, ἔνθα ὁ Α. Ἰντιάνος γράφει ὅτι ἀντίγραφον τῆς διαθήκης ἐσῴζετο εἰς τὴν Ἱ. Μονὴν Κύκκου καὶ ὅτι τοῦτο ἐνεπιστεύθη εἰς αὐτὸν (τὸ 1941;) ἡ Ἀδελφότης τῆς Μονῆς πρὸς ἔκδοσιν, ἐπίσης δ' ὅτι ἡ διαθήκη εἶχε γραφῆ κατὰ διαφόρους περιόδους μεταξὺ 1659 καὶ 1667, οὐχὶ λοιπὸν τὸ 1672, ὡς ἔγραψεν ὁ Κυπριανὸς (βλ. σ. 316, ὑποσημ. 1). Τὸ 1968 - 1973 ὅτε πολλάκις ἐπεσκέφθην τὴν Ἱ. Μονὴν Κύκκου πρὸς μελέτην καὶ καταλογογράφησιν τῶν χειρογράφων της δὲν εὗρον τὸ ἐν λόγῳ ἀντίγραφον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εὑρίσκηται εἰς τὰ κατάλοιπα Ἀ. Ἰντιάνου.

ἦλθον ἐκ Κύπρου εἰς Ἑνετίαν καὶ ἀπέσυραν ἀπὸ τὴν Κρατικὴν Zecca (= Τράπεζαν) *«δύω τρίτα ἀπ' ἐκεῖνο ὅπου ἄφησεν ὁ ῥηθεὶς αὐτῶν ἔτη 1667 νὰ πέρνουν τὸ διάφορον, καὶ ἡ Αὐθεντία ἐκράτησεν ἕνα τρίτον διὰ τὰ ἐκκλησιαστικά, κατὰ τὴν διαθήκην τοῦ Τζόρτζη, πρὸς τρία τὰ ἑκατὸν τὴν σήμερον, ὧν τὰ διάφορα κατ' ἔτος λαμβάνει ἡ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Βενετίαν Ἐκκλησία τῶν Ρωμαίων, ὡς ἐπίτροπος. Ἐξ ὧν στέλλονται δεκατέσσερα τζεκ(ίνια) τούτων τῶν διαφόρων μέχρι τοῦ νῦν, εἰς τρία Μοναστήρια τῆς Κύπρου, εἰς τὸ τοῦ Κύκκου, εἰς τὸ τῆς Ἁγίας Νάπας καὶ εἰς τὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Πίπη λεγομένου εἰς Λευκωσίαν, κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ αὐτοῦ Τζόρτζη»* [1]. Ὁ Κυπριανὸς (αὐτόθι) σημειοῖ ὅτι οἱ συγγενεῖς τοῦ Τζώρτζη οὗτοι ἦσαν *«ἀπὸ τὴν αὐτὴν τοῦ Ἀνδρούτζη τὴν γενεάν»*, δηλονότι ἀπὸ τοὺς ἐξ Ἀμμοχώστου *Andreucci* ἢ *Ἀνδρουτζῆδες*, ἐκ τῶν ὁποίων κατήγετο ὁ φιλόσοφος *Ἀλοΐσιος Ἀνδρουτζῆς* (1684 - 1757) [2]. Εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἑνετίας εὑρίσκεται φάκελος ὑπὸ τὸν τίτλον *«(Processo di) Giorgio et Giovanni Brachimi di Cipro (contro) l'eccell(en)te Andreuzzi (1742)»* [3].

Οἱ δύο ὅμως οὗτοι *Βραχίμηδες* πρέπει νὰ ἦσαν ἔγγονοι τοῦ *Γεωργίου* ἢ *Τζώρτζη Βραχίμη* τῶν δύο προικοσυμφώνων τοῦ 1641 καὶ τοῦ 1646, καὶ τῶν δωρεῶν τοῦ 1667 καὶ τοῦ 1672. Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ προικοσυμφώνων μανθάνομεν τώρα τὴν ὕπαρξιν, τὰ ὀνόματα καὶ τοὺς συζύγους τῶν δύο θυγατέρων τοῦ Τζώρτζη Βραχίμη Μαροῦς καὶ Μιλιᾶς. Ὁ Κ. Μέρτζιος προσθέτει ἐξ ἰδίων αὐτοῦ ἐρευνῶν ὅτι «ὁ Τζώρτζης ἦτο ἔμπορος ἐν Βενετίᾳ καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς σημαίνοντας, διότι τὸν εὑρίσκομεν ὡς Μέγαν Φύλακα (Πρόεδρον) τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τὸ 1674» [4]. Δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἂν ὁ *Zorzi Brachii, patron de barque* καὶ ταυτοχρόνως *assuré* κατὰ τὸ 1601 [5] ἦτο συγγενὴς τῶν *Brachimi*, τοῦ ὀνόματός του γραφέντος *Brachii* ἀντὶ *Brachimi*.

7. Ὁ ΒΡΑΧΙΜΗΣ ΔΕ ΝΙΚΟΛΟ, μάρτυς εἰς τὸ β' προικοσύμφωνον (25.1.1646), πρέπει νὰ ἦτο γόνος τῆς εὐγενοῦς οἰκογενείας *Νικολό*, γνωστῆς κυρίως ἐκ τοῦ *Λουΐζο (δὲ) Νικολό*, ἀπεσταλμένου τοῦ Κυπρίου Ἀρχιεπισκόπου Χριστοδούλου εἰς Σαβοΐαν τὸ 1611 [6]. Τὸ βαπτιστικόν του, *Βραχίμης*

1. Κυπριανοῦ, Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου, Λευκωσία 1902³, σ. 405 = Λευκωσία 1933⁴, σ. 401.
2. Κύρρης, Cypriote Scholars..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 227, ἀρ. 68.
3. Αὐτόθι, σ. 194, ἀρ. 8 - 9.
4. Μέρτζιου, Τὸ Γ' τεῦχος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 411.
5. Alberto Tenenti, Naufrages, Corsaires et Assurances maritimes à Venise 1592 - 1609, Paris 1959, σ. 287, ἀρ. 462.
6. Fr. Miklosich - J. Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana IV, Vienne 1872, σσ. 267 - 268.

Δι' ἄλλους τῆς αὐτῆς οἰκογενείας βλ. Κύρρη, Cypriote Scholars, ἔνθ' ἀνωτ.,

(= *Ibrahim - Abraham*) πιθανῶς δηλοῖ συγγένειάν του πρὸς τοὺς *Βραχίμηδες*, οἵτινες, ὡς καὶ οἱ *Νικολό*, καὶ οἱ *Ἀνδρουτζῆδες*, εἶχον κέντρον τῆς ἐν Κύπρῳ ἐγκαταστάσεώς των τὴν Ἀμμόχωστον. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ μαρτυροῦνται δι' ἐγγράφων μέχρι τοῦ 1755 - 1760 καὶ ἐφεξῆς, κατέχοντες ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα [1], ὑπάρχουν δὲ καὶ σήμερον: ὁ πρό τινων ἐτῶν ἀποθανὼν πρωτοπορειακὸς λογοτέχνης *Νῖκος Βραχίμης* ἦτο γόνος τῆς οἰκογενείας *Βραχίμη*, ἡ ὁποία μεταξὺ ἄλλων ἔδωκε καὶ ἕνα ἀγωνιστὴν τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων.

8. ΠΕΤΡΟΣ ΔΕ ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΟ ΧΙΛΑ Ἢ ΓΙΛΑ

Ὁ γαμβρὸς οὗτος τοῦ Τζώρτζη Βραχίμη δυνατὸν νὰ κατάγετ' ἐκ τῆς οἰκογενείας ὡς καὶ ὁ κτήτωρ τῆς ἐλάχιστα γνωστῆς Μονῆς τοῦ Χ(ε)ιλᾶ, ἀναφερομένης ἐν Κυπριακῇ πηγῇ τοῦ ΙϚ', αἰῶνος: «*Prastij* [τῆς ἐπαρχίας Λευκωσίας] : *Mon(aste)rio di Chila*» [2]. Πρβλ. ἐπίσης τὰ ὑπ' ἀρ. 10 (1713) καὶ 11 (1714) πωλητήρια τῆς Μονῆς Κανακαρίας (πρὸς ἔκδοσιν), ἔνθα ὑπογράφουσι Τοῦρκοι μάρτυρες *«ἀπὸ τὸ Μοναστήριν τοῦ Χ(ε)ιλᾶ»*. *Χειλάδες* ἀπαντῶνται καὶ ὡς δωρηταὶ ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, βλ. Paris. Graec. 280, φ. 12, τῆς *Μονῆς Πολυλεωτίσσης Μαραθάσης* : *«Ἰωάννου, υἱοῦ Βασιλείου τοῦ Χηλᾶ μετὰ τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἀνούσας»* [3]. Διασῴζεται ἐπίσης τοπωνύμιον *Χειλᾶς* (α) εἰς Κάτω Πλάτρες καὶ (β) εἰς Τσάδαν (*Κάμπος τοῦ Χειλᾶ*). Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχε σχέσις τῶν Κυπρίων *Χειλάδων* πρὸς τὴν Βυζαντινὴν οἰκογένειαν τοῦ αὐτοῦ ἐπωνύμου [4] ἢ πρὸς τὸν *Νικόλαον Χει-*

σ. 194 ἀρ. 14 καὶ ὑποσημ. 71 ἐν σ. 247, σ. 192, στήλη Β, ἀρ. 81, καὶ σ. 244, ὑποσημ. 53, σσ. 241 - 242, ὑποσημ. 42. Ἰωάννου Κ. Χασιώτη, Ἱσπανικὰ Ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας (ΙϚ' - ΙΖ' αἱ.), Λευκωσία 1972, σσ. 12 - 13 (1578), σσ. 112 - 113 (1670), σσ. 123 - 124 (1623): Γεώργιος de Nicolò, patron de fragata.

1. Κώστα Π. Κύρρη, Ἱστορία τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Ἀμμοχώστου 1191 - 1955 ἰδίως δὲ τοῦ Ε.Γ.Α., Λευκωσία 1967, σσ. 24 - 25.
2. Ν. Γ. Κυριαζῆς, εἰς Κυπριακὰ Χρονικὰ XIII, 1937, σ. 53.
3. J. Darrouzès, Notes pour servir, à l'histoire de Chypre, III, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXII, 1958, σ. 227.
4. Hélène Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081 - 1317), particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires I, 1965, σσ. 150 - 151, 153. Ihor Ševčenko, The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals, Dumbarton Oaks Papers XV, 1961, σσ. 174 - 175, ἰδίως σημ. 31 - 32: Πελοποννήσιοι γαιοκτήμονες τοῦ ΙΕ' αἰ. καὶ τοῦ 1357. Τοῦ αὐτοῦ, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia III], σ. 114, σημ. 4. Σταύρου Ἰω. Κουρούση, Μανουὴλ Γαβαλᾶς, εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2 - 1355/60), Α' Τὰ Βιογραφικὰ [Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων «Ἀθηνᾶς» 12], σ. 383 Εὑρετήριον, s.v. J. Darrouzès, Recherches sur les Ὀφφίκια de l'Église byzantine, Paris, 1970, [Achi-

λᾶν νοτάριον Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1749 - 1772 [1], ὅστις φαίνεται ταυτιστέος πρὸς τὸν *Νικόλαον Χειλᾶν ἄρχοντα Μητροπόλεως Ἀθηνῶν* τοῦ 1767 [2].

9. ΓΕΡΩΝΥΜΟΣ ΔΕ ΝΙΚΟΛΟ

Ὁ μάρτυς οὗτος τοῦ β' ἐγγράφου (1646) ἀνῆκε βεβαίως εἰς τὴν οἰκογένειαν *δὲ Νικολό*, περὶ ἧς βλ. ἀνωτ., ἀρ. 7. Ἂν ἦτο, ὡς φαίνεται πιθανόν, ἀδελφὸς τοῦ *Βραχίμη δὲ Νικολό*, ὅστις ἦτο συγγενὴς τῶν *Βραχίμηδων* (ἐκ μητρός), πρέπει νὰ εἶχε καὶ αὐτὸς τὴν ἰδίαν μετ' ἐκείνων συγγένειαν. Συνήθης ἦτο τότε καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας ἀκόμη τάξεις ἡ ἀγραμματοσύνη τοῦ Γερώνυμου δὲ Νικολό [3].

10. ΜΑΡΚΟΣ ΚΡΟΜΟΥΛΟ

Ὁ μάρτυς οὗτος τοῦ β' ἐγγράφου (1646) εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστος. Τὸ ἐπώνυμόν του ὅμως ὑπενθυμίζει καὶ τοὺς Ἑνετοὺς Κουρμουλίσι [4] καὶ τοὺς Κρῆτας ἄρχοντας *Κουρμούληδες* (<*Cormuli*<*Cromuli*<*Cromulo*), γνωστοὺς διὰ τὸν «ἐξισλαμισμόν» των ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1669 ἑ.) καὶ τὴν ἐπάνοδόν των εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν κατὰ τὸ 1821 [5], ὡς καὶ ἄλλους ἀλλαχοῦ *Κουρμούληδες*. Ἡ κατάληξις *-ο* τοῦ ἐπωνύμου, ἀντὶ *-ος*, εἶναι βεβαίως ὑπόλειμμα τῆς Ἰταλικῆς προελεύσεως τοῦ ἐπωνύμου, πρβλ. *Γερώνυμος δὲ Νικολό, Πέτρος δὲ Φραντζέσκο Χιλᾶ*. Τοιαύτη κατάληξις εὕρηται συχνάκις ἐν τοῖς Κυπριακοῖς ἐγγράφοις καὶ δὴ τοῖς Καταστίχοις τῆς Τουρκοκρατίας. Π.χ. βλ. Ἀρχιεπισκοπικὸν Κατάστιχον XLIII, σ. 294, *«Χορδακιώτισσα, Κυθρέα, 1741: Λούκας νικολῶ»* κλπ. Κώμα τοῦ Γιαλοῦ, Land Register, 8/28, ἀρ. 73: *«Γεώργης Λοΐζου Κουτσό»*, κλπ. Πρβλ. Κυπριακὰ Χρονικὰ XIII, 1937, σ. 125: *«διαθήκη τοῦ κὺρ Χριστούδια τοῦ Χατζηνικολὼ Παρδασέρα»*. Ἰωάννου Α. Γ. Συκουτρῆ, Ἔκθεσις τῆς Κριτικῆς Ἐπιτροπείας τοῦ Α' Φιλολογικοῦ Διαγωνισμοῦ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου κ.κ. Κυρίλου Βασιλείου τοῦ ἀπὸ Κερυνείας, Λευκωσία 1924, σ. 138: *«υἱὸς τοῦ σρ. Νικολὸ Καλημέρη»* (ἔγγρ. 2.VIII.1695) κλπ.

---

ves de l'Orient chrétien, II], σσ. 532, 533. Rodolphe Guilland, Recherches sur les Institutions byzantines I, Berlin 1967, Akademie - Verlag, σ. 529.

1. Δ. Σ. Γκίνη, Τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον ἐν Ἀθήναις ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ὁ «Κώντικας» τοῦ Νοταρίου Πούλου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν XX, 1950, σ. 258.

2. Κωνσταντ. Ι. Ἀμάντου, Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1928, σ. 92.

3. Πρβλ. Κώστα Π. Κύρρη, Ἱστορικὲς εἰδήσεις περὶ τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου τῆς Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXIX, 1965, σσ. 176 - 177, ἰδίως σημ. 47 - 49. George Hill, A History of Cyprus, IV, The Ottoman Province, The British Colony 1571 - 1948, Cambridge 1952, σ. 1102. Μανούσου Ι. Μανούσακα, Ἀρσενίου τοῦ Μονεμβασίας Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521 - 1534), Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν VIII - IX, 1958 - 1959 (1961), σσ. 15 - 23, 47 - 48 κλπ.

4. Fr. Miklosich - Ios. Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana III, Vindobonae 1865, σ. 103, ἔγγρ. XXIV, Oct. 1324: ἀνανέωσις τῶν Ἑνετικῶν προνομίων ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β', ἀναφέρεται ἐν αὐτῷ ὁ Ἑνετὸς ἔμπορος *Συμεὼν Κουρμουλίση(ς)* = Iosephi Valentini, Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV, Pars Prima, Tomus Primus, Panormi [= Παλέρμον] 1967, σ. 48 ἀρ. 64, 1324. X· πρβλ. αὐτόθι, σ. 83 ἀρ. 113, 1332. XI. Ἑνετὸς ἔμπορος Johannes (ἢ Giovanni) Crimolossus (ἢ Crimolis) ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφοις τῆς Ραγούσης τοῦ 1385, βλ. B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge, Paris 1961, σσ. 226 - 227 ἀρ. 381, 382, καὶ τῆς Ἑνετίας τοῦ 1388, 1389 καὶ 1391, βλ. F. Thiriet, Régestes des Délibérations du Sénat de Venise Concernant la Romanie, I, Paris 1958, σσ. 179 (ἀρ. 743), 182 (ἀρ. 758) καὶ 189 (ἀρ. 788).

5. Ν. Ἀγγελῆ, Κουρμούλης, ἐφ. Ἐλευθερία (Ἀθηνῶν), 14 καὶ 21.I.1963.

11. ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΟΣ ΚΟΥΡΕΥΣ

Καὶ ὁ μάρτυς οὗτος τοῦ β' ἐγγράφου (1646) εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστος. Δὲν γνωρίζω ἂν δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν *Peron Curao, patron de la saete ou nave ou bertonetto Sant'Anna*, 1606, ἄλλως *Piron Coraio* [1]. Πάντως σημειωτέος ὁ τύπος *«τοῦ σιορ κουρεον»* ἐν τῇ παραγράφῳ ἔνθα ὑπογράφει ἀντὶ τοῦ *Γερωνύμου δὲ Νικολό*, καὶ ὁ ἕτερος τύπος *«Φραντζέσκο Κουρέου»* ἐν τῇ πράξει τοῦ νοταρίου *Νικολάου Βέλανο* (1668). Διερωτᾶταί τις μήπως πρόκειται περί τινος *Κουριέως* μᾶλλον ἢ *Κουρέως*, δηλ. περὶ Λεμεσιανοῦ. Εἶναι ἀπίθανον ὅτι εἷς κουρεὺς θὰ ἐκαλεῖτο ὡς μάρτυς εἰς προικοσύμφωνον ἀνθρώπων τῆς ἀνωτέρας τάξεως συνταχθὲν ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ.

12. ΝΙΚΟΛΟΣ ΜΙΣΤΡΑΛΗΣ

Ὁ δεύτερος οὗτος γαμβρὸς τοῦ *Τζώρτζη Βραχίμη* εἶναι καὶ αὐτὸς ἄλλοθεν ἄγνωστος. Πρέπει ὅμως ν' ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀνωτέραν τάξιν τῆς νήσου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Τὸ ἐπώνυμόν του ἐνθυμίζει τὸ τοῦ Προβηγκιανοῦ ποιητοῦ *Μιστράλ*. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο προβηγκιανῆς καταγωγῆς, δεδομένου μάλιστα τῶν στενῶν σχέσεων Κύπρου - Προβηγκίας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν [2].

Δικαίου Β. Βαγιακάκου, Κρῆτες πρόσφυγες εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐπὶ Καποδίστρια, Μνημοσύνη I, 1967, σσ. 56 - 57. Νικόστρατος Καλομενόπουλος, ἐν Διαλέξεις τῆς Ἐθνικῆς 100ετηρίδος, 1930, σσ. 176 - 177, κατὰ Κώσταν Ν. Τριανταφύλλου, Ἧττον Ἑλληνικὴ Ἱστορία, Ἀπάντησις εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογὰς τοῦ Ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ, Πάτραι 1965, σ. 173 (ὅπου, ὅμως, τὸ ἐπώνυμον *Καλομιτόπουλος* διορθωτέον εἰς *Καλομενόπουλος*).

1. Tenenti, Naufrages, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 463 ἀρ. 811. Τὸ ὄνομα *Coraio* ἢ *Curao* φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἄλλο ἢ τὸ *Corrado - Corradin(o)* ἐξ οὗ καὶ *Κοραῆς*, βλ. Ι. Λ. Θωμόπουλον, εἰς Ἑλληνικὰ XVIII, 1964, σσ. 232 - 233.

2. Κυριάκου Π. Χατζηϊωάννου, Τὰ ἐν Διασπορᾷ, Ἀμμόχωστος 1969, σσ. 497 - 498.

13. ΤΖΩΡΤΖΗΣ ΗΛΙΑ ΕΚ ΛΕΒΑΔΙΑΣ

Ὁ μάρτυς οὗτος τῆς πράξεως τοῦ 1668 εἶχε διαμείνει ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν Κύπρῳ προτοῦ μετοικήση εἰς Ἑνετίαν, εἶναι δ' ἐπίσης ἄλλοθεν ἄγνωστος. Εἶναι σημαντικὸν ὅτι οὗτος ἐκινήθη μεταξὺ Λειβαδιᾶς - Κύπρου - Ἑνετίας, προφανῶς χάριν ἐμπορίας, καὶ ἦτο φίλος διακεκριμένων Κυπρίων, πάντων σχεδὸν τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα μνημονεύονται εἰς τὰ ὑπὸ μελέτην ἔγγραφα, περιλαμβανομένων τῶν τριῶν ἱεραρχῶν. Ἐκ τοῦ ὅτι ἀνεγνώριζε τὰς ὑπογραφάς των προκύπτει ὅτι εἶχεν οἰκειότητα μετ' αὐτῶν. Ἐκ δὲ τοῦ ὅτι ἀνεγνώριζε τὰς ὑπογραφὰς καὶ τῶν δύο προικοσυμφώνων, τῶν ἐτῶν 1641 καὶ 1646 ἀντιστοίχως, καθίσταται πιθανὸν ὅτι ἡ περίοδος καθ' ἣν εἶχε διαμείνει ἐν Κύπρῳ ἐκάλυπτε καὶ τὸ διάστημα 1641 - 1646, κατ' ἀκρίβειαν 14.VI.1646 - 25.IV.1646.

14. ΠΕΤΡΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΑΦΙΔΑΣ καὶ
15. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΥΛΟΥ ΧΡΥΣΑΦΙΔΑΣ

Οἱ δύο οὗτοι Κύπριοι, ζῶντες ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὴν 13.X.1668, εἶναι ἤδη ἀρκετὰ γνωστοί [1]. Κατὰ τὸν Κ. Δ. Μέρτζιον καὶ τὴν Ἑλένην Κούκκου ὁ Πέτρος Χρυσαφίδας τρὶς ἀνεδείχθη Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἑνετίας, ἤτοι τὸ 1684, 1685 καὶ τὸ 1689 [2]. Ἐκ τῆς πράξεως τοῦ Βέλανο προκύπτει ὅτι ὁ Πέτρος Χρυσαφίδας εὑρίσκετο ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν περίοδον 14.VI.1641 - 25.IV.1646, τοῦτο δὲ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ δεδομένον ὅτι μόνον μετὰ τὸ 1651 μετηνάστευσεν εἰς Ἑνετίαν [3]. Τὸ αὐτὸ φαίνεται νὰ ἰσχύῃ καὶ διὰ τὸν (ἀνεψιόν του) [4] Ἰωάννην Χρυσαφίδαν, ὅστις τὸν Λεβαδιώτην *Τζώρτζη Ἠλία* θὰ ἐγνώρισεν ἤδη ἐν Κύπρῳ. Πάντως καὶ Κύπριοι ἔζων τότε ἐν Λεβαδείᾳ ὡς ὁ *«παπᾶ Στέφανος Κύπριος σταλεὶς ἐπίτηδες ἀπὸ πάντας τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως Λεβαδείας* [πρὸ τῆς 26.XI.1695] *ἵνα ἀσπασθῇ τὸ ἔνδυμά Σας καὶ νὰ Σᾶς εὐχηθῶ... καὶ νὰ Σᾶς εἴπω πόσον ἐτρόμαξαν οἱ δυστυχισμένοι κάτοικοι κατὰ τὴν περασμένην ἐκστρατείαν διὰ τὴν τόσον θαρραλέαν ἀπόφασιν Ὑμῶν νὰ ἐπιτεθῆτε μὲ τὸν στρατόν Σας κατὰ τῶν ἐχθρῶν καὶ νὰ καύσητε, νὰ φονεύσητε καὶ νὰ αἰχμαλωτίσητε αὐτοὺς μέσα στὰ σπίτια μας. Ἔτσι εἴμεθα καὶ ἡμεῖς ἀποφασισμένοι, ἵνα ἀποφύγωμεν παρομοίας περιπετείας καὶ νὰ ζῶμεν ἀμέριμνοι καὶ ἥσυχοι, νὰ γίνωμεν φόρου ὑποτελεῖς*

1. Βλ. νῦν Costas P. Kyrris, Further documents relating to Cypriote immigrants in Venice (XVI - XVII centuries), Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν III, 1969 - 1970, σσ. 163 - 165.

2. Μέρτζιου, Τὸ Γ' τεῦχος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 411. Ἑλένης Κούκκου, Ἡ Ὀρθόδοξος Μονὴ Εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας (1599 - 1829), Ἀθῆναι 1965, σσ. 71, 179, 189. Kyrris, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 165.

3. Kyrris, αὐτόθι, σ. 164.

4. Kyrris, αὐτόθι, σσ. 163 - 164.

4 - 8 - 1973

εἰς Ὑμᾶς ποὺ ἀντιπροσωπεύετε τὸν Γαληνότατον Πρίγκιπα εἰς τὰ μέσα ταῦτα...». Ἡ ἐπιστολὴ ἐστάλη πρὸς τὸν Ἑνετὸν Γενικὸν Προβλεπτὴν τῶν Νήσων καὶ τῆς Ρούμελης Antonio Molin πρὸ τῆς 26.XI.1695 ἑλληνιστί, μετεφράσθη δ' ἰταλιστί, καὶ ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ μεταφράζεται νῦν ἐκ νέου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ ἐκδότου Κ. Δ. Μέρτζιου [1]. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κυπρίου ἱερέως Στεφάνου ἐκπροσώπησις τῶν Λεβαδειωτῶν εἰς τὰς πρὸς τὴν Ἑνετίαν σχέσεις των μαρτυρεῖ τὴν μακροχρόνιον διαμονὴν καὶ τὸ κῦρος τοῦ ἀνδρὸς μεταξὺ τῶν Λεβαδιωτῶν. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ προφανὴς ἄγνοια τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης μαρτυρεῖ ὅτι οὗτος δὲν εἶχε ζήσει, τοὐλάχιστον ἐπὶ μακρόν, ἐν Ἑνετίᾳ, καὶ ὅτι ἐν Κύπρῳ, ὅθεν προήρχετο, ἡ γνῶσις τῆς γλώσσης ταύτης εἶχεν ἀρχίσει νὰ περιορίζηται κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἐνῷ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' ἦτο ἀκόμη ἀρκούντως διαδεδομένη λόγῳ τῆς προηγηθείσης Ἑνετοκρατίας τῶν συνεχιζομένων δεσμῶν Κύπρου - Ἑνετίας [2].

Λευκωσία

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ

1. Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, Εἰδήσεις περὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας (1690 - 1736), Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν Β', 1969 - 1970, σ. 384, βλ. καὶ σσ. 381 - 385.

2. Βλ. Villamont (1589), ἐν Claude Delaval Cobham, Excerpta Cypria, Cambridge 1908, σ. 175 καὶ Κύρρη, Ἱστορικὲς εἰδήσεις..., Κυπρ. Σπουδ. XXIX, 1965, σ. 174: «two decent... Cypriot Christians... told us in, good Italian...». Γενικώτερον βλ. Κύρρη, αὐτόθι, σσ. 167 - 181. Πρβλ. Κύρρη, Ἡ Μονὴ Ἁγίας Νάπας ἰδίως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Κυπρ. Σπουδ. XXXII, 1968, σσ. 238 - 239 καὶ γενικώτερον σσ. 237 - 241. Κύρρη, Cypriote Scholars in Venice..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 183 - 272 σποράδην, Kyrris, The Cypriote family of Soderini and other Cypriotes in Venice (XVI - XVI) centuries), Neo-Hellenika I, 1970, Austin - Texas, σσ. 58 - 78 σποράδην, ἰδίως σσ. 72 - 75. Kyrris, Prosopographical data relating to Georgio Protopapa da Vatili, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν I, 1967 - 1968, σσ. 85 - 104. Τοῦ αὐτοῦ, Documents relating to Georgio Protopapa da Vatili and Michiel Favro Cyprio, Ἐπετηρὶς II, 1968 - 1969, σσ. 57 - 84. Τοῦ αὐτοῦ, Further documents relating to Cypriote immigrants in Venice (XVI - XVII) centuries), Ἐπετηρὶς III, 1969 - 1970, σσ. 145 - 165 Τοῦ αὐτοῦ, The noble family of Logaras of Lapethos, Cyprus: some new information about their careers activities and landed properties, Rivista di Studi Bizantini e Neoellanici, N. S. 4 (XIV), 1967, σσ. 107 - 149, ἰδίως σσ. 107 - 121. Tenenti, Naufrages σποράδην. Καὶ ἄλλα ἔργα μνημονευόμενα εἰς τὰς ὡς ἄνω ἐργασίας μου.

UN CODICE INESPLORATO DELLE OPERE DI SINESIO

Il cod. Athos Vatop. 685, sec. XIII = V [1] è completamente dedicato alla tradizione degli scritti sinesiani: tramanda nell'ordine le *epistole* (ff. 5^r - 109^r), gli *opuscoli* (ff. 109^r - 239^v) e gli *inni* (ff. 239^v - 248^v). Il suo contributo, per quanto riguarda la tradizione degli *opuscoli*, non fu conosciuto dal Terzaghi (= *t*) [2]. Prenderemo in considerazione, in questa nota, il testo del *Dione*: le conclusioni a cui perverremo potranno essere emblematiche per la posizione di V nella tradizione.

Diremo in via preliminare che V appare essere una vera e propria *editio* sinesiana, in cui lo scriba ha tenuto conto del contributo di alcuni codici autorevoli, con i quali, in gruppo e singolarmente, ha stretti rapporti, pur mostrandosi a sua volta da essi indipendente. In particolare, ci sembra che i codici sinesiani, con cui V sia particolarmente imparentato nella tradizione del *Dione*, sieno A (cod. Laurentianus LV 6, sec. XI), C (cod. Laurentianus LXXX 19, sec. XII), β (cod. Vaticanus gr. 91, sec. XII - XIII), pur non mancando qualche caso in cui V concorda isolatamente con s (cod. Parisinus Coislinianus 249, sec. X - XI) [3]. In alcuni casi infine V è latore di lezioni testimoniate dai *codices deteriores*, il cui consenso è indicato, qui come in *t*, con ς. Ciò premesso, passiamo all'esemplificazione [4]:

a) V concorda con A C β in gruppo in errori od omissioni particolari: p. 240,18 *γὰϱ t*: omis. A C β V (cfr. *t ad. l.*); p. 241,16 - 17 *ἐμνημονεύσαμεν t*: *ἐμνήσθημεν* V *ἐμήσθημεν* (sic) A C β; p. 249,6 *αὐτοῦ t*: omis. A C (add. C²) β V; p. 252,10 *γε t*: omis. A C (add. C²) o β V.

---

1. Cfr. il catalogo dei codici del fondo vatopedino dell'Athos, curato da Arkadius Vatopedinus - S. Eustratiades, I, Paris 1924, p. 136, n. 685.

2. Synesii Cyrenensis opuscula, Nicolaus Terzaghi recensuit, Romæ 1944. La tradizione dell'epistolario sinesiano in V è esaminata da A. Garzya nei *prolegomena* all'imminente edizione delle *epistole*. Adriana Pignani si occupa della tradizione degli *Inni* in Le Parole e le Idee XII (1970).

3. Usiamo qui ed *infra* delle sigle di *t*.

4. I raffronti sono condotti su testo ed apparato di *t*.

b) In particolare, V concorda singolarmente con ciascuno dei suddetti codici in errori ed omissioni:

1) con A: p. 245,10 *ἐκ t*: *ἐν* A V; p. 257, 4 *τὸ t*: omis. A V;

2) con C: p. 242,3 *ἀπήγγελται t*: *ἀπήγγελκε* C V; p. 244,20 *ἐστοιβασμένης t*: *ἐστιβασμένης* C V; p. 258,4 *ὄμμα t*: *ὄνομα* C V;

3) con β: p. 243,14 *ἐστιν t*: omis. β V; p. 248,9 *τι t*: omis. β V; p. 253,15 *θαϱσῆσαι t*: *θαϱϱῆσαι* β (corr. β²) V; p. 255,8 *ἐκεῖνοι t*: *ἐκεῖνος* βV.

c) Si dimostra qui l'indipendenza di V da ciascuno dei codici sopra esaminati:

1) da A: p. 234,6 *ὁ t*: om. A exhib. V; p. 247,5 *τῆς γλώττης t*: om. A exhib. V; p. 260,12 *ἐπιτϱέψει t* V: *ἐπιτϱέψειε* A;

2) da C: p. 236,7 *τοῦ t*: om. C exhib. V; p. 246,9 *γέγονεν t* V: *γίνεται* C; p. 256,12 *δὲ t* V: *γὰϱ* C;

3) da β: p. 235,13 *ἄϱτι t*: om. β exhib. V; p. 242,11 *οὐδ' ἂν t* V: *οὐδὲν* β (corr. β²); p. 254,14 *λόγος t* V: *ἄλογος* β (corr. β²).

Dall'esemplificazione apportata riesce chiaro lo stato di rielaborazione di V nella tradizione del *Dione*: lo scriba ha eseguito un lavoro «critico» nella tradizione. Il che è anche dimostrato dalla isolata concordanza di V in un caso con ς:

p. 266,19 *ὅς γε t*: *ὥστε* s V, e dalla presenza in V di lezioni testimoniate poi da ς:

p. 260,4 *μᾶλλον t*: *οὐ μᾶλλον* V ς (cfr. *t ad l.*); p. 262,7 *ὑποπλησθέντες t*: *ὑπεϱπλησθέντες* V ς; p. 262,21 *τοὐβολοῦ t*: *τοῦ ὀβολοῦ* V ς (è evidente che trattasi, nei casi elencati, di facilizzazione di *lectiones difficiliores*).

La nostra convinzione che V sia rappresentante, già nel secolo XIII, di uno sforzo critico editoriale, è testimoniato infine da un luogo che ci preme segnalare:

p. 258,16 *ὧν t* codd.: *οὗ* V. Il Krabinger avvertiva la difficoltà sintattica del luogo nel suo insieme (cfr. *t ad l.*): p. 258,16 - 17: *καὶ ὧν χωϱὶς . . . τοῦτο τέως παϱεσκευάκαμεν*, ritenendo doversi leggere o *οὗ χωϱὶς* o *ταῦτα* per *τοῦτο*. Lo scriba di V ha anch'egli avvertito la difficoltà del luogo [1] e ha proceduto senz'altro alla correzione di *ὧν* in *οὗ*.

In conclusione, appare chiaro come V rappresenti nel XIII secolo il frutto di un lavorio filologico sul testo sinesiano. Il che, se da una parte conferma il *Fortleben* bizantino dell'autore, dall'altra, nella sua

---

1. Giustamente il Terzaghi manteneva la lezione dei codici, che resulta *difficilior*.

condizione rielaborata, che non è nuova nella tradizione degli *opuscoli* sinesiani [1], dimostra ancóra la difficoltà a pervenire, nell'àmbito della tradizione stessa, a conclusioni stemmatiche. Il suo contributo, notevole peraltro per la storia del testo, non riveste determinante importanza tecnica per la *constitutio* del testo stesso [2].

Macerata UGO CRISCUOLO

1. Cfr. *t*, *introd.*, *præsertim* pp. LII - LIII; LVIII - LIX; LXVIII.

2. Da alcuni riscontri da me effettuati, la situazione dimostrata per il *Dione* appare non diversa da quella degli altri opuscoli. Es.: Aeg., p. 65, 17 *αὗται ψυχῶν εὐγένειαι καὶ δυσγένειαι t* : *αὕτη ψυχῶν εὐγένεια καὶ δυσγένεια* A o V;. *de dono*, p. 132, 10 *προῆκτο t* : *προῖκτο* β : (corr. β²) V (*προίκτο* A) ; *de dono*, p. 132, 19 *φιλοσοφίας t* : *σοφίας* s V; *de insomn.*, p. 188, 19 *κενεμβατοῦντας t* : *κενεμβατοῦντες* V ς; *de insomn.*, p. 189, 1 *ἔθεσαν t* : omis. A C β s V.

MONOGRAMMES BYZANTINS POUR UN HOMMAGE

(À M. le prof. N. Tomadakis)

Ein Siegelring ist schwer zu zeichnen
Den höchsten Sinn im engsten Raum
(Gœthe)

Le monogramme fut, au début de la période byzantine (VIe - VIIe s.) en sigillographie le moyen privilégié de la signature personnelle. Les grandes collections de sceaux, spécialement celle de Carthage, en comptent un nombre impressionnant. La mode cependant s'en perdit vite et l'on ne rencontre durant les Xe - XIIe s. que de timides recours à ce moyen d'expression, tandis que l'emploi s'en étend à la décoration d'objets les plus divers, surtout en joaillerie, dans les éditions de luxe et paradoxalement sur les bulles en or des derniers empereurs.

Il n'est pas question d'en dresser ici l'état. On voudrait seulement montrer par quelques exemples combien est mal fondé le préjugé de certains pour qui l'interprétation de «ces amalgames de lettres entrelacées» est non seulement impossible mais sans intérêt. Le professeur N. Tomadakis ne me démentira pas, lui dont l'analyse, allant, en 30 volumes et plus de 500 articles, des pesantes Archives de l'État jusqu'à l'œuvre ailée de Solomos, a fait une fois encore la preuve que la confrontation d'infimes détails est génératrice de vues générales et de vraie science. Puisse-t-il agréer ce trop léger mais sincère hommage.

1. La magistrissa Maria et l'évangéliaire du trésor de Saint-Marc à Venise.

Parmi les nombreux objets byzantins conservés dans le trésor de Saint-Marc à Venise il en est un qui, sans en être le plus précieux, n'en paraît pas moins des plus intéressants, si vraiment il se trouvait être, comme on le veut, à l'origine d'une nouvelle formule de décoration des couvertures de livre. Pour cette seule raison il importait de rechercher l'origine de ce témoin privilégié, préoccupation d'autant plus pressante que l'ouvrage est pour ainsi dire signé.

La reliure qui enserre et protège aujourd'hui un évangéliaire de l'ancienne chapelle des doges, reliure en bois recouvert d'une plaque

d'argent doré, porte en effet sur le plat postérieur, aux extrémités des quatre branches d'une croix, un motif circulaire encadrant chacun un monogramme, le tout disposé comme suit:

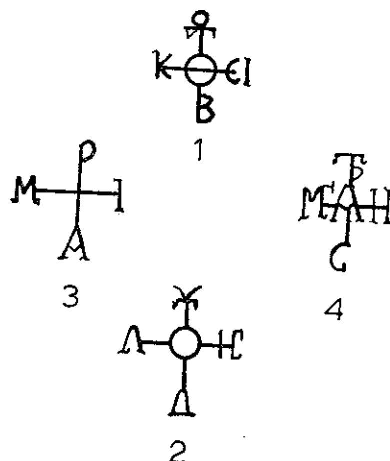

Fig. 1.

Les savants qui se sont penchés sur ces écritures chiffrées ne leur ont pas arraché tout leur secret. En effet trois de ces monogrammes ont pu être facilement lus, leur facture appartenant au formulaire le plus courant. En revanche, le quatrième a résisté à tout essai de déchiffrement, les solutions proposées s'étant avérées inacceptables. Prudente, la toute récente édition du trésor de Saint-Marc s'est contentée de déclarer: *Molto probilbamente nel quarto monogramma... è da vedere il cognome del dedicante* [1]. En réalité ce n'est pas cela non plus.

Des trois premiers monogrammes le premier condense la formule habituelle d'invocation à la Vierge représentée de face, en pied au centre même de la croix; le second interprète le tétrasyllabe *τῷ σῷ δούλῳ* que l'on retrouve dans les cantons de très nombreux monogrammes cruciformes sur les sceaux du haut moyen âge [2]; le troisième par sa simplicité même parle aux yeux: *Μαρία*. Reste le quatrième dont tous

1. 1. A. Grabar, Opere bizantine. Extrait de «Il Tesoro e il Museo di San Marco». Firenze 1971, p. 48.

2. V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, V 1, Paris 1965, p. 214 n. 302. Il est toutefois rare qu'il se présente comme ici sous forme de monogramme. Sur un millier et plus de sceaux je n'ai en effet rencontré que deux cas similaires. Cf. V. Laurent, op.cit., Album, pl. 40 n. 302 et pl. 54 n. 396.

les éléments sont intacts, condition essentielle d'une solution valable.

Contrairement à ce que d'aucuns croient, la répartition des lettres d'un monogramme n'obéit à aucune règle [1] absolument fixe et constante. Le plus grand désordre peut résulter de l'agencement arbitraire des signes à graver. La norme occidentale selon laquelle «l'initiale occupe toujours l'extrémité de la branche supérieure ou de la branche dextre (celle qui est à gauche du spectateur) et jamais celle des branches senestre ou inférieure» [2] fit long feu à Byzance où la seule préoccupation de l'artisan semble avoir été d'ordre esthétique. De là sur les sceaux surtout cette recherche d'une stricte symétrie qui facilite tant la lecture de textes parfois étendus et trop souvent mutilés.

Ceci posé, revenons à nos trois monogrammes. Ce qu'ils nous disent est clair: *Θεοτόκε βο(ή)θει τῇ σῇ δούλῃ*. Il s'ensuit, puisque la signataire est une femme que la terminaison du mot à déchiffrer devra avoir une forme féminine. On a d'abord voulu y voir un nom de métier et l'on a avancé l'invraisemblable *CITOMETPIA*, titre d'une fonction préposée à peser et à mesurer le grain [3], fonction trop modeste en regard d'un objet de ce luxe. Pasini [4] proposait aussi *MECHTPIA* (mediatrice), ce qui, applicable à la Vierge [5] qui n'est pas ici en cause, l'est beaucoup moins à la femme d'un fonctionnaire dont le titre aurait été *μεσίτης*, inconnu comme tel au haut moyen âge et ne devant jamais être dans la suite que l'équivalent littéraire du *μεσάζων* des derniers siècles de l'empire.

Ces savants cherchaient néanmoins dans la bonne direction, car

1. Plusieurs règles ont été énoncées par divers auteurs qui, bien qu'ils n'eussent à leur disposition qu'un nombre réduit de sceaux, constataient néanmoins un chiffre grandissant d'exceptions. Voir surtout V. Gardthausen, Das alte Monogramm. Leipzig 1924, p. 121 - 122. et H. Grob, Blätter für Münzkunde, II, 1836, p. 88 (l'ordonnance des lettres suivrait celle du signe de croix byzantin). Après avoir manipulé des centaines de monogrammes, j'ai constaté que toutes les formes possibles ont été pratiquées, les unes avec une plus grande fréquence sans que cela constitue une règle.

2. Citée et contestée à juste titre par Gardthausen, op.cit., p. 112.

3. Titre encore en usage à la période protobyzantine, mais qui, comme tel, ne paraît plus au IXe s. Un des rares exemples connus chez Origène, Comment. in Joannem, éd. PG, XIV, col. 733 D (appliqué au Seigneur); voir aussi E. A. Sophocles, Greek Lexicon, Boston 1870, p. 990 s.v.

4. A. Pasini, Il Tesoro di San Marco in Venezia. Venise 1885 - 1886, pp. 115 - 116.

5. Les emplois liturgiques semblent néanmoins avoir été restreints. Cf. S. Eustratiadès, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ. Paris 1930, p. 45.

c'est bien un titre que cache ce quatrième monogramme. La lecture qu'ils en ont proposée s'est trouvée faussée parce qu'ils en ont mal interprété un des éléments gravés. En effet la lettre qui flanque le *M* est non un *E*, mais un *Γ*, le trait médian qui le lie à l'alpha central et lui donne l'aspect d'un epsilon ne lui appartenant pas. D'autre part le bas de sa haste verticale ne porte qu'un léger hapex, dont sont dotées, par fantaisie, à leurs extrémités les autres lettres. Cette correction faite, une seule combinaison devant tenir compte de tous les éléments gravés est possible. Sans doute aucun, il faut lire *μαγιστρίσσῃ*, la barre verticale comptant ici, comme en de très nombreux autres cas, pour un iota. La texte entier de ces monogrammes doit donc être ainsi restitué:

Θεοτόκε βοήθει τῇ σῇ δούλῃ Μαρίᾳ τῇ μαγιστρίσσῃ.

Mais qui put être cette magistrissa Maria, donc femme d'un magistros, comme nous en informe maints autres textes parallèles?

On ne trouve pas moins d'une dizaine de Maria magistrissai mentionnées [1] dans les sources littéraires ou monumentales du IXe au XIIe s. exclu. Deux sceaux portent même à la lettre la légende que nous avons ici [2]. D'autres, datables du XIe s., ajoutent au prénom le nom du mari: Ariétissa [3], Doukaina [4] et Bryennissa [5]. Toutes ces dames, d'une époque plus récente, doivent être étrangères à notre problème. En revanche deux autres homonymes semblent lui toucher de très près: la sœur de Bardas Scléros et femme de Jean Tzimiscès, le futur empereur, créé magistros en 963 [6]; la femme du magistros [7] Arsaber et sœur de l'impératrice Théodora (écartée du pouvoir en 856).

Si la reliure porteuse de nos monogrammes est quant à sa décoration de la seconde moitié du IXe s., comme le souligne avec quelque insistance le dernier éditeur, c'est évidemment à l'épouse d'Arsaber qu'il nous faut l'attribuer de préférence. À l'époque en effet le ti-

1. Un exemple ancien au tournant des IXe/Xe s., celui de la mère du patrice Taraise dans la Vie de saint Euphrosyne la jeune († 921/23); cf. *AASS. Nov.*, III, p. 884 E. Sur le titre même de magistrissa et le rang on ne peut plus honorable qu'il conférait à la cour voir le *De Cerimon.*, éd. Bonn. pp. 67^{15}, 596^{1}, 618^{12}.
2. Coll. Fogg Art Museum nn. 1014bis et 2293.
3. American Numismatic Society, Coll. Mabbott, n. 43.
4. Dumbarton Oaks, Coll. Shaw, n. 258 (selon mon catalogue).
5. Fogg Art Museum, n. 204; cf. A. Mordtmann, Sur les sceaux et plombs byzantins, Constantinople 1873, pp. 10 - 11.
6. Léon diacre, éd. Bonn, pp. 44^{9}, 49^{6}.
7. Cédrénus, éd. Bonn, II, p. 161^{12}.

tre de magistros éclipsait tous les autres et n'était l'apanage que d'une poignée d'hommes puissants, au nombre desquels Cédrénus nomme précisément Arsaber. D'autre part, au milieu du Xe s. un hagiographe qualifiera encore cette dignité de *μέγιστον κατὰ τὸν κόσμον ἀξίωμα* [1]. Réservée auparavant à un, puis à deux hommes d'État, elle commençait alors seulement à devenir honorifique [2]. Il nous faut dire d'autre part que le couple, qui prit fait et cause pour Michel III, ne subit pas le sort de leur parente, l'impératrice. Maria aurait même contribué à la déchéance de sa sœur en trempant dans l'assassinat de son ministre Théoctiste [3]. Son mari en aurait-il tiré avantage en recevant du nouveau monarque, son neveu par alliance, l'une des plus hautes distinctions qu'il y eut alors après celle de césar? On peut le penser, car Théophile, son beau-frère, qui l'avait fait patrice [4] pouvait difficilement lui octroyer une dignité qui n'existait pas encore comme telle. S'il le créa magistros, ce n'eût pu être qu'à titre effectif, ce qui en eut fait l'un des deux conseillers de l'empereur.

Quoi qu'il en soit, si la reliure en question est bien datée, tout permet de croire qu'elle porte le nom de l'épouse d'Arsaber, Maria, la tante de Michel III (842 - 867).

2. L'anneau de mariage d'Anna Paléologina.

Il s'agit ici encore d'un précieux objet (en or) signé d'un nom illustre dans un monogramme dont la sobriété a dérouté le flair de l'éditeur porté par certains caractères décadents à le vieillir de trois bons siècles: *The type is definitively late, probably fourteenth Century* [5]. La mention sur le métal de la dignité de protonobélissime rendait cependant à elle seule cette estimation invraisemblable. Apparue [6] dans la

1. H. Delehaye, Les saints stylites. Bruxelles 1923, p. 217^{7-8}.
2. N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, p. 293.
3. Génésios, éd. Bonn, p. 87; cf. J.-B. Bury, History of the Eastern Roman Empire (802 - 867), London 1912, p. 157, avec la note 4.
4. Téoph. Cont., éd. Bonn. p. 156. Sur le personnage consulter la notice de R. Guilland, Les patrices sous le règne de Théophile (829 - 842) et de Michel III (842 - 867), dans Revue des Études Sud-Est européenues, VIII, pp. 594 - 595.
5. Marvin C. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Mediæval Antiquities in the DO Collection, II, Washington 1965, pp. 90 - 91 (pl. LXIV, n. 129).
6. Voir essentiellement F. Dölger, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, pp. 26 - 33.

deuxième partie du XIe s., le titre disparut dès 1204 du fait de l'occupation latine et ne resurgit aux XIIIe et XIVe s.[1] que comme un titre de charge, signification qu'il ne saurait avoir ici. En effet ce ne fut alors selon les rares mentions connues qu'un titre d'administrateur subalterne. Or deux considérations incitent à le tenir dans notre cas comme porté à l'époque de sa plus grande vogue, au temps des Comnènes.

Il y a d'abord, quoique secondairement, l'or massif dont est composé le précieux bijou, luxe qu'un modeste fonctionnaire du *Quattrocento* ne pouvait s'offrir au moment où l'État lui-même pratiquait le monométallisme argent. En second lieu-et ceci me semble décisif-l'accouplement sur l'objet des deux titres protonobélissime et sébaste indique clairement qu'il s'agit là d'une dignité, non d'une fonction, l'une et l'autre constituant les deux échelons les plus élevés de la hiérarchie nobiliaire à Byzance entre 1080 et 1204. Il paraît donc impossible que l'objet ait été gravé postérieurement à la prise de Constantinople par les Latins (1204).

Cette présence simultanée des deux susdites dignités sur la même bague suggère une double observation. En premier lieu, l'une étant immédiatement inférieure à l'autre, la gravure de l'objet dut avoir lieu au moment même où le personnage désigné venait d'être promu. Il lui plaisait de rappeler ce qu'il avait été et cessait d'être au moment où il parvenait au sommet de la hiérarchie. En second lieu, la matière de l'anneau et, plus encore, la qualité de sébaste le désignent comme une personnalité de premier plan, soit qu'il fut à quelque degré apparenté à l'empereur, soit qu'il eut rendu à l'État les plus grands services. La solution du monogramme qu'entourent les deux titres en question incrits à la circonférence va nous permettre de lui donner un nom.

On serait porter à croire — et l'éditeur s'y est arrêté — que le porteur du bijou fut un homme. Il n'en est rien. La signature chiffrée, d'un style condensé mais simple, est en effet au nom d'une grande dame du règne d'Alexis 1er. En voici le dessin.

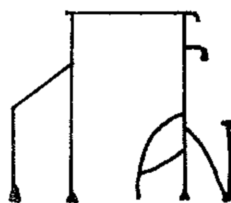

Fig. 2.
Je lis sans hésitation:
Αννα (ἡ) Παλαι(ο)λ(ο)γίνα

1. V. Laurent, Le protonobélissimat à l'époque des Paléologues, dans EO, XXXVIII, 1939, pp. 362 - 364; F. Dölger, Byz. Diplom., pp. 32 - 33 nn. 143, 144.

Certes ce patronyme fait immédiatement penser aux Paléologues des derniers siècles de l'empire. En réalité et paradoxalement le bel objet nous reporte aux origines même de cette grande Maison, au couple auquel remontent la plupart de ses membres successifs, à Georges Paléologue l'Ancien et à son épouse Anna Doukaina, fille d'Andronic Doukas[1].

Il paraîtra anormal sans doute que sur une bague certainement portée la propriétaire ait fait gravé au masculin des titres qu'elle partageait avec son mari. Les nombreux cas où une femme use de ce droit ne comporte en effet aucune exception. L'explication de cette anomalie apparente me paraît très simple. L'anneau en question est un anneau de mariage offert soit par le fiancé au moment de leurs noces soit par le mari lorsqu'il reçut avec le titre de sébaste le plus grand honneur de sa carrière. Il se peut que ces deux événements — le mariage et la promotion — aient eu lieu vers le même temps.

En effet, si Anna naquit, comme on le croit[2], vers 1068, il est difficile que l'union des deux époux ait pu être conclue avant l'accession au trône d'Alexis Comnène (1081). Elle aurait eu alors le minimum d'âge — 12 ans — requis canoniquement pour se marier. Certes on convolait très tôt en justes noces dans les familles princières, mais il est peu pensable que l'Église l'ait toléré avant l'âge légal. Georges Paléologue et Anna s'unirent donc au plus tôt après la prise du pouvoir par les Comnènes. Or comme il en avait été l'un des instruments les plus efficaces[3] il est normal que le nouveau monarque, de surcroît son parent[4], ait reconnu aussitôt ses services en le nommant sébaste. Ce titre ne semble en effet pas lui avoir été conféré par Nicéphore III Botaniate qui, malgré le dévouement que le jeune général témoignait à sa cause et ses succès sur les Turcs, lui faisait fermer les portes de son palais[5].

1. Notice récente sur Georges Paléologue l'Ancien par P. Gautier, dans Rev. Et. Byz., XXIX, 1971, pp. 233 - 235.

2. Notice sur cette dernière par D. I. Polemis, The Doukai, London, pp. 74 - 75.

3. C'est en effet lui qui, le 31 mars 1081, en corrompant le chef du contingent allemand gardien de la porte du Charisios, permit aux partisans d'Alexis d'entrer en ville sans coup férir. Cf. Anne Comnène, Alexiade, éd. Leib, I, pp. 93 - 94.

4. Exactement son beau-frère, sa femme étant la propre sœur de la nouvelle impératrice. Cf. Anne Comnène, Alexiade, éd. Leib, I, p. 80.

5. Cf. Bryennios, éd. Bonn, pp. 160 - 166.

En effet, en 1081, Georges avait déjà fait carrière militaire. En 1078, on le voit au côté de son père sur la frontière orientale [1]. Trois ans plus tard il commandait en sous-ordre un corps d'armée envoyé au secours de Nicée. C'est sans doute au cours de cette première période que lui furent conférées les dignités déjà élevées que lui reconnaît la sigillographie. C'est en effet à lui et non à son homonyme et petit-fils [2] qu'appartiennent les deux sceaux qui lui attribuent, le premier, la qualité de curopalate [3], le deuxième celle de protonobélissime [4], celle-là même qu'évoque l'inscription de notre bague.

On pourrait s'étonner qu'Anna ne se donne pas sur cet anneau son nom de jeune fille, Doukaina, mieux porté à l'époque que celui de son mari, d'autant que sur ses sceaux [5] et dans les sources elle n'en reçoit guère d'autre. Son neveu, Jean II Comnène, dans son typicon de 1136 ne la désigne [6] pas autrement, sans référence aucune à son nom d'épouse. Le procédé qui portait les descendants de grande famille à choisir entre les noms du père et de la mère le plus connu ou momentanément le plus célèbre était courant. Dans le cas présent il ne pouvait pas en être ainsi. En offrant sa bague à sa fiancée ou à sa femme, le promis ou le mari qui prenait soin d'étaler sur l'objet ses titres nobiliaires ne pouvait pas ne pas se nommer et peut-être aura-t-il choisi d'user à cet effet par discrétion du monogramme.

Quoi qu'il en soit, la bague ici étudiée appartint à Anna Paléologina, femme de Georges Paléologue l'Ancien et sœur de l'impératrice Irène, l'épouse d'Alexis 1er. Tous deux moururent à une date indéterminée entre 1118 et 1136 [1]. Je suppose que le précieux objet fut fabriqué et offert vers 1081 ou peu après lors de la promotion du jeune général à la dignité de sébaste et à l'occasion de son mariage avec Anna Doukaina.

1. Où il faisait sans doute ses premières armes. Nicéphore Paléologue était en effet à l'époque gouverneur de la Mésopotamie. Cf. Bryennios, éd. Bonn, pp. 83 et 118.

2. Sur ce dernier consulter Od. Lampsidis, Beitrag zur Biographie des Georgios Paläologos des Megas Hetäriarches, dans Byzantion XL, 1970, pp. 393 - 407. On notera à propos de la note 1 de la page 395 que Mégistos, loin d'être une faute de scribe pour Gémistos, est un patronyme suffisamment attesté d'autre part; c'est ainsi le nom du métropolite de Philippopolis Basile (cf. Th. Balsamon, Die Epigramme, éd. K. Horna, Wien 1903, p. 45), d'un médecin de Manuel 1er (cf. J. Tzetzès, Lettre 74, éd. Leone, pp. 108 - 109), etc.

3. Dumbarton Oaks Coll., n. 59. 116, n. 2615.

4. Fogg Art Museum Coll., nn. 1355, 1508.

5. J'hésiterais, comme tend à le faire Polemis, op.cit., p. 74, à assigner indistinctement à notre princesse tous les sceaux sur lesquels le nom n'est pas accompagné du titre de sébaste.

6. Ed. PG, CXXVII, col. 1096 C.

3. Les monogrammes sur les sceaux en or des derniers Paléologues.

Les sceaux en or des derniers empereurs de Byzance présentent une particularité surprenante. Ils portent en effet au revers, accostant l'effigie du Christ, sous le sigle *IC*, généralement à gauche du champ, parfois de part et d'autre de l'effigie, tantôt une seule lettre qui doit être l'initiale d'un nom, tantôt deux lettres superposées, tantôt un ensemble de lettres entrelacées en forme de vrais monogrammes. Chaque cas constitue une véritable énigme dont la solution pourrait seule laisser entrevoir la raison de la présence inattendue de pareilles marques dont l'apposition sur ces pièces ne fut ni constant ni obligatoire.

L'ensemble des sceaux ainsi marqués se classent donc en trois catégories:

1. La marque se réduit à une seule lettre
2. La marque se compose de deux lettres superposées. Types $\overline{\Phi}$ et $\overset{\Phi}{\mathrm{M}}$
3. La marque comporte un nombre variable de lettres dont l'agencement constitue un vrai monogramme (ci-contre les nn. 9, 10).

L'évolution suit le cours du temps, la marque s'allongeant avec les années. Deux questions se posent à son propos. Quelle en fut la signification et le rôle; à quelle autorité en incombait l'apposition et le contrôle?

Pour être à même d'y répondre plus sûrement, il est nécessaire de rechercher d'abord quelle personnalité se cache sous l'une ou l'autre de ces signatures d'un genre particulier.

Le premier savant qui ait attiré l'attention sur ces éléments apparemment adventices fut F. Dworschak [2] qui, sur les chrysobulles des deux derniers empereurs, Jean VIII et Constantin XI (1425 - 1453), releva ce sigle $\overline{\Phi}$ (ci-contre le n. 8) nettement gravé [3]. L'auteur pensa

1. Georges est en effet absent de l'obituaire du typicon d'Irène de 1118, tandis que tous deux sont donnés comme défunts dans celui de Jean II Comnène (1136); cf. Rev. Et. Byz., XXVII, 1969, p. 254 et XXIX, 1971, p. 235.

2. F. Dworschak, Byzantinische Goldbullen, dans Byz. Zeitschr., XXXVI, 1936, pp. 36 - 45.

3. Voir ci-après p. 337 n. 3.

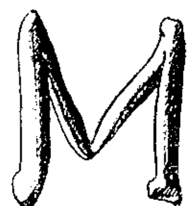
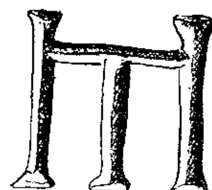
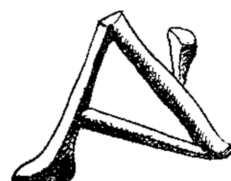

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

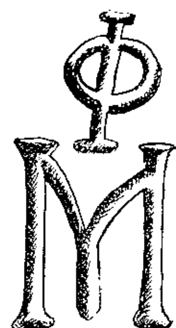
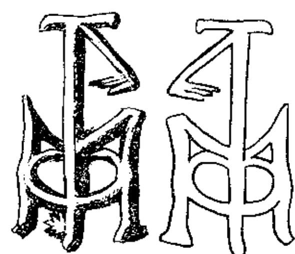
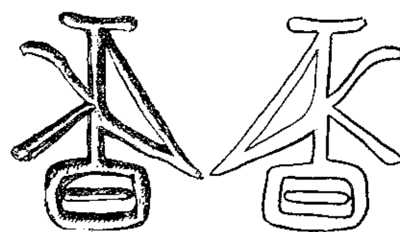

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

aussitôt à Georges Phrantzès et lut: *Γεώργιος Φραντζῆς*, en se basant particulièrement sur un monogramme similaire trouvé dans un manuscrit [1] contenant l'œuvre de l'historien. Sur le moment sa solution plut et fut admise [2], puis fut abandonnée [3] quant il fut établi [4] que le vrai nom de l'écrivain était non Phrantzès, mais Sphrantzès. A quoi l'on peut ajouter aujourd'hui une preuve encore plus déterminante, c'est que ce signe était déjà en usage, comme il sera indiqué tout à l'heure, dès 1400 au moment où le futur ministre de Constantin XI n'était pas né [5].

Avant de tenter une explication de ce sigle, il me paraît plus méthodique de chercher à résoudre les monogrammes qui en principe doivent renfermer tous les éléments constitutifs (consonnes) d'un nom propre, les combinaisons possibles étant de ce fait réduites le plus souvent au minimum dans le cadre d'une prosopographie et d'une toponymie foisonnante, comme ce fut le cas à Byzance [6].

Prenons à cet effet la figure 9 ci-contre. Elle comporte quatre éléments majeurs Φ, M, T et A, ce dernier faisant éventuellement fonction de lambda. Or la seule combinaison possible donne *Φιλ(ο)μμάτ(ης)*, patronyme assez répandu aux XIVe - XVe s., mais surtout porté par un noble archonte, Démétrius Ange Kleidas, qui était secrétaire de Manuel II quand fut émis en 1414 [7] le chrysobulle que le sceau porteur

1. J.-B. Papadopoulos, Le manuscrit de Phranzès du «Bibliofilo» de Bologne, dans Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino, LXVIII, 1933/34 p. 7 du tiré-à-part. G. Schlumberger, Mélanges d'Archéologie byzantine, Paris 1895, p. 64 avait reconnu le monogramme sans pouvoir le résoudre.

2. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. München 1948, p. 318.

3. F. Dölger et J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre. I, Die Kaiserurkunden. München 1968, p. 44.

4. V. Laurent, Σφραντζῆς et non Φραντζῆς, dans Byz. Zeitschr., XLIV, 1951 p. 373 - 378 et V. Laurent, Sphrantzès. A nouveau, dans Rev. Et. Byz., IX, 1951, pp. 170 - 179.

5. Il ne vint en effet au monde d'après sa propre indication que le 30 août 1401; cf. V. Grecu, Georgios Sphrantzes, Memorii (1401 - 1477), Bucarest 1966, p. 2.

6. Le pessimisme professé par G. Schlumberger, Sigillographie, p. 67 et accusé par V. Gardthausen, op.cit., pp. 116 - 117 touchant la possibilité de résoudre les monogrammes surtout fréquents à la haute époque est fortement exagéré. La connaissance plus approfondie que l'on a aujourd'hui du passé byzantin et plus spécialement de ses institutions réduit sensiblement la difficulté.

7. F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. Teil V: Regesten von 1341 - 1453, n. 3340; F. Dölger, Aus den Schatzkammern, p. 327 n. 3 (photo, pl. 119 n. 3).

du monogramme authentiquait. Il resta dans la même qualité au service de Jean VIII Paléologue (1423/25 - 1448) et fut membre du conseil impérial. Aux délégués du concile de Bâle qui s'étonnaient [1] de sa présence en certaines négociations où il leur était interdit à eux d'avoir un secrétaire, les Grecs objectaient l'estime exceptionnelle que le souverain lui témoignait. Il n'est pas dès lors téméraire de voir en lui l'homme de confiance préposé à l'établissement et au contrôle comme au scellement des Actes les plus solennels de la chancellerie impériale, en somme l'équivalent du logothète des chrysobulles de la haute époque. Je crois de plus que c'est le même patronyme qui revient [2] dans une formule abrégée et réduite à ses deux éléments essentiels, Φ et M superposés: *Φ(ιλο)μμ(άτης)*. L'acte qu'il scelle, justement attribué par F. Dolger [3] à Jean VIII passa nécessairement par les mains de ce fonctionnaire toujours en poste, comme il est dit, après la mort de Manuel II.

La figure 10 (ci-contre) nous éloigne de la chancellerie constantinopolitaine. Le sceau qui en porte la marque est en effet à l'effigie de Jean VII Paléologue alors résidant (en 1407) à Thessalonique où il ne devait pas tarder à mourir. L'agent dont le chiffre est gravé sur la bulle en question devait être aux côtés de cet empereur et remplir auprès de lui le même rôle que Philommatès dans la capitale. L'analyse de son monogramme donne comme éléments constitutifs certains ΘΤΚ, et Α faisant à nouveau fonction de lambda. Or, compte tenu des patronymes quelque peu répandus à l'époque, je n'en vois pas qui convienne mieux dans le cas que: *Καλόθ(ε)το(ς)*. Serait-ce dès lors ce Michel Kalothétos qui, en 1405, remplissait près la métropole de Thessalonique la charge de skévophylax [4]? Dans cette chancellerie provinciale, quelque peu improvisée, un ecclésiastique qualifié pouvait aisément cumuler plusieurs offices et servir à la fois malgré les canons l'Église locale et le prince.

1. V. Laurent, Les «Mémoires» du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos. Paris 1971, p. 154^{10-14}; voir aussi p. 699 s.v. Philommatès.

2. F. Dölger, loc. cit., p. 325 n. 5 et Album, pl. 119 n. 5.

3. F. Dölger, Aus den Schatzkammern, p. 328 n. 5. La seule solution concurrente pourrait être M(anuel) Ph(akrasès), mais l'on ne rencontre aucun archonte de ces nom et prénom dans l'entourage immédiat de Jean VIII Paléologue, voire même à son époque, où la famille fut particulièrement active. Notice de celle-ci par D. M. Nicol, The Byzantine Family of Kantacouzenos (Cantacuzenus) c.a. 1100 - 1460. Washington 1968 pp. 236 - 237.

4. Ἑλληνικά, II, 1928, p. 381 n. 16.

Mais revenons au sigle Φ, maintenant que nous savons que ce genre de signatures désigne un membre influent sinon le chef du secrétariat de l'empereur. Les sceaux sur lesquels se rencontre cette marque doivent être frappés au chiffre d'une personnalité de l'entourage immédiat du souverain. Néanmoins la réponse ici n'est pas simple.

Tout d'abord il nous faut insister sur l'existence réelle de cette marque. Il est possible, comme l'a remarqué Ph. Grierson [1] que sur un sceau ou l'autre ce que l'on voit sur le métal ne soit qu'un amalgame du simple Φ surchargeant les restes d'un M plus ancien (cas de remploi d'une même bulle [2]). La lettre Φ se rencontre en effet seule sur ce genre de sceaux [3]. Mais le sigle Φ se trouve aussi ailleurs en surcharge sur le même M sans qu'il puisse y avoir de doute, les restes apparents de la lettre sous-jacente n'en modifient nullement l'aspect et ceci est particulièrement vrai de l'exemplaire de 1433 auquel Grierson se réfère. La reproduction, on ne peut plus nette, dont je dispose ne me laisse à cet égard aucun doute. Mais il y a un argument plus décisif qui pose un problème assez ardu.

Un fait semble ressortir de ce qui vient d'être dit. La chancellerie en faisant éliminer, en les surchargeant, les marques plus anciennes paraît manifester par là le souci de tenir à jour la marque sur les sceaux en or de l'agent responsable. Il n'en est que plus surprenant de voir cette dernière maintenue en usage durant un demi-siècle. Les pièces les plus anciennes qui la portent sont en effet dûment datées. Elles sont quatre, émises respectivement le 30 août 1400, le 5 juillet 1401, les 20 juin et 23 novembre [4] 1402. Elles présentent de surcroit cette parti-

1. Ph. Grierson, Byzantine Gold Bullæ, dans Dumbarton Oaks Papers, XX, 1966, pp. 239 - 253.

2. Sur plusieurs de ces sceaux le phénomène est perceptible: les restes mal estompés du M servent d'encadrement au Φ, mais, même dans ce cas de surcharge, le Γ apparaît nettement là où il est gravé. De toute façon, pour les quatre plus anciens exemplaires, la question ne se pose pas.

3. En particulier sur un exemplaire qui fut en possession du regretté T. Bertelè. Cette pièce présente une double particularité. Elle portait originairement deux marques, l'une à droite, l'autre à gauche de l'effigie. Les restes oblitérés de cette dernière sont méconnaissables, tandis que le Φ qui surcharge la première prend cette forme très nette Φ.

4. La première et la troisième sont éditées par C. Marinesco, Du nouveau sur les relations de Manuel II Paléologue (1391 - 1425) avec l'Espagne, dans Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi bizantini, I, Roma 1953, pl. XVI, fig. 2 et 4. Les deuxième et quatrième ont paru par les soins de G. T. Dennis, Two unknown Documents of Manuel II Palæologus, dans Travaux et Mémoires III, Paris 1968, pl. III, après la page 404.

cularité d'avoir été émises en Occident [1], donc à l'abri de possibles manipulations. Elles procurent d'autre part, dans une incontestable netteté, un appréciable élément de solution, l'esprit rude, nettement détaché (voir la fig. 8 à comparer avec la fig. 6) affectant l'omicron compris dans le Φ bivalent comme l'alpha. Il en résulte qu'ici le fonctionnaire responsable eut l'intention d'apposer les initiales de son prénom et de son nom, les deux lettres gravées n'étant donc plus, comme dans les cas précédents, parties composantes du patronyme. Or il est déjà très problématique que le même sigle désigne la même personne sur la bulle d'or qui authentique le chrysobulle accréditant en novembre 1433 les apocrisiaires byzantins auprès du concile de Bâle [2]. Comment accepter dès lors que, réapparu sur le sceau de Constantin XI Dragasès scellant un acte de juin 1451 [3], il ait même signification?

Une solution très simple consisterait à admettre que le sigle attesté depuis 1400 fut gardé jusqu'à la fin de l'empire sans considération de la personne de l'agent en charge. Il n'y eut en effet, pendant un demi-siècle, qu'une légère modification, le Φ nu, sans autre ajout, apposé surtout [4] sur les documents impériaux issus du concile de Florence [5]. D'autre part l'imagerie illustrant le revers des bulles en or impériales étant restée le même durant cette longue période l'emploi des mêmes coins pouvait se perpétuer sans dommage. La comparaison des empreintes a même fait penser qu'il en a été ainsi. Mais sans doute n'était-il pas toujours nécessaire d'y avoir recours. En effet on n'a pas fait attention à ce fait: les sceaux en or des derniers empereurs sont composées de deux parties détachables emboîtées l'une dans l'autre. L'une d'elles portant l'effigie et le nom de l'empereur devait évidemment sortir de l'usage avec la fin du règne, l'autre, porteuse d'une image sainte, pouvait être aisément récupérée et remployée sans retouche. C'est sans doute ce qui s'est passé. Cette hypothèse expliquerait qu'à Florence la chancellerie ait adopté une signature légèrement différente, faute de

1. En Espagne (Pampelune, Palma de Majorque et Escurial). L'original du quatrième document naguère conservé à Florence a disparu.

2. F. Dölger, Regesten, n. 3439.

3. Ibid., n. 3537; cf. Dworschak, op.cit., p. 40 et pl. II n. 4.

4. Je dis *surtout* par précaution, car il y eut d'autres documents non conciliaires établis par la chancellerie impériale à Florence même durant son long séjour dans la capitale toscane.

5. Un bel exemplaire parfaitement conservé dans P. Sella, Le bolle d'oro dell'Archivio vaticano. Città del Vaticano 1934, p. IX n. 23.

pièces de rechange. Il y fut préparé un nombre élevé [1] de bulles d'or financées par la Chambre Apostolique et l'opération nécessita de nouveaux coins où le chiffre courant réapparut simplifié (Φ au lieu de ΦΓ ligaturés).

La raréfaction de l'or est-elle la seule cause du maintien d'un même sigle durant une aussi longue période de temps? Elle suffit certes à l'expliquer, mais je me demande s'il n'y eut pas une autre raison. Un fait en effet m'a frappé durant cette recherche, c'est qu'à l'époque où furent émis les chrysobulles en question il existait dans l'entourage immédiat de l'empereur des personnes de tout premier rang susceptibles d'avoir soit dirigé sa chancellerie soit contrôlé le bureau des Actes impériaux. Le fait est surtout frappant pour l'acte de 1433 où le sigle ΦΓ réapparaît. Or le seul archonte qui à l'époque portât ces initiales et tînt auprès de Jean VIII le même rôle que Philommatès se trouve être Georges Philanthropènos [2], le parent du patriarche Joseph II; il occupa même, durant le concile de Florence (1438 - 1440) le rang et la charge de premier mésazon, en somme de chancelier [3].

En 1451, nous trouvons une situation semblable. Constantin XI a pour ministre Georges *Sphrantzès*. Certes ce n'est pas ce nom qui vient ici en cause, mais celui de son père. En effet il faut se souvenir que le vrai nom de l'historien fut Phialitès [4]. Toute la question est de savoir s'il le répudia définitivement. De rares textes le lui donnent avec une constance impressionnante [5] et la parenté de ces textes avec le *Chronicon Minus* a été justement soulignée [6]. On sait d'autre part que

1. Le chiffre en est impressionnant. Cf. V. Laurent, Les «Mémoires»..., p. 512 n. 2 et 514 n. 1.

2. V. Laurent, Un agent efficace de l'Union des Églises à Florence, Georges Philanthropène, dans Rev. Et. Byz., XVII, 1959, pp. 190 - 195; V. Laurent, Les «Mémoires»..., pp. 698 - 699 s.v.

3. V. Laurent, Les «Mémoires»..., p. 214^{31}.

4. D. Zakythinos, Σφραντζῆς ὁ Φιαλίτης, dans EEBΣ, XXIII, 1953, pp. 656 - 662; voir aussi R.-J. Lœnertz, Byzantina et Franco-Græca. Rome 1970, pp. 42 - 44. Aux porteurs du nom enumérés par ces deux auteurs on ajoutera Théodore notaire impérial, scribe d'un acte de novembre 1310 (cf. Dölger, Regesten, n. 2325 et correspondant de Michel Gabras qui lui adresse ses lettres nn. 159 - 161). D'autre part un Phialitidès (sic) aurait transcrit une partie du cod. Paris. Græc. 1853; cf. Scriptorium, XXI, 1967, pp. 40 - 41.

5. Un groupe de chroniques brèves, au sujet desquelles voir Lœnertz, op.cit., p. 43 n. 2.

6. P. Schreiner, Studien zu den ΒΡΑΧΕΑ ΧΡΟΝΙΚΑ. München 1967, pp. 36 - 40.

Sphrantzès obtint peu après juin 1451 — date d'émission de l'acte qui scelle le sceau porteur du chiffre en discussion — la charge du grand logothète qui avait la haute main sur les prostagmata et les chrysobulles destinés aux souverains et dynastes étrangers [1].

Ce sont là sans doute simples coïncidences qui, en toute hypothèse, ont néanmoins pu faire que Georges Philanthropènos et Georges Phialitès se soient, s'ils ont vraiment géré le poste, reconnus dans le sigle qu'un devancier avait introduit dans la chancellerie. Leurs initiales étant communes, ils n'avaient aucune raison de modifier le chiffre usité. Et cela expliquerait que celui-ci soit resté en usage pendant une période aussi exceptionnelle (1400 - 1451). Simple hypothèse, assez fragile, qu'il importait néanmoins d'évoquer.

En revanche, il m'est impossible, dans l'état actuel de la documentation d'identifier celui qui, le premier, vers 1400 fit graver le sigle Φ sur les sceaux en or. Les Actes au bas desquels ils pendent furent expédiés de Paris. Manuel II, en partance pour l'Occident, avait mis dans ses bagages une bonne provision de saintes reliques et il en fit, en accompagnant chaque don d'un chrysobulle, une large distribution aux rois et reines, voire au pape. Le fonctionnaire responsable devait être du voyage. Malheureusement aucun texte ne nous a gardé les noms des seigneurs byzantins qui accompagnèrent leur maître. En revanche, le seul nom d'archonte commençant par Φ et qui fut porté dans l'entourage immédiat de ce dernier est *Φακρασῆς*. Il ne saurait certes être question de Georges Phakrasès, le partisan des Cantacuzènes, sans doute mort à cette époque [2], mais d'un homonyme plus récent, encore à découvrir [3].

Les marques les plus anciennes ne comptant qu'une seule lettre sont d'une interprétation incertaine. On peut néanmoins proposer pour A, attesté en 1342, le nom d'Apocauque (Alexis), pour M, signalé en 1351 Métochitès comme l'a proposé F. Dölger lui-même [4], fonctionnaire qui reparait sans doute sous le double sigle ΠΜ en 1365 [5], par quoi il soulignait les liens contractés [6] par sa famille avec celle des Paléologue.

---

1. J. Verpeaux, Ps.-Kodinos, Le Traité des Offices, Paris 1966, p. 171.
2. Notice par Nicol, op.cit., p. 235 n. 3.
3. Liste des Phakrasès connus de l'auteur, Ibid., pp. 234 - 237.
4. F. Dölger, Aus den Schatzkammern, p. 326. Il ne peut s'agir évidemment que de l'un des fils du grand logothète Théodore († 1332).
5. On lira en effet *Π(αλαιολόγος) Μ(ετοχίτης)*.
6. par la fille du grand logothète Théodore avec le neveu d'Andronic II Paléologue Jean qu'elle épousa peu après 1306. Cf. Av. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, Speyer 1938, pp. 23 - 24.

Mais ce ne sont là que probabilités que de futures découvertes confirmeront ou infirmeront. Il serait vain d'insister.

Il nous reste, pour finir, à rechercher la raison d'être de ces marques apparues sur les sceaux des derniers Paléologues. F. Dölger a proposé d'y voir une manière de signature [1]. Ayant constaté que l'habitude qu'avait le chancelier d'apposer la sienne (Intervenientenvermerk) sous celle de l'empereur au bas des chrysobulles avait cessé avec l'usurpation de Jean Cantacuzène, au moment précis où nos monogrammes apparaissent sur les sceaux en or, il en a conclu que ceux-ci ont vraisemblablement remplacé celle-là. C'est certainement pour l'heure l'explication la plus valable, à une nuance près toutefois. En effet le fonctionnaire habilité à apposer son chiffre sur les bulles en question ne fut pas toujours le collaborateur direct du souverain, à savoir le mésazon [2], mais bien, dans l'ensemble, le chef de son secrétariat ou celui de sa chancellerie. Il y eut avec le temps un transfert de compétence qui dut modifier la signification de l'acte qui ne fut plus un acte de gouvernement mais de simple gestion. On comprend dès lors que, la négligence aidant, l'usage de graver lettres ou monogrammes sur les sceaux impériaux de la dernière période n'ait été ni constant in obligatoire.

Paris V. LAURENT

---

1. F. Dölger, Aus den Schatzkammern, p. 318; Dölger - Karayannopulos, Byz. Urkundenlehre, p. 44.
2. J. Verpeaux, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ὁ μεσάζων, dans Byzantinoslavica, VI, 1955, pp. 270 - 296.

VARIA PHILOLOGA X

1. Ancóra sui codici recenti delle Epistole di Procopio di Gaza.

Come ho mostrato altrove [1], la storia della tradizione dell'epistolario procopiano ha in epoca metabizantina uno sviluppo che, se nulla di nuovo apporta alla *recensio*, non è privo d'interesse dal punto di vista della storia della cultura classica. Selezioni di epistole del Gazeo entrano nell'uso della scuola, sono copiate per gli scolari, volte in greco volgare, parafrasate, commentate. Senza assurgere all'importanza di altri testi, come per esempio l'epistolario sinesiano, occupano anch'esse un dignitoso posto nei programmi delle scuole del periodo fanariota [2].

Tra i codici nei quali tale materiale si trova consegnato è l'Ath. Vatop. 342 (= Av), cartaceo, a. 1747, ff. 148, miscellaneo, principalmente di epistolografi [3]. Ai ff. 13 - 21^{v} vi è contenuta una scelta di ventidue lettere di Procopio di Gaza (tit. *ἐπιστολαὶ ἐκ τῶν τοῦ προκοπίου τοῦ σοφιστοῦ*; expl. *τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα. ἀμήν*). La tabella che segue mostra súbito che tale scelta è stata fatta non direttamente sull'archetipo *corpus* epistolare al quale tutta la tradizione del testo si rifà, ma su una raccolta intermedia, che da quella discende e che a sua volta ha

1. Per la storia della tradizione delle Epistole di Procopio di Gaza, nella Festschrift per M. Richard (Studien zur Kodikologie, Paläographie und Überlieferungsgeschichte, Berlin 1973).

2. Cfr. Ariadna Camariano Cioran, Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi, Bucarest 1971, p. 132 n. Un pittoresco quadro dei programmi agl'inizî del sec. XIX si legge nel «Proemio» di Damaskino di Dimitzani alla sua edizione delle lettere di Sinesio, Ἐπιστολάριον... τοῦ σοφωτάτου... Συνεσίου... μετὰ τῶν ἐξηγήσεων εἰς τὸ ἁπλοῦν ... παρὰ τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου Δαμασκηνοῦ... ἐκ Δημιτζάνης, Ἐν Βενετίᾳ 1815, p. ιʹs.

3. Cfr. S. Eustratiades-Arkadios Vatopedinos, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, Paris 1924, p. 67. — Di altri due codici ho soltanto la notizia: Ath. Laur. M 91, a. 1789, misc. epp. (Procopio ff. 95 - 101^{v}), per cui ved. Spyridon Lauriotes-S. Eustratiades, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, Paris 1925, p. 318s., e Athen. Βουλή 230, sec. XVIII, misc. epp. (Procopio ff. 63 - 70), per cui ved. Sp. P. Lampros, in ΝΕ VI (1909), p. 96 s. (per entrambi cfr. anche L. O. Th. Tudeer, The Epistles of Phalaris, Helsinki 1931, rispettivamente pp. 36 e 9).

dato luogo a varianti e dipendenze, la raccolta A (61 epp.), rappresentata dal venerando Ambr. gr. 81 (sec. X) degli epistolografi [1].

Av	E	A	Av	E	A	Av	E	A
1	15	1	9	103	30	17	164	47
2	25	2	*10	120	31	18	165	48
3	4	4	11	121	32	19	166	49
4	7	6	12	107	36	20	66	56
5	22	12	13	125	38	21	101	58
6	35	14	*14	152	43	22	146	59
*7	57	18	15	159	45			
8	68	21	16	163	46			

* Nel Catalogo tra i nn. 7 e 8 si registra un'epistola *ἰωάννῃ* che, collazionando Av su microfilm, non abbiamo trovata; si omette al contrario il n. 14 e si registra come 14 il n. 10 (entrambi *παγκρατίῳ*).

Av tuttavia non è stato esemplato direttamente su A, ma sull'*editio princeps* (Aldus 1499 = a) che in gran parte, anche se non esclusivamente, ne dipende. Le seguenti (contro A cett.) lo provano:

— 7,4 *πράττων*] *παθὼν* aAv; 22,8 *προσόντα*] *προσήκοντα* aAv; 57,4 *ἕνεκα*] *ἕνεκεν* aAv; 107,7 *ἐλπίσι*] *ἐλπίδι* aAv; 121,8 *πεπομφότος*] *πεπονθότος* aAv; 159,5 *ὑπομνήσω*] *ὑπεμνήσω* aAv,9 *ὅτι*] *ὁτιοῦν;* 165,3 *φρονεῖ*] *μέγα φρονεῖ* aAv, 4 *ἀρείων*] *Ἀρίων* aAv, 9 *οὐδὲ τοῖς*] *οὐδὲ γὰρ τοῖς* aAv; 166,4 *ἐνέπλησα ...κροτῶν*] *ἐνεπλησαντότεν* (sic) a *ἐνέπλησαν τότε* Av,9 *χάριτες*] *αἱ Χαριτες* aAv, 12 *εἰς τάχος*] *εἰσαῦθις* aAv.

Le singole epistole sono accompagnate da un' 'esegesi' marginale continua, in scrittura minutissima.

2. Theod. Prodr., carm. Ptoch. 3 (4), 414 - 416 Hess. - Pern.

Ἔδε ἰατρὸς πανάριστος, ἔδε λαμπρὸς τεχνίτης·
διέβη τὸν Ὀκτάριον, διέβη τὸν Κανίκλην,
διέβη τὸν Ἀέτιον, αὐτὸν τὸν Ἱπποκράτην!

Nessun editore, ch'io sappia, ha rilevato la duplice corruzione ai nomi proprî del secondo verso [2]. Eppure la sanatoria torna quasi ovvia,

1. Cfr. Garzya, art.c. e Intr. a Procopii Gazæi, Epistolæ et Declamationes. Edd. A. G.-R. J. Lœnertz, Ettal 1963 (= E).

2. Così lo stampa anche il recente I. M. Chatzifotis, Φιλοσοφία τοῦ

ove si pensi che dalla schiera dei medici illustri, manifestamente ordinata a ritroso nel tempo, non potevano mancare due contemporanei fra i piú rinomati nella scienza relativa: Michele Pantechnes e Nicola Callicle. Il primo, noto soprattutto da testimonianze di Teofilatto di Bulgaria e di Anna Comnena, raggiunse la carica di 'attuario', forse la piú alta nella professione medica a Bisanzio [1], e godé di larga stima e rinomanza [2]. Il secondo, coetaneo del primo e di lui meglio noto, fu, oltre che versatile poeta, archiatra imperiale e *didaskalos* di medicina [3]. Entrambi furon tra le conoscenze di Teodoro Prodromo: per il primo lo si può agevolmente supporre dal fatto ch'ebbero comune amico Michele Italico, per il secondo lo si sa da dati positivi [4].

Si emenderà pertanto il testo scrivendo in luogo di *'Οκτάριον* e *Κανίκλην* rispettivamente *'Ακτονάριον* (*-ονα-* in sinizesi, per il nome proprio) e *Καλλίκλην* (per *-κλῆν* ai fini della parossitonesi).

3. Theod. Prodr., carm. Ptoch. 4 (5), 128 - 129 Hess. - Pern.

ἀλλ' ὡς θεωρῶ τὰ πράγματα, τὴν εὐτυχίαν τὴν ἔχω,
καὶ τὰς κεντήκλας νὰ ἔμαθα, καὶ τὸ ψωμὶν νὰ ἐζήτουν.

Il confronto con quanto immediatamente precede:

κεντήκλας κἂν ἂν ἔμαθα καὶ τοὺς πιπεροτρίπτας, 121
ὁδοιπορῶν νὰ ἐστρίγγιζα περιπατῶν τὰς ῥύμας...
καὶ ὡς εἶν' καλοοικοδέσποινες ὁκάποσες γυναῖκες, 126
καὶ τὰς κεντήκλας νὰ ἔπαιρναν καὶ τοὺς πιπεροτρίπτας.

Κρασοπατέρος καὶ ἄλλα Πτωχοπροδρομικά, Atene s. d. ⟨«Τὰ καλύτερα βιβλία τσέπης» II 3⟩, p. 55.

1. Cfr. V. Grumel, La profession médicale à Byzance à l'époque des Comnènes, in Rev. ét. byz. VII (1949), p. 45.

2. Come appare, fra altro, dalla monodia che Michele Italico gli dedicò dopo la morte, sopravvenuta nel terzo decennio del XII secolo; cfr. U. Criscuolo, Un discorso e una monodia inediti di Michele Italico, in Atti Acc. Sc. di Torino CVI (1971 - 72), p. 600 s. Poco si sa della sua famiglia; un tentativo di genealogia in J. Darrouzès, Georges et Dèmètrios Tornikès. Lettres et discours, Paris 1970, pp. 49 - 52.

3. Non senza verisimiglianza gli attribuisce anche la paternità del *Timarione* R. Romano, Timarione. Introduzione, testo critico, traduzione e commentario, Diss. Napoli 1971 (datt.).

4. Cfr. Theod. Prodr. *Δήμιος ἢ 'Ιατρὸς* = Aevum XXI (1947), p. 21, 19 (ed. Giuditta Podestà) e S. D. Papadimitriu, Feodor' Prodrom', Odessa 1905 [«Zapiski Imperatorskago Novorossijskago Universiteta» C], pp. 295s. 297.

suggerisce di emendare la protasi *καὶ* ~ *ἔμαθα* a 129 in *κἂν τὰς κεντήκλας ἔμαθα*: la corruzione si è verificata per dittografia da 127, dove la struttura *καὶ ...νὰ* è giustificata perché in apodosi, cosí come a 122 e al secondo emistichio di 129 [1].

Napoli ANTONIO GARZYA

1. Cfr. Teodoro Prodromo, Tre carmi satirici. Traduzione con testo a fronte a cura di A. Garzya, Napoli 1972, p. 53.

GLI APPELLATIVI DEI PERSECUTORI NEL SINASSARIO DI COSTANTINOPOLI

I. Martiri e persecutori nel Sinassario di Costantinopoli.

Le vite brevi dei santi lette giorno per giorno nella sinassi liturgica del rito bizantino costituiscono, come è ben noto, la raccolta che si designa propriamente col termine di Sinassario. In particolare il Sinassario di Costantinopoli è la raccolta di vite brevi in uso nella capitale dell'Impero d'Oriente: questo testo importantissimo da numerosi punti di vista è accessibile agli studiosi da oltre settant'anni nella magistrale edizione pubblicata dal bollandista Hippolyte Delehaye[1]. Costituito tra la fine del IX secolo e l'inizio del X, e progressivamente arricchito, il Sinassario di Costantinopoli registra i nomi dei santi venerati nella Chiesa costantinopolitana, e fornisce per gran numero di essi una concisa narrazione che ne illustra le virtù e le opere, fornendo assai spesso anche preziose indicazioni di carattere storico e topografico.

Assai copioso è il materiale agiografico da cui deriva il Sinassario. Le notizie che esso contiene si riferiscono alle feste del Signore e della Vergine, alle commemorazioni degli angeli, dei patriarchi dell'Antico Testamento, dei profeti, degli apostoli, dei martiri, dei monaci, dei vescovi, di tutti coloro cioè la cui santità la Chiesa greca propone come modello ai fedeli[2]. A ragione dunque l'anonimo epigramma prefisso al più sontuoso dei Sinassari costantinopolitani illustrati, quello dedicato all'imperatore Basilio II, paragonava il libro a un cielo trapunto da innumerevoli stelle[3].

La schiera più numerosa dei santi commemorati nel Sinassario è quella dei martiri, di coloro cioè che la Chiesa venera come testimoni di

1. Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ e codice Sirmondiano, nunc Berolinensi, adiectis Synaxariis selectis, opera et studio H. Delehaye (Propylæum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis 1902; in seguito citato Syn.Eccl.Cp.

2. Cf. la prefazione del P. Delehaye in Syn.Eccl.Cp., coll. LXVII-LXXVI.

3. L'epigramma premesso al cod. Vat. gr. 1613 è stato trascritto ultimamente (con bibliografia) presso H. Follieri, Codices græci Bibliothecæ Vaticanæ selecti (Exempla scripturarum, 4), apud Bibliothecam Vaticanam 1969, p. 34; si vedano specialmente i versi 13-21.

Cristo. Essi resero la loro testimonianza affrontando la morte in epoche e luoghi diversi: accanto ai martiri delle persecuzioni attribuite agli imperatori romani vi sono quelli della restaurazione pagana di Giuliano l'apostata, quelli che caddero a opera dei Persiani, e coloro che, in età più recenti, vennero uccisi da Goti, Arabi, Bulgari, o furono vittime dell'eresia e soprattutto dell'iconoclasmo.

Contro questi martiri stanno i loro antagonisti, i persecutori, identificantisi ora in un singolo sovrano o governante, ora in una intera collettività: essi sono designati o qualificati assai sovente per mezzo di epiteti (sostantivi, aggettivi sostantivati, aggettivi) di valore negativo[1]. Un'indagine su questa terminologia mi è sembrata interessante: eccone i risultati, desunti da una attenta rilettura dell'intero Sinassario costantinopolitano nell'edizione del P. Delehaye.

Ho pensato di ordinare l'abbondante materiale raccolto nel modo seguente: renderò conto anzitutto di sostantivi e aggettivi riferiti a personaggi singoli; passerò quindi in rassegna sostantivi e aggettivi designanti o qualificanti collettività e gruppi etnici.

II. Sostantivi e aggettivi riferiti a singoli persecutori.

Fra i sostantivi di valore negativo indicanti l'individuo rivestito di autorità che perseguita i Cristiani (sia egli un funzionario subordinato o lo stesso sovrano imperiale) quello più usato è *τύραννος*. Col termine *τύραννος* sono designati, ad esempio, l'*ἡγεμών* Agricola che mette a morte i 40 martiri di Sebastia[2], l'*ἀνθύπατος* Apelliano, persecutore dei martiri di Tracia Severo, Memnone e compagni[3], l'*ἔπαρχος* Aristide[4], il «re» (*βασιλεύς*) di Corcira Cercilino[5], l'*ἄρχων* di Cilicia Domeziano, davanti al quale viene condotto il monaco Zosimo[6], l'*ὑπατικός* Toribio,

1. I confini fra aggettivo e sostantivo non sono così netti in greco come in altre lingue: per questo motivo i grammatici greci distinguono solo fra *ὄνομα* e *ῥῆμα*, fra nome e verbo. Su ciò cf., per esempio, B. Snell, La struttura del linguaggio (titolo originale: Der Aufbau der Sprache), Bologna 1966, pp. 120-121.

2. 9 marzo, Syn.Eccl.Cp. 524[1].

3. 24 agosto, Syn.Eccl.Cp. 921[20].

4. Sinassario di s. Ursicino, 14 agosto, Syn.Eccl.Cp. 892,[14],[16].

5. Sinassario dei ss. Giasone e Sosipatro, 28 aprile, Syn.Eccl.Cp. 635[19]. Su questo singolare personaggio cf. H. Delehaye, Les passions des martyrs et les genres littéraires (Subsidia Hagiographica 13 B), Bruxelles 1966[2], pp. 177-178.

6. 4 gennaio, Syn.Eccl.Cp. 369[22].

persecutore dei santi Aucto e Taurione [1], il *τριβοῦνος* Campano, comandante della legione cui apparteneva il martire Solocone [2]. *Τύραννος* è chiamato un sovrano pagano dell'epoca ellenistica come Antioco IV, persecutore dei Maccabei [3], così come *τύραννοι* sono definiti altri, più tardivi, sovrani d'Oriente, quali i re persiani Sapore e Iazdkart [4]. *Τύραννοι* sono detti molti imperatori romani (Adriano, Massimino Augusto, Valeriano e Gallieno, Aureliano, Diocleziano e Massimiano) [5]; *τύραννος* è definito Giuliano l'apostata [6]; e infine il termine è ampiamente adoperato per indicare gli imperatori bizantini che si macchiarono di gesti crudeli (Giustiniano II) [7], e soprattutto gli iconoclasti (Leone III l'Isaurico, Costantino V Copronimo, Leone IV, Leone V l'Armeno, Michele II, Teofilo) [8]. In particolare, a proposito di Leone III l'Isaurico si dice, nella notizia del 12 maggio relativa a s. Germano patriarca di Costantinopoli, che egli cambiò *τὴν ἔννομον μοναρχίαν εἰς τυραννικὴν ἐξουσίαν* [9]: è chiaro dunque che nella coscienza dei sinassaristi era ben presente l'antitesi fra i termini *βασιλεύς* e *τύραννος*, l'uno riservato fin dai tempi di

---

1. 7 novembre, Syn.Eccl.Cp. 203^{1}, 204^{2}.

2. 17 maggio, Syn.Eccl.Cp. 691^{19}, 692^{3}.

3. 1° agosto, Syn.Eccl.Cp. $859^{11,23}$.

4. Syn.Eccl.Cp., rispettivamente 655^{28} e 145^{42}; cf. anche 243^{13}, 244^{44}.

5. Per Adriano cf. Syn.Eccl.Cp. 860^{47}. Per Massimino Augusto: 239^{4}. Per Valeriano e Gallieno: $24^{33,39,47}$. Per Aureliano: $906^{15,34,48}$. Per Diocleziano: 325^{40}, 618^{21}, 623^{17}, 628^{30}, 885^{19}, $886^{7,25}$. Per Massimiano: 97^{37}, 169^{15}, 195^{15}, 196^{7}, $524^{23,34}$, 843^{10}, $925^{9,27-28}$. Per Diocleziano e Massimiano associati: $281^{22-23,48}$, $416^{21,26}$, 529^{34}.

6. Syn.Eccl.Cp. $504^{24,50}$, 555^{2}, 809^{36}.

7. Giustiniano II è definito *τύραννος* nella commemorazione del patriarca costantinopolitano Callinico (23 agosto, Syn.Eccl.Cp. 917^{31} - 920^{7}, precisamente 919^{6}), vittima della vendetta dell'imperatore rinotmeta tornato sul trono nel 705. (Per le crudeltà perpetrate da Giustiniano II nel secondo periodo del suo regno cf. G. Ostrogorsky, Histoire de l'état byzantin, Paris 1969, pp. 171 - 173). Contrasta con questa citazione la commemorazione dello stesso Sinassario, al 15 luglio, di Giustiniano *ὁ νέος* come dell'imperatore *ἐν εὐσεβεῖ τῇ λήξει* (variante *μνήμῃ*) *γενόμενος* (Syn.Eccl.Cp. 822^{22-24}). Ma credo si debba leggere qui *Ἰουστίνου* anziché *Ἰουστινιανοῦ*, tanto più che la commemorazione risulta celebrata nella chiesa dei Santi Apostoli, della cui decorazione si rese benemerito Giustino II, e non Giustiniano (cf. R. Janin, Les églises et les monastères ⟨de Constantinople⟩, Paris 1953, p. 48); e inoltre la confusione fra i nomi di Giustino e di Giustiniano ricorre anche altrove nel Sinassario (228^{46}, 420^{34}).

8. Leone III l'Isaurico: Syn.Eccl.Cp. 493^{22}, 922^{19}. Costantino V Copronimo: 851^{9}. Leone IV: 192^{14} (*τυραννίς*). Leone V l'Armeno: 277^{56} (*τυραννήσας*), 326^{1}, $332^{27,28,31}$, $345^{22,52}$, 347^{5}, 521^{2}, 577^{44}, 633^{29}, 704^{47} (*τυραννικὸν βῆμα*). Michele II: 356^{45}. Teofilo: 332^{42}.

9. Syn.Eccl.Cp., cod. D (Par. gr. 1587), 677^{45-46}.

Eraclio al sovrano legittimo dell'Impero romano e cristiano [1], l'altro indicante il despota che per la sua empietà si è posto fuori della legge sia umana che divina. Questo valore di *τύραννος*, già presente nel greco classico, si consolida nella grecità postclassica: e come nella sfera umana *τύραννος* è l'antitesi di *βασιλεύς* [2], così nella sfera soprannaturale *τύραννος* è il demonio in contrapposizione al legittimo sovrano dell'universo, Dio [3].

In una categoria nella quale si può sbizzarrire più ampiamente l'inventiva dell'agiografo rientrano appellativi come *κύων ἀκόρεστος* [4] oppure *ἐχθρὸς τῆς ἀληθείας* [5] rivolti dai martiri ai magistrati che li sottopongono a tortura [6]; *προασπιστὴς* (e *ὑπασπιστὴς*) *τῆς κακίας*, espressioni desunte dalla terminologia militare per Giuliano l'apostata [7]; *μιαρὸς καὶ δυσώδης χοῖρος*, per il medesimo imperatore [8]; *ἀντιχρίστου πρόδρομος*, *ἀρνητὴς τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως* e *δυσώνυμος θήρ*, appellativi applicati a Leone III l'Isaurico da s. Teofilo confessore [9]; *νέος παραβάτης*, nell'invettiva di s. Ilarione egumeno del monastero dei Dalmati contro Leone V l'Armeno [10]; *πρόμαχος τῆς αἱρέσεως*, detto di Teofilo [11].

---

1. Cf. L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949, pp. 48 - 50.

2. Cf. Const. apost. 8, 2, 4: *οὔτε... βασιλεὺς δυσσεβὴς ἔτι βασιλεὺς ὑπάρχει, ἀλλὰ τύραννος.*

3. Numerose citazioni presso G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961, p. 1421. Cf. anche l'Inno Acatisto, vv. 116 - 117 ed. Eustratiadis-Tomadakis (in N. Tomadakis, Συλλάβιον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Α', ἐν Ἀθήναις 1964, p. 38): *χαῖρε, τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς, | χαῖρε, Κύριον φιλάνθρωπον ἐπιδείξασα Χριστόν.*

4. Apostrofe del martire Lucio contro l'*ἡγεμὼν Κουμβρίκιος*, 14 dicembre, Syn.Eccl.Cp. 306^{33}.

5. Apostrofe delle martiri Alessandria, Claudia, Eufrasia e compagne all'*ἄρχων* di Aminso, 18 marzo, Syn.Eccl.Cp. 547^{1}.

6. Sulla violenza di linguaggio tipica di tali invettive cf. H. Delehaye, Les passions des martyrs et les genres littéraires, pp. 191 - 192.

7. Nel sinassario dei martiri Marco vescovo di Aretusii e Cirillo diacono, 28 o 29 marzo, rispettivamente nel cod. N (Par. gr. 1617, Syn.Eccl.Cp. 568^{35}) e Mc (Par. Coisl. gr. 223, Syn.Eccl.Cp. 569^{29}).

8. Sinassario di s. Giuliano-Saba, al 17 gennaio (Syn.Eccl.Cp. 399^{4-5}).

9. Rispettivamente 2 ottobre, Syn.Eccl.Cp. 100^{21-22}, e 10 ottobre, cod. M (Par. gr. 1582), Syn.Eccl.Cp. 128^{40}. *Θὴρ ὁ δυσώνυμος* è detto anche Leone V l'Armeno nel sinassario di s. Michele vescovo di Sinada, Syn.Eccl.Cp. 703^{10-11}, col medesimo giuoco di parole sul nome proprio *Λέων*. Si veda anche più avanti l'epiteto *θηριώνυμος* riservato a Leone III e a Leone V.

10. 6 giugno, cod. Mc, Syn.Eccl.Cp. 733^{27}. Leone è detto altrove *ἀποστάτης*, come Giuliano: 8 marzo, Syn.Eccl.Cp. 520^{4}.

11. 3 aprile, sinassario per s. Giuseppe Innografo, Syn.Eccl.Cp. 582^{19}; cod. D, 581^{49}.

Il nome dell'imperatore Giuliano appare nel Sinassario accompagnato sempre (salvo pochissimi casi)[1] da un sostantivo che si riferisce alla sua apostasia. La formula più comune è *Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης*[2]; a questa si alterna la formula analoga *Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης*[3]. Una volta Giuliano è detto *ὁ ἀλάστωρ*[4]. Assai numerosi sono inoltre gli epiteti con cui Giuliano è qualificato: eccoli secondo l'ordine di frequenza: *δυσσεβής*[5], *παράνομος*[6], *ἀσεβής*[7], *μιαρός* e *μιαρώτατος*[8], *ἄθεος*[9], *θεομισής*[10], *μισόχριστος*[11]. Soltanto Leone III l'Isaurico e specialmente Leone V l'Armeno, i due più pervicaci nemici delle immagini, superano Giuliano per la ricchezza del vocabolario ingiurioso applicato al loro nome dai sinassaristi. Leone III è designato tre volte come *θηριώνυμος* («dal nome di belva»)[12], due volte come *ἀσεβής*[13]; *ἀσεβέστατος* è detto insieme a Costantino Copronimo[14]. Altri aggettivi associati al suo nome (talvolta sostantivati) sono *ἄθεος*[15], *ἀλιτήριος*[16], *δυσσεβής*[17], *θεομάχος*[18], *μισάγιος*[19], *παράνομος*[20].

L'aggettivo più spesso adoperato per Leone V è *θηριώνυμος*[21], vocabolo che abbiamo visto usato anche per l'omonimo imperatore icono-

1. Syn.Eccl.Cp. 545^{19}, 763^{17}, 821^{33}.
2. Syn.Eccl.Cp. 40^{41}, 48^{14-15}, 66^{14}, 69^{50-51}, 104^{23}, 121^{30}, $123^{3,37}$, $124^{25,31}$, 151^{14-15}, 171^{3-4}, 201^{15}, 226^{15}, $295^{2,4}$, 320^{11}, 330^{27} - 331^{1}, 365^{47}, 421^{15}, 504^{20}, 520^{33}, 551^{26}, 567^{9}, 593^{16}, 709^{55}, 732^{11}, 741^{14}, 742^{17}, 753^{15}, 754^{8}, 808^{55}, 827^{5}, 855^{10}, 868^{24}, 871^{21}.
3. Syn.Eccl.Cp. 180^{56}, 253^{53-54}, 399^{5}, 557^{38}, 565^{15-16}; cf. anche 228^{25}, 553^{4}.
4. Syn.Eccl.Cp. 295^{12}.
5. Syn.Eccl.Cp. 121^{30}, 365^{47}, 504^{20}, 520^{33}, 712^{50}, 753^{23-24}.
6. Syn.Eccl.Cp. 226^{19}, 256^{31}, 557^{33}, 565^{46}, 754^{15-16}.
7. Syn.Eccl.Cp. 253^{56}, $295^{5,11}$, 296^{5}, 557^{33}.
8. Syn.Eccl.Cp. 296^{11}, 753^{28}; 226^{22-23}.
9. Syn.Eccl.Cp. 504^{20}.
10. Syn.Eccl.Cp. 256^{25}.
11. Syn.Eccl.Cp. 565^{40}.
12. Syn.Eccl.Cp. 356^{1}, 875^{8}, 878^{24}. Altri attributi derivati da *θήρ* presenti nel Sinassario sono *θηριώδης*, detto di Diocleziano (619^{24}), *θηριότροπος*, detto di *Λιουβίγιλδος* re dei Visigoti (169^{56}), e *θηριογνώμων*, detto dei pagani (*ἕλληνες*) (773^{29}).
13. Syn.Eccl.Cp. 875^{8} e 880^{1}.
14. Syn.Eccl.Cp. 213^{41}.
15. Syn.Eccl.Cp. 100^{20}.
16. Syn.Eccl.Cp. 828^{26}.
17. Syn.Eccl.Cp. 828^{24}.
18. Syn.Eccl.Cp. 355^{5}.
19. Syn.Eccl.Cp. 62^{24}, 68^{31}.
20. Syn.Eccl.Cp. 100^{20}, 166^{36}.
21. Syn.Eccl.Cp. 345^{17}, 380^{56}, 381^{30}, 444^{6}, 660^{15}, 724^{21}, $733^{25,39}$.

maco[1]; seguono, come frequenza di uso, *δυσσεβής*, termine che, come si è detto, è riferito assai spesso anche a Giuliano[2], *ἀλιτήριος*[3], *ἄθεος*[4], *ἀσεβής*[5], *παράνομος*[6]. Sono usati sporadicamente epiteti aventi significato affine fra loro come *θεομισής*[7], *θεοστυγής*[8], *μισόχριστος*[9], e aggettivi genericamente spregiativi, come *ἄθλιος*[10], *δείλαιος*[11], *κάκιστος*[12].

In alcuni di questi attributi si può riconoscere una intenzionale antitesi rispetto agli epiteti associati di regola nel Sinassario ai nomi degli imperatori bizantini che lasciarono di sè un felice ricordo: *εὐσεβής* ed *εὐσεβέστατος, φιλόχριστος, ὀρθόδοξος, πιστός, πιστότατος*[13]. Ad *εὐσεβής* e

1. Vedi sopra, p. 350 e nota 12.
2. Per Leone V in Syn.Eccl.Cp. 415^{2}, 519^{15}, 562^{2}, 582^{7}, 660^{15-16}, 733^{42}.
3. Syn.Eccl.Cp. 197^{44}, 580^{27}, 632^{55}, 633^{33}, 725^{4}.
4. Syn.Eccl.Cp. 632^{55}, 733^{27}; *ἀθεώτατος* in Syn.Eccl.Cp. 332^{26}.
5. Syn.Eccl.Cp. 520^{3}, 521^{25}, 725^{4}; *ἀσεβέστατος* in Syn.Eccl.Cp. 116^{10-11}.
6. Syn.Eccl.Cp. 216^{29}, 332^{33}.
7. Syn.Eccl.Cp. 725^{5-6}.
8. Syn.Eccl.Cp. 332^{33}.
9. Syn.Eccl.Cp. 444^{6}.
10. Syn.Eccl.Cp. 632^{55}.
11. Syn.Eccl.Cp. 725^{10}.
12. Syn.Eccl.Cp. 345^{24}.
13. Il più frequente fra questi epiteti è *εὐσεβής*, detto, per esempio, del regno di Costantino (Syn.Eccl.Cp. 397^{20-21}), di Costantino e Costante suo figlio (283^{18}), di Teodosio II (825^{53}), di Marciano (826^{5-6}), dell'imperatrice Marciana moglie di Giustino II (428^{27-28}), di Giustiniano I e Teodora (224^{1-2} e 936^{3}), di Costantino VI e Irene (124^{56-57}, 310^{17-18}), di Michele I Rangabé (381^{31-32}), di Michele III e sua madre Teodora (131^{16-17}), di Leone VI e Alessandro (878^{14-16}), di Romano I Lecapeno (108^{50}, nella forma avverbiale *εὐσεβῶς*), di Alessio Comneno e Irene (888^{36}). Per *εὐσεβέστατος* cf. Syn.Eccl.Cp. 275^{36} (Teodosio I), 46^{17} (Placilla), 33^{13-14}, 127^{5-6}, 494^{15} (Marciano), 828^{25} (Teodosio III), 115^{15}, 214^{10}, 614^{3}, 792^{4} (Irene), 158^{16-17} (Michele I Rangabé e Procopia), 724^{19} (Michele I), 159^{10}, 444^{27-28}, 521^{3}, 936^{35-36} (Teodora restauratrice dell'ortodossia, nell'ultima citazione con Michele III), 297^{38} (Leone VI Filosofo). Per *φιλόχριστος* cf. Syn.Eccl.Cp. 124^{56}, 160^{45}, 217^{28}, 313^{56}, 422^{23}, 470^{21}, 658^{41}, 665^{57}, 878^{15}. Per *ὀρθόδοξος* cf. Syn.Eccl.Cp. 173^{24-25}, 229^{24-25}, 313^{56}, 434^{15}, 597^{53}. *Πιστός* è detto Leone VI Filosofo (146^{14}), *ὀρθόδοξοι καὶ πιστότατοι* sono definiti Irene e Costantino VI (173^{24-25}), *χριστιανικώτατος* è qualificato Costantino Magno (673^{28-29}, 861^{25}). Altri epiteti di più generico elogio sono *ἀοίδιμος* (44^{23}, 163^{37}, 314^{11-12}, 547^{13}, 694^{4}, 697^{36}, 777^{15}, $888^{27-28,36}$), *τίμιος* (33^{12}, 315^{11}), *μέγιστος* (507^{19-20}, di Eraclio). Rari *ἅγιος* (314^{11}), *μακάριος* (547^{13}, 888^{27-28}), *μακαριώτατος* (936^{57}). Si ricordi che gli attributi *πιστός, ὀρθόδοξος, εὐσεβής, εὐσεβέστατος* appaiono riferiti all'imperatore nelle formule dei documenti imperiali bizantini: cf. F. Dölger - J. Karayannopulos, Byzantinische Urkundenlehre (Handbuch der Altertumswissenschaft XII.3.1.1), München 1968, pp. 121, 123, 157. Per gli epiteti imperiali *πιστός, εὐσεβής, φιλόχριστος* presenti in monete, epigrafi, rappresentazioni iconografiche, cf. F. Dölger, Die Ent-

εὐσεβέστατος si contrappongono *ἀσεβής, δυσσεβής* e i rispettivi superlativi; contro *φιλόχριστος* stanno in modo più specifico *μισόχριστος*, in modo più generico *θεομισής, θεοστυγής, θεομάχος, ἄθεος, μισάγιος*. Analogamente il patriarca iconoclasta Giovanni VII il Grammatico è definito *ἀνόσιος* [1], in contrapposizione con l'epiteto *ὅσιος* applicato a patriarchi ortodossi come, per esempio, Teodoro [2] o Callinico [3]. Lo stesso Giovanni è detto anche *παράνομος* [4], epiteto che è usato assai spesso (talora sostantivato) anche in relazione con funzionari e imperatori pagani [5], con Giuliano l'apostata [6], con l'imperatore bizantino Costante II persecutore di papa Martino [7], con gli iconoclasti Leone III [8], Costantino V [9], Leone V [10], con il sovrano degli Omeriti, Dunaan [11], con Sapore re di Persia [12]. Si può dire che *παράνομος* esprima, nella categoria degli aggettivi, la stessa idea insita in *τύραννος* nella categoria dei sostantivi: si veda ancora una volta il già citato sinassario per s. Germano, in cui la *τυραννικὴ ἐξουσία* è contrapposta alla *ἔννομος μοναρχία* [13].

III. Sostantivi e aggettivi riferiti a collettività e a gruppi etnici ostili ai Cristiani.

a. *I «pagani».*

Assai spesso i persecutori presentati nel Sinassario non figurano come personalità singole ma come collettività, indicate al plurale o con un etnico o con un termine più generico, il quale ne mette in evidenza

wicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst, in Studies presented to D. M. Robinson, II, Saint Louis, Missouri, 1953, pp. 985 - 1005; ristampato in F. Dölger, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, pp. 130 - 151.

1. Syn.Eccl.Cp. 159^{11}, 157^{36}.
2. Syn.Eccl.Cp. 350^{19-20}.
3. Syn.Eccl.Cp. 917^{31-32}.
4. Syn.Eccl.Cp. $533^{13,45}$.
5. L'*ἄρχων* di Asia (Syn.Eccl.Cp. 537^{51}), l'*ἄρχων* di Ancira di Galazia ($693^{30-31, 49-50}$), gli imperatori Nerone (789^{19-20}, *παρανομώτατος*), Traiano (553^{44}, idem), Decio (564^{24}), Diocleziano (619^{23}), Massimiano (62^{7}; cf. inoltre 201^{53}).
6. Vedi sopra, nota 6 a p. 350.
7. Syn.Eccl.Cp. 50^{2}; nel Sinassario detto *Κωνσταντῖνος*.
8. Vedi sopra, nota 20 a p. 350.
9. Syn.Eccl.Cp. 263^{26}.
10. Vedi sopra, nota 6 a p. 351.
11. Syn.Eccl.Cp. 160^{47}, *παρανομώτατος*.
12. Syn.Eccl.Cp. 32^{55}.
13. Vedi sopra, p. 348.

l'estraneità e l'ostilità rispetto alla fede cristiana e ai suoi seguaci.

Il sostantivo più frequentemente usato nel Sinassario per designare le folle pagane persecutrici di Cristiani è *οἱ Ἕλληνες*.

L'affermarsi dell'equivalenza tra *Ἕλληνες* e «idolatri» nel mondo bizantino è stato ben messo in luce da molti studiosi: basti citare Julius Jüthner, Kilian Lechner, Hans Ditten, e ultimamente Emilio Arrigoni [1]. Questa equivalenza prescinde in genere da qualsiasi nozione etnica, e ciò avviene anche nel Sinassario [2]: qui sono detti *οἱ Ἕλληνες*, per esempio, i pagani che accusano i santi Diodoro e Didimo a Laodicea in Siria [3] come quelli che uccidono s. Autonomo in Bitinia [4], quelli che tormentano, in Frigia, i ss. Macedonio, Teodulo e Taziano [5] o lapidano, in Persia, santa Mamelcta [6].

Oltre che nelle notizie relative ai santi or ora citati, il termine *Ἕλληνες* col significato generico di «pagani» e con valore di sostantivo compare nel Sinassario in moltissimi altri luoghi. Per completare l'esemplificazione per il mese di settembre, citeremo: 7 settembre, s. Sozonte [7]; 13 settembre, s. Giuliano [8]; 16 settembre, s. Melitina [9]; 18 settembre, s. Simeone [10]; 19 settembre, ss. Trofimo, Sabazio e Dorimedonte [11]; 21 settembre, Giona profeta [12]; stesso giorno, ss. Eusebio, Nestabo, Zenone,

1. J. Jüthner, Hellenen und Barbaren. Aus der Geschichte des griechischen Nationalbewusstseins (Das Erbe der Alten, N.F., 8), Leipzig 1923; K. Lechner, Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner, Phil. Diss., München 1954; H. Ditten, Βάρβαροι, Ἕλληνες und Ῥωμαῖοι bei den letzten byzantinischen Geschichtsschreibern, in Actes du XIIe Congrès intern. d'Études Byzantines, II, Beograd 1964, pp. 273-299; E. Arrigoni, Ecumenismo romano-cristiano a Bisanzio e tramonto del concetto di Ellade ed Elleni nell'Impero d'Oriente prima del Mille, in Nuova Rivista Storica 55, 1971, pp. 133 - 164; idem, Il delinearsi di una coscienza nazionale romèica nell'Impero d'Oriente e nell'ambito ellenòfono medievale, in Nuova Rivista Storica 56, 1972, pp. 122 - 150.
2. Paradigmatica è, in particolare, la frase con cui sono indicate l'origine etnica (romana) e la religione (pagana) del leggendario s. Eustachio e della sua famiglia: *Οὗτοι ἐπὶ τῆς βασιλείας Τραϊανοῦ ὑπῆρχον, Ῥωμαῖοι τῷ γένει, Ἕλληνες τῇ θρησκείᾳ* (20 settembre, Syn.Eccl.Cp. 60^{26} - 61^{1}).
3. 10 settembre, Syn.Eccl.Cp. 32^{49-50}.
4. 12 settembre, Syn.Eccl.Cp. 37^{19-22}.
5. 13 settembre, Syn.Eccl.Cp. 40^{41-42}.
6. 5 ottobre, Syn.Eccl.Cp. $108^{32,44}$.
7. Syn.Eccl.Cp. 23^{3}.
8. Syn.Eccl.Cp. $41^{20,41}$.
9. Syn.Eccl.Cp. $52^{1-2,29}$.
10. Syn.Eccl.Cp. 56^{40}.
11. Syn.Eccl.Cp. 57^{55}.
12. Syn.Eccl.Cp. 63^{9-10}.

Nestore e Busiri [1]; 22 settembre, ss. Prisco, Martino e Nicola [2]; stesso giorno, s. Foca di Sinope [3]; 25 settembre, s. Pafnuzio [4], ecc. [5].

Le narrazioni agiografiche nelle quali gli *Ἕλληνες* appaiono nella veste di persecutori si riferiscono a martiri attribuiti a un periodo di tempo che si estende dalla prima età cristiana [6] sino alla fine del IV secolo [7]: i riferimenti agli imperatori Nerone, Traiano, Antonino Pio, Decio, Aureliano, Probo, Massimiano, Diocleziano, Licinio, Giuliano l'apostata, mostrano da un lato l'ampiezza, dall'altro i limiti del quadro cronologico entro cui i compilatori del Sinassario definirono i pagani come *Ἕλληνες*.

Con il termine *οἱ Ἕλληνες* si indicano spesso, nel Sinassario, i pagani che si sono convertiti al Cristianesimo [8]; talvolta invece esso si associa, in senso negativo, a *οἱ Ἰουδαῖοι* [9], a *οἱ Ἰουδαῖοι* e *οἱ αἱρετικοί* [10], a *οἱ εἰδωλολάτραι* [11]. È chiaro quindi che con *οἱ Ἕλληνες* il sinassarista può coprire una gamma abbastanza ampia di significati, designando sia coloro che per pura ignoranza sono lontani dalla fede cristiana, ma possono abbracciarla toccati dalla grazia, sia coloro che aderiscono totalmente all'errore e se ne fanno crudeli propugnatori.

L'aggettivo *ἑλληνικός* vale normalmente «pagano», e serve specialmente a qualificare la scienza pagana in antitesi a quella cristiana (o sacra, o divina) [12]: si parla così nel Sinassario di *ἑλληνικὴ γνῶ-*

1. Syn. Eccl. Cp. 66^{15}.
2. Syn. Eccl. Cp. 70^{15}; al 21 settembre in 65^{51-52}.
3. Syn. Eccl. Cp. 68^{56}.
4. Syn. Eccl. Cp. 79^{4}; 77^{58}.
5. Cf. ancora: Syn. Eccl. Cp. 101^{18}, 104^{22}, 119^{6}, 120^{43}, 130^{13}, 136^{19}, $177^{13,15-16}$, 182^{5}, 193^{39}, $209^{44,48}$, $216^{45,48}$, 223^{8}, 241^{5}, 247^{20}, 281^{33}, 322^{31}, 323^{4}, 336^{44}, 337^{3}, 349^{6}, 352^{37}, 366^{21}, 368^{48}, 402^{25}, 420^{50}, 440^{40}, 454^{32}, $469^{20,25,39}$, 493^{55}, $501^{3,36,52}$, $514^{8,10}$, 517^{16}, 517^{38}, $529^{14,36}$, 535^{5}, 557^{34}, 564^{15}, 565^{7}, $592^{10,53}$, 595^{26}, $597^{10,13}$, 610^{33}, 641^{21}, 680^{38}, 695^{25}, 709^{11}, 736^{14-15}, 737^{2}, 745^{14}, 753^{55}, 762^{21}, 773^{29}, 781^{7}, 784^{25}, 787^{13}, 796^{48}, 814^{7}, 813^{46}, 814^{38}, 825^{40}, 848^{44}, 885^{39-40}, 914^{36}, 915^{19}, 919^{15}.
6. Basti citare il protomartire Stefano, per cui cf. Syn. Eccl. Cp., 27 dicembre, 349^{6}.
7. Si veda la notizia relativa a s. Capitone vescovo di Cherson, martirizzato dai pagani (*Ἕλληνες*) del luogo al tempo di Teodosio Magno: Syn. Eccl. Cp., 22 dicembre, 337^{3}.
8. Syn. Eccl. Cp. 23^{3}, $52^{1-2,29}$, 65^{51}, 68^{56}, 77^{58}, 79^{4}, 104^{22}, 119^{6}, 120^{43}, 193^{39}, 216^{48}, 223^{8}, 336^{44}, 352^{37}, 366^{21}, 535^{5}, 564^{15}, 592^{53}, 709^{11}, 787^{13}, 848^{44}, 914^{36}.
9. Syn. Eccl. Cp. 177^{15-16}, 349^{5-6}, 529^{13-14}, 592^{10}, 745^{13-14}.
10. Syn. Eccl. Cp. 501^{36}.
11. Syn. Eccl. Cp. 37^{19-21}.
12. Solo in due casi, e cioè nelle notizie relative a s. Caterina d'Alessandria

σις [1], di *ἑλληνικὴ γραφή* [2], di *ἑλληνικὴ παιδεία* [3], di *ἑλληνικὴ παίδευσις* [4], di *ἑλληνικὴ σοφία* [5]. *Ἕλλην* può essere anche un semplice aggettivo (femminile *ἑλληνίς*), qualificante personaggi determinati (raramente sostantivato con *τις*), col significato di «pagano» [6].

Gli altri vocaboli con cui di regola nel Sinassario vengono designati i pagani sono, in ordine di frequenza, a partire dai più comunemente usati:

οἱ εἰδωλολάτραι (oltre 40 volte [7], più le forme affini *οἱ εἰδωλομανεῖς*, *οἱ εἰδωλομανοῦντες*, *οἱ τῶν εἰδώλων θεραπευταί*, usate rispettivamente una, due e due volte [8]);

οἱ ἄπιστοι (circa 40 volte) [9];

τὰ ἔθνη (una dozzina di volte; più *οἱ ἐθνικοί*, una volta) [10];

οἱ διῶκται (9 volte) [11];

οἱ ἀσεβεῖς (5 volte) e *οἱ δυσσεβεῖς* (5 volte) [12].

Come si vede, i termini *εἰδωλολάτραι* e *ἄπιστοι* si equivalgono quasi come numero di esempi, ma non si possono considerare sic et simpli-

(24 novembre, Syn. Eccl. Cp. 254^{1-2}, 253^{38}) e a s. Doroteo di Tiro (6 giugno, Syn. Eccl. Cp. 733^{3}), *ἑλληνικός* è contrapposto a *ῥωμαϊκός*, e significa «greco» in antitesi con «latino»: nel primo esempio si parla di *ἑλληνικὴ καὶ ῥωμαϊκὴ παίδευσις* (o *παιδεία*), nel secondo di *ῥωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικὰ γράμματα*.

1. Syn. Eccl. Cp. 255^{10-11}.
2. Syn. Eccl. Cp. 339^{17} - 340^{11}, 730^{11}; *ἑλλήνων γραφή* in 219^{4}.
3. Syn. Eccl. Cp. 396^{4}; in 394^{29} *καθ' ἕλληνας παιδεία*; in 921^{36} - 922^{28} *παρὰ τοῖς ἕλλησι θαυμαζομένη παιδεία*.
4. Syn. Eccl. Cp. 324^{6}.
5. Syn. Eccl. Cp. 220^{31}; *σοφία τῶν ἑλλήνων* in 130^{29-30}; *ἑλλήνων σοφία* in 325^{2}.
6. Per *ἕλλην* aggettivo cf. Syn. Eccl. Cp. 61^{46}, 97^{58}, 99^{9}, 185^{6}, 277^{22}, 312^{52}, 321^{21}, 333^{6}, 334^{25}, 411^{15}, 415^{24}, 416^{56}, 555^{11}, 618^{13}, 847^{14}, 892^{19}; 880^{32}. Al plurale: Syn. Eccl. Cp. 29^{43}, 61^{1}, 194^{32}, 195^{3}, 241^{39}, 321^{56}, 844^{52}, 932^{50}. Per *Ἕλλην τις* cf. Syn. Eccl. Cp. 551^{18}, 827^{4}.
7. Syn. Eccl. Cp. 37^{21}, 112^{2}, 124^{30}, 188^{33}, 208^{20-21}, 212^{53}, 247^{23}, 290^{17}, 411^{28}, 447^{9}, 477^{4}, 491^{3}, 500^{5}, 509^{53}, 513^{18}, 514^{7}, 517^{21}, 520^{33}, 526^{3} - 527^{1}, 529^{22}, $533^{4,39}$, 535^{7}, 538^{15}, $544^{13-14,19}$, 552^{15}, 553^{30}, 557^{37}, 561^{2}, 564^{17}, $565^{1-2,17,40}$, 567^{10}, 568^{6}, 592^{54}, 597^{5}, 608^{40}, 609^{14}, 627^{35}, 633^{57}, 656^{58}, 674^{34}, 688^{3}, 753^{22}, 827^{28}, 891^{19}.
8. *Οἱ εἰδωλομανεῖς*: Syn. Eccl. Cp. 473^{9}. *Οἱ εἰδωλομανοῦντες*: Syn. Eccl. Cp. 476^{40}, 917^{43}. *Οἱ τῶν εἰδώλων θεραπευταί*: 200^{35-36}, 629^{14}.
9. Syn. Eccl. Cp. 4^{56}, 32^{48-49}, 49^{51}, 158^{8}, 162^{7}, 216^{18}, 220^{13}, 221^{29}, 231^{6}, 232^{25}, 336^{16}, 339^{3}, 342^{8}, 440^{13-14}, 454^{35}, 470^{13}, 489^{38}, 512^{30}, 513^{39}, $516^{27,32}$, $517^{11,34}$, 529^{18}, 533^{5}, 552^{13-14}, 592^{8-9}, 593^{57}, 597^{16}, 600^{55}, 625^{12}, 636^{3}, 655^{28}, 657^{25}, 671^{28}, 684^{12}, 732^{29}, 756^{10}, 758^{3}, 757^{48}, 782^{8}, 815^{18}, 820^{55}, 832^{21}, 860^{45}, 908^{24}.
10. *Τὰ ἔθνη*: Syn. Eccl. Cp. 33^{51}, 143^{19}, 157^{6}, 396^{35} (= 397^{51}), $513^{33,51}$, 556^{15}, 621^{56}, $640^{39,42,44}$, $756^{53,55}$ (= 757^{6}), 781^{22}, $784^{42,45}$, 825^{40}; *οἱ ἐθνικοί*: ibid. 4^{56}.
11. Syn. Eccl. Cp. 67^{17}, 136^{36}, 148^{43}, 247^{9}, 545^{33}, 668^{5}, 781^{19}, 892^{4}, 917^{28}.
12. *Οἱ ἀσεβεῖς*: Syn. Eccl. Cp. 567^{4-5}, $649^{9,31,33}$, 705^{42}, 716^{33}, 800^{2}; *οἱ δυσσεβεῖς*: ibid. 367^{6}, 465^{22}, 466^{11-13}, 535^{3}, 648^{49}.

citer come sinonimi. Ciò si spiega con la stessa struttura delle due parole. In *εἰδωλολάτρης* è insito un preciso significato attivo («adoratore degli idoli»), in *ἄπιστος* è presente solo un'idea negativa («privo di fede»). Si comprende dunque come *εἰδωλολάτραι* contenga in genere un'idea peggiorativa che spesso manca in *ἄπιστοι*: di qui l'uso diverso e talvolta antitetico che si può fare dei due vocaboli.

Gli *εἰδωλολάτραι* sono coloro che denunciano i martiri [1], li catturano [2], li mettono a morte [3]; sovente poi essi appaiono — in più stretta conformità con l'etimologia del vocabolo — nell'atto di tributare il culto agli dèi pagani [4]. Gli *ἄπιστοι* figurano spesso anche essi in veste di persecutori crudeli [5] o di cultori degli idoli [6]; ma quasi altrettanto spesso essi si identificano con i pagani i quali, convinti dalle parole e dall'esempio dei seguaci di Cristo, abbracciano la fede cristiana [7]. Sono significativi in tal senso alcuni luoghi del Sinassario relativi ai martiri Filemone e Domnino (21 marzo), ai discepoli del Signore Erodione, Agabo e Rufo (8 aprile), a s. Eleuterio Persiano (13 aprile, cod. Bc): agli *ἄπιστοι* convertiti si contrappongono nel primo caso gli *εἰδωλολάτραι* che catturano i martiri [8], nel secondo caso *Ἰουδαῖοι* ed *Ἕλληνες* che torturano e mettono a morte Agabo e Rufo [9], nel terzo i *πυρολάτραι Πέρσαι* che scoprono s. Eleuterio [10].

---

1. Syn. Eccl. Cp. 500^{4-5}, 538^{14} - 539^{1}, 564^{16-17} (cf. 592^{53-56}).

2. Syn. Eccl. Cp. 247^{22-26}, 447^{6-10}, 477^{3-6}, 520^{32-33}, 526^{3} - 527^{1}, 529^{21-22}, $533^{3-4,39}$, 544^{18-19}, 552^{15-16}, 557^{37}, $565^{1-2,17-18}$, 597^{4-6}, 609^{13-14}, 633^{57}, 656^{58}. Cf. anche *οἱ εἰδωλομανοῦντες*, Syn. Eccl. Cp. 917^{43-44}; *οἱ τῶν εἰδώλων θεραπευταί*, Syn. Eccl. Cp. 200^{35-36}, 629^{13-16}.

3. Syn. Eccl. Cp. 37^{21-22}, 112^{2}, 124^{30}, 290^{17-18}, 560^{15} - 561^{2}, 565^{40-41}, 567^{9-10}, 568^{6-10}, 891^{18-19}.

4. Syn. Eccl. Cp. 208^{20-22}, 411^{28-31}, 544^{13-15}, 627^{35-36}, 674^{33-34}, 688^{3-4}, 827^{27-28}; cf. anche *οἱ εἰδωλομανεῖς*, Syn. Eccl. Cp. 473^{8-9}.

5. Syn. Eccl. Cp. 162^{7-9}, 220^{13}, 339^{3-4}, 342^{8-9}, 440^{13-14}, $513^{39,46-48}$ (*οἱ ... ἐν ἀπιστίᾳ*), 517^{11-13}, 533^{4-5}, 597^{16-17}, 625^{12}, 657^{25-26}, 671^{28-29}, 684^{12-13}, 756^{9-10}, 758^{2-4} (cf. 782^{8-9}), 820^{55}, 860^{45}, 908^{23-24}.

6. Syn. Eccl. Cp. 158^{8}, 336^{15-17}, 512^{30}, 517^{34-35}.

7. Syn. Eccl. Cp. 4^{56}, 32^{48-49}, 49^{50-51}, 216^{18} - 217^{1}, 221^{29} - 222^{12}, 232^{25}, 454^{35-36}, 470^{13}, 489^{38-39}, 552^{13-15}, 592^{8-9}, 593^{57}, 600^{54-55}, 636^{3-4}, 732^{29}.

8. Syn. Eccl. Cp. 552^{13-16}: ... *πολλοὺς τῶν ἀπίστων ἐπιστρέφοντες ἐπὶ τὴν τοῦ Χριστοῦ πίστιν ἐβάπτιζον. Διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν κρατηθέντες...*

9. Syn. Eccl. Cp. 591^{24} - 592^{11}: ... *Ἀμφότεροι δὲ τὸν Χριστὸν Θεὸν ὁμολογοῦντες καὶ τοὺς ἀπίστους εἰς πίστιν μεταγαγόντες τὴν ἀληθινήν, ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ διαφόρως ὑπὸ ἰουδαίων καὶ ἑλλήνων τιμωρηθέντες ἐτελειώθησαν.*

10. Syn. Eccl. Cp. 600^{54-56}: *Διδάσκων δὲ ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος οὕτως καὶ πολλοὺς τῶν ἀπίστων ἐπιστρέφων καὶ βαπτίζων, ἐγνώσθη παρὰ τῶν πυρολατρῶν Περσῶν...*

Certo i compilatori del Sinassario dovettero avvertire il problema relativo alla scelta dei termini più convenienti per designare i pagani convertiti: un problema che ad esempio il redattore della notizia sulla martire Irene ha risolto definendo le masse di coloro che abbracciano il Cristianesimo ad opera della santa con l'espressione *ψυχαὶ λογικαί* [1].

Come si è constatato per il termine *Ἕλληνες*, anche i vocaboli *εἰδωλολάτραι* e *ἄπιστοι* sono usati per indicare i persecutori in narrazioni relative a martiri appartenenti, nel complesso, ai primi secoli del Cristianesimo: *εἰδωλολάτραι* sono detti i persecutori di personaggi dell'età apostolica, come i discepoli del Signore Sostene, Apollo, Cefa e compagni [2], di martiri vissuti sotto Nerone, Domiziano, Traiano, Decio, Numeriano, Massimiano, Diocleziano, Giuliano l'apostata; il termine appare ancora nelle notizie relative a s. Saba Goto (martirizzato sotto Valentiniano I) [3], s. Marcello di Apamea (sotto Teodosio) [4], s. Porfirio di Gaza (vissuto sotto Arcadio) [5]. *Οἱ εἰδωλομανοῦντες* sono i pagani di Siria contemporanei del monaco Rabbula, vissuto al tempo degli imperatori Zenone, Anastasio, Giustiniano, cioè dalla fine del secolo V alla I metà del VI [6].

Ἄπιστοι ha un impiego lievemente più ampio: anche questo vocabolo appare in narrazioni relative a personaggi apostolici (per esempio s. Simone Zelota [7]), ed è usato in agiografie ambientate ai tempi di Vespasiano, Domiziano, Traiano, Adriano, Commodo, Severo Alessandro, Decio, Diocleziano, Licinio; ma sono detti *ἄπιστοι* ancora i convertiti da s. Simeone Stilita († 459) [8], da s. Porfirio vescovo di Gaza († 420) [9] da s. Giovanni il misericordioso patriarca di Alessandria († 620) [10]. L'utilizzazione di *ἄπιστοι* in relazione con un arco di tempo più vasto si spiega perfettamente con il significato più generico di *ἄπιστοι* rispetto allo specifico *εἰδωλολάτραι*.

Il plurale *ἔθνη*, designante nella Bibbia greca i pagani («Gentili») in contrapposizione con gli Ebrei e, nel Nuovo Testamento, anche i

---

1. Syn. Eccl. Cp. $655^{17,37}$; ricordare i *λογικὰ πρόβατα* dell'Inno Acatisto, v. 87 nell'edizione Eustratiadis - Tomadakis (Tomadakis, Συλλάβιον, Α', p. 37).
2. Syn. Eccl. Cp. 290^{17}.
3. Syn. Eccl. Cp. 608^{40}.
4. Syn. Eccl. Cp. 891^{19}.
5. Syn. Eccl. Cp. 491^{3}.
6. Syn. Eccl. Cp. 476^{39-40}.
7. Syn. Eccl. Cp. 671^{28}.
8. Syn. Eccl. Cp. 4^{56}.
9. Syn. Eccl. Cp. 489^{38}.
10. Syn. Eccl. Cp. 216^{18}.

Cristiani di provenienza pagana [1], nel Sinassario ha un uso limitato nel senso generico di «pagani», ed è adottato specialmente in relazione con personaggi di epoca biblica (il profeta Osea [2]) o apostolica (il centurione Cornelio [3], s. Giacomo «fratello del Signore» [4], Clemente discepolo di Cristo e vescovo di Sardi [5], l'apostolo Giuda [6], s. Paolo [7], s. Giacomo di Alfeo [8]). Solo raramente *ἔθνη* è usato nelle narrazioni relative a santi che non rientrano in tali categorie [9]. *Οἱ ἐθνικοὶ καὶ ἄπιστοι* sono i pagani convertiti nel V secolo da s. Simeone Stilita senior [10].

Οἱ διῶκται sono persecutori di martiri attribuiti ad età apostolica (come s. Luca [11] e s. Matteo [12]) e romano-imperiale: del tempo di Adriano [13], di Marco Aurelio [14], di Decio [15], di Massimiano [16], di Diocleziano [17].

Lo stesso vale per gli aggettivi sostantivati *οἱ ἀσεβεῖς* e *οἱ δυσσεβεῖς*, in cui è implicita una notazione fortemente peggiorativa: dagli *ἀσεβεῖς* è torturato s. Eutiche discepolo di s. Giovanni evangelista [18], è martirizzato s. Cirillo diacono ai tempi di Giuliano l'apostata [19], è accusata s. Agnese [20]. I *δυσσεβεῖς* sono gli oltracotanti antagonisti di s. Gordio, mar-

---

1. Cf. W. Bauer, W. F. Arndt, F. W. Gingrich, A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature, Chicago - Cambridge 1957, p. 217; F. Zorell, Lexicon græcum Novi Testamenti, Parisiis 1961^{3}, coll. 359 - 360.
2. Syn. Eccl. Cp. 143^{19}.
3. Syn. Eccl. Cp. 33^{50-51}.
4. Syn. Eccl. Cp. 157^{6}, $640^{39,42,44}$.
5. Syn. Eccl. Cp. 621^{56}.
6. Syn. Eccl. Cp. 757^{6}, $756^{53,55}$.
7. Syn. Eccl. Cp. $784^{42,45}$.
8. Syn. Eccl. Cp. 781^{22}.
9. Tali i leggendari martiri cappadoci Speusippo, Elasippo, Belesippo e Neonilla (Syn. Eccl. Cp. 396^{35}, 397^{51}), i vescovi martiri in Cherson ($513^{33,51}$), s. Nicone (556^{15}), i ss. Paolo, Valentina e Tea (825^{40}).
10. Syn. Eccl. Cp. 4^{56}.
11. Syn. Eccl. Cp. 148^{43}.
12. Syn. Eccl. Cp. 781^{19}.
13. S. Codrato, Syn. Eccl. Cp. 67^{17}.
14. S. Ireneo di Lione, Syn. Eccl. Cp. 917^{28}.
15. Ss. Carpo, Papilo e compagni, Syn. Eccl. Cp. 136^{36}; s. Menigno, ibid. 247^{9}; s. Cristoforo, ibid. 668^{5}.
16. S. Ursicino, Syn. Eccl. Cp. 892^{4}.
17. Ss. Trofimo e Eucarpione, Syn. Eccl. Cp. 545^{33}.
18. Syn. Eccl. Cp. 716^{33}.
19. Syn. Eccl. Cp. 567^{4-5}.
20. Syn. Eccl. Cp. 800^{2}. Altri luoghi in cui il termine è usato: ibid. $649^{9,31,33}$; 705^{42}.

tire in Cappadocia sotto Licinio [1], di s. Alessandro di Pidna [2], di s. Fi-
losofo [3]. Il termine *δυσσεβεῖς* appare anche nelle notizie di s. Marone ere-
mita e di s. Abraame vescovo di Carre, derivate entrambe da Teodoreto [4].

Sporadicamente, i pagani possono essere designati mediante peri-
frasi: nella notizia su s. Epeneto, uno dei 70 discepoli del Signore, essi
sono detti *οἱ ἀπειθοῦντες τῷ λόγῳ* [5]; in altri luoghi si trova una espressione
che fa perno sul participio *προσκείμενοι* costruito col dativo [6]. Altrove
i pagani sono indicati con aggettivi sostantivati come *οἱ ἄθεοι* [7], *οἱ ἀλι-*
τήριοι [8], *οἱ μιαιφόνοι* [9], *οἱ μισόχριστοι* [10], *οἱ παράνομοι* [11], *οἱ ὠμοὶ καὶ θρασεῖς* [12].

L'uso di aggettivi di significato dispregiativo in connessione coi
sopra elencati termini indicanti i «pagani» è molto raro. Esso appare
solo in poche notizie contenute in Sinassari della famiglia M*, come
quella relativa a s. Babila, in cui si parla di *ἀπειθεῖς καὶ αἱμοβόροι ἕλλη-*
νες [13], e quella per s. Timone, uno dei discepoli del Signore, percosso *ὑπὸ*
ἀπίστων ἑλλήνων ἀπηνῶν καὶ θηριογνωμόνων [14]. L'epiteto *κατείδωλος* è appli-
cato a località pagane, come la *χώρα τῶν παρανόμων Περσῶν* [15] e i centri
abitati del Libano e della Palestina evangelizzati da s. Abraame vescovo
di Carre [16].

b. *Gruppi etnici particolari.*

Il ruolo dei persecutori è sostenuto, in molte commemorazioni del Sinassario, da gruppi etnici esplicitamente indicati: *Ἰουδαῖοι*, *Ἰνδοί*,

---

1. Syn. Eccl. Cp. 367^{6}.
2. Syn. Eccl. Cp. 535^{3}.
3. Syn. Eccl. Cp. 648^{49}.
4. Cf. Syn. Eccl. Cp. 465^{22} e 466^{12-13}; su Teodoreto fonte del Sinassario cf. H. Delehaye, Le synaxaire de Sirmond, in Analecta Bollandiana 14, 1895, pp. 396 - 434, specialmente pp. 420 - 421.
5. Syn. Eccl. Cp. 773^{32}.
6. *Οἱ τοῖς εἰδώλοις προσκείμενοι*, in Syn. Eccl. Cp. 604^{44-45}; *οἱ τοῖς δαίμοσι προσκείμενοι*, ibid. 915^{27-28}; *τῇ τῶν εἰδώλων προσκειμένων θρησκείᾳ*, ibid. 915^{34-35}; cf. anche la frase *τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ πλάνῃ τῶν εἰδώλων προσκείμενος*, ibid. 916^{34-35}.
7. Syn. Eccl. Cp. 222^{21}.
8. Syn. Eccl. Cp. 122^{2}.
9. Syn. Eccl. Cp. 566^{9}, 565^{48}, 568^{30}.
10. Syn. Eccl. Cp. 868^{3}.
11. Syn. Eccl. Cp. 122^{3}, 228^{23}.
12. Syn. Eccl. Cp. 545^{39}.
13. Syn. Eccl. Cp. 420^{49-50}, cod. M.
14. Syn. Eccl. Cp. 773^{28-29}, cod. Mc.
15. Syn. Eccl. Cp. 244^{1-2}.
16. Syn. Eccl. Cp. $466^{7-8,25-26}$.

Αἰθίοπες, Βλέμμυες, Βανδοῦλοι, Γότθοι, Πέρσαι, Ἀγαρηνοί (o *Ἄραβες*, o *Ἄφροι*, o *Ἰσμαηλῖται*, o *Σαρακηνοί*, talvolta anche *Κρῆτες*), *Ἀβάρεις* (variante *Ἄβαροι*), *Βούλγαροι* (o *Σκυθοβούλγαροι*), *Σκύθαι* (identificati ora con *Ἄβαροι* ora con *Βούλγαροι*). Basta consultare l'indice dei nomi propri posto alla fine dell'edizione del Sinassario di Costantinopoli curata dal P. Delehaye, per avere un quadro dei passi del Sinassario in cui tali etnici compaiono.

Οἱ Ἰουδαῖοι appaiono più volte come accusatori dei Cristiani [1], o come esecutori materiali del supplizio [2]; spesso sono associati ai pagani (*ἕλληνες, οἱ ἐξ ἐθνῶν, εἰδωλολάτραι*) sia in veste di persecutori [3] sia in veste di catechizzati o di convertiti [4].

Rari sono gli epiteti riferiti a *Ἰουδαῖοι*: essi alludono alla loro invidia [5], alla loro empietà [6], alla loro durezza di cuore [7], alla loro crudeltà [8], e specialmente alla loro ingratitudine [9].

Gli *Ἰνδοί* sono citati, senza epiteti, tra i popoli evangelizzati da s. Tommaso [10], da s. Bartolomeo [11] e da s. Frumenzio [12].

L'etnico *Αἰθίοπες* indica i Cristiani di Etiopia [13], ma è usato anche per designare i Beduini (detti *βάρβαροι* e *ἄθεοι*) che martirizzarono i monaci del monastero palestinese di S. Saba nel 797 [14].

---

1. S. Simeone vescovo di Gerusalemme, Syn. Eccl. Cp. 56^{39-40}; s. Longino il centurione, ibid. 142^{26-28}; s. Basileo, ibid. 513^{46-48}; ss. Paolo, Valentina e Tea, ibid. 824^{52-53}.

2. S. Giacomo di Alfeo, Syn. Eccl. Cp. 121^{24-26}; s. Marciano di Siracusa, messo a morte dai *τῶν Ἰουδαίων παῖδες*, 181^{7-9}; s. Carterio, 378^{44} - 379^{2}; s. Carpo, uno dei 70 discepoli, 709^{19-23}; s. Giacomo fratello del Signore, 157^{3-20} e 782^{16-18}; s. Stefano protomartire, 784^{14}.

3. Syn. Eccl. Cp. 177^{15-16}, 564^{16-17}, 592^{54}, 745^{13-14}.

4. Syn. Eccl. Cp. 138^{33} - 139^{2}, 157^{5-7}, 501^{35-36}, 529^{13-14}; cf. anche la preghiera *ὑπὲρ Χριστιανῶν, ὑπὲρ Ἰουδαίων, ὑπὲρ Σαμαρειτῶν, ὑπὲρ Ἑλλήνων καὶ ὑπὲρ ἑτέρων ἐθνῶν* elevata dal martire egiziano Paolo prima del supplizio (825^{39-40}). S. Melania converte *Σαμαρείτας καὶ αἱρετικοὺς καὶ ἕλληνας* (352^{37}).

5. *φθονεροί*, Syn. Eccl. Cp. 16^{21}.

6. *παράνομοι*, Syn. Eccl. Cp. 16^{25-26}.

7. *τοὺς ἀπαιδεύτους δήμους τῶν Ἰουδαίων*, Syn. Eccl. Cp. 121^{24-25}.

8. *αἱμοχαρεῖς*, Syn. Eccl. Cp. 784^{41-42}.

9. *ἀγνώμονες*, 363^{24}; *ἀχάριστοι*, 372^{56-57}.

10. Syn. Eccl. Cp. 781^{9}.

11. Syn. Eccl. Cp. 744^{34-35}, 781^{11-12}.

12. Syn. Eccl. Cp. $268^{25,38}$; con l'etnico *Ἰνδοί* sono qui designati gli Etiopi, presso i quali Frumenzio fu il primo vescovo: cf. la voce redatta da J.-M. Sauget in Bibliotheca Sanctorum, V, Roma 1964, coll. 1292 - 1294.

13. Syn. Eccl. Cp. 160^{14}, 328^{25-26}, 929^{18} - 932^{7}.

14. Syn. Eccl. Cp. $548^{21,27}$. *Αἰθίοψ* equivale talvolta a *Σαρακηνός* (cf. Syn.

I Blemmi (*Βλέμμυες*) sono citati una sola volta nel Sinassario: si tratta degli appartenenti a una tribù barbara dimorante sulle coste del Mar Rosso, che massacrarono in una razzia un gruppo di monaci del Sinai [1]: essi sono definiti *τὸ ἄγριον ἔθνος τῶν Βλεμμύων* [2] e designati come *βάρβαροι* [3].

Βάρβαροι sono detti anche i Vandali (*Βανδοῦλοι*), seguaci dell'eresia ariana e persecutori degli ortodossi in Africa al tempo dell'imperatore Zenone [4].

I *Γότθοι* sono i persecutori di s. Niceta [5]; questi, dice il sinassarista, pur essendo nato *ἐν τῇ χώρᾳ τῶν βαρβάρων τῶν καλουμένων Γότθων... οὐ... ἐκοινώνει τοῖς βαρβάροις, ἀλλὰ τῶν εὐσεβούντων ἦν*. Altre vittime dei Goti ricordate nel Sinassario sono s. Ermenegildo [6], i martiri di Gotia [7], s. Saba Goto [8]: ma qui l'etnico non è accompagnato né da sostantivi né da aggettivi qualificativi.

Il martirologio della Chiesa di Persia è assai ricco [9], e il nome dei *Πέρσαι* ricorre molte volte nel Sinassario [10]. È interessante notare, però, che assai raramente tale etnico è accompagnato da epiteti di valore dispregiativo. Il ricordo, sempre vivo nel mondo bizantino, della gloriosa cristianità persiana impedisce evidentemente ai sinassaristi di bollare con qualificazioni negative l'intero popolo di Persia. La coesistenza in quella regione dell'elemento pagano e di quello cristiano è paradigmaticamente rappresentata nella leggenda della martire persiana Mamelcta [11], vittima dei pagani [12], ma onorata dai cristiani, per concessione dello

---

Eccl. Cp. 560^{27} - 561^{61}, in particolare $560^{40,53}$, $561^{37,42,48}$). Sotto le spoglie di *Αἰθίοπες* appaiono i demoni (per esempio 637^{53}, 761^{7}).

1. Syn. Eccl. Cp. 391^{2-5}, 392^{35-51}.

2. Syn. Eccl. Cp., cod. S (Berol. 219), 391^{2-3}.

3. Syn. Eccl. Cp. $392^{42,48}$ (cod. Cc, = Ambros. D. 74. S).

4. Syn. Eccl. Cp. 287^{28} - 289^{36}.

5. Syn. Eccl. Cp. 45^{24} - 46^{26}.

6. Syn. Eccl. Cp. 169^{50-51}.

7. Syn. Eccl. Cp. 559^{7} - 560^{12}.

8. Syn. Eccl. Cp. 604^{40-50}, 608^{32} - 609^{5}.

9. Una recente visione d'insieme è quella proposta dal P. P. Devos, Les martyrs persans à travers leurs Actes syriaques, in Atti del Convegno sul tema: La Persia e il mondo greco-romano (Accad. Naz. dei Lincei, Problemi attuali di scienza e di cultura, Quaderno 76), Roma 1966, pp. 213 - 225. Sui santi persiani nell'innografia (e nell'agiografia) bizantina cf. E. Follieri, Santi persiani nell'innografia bizantina, ibidem, pp. 227 - 242.

10. Syn. Eccl. Cp. $17^{21,24,31}$, 32^{55}, $35^{15,17}$, 89^{13-14}, 97^{34}, 104^{7}, 108^{46}, 113^{14}, $187^{2,17}$, 243^{6}, 384^{4}, 405^{54}, $413^{3-4,6,14,21}$, ecc.

11. Su cui cf. Follieri, art. cit., p. 231, nota 25.

12. Detti *εἰδωλολάτραι* nel cod. S, Syn. Eccl. Cp. 112^{2}, *ἕλληνες* nel cod. Cb (Ambros. B. 104. S), ibid. 108^{44}.

stesso imperatore di Persia, con l'erezione di una chiesa. In pochi luoghi il sovrano dell'Impero persiano (detto normalmente *ὁ τῶν Περσῶν βασιλεύς*) è indicato come *τύραννος* [1] o è qualificato *παράνομος* [2]; epiteto quest'ultimo che si trova riferito solo in un paio di passi ai Persiani in genere [3]. Una volta i Persiani sono qualificati come *πυρολάτραι* [4], un'altra come *ἄθεοι* [5]. Sembra insomma che all'epoca della redazione del Sinassario, nei secoli IX - X, nel ricordo che a Bisanzio si ha dei Persiani si siano spenti i toni polemici che caratterizzavano i giudizi delle fonti bizantine nel secolo VII, quando più drammaticamente gravava sull'Impero di Costantinopoli la minaccia del regno sassanide [6].

Ben diversamente nel Sinassario sono presentati altri gruppi etnici, quelli in particolare dei popoli islamici e slavi: e lo si capisce agevolmente, appunto in relazione con la persistenza durante lunghi secoli del pericolo che essi rappresentarono per il mondo bizantino.

Gli Arabi [7] sono più frequentemente indicati col termine *Ἀγαρηνοί* [8], meno spesso con *Σαρακηνοί* [9]; forme sporadiche sono *Ἄραβες* [1], *Ἄφροι* [2], *Ἰσμαηλῖται* [3], *Κρῆτες* (equivalente a *Ἀραβόκρητες*) [4].

1. Syn.Eccl.Cp. 145^{42}, 243^{13}, 688^{25}.
2. Syn.Eccl.Cp. 32^{55}.
3. Syn.Eccl.Cp. 244^{1-2}: *ἐν τῇ δυσσεβεστάτῃ καὶ κατειδώλῳ χώρᾳ τῶν παρανόμων Περσῶν*...; 601^{29-31}: *αἱροῦνται μᾶλλον εὐκλεῶς ἀποθανεῖν ὑπὲρ Χριστοῦ... ἢ παρανόμοις δουλεύειν ἀτίμως καὶ δυσκλεῶς* (cf. 607^{9-10}: *ὁρῶν παρὰ τῶν Περσῶν τὰ παράνομα πραττόμενα*...).
4. Syn.Eccl.Cp. 600^{56}.
5. Syn.Eccl.Cp. 241^{56}. *Ἄθεοι* sono anche detti gli assalitori di Costantinopoli, Persiani e Avari, al tempo di Eraclio (7 agosto 626: cf. Syn.Eccl.Cp. 872^{10}); ma in alcuni Sinassari (per esempio il cod. Cg, cioè il Lipsiensis R. II. 25) l'epiteto è riferito esclusivamente agli Avari: cf. Syn.Eccl.Cp. 872^{58-59}: *Περὶ τῆς ἐλεύσεως τῶν Περσῶν καὶ τῶν ἀθέων βαρβάρων*; ibid. 873^{43}: *οἱ ἄθεοι Ἀβάρεις*.
6. Cf. A. Pertusi, La Persia nelle fonti bizantine del secolo VII, in Atti del Convegno intern. sul tema: La Persia nel Medioevo (Accad. Naz. dei Lincei, Problemi attuali di scienza e di cultura, Quaderno 160), Roma 1971, pp. 605 - 628.
7. Sui nomi bizantini degli Arabi si veda il recente articolo di V. Christides, The names Ἄραβες, Σαρακηνοί, etc., and their false byzantine etymologics, in Byzantinische Zeitschrift 65, 1972, pp. 329 - 333.
8. Syn.Eccl.Cp. 72^{5}, 76^{43}, 96^{44}, 98^{7}, 106^{5}, 236^{57}, $280^{7,39}$, $301^{27,43}$, 310^{21}, 311^{21}, $312^{7,10,16}$, 320^{46}, 373^{5}, 391^{11}, 434^{18}, 449^{19-20}, 581^{34}, 624^{56}, 625^{30}, 710^{17}, 765^{21}, 837^{15}, 892^{59}, $896^{47,53,56}$, 897^{45}, 901^{33}.
9. Syn.Eccl.Cp. 72^{17}, 116^{18}, 215^{7}, 238^{50}, 321^{3}, $392^{28,29}$, 405^{21}, 433^{42}, 516^{9-10}, 560^{37}, 772^{16}, 802^{16}, 807^{12}, 896^{48}, 899^{31}, $902^{1,28}$, 904^{4}. *Σαρακηνοί* spesso si alterna con *Ἀγαρηνοί* in un medesimo testo: cf., per esempio, Syn.Eccl.Cp. 72^{5} e 72^{17}, 236^{57} e 238^{50}, $896^{47,53,56}$ e 896^{48}, 901^{33} e 902^{1}.

Gli epiteti più sovente applicati agli Arabi sono *ἄθεος* e *μιαρός* [5]. Nella notizia relativa a s. Fantino taumaturgo è citato *τὸ ἀλιτήριον τῶν Ἄφρων ἔθνος* [6]; s. Terapонte definisce gli Agareni *ἐχθροὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ* [7]. L'emiro Ibrahim (*Ἀβραχήν* nel testo greco), che mette a morte i siracusani Giovanni, Pietro e Antonino, è detto dal sinassarista *κύων* e *θήρ* [8]. *Ἀγαρηνοί* (e *Σαρακηνοί*), infine, sono definiti *βάρβαροι* nella narrazione relativa al monaco calabrese Simone tramandata dal cod. Q (Paris. gr. 1621) [9]; nella notizia sul martire Teofilo il giovane, il paese degli Agareni è detto *ἡ βάρβαρος* (scilicet *χώρα*; variante *ἡ βαρβάρων χώρα*) [10], e la flotta araba è indicata come *αἱ βαρβαρικαὶ νῆες* [11]; *νῆες βαρβαρικαί* (ovvero *πλοῖα βαρβαρικά*) sono dette le navi dei pirati arabi che catturarono s. Giuseppe Innografo [12].

Gli Avari, che il Sinassario cita esplicitamente ricordandone il

1. Syn.Eccl.Cp. 433^{49}.
2. Syn.Eccl.Cp. 224^{19}.
3. Syn.Eccl.Cp. 126^{5-6}.
4. Syn.Eccl.Cp. 206^{10}; cf. anche *οἱ τῆς Κρήτης... Ἀγαρηνοί*, 624^{55-56}; *πλοῖα βαρβαρικὰ ...εἰς Κρήτην*, 582^{11-12} (variante *νῆες βαρβαρικαὶ ...τῇ Κρητῶν*, 581^{44}). Si veda in proposito lo studio di Th. E. Detorakis, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατία εἰς ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, in Κρητικὰ Χρονικὰ 21/1, 1969, pp. 119 - 129.
5. Per *ἄθεοι Σαρακηνοί* cf. Syn.Eccl.Cp. 772^{16}; per *ἄθεοι Ἀγαρηνοί* cf. ibid. 76^{44}, 892^{59}, 896^{47}, 901^{33}. La religione araba è definita *ἄθεος πίστις* ($433^{47,48}$). Si veda ancora l'espressione *ἄθεον καὶ μιαρὸν γένος τῶν Ἀγαρηνῶν* (cod. Fb, Paris. gr. 1592, in Syn.Eccl.Cp. 320^{45-46}), corrispondente alla lezione del Sirmondiano *μιαρὸν ἔθνος τῶν Σαρακηνῶν* (321^{2-3}). Per *μιαροὶ Ἀγαρηνοί* cf. 897^{45}; *μιαρός* è detto anche l' *Ἀγαρηνός* pretendente alla mano della nobile bizantina Anna al tempo degli imperatori Teofilo e Basilio il Macedone (837^{21}); *μιαρὰ θυσία* (433^{49}) è detto il sacrificio offerto alla divinità dagli Arabi, evidentemente in contrapposizione con la *καθαρὰ θυσία* dei cristiani.
6. Syn.Eccl.Cp. 224^{19}.
7. Syn.Eccl.Cp. 710^{22-23}.
8. Syn.Eccl.Cp. 73^{22-23}. Sull'identificazione di questo personaggio con il *Βράχιμος* della Vita di s. Elia il giovane si veda la nota del P. Delehaye in Syn.Eccl.Cp. 73^{59-60}. Cf. G. Rossi Taibbi, Vita di sant'Elia il giovane (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi, 7), Palermo 1962, capp. 49, 50, 53 (pp. 74, 78, 82).
9. Cf. Syn.Eccl.Cp. 236^{55} - 240^{37}, specialmente $237^{35,44,54}$.
10. Syn.Eccl.Cp. $434^{25,37}$.
11. Syn.Eccl.Cp. 434^{20}.
12. Syn.Eccl.Cp. 581^{44} e 582^{11}.

vano assalto a Costantinopoli del 7 agosto 626 [1], sono detti *ἄθεοι* [2] e *βάρβαροι* [3]. I Bulgari, abbastanza spesso citati nel Sinassario per i loro rapporti militari e politici col mondo bizantino [4], figurano ivi sotto due date come persecutori dei cristiani: il 26 luglio (anche il 23 o il 25), commemorazione dei cristiani caduti in Bulgaria al tempo dell'imperatore Niceforo I (a.D. 811), e il 22 gennaio, giorno in cui si celebrava la memoria dei martiri messi a morte dopo la conquista bulgara di Adrianopoli (avvenuta nell'813) [5]. I vincitori di Niceforo (nel Sinassario chiamati non solo *Βούλγαροι*, ma anche *Σκυθοβούλγαροι* e *Σκύθαι*) [6] sono designati come *οἱ ἄθεοι* [7]; i conquistatori di Adrianopoli sono qualificati come *ἀχάριστοι καὶ ἀμνήμονες*, e il loro *ἄρχων*, *Δίτζευγος*, è definito *δεινὸς καὶ στυγητός* [8]. Nella *διήγησις ὠφέλιμος* relativa al soldato Nicola, che partecipò alla infelice spedizione di Niceforo I e si fece poi monaco, i Bulgari sono indicati come *ἔθνη βάρβαρα* [9].

Gli Sciti, identificati ora con i Bulgari [10], ora con gli Avari [11], sono definiti *βάρβαροι* [12] e qualificati come *ἄθεοι* [13] e *βλάσφημοι* [14].

---

1. Syn.Eccl.Cp. 869^{49} - 872^{56}, 872^{58} - 873^{56}, 872^{6} - 876^{3}.
2. Syn.Eccl.Cp. 872^{59}, 873^{43}.
3. Syn.Eccl.Cp. 872^{59}, 874^{17}. Per l'attacco dell'anno 617 si veda più avanti, nota 5 a p. 367.
4. Si veda in particolare Syn.Eccl.Cp. 192^{19}, 302^{3}, $341^{23,40}$, 344^{30}, 347^{22}, 381^{30}, 792^{17-18}, 896^{55}, 902^{27}, 918^{22}.
5. Rispettivamente Syn.Eccl.Cp. 837^{45-57} (23 luglio), 846^{4} - 848^{9} (26 luglio), 414^{25} - 416^{18} (22 gennaio). Bibliografia accurata sulla documentazione agiografica e innografica relativa presso E. T o m a d a k i s, Ἡ ἀκολουθία τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ ιδ' νεομαρτύρων (814 - 815 μ.Χ.) καὶ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, in Ἀθηνᾶ 72, 1971, pp. 333 - 351.
6. *Βούλγαροι*: Syn.Eccl.Cp. 837^{47}, $846^{7,16}$; *Σκυθοβούλγαροι*: 837^{49}; *Σκύθαι* 847^{6}.
7. Syn.Eccl.Cp. 837^{54}; cf. anche 847^{5-7}, dove la motivazione del martirio dei Bizantini catturati dai Bulgari è indicata nel rifiuto di *τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξομόσασθαι καὶ τῇ Σκυθῶν προσελθεῖν θρησκείᾳ*.
8. Syn.Eccl.Cp., rispettivamente 414^{30-31}, 415^{12}.
9. Syn.Eccl.Cp. 341^{34}. Sulla storia del soldato Nicola cf. le indicazioni fornite da I. Dujčev in E. F o l l i e r i - I. D u j č e v, Un'acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813, in Byzantion 33, 1963, pp. 71 - 106, precisamente p. 90 e nota 1; cf. inoltre: A. K o m i n i s, Ἀπηχήσεις βυζαντινοβουλγαρικῶν συγκρούσεων εἰς ἁγιολογικὰ κείμενα, in ΕΕΒΣ 35, 1966 - 67, pp. 215 - 222.
10. Syn.Eccl.Cp. 355^{17}, 847^{6}.
11. Syn.Eccl.Cp. 872^{51}, 873^{2}.
12. Syn.Eccl.Cp. 355^{19}, 873^{9}, 874^{17}.
13. Syn.Eccl.Cp. 872^{59}.
14. Syn.Eccl.Cp. 872^{51}.

c. *I «barbari».*

La voce onomatopeica greca *βάρβαρος* (sostantivo, più raramente aggettivo) indicò nell'antichità lo straniero, contrapposto a *Ἕλλην*, in quanto parlante una lingua strana e come balbuziente [1]. Nel Medioevo greco, invece, in corrispondenza con le tre componenti fondamentali della civiltà bizantina (fede cristiana, struttura romana dello stato e cultura greca) tre sono le caratteristiche proprie dei «barbari»: la religione pagana (o l'adesione a una eresia), la non appartenenza all'Impero romano di Bisanzio, l'estraneità alla lingua e alla cultura greca [2]. Tra i «barbari» che, nel corso di una storia millenaria, portarono i loro assalti contro l'Impero di Costantinopoli vi sono dunque Goti, Unni, Avari, Slavi, Persiani, Arabi, Bulgari, Russi, Ungheresi, Peceneghi, Uzi, Cumani, crociati occidentali, Franchi, Veneziani, Normanni, Catalani, Selgiucidi e Osmani [3].

L'uso del termine *βάρβαροι* a Bisanzio è stato studiato specialmente da Kilian Lechner [4] e da Hans Ditten [5] sotto angolazioni particolari. Vediamo come questo termine appare nel Sinassario di Costantinopoli.

Βάρβαρος al singolare, con valore di aggettivo (*ἀνὴρ βάρβαρος*) o di sostantivo (*ὁ ἀνήμερος βάρβαρος*, *βάρβαρός τις*, *ὁ βάρβαρος ἐκεῖνος*) può indicare genericamente un individuo estraneo, anzi nemico, alla fede cristiana e alla civiltà ellenica, appartenente a un popolo non ben precisato, che agisce crudelmente contro i seguaci di Cristo. È un *ἀνὴρ βάρβαρος* colui che fa schiava s. Eufrasia di Nicomedia e ne rimane beffato nel famoso episodio dello «stratagemma della vergine» [6]. È un

---

1. P. C h a n t r a i n e, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, I, Paris 1968, pp. 164 - 165.
2. Cf. H. D i t t e n, Βάρβαροι, Ἕλληνες und Ῥωμαῖοι... in Actes du XIIe Congrès intern. d'Études byzantines, II, pp. 282 - 283, con riferimento alla letteratura precedente.
3. Cf. G. M o r a v c s i k, Byzantinoturcica, I (Berliner byzantinistische Arbeiten 10), Berlin 1958^{2}, p. 12.
4. Nella già citata opera Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner, München 1954, e nell'articolo Byzanz und die Barbaren, in Sæculum 6, 1955, pp. 292 - 306.
5. Art. cit.
6. Syn.Eccl.Cp. 404^{14-27}. Nella redazione originaria della leggenda questo «barbaro» era uno dei conquistatori persiani di Gerusalemme nel 614, ma nella recensione attestata nel Sinassario, ambientata a Nicomedia al tempo di Massimiano, non vi è alcuna indicazione sulla sua provenienza etnica. Sulla fortuna di questa leggenda in Oriente e in Occidente si vedano gli studi di Giorgio Levi Della Vida e di Enrico Cerulli citati presso G. L e v i D e l l a V i d a, Leggende agiografi-

ἀνήμερος βάρβαρος quegli che assale una donna recantesi a chiedere la guarigione all'anacoreta Anina nella regione dell'Eufrate [1]. *Βάρβαρος* è detto il crudele padre della martire Tessalonica [2]; *βάρβαρός τις* è il carnefice che mette a morte s. Neofito [3].

Οἱ βάρβαροι, al plurale, possono essere nel Sinassario le popolazioni non meglio identificate contro cui combattono gli eserciti di Roma in età imperiale (si vedano le notizie relative a s. Martino di Tours [4], a s. Mercurio di Cesarea [5], a s. Giusto [6]); oppure i non precisati pirati che fanno prigionieri Frumenzio, il futuro apostolo dell'Etiopia, e Edesio [7], o che assalgono nel secolo IX l'isola di Egina [8]; o i predoni che aggredirono gli asceti del Sinai, e con essi il misterioso Nilo Sinaita e suo figlio Teodulo [9], predoni che nel codice Sirmondiano al 14 gennaio sono identificati con l' *ἄγριον ἔθνος τῶν Βλεμμύων* [10]; o i popoli contro cui combatté vittoriosamente, tra il secolo VII e il IX, Tommaso, il futuro asceta del monte Maleo [11].

Già sopra, parlando degli etnici, abbiamo di volta in volta notato quali popoli precisamente siano indicati nel Sinassario come *βάρβαροι*:

---

che cristiane nell'Islam, in Atti del Convegno intern. sul tema: L'Oriente cristiano nella storia della civiltà (Accad. Naz. dei Lincei, Problemi attuali di scienza e di cultura, Quaderno 62), Roma 1964, pp. 139 - 150, precisamente pp. 148 - 150.

1. Narrazione contenuta nel cod. Mc: Syn.Eccl.Cp. 540^{48} - 544^{46}, precisamente 541^{55} - 544^{38}.

2. Syn.Eccl.Cp. 202^{25}.

3. Syn.Eccl.Cp. 414^{5}. Nella Passio ampia di Neofito (F. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Græca, Subsidia Hagiographica 8a, Bruxelles 1957^{3} — più avanti citata BHG^{3} —, num. 1325 y), contenuta nel cod. Vat. Ottob. gr. 54, del sec. X, f. 10, l'uccisore di Neofito è *εἷς δέ τις τῶν βηνατόρων, κατέχων βήναβλον*: un «venator», dunque, personaggio che, come notava Pio Franchi de' Cavalieri a proposito della Passio s. Christinæ (in Note agiografiche, fasc. 5, Studi e testi 27, Roma 1915, pp. 130 - 131), è perfettamente al suo posto nell'anfiteatro, luogo del martirio di Cristina come di Neofito.

4. Syn.Eccl.Cp. 217^{34} (al tempo di Traiano).

5. Syn.Eccl.Cp. 258^{21-22} (ai tempi di Decio e Valeriano).

6. Syn.Eccl.Cp. 819^{5} (epoca non indicata).

7. Syn.Eccl.Cp. 268^{13-14}.

8. Notizia su s. Atanasia di Egina in Syn.Eccl.Cp. 612^{49}; nella vita ampia, tuttora inedita in greco (BHG^{3} 180), contenuta nel cod. Vat. gr. 1660, del 916, questi pirati sono detti *οἱ Μαυρούσιοι βάρβαροι* (cod. Vat. gr. 1660, f. 212^{v}).

9. Syn.Eccl.Cp. 217^{15}, $392^{54,56,58}$.

10. Syn.Eccl.Cp. 391^{2-3}; cf. anche il cod. Cc, $392^{42,48}$.

11. Syn.Eccl.Cp. 803^{11}. Questi popoli, secondo il R. P. D. Stiernon (Bibliotheca Sanctorum, XII, Roma 1969, coll. 584 - 585), potrebbero essere identificabili con gli Avari o con i Bulgari.

riepilogando e integrando quanto si è già detto, constateremo che questo termine è usato per i Vandali d'Africa, seguaci dell'Arianesimo [1], per i Goti del IV secolo [2], per i già citati Blemmi [3], per i Beduini che sul finire del secolo VIII massacrarono i monaci di Mār Saba [4], per gli Avari che minacciarono a più riprese, nel secolo VII, la città imperiale [5], per i Bulgari, detti *ἔθνη βάρβαρα* nella narrazione relativa al monaco Nicola [6], per gli Sciti (identificabili probabilmente coi Bulgari), contro cui combatté il promesso sposo di s. Teodora nel secolo VIII [7], infine per gli Arabi (*Ἀγαρηνοί, Σαρακηνοί*) [8].

L'uso di *βάρβαροι* nel Sinassario con riferimento a una precisa rosa di «infedeli», caratterizzati tutti dalle tre peculiarità cui si accennava sopra (religione pagana, non appartenenza all'Impero romano di Bisanzio, estraneità alla lingua e alla cultura greca) permette qualche ulteriore, utile considerazione in campo agiografico.

Il Sinassario, come ben si sa, è un testo composito, risultante dalla giustapposizione di centinaia di notizie consistenti di regola in brevi riassunti di altrettanti testi più ampi. Vi è confluito quindi un materiale agiografico assai eterogeneo, del quale sarebbe assai interessante (per quanto tutt'altro che semplice) studiare le successive «stratificazioni», collegando fra loro — così come cominciò già a fare il P. Delehaye — le notizie provenienti dalla medesima fonte o almeno dallo stesso ambiente o dallo stesso periodo [9].

Non si può quindi considerare il Sinassario come un'opera unitaria,

---

1. Syn.Eccl.Cp. 288^{25}.

2. Syn.Eccl.Cp. $45^{26-28,55}$; 407^{26}.

3. Syn.Eccl.Cp. $392^{42,48}$.

4. Detti nel Sinassario *Αἰθίοπες*: Syn.Eccl.Cp. 548^{20-21}; vedi sopra, p. 360.

5. All'attacco del 5 giugno 617 si riferisce la notizia del Sinassario sotto tale data (Syn.Eccl.Cp. 729^{30} - 731^{5}; cf. N. H. Baynes, The date of the Avar surprise, in Byzantinische Zeitschrift 21, 1912, pp. 110 - 128); all'assalto, portato unitamente ai Persiani, nell'agosto del 626 si riferisce la commemorazione del 7 agosto (Syn.Eccl.Cp. 872^{6} - 876^{3}).

6. Syn.Eccl.Cp. 341^{34}. Vedi sopra, nota 9 a p. 364.

7. Syn.Eccl.Cp. 355^{19}; sui problemi relativi a questa narrazione si veda la voce di D. Stiernon, Teodora di Cesaride, santa, in Bibliotheca Sanctorum, XII, Roma 1969, coll. 221 - 222; cf. anche l'applicazione dell'appellativo *βάρβαρος* al capo scita Marmaroth citato in Syn.Eccl.Cp. 767^{41}, 768^{13-14}.

8. Syn.Eccl.Cp. $237^{35,44,54}$; $434^{25\ e\ 37}$ (*ἡ βάρβαρος, ἡ βαρβάρων χώρα*); 434^{20} (*βαρβαρικαὶ νῆες*); 581^{44} (*νῆες βαρβαρικαί*); 582^{11} (*πλοῖα βαρβαρικά*).

9. Cf. H. Delehaye, Le synaxaire de Sirmond, in Analecta Bollandiana 14, 1895, pp. 396 - 434, specialmente pp. 417 - 421; inoltre Syn.Eccl.Cp., coll. LIX - LXVI.

uscita di getto dalla penna di un solo autore. Tuttavia esso presenta un carattere che gli conferisce, al di fuori e indipendentemente dal problema delle sue fonti, una sostanziale unità formale: è un libro liturgico, usato quotidianamente nel rito bizantino, durante l'ufficiatura del Mattutino. Per questo la terminologia che esso adotta è fondamentalmente uniforme, e i rapporti fra esso e gli altri testi liturgici (in primo luogo gli inni usati nella Chiesa greca per le feste fisse di tutto l'anno) sono assai stretti ed evidenti.

Tutto ciò può essere utile per risolvere alcuni problemi agiografici posti in particolare dall'innografia bizantina. Accennerò qui brevemente a uno solo: quello relativo al martire Teofilo, commemorato in alcuni Sinassari [1] e in vari Menei [2] al 31 marzo.

La tradizione agiografica e innografica relativa a Teofilo è stata discussa di recente da due giovani e valenti studiosi greci, Theokaris Detorakis [3] e Eutichios Tomadakis [4]. Essi hanno avuto il grande merito di segnalare quanto siano utili i testi innografici per fare un po' di luce sulla figura di Teofilo, del quale i Sinassari dànno, al 31 marzo, praticamente il solo nome [5]. Eutichios Tomadakis ha inoltre dimostrato,

1. Codici N, del 1071, S (sec. XII - XIII), Db (Ambr. B. 133. S, sec. XII), K (Petrop. gr. 240, a. 1249), Da (Oxon. Bodl. Auct. T. III. 16, a. 1307): cf. Syn. Eccl. Cp. 573^{10-11}, 576^{16-23}. Ivi sono citati anche i Menei R, Ra, Rc.

2. Numerosi manoscritti (datati dall'XI al XIV secolo) sono citati presso Th. E. Detorakis, Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία, Ἀθῆναι 1970, p. 128. Ad essi vanno aggiunti due Menei utilizzati dal P. Delehaye, i codd. R (Petropol. gr. 227, sec. XII) e Rc (Vindob. Theol. gr. 33, sec. XIII - XIV), su cui cf. Syn. Eccl. Cp. XXXVII - XXXVIII.

3. Detorakis, Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου..., pp. 124 - 129.

4. E. Tomadakis, Un problema di innografia bizantina: il rimaneggiamento dei testi innografici, in Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, n.s. 26, 1972, pp. 3 - 30, specialmente pp. 6 - 23.

5. Nel cod. Sirmondiano si legge (Syn. Eccl. Cp. 573^{10-11}): *Ἄθλησις τοῦ ἁγίου μάρτυρος Θεοφίλου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ*. Si noti però che, contrariamente a quanto riferiscono i due studiosi (Detorakis, op. cit., p. 125; Tomadakis, art. cit., p. 7), il «distico» giambico, anch'esso assai generico, dedicato a Teofilo e da me pubblicato per la prima volta (E. Follieri, Il calendario giambico di Cristoforo di Mitilene secondo i mss. Palat. gr. 383 e Paris. gr. 3041, in Analecta Bollandiana 77, 1959, pp. 245 - 304, precisamente p. 297), non è, a quanto pare, di Cristoforo Mitileneo, pur essendo redatto a imitazione degli epigrammi di quel celebre poeta del sec. XI: infatti il «distico» per Teofilo è contenuto nel tardivo cod. Paris. gr. 3041 (seconda metà del sec. XV) e non nel Vat. Palat. gr. 383, dell'inizio del sec. XIV (cf. Follieri, art. cit., pp. 259 - 263, 272 - 273) né nei migliori Sinassari della classe M*, nei quali manca la commemorazione di Teofilo al 31

con grande acume, che l'innografia per Teofilo deriva in gran parte da quella composta per un altro personaggio meglio conosciuto, s. Pietro di Capitoliade, e vi ha messo in evidenza le poche strofe originali.

Ma quando visse, quando subì il martirio, e per mano di chi, il Teofilo commemorato al 31 marzo? O meglio, cosa sapevano di tutto ciò gli innografi bizantini che l'hanno celebrato?

A prima vista, le notizie contenute negli inni e nel Sinassario sono talmente vaghe, che non si saprebbe riconoscere a Teofilo nulla più che la qualità di martire. Per questo i due studiosi avanzano l'ipotesi che egli sia un martire dell'epoca delle persecuzioni, cioè del III o IV secolo [1]. Tuttavia nella acolutia, e in particolare in quei tropari che il Tomadakis ha segnalato come originali, o almeno come non desunti dall'acolutia per s. Pietro di Capitoliade, vi è qualche elemento che può fornire più precise indicazioni sui persecutori di Teofilo: in uno degli sticheri si parla di *βάρβαροι* [2], in un altro di *βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί* [3]. Non si allude certo qui agli *Ἕλληνες* o agli *εἰδωλολάτραι* dei secoli III o IV, ma a genti non cristiane più recenti, quelle appunto che erano definite *βάρβαροι* dai Bizantini.

In effetti il termine *βάρβαροι* che abbiamo visto usato, nel Sinassario di Costantinopoli, per Vandali, Goti, Blemmi, Etiopi, Avari, Bulgari e Arabi, è adoperato nella stessa accezione sia negli scritti agiografici più ampi sia nell'innografia. Basta scorrere, per esempio, alcuni dei testi raccolti da Athanasios Papadopulos - Kerameus nella sua Συλλογὴ παλαιστινῆς καὶ συριακῆς ἁγιολογίας [4], per constatare quante

marzo (cf. F. Halkin, Un nouveau synaxaire byzantin: le ms. Gr. lit. d. 6 de la Bibliothèque Bodléienne à Oxford, in Mélanges H. Grégoire, II = Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 10, 1950, pp. 307 - 328, precisamente p. 315; oggi ristampato in F. Halkin, Recherches et documents d'hagiographie byzantine, Subsidia Hagiographica 51, Bruxelles 1971, pp. 14 - 35, precisamente p. 22).

1. Detorakis, op. cit., p. 125; Tomadakis, art. cit., p. 11; quest'ultimo si fonda soprattutto sul «distico» giambico inserito nel calendario metrico di Cristoforo Mitileneo nel cod. Par. gr. 3041:

Θεόφιλον τέμνουσι τὸν Θεοῦ φίλον
καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ οἱ θεῶν αἰσχρῶν φίλοι.

Ma è questa forse una testimonianza troppo tardiva (anche se l'epigramma fosse autentico) per essere considerata attendibile.

2. Cf. Tomadakis, art. cit., p. 15, vv. 70 - 71: *βαρβάρων ἐνώπιον | Θεὸν ὄντως ἐκήρυξας*.

3. Tomadakis, art. cit., p. 16, v. 78.

4. In Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik 19,3 (= 57), S.-Peterburg 1907: per

volte *βάρβαρος* e *βαρβαρικός* siano usati in relazione con gli Arabi; così come basta sfogliare gli scritti di s. Andrea di Creta, o la vita dello stesso Andrea composta dal patrizio Niceta, o la biografia di s. Giuseppe Innografo redatta dal diacono Giovanni, per trovare copiosa conferma di tale uso [1]. Analogamente il termine *βάρβαροι* è adoprato a più riprese per designare i Goti nei testi agiografici relativi a s. Niceta e ai santi Inna, Rima e Pinna [2]. E gli esempi potrebbero agevolmente moltiplicarsi.

Ma le testimonianze che più ci interessano sono quelle fornite dall'innografia. Qui l'uso di *βάρβαρος* è particolarmente prediletto, per la tendenza tipica di tutta la letteratura dotta bizantina, e di quella innografica in particolare, ad evitare i nomi propri, specialmente non antichi, sostituendoli con termini generici. Gli innografi dunque designano in genere quasi esclusivamente col termine *βάρβαροι* i popoli sopra enumerati [3]. Negli inni per s. Niceta martire dei Goti (nei Menei al 15 settembre) si citano i *βάρβαροι* negli sticheri e la *βαρβαρικὴ θρασύτης* nell' ἐξαποστειλάριον; nell'innografia per i monaci del Sinai (nei Menei editi al 13 gennaio), oltre che alla *τῶν βαρβάρων ἔφοδος* (sticheri), si fa riferimento, nel canone, alla *βαρβάρων ἐπιδρομή*, alle *βαρβάρων ξίφη*, alla *βαρβαρικῆς κακίας θάλασσα*; così come nella acolutia per s. Nilo Sinaita, che fu coinvolto nel medesimo assalto e che è celebrato nei Menei il 12 novembre, si parla di *βαρβαρικαὶ τρικυμίαι*. Più volte riappaiono i

esempio la narrazione relativa ai monaci di S. Saba, pp. 1 - 41 (= BHG³ 1200), o quella sui 63 martiri pellegrini a Gerusalemme messi a morte ai tempi di Leone l'Isaurico, pp. 136 - 163 (= BHG³ 1218), o l'encomio di Nicola Cabasila per s. Andrea il Giovane, pp. 173 - 185 (= BHG³ 115).

1. Per questi ultimi testi è utilissimo il già citato articolo di Th. E. Detorakis, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατία εἰς ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, in Κρητικὰ Χρονικά, 21/1, 1969, pp. 119 - 129; cf. anche E. Tomadakis, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, ἐν Ἀθήναις 1971, pp. 50 - 54.

2. BHG³ 1339 e 2184.

3. Non si tratta, naturalmente, di una regola assoluta. Nei canoni atoniti per l'acolutia dell'Acatisto pubblicati da N. Tomadakis (rispettivamente opera di Giovannicio, sec. IX, e di Nicola Cataskepeno, sec. XII: cf. Tomadakis, Συλλάβιον, Α', pp. 27 - 34), il termine *βάρβαροι* è usato alternatamente con gli etnici *Πέρσαι, Σκύθαι, Ἀγαρηνοί, Μῆδοι, Οὖννοι*. Nel canone per s. Teoctista di Lesbo, di recente pubblicato da A. Kominis, Canones Novembris (Analecta Hymnica Græca... III), Roma 1972, pp. 269 - 278, non si parla di *βάρβαροι*, ma di *Ἄραβες* e di *Ἰσμαηλῖται*: cf. vv. 16, 65, 80. Questa composizione è però relativamente tardiva, da attribuire ad un innografo Giovanni (cf. acrostico), vissuto tra la fine del sec. X e il corso dell'XI, per cui il Kominis propone, dubitativamente, l'identificazione con Giovanni Mauropode (op.cit., p. 595).

termini *βάρβαρος* e *βαρβαρικός* nell'innografia per i monaci di Mār Saba massacrati dai Beduini (nei Menei al 20 marzo): nel kathisma essi son detti *διὰ χειρὸς βαρβαρικῆς τυπτόμενοι*; nel canone vi sono espressioni come *τὰ τῶν βαρβάρων φῦλα, βαρβάρων τὰ φρυάγματα, μιαιφονία βαρβάρων, βαρβαρικὴ ἀπόνοια*. S. Tommaso del monte Maleo (nei Menei al 7 luglio) è celebrato nel canone per aver rizzato *κατὰ βαρβάρων* (forse Avari o Slavi [1]) ...*ἄπειρα τρόπαια*. I martiri uccisi dai Bulgari dopo la conquista di Adrianopoli perirono, secondo il kathisma dell'acolutia loro dedicata [2], *τῇ μιαιφόνῳ δεξιᾷ τῶν βαρβάρων*; così come nell'innografia composta da s. Teodoro Studita per i 14 martiri uccisi in Bulgaria per non aver voluto mangiare cibi vietati durante la Quaresima si parla di *βάρβαροι* e di *γῆ βάρβαρος*, o *βαρβαρική*, o *βαρβάρων* [3]. Quanto all'uso di *βάρβαροι* nell'innografia bizantina con riferimento agli Arabi, basterebbe rimandare agli esempi contenuti nei canoni di Giuseppe Innografo per due santi cretesi, il vescovo e martire Cirillo e il vescovo Eumenio [4], in cui si parla, rispettivamente, dell'*ἔφοδος τῶν ἀνημέρων βαρβάρων* e della *βαρβαρικὴ ἔφοδος*. Accanto a questi si possono citare, fra l'altro, gli inni di recente pubblicati per i 42 martiri di Amorio, con le espressioni *ὑπὸ χειρὸς βαρβαρικῆς, πυρὰ βαρβαρική, βαρβαρικὴ ἀθεΐα* [5], e un inno anonimo per lo stesso Giuseppe Innografo, in cui si dice del santo che fu *βαρβάρων συσχεθεὶς χερσίν* [6].

Nei *βάρβαροι* che misero a morte s. Teofilo si debbono dunque riconoscere, sembra, dei popoli infedeli, estranei alla lingua e alla cultura greca e ostili all'Impero bizantino, contro il quale movevano le loro *βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί*: Slavi o Arabi, dunque, anzi, forse, con maggiore

1. Vedi sopra, p. 366.

2. Cf. Follieri - Dujčev, art.cit., p. 75.

3. Se ne veda l'editio princeps a cura di E. Tomadakis, nel citato studio Ἡ ἀκολουθία τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ ιδ' νεομαρτύρων... in Ἀθηνᾶ 72, 1971, pp. 345, v. 4; 346, v. 34; 347, v. 34; 348, v. 54; 349, v. 76.

4. Citati entrambi presso Detorakis, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ ..., p. 128.

5. E. Tomadakis, Canones Martii (Analecta Hymnica Græca e codicibus eruta Italiæ inferioris, I. Schirò consilio et ductu edita, VII), Roma 1971, pp. 99, vv. 10 - 11; 106, v. 184 (da un canone di Giuseppe Innografo); p. 87, v. 31 (da un canone attribuito a Ignazio).

6. C. Nikas, Canones Aprilis (Analecta Hymnica Græca..., VIII), Roma 1970, p. 89, vv. 43 - 44. Invece nei due canoni dedicati a Giuseppe Innografo da Giovanni Mauropode (sec. XI) e pubblicati di recente da E. Tomadakis (E. Tomadakis, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, pp. 242 - 272) non vi è allusione ai «barbari» se non in senso metaforico: cf. ivi p. 258, v. 38 (*βάρβαρα ἔθνη = τὰ πάθη*); p. 262, vv. 122 - 125 (*βάρβαρον ... | ... τινὰ λογισμὸν | εἰς πόλιν τῆς καρδίας | οὐκ ἐδέξω*).

probabilità piuttosto Arabi che Slavi. Proprio perché il compilatore dell'innografia per s. Teofilo sapeva che questi fu un martire degli Arabi (o almeno ne era convinto), l'inno da cui egli attinse fu quello dedicato a un altro martire degli Arabi, Pietro di Capitoliade, ucciso nel 715 [1]. Al 30 gennaio, inoltre, il Sinassario di Costantinopoli reca la notizia relativa al martire degli Arabi Teofilo il giovane, la cui vicenda — prigionia in terra straniera, uccisione per decapitazione — corrisponde assai da vicino a quella del Teofilo commemorato nei Menei al 31 marzo [2]. Quest'ultima commemorazione potrebbe ben essere perciò un duplicato di quella del 30 gennaio: fenomeno questo, della ripetizione di una commemorazione sotto data diversa, abbastanza frequente nel calendario bizantino, specialmente per i mesi di marzo e di aprile, in origine assai poveri di feste fisse per la concomitanza del periodo quaresimale e pasquale [3].

Roma ENRICA FOLLIERI

1. Su s. Pietro di Capitoliade si veda l'ottima voce redatta da J.-M. Sauget in Bibliotheca Sanctorum, X, Roma 1968, coll. 676-680.

2. Il martire Teofilo commemorato nel Sinassario al 30 gennaio e ucciso probabilmente nell'anno 792 (Syn. Eccl. Cp. 434 [13-29]) fu un personaggio di notevole rilievo, noto anche dalla Chronographia di Teofane: cf. la voce Teofilo il Giovane, firmata da J.-M. Sauget in Bibliotheca Sanctorum, XII, Roma 1969, coll. 346-347. Nel calendario giambico di Cristoforo Mitileneo egli è commemorato con un distico, presente anche nel più antico testimone della tradizione indipendente, il Vat. Pal. gr. 383, che suona:

Ὁ Θεόφιλος τὴν φίλην τμᾶται κάραν
θεοὺς φιλῆσαι μὴ θελήσας βαρβάρων.

(Cf. S. Eustratiadis, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, [Ἀθῆναι 1960], p. 200). Da notare che un altro Teofilo appare, come figura di secondo piano, tra i 42 martiri di Amorio, messi a morte dagli Arabi nell'838 (BHG³ 1209-1214c) e commemorati nel Sinassario il 6 marzo (Syn. Eccl. Cp. 516 [4-21]).

3. Su ciò cf. ultimamente E. Follieri, Santa Trifena di Cizico, in Analecta Bollandiana 89, 1971, pp. 343-362, specialmente pp. 347, 350-351, 356.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Τῷ Διδασκάλῳ

Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τόπου ἀντιγραφῆς καὶ γενικώτερον τῆς προελεύ-
σεως τῶν χειρογράφων ἀποτελεῖ ἕνα τῶν βασικωτέρων σκοπῶν τῆς Παλαιο-
γραφίας. Κατωτέρω δημοσιεύομεν πορίσματά τινα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης ἐπὶ
τῆς προελεύσεως ἐνίων χειρογράφων. Τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων τού-
των ἐξήτασα προσωπικῶς κατὰ τὰ ἔτη 1968 καὶ 1970 ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς
μελέτης μου περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ εἰς Κύριλλον Ἀλεξανδρείας
προσγραφομένου λεξικοῦ [1]. Ἡ μελέτη τοῦ ἐν λόγῳ λεξικοῦ ἐνδιαφέρει τόσον
τὸν κλασσικὸν φιλόλογον ὅσον καὶ τὸν Βυζαντινολόγον. Τὸν μὲν κλασσικὸν
φιλόλογον λόγῳ τῆς ἐν τῷ λεξικῷ ἀφθονίας γλωσσῶν προερχομένων ἐκ τῶν
ἀρίστων Ἑλλήνων συγγραφέων τῆς κλασσικῆς περιόδου (Ὁμήρου, Εὐριπί-
δου, Δημοσθένους κλπ.) ὡς καὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου.
Τὸν δὲ Βυζαντινολόγον λόγῳ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν τὸ λεξικὸν ἔσχεν ἐπὶ τῶν
λοιπῶν Βυζαντινῶν λεξικῶν, τοῦ Φωτίου, τῆς Σούδας, τοῦ ψευδῶς ἀποδιδο-
μένου εἰς Ἰωάννην Ζωναρᾶν κ.ἄ.

Α΄. Ἰταλιωτικὰ χειρόγραφα τοῦ λεξικοῦ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας.

Ὁ Αὐγουστῖνος Pertusi ἐν τῇ περισπουδάστῳ μελέτῃ του Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccacio [2] παρέχει πίνακα κωδίκων γραμματικοῦ καὶ

1. Τὸ λεξικὸν τοῦτο εἶναι κατὰ βάσιν ἀνέκδοτον πλὴν τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων» ἐκδεδομένης διασκευῆς ὑπὸ L. Bachmann (Anecdota Graeca, τ. Α΄, Lipsiae 1828). Ὁ τίτλος τοῦ λεξικοῦ, ὁσάκις σῴζεται ἐν τοῖς χειρογράφοις, κατὰ κανόνα ἀποδίδει τὸ λεξικὸν εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας. Ἐσχάτως ὁ P. Burguière, «Cyrilliana (III)», Revue des Études Anciennes, τ. 72, 1970, σσ. 364-384, ἀνεβίωσε τὴν θεωρίαν τοῦ G. Wentzel ὅτι πρόκειται περὶ συλλογῆς λέξεων ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Κυρίλ-
λου καὶ οὐχὶ περὶ ἔργου τοῦ πατριάρχου. Τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ λεξικοῦ ἐμελέ-
τησαν οἱ A. B. Drachmann (Die Überlieferung des Cyrillglossars [«Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser» XXI, 5] ἐν Ko-
πεγχάγῃ 1936) καὶ K. Latte (πβ. εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἡσυχίου 1953), ἀμφότεροι κλασσικοὶ φιλόλογοι. Ἀλλ' ἡ μελέτη αὕτη πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἱκανο-
ποιητική.

2. Venezia - Roma 1964 (= τ. 16 τῆς ὑπὸ Fondazione Giorgio Cini, Centro di Cultura e Civiltà σειρᾶς δημοσιευμάτων Civiltà Veneziana, Studi).

λεξικογραφικοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιεχομένου, οἵτινες ἀντεγράφησαν ἢ ἁπλῶς εὑρίσκοντο ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ ἀπὸ τοῦ Ι' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος [1]. Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι ἐν πολλοῖς ἀτελής. Οὕτω περιλαμβάνονται ἐν αὐτῷ ὀκτὼ ἐν συνόλῳ χειρόγραφα τοῦ εἰς Κύριλλον Ἀλεξανδρείας προσγραφομένου λεξικοῦ [2]. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἀριθμὸς τῶν σῳζομένων κωδίκων Ἰταλιωτικῆς προελεύσεως τοῦ λεξικοῦ τούτου εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερος. Κατωτέρω παρέχω πίνακα δώδεκα εἰσέτι κωδίκων, οἵτινες εἴτε σαφῶς ἐγράφησαν ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ - Σικελίᾳ εἴτε εὑρίσκοντο ἐκεῖ κατὰ τὴν ὡς ἄνω περίοδον :

(1) Vat. gr. 2130 (ΙΒ' αἰ.).

(2) Holkham. gr. 112 (ΙΒ' αἰ.).

(3) Laur. plut. 57.42 (1123 μ.Χ.) [3].

(4) Κῶδιξ (ἄνευ ἀριθμοῦ) Μονῆς Ἁγίου Γερασίμου Κεφαλληνίας (ΙΒ' αἰ.).

(5) Crypt. Z.α. XXX (ΙΒ' αἰ.).

Ἡ ἐκ Κάτω Ἰταλίας - Σικελίας προέλευσις τῶν κωδίκων τούτων τεκμηριοῦται διὰ τῶν ἑξῆς: (α) Ἅπαντες οἱ ἐν λόγῳ κώδικες προέρχονται ἐξ ἑνὸς ἀρχετύπου [4], ὅπερ περιελάμβανε μεταξὺ ἄλλων ἐλασσόνων λεξικῶν καὶ *«λέξεις ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἠλία τοῦ Νέου»* († 903 μ.Χ.), τοπικοῦ ἁγίου [5]. (β) Ἡ γραφὴ τῶν ὑπ' ἀρ. 1, 2, 3 καὶ 4 κωδίκων ὁμοιάζει πρὸς τὴν γραφὴν κώδικός τινος τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 1646), ὅστις ἐγράφη ἐν Ῥηγίῳ τῆς

1. σσ. 482 - 485. Πβ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, «Aspetti organizzativi e culturali dell'ambiente monachale greco dell'Italia meridionale» ἐν L'heremetismo in Occidente nei secoli XI e XII, Probleme e ricerche: Atti della seconda Settimana internazionale di studio. Mendola 30 agosto - 6 settembre 1962 («Miscellanea del Centro di Studi Medioevali» IV), Milano 1965, σσ. 418 - 421.

2. Vallic. E 11 (Ι' αἰ.), Selest. 105 (οὐχὶ 107, περὶ τὸ 1000 μ.Χ.), Coisl. gr. 394 (ΙΑ' αἰ.), Vallic. F 84 (πρὸ τοῦ 1158 μ.Χ.), Crypt. Z. α. VI (ΙΒ' αἰ.) Messan. S. Salv. 167 (ΙΓ' αἰ.), Laur. plut. 57.39 (ΙΔ' αἰ.), Vallic. E 37 (1317 μ.Χ.).

3. Ἡ χρονολογία ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἐν τῷ κώδικι πίνακος τῶν Πασχαλίων.

4. Τὸ ἀρχέτυπον τοῦτο ἐγράφη κατὰ τὸ ἔτος 1100 μ.Χ. ὡς ἐμφαίνεται ἐκ μνείας τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἐν πραγματείᾳ τινὶ περὶ τοῦ «πῶς γίνεται ὁ ἐμβόλιμος χρόνος κατὰ λατίνους». Τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: *«Περίοδος λέγεται ἄλφα τουτέστιν ἔτη φλβ. Ἀπὸ κτίσεως κόσμου περίοδοι ιβ* [δηλ. 532 × 12 = 6384] *...περιπατοῦμεν δὲ εἰς τρισκαιδεκάτην περίοδον ἔτη αὐτῆς σκδ* [δηλ. 6384 + 224 = 6608 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἢ 1100 μ.Χ.]. Ἡ πραγματεία σῴζεται εἰς τοὺς ὑπ' ἀρ. 1, 2, 3 καὶ 5 κώδικας, ἔχει δ' ἐκπέσει ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 4.

5. Περὶ τοῦ ἁγίου τούτου πβ. G. Rossi Taibbi, Vite dei santi Siciliani, III: Vita di Sant' Elia il Giovane («Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e Monumenti. i Testi» 7), Palermo 1962. Τὸ λεξικὸν παραδίδεται ὑπὸ τῶν ὑπ' ἀρ. 1, 2 καὶ 3 κωδίκων ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ κώδικος Vallic. E 37 (γραφέντος ὑπὸ Πέτρου Τουσκάνου ἐν ἔτει 1317 μ.Χ.), ἀλλ' ἔχει ἐκπέσει ἐκ τῶν κωδίκων 4 καὶ 5.

Καλαβρίας κατὰ τὸ ἔτος 1118 μ.Χ. [1]. (γ) Ὁ ὑπ' ἀρ. 1 κῶδιξ περιέχει ἱκανὸν ἀριθμὸν ἐπεξηγήσεων ἐν τῇ ᾤᾳ εἰς τὴν Σικελικὴν διάλεκτον ἀλλὰ γεγραμμένων δι' Ἑλληνικῶν χαρακτήρων [2]. (δ) Αἱ διακοσμήσεις τέλος, ἡ ποιότης τῆς περγαμηνῆς καὶ ὁ τύπος τῆς γραφῆς τοῦ ὑπ' ἀρ. 5 κώδικος μαρτυροῦν τὴν Κατωϊταλικὴν προέλευσιν τοῦ χειρογράφου τούτου.

(6) Matrit., Bibl. Univ. Nº 116, Z - 22 (πρώην E. 1. N. 61), Ι' - ΙΑ' αἰῶνος.

(7) Haun. 1968 (ΙΒ' αἰ.).

Περὶ τῆς ἐκ Κάτω Ἰταλίας προελεύσεως τῶν κωδίκων τούτων ὡς καὶ τοῦ ὑπὸ Pertusi ἀναγραφομένου συγγενοῦς τούτων Mess. S. Salv. 167, πβ. τὴν ἡμετέραν μελέτην «New Fragments of Ancient Greek Poetry» ἐν τῷ περιοδικῷ Greek Roman and Byzantine Studies, τ. 9 (1968), σσ. 267 κἑξ.

(8) Bodl. Ms. Gr. class. f. 114 (ΙΑ' αἰ.).

(9) Urb. gr. 157 (ΙΑ' αἰ.).

(10) Montecassin. T 550 (ΙΓ' αἰ.).

Οἱ κώδικες οὗτοι ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὑπὸ Pertusi μνημονευομένου Selest. 105 ἀποτελοῦν κλάδον μιᾶς εὐρυτέρας οἰκογενείας χειρογράφων, τῆς ὑπὸ A. B. Drachmann καλουμένης διασκευῆς v. Οἱ ὑπ' ἀρ. 8, 9 περιέχουν μετὰ τοῦ Selest. τὸ Ὁμηρικὸν λεξικόν, ὅπερ ἐν μέρει ἐξέδωκεν ὁ V. de Marco [3], ἐνῷ ὁ ὑπ' ἀρ. 10 προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρωτοτύπου, ἐξ οὗ καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 9 [4]. Ἡ γραφὴ τῶν ὑπ' ἀρ. 8 καὶ 10, ὀλιγώτερον δὲ τοῦ ὑπ' ἀρ. 9, ὁμοιάζει πρὸς τὴν χαρακτηρίζουσαν τοὺς κώδικας Ἰταλιωτικῆς προελεύσεως.

(11) Barber. gr. 39 (1294/5 μ.Χ.).

Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κώδικος τούτου, πβ. A. Turyn, Codices

1. Φωτογραφίας μεμονωμένων σελίδων τοῦ κώδικος τούτου ἐδημοσίευσαν οἱ R. Devreesse, Les manuscrits grecs de l'Italie Méridionale («Studi e Testi», 183), Città del Vaticano 1955, Pl. IV (ἔναντι σ. 39) καὶ H. Follieri, Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti... («Exempla scripturarum» fasc. IV), apud Bibliothecam Vaticanam 1969, σσ. 56 - 57, πίν. 37.

2. Περὶ τῶν ἐπεξηγήσεων τούτων ἰδὲ S. Frasca «Glosse siciliane in scrittura greca», Bollettino (del) Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, τ. 3, 1955, σσ. 314 - 316 καὶ S. G. Mercati, «Intorno al titolo di lessici di Suida - Suda e di Papia», Byzantion, τ. 25 - 27, 1955 - 57, σσ. 179 - 180 (= Atti della Accademia Nazionale dei Lincei anno 357 [1960], Classe di Scienze morali storiche e filologiche, Memorie ser. VIII, vol. X, fasc. i [Roma 1960], σ. 10).

3. Scholia minora in Homeri Iliadem, pars prior Λέξεις Ὁμηρικαὶ codd. Urb. CLVII et Selestadiensis CVII, fasciculus primus (ἐν Βατικανῷ 1946). Ὁ de Marco ἠγνόει τὴν ὕπαρξιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 8 κώδικος.

4. Ἀμφότεροι οἱ κώδικες παρουσιάζουν τὸ λεξικὸν μὲ διωρθωμένην τὴν σειρὰν τῶν λημμάτων. Παρὰ τὰ πολυπληθῆ σφάλματα καὶ τὴν νεωτέραν ἡλικίαν του ὁ ὑπ' ἀρ. 10 παρουσιάζει ἐνίοτε ἀρτιώτερον κείμενον ἢ ὁ ὑπ' ἀρ. 9 καὶ κατὰ ταῦτα δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κατ' εὐθεῖαν ἀπόγονος τούτου.

graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi (τ. XXVIII τῆς σειρᾶς «Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi»), in Civitate Vaticana 1964, σσ. 88 - 89.

(12) Vindodob. phil. gr. 298 (ΙΒ' αἰ.)

Ἐν παραφύλλῳ II^r τοῦ κώδικος τούτου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς σημείωσις ὑπὸ μεταγενεστέρας χειρός: *Νὸς ρίβουλοι σούμους ἀφόντε μαγναγρε.* Ἡ γραφὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν Ἰταλιωτικῶν κωδίκων.

Β'. Πατμιακοὶ κώδικες τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας.

Ὁ Ἰ. Σακκελίων ἐν *Πατμιακῇ Βιβλιοθήκῃ* καταγράφει ἑπτὰ ἐν συνόλῳ κώδικας λεξικογραφικοῦ περιεχομένου. Οἱ κώδικες οὗτοι πλὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 263 (ΙΑ' αἰ.), τοῦ περιέχοντος τὰς *«λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους λόγων»* [1], ἔχουν παραμείνει παντάπασιν ἄγνωστοι τοῖς φιλολόγοις. Κατωτέρω παρουσιάζομεν τοὺς κώδικας ἐκείνους, οἵτινες σχετίζονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μετὰ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας.

Ὁ ὑπ' ἀρ. 32 κῶδιξ (ΙΓ' αἰ.) περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Σακκελίωνος ἁπλῶς ὡς «γλωσσάριον». Ὁ ἐν τῷ κώδικι τίτλος τοῦ γλωσσαρίου τούτου ὁμοῦ μετά τινων λημμάτων ἀρχομένων ἐξ *ἀβ-* εἶναι γεγραμμένος ἐπὶ φύλλου χάρτου, ὅπερ προσετέθη μεταγενεστέρως πρὸς ὑποκατάστασιν τοῦ ἐλλείποντος πρώτου φύλλου τοῦ ἐκ περγαμηνῆς κώδικος, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς: *«λεξικὸν σὺν θ(ε)ῶ ἁγίω. ἔχων τὰ κδ στοιχία. ἀπὸ τοῦ ἄλφα ἕως τοῦ ω μεγάλου».* Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ κῶδιξ περιέχει τὸ ὑπὸ I. A. H. Tittmann ἐκδεδομένον καὶ ψευδῶς εἰς Ἰωάννην τὸν Ζωναρᾶν ἀποδοθὲν λεξικόν [2]. Εἰδικώτερον ὁ Πατμιακὸς κῶδιξ ἀνήκει εἰς οἰκογένειαν ἐκ πέντε ἐν συνόλῳ χειρογράφων [3] περιεχόντων τὴν βραχυτέραν διασκευὴν τοῦ ἐν λόγῳ λεξικοῦ [4]. Λόγῳ τῆς ἀπωλείας τῆς ἀρχῆς (καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ τίτλου) εἰς ἅπαντα τὰ χειρόγραφα τῆς οἰκογενείας ταύτης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κρίνωμεν ἐὰν τὸ χαρτῷον φύλλον τοῦ

1. Τὰς «λέξεις» ταύτας ἐξέδωκεν ὁ Ἰ. Σακκελίων ἐν Bulletin de Correspondance Hellénique, τ. 1, 1877, σσ. 1 - 16 καὶ 137 - 155. Πβ. ἐπίσης παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις ὑπὸ Κ. Κόντου καὶ O. Riemann, αὐτόθι, σσ. 177 - 181 καὶ 182 - 194. Τὸ λεξικὸν συνήθως καλεῖται Lexicon Patmiacum.

2. Iohannis Zonarae Lexicon ex tribus codicibus manuscriptis (Lipsiae 1808) εἰς δύο τόμους. Ὁ τρίτος τόμος περιέχει τὴν πρώτην ἔκδοσιν (editio princeps) τοῦ λεξικοῦ τοῦ Φωτίου.

3. Uppsal. gr. 17 (περὶ τὸ 1300 μ.Χ.), Paris. suppl. gr. 462 (1312/3 μ.Χ.), Angel. gr. 20 (ΙΔ' αἰ.), Ambros. F 34 sup. (1462/3 μ.Χ.) καὶ φυσικὰ τοῦ Πατμιακοῦ.

4. Περὶ τῆς διασκευῆς ταύτης ἔχω πραγματευθῆ εἰς μακρὰν μελέτην ὑποβληθεῖσαν πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸν τόμον Serta Turyniana πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητοῦ μου A. Turyn.

Πατμιακοῦ ἀντεγράφη ἐκ τοῦ ἐκπεσόντος περγαμηνοῦ φύλλου ἢ (ὅπερ πιθανώτερον) ἐξ ἄλλου κώδικος. Ἐν τοῖς χειρογράφοις τῆς πληρεστέρας διασκευῆς (δηλονότι τῆς ὑπὸ Tittmann ἐκδεδομένης) ὁ τίτλος δίδεται ὡς «Συναγωγὴ λέξεων συλλεγεῖσα ἐκ διαφόρων βιβλίων τῆς παλαιᾶς τέ φημι γραφῆς καὶ τῆς νέας καὶ αὐτῆς δήπου τῆς θύραθεν», ἐνῷ ἐν τοῖς χειρογράφοις τῆς βραχυτέρας διασκευῆς πλὴν τοῦ ἀνωτέρω τίτλου, ἀνευρίσκομεν (συνηθέστερον) τίτλους ὡς «Ἐκλογὴ (ἢ ἔρανος ἢ στέφανος) λέξεων ἐκ τῶν ἔξωθεν φιλοσόφων καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς διδασκάλων».

Τὸ λεξικὸν τοῦ ὑπ' ἀρ. 320 (ΙΕ' αἰ.) κώδικος φέρει τὸν τίτλον «Λεξικὸν τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας». Τὸν αὐτὸν τίτλον φέρει καὶ ὁ Βιενναῖος κῶδιξ suppl. graec. 147 γραφεὶς περὶ τὸ 1400 μ.Χ. Ἐκ συγκρίσεως τοῦ κειμένου καταδεικνύεται ὅτι οἱ κώδικες οὗτοι συνδέονται στενῶς. Λόγῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Πατμιακοῦ υἱοθετήσεως γραφῶν καὶ ἄλλων σημειώσεων, αἵτινες ἔχουν προστεθῆ εἰς τὸν Βιενναῖον κώδικα δι' ἄλλης χειρός, δέον ὅπως οὗτος θεωρηθῇ ὡς προελθὼν ἐκ τοῦ Βιενναίου κώδικος. Ἀμφότεροι οἱ κώδικες ἀνήκουν εἰς μίαν οἰκογένειαν χειρογράφων, ἧς τὰ μέλη περιλαμβάνουν (κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν) τὸν Παρισινὸν κώδικα gr. 2655 (ΙΓ' αἰ.), τὸν ὑπ' ἀρ. f. 21 (ΙΕ' αἰ.) τοῦ Συνοδικοῦ Τυπογραφείου τοῦ Πατριαρχείου τῆς Μόσχας, τὸν ὑπ' ἀρ. 1082 (ΙΕ' - ΙϚ' αἰ.) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, τὸν ὑπ' ἀρ. 498 (1511 μ.Χ.) τῆς ἐν Μετεώροις Μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως, τὸν ὑπ' ἀρ. 123 (1575 μ.Χ.) τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας [1], τὸν ὑπ' ἀρ. 608 (ΙϚ' - ΙΖ' αἰ.) τῆς Ῥουμανικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου καὶ τὸν ὑπ' ἀρ. Da 39 (ΙΗ' αἰ.) τῆς Δρέσδης [2]. Ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω χειρόγραφα συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Παρισινοῦ, ὅπερ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἀρχέτυπον, φέρουν ἁπλῶς τὸν τίτλον «λεξικὸν τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας». Ἡ προσθήκη τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου εἰς τὸν τίτλον τοῦ Πατμιακοῦ (ὡς καὶ τοῦ Βιενναίου) κώδικος ὀφείλεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς ἀντιγραφέα τινὰ ἐπηρεασθέντα ἐκ τῆς ταυτοχρόνου μνημονεύσεως τῶν ὀνομάτων τῶν δύο πατριαρχῶν ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Κατὰ ταῦτα οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μετὰ τοῦ ἐν τῷ Παρισινῷ κώδικι gr. 2617 τίτλου, περὶ οὗ πβ. κατωτέρω.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ ἐν τοῖς ἀνωτέρω κώδιξι περιεχόμενον λεξικὸν διαφέρει αἰσθητῶς τῶν λοιπῶν διασκευῶν τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξαν-

1. Ὡς συμπεραίνω ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ κώδικος ὑπὸ Γ. Χαριτάκη ἐν ΕΕΒΣ Δ', 1927, σσ. 148 - 155. Τὸ πλέον τυπικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς οἰκογενείας ταύτης εἶναι ἡ ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἡσυχίου γνωστὴ «εἴδησις» πρὸς τὸν ἀναγνώστην τοῦ λεξικοῦ, ἥτις ἄρχεται διὰ τῶν λέξεων «Δεῖ εἰδέναι τὸν λέξιν τινὰ ζητοῦντα ἐν τῷ λεξικῷ τούτῳ...».

2. Ὁ κῶδιξ οὗτος κατ' ἀλήθειαν ἀποτελεῖ ἀπόγραφον τοῦ κώδικος τῆς Μόσχας γενόμενον ὑπὸ Chr. F. Matthaei.

δρείας. Προσεκτικὴ ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διασκευὴ προῆλθεν ἐκ συμπιλήσεως τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου μετὰ τῆς βραχυτέρας διασκευῆς τοῦ ψευδῶς εἰς Ἰ. Ζωναρᾶν ἀποδοθέντος λεξικοῦ. Τοῦτο ἤδη διεῖδεν ὁ P. Burguière εἰς τὴν μελέτην του τὴν σχετικὴν πρὸς τὸν Παρισινὸν κώδικα 2655 [1]. Ἀλλὰ τὸν Γάλλον μελετητὴν διέλαθε τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τοῦ γράμματος θῆτα καὶ ἑξῆς τόσον κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν γλωσσῶν ὅσον καὶ κατὰ τὴν κατάταξιν αὐτῶν τὸ λεξικὸν ἐλαχίστην πλέον σχέσιν ἔχει μετὰ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου, ἀνήκει δὲ οὐσιαστικῶς (ἐκτὸς τῶν προσθηκῶν ἐνίων γλωσσῶν) εἰς τὴν διασκευὴν τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ψευδο-Ζωναρᾶ.

Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ Πατμιακὸς κῶδιξ φαίνεται ὅτι ἐγράφη τοὐλάχιστον ἐν μέρει ὑπό τινος Δανιὴλ ἱερομονάχου ὡς ἐμφαίνεται ἐκ μονοκονδυλίου ἐν σελ. 459 τοῦ κώδικος.

Ὁ μοναδικὸς Πατμιακὸς κῶδιξ, ὅστις περιέχει ἀμιγὲς τὸ τοῦ Κυρίλλου λεξικὸν εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 601 (ΙΕ' αἰ.). Ἀνήκει δὲ οὗτος εἰς τὴν ὑπὸ A. B. Drachmann καλουμένην διασκευὴν **g**. Ὁ κῶδιξ οὗτος τόσον κατὰ τὸ κείμενον ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως γραφῆς ὁμοιάζει πρὸς τὸν ὀλίγῳ μεταγενέστερον Βιενναῖον κώδικα. phil. gr. 244, ὅστις ἐγράφη ὑπό τινος Μιχαὴλ [2].

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐν Πάτμῳ σωζομένων κωδίκων ἄξιος μνείας ἐνταῦθα εἶναι καὶ ὁ κῶδιξ Add. 280 τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοπεγχάγης, ὅστις καθ' ἃ ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κατωτέρω σημειώσεων ἐγράφη κατὰ τὸ ἔτος 1295 μ.Χ., κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν τῇ μονῇ τῆς Πάτμου.

Ἡ πρώτη σημείωσις, ἥτις περιέχει τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέως ὡς καὶ τὸ ἔτος ἀντιγραφῆς τοῦ κώδικος ἔχει ὡς ἑξῆς:

«† ἐτελειώθη τὸ παρὸν δελτάριον διὰ χειρὸς ἐμοῦ, τοῦ ταπεινοῦ μοναχοῦ νικοδήμου. μη(ν)ί νοεμβρίω, κβ' ἰν(δικτιῶνος) θ ἔτ(ους) ,ςωδω ἡμέρα τετράδη. εὔχεσθαι αὐτ(ὸν) οἱ ἀναγινώσκοντ(ες) διὰ τ(ὸν) κ(ύριο)ν καὶ μὴ μέμφεσθαι τῆς ἀμαθείας αὐτοῦ †». (σ. 455).

Ἡ δευτέρα σημείωσις ὑπὸ μορφὴν ἐνθυμήσεως φαίνεται γεγραμμένη ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς τῆς γραψάσης τὸν κώδικα παρ' ὅλην τὴν παρεμβολὴν ὀκτὼ καὶ ἡμίσεος ἐτῶν περίπου, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

«† μη(ν)ὶ μαρτίω κη'. ἡμέρα κυριακή. ἔτους ,ςωιγ'. ἰν(δικτιῶνος), γ'. (σελήνης) κύκλος, ια' (ἡλίου) κύκλος, θ', ἦλθ(εν) εἰς τὴν πάτμον ὁ ἀνεψιός μου ἰω(άνν)ης ὁ πύρινος. ἦτον δὲ ὅταν ἦλθ(εν) χρόν(ων), ια' καὶ μη(νῶν). ἓξ καὶ ἡμερ(ῶν), κη'· τ(ὴν) ᾱ τοῦ σεπτεβρίου γὰρ ἐγεννήθην. ἦλθ(ον) δὲ ἐγὼ

1. «Cyrilliana», Revue des Études Anciennes, τ. 63, 1961, σσ. 345 - 361 καὶ τ. 64, 1962, σσ. 95 - 108.

2. Πβ. J. Bick, Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften («Mouseion» Veröffentlichungen aus der Nationalbibliothek in Wien), Wien - Prag - Leipzig 1920, σ. 95, ἀρ. 113 (ἄνευ δείγματος γραφῆς).

εἰς τὴν μοναδικὴν πολιτί(αν) τὸν χρόνον ὃν ἐγεννήθ(η) αὐτὸς εἰς τ(ὰς) κθ τοῦ μαρτίου ἡμέραν δευτ(έ)ρ(αν) ἤμουν δὲ ὅταν ἦλθα εἰς τὸν μοναχ(ὸν) χρόν(ων) ιθ':—».

Ἐάν, ὡς ὑποθέτω, ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τῆς σημειώσεως ταύτης εἶναι ὁ αὐτὸς μετὰ τοῦ ἀντιγραφέως Νικοδήμου, αἱ ἐν αὐτῇ περιεχόμεναι πληροφορίαι εἶναι μοναδικαί, καθ' ὅσον ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ προσδιορισθῇ πλὴν τοῦ τόπου γραφῆς τοῦ κώδικος καὶ ἡ ἀκριβὴς ἡλικία τοῦ ἀντιγραφέως, ὅστις κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐγεννήθη ἐν ἔτει 6783 ἀπὸ κτίσεως κόσμου (= 1274/5 μ.Χ.), ἔγραψε δὲ τὸν κώδικα εἰς ἡλικίαν 20 ἢ 21 ἐτῶν.

Πότε μετηνάστευσεν ὁ κῶδιξ (ὅστις περιέχει τὴν βραχυτέραν διασκευὴν τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ψευδο-Ζωναρᾶ) ἐκ Πάτμου εἶναι ἄγνωστον. Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ. ἀνῆκεν εἰς τὸν Δανὸν καθηγητὴν τῆς ἰατρικῆς Thomas Bartholin († 1680 μ.Χ.) [1] κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1742 περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ J. Christian Kall (1714 - 1775 μ.Χ.) [2]. Προτοῦ εἰσέλθῃ εἰς τὴν Βασ. Βιβλιοθήκην τῆς Κοπεγχάγης (1938 μ.Χ.) ἀνῆκεν εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν Βιβλιοθήκην τῆς αὐτῆς πόλεως.

Γ'. Κώδικες Κυπριακῆς προελεύσεως.

Εἰς τοὺς ὑπὸ J. Darrouzès καταγραφομένους κώδικας Κυπριακῆς προελεύσεως [3] προσθετέοι καὶ οἱ κάτωθι:

1) Par. gr. 2632 γραφεὶς ὑπὸ Θεοδώρου τινὸς «θύτου» ἐν ἔτει 1380 [4].

1. Περὶ τοῦ Th. Bartholin πβ. Michaud, Biographie Universelle², τ. III, σσ. 194 - 195 καὶ Danske Biografisk Leksikon, τ. 2, 1933, σσ. 205 - 214. Ὁ Bartholin ἐπρομηθεύθη τὸ χειρόγραφον πιθανῶς ἐν Ἰταλίᾳ, ὅπου ἐταξίδευσεν κατὰ τὴν νεότητά του. Δὲν γνωρίζομεν πῶς ὁ κῶδιξ διέφυγε τὴν πυρκαϊάν, ἡ ὁποία κατέστρεψε τὴν ἐν Hagestedgaard ἔπαυλιν τοῦ Δανοῦ σοφοῦ ὁμοῦ μετὰ τῆς βιβλιοθήκης του ἐν ἔτει 1670. Σημειωτέον ὅτι οὗτος ἔγραψε καὶ λόγον παραμυθητικὸν (Λατινιστὶ) ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τῶν βιβλίων του ὑπὸ τὸν τίτλον «De bibliothecae incendio dissertatio ad filios». Ἀλλ' ἐν αὐτῷ οὐδεμία μνεία γίνεται περὶ χειρογράφων Ἑλληνικῶν κωδίκων.

2. Πβ. τὴν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς πινακίδος Α' σημείωσιν *«κτῆμα | 10 Christiani Kallii | hebr. Lingu. P.P.O. | Hafn. c|ɔ|ɔccxlii»*. Ὁ αὐτὸς Kall ἦτο κάτοχος καὶ ἑτέρου κώδικος τοῦ Bartholin, ὅστις περιεῖχε τοὺς Αἰσωπείους μύθους· πβ. A. Krarup, Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter, τ. 2 (ἐν Κοπεγχάγῃ 1935), σσ. 172 - 173 (cod. Add. 276). Σημειωτέον ὅτι ὁ κῶδιξ Add. 442 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης περιέχει κατάλογον τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Kall (πβ. Krarup, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 3).

3. «Manuscrits originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris», Revue des Études Byzantines, τ. 8, 1951, σσ. 162 - 196 καὶ «Autres manuscrits originaires de Chypre», αὐτόθι, τ. 15, 1957, σσ. 131 - 168.

4. Περὶ τοῦ ἀντιγραφέως τούτου πβ. M. Vogel - V. Gardthausen,

Τὴν ἐκ Κύπρου προέλευσιν ὑποστηρίζει ἡ ἔκφρασις *«ἐχρονίας Χριστοῦ»* [1], ἥτις ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἀκολούθῳ σημειώσει, ἥτις εὕρηται ἐν φ. 232v: *«† Μηνὶ μαρτ(ίω) ῑη ἐχρονίας Χ(ριστο)ῦ ,αυπᾱ κυρι(α)κ(ῆ) δευτέρα τῶν νηστιῶν: ἐγένετο σεισμὸς μέγας ὥρ(α) ια τῆς ἡμέρας τοποίον ἔκαμε πολλὰ χαλάσματ(α): †»*. Κυπριακὴν προέλευσιν ὑποδηλοῖ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος τοῦ κώδικος *«Γεωργίου τουπίκλην Ταρτούζου»* (φ. 232v), ὑπὲρ οὗ ὁ κῶδιξ ἐγράφη [2]. Τὸ «ἐπίκλην» τοῦτο εὑρίσκομεν εἰς τρεῖς ἐνθυμήσεις δημοσιευθείσας ὑπὸ J. Darrouzès ἐν τῷ ΙΖ′ τόμῳ (1953) τοῦ περ. Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ἀναφερομένας εἰς τὰ ἔτη 1389, 1391 καὶ 1402 ὑπὸ τὴν μορφὴν Ταρτούζ [3]. Ὁ τύπος «Ταρτούζου» τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος προέρχεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξ ὀνομαστικῆς Ταρτούζας [4] καὶ δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸ τοπωνύμιον Ταρτούζα (ἀρχαία Ἀντάραδος, μεσαιωνικὴ Tortosa) γνωστὸν ἐκ τοῦ Λ. Μαχαιρᾶ [5]. Ὁ τύπος Ταρτούζα (Ἀραβ. Ṭarṭus) φαίνεται ὅτι εἶναι Κυπριακός. Σημειωτέον ὅτι ὑπῆρχε καὶ Φραγκικὸν μοναστήριον ἐν Λευκωσίᾳ ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα, λαβὸν τὴν ὀνομασίαν ἐκ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, ἥτις προηγουμένως ἐναπέκειτο ἐν τῷ ναῷ τοῦ φρουρίου τῆς Τορτόζης [6].

2) Par. gr. 2617 (ΙΔ′ αἰ.) γραφείς, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς γραφῆς, ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως Ῥωμανοῦ ἀναγνώστου (τοῦ) Χαρτοφύλακος [7],

---

Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance («XXXIII. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen»), Leipzig 1909, σ. 141.

1. Περὶ τῆς ἐκφράσεως ταύτης ὡς χαρακτηριστικῆς τῶν Κυπριακῆς προελεύσεως χειρογράφων πβ. J. Darrouzès, RÉB 15, 1957, σ. 132 καὶ A. Turyn, Codices graeci Vaticani saeculis XIII e XIV scripti annorumque notis instructi («Codices Vaticani selecti...», vol. XXVIII), ἐν Βατικανῷ 1964, σσ. 117 κἑξ.

2. Ἰδὲ τὸ ἔμμετρον βιβλιογραφικὸν σημείωμα παρὰ H. Omont, Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle (Paris 1891), σ. 19, πίν. XCVIII.

3. σσ. 88, 89, 91, ἐνθυμήσεις ὑπ᾽ ἀρ. 2, 8, 22.

4. Ἀνάλογοι σχηματισμοὶ παρατηροῦνται εἰς ἐπωνύμιά τινα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Ἑπτανήσου· πβ. *Ρώμας* ἐκ τῆς Ἰταλικῆς πρωτευούσης Roma. *Βέγιας καὶ Δαβέγιας* ἐκ τῆς Δαλματικῆς πόλεως Veglia, *Καποδίστριας, Μολφέττας* κλπ. Εὐχαριστῶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν ἐρίτιμον Κυρίαν Renée Kahane, διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου καὶ γνωστὴν φιλόλογον καὶ συγγραφέα, διὰ τὴν εὐγενῆ ὑπόδειξιν τῶν ὡς ἄνω παραλλήλων σχηματισμῶν.

5. Πβ. Λ. Μαχαιρᾶν, ἔκδ. R. M. Dawkins, παρ. 211 (τ. I, σελ. 192 καὶ σημείωσιν ἐν τ. II, σ. 123). Ὁ τύπος *Ταρτούζα* (μὲ παραλλαγὰς *Τουρτούζα, Τορτούζα* ἐν τοῖς χειρογράφοις) ἀπαντᾷ καὶ εἰς τοὺς «Πορτολάνους». Πβ. A. Delatte, Les Portulans Grecs («Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège» — Fascicule CVII), Paris - Liège 1947, σ. 163, κ.ἀ.

6. Πβ. περὶ τούτου Λ. Μαχαιρᾶν, ἔνθ᾽ ἀνωτ., παρ. 288 (τ. I, σ. 246 καὶ τ. II, σσ. 133 - 134)· καὶ Κ. Σπυριδάκιν, Κυπριακὰ τοπωνύμια παρὰ Λεοντίῳ Μαχαιρᾷ, «Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλὲ» (= ΕΕΒΣ ΚΓ′, 1953), σ. 190.

7. Περὶ τοῦ ἀντιγραφέως τούτου πβ. Vogel - Gardthausen, ἔνθ᾽ ἀνωτ.,

ὅστις μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1316 καὶ 1324 ἀντέγραψε κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τοὺς κάτωθι κώδικας: Λέσβου, Μονῆς Λειμῶνος, ἀρ. 70 (1316 μ.Χ.), Par. gr. 234 (1318 μ.Χ.), Βρεττανικοῦ Μουσείου Harl. 5579 (1320/1 μ.Χ.) καὶ Λαύρας Ε 43 (1324 μ.Χ.). Ἐκτὸς τῆς ὁμοιότητος τῆς γραφῆς ἔνδειξιν περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ ἀντιγραφέως ἀποτελεῖ καὶ ὁ ἐν τῷ κώδικι τίτλος τοῦ λεξικοῦ [1], δι᾽ οὗ τοῦτο προσγράφεται οὐχὶ εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ὡς κατὰ κανόνα εἰς τοὺς γνωστοὺς κώδικας τοῦ λεξικοῦ, ἀλλ᾽ εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον. Ἡ ὑποκατάστασις αὕτη, ἥτις καθ᾽ ὅσον γνωρίζω εἶναι μοναδική [2], δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εὐκόλως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς Ῥωμανὸς εἶχεν ἀντιγράψει ἐν ἔτει 1320/1 μ.Χ. ἔργα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι Λονδινείῳ κώδικι. Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ Παρισινὸς κῶδιξ νὰ ἀντεγράφη μικρὸν μετὰ τὴν περάτωσιν τοῦ κώδικος τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, ἤτοι περὶ τὸ 1321 μ.Χ. Τὴν ἐκ τῆς νήσου Κύπρου καταγωγὴν τοῦ παρόντος κώδικος φαίνεται κατ᾽ ἀρχὴν ν᾽ ἀποκλείῃ (παρὰ τὸν ἐντόνως Κυπριακὸν χαρακτῆρα τῆς γραφῆς) ὁ ἐν τῷ Λεσβίῳ κώδικι τίτλος τοῦ ἀντιγραφέως *«χαρτοφύλαξ τῆς Λαμείας»* (sic, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως [3]). Ὁ J. Darrouzès (RÉB 8, 1950, σ. 170) ταυτίζει τὴν Λαμίαν ταύτην πρὸς τὴν παρὰ τὸν Μαλιακὸν κόλπον ὁμώνυμον πόλιν. Ἀλλ᾽ ἤδη ὁ Ν. Βέης εἶχεν ἐν ἔτει 1915 ὀρθῶς παρατηρήσει ὅτι ἀπὸ τοῦ Θ′ αἰ. καὶ ἑξῆς ἡ πόλις καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἐπισκοπὴ ἀναφέρονται ἐν ταῖς πηγαῖς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ζητούνιον [4]. Κατὰ ταῦτα, παρατηρεῖ οὗτος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς Ῥωμανὸς ἦτο χαρτοφύλαξ τῆς ἐπισκοπῆς Λαμίας, ἀλλ᾽ ἁπλῶς χαρτοφύλαξ τῆς λαμίας (διὰ μικροῦ λ), ἣν οὗτος ταυτίζει πρὸς τὴν Λατινικὴν λέξιν lamina [5]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ λέξεις

σ. 394. Οἱ συγγραφεῖς ἠγνόουν τὸν Λαυρεωτικὸν κώδικα, ὅν μοι ὑπέδειξεν εὐγενῶς ὁ σεβαστός μοι Καθηγητὴς κ. Ἀλέξανδρος Turyn.

1. Ὁ κῶδιξ περιέχει δύο λεξικά, ἐξ ὧν ἐνταῦθα μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ πρῶτον. Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος ἐξέδωκεν ὁ J. A. Cramer, Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis, τ. IV (Oxonii 1841), σσ. 201 - 215.

2. Περὶ τῆς προσγραφῆς εἰς Κύριλλον καὶ Ἀθανάσιον τοῦ λεξικοῦ εἰς ἕνα Βιενναῖον καὶ ἕνα Πατμιακὸν κώδικα, πβ. ἀνωτέρω.

3. «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς νήσου Λέσβου Ἑλληνικῶν χειρογράφων», Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη (= Παράρτημα τοῦ ΙϚ′ τόμου τοῦ περιοδικοῦ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σ. 68.

4. «Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit», Oriens Christianus, N.S. 4 (1915), pp. 244 - 246. Πβ. καὶ Otto Markl, Ortsnamen Griechenlands in «frankischer» Zeit («Byzantina Vindobonensia», Band I), Graz 1966, σ. 41.

5. Ὁ Βέης παραπέμπει εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Σοφοκλέους (E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods [Boston 1870]) σ. 704, ἔνθα γίνεται μνεία χωρίου τινὸς τοῦ «Περὶ βασιλείου τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεν-

«τῆς λαμείας» εἶναι ἀπολύτως δυσδιάκριτοι ἐν τῇ φωτογραφίᾳ τοῦ κώδικος, ἣν εὐγενῶς μοι ἀπέστειλεν ὁ φίλος Καθηγητὴς κ. Ἀ. Κομίνης. Παράδοξον τέλος φαίνεταί μοι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χαρτοφύλαξ οὗτος ἦτο ἁπλοῦς ἀναγνώστης ἀντὶ διακόνου ἢ καὶ ἱερέως [1]. Οἱ τίτλοι τοῦ Ῥωμανοῦ διαφέρουν ἀπὸ χειρογράφου εἰς χειρόγραφον. Οὕτως ἐν τῷ πρεσβυτάτῳ ὅλων κώδικι τῆς Λέσβου ὑπογράφεται οὗτος διὰ τῶν ἑξῆς: *«...χειρὶ ἁμαρτωλῶ ῥωμανοῦ χαρτοφύλακος [τῆς Λαμείας]»*. Ἐν τῷ νεωτέρῳ αὐτοῦ Παρισινῷ Κώδικι ἀναγιγνώσκομεν *«χειρὶ ἁμαρτωλῷ ῥωμανῷ ἀναγνώστ(η) τοῦ χαρτοφύλακος»* καὶ ἐν τῷ Λονδινείῳ *«χειρὶ ἁμαρτωλῶ ῥωμανῶ ἀναγνώστη»*. Οἱ Σπυρίδων Λαυριώτης καὶ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης μεταγράφουν τὸ σημείωμα ὡς ἑξῆς *«χειρὶ ἁμαρτωλοῦ ρωμανοῦ ἀναγνώστου»* [2].

Κατὰ ταῦτα ἡ ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως ἀνάγνωσις *«τῆς Λαμείας»* δέον ὅπως θεωρηθῇ ὕποπτος. Τὴν ὀρθὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ὑπέδειξέ μοι ὁ Καθηγητὴς κ. A. Turyn, ὅστις ὑπὸ τὴν λέξιν χαρτοφύλαξ διεῖδεν οὐχὶ τίτλον τινὰ ἀλλὰ προσωνύμιον. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν τὸ ὄνομα ἀναφέρεται ἐν τῷ Παρισινῷ Κώδικι: *ῥωμανῶ ἀναγνώστη τοῦ Χαρτοφύλακος»*. Τὸ ἐπώνυμον Χαρτοφύλαξ μαρτυρεῖται ἐν Κύπρῳ ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος: Πβ. J. Richard, **Documents Chypriotes des Archives du Vatican (XIVe et XVe siècles) («Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque Archéologique et Historique»,** tom. LXXIII), ἐν Παρισίοις 1962, σ. 83 (Nicolle Hartofilaca, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1367). Πβ. ἐπίσης καὶ Λεόντιον Μαχαιρᾶν, ἔνθ' ἀνωτ., παρ. 581 (τ. I, σ. 578): «(ἡ ῥήγαινα)... *ἔβαλεν ἐμπιλὴν τῶν χωρίων της τὸν σὶρ Τουμᾶς τὸν Χαρτοφύλακαν»* [3]. Μεταγενεστέρας μαρτυρίας τοῦ αὐτοῦ ἐπιθέτου

νήτου· (ἔκδ. Βόννης, σ. 717), ἐν ᾧ μεταξὺ τῶν ὑπὸ τὸν λογοθέτην τοῦ γενικοῦ ἀξιωματούχων ἀναγράφεται καὶ *«ὁ κόμης τῆς λαμίας»*. Ἀλλ' εἶναι παντελῶς ἄγνωστον εἰ μὴ καὶ ἀπίθανον, ὅτι ὁ κόμης οὗτος εἶχεν ὑπ' αὐτὸν χαρτοφύλακα.

1. Περὶ τοῦ χαρτοφύλακος ὡς ἐκκλησιαστικοῦ ὀφφικίου πβ. H.-G. Beck,, Kirche und theologische Literatur («Handbuch der Altertumswissenschaft» 12. Abteilung [= Byzantinisches Handbuch], 2. Teil, 1. Band), ἐν Μονάχῳ 1959, σσ. 99, 109, κά. Πβ. ἐπίσης J. Darrouzés, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église Byzantine («Archives de l'Orient Chrétien», 11), Paris 1970, σσ. 19-28, 334-353.

2. Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει) («Harvard Theological Studies», XII [= «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», II-III]), ἐν Κανταβρυγίᾳ τῆς Νέας Ἀγγλίας καὶ ἐν Παρισίοις 1925, σ. 79. Τὸν κώδικα δὲν ἐξήτασα προσωπικῶς.

3. Πβ. καὶ τὰ χρονικὰ τῶν Amadi καὶ Strambaldi (Chroniques d'Amadi et de Strambaldi publiées par M. René de Mas Latrie, τ. I [Paris 1891], σ. 487 καὶ τ. II [Paris 1893], σ. 246) καὶ Φλ. Βουστρώνιον (ἔκδ. ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ de Mas Latrie [Paris 1886], σ. 347. Πβ. καὶ τὴν σημείωσιν τοῦ R. M. Dawkins ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Λ. Μαχαιρᾶ, τ. II, σ. 196.

ἰδὲ παρὰ Δ. Βαγιακάκου, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ ἡ Μεσαιωνικὴ καὶ ἡ Νεοελληνικὴ ὀνοματολογία, Ἀθηνᾶ ΞΓ', 1959, σσ. 228-229.

Ὑπὲρ τῆς Κυπριακῆς προελεύσεως τοῦ ἡμετέρου κώδικος ἐκτὸς τοῦ τύπου τῆς γραφῆς συνηγοροῦν καὶ τὰ κάτωθι στοιχεῖα:

(α) Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ῥωμανοῦ ἀντιγραφεὶς Παρισινὸς κῶδιξ 237 ἠγοράσθη ἐν Κύπρῳ ὑπὸ τοῦ Γάλλου πρεσβευτοῦ B. Sauvan 4 ἐν ἔτει 1671 [1].

(β) Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἡμέτερος κῶδιξ μετὰ τοῦ Παρισινοῦ 2632 (πβ. ἀνωτέρω) καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Darrouzès μεταξὺ τῶν Κυπριακῶν κωδίκων ἀναγραφομένου Par. gr. 2673 (γραφέντος τῷ 1302 μ.Χ.) ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ κλάδον οἰκογενείας χειρογράφων. Ὁ κλάδος οὗτος διακρίνεται λόγῳ τῆς προσθήκης ἀριθμοῦ γλωσσῶν ἐν εἴδει παραρτήματος. Σημειωτέον ὅτι καὶ οἱ τρεῖς κώδικες ἔχουν γραφῇ ἐπὶ Ἀνατολικοῦ χάρτου (βομβύκινοι).

3) Κυπριακῆς προελεύσεως εἶναι καὶ ὁ Σιναϊτικὸς κῶδιξ 1204, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ σειρᾶς ὅλης ἐνθυμήσεων ἀναφερομένων εἰς διάφορα συμβάντα ἐν Κύπρῳ (φ. 317r-v):

«...† Μη(νὶ) σεπτ(εμ)β(ρίω) κε. ἔτους ,αυξ Χ(ριστο)ῦ. ἐβασίλευσεν ὁ ρε τζὰκ τὴν κύπρ(ον):—

μη(νὶ) μαΐω ἔτους ,αυο Χ(ριστο)ῦ. ἦλθεν θανατικὸν εἰς τὴν κύπρ(ον). καὶ ἐκράτησεν ἄχρι ὅλης οα:— [2]

μη(νὶ) ὀκτωβρ(ίω) κ'. ἦλθεν ρίγενα εἰς τὴν κύπρον βενετίκησσα κόρη τοῦ μησὲρ μάρκου κορνάρ: καὶ τὴν κθ τοῦ αὐτοῦ μηνὸ(ς) ὁρμάστην μὲ τὸν ρε τζὰκ εἰς τὴν ἀμόχουστον. ,αυοβ Χ(ριστο)ῦ:—

μη(νὶ) ἰουλ(ίω) ϛ'. ἡμ(έ)ρ(α) γη' ἐχρονί(ας) ,αυογ' Χ(ριστο)ῦ ἐκοιμήθη ὁ ρε τζὰκ εἰς τὴν ἀμόχουστον:—

τῇ κζ αὐγούστου ογ Χ(ριστοῦ) ἐγέννησεν ἡ ρίγενα παιδ(ίον) παλλικάριον: καὶ μηνὶ αὐγουστ(ω) οδ χ(ριστο)ῦ, ἀπέθανεν τὸ αὐτὸν παιδίον:—

Ἔτ(ους), ,ϛϡοϛ' κύκλ(ος) (ἡλίου) δ'. κύκλ(ος) (σελήνης) γ. πάσχ(α) ἀπριλλ(ίου) ιζ. ἐγίνετον εἰς τὸ νυσσὴν τ(ῆς) κύπρ(ου) μία μ(ε)γ(ά)λ(η)

1. Πβ. Omont, Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles (Paris 1902), σσ. 237-967, 969 καὶ J. Darrouzès, RÉB 8, 1950, σ. 170.

2. Ἤτοι μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1471. Περὶ τῆς παραλείψεως τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ δηλοῦντος τὰς χιλιάδας εἰς Κυπριακὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα, ἰδὲ J. Darrouzès, RÉB 8, 1950, σ. 166 καὶ 15, 1957, σ. 132 καὶ Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΙΕ', 1952, σ. 27 κ.ἀ. Πβ. ἐπίσης A. Turyn, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 27 καὶ J. Richard, Documents Chypriotes des Archives du Vatican («Institut Français d'Archéologiede Beyrouth, Bibliothèque Archéologique et Historique», tome LXXIII), Paris 1962, σ. 76 (ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1367 γαλλιστί). Τὸν λοιμὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Γ. Βουστρώνιος (ἔκδ. Ν. Σάθα, σ. 470)· πβ. καὶ ἐνθύμησιν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ J. Darrouzès ἐν Κυπριακαῖς Σπουδαῖς Κ', 1956, σ. 43, ἐνθύμησις ὑπ' ἀρ. 14.

ἀνυδρία. ὥστε τὸν χειμ(όν), β βολ(ὰς) κ(αὶ) μόν(ον) ἔβρεξεν. κ(α)ὶ τότε ἐστάθησ(αν) οἱ ποταμοί. κ(α)ὶ ἐξηράνθησαν ἡ βρύσαις. κ(α)ὶ ἀργήσασιν οἱ μύλοι. ὥστε ἐλιμοκτονούσασιν πάντ(ες). ἐν λιμῷ καὶ δίψει. καὶ οὐδὲν εὑρίσκασιν μύλον νὰ ἀλέσουν. καὶ πολλοὶ ἐποιήσασιν γ καὶ δ ἡμ(έ)ρ(ας) ἄσιτοι. κ(α)ὶ τότε ἔστησαν χερομύλ(ους) κ(α)ὶ ἀλέθασιν ἄλλος ἔναν καφ(ί)ζ(ιν) κ(α)ὶ ἄλλος β κ(α)ὶ ἐδιάβισαν. εἰς δὲ τὴν ἐπισκοπὴν τῶν κουρέ(ων) κ(α)ὶ εἰς τὸ κολόσσην, ἐξηράνθην ὁ ποταμὸ(ς). ἕως τὸν κρεμμὸν τοῦ φουδούχλ(η;). καὶ ἐκεῖ ἐπιγέννασιν κ(α)ὶ εὑρίσκασιν νερόν. κ(α)ὶ ἄλλοι εἰς τὸ ἀπάν(ω) πηγά-
φ.317v *δην. | κ(α)ὶ πολλάκις εὐχερίζοντο καὶ ἐμάχοντο τίς να γεμόσι. ἕως τῆς ιη αὐγούστ(ου). κ(α)ὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρα ἔβρεξεν τὸ ὄρος κ(α)ὶ ἐκατεύη ὁ ποταμὸ(ς) τῇ ιθ αὐτοῦ. κ(α)ὶ ἐποτίσασιν τὸ καλάμην[1]. κ(α)ὶ ἐγυρίσασιν οἱ μύλ(οι) ἡμέρα γ καὶ πάσα ἐστάθη. ἐγράπτη τῇ κβ αὐγ(ού)στ(ου) ,αυξη Χ(ριστο)ῦ: †*

† Ἔτους ,ςπ̄οδ τοῦ ἀδάμ. κύκλ(ος) (ἡλίου) β κύκλ(ος) (σελήνης) α' ἰν(δικτιῶνο)ς ιδ. χρ(ιστιανῶν) πάσχ(α) ἀπριλλ(ίου) ς. ἀποκρέα φεβρ(ουαρίου) θ. τοῦ εὐα(γγελισμ)οῦ τῇ γ τῆς ς εὐδομάδ(ος). ἐσυνέβην εἰς τὸ αὐτὸν νησσὴν τῆς κύπρ(ου). μία μ(ε)γ(ά)λ(η) στενοχορία ἀπε τὸ σιτ(ον)[2]. ἤρξατο δὲ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μαρτ(ίου), τῆς παρελθούσης ἐχρον(ίας) ΟΓ (νομίσματα) β τὸν μόδ(ιον). κ(α)ὶ τὸν μάϊον, (νομίσματα) γ. τὸν αὔγουστον (νομίσματα) γ (ἥμισυ). τὸν νοεύβρ(ιον), (νομίσματα) δ. τὸν ἰουννάριον (νομίσματα) δ (ἥμισυ). τὸν φεβρ(ουάριον) (νομίσματα) ε. τὸν μάρτ(ιον) (νομίσματα) ς'. τὸν ἀπρίλλ(ιον) (νομίσματα) ι. καὶ οὐδ(ὲν) εὑρίσκετον. ὥστε πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἄρρωστοι γεγώνασιν ἀπὸ τὸν λιμόν. καὶ ἐπιθυμούσασιν γεμῆσαι τὴν κοιλίαν αὐτο͂ν, ἐκ τῶν κερατίων ὧν ἴσθηων οἱ χοίροι. εὐαγγελικῶς φθέγξομαι. τοῦτο ἔνεκεν καγὼ τροθεῖς τῇ καρδία ἐποίησα τὸ παρ(ὸν) γράμμα, κ(αὶ) ἐμετάγραψά τ(ο) ἀπὸ ἄλλον ἀντιβόλιον, εἰς ἔνδειξιν. καὶ ἐνθύμισ(ιν) τῶν μελλόντων γενέσθαι. κ(α)ὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαί μοι διὰ τὸν Κ(ύριο)ν. ἐγραφη δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ χαρίτ(ου) ἁμαρτωλοῦ. κ(α)ὶ τάχα ἱερέ(ως) του νικηφόρου. ἐν μην(ὶ) μαρτίω τῇ ς. ἡμ(έ)ρ(α) ε τῆς γ εὐδομάδ(ος). ὥρ(α) δ τῆς ἡμ(έ)ρ(ας) ἐχρον(ίας) τοῦ χ(ριστο)ῦ αυξς χ(ριστο)ῦ τὸ πρῶτ(ον). εἰ (δὲ) νῦν ,αφ χ(ριστο)ῦ: — μαΐω κη: — ἀμ(ήν): —».

Σημειωτέον ὅτι αἱ δύο τελευταῖαι ἐνθυμήσεις ἔχουν γραφῆ ὑπὸ χειρὸς

1. Περὶ τῆς ἐν νοτιοδυτικῇ Κύπρῳ καλλιεργείας τοῦ σακχαροκαλάμου ὑπὸ τοὺς Λουζινιάν, πβ. G. Hill, A History of Cyprus, τόμ. II (Cambridge 1948), σ. 489 (ὑποσ. ἐκ τῆς προηγουμένης σελίδος), τόμ. III, σ. 512, ὑποσ. 4 (μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας) κ.ἀ. καὶ Λ. Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακά, τ. Α' (Ἀθῆναι 1890), σσ. 64, 239.

2. Ἡ ἐν λόγῳ σιτοδεία μαρτυρεῖται καὶ ἐν ἐνθυμήσει τοῦ ἔτους (,αυ)ξε' δημοσιευθείσῃ ὑπὸ J. Darrouzès (Κυπριακαὶ Σπουδαὶ Κ', 1956, σ. 59, ἐνθ. ὑπ' ἀρ. 80). Ἀνάλογον λιμὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Γ. Βουστρώνιος (ἔκδ. Ν. Σάθα, σ. 470) ἀλλ' ὑπὸ ἡμερομηνίαν ,αυξθ'.

12 - 9 - 1973

διαφόρου τῆς τῶν προηγουμένων. Ὑποθέτω ὅτι ὁ ἱερεὺς Χαρίτος (ἢ Χαρίτων) εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῶν δύο τούτων ἐνθυμήσεων συγχρόνως δὲ καὶ ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς δευτέρας τούτων, ἣν ἐπανέλαβεν εἰς τὸ παρὸν τεῦχος «μεταγράψας αὐτὴν ἀπὸ ἄλλον ἀντιβόλιον», ὡς λέγει, «εἰς ἔνδειξιν καὶ ἐνθύμησιν τῶν μελλόντων γενέσθαι». Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ ἐν λόγῳ ἱερεὺς δύναται νὰ ταυτισθῇ μετὰ τοῦ ἱερέως Χαρίτωνος καὶ νομικοῦ Μαραθάσσας ὅστις ἔγραψε δύο δωρεὰς ἐν τῷ κώδικι Par. gr. 280 ὑπὸ χρονολογίαν ,αυξδ' καὶ ,αυξς'[1].

Urbana, Illinois

ΜΑΡΚΟΣ ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ

1. Πβ J. Darrouzès, «Notes pour servir à l'histoire de Chypre (Troisième article)», Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΚΒ', 1958, σσ. 234 - 236 (ἐνθυμήσεις 22, 23).

Η ΜΕΤΑΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΥ ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *«Τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Ἐφέσου Μάρκου ἡ αὐτοῦ μετάνοια»* εὑρίσκεται ἐν τοῖς φφ. 124r - 128v τοῦ 341 (Μ. 133) κώδικος (ις´ αἰ. ;) τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας κείμενον διακρινόμενον διὰ τὴν ἀντιρρητικὴν κατὰ Λατίνων θέσιν του, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Τὸ κείμενον οὐδὲν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον θὰ εἶχε, δεδομένης τῆς πλουσίας παρ' ἡμῖν γραμματείας περὶ τὸ θέμα, ἐὰν δὲν ἀπεδίδετο εἰς τὸν Μᾶρκον τὸν Εὐγενικόν, καὶ τοῦτο οὐχὶ διότι οὗτος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἑρμηνευτὴς τῆς ἀνατολικῆς δογματολογίας, ὅσον ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς τῆς *«μετανοίας»* (ὅπως ἐν τοῖς ἑξῆς θὰ ὀνομάζωμεν τὸ κείμενον) φέρεται ὡς ὑπογράψας τὸν Ὅρον τῆς ἐν Φερράρᾳ - Φλωρεντίᾳ γενομένης κατὰ τὰ ἔτη 1438 - 1439 συνόδου, ἥτις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μεταξὺ ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν «ἕνωσιν».

Ὁ Ἐφέσου ὅμως ὡς εἶναι γνωστὸν εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κυριώτατα ἀντέστη μέχρι τέλους, κατορθώσας τῇ ἀνοχῇ τοῦ τότε αὐτοκράτορος νὰ μὴ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῶν συμφωνιῶν, διὸ καὶ οὐδέποτε παρ' οὐδενὸς ἀπεδόθη παραδοχὴ τῆς ἑνώσεως εἰς τὸν Μᾶρκον τὸν Εὐγενικόν.

Ἄρα ἡ μετάνοια φέρει ἐσφαλμένην ἐπιγραφήν, πρέπει δὲ νὰ ἐγράφη ὑφ' ἑνὸς τῶν ὑπογραψάντων καὶ μετανοησάντων. Ἐν συνεχείᾳ ὑπολείπεται ἡ ἀνίχνευσίς του.

Ὁ συγγραφεὺς τῆς μετανοίας.

Ἐκ τῶν τριάκοντα τριῶν ὑπογραψάντων [1] ἐπιβάλλεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ν' ἀποκλεισθοῦν ὡς πιθανοὶ συγγραφεῖς τῆς μετανοίας ὁ καρδηνάλιος Βησσα-

1. Τὸ κείμενον τοῦ ὅρου τῆς ἑνώσεως μετὰ τῶν ὑπογραφῶν πλειστάκις μέχρι τοῦδε ἔχει ἐκδοθῆ. Πρβλ. G. Hofmann, Die byzantinische Kirche gibt ihre Unterschriften zur Uniosbulle des Konzils von Florens 6 Juli 1439, Orientalia Christiana 16, 1929, σσ. 299 - 301, καὶ J. Gill, The Council of Florence, Cambridge 1961, σ. 295. Ἐν φωτοτυπίᾳ καὶ παρὰ V. Laurent, Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438 - 1439), Roma 1971, Planhce I. Ἐφεξῆς αἱ παραπομπαὶ εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον: Laur.

ρίων [1] καὶ ὁ ὁμότεχνος αὐτοῦ Ἰσίδωρος, ἐπὶ πλέον δὲ ὁ Κυζίκου Μητροφάνης [2] ἀνελθὼν εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῶν φιλενωτικῶν του φρονημάτων. Πρὸς τούτοις καὶ ὁ μέγας πρωτοσύγκελλος Γρηγόριος Μάμμας παραμείνας ἑνωτικὸς καὶ πατριαρχεύσας μετὰ τὸν Μητροφάνην [3].

Ὑπάρχουν στοιχεῖα ἐν τῇ μετανοίᾳ, ἅπερ, νομίζομεν, τὰ μάλιστα βοηθοῦν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ συγγραφέως τοῦ κειμένου, περιορίζουν δὲ ὡς εἰκὸς ἔτι περαιτέρω τοὺς πιθανοὺς συγγραφεῖς ἐκ τῶν ἐναπομεινάντων εἰσέτι εἴκοσι ἐννέα ὑπογραψάντων τὸν ὅρον τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας.

Ἐν τοῖς φφ. 127r - 127v ὁ συγγραφεὺς ποιούμενος λόγον περὶ τῆς ὑπογραφῆς του γράφει καὶ τὰ ἑξῆς:

«Ἐπεὶ ἀνθιστάμην μέχρι τέλους ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ καὶ οὐδὲ γνώμην δέδωκα ἐν τῇ συνόδῳ οὐδὲ ἔστερξα τὰ γεγονότα, πλὴν οὐκ ἠδυνήθην ἐκφυγεῖν τοῦτο (sc. *στέρξαι*) *τελείως, ἀλλὰ καὶ ἄκων ὑπέγραψα ἐν τῷ ἐκεῖσε συντεθέντι ὅρῳ χειρὶ καὶ οὐ γνώμῃ, ἤδη τὴν ἐμὴν γνώμην τε καὶ ὁμολογίαν ἐγγράφως ἐκθείς, γνωρισθεῖσαν καὶ πράγματι πρότερον, στέργω μὲν καὶ ὁμολογῶ ὅσα ἀνωτέρω ἠδυνήθην δηλῶσαι καὶ ἔτι ὅσα στέργει ἡ ἁγία τοῦ Χριστοῦ ἀνατολικὴ καὶ καθολικὴ ἐκκλησία, ἀποστρέφομαι δὲ καὶ ἀποβάλλομαι τὰ γεγονότα ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας ὑπὲρ τῆς γεγονυίας ἑνώσεως καὶ ἀπωθοῦμαι καὶ ἀποσείομαι ὅσα ὁ ὅρος ἐκεῖνος διαλαμβάνει καὶ ἀνατρέπω καὶ ἀθετῶ καὶ ἀποκηρύττω τὴν ἐν τῷ ὅρῳ ἰδίαν μου ὑπογραφήν»* [4].

Τὰ νέα στοιχεῖα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ὁ συγγραφεὺς ἀπολογούμενος λέγει ὅτι «οὐ γνώμην δέδωκε ἐν τῇ συνόδῳ». Ἐπίσης ὅτι «ἀντέστη μέχρι τέλους» ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς ἑνώσεως καὶ «ὑπέγραψεν ἄκων χειρὶ καὶ οὐ γνώμῃ». Ταῦτα νομίζομεν ὅτι κατορθώνουν νὰ μειώσουν τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑποψηφίων συγγραφέων καὶ ν' ἀναζητηθῇ οὗτος μεταξὺ τῶν τριῶν ἐκ τῶν πέντε σταυροφόρων

1. Ὁ Σχολάριος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ γράφουν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κατὰ Νοέμβριον 1452 περὶ τοῦ Βησσαρίωνος τὰ ἑξῆς: *«Οὗτος ἐτιμήθη καρδινάλιος ἐν Λατίνοις καὶ πρὸς τὰ ἔθη ἐκείνων πάντη μετέβαλε, θύων ἄζυμα καὶ κρεωφαγῶν»*. Ἐν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα, Oeuvres complètes, ἔκδ. M. Jugie, X. Sidéridès, L. Petit, τ. III, Paris 1930, σ. 194.

2. Καὶ πάλιν ὁ Σχολάριος (Ἅπαντα, ἔνθ' ἀνωτ.,) περὶ τοῦ Μητροφάνους γράφει: *«Οὗτος ἐπατριάρχευσε δι' ἁπλότητα· καὶ πρὸς τῷ τέλει τοῦ βίου διορθωθῆναι βουλόμενος, οὐκ ἐλάθη φανερῶς ἔργῳ τὴν μετάνοιαν ἐπιδείξασθαι παρὰ τῶν συνόντων αὐτῷ λατινοφρόνων»*. Πλείονα περὶ Μητροφάνους ἐν Ν. Β. Τωμαδάκη, Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β´ καὶ ἡ πρὸς τὴν ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ ΚΑ´, 1951, σσ. 110 - 139 (= τοῦ αὐτοῦ, Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, Ἀθῆναι 1965, σσ. 1 - 35).

3. Σχολαρίου, Ἅπαντα, ἔνθ' ἀνωτ.

4. Ὅρα κατωτέρω, σ. 398,140-149.

τοῦ πατριάρχου 'Ιωσήφ, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ μόνοι μὴ γνωμοδοτήσαντες ἐν τῇ συνόδῳ, ἤτοι:

1. ὁ μέγας χαρτοφύλαξ καὶ ἀρχιδιάκονος Μιχαὴλ ὁ Βαλσαμών,

2. ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης καὶ δικαιοφύλαξ διάκονος Σίλβεστρος Συρόπουλος,

3. ὁ πρωτέκδικος διάκονος Γεώργιος Καππάδοξ.

Οἱ τρεῖς οὗτοι σταυροφόροι [1] τοῦ πατριάρχου διεδραμάτισαν σπουδαῖον ρόλον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συνόδου, ὁ Συρόπουλος μάλιστα [2] ἔλαβε μέρος εἰς διαφόρους ἐπιτροπάς [3], τοῦτο δὲ ὡς καὶ ἄλλα τινὰ συνετέλεσεν ὥστε οἱ δύο ἄλλοι νὰ ὑφίστανται, ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, κατὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους προσπαθείας μεταπείσεώς των εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἑνώσεως, ἐπιρροήν τινα ἐξ αὐτοῦ [4].

Αἱ πληροφορίαι περὶ τῶν κατὰ τὴν σύνοδον καὶ τὰ σχετικὰ συμπεράσματα συνάγονται κυρίως ἐκ τῶν 'Απομνημονευμάτων [5] τοῦ Συροπούλου, τὰ ὁποῖα καὶ θεωροῦμεν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀξιόπιστα [6]· περαιτέρω δὲ θὰ ἐκτεθοῦν τὰ κατὰ τὴν ἀπόσπασιν τῆς συγκαταθέσεως εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἑνώσεως τῶν τριῶν πιθανῶν συγγραφέων πρὸς συγκρότησιν τῶν συμπερασμάτων ἡμῶν.

Πρῶτος ἐπεχείρησεν ὅπως πείσῃ αὐτοὺς ὁ πατριάρχης, ἀπέτυχεν ὅμως, καίτοι ἐξέθεσε κατὰ τρόπον τῷ ὄντι ἐπιδέξιον τοὺς ἐπιδιωκομένους σκοποὺς

---

1. Οἱ εἰς 'Ιταλίαν ἐλθόντες σταυροφόροι ἦσαν πέντε. 'Εκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ οἱ : 'Ιωάννης Εὐγενικὸς νομοφύλαξ καὶ Θεόδωρος Ξανθόπουλος σκευοφύλαξ. 'Ο 'Ιωάννης ὁ νομοφύλαξ ὅμως ἀνεχώρησε τὴν 29ην Σεπτεμβρίου 1438, πρβλ. καὶ Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ τ. Α', ἐν 'Αθήναις 1912 - 1923, σ. ξϛ', ἄρα οὗτος ἦτο ἀπὼν κατὰ τὴν ὑπογραφήν. 'Ο μέγας σκευοφύλαξ Θεόδωρος Ξανθόπουλος ἀνῆκεν εἰς τὴν παράταξιν τῶν λατινοφρόνων, πρὸς τούτοις δ' ἔλαβε διὰ νὰ ὑπογράψῃ *«φλωρία ἐννέα»* παρὰ τοῦ Μυτιλήνης, ὡς ἀναφέρει ὁ Συρόπουλος. L a u r., σ. 482,12, καὶ R. C r e y g h t o n, Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos, Sive Concilii Florentini Exactissima Narratio, Graece per Sylvestrum Sguropulum magnum ecclesiarcham..., Hagae MDCLX, σ. 283. 'Εφεξῆς (= C r.)

2. Περὶ αὐτοῦ ὅρα καὶ H. - G. B e c k, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σσ. 759 - 760.

3. Περὶ ὧν ὅρα J. G i l l, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 90, 98, 114 κ.ἀ.

4. 'Εκεῖ ἔνθα ὁ Συρόπουλος περιγράφει τὴν κατὰ τρόπον βίαιον ἀπόσπασιν τῶν γνωμῶν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως διακρίνεται καὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ συγγραφέως τῶν «'Απομνημονευμάτων» ἐπὶ τῶν ἄλλων δύο. Πρβλ. C r., σσ. 288 - 291 καὶ L a u r., σσ. 488,12 - 492,22.

5. Τὴν ὀνομασίαν «'Απομνημονεύματα» ὑπεστήριξε πρῶτος ὁ M. J u g i e, Note sur l'«Histoire du Concile de Florence» de Sylvestre Syropoulos, Échos d'Orient XXXVIII, 1938, σσ. 70 - 71, υἱοθέτησε δὲ ὡς προσήκουσαν καὶ ὁ V. L a u r e n t εἰς τὴν τελευταίαν ἔκδοσίν του.

6. Περὶ τῶν χρησιμοποιουμένων χωρίων δὲν ἠγέρθησαν ἀμφιβολίαι μέχρι τοῦδε.

ὑπ' αὐτοῦ διὰ τῆς ἑνώσεως, ἤτοι *«τὸ συμφέρον τῶν χριστιανῶν»*, *«τὴν βοήθειαν τῆς πατρίδος»* καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τὰ ἐπακολουθήσοντα ταύτῃ [1]. 'Επέμεινε δὲ εἰς τοῦτο ὁ πατριάρχης, διότι ἐπεδίωκε πολιτικοὺς ἀλλὰ καὶ θρησκευτικοὺς στόχους, ἤλπιζεν ὅτι διὰ τῆς ὑπογραφῆς θὰ ἐξήρχετο ἐνδυναμωμένος ὥστε νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀπαγκίστρωσιν τῆς ἐκκλησίας ἐκ τῆς πολιτείας [2]. 'Αλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τοὺς σταυροφόρους, διὸ καὶ ἐπεχειρήθη δευτέρα ἀπόπειρα ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ἥτις ἐστέφθη ὑπὸ ἐπιτυχίας τελικῶς, πλὴν μετὰ κόπου.

Τὴν 5ην 'Ιουλίου 1439 ἐκλήθησαν εἰς τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ βασιλέως, ἔνθα καὶ διεβιβάσθη εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ ἀξιωματούχου Φιλανθρωπινοῦ ὁ ὁρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος, συμφώνως τῷ ὁποίῳ, ἐπειδὴ ἡ ἕνωσις ἐφάνη ὑφ' ὅλων καλή, διέτασσεν αὐτοὺς πρῶτον νὰ ὑπογράψουν καὶ δεύτερον τὴν ἐπομένην νὰ συμφορέσουν [3].

'Η διαβιβασθεῖσα ἀπάντησίς των εἶναι διπλωματικωτάτη ὡς ἀναφερομένη εἰς προηγούμενον περιστατικόν, καθ' ὃ ὁ βασιλεὺς εἶχεν ὁρίσει ὅτι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὑπογράψουν μόνον οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἀρχιμανδρῖται, ὅπως καὶ εἰς τὰς προηγουμένας συνόδους· κατέληγε δέ: *«πῶς δὲ ὑπογράψομεν εἰς ὃ ο ὔ τ ε ἐ γ ν ω μ ο δ ο τ ή σ α μ ε ν οὔτε στέργομεν, ἀλλ' ἔχομεν αὐτὸ ἐναντίον τῶν δογμάτων τῆς 'Εκκλησίας;»* [4].

'Ο βασιλεὺς ἀνταπήντησε διὰ βραχέων ἐμμένων βεβαίως εἰς τὴν ἀπόφασίν του, δικαιολογεῖ δέ, αὐτοκρατορικῷ τῷ τρόπῳ [5], τὴν προηγουμένην ἀπαγόρευσίν του. 'Εκεῖνοι καὶ πάλιν λέγουν ὅτι δύναται ὁ βασιλεὺς νὰ νομίζῃ τὴν ἀπόφασιν περὶ τῆς ἑνώσεως καλήν, ὅμως οὗτοι διαφωνοῦν, ὅτι δὲ ἔγινε δεκτὴ παρὰ τῶν ἄλλων (ὀρθοδόξων) δὲν πρέπει κανεὶς ν' ἀπορῇ, διότι ἕκαστος ἐξουσιάζει ἑαυτόν [6].

'Ο Φιλανθρωπινὸς τότε ἐξ ἰδίας(;) πρωτοβουλίας προέβη εἰς συστάσεις ὑπενθυμίσας μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς:

---

1. "Ορα C r., σ. 272 καὶ L a u r., σ. 466,13-23.

2. Πρβλ. καὶ Β α σ ι λ ε ί ο υ Σ τ ε φ α ν ί δ ο υ, 'Ο ἀκραῖος σταθμὸς τῶν σχέσεων 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου, ΕΕΒΣ ΚΓ', 1953, σσ. 27 - 40, ἐν σ. 38 γράφεται: «"Αν ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως δι' ἕνα σκοπόν, πολιτικόν, ὁ Πατριάρχης ἦτο ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως διὰ δύο σκοπούς, ὄχι μόνον διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος, ἀλλὰ καὶ τὴν σωτηρίαν τῆς ἐκκλησίας».

3. "Ορα καὶ C r., σ. 287 καὶ L a u r., σ. 488,1-4 : *«'Ο βασιλεὺς ὁρίζει· 'Η ἕνωσις ἐφάνη καλὴ καὶ ἐστέρχθη παρὰ πάντων, καὶ νῦν μετὰ δύο ἢ τρεῖς ὥρας ὑπογραφήσεται καὶ ὁ ὅρος. 'Ορίζει οὖν ἵνα ὑπογράψητε μετὰ τῶν ἄλλων καὶ ὑμεῖς καὶ φορέσητε αὔριον καὶ εἰς τὴν ἕνωσιν. Προλέγω δὲ ὑμῖν τοῦτο, ἵνα ἦτε ἕτοιμοι καὶ εἰς τὰ δύο»*.

4. Αὐτόθι.

5. *«Τότε γὰρ ἐφάνη μοι καλὸν καὶ εἶπον ἐκεῖνο, νῦν δὲ τοῦτό μοι δοκεῖ κάλλιον καὶ ὁρίζω ἵνα ὑπογράψητε»* C r., σ. 288 καὶ L a u r., σ. 488,16.

6. C r., σ. 288 καὶ L a u r., σ. 488,20.

1) *«σκέψασθε γὰρ ὅτι ἀδύνατόν ἐστιν ἐξελθεῖν ἡμᾶς τῶν ὧδε, εἴπερ οὐ ποιήσομεν ἕνωσιν»* [1].

2) *«τί ἂν εἴποι* (sc. ὁ βασιλεὺς) *νῦν τοῖς Λατίνοις προειπὼν αὐτοῖς ὅτι στέργεται καὶ ὑπογράφεται παρὰ πάντων ὁ ὅρος;»* [2]

Τελικῶς ἐκάμφθη ἡ ἀντίστασίς των καὶ πρῶτος ὁ Μιχαὴλ Βαλσαμὼν δέχεται νὰ ὑπογράψη, ἀλλὰ νὰ μὴ συμφορέση, ἀντιθέτως ὁ Συρόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι θὰ δεχθῇ νὰ συμφορέση, ἀλλὰ ὄχι νὰ ὑπογράψη. Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Συροπούλου ἐτάχθη ἀλληλέγγυος ὁ πρωτέκδικος καὶ μετ' ὀλίγον ὑπαναχωρῶν καὶ ὁ μέγας χαρτοφύλαξ [3]. Ὁ Φιλανθρωπινὸς μεταφέρει νεωτέρας διαταγὰς τοῦ βασιλέως μὲ ἀποτέλεσμα ὅ τε χαρτοφύλαξ καὶ ὁ πρωτέκδικος νὰ δεχθοῦν ἀμφότερα, ἤτοι καὶ νὰ ὑπογράψουν ἀλλὰ καὶ νὰ συμφορέσουν. Ὁ Συρόπουλος, ὅταν ἀντελήφθη ὅτι *«ἐναπελείφθη μόνος»*, καὶ διὰ νὰ μὴ φανῇ ὅτι ἔρχεται ἀντιμέτωπος πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος, γράφει: *«ἐξ ἀνάγκης ἕπομαι τοῖς πολλοῖς»*, διαμαρτυρόμενος ὅμως ὅτι *«οὔτε τῇ γνώμῃ οὔτε τῇ προαιρέσει μου δοξάζω τὸ γεγονὸς»* καὶ καταλήγει *«ποιῶ οὖν τοῦτο κατὰ τὸ παρόν, καὶ πάλιν ἔξεστί μοι ποιῆσαι ὃ βούλομαι εἰς ἐμαυτόν»* [4].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι μόνον ὁ Συρόπουλος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ συγγραφεὺς τῆς μετανοίας, καθ' ὅσον, καὶ ἂν δεχθῇ τις τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἀξιωματούχου Φιλανθρωπινοῦ, μόνον αὐτὸς δὲν ἔδωκε γνώμην ἐν τῇ συνόδῳ — ὁ Φιλανθρωπινὸς διὰ τοὺς ἄλλους δύο εἶπε μὴ μνημονεύων τόπον καὶ χρόνον ὅτι εἶχον δώσει γνώμην [5] —, ἀντέστη δὲ μέχρι τέλους εἰπὼν ὅτι παρὰ τὴν γνώμην του δέχεται τὸ γεγονὸς ἀλλὰ καὶ ὅτι θὰ πράξῃ ὅ τι ἐνδείκνυται — μήπως τὴν ἔγγραφον μετάνοιαν(;) —, ὅταν θὰ δυνηθῇ.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἐν τῇ μετανοίᾳ ὑπάρχει παραλληλία ἐκφράσεων αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καὶ ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Συροπούλου, ὅπερ προσθέτει πλείονα στοιχεῖα διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ προηγουμένου συμπεράσματος, ἤτοι τῆς ἀποδόσεως τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου εἰς τὸν μέγαν ἐκκλησιάρχην.

---

1. Cr., σ. 288 καὶ Laur., σ. 488,25.
2. Cr., σ. 289 καὶ Laur., σ. 490,14-15.
3. Cr., σ. 290 καὶ Laur., σ. 490,14 κ.ἑξ.
4. Cr., σ. 291 καὶ Laur., σ. 492,11 κ.ἑξ.
5. Ἀπαντῶν ὁ Φιλανθρωπινὸς εἰς ἐνστάσεις των ὅτι οὐδέποτε ἔδωκαν γνώμην εἶπεν ὅτι ὁ βασιλεὺς *«οὐδὲν ὥρισε, πότε καὶ εἰς τίνας ἐγνωμοδοτήσατε, πλὴν οὕτως ὁρίζει. Ἔχει τὴν γνώμην ὑμῶν καὶ τῶν δύο. Τί οὖν ἔχετε λέγειν πρὸς αὐτό; Βούλεσθε μετὰ τῶν ἄλλων ἀντιλέγειν τῷ βασιλεῖ καὶ εἰς τοῦτο; σκέψασθε εἰς πόσα καὶ ποῖα ἐμπίπτετε. Τότε οὖν στενοχωρηθέντες ἐνέδωκαν καὶ ἄκοντες ποιῆσαι τὸ προσταττόμενον»*, Cr., σ. 291 καὶ Laur., σ. 492,7-10.

Μετάνοια	Ἀπομνημονεύματα
1. *Ἐγὼ καὶ τὰς διδασκαλίας τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἐκ προγόνων διδαχθείς, Θεοῦ χάριτι, ἃς παρέλαβεν ἀπό τε τῶν ἁγίων ἀποστόλων...* κατωτέρω, σ. 395,3-4	*Εἶπον καὶ αὐτὸς ὅτι· Παρὰ ἀρίστων γονέων καὶ διδασκάλων τῆς ἐκκλησίας γεννηθεὶς καὶ τραφεὶς καὶ παιδευθεὶς Θεοῦ χάριτι...* Cr., σ. 272, Laur., σ. 466,21-25
2. *...ἄκων ὑπέγραψα ἐν τῷ ἐκεῖσε συντεθέντι ὅρῳ χειρὶ καὶ οὐ γνώμῃ...* κατωτέρω, σ. 398,142-143	Διαμαρτύρομαι ὅτι *οὔτε τῇ γνώμῃ οὔτε τῇ προαιρέσει μου δοξάζω τὸ γεγονὸς ...οὐδ' ἑκουσίως ὑπογράφω.* Cr., σ. 291, Laur., σ. 492,18-20
3. *...νενοθευμένας εἶναι ταύτας* (τὰς δυτικὰς διδασκαλίας) *ὑπολαμβάνων οὐ παραδέχομαι, ἐπεὶ καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος τοὐναντίον αὐτοῖς μαρτυρεῖ...* κατωτέρω, σ. 398,132-133	*Ὅσα τῶν τοιούτων ῥητῶν εἰσι σύμφωνα τῇ ἐπιστολῇ τοῦ θείου Μαξίμου καὶ τοῖς τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, ὡς γνήσια δέχομαι ταῦτα· ὅσα δ' ἐναντιοῦνται τούτοις οὐ παραδέχομαι, ὡς νόθα.* Cr., σ. 253, Laur., σσ. 440,32-441,2
4. *...ἀλλὰ δὴ καὶ ἐκ τοῦ ἀνερυθριάστως προκομισθέντος παρ' αὐτῶν βιβλίου τῆς ζ' συνόδου* [1] *καὶ τὸ σύμβολον μετὰ τῆς προσθήκης ἔχοντος...* κατωτέρω, σ. 398,134-136	*Παρὰ τῶν προενεγκόντων τὸ ἅγιον σύμβολον ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς ἑβδόμης συνόδου νενοθευμένον καὶ διϊσχυριζομένων ὡς οὕτως ἀνεγνώσθη ἐν τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ ἐκείνῃ μετὰ τῆς προσθήκης...* Cr., σ. 253, Laur., σσ. 440,26-28.

Ἐξ ὅλων λοιπὸν τούτων καθίσταται πλέον φανερὸν ὅτι συγγραφεὺς τῆς μετανοίας εἶναι ὁ Σίλβεστρος Συρόπουλος.

---

1. Τὸ συμβὰν ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν τρίτην Συνέλευσιν τὴν 16ην Ὀκτωβρίου 1438. Ὁ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς εἰς τὴν «Ὁμολογίαν του τῆς ὀρθῆς πίστεως ἐκτεθεῖσαν ἐν Φλωρεντίᾳ κατὰ τὴν πρὸς Λατίνους γενομένην σύνοδον», Patrologia Orientalis, τ. XVII, σσ. 435 - 442, ἐν σ. 438,25-29 γράφει: *«Διὰ τοῦ χθὲς καὶ πρώην προενεχθέντος βιβλίου τῆς οἰκουμενικῆς συνόδου τὸν ὅρον ἔχοντος, μετὰ τῆς ἐν τῷ συμβόλῳ προσθήκης· ὅπερ ἀναγνωσθὲν ὁπόσην αὐτῶν αἰσχύνην κατέχεεν ἴσασιν οἱ τότε παρόντες»*. Πλέον παραστατικὸς διὰ τὸ αὐτὸ συμβὰν ὁ Σχολάριος, ὅστις λέγει: *«Ἀνέγνω ὁ τῶν Λατίνων ὑπεραπολογούμενος τότε ἀρχιεπίσκοπος Ῥόδου ὁ φρὰ Ἀνδρέας ἐκ τῶν πράξεων τῆς ἑβδόμης συνόδου ἐν βιβλίῳ λατινικῶς γεγραμμένῳ, ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, καὶ ἡμεῖς πλατὺν ἐγελάσαμεν γέλωτα»*. Σχολαρίου, Ἅπαντα, τ. III, σ. 52. Πρβλ. καὶ S. Gill, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 148.

Χρόνος συνθέσεως.

Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐγράφη ἡ μετάνοια, εἶναι λίαν δυσχερής, καθ' ὅσον οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει περὶ αὐτοῦ.

Ὡς γνωστόν, ὁ Συρόπουλος μετὰ τῶν ἄλλων ἐπέστρεψεν εἰς ΚΠολιν τὴν 1ην Φεβρουαρίου τοῦ 1440 [1]. Ὁ Μητροφάνης ἐγένετο πατριάρχης τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ἰδίου ἔτους (4 Μαΐου) [2]. Τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ἀπέδρασαν ἐκ τῆς ΚΠόλεως ὁ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ὁ Ἡρακλείας [3]. Τὴν τρίτην τοῦ ἁγ. Πνεύματος ὁ Συρόπουλος παρῃτήθη τοῦ ἀξιώματος τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου [4].

Σῴζεται ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μάρκου, ἥτις εἶναι ἀχρονολόγητος καὶ ἀπευθύνεται «Τῷ μεγάλῳ ἐκκλησιάρχῃ τῷ Συροπούλῳ» [5]. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφη πρὸ τῆς παραιτήσεως ἐκ τοῦ ἀξιώματος τοῦ Συροπούλου [6] ἢ καὶ μετὰ ταῦτα, δεδομένου ὅτι ἠδύνατο ὁ Ἰωάννης Εὐγενικὸς νὰ τὸν προσφωνῇ διὰ τοῦ τίτλου του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Γ. Σχολάριος πολλὰ ἔτη ἀργότερον [7]. Ἔχει ὅμως σημασίαν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς μετανοίας, καθ' ὅσον σὺν τοῖς ἄλλοις ἀναφέρει καὶ τὰ ἑξῆς:

1. *Ὁ πάντα δικαίως ἐπιμετρῶν, οὗτος ἐλπίζω βεβαίως ἀνώρθωσε καὶ τὴν σὴν τιμιότητα ὡς καὶ πρώην ἀπὸ τοῦ κατὰ τὴν Ἰταλίαν δεινοῦ πτώματος* [8].

2. *Ὁ ἀγαθὸς Κύριος ἐπεσκέψατο τὴν καρδίαν σου ἀοράτως καὶ ἐδίδαξε καὶ ἐφώτισε καὶ ἐζώωσε καὶ ἐπηνώρθωσεν εἰς τὸ τέλειον* [9].

3. *Ἀλλ' ὥσπερ, ἄριστε καὶ σεμνότατε, καὶ πρότερον ἤδη τὸ ἐν Ἰταλίᾳ πτῶμα καλῶς ἀναμαχεσάμενος ἐπηνώρθωσας καὶ τὸ κἀκεῖσέ τε καὶ μετὰ ταῦτα καὶ ἀεὶ τῆς γνώμης ὑγιὲς πολλοῖς τεκμηρίοις ἐπεδείξω καὶ ἔργοις καὶ λόγοις σαφέστατα* [10].

4. *Ἐν τοιούτοις γνησίως ἐλπίζω σε εἶναι καὶ φαίνεσθαι, πρᾳότατε καὶ σοφώτατε, καὶ δεικνύειν καθαρῶς ἐν ἅπασι τὸν πάλαι σύννομον καὶ ὁμόψυχον τοῦ ἁγίου ἡμῶν ἀδελφοῦ, τοῦ κοινοῦ πατρὸς καὶ καθηγεμόνος, τὸν πάλαι*

1. Cr., σ. 328 καὶ Laur., σ. $544,_{15}$.
2. Cr., σ. 336 καὶ Laur., σ. $554,_{22}$.
3. Cr., σ. 338 καὶ Laur., σ. $556,_{27}$.
4. Cr., σ. 340 καὶ Laur., σ. $560,_{6}$.
5. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1912 - 1923, σσ. 191 - 195.
6. Εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Σπ. Λάμπρου, αὐτόθι, σ. με'.
7. Σχολαρίου, Ἅπαντα, τ. III, σ. 193.
8. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. $191,_{17-19}$.
9. Αὐτόθι, σ. $191,_{27-29}$.
10. Αὐτόθι, σσ. $192,_{30}$ - $193,_{1}$.

καλὸν μαθητὴν τῶν ἁγίων πατέρων καὶ διδασκάλων, τὸν πάλαι γνήσιον καὶ ἱερὸν ἱερῶν γονέων καὶ ῥίζης ἀγαθῆς ἀγαθώτατον βλάστημα [1].

Ὅτε ἔγραφεν ὁ Ἰωάννης ὁ Εὐγενικὸς τὴν ἐπιστολήν, πρέπει ὁ Συρόπουλος νὰ εἶχε δείξει σημεῖα τῆς μετανοίας του, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει οὐδένα λόγον θὰ εἶχε νὰ τῷ γράψῃ ὅτι «ἐπηνώρθωσε» καὶ δὴ καὶ «ἔργοις καὶ λόγοις», προσέτι δὲ ὅτι τώρα πλέον εἶναι σύννομος καὶ ὁμόψυχος πρὸς τὸν Μᾶρκον τὸν Εὐγενικόν. Γεγονὸς παραμένει πάντως ὅτι, ἐὰν γίνῃ δεκτὴ ἡ προηγουμένη ὑπόθεσις καὶ συνδυασθῇ ἡ μετάνοια πρὸς τὴν ἐπιστολήν, τότε ἡ δευτέρα μαρτυρεῖ περὶ τῆς πρώτης, οὐδένα δὲ λόγον ἔχομεν ἀποκλείοντα τὸν συνδυασμόν.

Ἐπιγραφή.

Διόρθωσιν τῆς ἐσφαλμένης ἐπιγραφῆς τῆς «μετανοίας» μοὶ ὑπέδειξεν πρὸ χρόνων ὁ διδάσκαλός μου καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης εἰπὼν ὅτι ἐνταῦθα πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ ἀντιγραφικοῦ σφάλματος, οὐχὶ ἀσυνήθους, ἤτοι τῆς ἀντικαταστάσεως δοτικῆς «τῷ ἁγιωτάτῳ μητροπολίτῃ Ἐφέσου Μάρκῳ ἡ αὐτοῦ μετάνοια» ἐν τῇ ἐπιγραφῇ διὰ γενικῆς (τοῦ ἁγιωτάτου . . .).

Τὴν ὑπόδειξιν υἱοθετῶ καί, ἐφ' ὅσον τώρα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προηγουμένων στοιχείων, ἔχομεν ἀποδώσει τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου εἰς τὸν συγγραφέα τῶν «Ἀπομνημονευμάτων», γνωστῆς οὔσης τῆς φιλίας καὶ ἐξαρτήσεως τοῦ Συροπούλου ἐκ τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου, θέλομεν νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὁ Συρόπουλος θὰ ἐγνωστοποίησε τὴν μετάνοιάν του εἰς τὸν Μ. Εὐγενικόν.

Οὕτω:

1. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Συρόπουλος ἔγραψε τὴν μετάνοιάν του ὅτε εἰσέτι ὁ Μ. Εὐγενικὸς εὑρίσκετο ἐν ΚΠόλει ἢ ὅτε ἐπέστρεψε καὶ ἐνεχείρισεν εἰς αὐτὸν ταύτην, πιθανώτατα θὰ ἐπέγραφεν *«Τῷ ἁγιωτάτῳ . . .»* κλπ., εὐκόλως κατόπιν θὰ ἔγινεν ἡ παρανάγνωσις καὶ ἀπόδοσις τῆς μετανοίας εἰς τὸν Μᾶρκον τὸν Εὐγενικὸν ὑπό τινος ἀντιγραφέως.

2. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἔγραψε ταύτην ὅτε ὁ Μ. Εὐγενικὸς εὑρίσκετο μακρὰν τῆς πόλεως, τότε καὶ πάλιν θὰ τὴν ἔστειλε, κατ' ἐμὴν δὲ γνώμην μέσῳ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἐνημέρωνε τὸν ἀδελφόν του ἐπὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ΚΠολιν. Ἐὰν δὲ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀνέφερε καί τινας περὶ τοῦ Συροπούλου πληροφορίας, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπηκολούθησε ἡ μετάνοιά του μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *«Τῷ ἁγιωτάτῳ μητροπολίτῃ Ἐφέσου Μάρκῳ ἡ αὐτοῦ* (sc. Συροπούλου) *μετάνοια»*. Ὁ ἀντιγραφεὺς δὲ κατόπιν μετέτρεψεν εἰς: «τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Ἐφέσου Μάρκου ἡ αὐτοῦ μετάνοια».

Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς δευτέρας ὑποθέσεως σημειωτέον καὶ τὸ ἑξῆς: Ὁ

1. Αὐτόθι, σ. $193,_{25-31}$.

Συρόπουλος ἄρχεται τῆς μετανοίας του γράφων· «*Ἐγὼ καὶ τὰς διδασκαλίας τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἐκ π ρ ο γ ό ν ω ν διδαχθείς*...»[1]. Ὁ Ἰωάννης ὁ Εὐγενικὸς γράφει εἰς τὴν πρὸς τὸν Συρόπουλον ἐπιστολήν του μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: «*Τὸν πάλαι* (sc. Συρόπουλον) *γνήσιον καὶ ἱερὸν ἱερῶν γονέων καὶ ῥίζης ἀγαθῆς ἀγαθώτατον βλάστημα*»[2].

Ἐν συμπεράσματι δέον νὰ λεχθῇ ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἔχουν τὴν βεβαιότητα τῆς ὑποθέσεως καὶ ἐλλείψει μαρτυριῶν εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποφανθῇ τις περὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.

1. Ὅρα κατωτέρω, σ. 395,3-4.
2. Σπ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 193,30-31.

Alex. 341 (M. 133)

f. 124r

Τῷ ἁγιωτάτῳ μητροπολίτῃ Ἐφέσου Μάρκῳ ἡ αὐτοῦ ⟨Συροπούλου⟩ μετάνοια.

Ἐγὼ καὶ τὰς διδασκαλίας τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἐκ προγόνων διδαχθείς, Θεοῦ χάριτι, ἃς παρέλαβεν ἀπό τε τῶν ἁγίων ἀποστόλων, τῶν ὑπηρετῶν καὶ μαθητῶν καὶ κηρύκων τῆς αὐτοαληθείας, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ τῶν ἐφεξῆς αὐτοὺς διαδεξαμένων ἁγίων ἱεραρχῶν καὶ διδασκάλων ἀπό τε τῶν ἁγίων οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῶν ταύτας ἀκολουθησάντων θεοφόρων πατέρων καὶ μέχρις ἡμῶν αὐτὰς παραπεμψάντων, στέργω καὶ ὁμολογῶ καὶ πιστεύω καὶ τὸ ἱερὸν καὶ ἅγιον τῆς πίστεως σύμβολον, ὡς παρὰ τῶν οἰκουμενικῶν ἑπτὰ συνόδων κυρωθέν τε καὶ βεβαιωθὲν καὶ παρ' αὐτῶν τοῖς πᾶσι προτεθὲν ὡς κοινὸν τῆς πίστεως ἱερὸν μάθημα, ὥστε τοὺς εὐσεβῶς ζῆν προελομένους κατὰ τὰς ἐν αὐτῷ θείας πιστεύειν φωνάς, μηδόλως προστιθεὶς ἢ ἀφαιρῶν τι ἐξ αὐτοῦ ἢ ἐναλλάσσων ἢ παραβαίνων τὴν τυχοῦσαν συλλαβήν, ἀλλὰ τηρῶν αὐτὸ ἀπαρασάλευτον κατὰ πάντα καὶ ἀπαράτρωτον κατά τε τὴν περὶ τούτου θείαν ῥῆσιν τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ κατὰ τοὺς ὅρους τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων, στέργων πρὸς τούτοις καὶ πάντα τὰ θεσπισθέντα παρ' αὐτῶν τε τῶν οἰκουμενικῶν ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν τοπικῶν συνόδων καὶ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίᾳ στεργόμενά τε καὶ κηρυττόμενα,
124v *συναποδεχόμενος πάντας οὓς ἀποδέχονται καὶ | ἀναθεματίζων οὓς καὶ αὗται ἀναθεματίζουσιν.*

Ἐντεῦθεν οὖν διδασκόμενος πιστεύω τε καὶ δοξάζω τὸν μὲν Πατέρα Θεὸν προαιώνιον, ἀκατάληπτον, ἀόρατον, ἀναλλοίωτον, ἀτελεύτητον, ἁπλοῦν τε καὶ ἀσχημάτιστον, μόνον δὲ τὸν αὐτὸν ἄναρχον ἀγέννητόν τε καὶ ἀναίτιον· τὸν δὲ Υἱὸν Θεὸν προαιώνιον ἀκατάληπτον καὶ πάντα τὰ ἐπὶ τοῦ πατρὸς θεολογούμενα ἔχοντα πλὴν τῶν ἰδιοτήτων, ὡς ὁμοούσιον αὐτῷ καὶ συναΐδιον, οὐκ ἄναρχον δὲ οὐδὲ ἀγέννητον οὐδὲ ἀναίτιον, ὡς πρὸ πάντων αἰώνων ἀχρόνως καὶ ἀφράστως γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ καὶ ὑπὸ ἀρχὴν καὶ αἰτίαν ὄντα τὸν Πατέρα· τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Θεὸν καὶ αὐτὸ προαιώνιον καὶ πάντα ⟨τὰ⟩ εἰς τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν θεολογούμενά τε καὶ ὑμνούμενα ἀνενδοιάστως ἔχον, ὡς ὁμοούσιον αὐτοῖς καὶ συμφυὲς καὶ συναΐδιον, οὐκ ἄναρχον δέ· οὐδὲ ἀναίτιον ὡς πρὸ πάντων αἰώνων ἐκ τοῦ πατρὸς ἀρρήτως ἐκπορευόμενον καὶ ὑπὸ μίαν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τὸν Πατέρα καὶ αὐτὸ ἀναγόμενον, ἀλλ' οὐδὲ ἀγέν-

1. *Τοῦ -άτου -ίτου... Μάρκου* cod. correxit Tomadakis 3. *γὼ* cod. *καὶ : κατὰ* cod. 5. *αὐτὸ ἀληθείας* cod. 9. *καὶ*[3] : *κατὰ* cod. 19. *ἀποδέχονται* ex *ἀποστρέφονται* correxit eadem manus et scipsit sub lineam. 30. *ἔχοντα* cod.

νητον, ἐπειδὴ ὁ Πατὴρ καὶ μόνος ἀγέννητος παρὰ τῶν ἁγίων διδασκάλων προσαγορεύεται. Οὔτε οὖν συμβάλλεσθαί τι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πρὸς τὴν προαιώνιον τοῦ Υἱοῦ γέννησίν φημι, οὔτε τὸν Υἱὸν πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀΐδιον τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσίν τε καὶ ὕπαρξιν ἢ ὅλως αἴτιον αὐτὸν λέγω τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐπεὶ οὐδεὶς τῶν ἁγίων ταῦτα πεφιλοσόφηκεν, ἀλλὰ τῷ Πατρὶ καὶ μόνῳ καθαρῶς ἀνατιθέασι τὴν αἰτίαν καὶ τὸ μόνως ἐξ αὐτοῦ ὑφεστάναι. Ὁ μὲν φάσκων· «Μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ», δηλούσης τῆς πηγῆς τὴν αἰτίαν τῆς γεννήσεως δηλαδὴ καὶ τῆς ἐκπορεύσεως.
125r | καὶ πάλιν· «ὅτι μέν ἐστι πηγαία θεότης ὁ Πατήρ, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτως χρὴ φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι». εἶτα καὶ δεινῶς ἡμᾶς ἐπισκήπτων μὴ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν, φησί· «καθόλου γὰρ οὐ τολμητέον εἰπεῖν οὔτε μὴν ἐννοῆσαι περὶ Θεοῦ παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα». ὁ δέ· «μόνος ἀγέννητος» φησὶ «καὶ μόνος πηγὴ θεότητος ὁ Πατήρ». ὁ δέ· «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ πλὴν τῆς αἰτίας». καὶ πάλιν· «εἷς μὲν θεὸς εἰς ἓν αἴτιον Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἀναφερομένων». καὶ ἐν ἄλλοις· «Ἡμῖν εἷς θεὸς ὅτι μία θεότης καὶ πρὸς ἓν τὰ ἐξ αὐτοῦ τὴν ἀναφορὰν ἔχει κἂν τρία πιστεύηται». καὶ ὁ οὐρανοφάντωρ· «Τῆς τοῦ Πατρὸς αἰτίας» φησὶν «ἐξημμένον ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται». καὶ πάλιν· «τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστάναι». καὶ ἀλλαχοῦ· «ἔστι μὲν ὁ Πατὴρ τέλειον καὶ ἀνενδεὲς ἔχων τὸ εἶναι, ῥίζα καὶ πηγὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Ὁ δὲ «ἓν πρόσωπον τοῦ Πατρὸς ἐξ οὗπερ ὁ Υἱὸς γεννᾶται καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται». καὶ πάλιν· «ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων καὶ αὐτὸ τὴν αἰτίαν ἔχον τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενές ἐστι φῶς». καὶ ἐν ἄλλοις· «τὴν δὲ τῆς ὑποστάσεως αἰτίαν ἔχον ἐκ τοῦ πρωτοτύπου φωτός». καὶ πάλιν· «τῇ πρὸς τὸν Υἱὸν κατὰ τὸ ἄκτιστον συναφείᾳ καὶ ἐν τῷ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων ἔχειν». ὁ δέ· «ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦσι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν». ὁ δέ· «Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ
125v Πατρὸς ἐκπορευόμενον. Μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ». καὶ | ἀλλαχοῦ· «ὅσα ἁρμόζει αἰτίᾳ, πηγῇ, γεννήτορι τῷ Πατρὶ μόνῳ προσαρμοστέα». Ἀλλὰ καὶ ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος· «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον» φησὶ «κυρίως ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρός». καὶ πάλιν· «ὁ Πατὴρ μόνος οὐκ ἔστιν ἐξ ἄλλου, διὰ τοῦτο μόνος προσαγορεύεται ἀγέννητος, ὁ δὲ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγέννηται καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς κυρίως ἐκπορεύεται». καὶ ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος· «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται ἰδίως». καὶ ὁ ἅγιος Δάμασος· «εἴ τις μὴ εἴποι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι ἀληθῶς καὶ κυρίως, ὡς καὶ τὸν Υἱὸν ἐκ τῆς θείας οὐσίας καὶ Θεοῦ θεὸν λόγον, ἀνάθεμα ἔστω».

45. ἐκπεφειμένα cod. 51. ἔτι cod. 56. προτοτύπου cod. 68. εἴπῃ cod.

Κατὰ γοῦν τοὺς θείους τούτους διδασκάλους δοξάζων καὶ αὐτὸς Τριάδα μὲν ὑποστάσεων εἴτ' οὖν προσώπων καὶ ἑκάστῃ τὸ ἀμιγὲς τηρῶν καὶ ἀσύγχυτον κατὰ τὰς ἰδιότητας ἕνα Θεόν φημι τὴν ἁγίαν Τριάδα διὰ τὴν μοναρχίαν καὶ τὸ ἓν τῆς φύσεως καὶ τῆς θεότητος καὶ τῆς οὐσίας, ἁπλοῦν καὶ ἀσύνθετον καὶ ἀσχημάτιστον, ἵνα μὴ δόξω ἐκ τριῶν ἀτελῶν ἕνα τέλειον Θεὸν συντιθέναι, ἀλλ' ἐκ τριῶν τελείων ἓν τέλειον καὶ πάντῃ ἁπλοῦν αὐτὸν τὸν θεὸν νοητῶς θεωρεῖσθαι· τέλειον γὰρ δοξάζω θεὸν τὸν Πατέρα, τέλειον θεὸν τὸν Υἱόν, τέλειον θεὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰς μίαν κυριότητα καὶ θεότητα ἡμᾶς ἀνάγοντα διὰ τὸ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας τε καὶ τῆς φύσεως καὶ τὸ ἀδιάστατον τῶν προσώπων τε καὶ ἀμέριστον. Οὔτε γὰρ τόπῳ οὔτε χρόνῳ οὔτε τινὶ διαστήματι θάτερον ἑτέρου χωρίζεται, ἀλλ' ἑκάστῃ τῇ θείᾳ ὑποστάσει ἰδιότης ὑπάρχει ἀκίνητος τὸ προσωπικὸν ἰδίωμα ἑκάστης γνωρίζουσα, καθ' ἥν, ὁ μὲν Πατὴρ ἀγέννητός
126r ἐστι μόνος καὶ ἀναίτιος, αἴτιος δὲ μόνος ὡς γεννή|τωρ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ καὶ προβολεὺς τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ὁ δὲ Υἱὸς μόνος γεννητὸς ἐκ τοῦ Πατρός. Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μόνον ἐκπορευτὸν ἐκ τοῦ Πατρός, ὡς εἶναι ταῦτα μὲν αἰτιατὰ εἰς ἕνα δὲ μόνον αἴτιον ἀναγόμενα τὸν Πατέρα καὶ ἀμέσως καὶ ἅμα τὴν ὕπαρξιν ἔχοντα ἐξ αὐτοῦ· οὐ γὰρ τὸ πρότερον ἢ ὕστερον ὅλως ἐπὶ τῆς τρισυποστάτου θεωρεῖται θεότητος, ἀλλὰ Πατὴρ ἅμα καὶ Υἱὸς καὶ Πνεῦμα ἅγιον, ὁ μὲν ἐστίν, ὁ δὲ γεννᾶται, τὸ δὲ ἐκπορεύεται· οὐ γὰρ ἐνέλειπέ ποτε Πατρὶ Υἱὸς ἢ Πνεῦμα ἅγιον, ἵνα μὴ δόξῃ προαχθῆναι ἐκ τοῦ ἀτελοῦς εἰς τὸ τέλειον. Οὔτε οὖν σύγχυσίν τινα ἢ συναλοιφὴν δοξάζω ἐπὶ τῆς τρισυποστάτου θεότητος οὔτε μερισμὸν ἢ διάστασιν προσώπων, εἰ καὶ ἕκαστον ὑφέστηκε καθ' αὑτὸ καὶ πράγματι καὶ ὀνόματι, ἀλλὰ δοξάζω διαιρεῖσθαι ταῦτα ἀδιαιρέτως καὶ συνάπτεσθαι διῃρημένως, εἰ καὶ παράδοξον, κατὰ τὰς θείας τῶν ἁγίων διδασκαλίας· διαιρῶν γὰρ τὰς ὑποστάσεις τῷ λόγῳ τῶν ἰδιοτήτων, συνάπτω πάλιν κατὰ τὸ ἓν τῆς θεότητος καὶ τῆς οὐσίας, τὸ μὲν διῃρημένον ταῖς ὑποστάσεσι τῇ κοινωνίᾳ ἑνῶν τῆς φύσεως, τὸ δὲ ἡνωμένον ταῖς ὑποστάσεσι διαφορᾷ γνωρίζων τῶν ὑποστάσεων. Ἐπεὶ οὖν ἀκίνητοί εἰσιν αἱ προσωπικαὶ ἰδιότητες, εἰ γὰρ κινηθεῖεν οὐκέτ' ἂν τὸν τῶν ἰδιοτήτων λόγον ἀποσῴζοιεν, τὸ δὲ ἐκπορεύειν τὸ ἅγιον Πνεῦμα προσωπική ἐστιν ἰδιότης, διὰ τοῦτο ἐκ μόνου τοῦ Πατρός φημι αὐτὸ ἀϊδίως καὶ ἀρρήτως ἐκπορεύεσθαι οὐχὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ
126v Υἱοῦ. Εἰ δέ τινες τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ταὐτὸν τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ φασι καὶ | τὴν δ ι ὰ ἰσοδυναμεῖν τῇ ἐ κ βιάζονται καὶ αἰτίαν σημαίνειν βούλονται, κἀντεῦθεν καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι λέγουσιν, ἀλλ' ἔγωγε τοῦτο ἐπὶ τῆς ἀϊδίου ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος οὔτε φρονῶ οὐθ' ὅλως παραδέχομαι, πειθόμενος τῷ θειοτάτῳ Δαμασκηνῷ φάσκοντι· «ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν, Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν καὶ δι' Υἱοῦ φανεροῦσθαι καὶ μεταδίδοσθαι ἡμεῖς ὁμολογοῦμεν». καὶ πάλιν· «Πνεῦμα Υἱοῦ οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ,

97. τῆς : τε cod.

ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ». καὶ ἐν ἄλλοις· «Πνεῦμα ἐνυπόστατον ἐκπόρευμα, δι' Υἱοῦ δὲ καὶ οὐκ ἐξ Υἱοῦ». καὶ πάλιν· «Πνεῦμα ἅγιον τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ὡς ἐξ αὐτοῦ ἐκπορευόμενον, ὅπερ καὶ τοῦ Υἱοῦ μὲν λέγεται ὡς δι' αὐτοῦ φανερούμενον καὶ τῇ κτίσει μεταδιδόμενον, ἀλλ' οὐκ ἐξ αὐτοῦ ἔχον τὴν ὕπαρξιν», ἔνθα γὰρ ὁ θεολογικώτατος οὗτος τὴν ἐκ ἀπαγορεύων τὴν διὰ τίθησι, πάντως διαφορὰν ἔχειν ταύτας κηρύττει τρανῶς καὶ τὴν φωνὴν τῆς προθέσεως ἀπαγορεύων καὶ τὸ ὑπὸ τῆς τοιαύτης φωνῆς σημαινόμενον αἴτιον σαφῶς ἀναιρεῖ καὶ τὴν διὰ ὡς μὴ τὸ αὐτὸ σημαίνουσαν αἴτιον λαμπρότατα δείκνυσι. Εἰ γοῦν εὕρηταί που τὸ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι τοῦτο νοεῖσθαι συνάγεται ὡς ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον δι' Υἱοῦ φανεροῦσθαι ἢ ἐκλάμπειν ἢ μεταδίδοσθαι ἢ τὸ μετ' αὐτοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον φάσκοντα «τὸ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστάναι, ὁ δὲ Υἱός, ὁ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα δι' ἑαυτοῦ
127r καὶ μεθ' ἑαυτοῦ γνωρίζων» καὶ κατὰ τὸν θειότατον | Νύσσης λέγοντα «δι' αὐτοῦ δὲ καὶ μετ' αὐτοῦ, πρίν τι κενόν τε καὶ ἀνυπόστατον διὰ μέσου παρεμπεσεῖν νόημα, εὐθὺς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνημμένως καταλαμβάνεται οὐχ ὑστερίζον κατὰ τὴν ὕπαρξιν μετὰ τὸν Υἱόν».

Ὥστε φανερῶς ἐκ τούτων δείκνυται τὴν διὰ ἐνταῦθα ἰσοδυναμεῖν τῇ σὺν ἢ τῇ μετά, ὡς καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν χρήσει δείκνυσιν εἶναι τοῦτο παρὰ τῇ θείᾳ γραφῇ. Τὰς δὲ προκομισθείσας ὡς ἐκ τῶν δυτικῶν διδασκάλων ῥήσεις, ἐξ ὧν καὶ τὸν Υἱὸν συνάγουσιν αἴτιον εἶναι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὡς μὴ συμφωνούσας τοῖς ἀνατολικοῖς πατράσι καὶ ταῖς οἰκουμενικαῖς συνόδοις, νενοθευμένας εἶναι ταύτας ὑπολαμβάνων οὐ παραδέχομαι, ἐπεὶ καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος τοὐναντίον αὐτοῖς μαρτυρεῖ λέγων, ὡς οὐ ποιοῦσι τὸν Υἱὸν αἴτιον τοῦ ἁγίου Πνεύματος, πληροφορούμενος καὶ ἐκ τούτου τὸ νόθον, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐκ τοῦ ἀνερυθριάστως προκομισθέντος παρ' αὐτῶν βιβλίου τῆς ζ' συνόδου καὶ τὸ σύμβολον μετὰ τῆς προσθήκης ἔχοντος. Ὅθεν καὶ ἐκ τοῦ ⟨Υἱοῦ⟩ εἶναι τὸ Πνεῦμα οὐ λέγω οὐδὲ κοινωνήσω τοῖς τοῦτο στέργουσιν, ἀλλ' ἀποσείομαι τούτους καὶ ἀποστρέφομαι.

Οὕτω περὶ τούτων δοξάζων τε καὶ πιστεύων καὶ νῦν καὶ πρότερον, Θεοῦ χάριτι, ἐπεὶ ἀνθιστάμην μέχρι τέλους ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ καὶ οὐδὲ γνώμην δέδωκα ἐν τῇ συνόδῳ οὐδὲ ἔστερξα τὰ γεγονότα, πλὴν οὐκ ἠδυνήθην ἐκφυγεῖν τοῦτο τελείως, ἀλλὰ καὶ ἄκων ὑπέγραψα ἐν τῷ ἐκεῖσε συντεθέντι ὅρῳ χειρὶ καὶ οὐ γνώμῃ, ἤδη τὴν ἐμὴν γνώμην τε καὶ ὁμολογίαν ἐγγράφως ἐκθείς, γνωρι-
127v σθεῖσαν καὶ πράγματι πρότερον, στέργω μὲν | καὶ ὁμολογῶ ὅσα ἀνωτέρω ἠδυνήθην δηλῶσαι καὶ ἔτι ὅσα στέργει ἡ ἁγία τοῦ Χριστοῦ ἀνατολικὴ καὶ καθολικὴ ἐκκλησία, ἀποστρέφομαι δὲ καὶ ἀποβάλλομαι τὰ γεγονότα ἐν τῇ

115. κηρύττειν cod. 116. ἀνερεῖ cod. 134. τὸ : τὸν cod. 145. ἔτι : ὅτι cod.

συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας ὑπὲρ τῆς γεγονυίας ἑνώσεως καὶ ἀπωθοῦμαι καὶ ἀποσείομαι ὅσα ὁ ὅρος ἐκεῖνος διαλαμβάνει καὶ ἀνατρέπω καὶ ἀθετῶ καὶ ἀποκηρύττω τὴν ἐν τῷ ὅρῳ ἰδίαν μου ὑπογραφήν, προσπίπτων μὲν καὶ δεόμενος τοῦ Φιλανθρώπου Θεοῦ παραβλέψαι τὸ μέγα μου τοῦτο σφάλμα καὶ συγχωρῆσαί μοι τὴν ὑπερβάλλουσαν ταύτην ἁμαρτίαν καὶ μὴ καταδικάσαι με εἰς τὴν δικαίως ὀφειλομένην μοι κόλασιν, ἣν εἰς ἐμαυτὸν ἐπεσπασάμην, ὡς μὴ φανεὶς τεθεμελιωμένος ἐπὶ τὴν πέτραν, ἀλλὰ ταῖς βίαις τῶν πνευμάτων καταπεσών, παρακαλῶν δὲ καὶ ὑμᾶς καὶ ἀντιβολῶν τοὺς τὴν τῶν ψυχῶν ἡμῶν προστασίαν ἀναδεδεγμένους, τῇ τοῦ ζωοποιοῦ Πνεύματος χάριτι, καὶ τῆς σωτηρίας ἐφιεμένους ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τοῦτο τὸ θεῖον ἐκλιπαροῦντας, εὐχὰς καὶ δεήσεις προσφέρειν τῷ θεῷ καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ τρισαθλίου τοῦ ταῖς σειραῖς τῶν πταισμάτων μου προενειλημένου καὶ πεπεδημένου καὶ νῦν εἰς τοσοῦτον ἀπωλείας βάραθρον ἐμπεσόντος, ὡς ἂν διὰ τῶν ὑμετέρων λιτῶν καὶ δεήσεων τῇ συνήθει χρησάμενος φιλανθρωπίᾳ, συγχωρήσῃ μοι τοῦ δεινοῦ πτώματος καὶ ἀπαλλάξῃ με τῆς γέεννας τοῦ πυρὸς καὶ πάσης κολάσεως καὶ ὡς ἐν τῶν ἀπολωλότων ἀναλαβὼν καὶ τοῖς ἐκ δεξιῶν συναριθμήσας προβάτοις, σώσῃ με τὸν ἀνάξιον. Ναί, Θεὲ πάτερ εὔσπλαγχνε, προαιώνιε, ἄναρχε, ἀγέννητέ τε καὶ
128r ἀναίτιε καὶ μόνη πηγὴ | τῆς ὑπερουσίου θεότητος, ὡς μόνος Πατὴρ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ καὶ μόνος προβολεὺς τοῦ Παναγίου σου Πνεύματος. Ναί, Θεὲ μονογενῆ λόγε τοῦ Πατρός, προαιώνιε, συνάναρχε καὶ συναΐδιε, ὁ πρὸ τῶν αἰώνων, ἀφράστως καὶ ἀρρήτως ἅμα τῷ Πατρὶ καὶ ἐξ αὐτοῦ γεννηθεὶς καὶ σύμπασαν τὴν κτίσιν συμπαραγαγὼν τῷ Πατρί, ἐπ' ἐσχάτων δὲ τῶν ἡμερῶν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθῆναι καταδεξάμενος ἐκ τῆς Παναγίας καὶ ἀειπαρθένου Θεοτόκου καὶ πᾶσαν τὴν οἰκονομίαν πληρώσας ὡς ηὐδόκησας, ἵνα σώσῃς τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων καὶ πάλιν ἐρχόμενος μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ τοὺς κατ' ἐμὲ νενεκρωμένους ταῖς ἁμαρτίαις, λιταῖς καὶ πρεσβείαις τῆς ἀχράντου σου μητρός, ἐλευθέρωσον κἀμὲ τῶν νεκρούντων με ἁμαρτιῶν καὶ ἐξαλείψας τὰ δεινά μου χειρόγραφα ἐν βίβλῳ ζώντων γραφῆναί με καταξίωσον, Ναί, Θεὲ παράκλητε, προαιώνιε, συνάναρχε καὶ συναΐδιε, τὸ πανάγιον Πνεῦμα, τὸ πρὸ τῶν αἰώνων ἀρρήτως ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ μόνου, ἅμα σὺν τῷ Υἱῷ γεννωμένῳ, ἐκπορευόμενον καὶ συνδημιουργικὸν καὶ συμπρονοητικὸν πάσης τῆς κτίσεως, ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ αὐτὸ τῶν ἡμερῶν δι' Υἱοῦ ἐπιφοιτῆσαν τοῖς ἁγίοις ἀποστόλοις καὶ δι' αὐτῶν τὴν περὶ σοῦ γνῶσίν τε καὶ χάριν τοῖς πᾶσιν ἐκλάμψαν καὶ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων πολυτρόπως καθοδηγῆσαν, ὁδήγησον κἀμὲ τὸν ἀνάξιον τῷ γλυκυτάτῳ σου φωτὶ ἐλλαμφθῆναι καὶ παριδὸν τὰς περὶ τῆς ἀϊδίου σου ὑπάρξεως καινοφωνίας, εἰς ἃς καὶ βου-
128v λόμενος ὁ τάλας ἐμπέπτωκα, | διάρρηξον τὸ ἐκ τοῦ χειρογράφου μου ἀνόμημα

149. ἀπογραφὴν cod. 158. προενειλιμένου cod. 161. γέενας cod. 171. γέννος cod. 178. ἐσχάτου cod.

καὶ ἀξίωσόν με ταῖς γλυκυτάταις σου καταγλαΐζεσθαι λαμπηδόσι. Ναί, Θεὲ τρισυπόστατε, ἄναρχέ τε καὶ ἀτελεύτητε, πανοικτίρμον καὶ εὐδιάλλακτε, εὐχαῖς καὶ δεήσεσι πάντων τῶν ἀπ' αἰώνων σοι εὐαρεστησάντων παροφθείησάν μοι τὰ σφάλματά μου καὶ προσδεχθείην ὡς εὐγνώμων λῃστὴς καὶ παραστῆναί σοι ἀκατακρίτως ἐν τῷ φρικτῷ βήματί σου μετὰ τῆσδε μου τῆς ὁμολογίας, ἣν καὶ τηρῆσαι μέχρι τέλους ἀπαράτρωτον καταξίωσον καὶ συζῆσαί με καί συναπελθεῖν ἀντεχόμενον αὐτῆς ὡς ἐφοδίου τῆς εὐσεβείας, εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

---

185. *πανοικτίρμων* cod. 187. *σφαλτά μου* cod.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

13 - 14. Πρβλ. τὸν Κανόνα Α' τῆς κατὰ τὸ 692 μ.Χ. ἐν Τρούλλῳ Ϛ' οἰκουμενικῆς συνόδου *«Ἡμεῖς γὰρ* (sc. 227 ἐπίσκοποι) *οὔτε προστιθέναι τι, οὔτε μὴν ἀφαιρεῖν, κατὰ τὰ προορισθέντα, παντελῶς διεγνώκαμεν, ἢ καθ' ὁντιναοῦν δεδυνήμεθα λόγον»,* Γ. Α, Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. Β', Ἀθήνησιν 1852, σ. 305.

15. *«Κατ' οὐδένα δὲ τρόπον σαλεύεσθαι παρά τινος ἀνεχόμεθα τὴν ὁρισθεῖσαν πίστιν ἤτοι τὸ τῆς πίστεως σύμβολον, οὔτε μὴν ἐπιτρέπομεν ἑαυτοῖς ἢ ἑτέροις ἢ λέξιν ἀμεῖψαι τῶν ἐγκειμένων ἐκεῖσε ἢ μίαν γοῦν παραβῆναι συλλαβήν»,* Κυρίλλου, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας, PG 77, 180 D.

16. *«Καὶ ὁλόκληρον τὴν αὐτῶν διαταγὴν καὶ ἀσάλευτον κρατύνομεν, τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τῶν ἁγίων σαλπίγγων τοῦ Πνεύματος, τῶν πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν τε ἐξ ἁγίων οἰκουμενικῶν συνόδων, καὶ τῶν τοπικῶς συναθροισθεισῶν ἐπὶ ἐκδόσει τοιούτων διαταγμάτων, καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν»,* Α' Κανὼν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, Ράλλη - Ποτλῆ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 556.

17. Σύνοδοι τοπικαὶ ὠνομάσθησαν ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι διὰ πολλοὺς λόγους, ἰδίᾳ ἐξ αἰτίας τῶν διωγμῶν, συνεκαλοῦντο καθ' ὡρισμένας περιφερείας καὶ ἐξέδιδον τὰς ἀποφάσεις των ὑπὸ μορφὴν κανόνων, οἵτινες ἦσαν ὑποχρεωτικοὶ διὰ τὴν περιφέρειαν τῆς ὁποίας οἱ ἐπίσκοποι συμμετεῖχον εἰς αὐτάς. Οἱ ὑπὸ τοῦ 2ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου ἐπικυρωθέντες κανόνες μόνον, ἀπέκτησαν οἰκουμενικὸν χαρακτῆρα. Πρβλ. Α. Ἀλιβιζάτου, Οἱ Ἱεροὶ κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι, Ἀθῆναι 1949², σ. 134.

19. *συναποδεχόμενος... ἀναθεματίζουσι:* Πρβλ. Α' Κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου: *«Τὴν πίστιν κρατεῖν βεβαίαν καὶ μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος ἀσάλευτον διαμένειν θεσπίζομεν καὶ τὰ αὐτῶν* (sc. τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ διαπρεψάντων ἀνδρῶν) *θεοπαράδοτα συγγράμματά τε καὶ δόγματα, πάντας ἀποβαλλόμενοί τε καὶ ἀναθεματίζοντες, οὓς ἀπέβαλον καὶ ἀνεθεμάτισαν, ὡς τῆς ἀληθείας ἐχθρούς, καὶ κατὰ Θεοῦ φρυαξαμένους κενὰ καὶ ἀδικίαν εἰς ὕψος ἐκμελετήσαντας»,* Ράλλη - Ποτλῆ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 305.

24. *Προαιώνιος*: Κατὰ πληροφορίαν Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, Ἑορτοδρόμιον, ἐν Βενετίᾳ 1836, σ. 72, σημ. 1, *«οἱ αἰῶνες νοητὰ κτίσματά εἰσι κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Γρηγόριον (κεφ. ξη' τῶν θεολογικῶν) ὅθεν εἶπε· καὶ ὁ Παῦλος «δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησεν». Περιλαμβάνει δὲ ὁ αἰὼν τὰ ἀΐδια καὶ ἀθάνατα: ἤτοι τοὺς νεαροὺς*

13 - 9 - 1973

Ἀγγέλους, καὶ ὁ χρόνος περιλαμβάνει τὰ θνητὰ κτίσματα. Διὸ εἶπεν ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, ὅπερ ἡμῖν ὁ χρόνος ἡλίου φορᾷ μετρούμενος, τοῦτο τοῖς ἀϊδίοις αἰὼν (Λόγ. εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν) ὁ δὲ θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων καὶ ὑπὲρ τοὺς αἰῶνάς ἐστιν· ὅθεν ἀκολούθως προαιώνιος λέγεται».

39. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης λέγει: *«Ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ τῆς ὑπερουσίου Θεογονίας οὐκ ἀντιστρέφει πρὸς ἄλληλα· μόνη δὲ πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, οὐκ ὄντος Υἱοῦ τοῦ Πατρὸς οὐδὲ πατρὸς τοῦ Υἱοῦ»,* Περὶ τῶν θείων ὀνομάτων, PG 3, 641 D.

41. Αὐτόθι 645B.

43. Πρβλ. Αὐτόθι 609D.

45. Ἀθανασίου, Ἐναντίον Σαβελλιανῶν, PG 28, 97C.

46. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει: *«Εἰ δὲ πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατήρ, τοῦ Υἱοῦ ἐστι, πλὴν τῆς αἰτίας, πάντα δὲ ὅσα τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Πνεύματος πλὴν τῆς Υἱότητος»,* Λόγος εἰς τὸν κατάπλουν τῶν Αἰγυπτίων ἐπισκόπων, PG 36, 252A.

47. Ὁ αὐτὸς Γρηγόριος εἶπεν: *«Τηροῖτο δ' ἄν, ὡς ὁ ἐμὸς λόγος, εἷς μὲν θεός, εἰς ἓν αἴτιον συναλειφομένων καὶ κατὰ τὸ ἓν καὶ ταὐτὸ τῆς θεότητος»,* Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων, PG 35, 1073A.

48. Γρηγορίου Θεολόγου, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, PG 36, 148D - 149A.

49. Ὁ Μέγας Βασίλειος, Πρὸς Γρηγόριον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, γράφει : *«Ἐπειδὴ τοίνυν ⟨τὸ ἅγιον⟩ Πνεῦμα, ἀφ' οὗ πᾶσα ἐπὶ τὴν κτίσιν ἡ τῶν ἀγαθῶν χορηγία πηγάζει, τοῦ Υἱοῦ μὲν ἤρτηται, ᾧ ἀδιαστάτως συγκαταλαμβάνεται· τῆς δὲ τοῦ πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται, τοῦτο δὴ γνωριστικὸν τῆς κατὰ τὴν ὑπόστασιν ἰδιότητος σημεῖον ἔχει, τὸ μετὰ τὸν Υἱὸν καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ὑφεστάναι»,* PG 32, 329C.

51. Αὐτόθι.

51. Βασιλείου Καισαρείας, Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν καὶ Σαβελλιανῶν καὶ Εὐνομιανῶν, PG 31, 609B.

53. Locus incognitus.

54. Γρηγορίου Νύσσης, Λόγοι Πρὸς Εὐνόμιον, Ed. W. Jaeger, Leiden 1960, τόμ. I, σ. 138,13.

55. Αὐτόθι. σ. 181: *«Τῆς δὲ πρὸς τὸν Υἱὸν κατὰ τὸ ἄκτιστον συναφείας [καὶ ἐν τῷ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ θεοῦ τῶν ὅλων ἔχειν] ἀφίσταται πάλιν τῷ ἰδιάζοντι...».*

58. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, PG 91, 136 A.

60. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ πίστεως ὀρθοδόξου, *«Καὶ Υἱοῦ δὲ πνεῦμα οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ πατρός...»,* PG 94, 849 B.

61. Αὐτόθι, 849A

63. S. Augustini, De Trinitate, Liber quintus decimus, *«Spiritus Sanctus de Patre principaliter...procedit»*, PL XLII, 1095 (A).

64. Αὐτόθι : *«Pater enim solus non est de alio, ideo solus appellatur ingenitus... Filius autem de Patre natus est, et Spiritus Sanctus de Patre principaliter procedit».*

67. Locus incognitus.

68. S. Damasi papæ, Epistola IV, Confessio fidei catholicæ quam papa Damasus misit at Paulinum Antiochenum episcopum, *«si quis non dixerit Spiritum Sanctum de Patre esse vere, ac proprie, sicut Filius de divina substantia, et Deum verum, anathema sit»*, PL XIII, 362 A.

106. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ πίστεως ὀρθοδόξου: *«Ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν· πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν· εἴ τις γὰρ τὸ πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ*

ἔχει, φησὶν ὁ θεῖος Ἀπόστολος, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ. Καὶ δι' Υἱοῦ πεφανερῶσθαι καὶ μεταδίδοσθαι ἡμῖν ὁμολογοῦμεν», PG 94, 832B - 833A.

108. Αὐτόθι, 849B.

110. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰορδάνην ἀρχιμανδρίτην περὶ τοῦ τρισαγίου ὕμνου: *«Λόγος δέ, ἐνυπόστατον γέννημα, διὸ Υἱός· καὶ τὸ Πνεῦμα ἐνυπόστατον ἐκπόρευμα καὶ πρόβλημα ἐκ Πατρὸς μέν, Υἱοῦ δέ, καὶ μὴ ἐξ Υἱοῦ»,* PG 95, 60D.

111. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ὁμιλία εἰς τὸ ἅγιον Σάββατον, PG 96, 605 B.

120. Βασιλείου Καισαρείας, Πρὸς Γρηγόριον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, PG 32, 329 C.

123. Γρηγορίου Νύσσης, Λόγοι πρὸς Εὐνόμιον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 138.

Ἀθῆναι

NΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

DEMETRIUS TRICLINIUS AND THE PLANUDEAN ANTHOLOGY

I propose to deal in this study with some specific features of the Planudean Anthology [1] — I mean its original composition by Maximus Planudes (1299) and its arrangement changed subsequently between the time of Planudes and the editio princeps of Janus Lascaris (1494) [2].

The original autographic manuscript of the Planudean Anthology is preserved: it is [3] the ms. Venice, Bibl. Naz. Marc., Greco 481 (col-

---

1. Abbreviations used in this article: A.Plan. = Anthologia Planudea; A.Pal. = Anthologia Palatina; A.Gr. = Anthologia Græca. Manuscript-symbols: C = Paris Grec 2744, fol. 14-15 - 83 (+ Paris Grec 2722, fol. 33); Ca = Ambrosianus A 161 sup.; Cf = Laurentianus 31, 28; Cj = Jerusalem, Τάφου (or Πατριαρχείου) 61; Cp = Paris Grec 2740; D = Paris Grec 2739; Da = Ambrosianus A 114 sup.; Db = Vatic. Barberinianus gr. 123 (pages 1 - 587); Dp = Paris Grec 2891; Dv = Vaticanus gr. 63; P = Heidelberg Palatinus gr. 23 + Paris Supplément grec 384; Pl = Venice Greco 481; Q = London Additional 16409. C^{ac} = C ante correctionem. C^{pc} = C post correctionem. C^{1} = C by first hand (of the original scribe). C^{2} = C by any later hand.

2. [Α]νθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων, ἀρχαίοις συντεθειμένων σοφοῖς, ἐπὶ διαφόροις ὑποθέσεσιν, ἑρμηνείας ἐχόντων ἐπίδειξιν. κὰι πραγμάτων ἢ γενομένων, ἢ ὡς γενομένων ἀφήγησιν. etc., [ed. Io. Lascaris Rhyndacenus, Florentiæ 1494]. On this book, cf. Émile Legrand, Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, I, Paris 1885 (= Paris 1962), pp. 29 - 38. The edition of Lascaris is referred to in this article as editio princeps.

3. On Venice 481, cf.: [Antonius M. Zanetti - Antonius Bongiovanni], Græca D. Marci Bibliotheca codicvm manv scriptorvm Per titulos digesta, [Venetiis] 1740, pp. 252 f.; Karl Preisendanz, Zur Griechischen Anthologie (Beilage zum Jahresbericht des Grossherzoglichen Gymnasiums zu Heidelberg 1910), Leipzig 1910 (quoted hereafter as Preisendanz), pp. 3 - 17, plates I and II; Hermann Beckby, Anthologia Græca. Griechisch-Deutsch², [I], München [1966], pp. 77 - 82; Elpidio Mioni, in: Tullia Gasparrini Leporace ed Elpidio Mioni, Cento codici bessarionei. Catalogo di mostra (Biblioteca Nazionale Marciana - Venezia. V Centenario della fondazione 1468 - 1968), Venezia 1968, p. 60 (under No. 59), plate 40; A. Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, Urbana - Chicago - London 1972, vol. I, pp. 90 - 96; vol. II, plates 71 and 73 (facsimile specimens from the Planudean Anthology).

locazione 863), for which we use the symbol Pl. It contains the Planudean Anthology and other works and it was subscribed (on fol. 122^{v}) by Maximus Planudes in Constantinople in September A.M. 6808 = A.D. 1299. However, this date was changed in the subscription by Planudes himself to A.M. 6810, in which year, i.e., in A.D. 1301/2 (we do not know in which month), Planudes obviously concluded the correcting of this manuscript. A direct transcript of the entire ms. was made in a ms. which is now [1] in London, British Museum, Additional 16409 (symbol Q). This London copy was made from the Venice ms. before it suffered some losses and before it was corrected finally by Planudes [2]. It is reasonable to assume that most probably the London transcript was made in the time between September 1299, the original date of the Venice subscription, and the end of the year 1301/2 which was marked in the corrected Venice subscription.

As is well known, Planudes arranged his presentation of Constantine Cephalas' Anthology in the following manner. He divided his own compilation, i.e., the Planudean Anthology, into seven books (*τμήματα*), according to the basic character of the epigrams collected in a book. Within each book (*τμῆμα*), he gathered the epigrams in chapters (*κεφάλαια*), according to the specific subject matter of the epi-

1. Cf.: Marcel Richard, Inventaire des manuscrits grecs du British Museum (Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, III), Paris 1952, pp. 25 f.; Douglas C. C. Young, A Codicological Inventory of Theognis Manuscripts, Scriptorium 7, 1953, pp. 8 f.; D. C. C. Young, On Planudes' Edition of Theognis and a Neglected Apograph of the *Anthologia Planudea*, La Parola del Passato 10, 1955, pp. 197 - 214. The very end of this London transcript of the Planudean Anthology suffered a loss, for folio 105^{v} of London Add. 16409 ends with A.Plan. IV^{b} 17, 4 (A.Gr. XVI 308) line 6. This means that A.Plan. IV^{b} 17, 4 (A.Gr. XVI 308) lines 7 - 8 and the epigrams A.Plan. IV^{b} 17, 5 — 21, 2 were lost in London Add. 16409; we do not know when this loss occurred (cf. Carlo Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato per la preparazione della Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini [Accademia Nazionale dei Lincei] N.S. 7, 1959, p. 28).

2. This was the view formulated by D. C. C. Young, La Parola del Passato 10, 1955, pp. 197 f., 204 f.; cf. also Beckby, Anthologia Græca², [I], pp. 86 f. (I disagree with Beckby's assumption that London Add. 16409 is an *indirect* copy of Venice 481). The cases of texts erased in Pl but extant in Q are not important, since the erasures in Pl could occur at some later time (cf. pp. 416 f.). The most decisive proof to the effect that Q transcribed Pl before Planudes concluded his corrections in Pl is the case of Menander*, Monostich Gnomes, line 151 ed. Jaekel (cf. below, p. 431). This particular case was observed by Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, p. 35.

grams collected in the chapter, and then grouped the *κεφάλαια* within the book in the alphabetic sequence of the headings of the *κεφάλαια* or rather of the key words of such headings. The alphabetic sequence of the headings according to their key words was intended, but was occasionally violated by oversight. After Planudes wrote out the seven books of epigrams, divided into chapters, he obtained another manuscript of Cephalas' Anthology from which he gathered some more epigrams not yet represented in his first series, and he wrote out the supplementary epigrams for Books I - IV. He arranged the supplementary epigrams in the same manner as the epigrams of the main group. He divided the entire supplement into supplements to the single Books I - IV, and within each supplementary book he arranged the epigrams into chapters which were written according to the alphabetic sequence of the key words of their chapter headings [1]. It is now customary to refer to the primary first four books of the Planudean Anthology as Books I^{a}, II^{a}, III^{a}, IV^{a}; the supplements to these books are referred to as Books I^{b}, II^{b}, III^{b}, IV^{b}. A very useful survey of the Planudean Anthology as embodied in the ms. Venice 481, of its division into books and chapters, and of the chapter headings with their contents is presented in the edition of H. Beckby [2].

1. Cf. A. S. F. Gow, The Greek Anthology. Sources and Ascriptions, London 1958, pp. 12 f., 45 ff.

2. Cf. Beckby, Anthologia Græca², [IV, 1967], pp. 576 - 586. The contents of chapters are indicated in Beckby by references to epigram numbers of the printed vulgate of the Greek Anthology as published by Beckby himself (also cf. the Dübner edition and the not yet completed edition of the Collection Budé). Beckby², [IV], p. 580, failed to indicate in A.Plan. Book II^{b} the heading of chapter 9 (Pl fol. 87^{v}) *εἰς δυσώδεις*, which comprises A.Plan. II^{b} 9, epigrams 1, 2, 3, 4 (A.Pal. XI 239, 240, 241+242, 415). This error was observed by R. Aubreton, Sur une édition de l'Anthologie Palatine, Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 4e série, 1967, No. 3, p. 349; also cf. Robert Aubreton, Anthologie Grecque. Première partie: Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), (Collection Budé), Paris 1972, p. 6 n. 1. This means that Beckby's chapters II^{b} 9 - 26 of the Planudean Anthology should be numbered II^{b} 10 - 27 (I shall follow these corrected reference numbers). Except for this change, I shall follow Beckby in making references to the Planudean Anthology's books, chapters and consecutive numbers of epigrams within chapters, as they appear in Beckby, op.cit.², [IV], pp. 576 - 586, and as they are marked by Beckby beneath each epigram that is carried by the Planudean Anthology. A reference to the Planudean Anthology will have the prefix A.Plan. and will be followed by a reference to the printed vulgate of the Palatine Anthology with the prefix A.Pal. for Books I - XV of the Palatine Anthology. A reference with the prefix A.Gr. XVI will refer

Moreover, a very instructive report on the title of the Planudean Anthology and the headings of all the books as carried by the Venice autograph was presented by L. Sternbach [1] and by K. Preisendanz [2]. Each heading of a book and its supplement if any (for Books I - IV) includes a list of the chapters (not always complete). A useful presentation of these headings (with an indication of chapter headings overlooked by Planudes) was given by Sternbach, loc. cit. Sternbach also printed in parallel columns the title of the Anthology in the editio princeps of Lascaris and the headings of the *unified* books in the Lascaris edition.

A reader of the editio princeps will see that the supplementary Books I^{b} - IV^{b} were unified in it with Books I^{a} - IV^{a} in such a manner that epigrams of each chapter of the primary book are followed by the epigrams of the same chapter from the supplementary book. This unification was also reflected in the book-headings which included chapter lists of the unified edition. Occasionally, there is in the supplementary book a chapter not represented at all in the main book. Naturally, such chapters were on the whole inserted in the proper places in the unified books.

This unification was advocated already by Planudes himself who in the heading of the supplementary Book I^{b} formulated his recommendation in this manner (Venice 481 fol. 81^{v} — cf.: Sternbach, pp. IX f.; Preisendanz, p. 13): *ὅμοια τοῖς ἐν τῷ πρώτῳ τμήματι· μετὰ τὸ γραφῆναι ἐκεῖνα· ἐξ ἑτέρου βιβλίου* (i.e., from another manuscript of Constantine Cephalas' Anthology) *συναθροισθέντα κατὰ κεφάλαια· ὀφείλοντα δὲ σὺν ἐκείνοις* (i.e., jointly with the proper chapters of Book I^{a}) *γράφεσθαι· ἕκαστον κεφάλαιον σὺν τῷ ἁρμόζοντι κεφαλαίῳ·* (i.e., each chapter of Book I^{b} to be subjoined to the corresponding chapter of Book I^{a}), etc. Of course, this recommendation applied equally to the other supplementary Books II^{b}, III^{b}, IV^{b}. Planudes' advice was im-

---

to the printed vulgate of Book XVI of the Greek Anthology, which comprises epigrams of the Planudean Anthology that are not represented in the Palatine Anthology. In all the references to A.Pal. or A.Gr., I shall refer to the second edition of Hermann Beckby, Anthologia Græca. Griechisch-Deutsch², München [I, 1966; II, 1966; III, 1967; IV, 1967].

1. Cf. Leo Sternbach, Anthologiæ Planudeæ Appendix Barberino-Vaticana, Lipsiæ 1890 (quoted hereafter as Sternbach), pp. VIII - XIII (left columns). In the title of Book VII, Sternbach, p. XIII, misread two words (the words were written *ἀποκλίνει* Pl and *παρελίπομεν* Pl).

2. Cf. Preisendanz, pp. 8 - 16.

plemented in the arrangement which, on the whole, appears in the editio princeps of Lascaris (right here, I do not go into other details of the editio princeps, with regard to some other features of its arrangement).

In 1960, Carlo Gallavotti [1] pointed out the existence in the manuscript tradition of a small group of epigrams which he called Sylloge Vaticana. He suggested that the selection and the sequence of its epigrams show that the Sylloge Vaticana was an excerpt from a unified Planudean Anthology. Therefore, Gallavotti [2] postulated that between the Planudean Anthology written by Planudes himself in Venice 481 and its unified editio princeps there must have been in the very beginning of the 14th century a ms. (transcribed from the Planudean Anthology of Venice 481 or London Add. 16409) in which the unification or integration of the Planudean Anthology was accomplished in accordance with the recommendation formulated by Planudes himself. We shall deal in due course with Gallavotti's theory on the origins of the Sylloge Vaticana.

In 1968 and 1969, Robert Aubreton [3] succeeded in identifying the remnants of the earliest manuscript of the *unified* Planudean Anthology in the ms. Paris, Bibliothèque Nationale, Grec 2744 fol. 14-15 - 83 (+ Paris Grec 2722 fol. 33); marked by Aubreton with the symbol C (this symbol C is used also in this article) [4]. In his meritorious study of 1969, Aubreton carefully analyzed the remaining contents of the epigrammatic part of Paris 2744 (and the leaf which strayed into Paris 2722), demonstrated the proper sequence of the leaves bound in a confused way, indicated the contents of each leaf or of a contiguous series

---

1. Cf. Carlo Gallavotti, Planudea (II), Bollettino del Comitato per la preparazione della Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini (Accademia Nazionale dei Lincei) N.S. 8, 1960, pp. 11 - 16.

2. Cf. Gallavotti, Planudea (II), Bollettino del Comitato N.S. 8, 1960, pp. 15 f.

3. Cf.: R. Aubreton, La tradition manuscrite des épigrammes de l'Anthologie Palatine, Revue des Études Anciennes 70, 1968, pp. 40 - 42; Robert Aubreton, L'archétype de la tradition planudéenne de l'*Anthologie grecque*, Scriptorium 23, 1969, pp. 69 - 87, plates 38 and 39 (facsimile specimens of Paris Grec 2722 fol. 33^{r} and Paris Grec 2744 fol. 35^{r}). Also cf. Aubreton, Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), p. 8.

4. On Paris 2744, cf. also Henri Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, III, Paris 1888, p. 33. On Paris 2722, cf.: Omont, op.cit., III, p. 31; A. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides (Illinois Studies in Language and Literature, vol. 43), Urbana 1957 (= Studia Philologica, 16. Roma 1970), pp. 233 - 235.

of leaves. He showed clearly that these leaves were rests of a ms. that contained the Planudean Anthology unified in accordance with Planudes' explicit advice expressed in the Venice autograph.

A question arises when and in what scholarly milieu of the Byzantine world this unified edition of the Planudean Anthology was made. The *terminus post quem* for Paris 2744 is, of course, the year 1299, the date of the conclusion of Venice 481, or rather the year 1301/2, the changed date of the corrected Venice ms. In reference to the date of the scholarly undertaking embodied in Paris 2744, it should be mentioned that Paris 2744 is a bombycine ms. so that no codicological criteria of paper quality afforded normally by Western paper are available in this case towards determining the date of the ms. There remains the script [1] of C which points, in my view, to the time around A.D. 1320. Aubreton thought that the unified edition of the Planudean Anthology was edited («rédigée») perhaps by Planudes himself [2] and that the ms. Paris Grec 2744 was written between 1301 (cf. the date of the corrected Venice 481) and 1305 (i.e., the approximate date of Planudes' death) [3]. Moreover, Aubreton implied that Venice 481 represents a rough draft of the Planudean Anthology and that Paris 2744 carries the final form of the unified Planudean Anthology edited by Planudes himself [4]. As we shall presently see, both the assertion regarding the date 1301 - 1305 of Paris 2744 and the implication that Planudes was the editor of the unified edition in Paris 2744 are wrong.

The true solution of both questions, i.e., of the approximate date and the editorship of the unified Planudean Anthology carried by Paris 2744, can be found with positive certainty.

The scribe C of the unified Planudean Anthology in Paris 2744 (to judge from its extant remnants) is familiar to me from the well-known metrical manuscript Venice Greco 483 (collocazione 677) in the writing of which he participated. Venice 483 is a manuscript on Western paper, 215×145 mm., 166 folios (fol. 157^{v} - 166^{v} are blank, except for ownership entries on fol. 161^{r-v} and some later notes on fol. 161^{v}), written

1. Cf. Aubreton, Scriptorium 23, 1969, plates 38 and 39.

2. Cf. idem, Revue des Études Anciennes 70, 1968, p. 40.

3. Cf.: idem, Revue des Études Anciennes 70, 1968, p. 41 n. 1; idem, Scriptorium 23, 1969, pp. 71 f.

4. Cf. idem, Scriptorium 23, 1969, p. 87; also cf. idem, Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 4e série, 1967, No. 3, p. 350 (on the ms. Venice 481 being a rough draft of the Planudean Anthology).

by four scribes [1]. Its first scribe (the same one who wrote the Planudean Anthology in Paris 2744) wrote [2] in Venice 483: folios 7^{r} - 46^{r}; 46^{v} lines 2 - 11 (the headline on fol. 46^{v} line 1 was written by Demetrius Triclinius; lines 12 - 28 were written cursively by one of the participating scribes or annotators whom I hesitate to determine — it may have been Demetrius Triclinius in a cursive vein); 64^{r} - 75^{v} penult line ἐστι; 80^{r} - 88^{r} (except for the colophon added on fol. 88^{r}, right column, last line, written by Demetrius Triclinius) [3]. The second scribe

1. On Venice 483, cf.: [Zanetti-Bongiovanni], Græca D. Marci Bibliotheca, p. 254; Johannes Baptista Caspar d'Ansse de Villoison, Anecdota græca, II, Venetiis 1781, pp. 85 f.; Guilelmus Studemund, Anecdota varia græca musica metrica grammatica (Rud. Schoell-Guil. Studemund, Anecdota varia græca et latina, I), Berolini 1886, pp. 89 - 91, 165 - 168; Maximilianus Consbruch, Hephæstionis Enchiridion, Lipsiæ 1906, pp. VII f., XVII - XIX; A. B. Drachmann, Isaac Tzetzæ de metris Pindaricis commentarius (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. IX, 3), København 1925, pp. 3 ff.; pp. 7, 127 n. 1 (on Demetrius Triclinius' corrections), plate (Venice 483, parts of folios 106^{r} and 106^{v}, by the fourth scribe, with marginalia by Demetrius Triclinius); Jean Irigoin, Histoire du texte de Pindare (Études et Commentaires, XIII), Paris 1952, pp. 357 n. 3, 364 n. 5; Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, pp. 231 ff., especially p. 231 n. 213, plate XIV (Venice 483 fol. 94^{v}, writing of the third scribe, i.e., Nicolaus Triclines, with corrections by Demetrius Triclinius); Jean Irigoin, Les scholies métriques de Pindare (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques, fasc. 310), Paris 1958, pp. 79 - 84, 93 - 106; G. Zuntz, An Inquiry into the Transmission of the Plays of Euripides, Cambridge 1965, p. 203.

2. The reader should compare the pages of Venice 483 which I attribute to the scribe C of Paris 2744 fol. 14-15 - 83 (+ Paris 2722 fol. 33) with the facsimile specimens published by Aubreton, Scriptorium 23, 1969, plates 38 and 39.

3. For the identification of Demetrius Triclinius' handwriting in Venice 483, one may compare several specimens of his script, both formal and more cursive, published within the last hundred years — cf.: Guilelmus Wattenbach-Adolphus von Velsen, Exempla codicum græcorum litteris minusculis scriptorum, Heidelbergæ 1878, plate XXI; Udalricus de Wilamowitz-Moellendorff, Aeschyli tragœdiæ, Berolini 1914, plates II and III; John Edwin Sandys, A History of Classical Scholarship, I, Cambridge 1920³ (= New York 1958), p. 439; Herbert Weir Smyth, The Commentary on Aeschylus' Prometheus in the Codex Neapolitanus, Harvard Studies in Classical Philology 32, 1921, plate facing page 1; Lydia Massa Positano, Demetrii Triclinii in Aeschyli Persas scholia (Collana di studi greci diretta da Vittorio De Falco, 13), Napoli [1948¹, 1963²], plate; Eduard Fraenkel, Aeschylus Agamemnon, I, Oxford 1950, plate I; Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, plates VI - XI, XVI, XVII; IV, V (on these two plates, there appear scholia and glosses written by Triclinius); XIV, XV (cor-

of Venice 483 wrote folios 47r - 63v (in this section, perhaps fol. 61v line 27 - 62v should be attributed to Demetrius Triclinius). The third scribe, whom I identified with Nicolaus Triclines [1], wrote: fol. 75v penult line *θηρῶν* - 79v; 90r - 97v (in this section, there are many elements added by Demetrius Triclinius; he may have even written in this section some short passages; fol. 98r carries a headline at the top by Demetrius Triclinius; 98v carries a top headline and a note in the bottom line by Demetrius Triclinius; it is difficult to say which scribe wrote the two pages, 98r and 98v). The fourth scribe wrote folios

rections and marginalia by Triclinius); XVIII (headlines and corrections by Triclinius); W. J. W. Koster, Autour d'un manuscrit d'Aristophane écrit par Démétrius Triclinius (Scripta Academica Groningana), Groningen - Djakarta 1957, plates I - III; frontispiece and plates IV - VII (on these plates, there appear scholia and glosses written by Triclinius); Νικόλαος Α. Λιβαδάρας, Ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου («Ἀθηνᾶ», σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 1), ἐν Ἀθήναις 1963, plates 6 and 7; Zuntz, An Inquiry into the Transmission of the Plays of Euripides, plates IV*a*, V*a*, VI - X, XII - XIV (on all these plates appear some metrical marginalia and notes by Triclinius); R[ut]h B[arbour], Encyclopædia Britannica, s.v. Paleography, vol. 17, Chicago [1968], p. 127 fig. 22; [R. Barbour], in: Greek Manuscripts in the Bodleian Library. An Exhibition held in connection with the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, plate XI (cf. ibidem, pp. 23 f. under No. 29); Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, II, plates 96 - 99 (cf. I, pp. 123 - 127).

1. For facsimiles of the script of Nicolaus Triclines, cf.: The New Palæographical Society. Facsimiles of Ancient Manuscripts, etc. First Series, volume II, London 1903 - 1912, plate 156 (Laur. 70, 6 - Herodotus: A.D. 1318); Edward Maunde Thompson, An Introduction to Greek and Latin Palæography, Oxford 1912 (= New York [1965]), p. 261 facsimile No. 75 (cf. ibidem, p. 255); Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, plate XII; idem, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, II, plates 104 and 239*b* (cf. I, pp. 132 f.). Also cf. A. Turyn, Codices græci Vaticani sæculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi (Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi, vol. XXVIII), in Civitate Vaticana 1964, pp. 112 f., plates 91 and 186*c* (Vat. Urbinas gr. 126 - Libanius: A.D. 1315/1316). Nicolaus Triclines shared in the writing of the famous Euripides ms., Laur. 32, 2 (L in Euripides) — cf.: Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, plate XIII; Zuntz, An Inquiry into the Transmission of the Plays of Euripides, plates IV*a*, V*a*, VI, VII (cf. ibidem, p. 89, passim). For a facsimile specimen of Venice 483, from the portions written by Nicolaus Triclines, cf. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, plate XIV (Venice 483 fol. 94v, a page written by Nicolaus Triclines and corrected and annotated by Demetrius Triclinius).

99r - 157r (in this section, there are many marginalia by Demetrius Triclinius) [1].

All over the ms. Venice 483, there are corrections and marginalia by Demetrius Triclinius. In his marginalia, Demetrius Triclinius mostly used round breathings [2]. Still he used occasionally angular breathings [3], e.g., in the headline on fol. 90r; in some words of the marginalia on fol. 95r, 96v, 97r, 105r, 110r; in the first word of the headline on fol. 146r. This trend towards angular breathings began developing in Triclinius after A.D. 1316. Thus it is warranted to assign the production of Venice 483 by Demetrius Triclinius' amanuenses and its correction by Demetrius Triclinius to the time slightly beyond A.D. 1316. The watermarks of Venice 483 would also point, roughly speaking, to that period [4]. It is obvious that Venice 483 was a product of Thessalonica, was written by Demetrius Triclinius' amanuenses or collaborators, and was due to the scholarly guidance of the predominant figure of the scholarly milieu of Thessalonica at that time, i.e., Demetrius Triclinius.

The production date of Venice 483, the first scribe of which is to be identified with the scribe of the unified Planudean Anthology in Paris 2744, affords a clue to the approximate production time of Paris 2744. The identification of the scribe C of Paris 2744 with an amanuensis of Demetrius Triclinius clearly reveals the milieu of the Palæologan scholarship in which the completion of the unified Planudean Anthology originated.

I can adduce a few more facts which point in the same direction. In Paris 2744 (fol. 28v), at the very end of the Planudean Anthology,

1. For a facsimile specimen from the fourth scribe's portion of Venice 483, cf. Drachmann, Isaac Tzetzæ de metris Pindaricis commentarius, plate (Venice 483, parts of fol. 106r and 106v, in the handwriting of the fourth scribe, with marginalia written by Demetrius Triclinius).

2. On the earlier use of round breathings and the later use of angular breathings by Demetrius Triclinius, cf.: Eduard Fraenkel, Aeschylus Agamemnon, I, p. 3 n. 3; Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, pp. 26 ff.; Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, I, pp. 124 - 126; II, plates 96 - 99.

3. Cf. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, p. 231 n. 213, paragraph 5 of the note.

4. Cf.: Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, p. 231 n. 213, paragraph 2 of the note; Irigoin, Les scholies métriques de Pindare, pp. 79 f.

after the epigram A.Plan. VII 210 (A.Pal. V 56), there is the epigram A.Pal. V 18 added in a blacker ink in the handwriting of Nicolaus Triclines [1]. The addition of this erotic epigram from the Anthology of Constantine Cephalas [2] must have been made not much later than the completion of this manuscript, since it was followed, during the correction or revision of the manuscript, by a colophon which was written here (as all the other book-colophons that remain in the ms.) in the handwriting of Demetrius Triclinius (fol. 28^{v}): *Τέλος τοῦ ἑβδόμου τμήματος* (the breathing above the initial *ἑ* of the third word is angular). All the other colophons of single books that are preserved in this ms. were added in Paris 2744 by Demetrius Triclinius with the use of angular breathings: (fol. 49^{v}) *Τέλος τοῦ πρώτου τμήματος,* (fol. 63^{v}) *Τέλος τοῦ δευτέρου τμήματος,* (fol. 46^{v}) *Τέλος τοῦ τρίτου τμήματος,* (fol. 22^{r}) *Τέλος τοῦ ἕκτου τμήματος* (the breathing above the initial *ἕ* of the third word is angular). Perhaps I ought to note explicitly that Planudes did not write any book-colophons in Venice 481.

Demetrius Triclinius appears to have made some other interventions in Paris 2744. Throughout the ms. (as we see in the remnants preserved), the left columns contain in the basic arrangement hexameters of the epigrams, and the right columns contain the pentameters (occasionally, there is some inconsistency in this respect, if an elegiac epigram begins in the right column). On each page, above the left column there is the word added *ἡρωικοί*; above the right column, there is the word added *ἐλεγεῖοι*. Both words throughout the ms. were written by Demetrius Triclinius with the use of angular breathings. Also in metrical marginalia and a few explanatory scholia which Triclinius added in the ms., angular breathings were used by him.

I noticed in the ms. some more metrical notes written by Demetrius Triclinius. To the right of A.Plan. I^{b} 41, 1 (A.Pal. X 95), he wrote (on fol. 52^{r}) *ἴαμβοι.* He wrote the same note, e.g., on fol. 20^{r} to the left of A.Plan. VI 124 (A.Pal. VI 101), and on fol. 22^{r} to the left of A.Plan. VI 168 (A.Pal. VI 92). To the left of the initial lines of

1. It is to be pointed out that the handwritings of C and of Nicolaus Triclines are quite similar to each other, but they are not identical. The lettering of C is smaller and finer, while that of Nicolaus Triclines is somewhat larger and relatively thicker or coarser. But the style or the *ductus* of the letters in both scripts is very similar.

2. The epigram A.Pal. V 18 was evidently disregarded by Planudes when he was selecting epigrams for his Anthology. It should be noted that this epigram was included in the Appendix Barberino-Vaticana (No. XLVIII in the edition of Sternbach, pp. 88 f.).

A.Plan. VI 87 (A.Gr. XVI 387b+387c), he wrote (on fol. 18^{r}) *ἡρωικοὶ· ἀναπαιστικ(ὰ)· ἄμετρον· ὁμοίως καὶ τὰ ἑξῆς.* To A.Plan. VI 117 (A.Pal. VI 121) line 3, he wrote (on fol. 20^{r}), above the word *ὑμέων*, a prosodical note *συνίζησ(ις)* [1].

There are in Paris 2744 two explanatory notes by Demetrius Triclinius to the epigrams A.Plan. I^{b} 22, 1 (A.Pal. IX 524) and A.Plan. I^{b} 22, 2 (A.Pal. IX 525). In the margin of fol. 31^{r}, this is the scholium on the former epigram: *Ἕκα[στος τῶν] παρόντ(ων) σ̣τ̣[ίχων] δι' ἑνὸς [τῶν] κδ ἀπ[αρ]τίζεται γρ[αμ]μάτων. καὶ εἰ[σὶν] κδ. ἔχ[ων] ἕκαστο(ς) [τε]τ̣ράκις ἕκαστ̣ο̣ν̣ γράμμ[α].* To the latter epigram, there is this note: *Καὶ οὗ[τοι] ὅμοιο̣ι̣ [τοῖς] εἰρημένοις εἰσὶν* [2].

On fol. 38^{r}, Demetrius Triclinius wrote a very characteristic marginal note to A.Plan. I^{b} 36, 1 (A.Pal. X 41, lines 3 - 8): *ἄφες τοῦτο.* This is a critical note — a statement to the effect that A.Plan. I^{b} 36, 1 should be left out. This note was evidently caused by the fact that this epigram is an incomplete doublet (deprived of the first two lines) of the complete epigram A.Plan. I^{a} 64, 3 (A.Pal. X 41, lines 1 - 8). Triclinius' note proves that he was intent upon leaving out doublets. To be sure, in this particular case it was very easy to notice the duplication, since the doublet A.Plan. I^{b} 36, 1 was separated only by a few lines from A.Plan. I^{a} 64, 3. It is somewhat strange that Triclinius did not cross out or erase or encircle the condemned passage [3]. Perhaps he did not want to mar the neat appearance of the ms.

We know enough of Demetrius Triclinius' activities to expect some textual corrections by him in this ms. so obviously handled by him. In the epigram A.Plan. I^{b} 46, 3 (A.Pal. X 107), which is written in Paris 2744 on fol. 48^{r}, this is the printed vulgate:

Θεοῦ μὲν οὐδεὶς ἐκτὸς εὐτυχεῖ βροτός

οὐδεὶς ἐκτὸς Boissonade: *ἐκτὸς οὐδεὶς* P, Pl, C^{1}: *ἐκτὸς οὔτις* Demetrius

1. On the Triclinian habit of marking συνίζησις in manuscripts, cf. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, p. 247.

2. The margin of this leaf of Paris 2744 (C) is damaged, but the text of these scholia as supplemented above is assured by two apographs of C, viz.: Ambros. A 161 sup. (Ca), in which both scholia are written, and Laur. 31, 28 (Cf), in which only the first scholium appears. On these mss. Ca and Cf, cf. below, p. 415 n. 1.

3. On the manner in which Triclinius performed his cancellations, cf.: Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, p. 250 and n. 236, plate XIV; Koster, Autour d'un manuscrit d'Aristophane écrit par Démétrius Triclinius, plates IV, V.

Triclinius as C². He changed *οὐδεὶς* to *οὔτις* and he did it manifestly *metri causa*, to remove the metrical flaw from this iambic trimeter.

In order to demonstrate another textual intervention of Triclinius in this ms., I should like to point out the change made by him in the last word of the well-known heading of Book VII of the Planudean Anthology. I quote the end of the heading [1] (C fol. 22ᵛ): *ὅσα μὴ πρὸς τὸ ἀσεμνότερον καὶ αἰσχρότερον ἀποκλίνει· τὰ γὰρ τοιαῦτα πολλὰ ἐν τῷ ἀντιγράφῳ ὄντα, παρελίπομεν* Pl, C¹: — *παρελείφθη* Demetrius Triclinius as C². Triclinius wanted to change the first person plural which was appropriately used by Planudes in the ms. Pl written by himself. However, perhaps Triclinius thought that in the Paris ms. it would create a misunderstanding, a wrong notion that the copyist C of this ms. made the omission of the indecent epigrams which actually was accomplished by Planudes. What is important to us is the fact that Triclinius, in accordance with his temperament as textual critic, did not refrain from textual changes in this manuscript C.

In view of what we know about Demetrius Triclinius' predominant standing and his role in some manuscripts of his time which he edited and annotated, although they were written entirely or partially by other scribes (cf., e.g., the mss. Venice 483; Rome Angel. gr. 14; Laur. 32, 2; Paris Supplément grec 463) [2], and considering the fact that this Planudean Anthology in Paris 2744 was written by an amanuensis of Demetrius Triclinius who participated in the writing of Venice 483, and also considering that this Anthology in Paris 2744 had an epigram added by Nicolaus Triclines who shared in the writing of Venice 483 and of Laurentianus 32, 2, we should not hesitate to acknowledge that Demetrius Triclinius was *the* editor and most probably the inspirer and the guiding spirit of this scholarly project which aimed at the unification of the Planudean Anthology. Since Demetrius Triclinius used consistently angular breathings in his marginalia and colophons in Paris 2744, we have to assume that he wrote his marginalia and colophons and made his corrections in this ms. after A.D. 1316, most

1. Cf.: Sternbach, p. XIII (with some flaws); Preisendanz, p. 12 (from Pl fol. 68ᵛ: Preisendanz misprinted the folio number as fol. 18ᵛ).

2. On the Euripides ms. Rome Angel. gr. 14, cf. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, pp. 23 ff.; on the Euripides ms. Laur. 32, 2, cf.: Turyn, op. cit., pp. 222 ff.; Zuntz, An Inquiry into the Transmission of the Plays of Euripides, passim; on the Aristophanes ms. Paris Supplément grec 463, cf.: Turyn, op. cit., p. 32 n. 49; Koster, Autour d'un manuscrit d'Aristophane écrit par Démétrius Triclinius, passim.

probably around A.D. 1320. We can give the same date to the production of the ms. which was accomplished at Demetrius Triclinius' behest in the same period, shortly before he was to put to it some finishing touches as the corrector of the ms. We cannot help emphasizing that Demetrius Triclinius' role in this ms. was evidently more essential in that he laid down for the scribe C the pertinent editorial rules, regarding most of all the unification of Books I - IV of the Anthology and the removal of the doublets. Yet, it is obvious that Demetrius Triclinius was in the case of the Anthology less active as the reviser of the text. To be sure, a more documented judgment on the critical interventions both by C and by Demetrius Triclinius in Paris 2744 could be formulated only on the basis of a thorough collation of Paris 2744.

In view of the conclusions reached above, we must acknowledge that the Planudean Anthology in Venice 481 is the only edition that Planudes himself made of the Planudean Anthology. Then, Demetrius Triclinius was the originator of the *unified* Planudean Anthology and, by the same token, the originator of the unified tradition that led ultimately (with some changes) to the editio princeps of Janus Lascaris.

While I believe to have demonstrated that the unified Planudean Anthology was a product of Demetrius Triclinius' scholarly leadership and of his school, for some reasons I think that the actual writing of Paris 2744 was done not in Thessalonica, but most probably in Constantinople. This can be proved on the following grounds.

First, we should examine an important question: what was the immediate source of Paris 2744 (C) — was it Venice 481 (Pl) or its transcript in London Additional 16409 (Q)? In discussing this question, we are faced with a difficulty resulting from the incompleteness of Paris 2744 in its present state. Yet, whenever we lack the evidence of Paris 2744 (C), we can adduce the testimony of two easily accessible apographs of Paris 2744, viz. [1]: Ambrosianus A 161 sup. (symbol Ca) and Laurentianus 31, 28 (symbol Cf).

1. On Ambrosianus A 161 sup. (symbol Ca), cf. Aemidius Martini-Dominicus Bassi, Catalogus codicum græcorum Bibliothecæ Ambrosianæ, I, Mediolani 1906, pp. 66 - 73 (under No. græc. 57). On Laurentianus plut. 31, 28 (symbol Cf), cf. Ang. Mar. Bandinius, Catalogus codicum græcorum Bibliothecæ Laurentianæ, II, Florentiæ 1768 (= Lipsiæ 1961), cols. 99 - 103 (with a detailed report on the contents of the ms. in reference to the edition of the Planudean Anthology published by [Jacobus Lectius], Poetæ Græci Veteres, tragici, comici, lyrici, epigrammatarii, Genevæ ⟦Coloniæ Allobrogum⟧ 1614, [second part], pp. 494 - 737). The subscription of Laur. 31, 28 was printed in: Bandini,

Before I contribute some details to the problem of the immediate source of C, I want to clear up the significance of a few verses erased in Venice 481. For instance, the chapter heading A.Plan. II^{a} 44 *εἰς πορδήν* and this chapter's only epigram A.Plan. II^{a} 44, 1 (A.Pal. XI 395) are erased in Venice 481: still they were written in London Add. 16409 and they were likewise written in Paris 2744 (fol. 55^{v}). Evidently the erasure in Venice 481 was made at some later time, after Paris

Catalogus, II, col. 103 (Bandini erred in printing *Χαλχοκανδύλης* instead of *Χαλκοκανδύλης*); Legrand, Bibliographie hellénique ... XVe et XVIe siècles, I, p. XCVI; Giuseppe Cammelli, I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo, III: Demetrio Calcondila, Firenze 1954, p. 33 n. 1. This is the text of the subscription (Laur. 31, 28 fol. 302^{v} - 303^{r}): *τέλος τοῦ ἑβδόμου τμήματος τῆς ἀνθολογίας τῶν ἐμπεριεχομένων διαφόρων ἐπιγραμμάτων ἃ δὴ διήλθομέν τε καὶ διωρθώσαμεν ὡς ἐνῆν ἐγώ τε Δημήτριος ὁ Χαλκοκανδύλης καὶ Ἰωάννης ὁ τοῦ Λαυρεντίου ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς κυριακῆς γεννήσεως χιλιοστῷ τετρακοσιοστῷ ἑξηκοστῷ ἕκτῳ.* The subscription by Demetrius Chalcondyles states that he and Giovanni Lorenzi went through and corrected the Anthology in A.D. 1466 (cf. James Hutton, The Greek Anthology in Italy to the Year 1800 [Cornell Studies in English, XXIII], Ithaca, New York, 1935, p. 30). Actually, Demetrius Chalcondyles wrote the whole manuscript Laur. 31, 28, to judge from its script. For published specimens of Demetrius Chalcondyles' handwriting, cf.: Henri Omont, Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles reproduits en photolithographie d'après les originaux de la Bibliothèque Nationale, Paris 1887, plate 16 (cf. ibidem, p. 11 under No. 16); R[u t]h B[a r b o u r], Encyclopædia Britannica, s.v. Paleography, vol. 17, Chicago [1968], p. 127 fig. 23; on Demetrius Chalcondyles as scribe, cf. Marie Vogel - Victor Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance (Zentralblatt für Bibliothekswesen, XXXIII. Beiheft), Leipzig 1909 (= Hildesheim 1966), p. 107. On Giovanni Lorenzi, pupil of Chalcondyles in Padua and a friend of his, cf.: Cammelli, op.cit., III, pp. 32 ff., passim; Deno John Geanakoplos, Greek Scholars in Venice, Cambridge, Massachusetts, 1962, p. 38. On both mss., Ambros. A 161 sup. and Laur. 31, 28, cf. Aubreton, Revue des Études Anciennes 70, 1968, p. 42 n. 1, plate I (stemma); on Laur. 31, 28, cf. idem, Scriptorium 23, 1969, p. 76 n. 22.

At the end of Laur. 31, 28, after the original body of the ms., two epigrams were added perhaps by different hands. On fol. 304^{v}, the epigram Cougny, Appendix III 27 was added (cf. Ed. Cougny, Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova [Didot edition], vol. III, Parisiis 1890 [quoted hereafter Cougny, Appendix], p. 292). On fol. 305^{r}, the epigram A.Plan. III^{a} 28, 34 (A.Pal. VII 128) was written (in a version which seems to go back to the P tradition). These two epigrams were not reported by Bandini, loc. cit., who stated that the ms. had 303 written folios.

Each of these mss., Ca (Ambros. A 161 sup.) and Cf (Laur. 31, 28), is so obviously copied directly from C that this does not call for any substantiation. It should be pointed out that Ca reproduces carefully the external make-up of C in that it is written likewise in two columns to a page, with two verses written across

2744 transcribed Venice 481 (as we assume) [1]. The two verses A.Plan. I^{a} 17, 8 (A.Pal. IX 538, IX 539) were erased in Venice 481, but they were copied in London Add. 16409 and in CaCf. Obviously, they were copied in a lost leaf of Paris 2744 from Venice 481. This case must be considered in the same manner as the previous one: the erasure of these two verses was made in Venice 481 at some time after Venice 481 had been copied by Paris 2744. Consequently, both erasures do not militate against the assumption that Paris 2744 was derived directly from Venice 481.

In considering this fundamental question, we have to take into account the obvious fact that the scribe C of Paris 2744, while making his transcript, occasionally shifted somewhat the places of some epigrams in reference to Venice 481.

To support the thesis that Paris 2744 was derived directly from Venice 481, I should like to point to a very characteristic case. The epigram A.Plan. I^{a} 5, 14 (A.Gr. XVI 4) was added by Planudes in Venice 481 in the upper margin of fol. 3^{r} with a lemma (above the first line of the distich) *τί ἂν εἴποι Ἕκτωρ τιτρωσκόμενο(ς) ὑπὸ Ἑλλήνων*. Actually there is no reference mark in the text page or in the margin that would assign to this epigram A.Gr. XVI 4 a place after A.Plan. I^{a} 5, 13 (A.Pal. IX 476), but it is logical to postulate this place, since the epigram in question deals with Hector as the preceding epigram does, and has a similar formulaic lemma like the preceding epigram (the lemma of A.Plan. I^{a} 5, 13 [A.Pal. IX 476] runs in Venice 481 fol. 3^{r} *τίνας Ἕκτωρ πρὸς Πάτροκλον μὴ δυνηθέντα φέρειν τὸ δόρυ*). In fact, the careful and intelligent scribe of London Add. 16409 placed (on fol. 3^{r}) the epigram A.Plan. I^{a} 5, 14 (A.Gr. XVI 4) between A.Plan. I^{a} 5, 13 (A.Pal. IX 476) and A.Plan. I^{a} 5, 15 (A.Pal. IX 477) within the text page. However, it must be stressed that this location of the epigram resulted from a deliberate voluntary action of the London

the page, with metrical captions *ἡρωικοὶ* and *ἐλεγεῖοι* above the columns. The ms. Cf cannot be a copy of Ca, because, e.g., the chapter heading of A.Plan. II^{a} 47 and II^{b} 23 *συμποτικὰ ἀστεΐσματα*, so written in Pl (fol. 27^{v} and 89^{r}), is written likewise in the unified Anthology in C (fol. 56^{r}) and in Cf, but is missing in Ca. On the other hand, Ca cannot derive from Cf, because Ca has the conspicuous metrical captions at the top of the columns which Cf does not have. (Cf could not have them, because the epigrams are written in Cf in single-column pages, with an alternation, down the page, of hexameters and pentameters of the epigrams).

1. On this question, cf. Aubreton, Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), p. 5 n. 6 (end of note), left-hand p. 213 n. 2.

scribe [1]. The testimony of Paris 2744 regarding this question is lost, but we can recover it by calling upon Ca and Cf. In these mss., the epigram A.Plan. Ia 5, 14 (A.Gr. XVI 4) is placed at the very end of the unified chapter A.Plan. I 5 *εἰς ἀνδρείαν καὶ ἀνδρείους* (after the epigram A.Plan. Ib 4, 7 [A.Gr. XVI 6]). We must then assume that Paris 2744 placed this epigram there. It is obvious that, if scribe C had copied the London ms., he would certainly have transcribed this epigram in the same place in which it appears in the continuous series of epigrams in the London ms. Only if we visualize that scribe C of Paris 2744 had before his eyes this epigram written in Venice 481 in the upper margin of the page, without any explicit reference mark that would indicate its location intended by Planudes, only then do we understand that scribe C was somewhat puzzled and decided simply to write the epigram at the very end of the unified chapter.

We can use another striking proof to the effect that the scribe of Paris 2744 did not have the London ms. before his eyes. In the London ms., there are several additions of verses omitted by the London scribe, and such additions were written in the upper or lower margins in a handwriting which seems to me to be that of Maximus Planudes himself. If it is so, it would mean that Planudes caused the London copy to be executed at his own behest by some amanuensis from his entourage and that he considered this copy so important that he decided himself to go over it and make its revision or correction. There is in the London ms. one addition, a manifest interpolation of a line that was missing in the manuscript tradition of the epigram in question, viz., A.Plan. IIa 50, 7 (A.Pal. XI 171), line 8: a blank line was left in codex Palatinus (P) and in Venice 481 (fol. 29r). A concluding line was added to the epigram in the lower margin of London Add. 16409 fol. 29r (presumably in the handwriting of Planudes) without any clear reference mark: *πάντα γελῶντες ἔχον· γείτονες· ἀλλότριοι*:· The same verse was written by the scribe of the London ms. in his rubricating stage (i.e., while he was writing in red the initials of epigrams and the lemmas of the epigrams), close to the end of line 7 of the epigram, in the right margin (in red): *Πάντα γελῶντες ἔχον. γείτονες ἀ[λλότριοι]* (it seems that the right margin was trimmed too much in the binding stage). There is not any trace of this interpolation in Paris 2744 (fol. 62v, right column, top line) which left a blank line. This shows that Paris 2744 was not transcribed from London Add. 16409.

1. I do not attach any special importance to the fact that in a sylloge carried by a 16th-century ms. Laur. 91 sup., 8, the location of this epigram is the same as in London Add. 16409 (cf. B a n d i n i, Catalogus codicum græcorum Bibliothecæ Laur., III, 1770 [= 1961], cols. 426 f.). On the same location of A.Plan. Ia 5, 14 in some 15th-century mss. (DDaDbDp) and in the editio princeps, cf. below, p. 431.

There is a very manifest proof that the scribe C of Paris 2744 was in direct touch with Venice 481. The epigram A.Plan. Ia 32, 18 (A.Pal. IX 128) was omitted by Planudes in Venice 481 (fol. 9r). The omission occurred simply because the two consecutive epigrams A.Plan. Ia 32, 18 (A.Pal. IX 128) and A.Plan. Ia 32, 19 (A.Pal. IX 129) began with the same word so that the omission was an easy oversight. On a later occasion, the epigram A.Plan. Ia 32, 18 was added in Venice 481 in the upper margin of the same fol. 9r, with reference marks inscribed on both sides of the addition and in the text page to insure the intended placing of the addition. The most striking facet of the addition is that the added epigram was written in the careful, calligraphic handwriting of what looks like the handwriting C of Paris 2744 (in the first word *Εἶρπε* of the added epigram the initial *E* is missing, for it was to be filled in red, but this was not done) [1].

Incidentally, in London Add. 16409 (fol. 9r) the epigram A.Plan. Ia 32, 18 (A.Pal. IX 128) was likewise omitted within the text page, but was then added (with proper reference marks) in the upper margin by Planudes himself, who, however, strangely enough failed himself to make this addition in his own autographic manuscript Venice 481.

The case of the addition of A.Plan. Ia 32, 18 in Venice 481 by the scribe C of Paris 2744 carries important implications. The question arises: where could the scribe C of Paris 2744 find and see the missing epigram A.Plan. Ia 32, 18 (A.Pal. IX 128)? He did not look at London Add. 16409, as we stated before. This means that the scribe C most probably was comparing Venice 481 with the very source of Planudes, i.e., with one of the mss. of Constantine Cephalas' Anthology used

1. It seems that at first, when the scribe C was transcribing the ms. Venice 481, the addition was not there, and the scribe C copied (in Paris 2722 fol. 33v) only the epigram A.Plan. Ia 32, 19 (A.Pal. IX 129). Then, in a revision stage, the scribe C noticed the existence of the omitted epigram A.Plan. Ia 32, 18 and he himself added this epigram in the upper margin of Venice 481 fol. 9r. In order to insert this epigram into his text, the scribe C erased (in Paris 2722 fol. 33v) the already written epigram A.Plan. Ia 32, 19 and then, in the regained space of 3 lines, he squeezed into 4 (or rather 3½) new lines the text of A.Plan. Ia 32, 18 + Ia 32, 19, while treating the two epigrams as one (with the projection of the initial letter of Ia 32, 18).

by Planudes, most probably with the first manuscript *a* used by Planudes. We have to assume that the transcribing of Venice 481 by C and the collating of Venice 481 with one of its sources had to be done in Constantinople, where some fifteen years after Planudes' death Planudes' autographic manuscripts and other manuscript books which Planudes had used were still being kept, probably in the Acataleptos monastery or possibly in the Chora monastery. If this was so, then we can visualize that Demetrius Triclinius traveled with his scribe C from Thessalonica to Constantinople and there gave him instructions how to transcribe the Planudean Anthology from Pl so as to make it a unified Anthology in the process, and how to do some additional checking of the text so as to supplement the omissions and to avoid duplications of epigrams. Nicolaus Triclines (presumably a younger brother of Demetrius Triclinius), a colleague of the scribe C (as we know from their joint participation in Venice 483), was involved in some way in this enterprise, since it was Nicolaus Triclines who added in Paris 2744 (fol. 28v), at the very end of the Planudean Anthology after the conclusion of its Book VII, an epigram taken from Constantine Cephalas' Anthology, viz., the epigram [1] A.Pal. V 18. Nicolaus Triclines drew this epigram evidently from one of the mss. of Constantine Cephalas' Anthology which had been used by Planudes, and he did it most probably at the same time in Constantinople. We cannot imagine that Demetrius Triclinius had the Planudean autographic ms. Venice 481 on loan in Thessalonica, because this would not explain how the scribe C and Nicolaus Triclines could get access to a ms. of Constantine Cephalas' Anthology used by Planudes which most certainly was still in Constantinople. Or we should have to assume that Demetrius Triclinius, a scholar of prominent standing and wide repute, succeeded in arranging a loan of the Planudean autograph and of at least one of its sources (i.e., a ms. of Cephalas' Anthology) from Constantinople to Thessalonica. Such an arrangement would have made possible the

1. As I pointed out above (p. 412 n. 2), the epigram A.Pal. V 18 was included in the Appendix Barberino-Vaticana (ed. Sternbach, pp. 88 f. under No. XLVIII). This fact has no particular meaning in reference to the addition of A.Pal. V 18 at the end of the unified Planudean Anthology. The Appendix Barberino-Vaticana (or the Sylloge Barberina, as it would be called now according to Gallavotti) is a later, post-Planudean excerpt made basically from the Palatine Anthology (cf. Gallavotti, Planudea (II), Bollettino del Comitato N.S. 8, 1960, pp. 16 ff., especially p. 20).

production of Paris 2744 to be accomplished even in Thessalonica [1].

Concerning Demetrius Triclinius' editorial work done in Paris 2744, like metrical notes, some corrections, some explanatory scholia, etc., this could be done by Demetrius Triclinius in the quietness of his scholarly workshop in Thessalonica, after his amanuensis had completed his assignment either in Constantinople or in Thessalonica. We have to acknowledge that it was Demetrius Triclinius who inspired the unification of the Planudean Anthology and had it concretely brought about in Paris 2744. In this respect, he was the precursor of Janus Lascaris who published the unified Planudean Anthology (with some differences in comparison with the C tradition) in his editio princeps in 1494.

It is only fair to state that with regard to the *text* itself of the epigrams Demetrius Triclinius did not act as thoroughly as he did act, for instance, in the editions of the Greek dramatists, in which he accomplished outstanding revisions of the lyrics, mainly from the metrical point of view. In the Planudean Anthology, there were striking textual defects — most of all, gaps within some lines or blank spaces for some entire lines, as they appear in Venice 481. They were faithfully reproduced in most cases by Paris 2744 (or even by Lascaris). Demetrius Triclinius did not attempt to remedy such defects. It seems that this task did not appeal to him in this case, or simply he did not devote himself sufficiently to this job.

As to the work of the scribe C of Paris 2744, it was not limited to the simple transcribing of the Planudean Anthology and unifying it in the process. Scribe C was a textual critic imbued with the spirit of the Palæologan philology. He was not averse to correcting an obviously defective word. I can quote a striking example of his textual criticism. In A.Plan. VII 29 (A.Pal. V 217), line 4, *τείχεα* P: (blank space of 3 letters) *πεδα* Pl: (blank space of 3-4 letters) *πεδα* Q: *δ̈άπεδα* C (fol. 27r), with a mark : written in the left margin. Both marks ¨ and :

1. It is noteworthy that one leaf of Paris 2744 strayed into the present ms. Paris 2722 as its folio 33. The ms. Paris 2722 is a miscellany of various items (cf. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, pp. 233 - 235). One of the items is a Theocritus portion detached from the famous Laurentianus 32, 2 (L in Euripides), a ms. certainly written in Thessalonica (partly by Nicolaus Triclines) around A.D. 1310 and corrected by Demetrius Triclinius. It is a striking coincidence that two items from manuscripts written in Thessalonica in the first quarter of the 14th century and handled there by Demetrius Triclinius (i.e., from Laur. 32, 2 and from Paris 2744) found their way into the same miscellaneous ms. Paris 2722.

served to signal that originally there was a textual difficulty in the place involved. It was clearly a conjectural attempt (prosodically deficient) on the part of the scribe C to heal the corruption (scribe C should have at least tried *γάπεδα*). It is pertinent to note that later manuscripts of the Planudean Anthology (even mss. not derived from C, but mss. of the other tradition which I call «the Michael Apostoles tradition») adopted the conjecture *δάπεδα* of C, and consequently this reading got into the editio princeps of Lascaris. Another case of a conjectural correction made by C can be seen in A. Plan. VII 206 (A. Pal. V 169), beginning of line 3, *ἡδύ* (blank space of 5 letters) *ὁπόταν* Pl¹: scribe C first wrote *ἡδὺ* (blank space of 4 letters) *ὁπόταν* (with a mark: in the margin) Cac: *ἡδὺ δὲ καὶ ὁπόταν* Cpc (the blank space was filled by scribe C post correctionem; the two words *δὲ καὶ* written by him in the blank space are slightly above the normal level so that they appear to have been added subsequently). In Venice 481, the words *δὲ κ(αὶ)* were added in the blank space by Pl² at some later time, possibly in the 15th century, by someone who knew this supplement from Renaissance mss. of the unified Planudean Anthology. On the later fate of these conjectures of C, cf. below, pp. 432 f., 436.

Among the more interesting contributions which the scribe C of Paris 2744 made in the process of unifying the Planudean Anthology, we have to mention the fact that he established appropriate headings for the unified Books I - IV by using in each heading the general preamble of Planudes from the corresponding heading of the main Book Ia, IIa, IIIa, IVa, as the case may be, and adding to it a unified or integrated list of chapters of the book in question. I do not quote those headings here, because the reader may compare in a general way the headings from the Venice autograph of the Planudean Anthology and from Lascaris printed by S t e r n b a c h, pp. VIII ff., with the understanding that, on the whole (with some differences), the Lascaris headings of Books I - III hearken back to the unified headings [1] of Paris 2744. For Books IV and V, there was in the editio princeps of Lascaris a change made in the arrangement of the material in reference to the unified Triclinian C edition — this will be explained below in due course.

The scribe C of Paris 2744 must have prefixed to the Anthology a title and an introductory notice taken over from Planudes (cf. P r e i-

1. Strictly speaking, Lascaris relied on the Michael Apostoles tradition which took over its unified headings from the C tradition (on the Apostoles tradition, cf. below, pp. 429 ff.).

s e n d a n z, p. 8). The beginning of the Anthology is lost in Paris 2744, but we can use the testimony of Ca and Cf to recover the C wording of that beginning. The title in C must have included (differently from the Planudean autograph) an explicit reference by name to Maximus Planudes as the compiler of the Anthology: *Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων ἀρχαίοις συντεθειμένων σοφοῖς ἐπὶ διαφόροις ὑποθέσεσιν· ἑρμηνείας ἐχόντων ἐπίδειξιν· καὶ πραγμάτων ἢ γενομένων ἢ ὡς γενομένων ἀφήγησιν· συλλεγέντων παρὰ σοφωτάτου κυρ(οῦ) Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδη* Ca: the same, but without the words *σοφωτάτου κυρ(οῦ)*, Cf. This title is followed in Ca by the introductory notice, originally derived (with a slight change) not from the top of fol. 2r of Pl, but from the version modified by Planudes and written by him in the lower margin of fol. 2r of Pl (cf. P r e i s e n d a n z, p. 8 lines 5 - 3 from the bottom): *ἰστέον ὡς ἐν τοῖς ἔχουσι κεφάλαια τμήμασι κατ' ἀλφάβητον ταῦτα ἐκτέθειται· τούτου πρὸς τοῦτο φιλοπονήσαντος· χύδην γὰρ ἦν καὶ ἀναμὶξ ἅπαντα ἐν τῷ ἀντιγράφῳ· κἀντεῦθεν οὐ ῥαδία τῷ ζητοῦντι ἡ ἑκάστου τῶν κεφαλαίων εὕρεσις ἦν· νῦν δὲ, ῥαδία τῇ τάξει τῶν στοιχείων ἐφεπομένῳ· περιέχεται μέντοι ἐν τούτῳ τῷ πρώτῳ τμήματι, κεφάλαια τάδε·* (followed by a list of chapters in Book I) Ca. The ms. Cf shifted this introductory notice (in the same wording) to a preceding left-hand page, facing the title and the beginning of the Anthology. However, the position of the notice *after* the title must be attributed to the C edition: the change of *ἡμῶν — φιλοπονησάντων* Pl to *τούτου — φιλοπονήσαντος* Ca shows that these words referred to the *preceding* words *Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδη*. The same sequence of the Anthology title followed by the *ἰστέον* notice can be found in Paris 2740 (our symbol Cp) [1].

The scribe C of Paris 2744 in several cases made some slight shifts in the locations of single epigrams; I forego listing such changes, since this is a matter of lesser importance. However, I want to point out a significant, more extensive, and intentional rearrangement which the scribe of Paris 2744 made in Book IV of the unified Planudean Anthology [2]. The evidence of Paris 2744 itself from Book IV is largely lost: we have from Paris 2744 only the first two leaves preserved from Book IV, viz., folios 47r-v and 81r-v, which contain the heading of Book IV and the epigrams of the unified chapters A. Plan. IV 1, 1 — 3, 21.

1. It is pertinent to note that in some 15th-century mss. of the Apostoles tradition there was a habit of beginning the Anthology with the *Ἰστέον* notice, followed by the title.

2. Cf. A u b r e t o n, Scriptorium 23, 1969, pp. 78 f.

However, as I stated previously, we can use the concordant testimony of Ca and Cf to find out what was the arrangement of the chapters of Book IV in the immediate source of CaCf, i.e., in the ms. C. The evidence of the two mss. shows that Paris 2744 presumably made strong changes in the arrangement of chapters within the chapters 1 - 14. This then was the sequence of the initial chapters of Book IV in the unified Planudean Anthology (I refer to chapter numbers in Book IVa as listed by Beckby): 1, 2, 3+6, 4, 5, 7, 12, 13, 9, 10, 11, 14, 8, 15, etc. Chapter 6 was subjoined to chapter 3, according to the recommendation made by Planudes himself.

These are the pertinent data. Chapter IVa 3 was headlined in Venice 481 (fol. 43v): *εἰς τὰς ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ Κωνσταντίνου πόλεως στήλας τῶν ἀθλητῶν ἐπιγράμματα*. Chapter IVa 6 was headlined in Venice 481 (fol. 46r): *ἔτι εἰς τὰς στήλας τῶν ἐν τῶ ἱπποδρόμω ἡνιόχων ἐπιγράμμ(α)τα· ὀφείλοντα τοῖς προλαβοῦσι συνάπτεσθαι:* — Planudes' advice contained in the last four words of this chapter-heading was duly heeded by Paris 2744, and the original chapter 6 was added to chapter 3, since both chapters 3 and 6 contained epigrams from the stelæ in the Hippodrome of Constantinople devoted to (3) athletes and (6) charioteers. Actually, «athletes» meant here «charioteers», and both chapters dealt with champion charioteers. This shift of chapter 6 and the fusion of chapters 3+6 were correspondingly reflected in the C heading of Book IV (see below). The other arrangement of the sequence of chapters was done to correct and to tighten the alphabetic order of chapters, which was the basic principle of Planudes in the whole of his Anthology, according to his statement[1] at the beginning of the Anthology in Pl. Planudes himself was aware of having been negligent in this respect in the sequence of chapters in the text of Book IVa and he gave explicit instructions to an eventual transcriber of his Anthology concerning the correct sequence of chapters in Book IVa (Venice 481 fol. 46v, lower margin, written in red)[2]: *πρὸ τῶν εἰς τοὺς θεοὺς ἐπιγραμμάτων*

1. Cf. Preisendanz, p. 8.
2. This note of Planudes was very aptly pointed out and quoted by Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, p. 31. The note is quoted now by Beckby (in the second edition), Anthologia Græca², [IV], p. 583 n. 1. It is most interesting that the intelligent scribe of London Add. 16409, in the process of transcribing the ms. Venice 481, carried out the above advice of Planudes within the limits of Book IVa, with regard to the connecting of chapters IVa 3+6 and to the alphabetic rearrangement of the chapters IVa 1 - 14 (cf. London Add. 16409 fol. 43v - 54r).

ὤφειλε κεῖσθαι κατὰ τὴν τῶν στοιχείων ἀκολουθίαν, ὅσα εἰς ζωγράφους καὶ ζῷα καὶ ἥρωας καὶ θάλατταν· κατὰ δὲ λήθην ἐτέθησαν ὕστερα· εἰ δέ τις ἐντεῦθεν μεταγράφει, πρῶτον τὰ τῶν ζωγράφων καὶ ζώων καὶ ἡρώων καὶ Ἠχοῦς (these two words were written supra lineam) *καὶ θαλάττης γραφέτω, εἶτα τὰ τῶν θεῶν*. In Book IVb, Planudes was strict in observing the alphabetic sequence of the supplementary chapters. At any rate, the scribe C followed carefully Planudes' advice in handling the unified entire Book IV. To demonstrate the order of chapters in the unified Anthology on the basis partly of C, but mostly of CaCf, I am quoting the key words of the chapter-headings in the rearranged sequence of chapters as they must have appeared in C (I am prefixing to each key word the corresponding chapter number from Beckby's list for Book IVa) : 1 *ἀγαθῶν*, 2 *ἀγωνιστῶν*, 3+6 *ἀθλητῶν* (+ *ἡνιόχων*), 4 *βακχῶν*, 5 *βασιλέων*, 7 *γυναικῶν*, 12 *ζωγράφων*, 13 *ζῴων*, 9 *ἡρώων*, 10 *ἡρωΐδας*, 11 *Ἠχοῦς*, 14 *θάλασσαν*, 8 *θεῶν καὶ θεαινῶν*, 15 *ἰατρῶν*, etc. Actually, the correct order of chapters in Book IV (including the connection of chapters 3+6) was already indicated by Planudes in the heading of Book IVa (in Venice 481 fol. 43r: cf. Sternbach, pp. XI f.; Preisendanz, pp. 11 f.). I believe that Planudes wrote the heading of Book IVa in the rubricating stage (in red) and in wording the heading paid due heed to the rearrangement which he postulated in his instructions quoted above. All the chapters of Book IVb were represented in Book IVa. Thus the unified list of chapters in Book IV did not call for any additions to the list of chapters included by Planudes in the heading of Book IVa. Consequently, for the heading of the whole unified Book IV, the scribe C simply was in a position to repeat the Planudean heading of Book IVa. In fact, this is what he did — I quote here the heading of Book IV from Paris 2744 (fol. 47r): *† ἐν τῶδε τῶ τετάρτω τμήματι ἐπιγράμματα εἰς θεῶν ἀγάλματα ἔχοντι καὶ ἀνδρῶν στήλας· καὶ ζώων μορφὰς καὶ ἔτι τόπους, περιέχεται κεφάλαια τάδε· εἰς εἰκόνας ἀνδρῶν ἀγαθῶν: ἀθλητῶν ἐν ᾧ καὶ τὰ ἐπιγράμματα τῶν ἐν τῶ ἱπποδρόμω Κωνσταντινουπ(ό)λ(ε)ως ἡνιόχων· βακχῶν· βασιλέων· γυναικῶν· ζωγράφων· ζώων· ἡρώων· Ἠχοῦς· θαλάττης· θεῶν· ἰατρῶν· καιροῦ· κήπους· κιθαρωδῶν· κίονας· λίθους· λουτρὰ· ναοὺς· Νίκης· ξενοδοχεῖα· οἴκους· ὅπλα· ὀρχηστρίδων· πηγὰς· ποιητῶν· πόλεις· ποταμοὺς· προάστεια· ῥητόρων· σκεύη· φιλοσόφων· ὡρολόγια:* — (some faded words of C can be checked in CaCf). By oversight, the chapter key word *ἀγωνιστῶν* pertaining to IVa 2 and IVb 2 was omitted (simply because it was omitted by Planudes in the heading of Book IVa; on the other hand, *ἀγωνιστῶν* was included in the Planudean heading of Book IVb; cf. Sternbach, p. XII; Preisendanz, p. 16). It should be noted that the omission

of ἀγωνιστῶν in the heading of the unified Book IV was propagated down to the editio princeps.

Some epigrams were included by Planudes in his Anthology twice. Leaving out one of the doublets was evidently an editorial principle followed in the unified edition by the scribe of Paris 2744: probably this principle was suggested by Demetrius Triclinius to his amanuensis. For instance, the epigram A.Plan. I^{a} 47, 1 (A.Pal. X 102) was transcribed in C on fol. 33^{v}. The same epigram was repeated by Planudes as A.Plan. I^{b} 31, 2. However, this doublet was dropped by C in its expected place on fol. 34^{v}. Scribe C was probably prompted to drop this doublet, because he saw in Venice 481 (fol. 85^{r}) a remark of Planudes prefixed to the lemma of A.Plan. I^{b} 31, 2: γ´ προεγράφη: — The epigram A.Plan. II^{a} 12, 3 (A.Pal. IX 177) is included in Pl fol. 23^{r} and then appears for a second time as A.Plan. I^{b} 4, 4 in Pl fol. 82^{r}. In the unified Anthology, the epigram was left in Book I in the proper place (as we can see in Ca fol. 2^{v}, Cf fol. 7^{r}). But it was simply omitted in Book II (as we can see in C fol. 50^{v}). For all we know, the scribe C of Paris 2744 may have had some list of incipits of the epigrams, with some adequate system of references to the books and chapters of the Planudean Anthology in Venice 481 or to the quires and folios or pages within the quires of Venice 481, for possible use in weeding out doublets. Of course, there were cases in which the duplication of an epigram went unnoticed by the scribe C of Paris 2744, and the task of removing a doublet was left to Lascaris.

It is fitting to append here a few remarks on the manuscript tradition of the unified Planudean Anthology from the time after the unification was accomplished in the Triclinian school around A.D. 1320 through the 14th and 15th centuries down to the editio princeps of Lascaris (1494). As was mentioned above (p. 407), the Sylloge Vaticana identified by Gallavotti [1] was, according to Gallavotti, an excerpt of epigrams from a unified Planudean Anthology (from Book I and the beginning of Book II). If this was so, there should not be in existence any ms. of the Sylloge Vaticana prior to the completion of the Triclinian unified edition of the Planudean Anthology around A.D.

1. Cf.: G a l l a v o t t i, Planudea (II), Bollettino del Comitato N.S. 8, 1960, pp. 11 - 16; i d e m, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, p. 48 n. 26. Also cf.: B e c k b y, Anthologia Græca^{2}, [I], p. 84; A u b r e t o n, Revue des Études Anciennes 70, 1968, pp. 40, 77; i d e m, Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), p. 10 n. 5.

1320. A survey of the extant mss. of the Sylloge Vaticana may (or may not) prove this assertion to be correct. Specifically, the ms. Venice Greco XI, 1 (collocazione 452), palimpsest parchment [1], carries (on folios 69^{r} - 90^{v} of the pencil foliation, 80^{r} - 101^{v} of the ink foliation) the Sylloge Vaticana with a grammatical and exegetic commentary [2] (followed by a few epigrams Ἐκ τῆς θεοσοφίας on fol. 90^{v} - 92^{r} of the pencil foliation, 101^{v} - 103^{r} of the ink foliation). There was in the past an assumption voiced for the first time by Georg Finsler [3] that this ms. Venice XI, 1 was written by Planudes himself. This assumption was completely wrong [4]. The ms. was written in its main body (fol. 11^{r} - 109^{v} of the pencil foliation, 22^{r} - 120^{v} of the ink foliation) by a votary of Planudean scholarship, the same man who wrote the ms. Naples II.F.9 around A.D. 1325 [5]. The ms. Venice XI, 1 is just one of the extant copies of the Sylloge Vaticana.

1. This ms. was once in Venice in the Dominican monastery of Ss. Giovanni e Paolo as its Greek ms. I. Cf.: [D. M. B e r a r d e l l i], Codicum Omnium Græcorum, Arabicorum, aliarumque linguarum Orientalium, qui manuscripti in bibliotheca Ss. Joannis, et Pauli Venetiarum Ordinis Prædicatorum asservantur, catalogus, in: Nuova Raccolta d'opuscoli scientifici e filologici, Tomo XX, Venezia 1770, p. 175 (under No. græc. I); A u b r e t o n, Revue des Études Anciennes 70, 1968, p. 40 n. 2.

2. The commentary on the Sylloge Vaticana was published by A n t o n i n o L u p p i n o, Scholia græca inedita in Anthologiæ epigrammata selecta, Atti della Accademia Pontaniana N.S. 9, 1959-60, pp. 25 - 62 (with a discussion of mss. of the Sylloge Vaticana on pp. 25 - 28; symbol M was used for Venice XI, 1). The authorship of this commentary on the epigrams of the Sylloge Vaticana was tentatively attributed to Manuel Moschopulus by G a l l a v o t t i, Planudea (II), Bollettino del Comitato N.S. 8, 1960, p. 16.

3. Cf. G e o r g F i n s l e r, Kritische Untersuchungen zur Geschichte der Griechischen Anthologie, Diss. Zürich 1876, pp. 70 f.

4. The attribution of Venice XI, 1 to the hand of Planudes was rightly rejected by Carlo Gallavotti and Elpidio Mioni: cf. G a l l a v o t t i, Planudea (II), Bollettino del Comitato N.S. 8, 1960, p. 14. However, A u b r e t o n, Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), p. 20 n. 1, still considers Venice XI, 1 to be an autograph of Planudes.

5. Cf. T u r y n, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, I, p. 39. Also cf.: C a r o l u s G a l l a v o t t i, Theocritus quique feruntur Bucolici græci, Romæ 1946^{1} (1955^{2}), pp. 273 f.; T u r y n, The Sophocles Recension of Manuel Moschopulus, Transactions of the American Philological Association 80, 1949, pp. 114 - 119; R o b e r t A u b r e t o n, Démétrius Triclinius et les recensions médiévales de Sophocle (Collection d'études anciennes), Paris 1949, pp. 72 - 79; I r i g o i n, Histoire du texte de Pindare, p. 238 n. 1; T u r y n, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, pp. 47 f., 54 - 56, 135 f.; A n d r é T u i l i e r, Recherches critiques sur

It is barely possible (but not certain) that the compiler of the Sylloge Vaticana was already acquainted with the unified edition of the Planudean Anthology accomplished around A.D. 1320 in the present ms. Paris 2744. If so, this would make circa A.D. 1320 a *terminus post quem* for the establishment of the Sylloge Vaticana. However, there is no cogent proof to the effect that the Sylloge Vaticana derived from the unified C edition of the Planudean Anthology. Some scholar from the Planudean school may have made a very limited collection of epigrams embodied in the Sylloge Vaticana by selecting these epigrams directly from the Planudean autograph Venice 481, from Books Ia and Ib and from the beginning of Book IIa, while following the unification advice of Planudes and looking in the proper sequence at the corresponding chapters of Book Ia and Book Ib. The same man or another man (possibly Manuel Moschopulus, as suggested by Gallavotti) [1] wrote the commentary on the Sylloge Vaticana. There is another consideration which perhaps speaks against the assumption that the Sylloge Vaticana was derived from the C edition. The Sylloge Vaticana originally began (before the epigrams) with the text of Paulus Silentiarius * (rather Leo Chœrosphactes), In Pythias thermas (Cougny, Appendix IV 75), with a commentary (presumably by the same man who wrote the commentary on the epigrams of the Sylloge). Of course, the text of Paulus Silentiarius was available in Venice 481 (fol. 80v - 81r). To judge from CaCf, the C edition never included the text of Paulus Silentiarius. Conceivably, one could argue that the compiler of the Sylloge Vaticana drew his selection of epigrams from the C edition and prefixed to it the text of Paulus Silentiarius copied directly from Venice 481. I am inclined to think that the Sylloge Vaticana was made very early in the 14th century, perhaps by Manuel Moschopulus, who also wrote the commentary. If this assumption is true, we would have, prior to the C edition, an early example of a very limited, partial and selective unification. A thorough examination of the mss. of the Sylloge Vaticana may reveal that some of them were written at the

la tradition du texte d'Euripide (Études et Commentaires, LXVIII), Paris 1968, pp. 209 n. 2, 275 n. 4. For facsimile specimens of the handwriting of Naples II.F. 9, which is identical with the handwriting of the main body of Venice XI, 1, cf.: A. Turyn, Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles (Illinois Studies in Language and Literature, vol. XXXVI, Nos. 1-2), Urbana 1952 (= Studia Philologica, 15. Roma 1970), plate X; idem, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, plate II.

1. Cf. above, p. 427 n. 2.

very beginning of the 14th century, earlier than circa A.D. 1320, the date of Paris 2744.

After the unified edition of the Planudean Anthology accomplished in Paris 2744 about A.D. 1320, we have no knowledge of a complete ms. of the unified Planudean Anthology until the second half of the 15th century when manuscripts of the unified Planudean Anthology began proliferating in Italy following the influx of Greek scholars from the East.

I already touched upon some mss. that were transcribed directly from the original unified edition of the Planudean Anthology, i.e., from Paris 2744 (C). I already mentioned the mss. Ambros. A 161 sup. (Ca) and Laur. 31, 28 (Cf). The ms. Laur. 31, 28 was written by Demetrius Chalcondyles and revised by him and Giovanni Lorenzi in 1466. Most probably then the ms. C was at that time in Italy. To the same group we must assign the ms. Paris Grec 2740 (our symbol Cp, Aubreton's symbol N) [1], written in the second half of the 15th century. All these mss. have the characteristic features of the Triclinian edition. Their most striking trait is the presence at the very end of the Planudean Anthology of the epigram A.Pal. V 18. The name of Maximus Planudes as the compiler of the Anthology is included in the main heading.

Apart from the derivatives of C, there appears, from the middle 15th century on, another manuscript tradition of the unified Planudean Anthology exemplified typically by the ms. Paris Grec 2739 (symbol D), written in the handwriting of Michael Apostoles around the middle of the 15th century or rather in the third quarter of the 15th century [2].

1. On this ms., cf.: Omont, Inventaire sommaire, III, p. 33; Aubreton, Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), pp. 8, 69 (Aubreton's symbol for Paris 2740 is N).

2. Cf.: Omont, Inventaire sommaire, III, p. 33; Douglas C. C. Young, Scriptorium 7, 1953, pp. 10 - 12; Aubreton, Revue des Études Anciennes 70, 1968, pp. 42, 82 (Aubreton's symbol for Paris 2739 is D); idem, Anthologie Palatine, Tome X (livre XI), pp. 8, 69. The identification of the scribe of Paris 2739 with Michael Apostoles, made by Omont, loc. cit., is absolutely certain (only some small portions of Paris 2739, viz., fol. 161r, 212r - 213v line 16, and 218v line 14 - 219r, were written by other scribes: cf. D. C. C. Young, Scriptorium 7, 1953, p. 10, plates 8c, 9a). It is enough to compare the script of Paris 2739 with facsimile specimens from mss. subscribed by Michael Apostoles: cf. Omont, Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles, plate 34 (cf. ibidem, p. 13); Henrica Follieri, Codices græci Bibliothecæ Vaticanæ selecti (Exempla scripturarum edita consilio et opera Procuratorum Bibliothecæ et Tabularii

Just as a matter of convenience, I shall call this tradition «the Michael Apostoles tradition» or «the Apostoles tradition», without prejudging whether Michael Apostoles was its very first originator. The basic feature of this tradition is that it was essentially inspired and guided by the C tradition, but it differed from it in some respects. The basic arrangement of the unified Triclinian edition of C was followed, including the rearrangement of the unified Book IV. The unified book-headings of C were adopted. However, since the C edition made occasional shifts in the locations of single epigrams, a careful revision of the sequence of epigrams was undertaken in D on the basis of London Add. 16409, as it seems (though, of course, Michael Apostoles may have gained access to Venice 481 either during Bessarion's life or after his death). There is an important factor that supports the assumption that Michael Apostoles did use the London ms. of the Anthology for his revision of the unified edition.

In Paris 2739, after the Planudean Anthology on folios 1^{r} - 207^{v}, there follow these texts: (fol. 208^{r} - 227^{r}) Theognis, Book I (vv. 1 - 1220); (fol. 227^{v} - 236^{r}) Menander *, Γνῶμαι μονόστιχοι (inc. *Ἀνὴρ δὲ χρηστὸς*), in the Planudean version [1]; (fol. 236^{r} - 239^{r}) Paulus Silentiarius *, In Pythias thermas (Cougny, Appendix IV 75); Euclid, Γεωμετρικόν (Cougny, Appendix VII 2); Theon, On the Seven Planets (Cougny, Appendix III 147); Theon, On Ptolemy (Cougny, Appendix III 146); Hermes Trismegistus, or Orpheus, On Earthquakes (Cougny, Appendix IV 47). These texts subjoined to the Planudean Anthology in D were most probably transcribed from London Add. 16409. To be sure, they were originally extant in Venice 481, though at some time the Theognis portion was cut out and the beginning of the Monostich Gnomes was lost, and we do not know when these losses took place in the Venice manuscript [2]. However, there is a cogent

Vaticani, fasc. IV), apud Bibliothecam Vaticanam 1969, plate 63 (A.D. 1261: cf. ibidem, p. 88). On mss. written by Michael Apostoles, cf.: Vogel - Gardthausen, Die griechischen Schreiber, pp. 305 - 310; Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 8 - 9, 1958 - 1959, pp. 69 f.; Paul Canart, Scribes grecs de la Renaissance, Scriptorium 17, 1963, pp. 73 f. — In Paris 2739, there is no colophon of the scribe, probably because the last leaf, fol. 239, was trimmed just beneath the last line of the text on fol. 239^{r}.

1. Cf. class Γ in Siegfried Jaekel, Menandri Sententiæ. Comparatio Menandri et Philistionis, Lipsiæ 1964, p. XXXIV.

2. Cf. D. C. C. Young, La Parola del Passato 10, 1955, pp. 197 - 214, especially pp. 202 - 206. Young, Scriptorium 7, 1953, pp. 8 f., stated that in

proof that Michael Apostoles derived these additaments in their characteristic contents and sequence from London Add. 16409 (and not from Venice 481). In Menander's Monostich Gnomes, line 151 (Jaekel) runs [1] in London Add. 16409 (Q) and in Paris 2739 (D) as follows:

γυναῖκα θάπτειν, κρεῖσσόν ἐστιν ἢ γαμεῖν QD

This was most certainly written also by Planudes in Venice 481 ante correctionem (Pl^{ac}), but the end of the line was corrected in Venice 481 by Planudes himself (obviously before the end of A.M. 6810, i.e., before 1 September 1302, or at any rate before he died circa A.D. 1305), so that the line reads post correctionem

γυναῖκα θάπτειν, κρεῖσσον ἢ ζῆν ἀθλίως Pl^{pc}

As has been established, the London ms. copied the Venice ms. before Planudes concluded his correcting of the Venice ms. Of course, in Michael Apostoles' time only the corrected version of Planudes could be read in the Venice ms., and the original text in this place could not be seen with the naked eye. Apostoles exhibits in D the original text of the above line as it was written in the London ms. and as he could see it there. Under these circumstances, we must assume that those additional texts added to the Planudean Anthology were transcribed in their particular selection and order by Michael Apostoles most probably from London Add. 16409, and this also supports our guess that Apostoles based his revision of the unified Planudean Anthology on the same London ms. Incidentally, the additaments just mentioned appear, entirely or partly, in some other manuscripts of the Apostoles tradition.

Another proof of Apostoles' dependence on London Add. 16409 can be found in the fact that he placed the epigram A.Plan. Ia 5, 14 (A.Gr. XVI 4) in its proper place as it appears in the London ms. (on this question, see our discussion above, pp. 417 f.).

In the very beginning of the Planudean Anthology, Michael Apostoles placed the *Ἰστέον* notice from Planudes as he found it presumably in the London ms. in the lower margin of fol. 2^{r} (the initial page of the

Theognis the ms. Paris 2739 derived from London Add. 16409; Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, pp. 25 - 36, while discussing especially the manuscript tradition of the Monostich Gnomes, formulated on p. 27 a correct statement to the effect that Paris 2739 derived from London Add. 16409.

1. Cf. Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, p. 35.

Anthology in Q), whereupon he wrote the title of the Anthology without any reference to the name of Maximus Planudes (relying again on the same London ms., fol. 2^r). The title of the Anthology was followed in D by a list of chapters for the unified Book I. In the heading of Book II, the chapter heading *γυναῖκας* was written in the proper place in D (although it was omitted in the heading of Book II^a in PlQ and likewise omitted in the heading of Book II by C on fol. 82^r). In the heading of Book III, the chapter headings *κιθαρῳδοὺς κυνηγοὺς* were listed in correct order by C (fol. 64^r): they were transposed by oversight and written *κυνηγοὺς κιθαρῳδοὺς* by D. In the heading of Book VII, the final word was written in its Planudean form *παρελίπομεν*, against the Triclinian interpolation *παρελείφθη* C^2 (see above, p. 414); the original Planudean word could be found in Pl, but it also stood unchanged in the London ms. Q, and we assume that D took it from the London ms.

Basically, Apostoles followed the fundamental concept of the unified Triclinian edition of the Anthology. In Book IV, the rearrangement of the chapters in accordance with the specific advice of Planudes was initiated within Book IV^a in London Add. 16409 [1], and the unification of the entire Book IV with the correct sequence of chapters was accomplished in the C edition [2]. The unified Book IV of the C edition was followed in its entirety (in the book-heading and in the text) by Michael Apostoles.

Throughout the Anthology, Michael Apostoles, while following the C pattern, restored in several cases the proper order of single epigrams if they were transposed by C, and the restoration of the correct locations of epigrams in such cases is a credit to Apostoles' work. He did it by simply checking the order of epigrams with what he saw in the London ms., while naturally applying the unification principle already enacted in the Triclinian edition of C, i.e., in Paris 2744.

In the text of epigrams, Apostoles occasionally did not shy away from adopting some conjectures of the scribe C. For instance, in A.Plan. VII 29 (A.Pal. V 217), line 4, he adopted the conjecture *δάπεδα* of C (cf. p. 421). This case alone proves that Apostoles was acquainted with the C tradition [3]. On the other hand, Apostoles did not like the con-

1. Cf. above, p. 424 n. 2.
2. Cf. above, pp. 423 ff.
3. I leave open the question whether Michael Apostoles had direct knowledge of C or used an apograph of C — this question is irrelevant.

jecture of C in A.Plan. VII 206 (A.Pal. V 169), line 3, *δὲ καὶ* (between *ἡδὺ* and *ὁπόταν*) and he left a blank space between the words as he saw it in London Add. 16409 (cf. p. 422). Quite naturally he omitted the epigram A.Pal. V 18 added by Nicolaus Triclines at the end of Book VII in C (and propagated by the apographs of C) — he omitted the epigram, because he did not see it in the London ms. (nor did it appear in Venice 481). Thus Apostoles realized that it was an alien addition. A striking feature of the Apostoles edition is the omission (due to an oversight, as it seems) of the epigram A.Plan. VI 64 (A.Pal. VI 206); this omission is a significant trait of the mss. of the Apostoles tradition.

One would like to answer the question where and when Michael Apostoles accomplished his work on the Planudean Anthology embodied in the ms. Paris 2739 (D) written by him. Was it done in Constantinople or in Italy or in Crete? To be sure, the ms. C and its apographs were accessible in Italy in the second half of the 15th century, and we have seen that Apostoles was acquainted with the C tradition. It is rather likely that the revision of the unified Anthology by Apostoles was made after he left Constantinople. This means that the London ms. was at that time in the West. The Planudean autograph, the ms. Venice 481, was owned by Bessarion. It is noteworthy that all the important carriers of the Planudean Anthology, both in its original arrangement and in the unified form, were concentrated in Italy in the second half of the 15th century.

Among other manuscripts of the Apostoles tradition, I wish to mention the ms. Vaticanus græc. 63 (our symbol Dv) [1]. It has the same contents as Paris 2739 (D). It was written, to judge from its handwriting, around A.D. 1475. It is closely related to D; Dv is most probably an apograph of D [2].

Below, I should like to discuss three mss. of the Apostoles tradition which for special reasons deserve our particular attention since their influence is visible in the editio princeps of Lascaris, viz.: Ambrosianus A 114 sup. (our symbol Da), written probably in the third quarter

1. On this ms., cf.: Iohannes Mercati-Pius Franchi de' Cavalieri, Codices Vaticani græci, I, Romæ 1923, pp. 57 f.; D. C. C. Young, Scriptorium 7, 1953, p. 14 (contrary to Young's statement, the ms. Vatic. gr. 63 was not written by Janus Lascaris); Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, p. 26.
2. Young, loc. cit., stated (with regard to the Theognis text) that Vatic. gr. 63 is a copy of Paris 2739.

of the 15th century [1]; Vatic. Barberinianus græc. 123, whose pages 1 - 587 (symbol Db), containing the Planudean Anthology (with some additaments from the Cougny Appendix), were written probably around A.D. 1475 (the rest of the volume, pp. 589 - 607, which contains the so-called Appendix Barberino-Vaticana and some other epigrams, was written by Janus Lascaris late in the 15th century and early in the 16th century; the whole volume was owned by Janus Lascaris) [2]; Paris Grec 2891 (symbol Dp), written by Janus Lascaris himself, probably in the last quarter of the 15th century (before A.D. 1494); it contains, in addition to the Planudean Anthology (with some additaments from the Cougny Appendix), also Theognis, Book I, and Menander *, Γνῶμαι μονόστιχοι, as included in Paris 2739; moreover, there are some extra epigrams at the beginning and at the end of the ms. added by Lascaris (the original folios containing the epigrams of A.Plan. VI 162 line 5 — VII 75 are lost; folios 186 - 193 are blank: the lost epigrams probably were to be filled in by a later hand, but this was not done) [3]. I have listed these three mss. in their presumable chronological succession. There seems to have been some interaction between these manuscripts, and Paris 2891 looks as if it had

1. Cf. Martini - Bassi, Catalogus codicum græcorum Bibliothecæ Ambrosianæ, I, pp. 39 - 46 (under No. græc. 39).

2. In Barberini gr. 123, also the inside of the front cover and folio Ir carry some epigrams written by Janus Lascaris. On this entire ms., cf.: Valentinus Capocci, Codices Barberiniani græci, I, in Bybliotheca Vaticana 1958, pp. 169 - 179; Canart, Scriptorium 17, 1963, p. 78; Follieri, Codices græci Bibliothecæ Vaticanæ selecti, pp. 89 f.

3. Cf.: Omont, Inventaire sommaire, III, p. 55; D. C. C. Young, Scriptorium 7, 1953, pp. 14 f. For published specimens of Janus Lascaris' handwriting, cf.: Pierre de Nolhac, La bibliothèque de Fulvio Orsini (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences philologiques et historiques, 74), Paris 1887, facsimile No. VI; Omont, Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles, marginalia by Janus Lascaris on plate 44 (cf. ibidem, p. 14 under No. 44); Follieri, Codices græci Bibliothecæ Vaticanæ selecti, plate 65 (cf. ibidem, pp. 89 f.). Also cf. Turyn, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides, plate XXIV (cf. ibidem, pp. 375 f.): this is a facsimile specimen from the ms. Venice IX, 10 which I attributed to the hand of Janus Lascaris. However, Elpidio Mioni, La biblioteca greca di Marco Musuro, Archivio Veneto, Serie V, vol. 93, 1971, p. 18, attributed Venice IX, 10 to the hand of Marcus Musurus, and ibidem, on plate II, gave a fascimile sample from the same ms. On mss. written by Janus Lascaris, cf.: Vogel - Gardthausen, Die griechischen Schreiber, pp. 157 f.; Πατρινέλης, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8 - 9, 1958 - 1959, pp. 92 - 94; Canart, Scriptorium 17, 1963, pp. 63 f., 78 f.

been a final working copy of Lascaris preparatory to his publishing the editio princeps in A.D. 1494 [1].

It is a well-known fact that Lascaris was interested in the Planudean Anthology for many years, prior to his editio princeps. Already in Padua, where he was a pupil of Demetrius Chalcondyles [2], Lascaris undoubtedly was influenced by his teacher's work on the Planudean Anthology, manifested in the ms. Laur. 31, 28 (Cf), written by Demetrius Chalcondyles and corrected by Chalcondyles and his student and friend, Giovanni Lorenzi, in A.D. 1466 [3]. It is then obvious that from his young years Lascaris was acquainted with the Planudean Anthology in its unified form. Lascaris must have continued his intense study of the Planudean Anthology, because after he was appointed to a professorship in Florence in 1492 [4] he lectured there, among other things, on the Planudean Anthology, most probably in 1493 [5].

The question arises what were the particular manuscripts that were used by Lascaris for his editio princeps. We can make some reliable assumptions concerning Lascaris' sources. First of all, we can easily exclude the ms. C or any derivative of C, because (as I stated above) the ms. C sometimes changed slightly the locations of some epigrams, and the correct places of such epigrams were restored in the Michael Apostoles tradition on the basis of the London ms. (with the obvious proviso that the basic unification concept of the C edition was preserved), and such correct locations appear also in the editio princeps.

It seems to me that Lascaris was well-acquainted with the ms. Da: I shall presently point out some cases of the influence of Da upon the Lascaris text. The ms. Db looks like a ms. executed at Lascaris' behest in accordance with his instructions and subsequently owned and used by Lascaris. The ms. Dp, written by Lascaris himself, on the whole perhaps relied on Db, but evolved beyond it and then became

1. Cf. Hutton, The Greek Anthology in Italy to the Year 1800, pp. 117 n. 1, 119 f.

2. Cf.: Legrand, Bibliographie hellénique ... XVe et XVIe siècles, I, p. CXXXI; Börje Knös, Un ambassadeur de l'hellénisme — Janus Lascaris — et la tradition greco-byzantine dans l'humanisme français, Uppsala - Stockholm - Paris 1945, p. 22; Hutton, op.cit., p. 36; Cammelli, I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo, III: Demetrio Calcondila, pp. 30 f.

3. Cf. above, p. 415 n. 1.

4. Cf. Cammelli, op.cit., III, p. 57.

5. Cf.: Karl Muellner, Eine Rede des Joannes Laskaris, Wiener Studien 21, 1899, pp. 128 - 143, especially p. 128 and p. 143 lines 12 f., 16 ff.; Hutton, op.cit., p. 36; Geanakoplos, Greek Scholars in Venice, pp. 114 f.

the basis for the editio princeps of Lascaris. These three mss. follow the Apostoles tradition, exemplified by D, in that the title of the Anthology does not mention Maximus Planudes as its compiler; moreover, the epigram A. Plan. VI 64 (A. Pal. VI 206) is omitted in all of them. The editio princeps agrees with these features. The conjecture of C in A. Plan. VII 29 (A. Pal. V 217), line 4, *δάπεδα* C, accepted by D, was likewise accepted in DaDb and in the editio princeps (the testimony of Dp is lacking because of the loss of a portion of the ms.). A case can be quoted, A. Plan. VII 206 (A. Pal. V 169), line 3 (cf. pp. 422, 432 f.), in which a conjecture *δὲ καὶ* of C, although it was rejected by D, was nevertheless adopted in the text by Da and likewise adopted by DbDp and the editio princeps. I am inclined to attribute to the influence of Da the presence of this reading in DbDp and in the editio princeps.

Somehow I cannot help feeling that the ms. Da was particularly known to Lascaris and valued by him. The scribe of Da was even making conjectures of his own. I can quote the following case: A. Plan. VII 13 (A. Pal. V 163), line 5 *τοῦτ'* (blank space) *ὦ* Pl, C (fol. 22ᵛ), QDDb: *τοῦτ' ἦν τοῦτ' ὦ* Da and editio princeps (the testimony of Dp is missing). We do not know what was written in Dp; at any rate, the fact that Lascaris accepted the interpolation of Da in the editio princeps is significant.

The epigram A. Plan. Iª 57, 4 (A. Pal. IX 375), included in the chapter *εἰς οἶνον*, was duplicated by Planudes as A. Plan. Iᵇ 2, 1 in the supplementary chapter *εἰς ἄμπελον*. In the unified edition, it appeared in the unified Book I 2, 2 (in the chapter *εἰς ἄμπελον*) in all the mss. which I examined, like CaCfDDaDbDp, and in the editio princeps. It was again included in the unified Book I 57, 4 (in the chapter *εἰς οἶνον*) in CD (i.e., both in the Triclinian edition and in the Apostoles edition): however, in the unified chapter *εἰς οἶνον*, the doublet was omitted in DaDbDp and in the editio princeps. This seems to support our view that the scribe Da of Ambros. A 114 sup. was a keen scholar who contributed something to the revision of the Planudean Anthology. A possible objection that the scribe Da may have followed the lead of Lascaris is precluded by the fact that the ms. Da was not affected by a drastic innovation of DbDp and of the editio princeps in the arrangement of Books IV and V and, therefore, Da must be presumed to be somewhat earlier than DbDp and the editio princeps.

Another interesting case in which Lascaris followed the ms. Da appears in the conclusion of the heading of Book VII. This is the evidence [1]. The heading of Book VII ends as follows: *ὅσα μὴ πρὸς τὸ ἀσεμνότερον καὶ αἰσχρότερον ἀποκλίνει· τὰ γὰρ τοιαῦτα πολλὰ ἐν τῷ ἀντιγράφῳ ὄντα, παρελίπομεν* PlQC¹D: — *παρελείφθη* Demetrius Triclinius as C²: *παρελίπομεν· ἡμεῖς Μάξιμος ὁ Πλᾶνος* Db (the explanatory extension of the predicate was well conceived by Db, but the distortion of Planudes' name was rather absent-minded): *παρέλιπε φησὶν ὁ Πλανούδης* Da and editio princeps (the testimony of Dp is missing). Since the title of the Anthology in the Apostoles tradition, to which Da belongs, did not indicate the name of Planudes, the scribe of Da acted intelligently in converting the anonymous *παρελίπομεν* (which made sense in the autograph of Planudes) to a more specific statement that referred by name to Planudes as the person who declared to have omitted indecent epigrams. Lascaris in his edition adopted the change made by Da in the heading of Book VII. It seems that Lascaris welcomed this wording which made an explicit reference to Planudes in connection with the omission of those indecent epigrams from Book VII of the Planudean Anthology. This wording gave Lascaris, as it were, a documentary basis for blaming on Planudes the omission of those epigrams — Lascaris did it in his dedicatory epistle to Pietro Medici [2]: «Planvdes. enim monachvs. vt eos appellant non magis disposvit qvam mvtilavit. et vt ita dicam castravit hvnc librvm detractis · lasciviorıbvs epigrammatis vt ipse gloriatvr». In the same epistle, Lascaris questioned the role of Planudes in the compilation of the Planudean Anthology and attributed this Anthology to Agathias [3]: «Illvd vnvm non prætermittam hoc epigrammatvm *'Ανθολόγιον* ab Agathia concinnatvm esse præstantissimo historico et poeta svi temporis. non a Planvde. vt nonnvllis est temere persvasvm». This statement of Lascaris was perhaps polemically directed against the inclusion of Planudes' name in the title of the Triclinian C edition, with which Lascaris certainly was acquainted.

There is in the editio princeps a very interesting point which shows

---

1. Cf. above, pp. 414, 432.

2. [A]νθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων [ed. Io. Lascaris Rhyndacenus, Florentiæ 1494], page with number imprint 283, lines 1 - 4; or Legrand, Bibliographie hellénique ... XVᵉ et XVIᵉ siècles, I, p. 38.

3. [A]νθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων, [1494], page with number imprint 282, lines 4 - 1 from the bottom; or Legrand, op. cit., I, p. 38. On the statement of Janus Lascaris regarding Agathias' authorship of the Planudean Anthology, cf. Gallavotti, Planudea (II), Bollettino del Comitato N.S. 8, 1960, pp. 18 ff.

how anxious Lascaris was to remove the very name of Planudes from this Anthology. Planudes wrote in Venice 481 two longer mathematical scholia: one on A.Plan. I^b 27, 2 (A.Pal. XIV 4), printed by Preisendanz, pp. 13 f., and another one on A.Plan. I^b 27, 1 - 3 (A.Pal. XIV 2, 4, 7), printed by Preisendanz, pp. 14 f. The second scholium carries in the Planudean autograph a headline *σχόλ(ιον) Μαξίμ(ου) μον(αχ)οῦ τοῦ Πλανούδη* Pl. This headline appears also in mss. of the unified Planudean Anthology. It is likewise prefixed to the second scholium in DDaDb; it was put at the head of the first scholium in C (Paris 2744 fol. 33^r). Lascaris prefixed the headline to the second scholium, but printed it in the following form: *Σχόλιον Μαξίμου μοναχοῦ* editio princeps. Thus the family name of Planudes was simply dropped by Lascaris from this Anthology (except for the reference in the heading of Book VII).

The mss. Db and Dp manifestly exerted a strong influence on the editio princeps. Basically, they belong to the Apostoles tradition. As I have stated above, Db seems to have been written around A.D. 1475 and was owned by Lascaris, while Dp was written by Lascaris somewhat later and may have served as printer's copy for the editio princeps of 1494. Both mss. agree in some characteristic details. For instance, the epigram A.Plan. II^a 11, 1 (A.Pal. XI 375), which belonged to chapter 11 *εἰς γυναῖκας* of Book II, was shifted both in Db and Dp to chapter 18 *εἰς γυναῖκας* [1] of Book I: the epigram was inserted in DbDp in the unified Book I after the epigram A.Plan. I^a 18, 4 (A.Pal. X 55) [2]. The same shift occurred in the editio princeps.

My tentative judgment is that the ms. Db was carefully copied by its scribe from some ms. of the Apostoles tradition at the behest of Lascaris who also gave the scribe some specific instructions regarding a partial rearrangement which affected Books IV and V, as we shall presently see. Then Lascaris, who presumably commissioned the ms. Db, kept it and used it while writing his own ms. Dp in preparation for his editio princeps.

---

1. I have indicated above the chapter number 18 *εἰς γυναῖκας* in Book I. Actually, this chapter number in the unified Book I should be modified because of the inserted chapter I^b 13 *εἰς γραφίδα* (or we may number chapter I^b 13 as chapter I 17bis of the unified Book I and keep the chapter number I 18 *εἰς γυναῖκας* in the unified Book I).

2. In Dp fol. 61^r, in the margin, close to the place where the above epigram should have appeared in Book II, Lascaris wrote the incipit of the epigram and the following remark: *ζήτει ἐν τῷ α-ῳ τμήματι.*

It seems to me that we should not underestimate the abilities of the scribe Db. I have especially noticed two cases in which he exhibited interesting readings. If they were conjectures of his own, then he must have had some textual talent. This is the first case. A.Plan. I^a 78, 6 (A.Pal. IX 182), line 3, *δίδαξον* PPlQCDDa, in linea Dp^{ac}: *διδάσκου* Db, supra lineam Dp^{pc}, editio princeps, vulgo editores. (The attribution of *διδάσκου* to Planudes, indicated in modern editions, is erroneous). The second case follows. A.Plan. II^a 46, 3 (A.Pal. XI 144), line 5, *πράγμασι* PPlQCDDa, in linea Dp^{ac}: *γράμμασι* Db, supra lineam Dp^{pc}, editio princeps. (Lascaris was the first editor to print *γράμμασι* in 1494; some editions wrongly attribute the priority of this printed reading to the 1531 edition of Badius Ascensius). In both cases, Lascaris was so impressed by the readings of Db that he recorded them supra lineam post correctionem in his ms. Dp and printed them in his editio princeps.

Apart from the unification of the Planudean Anthology in the manuscript tradition, which was quite naturally adopted in the editio princeps, the most striking feature of the arrangement of the material which distinguishes the editio princeps from both the Triclinian (C) and the Apostoles (D) editions was the transfer in the editio princeps of the chapters 3+6 of Book IV from their place in the unified Book IV to Book V so that in the editio princeps these chapters 3+6 follow in Book V after the Ἔκφρασις of Christodorus. In the past, this transfer was attributed to Lascaris as the editor of the editio princeps [1]. However, it is possible to identify two manuscripts in which this rearrangement was accomplished: the ms. Db [2], presumably inspired by Lascaris and at any rate owned by him, and the ms. Dp, which was written by Lascaris most probably as a copy for the printer of his editio princeps. This is the evidence. In Db (page 358), the heading of Book IV runs as follows: *Ἐν τῷδε τῷ τετάρτῳ τμήματι, ἐπιγράμματα εἰς θεῶν ἀγάλματα ἔχοντι, καὶ ἀνδρῶν στήλας καὶ ζώων μορφὰς, καὶ ἔτι τόπους περιέχεται κεφάλαια τάδε: — Εἰς εἰκόνας ἀνδρῶν ἀγαθῶν: ἀθλητῶν· ἐν ᾧ μετετέθησαν ἐν τῷ ἕκτω τμήματι: βακχῶν: βασιλέων: κτλ.* The scribe of this heading was somewhat clumsy in the formulation of his inserted statement and he

---

1. Cf.: Hugo Stadtmueller, Anthologia Græca epigrammatum Palatina cum Planudea, I, Lipsiæ, 1894, pp. XVI f., 57 (apparatus, lines 12 - 5 from the bottom); Aubreton, Scriptorium 23, 1969, p. 79.

2. The characteristic rearrangement in Vat. Barberini gr. 123 (Db) was observed by Gallavotti, Planudea, Bollettino del Comitato N.S. 7, 1959, p. 35.

made a mistake in writing *ἕκτῳ* instead of the intended *πέμπτῳ*. For the sake of brevity the scribe Db left out from the normal heading of Book IV (cf. above, p. 425) a few words — instead of *ἐν ᾧ*, he should have written *ἐν ᾧ καὶ τὰ ἐπιγράμματα τῶν ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ Κωνσταντινουπόλεως ἡνιόχων*, etc. What he wanted to imply was that the epigrams of the chapter 3+6 of Book IV on athletes, in which were included epigrams from the stelæ in the Hippodrome at Constantinople in honor of charioteers, were transferred to Book V. It is proper to remember that the connection of chapters 3 and 6 of Book IV was effected in the Triclinian unified edition C, in accordance with a recommendation of Planudes himself, since both chapters contained epigrams on charioteers from the stelæ in the Hippodrome at Constantinople (to be sure, this particular fusion of the two chapters was made within Book IVa already in the ms. London Add. 16409). It was a very logical act on the part of the scribe Db (or whoever inspired or instructed him) to shift the Hippodrome epigrams on charioteers from Book IV to Book V and to subjoin them there to Christodorus' Ἔκφρασις of the statues in Constantinople in the thermæ called the Zeuxippus, situated in the vicinity of the Hippodrome [1]. According to the statement made in his heading of Book IV, the scribe Db actually left out in the text of Book IV the chapters 3+6 and indeed transferred them to Book V [2].

In the same ms. Db (page 460), the heading of Book V appears in this form: *Ἐν τῷδε τῷ πέμπτῳ τμήματι περιέχεται ἔκφρασις Χριστοδώρου ποιητοῦ Θηβαίου Κοπίτου. τῶν ἀγαλμάτων τῶν εἰς τὸ δημόσιον γυμνάσιον, τὸ ἐπικαλούμενον, τοῦ Ζευξίππου: ἔτι δὲ καὶ τὰ ἐπιγράμματα τῶν ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ Κωνσταντινουπ(ό)λ(ε)ως ἡνιόχων: —*

Lascaris, in the ms. Dp written by himself, followed the same shift of chapters 3+6 from Book IV to Book V, where they were likewise placed after the Ecphrasis of Christodorus. Lascaris' handling of

1. On the thermæ at Constantinople called the Zeuxippus and on their location, cf.: Stadtmueller, op. cit., I, p. XVI n. *; R. Janin, Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique (Archives de l'Orient Chrétien, 4), Paris 1950, pp. 215 - 217, 404 f.

2. Capocci, Codices Barberiniani græci, I, p. 174 n. 1, was not aware of the intentional transfer of the epigrams of these chapters 3+6 from Book IV to Book V in Barber. gr. 123 and wrongly suspected that some folios containing those epigrams were lost in the source of Barber. gr. 123. Then, on p. 175, Capocci in indicating the contents of Book V in this ms. correctly listed all the epigrams of A. Plan. IV 3+6 transferred to Book V after the Ecphrasis of Christodorus.

the heading of Book IV was different. He simply crossed out the reference to the epigrams on charioteers. In order to present explicit evidence, I am quoting the beginning of the heading of Book IV from Dp (fol. 125v): *Ἐν τῷδε τῷ τετάρτῳ τμήματι, ἐπιγράμματα εἰς θεῶν ἀγάλματα ἔχοντι, καὶ ἀνδρῶν στήλας καὶ ζώων μορφάς· καὶ ἔτι τόπους περιέχεται κεφάλαια τάδε: — εἰς εἰκόνας ἀνδρῶν ἀγαθῶν· ἀθλητῶν: ⟦ἐν ᾧ καὶ τὰ ἐπιγράμματα τῶν ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ Κωνσταντινουπ(ό)λ(ε)ως ἡνιόχων: — ⟧ βακχῶν· βασιλέων· κτλ.* By his cancellation of the passage, Lascaris indicated the intended shift. Only he should have canceled also the word *ἀθλητῶν*, since the transfer involved the entire unified chapter 3+6 with epigrams on athletes, i.e., in this case, charioteers. In the text of Dp, as in the ms. Db, the epigrams of the unified chapter 3+6 were left out in Book IV and were shifted to Book V. I presume that Lascaris, while writing the ms. Dp, had the ms. Db in his hands or before his eyes. Of course, he could not copy the awkward statement made in the heading of Book IV in Db (although he agreed with its substance) and he had to manifest the change in the heading in a different manner, all the more so since (as I venture to guess) the ms. Dp was being written for the printer. In the heading of Book V, in the ms. Dp (fol. 161r), Lascaris agrees entirely with the heading as written in Db (see above).

The evidence from the mss. Db and Dp corroborates the assumption that the idea of shifting chapter 3+6 from Book IV to Book V of the Planudean Anthology originated most probably with Lascaris himself. This transfer was effected in Db probably at Lascaris' suggestion and then was repeated by Lascaris in Dp just before it was made public in the editio princeps. Corresponding modifications of the book-headings involved were made in the mss. Db and Dp and then found their way into the editio princeps. The reader may look at the heading of Book IV in the editio princeps (cf. Sternbach, pp. XI f.) to realize that in this heading the editio princeps agrees with the corrected Dp, except that the editio princeps omitted *μορφὰς* and printed *ἔτι εἰς τόπους* (it can be reasonably assumed that the typesetter may have committed some oversights and that Lascaris made changes and adjustments in the proofs). In the heading of Book V (cf. Sternbach, p. XII), there is a complete agreement of the editio princeps with DbDp.

As I implied above, it may be that the ms. Dp written by Lascaris was a copy destined for the printer of the editio princeps (i.e., Lorenzo d'Alopa in Florence). In this respect, only a thorough collation of Dp would render a definitive statement possible. However, I should like

to indicate just two elements which seem to support the idea that Dp was the printer's copy. In Dp, at the beginning of the Anthology, Lascaris wrote at the top of fol. 2r the following sentence (corrected by himself): *διῃρημένου δ' εἰς ἑπτὰ τμήματα τοῦ βυβλίου* (corrected from *βι-*) *καὶ τούτων ⟦ἐν αὐτοῖς⟧ εἰς* (this preposition was added above the preceding canceled words) *κεφάλαια* (-*α* was corrected from -*ων*) *κατὰ στοιχεῖον διεκτεθειμένων, τάδε περιέχει τὸ α-ον· ἐπιγράμματα* (this word was underscored in the ms.). A reference mark points out that this sentence should be inserted in the title after the word *ἀφήγησιν* (cf. Sternbach, pp. VIII/IX). Indeed, the words *Διῃρημένου δ' ἐις — τὸ πρῶτον* were printed in the editio princeps (after *ἀφήγησιν*).

Concerning the possible use of the ms. Dp by the printer, I wish to emphasize that in Dp there appear systematically throughout the Anthology Greek numeral letters from *α* to *ις* written to the right of lines, used in the same consecutive sets, marking (with only occasional slight differences) the first line of the correspondingly counted printed page (from 1 to 16) within a signature of the editio princeps. There are 16 pages in each signature of the editio princeps (except one) [1]. This explains the cycle of 1 to 16 in the Greek marks mentioned above. Almost always, above the Greek numeral there is the mark : which indicates the last line of the preceding printed page [2]. These Greek numeral marks are not in the script of Lascaris. Probably in the printing plant the make-up hand put these marks in the ms. Dp to check his made up pages with the text of the ms. (if our assumption is correct that the ms. Dp was used as printer's copy) [3].

1. Cf. Legrand, Bibliographie hellénique ... XVe et XVIe siècles, I, p. 29.

2. Sometimes it happens that the bottom line of a manuscript page of Dp coincides with the bottom line of a printed page in the editio princeps, and the top line of a manuscript page coincides with the top line of a printed page. In such cases, the mark : is put to the right of the bottom line of the manuscript page, and the Greek numeral letter is put to the right of the top line of the manuscript page following. For instance, Dp fol. 108v has a mark : to the right of the bottom line, and fol. 109r has the numeral letter ε to the right of the top line. In the editio princeps, fol. T IIv which is the fourth page of the signature T has a bottom line that coincides with the bottom line of fol. 108v; fol. T IIIr which is the fifth page of the signature T has a top line that coincides with the top line of fol. 109r.

3. If the ms. Dp was used as printer's copy, it should be examined in comparison with some Greek mss. that were in the past recognized to be printer's copies. Cf.: E. Lobel, The Greek Manuscripts of Aristotle's *Poetics* (Supplement to the Bibliographical Society's Transactions, No. 9), Oxford 1933, pp. 57 - 59; Irigoin, Histoire du texte de Pindare, pp. 415 - 419; cf. especially pp. 418 - 419 on the marking of the printed pages in the ms. Paris Grec 2709; also cf. Irigoin, Les scholies métriques de Pindare, pp. 109 ff., on the same ms. Paris Grec 2709.

I conclude our discussion of the Renaissance mss. of the Planudean Anthology by reporting on a ms. which is to a certain extent a hybrid product of the manuscript tradition of the unified Planudean Anthology. The ms. Jerusalem, Patriarchal Library, Τάφου (or Πατριαρχείου) 61 (our symbol Cj), written [1] on parchment around A.D. 1500, is obviously a derivative of the C edition. This is shown by the fact that, for instance, the epigram A. Plan. VI 64 (A. Pal. VI 206) was not omitted in Cj (against the D tradition which omits it), and that at the very end of the Anthology the epigram A. Pal. V 18 which was added by Nicolaus Triclines in C was included in Cj. There are some differences in the title of the Anthology in comparison with the C tradition. In the heading of Book VII, the last word was written in the Triclinian form as *παρελείφθη* C² (Demetrius Triclinius), Cj. The most striking departure from the C tradition appears in the shift of chapters 3+6 of Book IV to Book V; the headings of both books were changed correspondingly. I strongly suspect that this ms. Cj was written in the West by a Greek scholar who copied an exemplar of the C tradition, but was influenced by the editio princeps to such a degree that he adopted in this ms. Cj the shift of those epigrams from Book IV to Book V which became widely known after the publication of the editio princeps.

ADDITIONAL NOTES ON THE SCRIBE C AND DEMETRIUS TRICLINIUS

I wish to add a few observations mainly related to the very question of the contact between the scribe C of the unified Planudean Anthology in Paris 2744, fol. 14-15 - 83 (+ Paris 2722, fol. 33), and Demetrius Triclinius, in order to corroborate my assertion that the unified Planudean Anthology in this ms. is a product of the Triclinian scrip-

1. Cf. A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, I, ἐν Πετρουπόλει 1891, pp. 144 - 146. I have examined this ms. in a microfilm reproduction obtained from the Library of Congress collection (in Washington, D.C.). Παπαδόπουλος - Κεραμεύς made an error in attributing this ms. to the middle 14th century. The ms. is written in a script style of circa A.D. 1500, resembling the script style of Aristobulus Apostolides (Arsenius of Monembasia). For the script of this scholar and copyist, cf.: Omont, Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles, plates 5 and 6 (cf. ibidem, p. 10); Follieri, Codices græci Bibliothecæ Vaticanæ selecti, plate 66 (cf. ibidem, pp. 90 f.).

torium dominated by the authority of Demetrius Triclinius, and in order to forestall a notion that the scribe C produced this ms. on his own and that Demetrius Triclinius' interventions in this ms. could have been made somewhat later. Of course, the situation in the ms. Venice 483 has already provided us with a sufficient insight into a situation of this kind. Still, whatever analogous examples I can contribute from other manuscripts, they should prove useful for confirming the idea of the close connection of the scribe C with Demetrius Triclinius.

As an analogy to the character of Paris 2744, I want to mention the ms. Naples II.E.17. This is a bombycine ms., 25×17 cm., 303 folios, 34 - 35 lines to a page, written probably around A.D. 1315, containing Libanius (Orations, Declamations, Progymnasmata)[1]. The ms. was written in its main text partly in the handwriting of scribe C of Paris 2744[2], partly in the handwriting of Nicolaus Triclines. There are all over the volume marginal comments by Demetrius Triclinius (e.g., on folios 39r, 48v, 53r, 56v, 64v, 66r, 94r, 96r, 110r, 241v, 259v; on fol. 238v Demetrius Triclinius made one marginal comment and recorded one addition of an omitted text passage with the prefix *κείμενον*). Demetrius Triclinius added *γρ*-variants, e.g., on fol. 231r (above line 13), on fol. 237r (above line 20), on fol. 262v (in the left margin). He consistently used round breathings in his notes. We should keep in mind[3] that a ms. (Vat. Urbinas gr. 126 - Libanius) which was most probably written by Nicolaus Triclines was subscribed in A.D. 1315/1316, and that another ms. (Laur. 70, 6 - Herodotus), written by Nicolaus Triclines, was subscribed by him in A.D. 1318. These facts and the round-breathing script of Demetrius Triclinius suggest that we should assign this Naples ms. to circa A.D. 1315. It is an interesting coincidence that the ms. Urbinas gr. 126 which I attributed to the hand of Nicolaus Triclines contains Libanius as this Naples ms. does. The Naples ms. is another striking example of the cooperation of scribe C with Nicolaus Triclines and of the prominent role of Demetrius Triclinius as corrector and annotator of a ms. in the writing of which those two men participated. One is reminded especially of the ms. Venice 483.

1. Cf.: Salvator Cyrillus, Codices græci mss. Regiæ Bibliothecæ Borbonicæ, II, Neapoli 1832, pp. 106 - 111 (under No. 152); Richardus Foerster, Libanii opera, I, 1, Lipsiæ 1903, pp. 211 - 213.

2. Cf. facsimile specimens of C published by Aubreton, Scriptorium 23, 1969, plates 38 and 39.

3. Cf. above, p. 410 n. 1.

There is a ms. Venice Greco VIII, 9 (collocazione 1038), bombycine[1], written around A.D. 1315, 238×165 mm., 368 folios (fol. 1 - 4 are a later addition, fol. 5 is blank), about 33 - 34 lines to a page[2], containing Libanius (Orations, Declamations, Progymnasmata). The ms. was written by one main scribe, except for folios 351v line 8 - 359r written by Demetrius Triclinius in his round-breathing script which reminds us of the earlier part of Venice 464 subscribed[3] in A.D. 1316. For this reason, I am inclined to date the ms. Venice VIII, 9 to circa A.D. 1315. Moreover, Demetrius Triclinius wrote in this ms. several marginalia with the use of round breathings. Apart from Demetrius Triclinius' share in the writing of this ms. and apart from his adding marginalia, we can see in this ms. several marginalia as well as some colophons written by the scribe of Paris 2744. For Demetrius Triclinius' marginalia in this ms. Venice VIII, 9, we refer, e.g., to folios 9r, 109r, 112r, 141r (these marginalia are text supplements with the prefix *κείμενον*); other marginalia by Demetrius Triclinius appear, e.g., on fol. 39v; short indications of contents were written by him, e.g., in the margins of folios 126r, 126v, 136r, 137r, 138v, 140r, 141v, 146v, 148r. The other annotator, i.e., the scribe C of Paris 2744, added marginalia, e.g., on these folios: 20r (a text addition with the prefix *κείμενον*); 32v, 45r (grammatical comments); 51r, 55v, 64r, 67v, 69r, 71v, 74r (explanatory notes). This same scribe C of Paris 2744 seems to have written a colophon at the end of the ms. (on fol. 368r, in the last line beneath the text). Considering the roles of Demetrius Triclinius and of scribe C of Paris 2744 in this volume, we must conclude that Venice VIII, 9 is a product of the Triclinian scriptorium in Thessalonica.

I can add a few observations on the scribe C of Paris 2744 drawn from other mss. Scribe C must have been a philologist strongly interested in classical literature. I found his notes in the ms. Venice Greco 428 (collocazione 922). This is a ms.[4] on Western paper, written in the

1. Cf.: Elpidius Mioni, Bibliothecæ Divi Marci Venetiarum codices græci manuscripti, II (Ministero della Pubblica Istruzione. Indici e Cataloghi, N.S. VI, 2), [Roma 1960], pp. 132 - 135; R. Foerster, Libanii opera, I, 1, pp. 217 - 220. This ms. is the former ms. Ss. Giovanni e Paolo græc. LVI.

2. This is a striking coincidence that Paris 2744 shows 33 lines to a column (both in the Homeric Cento and in the Planudean Anthology). Moreover, the ms. Naples II.E.17 (see above) exhibits 34 - 35 lines to a page.

3. Cf. Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, II, plates 96 and 97.

4. Cf.: [Zanetti-Bongiovanni], Græca D. Marci Bibliotheca, pp.

first quarter of the 14th century, 303×215 mm., 194 folios, 37 lines to a page. It contains: Aelius Aristides (Orations), Procopius of Gaza (Panegyric on the emperor Anastasius), Plutarch * (Consolatio ad Apollonium). Only in a part of the Aristides section, within folios 1r - 37r, did the scribe C of Paris 2744 add marginal scholia; occasionally he added interlinear notes (e.g., on fol. 32r, above line 8).

The same scribe C of Paris 2744 played an interesting role in the restoration of the ms. Venice Greco 210 (collocazione 749), written on bombycine around A.D. 1300, 262×170 mm., 207 folios, containing some works of Aristotle [1]. The ms. was written in a peculiar script style which reminds us of the script of the Pindaric part of the famous [2] Ambrosianus C 222 inf. This resemblance of handwriting styles is the basis of my dating this ms. Venice 210 to circa A.D. 1300 [3]. This Venice ms. was for some reason in a deteriorated condition when the scribe C of Paris 2744 got hold of it at some time around A.D. 1320; it must have suffered from humidity and it suffered otherwise some physical

209 f.; Bruno Keil, Aelii Aristidis Smyrnæi quæ supersunt omnia, II, Berolini 1898, p. XV; de Villoison, Anecdota græca, II, p. 28.

1. Cf.: [Zanetti-Bongiovanni], Græca D. Marci Bibliotheca, pp. 113 f.; Elpidius Mioni, Aristotelis codices græci qui in bibliothecis Venetis adservantur (Miscellanea erudita, VI), Patavii 1958, pp. 125 f.; André Wartelle, Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs (Collection d'études anciennes), Paris 1963, p. 157 (under No. 2111).

2. For facsimile specimens of the Pindaric part of Ambrosianus C 222 inf. and other parts written by *the same* scribe, cf.: A. B. Drachmann, Scholia vetera in Pindari carmina, I, Lipsiæ 1903, plate (fol. 195v, Pindar); Guilelmus Wattenbach, Scripturæ græcæ specimina (= Schrifttafeln zur Geschichte der griechischen Schrift³), Berolini 1897, plate XXX (fol. 130r, Lycophron: cf. ibidem, p. 15); W. J. W. Koster, Scholia in Aristophanem (Scripta Academica Groningana), pars IV, fasc. III, Groningen - Amsterdam 1962, plate [II] (part of fol. 93v, Aristophanes). Moreover, the handwriting of another scribe of Ambrosianus C 222 inf. is shown by Koster, op. cit., pars IV, fasc. III, plate [I] (part of fol. 48v, Aristophanes). This other simultaneous scribe wrote in Ambrosianus a portion of the Aristophanes part on fol. 43r - 91v and the Theocritus part on fol. 339v - 362v (cf.: C. Gallavotti, Rivista di filologia e d'istruzione classica N.S. 12, 1934, pp. 555 f.; Carolus Gallavotti, Theocritus quique feruntur Bucolici græci, Romæ 1946¹ [1955²], pp. 243 f.; Koster, Scholia in Aristophanem, pars IV, fasc. I, 1960, pp. LXII - LXIX).

3. On the presumable date of Ambrosianus C 222 inf., cf.: Gallavotti, locis citatis; A. Turyn, The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus (Polish Institute Series, No. 2), New York City 1943 (= Hildesheim 1967), p. 38 n. 47; Irigoin, Histoire du texte de Pindare, pp. 239 - 241; Koster, Scholia in Aristophanem, pars IV, fasc. I, 1960, p. LXIII.

damage. Its first leaf was lost; scribe C wrote for it a replacement (on Western paper). He tried to repair the ms. in other places. For instance, he retraced in his own handwriting the faded words on fol. 80v, 81v, 82v. He pasted strips of paper on folios 81r, 82r, 83r, and wrote on them the text words of the places covered by the strips. The case of this ms. shows that scribe C was a lover of manuscripts. The style of the original writing of this ms. suggests that it may have originated in the Planudean milieu in Constantinople [1]. Probably it wandered from Constantinople to Thessalonica and found its way to our scribe C, or scribe C may have acquired it in Constantinople during a trip to the capital

ON THE HOMERIC CENTO IN THE MS. PARIS GREC 2744

The first part of Paris Grec 2744, as it is bound now, calls for a few comments that may illustrate once more the cooperation of scribes within the scriptorium of Demetrius Triclinius in Thessalonica. The initial part of the present ms. Paris 2744 contains [2] (on folios now numbered 1 - 13) the Homeric Cento (headlined *[τὰ λ]εγόμενα Ὁμηρόκεντρα· ἃ καὶ κέντρωνες λέγονται*) on Christ [3], incomplete and somewhat confused in binding. The material of these folios is bombycine (as it is in the second part of the present volume that contains the unified Planudean Anthology), of the same size 265×175 mm. The text of the Cento is written in 2 columns to a page and in 33 lines to a column, the lines to be read across the page: this is the same make-up as in the second part of the volume containing the Planudean Anthology. The text version of the Cento is that published by Henricus Stephanus (1578)

1. On the probable localization of the ms. Ambrosianus C 222 inf. in Constantinople, cf.: Turyn, loc. cit.; Gallavotti, Theocritus quique feruntur Bucolici græci², p. LXXIII. It seems safe to assign the similar writing of Venice 210 to the same area of Constantinople.

2. On the contents of this part of Paris 2744, cf. Aubreton, Scriptorium 23, 1969, pp. 81 - 84.

3. Concerning Homeric Centones on Christ, cf.: Arthurus Ludwich, Eudociæ Augustæ, Procli Lycii, Claudiani carminum græcorum reliquiæ. Accedunt Blemyomachiæ fragmenta, Lipsiæ 1897, pp. 79 ff.; J. Rendel Harris, The Homeric Centones and the Acts of Pilate, London 1898, passim, especially pp. 34 - 42; Wilhelm Schmid - Otto Stählin, Geschichte der griechischen Literatur, I, 1, München 1929, p. 175; Lexikon der Alten Welt, Zürich - Stuttgart [1965], col. 566.

or by Margarinus de La Bigne (1654[2]) [1]. The main scribe of the Cento in Paris 2744 is different from the scribe C of the Planudean Anthology in the same volume. However, there is a certain intrinsic link between the two parts of the present volume. The beginning of the Cento on folio 1^{r}, comprising the headline and 24 lines, i.e., 48 initial hexameters of the Cento (pp. 95 - 97 B 1 ed. de La Bigne), was written in the handwriting of Nicolaus Triclines, who in the Planudean Anthology of this volume, at the end of Book VII (on fol. 28^{v}), added an extra in the form of the epigram A.Pal. V 18 (cf. pp. 411 f.).

Many margins of the folios containing the Cento in Paris 2744 are damaged or trimmed so that some chapter headings which were written in the margins are lost or in some cases illegible. Still, it is possible to distinguish in a few places some chapter headings. Many of those that can be seen were written by the original scribe of the Cento. But some were added in the handwriting of Demetrius Triclinius. For instance, among the chapter headings that are clearer and more legible, I attribute to the hand of Demetrius Triclinius these chapter headings: (fol. 4^{r}, p. 102 C 8 de La Bigne) *περὶ τοῦ ἀστέρο(ς)*; (fol. 12^{r}, p. 134 E 4) *περὶ τῆς προσευχῆς τοῦ Κ(υρίο)υ*; (fol. 12^{r}, p. 135 D 3) *περὶ τῆς προδοσίας*. This proves that Demetrius Triclinius was the editor also of this ms. of the Cento, the beginning of which was written by Nicolaus Triclines. It is then obvious that this part of Paris 2744 which contains the Homeric Cento is likewise a product of the same scriptorium of Demetrius Triclinius, written about the same period of time, likewise on bombycine, in 2 columns to a page, with the same number of lines to a column, in the same manner as the Triclinian unified edition of the Planudean Anthology. Most probably the two parts were originally kept together in Thessalonica in the same scriptorium in which they originated. The script of the main scribe of the Cento is

1. Homerici Centones, à veteribus vocati Ο'μηρόκεντρα. Virgiliani Centones. Vtrique in quædam historiæ sacræ capita scripti. Nonni Paraphrasis Evangelii Ioannis, Græcè & Latiné. Excvd[ebat] Henr[icvs] Steph[anvs] 1578, pp. 1 - 73; Margarinus de La Bigne, Magna Bibliotheca Vetervm Patrvm[2], tomvs XIV, Parisiis 1654, pp. 95 - 152. This version is different from the version partially published by A. Ludwich, Eudociæ Augustæ, Procli Lycii, Claudiani carminum græcorum reliquiæ, pp. 88 ff. (I have not seen the edition of Ludovicus Henricus Teucherus, Homerocentra sive Centones Homerici in quædam historiæ sacræ capita, græce et latine. Accedunt Probæ Falconiæ Virgiliani centones in Vetus ac Novum Testamentum scripti. Denuo edidit —, Lipsiæ 1793).

to be considered a nice specimen of the Thessalonian calligraphy approximately of the same period, around A.D. 1315. I assume the date of this ms. of the Homeric Cento to be a few years earlier than that of the Planudean Anthology written by scribe C, because (inasmuch as I can see) the chapter headings of Demetrius Triclinius are written with round breathings, to judge, e.g., from fol. 4^{r} *περὶ τοῦ ἀστέρο(ς)*.

In connection with this ms. of the Homeric Cento from the scriptorium of Demetrius Triclinius, it may be pertinent to point out that there is another ms. of the Homeric Cento in the same version — a ms. in which Demetrius Triclinius took personal interest. The ms. Rome, Biblioteca Vallicelliana F 25, is a miscellany of manuscript portions from different manuscripts of different dates [1]. One portion, fol. 87 - 116, on Western paper, 205×145 mm., contains on fol. 87^{r} - 115^{r} the Homeric Cento on Christ, incomplete, circa 32 - 33 lines to a page, in the same version as that of Paris 2744. This portion of Vallicellianus F 25 was written probably in the first quarter of the 14th century [2]. The chapter headings in the margins of folios 90^{r} - 99^{r} were added by Demetrius Triclinius in his round-breathing script, and this was obviously done before A.D. 1319 (the date of the later part of Venice 464 in which he already used angular breathings with complete consistency). Consequently, those headings were added by Demetrius Triclinius most probably around A.D. 1315. The text of the Homeric

1. Cf.: E. Martini, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, II, Milano 1902, pp. 153 - 156; Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, I, pp. 260 f.

2. At the end of this portion, on fol. 115^{v} - 116^{r}, a different hand copied (at a somewhat later date) a letter headlined *τοῦ σοφωτ(ά)τ(ου) κ(υρο)ῦ Νικηφόρ(ου). τῷ μεγ(ά)λ(ῳ) λογοθ(έ)τ(ῃ) τῷ Μετοχίτῃ* (inc. *Εἰ μὲν ἐπίσης ἅπασιν* — des. *ἤκουσιν ἡμῶν αἱ παρακλήσεις*). I did not find a printed publication of this letter (its incipit is not listed in Chrysostomus Baur, Initia Patrum Græcorum, I [Studi e Testi, 180], Città del Vaticano 1955, p. 233). Martini, op. cit., II, p. 155, thought that the author of the letter, Nicephorus, may have been Nicephorus Gregoras (I did not find any reference to this letter in R. Guilland, Correspondance de Nicéphore Grégoras [Collection Byzantine], Paris 1927). At any rate, since the letter was copied in this ms. at the end of the portion in question by a hand different from the one which copied the Homeric Cento in this portion of Vallicellianus F 25, we cannot consider the beginning of Theodore Metochites' tenure as grand logothete, ca. A.D. 1321, to be a *terminus post quem* for the writing of the Cento Homericus in this ms. On the time when Theodore Metochites began to hold the office of grand logothete, cf. Ihor Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos (Corpus Bruxellense Historiæ Byzantinæ. Subsidia, III), Bruxelles 1962, p. 19 n. 1.

Cento in Vallicellianus F 25 was conceivably written about the same time.

It can be safely inferred that Demetrius Triclinius in that period was interested (among many other things) also in the Cento Homericus on Christ. It is a surprise to see that both mss. of this Cento which were handled by Demetrius Triclinius, viz., Paris 2744 and Vallicellianus F 25, are closely related. A verse of the Cento, p. 102 D 6 de La Bigne (*λαμπρὸν — ὠκεανοῖο*), was omitted in both mss. and then added in them, perhaps by the same hand. In line p. 103 B 2, the word *ὦκα* was omitted in both mss. In line p. 106 E 2, both mss. have the unmetrical *ἕπετο* (instead of *ἕσπετο*). I cannot speculate on the mutual relationship of both mss., except that I can say that Vallicellianus F 25 was not a source of Paris 2744, since an error in line p. 97 A 10 *οὔ πως νιφετὸς* in Vallicellianus F 25 does not appear in Paris 2744 which carries correctly *οὐ νιφετό(ς)*. However, it must be emphasized that the close kinship of the two mss. is strongly evidenced by their common omission of *ὦκα* which has been adduced above.

University of Illinois at Urbana ALEXANDER TURYN

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης προσετέθησαν τελευταίως, μεταξὺ ἄλλων ἀντικειμένων, γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, περισυλλεγέντων ἐκ κατεδαφισθέντων παλαιῶν οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως, αἱ δημοσιευόμεναι κατωτέρω δύο ἐπιτύμβιοι ἐνεπίγραφοι πλάκες. Αὗται ἦσαν ἀσφαλῶς ἐντειχισμέναι εἰς ναοὺς (ἢ καὶ εἰς ἰδιαίτερα ἐντὸς ναῶν ταφικὰ μνημεῖα) ὅπου, ὡς συνηθίζετο κατὰ τοὺς ἐνετικοὺς χρόνους καὶ μετ' αὐτούς, ἐνεταφιάζοντο τὰ ἐπιφανῆ πρόσωπα. (Ἐκ δαπέδων δὲν φαίνεται νὰ προέρχωνται, διότι δὲν ἔχουν ἀποτριβῆ). Ἡ ἀκριβὴς προέλευσις αὐτῶν δὲν εἶναι γνωστή. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, ἐνετικῶν χρόνων, εἶναι συντεταγμένη λατινιστὶ καὶ ἔχει ἐπιμελῶς χαραχθῆ ἐπὶ πωρίνης πλακὸς διαστάσεων 62 × 51 ἑκ. (εἰκ. 1). Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως :

D. O. M.
LAVRE̅TIO, BIZZARIO VIRO,
FORTISSIMO, DEQ REP. VEN. CV̅
T̅ ITALIA TV̅ CRETÆ A̅TE SIGNA O
PLVRIMV̅ MERITO POST MVLTA
TA̅DE̅ T̅ REBVS, BELLICIS FACTA EGRE
GIA PRÆCLARÈ SCILICET VIRTV =
TIS ARGV̅ENTA CRETÆ MAGNO
AMICOR/ LVCTV, VITA FV̅CTO =
FRA̅CISC' VITALI' FIDE̅T IN AMICO
OPO CARISSIMO BENEMERE̅TI, F.C.
VIXIT ANNOS, XXXIIII, MILI =
TAVIT, ANNOS, XX

Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει τὰς συνήθεις συντομογραφίας, ἤτοι περισπωμένας ἀντὶ τῶν M καὶ N, κεραίαν καὶ ἀπόστροφον ἀντὶ τῶν καταλήξεων UM καὶ US ἀντιστοίχως [1] μικρογραφημένα ἐνίοτε N, O, R, καί τινα σημεῖα στίξεως,

1. Πβ. (κυρίως διὰ τὴν δήλωσιν τῆς καταλήξεως *us* δι' ἀποστρόφου) ἐπιτύμβιον Πέτρου Φαλιέρου, ΙϚ' αἰῶνος, παλαιοτέρου ὅμως τοῦ ἐδῶ δημοσιευομένου, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς εἰς αὐτὸ διατηρήσεως τοῦ «γοτθικοῦ», μεσαιωνικοῦ τύπου τοῦ U, G. Gerola,

ἀλλ' ὄχι μετὰ συνεπείας χρησιμοποιούμενα. Λέξεις τινὲς ἀποδίδονται συγκεκομμέναι ἢ καὶ μόνον διὰ τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος. Παρέχομεν αὐτὴν ἐν μεταγραφῇ:

Εἰκ. 1. 'Επιτύμβιον Λαυρεντίου Bizzaro.

Deo omnipotenti maximo.
Laurentio Bizzario viro fortissimo, deque republica Venetiarum cum in Italia tum Cretæ ante signa optime plurimum merito, post multa tandem in rebus bellicis facta egregia, præclare [1] *scilicet virtutis argumenta, Cretæ magno amicorum luctu vita functo. Franciscus Vitalius, fidentissimus in amico optimo, carissimo, benemerenti, faciendum curavit. Vixit annos XXXIIII, militavit annos XX.*

Monumenti Veneti, IV, σ. 323, ἀριθμ. 64, ἐπίσης δὲ ἐπιτύμβιον 'Ιουλίας Verzzeri τοῦ 1619, Σ τ. 'Α λ ε ξ ί ο υ, 'Οδηγὸς τοῦ 'Ιστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, σ. 23, ἀριθμ. 96.

1. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὸ *præclare* τοῦτο εἶναι ἐπίρρημα ἢ γενικὴ ἐπιθέτου (*praeclarae virtutis*). Εἰς τὴν ἐπιγραφήν μας πάντως ἡ κατάληξις *æ* ἀποδίδεται οὕτω καὶ ὄχι δι' *e*. 'Ο τόνος ἐπὶ τῆς τελευταίας συλλαβῆς δηλοῖ τὸ μακρόν.

"Ητοι ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει:

«Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ παντοδυνάμου καὶ μεγάλου Θεοῦ. Λαυρεντίῳ Βιζζαρίῳ, ἀνδρὶ κρατίστῳ καὶ τῇ ἑνετικῇ πολιτείᾳ ἐν 'Ιταλίᾳ τε καὶ Κρήτῃ πρὸ τῶν σημαιῶν πολλοῦ ἀξίῳ γεγενημένῳ, μετὰ πολλὰ δ' ἐν πολέμῳ πραχθέντα ἔξοχα ἔργα, τεκμήρια δὴ περιφανοῦς ἀρετῆς, θανόντι ἐν Κρήτῃ σὺν μεγάλῳ θρήνῳ τῶν φίλων. Φραγκίσκος Βιτάλιος πιστότατος φίλῳ ἀρίστῳ, προσφιλεστάτῳ, εὐεργετικῷ, πρὸς κατασκευὴν (τοῦ ἐπιτυμβίου) ἐμερίμνησε. 'Εβίωσεν ἔτη 33, ὑπηρέτησεν ἐν τῷ στρατεύματι ἔτη 20».

'Ο τύπος τῶν γραμμάτων, μιμουμένων τὰς ἐπιγραφὰς τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ὑποδηλοῖ τὰ μέσα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ὡς ἀνώτατον ὅριον χρονολογήσεως, δὲν εἶναι ὅμως εὐχερὲς νὰ καθορισθῇ ποῖα πολεμικὰ γεγονότα ἔχει κατὰ νοῦν ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς. Πιθανῶς τὰ λεγόμενα ἀποτελοῦν κοινὸν ρητορικὸν τόπον ἢ ἀναφέρονται εἰς τὰς συνήθεις κατὰ ληστῶν ἐν 'Ιταλίᾳ καὶ Κρήτῃ ἐπιχειρήσεις. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐννοοῦνται αἱ γνωσταὶ ἐνέργειαι τοῦ Μαρίνου Cavalli διὰ τὴν καταστολὴν τῆς κρητικῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1571, πρὸς τὰς ὁποίας σχετίζονται καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἑνετικῶν χρόνων ἐκ Κρήτης [1]. "Αν ὁ Λαυρέντιος ἀπέθανε συνεπείᾳ τῶν ἐπιχειρήσεων δὲν καθίσταται σαφές. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωσις αὕτη μακροῦ μισθοφορικοῦ βίου, ἀπὸ τῶν ἐφηβικῶν χρόνων, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Γαληνοτάτης.

Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ὁ Λαυρέντιος ἦτο 'Ενετόκρης, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι μία οἰκογένεια φέρουσα τὸ ἐπώνυμον Bizzaro (τοῦ ὁποίου ἐκλατινισμὸν ἀποτελεῖ τὸ Bizzarius) ἦτο ἢ κατέστη ἑνετοκρητική, ἀφοῦ τοῦτο ἀναμφιβόλως συνδέεται πρὸς τὸ τοπωνύμιον *Μπιτζαριανό*, τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος 'Ηρακλείου, παρὰ τὸ Καστέλλι Πεδιάδος, δι' οὗ προφανῶς ἐδηλοῦτο κτῆμα

---

1. Πβ. παρὰ G e r o l a, ἔνθ' ἀν., σ. 319, ἐπιγραφὴν τοῦ Μαρίνου Καβάλλι μνημονεύουσαν σφαγὴν Τούρκων καὶ τοὺς «*insulanorum populares tumultus*» (ἤτοι τὰς ἀνταρσίας εἰς Ρέθυμνον καὶ Σφακιὰ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐμφανίσεως Τούρκων κουρσάρων εἰς τὰ παράλια τῆς Κρήτης, κατὰ τοὺς χρόνους καταλήψεως τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Τούρκων). Περὶ τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν τούτων (1570 - 71) ἐν Κρήτῃ, πβ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, 'Η 'Ενετοκρατία, σ. 119. 'Υπενθυμίζομεν πάντως καὶ τοὺς πολέμους Καρόλου Ε' (συμμάχου συνήθως τῆς Βενετίας) πρὸς τὸν Φραγκίσκον Α' διὰ τὸ Μιλᾶνον, καλύπτοντας σχεδὸν τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙϚ' αἰῶνος καὶ συμπίπτοντας ἐν μέρει πρὸς πολεμικὰ γεγονότα ἐν Κρήτῃ, ἤτοι πρὸς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Καντανολέου (1527 - 28), Σ τ. Σ π α ν ά κ η, Μνημεῖα 3, 1953, σσ. 136 κ.ἑ. καὶ πρὸς τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων (ὑπὸ τὸν Χαϊρεδδίν) κατὰ τῆς Σούδας, Χανίων καὶ Ρεθύμνης τὸ 1538, G e r o l a, ἔνθ' ἀν., σ. 340. 'Η ἐπιγραφή μας φαίνεται ὅμως νεωτέρα τῶν χρόνων τούτων, πβ. καὶ σημ. 1 τῆς σ. 451. (Πβ. καὶ ἕτερον ἐπιτύμβιον στρατιωτικοῦ, τοῦ 1570, αὐτ., σ. 318. 'Ομοιότητα ὡς πρὸς τὸ ὕφος παρουσιάζει πρὸς τὴν ἡμετέραν ἡ ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ τοῦ 'Ιωάννου Βέμβο, τοῦ 1601, αὐτ., σ. 354.) Νὰ ἐννοοῦνται μάχαι τοῦ ἀρξαμένου τὸ 1645 Κρητικοῦ Πολέμου εἶναι ἀπίθανον, διότι τόσον σημαντικὸν γεγονός, θὰ ἐδηλοῦτο σαφέστερον.

ἀλλ' ὄχι μετὰ συνεπείας χρησιμοποιούμενα. Λέξεις τινὲς ἀποδίδονται συγκεκομμέναι ἢ καὶ μόνον διὰ τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος. Παρέχομεν αὐτὴν ἐν μεταγραφῇ:

Εἰκ. 1. Ἐπιτύμβιον Λαυρεντίου Bizzaro.

Deo omnipotenti maximo.
Laurentio Bizzario viro fortissimo, deque republica Venetiarum cum in Italia tum Cretæ ante signa optime plurimum merito, post multa tandem in rebus bellicis facta egregia, præclare [1] *scilicet virtutis argumenta, Cretæ magno amicorum luctu vita functo. Franciscus Vitalius, fidentissimus in amico optimo, carissimo, benemerenti, faciendum curavit. Vixit annos XXXIIII, militavit annos XX.*

Monumenti Veneti, IV, σ. 323, ἀριθμ. 64, ἐπίσης δὲ ἐπιτύμβιον Ἰουλίας Verzzeri τοῦ 1619, Στ. Ἀλεξίου, Ὁδηγὸς τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, σ. 23, ἀριθμ. 96.

1. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὸ *præclare* τοῦτο εἶναι ἐπίρρημα ἢ γενικὴ ἐπιθέτου (*praeclarae virtutis*). Εἰς τὴν ἐπιγραφήν μας πάντως ἡ κατάληξις *æ* ἀποδίδεται οὕτω καὶ ὄχι δι' *e*. Ὁ τόνος ἐπὶ τῆς τελευταίας συλλαβῆς δηλοῖ τὸ μακρόν.

Ἤτοι ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει:

«Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ παντοδυνάμου καὶ μεγάλου Θεοῦ. Λαυρεντίῳ Βιζζαρίῳ, ἀνδρὶ κρατίστῳ καὶ τῇ ἑνετικῇ πολιτείᾳ ἐν Ἰταλίᾳ τε καὶ Κρήτῃ πρὸ τῶν σημαιῶν πολλοῦ ἀξίῳ γεγενημένῳ, μετὰ πολλὰ δ' ἐν πολέμῳ πραχθέντα ἔξοχα ἔργα, τεκμήρια δὴ περιφανοῦς ἀρετῆς, θανόντι ἐν Κρήτῃ σὺν μεγάλῳ θρήνῳ τῶν φίλων. Φραγκίσκος Βιτάλιος πιστότατος φίλῳ ἀρίστῳ, προσφιλεστάτῳ, εὐεργετικῷ, πρὸς κατασκευὴν (τοῦ ἐπιτυμβίου) ἐμερίμνησε. Ἐβίωσεν ἔτη 33, ὑπηρέτησεν ἐν τῷ στρατεύματι ἔτη 20».

Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων, μιμουμένων τὰς ἐπιγραφὰς τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ὑποδηλοῖ τὰ μέσα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ὡς ἀνώτατον ὅριον χρονολογήσεως, δὲν εἶναι ὅμως εὐχερὲς νὰ καθορισθῇ ποῖα πολεμικὰ γεγονότα ἔχει κατὰ νοῦν ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς. Πιθανῶς τὰ λεγόμενα ἀποτελοῦν κοινὸν ρητορικὸν τόπον ἢ ἀναφέρονται εἰς τὰς συνήθεις κατὰ ληστῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Κρήτῃ ἐπιχειρήσεις. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐννοοῦνται αἱ γνωσταὶ ἐνέργειαι τοῦ Μαρίνου Cavalli διὰ τὴν καταστολὴν τῆς κρητικῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1571, πρὸς τὰς ὁποίας σχετίζονται καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἑνετικῶν χρόνων ἐκ Κρήτης [1]. Ἂν ὁ Λαυρέντιος ἀπέθανε συνεπείᾳ τῶν ἐπιχειρήσεων δὲν καθίσταται σαφές. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωσις αὕτη μακροῦ μισθοφορικοῦ βίου, ἀπὸ τῶν ἐφηβικῶν χρόνων, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Γαληνοτάτης.

Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ὁ Λαυρέντιος ἦτο Ἑνετόκρης, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι μία οἰκογένεια φέρουσα τὸ ἐπώνυμον Bizzaro (τοῦ ὁποίου ἐκλατινισμὸν ἀποτελεῖ τὸ Bizzarius) ἦτο ἡ κατέστη ἑνετοκρητική, ἀφοῦ τοῦτο ἀναμφιβόλως συνδέεται πρὸς τὸ τοπωνύμιον *Μπιτζαριανό*, τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος Ἡρακλείου, παρὰ τὸ Καστέλλι Πεδιάδος, δι' οὗ προφανῶς ἐδηλοῦτο κτῆμα

---

1. Πβ. παρὰ Gerola, ἔνθ' ἀν., σ. 319, ἐπιγραφὴν τοῦ Μαρίνου Καβάλλι μνημονεύουσαν σφαγὴν Τούρκων καὶ τοὺς «*insulanorum populares tumultus*» (ἤτοι τὰς ἀνταρσίας εἰς Ρέθυμνον καὶ Σφακιὰ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐμφανίσεως Τούρκων κουρσάρων εἰς τὰ παράλια τῆς Κρήτης, κατὰ τοὺς χρόνους καταλήψεως τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Τούρκων). Περὶ τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν τούτων (1570 - 71) ἐν Κρήτῃ, πβ. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία, σ. 119. Ὑπενθυμίζομεν πάντως καὶ τοὺς πολέμους Καρόλου Ε' (συμμάχου συνήθως τῆς Βενετίας) πρὸς τὸν Φραγκίσκον Α' διὰ τὸ Μιλᾶνον, καλύπτοντας σχεδὸν τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙϚ' αἰῶνος καὶ συμπίπτοντας ἐν μέρει πρὸς πολεμικὰ γεγονότα ἐν Κρήτῃ, ἤτοι πρὸς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Καντανολέου (1527 - 28), Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα 3, 1953, σσ. 136 κ.ἑ. καὶ πρὸς τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων (ὑπὸ τὸν Χαϊρεδδίν) κατὰ τῆς Σούδας, Χανίων καὶ Ρεθύμνης τὸ 1538, Gerola, ἔνθ' ἀν., σ. 340. Ἡ ἐπιγραφή μας φαίνεται ὅμως νεωτέρα τῶν χρόνων τούτων, πβ. καὶ σημ. 1 τῆς σ. 451. (Πβ. καὶ ἕτερον ἐπιτύμβιον στρατιωτικοῦ, τοῦ 1570, αὐτ., σ. 318. Ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ ὕφος παρουσιάζει πρὸς τὴν ἡμετέραν ἡ ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ τοῦ Ἰωάννου Βέμβο, τοῦ 1601, αὐτ., σ. 354.) Νὰ ἐννοοῦνται μάχαι τοῦ ἀρξαμένου τὸ 1645 Κρητικοῦ Πολέμου εἶναι ἀπίθανον, διότι τόσον σημαντικὸν γεγονός, θὰ ἐδηλοῦτο σαφέστερον.

τῆς οἰκογενείας Bizzaro [1]. Τὸ ἐπώνυμον ἀπαντᾷ ὑπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς τύπους *Μπιτζάρος* [2], *Μπιτζαρούλης* [3], καὶ σήμερον ἐν Ἡρακλείῳ ὡς *Μπιτσαράκης*. Οὕτω ἔχομεν μίαν ἀκόμη περίπτωσιν τοπωνυμίου ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἐν Κρήτῃ [4].

---

1. Εἶναι πιθανὴ καὶ ἡ γραφὴ *στῶ Μπιτζαριανῶ* (οὕτω ὁ Ν. Σταυράκης, Στατιστικὴ Κρήτης, σ. 46, καὶ ὁ Στ. Σπανάκης, Ἡ Κρήτη Α', σ. 294), νοουμένων τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀνηκόντων γενικῶς εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Μπιτζάρων (πβ. *στῶν Ἀλεξανῶ,* συνοικία τῶν Ἀλέξηδων εἰς Κράσι Πεδιάδος), ἀλλὰ δύναται καὶ νὰ πρόκειται περὶ οὐδετέρου ἐπιθέτου, πβ.: *στὸ Πισκοπιανὸ* (Χερσονήσου), ἀκουόμενον οὕτω (καὶ ὄχι *στῶν Πισκοπιανῶ*) καὶ ἐπομένως δηλοῦν τὸ κτῆμα τῆς Ἐπισκοπῆς. Πβ. *τὰ Μπαροτζιανά,* ἤτοι κτήματα τῶν Barozzi (Ν. Ε. Χατζιδάκις, ΕΕΚΣ 1, 1938, σσ. 456-458), *τὰ Καλλεργιανά,* ἤτοι κτήματα τῶν Καλλεργῶν, (Χρ. Σταυρουλάκης, Πεπραγμένα Β' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Γ', σ. 235), *τὰ Μουλιανά,* ἤτοι πιθανώτατα κτήματα τοῦ *Μουλῆ - Molin* («Χριστιανικὴ Κρήτη» 1, 1912, σ. 369) καὶ πολλὰ ἄλλα. Περὶ τοῦ εἰς Μπιτζαριανὸ ἀξιολόγου ναοῦ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος βλ. Μ. Χατζηδάκη, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 6, 1952, σ. 66. Τὸ ὄνομα *Bizzaro* δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς καταλόγους τῶν εὐγενῶν καὶ ἀστῶν τοῦ Trivan (1644), Μ. Μανούσακας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σσ. 51 κ.ἑ. Τὸ ἕτερον ὄνομα, *Vitalius*, ἀπαντᾷ ἤδη, ὡς *Vidal,* εἰς τοὺς καταλόγους τῆς συνθήκης Καλλέργη, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σ. 279.

2. Πβ. Ν. Σταυρινίδη, Τουρκοκρατία, εἰς τὸν τόμον «Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ Νομός του», σ. 206. (Ἐν καταλόγῳ φονευθέντων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν κατοίκων τῆς Πυργοῦς Μαλεβιζίου).

3. Εἰς ἐνετικὸν κατάλογον πακτωτῶν τοῦ Λασιθίου, Στ. Σπανάκη, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Λασιθιοῦ, σ. 59. (Τὸ ὄνομα φέρεται ὡς *Bizarulli*).

4. Π.χ. *Βρέλι* Καινουργίου, πβ. *Βρελοπούλα* εἰς Σαχλίκην, Wagner, Carmina Græca, σ. 96, στ. 489, ὅπου οὕτω γραπτέον ἀντὶ τοῦ ὑπερμέτρου *Βαρελοπούλα*. *Ζίντα* Μονοφατσίου (θηλ.), πιθανῶς ἄσχετον πρὸς τὰ ἀρχαῖα *Σίδη* Μ. Ἀσίας καὶ *Σίνδα* Κύπρου (ΕΕΒΣ 23, 1953, σ. 189) καὶ μᾶλλον συναπτέον πρὸς τὸ οἰκογενειακὸν *Zinta* ἐπιγραφῆς τοῦ 1475 εἰς Κακοδίκι Σελίνου («Ἀθηνᾶ» 15, 1903, σ. 114). *Ζούρβα* Σφακίων, πβ. *Nicolò Surba*, Ξηρουχάκη, Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σ. 73. *Κασάνοι* Πεδιάδος ἐξ ἑβραϊκῆς οἰκογενείας τοῦ ΙΔ' - ΙΕ' αἰ. *Cassan - Cassani*, πβ. Noiret, Documents, σσ. 26, 303, 536, ὄχι προελληνικὸν ὡς εἰς «Kadmos» 6, 1967, σ. 59. *Κοπετοὶ* Σελίνου, πβ. *Γεώργιος Κοπετὸς* ἐπιγραφῆς τοῦ 1332 εἰς Κακοδίκι, Gerola, ἔνθ' ἀν., σ. 462. *Κράσι* Πεδιάδος, πβ. *Κράσης* ἐν Πελοποννήσῳ εἰς ἔγγραφον τοῦ 1803, «Ἐπ. Μεσ. Ἀρχείου» 6, 1956, σ. 18, νῦν ἐν Κρήτῃ *Κρασάκης,* ἄσχετον λοιπὸν πρὸς τὰ *Ἄκρα - Ἀκράσιον,* πρὸς ἃ συνάπτει ὁ Ἄμαντος, «Λαογραφία» 7, 1923, σ. 342. *Μορόνι* Καινουργίου, πβ. *Ἰωάννης Μορόνι* εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1594 εἰς Νεροκούρου, Gerola, ἔνθ' ἀν., σ. 422 (καὶ πατριάρχης *Μορόνης*). *Μοῦντρος* Ρεθύμνης, πβ. *Μιχαὴλ Μοῦντρος* συμβολαίου τοῦ 1635, «Χριστιανικὴ Κρήτη» 1, 1912, σ. 180, νῦν *Μουντράκης*. *Μουχτάροι,* ἐξ ἀραβικῆς ἢ ἑβραϊκῆς οἰκογενείας *Mokhtar* (πβ. σήμερον προχείρως Brill's Weekly, Leiden, ἀριθ. 1229). *Πεντεβῆς* Ἡρακλείου, πβ. *Πανταβῆς* εἰς συμβόλαιον τοῦ 1583, «Κρητικὰ Χρονικά» 14, 1964, σ. 183. Πιθανῶς οἰκογενειακὰ εἶναι καὶ τὰ *Ξενιάκω, Σπανιάκω, Τραχινιάκω, Τσαγκαριάκω, Φωτεινιάκω, Σκλαβεδιάκω,* ἤτοι παλαιοὶ κατὰ γενικὴν πληθυντικοὶ (κατὰ τὸ γνωστὸν *Σκορδίλω*) τῶν *Ξενάκης, Σπανάκης, Τραχινὸς -άκης, Τσαγκαράκης, *Σκλαβεδάκης* (ἴσως σχηματισθὲν κατὰ τὰ *Μαυρεδάκης, Φραγκεδάκης* τῆς Δ. Κρήτης). Ὁμοίως τὰ *Βουργάρω* (πβ. *Βούργαρις,* ΕΕΚΣ

Ἡ ἑτέρα ἐπιγραφή (εἰκ. 2), χαραγμένη ἐπιμελῶς ἐπὶ πωρίνης πλακὸς διαστάσεων 55 × 52 ἑκ. ἔχει ἐν μεταγραφῇ ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 2. Ἐπιτύμβιον Γεωργίου Προχεράρη.

Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ψυχῆς τοῦ δούλου σου Γεωργίου Μπροχεράρι καὶ τῶν κατὰ σάρκα γονέον αὐτοῦ, α ψ λ.

2, 1939, σ. 347, νῦν *Βουλγαράκης*), *Σκλαβεροχώρι,* πιθανώτατα ἔκ τινος *Σκλαβέρη* (πβ. *Γαβαλοχώρι, Παγκαλοχώρι* ἐξ οἰκογενειακῶν *Γαβαλᾶς, Πάγκαλος*) καὶ τὸ συχνὰ μνημονευθὲν ὡς προελληνικὸν *Στὸν Πανασό,* ὅπερ δύναται νὰ εἶναι *Στῶν Μπανασῶ,* ἀφοῦ ἀπαντᾷ ὄνομα *Μπανασάκης*. Ἀντίστροφος παραγωγή, τῶν οἰκογενειακῶν ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν χωρίων (ὡς εἰς τὴν φεουδαρχικὴν Δύσιν μὲ τὰ τεράστια καὶ σταθερώτερα κτήματα καὶ τοὺς πύργους) δὲν φαίνεται δυνατὴ διὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ ἱστορικὴ βάσις τῶν ἐξ οἰκογενειακῶν τοπωνυμίων εἶναι ἐν Κρήτῃ συνήθως ἡ ἀρχικὴ ἀνέγερσις μεμονωμένης οἰκίας ἢ μετοχίου ὑπὸ τοῦ παραλαμβάνοντος ἓν κτῆμα καλλιεργητοῦ (παροίκου ἢ ἐλευθέρου) — πυρῆνος τοῦ μετέπειτα casal. Ὅτι τὸ τοπωνύμιον ἐκ τοῦ ἀρσενικοῦ π.χ. *στοῦ Κράση* ἠδύνατο νὰ μεταπέσῃ εἰς τὸ οὐδέτερον *στὸ Κράσι* (κατὰ τὸν τύπον *στὸ Ψυχρό, στὸ Λασίθι* κλπ.) εἶναι γνωστόν. Ἀλλὰ ἱκανὰ εἶναι καὶ τὰ θηλυκά, προφανῶς ἐκ χηρῶν καὶ θυγατέρων τῶν χωρικῶν. Οὕτω προέκυψε π.χ. *ἡ Φόδελε* (πβ. *Vassili Fodolorini* (ἤτοι τῆς *Φοδελορήνης*) εἰς τὸν κατάλογον τῆς συνθήκης Ἑνετῶν - Καλλέργη, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σ. 284. Πλεῖστα τοπωνύμια ἐξ οἰκογενειακῶν ὀνομάτων

Οἱ χαρακτῆρες, μὲ τὰς συνδέσεις, τὰς βραχυγραφίας, τὰς ἀποκοπὰς καὶ τοὺς τόνους τῶν κεφαλαίων, ἀνήκουν εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν παράδοσιν τῆς γραφῆς, ἥτις, ὡς παρετήρησεν ὁ Ξανθουδίδης [1], ἐπεβίωσεν ἐν Κρήτῃ μέχρι καὶ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐνῶ παραλλήλως διεδίδετο ἀπὸ τοῦ 1550 περίπου ἡ χρῆσις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν χαρακτήρων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς 'Αναγεννήσεως. 'Ωραῖον καὶ ἀρκετὰ ὄψιμον δεῖγμα τῆς συντηρητικῆς αὐτῆς τάσεως εἶναι ἡ παροῦσα ἐπιγραφὴ τοῦ 1730.

'Ενδιαφέρον ἐξ αὐτῆς παρουσιάζει κυρίως τὸ ὄνομα *Προχεράρις*, κατὰ τὴν ὀρθὴν ἐκφοράν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀπαντᾷ καὶ σήμερον ἐν 'Ηρακλείῳ. 'Η σημασία τῆς μεσαιωνικῆς προσωνυμίας αὐτῆς, ἀντιστοίχου πρὸς τὸ λατινικὸν *amanuensis*, εἶναι «γραμματεύς, γραφεύς» [2].

'Ηράκλειον Κρήτης

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

ἐπεσήμανεν ἤδη ὁ καθηγ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Νεοελληνικὸν 'Αρχεῖον» 2, 1936, σσ. LXXV κ.ἑ., ΕΕΚΣ 1, 1938, σσ. 428 - 431, ΕΕΒΣ 14, 1938, σ. 166, ΕΕΒΣ 30, 1960, σ. 22, σημ. 6, «Μύσων» 1, 1932, σ. 196, «Κρητικὰ» 1, 1930, σ. 28 κλπ., μειώσας οὕτω τὴν ἐθνολογικὴν σημασίαν, ἥτις προχείρως ἀπεδίδετο ὑπὸ τοῦ Λάμπρου καὶ τοῦ Ξανθουδίδου εἴς τινα τῶν τοπωνυμίων τούτων. Περὶ τοῦ *Βούργαρις* ὡς παρωνυμίου καὶ ἐπωνύμου βλ. καὶ Δ. Βαγιακάκον, «'Αθηνᾶ» 67, 1963 - 1964, σ. 265 καὶ Α. Θαβώρην, Δ. Βουλγ. Βιβλιογραφίας, περ. Β', ἔτος 9, τεῦχ. 2, 1972, σσ. 30 - 31.

1. «'Αθηνᾶ» 15, 1903, σ. 55.

2. Πβ. Du Cange, Glossarium, λ. *προχειράριος* καὶ Κοραῆ, "Ατακτα, 1, σσ. 199 - 200 καὶ 5, σ. 321.

FILIPPO - FILAGATO E IL ROMANZO DI ELIODORO

Singolare veramente la vicenda dell'Omiliario diffuso nel mondo bizantino sotto il nome di Teofane Cerameo, e che si è rivelato, poi, all'indagine, come un prodotto della cultura italo - greca di età normanna.

Con tale nome di autore, infatti, esso figura nella maggior parte dei manoscritti e nella stessa *editio-princeps*, pubblicata nel 1644 a Parigi dal gesuita Francezco Scorso [1]. La accurata analisi della tradizione manoscritta, avviata dal benemerito padre Erhard [2], e completata dal compianto Giuseppe Rossi Taibbi [3], nel far luce sulla storia del testo, ha mostrato come esso debba essere restituito al nome di Filagato da Cerami (piccolo borgo in Sicilia, a non molta distanza da Troina) [4].

Ne risulta un fatto rilevante anche per la storia della cultura: l'opera di un greco di Sicilia, suddito dei re normanni, dopo aver susci-

1. Il testo ne è riprodotto presso Migne, P.G., vol. 132 (1864).

2. Überlieferung und Bestand der Hagiographischen und Homiletischen Literatur der griechischen Kirche, vol. III, fasc. 5 (1943), pp. 631 - 681.

3. G. Rossi Taibbi, Sulla tradizione manoscritta dell'omiliario di Filagato da Cerami, Palermo 1965.

4. Secondo la plausibile ipotesi di G. Rossi, o.c., pp. 79 - 80, il nome di Teofane Cerameo sarebbe sorto per congettura in seno alla tradizione bizantina, per contrassegnare un'opera che sembrava anonima, in quanto il nome proprio *Φιλάγαθος* fu ritenuto aggettivo, anzichè nome. Quanto al demotico *Κεραμεύς*, in luogo di *Κεραμίτης*, può essere stato suggerito dal toponimo cario, più noto in Oriente dell'oscuro borgo siculo. — Il nome di Filagato come autore si conserva invece nella tradizione italogreca, di cui è precipuo rappresentante il Matritense 4554, per la prima volta descritto dallo Iriarte al n. XVI nel suo catalogo dei Codici greci dello Escuriale, Madrid 1769. Un punto fermo per la cronologia dell'autore è fornito dalla Commemorazione di Padre Bartolomeo, tenuta al S. Salvatore di Messina nel 1131, o poco dopo. Il testo, inedito, è stato pubblicato per la prima volta dal Rossi nella sua recente edizione. Dal testo si deduce che Filagato in quel momento indossava la veste di monaco del S. Salvatore di Messina, dopo essersi formato alla cultura greca e alla vita religiosa nel monastero di Rossano.

tato modesta risonanza nella sua terra d'origine [1], ha trovato più vasta cittadinanza in seno alla cultura bizantina, dove l'omiliario è stato fatto oggetto di una regolare edizione [2], ordinata secondo il calendario dell'anno liturgico, ed ha incontrato notevole diffusione. Qualche manoscritto al nome di Filagato allinea anche quello di Filippo filosofo. La intestazione di un codice vaticano ci avverte espressamente che Filagato si chiamava Filippo prima di rivestire l'abito monastico [3]. Nella scelta del nuovo nome appare evidente una intenzione polemica. Il nome monastico rettifica il nome di battesimo, in quanto sostituisce all'«amore dei cavalli», suggerito dalla etimologia, «l'amore del bene» [4].

Ammessa la equazione Filippo - Filagato, appare confermata la attribuzione allo stesso autore, per la prima volta proposta da A. Colonna, della cosidetta *Commentatio in Caricleam*, conservataci di seguito

---

1. Su oltre 100 manoscritti dello omiliario, appena tredici sono di provenienza italo - greca.

2. Oltrechè dall'esame della tradizione, il fatto è espressamente attestato da una nota che si legge nei manoscritti, di seguito alla omilia 30, dove l'anonimo ordinatore bizantino ci ha conservato il ricordo della sua fatica con le parole seguenti riportate dal Rossi, o.c., pag. 27: *Ἰστέον ὅτι ὧδε πληροῦται τὸ Μηνολόγιον ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἀρχόμενον οἱονεὶ καὶ τὸ τέλος τοῦ Αὐγούστου τελειούμενον. Ὅρα δὲ πάλιν ἑτέραν ὁδὸν ἀπὸ Τυπικοῦ ἀρχομένην ἀπὸ τῆς τοῦ ἀρχιτελώνου Ζακχαίου ὁμιλίας καὶ προϊοῦσαν ἐπέκεινα τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ καταλήγουσαν μέχρι τῶν Ἁγίων Πάντων. Παρατηρητέον δὲ ὅτι οὐκ ἦν οὕτως εὐρύθμως συντεταγμένον τὸ ἀπὸ Σικελίας ἀνακομισθὲν παλαιὸν ἀντίγραφον, ἀλλ' ἡμεῖς ὕστερον φιλοπονήσαντες καὶ πίνακα πρότερον ποιήσαντες κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Τυπικοῦ τοὺς λόγους εὐθὺς ἅπαντας συνετάξαμεν.*

3. È il Vaticano greco barberiniano 465, che reca la intestazione: *Βίβλος τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Φιλίππου τοῦ Κεραμίτου τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντος Φιλαγάθου μοναχοῦ* riportata da Rossi, o.c., p. 67. Tale intestazione dovette essere nota anche al padre Ottavio Gaetani che, accogliendo fra le sue *Vitæ Sanctorum Siculorum* la omilia per la festa di San Pancrazio, nel manoscritto originale delle vite, che si conserva nella Biblioteca Nazionale di Palermo, alla carta 23 così la riporta: «*Sapientissimi et eloquentissumi Philippi Ceramitæ, qui post indutum habitum monasticum Philagatus appellatus, homiliam in festum diem S. Pancratii*, presso Rossi, pag. 13). Lo stesso Gaetani tuttavia riporta sotto il consueto nome di Teofane l'altra omilia per l'inizio dell'anno liturgico. Il contrasto della tradizione faceva credere che Filippo e Teofane fossero due autori distinti.

4. Gioverà ricordare che il nome di Filagato fu portato nel secolo X da un monaco calabrese di Rossano — poi arcivescovo — che nel 997 divenne antipapa in sostituzione di Gregorio V. Deposto, poi mutilato e oltraggiato, i suoi tristi casi mossero a pietà e sdegno il conterraneo San Nilo, come è narrato nella Vita del Santo, al cap. VII.

al testo del romanzo di Eliodoro, nell'unico codice marciano greco 410 (ora 522), al foglio 122r e sgg. [1].

Riportandone il testo, sotto il n. XIII, fra i testimonia sullo scrittore, nella sua apprezzata edizione del romanzo di Eliodoro, pp. 365 - 370, il Colonna per primo ha posto il nome di Teofane Cerameo accanto a quello di Filippo filosofo, al quale il testo è attribuito nel manoscritto [2]. Vediamo così arricchita anche di un testo profano la eredità letteraria del nostro Filagato.

Alla identificazione dell'autore reca conferma una attenta analisi del testo, che consta di 131 linee progressivamente numerate nella edizione del Colonna e risulta mutilo alla fine. Esso appare nettamente distinto in due parti, in quanto la difesa vera e propria di Eliodoro è affidata alle linee 35 - 131. La trattazione è preceduta, o piuttosto inquadrata, in una sorta di proemio narrativo che ne costituisce in qualche modo la cornice (vv. 1 - 35) e che merita particolare attenzione. Alla personalità dell'autore aderisce pienamente la interpretazione che viene data del romanzo, del quale sono sottolineati i valori morali e viene messo in evidenza il carattere educativo: *παιδαγωγικὴ γὰρ ἡ βίβλος καὶ ἠθικῆς φιλοσοφίας διδάσκαλος*. Nella conclusione della vicenda, la virtù trionfa sul vizio, in quanto i malvagi sono vittima delle loro stesse trame. Il metodo usato nella interpretazione dei testi sacri viene applicato alla critica letteraria. Ne sono documento le ingegnose

---

1. Il codice del sec. XIII, appartenne al cardinale Bessarione ed anche per i caratteri esterni si rivela proveniente dall'Italia meridionale.

Il prof. E. Mioni, da me interpellato, così me ne scrive: «Un riesame del codice m'induce ad assicurarla che il Marc. 410 (Eliodoro, Filippo Cerameo) è di origine italo - greca. Lo confermano: la membrana rozza e male lavorata, le fascette dei titoli spalmate di giallo e talora di verde, la grafia abbreviata e minuta che fa pensare a *scriptoria* calabresi del sec. XII - XIII. La mancanza di qualsiasi altra decorazione (si notano soltanto delle piccole iniziali in rosso estremamente semplici) non permettono di meglio identificare la scuola calligrafica».

2. Giunge per tal modo a soluzione il problema del singolare testo che F. D'Orville aveva per primo segnalato nel codice marciano, trascrivendone l'inizio nella sua «Miscellanea in auctores veteres» VII, p. 376 sgg., e che R. Hercher aveva per intero pubblicato in Hermes, III, 1869, p. 382 sgg.

Come ricorda il Colonna, A. Oldfather, in Philologus LXVII, 1908, p. 451 sgg., aveva supposto che l'autore bizantino avesse voluto attribuire la paternità dello scritto a Filippo di Opunte, mentre più giustamente A. Calderini, Il romanzo di Caritone (Milano 1911), p. 11 n. 1, pensò senz'altro ad un autore bizantino del XIII sec.

etimologie allusive dei nomi dei protagonisti e i procedimenti allegorici familiari ai lettori dell'omiliario. E forse una puntuale ricerca lessicale potrebbe mettere in evidenza nel testo stesso delle omilie di Filagato influssi di lingua e di stile del romanzi di Eliodoro.

Sembra utile riportare qui per esteso l'intero proemio, il cui esame consente interessanti conclusioni circa la persona, la età e la veste di chi scrive.

Τῆς Χαρικλείας ἑρμήνευμα τῆς σώφρονος
ἐκ φωνῆς Φιλίππου τοῦ φιλοσόφου.

Ἐξιόντι μοί ποτε τὴν πύλην Ῥηγίου τὴν ἐπὶ θάλατταν ἄγουσαν καὶ γενομένῳ κατὰ τὴν τῆς Ἀφροδίτης πηγὴν διῇξε φωνὴ βοῶντός τινος καὶ καλοῦντός με ἐξ ὀνόματος. ὡς δὲ μεταστραφεὶς περιεσκόπουν πόθεν εἴη, Νικόλαον εἶδον τὸν βασιλικὸν ἐπιγραφέα θέοντα ἐπὶ θάλατταν μετὰ Ἀνδρέου τοῦ φυλέτου· ἤστην δὲ ἄμφω προσφιλεστάτω ἐμοὶ ὅτι μάλιστα. ἔδοξεν οὖν μοι ἀφεμένῳ τῆς ἐπὶ θάλατταν ὁδοῦ ἀπαντῆσαι αὐτοῖς· ἑνωθέντες δὲ ῥᾷστα ὑπομειδιῶν θάτερος «σὺ μὲν» εἶπεν «ὦ θαυμάσιε, οὕτως ὀλιγώρως διάκεισαι, ὡς ἐᾶν ἀχαλίνους γλώττας κατὰ τῶν σοφῶν λόγων θήγεσθαι. περὶ γὰρ τὰ τοῦ ἱεροῦ προπύλαια πολλοὶ τῶν φιλολόγων αὐλισθέντες τὴν Χαρικλείας βίβλον ἀναγινώσκουσιν, ὧν οἱ πλείους κερτομοῦσι καὶ καταμωκῶνται τὴν ἱστορίαν ἐπιτωθάζοντες. ἐγὼ δὲ Χαρικλείας ὢν ἐραστὴς ἄχθομαι, νὴ τὴν σὴν σοφίαν, καὶ ἀντιβολῶ μὴ περιιδεῖν τὴν σώφρονα κόρην ὑβρίζεσθαι, ἀλλ' ἀντιθεῖναι συνήγορον τὴν σὴν σοφίαν — σ ά τ ε μ ή δ ε α σ ή ν τ' ἀ γ α ν ο φ ρ ο σ ύ ν η ν — καὶ ὑποδεῖξαι τοῖς στωμύλοις φέναξι τούτοις ὡς πόρρω μέμψεως πάσης ἡ τῆς Χαρικλείας διήγησις». «Καινόν τι ἔοικας ἐπιτάττειν, ὦ λῷστε» ἦν δ' ἐγὼ «καὶ ἐν χειμῶνι ζητεῖν ἄνθη ἐαρινὰ καὶ ἐν γήρᾳ καὶ πολιᾷ ἀθύρματα παιδικά. ταῦτα γὰρ οἷόν τι γάλα τῆς νηπιώδους παρέντες παιδεύσεως ἐπὶ τὴν φιλόσοφον ἡλικίαν μετήλθομεν, εἶτα εἰς τὰ τῶν θείων δογμάτων ἀνάκτορα εἰσῳκίσθημεν· νυνὶ δὲ πρὸς τὸ τῆς καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας καὶ σχῆμα καὶ ὄνομα ἀνθειλκύσθημεν. ἐρωτικαὶ γὰρ ἐξηγήσεις καὶ διηγήματα νεανικαῖς ἡλικίαις ἁρμόδιαι· οὐδὲ γὰρ αὐτοῦ τοῦ θείου ἔρωτος γηραιαὶ ψυχαὶ ἢ νηπιώδεις αἰσθάνονται, ἀλλ' αἱ νεάζουσαι καὶ ἀκμάζουσαι, εἴ τι δεῖ τῷ μυστικῷ πείθεσθαι ᾄσματι λέγοντι «δ ι ὰ τ ο ῦ τ ο ν ε ά ν ι δ ε ς ἠ γ ά π η σ ά ν σ ε», ὡς μόνης τῆς τοιαύτης ἡλικίας χωρούσης τὰ ἐρωτικὰ ὀιστεύματα. ὑμεῖς δὲ βούλεσθε καθέλκειν ἀνέραστον γέροντα πρὸς ἐρωτικὰ διηγήματα. ἀλλ' ἐπειδή, κατὰ τὸν εἰπόντα σοφὸν «π α ί ζ ε ι κ α ὶ π ο λ ι ά, τ ὰ δ ὲ π α ί γ ν ι α σ ε μ ν ά», φέρε καὶ ἡμεῖς σεμνῶς τῷ πλάσματι παίξωμεν καὶ τῆς φιλοσόφου συννοίας ἐκστάντες μικρὸν πρὸς παλινῳδίαν τραπῶμεν ἐρωτικήν. καὶ Σωκράτης γὰρ ὁ σοφὸς τἆλλα μὲν ἦν φροντιστής, ἀλλὰ μετὰ τοῦ καλοῦ Φαίδρου κεκαθηκὼς ἐπὶ τοῦ ἄγνου τὸ σύσκιον ἐψυχαγώγει τὸν νέον ἐρωτικὰ διηγούμενος. ἀλλ' ἴωμεν ὑμῶν τε ἕνεκα καὶ ἀληθείας αὐτῆς». Ἐλθόντες οὖν εὕρομεν τοὺς φίλους ἀολλέας πρὸ τῶν ἱερῶν πυλῶν τοῦ νεὼ ἀπεκδεχομένους ἡμᾶς. ἀποδοὺς οὖν τῇ δεσποίνῃ Παρθένῳ τὰς ἐοικυίας εὐχάς, εἶτα καὶ αὐτοὺς προσειπὼν ἐν χαμαιζήλῳ θάκῳ κατεκλίθημεν παρ' αὐτὸν τὸν τῆς ἱερᾶς πύλης οὐδόν, καὶ λέγειν ἀπηρξάμην ὧδε. (Segue la difesa del romanzo).

L'autore racconta come, uscendo dalla porta di Reggio che conduce al mare[1], si fosse sentito chiamare per nome da due amici, Nicola ed Andrea, che lo invitano ad intervenire in difesa di Cariclea, ingiustamente biasimata. Un gruppo di letterati, raccolto davanti alla Chiesa della Vergine, attendeva alla lettura del romanzo di Eliodoro e c'era chi lo biasimava e ne sconsigliava la lettura. L'autore si mostra riluttante a trattare un argomento che reputa disdicevole alla sua età e alla sua attuale condizione. Egli non nega di avere, in passato, atteso alla lettura di storie d'amore, ma queste letture, che sono, come il latte, nutrimento dell'età infantile, egli le ha messe da parte per passare nella maturità alla filosofia e prendere poi stabile domicilio nella scienza delle cose divine. Finisce tuttavia per cedere allo invito «in grazia degli amici e della verità»: ritorna sui soi passi e, dopo aver rivolto una preghiera alla Vergine, saluta i presenti e, sedutosi sopra uno sgabello, inizia la sua apologia del romanzo. L'autore insiste ripetutamente sulla propria età avanzata e, dopo avere espressamente accennato ai capelli canuti e alla vecchiezza, dà a sè stesso la qualifica di *ἀνέραστος γέρων*. Non siamo dunque in presenza di uno scritto giovanile. L'autore, pur sotto il velo della espressione classicheggiante, ci fa intendere chiaramente di avere da tempo assunto l'abito e il nome del filosofo cristiano (cfr. l. 20-21: *νυνὶ δὲ πρὸς τὸ τῆς κ α θ' ἡ μ ᾶ ς φιλοσοφίας καὶ σχῆμα καὶ ὄνομα ἀνθειλκύσθημεν*).

Riconosciuto il carattere in qualche modo autobiografico dei dati forniti dall'autore sulla sua persona, si rileva che essi concordano pienamente con quelli della tradizione manoscritta, che, accanto al nome di Filagato ci fa anche quello di Filippo filosofo. Se ne può inferire che l'autore, attratto da una giovanile passione allo studio delle lettere greche, si è poi orientato verso la filosofia, meritandosi l'appellativo di filosofo e acquistando qualche rinomanza per la sua dottrina e per

1. La indicazione topografica è valida anche come testimonianza sulla ubicazione di Reggio in età bizantina. La città fortificata sorge in luogo alto, a distanza dal mare.

i suoi scritti. Sorta in un secondo tempo la vocazione religiosa, s'è fatto monaco ed ha conseguito più durevole fama come oratore sacro.

Oltrechè sull'autore, interessanti dati sull'ambiente e sulla cultura greca in Calabria emergono dal proemio. Il ripetuto accenno alla porta della Chiesa, come luogo dove si dà lettura del romanzo e dove l'autore prende posto per pronunziare il proprio discorso fa pensare che il luogo del raduno sia proprio il nartece (*προπύλαια*) di una Chiesa dedicata alla Vergine, in Reggio.

Più interessante rilevare come la immaginata occasione dello scritto, un incontro di letterati, rappresenti una testimonianza della sopravvivente cultura greco - bizantina nel tema di Calabria, anche al di fuori degli ambienti monastici. Ciò non è motivo di sorpresa, ma piuttosto conferma alla funzione storica della Calabria, dapprima come riserva di uomini e di energie per i re normanni nella loro politica culturale religiosa, poi anche come culla di un pre-umanesimo italo - greco, di cui sono tardivi esponenti Barlaam Calabro e lo stesso Leonzio Pilato.

Il tono narrativo del proemio e l'accenno al Fedro platonico, potrebbe far pensare che lo scritto, di cui manca la fine[1], fosse concepito come un dialogo nel quale anche ai detrattori di Eliodoro fosse concessa la parola. Ciò non sembra tuttavia verisimile. Le critiche al romanzo sono implicite nel discorso e ne sono in qualche modo il presupposto, o piuttosto, la occasione, vera o presunta. D'altra parte, l'apparente dodecasillabo preposto a guisa di titolo al testo, prima che ne andasse perduta l'ultima parte, con la precisazione: *ἑρμήνευμα,* esclude la forma dialogica, e ci conferma il carattere dell'opuscolo, che voleva essere soltanto una *interpretatio* del romanzo. Ma allora, vien fatto di domandarsi, qual'è la funzione e la giustificazione del proemio - cornice? La risposta è contenuta nella constatazione già fatta circa l'età avanzata dell'oratore e la sua attuale veste. Difendere un romanzo d'amore, sia pure casto come quello di Cariclea e di Teagene, poteva sembrare, e forse lo era, un fuor d'opera per un uomo di chiesa e l'autore sente la necessità di scusarsi e di giustificarsene. E tale giustificazione appare chiaramente espressa nel proemio, dal quale risulta che Filagato, che

1. Non si hanno elementi per valutare la estensione della parte finale mancante della *Commentatio*. A giudicare dal contesto, la conclusione non doveva essere lontana, in quanto le ultime parole alludino al destino dell'anima purificata. Non si può tuttavia escludere che un richiamo alla scena iniziale del proemio concludesse, a guisa di cornice, lo scritto.

per la occasione riprende il giovanile nome di Filippo filosofo, suo malgrado torna ad occuparsi di un'opera pertinente alla letteratura profana. Se lo ha fatto, lo ha fatto a espressa richiesta e sollecitazione di un amico, lo scriba regio Nicola, di cui fa espressamente il nome. La difesa di Eliodoro è fatta dunque in grazia degli amici e per amore della verità: *«ὑμῶν τε ἕνεκα καὶ ἀληθείας»* come espressamente è detto.

Palermo BRUNO LAVAGNINI

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΥ

Ἀφορμὴν διατυπώσεως τῶν κατωτέρω παρατηρήσεων μοὶ παρέσχεν ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν λόγων τοῦ διασήμου βυζαντινοῦ λογίου, διδασκάλου καὶ μητροπολίτου τοῦ ιβ' αἰῶνος Μιχαὴλ Ἰταλικοῦ, ὡς ἐξεδόθησαν ἐσχάτως κριτικῶς ὑπὸ τοῦ π. Paul Gautier[1].

σ. $64_{9\text{-}10}$

Ἀλλ' ἔγωγε, καίτοι τὰ πολλὰ τούτου τὴν... Μοῦσαν ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος κατάγοντος καὶ ὑποφθεγγομένου Βοιώτειον.

Ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι ὁ ἐκδότης σημειοῖ: post *τὴν* vox legi nequit.

---

1. Paul Gautier, Michel Italikos, lettres et discours, (Archives de l'Orient Chrétien 14), Paris 1972. Αἱ σελίδες, εἰς ἃς παραπέμπω, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰταλικοῦ εἶχον ἐκδοθῆ παλαιότερον πλημμελῶς ὑπὸ τοῦ J. A. Cramer, Anecdota græca oxoniensia, τ. III, Oxford 1836, σσ. 158 - 203. Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ R. Browning ἐξέδωκε τὴν ἀλληλογραφίαν Μ. Ἰταλικοῦ καὶ Θ. Προδρόμου (Unpublished Correspondance between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis and Theodore Prodromos, Byzantinobulgarica I, 1962, σσ. 280 - 297. Ἐκ τῆς Σχολῆς δὲ A. Garzya ἐξεδόθησαν α') ὁ «Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα... Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν...» ὑπὸ A. M. Collesi, U. Criscuolo, F. Fusco, A. Garzya, Il panegirico inedito di Michele Italico per Manuele Comneno, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Macerata 3, 1970, σσ. 689 - 727· β') ὁ «Λόγος Βασιλικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνόν...» ὑπὸ F. Fusco, Il panegirico di Michele Italico per Giovanni Comneno, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 1970, σσ. 146 - 169· γ') ἡ ἐπιστολὴ «Πρὸς τὴν δέσποιναν... Εἰρήνην Δούκαιναν» ὑπὸ U. Criscuolo, L'epistola di Michele Italico ad Irene Ducas, ΕΕΒΣ ΛΗ', 1971, σσ. 57 - 70· δ') αἱ μονῳδίαι εἰς τοὺς δύο σεβαστοκράτορας Ἀνδρονίκους Κομνηνοὺς ὑπὸ U. Criscuolo, Due monodie inedite di Michele Italico, Accademia Naz. dei Lincei, Rendiconti della Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, serie VIII, vol. XXVI, fasc. 3 - 4, Marzo - Aprile 1971, σσ. 149 - 165, καὶ ε') ἡ «Διδασκαλία... ὅτε ἐσφραγίσθη διδάσκαλος τῶν εὐαγγελίων...» ὑπὸ U. Criscuolo, La «prolusione» di Michele Italico, Accademia Naz. dei Lincei, Bolletino del Comitato per la preparazione dell'edizione nazionale dei Classici Greci e Latini, N.S. — fasc. XIX, 1971, σσ. 21 - 39. Τέλος τὸ ἔργον τοῦ Ἰταλικοῦ «Πρόλογος εἰς τὴν διάταξιν τῆς καισαρίσσης κυρᾶς Ἄννης ὡς παρ' ἐκείνης ἐκδοθεὶς» ἔχει ἐκδοθῆ καὶ ὑπὸ τοῦ Ed. Kurtz ἐν BZ 16, 1907, σσ. 98 - 101.

10 - 12 - 1973

Ἐνταῦθα μᾶλλον πρόκειται περὶ διαγεγραμμένης λ. μετὰ τὸ *τήν*, ἣν καὶ ὁ Browning ἐν τῇ ἐκδόσει αὐτοῦ δὲν κρίνει σκόπιμον ὅπως ἐπισημάνῃ. Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος παπᾶς Μιχαὴλ εἶναι, ὡς λέγει ὁ Ἰταλικός, *Βοιωτός... καὶ οὐ πάνυ τι Ἀττικὸς* ὑποτιμῶν αὐτὸν καὶ τὴν περὶ τοὺς λόγους ἱκανότητα αὐτοῦ συμφώνως πρὸς τὴν παρατήρησιν τοῦ Πλουτάρχου (Περὶ σαρκοφαγίας Α', 995Ε): *τοὺς Βοιωτοὺς ἡμᾶς οἱ Ἀττικοὶ καὶ παχεῖς καὶ ἀναισθήτους καὶ ἠλιθίους μάλιστα διὰ τὰς ἀδηφαγίας προσηγόρευον.* Κατὰ ταῦτα ἡ φράσις *τὴν Μοῦσαν ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος κατάγω*, συνιστῶσα πιθανῶς παροιμιώδη λόγον, ἔχει σκωπτικὴν σημασίαν προσφυᾶ εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν καὶ δὲν παρουσιάζει ἔλλειψίν τινα.

σ. $65_{5\text{-}6}$

Δύο μέν τοι ὄντοιν ἐξ ἅπαντος καὶ διῄρηνται καὶ τὴν αὐτὴν φύσιν ἀλλήλοις ἀνταποδιδόασιν.

Ὁ Κῶδιξ B² παρέχει τὴν γραφὴν *ἐστιν*, τὴν ὁποίαν ὁ ἐκδότης διώρθωσεν εἰς *ὄντοιν*. Νομίζω ὅτι ὀρθοτέρα θὰ ἦτο ἡ διόρθωσις τοῦ *ἐστὶν* εἰς *εἰσὶν* παρὰ εἰς *ὄντοιν* τόσον ἐξ ἐπόψεως νοήματος καὶ συντάξεως ὅσον καὶ Παλαιογραφίας. Οὐδεὶς λόγος ἐπιβάλλει τὴν χρῆσιν δυϊκοῦ ἀριθμοῦ, διότι ἡ οὕτω δημιουργουμένη γενικὴ ἀπόλυτος δὲν συνεχίζεται, ἀλλὰ συνδέεται διὰ τοῦ *καὶ* μετὰ τῶν ῥημάτων *διῄρηνται* καὶ *ἀνταποδιδόασιν*, ἐνῷ θὰ ἀνέμενέ τις *διαιρουμένοιν* καὶ *ἀνταποδιδόντοιν* καὶ νὰ ἀκολουθῇ ἕτερον ῥῆμα πρὸς συμπλήρωσιν τῆς προτάσεως. Παλαιογραφικῶς δὲν γίνεται δεκτὴ ἡ διόρθωσις τοῦ ἐκδότου, διότι ὁ γραφεὺς εὐκολώτερον ἠδύνατο νὰ μεταβάλῃ τὸ *εἰσὶν* εἰς *ἐστὶν* ἢ τὸ *ὄντοιν*. Ἐὰν πάντως διορθωθῇ εἰς μετοχήν, ὀρθοτέρα θὰ ἦτο ἡ ὀνομαστικὴ *ὄντες* ἀντὶ τῆς γενικῆς *ὄντοιν*.

σ. $65_{10\text{-}12}$

πλὴν ἀλλὰ βουλοίμην τὰ καθήκοντα πρώτως παρὰ σοῦ κεκτῆσθαι καὶ ὥσπερ Ἐσαῦ τὰ πατρικά μου προνόμια καὶ οὕτως ἀποδιδόναι τὰ ὀφειλόμενα.

Προφανῶς τὸ *Ἐσαῦ* διορθωτέον εἰς *Ἡσαῦ*. Τύπος τοῦ ὀνόματος τούτου ὡς ὁ ὑπὸ τοῦ ἐκδότου χρησιμοποιηθεὶς δὲν γνωρίζω ἂν ὑπάρχει. Ἐξ ἄλλου ὁ αὐτὸς ἐν σ. 268_{13} παραθέτων αὐτούσιον χωρίον ἐκ τῆς Γενέσεως 27_{22} χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα *Ἡσαῦ*.

σ. $65_{17\text{-}19}$

Μὴ γὰρ ἔγωγε λυποίην τὸν φίλον, ἀηδέσιν ἐνδιατριβῶν ἀγγελίαις καὶ κατάγγελός τις γινόμενος.

Τὸ *ἐνδιατριβῶν* διορθωτέον εἰς *ἐνδιατρίβων*· πρόκειται ἐνταῦθα οὐχὶ περὶ οὐσιαστικοῦ *ἐνδιατριβὴ* ἀλλὰ περὶ μετοχῆς τοῦ ῥήματος *ἐνδιατρίβω*, ἥτις ὀρθῶς συντάσσεται μετὰ τῆς δοτικῆς *ἀηδέσιν ἀγγελίαις*.

σ. 68_{13-14}

οὐχ οἷον αἱ Μοῦσαί ποτε ἀνεκρούσαντο Πηλεῖ συνερχομένῳ τῆς Θέτιδος.

Ἡ γενικὴ τῆς *Θέτιδος* πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς δοτικὴν *τῇ Θέτιδι* ὡς ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς μετοχῆς *συνερχομένῳ*· οὐδαμοῦ τῶν ἐπιστολῶν ἢ τῶν λόγων τοῦ Ἰταλικοῦ ἀπαντᾷ ῥῆμα σύνθετον μετὰ τῆς προθέσεως *σὺν* συντασσόμενον ἄλλως ἢ μετὰ δοτικῆς. (Πρβλ. 72_9: *τῇ κάτω ῥητορικῇ συγχρησάμενοι*, 74_{32} - 75_1: *συνεξανθεῖ τοῦτο τὸ χρῶμα νεότητι*, 140_{6-7}: *συνηδομένη τῷ περὶ* (γρ. *παρὰ*) *τοῖς ἀνθρώποις καλῷ* . . . *συγχορεύουσαν τοῖς πανηγυρίζουσιν*).

σ. 69_{19-20}

ὥσπερ ἐν προκατασκευῇ τὰ κεφάλαια προσεκθήσομαι.

Κατὰ τὸν νοῦν τοῦ χωρίου τὸ *προσεκθήσομαι* διορθωτέον εἰς *προεκθήσομαι*· ὁ Ἰταλικὸς λέγει ὅτι θὰ ἐκθέσῃ, θὰ προτάξῃ ὡς ἐν προλόγῳ τὰ κεφάλαια, δὲν θὰ προσθέσῃ ταῦτα ἐπὶ πλέον: *Ὑμῖν δ' ὅσοι καὶ ῥητορικῆς καὶ μουσικῆς ἐπίβολοι καθεστήκατε καὶ τὴν ἁρμονίαν τοῦ μέλους κινεῖτε καὶ τῶν ἰδεῶν τὴν κρᾶσιν διακρίνετε, οὐ φαῦλον δ' ἂν γένοιτο ἴσως, εἴπερ ἐνταῦθα τοῦ λόγου ὥσπερ ἐν προκατασκευῇ τὰ κεφάλαια προεκθήσομαι* (στ. 17 - 20). Πρὸς τούτοις καὶ παλαιογραφικῶς δικαιολογεῖται σύγχυσις τῶν προθέσεων *πρὸς* καὶ *πρό*.

σ. 78_{12}

συνεισῄειμεν.

Γραπτέον *συνεισῄειμεν*. Πρβλ. σ. 84_{22} *ἐπῄεσαν*.

σ. 83_{3-4}

τὸ πρὸς τυχὸν ἀεὶ θεὸν ἡγούμενον.

Γραπτέον *προστυχόν*· τὸ ῥῆμα *προστυγχάνω* ἀπολύτως λαμβανόμενον ἐν τῇ μετοχῇ: *προστυγχάνων, προστυχὼν* σημαίνει: ὁ *πρῶτος τυχών*.

σ. 86_{13-14}

καὶ ὁπόσους ἄλλους οἱ περὶ ταῦτα δεινοὶ γινώσκουσιν.

Ὁ κῶδιξ Β κατὰ τὸν ἐκδότην παρέχει τὴν γραφὴν *δεινός*, ὅπερ ὁ Criscuolo ἀνέγνωσε *δεινοὶ* (ἀνωτ., δ', σ. 159_{114}).

σ. 87_8

ὥσπερ τοῦ παντὸς συνθρηνοῦντος καὶ συγκατηφιῶντος ἡμᾶς.

Ὁ ἐκδότης συμπληροῖ τὸ *συγκαφιῶν*... *μᾶς* τοῦ κώδικος Β εἰς *συγκατηφιῶν⟨τος ἡ⟩μᾶς*, ὡς καὶ ὁ Criscuolo, ἀνωτ., δ', σ. 160_{137}· ὀρθὴ ἡ συμπλήρωσις ὡς πρὸς τὸ ῥῆμα. Ἀντὶ τῆς ἀντωνυμίας *⟨ἡ⟩μᾶς* ὅμως γραπτέον *⟨ἡ⟩μῖν*, γνωστοῦ ὄντος ὅτι τὸ *συνθρηνῶ* καὶ τὸ ἀθησαύριστον *συγκατηφιῶ* (ἀπαντᾷ ἐν τοῖς λεξικοῖς μόνον ὡς *κατηφέω* ἢ *κατηφιάω*) ὡς καὶ τὸ ἐπίθετον *συγκατηφὴς* (Lampe) συντάσσονται μετὰ δοτικῆς. (Πρβλ. π.χ. *συνθρηνῶ τοῖς πάσχουσι*, Γρηγ. Ναζιανζηνὸς PG 35, 745 B).

σ. 87_{13-15}

τῆς μὲν ἀγαπούσης ἐπὶ τὸ κοινὸν πολυάνδριον τὸν νεκρὸν τοῦ παιδός, τῶν δὲ μαχομένων τιμηθῆναι τῇ ταφῇ τοῦ σεβαστοκράτορος.

Ἡ μετοχὴ *ἀγαπούσης* ἀμάρτυρος· ἅπαξ, κατὰ τὰ λεξικά, ἀπαντᾷ ὁ τύπος *ἀγαπέω* παρὰ τῷ ἐπικῷ Ἀρχύτᾳ. Ὁ Criscuolo, ἀνωτ., δ', σ. 161_{142}, ἐξέδωκεν *ἀγαπώσης*. Ὁ νοῦς ὅμως τοῦ χωρίου ἐπιβάλλει τὴν διόρθωσιν τῆς ὡς ἄνω μετοχῆς εἰς *ἀπαγούσης*· ἡ βασιλὶς καὶ μήτηρ τοῦ Ἀνδρονίκου ἐπεθύμει νὰ μεταφέρῃ τὸν νεκρὸν τοῦ σεβαστοκράτορος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἐναποθέσῃ τοῦτον ἐν τῷ πολυανδρίῳ, ἐνῷ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως ἐπεθύμουν νὰ κρατήσουν αὐτόν. Καὶ ἡ σύνταξις τῆς μετοχῆς μετὰ τῆς προθέσεως *ἐπὶ* συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς διορθώσεως. Πρβλ. ἄλλως τε αὐτόθι στιχ. 19: *ἀπάγειν*.

σ. 87_{28-29}

μᾶλλον δὲ αὐτὸς καταγλυκανῶ τὸ πευκεδανὸν τῆς ποιότητος πανταχοῦ τῶν κυμάτων φορούμενος.

Ἐὰν διατηρήσωμεν τὴν γραφὴν τοῦ ῥήματος εἰς πρῶτον πρόσωπον, ὡς πράττει ὁ ἐκδότης (καὶ ὁ Criscuolo, ἀνωτ., δ', σ. 161_{158}), τότε ἀπαραιτήτως ἡ ἀντωνυμία *αὐτὸς* καὶ ἡ μετοχὴ *φορούμενος* πρέπει νὰ διορθωθοῦν εἰς *αὐτὴ* καὶ *φορουμένη* ἀντιστοίχως, ὡς ὑποκείμενα τοῦ *καταγλυκανῶ*, διότι ἡ θάλασσα προσωποποιηθεῖσα ὁμιλεῖ δι' ὅλης τῆς παραγράφου ἀπὸ τοῦ στ. 20 - 29, ὑποκ. δὲ τῆς μετοχῆς *φορουμένη* εἶναι πάλιν ἡ θάλασσα. Νομίζω ὅμως ὅτι ἄλλο εἶναι τὸ νόημα τοῦ χωρίου· ἡ θάλασσα προκειμένου νὰ κατακρατήσῃ τὸν διάσημον νεκρὸν ὑπόσχεται ὅτι θὰ προσφέρῃ αὐτῷ τάφον ἄριστον, ὅτι δὲν θὰ ἐκβράσῃ αὐτὸν διὰ τῶν κυμάτων, δὲν θὰ παραδώσῃ αὐτὸν βορὰν εἰς τοὺς ἰχθῦς κλπ. ὑπόσχεται εἰσέτι καὶ αὐτὴν τὴν ἅλμην νὰ μεταβάλῃ εἰς γλυκὺ ὕδωρ, πόσιμον· θέλουσα δὲ νὰ τονίσῃ τὴν ἀξίαν τοῦ νεκροῦ ἀποδίδει εἰς αὐτὸν τὴν μέλλουσαν νὰ συμβῇ μετατροπὴν τῆς γεύσεως τοῦ ὕδατος διὰ τῆς μεταφορᾶς αὐτοῦ πανταχοῦ τῶν κυμάτων. Κατὰ ταῦτα τὸ ῥῆμα *καταγλυκανῶ* διορθωτέον εἰς *καταγλυκανεῖ*, ὁπότε δικαιολογεῖται καὶ τὸ ἀρσενικὸν γένος τῆς ἀντωνυμίας *αὐτὸς* καὶ τῆς μετοχῆς *φορούμενος*.

σσ. 87_{31} - 88_1

καὶ οὗτος ἄγεται καθάπερ τις φόρτος θεσπέσιος ὁ νεκρὸς τοῦ σεβαστοκράτορος.

Ἡ πρότασις αὕτη πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι δηλοῖ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προηγηθείσης διχοστασίας μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τῆς μητρὸς βασιλίδος. Τὸ *οὗτος* ἄρα διορθωθήτω εἰς *οὕτως*.

σ. 95_{20-21}
ἀλλ' ὥσπερ κεντροβαζῇ χρώμενος, ἰσάζω καὶ ταλαντεύω τὰ πράγματα.

Ἡ λέξις *κεντροβαζῇ* (ὡς ἐκ τοῦ θηλυκοῦ ἡ *κεντροβαζή*, πρβλ. σ. 321) εἶναι ἄγνωστος· εἶναι προφανὲς ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται παρανάγνωσις ὑπὸ τοῦ γραφέως τοῦ κώδικος τῆς συντομογραφίας τοῦ συμπλέγματος *ικ*- ὁμοιαζούσης πρὸς τὸ *ζ*, ὥστε ἡ λέξις νὰ ἀναγνωσθῇ ὀρθῶς: *κεντροβαρικῇ*, ἣν ὁ Ἰταλικὸς καὶ ἀλλαχοῦ χρησιμοποιεῖ (πρβλ. σ. 157_{10}). Ὁ Criscuolo ἀνωτ., γ', σ. 68_{53} ἐκδίδει *κεντροβαρικῇ*.

σ. 97_{17-18}
σοφίαν γὰρ καὶ ἐπιστήμην καὶ βιβλίων ἐπιστημονικῶν σύνθεσιν οὐδ' ἂν βουλομένη μου παραιρήσητε.

Ἡ γραφὴ *παραιρήσητε* νομίζω ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ Ἰταλικὸς ἀπευθύνει τὸν λόγον ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὴν Εἰρήνην Δούκαιναν, ἥτις εἶναι καὶ τὸ ὑποκείμενον τῶν προηγουμένων τῆς ὡς ἄνω προτάσεως ῥημάτων καὶ μετοχῶν: *Τὰ γὰρ εἰρημένα... λογισαμένη, χειροτονῇ... σοφιστεύῃ, ...κρητεύεις... δίδως καὶ χαρίζῃ... δίδου, δέσποινά μου ἁγία... χαρίζου μοι... οὐδ' ἀφελέσθαι δύναιο, εἴ γε βούλοιο* (σ. 97_{10-17}). Κατὰ ταῦτα καὶ κατὰ τὸν νοῦν τοῦ χωρίου ὑποκ. τοῦ ῥήματος *παραιρήσητε* δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο ἢ τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῶν προηγουμένων προτάσεων καὶ τῆς μτχ. *βουλομένη*. Γραπτέον κατ' ἐμέ: *σοφίαν γὰρ καὶ ἐπιστήμην καὶ βιβλίων ἐπιστημονικῶν σύνθεσιν οὐδ' ἂν βουλομένη μου παραιρήσῃ τι*. Ὁ Criscuolo, ἀνωτ. γ', σ. 69_{94} ἐξέδωκε: *παραιρήσῃ* † *τε* † .

σ. 98_{15}
ἀλλ' ἵνα φιλοτιμώτερος ὦ.

Διορθωτέον εἰς *φιλοτιμότερος*.

σ. 101_{3-5}
Φοινίκη δὲ ἡ παραλία πᾶσα τῆς Συρίας προσαγορεύεται, ἐν οἷς Σιδών τε καὶ Τύρος καὶ Γάζα καὶ Τρίπολις, ἥτις ἐκ τριῶν συγκτισθεῖσα πόλεων, Τύρου, Σιδῶνος, Ἀράδου, προσηγόρευται.

Ἀντὶ *ἐν οἷς Σιδών*... γραπτέον *ἐν ᾗ Σιδών*... Ἡ ἀναφορικὴ ἀντωνυμία ἀναφέρεται εἰς τὸ οὐσιαστικὸν *παραλία*, διορθωτέα ἄρα εἰς *ᾗ*. Καὶ παλαιογραφικῶς δὲ ἑρμηνεύεται ἡ μετατροπὴ ὑπὸ τοῦ γραφέως τοῦ κώδικος τοῦ *ἐν ᾗ Σιδών*... εἰς *ἐν οἷς Σιδών*..., ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι κατὰ τὴν ὑπαγόρευσιν τὸ σ τῆς ἑπομένης τῇ δοτικῇ *ᾗ* λέξεως Σιδὼν ὡδήγησε τὸν γραφέα εὐκόλως εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ *ᾗ* εἰς *οἷς*, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἀμέσως προηγουμένην δοτικὴν *οἷς καὶ ἐγὼ σύμφημι*.

σ. 106_{7-8}
Ἔνθεν τοι καὶ τὸ πρὸς τοῦτον σοφίζεσθαι σοφὸν εἰς ὑπερβολὴν καὶ παντάπασι συμφορώτατον.

Πιθανῶς ἔδει ὅπως διατηρηθῇ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος *συμφερώτατον*, ἥτις, καίτοι ἀδόκιμος, ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων ἔχει εἰσαχθῇ καὶ εἰς τὰ Τοπικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους (118b 32).

σ. 107_{18-20}
πάσαις δὲ ταῖς ἐκ γενέσεως ἡλικίαις μέχρι τοῦ δεῦρο τοῖς τούτων ἐφηρμόκειν θελήμασι.

Ὁ ἐκδότης διορθοῖ τὸ *τῆς δεῦρο* τοῦ κώδικος Β εἰς *τοῦ δεῦρο* (ὁ Kurtz ἐκδίδει *τῆς*, σ. 99_{43})· νομίζω ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος εἶναι ὀρθὴ γραμματικῶς, συμφωνεῖ δὲ καὶ πρὸς τὸν νοῦν τοῦ χωρίου. Τὸ ἄρθρον *τῆς* τοῦ κώδικος ἀναφέρεται εἰς τὴν νοουμένην λέξιν *ἡλικίας*. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ ποιεῖται ἐνταῦθα μνείαν πασῶν τῶν ἡλικιῶν αὐτῆς, ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς ἡλικίας, ἣν ἦγεν, ὅτε καὶ συνέταξε τὴν διάταξιν. Ἄλλως θὰ ἔγραφεν ἁπλῶς: *ἐκ γενέσεως μέχρι τοῦ δεῦρο*, παραλείπουσα τὴν λέξιν *ἡλικία*.

σ. 108_{6-8}
ἀνὴρ τῶν ὑφ' ἡλίῳ κρείττων τε καὶ θειότερος, ὅσους ὁ πάλαι χρόνος ἠνέγκατο, καὶ γένος καὶ ἀρετὴν καὶ σώματος καὶ ψυχῆς εὐτετυχηκὼς ἐς τὰ μάλιστα, καῖσαρ Νικηφόρος, καὶ τὴν σειρὰν τοῦ γένους ἀνάπτων ἐς Βρυεννίους.

Ὁ κῶδιξ παρέχει τὴν γραφὴν *εὖ τετυχικῶς*· ὁ ἐκδότης διορθοῖ ταύτην καὶ ἐκδίδει *εὐτετυχηκώς*, ὡς καὶ ὁ Kurtz, σ. 100, 62· ἐσφαλμένη ἡ διόρθωσις.

Χωρὶς νὰ ἀποστῶμεν τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου, θὰ ἦτο δυνατὸν ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος νὰ διορθωθῇ ὡς ἑξῆς:

α') *εὖ τετυχηκὼς*
β') *ηὐτυχηκὼς*

Αἱ ὡς ἄνω διορθώσεις δικαιολογοῦνται εὐκόλως καὶ παλαιογραφικῶς.

Προτιμητέα ἡ γραφὴ *εὖ τετυχηκώς*, διότι καὶ πλησιεστέρα πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κώδικος παραδιδομένην γραφὴν εἶναι καὶ συντακτικῶς ὀρθοτέρα.

Ἡ ἀνάγνωσις *ηὐτυχηκώς*, καίτοι νοηματικῶς καὶ συντακτικῶς δὲν παρέχει πράγματα, πρέπει νὰ μὴ γίνῃ δεκτή, διότι ἀφίσταται τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος.

σ. 111_{22-24}
Ἐκεῖνος, οὐχ ὥσπερ οἳ μὴ προτελεσθέντες ἱεροφαντοῦσιν ἢ μὴ προκαθηράμενοι ἐποπτεύουσιν, οὕτως εἰς τὰ τῆς ἰατρικῆς παρέκυψεν ἄδυτα.

Τὸ *οἳ μὴ* διορθωτέον εἰς *οἱ μή*· τὸ ἄρθρον κατὰ ταῦτα συναπτέον πρὸς τὰς μετοχὰς *προτελεσθέντες* καὶ *προκαθηράμενοι*. Πρβλ. ἐν τῇ αὐτῇ σελ., στιχ. 25 - 27: *οὐ καθάπερ οἱ ἀτεχνότατοι τῶν βαφέων ἄνευ τοῦ προσφαρμάξαι*

τοῖς στύφουσι τὰς ἐσθῆτας δεύουσι τὴν πορφύραν ἐξίτηλον τὴν βαφὴν ἐργαζόμενοι, οὕτω κἀκεῖνος ἄνευ τῶν...

σ. $113_{6\text{-}8}$

οὐ μὴν οὐδὲ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐμέλησε τέχνης, ἢ περὶ συνθέσεις καὶ ἀφαιρέσεις καὶ μερισμοὺς τῶν ἀριθμῶν ἀπησχόληται.

Τὸ *ἐμέλησε* διορθωτέον εἰς *ἠμέλησε* (ἀόρ. τοῦ ῥήματος *ἀμελέω*)· τοῦτο ἀπαιτεῖ ὁ νοῦς τοῦ χωρίου καὶ ἡ σύνταξις. Ὑποκ. τοῦ *ἠμέλησεν* εἶναι ὁ Παντεχνής, ὅστις *οὐδὲ τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης ἠμέλησε*· ἄλλως τὸ νόημα θὰ ἦτο ὅτι δὲν ἐφρόντισε περὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης.

σ. $113_{8\text{-}11}$

Τῆς δὲ ἀστρονομίας τὸ μὲν ὅσον ἐστὶ γενεθλιαλογικὸν καὶ πήγνυσι κέντρον καὶ τὸ διάθεμα καθορᾷ καὶ οἰκοδεσπότην καὶ κλήρους τύχης ἐξακριβοῦται εἶδε μέν, οὐκ ἐχρήσατο δέ, ὡς τοῖς οὐρανίοις <*οὐ*> *συμφέρονται τὰ ἡμέτερα.*

Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος Β *οἶδε* διορθωτέα εἰς *ᾔδει* ἀντὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐκδότου εἰσαγομένης *εἶδε*. Τοῦτο δὲ διότι ὁ Παντεχνής, κατὰ τὸν νοῦν τοῦ χωρίου, ἐγνώριζε τὸν ἑκάστοτε οἰκοδεσπότην τοῦ ζῳδίου ἢ οἴκου ὡς καὶ τὰ λοιπὰ φαινόμενα τὰ σχέσιν ἔχοντα περὶ τὴν γέννησιν τῶν ἄστρων καὶ τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν, δὲν ἐδέχετο ὅμως τὴν ἐπίδρασιν τούτων ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων· ἐὰν δεχθῶμεν τὸ *εἶδε*, τότε σημαίνει ὅτι ὁ Παντεχνὴς ἅπαξ παρετήρησε τὰ ὡς ἄνω φαινόμενα καὶ πλέον οὔ, ἐνῷ εἶναι γνωστὴ ἡ περὶ τὴν ἀστρονομίαν ἐμβρίθεια τοῦ ἀνδρός. Ἀλλ' οὔτε ἀποτελεῖ τὸ *εἶδε* l'aoriste récent de *οἶδα*, ὡς θέλει ὁ ἐκδότης (σ. 113, σημ. 10).

σ. $114_{7\text{-}9}$

Ὁποδαπὸς δὲ ἐκεῖνος διαγινώσκειν καὶ πάθος καὶ μόριον πεπονθός, τὰ μὲν ἐπιστημονικῶς καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πράγματος ἀνατομικῆς ἐπαρηγούσης αὐτοῦ.

Τὸ *αὐτοῦ* διορθωτέον εἰς *αὐτῷ*, διότι τὸ ῥῆμα *ἐπαρήγω* = βοηθῶ συντάσσεται ἀείποτε μετὰ δοτικῆς· ἐπειδὴ δὲ τὸ ῥῆμα τοῦτο δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο εὐρέως, προκύπτει ὅτι ὁ διδάσκαλος Ἰταλικὸς θὰ ἐγνώριζε τὴν ὀρθὴν σύνταξιν αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ἰατρικῇ ἐννοίᾳ. (Καὶ τὸ ἁπλοῦν *ἀρήγω* συντάσσεται μετὰ δοτικῆς καὶ αἰτιατικῆς ἢ μόνον αἰτιατικῆς).

σ. $122_{10\text{-}12}$

ἀτυχῶς ταῦτα πολλάκις χαλῶντες καὶ ἐπ' ἀρίστερα καὶ οὐκ εἰς τὰ **δεξιὰ** *μέρη τοῦ πλοίου ῥιπτοῦντες τὸ δίκτυον.*

Ἀντὶ *ἐπ' ἀρίστερα* γραπτέον *ἐπ' ἀριστερά*, ἐὰν δεχθῶμεν τὴν διὰ δύο λέξεων γραφήν, διότι τοῦτο εἶναι δόκιμον. Ὑπάρχοντος ὅμως τοῦ ἐπιθέτου *ἐπαρίστερος -ον* καὶ ἀπαντῶντος συχνάκις τοῦ τύπου *ἐπαρίστερα* νομίζω ὅτι ἐν τῷ κειμένῳ ἀντὶ τοῦ *ἐπ' ἀρίστερα* πρέπει νὰ γραφῇ *ἐπαρίστερα*, ὡς καὶ παρὰ Criscuolo, ἀνωτ., ε', σ. 32_{104}. Καὶ παλαιογραφικῶς δὲν προσκρούει τὸ *ἐπαρίστερα*, διότι πολλάκις εἰς συνθέτους μετὰ προθέσεων λέξεις ὑπάρχουν ἐν τοῖς χειρογράφοις πλείονα τοῦ ἑνὸς πνεύματα.

σ. $122_{20\text{-}21}$

ἐπειδὰν καὶ ἡμῖν ἄνωθεν τὸ οὐράνιον φῶς ἀναστράψειεν.

Ὁ ἐκδότης προετίμησε τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος C *ἀναστράψειεν* ἀντὶ τῆς τοῦ Β, ὅστις παρέχει *ἐναστράψειεν*, ἣν δέχεται καὶ ὁ Criscuolo, ἀνωτ., ε', σ. 33_{116}. Τὸ ῥῆμα *ἐναστράπτω* εἶναι πλησιέστερον πρὸς τὸν νοῦν τοῦ χωρίου, διότι σημαίνει ἀστράπτω, λάμπω ἔν τινι (*προγνώσεως ἐνήστραψε φῶς*, Εὐστ. Πονημ. 175, 27), ἐνῷ τὸ *ἀναστράπτω* σημαίνει ἁπλῶς *ἀστράπτω*. Παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συχνοτέρα κατὰ πολὺ ἡ χρῆσις τοῦ *ἐναστράπτω* τῆς τοῦ *ἀναστράπτω* (Lampe).

σ. 125_1

Ἐπειδὰν δὲ ἐκεῖνος ἀναπταίη πρὸς οὐρανόν.

Διορθωτέον τὸ *ἀναπταίῃ* εἰς *ἀναπταίη*, διότι ὁ τύπος οὗτος γραμματικῶς εἶναι γ' πρόσωπον εὐκτικῆς ἀόρ. β' τοῦ *ἀναπέτομαι* καὶ οὐχὶ γ' πρόσωπον ὑποτακτικῆς ῥήματος *ἀναπταίω*.

σ. $125_{4\text{-}6}$

Ἀλλὰ νῦν γε ἠρξάμην πτεροφυεῖν, ἄρτι καθάπερ ἀνοιδοῦν ἤρξατό μοι ὁ τοῦ πτεροῦ καυλός, νῦν πρὸς ὀλίγον ἐκπετήσιμος γέγονα καὶ μετεωρότερος καὶ εὐζωνότερος ἀετός.

Ὁ κῶδιξ C παρέχει τὴν γραφὴν *ἀνοιδοῦν*, τὴν ὁποίαν καὶ ἐπέλεξεν ὁ ἐκδότης (καὶ ὁ Criscuolo αὐτὴν δέχεται, ἀνωτ., ε', σ. 35_{189}), ἐνῷ ὁ κῶδιξ Β τὴν γραφὴν *ἀναδοῦν*. Καὶ ὁ μὲν τύπος *ἀνοιδοῦν* εἶναι μετοχὴ οὐδετέρου τοῦ *ἀνοιδέω*, ὁ δὲ τύπος *ἀναδοῦν* γραμματικῶς ἀνύπαρκτος. Νομίζω ὅτι ὀρθὸν εἶναι τὸ *ἀναδοῦν* τοῦ κώδικος Β νὰ διορθωθῇ εἰς *ἀναδοῦναι*· τοῦτο δὲ διότι τόσον νοηματικῶς ὅσον καὶ συντακτικῶς καὶ παλαιογραφικῶς εἶναι ἀναγκαία ἡ διόρθωσις. Νοηματικῶς διότι οὐδεμία διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐννοίας τοῦ *ἀνοιδέω* καὶ τοῦ *ἀναδίδωμι* ὑπάρχει, ἐὰν συναφθοῦν ταῦτα πρὸς τὸν καυλὸν τοῦ πτεροῦ. Συντακτικῶς ἡ μετοχὴ *ἀνοιδοῦν* πρὸς οὐδένα τῶν ὅρων τῆς προτάσεως συνάπτεται, διότι ὑποκ. αὐτῆς ἔδει ὅπως εἶναι ὁ *καυλός*, ἀλλ' οὗτος εἶναι γένους ἀρσενικοῦ· Ἀντιθέτως τὸ ἀπαρέμφατον *ἀναδοῦναι* συνάπτεται πρὸς τὸ ῥῆμα *ἤρξατο*, (πρβλ. *ἠρξάμην ὑποχαλᾶν*, σ. $144_{12\text{-}13}$), λαμβάνει δὲ ὡς ὑποκείμενον τὴν λέξιν *καυλός*.

σ. $130_{19\text{-}20}$

Ὁ μὲν οὖν φιλόσοφος λόγος περὶ τοῦ φρονοῦντος τῆς ψυχῆς μέρους διημφισβήτετο πότερον.

Ὁ τύπος *διημφισβήτετο* γραμματικῶς ἀνύπαρκτος. Δυνατὸν νὰ διορθωθῇ εἰς *διημφισβητεῖτο* ἢ *διημφισβήτητο*. Προτιμητέα ἡ διόρθωσις εἰς *διημφισβήτητο*, διότι τὸ νόημα ἀπαιτεῖ συντελικὸν χρόνον, καὶ παλαιογραφικῶς ὅμως εἶναι πλησιεστέρα πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κώδικος παρεχομένην γραφήν.

σ. 143_{11}

κάτω γὰρ ἐτίθει τὴν ἄλλην φιλοσοφίαν.

Προφανῶς τὸ *ἐτίθει* διορθωτέον εἰς *ἐτίθεις*· ὑποκ. τοῦ ῥήματος εἶναι ὁ Βρυέννιος καὶ οὐχὶ ὁ Πλάτων (πρβλ. ἐν στ. 9 *ἀνέλυες*, ἐν στ. 13 *κατελίμπανες*, ἐν στ. 15 *θεολογεῖς*).

σ. $151_{9\text{-}12}$

Εἰ μὲν οὖν μὴ ἐπίπνους αὐτὸς ἐγινόμην εἰς τόνδε τὸν λόγον, εἰ μή μοι ἐνεφορεῖ τῆς βασιλίδος ἡ παρουσία, σύμμαχον ἂν προσελαβόμην.

Ἀντὶ τοῦ *ἐνεφορεῖ* νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γραφῇ *ἐνεφόρει*. Γραμματικὸς τύπος *ἐνεφορεῖ* δὲν ὑπάρχει. Ἀντιθέτως διορθούμενον τὸ *ἐνεφορεῖ* εἰς *ἐνεφόρει* συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸν ὑποθετικὸν λόγον: *εἰ μὴ ἐγινόμην, εἰ μὴ ἐνεφόρει…, προσελαβόμην ἄν.*

σ. 157_{4}

Τὸ *ὄψα* γραφήτω *ὄντα* ὡς ἐν τῷ κώδικι.

σ. 157_{9}

ἵνα μὴ λέγω τὰ ταύτης ἔκγονα καὶ ὅσα τέχναι ταύτης ἐρρύησαν.

Νομίζω ὅτι τὸ *ὅσα* πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *ὅσαι*, διότι ἡ ἀντωνυμία ἀναφέρεται εἰς τὸ οὐσιαστικὸν *τέχναι*. Πρβλ. εὐθὺς ἀμέσως ἐν στίχῳ 11: *καὶ ὅσαι* (sc. *τέχναι*) *ἄλλαι ὑπὸ ταύτην τετάχαται.*

σ. $157_{10\text{-}11}$

μηχανικήν, ὀπτικήν, κατοπτρικήν, μετρικήν, κεντροβαρικήν, καὶ ὅσαι ἄλλαι ὑπὸ ταύτην τετάχανται.

Ἐσφαλμένως ὁ ἐκδότης διορθοῖ τὴν ὀρθὴν γραφὴν τοῦ κώδικος B *τετάχαται* εἰς *τετάχανται*· ἡ κατάληξις -*αται* τοῦ παθητικοῦ παρακειμένου καὶ -*ατο* τοῦ ὑπερσυντελίκου εἶναι τρίτου πληθυντικοῦ προσώπου (πρβλ. Γ. Χατζιδάκι, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα Β², ἐν Ἀθήναις 1930, σσ. 192 - 193). Καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους αἱ ὡς ἄνω καταλήξεις ἦσαν συνήθεις παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι πρβλ. Ζώσιμον 166_{8} *ἐτετάχατο*, Προκόπιον Α, 471_{17} *ἐς οὓς διατετάχαται*, Ζωναρᾶν Α, 133_{12} *οἳ διαιτητήριον ἔκπαλαι τετάχαται.* (Πληθὺν παραδειγμάτων ἐκ Βυζαντινῶν συγγραφέων εἰλημμένων ὅρα ἐν Κ. Κόντου, Φιλολογικαὶ Παρατηρήσεις, Ἀθηνᾶ Θ', 1897, σσ. 289 - 440).

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω καὶ ὁ τύπος *συντετάχαται*, ὁ ἀναγινωσκόμενος ἐν σ. $90_{24\text{-}25}$: *Οὐ μόνον ἐν νεαραῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν κώδιξι καὶ ἐν διγέστοις καὶ ἐν ἄλλοις ὁπόσοις τὰ πολιτικὰ συντετάχαται*, δὲν δηλοῖ τρίτον ἑνικὸν πρόσωπον, ὡς ἐξέλαβε τοῦτον ὁ ἐκδότης ἐνδεχομένως λόγῳ τῆς δυνατῆς ἀττικῆς συντάξεως, ἀλλὰ τρίτον πληθυντικόν.

σ. $170_{6\text{-}9}$

ἀλλ' ἐκείνοις μὲν οἶδά σε καὶ λίαν ἐσχολακότα καὶ πάντων ὅσοι λογικῆς θεωρίας ἐπι..ολ.. ἀκροφυέστατον γεγονότα, εἰς δὲ τὰς μάχας καὶ τοὺς πολέμους ὀψιμάθη καὶ ἄρτι πρὸς παράταξιν παραγγελλόμενον καὶ οὐ πάνυ τι περὶ τὰ τοιαῦτα τρίβακα.

α') Ὁ ἐκδότης δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναγνώσῃ ἢ καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὴν λέξιν *ἐπι..ολ..* τοῦ κώδικος B. Ὁ πρῶτος ἐκδώσας τὸν λόγον Cramer ἀνέγνωσε *ἐπιβολῆς*. Ὁ ἐκδότης δὲν δέχεται τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Cramer ὑποσημειῶν ὅτι: Le mot n'est plus lisible, mais on ne saurait retenir la lecture de Cramer, car la phrase exige un verbe ou un adjectif. Καὶ κατὰ τοῦτο ἔχει δίκαιον. Δυνάμεθα ὅμως νὰ συμπληρώσωμεν τὴν λέξιν εἰς *ἐπίβολοι* (ἢ *ἐπήβολοι*) ὡς καὶ ἀλλαχοῦ τῶν ἔργων τοῦ Ἰταλικοῦ (πρβλ. σ. 69_{17}). Τὸ ἐπίθετον *ἐπήβολος -ον* (ἢ *ἐπίβολος -ον*) σημαίνει: κάτοχος, ἐπιδέξιος, ἁρμόζων. Ἄρα ἁρμόζει εἰς τὸν νοῦν τοῦ χωρίου. Οὐδεμία ὡσαύτως ἀνακύπτει δυσκολία συντακτικὴ ἐκ τῆς διορθώσεως: *καὶ* (sc. *σὲ*) *γεγονότα ἀκροφυέστατον πάντων, ὅσοι λογικῆς θεωρίας ἐπίβολοι* (sc. *εἰσί*). Ἐξ ἄλλου καὶ παρὰ βυζαντινοῖς ἀπαντᾷ τὸ ἐπίθετον ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω σημασίαν: *κἂν ὑπὸ μυρίων πανουργημάτων ἀπεκρούετο καὶ τὸν ἐπιβολώτατον δυνηθῆναι φωρᾶσαι* (Μ. Μοσχόπουλος, Ἐπιστολὴ τῷ μεγάλῳ λογοθέτῃ τῷ Ἀκροπολίτῃ, I. Ševčenko, Speculum XXVII, 1952, σ. $136_{29\text{-}30}$)·

β') Ἐν τῷ ὡς ἄνω χωρίῳ τοῦ Ἰταλικοῦ διορθωτέον τὸ *ὀψιμάθη* εἰς *ὀψιμαθῆ*.

σ. $176_{6\text{-}7}$

μέγιστον εἰς ἀπόδοσιν τῆς σῆς ἐν λόγοις παιδείας τὸ πιθανῶς εἰπεῖν, ὅτιπερ ἂν εἴη τὸ προστεθέν.

Τὸ *ὅτιπερ* διορθωτέον εἰς *ὅ τιπερ* κατὰ τὴν σύνταξιν καὶ τὸν νοῦν τοῦ χωρίου.

σ. $182_{2\text{-}4}$

οὔτε τὸ νέον τῆς ἡλικίας ὀκνηρότερόν σε ποιεῖ, καὶ πρὸς γενναιοτέρους λόγους

ἀποθαρσείαν φύσιν ἔχοντα καὶ τέχνην εἰς λόγων ἀνδρικωτέρων φοράν.

Ὁ κῶδιξ B παρέχει τὴν γραφὴν *ἀποθαρσεῖν*· ὁ ἐκδότης διώρθωσε ταύτην εἰς *ἀποθαρσείαν* (διορθωτέον καὶ τοῦτο εἰς *ἀποθαρσεῖαν*) μεταβαλὼν τὸ ἀπαρέμφατον εἰς ἐπίθετον. Νομίζω ὅτι σφάλλεται ὁ ἐκδότης καὶ πρέπει νὰ διατηρηθῇ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος· τὸ ἀπαρέμφατον συνάπτεται πρὸς τὸ *ὀκνηρότερόν σε ποιεῖ*, διότι οὕτω τὸ νόημα εἶναι πλῆρες. Ἐξ ἄλλου ῥῆμα *ἀποθαρσέω* κεῖται ἐν τοῖς λεξικοῖς ὡς καὶ ἐπίθετον *θαρσὺς -εῖα -ύ*, ἐνῷ ἐπίθετον *ἀποθαρσὺς -εῖα -ὺ* δὲν εὕρηται.

σ. 218_{10-12}

ἔστι δ' ὁ ἄξων λίθος τετράγωνος, ὥσπερ αἱ κύρβεις τριγωνικῶς σχηματίζονται, ἐν ᾧ ἐγγεγράφανται οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος.

Κακῶς ὁ ἐκδότης διορθοῖ τὸ *ἐγγεγράφαται* τοῦ κώδικος B εἰς *ἐγγεγράφανται* (πρβλ. παρατήρησιν, ἀνωτ., σσ. 472 - 473).

σ. 249_{15-16}

καὶ ταὐτὸν δύναται Θεός τε τινάσσων τὴν γῆν ἐν σεισμῷ καὶ βασιλεὺς μηχαναῖς αὐτὴν μεθιστῶν.

Τὸ *ταὐτὸν* πιθανῶς γραπτέον *ταὐτό.*

σ. 277_{9-11}

Τίνας γὰρ ἐλπίδας πονηροτέρας οὐχ ἕξουσι βάτραχοι, μετὰ μέγαν φωστῆρα σοῦ τοῦ μεγάλου φωστῆρος αὐτοὺς καταφλέγοντος καὶ μετὰ τὰς θερμοτάτας βολὰς τῶν θερμοτέρων ἐπαισθανόμενοι;

Ὁ κῶδιξ C παρέχει τὴν γραφὴν *βάτραχοι*, ἐνῷ ὁ B τὴν γραφὴν *βάρβαροι*. Ὁ ἐκδότης προετίμησε τὴν τοῦ C. Νομίζω ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ B *βάρβαροι* εἶναι ὀρθοτέρα, διότι ἁρμόζει εἰς τὸν νοῦν τοῦ κειμένου. Ὁ Ἰταλικὸς ἀμέσως προηγουμένως τοῦ ὡς ἄνω χωρίου γράφει: *Μῦθον, εἰ παρῆν, Αἴσωπος ἂν ἐπλάσατο· ὁ δὲ μῦθος, ἥλιος γάμους ἀγάλλει καὶ τεθορύβηνται βάτραχοι καὶ προσδοκῶσιν ἐκ νεωτέρου ἡλίου τὸν ἔσχατον ὄλεθρον, ὡς αὐτίκα μάλα ξηρανθησομένων αὐτοῖς τῶν τελμάτων ἐξ ἀκμαιοτέρων ἀκτίνων* (στ. 5 - 9). Οὕτω προσομοιάζει τὸν βασιλέα Μανουὴλ Κομνηνὸν πρὸς τὸν μέγαν φωστῆρα, ὅστις ἐπρόκειτο τὰς ἐλπίδας τῶν *βαρβάρων* νὰ ἐξανεμίσῃ, ὡς ὁ ἥλιος τὰς τῶν *βατράχων*. Οὕτως ἐξηγεῖται διατί ἐν τῷ στ. 7 ἀμφότεροι οἱ κώδικες παρέχουν τὴν γραφὴν *βάτραχοι*, ἐνῷ ἐν τῷ στ. 9 ὀρθῶς ὁ B δίδει *βάρβαροι*. (Πρβλ. *Ἔνθεν τοι καὶ οἰμώζειν βαρβάροις ἐγκελευόμεθα, πλέον ἐνταῦθα κλονηθησομένους ἢ πρότερον ἐπὶ τοῦ σοῦ πατρὸς ἐκεκλόνηντο* σ. 276_{25-26}).

σ. 277_{13-14}

Σύ τε γάρ, καθάπερ ὁ ὑπερκέφαλα οὐρανός.

Ὁ κῶδιξ B: *ὑπὲρ κεφαλῆς*· ἐπίρρημα *ὑπερκέφαλα*, καθ' ὅσον γνωρίζω,

δὲν ἀπαντᾷ ἐν τοῖς λεξικοῖς. Ῥῆμα *ὑπερκεφαλέω* κεῖται ἐν Lampe. Ἀντιθέτως ἡ φράσις *ὑπὲρ κεφαλῆς* εἶναι συνηθεστάτη ἐν τοῖς κειμένοις. Κατὰ ταῦτα προτιμητέα ἡ γραφὴ τοῦ B.

σ. 279_{27}

οὐκ εἶχες ὅτι καὶ γένοιο.

Γραπτέον *ὅ τι καὶ γένοιο.*

Ἐν τοῖς ἑπομένοις παραθέτω ὅσα τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα ἐσημείωσα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν, διότι καὶ αὐτὰ συντελοῦν εἰς τὴν ὀρθὴν παρουσίασιν τοῦ κειμένου. Δὲν ἐσημείωσα τὸν κακὸν συλλαβισμὸν τῶν λέξεων.

σ. 77_{12}	ἀντὶ	*γνωμὴν*	γράφε	*γνώμην*
78_{8}	»	*μὴ μοι*	»	*μή μοι*
84_{7}	»	*ζῴω*	»	*ζῴῳ*
85_{4}	»	*ἱππόταὶ*	»	*ἱππόται*
90_{23}	»	*γλώτταν*	»	*γλῶτταν*
93_{1}	»	*ἀγανακτῶν*	»	*ἀγανακτῶν*
95_{12}	»	*μήδε*	»	*μηδὲ*
96_{1}	»	*ἰδοῦ*	»	*ἰδοὺ*
96_{11}	»	*ἀκατάλληα*	»	*ἀκατάλληλα*

97 ὑποσ. εἰς στ. 3 ἀντὶ Eustathe de Thessalonique (PG 122, 1168A) γραπτέον Michel Psellos, Lettres, διότι οὕτως ἀπαντᾷ ἐν PG.

σ. 103_{30}	ἀντὶ	*ὤσπερ*	γράφε	*ὥσπερ*
107_{16}	»	*κἀκεῖνοις*	»	*κἀκείνοις*
113_{14}	»	*ἠγνώηκεν*	»	*ἠγνόηκεν*
128_{3}	»	*ὀ*	»	*ὁ*
210_{19}	»	*οὔτω*	»	*οὕτω*
227_{8}	»	*μεταβαλλὼν*	»	*μεταβάλλων*
233_{21}	»	*χρυσὴν*	»	*χρυσῆν*
248_{13}	»	*σε τὶς*	»	*σέ τις*
281_{4}	»	*πίπτον*	»	*πῖπτον*
287_{18}	»	*ἄθλον*	»	*ἆθλον*
291_{11}	»	*οὗ*	»	*οὗ*
293_{1}	»	*ἐπίφαυσιν*	»	*ἐπίψαυσιν*
311	»	*Ἀγκῶν*	»	*Ἀγκὼν*
313	»	*Αὐγοῦστος*	»	*Αὔγουστος*
317	»	*δίοπτρα*	»	*διόπτρα*

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

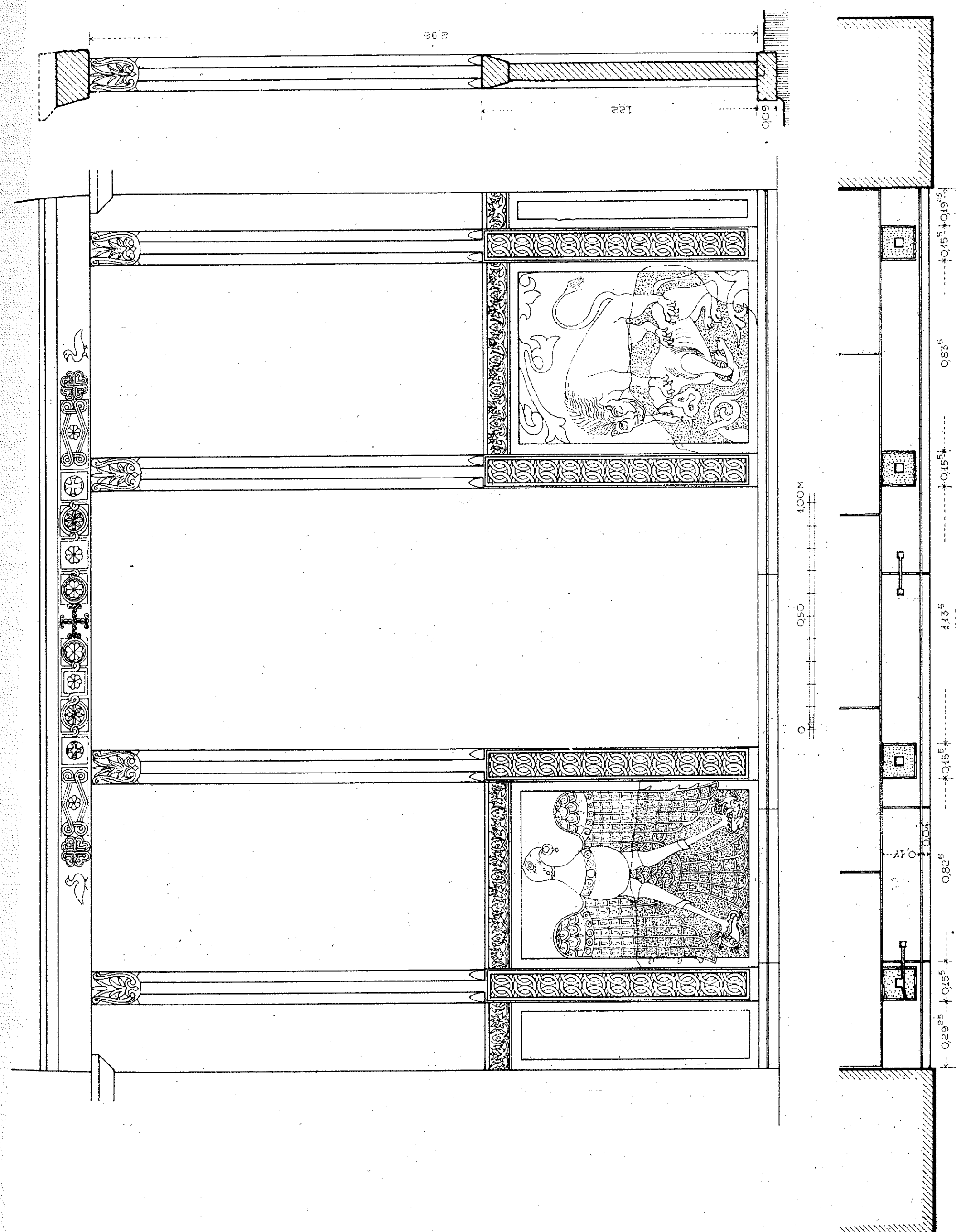
ΤΟ ΤΕΜΠΛΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΑΡΤΗΣ

Πραγματευόμενος εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1936 περὶ τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, ἔγραφον (σ. 99), ὅτι «ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ οὐδὲν τεμάχιον ὑφίσταται πλέον κατὰ χώραν». Εἶχον ἐν τούτοις ἔκτοτε ἐπισημάνει δύο τεμάχια ἐπιστυλίου τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, ἐντοιχισμένα ὡς παραστάτας εἰς μεταγενεστέρους τοίχους κτισθέντας παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς τε προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ. Τῶν ἐπιστυλίων μάλιστα τούτων παρέσχον τότε οὐ μόνον ἀπεικόνισιν (ἔνθ' ἀνωτ., εἰκ. 11) ἀλλὰ καὶ σύντομον περιγραφὴν (σ. 100). Δὲν εἶχον ὅμως τότε ἐπιχειρήσει καὶ ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου, ἐλλείψει πλειόνων στοιχείων. Ἀφοῦ ὅμως ἐξετελέσθησαν τὸ 1936 καὶ ἀργότερον, ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου, ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας[1], καθ' ἃς κατηδαφίσθησαν διάφορα μεταγενέστερα, παραμορφωτικὰ προσκτίσματα τοῦ ναοῦ, ἦλθον εἰς φῶς καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, ἅτινα, συμπληρωθέντα καὶ διὰ νεωτέρων παρατηρήσεων, ἐπέτρεπον πλέον τὴν ἀσφαλῆ ἀναπαράστασίν του, τὴν ὁποίαν μετὰ μακράν, τριακοντάχρονον καὶ πλέον, ἀναβολήν, θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα.

Τὰ νέα τεμάχια τοῦ τέμπλου ἀφορῶσιν: α') εἰς τὸν στυλοβάτην αὐτοῦ, β') εἰς τεμάχιον κιονίσκου, γ') εἰς δύο ἀναγλύφους πλάκας θωρακίων, δ') εἰς στέψιν θωρακίου.

Στυλοβάτης. Ὁ σήμερον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου τοῦ ναοῦ καλυπτόμενος μαρμάρινος στυλοβάτης τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, ἐπιμελῶς ἐσχάτως καθαρισθεὶς[2], ἀπεδείχθη ὅτι ἐξετείνετο μὲν καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, διεκόπτετο ὅμως ὑπὸ τῶν 0,75 μ. πλάτους μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ Ἱερὸν τοίχων, ἐκτεινόμενος κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον καὶ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων τοῦ Ἱεροῦ (κυρίως βήματος καὶ παραβημάτων) χωρὶς ὅμως νὰ διατηρῆται ἀκέραιος καὶ εἰς τὰ τρία ταῦτα, ἐπειδὴ εἰς τὰ πλάγια ἀνοίγματα ἐκτίσθη ἐπ' αὐτοῦ μεταγενέστερον τοιχίον ἐκ πλακῶν Μάλτας.

1. ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 203 καὶ ΕΕΒΣ 12, 1936, σ. 559.
2. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν φίλον ἀρχιτέκτονα κ. Ἀ. Πασαδαῖον, ὅστις, μεταβὰς προσφάτως, κατὰ παράκλησίν μου, εἰς Ἄρταν μοὶ προσεκόμισε λεπτομερέστερα στοιχεῖα τοῦ στυλοβάτου.

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ στυλοβάτου καὶ ἀναπαράστασις τῆς ὀρθώσεως τοῦ τέμπλου τῆς Ἁγίας Θεοδώρας. Εἰς τὸ δεξιὸν πλάγιον, κατακόρυφος τομὴ τοῦ τέμπλου.

Τὸ πλάτος τοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου (εἰκ. 1) εἶναι 0,215 μ., τὸ δὲ ὕψος του μόνον 0,09 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐξωτερικῆς ὁριζοντίας ἀκμῆς αὐτοῦ παρουσιάζει γλυφὴν 0,04 × 0,04 μ. (εἰκ. 1 πλαγίως), ὁμοίαν τῆς ὁποίας συναντῶμεν καὶ εἰς τέμπλα παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ναῶν [1]. Ἐπὶ τῆς ἄνω ὁριζοντίας ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου τοῦ κυρίως βήματος διετηρήθησαν πολύτιμα διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου στοιχεῖα. Εἶναι δὲ ταῦτα: τετράγωνα χαράγματα, 0,155 × 0,155 μ., εἰς τὸ διὰ κτυπημάτων βελονίου εἰργασμένον ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων εἶναι λαξευμένοι τετράγωνοι τόρμοι γόμφων, διαστάσεων 0,04 × 0,04 μ. καὶ βάθους 0,03 μ. (εἰκ. 1), προοριζόμενοι ἀναμφιβόλως πρὸς στερέωσιν στηριγμάτων, τῶν ὁποίων οὕτω ὁρίζεται ἀκριβῶς ἡ θέσις διὰ τῆς ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα ἀποστάσεως τῶν γόμφων των, ἥτις εἶναι 0,99 μ. Οὕτω εἰς τὸ πλάτους 3,93 μ. μέσον ἄνοιγμα τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τέσσαρα τοιαῦτα τετράγωνα λαξεύματα καὶ ἑπομένως τέσσαρα στηρίγματα· ἀγνοοῦμεν ὅμως πόσα στηρίγματα θὰ ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὰ πλάγια ἀνοίγματα ἐπειδή, ὡς εἴπομεν, ὁ στυλοβάτης τούτων εἶναι κεκαλυμμένος.

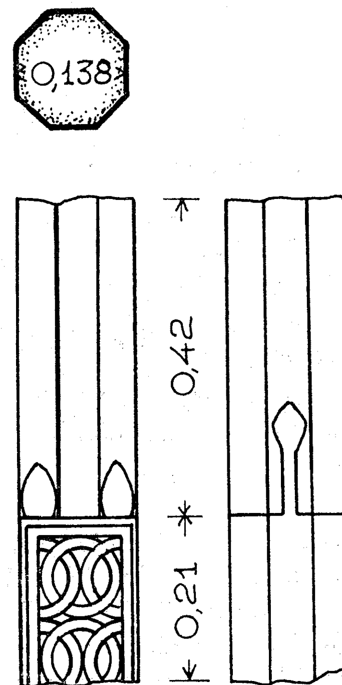
Οἱ κιονίσκοι. Ἐκ τῶν ὑποβασταζόντων τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου μαρμαρίνων στηριγμάτων διεσώθη ἓν μόνον τεμάχιον (εἰκ. 2) εὑρεθὲν ἐντοιχισμένον εἰς ἓν τῶν κατεδαφισθέντων προσκτισμάτων. Τεθραυσμένον ἑκατέρωθεν, ἔχει μέγιστον σωζόμ. μῆκος 0,63 μ., ἀποτελεῖται δ' ἐκ δύο διαφόρου τομῆς μερῶν, ἐξ ὧν ἡ μὲν τοῦ ἄνω μέρους (σωζ. μ. 0,42 μ.) παρουσιάζεται ὀκτάγωνος καὶ διαμέτρου 0,138 μ., ἡ δὲ τοῦ κάτω (σωζομένου ὕψους 0,21 μ.) τετράγωνος, πλευρᾶς 0,145 μ. ἤτοι ἀνταποκρινομένης πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου μνημονευθέντα λαξεύματα ὑποδοχῆς στηριγμάτων. Ἐκ τοῦ σωζομένου τεμαχίου ἀποδεικνύεται, ὅτι οἱ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου τῆς Ἁγίας Θεοδώρας ἦσαν μὲν μονοκόμματοι, ἀλλὰ καὶ σύνθετοι, ἀποτελούμενοι κάτω μὲν ἐκ τετραγώνου πεσσίσκου, ἄνω δ' ἐξ ὀκταγωνικοῦ κορμοῦ, τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἑνὸς στοιχείου εἰς τὸ ἄλλο ἐπιτυγχανομένης διὰ γλυπτῶν βαλανομόρφων παρεμβλημάτων, ὕψους 0,07 μ. (εἰκ. 1 καὶ 2). Τοιαύτης μεικτῆς μορφῆς κιονίσκοι ἦσαν συνηθέστατοι εἰς βυζαντινὰ τέμπλα [2],

1. Ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 30, εἰκ. 21), τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (Α. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου. Πραγματεία ΚΗ' τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1970, σ. 61, εἰκ. 42), τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ (Schultz-Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris, London 1901, πίν. 22 τομή).

2. Τέμπλα: Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (Schultz-Barnsley, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 22), Πρωτάτου Καρυῶν (Ὀρλάνδος, ΕΕΒΣ 23, 1953, σ. 55, εἰκ. 1), Ὁσίου Λουκᾶ Εὐβοίας (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 132, εἰκ. 1), Πόρτα Παναγιᾶς

τοὺς ἐπανευρίσκομεν μάλιστα καὶ εἰς τέμπλον αὐτῆς ταύτης τῆς Ἄρτης, τὸ τῆς ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν [1].

Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ πεσσίσκου ἐκοσμεῖτο δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύφου κοσμήματος ἐκ συμπλεκομένων κύκλων καὶ ἡμικυκλίων (εἰκ. 2). Διακεκοσμημένος ὡσαύτως ἐμπρὸς ἦτο καὶ ὁ πεσσίσκος τοῦ μνημονευθέντος τέμπλου τῶν Βλαχερνῶν (ἔνθ' ἀνωτ.).

Εἰκ. 2. Τεμάχιον κιονίσκου τοῦ τέμπλου.

Ἐκ τοῦ κολοβοῦ διατηρηθέντος τεμαχίου κιονίσκου δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς νὰ ὁρίσωμεν πόσον ἦτο τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὅλον ὕψος τοῦ στηρίγματος. Ἂν κρίνωμεν ὅμως ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὡς ὕψος αὐτοῦ περίπου 1,10 - 1,20 μ. Ἀντιθέτως τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ κιονίσκου προσδιορίζεται ἀκριβῶς ἐκ τῶν πλαγίων πλευρῶν τῶν παρεμβαλλομένων εἰς τὸ τέμπλον τοίχων διατηρουμένων, εὐθὺς

Τρικάλων (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Α', 1935, σ. 25, εἰκ. 14), Ἀπιδιᾶς Λακωνίας (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Α', 1935, σ. 127, εἰκ. 2), Ἐπισκοπῆς Σαντορίνης (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 193, εἰκ. 8 καὶ σ. 196, εἰκ. 11) κλπ.

1. ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 26, εἰκ. 21.

ὑπὲρ τὸ λοξότμητον ἐπίκρανον αὐτῶν, ἴχνῶν πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου, ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων εὑρίσκεται εἰς ὕψος 2,96 μ. ὑπὲρ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ στυλοβάτου. Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ὡρισμένον οὐ μόνον τὸν ἀριθμόν, τὴν θέσιν καὶ τὴν μορφὴν τῶν στηριγμάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ὕψος τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου (2,96 μ.). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ κιονόκρανον τῶν στηριγμάτων, τοῦτο, λόγῳ τῶν ὁμοίων του διαστάσεων, ἐδέχθην ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ τέμπλου τῶν Βλαχερνῶν, τὸ ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον Ἄρτης.

Τὸ ἐπιστύλιον. Ἐπὶ τῶν κιονίσκων ἔβαινεν, ὡς συνήθως, ὁριζόντιον ἐπιστύλιον ἢ κοσμήτης. Τούτου διετηρήθησαν, ὡς ἐν ἀρχῇ εἴπομεν, ἐντοιχισμένα εἰς παραστάδας μεταγενεστέρας θύρας εἰσόδου τῆς προθέσεως καὶ

Εἰκ. 3. Τεμάχιον τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τοῦ διακονικοῦ, δύο τεμάχια, τεθραυσμένα μὲν (εἰκ. 3, 4) καὶ σωζομένου μήκους ἀντιστοίχως 1,04 καὶ 1,00 μ., ὡς δ' ἀπεδείχθη, συνανήκοντα καὶ προερχόμενα ἐκ τοῦ μέσου τμήματος τοῦ τέμπλου. Ἡ διατομή των (εἰκ. 1) ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν ὁριζοντίαν βάσιν, πλάτους 0,23 μ., καὶ μίαν λοξότμητον ἐμπροσθίαν ἐξοχήν, ὕψους 0,16 μ., συναπτομένην πρὸς τὴν βάσιν δι' ἡμισφαιρικοῦ ἀστραγάλου [1] (0,017 × 0,03 μ.) (εἰκ. 3 καὶ 4).

Ἥ τε λοξότμητος ἐπιφάνεια καὶ ἡ βάσις τοῦ ἐπιστυλίου φέρουσιν ἀνάγλυφα κοσμήματα, ἡ μὲν πρώτη συνεχῆ, ἡ δὲ δευτέρα (εἰκ. 5) μόνον εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κιονοκράνων τῶν στηριγμάτων καταλειπόμενα κενά, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ἅπαξ ἔτι, τὴν μεταξὺ τῶν διαστύλων ἀνυπαρξίαν εἰκόνων. Τὰ κοσμήματα τῆς λοξοτμήτου ἐπιφανείας, εἰκονίζοντα μικροὺς ῥόδακας καὶ σταυροὺς ἐν παρατάξει (εἰκ. 3, 4), ἐγκλείονται ἐντὸς διμερῶν πλαισίων, ἐναλλὰξ τετραγώνων καὶ κυκλικῶν, συνδεομένων διὰ κόμβων, κατὰ τὸν τύπον τῶν λεγομένων συριακῶν ἤ, ὀρθότερον, σηρικῶν τροχῶν. Πλὴν ὅμως αὐτῶν

1. Ὁμοίαν διατομὴν παρουσιάζει καὶ τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μέντζενας Ἀχαΐας (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Α', 1935, σ. 102, εἰκ. 4).

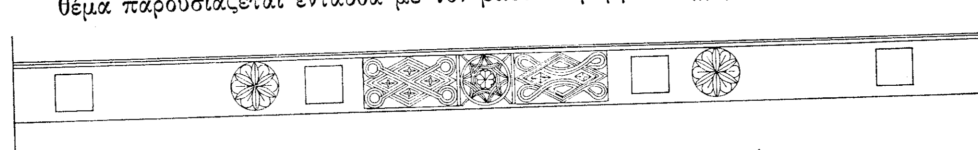
12 - 12 - 1973

εἰκονίζονται καὶ ἄλλα, εἴτε ἐλεύθερα ῥομβόσχημα, σχέδια μὲ τέσσαρας κύκλους κατὰ τὰς γωνίας των περιβάλλοντας ἐσωτερικὸν ῥόδακα (εἰκ. 4), εἴτε ὄρθιοι ἑλικόπλεκτοι σταυροί, ἢ καὶ σταυροί, τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τῶν ὁποίων, καμπυλούμενα εἰς ἄγκιστρα, συνδυάζονται μετὰ τῶν γειτονικῶν εἰς ἀνθέμια πληροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ (εἰκ. 3, 4). Ἐμφανίζεται τέλος ἀκόμη κατὰ τὸ ἄκρον καὶ ἓν πτηνόν, ἐντελῶς ἐλεύθερον, βαδίζον πρὸς τ' ἀριστερὰ (εἰκ. 3).

Εἰκ. 4. Ἕτερον τεμάχιον τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

Διάφορα, μεγαλυτέρας ὅμως κλίμακος, γεωμετρικὰ σχέδια, ἀπεικονίσθησαν ἐπὶ τῆς κάτω ὁρατῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου (εἰκ. 5). Εἶναι δὲ ταῦτα α') ῥόμβος ἐγγεγραμμένος ἐντὸς ὀρθογωνίου, μήκους 0,38 μ., τὰς τέσσαρας ἐλευθέρας γωνίας τοῦ ὁποίου πληροῦσι κύκλοι συναπτόμενοι διὰ κόμβων πρὸς τὰς πλευρὰς τοῦ βασικοῦ ῥόμβου. Τὸ σύνηθες βυζαντινὸν τοῦτο θέμα παρουσιάζεται ἐνταῦθα μὲ τὸν βασικὸν ῥόμβον διῃρημένον διὰ δύο δια-

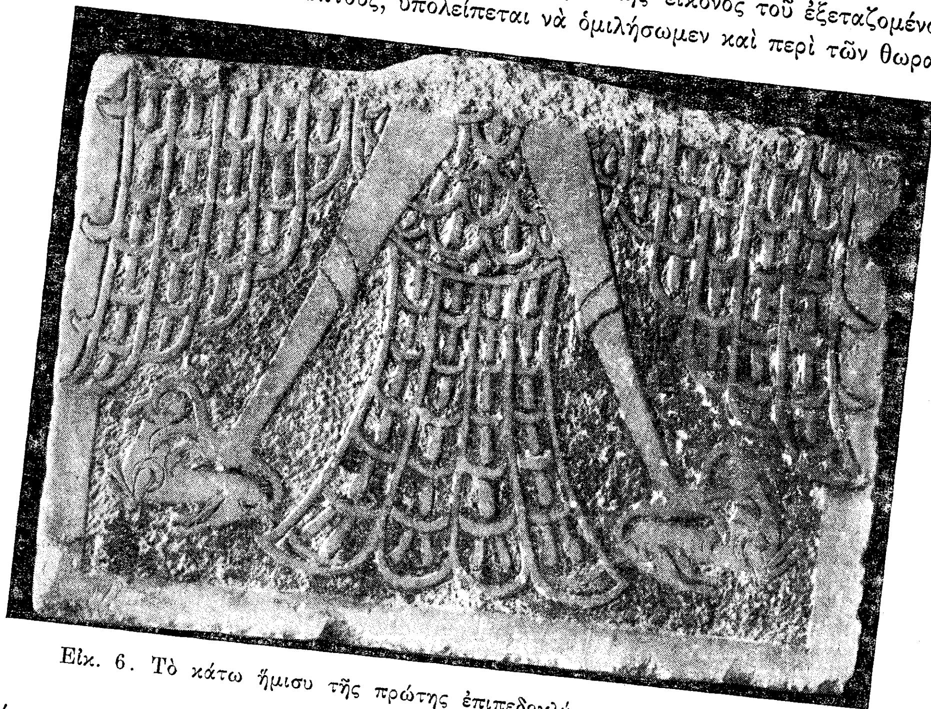
Εἰκ. 5. Ἄνοψις τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου.

γωνίων ταινιῶν εἰς τέσσαρας μικροτέρους ῥόμβους, περιβάλλοντας ἰσχνὸν τετράφυλλον. β') Ῥόμβος, μήκους 0,34 μ., ἐγγεγραμμένος ἐντὸς ὀρθογωνίου μὲ τέσσαρας καὶ πάλιν γωνιαίους κύκλους συνδεομένους διὰ δύο ἑλικοειδῶν ταινιῶν, δι' ὧν καὶ πάλιν ὑποδιαιρεῖται ὁ βασικὸς ῥόμβος εἰς τέσσαρας ἄλλους μικροτέρους. γ') Τετράγωνον σύμπλεγμα, 0,22 × 0,22 μ., μεγάλου κύκλου διατεμνομένου ὑπὸ τεσσάρων ἄλλων τμημάτων κύκλου τῆς αὐτῆς διαμέτρου (εἰκ. 5), ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται, ἐντὸς κύκλου, ὀκτάφυλλος

ρόδαξ. δ') Μέγας, ἐλεύθερος, ὀκτάφυλλος ρόδαξ, διαμέτρου 0,23 μ., μεταξὺ τῶν φύλλων τοῦ ὁποίου παρεμβάλλονται λογχοειδῆ φυλλάρια (εἰκ. 5).

Σημειοῦμεν ἐν τέλει, ὅτι ἡ ὅλη διάταξις τῶν κοσμημάτων τῆς λοξοτμήτου ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου ἐσχεδιάσθη οὕτως, ὥστε εἰς τὸν ἄξονα τοῦ τέμπλου νὰ πίπτῃ ὁ μέγας ἁλυσιδωτὸς σταυρὸς (εἰκ. 1).

Τὰ θωράκια. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὅλης εἰκόνος τοῦ ἐξεταζομένου τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους, ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν θωρα-

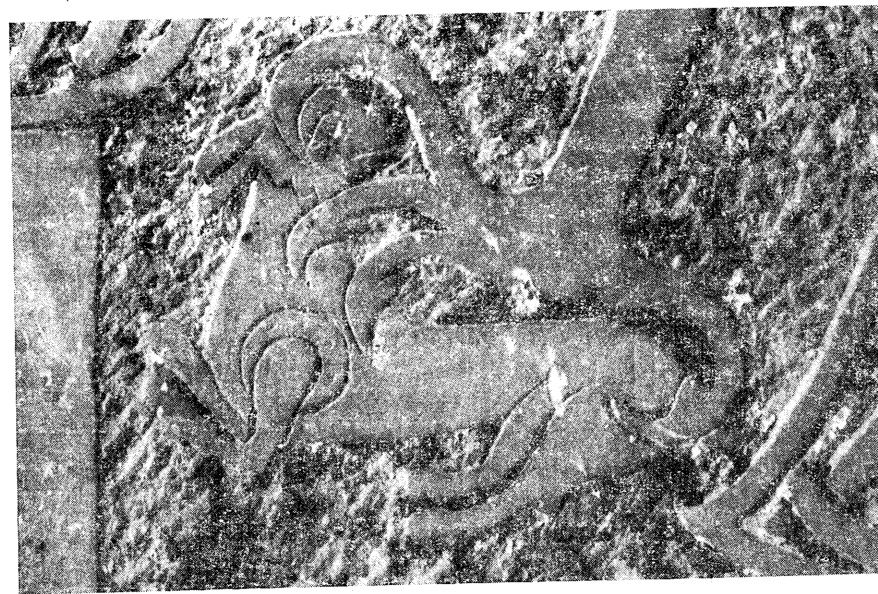
Εἰκ. 6. Τὸ κάτω ἥμισυ τῆς πρώτης ἐπιπεδογλύφου πλακὸς θωρακίου.

κίων, τὰ ὁποῖα ἔφρασσον, εἰς τὸ κάτω μέρος, ἀφ' ἑνὸς τὰ μεταξὺ τῶν ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης δύο κιονίσκων κενὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ μικρὰ κενὰ τὰ μεταξὺ τῶν χωριζόντων τὸ Ἱερὸν τοίχων καὶ τῶν παρ' αὐτοὺς κιονίσκων. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἐξ αὐτῶν, μετρούμενα ἐπὶ τοῦ σωζομένου στυλοβάτου, εὑρίσκονται ἔχοντα πλάτος 0,82 - 0,83 μ., τὰ δὲ δεύτερα μόνον 0,30 τὸ πρὸς Βορρᾶν, καὶ 0,165 τὸ πρὸς Νότον (εἰκ. 1).

Μεταξὺ τῶν ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τῶν μεταγενεστέρων προσκτισμάτων προελθόντων γλυπτῶν εὑρέθησαν καὶ δύο ὀρθογώνιαι πλάκες (εἰκ. 6 καὶ 10) πλάτους 0,81 μ., κολοβαὶ ὅμως, δυστυχῶς, κατὰ τὸ ὕψος των, ὅπερ σώζεται μόνον μέχρι 0,55 μ. καὶ 0,57 ἀντιστοίχως. Τὸ πάχος των εἶναι 0,08 μ., ἀκόσμητος δὲ τυγχάνει ἡ ὀπισθία των ἐπιφάνεια. Ἐπειδὴ

καὶ τὸ πάχος καὶ τὸ πλάτος τῶν πλακῶν τούτων συμφωνοῦσι πρὸς τὰ ἐκ τοῦ στυλοβάτου συναγόμενα μέτρα, θὰ πρέπει αὗται νὰ ἀνῆκον εἰς τὰ θωράκια τῶν ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης μεγαλυτέρων διαστύλων [1].

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰς ἐπὶ τῶν πλακῶν τῶν θωρακίων εἰκονιζομένας παραστάσεις.

Εἰκ. 7. Λεπτομέρεια τῶν ὑπὸ τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ κρατουμένων λαγῶν.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν πλὰξ (εἰκ. 6) εἰκονίζει τὸ κάτω ἥμισυ μεγάλου πτηνοῦ — ἀετοῦ προφανῶς — παρισταμένου κατὰ μέτωπον μὲ πολὺ ἀνοικτοὺς τοὺς πόδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατέρχεται μακρά, καμπυλόπλευρος οὐρά, ἐνῷ ἑκατέρωθεν τῶν ποδῶν ἀναπτύσσεται τὸ κάτω μέρος τῶν πτερύγων.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας τοῦ πτηνοῦ, κοσμούμενον διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος, εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 6). Δι' ἑκατέρου τῶν γαμψωνύχων ἄκρων ποδῶν του ἔχει συλλάβει

1. Σημειώνω ἐνταῦθα, ὅτι ἕνεκα τῆς ἀξιολόγου γλυπτῆς διακοσμήσεως, τὴν ὁποίαν φέρουν ἐπὶ τῆς προσθίας των ἐπιφανείας αἱ ἐν λόγῳ πλάκες θωρακίων, ἐφρόντισα ἔκτοτε νὰ μὴ παραμείνουν ἐκτεθειμέναι εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, ὅπου διέτρεχον τὸν κίνδυνον φθορᾶς ἢ καὶ ἐξαφανίσεως, ἀλλὰ νὰ μετακομισθῶσιν εἰς τὸ τότε εἰς τὸν ναὸν τῆς Παρηγορητίσσης φιλοξενούμενον Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἄρτης, μετὰ δὲ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τούτου εἰς τὴν ἀναστηλωθεῖσαν παλαιὰν Τράπεζαν τῆς Μονῆς Παρηγορητίσσης, νὰ ἀποτεθῶσιν ἐν αὐτῇ, ἀναμένουσαι τὴν ἀνταξίαν τῆς σημασίας των ἔκθεσιν.

καὶ κρατεῖ μετέωρον ὁ ἱπτάμενος ἀετὸς ἀνὰ ἓν μικρὸν ζῶον — λαγὸν προφανῶς,
ὡς μαρτυροῦσι τὰ μακρά του ὦτα καὶ ἡ κοντὴ οὐρά του (εἰκ. 7) — ὅπερ,
κινούμενον βιαίως πρὸς τὰ πλάγια, στρέφει συνάμα ἐπωδύνως πρὸς τὸν ἀετὸν
τὴν ἀνορθουμένην κεφαλήν του.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως. Ἡ ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονιζομένη παρά-
στασις (ὡς καὶ ἡ ἀμέσως ἑπομένη τοῦ ἄλλου θωρακίου) (εἰκ. 10 καὶ 11)
ἔχει ἐκτελεσθῆ κατὰ τὸν λεγόμενον ἐπιπεδόγλυφον τρόπον, καθ' ὃν ἐπὶ τῆς
λείας ἐπιφανείας τοῦ μαρμάρου ἐχαράσσετο ἀρχικῶς μόνον τὸ γραμμικὸν
περίγραμμα τοῦ εἰκονιζομένου θέματος — ἐνταῦθα τῶν ποδῶν, τῆς οὐρᾶς
καὶ τῶν πτερύγων τοῦ ἀετοῦ, ὡς καὶ τῶν δύο ὑπὸ τῶν ποδῶν του κρατουμένων
λαγῶν — ἠκολούθει δὲ ἡ ἀφαίρεσις ὁλοκλήρου τοῦ κάμπου (fondo), τὸ βάθος
τοῦ ὁποίου ἐλαξεύετο διὰ βελονίου ἀνωμάλως, χάριν τῆς καλυτέρας προσφύ-
σεως αὐτοῦ μὲ τὴν (σήμερον ἐξαφανισθεῖσαν) ἔγχρωμον κηρομαστίχην.
Τόσον οἱ πόδες τοῦ ἀετοῦ, ὅσον καὶ τὸ σῶμα τῶν λαγῶν ἀφέθησαν τελείως
ἐπίπεδα, ἤτοι ἄνευ οὐδεμιᾶς πλαστικότητος, ὀλίγαι δὲ μόνον χαραγαὶ ἐπ'
αὐτῶν δηλοῦσι τὴν ἄρθρωσιν τῶν ποδῶν τοῦ ἀετοῦ κατὰ τὸ γόνατον καὶ
τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν μυολογίαν τῶν ποδῶν τῶν λαγῶν.

Διὰ τοῦ ἀνωτέρω τρόπου, ὃν ἐφήρμοσε κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀνατολικὴ γλυπτική,
ἡ ἐντύπωσις τοῦ ἀναγλύφου δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς πλαστικότητος, ἀλλὰ
διὰ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ θέματος καὶ τοῦ φωτισμοῦ
τοῦ κάμπου του [1].

Τὸ θέμα ἱπταμένου ἀετοῦ κρατοῦντος εἰς τοὺς ὄνυχάς του λαγὸν — προσ-
φιλῆ εἰς αὐτὸν τροφὴν [2] — εἶναι παλαιὸν ἀνατολικὸν θέμα, συνηθέστατα
χρησιμοποιηθέν, καὶ μάλιστα λίαν ἐνωρίς, εἴς τε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν [3] καὶ
τὴν βυζαντινὴν [4] διακοσμητικήν.

---

1. Βλ. σχετικῶς L. Bréhier ἐν Nouvelles archives des Missions scientifi-
ques, Nouv. Série, Fascicule 3, Paris 1911, σ. 96.

2. Κατὰ τὸν *Φυσιολόγον* τοῦ Τουρίνου, διασκευῆς Δαμασκηνοῦ Στουδίτου (Ν.
Ἑλλην. 16, 251) ὁ λαγὸς εἶναι ἡ καλυτέρα τροφὴ τοῦ ἀετοῦ.

3. Ἰδίᾳ εἰς τὴν ἰωνικὴν κεραμεικὴν (E. Pottier, BCH, 1892, σ. 266 καὶ
ἐν Catalogue des vases antiques du Louvre II, 1899, σσ. 536 - 537. Πβλ. καὶ O.
Washburn, JdI XXI, 1906, σ. 121 καὶ σημ. 32 καὶ P. Wolters, A.E.
1892, πίν. X, 1.

4. Παραδείγματα: α') Ἐπὶ λίθου, ἀνάγλυφα ἢ ἐπιπεδόγλυφα: Τρία τεμάχια
τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν: 1) G. Millet, Byz. Zeitschr. 1892, σ. 648,
Ἀ. Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος Β', σ. 106,
εἰκ. 135 (ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κρυσταλλιωτίσσης), Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς
Βυζαντινοῦ Μουσείου 1931, σ. 49, εἰκ. 21. 2) Ἐκ φαιοῦ γρανίτου ἀρ. Εὑρετηρίου 1057
(ἐκ Θεσσαλονίκης) εἰκὼν παρὰ Chr. Zervos, L'art en Grèce, εἰκ. 208. 3)
Guide du musée byzantin d'Athènes, 1932, ἀρ. Εὑρετ. 163, εἰκ. 26A. — Ἐξωτε-
ρικὴ ὄψις Παναγίας Γοργοεπηκόου (Μικρᾶς Μητροπόλεως) Ἀθηνῶν (Michel-

Ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ἀετοῦ, τὸ ἡμέτερον γλυπτὸν παρουσιάζει
συγγένειαν τινὰ πρὸς ἀετοὺς εἰκονιζομένους ἐπὶ βυζαντινῶν ὑφασμάτων, ὡς
π.χ. πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ μεταξωτοῦ καὶ ὡς αὐτοκρατορικοῦ [1] θεω-
ρουμένου ὑφάσματος τῆς Μητροπόλεως τοῦ Brixen (Tyrol) (εἰκ. 8) [2], πρὸς
ἄλλον ἐπὶ τοῦ, μεταξωτοῦ ὡσαύτως, σαβάνου τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ τῆς Au-
xerre, ἀποκειμένου ἐν τῷ αὐτόθι ναῷ τοῦ Ἁγίου Εὐσεβίου [3], καὶ πρὸς τρίτον
— δικέφαλον αὐτὸν — εἰκονιζόμενον ἐπὶ μεταξωτοῦ ὑφάσματος τοῦ Kunst-
gewerbe Museum τοῦ Βερολίνου [4], ὅστις μάλιστα καὶ κρατεῖ διὰ τῶν κλειστῶν
ποδῶν του δύο ἀντινώτους σκύμνους.

Ἡ πρὸς τοὺς τρεῖς ἀνωτέρω μνημονευθέντας ἀετοὺς ὁμοιότης τοῦ ἡμε-
τέρου, συνίσταται κυρίως εἰς τὴν αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον παράστασιν τοῦ
σώματος καὶ εἰς τὸ φολιδωτὸν σχέδιον τῆς κοιλίας, ὅπερ ἐμφανίζεται καὶ
εἰς τοὺς ἀετοὺς τοῦ Brixen καὶ τῆς Auxerre [5]. Διαφέρει ὅμως ἐκείνων ὁ

Struck, AM XXXI, 1906, σ. 303). Ἀνάγλυφον Μουσείου Χαλκίδος, εἰκὼν ἐν
Miller - Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας τόμ. Β', σ. 207. — Μαρμαρο-
θέτημα τοῦ δαπέδου τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Μονὴ Βαρνά-
κοβας, Ἀθῆναι 1922, σ. 26, εἰκ. 14). Τέμπλον τοῦ ναοῦ Σωτῆρος τῆς Ἀμφίσσης (Ἀ.
Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Α', 1935, εἰκ. 11Α). Ἐπιπεδόγλυφον τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορη-
τίσσης Ἄρτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης², Ἀθῆναι 1963,
σ. 102, εἰκ. 111). Ἐπιπεδόγλυφον θωράκιον τοῦ τέμπλου τοῦ παρὰ τὴν Ἄρταν ναοῦ
Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 65, εἰκ. 8).
Φιάλη Μονῆς Μεγάλης Λαύρας Ἁγίου Ὄρους (G. Millet, ἐν A. Michel,
Histoire de l'Art I, 1, σ. 153, εἰκ. 91. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-
klöstern, σ. 41). Ἀνάγλυφον τῆς πωρίνης ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐν Achtamar τῆς
Ἀρμενίας ναοῦ (J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, σ. 283,
εἰκ. 317 καὶ Asiens Bildende Kunst, εἰκ. 339). Θωράκιον τοῦ Μουσείου Κωνσταντι-
νουπόλεως (G. Mendel, Catalogue des Sculptures, Constantinople 1914, σ.
511, ἀρ. 712). Ἀνάγλυφον Μύρων τῆς Λυκίας (H. Rott, Kleinasiatische Denk-
mäler, Leipzig 1908, σ. 341 εἰκ. 128). β') Ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ: Κιβωτίδιον ἐν Burgos
τοῦ ἔτους 1026 (Strygowski, ἔνθ' ἀνωτ., II, σ. 666, εἰκ. 651). Κυκλικὸν μετάλ-
λιον Ἁγίου Μάρκου Βενετίας (F. Zuliani, I marmi di San Marco, Βενετία
[1972], ἀρ. 140). γ') Ἐπὶ ὑφασμάτων: R. Forrer, Die frühchristlichen Alter-
tümer von Achmim - Panopolis, πίν. XVIII.

1. *Panni imperiales* ὀνομάζονται τὰ ὑφάσματα ταῦτα εἰς τὸν ρωμαϊκὸν κατά-
λογον βλ. σχετικῶς O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, σ. 24.

2. Εἰκ. παρὰ P. Schulze, Alte Stoffe, Berlin 1920, σ. 86, εἰκ. 72. D. v.
Falke, Kunstg. der Seidenweberei, Berlin 1921, εἰκ. 181. Vollbach - Sal-
les - Duthuit, Art Byzantin, πίν. 91. D. Talbot Rice, The Art of
Byzantium, London 1951, πίν. XII.

3. Vollbach - Salles - Duthuit, Art Byzantin, σ. 75, εἰκ. 91.
Talbot - Rice, ἔνθ' ἀνωτ., εἰκ. 132.

4. Εἰκὼν παρὰ P. Schulze, Alte Stoffe, σ. 86, εἰκ. 92.

5. Φολιδωτὸν κόσμημα καλύπτει ἐπίσης τὴν κοιλίαν ἀετοῦ ἐπὶ ἀγγείου τῆς Συλ-
λογῆς D. Talbot - Rice (D. T. Rice, Byzantine Art, Oxford 1935, εἰκ. 13).

ἡμέτερος ἀετός· διότι ἔχει παρασταθῆ μὲ μεγαλυτέραν ἐκείνων ἐλευθερίαν· δὲν ἔχει πράγματι ἡνωμένους καὶ κατακορύφους τοὺς πόδας, ὡς ἐκεῖνοι, ἀλλ' ἰσχυρῶς πρὸς τὰ πλάγια ἀνοικτούς, οἷοι μᾶς ἐμφανίζονται εἰς τοὺς ἐξ 'Ανδαλουσίας ἀετοὺς τοῦ Μουσείου τοῦ Quedlingburg [1], τοῦ 11ου - 12ου

Εἰκ. 8. 'Αετὸς ἐπὶ μεταξωτοῦ ὑφάσματος τῆς Μητροπόλεως τοῦ Brixen.

αἰῶνος καὶ ἀργότερον. 'Εκτὸς τούτου ὁ ἡμέτερος ἀετὸς δὲν εἶναι τόσον αὐστηρῶς ἐσχηματοποιημένος (stylisé) ὡς ἐκεῖνοι. Αἱ πτέρυγές του πράγματι δὲν τερματίζονται πρὸς τὰ ἔσω δι' ἀκάμπτου λοξῆς γραμμῆς (εἰκ. 8) ἀλλά τινα ἐξέχοντα ἄκρα πτερῶν κατὰ πολὺ νατουραλιστικώτερον τρόπον ἀπὸ ἐκείνους. Τοιαῦτα πτερά, δυσκόλως δυνάμενα νὰ ἐκτελεσθῶσιν ἐπὶ ὑφάσματος, ἐπανευρίσκομεν εἰς πτερὰ ψηφιδωτῶν ἢ φορητῶν εἰκόνων (ἀρχαγγέλων ἰδίως) καὶ παλαιότερον (ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος) [2], ἰδίᾳ ὅμως ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ. κ.ἑ. [3].

1. F a l k e, ἔνθ' ἀνωτ., εἰκ. 142.

2. Ψηφιδωτὰ ναοῦ Κοιμήσεως Θεοτόκου Νικαίας (O. W u l f f, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Straßburg 1903, πίν. II, 1. 2, T h. S c h m i t, Die Koimesis Kirche zu Nikaia, πίν. 13, 14).

3. Ψηφιδωτὸν ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ Μονῆς Δαφνίου (G. M i l l e t, Le monastère de Daphni, Paris 1899, εἰκ. 49, σ. 107). Στεατίτης μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ τοῦ Μουσείου Bandini τοῦ Fiesole (12ου αἰῶνος) (D. T a l b o t - R i c e,

Τοὺς ἐπὶ τῶν ὑφασμάτων μνημονευθέντας ἀετοὺς οἱ μὲν Vollbach - Salles χρονολογοῦσιν εἰς τὸν 9ον - 11ον αἰῶνα, ὁ δὲ Schulze εἰς τὸν 11ον - 12ον αἰῶνα, τέλος δὲ ὁ Rice εἰς τοὺς περὶ τὸ 1000 χρόνους. "Εχων ὑπ' ὄψιν μου α') ἀφ' ἑνὸς τοὺς εὐρέως ἀνοικτοὺς πόδας, ἀφ' ἑτέρου δὲ

Εἰκ. 9. 'Αναπαράστασις τοῦ συνόλου τοῦ ἀετοῦ τοῦ θωρακίου τῆς εἰκ. 6.

τὴν νατουραλιστικωτέραν ἀπόδοσιν τῶν πτερῶν τοῦ ἡμετέρου ἀετοῦ, β') τὴν ὁμοιότητά του πρὸς τοὺς ἐξ 'Ανδαλουσίας μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς πόδας ἀετοὺς καὶ γ') πρὸς τὸν ἐπὶ ἐπιπεδογλύφου ὡσαύτως θωρακίου τοῦ παρὰ τὴν "Αρταν ναοῦ 'Αγίου Δημητρίου Κατσούρη [1] εἰκονιζόμενον μὲ ἀνοικτοὺς

ἔνθ' ἀνωτ., εἰκ. 162). Φορητὴ εἰκὼν 'Αρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Museo Civico τῆς Πίζης, 14ου αἰῶνος (T a l b o t - R i c e, ἔνθ' ἀνωτ., εἰκ. 189) κλπ.

1. ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 66, εἰκ. 8.

πόδας ἀετόν, τείνω νὰ χρονολογήσω καὶ τὸν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας εἰς τὸν 12ον ἢ μᾶλλον εἰς τὸν 13ον αἰῶνα. Εἰς τὸν αὐτὸν 13ον αἰῶνα, αἰῶνα ἀκμῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου [1], μὲ ὁδηγεῖ κυρίως καὶ ἡ λαμπρὰ ἐκτέλεσις τοῦ τόσον ἀκριβοῦς καὶ ψυχολογημένου σχεδίου τῶν λαγῶν, ἔργου παραλλή-

Εἰκ. 10. Τὸ κάτω ἥμισυ τῆς δευτέρας ἐπιπεδογλύφου πλακὸς θωρακίου.

λου πρὸς τὸν παλαιολόγειον ἐπιπεδόγλυφον λέοντα [2] τοῦ τόξου τοῦ ὑπερθύρου τῆς Παρηγορητίσσης καὶ πρὸς τὰ συνοδεύοντα τὴν ἐπιγραφὴν ὁμοίας ἐποχῆς μικρογλάφυρα γλυπτά.

Εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν (εἰκ. 9) τοῦ ἀετοῦ τῆς εἰκ. 6

1. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ εὐρεῖα χρῆσις παλαιολογείου ἐπιπεδογλύφου, ἥτις ἐφηρμόσθη κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς ναοὺς τῆς πρωτευούσης τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπεί-ρου Ἄρτης. Οὕτω συναντῶμεν ἐπιπεδόγλυφα εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερ-νῶν (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Β΄, 1936, σ. 37, εἰκ. 33, πλάξ, καὶ σ. 38, εἰκ. 34, γεῖσον), εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη (αὐτόθι, σ. 65 εἰκ. 8 καὶ σ. 66), εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Παρηγορητίσσης (θολῖται τοῦ ὕπερθεν τῆς βασιλείου Πύλης τόξου (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης², 1963, σ. 96, εἰκ. 104 - 105, σ. 98, εἰκ. 107) καὶ ἀνάγλυφα πέριξ τοῦ τόξου (αὐτόθι σ. 99, εἰκ. 108). Τέλος εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ἁγίας Θεοδώρας, τὰ ἀνωτέρω ἐξετασθέντα ἐπιπεδό-γλυφα τοῦ τέμπλου.

2. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 102, εἰκ. 112.

ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς οἱ ἐπὶ τῶν ὑφασμάτων μὲ ἠνωμένους τοὺς πόδας ἀετοὶ καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ μεταγενέστεροι (11ου καὶ 12ου αἰῶνος) ἀετοί, οἱ ἔχοντες ἀνοικτοὺς τοὺς πόδας.

Ἡ δευτέρα πλὰξ θωρακίου (εἰκ. 10 καὶ 11), ἐλλιπὴς κατὰ τὴν κάτω δεξιὰν γωνίαν, εἰκονίζει, εἰς τὸ σωζόμενον κάτω ἥμισυ αὐτῆς, μόσχον, μὲ γονατιστοὺς τοὺς ἐμπροσθίους καὶ ὀκλάζοντας τοὺς ὀπισθίους πόδας καὶ τὴν κεφαλὴν κύπτουσαν καὶ στρεφομένην πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του ἔχει ἐμπήξει τοὺς γαμψοὺς ὄνυχας τῶν ποδῶν του τετράποδον — λέων πιθανώτατα, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μορφῆς τῶν ποδῶν του καὶ ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων.

Τὸ σῶμα τοῦ μόσχου καὶ οἱ πόδες τοῦ λέοντος εἰκονίζονται καὶ ἐδῶ τελείως ἐπίπεδα καὶ λεῖα, ἤτοι ἄνευ οὐδεμιᾶς πλαστικότητος, μόνον δὲ χαραγαί τινες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ μόσχου δηλοῦσι τὰ κέρατα, τὰ ὦτα, τοὺς ὀφθαλμούς, τὴν ῥῖνα, τὰς πλευρὰς καὶ τὰς ὑπὲρ τὸν ἀριστερὸν ἐμπρόσθιον πόδα ῥυτίδας τοῦ λαιμοῦ, ἐν ᾧ ἄλλαι βαθύτεραι χαραγαὶ τονίζουν τὸ περίγραμμα τῶν ἐμπροσθίων καὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν τοῦ ζώου.

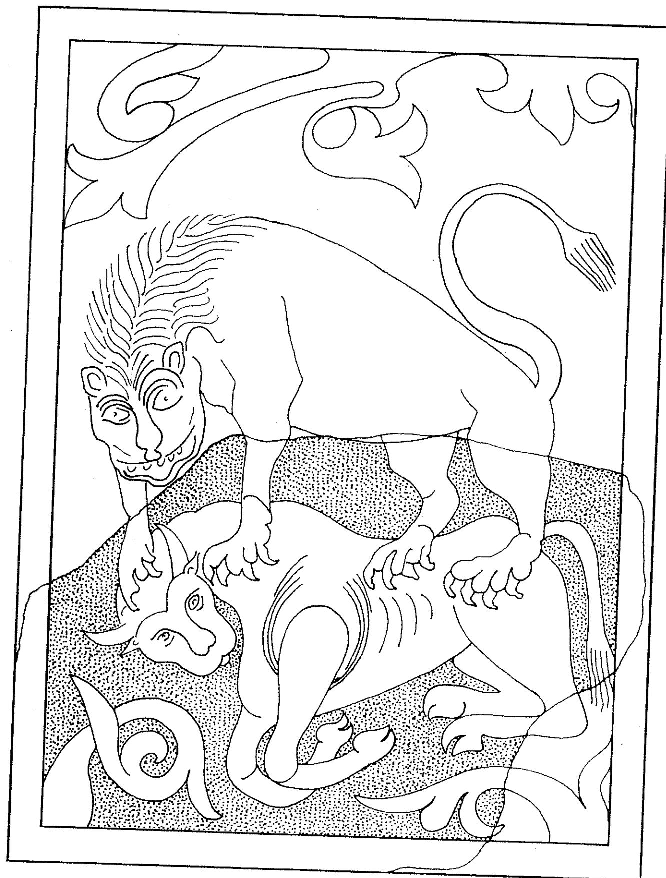
Τὰ κενὰ τοῦ κάμπου πληροῦνται διὰ φυλλοφόρου ἕλικος καὶ ἡμιανθεμίου, ἐν ᾧ τὸ ὑπόλοιπον αὐτοῦ εἶναι καὶ ἐδῶ ἀνωμάλως εἰργασμένον διὰ βελονίου, χάριν καλυτέρας προσφύσεως τῆς ἐγχρώμου κηρομαστίχης διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐπληροῦτο καὶ ἡ ἐπιπεδόγλυφος αὕτη παράστασις.

Τὸ θέμα ἀγρίου θηρίου — λέοντος ἢ γρυπὸς — ἐπιτιθεμένου λάβρως κατὰ ἡμέρου ζώου — συνήθως βοοειδοῦς ἢ ἐλαφοειδοῦς — συμβολίζον τὴν πάλην τοῦ ἰσχυροῦ πρὸς τὸ ἀσθενές, τοῦ κακοῦ πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἢ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοῦ Διαβόλου — εἶναι, ὡς καὶ τὸ τοῦ ἀετοῦ τῆς πρώτης πλακὸς — ἀνατολικῆς προελεύσεως [1]. Παραληφθὲν καὶ αὐτὸ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων — ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων — ἐφηρμόσθη συνηθέστατα εἴς τε τὴν περίοπτον καὶ τὴν ἀνάγλυφον — ἀρχαϊκὴν ἰδίᾳ — ἑλληνικὴν τέχνην [2], ἔπειτα δὲ καὶ εἰς

1. J. S t r z y g o w s k i, Asiens bildende Kunst, Augsburg 1930, σ. 308 ἑξ. καὶ εἰκ. 310.

2. Λέοντες ἐπιτιθέμενοι κατὰ ταύρου — οἱ *ταυροκτόνοι* κατὰ Σ ο φ ο κ λ έ α (Φιλοκτ. 400) — τοῦ μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Εἰκὼν παρὰ R. H e-b e r d e y Altattische Porosskulptur, Wien 1919, εἰκ. 54 καὶ 55, H. L e c h a t, Au musée de l'Acropole, Paris 1903, εἰκ. 3, No 3 ἔναντι σελ. 68. — Ἄλλο μικρότερον, πώρινον, ἐπίσης τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, εἰκονίζεται ἐν Catalogue 4, Friederichs - Wolters, Gibsabgüsse. — Ἐπιστύλιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἄσσου, T e x i e r, Asie Mineure, πίν. 114, εἰκ. III, B r u n n - B r u c k m a n n s, Denkmäler, πίν. 412. — Ἀνάγλυφον Ξάνθου τῆς Λυκίας, Reisen I, πίν. XXVII. — Μουσεῖον Λούβρου, F. C l a r a c, Musée de Sculptures II, πίν. 223, ἀρ. 189. Πλεῖσται ἀγγειογραφίαι ἐπὶ Κορινθιακῶν ἀγγείων ἀνατολίζοντος ῥυθμοῦ. Εὕρηται ἐπίσης καὶ ἐπὶ ἀγγείων τοῦ μελανομόρφου ῥυθμοῦ, ὡς π.χ. τοῦ κρατῆρος τῆς Γενεύης, E. B u s c h o r, AM 47, 1922, πίν. XIII, 2. — H. S c h r a d e r, JdI 43, 1928, σ. 72, εἰκ. 18.

τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικήν [1]. Ἡ ἡμετέρα ἀναπαράστασις (εἰκ. 11) τοῦ ἄνω μέρους τῆς πλακὸς ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἀναλόγων παραδειγμάτων, οἷα ἀναφέρονται εἰς τὴν σημείωσιν 1, ἰδίᾳ δὲ τῆς πλακὸς τοῦ Βερολίνου (W u l f f, ἔνθ' ἀνωτ., ἀρ. 1743).

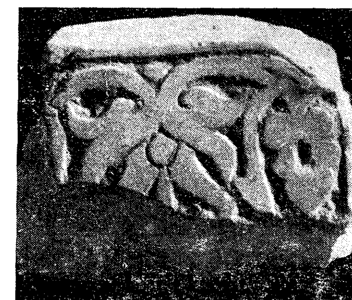
Εἰκ. 11. 'Αναπαράστασις τοῦ συνόλου τῆς δευτέρας πλακὸς θωρακίου.

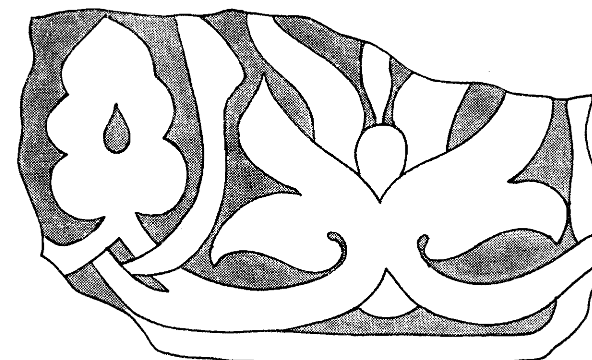
Ἡ ποιότης καὶ ἡ ὁμοιότης τῆς ἐργασίας τῆς πλακὸς ταύτης πρὸς τὰ ἐπιπεδόγλυφα τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, μὲ ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ τὸ δεύτερον θωράκιον θὰ ἐξετελέσθη κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ἤτοι κατὰ

1. Παραδείγματα: ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Γοργοεπηκόου 'Αθηνῶν (M i c h e l - S t r u c k, AM XXXI, 1906, σ. 305, εἰκ. 19. — Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, Ἡ Βυζαντινὴ 'Αθήνα, 1963, εἰκ. 43). — Βυζαντινὸν Μουσεῖον 'Αθηνῶν, ἀρ. 161 (Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, 1956, πίν. 9). — 'Ανάγλυφον τοῦ Μουσείου Κων-

τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, καθ' οὓς μεγάλη, ὡς εἴπομεν, ἐγένετο χρῆσις τῆς ἐπιπεδογλύφου τεχνικῆς.

Στέψις θωρακίου. Μεταξὺ τῶν ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τῶν μεταγενεστέρων προσκτισμάτων τῆς Ἁγίας Θεοδώρας προελθόντων γλυπτῶν, εὑρέθη

Εἰκ. 12. Τεμάχιον στέψεως θωρακίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον.

καὶ μαρμάρινον τεμάχιον ἀμφιλοξοτμήτου στέψεως θωρακίου, μ.σ.μ. 0.16 μ. (εἰκ. 12). Τόσον τὸ πλάτος τῆς βάσεώς του (0.075 μ.), ὅσον καὶ τὸ ὕψος του (0,12 μ.) καὶ ἡ κρέμασις αὐτοῦ (0.06 μ.) συμφωνοῦσι πλήρως πρὸς τὰ δεδομένα τῶν θωρακίων τοῦ ἐξεταζομένου τέμπλου, ὥστε οὐδεμία νὰ

σταντινουπόλεως (G. M e n d e l, Catalogue II, Constantinople 1914, ἀρ. 682, σ. 475. D. T. R i c e, The Art of Byzantium, London 1959, εἰκ. 80), 11ου αἰῶνος. Θωράκιον Βενετίας, 11ου - 12ου αἰῶνος εἰκὼν παρὰ H. N i c k e l, Byzantinische Kunst, Leipzig 1964, εἰκ. 43. — 'Ανάγλυφος πλὰξ ἐκ Βενετίας τοῦ Μουσείου Βερολίνου (O. W u l f f, Altchristliche und Mittelalterliche Bildwerke, Berlin 1911, σ. 24, ἀρ. 1743), 12ου αἰῶνος. Θωράκιον ὑπερῴου Ἁγίου Μάρκου Βενετίας (F. Z u l i a n i, I marmi di San Marco, Βενετία 1972, ἀρ. 119). — Κιβωτίδιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἐν Burgos τῆς Ἱσπανίας, (J. S t r z y g o w s k i, Die Baukunst der Armenier II, σ. 666, εἰκ. 651 λέων καὶ δορκάς).

καταλείπεται ἀμφιβολία, ὅτι καὶ τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου. Ἐνισχύει ἄλλως τε ἀκόμη τὴν παραδοχὴν ταύτην καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ τεμάχιον τοῦτο φέρει ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν ἐκ συμπλεκομένων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀνθεμίων (εἰκ. 12) κοσμήματος σχεδὸν ἐντελῶς ὁμοίου πρὸς τὸ ἐπὶ ἐσωτερικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ κοσμήτου — ἐπιπεδογλύφου ὡσαύτως — τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου [1], ὅπερ κατὰ τὸν Millet (ἔνθ' ἀνωτ.) ἀνήκει εἰς τὸν 11ον ἢ τὸν προχωρημένον 12ον αἰῶνα.

Περαίνων τὸν περὶ τοῦ τέμπλου τῆς Ἁγίας Θεοδώρας λόγον ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω, ὅτι ἡ συνύπαρξις διαφόρων τεχνικῶν εἰς τὸν γλυπτικὸν διάκοσμον ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μνημείου — ὡς ἐνταῦθα τοῦ χαμηλοῦ ἀναγλύφου διὰ τὸ ἐπιστύλιον καὶ τοῦ ἐπιπεδογλύφου διὰ τὰ θωράκια καὶ τοὺς κιονίσκους — οὐδόλως πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ, ἐπειδὴ ἡ ἀνάμειξις διαφόρων τεχνικῶν δὲν εἶναι ἀσυνήθης κατὰ τὸν 12ον, 13ον καὶ 14ον αἰῶνα ἐπὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γλυπτοῦ, ὡς ἀποδεικνύουσι πολλὰ σχετικὰ παραδείγματα [2].

Ἀθῆναι

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

---

1. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 66, εἰκ. 72. Φωτογραφία του ὑπὸ Παπαχατζιδάκη εὑρίσκεται καὶ ἐν Μ. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 1963, εἰκ. 75.

2. Βλ. σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον ἐν ΕΕΒΣ ΙΑ', 1935, σσ. 354 ἑξ.

ΕΓΓΡΑΦΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ (1444 - 1510)

Ἡ Ναύπακτος ὑπῆρξε γιὰ τὴ Βενετία ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐμπορικούς της σταθμοὺς στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἐκεῖ συγκεντρώνονταν τὸ βαμβάκι, τὸ σιτάρι [1], τὸ μετάξι καὶ ἄλλα προϊόντα τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου, γιὰ νὰ πάρουν ὕστερα τὸ δρόμο πρὸς τὴ Δύση. Στοὺς κόλπους της εἶχε δημιουργηθῆ ἀξιόλογη τάξη Βενετῶν καὶ Ἑλλήνων ἐμπόρων - καραβοκυραίων, ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴ γειτονικὴ θάλασσα. Ταυτόχρονα ἡ πόλη ἤλεγχε τὴν κίνηση τῶν πλοίων (πολεμικῶν καὶ ἐμπορικῶν), ποὺ πηγαινοέρχονταν στὸν Κορινθιακὸ Κόλπο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, ἡ Ναύπακτος εἶχε προσόδους ἀπὸ ἰχθυοτροφεῖα καὶ ἁλυκές [2]. Ἡ ἀποικία δὲν κατόρθωνε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ ἰσοσκελίζῃ τὸν προϋπολογισμό της [3] καὶ πάντα ἡ Βενετικὴ Γερουσία τῆς χορηγοῦσε οἰκονομικὴ βοήθεια.

Ἡ βενετικὴ αὐτὴ κτήση εἶχε πολὺ μικρὴ ἐνδοχώρα καὶ στήριζε τὴν ἄμυνά της στὰ γερὰ τείχη της. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ μητρόπολη ἀπέστελλε συνεχῶς χρήματα γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴ συμπλήρωση τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων. Οἱ Βενετοὶ ἐπεδείκνυαν ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους. Οἱ πασάδες τῆς Στερεᾶς δὲν ἔπαυαν νὰ παρενοχλοῦν ἀπὸ τὴν ξηρὰ τὴν πόλη, ἐνῶ οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς τῆς Πάτρας ἦσαν εὐαίσθητες σὲ κάθε παρενόχληση τῶν Βενετῶν ναυτικῶν. Τὸ 1470 ἡ Βενετικὴ Γερουσία προβίβασε τὴν κτήση σὲ ἕδρα προβλεπτῆ (provveditor). Ἡ πόλη ἔπεσε στὰ τουρκικὰ χέρια τὸ 1499. Περιῆλθε καὶ πάλι στὴ βενετικὴ κυριαρχία τὰ χρόνια 1686 - 1699, μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνη.

Μὲ τὴν ἐργασία μας αὐτὴ συμπληρώνουμε τὶς σειρὲς τῶν ἐγγράφων ποὺ ἐξέδωσαν ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας ὁ Κ. Σάθας [4], ὁ V. La-

---

1. Κ. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. 5, Paris 1883, σ. 7.

2. F. Thiriet, Régestes des déliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τ. II, Paris 1959, ἀρ. 1650, 1680.

3. Ὅπ. παραπάνω, ἀρ. 1536.

4. Κ. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. 5, Paris 1883, σσ. 1 - 20 καὶ τόμ. 7, Paris 1888, σ. 3, ἀρ. IV, σ. 6, ἀρ. X, σ. 10, ἀρ. XX, σ. 30, ἀρ. LXI.

mansky [1] καὶ ὁ F. Thiriet [2]. Ἐρευνήσαμε τὶς ἀρχειακὲς ἑνότητες Senato Mar, Senato Terra, Senato Secreta, Consiglio Dieci Misti καὶ Collegio Notatorio καὶ συλλέξαμε συνολικὰ 60 ἄγνωστα ἔγγραφα, ἀναφερόμενα στὴν περίοδο 1444 - 1510. Κατὰ τὴν ἔκδοση τηροῦμε τὴ χρονολογικὴ σειρὰ καὶ δημοσιεύουμε περίληψη ὅλων τῶν ἐγγράφων στὰ ἑλληνικά, ἐκτὸς ἀπὸ τρία, ποὺ ἐκδίδουμε καὶ στὸ πρωτότυπο.

1) 19 Μαΐου 1444. Ἡ διοίκηση τῆς Ναυπάκτου ν' ἀποδεχθῆ τὴν προσχώρηση τοῦ χωριοῦ Ἀλεποχώρι (Lapochari), χωρὶς ὅμως νὰ ἐπέλθη ρήξη μὲ τοὺς Τούρκους (Senato Mar, reg. 2, φ. 4v - 5r).

2) 26 Νοεμβρίου 1451. Νὰ δαπανῶνται 81 χρυσὰ δουκάτα τὸ χρόνο καὶ ἐπὶ ἕξη συνεχῆ χρόνια, γιὰ νὰ ἐπισκευασθοῦν τὰ τείχη, ποὺ καταστράφηκαν τὸν περασμένο χρόνο ἀπὸ σεισμὸ (reg. 4, φ. 95v).

3) 5 Μαΐου 1452. Νὰ δοθοῦν τὰ ὀφειλόμενα χρήματα στὸ Νικόλαο ἀπὸ τὴ Μεθώνη (de Mothono) καὶ τὰ προνόμια ποὺ κακῶς ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ Γεώργιο Lauredano γιὸ τοῦ ser Andrea (reg. 4, φ. 120r).

4) 13 Μαρτίου 1455. Νὰ πληρωθῆ τοὺς καθυστερημένους μισθούς του ὁ πρώην φρούραρχος (castellano) τοῦ Μελίσσι (Melisi), περιοχῆς Ναυπάκτου, Φραγκίσκος Quirinus (reg. 5, φ. 76v).

5) 12 Ἀπριλίου 1461. Ἐκλέγεται νέος ρέκτορας (rector) Ναυπάκτου ὁ Λουδοβίκος Taiapetra (Collegio Notatorio, reg. 10, φ. 26v).

6) 11 Ἰουνίου 1462. Νὰ σταλοῦν στὴ Ναύπακτο 1.000 δουκάτα, ποὺ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς πόλης (Senato Mar, reg. 7, φ. 66v).

7) 18 Φεβρουαρίου 1463. Νὰ σταλοῦν δύο ἀξιωματικοὶ (comestabiles) μὲ 80 πεζοὺς στρατιῶτες. Ἀκόμη νὰ σταλοῦν ξυλεία, κτίστες καὶ 900 δουκάτα (reg. 7, φ. 103r).

8) 29 Ἰουνίου 1463. Νὰ σταλοῦν 500 χρυσὰ δουκάτα, γιὰ τὴν ἐκτέλεση ὀχυρωματικῶν ἔργων, καὶ ἄλλα 500, γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν πεζῶν στρατιωτῶν (reg. 7, φ. 124r).

9) 9 Ἰουλίου 1464. Ἐὰν τὰ χρήματα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν τειχῶν δαπανήθηκαν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς

1. V. Lamansky, Secrets d'État de Venise, Saint-Pétersbourg 1884, σσ. 054 - 055.

2. F. Thiriet, Régestes des déliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τόμ. III (1431 - 1463), Paris 1961, ἔγγραφα ἀρ. 2662, 2686, 2704, 2791, 2815, 2848, 2861, 2874, 2938, 2939, 2889, 2999, 3049, 3075, 3095, 3097, 3100, 3113, 3126, 3152, 3166, 3175, 3178 καὶ 3184. — Τοῦ ἰδίου, Déliberations des Assemblées vénitiennes concernant la Romanie, τ. II (1364 - 1463), Paris 1971, ἔγγραφα ἀρ. 1073, 1479, 1503, 1572, 1584, 1626, 1627.

οἰκίας τοῦ ρέκτορα, τοῦτο ἔγινε παράνομα καὶ ν' ἀποδοθῆ σχετικὸς λογαριασμός. Ἐπειδὴ ἡ ἐσοδεία ὑπῆρξε κακή, ἀποστέλλονται 1000 στάρα (84.000 λίτρα) σιτάρι (Senato Secreta, reg. 22, φ. 26r).

10) 17 Αὐγούστου 1465. Νὰ σταλοῦν 1200 δουκάτα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ὑπαλλήλων καὶ 400 δουκάτα γιὰ τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα (Senato Mar, reg. 8, φ. 37r).

11) 21 Μαρτίου 1466. Ὁ ρέκτορας Βερνάρδος Nani νὰ μὴ παρενοχλῆ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς Πάτρας, ποὺ κατέχουν οἱ Τοῦρκοι (reg. 8, φ. 65v).

12) 14 Ἀπριλίου 1466. Νὰ σταλοῦν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα 40 στάρα (3.360 λίτρα) σιτάρι καὶ οἱ μισθοὶ τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων (reg. 8, φ. 68r).

13) 15 Ἰουνίου 1466. Γιὰ τὴν ἐκτέλεση ὀχυρωματικῶν ἔργων ἀπαιτοῦνται 2.000 δουκάτα. Οἱ κάτοικοι τῆς Ναυπάκτου προσφέρουν 1000 δουκάτα καὶ προσωπικὴ ἐργασία. Τὸ δάνειο τῶν 1000 δουκάτων τῶν κατοίκων τῆς πόλης νὰ ἐξοφληθῆ σὲ μηνιαῖες δόσεις τῶν 100 δουκάτων. Ὁ ἀρχιναύαρχος (capitan general da mar) ν' ἀποστείλη δύο πλοῖα γιὰ τὴ φύλαξη τῆς πόλης (reg. 8, φ. 83r).

14) 2 Μαΐου 1467. Νὰ σταλοῦν 200 δουκάτα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ὑπαλλήλων καὶ ἄλλα 300 γιὰ τὴν ἀγορὰ σιταριοῦ (reg. 8, φ. 124v).

15) 30 Δεκεμβρίου 1467. Ὁ ἀξιωματικὸς (comestabilis) Colla de Sessa ζητεῖ βοήθεια. Νὰ σταλοῦν ὑφάσματα ἀξίας 200 δουκάτων. Νὰ σταλῆ ἁλάτι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Νὰ σταλοῦν 300 δουκάτα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν. Ἂν δὲν ὑπάρχη ἀντίρρηση, νὰ ἐπιβληθῆ σὲ κάθε φορτίο κρασιοῦ δασμὸς ἑνὸς ἄσπρου, ὁ ὁποῖος θὰ προορίζεται γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν τειχῶν. Ἐπειδὴ εἶναι πολλοὶ οἱ μισθωτοὶ Ἕλληνες στρατιῶτες, ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ Λατίνους (reg. 8, φ. 146r).

16) 10 Ἰουνίου 1468. Ἀναχωρεῖ γιὰ τὴ θέση του ὁ νέος ρέκτορας Ἰάκωβος Barbaro (reg. 8, φ. 175v).

17) 23 Ἰουνίου 1468. Νὰ διατεθῆ ἀπὸ τὸ ναύσταθμο ἕνα πλοῖο (fusta) γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Ναυπάκτου (reg. 8, φ. 178r).

18) 1 Σεπτεμβρίου 1468. Νὰ σταλοῦν 500 δουκάτα (reg. 8, φ. 185r).

19) 9 Σεπτεμβρίου 1468. Νὰ ἐξευρεθοῦν τὰ 500 δουκάτα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ταμεῖο, ὥστε νὰ τὰ πάρη μαζί του ὁ Ἰάκωβος Barbaro, ὁ ὁποῖος χωρὶς αὐτὰ δὲν ἀναχωρεῖ (reg. 8, φ. 186r).

20) 29 Ἀπριλίου 1469. Νὰ σταλοῦν 500 δουκάτα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν. Νὰ σταλοῦν 300 στάρα (25.000 λίτρα) σιτάρι καὶ 200 στάρα (17.800 λίτρα) κεχρὶ (reg. 9, φ. 6r).

21) 1 Ἰουλίου 1469. Ν' αὐξηθῆ ἡ ποσότης τοῦ κεχριοῦ σὲ 1000 στάρα (84.000 λίτρα) (reg. 9, φ. 12r).

22) 8 Ἰουνίου 1470. Νὰ ἐπιστραφοῦν μέσα σὲ τρεῖς μῆνες τὰ 358 δου-

κάτα, πού δανείστηκε ὁ προβλεπτὴς (provvisor) Ναυπάκτου ἀπὸ τοὺς Κάρολο de Vegla καὶ Βαρθολομαῖο de Monte (reg. 9, φ. 46r).

23) 5 Σεπτεμβρίου 1470. Νὰ σταλοῦν 1000 δουκάτα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν (reg. 9, φ. 59r).

24) 27 Ὀκτωβρίου 1470. Ἐπειδὴ ὁ ρέκτορας Ναυπάκτου δὲν δίδει ἀπολογισμὸ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ξοδεύθηκαν τὰ χρήματα τοῦ ταμείου τῆς πόλης, διορίζεται νέος, πού θὰ ἔχη τὸν τίτλο : ρέκτορας καὶ προβλεπτής. Θὰ δίδη τακτικὰ λογαριασμὸ γιὰ τὰ ἔξοδα καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴ διαχείρηση τοῦ ἰχθυοτροφείου (reg. 9, φ. 65r).

25) 3 Νοεμβρίου 1470. Νὰ δοθοῦν 24 χρυσὰ δουκάτα, πού ὁ ρέκτορας εἶχε δανεισθῆ ἀπὸ τοὺς Ἱερώνυμο de Manfredis, ἔμπορο, καὶ Νικόλαο Superantio γιὸ τοῦ ser Troili (reg. 9, φ. 67r).

26) 1 Μαρτίου 1471. Νὰ λάβη ὁ ρέκτορας 300 δουκάτα, τὰ ὁποῖα εἶχε δανεισθῆ ἀπὸ τὸν Πρίαμο de Vegla (reg. 9, φ. 84r).

27) 6 Ἀπριλίου 1471. Νὰ καταβληθοῦν οἱ καθυστερημένοι μισθοὶ στὸ μηχανικὸ πού ἐπιβλέπει τὴν ἐπισκευὴ τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων τῆς Ναυπάκτου (reg. 9, φ. 90r).

28) 10 Ἰουνίου 1471. Ὁ Sicilianus de la Targeta θὰ ἔχη 17 ἄδειες τελωνειακῆς ἀτελείας (bulletas) (reg. 9, φ. 101r).

29) 28 Ἰουνίου 1471. Νὰ διορισθῆ νέος ρέκτορας καὶ προβλεπτὴς Ναυπάκτου μὲ μισθὸ 1200 δουκάτα τὸ χρόνο, μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους ἐξελέγη ὁ προβλεπτὴς τοῦ Ναυπλίου. Ἡ θητεία του θὰ εἶναι διετὴς καὶ θὰ λαμβάνη τὸν ἐτήσιο μισθό του στὴν ἀρχὴ κάθε χρόνου. Ν' ἀναλάβη ὑπηρεσία μέσα σ' ἕνα μήνα ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκλογῆς του. Δὲν ἀπεδέχθησαν τὸ διορισμό τους οἱ δύο ψηφισθέντες (reg. 9, φ. 101v).

30) 2 Αὐγούστου 1471. Νὰ ἐκλεγῆ νέος ρέκτορας καὶ ἂν ἀρνηθῆ, νὰ τοῦ ἐπιβληθῆ ποινὴ 300 δουκάτων (reg. 9, φ. 104v).

31) 23 Αὐγούστου 1471. Νὰ σταλοῦν 300 δουκάτα γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν τειχῶν (reg. 9, φ. 107r).

32) 23 Σεπτεμβρίου 1471. Νὰ δοθοῦν στὴν κοινότητα τῆς Ναυπάκτου τὰ 435 δουκάτα, πού εἶχε δανεισθῆ ὁ ρέκτορας (reg. 9, φ. 110r).

33) 16 Ὀκτωβρίου 1471. Ἐπειδὴ κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐκλεγέντες δὲν ἀπεδέχθη τὸ ἀξίωμα τοῦ προβλεπτῆ, νὰ ἐκλεγῆ ἄλλος μὲ ἐτήσιο μισθὸ 1400 δουκάτα (reg. 9, φ. 113r).

34) 20 Ὀκτωβρίου 1471. Νέος ρέκτορας Ναυπάκτου ἐκλέγεται ὁ Φραγκίσκος de Chà de Pesaro (reg. 9, φ. 113v).

35) 2 Ἰανουαρίου 1472. Ὁ νέος ρέκτορας νὰ λάβη 2000 δουκάτα. Νὰ σταλοῦν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα 1000 στάρα (84.000 λίτρα) σιτάρι καὶ ἄλλα ἐφόδια (reg. 9, φ. 123r).

36) 25 Ἰουλίου 1472. Ὁ ἀρχιναύαρχος νὰ στείλη δύο γαλέρες γιὰ τὴ

17 - 12 - 1973

φύλαξη τοῦ κόλπου τῆς Ναυπάκτου, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι ἁρπάζουν τὶς βάρκες (reg. 9, φ. 141r).

37) 25 Νοεμβρίου 1474. Στὴ θέση τοῦ Φραγκίσκου de Chà de Pesaro νὰ διορισθῆ ὁ σύμβουλος (consiliarius) Κερκύρας Γεώργιος Viaro (reg. 10, φ. 28r).

38) 12 Ἰανουαρίου 1475 - 13 Φεβρουαρίου 1475. Ἐκλέγεται προβλεπτὴς ὁ Ἀντώνιος Γεώργιος Miles (reg. 10, φ. 32v καὶ 35v).

39) 9 Ἰουνίου 1475. Νὰ σταλῆ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ ἀξιωματικὸς Ἰάκωβος Tarsio μὲ 100 πεζοὺς καὶ πυροβολητές. Νὰ δοθοῦν 1000 δουκάτα γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν στρατιωτῶν (reg. 10, φ. 125r).

40) 3 Ἰανουαρίου 1478. Ἐκλέγεται ρέκτορας ὁ Νικόλαος Lauredano γιὸς τοῦ ser Lodovici procurator (reg. 10, φ. 151r).

41) 24 Ἰανουαρίου 1478. Νὰ σταλοῦν στὴ Ναύπακτο 100 πεζοὶ στρατιῶτες (reg. 10, φ. 153r).

42) 23 Ἰουλίου 1479. Στὸν Μιχαὴλ de Catharo ὀφείλονται 286 δουκάτα καὶ 7 γκρόσι γιὰ σιτηρά, πού ἔφερε στὴ Ναύπακτο (reg. 11, φ. 37v).

43) 30 Ἰουλίου 1479. Στὸν Ἰωάννη Foscori ὀφείλονται 716 δουκάτα καὶ 8 ὑπέρπυρα γιὰ 548 στάρα (46.032 λίτρα) σιτάρι, πού ἔφερε στὴ Ναύπακτο μὲ τὸ πλοῖο τοῦ Ἰωάννη Stapiti ἀπὸ τὴ Μεθώνη (reg. 11, φ. 39r).

44) 5 Αὐγούστου 1479. Νὰ δοθοῦν στὸν Παῦλο Trivisano 200 δουκάτα γιὰ τὸ σιτάρι, πού μετέφερε τὸν Ἰανουάριο 1479 στὴ Ναύπακτο (reg. 11, φ. 42r).

45) 17 Αὐγούστου 1479. Ἐπειδὴ ἡ θέση τοῦ προβλεπτῆ Ναυπάκτου ἀπαιτεῖ πολλὲς εὐθῦνες καὶ κανεὶς δὲν δέχεται νὰ τὴν καταλάβη, ἀποφασίζεται ὁ νέος προβλεπτὴς νὰ λαμβάνη ἐτήσιο μισθὸ 1000 δουκάτα. Ἐκλέγεται ὁ Mapheo Basso τοῦ Λουδοβίκου. Νὰ σταλῆ στὴ Ναύπακτο μηχανικὸς γιὰ τὰ ἐκτελούμενα ὀχυρωματικὰ ἔργα (reg. 11, φ. 44r).

46) 11 Σεπτεμβρίου 1479. Νὰ δοθοῦν στὸ Mapheo Basso χρήματα (reg. 11, φ. 47r).

47) 25 Ὀκτωβρίου 1479. Ὁ Mapheo Basso ἀναχωρεῖ μὲ τὶς γαλέρες πού κατευθύνονται στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ νὰ λάβη τὰ ὑπολειπόμενα 400 δουκάτα (reg. 11, φ. 51r).

48) 11 Ἰανουαρίου 1480. Στοὺς Πέτρο de Nigroponte καὶ Κωνσταντῖνο Κερκυραῖο ὀφείλονται ἀντίστοιχα 133 καὶ 50 δουκάτα, γιὰ 140 στάρα (11.760 λίτρα) σιτάρι πού ἔφεραν στὴ Ναύπακτο τὸν Ὀκτώβριο 1478 (reg. 11, φ. 58r).

49) 14 Φεβρουαρίου 1483. Ἀξιωματικοὶ στὴ Ναύπακτο εἶναι : ὁ Spagnolus de Lisi μὲ 70 ἄνδρες, ὁ Bergomascus, πού ἔχει ἀναλάβει τὴ φύλαξη τοῦ κάστρου, μὲ 40 ἄνδρες καὶ ὁ Βαρθολομαῖος de Bononia μὲ 30 ἄνδρες (reg. 11, φ. 163r-v).

50) 2 Φεβρουαρίου 1484. Νὰ σταλοῦν 600 δουκάτα γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν στρατιωτῶν (reg. 11, φ. 195r).

51) 7 Ἰουλίου 1485.

Die VII iulii ⟨MCCCCLXXXV⟩
Ser Leonardo Mauro provisori Neupacti

Per lettere del circumspecto secretario nostro Zuan Dario date in Andrianopoli a dì 18 et 19 mazo nuper elapso, habbiamo intexo che ala Porta del Signor Turco ognhora se hano rechiami de molti maleficii et assassinamenti commessi contra Mussulmani per i subditi habitanti nel destrecto nostro de Nepanto a vui commesso; i quali non solamente sopra el nostro, ma etiam la ditione del Signor Turco vano seminando discordie et penetrando fino a Patras, commetteno de enormi excessi. Deinde chel Flamburario dela Morea havea mandato a dir ala Porta che havendo lui fato caricare certa quantità de orzo dele intrade suo da Coranto et mandar a Patras per uso di suo cavali, li datiari da Nepanto cum uno bregantino non solamente asaltono el navilio de dicti orzi, ma etiam verberono li homeni de quello dicendo che i facevano contrabando a passar senza pagar datio. Le qual cosse ce sono state tanto moleste per la conditione sua che più non se potria, però che oltra le procedeno contra la mente et intention nostra, quale pur dovete haver intexa per assai lettere nostre, le sono etiam molto pericoloxe et detrimentoxe et potriano esser caxone de scandalo, quale non se potria remediar senza gran carico et ignominia vostra. Et perchè nui siamo dispositissimi a conservar la pace, havemo cum el Signor Turco, volemo et cum el nostro Conseglio de Pregadi ve comandemo, che inquirir et diligentissime investigar per ogni via e mezo dobiate tuti quelli, quali sarano sta caxone de alcun maleficio over scandalo over serano andati sopra el territorio del Signor Turco perturbar la pace nostra, et pervenendo nele forze vostre li puniate, tanto più acre et acerbamente, quanto cognoscerete meritar la conditione del delicto per loro commesso. Facendo tale provisione cum e dicti proclame et pene che alcuno non solamente ardisca commetter ma pur pensare cossa che sia in una minima parte principio de turbatione cum i subditi del Signor Turco, cum i quali fermo proposito nostro è che bene et amorevelmente vicinar fazate i subditi nostri, azò più non venga ale orechie simel parolle, le qual però semo certissimi non verrano per el studio e diligentia che in futurum apponeretur.

Quanto ala parte di orzi del Flamburario dela Amorea dicemo e cusi è la intention nostra, che inovar non dobiate cossa alcuna cerca i datii predicti, imo andar mitigatamente et cum ogni amorevoleza et senza strepito alguno, lassando andar i navilii suo liberi et tractarli segondo la bona et mera pace nostra. Admonendo i datiari predicti et precipue quel Dracopulo patrasino, se ritrova a Nepanto, quale cum li suo bregantini commette molti de questi mali, che in futurum se astegnino da simel inconvenienti, perchè se più ce serà facta querella de loro, non lo scriveremo, ma li puniremo per tal modo che serano exempio ad altri. Et se per i dicti troverete esser sta commessi manchamenti prefati, volemo che li puniate et cussi far de quelli de cetero perpetrasseno cossa, che fosse contra i ordeni et mente nostra.

— 93 — 0 — 0

(Senato Secreta, reg. 32, φ. 157r).

Π ε ρ ί λ η ψ η : Ἐστάλησαν ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη γράμματα μὲ τὰ ὁποῖα ἔγινε γνωστὸ ὅτι οἱ φοροεισπράκτορες τῆς Ναυπάκτου παρενοχλοῦν τοὺς Τούρκους καὶ ὅτι συνέλαβαν πλοῖο τοῦ Φλαμπουριάρη τοῦ Μοριᾶ, τὸ ὁποῖο μετέφερε κριθάρι ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Διατάσσεται ὁ προβλεπτὴς Ναυπάκτου νὰ παρεμποδίσῃ στὸ μέλλον κάθε ἐχθρικὴ ἐνέργεια ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἰδιαίτερα νὰ γίνῃ προσεκτικὸς ὁ φοροεισπράκτορας Δρακόπουλος ἀπὸ τὴν Πάτρα.

52) 19 Αὐγούστου 1490. Ἐκλέγεται λιμενάρχης (admiratus) Ναυπάκτου ὁ Georgila Sava da Mothono (Γεωργιλᾶς Σάβας ἀπὸ τὴ Μεθώνη) (Senato Mar, reg. 13, φ. 23v).

53) 20 Ἰανουαρίου 1495. Ἐγκρίνονται τὰ μέτρα, ποὺ ἔλαβε ὁ ἀρχιναύαρχος Ἀντώνιος Grimani γιὰ τὴν τακτοποίηση τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ναυπάκτου, τὰ ὁποῖα εἶχαν περιέλθει σὲ κακὴ κατάσταση (reg. 14, φφ. 52v - 53r).

54) 29 Μαΐου 1495. Νὰ ἐγκριθοῦν οἱ Κεφαλαιώδεις Διατάξεις (capitula) τῆς Ναυπάκτου. Νὰ ἐκλεγῇ νέος ἐλεγκτὴς τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ οἰκονομικὸς σύμβουλος τοῦ προβλεπτῆ (scontro collateralis) στὴ θέση τοῦ Νικολάου de Sana ποὺ πέθανε (reg. 14, φ. 65v).

55) 28 Ἰουνίου 1495. Νέος ἐλεγκτὴς τοῦ δημοσίου ταμείου διορίζεται ὁ Λουδοβίκος Vassallo γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου (Collegio, Notatorio, reg. 14, φ. 128r).

56) 27 Μαΐου 1496. Ὁ Gregoriza, ἀστυνόμος (dominus de nocte) τῆς Ναυπάκτου, μπορεῖ ν' ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὸ γιό του (reg. 14, φ. 144r).

57) 16 Νοεμβρίου 1498.

Die XVI mensis novembris ⟨MCCCCLXXXXVIII⟩

Fo altre volte deliberato per auctorità de questo Conseio, che per la fabricha et fortification dela cità nostra de Lepanto quelli fidelissimi nostri dovesseno pagar per ogni somma de mosto marcheti do. Qual solution havesse a durar anni 4 et li danari, che se trazesseno de tal gomarratico, non fusseno spesi in altro cha in la dicta fabricha, insieme cum altri ducati cento da esser tratti ogni mexe de quella camera per el dicto effecto. Et perchè lè finito el tempo del dicto gomaratico et la fabrica non è anchor conpita, conveniente è a proveder al conpimento dela dicta, attenta la importantia sua. Et però l'andarà parte, che dicto gomarratico del vino debi anchor durar anni 3 et el tratto de quello insieme cum li cento ducati al mexe de quella camera siano posti in la fabrica de quella cità et non in altro, soto pena al rector, che al presente ordine contravenisse, de ducati 200 per volta, da esser scossa per li Avogadori nostri de Commun senza altro Conseglio.

— de parte 139
— de non 0
— non sinceri 2

Facte fuerunt littere die XVII suprascripti rectori et provisori Neopacti et successoribus suis.

(Senato Mar, reg. 14, φ. 167r).

Περίληψη: Ὁ δασμὸς τῶν δύο marcheti, ποὺ ἐπεβλήθη σὲ κάθε φορτίο κρασιοῦ γιὰ 4 χρόνια, νὰ παραταθῇ ἀκόμη ἄλλα τρία. Ὅπως καὶ προηγουμένως, οἱ εἰσπράξεις, μαζὶ μὲ 100 δουκάτα ποὺ θὰ δίδῃ τὸ ταμεῖο τῆς πόλης κάθε μῆνα, νὰ διατεθοῦν γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων.

58) 12 Μαρτίου 1500.

Die XII martii ⟨MCCCCC⟩

ser Nicolaus Michael doctor et eques
ser Marcus Sanuto
ser Paulus Pisanus eques
Advocatores Communis

Si videtur vobis per ea que dicta et lecta sunt. Quod procedatur contra istum virum nobilem ser Ioannem Mauro q. ser Laçari, qui fuit provisor noster Neopacti. Qui, tam vituperose et ignominiose contemptis legibus nostris et commissione sua, dedit civitatem illam in manibus et potestate Turcorum innimicorum nostrorum, cum tanta offensione et damno status nostri ac exemplo turpissimo et intolerabili. Ut est dictum et ostensum huic Consilio.

de parte 68 de non 21 non sinceri 49
de parte 73 de non 23 non sinceri 42

(Senato Terra, reg. 13, φ. 122r).

Περίληψη: Νὰ εἰσαχθῇ σὲ δίκη ὁ προβλεπτὴς Ναυπάκτου Ἰωάννης Mauro, γιατί, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς διαταγὲς ποὺ εἶχε λάβει, παρέδωσε ἄδοξα τὴν πόλη τῆς Ναυπάκτου στοὺς Τούρκους.

59) 26 Ἰουνίου 1501. Χορηγοῦνται ἰσόβια στὸν Galasso de Lismanini τέσσερα χρυσὰ δουκάτα τὸν μῆνα καὶ κτήματα στὴν Κεφαλληνία, γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ ἡ οἰκογένειά του προσέφερε στὴ Ναύπακτο (Senato Mar, reg. 15, φ. 84r).

60) 12 Ἀπριλίου 1510. Ὁ [καθολικὸς] ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ναυπάκτου Μᾶρκος Saracho ζητεῖ ἐνίσχυση ἀπὸ τὴ Βενετικὴ Γερουσία γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του: α) δάνεισε 130 δουκάτα στὶς βενετικὲς Ἀρχὲς τῆς Ναυπάκτου, β) διέθεσε 120 δουκάτα γιὰ τὴν ἀποστολὴ κατασκόπων στὰ Ὕψαλα (ἢ Κύψελα), Σόφια καὶ Θεσσαλονίκη, γ) πληγώθηκε σὲ τρία σημεῖα ὁ ἴδιος κατὰ τὴν πολιορκία τῆς πόλης καὶ ἀπέθανε ὁ ἀνεψιός του καὶ δ) δὲν ἐγκατέλειψε τὴν ἕδρα του ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὴν πόλη. Τώρα εἶναι βικάριος στὴ Brescia (Consiglio Dieci, Misti, filza 25).

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

ΑΠΟΛΥΤΙΚΙΑ

Ἕνας ἀπὸ τοὺς συντομώτερους τύπους τῆς ρυθμικῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως εἶναι τὸ *ἀπολυτίκιο*. Ἀποτελεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ μιὰ στροφή, ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν ὡρισμένες προτάσεις, ποὺ ἄλλες διηγοῦνται κι' ἄλλες ὑμνοῦν.

Τὸ ἀπολυτίκιο παράγεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ ἀπολυτικιογράφου νὰ δώση μιὰν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση τοῦ ὑμνουμένου γεγονότος. Ἄλλοτε δίνει βιογραφικὲς εἰδήσεις ἢ περικλείει διδακτικὰ στοιχεῖα. Ἡ μίμηση δὲν τοῦ λείπει πολλὲς φορὲς οὔτε καὶ ἡ τυποποίηση.

Μὲ τὰ ἀπολυτίκια ἔχουμε ἕνα ἑορτολόγιο πίνακα. Συνάπτονται τὰ ἀπολυτίκια πρὸς τὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς κάθε φορά. Ἀπὸ ποῦ πηγάζουν ὅμως; Διαφορετικὴ εἶναι ἡ προέλευσή τους.

Πρώτη ἀναγωγὴ τοῦ ἀπολυτικίου θὰ κάνουμε πρὸς τὸ Συναξάριο τοῦ Ἁγίου. Εἶναι παράλληλη πρὸς τὰ ἀπολυτίκια ἡ σύνταξη τῶν διηγήσεων τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου, τῶν μαρτυρολογίων καὶ τῶν βίων τῶν ἁγίων.

Τὴν ἀντιστοιχία τοῦ ἀπολυτικίου καὶ τοῦ σχετικοῦ Συναξαρίου θὰ τὴν ἀναζητήσουμε σ' ἕνα μόνο παράδειγμα ἀπὸ τὰ πολλά. Στὸ ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, καὶ στὸ Συναξάριο τῆς ἑορτῆς του τῆς 17ης Δεκεμβρίου:

(Ἀπολυτίκιο)	(Συναξαριστής: «Εἰς τὴν ΙΖ' Δεκεμβρίου»)
Τῆς Ζακύνθου τὸν γόνον	*«ἐκατάγετο ἀπὸ τὴν νῆσον τῆς Ζακύνθου»*
καὶ Αἰγίνης τὸν πρόεδρον,	*«ἔγινεν ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης»*
τὸν φρουρὸν Μονῆς τῶν Στροφάδων,	*«ἐπῆγεν εἰς τὴν ἱερὰν Μονὴν τῶν Στροφάδων ...γενόμενος μοναχὸς ἔδωκε τὸν ἑαυτόν του εἰς τοὺς πνευματικοὺς ἀγῶνας τῆς μοναχικῆς πολιτείας»*
Διονύσιον,	*«ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν Διονύσιος»*
ἅπαντες τιμήσωμεν συμφώνως οἱ πιστοί, βοῶντες πρὸς αὐτὸν εἰλικρινῶς,	*«τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον ...εὐλαβῶς προσκυνούμενον»*

σαῖς λιταῖς τοὺς τὴν σὴν μνήμην ἐπιτελοῦντας, σῶσον καὶ βοῶντάς σοι·	(Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ἡ Λιτή, ποὺ τελεῖται ἀντὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ὄρθρου, συνηθίζεται στὶς Μονές, στὶς ὁλονυκτίες μεγάλων ἑορτῶν, ἑπομένως καὶ στὴν ἑορτὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου).
Δόξα τῷ σὲ δοξάσαντι Χριστῷ,	*«διαλάμψας ἐν τῇ ζωῇ του...παρέδωσε τὴν ἁγίαν ψυχήν του εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ»*
δόξα τῷ σὲ θαυμαστώσαντι,	*«ἠξιώθη ὁ Ἅγιος παρὰ Θεοῦ τὴν δύναμιν τῶν θαυμάτων»*
δόξα τῷ δωρησαμένῳ σε ἡμῖν πρέσβυν ἀκοίμητον	*«ἀγρυπνῶν, προσευχόμενος...»*.

Ὄχι μόνο στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις τὸ Συναξάριο ἐμπνέει τὸν ποιητὴ τῶν ἀπολυτικίων. Ἀπὸ τὶς βιογραφικὲς εἰδήσεις προχωροῦμε στὴν ὑμνητικὴ διάθεση.

Δεύτερη πηγὴ τοῦ ἀπολυτικιογράφου εἶναι τὰ διάφορα τροπάρια τῆς ἴδιας ἑορτῆς. Ἔτσι τὸ ἀπολυτίκιο παίρνει ἀπὸ ὅλο τὸ λειτουργικὸ νόημα τῆς ἑορτῆς. Τὸ ἀπολυτίκιο ψάλλεται στὸ τέλος τοῦ Ἑσπερινοῦ, καὶ στὴ λειτουργία ἀπὸ τὸν ψάλτη λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ μικρὴ αὐτὴ εἴσοδο ἀπὸ τὸν χορὸ τῶν ἱερέων στὴν Ἁγία Τράπεζα.

Τὸ ἀπολυτίκιο εἶναι ἕνα ἐγκώμιο - ἀπόσταγμα ὅλων τῶν ὕμνων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ὑμνούμενη ἑορτή, στὴν ὁποία ἀνήκει. Θὰ σταθοῦμε κι' ἐδῶ μόνο σ' ἕνα παράδειγμα, τῆς ἑορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, καὶ θὰ πάρουμε τοὺς ὕμνους αὐτούς, ὅπως τοὺς συναντᾶμε στὸ Μηναῖο, στὴν ἴδια ἀκριβῶς ἑορτή. Ἂς ἰδοῦμε λοιπὸν τὴν ἀντιστοιχία στὴν ἑορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως:

(Ἀπολυτίκιο)	(Ἀποσπάσματα διαφόρων ὕμνων τῆς Μεταμορφώσεως)
Μετεμορφώθης ἐν τῷ ὄρει, Χριστὲ ὁ Θεός,	*«ἐπὶ τοῦ ὄρους Θαβὼρ μεταμορφούμενον, Κύριε»* (2ο στιχηρὸ τῶν αἴνων)
δείξας τοῖς μαθηταῖς σου τὴν δόξαν σου καθὼς ἠδύναντο·	*«δείξας τοῖς μαθηταῖς σου τὴν δυναστείαν σου»* (1ο στιχηρὸ ἰδιόμελο τῆς Λιτῆς)
λάμψον καὶ ἡμῖν τοῖς ἁμαρτωλοῖς τὸ φῶς σου τὸ ἀΐδιον,	*«καταύγασον καὶ ἡμᾶς τῷ φωτὶ τῆς σῆς ἐπιγνώσεως»* (2ο στιχηρὸ ἰδιόμελο τῆς Λιτῆς)

πρεσβείας τῆς Θεοτόκου, φωτοδότα δόξα σοι.	*«ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου»* (ψάλλεται καὶ στὴ Μεταμόρφωση μὲ ὡρισμένα ἀντίφωνα). *«Φωτοδότα δόξα σοι»* (κατακλεῖδα ἀπολυτικίων).

Μποροῦμε ἐπίσης νὰ προσθέσουμε κι' ἄλλα σημεῖα πρὸς τὰ ὁποῖα προσομοιάζουν τὰ παραπάνω, ὅπως π.χ. ἀποσπάσματα τοῦ 1ου τροπαρίου τοῦ Μικροῦ Ἑσπερινοῦ, τοῦ 4ου τροπαρίου τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ καὶ ἀπὸ τὸν κανόνα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μαϊουμᾶ στὴ Μεταμόρφωση τὸ τροπ. 3 τῆς ᾠδῆς α καὶ τὸ τροπ. 5 τῆς ᾠδῆς η'. Ἐπίσης τὸ ἀπολυτίκιο τῆς Μεταμορφώσεως μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ συντόμευση τοῦ καθίσματος μετὰ τὴν β' στιχολογία στὸν Ὄρθρο.

Τρίτη πηγή, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς Δεσποτικὲς ἑορτές, στ' ἀπολυτίκια ποὺ εἶναι στὸ Τριῴδιο καὶ στὴν Παρακλητικὴ περισσότερο, ἀλλὰ καὶ στὰ Μηναῖα, εἶναι ἡ Καινὴ Διαθήκη. Ἡ ζωή, τὰ θαύματα καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, ἀποτυπωμένα ἀπὸ τοὺς τέσσερες Εὐαγγελιστές, εἶναι μόνιμη ἐμπνεύστρια ἀναζήτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποιητῶν, ἑπομένως καὶ τῶν ἀπολυτικιογράφων.

Παίρνουμε ἕνα ἀπολυτίκιο, ποὺ ψάλλεται στὸν ὄρθρο τοῦ Μεγ. Σαββάτου. Βλέπουμε τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ποιητῆ τοῦ ἀπολυτικίου, ποὺ ἀκριβῶς πῆρε ἀπὸ τοὺς τέσσερες Εὐαγγελιστὲς τὶς ἴδιες λέξεις ὡς ψῆγμα χρυσοῦ στὸν ποιητικὸ λόγο:

(Ἀπολυτίκιο)	(Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη)
Ὁ εὐσχήμων Ἰωσὴφ	*«Ἰωσὴφ ὁ εὐσχήμων»* (Μάρκος, ιε' 43)
ἀπὸ τοῦ ξύλου καθελὼν τὸ ἄχραντόν σου σῶμα,	*«καθελὼν τὸ σῶμα»* (Λουκᾶς, κγ' 53)
σινδόνι καθαρᾷ	*«σινδόνι καθαρᾷ»* (Ματθαῖος, κζ' 60)
εἰλήσας	*«ἐνείλησε»* (Μάρκος, ιε' 46)
καὶ ἀρώμασιν,	*«μετὰ τῶν ἀρωμάτων»* (Ἰωάννης, ιθ' 40)
ἐν μνήματι καινῷ κηδεύσας ἀπέθετο.	*«καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ»* (Ματθαῖος, κζ' 60).

Διαβάζονται κάλλιστα, σὲ ὁμαλὴ συνέχεια, τὰ εὐαγγελικὰ ἀποσπάσματα. Ἔτσι τὸ ἀπολυτίκιο συνδέει ψηλαφητὰ τὴν αὐθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς μὲ τὴν ἔμπνευση τοῦ ποιητῆ.

Οἱ ἀπολυτικιογράφοι σὲ κάθε περίπτωση δίνουν ἕνα ὑμνητικὸ σύνθημα μὲ τὴν ἐγερτήρια σάλπιγγα τῶν ἀπολυτικίων τους. Σὲ ὅλες τὶς ἑορτές, τὶς Δεσποτικές, τὶς Θεομητορικές, τῶν Ἁγίων, ὅσες εἶναι ἐγκατεσπαρμένες στὴν Παρακλητική, στὸ Τριῴδιο, στὸ Πεντηκοστάριο, στὰ Μηναῖα, διατυπώνονται ἀλήθειες τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως, σὲ μιὰν ἀγαστὴ συμφωνία, κι' οἱ ποιητὲς τῶν ἀπολυτικίων βρίσκονται συνεχῶς στὶς δογματικὲς καὶ ἠθικὲς πηγὲς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Παίρνουμε μὲ τὴ σειρὰ κάποια ἀποσπάσματα τῶν Ἀναστασίμων ἀπολυτικίων τῆς Παρακλητικῆς, στοὺς 8 ἤχους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Καθὼς ἀναφέρονται στὴν ταφὴ καὶ στὴν Ἀνάσταση, ἔχουν ἀσυγκράτητη τὴ χαρὰ τὴν ἀναστάσιμη, ποὺ τὴ διαλαλοῦν σὲ ποικίλους ἤχους καὶ μὲ ποικιλία στὴν ποιητικὴ ἔκφραση.

Ἀπὸ τὸ ἀπολυτίκιο τοῦ α' ἤχου:

...στρατιωτῶν φυλασσόντων τὸ ἄχραντόν σου σῶμα, ἀνέστης τριήμερος, Σωτήρ, δωρούμενος τῷ κόσμῳ τὴν ζωήν...

Τοῦ β' ἤχου:

...τὸν ᾅδην ἐνέκρωσας τῇ ἀστραπῇ τῆς θεότητος...

Τοῦ γ' ἤχου:

...ὁ Κύριος ἐπάτησε τῷ θανάτῳ τὸν θάνατον...

Τοῦ δ' ἤχου:

Τὸ φαιδρὸν τῆς Ἀναστάσεως κήρυγμα ἐκ τοῦ Ἀγγέλου μαθοῦσαι αἱ τοῦ Κυρίου μαθήτριαι...

Τοῦ πλαγ. α':

...καὶ ἐγεῖραι τοὺς τεθνεῶτας ἐν τῇ ἐνδόξῳ Ἀναστάσει αὐτοῦ.

Τοῦ πλαγ. β':

...ἐσκύλευσας τὸν ᾅδην, μὴ πειρασθεὶς ὑπ' αὐτοῦ...

Τοῦ πλαγ. γ':

...τῶν μυροφόρων τὸν θρῆνον μετέβαλες· καὶ τοῖς σοῖς Ἀποστόλοις κηρύττειν ἐπέταξας...

Τοῦ πλαγ. δ':

...ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀνάστασις ἡμῶν, Κύριε δόξα σοι.

Μέσα στὴν καλλικέλαδη συναυλία τῆς Παρακλητικῆς οἱ 8 ἦχοι τῶν ἀπολυτικίων αὐτῶν μελουργοῦν τὴν εὔσημη νίκη τῆς Ἀναστάσεως.

Ἡ ἀτομικὴ δόνηση τῶν συνθετῶν τῶν ἀπολυτικίων σμίγει τὴν ἑορταστικὴ ἀγαλλίαση μὲ τὰ λεκτικὰ σύμβολα, κι' ἔτσι ἔχουμε ἕνα ἱερατικὸ ὕφος στὸν λόγο. Μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε αὐτὸ καὶ στὰ ἀπολυτίκια τῶν ἀκινήτων Δεσποτικῶν ἑορτῶν στὰ Μηναῖα. Οἱ ἀκίνητες Δεσποτικὲς ἑορτὲς ἔχουν κέντρο τὰ Χριστούγεννα, ἐνῷ οἱ κινητὲς τὸ Πάσχα. Σὲ τρία ἀπὸ τὰ ἀπολυτίκια

τῶν ἀκινήτων Δεσποτικῶν ἑορτῶν μαζὶ μὲ τὴν περίληψη τῆς ἑορτῆς ἔχουμε καὶ τὴν ἔξαρση τοῦ γεγονότος:

...ἐν αὐτῇ γὰρ οἱ τοῖς ἄστροις λατρεύοντες ὑπὸ ἀστέρος ἐδιδάσκοντο σὲ προσκυνεῖν τὸν Ἥλιον τῆς Δικαιοσύνης καὶ σὲ γινώσκειν ἐξ ὕψους Ἀνατολήν...

(Τῶν Χριστουγέννων — 25 Δεκεμβρίου).

...καὶ νόμον ἐκπληρῶν, περιτομὴν θελήσει καταδέχῃ σαρκικήν, ἵνα παύσῃς τὰ σκιώδη καὶ περιέλῃς τὸ κάλυμμα τῶν παθῶν ἡμῶν...

(Τῆς Περιτομῆς τοῦ Χριστοῦ — 1 Ἰανουαρίου).

...τοῦ γὰρ γεννήτορος ἡ φωνὴ προσεμαρτύρει σοι, ἀγαπητόν σε υἱὸν ὀνομάζουσα...

(Τῶν Θεοφανείων — 6 Ἰανουαρίου).

Στὸν κύκλο τῶν Θεομητορικῶν ἑορτῶν, ὅ,τι ἐπισημαίνει ἢ ὅ,τι παρομοιάζει ὁ ποιητὴς τῶν ἀπολυτικίων εἶναι δηλωτικὸ τῆς ὁμοιότητας ἢ τῆς ἀναλογίας ποὺ θέλει νὰ ὑπογραμμίσῃ. Στὰ ἑπόμενα ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀπολυτίκια τῶν Θεομητορικῶν ἑορτῶν, σὲ κάθε περίπτωση, τὸ νόημα προσλαμβάνει μιὰ πολὺ αἰσθητὴ ἰδιάζουσα μορφή:

Ἐκ σοῦ γὰρ ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης Χριστός...

(Τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου — 8 Σεπτεμβρίου).

Ἐν ναῷ τοῦ Θεοῦ τρανῶς ἡ Παρθένος δείκνυται καὶ τὸν Χριστὸν τοῖς πᾶσι προκαταγγέλλεται...

(Τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου — 21 Νοεμβρίου).

Σήμερον τῆς σωτηρίας ἡμῶν τὸ κεφάλαιον καὶ τοῦ ἀπ' αἰῶνος μυστηρίου ἡ φανέρωσις...

(Τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου — 25 Μαρτίου).

Ἐν τῇ γεννήσει τὴν παρθενίαν ἐφύλαξας, ἐν τῇ κοιμήσει τὸν κόσμον οὐ κατέλιπες, Θεοτόκε...

(Τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου — 15 Αὐγούστου).

Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ ἀπολυτικιογράφος χαιρετίζει μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ὑμνουμένου γεγονότος ἄλλο ἀνάλογο. Στὴ δεύτερη, ἀποδίνει τὸ περιεχόμενο μιᾶς ἐπετείου. Στὴν τρίτη, ἐξαίρει πανηγυρικὰ τὴν ἑορτή. Στὴν τετάρτη, ὑπογραμμίζει μὲ τὴν ἀντίθεση ὅ,τι θέλει νὰ ὑμνήσῃ.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔχουμε μιὰ ποιητικὴ πραγματικότητα κάθε φορὰ δημιουργημένη μὲ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ δικοῦ της ὁράματος, ποὺ προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ ὕμνου πρὸς τὴν Θεοτόκο στὶς διάφορες ἑορτές, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες σ' αὐτή.

Στὰ 12 Μηναῖα βρίσκονται πολλὰ ἀπολυτίκια τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν τῶν Ἁγίων. Σὲ πολλοὺς Ἁγίους ἀναγράφεται χωριστὸ γιὰ τὸν καθένα ἀπολυτίκιο. Σὲ ἄλλους ὑπάρχει τὸ κοινὸ τῆς τάξεως, στὴν ὁποία ὑπάγεται ὁ ἑορταζόμενος Ἅγιος. Ὑπάρχουν ἑορτὲς ποὺ δὲν ἔχουν διόλου ἀπολυτίκιο.

Ὅπου ἔχει ἐκδοθῆ ἰδιαίτερη Ἀκολουθία ὡρισμένου Ἁγίου, ὁπωσδήποτε θὰ βροῦμε ἕνα ἀπολυτίκιο, ἐκεῖ ποὺ στὰ Μηναῖα εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ μὴν ὑπάρχῃ ἀπολυτίκιο τοῦ ἴδιου Ἁγίου.

Τὸ ἀπολυτίκιο ἀνέκαθεν θεωρήθηκε οὐσιωδέστατο τροπάριο, γι' αὐτὸ στ' ἀρχαιότερα χειρόγραφα τῶν Μηναίων ἦταν γραμμένο πρῶτο, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὰ προσόμοια τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τὴν Ἀκολουθία τοῦ Ὄρθρου. Ἀργότερα ἀλλάχτηκε ἡ σειρά του. Τὰ Μηναῖα τῆς Βενετίας μάλιστα, ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἔχουν ἐλλείψεις, ἐπειδὴ πηγή τους ὑπῆρξαν μεταγενέστερα χειρόγραφα.

Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ σημειώσουμε σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς τῶν ἀπολυτικίων εἶναι πὼς ὕστερ' ἀπὸ τὸν ε' αἰῶνα πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἐποιήθησαν, καὶ μάλιστα περισσότερα ὕστερ' ἀπὸ τὸν θ' αἰῶνα, ἐνῶ πρὶν ἀπὸ τὸν ε' αἰῶνα ἐλάχιστα ὑπῆρχαν.

Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ἑορτῶν τῶν Ἁγίων οὔτε ταυτόχρονη ὑπῆρξε, ἀλλὰ κι' ὅταν γινόταν δὲν ἦταν ὁμοιόμορφη. Τὸ ἑορτολόγιο συμπληρώθηκε μὲ τὶς διάφορες ἑορτὲς τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, ἔπειτα τῶν Ἀποστόλων, τῶν Μαρτύρων καὶ τῶν Ἁγίων.

Εἰδικὰ γιὰ τοὺς Ἁγίους, τὸ ἀπολυτίκιο προκύπτει ὕστερ' ἀπὸ τὸν βίο τους ποὺ διαδινόταν στοὺς πιστοὺς ἢ τὸ μαρτυρολόγιό τους καὶ τὶς ποικίλες γι' αὐτοὺς παραδόσεις. Ἔτσι ἀπὸ τὰ «μαρτύρων προσευκτήρια» ἔχουμε τὴν Ἀκολουθία καὶ τελικὰ τὸ ἀπολυτίκιο, ποὺ συνήθως ἀναφέρεται στὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου των καὶ ἀραιότερα τῆς γεννήσεώς των.

Μποροῦμε νὰ σημειώσουμε ἐδῶ κάποιες χρονολογίες. Ἐκτὸς ἀπ' τὰ Χριστούγεννα καὶ τὰ Θεοφάνεια ποὺ χωρίστηκαν ὡς ἑορτὲς στὸν δ' αἰῶνα, πρωτοεισάγονται ὡς ἑορτὲς στὸν ἴδιο αἰῶνα οἱ ἑορτὲς τοῦ Προδρόμου, τῶν Προφητῶν καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων, ἀργότερα καὶ τῶν Ὁσίων. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἑορτὲς Ἁγίων εἶναι τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ τῶν Μακκαβαίων. Ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς εἰσάγεται στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ στὰ χρόνια τοῦ Ἡρακλείου. Τοὺς πρώτους ὕμνους στὸ Γενέθλιο τῆς Θεοτόκου θὰ τοὺς ἀναζητήσουμε στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, γιατὶ ἐκεῖνος πρῶτος τοὺς ἔγραψε. Ἡ ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς κοινὴ παρουσιάζεται στὰ τέλη τοῦ ια' αἰ., ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ.

Θὰ ἐξετάσουμε ὡρισμένα βασικὰ ἀπολυτίκια σὲ διάφορες τάξεις ἱερῶν προσώπων. Πρῶτα θὰ ἴδουμε τὰ κοινὰ ἀπολυτίκια τῶν Ὁσίων καὶ τῶν

Ἁγίων, τὰ ὁποῖα μᾶς δίνουν τὸν ἀκόλουθο πίνακα τῶν ἑορτῶν τους. Ἀναγράφουμε τὶς πρῶτες λέξεις καὶ κοντά τους σὲ παρένθεση τὶς ἡμερομηνίες τῶν Μηναίων, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτά:

Ἐν σοί, μῆτερ, ἀκριβῶς διεσώθη τὸ κατ' εἰκόνα· λαβοῦσα γὰρ τὸν Σταυρόν, ἠκολούθησας τῷ Χριστῷ...

(11 καὶ 25 Σεπτ., 1 καὶ 24 Ἀπρ. Τὸ ἴδιο ἀπολυτίκιο μὲ ἀντικατάσταση τῆς λέξεως «μῆτερ» μὲ τὴ λέξη «πάτερ» τὸ συναντᾶμε σὲ ἑορτὲς ὁσίων: 8 Δεκ., 4 Φεβρ., 26 Ἰουν.).

Ταῖς τῶν δακρύων σου ῥοαῖς τῆς ἐρήμου τὸ ἄγονον ἐγεώργησας καὶ τοῖς ἐκ βάθους στεναγμοῖς εἰς ἑκατὸν τοὺς πόνους ἐκαρποφόρησας...

(28 Σεπτ., 21 Ὀκτ., 4 Νοεμβρ., 5 Δεκ., 11 καὶ 28 Ἰαν., 27 Φεβρ., 30 Μαρτ., 8 καὶ 15 Μαΐου).

Κανόνα πίστεως καὶ εἰκόνα πραότητος...

(22 Ὀκτ., 6 καὶ 7 Δεκ., 2 Ἰαν., 12, 18, 20, 25, 26 Φεβρ., 6 Ἀπρ., 2, 4 καὶ 14 Ἰουν., 4 Ἰουλ.).

Ὀρθοδοξίας ὁδηγέ, εὐσεβείας διδάσκαλε καὶ σεμνότητος...

(28 Ὀκτ., 4 Δεκ., 21 Ἰαν., 9 Ἰουν., 13 Ἰουλ., 12 Αὐγ.).

Τῆς ἐρήμου πολίτης καὶ ἐν σώματι Ἄγγελος καὶ θαυματουργὸς ἀνεδείχθης...

(29 Σεπτ., 14 καὶ 28 Φεβρ., 4 Μαρτ., 16 Μαΐου, 16 Ἰουν., 6 Ἰουλ.).

Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ ποιῶν ἀεὶ μεθ' ἡμῶν, κατὰ τὴν σὴν ἐπιείκειαν...

(23 Νοεμβρ., 10 Ἰαν., 12 καὶ 21 Μαΐου, 21 Ἰουλ., 3 καὶ 10 Αὐγ.).

Τὰ κοινὰ ἀπολυτίκια τῶν Μαρτύρων μᾶς δίνουν τὸν ἑπόμενο πίνακα:

Ὁ μάρτυς σου, Κύριε, ἐν τῇ ἀθλήσει αὐτοῦ τὸ στέφος ἐκομίσατο τῆς ἀφθαρσίας ἐκ σοῦ...

(2, 7, 24, 27 Σεπτ., 7, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 25, 27, 28, 30 Ὀκτ., 7, 11, 27, 28 Νοεμβρ., 13, 14, 19 Δεκ., 9, 13, 22 Ἰαν., 9 καὶ 16 Φεβρ., 2, 3, 5, 6 Μαρτ., 7 Ἀπρ., 15, 18, 19, 20 Μαΐου, 17 καὶ 18 Ἰουν., 3, 26, 29 Ἰουλ., 7, 11, 12, 22, 26 Αὐγ.).

Ἡ ἀμνάς σου, Ἰησοῦ, κράζει μεγάλῃ τῇ φωνῇ· Σέ, Νυμφίε μου, ποθῶ καὶ σὲ ζητοῦσα ἀθλῶ...

(16 καὶ 24 Σεπτ., 5 καὶ 29 Ὀκτ., 25 Νοεμβρ., 21 καὶ 22 Δεκ., 5 Φεβρ., 4, 5, 13 Μαΐου, 13 καὶ 25 Ἰουν., 17 καὶ 24 Ἰουλ.).

Καὶ τρόπων μέτοχος καὶ θρόνων διάδοχος τῶν Ἀποστόλων γενόμενος, τὴν πρᾶξιν εὗρες, θεόπνευστε...

(3, 22, 30 Σεπτ., 2 Ὀκτ., 15 Δεκ., 29 Ἰαν., 11 καὶ 23 Φεβρ., 31 Μαρτ., 9 Ἰουλ., 24 Αὐγ.).

Ἡ ἴδια στερεοτυπία ὑπάρχει στὸ κοινὸ ἀπολυτίκιο τῶν περισσοτέρων Ἀποστόλων:

Ἀπόστολε Ἅγιε... πρέσβευε τῷ ἐλεήμονι Θεῷ, ἵνα πταισμάτων ἄφεσιν παράσχῃ ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν.

[Θωμᾶς (6 Ὀκτ.), Ἰάκωβος (9 Ὀκτ.), Φίλιππος (14 Ὀκτ.), Λουκᾶς (18 Ὀκτ.). Ἐκ τῶν ἑβδομήκοντα Ἀποστόλων (31 Ὀκτ., 10 καὶ 22 Νοεμβρ., 4 Ἰαν., 26 Μαΐου, 30 Ἰουλ.). Ματθαῖος (16 Νοεμβρ.), Μάρκος (25 Ἀπρ.), Βαρθολομαῖος καὶ Βαρνάβας (11 Ἰουν.), τῶν δώδεκα Ἀποστόλων (30 Ἰουν.), Ματθίας (9 Αὐγ.), Θαδδαῖος (21 Αὐγ.)].

Ἔχουμε ὅμως καὶ χωριστὰ ἀπολυτίκια ἀφιερωμένα σὲ ἄλλους Ἀποστόλους, ὅπως στὸν Ἰωάννη τὸν Θεολόγο (26 Σεπτ.), στὸν Ἰάκωβο (23 Ὀκτ.), στὸν Ἀνδρέα (30 Νοεμβρ.), τῆς Ἁλύσεως τοῦ Πέτρου (16 Ἰαν.), στὸν Πέτρο καὶ Παῦλο (29 Ἰουν.) κλπ.

Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ παίρνουν τὴ μορφὴ βιογραφικῶν διαπιστώσεων σὲ κάποια ἀποσπάσματά τους. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὸ ἄρχισμα τοῦ ἀπολυτικίου τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα:

Ὡς τῶν Ἀποστόλων πρωτόκλητος καὶ τοῦ Κορυφαίου αὐτάδελφος...

Στοὺς Ἀγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ στὶς Ἅγιες Ἀσώματες Δυνάμεις ὑπάρχει ἕνα κοινὸ τροπάριο στοὺς δύο ἑορτασμούς των (8 Νοεμβρ. καὶ 26 Μαρτ.), ποὺ τὸ διαπνέει ἡ ἐξαϋλωτικὴ διάθεση:

...ἵνα ταῖς ἡμῶν δεήσεσι τειχίσητε ἡμᾶς, σκέπῃ τῶν πτερύγων τῆς ἀΰλου ὑμῶν δόξης, φρουροῦντες ἡμᾶς προσπίπτοντας...

Στὸ κοινὸ ἀπολυτίκιο τῶν Προφητῶν κατονομάζεται πρῶτα ὁ κάθε Προφήτης:

Τοῦ Προφήτου σου... τὴν μνήμην, Κύριε, ἑορτάζοντες, δι' αὐτοῦ σε δυσωποῦμεν...

[Ἀβδιοῦ (19 Νοεμβρ.), Ναοὺμ (1 Δεκ.), Ἀββακοὺμ (2 Δεκ.), Σοφονίας (3 Δεκ.), Ἀγγαῖος (16 Δεκ.), Ἱερεμίας (1 Μαΐου), Ἡσαΐας (9 Μαΐου), Ἰεζεκιὴλ (23 Ἰουλ.)].

Περίεργο εἶναι ὅτι δὲν ἀναγράφονται ἀπολυτίκια σὲ κάποιους ἄλλους σημαντικοὺς ἐπίσης Προφῆτες: Ὠσηὲ (17 Ὀκτ.), Ἰωὴλ (19 Ὀκτ.), Μαλαχίας (3 Ἰαν.), Ἀμὼς (15 Ἰουν.).

Σὲ δύο Προφῆτες, στὸν Ἠλιοὺ (20 Ἰουλ.) καὶ στὸν Ἐλισσαῖο (14 Ἰουν.), βρίσκουμε τὸ ἴδιο ἀπολυτίκιο, ἐπειδὴ σ' αὐτὸ ἀναφέρονται καὶ οἱ δύο,

κυριώτερα ὁ πρῶτος, στὸν ὁποῖο καὶ ἀνήκει περισσότερο. Οἱ διάφοροι προσδιορισμοὶ κάνουν τὸ ἀπολυτίκιο ἐκφραστικὰ εὐκίνητο:

Ὁ ἔνσαρκος Ἄγγελος, τῶν Προφητῶν ἡ κρηπίς, ὁ δεύτερος Πρόδρομος τῆς παρουσίας Χριστοῦ, Ἠλίας ὁ ἔνδοξος, ἄνωθεν καταπέμψας Ἐλισσαίῳ τὴν χάριν...

Ἰδιαίτερο ἀπολυτίκιο ἔχει καὶ ὁ Προφήτης Ζαχαρίας.

Κάποτε ὑπάρχει ἔκτακτη ποικιλία. Ἀπὸ τὶς 5 ἑορτὲς τοῦ Προδρόμου (23 Σεπτ., 7 Ἰαν., 25 Μαΐου, 24 Ἰουν., 29 Αὐγ.), οἱ 4 ἔχουν ἀπολυτίκιο ἰδιαίτερο, καὶ μόνο τῆς πέμπτης ἑορτῆς εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἀπολυτίκιο τῆς δεύτερης. Ἀπὸ τ' ἀρχίσματα καὶ μόνο τῶν 4 ἀπολυτικίων στὴ σειρά, φαίνεται ἡ ποιητικὴ αὐθυπαρξία τῆς κάθε περιπτώσεως:

Ἡ πρώην οὐ τίκτουσα στεῖρα εὐφράνθητι... (23 Σεπτ.).

Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων· σοὶ δὲ ἀρκέσει ἡ μαρτυρία τοῦ Κυρίου, Πρόδρομε... (7 Ἰαν.).

Ὡς θεῖον θησαύρισμα ἐγκεκρυμμένον τῇ γῇ Χριστὸς ἀπεκάλυψε τὴν κεφαλήν σου ἡμῖν... (25 Μαΐου).

Προφῆτα καὶ Πρόδρομε τῆς παρουσίας Χριστοῦ, ἀξίως εὐφημῆσαί σε οὐκ εὐποροῦμεν ἡμεῖς... (24 Ἰουν.).

Κάποια φαινόμενα ποὺ ἀπαντῶνται στὰ ἀπολυτίκια τῶν Ὁσίων καὶ τῶν Ἁγίων, θὰ ἐξετάσουμε σύντομα:

Κάποτε, ἐνῶ ἑορτάζονται τρεῖς Ἅγιοι τὴν ἴδια ἡμέρα, ἔχουν χωριστὸ ἀπολυτίκιο ὁ καθένας τους, ὅπως οἱ ὅσιοι Ἀλύπιος, Νίκων, Στυλιανὸς (26 Νοεμβρ.).

Ἄλλοτε ὁ ἴδιος Ἅγιος ἔχει δύο ἀπολυτίκια, δηλαδὴ τὸ κοινὸ τῆς τάξεως στὴν ὁποία ἀνήκει κι' ἕνα ἄλλο προσωπικὰ ἀφιερωμένο σ' αὐτόν, ὅπως ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης (4 Φεβρ.).

Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ἀπομιμήσεις τὰ ἀπολυτίκια τοῦ Μακαρίου ἐπισκόπου Κορίνθου (17 Ἀπρ.) καὶ τοῦ μάρτυρος Ἰανουαρίου (21 Ἀπρ.), τὸ πρῶτο τοῦ ἀπολυτικίου τοῦ Ἁγίου Διονυσίου (17 Δεκ.) καὶ τὸ δεύτερο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (26 Ὀκτ.). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις.

Ὁμοιότητα ἔχουν καὶ ἀπολυτίκια συγγενῶν ἑορτῶν, ὅπως τὸ ἀπολυτίκιο τῆς Ἀναμνήσεως τοῦ Σταυροῦ (7 Μαΐου) μὲ τὸ ἀπολυτίκιο Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης (21 Μαΐου).

Κάποτε ὁ ἴδιος Ἅγιος σὲ δύο ἑορτές του ἔχει διαφορετικὸ ἀπολυτίκιο, ὅπως ὁ Ἅγιος Διονύσιος (στὶς 17 Δεκ. καὶ στὶς 24 Αὐγ.).

Ἄλλοτε ὁ ἴδιος Ἅγιος, ἑορταζόμενος μὲ ἄλλον τὴν ἴδια ἡμέρα, ἔχει

ἰδιαίτερο ἀπολυτίκιο καὶ δεύτερο κοινὸ μὲ τὸν ἄλλον Ἅγιο, ὅπως ὁ Ὀνούφριος ὁ Αἰγύπτιος μὲ τὸν Πέτρο τὸν ἐν Ἄθῳ (12 Ἰουν.).

Θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ κάποια φαινόμενα στὰ ἀπολυτίκια τῶν Μαρτύρων:

Ὑπάρχει περίπτωση ποὺ ἕνα καὶ μόνο ἀπολυτίκιο περικλείει πολλοὺς Μάρτυρες καὶ τοὺς ὀνομάζει, ὅπως τοὺς Εὐστάθιον, Θεοπίστην, Ἀγάπιον καὶ Θεόπιστον (20 Σεπτ.).

Κάποτε ἀπολυτίκια Ὁσίων μεταφέρονται σὲ Μάρτυρες, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Εὐδοκίας (1 Μαρτ.).

Ἄλλοτε συναντᾶμε δύο ἀπολυτίκια, δηλαδὴ τὸ κοινὸ τῶν Μαρτύρων καὶ ἄλλο χωριστό, ὅπως τῶν Μαρτύρων Αἰκατερίνης (25 Νοεμβρ.), Βαρβάρας (4 Δεκ.), Τρύφωνος (1 Φεβρ.), Μαρίνης (17 Ἰουλ.).

Τὸ ἀπολυτίκιο *«Χρηστότητα ἐκδιδαχθεὶς καὶ νήφων ἐν πᾶσιν»* ἀναγράφεται σὲ Μάρτυρα ὅπως ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης (3 Ὀκτ.), σὲ Ἐπίσκοπο ὅπως ὁ Ἱερόθεος ὁ Ἀθηνῶν (4 Ὀκτ.), σὲ Ἀπόστολο ὅπως ὁ Τιμόθεος (22 Ἰαν.).

Οἱ μάρτυρες Τιμόθεος καὶ Μαύρα (3 Μαΐου) ἔχουν κοινὸ ἀπολυτίκιο τῶν Μαρτύρων καὶ ἄλλο ποὺ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ σ' αὐτούς. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ μάρτυρες Κήρυκος καὶ Ἰουλίττα (15 Ἰουλ.).

Κάποτε ὁ ἴδιος Μάρτυς ἔχει δύο ἀπολυτίκια, ὅπως ὁ Παντελεήμων (27 Ἰουλ.).

Ἄλλοτε στὸν ἴδιο Μάρτυρα, ἑορταζόμενο σὲ δύο ἑορτές, βρίσκουμε τὸ ἴδιο ἀπολυτίκιο, ὅπως στὸν Θεόδωρο τὸν Στρατηλάτη (8 Φεβρ. καὶ 8 Ἰουν.).

Ἀπὸ τὰ ἀπολυτίκια, ποὺ ἀποκλειστικὰ γράφηκαν γιὰ Ἁγίους ἢ Μάρτυρες, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν κάποια ποὺ εἶναι ἀπὸ τ' ἀξιολογώτερα, καὶ μάλιστα στὰ σημεῖα τους ποὺ εἶναι τὰ ὡραιότερα.

Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὰ ἀπολυτίκια τῶν Ἁγίων. Ἀναφέρουμε δύο ἐξαίρετα ἀπολυτίκια, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ἐκφραστική τους χάρη:

Ἡ τοῦ στόματός σου καθάπερ πυρσὸς ἐκλάμψασα χάρις τὴν οἰκουμένην ἐφώτισεν, ἀφιλοκερδείας τῷ κόσμῳ θησαυροὺς ἐναπέθετο, τὸ ὕψος ἡμῖν τῆς ταπεινοφροσύνης ὑπέδειξεν...

(Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου — 13 Νοεμβρ.).

Ὁ ποιμενικὸς αὐλὸς τῆς θεολογίας σου τὰς τῶν ῥητόρων ἐνίκησε σάλπιγγας, ὡς γὰρ τὰ βάθη τοῦ Πνεύματος ἐκζητήσαντι καὶ τὰ κάλλη τοῦ φθέγματος προσετέθη σοι...

(Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου — 25 Ἰαν.).

Τὰ δύο αὐτὰ ἀπολυτίκια ἔχουν ἀρτιότητα παραδειγματική. Εἶναι μιὰ κληρονομία προγονική, ποὺ τὴν ἐμπιστεύεται ἡ λαλιὰ στὴν ἀκοή, τὴν ὥρα ποὺ

ψάλλονται τὰ ἀπολυτίκια αὐτά. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ γενικεύσουμε γιὰ κάθε ἀξιόλογο ἀπολυτίκιο.

Σταματοῦμε σὲ κάποια ἄλλα ἀπολυτίκια τὴ στιγμὴ ποὺ θέλουν ἀκριβῶς νὰ συνειδητοποιήσουν τὸ χρέος, μέσα σὲ μιὰ τάση ἱεραρχήσεως τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἔξαρση τοῦ ἐνάρετου βίου εἶναι ὁ σκοπός, σὲ συγκεκριμένα παραδείγματα ἁγίων. Ἡ ἁγιότητα θαρρεῖς πῶς βρίσκει στ' ἀποσπάσματα αὐτὰ τὴν ὀντολογικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ μαζὶ ἔννοιά της:

Μονάσασα θεαρέστως, ἐναρέτως ἐβίωσας καὶ χάριν ἰαμάτων ἐκομίσω...
(Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος — 20 Ὀκτ.).
Ἐν προσευχαῖς γρηγορῶν, ταῖς τῶν θαυμάτων ἐργασίαις ἐγκαρτερῶν, ἐπωνυμίαν ἐκτήσω τὰ κατορθώματα...
(Γρηγορίου τοῦ Νεοκαισαρείας — 17 Νοεμ.).
...φανεὶς τῶν χαρίτων πεπληρωμένος...
(Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου — 22 Ἀπρ.).
Ἀσέβειαν μισήσας... εὐσεβείᾳ ἐτρώθης...
(Ἰωάσαφ — 26 Αὐγ.).

Ἡ θεολογία τῶν ἀπολυτικίων εἶναι ἀμετάθετη, μέσα σὲ μιὰν αὐστηρὴ δογματικὴ ἑνότητα. Στὰ ἑπόμενα παραδείγματα ζωγραφίζεται ἀκριβῶς ἡ ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπείρου πνεύματος:

Σήμερον τῆς ἀτεκνίας δεσμὰ διαλύονται, τοῦ Ἰωακεὶμ γὰρ καὶ τῆς Ἄννης εἰσακούων ὁ Θεός, παρ' ἐλπίδα τεκεῖν αὐτούς, σαφῶς ὑπισχνεῖται Θεόπαιδα...
(Θεοπρομήτορος Ἄννης — 9 Δεκ.).
...ὁ Χριστὸς πλάκας ἐνεχείρισε δογμάτων τοῦ Πνεύματος, δι' ὧν καταύγασον ἡμᾶς...
(Θεοφυλάκτου τοῦ Ὁμολογητοῦ — 8 Μαρτ.).
...ὡς ὁ Παῦλος τὴν κλῆσιν οὐκ ἐξ ἀνθρώπων δεξάμενος...
(Κωνσταντίνου — 21 Μαΐου).

Ὁ ἀπολυτικιογράφος συλλαμβάνει τὴν ἔννοια τῆς ἄπειρης τελειότητας μὲ τὸ συναίσθημα καὶ μὲ τὸν λόγο μαζί. Μέσα σ' ἕνα ἀτελῆ, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του, ἀνθρώπινο βίο, τείνει ὁ ποιητὴς πρὸς τὶς ἀνώτερες ἀξίες καὶ ἄγεται πρὸς ἀνέφικτα πνευματικὰ ἀγαθά:

...ἐν τῷ μέλπειν τὰς ἁγίας σου εὐχάς, ἀγγέλους ἔσχες συλλειτουργοῦντάς σοι, ἱερώτατε...
(Σπυρίδωνος — 12 Δεκ.).
...τὴν οἰκουμένην ἐστήριξας εὐχαῖς σου...
(Ἀντωνίου — 17 Ἰανουαρίου).

18 - 12 - 1973

...ἀνὴρ ἐπιθυμιῶν τῶν τοῦ πνεύματος, εὐσεβείᾳ φυτεύσας, ἐγκρατείᾳ ἐκθρέψας, εἰς ἀρετῶν τελειότητα.
(Εὐθυμίου — 20 Ἰανουαρίου).
...ὁ τῶν δικαίων ἐχθρὸς διαρρήξας τὸν πύργον τοῦ σώματος, τὸν θησαυρὸν οὐκ ἐσύλησε τὸν τοῦ πνεύματος...
(Ἰὼβ — 6 Μαΐου).

Τὴν ἴδια ἐξυψωτικὴ τάση ἀκολουθοῦν καὶ οἱ παρομοιώσεις. Μὲ τὴ συντομία τους παρέχουν μὲ πυκνότητα καὶ παραστατικότητα ἀναλογίες τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου. Ἰδοὺ ἕνα παράδειγμα:

...ἀναφανέντα ἀστέρα τοῖς θαύμασιν ἄδυτον.
(Θεοδοσίου τοῦ νέου — 7 Αὐγ.).

Μὲ τὴν ποιητικὴ εἰκόνα ἀνατρέχει κάθε φορὰ ὁ ποιητὴς στὴν ἀδιάρθρωτη γλῶσσα τῶν στοιχείων τῆς φύσεως. Ἀκολουθοῦν σ' αὐτὸ οἱ ποιητὲς τῶν ἀπολυτικίων μακρότατη συνέχεια, γνώριμη στὴν Προφητικὴ φιλολογία καθὼς καὶ στὰ Εὐαγγέλια καὶ ἕως τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες καὶ τοὺς βυζαντινοὺς ὑμνογράφους:

...τῆς θαλάσσης τὰ κύματα, τῶν θηρῶν τὰ ὁρμήματα χαλινώσας...
(Μαρτινιανοῦ — 13 Φεβρ.).

Ὅμοια μποροῦμε νὰ χαροῦμε αἰσθητικὰ καὶ τὰ ἀπολυτίκια τὰ ἀφιερωμένα στοὺς Μάρτυρες. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μποροῦμε νὰ εἰσδύσουμε καὶ ἐδῶ στὰ συναισθήματα τοῦ ποιητῆ, ν' ἀναζητήσουμε τὸ πάθος ποὺ ἔγινε ποίημα.

Καὶ στὰ ἀπολυτίκια αὐτὰ ἡ ποιητικὴ ὕλη ὑπακούει στὸ θέμα. Τὸ προοίμιό τους συχνὰ εἶναι προσφώνηση, τὸ κύριο μέρος τοῦ ποιήματος εἶναι σύνολο ποιητικῶν προτάσεων μὲ λογικὴ σειρά, καὶ ὁ ἐπίλογος μοιάζει μὲ ἐπίκληση.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀπολυτικίου βλέπουμε τὸν προοιμιακὸ τόνο:

Τὴν σπουδήν σου τῇ κλήσει κατάλληλον ἐργασαμένη, φερώνυμε...
(Παρασκευῆς — 26 Ἰουλίου).
Οἱ ἐνδιάμεσοι στίχοι μᾶς διηγοῦνται περιστατικά:
...ἔλαμψας ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τοῦ μαρτυρίου...
(Χαραλάμπους — 10 Φεβρ.).
Καὶ ὁ ὑμνητικὸς ἐπίλογος στὸ τέλος τοῦ ἀπολυτικίου:
...καὶ νικηφόρος ὤφθης ἀθλητής· ὅθεν σε πίστει ἀεὶ μακαρίζομεν.
(Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου — 8 Φεβρ.).

Ὁ ποιητὴς πολλὲς φορὲς ἀνατρέχει σὲ πράξεις τῶν τιμωμένων προσώπων, ποὺ φανερώνουν τὴ λύση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ὕλης μὲ διαφόρους τρόπους:

...*Λυαίου καθεῖλες τὴν δύναμιν, ἐν τῷ σταδίῳ θαρρύνας τὸν Νέστορα...*
(Δημητρίου — 26 'Οκτωβρίου).
...*ἔσωσας τοὺς ἐν σκότει τῆς εἰδωλομανίας αἴγλῃ τῶν σῶν θαυμάτων...*
(Κυριακῆς — 7 'Ιουλ.).

Ἕνα κεντρικὸ σύμβολο ἀναλύεται κάποτε σὲ ἐπὶ μέρους σύμβολα γιὰ νὰ μετεωρίσῃ περισσότερο τὴν ψυχὴ μὲ τὴ συγκίνηση. Ἔτσι ὁ ἀπολυτικιογράφος γίνεται πιὸ συγκεκριμένος, καθὼς οἱ εἰκόνες ἢ οἱ χαρακτηρισμοί, ποὺ μεταχειρίζεται, ξεχωρίζουν μέσα στὴ σαφῆ διαδρομὴ τοῦ ἀπολυτικίου, ποὺ τὴν κάνει σαφέστερη ἡ ἁδρὴ συντομία του:

Λίθος τίμιος τῆς 'Εκκλησίας, φυλαττόμενος ἐν τοῖς ταμείοις τοῖς οὐρανίοις...
(Αἰμιλιανοῦ — 18 'Ιουλ.).
...*ὡς λίθους φαιδροὺς καὶ διαυγεῖς τὰ στίγματα φέρουσα σαρκός...*
(Μυρόπης — 2 Δεκ.).
...*τοὺς μαργαρίτας τοῦ Χριστοῦ, μαρτύρων τοὺς ἀκρέμονας...*
(Δέκα Μαρτύρων τῶν ἐν Κρήτῃ — 23 Δεκ.).

Πρὸς τὸ ἀΐδιο ἀγαθὸ στρέφει τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ τοῦ ἀπολυτικίου ὁ ποιητής του, καθὼς παρουσιάζει τὰ ἐξυμνούμενα ἱερὰ πρόσωπα ν' ἀποστρέφωνται τὸ ἠθικὰ καταδικασμένο κακό. 'Απήχημα ἔνθεου ζήλου εἶναι κάποιοι στίχοι:

...*'Ασκητικῶς προγυμνασθεὶς ἐν τῷ ὄρει...*
('Ανδρέου τοῦ ἐν Κρίσει — 17 'Οκτωβρίου).
...*ἐν τῇ πηγῇ τῆς φλογός, ὡς ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως, ὁ ἅγιος μάρτυς Θεόδωρος ἠγάλλετο...*
(Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος — 17 Φεβρ.).

'Απολογητὴς ἑνὸς μοναχικοῦ, αὐτοεξορισμένου λυρισμοῦ ὁ ποιητὴς τοῦ ἀπολυτικίου δὲν φαίνεται κορεσμένος ἀπὸ τοὺς μουσικοὺς συνδυασμούς. 'Ανυμνώντας τὸ μαρτύριο τῶν Μαρτύρων δὲν γράφει ἐλεγεῖο, γιατὶ ἡ μελαγχολία δὲν πιέζει τὴν ψυχή του καὶ δὲν τὴν κάνει ν' ἀγωνιᾶ, ἀφοῦ ξέρει αὐτὴ νὰ λυτρώνεται μὲ τὴν ἀνάτασή της στὸν οὐρανό :

...*οὐράνιον εἴληφας τὴν κληρουχίαν, σοφέ, καὶ στέφος ἀμάραντον...*
(Μύρωνος — 17 Αὐγούστου).
Οὐράνιον ἐφύμνιον ἐν γῇ τελεῖται λαμπρῶς...
(Φανουρίου — 27 Αὐγούστου).

'Ενεργὸς ποίηση ὑπάρχει καὶ στ' ἀπολυτίκια τῶν 'Αποστόλων. Διαιωνίζουν ἔμμεσα αὐτὸ ποὺ ὑμνοῦν, ὅπως φαίνεται στὸ ἀπολυτίκιο αὐτό :

Τὴν Ρώμην μὴ λιπὼν πρὸς ἡμᾶς ἐπεδήμησας, δι' ὧν ἐφόρεσας τιμίων ἁλύσεων...
(Τῆς ἁλύσεως τοῦ Πέτρου — 16 'Ιαν.).

Οἱ ἴδιες παρατηρήσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τ' ἀπολυτίκια τῶν Προφητῶν, τὰ ὁποῖα δίπλα στὴν εὐαισθησία τους ἔχουν τὴν ὁριστικότητα τῆς εἰλικρινοῦς εὐλάβειας:

...*γέγονας φωστὴρ καὶ θεατὴς μυστικῶν, τὰ σύμβολα ἐν σοὶ τὰ τῆς χάριτος φέρων ἐκδήλως, πάνσοφε...*
(Ζαχαρίου — 5 Σεπτ.).

Στ' ἀπολυτίκια συναντᾶμε ποικιλία μουσικῶν ἤχων. Στ' 'Αναστάσιμα ἀπολυτίκια ἔχουμε στὴ σειρὰ τοὺς 8 ἤχους τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς.

Ἡ ποικιλία τῶν ἤχων μέσα στὴν ἀφθονία τῶν ὕμνων τῆς 'Υμνογραφίας δίνει ὅλους τοὺς συναισθηματικοὺς κυματισμούς, κάνει νὰ ἔχουμε τὰ καθολικὰ γνωρίσματα τῆς μουσικῆς. Εἶναι κι' ἐδῶ μιὰ συνέπεια τῶν ἀπολυτικιογράφων, ποὺ δένεται πολὺ μὲ τὴν παράδοση. Ποιὸς ξέρει, τί εἴδους συμβολισμοὶ κρύβονται κάτω ἀπ' ὅλα αὐτά, ποὺ βυθίζονται στὸ ἡμίφως τῆς παραδόσεως, στ' ἄγνωστα βάθη τοῦ χρόνου.

Εἴχαμε τὴν περιέργεια νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἤχων κάποια ἀπολυτίκια τῶν Μηναίων. Ὡς ἐξαγόμενο εἴχαμε τὸν ἑπόμενο πίνακα ἀπολυτικίων στοὺς 8 ἤχους:

Ἦχος	α'	β'	γ'	δ'	πλ. α'	πλ. β'	βαρὺς	πλ. δ'
Σεπτέμβριος	4	5	2	20	—	—	1	4
'Οκτώβριος......	6	—	7	23	1	—	—	9
Νοέμβριος	1	2	6	19	1	—	—	10
Δεκέμβριος......	7	7	1	24	—	—	—	5
'Ιανουάριος	10	2	5	14	3	—	—	4
Φεβρουάριος.....	6	2	4	18	1	—	—	3
Μάρτιος	2	1	—	9	1	1	—	2
'Απρίλιος	4	—	2	5	2	—	—	2
Μάϊος..........	2	4	5	19	2	—	—	5
'Ιούνιος	3	—	2	20	2	—	—	3
'Ιούλιος	10	1	7	24	—	—	—	5
Αὔγουστος	8	2	4	13	—	—	1	4
Σύνολο	63	26	45	208	13	1	2	56

Ἔτσι ὁ ἀσύγκριτα ἐπικρατέστερος ἦχος εἶναι ὁ δ' μὲ 208 ἀπολυτίκια. 'Ακολουθοῦν ὁ α' ἦχος μὲ 63, ὁ πλάγ. δ' μὲ 56, ὁ γ' μὲ 45. Ὕστερα ὁ β' μὲ 26 καὶ ὁ πλάγ. α' μὲ 13. Καὶ ἀραιότατα ὁ βαρὺς ἦχος μὲ 2 καὶ ὁ πλάγ. β' μὲ 1.

Νομίζουμε ὅτι ὁ λόγος τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ δ' ἤχου στ' ἀπολυτίκια πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι εἶναι ἁπλὸ τὸ μουσικὸ διάγραμμά του, ἐνῶ σύγχρονα ἡ μελῳδία του θαρρεῖς πὼς τείνει στὴν ἀπαγγελία. Ἐπίσης οἱ διάφορες ἑορτὲς τῶν Ἁγίων ἔχουν πάντοτε σχεδὸν κάτι τὸ πανηγυρικό, καὶ γι' αὐτὸ δίκαια χαρακτηρίστηκε σὲ κάποιους ἰαμβικοὺς στίχους «πανηγυριστὴς καὶ χορευτὴς» ὁ δ' ἦχος. Στ' ἀπολυτίκια τοῦ δ' ἤχου, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, τίθεται στὴν ἀρχὴ φθορὰ τοῦ β' ἤχου, ἀλλὰ τὸ μέλος τοῦ δ' ἤχου παραμένει ὁπωσδήποτε σ' αὐτά, καὶ μόνο παρουσιάζεται μικρὴ μεταβολὴ πρὸς τὸν β', ἀλλ' ἐπικρατεῖ, ἐπαναλαμβάνουμε, ὁ δ' ἦχος.

Τὰ ἀπολυτίκια συνοδεύονται συνηθέστατα ἀπὸ κοντάκια. Μποροῦμε ἴσως νὰ θεωρήσουμε τὰ κοντάκια τῶν Λειτουργικῶν βιβλίων ὡς μιὰ συνέχεια τῶν ἀπολυτικίων, ἕνα εἶδος δεύτερης στροφῆς των. Καὶ τὸ κοντάκιο εἶναι ἐγκώμιο τῆς ἑορτῆς κάθε φορά.

Σχετίζονται καὶ στὴν ἔκφραση τὰ ἀπολυτίκια μὲ τὰ κοντάκια, ποὺ τὰ παρακολουθοῦν. Ἕνα παράδειγμα, τῆς ἑορτῆς τῆς Ἰνδίκτου (1 Σεπτ.), δείχνει τὴν ὁμοτονία καὶ τῶν δύο στὴν προσευχή.

Στὸ ἀπολυτίκιο τῆς Ἰνδίκτου:

Ὁ πάσης Δημιουργὸς τῆς κτίσεως, ὁ καιροὺς καὶ χρόνους ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ θέμενος, εὐλόγησον τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς χρηστότητός σου, Κύριε...

Στὸ κοντάκιο τῆς Ἰνδίκτου:

Ὁ τῶν αἰώνων ποιητὴς καὶ Δεσπότης, Θεὲ τῶν ὅλων, ὑπερούσιε ὄντως, τὴν ἐνιαύσιον εὐλόγησον περίοδον, σῴζων τῷ ἐλέει σου τῷ ἀπείρῳ, Οἰκτίρμον...

Τὸ νόημα τοῦ ἀπολυτικίου καὶ τοῦ κοντακίου τῆς ἴδιας ἑορτῆς ἔχει ὁμοιότητα, κι' ὅταν ἀκόμα ἡ ἔκφραση εἶναι διαφορετική, ὅπως π.χ. τὸ ἀπολυτίκιο καὶ τὸ κοντάκιο τοῦ Ὁσίου Μαρτινιανοῦ (13 Φεβρ.).

Κάποτε συμβαίνει τὸ ἀπολυτίκιο νὰ εἶναι τυπικὸ καὶ ν' ἀνήκη στὴν τάξη στὴν ὁποία ὑπάγεται ὁ ὡρισμένος ἅγιος, ὡς τόσο τὸ κοντάκιό του εἶναι εἰδικὸ καὶ μάλιστα ἀξιοπρόσεχτο, ὅπως τοῦ πατρὸς Συλβέστρου (2 Ἰαν.) ἢ τοῦ Μάρτυρος Βλασίου (11 Φεβρ.).

Ὑπάρχουν πολλὲς περιπτώσεις, ποὺ τὸ ἀπολυτίκιο καὶ τὸ κοντάκιο μοιάζουν τόσο, ὥστε ἂν δὲν εἶναι σημειωμένος πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενό τους ὁ χαρακτηρισμός τους, ὅπως γίνεται κάθε φορά, σχεδὸν δὲν ξεχωρίζουν.

Περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὕμνους τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ἀπολυτίκιο βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν λαό. Τὴν ὥρα ποὺ ψάλλεται, στὴν ἀνάπτυξη

τῆς θείας Λειτουργίας, ἀπὸ τὸν ψάλτη καὶ τὸν ἱερέα, μετέχει μὲ μυστικὴ ἢ φανερὴ ἀπαγγελία καὶ τὸ ἐκκλησίασμα.

Γιὰ τὴν ἑορτὴ κάθε Ἁγίου πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας πρῶτα τὸν αἰῶνα ποὺ ἔζησε κι' ἀκόμα πότε ἀνακηρύχθηκε Ἅγιος κι' ἐπίσης πότε γράφηκε ἡ Ἀκολουθία του. Τὰ δύο τελευταῖα πιθανολογοῦν καὶ τὸν χρόνο τῆς παρουσίας τοῦ ἀπολυτικίου του.

Μὲ ἁπλᾶ στοιχεῖα συνθεμένα τὰ ἀπολυτίκια ἀποτελοῦν παρακινήσεις καὶ θέματα, τὰ ὁποῖα ἐμψυχώνει μιὰ δύναμη ὑπερβάσεως ἀπὸ ἕνα μονήρη καὶ ἀσκητικὸ λογισμό.

Τὰ νήματα ποὺ συνδέουν ὅλα τὰ ἀπολυτίκια τῶν Λειτουργικῶν βιβλίων εἶναι ἀνάλαφρα. Τὸ κάθε ἀπολυτίκιο ἔχει τὴ δική του ὑπόσταση. Κι' ὅλα μαζὶ ἀπαρτίζουν μιὰν ἑνότητα.

Ἀθῆναι

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΞΥΔΗΣ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

(Ἄγνωστες πληροφορίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῶν Κυθήρων)

Τὸ Τοπικὸ Ἀρχεῖο τῶν Κυθήρων, παραμελημένη ὡς τώρα ἱστορικὴ πηγή, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ἀρχεῖα τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας ποὺ σώζονται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο [1]. Ἡ ἀξία καὶ ἡ σημασία του εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη, ἂν λάβη κανεὶς ὑπ' ὄψη ὅτι ἀντίστοιχα βενετικὰ ἀρχεῖα τῶν Ἰονίων νήσων καταστράφηκαν ἀπὸ τὶς ἐχθρικὲς κατοχές, τοὺς σεισμοὺς καὶ τὶς πυρκαϊὲς ποὺ ἔπληξαν τὰ Ἑπτάνησα τὶς τελευταῖες δεκαετίες [2].

Ἡ εἰδολογικὴ ποικιλία τοῦ Ἀρχείου τῶν Κυθήρων, ὁ ὄγκος τοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, ἡ μεγάλη χρονολογικὴ ἔκταση καὶ ἡ ἔλλειψη καταλογογραφήσεως καὶ εὑρετηριάσεως τῶν ἐγγράφων καθιστοῦν δύσκολη τὴν ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ περιεχομένου του [3]. Μιὰ προκαταρκτικὴ ταξινόμηση, ποὺ ἐπεχείρησα στὰ πλαίσια ἀποστολῆς τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, μοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπισημάνω τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδω παρακάτω. Ἐλπίζω ἡ ἐργασία αὐτὴ νὰ ἀποτελέση τὴν ἀπαρχὴ σειρᾶς δημοσιευμάτων, μὲ σκοπὸ τὴ γόνιμη ἀξιοποίηση τοῦ πολύτιμου γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Βενετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα Ἀρχείου τῶν Κυθήρων.

Μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τῆς Κρήτης (1669), ἀθρόα ὑπῆρξε ἡ μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς μεγαλονήσου στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου. Ἐνῶ ὅμως τὰ ὀνόματα τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν ποὺ κατέφυγαν στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κέρκυρα ἔγιναν γνωστὰ ἀπὸ μελέτες καὶ δημοσιεύσεις καταλόγων

---

1. Γιὰ τὸ ἀξιόλογο αὐτὸ ἀρχεῖο βλ. Ἔρας Βρανούση - Χρύσας Μαλτέζου, Ἔκθεσις ἐρευνητικῆς ἀποστολῆς εἰς Κύθηρα, «Σύμμεικτα», τόμ. 3 (ὑπὸ ἔκδοση) καὶ τὴν πρόσφατη ἀνακοίνωσή μου στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο τῶν Ἱστορικῶν τοῦ Βυζαντίου (Στρασβοῦργο 25 - 29 Σεπτεμβρίου 1973) μὲ τὸν τίτλο: Les Archives Vénitiennes de Cythère: Un fonds historique negligé (ὑπὸ ἔκδοση).

2. Γιὰ τὶς καταστροφὲς τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων στὰ Ἑπτάνησα μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953 βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Ζακύνθῳ Βιβλιοθηκῶν καὶ Ἀρχείων μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953, «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος» 2, 1956, σσ. 43 - 58.

3. Τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη διασώσεως τοῦ ἀρχείου, ποὺ διατρέχει σοβαροὺς κινδύνους λόγῳ τῆς κακῆς στεγάσεώς του, ἐπεσήμανα μὲ ἀναφορά μου στὶς ἁρμόδιες ὑπηρεσίες. Ἤδη ἔχω ἀναλάβει τὴν ταξινόμηση τοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ κάθε μελλοντικὴ ἔρευνα καὶ μελέτη.

ποὺ σώθηκαν στὰ πλούσια ἀρχεῖα τῆς Βενετίας [1], δὲν εἴχαμε ὡς τώρα εἰδήσεις γιὰ τὶς οἰκογένειες ἐκεῖνες ποὺ ζήτησαν ἄσυλο στὴν ἄγονη γῆ τῶν Κυθήρων [2]. Ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ ἀρχειακοῦ κυθηραϊκοῦ ὑλικοῦ θὰ φέρη στὸ φῶς ἄφθονες μαρτυρίες γιὰ τὰ ὀνόματα καὶ τὴ δράση τῶν προσφυγικῶν αὐτῶν οἰκογενειῶν.

Ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν Κρητικῶν προσφύγων στὰ Κύθηρα, ποὺ δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ παρακάτω, ὄχι μόνο συμπληρώνει τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὴν κρητικὴ μετανάστευση τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἀλλὰ ἐπιτρέπει τὴν ὁριστική, νομίζω, ἐπίλυση τοῦ τρόπου συντάξεως προσφυγικῶν καταλόγων ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές. Ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος εἶχε ἤδη θέσει τὸ ἐρώτημα, ἂν οἱ κατάλογοι αὐτοὶ περιεῖχαν ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς προσφυγικὲς οἰκογένειες ἢ ἐκεῖνες μόνο ποὺ ἔπαιρναν ἐπίδομα ἀπὸ τὸ βενετικὸ δημόσιο [3]. Τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῆς ἐκτάσεως τῆς κρητικῆς μεταναστεύσεως στὰ Ἑπτάνησα, μᾶς δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ κατάλογοι. Οἱ ἀνώτεροι Βενετοὶ ὑπάλληλοι ποὺ τοὺς κατάρτισαν δὲν τοὺς χαρακτηρίζουν σὰν ἀπογραφὲς προσφύγων, ἀλλὰ σάν: «*Ristretto di quanto si dispensa mensualmente tanto di denaro quanto di biscotto alle infrascritte famiglie cretensi, che sono di presente habitate nell'isola di*

---

1. Γιὰ τὴν κρητικὴ μετανάστευση στὰ Ἑπτάνησα βλ. Σπ. δε-Βιάζη, Οἱ Κρῆτες ἐν Ἑπτανήσῳ, «Κρητικὸς Ἀστὴρ» (Χανίων) 3, 1909, σσ. 467, 475 - 476, 485 - 486, 492 - 493, 524, 532 - 53?, 540 - 541. — Λ. Χ. Ζώη, Κρῆτες κληρικοὶ ἐν Ζακύνθῳ, «Κρητικὴ Στοὰ» 2, 1909, σσ. 94 - 96. — Τοῦ ἰδίου, Κρῆτες καλλιτέχναι ἐν Ζακύνθῳ, «Κρητικὴ Στοὰ» 3, 1911, σσ. 70 - 74. — Τοῦ ἰδίου, Κρῆτες ἐν Ζακύνθῳ, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» 1, 1938, σσ. 293 - 301, 2, 1939, σσ. 119 - 133. — Τοῦ ἰδίου, Ναοὶ Κρητῶν ἐν Ζακύνθῳ, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» 3, 1940, σσ. 179 - 186. — Τοῦ ἰδίου, Κρητικὰ Σημειώματα, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» 4, 1941, σσ. 107 - 113. — Τοῦ ἰδίου, Κρητικαὶ σελίδες, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 8, 1954, σσ. 72 - 75, 216 - 226 καὶ 9, 1955, σσ. 72 - 74. — Τοῦ ἰδίου, Κρῆτες πρόσφυγες τοῦ 1667, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 10, 1956, σσ. 346 - 352.— Ντ. Κονόμου, Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1970.— S. Marinatos, Une émigration de Crète en Céphalonie au XVIIe siècle, «Byzantion» 10, 1933, σσ. 591 - 599. — Κ. Δ. Μέρτζιου, Δύο κατάλογοι τῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ Κρητῶν προσφύγων κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 5, 1951, σσ. 7 - 31. — Τοῦ ἰδίου, Ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν ἐν Σούδᾳ Κρητῶν τοῦ 1713, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 10, 1956, σσ. 20 - 26. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἰκογένειαι Salamon - Σολωμοῦ ἐν Κρήτῃ, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 14, 1938, σσ. 163 - 181. — Πρβλ. καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν Κατάλογος τῶν Κρητικῶν Οἴκων Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σσ. 35 - 59.

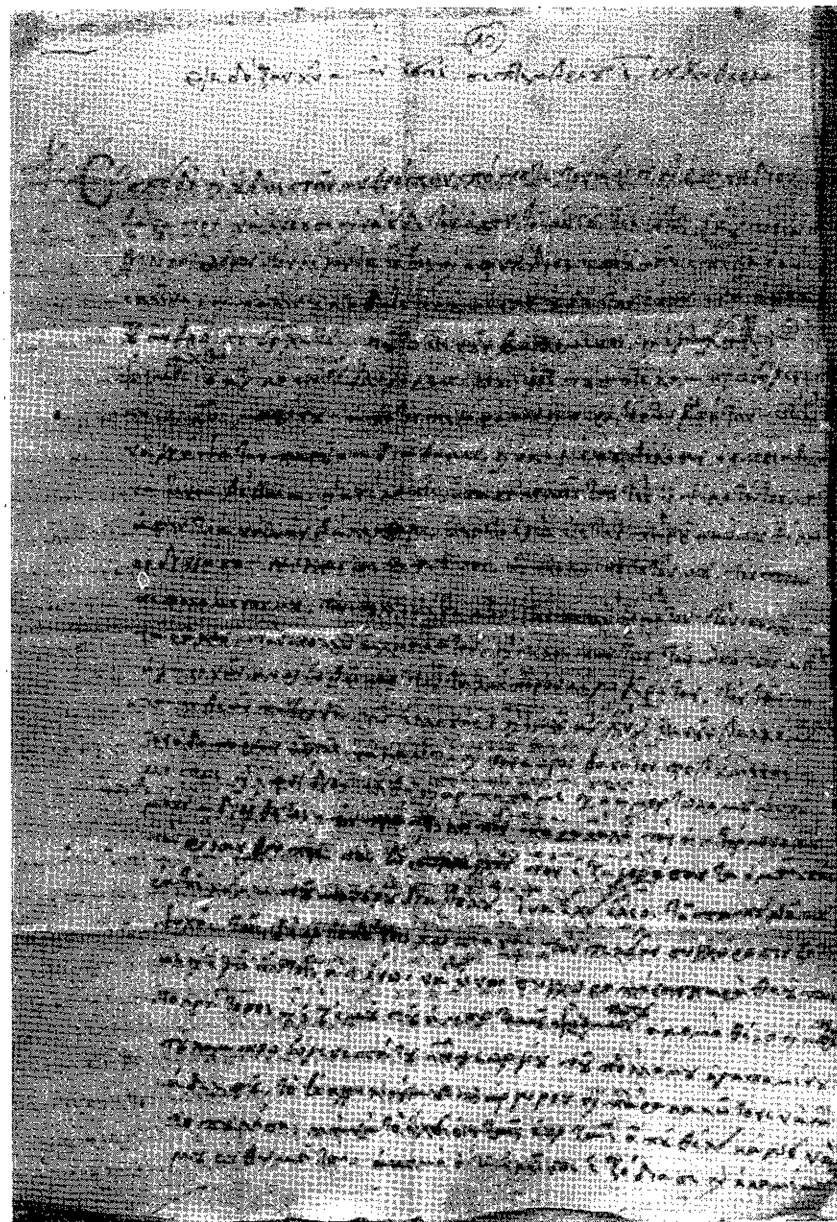
2. Τὸ ἔργο τοῦ Μ. Πετροχείλου, Ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων, Ἀθῆναι 1940, εἶναι σύντομο καὶ δὲν ἀναφέρει τίποτα.

3. Μέρτζιου, Δύο κατάλογοι τῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ Κρητῶν προσφύγων, ὅ. π., σ. 10.

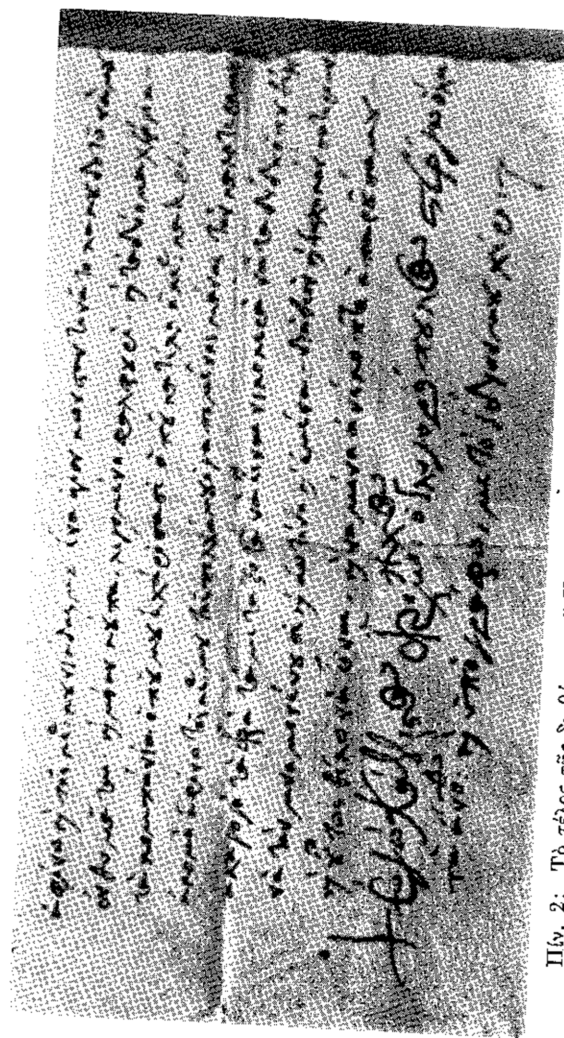
Corfu (Zante)...»[1]. Καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν κατάλογο τῶν προσφύγων Κρητῶν στὴ Σούδα τοῦ 1713, ὁ ἔκτακτος προνοητὴς τοῦ φρουρίου τῆς Σούδας Alvise Magno διακρίνει τὶς οἰκογένειες ποὺ τροφοδοτοῦσε τὸ δημόσιο ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ δὲν εἶχαν ἀνάγκη ἐπιδόματος: *«Μὲ εἶχε διατάξει ἡ Ὑμετ. Ἐξοχότης... νὰ καταρτίσω κατάλογον τῶν ἀτυχῶν τούτων κατοίκων... προέβην εἰς νέαν ἐπιθεώρησιν καὶ ἀκριβῆ ἀπογραφὴν καὶ τῶν παρ' ἡμῖν τροφοδοτουμένων καὶ τῶν μὴ λαμβανόντων τρόφιμόν τι»*[2]. Ὅσο γιὰ τὸν κατάλογο τῶν Κυθήρων, αὐτὸς σώζεται καταχωρισμένος στὸ κατάστιχο τοῦ ὑποπρονοητῆ Giovanni Mattio Bembo κι' ἀποτελεῖ *«Copia estratta dal Reggistro di mandatti, decreti e depensi publici»*. Ἐπομένως οἱ κατάλογοι αὐτοὶ δὲν περιλαμβάνουν τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν προσφύγων, ἀλλὰ μόνο ἐκείνων ποὺ ἐπιδοτοῦσε τὸ βενετικὸ δημόσιο.

Ὁ κατάλογος τῶν Κρητικῶν προσφύγων στὰ Κύθηρα σώζεται, ὅπως εἴπαμε, στὸ κατάστιχο τοῦ ὑποπρονοητῆ Giovanni Mattio Bembo. Ὁ ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος τῆς Βενετίας τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1680, σύμφωνα μὲ ἀπόφαση τοῦ Ἐκτάκτου Προνοητῆ τῆς Σούδας Vicenzo Vendramin[3] γιὰ τὴ σιτοδοσία τῶν προσφύγων, δίνει ἐντολὴ στὸν Francesco Telloni νὰ χορηγήσῃ στοὺς benemeriti cretensi καθορισμένη ποσότητα χρημάτων (lire) ἢ γαλέττας (biscoto)[4]. Ἡ ἐντολὴ ἐπαναλαμβάνεται κάθε πρώτη τοῦ μηνὸς (Nº 10, primo novembre 1680 S.V. — Nº 16, primo decembre 1680 S.V. — Nº 22, primo genaro 1681 (1680 S.V.). — Nº 35, primo febraro 1681 (1680 S.V.). — Nº 42, primo marzo 1681 S.V. — Nº 53, primo aprile 1681 S.V.) μὲ τὰ ἴδια ἀκριβῶς ὀνόματα τροφοδοτουμένων. Τὸ 1688 ὁ Andrea Soranzo προνοητὴς Κυθήρων δίνει τὴν ἴδια ἐντολὴ στὸν Manea Durente δημόσιο ἐπιστάτη σιταποθήκης[5]. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων παρουσιάζει μικρὲς διαφορές, ἐνῶ τὸ ἐπιχορηγούμενο σὲ λίρες ἢ γαλέττα ποσὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ δύο μῆνες κι' εἶναι ἑπομένως ἀκριβῶς τὸ διπλάσιο[6]. Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ καταστίχου τοῦ Bembo, ἔτσι καὶ σ' αὐτὴν ἡ ἐντολὴ γιὰ τὴ σιτοδοσία τῶν κρητικῶν προσφυγικῶν οἰκογενειῶν ἐπαναλαμβάνεται κάθε ἕναν ἢ δυὸ μῆνες (Nº 42, 29 luglio 1688 S.V. — Nº 50, primo agosto 1688 S.V. — Nº 59, 26 settembre 1688 S.V. — Nº

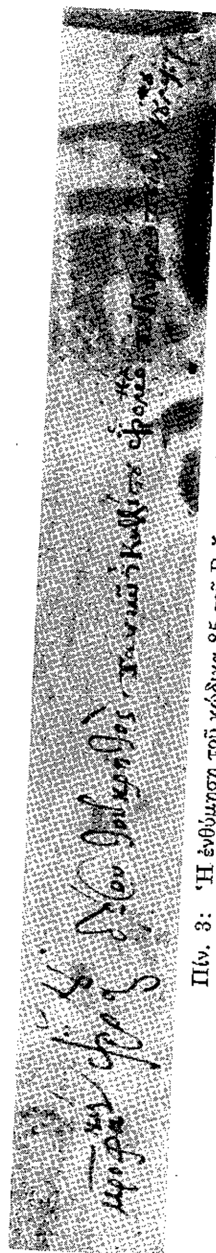
1. Μέρτζιου, ὅ. π., σσ. 11, 21.
2. Μέρτζιου, Ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν ἐν Σούδᾳ Κρητῶν τοῦ 1713, ὅ. π., σ. 20.
3. Vicenzo Vendramin τοῦ Nicolò Ἔκτακτος Προνοητὴς Σούδας (1673 - 1676)· βλ. *Serie di tutti Reggimenti Veneti* (Marc. *Ital.* VII, 198 (8383), φ. 362ʳ).
4. Βλ. παρακάτω, σ. 521.
5. Ὁ Manea Durente ἀναφέρεται στὸ κείμενο ὡς *publico fonticaro*.
6. Βλ. παρακάτω, σ. 522.

Πίν. 1: Ἡ ἀρχὴ τῆς διαθήκης τοῦ Καλλίστου Γρηγοροπούλου (πρβλ. σσ. 524 - 525).

Πίν. 2: Τὸ τέλος τῆς διαθήκης τοῦ Καλλίστου Γρηγοροπούλου (πρβλ. σσ. 525 - 526).

Πίν. 3: Ἡ ἐνθύμηση τοῦ κώδικα 85 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (φ. 2β).

86, primo marzo 1689 (1688 S.V.). — Nº 111, 28 maggio 1689 S.V. — Nº 118, 1 luglio 1689 S.V. — Nº 127, 3 ottobre 1689 S.V.).

Στὴ δημοσίευση τοῦ καταλόγου ἔκρινα σκόπιμο νὰ ἀριθμήσω τὰ ὀνόματα γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη. Ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ καταστίχου τοῦ Andrea Soranzo σημειώνω μόνο τὶς διαφορές.

Α'

Ἀρχεῖο Κυθήρων. — *Registro Giovanni Mattio Bembo, Vice Proveditor di Cerigo*, nº 2, φ. 363ʳ - 363ᵛ.

Noi Giovanni Mattio Bembo per la Serenissima Republica di Venetia Vice Proveditor di Cerigo.

Commettemo a voi Domino Francesco Telloni che dar dobbiate l'infrascrita summa di biscoto alli sottoscriti benemeriti Cretensi graziati per il loro saldo di quanto conseguisse cadauno che le servirà per tutto il corrente mese, facendovi far le sollite cautioni per esservi bonifficato; e ciò in essecutione degl'ordini dell'Eccellentissimo signor Proveditor Extraordinario della Suda Vendramino, confirmati dall'Eccellentissimo Senato giusto l'ordine et prima

1. *Agostin Solla biscoto lire quaranta* *40*
2. *Reverendo Calisto Gligoropulo e sua famiglia e Domino Marco suo fratello lire cento dodici* .... *112* |
3. *Donna Ellena Corner, Stella e Dravilla e Pierro Querini altro suo figliuolo lire cento vinti* *120*
4. *Donna Ellena Betto lire quaranta* *40*
5. *Giorgi Psoma lire dieci* *10*
6. *Papà Mattio Bubuli e sua famiglia lire sessanta* *60*
7. *Jana Galaco lire quaranra* *40*
8. *Papà Marco Agorasto lire quaranta* *40*
9. *Domino Zorzi Calliachi e sua famiglia biscoto lire dusento* .. *200*
10. *Domino Marco Paulini e sua famiglia biscoto lire cento* *100*
11. *Domino Vettor Demezo e sua famiglia lire settanta cinque* *75*
12. *Domino Zuane Coronco lire quaranta* *40*
13. *Caterina Stratigopulla lire quaranta* *40*
14. *Famiglia di Domino Zorzi Pandogalo lire quaranta* *40*
15. *Fotià Pelecanopula lire dieci* *10*
16. *Domino Francesco Telloni lire sessanta* *60*
17. *Isabeta Mendica stropiata lire dieci* *10*
18. *Donna Quirina Dandolo lire sessanta* *60*

19. *Domino Zorzi Cagnola lire ottanta* *80*
20. *Maria Nicolidopula lire trenta* *30*
21. *Nobil Donna Madalena Avonal lire sessanta* *60*
22. *Maria Cavalo fiestra del detto Coroneo lire vinti quatro* *24*
23. *Domino Zuane Pallada et*
24. *Ellena Littinopula lire ottanta* *80*
25. *Domino Zorzi Barbarigo lire cinquanta* *50*
26. *Donna Ellena Arcoleopula lire quindeci* *15*
27. *Geronimo Pasqueti lire quaranta* *40*
28. *Famiglia del signor Piero Vergoletti lire quaranta* *40*
29. *Nicolo Doria e sua famiglia lire quaranta* *40*
30. *Zuane Costanzzi lire trenta* *30*
31. *Famiglia del Domino Anzolo Paleocapa lire cento* *100*
32. *Donna Erginussa Sampsò e*
33. *Janni Curemi lire vinti* *20*

Cerigo li primo ottobre 1680 S.V.

B′

Ἀρχεῖο Κυθήρων. — *Registro Andrea Soranzo, Proveditor di Cerigo*, n° 17, φ. 213v - 214r.

Havendo per ordine nostro Domino Manea Durente publico fonticaro come deputato nelle munitioni publiche, dispensato dalli magazzeni de biscoti, le seguenti summe di biscoto per conto de loro assegnamenti alli infrascritti gratiati benemeriti e ciò per il mese di marzo passato e per aprile corrente. Pertanto mediante le stride ricepute de medesimi sarà da chi spetta fatta la dovuta bonificatione a detto Durente nella resa de suoi conti all'ordinario. In quorum etc.

Cerigo li primo aprile 1688 S.V.

Τὰ ὀνόματα ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι 28. Σ' αὐτὰ δὲν περιλαμβάνονται σὲ σχέση μὲ τὸν πρῶτο κατάλογο τὰ ὀνόματα τῶν *Madalena Avonal, Zorzi Cagnola, Ellena Corner, Jana Galaco, Zorzi Pandogalo, Caterina Stratigopulla* καὶ *Erginussa Sampso*. Προφανῶς οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ στὸ διάστημα τῶν ἑπτὰ ἐτῶν ποὺ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν δύο καταλόγων ἢ εἶχαν ἐκλείψει ἢ προωθήθηκαν ἀπὸ τὰ Κύθηρα σὲ ἄλλα νησιὰ ἢ τέλος δὲν εἶχαν πιὰ ἀνάγκη τοῦ δημοσίου ἐπιδόματος. Ἀντίθετα ἐμφανίζονται τρία νέα ὀνόματα προσφύγων, τοῦ *Rev. Padre Mattheo Cornaro (lire cento vinti)*, τῆς *Anesina Podocatora (lire quaranta)* καὶ τῶν *Zorzi e Pietro Vasmullo fratelli (lire trecento vinti)*.

Στὸ χρονικὸ τῆς ἀπογραφῆς τῆς Κρήτης τοῦ Trivan (1644) δώδεκα ἀπὸ τὶς οἰκογένειες αὐτὲς ποὺ μνημονεύονται στοὺς δύο καταλόγους εἶχαν τὴν κρητικὴ εὐγένεια (Avonal, Arcoleo, Barbarigo, Cagnola, Corner, Dandolo, Demezo, Littino, Paleocapa, Podocatora, Querini, Stratigo), ἐνῶ τρεῖς ἀνῆκαν στὴν τάξη τῶν ἀστῶν (Doria, Pandogalo, Vasmullo) [1].

Ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα ποὺ καταχωρίζονται στοὺς καταλόγους, ἀναφέρεται ὁ ἱερομόναχος Κάλλιστος Γρηγορόπουλος. Μιὰ ἔρευνα στὶς διαθῆκες ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο τῶν Κυθήρων, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐντοπίσω καὶ τὴ δική του διαθήκη, γραμμένη τὸ 1671. Σὲ ἐνθύμηση τοῦ κώδικα 85 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [2], ἀναφέρεται ὁ Κάλλιστος Γρηγορόπουλος ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἁγίου Ἀντωνίου Βροντησίου ὡς κτήτορας τοῦ κώδικα μετὰ τὸν Μητροφάνη Δέσο († 1647) [3]. Τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα δὲν μποροῦμε νὰ τὰ ταυτίσουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις κι' ἡ συνωνυμία, ποὺ εἶναι σπάνια, ὁδηγοῦν βέβαια στὴν ταύτιση. Ἡ γραφὴ ὅμως τῆς διαθήκης κι' αὐτὴ τῆς ἐνθυμήσεως δὲν εἶναι ὅμοιες [4]. Ἀλλ' ἂν ἡ τελευταία δὲν εἶναι αὐτόγραφη, ἡ σύγκριση τῶν δύο γραφῶν δὲν προσφέρει στὴν περίπτωση αὐτὴ θετικὴ βοήθεια. Τὴ διαθήκη του ὁ Γρηγορόπουλος ὑπογράφει σὰν ἁπλὸς ἱερομόναχος, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει πὼς δὲν θὰ ἦταν πιὰ ἡγούμενος τῆς μονῆς Βροντησίου, ὅταν ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτη. Ἄρα, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ κρητικὸς πρόσφυγας τῶν Κυθήρων εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Κάλλιστο Γρηγορόπουλο τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Βροντησίου, τότε ἡ ἡγουμενία του πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1647 ὡς τὸ 1669.

Ὁ Κάλλιστος συντάσσει τὴ διαθήκη του δύο χρόνια μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακα *«μέλλωντας... τὴν πολυπόθητόν μου, τὴν πολυπεφιλημένην μου, τὴν πολυστένακτον, τὴν πολυόρκητον, τὴν πολυτάραχον, τὴν πολυαιχμάλωτον, τὴν ταλαίπωρον λέγω Κρήτην... εἰς νοῦν βαλλόμενος τὴν ὁδοιπο-*

1. Βλ. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης, ὅ. π., σσ. 48 - 57.
2. Τὸν κώδικα περιέγραψε ὁ Δ. Πάλλας, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher» 11, 1934/5, σ. 337ζ′ = Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» 2, 1936, σ. ζ′.
3. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογουμένη (1493 - 1501), «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» 6, 1956, σ. 162, σημ. 5 (τῆς σ. 161) καὶ Ε. Ι. Δουλγεράκη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς Βροντισίου, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 12, 1958, σ. 159. — Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Γρηγοροπούλων βλ. Μ. Ι. Μανούσακα - Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Α. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως, χρονολογουμένη (1494 - 1503), «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» 10, 1960, Ἀθῆναι 1964, σσ. 163 - 201.
4. Πρβλ. πίνακες ἀρ. 2, 3.

ρίαν αὐτῆς νὰ κάμω . . .»[1]. Δὲν γνωρίζω ἂν τελικὰ ὁ κρητικὸς ἱερομόναχος κατόρθωσε νὰ ξαναδῆ τὴν *«περιβόητον Κρήτην»* ἢ ἂν ἡ ἐπιθυμία του αὐτὴ παρέμεινε ἀνεκπλήρωτη. Δέκα χρόνια ἀργότερα τὸ ὄνομά του συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν προσφύγων ποὺ ἔπαιρναν ἐπίδομα ἀπὸ τὸ δημόσιο. Ἄρα, ἀκόμη κι ἂν ταξίδεψε στὴν Κρήτη, ὁπωσδήποτε ξαναγύρισε στὰ Κύθηρα.

Τὸ κείμενο τῆς διαθήκης ἀποτελεῖ ἕνα συγκινητικὸ δεῖγμα τῆς νοσταλγίας τοῦ Κρητικοῦ γιὰ τὴν ἀγαπημένη του πατρίδα. Τὸ παραθέτω σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση, συνοδεύοντάς το μὲ σημειώσεις γιὰ τὰ κύρια ὀνόματα καὶ τὶς ἰδιωματικὲς λέξεις ποὺ περιέχει.

Γ′

Ἀρχεῖο Κυθήρων. — Διαθῆκες.

Πρωτότυπο (πρβλ. πίνακες ἀρ. 1, 2). — Χάρτης (δίφυλλο) διαστ. 305 × 210. — Διπλώσεις 1 κάθετη, 3 ὁριζόντιες. — Μελάνη καστανόχρωμη. — Κατάσταση διατηρήσεως καλή.

Εἰς δόξαν Χ(ριστο)ῦ ἀμὴν 1671 σεπτεμβρίου ι ἐν Κυθηρία

|[2] † Ἐπειδὴ καὶ οὐδεὶς τῶν ἀνθρόπων πόποτε τὸν ἄορον καὶ ἐφνήδιον |[3] θάνατον νὰ ἐνόησε καὶ νὰ εἶδε τὴν ὅραν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς (κ(α)τ(ὰ) τὸν Εὐα|[4]γγελικὸν λόγον τὸν λέγοντα οὕτως καὶ ἐφνήδιος ἐφ' ἡμᾶς ἐπιστῆ ἡ ἡμέρα |[5] ἐκείνη καὶ πάλιν οὐκ ἤδατε τὴν ἡμέραν οὐδὲ τὴν ὅραν ἐν ᾗ ὁ υἱὸς |[6] τοῦ ἀνθρώπου ἔρχετε), τοῦτῳ εἰς νοῦν βαλλόμενος καὶ ἐγὼ Κάλλιστ(ος) |[7] ἱ(ε)ρομό(να)χος, ὁ κ(α)τ(ὰ) κόσμον Γλυγορόπουλος, υἱὸς τοῦ ποτὲ λαμπρωεὐγενε|[8]στάτου κυ(ροῦ) Μαρίνου ἀπὸ τὴν περίφημον καὶ περιβόητον Κρήτην, ἐθέλισα |[9] νὰ γράψω τὴν παροῦσα διαθήκην καὶ ὑστερήν μου θέλησιν, ἡ ὁποία θέλω |[10] νὰ εἶναι βέβαια καὶ ἀνέποπτη, παρακαλῶντας τὴν ὑψιλοτάτην μας |[11] ἀφεντιὰ νὰ μὴν βάλη χέρι εἰς ὅτι ἐγὼ εἰς τὴν παροῦσαν μου θέλω |[12] ὀρδινιάση.

Μέλλωντας το λοιπὸν τὴν πολυποθητόν μου, τὴν πολλὺ |[13] πεφηλημένην μου, τὴν πολλὺ στένακτον, τὴν πολλὺ ὄρκητον, τὴν πολλὺ |[14] τάραχον, τὴν πολλὺ αἰχμάλωτον καὶ τέλος πάντων τὴν ὑπὸ τῶν ἀθέ(ων) |[15] ἀγαρινῶν κυριευθεῖσαν, τὴν ταλαίπορον λέγω Κρήτην, τὴν τῶν πα|[16]λαιῶν θεῶν πατρίδα (κ(α)τ(ὰ) ἔλληνας καὶ ἐμοῦ κ(α)τ(ὰ) Χ(ριστὸ)ν) εἰς νοῦν βαλλόμενος |[17] τὴν ὀδηπορίαν αὐτῆς νὰ κάμω καὶ τὸν ἄωρον θάνατον φοβούμενος |[18] μήπως καὶ ἐφνίδιος ἔλθη καὶ ἀρπάση με καὶ ἡ ἀμαρτωλή μου ψυχῆ |[19] μήνει ἀδιόρθοτος, ἐν πρώτοις λοιπὸν παρακαλῶ τὸν οἰκτήρμονα Κ(ύριο)ν, |[20] τὸν φιλάνθροπον, τὸν εὔσπλαγχνον, τὸν ἐξαγοράσαντα ἡμᾶς πάντ(ας) |[21] ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ πονηροῦ διαβόλου, ἵνα ἔχει ἔλεος τῆ ταπεινῆ μου |[22] ψυχῆ, τοῖς δὲ ὀρθο-

1. Βλ. παρακάτω, στίχ. 12 - 17.

δόξοις χριστιανοῖς τὴν τελείαν συγχώρησιν ζητῶ, |[23] ὡς καὶ ἐγὼ αὐτοῖς ἀφίνω, νὰ εἶναι συγχωρημένοι παρὰ Θεοῦ παν|[24]τοκράτορος καὶ ἐξ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτολοῦ ἱ(ε)ρομο(νά)χου.

Ἀκόμη θέλω καὶ ἀφίνω |[25] τοῦ λαμπρωεὐγενεστάτου κυ(ροῦ) Γεωργίου, τοῦ πολλά μου ἠγαπημένου |[26] ἀδελφοῦ, τὸ εὐαγγέλιόν μου τὸ ἀργυρὸν καὶ παρακαλῶτονε νὰ μήν |[27] το πουλήση, μὰ νὰ τὸ ἔχει εἰς ταῖς ἑορταῖς ὁποῦ θέλει κάμει νὰ |[28] μοὺ ἐνθυμᾶται. Ἀκομὴ ὅτι ἐκεῖνος ἐξόδιασε καὶ ἤκαμέ μου, | (φ. 1v) νὰ μπορεῖ νὰ τὰ παίρνη χορὶς καμίαν πρετενσιὸ εἰς ἐκεῖνα τὰ πράματ(α) |[30] τῶν ἄλλων μου ἀδελφιῶν. Ἀκομὴ ἀφίνωτου τοῦ ἄνοθ(εν) ἀφέντ(η) Ντζόρτζη |[31] τὸ ἐσταυρωμένον μου τὸν κονφαλὸ μὲ τὰ καπιτέλα του. Ἀκομὴ |[32] τὸ τρίκορφόν μου ὁποῦ ἐγόρασα καὶ τὰ δύο μου οἰκονίσματα, |[33] τοὺς πατέρες καὶ ἁγίους δέκα, διὰ νὰ κάνη τὴν ἑορτήν τος, καθὼς |[34] ἐγὼ τὸν ἔταξα ὅταν δὲν ἐμπόργιε καὶ εἰς τὴν ἑορτήν τος νά με |[35] μνημωνεύωσι καὶ ἐμένα, διατὶ πολλὰ εἰς τὴν ζωήν μου ἀγάπου |[36] τοὺς ἁγίους καὶ τὸν ἑορταστήν τος.

Ἀκομὴ ἀφίνω τῆς ἠγαπημένης μου |[37] ἀδελφῆς, τῆς κερ(ᾶς) Κατερίνας, τὸ θυμιατόν μου τὸ ἀργυρόν, νὰ μοῦ ἐν|[38]θυμᾶται καὶ δέκα ρεάλη ὁποῦ ἔχω δοσμένα διὰ μερτικὸν εἰς |[39] τὴν λόντρα τοῦ καραβοκύρι τοῦ Νηκηφόρου, νὰ μπορῆ νὰ τὰ σκο|[40]δάρη μὲ τὸ διάφορον ὁποῦ θέλουν ἔχει καμομένον.

Ἀκομὴ ἀφίν(ω) |[41] τοῦ ἠγαπημένου μου ἀδελφοῦ ἀφέντ(η) Μάρκ(ου) τὸ συγλέτο μου τὸ ἀργυρ(ὸ) |[42] μὲ τὸν σταυρὸν καὶ φωτιστήρι ἀργυρά, νά μου ἐνθυμᾶται· καὶ τοῦ|[43]τα διὰ θεὸν καὶ ψυχηκὴν σωτηρίαν τως ἀφίνω τῶν ἀδελφιῶν μου, |[44] τὸ δὲ ἐπίλοιπόν μου πραμα, ἔτζη ἱ(ε)ρὰ χαρτιὰ καὶ ροῦχα καὶ |[45] ἄλλαις γαλανταρίαις ὁποῦ θέλουσιν εὑρεθεῖ ἐδικά μου, |[46] νὰ τὰ μιράζουσι τὰ τρία μου ἀδέλφια ὡς ἠγαπημένα |[47] καὶ ἐμένα νὰ ἐνθυμοῦται εἰς τὴν ψυχὴν τό κατα δύναμην. |[48] Ἀκομὴ καὶ ἂν μάθουσι ποῦ θέλουσι μὲ ἐνταφιάση νὰ μποροῦσι |[49] νὰ πέμπουσι εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐκεῖνην ταῖς δύο μου ἀλα|[50]γογαῖς, τὰ ἱ(ε)ρὰ τὰ λινά.

Ἀκομὴ ἀφίνω τοῦ ἀφέντ(η) τοῦ Ντζόρ|[51]τζη τὰ ἅγια λήψανα ὁποῦ ἔχω ὅλα. Ἀφίνω τοῦ Νικολὸ τοῦ φι|[52]λιοτζο μου τοῦ σφακιανοῦ τὸ καλήτερον μου ἀπόστολον καὶ ἕνα |[53] ὀρολόγη καὶ τοῦ ἀφίνω τοῦ συντέκνου μου τοῦ παπ(ᾶ) Χορτάτζη ἕνα |[54] ὀρολόγη, ἐκεῖνο τὸ μαυροχρύσον καὶ μίαν λειτουργίαν γρεκο|[55]λατίνα καὶ μίαν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου |[56] καὶ τὸ μικρόν μου πεντηκοστάρι, διὰ νὰ μὲ μνημονεύει. | (φ. 2r) Ἀφίνω καὶ τῆς κερ(ᾶς) κουνιάδας μου ἕνα ἅγιον κωνσταντινᾶτο λακουδοτῶ νὰ μοῦ |[58] ἐνθυμᾶται καὶ μίαν κοῦπα, λεγομένη φαλφουρὶ καὶ τὰ δύο μαχέργια |[59] τὰ κομπάνια, ὁποῦ μοῦ ἐχάρισασι ὁποῦ κατέχη ἡ κερ(ὰ) Κατερίνα.

|[60] Ἀκομὴ ἀφίνω τῆς κερ(ᾶς) μου τῆς πολλά μου ἠγαπημένης μάνας τὴν καλητερά μου |[61] ἀλαγογή, τὰ ἱ(ε)ρὰ μεταξοτά, νὰ εἶναι νικοκερὰ νά τα δίδη ὅπου θέλει |[62] νὰ τὴν μνημονεύουσι καὶ αὐτήνη καὶ ἐμένα διὰ θεὸν καὶ ψυχη-

κὴν σωτηρίαν· |63 καὶ οὕτως θέλω νὰ εἶναι καὶ νὰ μένη ἀνέποπτη ἡ παροῦσα μου.

|64 † *Ἐγὼ Κάλλιστ(ος) ἱ(ε)ρομό(να)χ(ος) ὁ Γλυγορόπουλ(ος) στέργω ὅλα |65 τὰ ἄνοθ(εν) καὶ ὑπόγράφω με τὸ ἴδιον μου χέρι*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

10. *ἀνέποπτη* = μυστική, κρυφή.

12. *ὀρδινιάση* = τακτοποιήση.

29. *πρετενσιὸ* = ἀξίωση.

31. *κονφαλὸ μὲ καπιτέλα του* = (βεν. confalon) ἐκκλησιαστικὸ λάβαρο μὲ τοὺς ἱμάντες του.

39. *λόντρα* = (ἰταλ. londra) μικρὸ πλοῖο.

39 - 40. *σκοδάρη* = (βεν. scoder) εἰσπράττη.

41. *ἀδελφοῦ ἀφέντη Μάρκου.* Ὁ Μάρκος Γρηγορόπουλος ἦταν νοτάριος Κυθήρων ἐξαιρετικὰ καλλιγράφος. Στὸ ἀρχεῖο σώζονται τὰ κατάστιχά του (1677 - 1696).

41. *συγλέτο* = (σίγλα, σίγλος) κάδος, κουβάς.

45. *γαλανταρίες* = (βεν. galantaria) κειμήλια, κοσμήματα.

49 - 50. *ἀλαγογὲς* = ἀλλαγή, ἀλλαγωγή, ἀλλαξιὰ ἀμφίων.

51 - 52. *φιλιότζο* = (ἰταλ. figlioccio) βαφτιστικός.

53. *ὀρολόγη* = ὡρολόγιον, λειτουργικὸ βιβλίο.

55. *ἑορτὴ* = Τὸ 1665 ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς τύπωσε στὴ Βενετία *«Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ψαλλομένη τῇ γ' τοῦ Ἀπριλίου μηνός»*. Στὸ βιβλίο του ὁ Μπουνιαλῆς τύπωσε καὶ τὴν προσωπογραφία τοῦ Ἰωσὴφ (βλ. Ε. Ι. Τωμαδάκη, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ Ἔργον, ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 99 - 100). Αὐτὴν τὴν ἀκολουθία, νομίζω, πρέπει νὰ ἐννοῇ ὁ Κάλλιστος ὅταν γράφη *«ἑορτή»*. Γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἀναφέρει στὴ διαθήκη του μαζὺ μὲ τὸν *«ἀπόστολον»*, τὸ *«ὀρολόγη»*, τὴ *«λειτουργίαν γρεκολατίνα»* καὶ τὸ *«πεντηκοστάρι»*.

57. *κωνσταντινᾶτο λακουδοτῶ* = (λακουδωτὸ) σφυρήλατο κυρτὸ χρυσὸ νόμισμα.

58. *φαλφουρὶ* = φαρφουρί, πορσελάνη.

59. *κομπάνια* = ζεύγη.

Ἀθῆναι

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

NOUVEAUX MANUSCRITS COPIÉS PAR EMMANUEL GLYNZOUNIOS

Il y a longtemps qu'Emmanuel Glynzounios, de Chio, était connu comme négociant en manuscrits, éditeur de livres liturgiques et auteur d'un manuel d'arithmétique [1]. Dans une étude remarquable [2], Martin Sicherl montra, en identifiant une partie de sa production, qu'il exerça aussi le métier de copiste. Depuis lors, le livre suggestif qu'I. K. Chasiôtès a consacré à l'activité des Grecs à la veille de la bataille de Lépante [3] a dévoilé un autre aspect de la personnalité du Chiote, celui d'agent de renseignements au service de l'Espagne. Je voudrais, dans ce travail, signaler de nouveaux témoignages concernant le rôle de Glynzounios comme fournisseur et copiste de manuscrits. Ils éclairent surtout la première partie de sa carrière, antérieure à son voyage en Espagne de 1580 - 81.

Le *Vaticanus lat.* 6415, un des volumes où furent rassemblés les papiers du cardinal Guglielmo Sirleto, conserve une supplique, non datée, adressée au pape par Emmanuel Glynzounios [4]. Le pontife est

1. Voir É. Legrand, Bibliographie hellénique... XVe et XVIe siècles, t. II, Paris, 1885, pp. 120 - 124, 384 - 388; Ch. Graux, Essai sur les origines du fonds grec de l'Escurial (Biblioth. de l'École des Hautes Études, 46), Paris, 1880, pp. 297 - 298, 442 - 443.

2. M. Sicherl, Manuel Glynzunios als Schreiber griechischer Handschriften, dans Byzantinische Zeitschrift, t. 49 (1956), pp. 34 - 54 (cité dorénavant: Sicherl, Glynzunios); voir aussi du même, Die Handschriften, Ausgaben und Übersetzungen von Iamblichos De mysteriis (Texte und Untersuchungen..., 62), Berlin, 1957 (cité dorénavant: Sicherl, Iamblichos; v. l'index). La liste des manuscrits copiés par Glynzounios a été reprise par Ch. G. Patrinelès, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, dans Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, t. 8/9 (1958/9), pp. 72 - 73. J'y ai apporté quelques compléments et rectifications dans Scriptorium, t. 17 (1963), pp. 60 et 74.

3. I. K. Chasiôtès, Οἱ Ἕλληνες στὶς παραμονὲς τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 120), Thessalonique, 1970 (v. l'index; cité dorénavant: Chasiôtès).

4. Elle est éditée en appendice. J'ai été mis sur la piste par une note de Legrand, XVe - XVIe siècles, II, p. 385 n. 2: «On trouve une lettre où Glynzounios offre ses services à Sirleto dans le *Vaticanus* 6415 [Note de M. de Nolhac]». En réalité, il ne s'agit pas d'une lettre à Sirleto, mais d'une supplique au pape.

certainement Grégoire XIII, successeur de Pie V, dont la mémoire est évoquée en tête du document; c'est probablement à l'avènement du nouveau pape, en mai 1572, que Glynzounios jugea utile de lui proposer ses services, d'autant plus que Sirleto venait d'être nommé cardinal bibliothécaire (18 mars 1572) [1]. D'après la supplique, Glynzounios, dès avant l'époque de la Sainte Ligue contre les Turcs, s'était fait connaître du cardinal Amulio (Marcantonio Da Mula), alors bibliothécaire [2], en apportant à plusieurs reprises du Levant beaucoup de «livres précieux». Cette activité du Chiote commença peut-être en 1566, lorsque son île natale tomba aux mains des Turcs. Il nous reste, de cette période de la vie de Glynzounios, une lettre, malheureusement non datée, adressée de Venise à Emmanuel Provataris, *scriptor* de la Bibliothèque Vaticane [3]. Il y est question d'un triode imprimé que son correspondant a acheté pour le *scriptor* [4]. Les relations entre les deux Grecs permettent de supposer que le Chiote était déjà entré en relations avec Sirleto, patron de Provataris.

Toujours d'après la supplique, Glynzounios, au temps de la Sainte Ligue, fut convoqué, au nom de Pie V, par le cardinal Amulio et envoyé à Naples chez le cardinal Granvelle. Il entra ainsi au service de l'Espagne, dont il fut un informateur très apprécié [5]; en 1570, son activité est attestée à Venise, où il résidait sans doute depuis un certain temps, de même que son frère; il fut chargé alors par le gouvernement vénitien d'une mission à Constantinople, auprès du patriarche Métrophane, sur recommandation de Grégoire Malaxos [6]. Pour ce genre de voyage, le trafic de livres imprimés et manuscrits fournissait aux agents une excellente «couverture».

Dans sa supplique, Glynzounios proposait ses services pour la Bi-

1. Jeanne Bignami Odier, La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI (Studi e Testi, 272), Cité du Vatican, 1973, p. 326 (cité dorénavant: Bignami Odier).

2. Bignami Odier, p. 326.

3. *Vat. gr.* 2124, f. 150. Je l'ai signalée dans Scriptorium, t. 17 (1963), p. 60. Cf. Chasiôtès, p. 132 n. 3.

4. Sur les éditions du triode au XVIe siècle, v. A. Raes, Les livres liturgiques grecs publiés à Venise, dans Mélanges Eugène Tisserant, t. III (Studi e Testi, 233), Cité du Vatican, 1964, p. 211; N. B. Tômadakès, Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, dans La Chiesa Greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del Convegno Storico Interecclesiale (Bari, 30 apr. - 4 magg. 1969), t. II (Italia Sacra, 21), Padoue, 1972 (en réalité 1973), p. 698.

5. V. les témoignages à ce sujet chez Chasiôtès, p. 130 n. 4.

6. Chasiôtès, pp. 129 - 132, 237 - 238.

bliothèque Vaticane. Venise étant pourvue de nombreuses bibliothèques et «porte du Levant» (c'est-à-dire point de passage obligé pour la plupart des manuscrits qui en venaient), le solliciteur pourrait recopier pour la Vaticane des œuvres qui manquaient à celle-ci, en compléter et en corriger d'autres. La requête fut transmise au cardinal Sirleto, comme nous l'apprend une note inscrite au dos du document.

Une lettre de Sirleto à l'archevêque de Raguse, datée du 11 février 1575 [1], montre que, de fait, le Chiote continua à procurer des livres à la Vaticane. Le cardinal a confié à Glynzounios une liste de *desiderata* et demande à son correspondant de faciliter la mission de l'agent.

Il serait intéressant de retrouver, dans le fonds ancien de la Vaticane, les manuscrits apportés de Grèce par Glynzounios; faute de reçus et d'indications concrètes sur le nombre et le contenu, l'entreprise apparaît actuellement comme désespérée. Il est plus facile de vérifier si le Chiote exerça, pour le compte de la Bibliothèque, les fonctions de copiste et de correcteur pour lesquelles il s'était proposé. M. Sicherl a montré son rôle de correcteur du *Vaticanus gr.* 323; ce manuscrit du *De mysteriis* de Jamblique, copié par Jean Honorius vers 1536, fut collationné par Glynzounios à Rome, en 1580 [2], avec le *Monacensis gr.* 361b, que le Chiote portait avec soi [3]. Glynzounios eut-il l'occasion de

1. La minute est conservée dans le *Vaticanus lat.* 6946, f. 196[v]; je remercie vivement M. Valentino Romani, qui me l'a signalée. En voici le texte: «Il presente Emanuel Glinzone da Scio è solito altre uolte di portar qua in Roma libri greci, et hora mi fa sapere di uolerne uenire a cercar de altri et a questo effetto io gli ho dato nota di alcuni che si desiderano et perche so che V. S. R.ma ama et si diletta di queste lettere ho uoluto raccomandarlo a lei, pregandola doue potra in questo particulare ad esser contenta aiutarlo et fauorirlo che me ne fara gran piacere et a lei mi offero et raccomando». L'archevêque de Raguse était alors le bénédictin Chrysostome Calvi, qui occupa le siège du 17 novembre 1564 au 16 février 1575: v. L. Schmitz-Kallenberg, Hierarchia catholica..., t. III, Munich, 1923[2], p. 281.

2. Glynzounios se trouvait déjà à Rome cette année-là: le 20 mai 1580, le Saint-Siège adressait en sa faveur deux recommandations, l'une au cardinal Granvelle, l'autre au nonce en Espagne; elles annoncent le départ pour l'Espagne du Chiote, porteur des susdites recommandations (Archiv. Segr. Vat., *Spagna*, t. 18, f. 192, et t. 27, f. 66; ces documents sont signalés par Chasiôtès, pp. 130 - 131 n. 4). Je ne sais si Glynzounios se mit en route dès 1580; sa lettre à Agustín est datée de Saragosse, 6 avril 1581.

3. Voir Sicherl, Glynzunios, p. 39; Iamblichos, p. 69. Comme je l'ai noté dans *Scriptorium*, t. 17 (1963), p. 74, la collation de Glynzounios s'étend au delà des pp. 54 (Sicherl, Glynzunios) ou 56 (Sicherl, Iamblichus): elle va jusqu'à la fin du texte de Jamblique (p. 118 du manuscrit).

compléter, corriger ou collationner d'autres manuscrits de la bibliothèque papale? Il faudrait, pour répondre à cette question, examiner soigneusement, un à un, les 1217 volumes de l'ancien fonds. Plutôt que de me lancer dans cette enquête, j'ai recherché, parmi les manuscrits du XVIe siècle, ceux qui pouvaient être sortis de la plume de Glynzounios; j'en ai trouvé un: le *Vaticanus gr.* 274; bien qu'on ignore la date exacte de son entrée [1], il montre qu'au moins une fois, Glynzounios fournit une copie à la Vaticane.

Mais il en procura aussi à des collectionneurs romains et tout d'abord, comme il était naturel de le supposer, à G. Sirleto lui-même. Un examen attentif des manuscrits qui appartinrent au cardinal, dans les fonds des *Ottoboniani* et des *Vaticani* [2], m'a permis de retrouver neuf copies. Une autre se trouve parmi les manuscrits légués à la Vaticane par le cardinal bibliothécaire Antonio Carafa [3]: c'est le *Vaticanus gr.* 1234; on ne s'en étonnera pas : Carafa, comme Sirleto, était un des protecteurs des Grecs à Rome.

En 1580 - 81, Glynzounios fit un voyage en Espagne, en passant par Rome [4], afin d'obtenir de Philippe II la récompense de ses services. Il profita de l'occasion pour soumettre à Antonio Agustín, archevêque de Tarragone, une liste de huit manuscrits à vendre; il offrait aussi de lui envoyer des catalogues de manuscrits du Levant susceptibles

1. R. Devreesse, Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V (Studi e Testi, 244), Cité du Vatican, 1965, p. 470 n. 4, le met (par conjecture) au nombre des copies exécutées dans les années 1550 - 1580. Le volume portait le n° 1059 dans l'inventaire des frères Federico et Marino Ranaldi, rédigé peu avant juillet 1583, d'après Devreesse, p. 471.

2. Les manuscrits de Sirleto passèrent successivement au cardinal Ascanio Colonna (1588), au duc d'Altemps (1611), à la famille Ottoboni (1690) et enfin à la Vaticane (1748). Ils se retrouvent donc normalement dans le fonds Ottoboni. Mais Paul V, en 1612, racheta au duc Giovanni Angelo d'Altemps 36 manuscrits grecs, qui furent rangés dans le fonds des *Vaticani græci* sous les numéros 1422 - 1457 et remplacés dans la bibliothèque Altemps par des copies exécutées en 1619 - 1620. D'autre part, si on confronte l'inventaire détaillé des manuscrits grecs de Sirleto dressé à sa mort par Jean de Sainte-Maure (*Vat. lat.* 6163, ff. 1 - 219^v) avec les *Ottoboniani* (et *Vaticani* 1422 - 1457) actuels, on s'aperçoit qu'un pourcentage assez important des manuscrits du cardinal (plus d'un cinquième) a disparu au cours des vicissitudes subies par sa bibliothèque. Certains ont déjà été retrouvés ailleurs, d'autres ont sans doute péri; j'ai entrepris à ce sujet des recherches, qui feront l'objet d'autres publications. On trouvera la bibliographie sur les manuscrits de Sirleto chez Bignami Odier (v. l'index).

3. *Vaticani gr.* 1218 - 1287; v. Bignami Odier, p. 97 n. 104.

4. C'est alors qu'il collationna le *Vat. gr.* 323 avec un de ses manuscrits.

de l'intéresser [1]. Des huit manuscrits, Agustín en acheta certainement deux, sortis de la plume du marchand. Le premier (n° 1 de la liste) a été identifié par Graux et Sicherl : il s'agit du *Scorialensis* Φ-II-4 + *Harleianus* 5795 (Jamblique) [2]. Le second (n° 3 de la liste) est le *Vaticanus gr.* 1183 (actes du VIIIe concile œcuménique, c'est-à-dire des conciles de Constantinople de 869/70 et de 879/80), un des manuscrits d'Agustín (n° 161 de sa bibliothèque) prélevés en 1587 sur l'ordre de Sixte-Quint [3]. Des six copies restantes, Sicherl en a retrouvé cinq à Munich : les n°s 2, 4, 5, 6 et 8; sauf le n° 8, dû à Valeriano Albini, tous les autres sont de la main de Glynzounios [4]. La dernière (n° 7 de la liste: Nicéphore Blemmyde, *'Ανδριὰς βασιλικός*), à en juger d'après les témoins existants, ne pouvait guère être que le *Parisinus gr.* 3030, seul manuscrit qui contienne uniquement cette œuvre [5]; mon collègue Ch. Astruc a eu l'amabilité de me confirmer que le copiste n'est autre que Glynzounios; l'identification me paraît donc sûre. Le manuscrit parisien vient de la bibliothèque du cardinal Mazarin, mais les propriétaires précédents sont inconnus [6]; je n'ai pas encore eu l'occasion d'en faire l'examen codicologique.

Il est probable qu'avec le temps, on retrouvera d'autres copies de Glynzounios dispersées dans les bibliothèques d'Occident. Le fonds actuel des *Vaticani græci* en recèle encore au moins deux, les *Vaticani gr.* 1906 et 2127. Il s'agit de deux manuscrits jumeaux, de grand

1. Voir Sicherl, Glynzunios, pp. 36 - 42, 50 - 51.

2. Sicherl, Glynzunios, pp. 37 - 38.

3. Voir C. Leonardi, Per la storia dell'edizione romana dei concili ecumenici..., dans Mélanges Eugène Tisserant, t. VI (Studi e Testi, 236), Cité du Vatican, 1964, pp. 602 - 609; le manuscrit est cité notamment p. 607, n° 10.

4. Sicherl, Glynzunios, pp. 50 - 51.

5. En réalité, il s'agit de la paraphrase du discours par Georges Galésiôtès et Georges Oinaiôtès; v. la liste des manuscrits chez A. Heisenberg, Nicephori Blemmydæ curriculum vitæ et carmina (Bibl. ... Teubneriana), Leipzig, 1896, p. LXVII. Les manuscrits du Vatican non identifiés par Heisenberg sont le *Vat. gr.* 1764 pour le texte original et les *Vat. gr.* 112 et 1564 pour la paraphrase: v. S. G. Mercati, Observations sur le texte de l'*'Ανδριὰς Βασιλικός* de Nicéphore Blemmydès, dans Byzantinoslavica, t. 9 (1948), pp. 182 - 185 (reproduit dans S. G. Mercati, Collectanea Byzantina, t. I, Bari, 1970, pp. 538 - 542).

6. D'après A. Diller (American Journal of Philology, t. 57, 1936, p. 125 n. 2), parmi les manuscrits de Mazarin qui proviennent de Gabriel Naudé, un certain nombre auraient été soustraits à l'ancienne bibliothèque de Sirleto. D'autre part, le ms. «philosophicus» n° 37 de Sirleto, qui ne se retrouve pas dans le fonds Ottoboni, contenait, après la dialectique de Jean Damascène, le discours de Blemmyde. Il y a peut-être là une piste à suivre.

format, qui contiennent la version grecque, attribuée à Démétrius Cydonès, d'un opuscule de Pierre de Poitiers sur la généalogie du Christ. Le *Vat. gr.* 2127 pourrait bien être l'ancien *Palatinus gr.* 432, égaré à la Bibliothèque Vaticane elle-même [1]. L'histoire antérieure de ces deux manuscrits reste un mystère; ils montrent, en tout cas, que Glynzounios a fourni des copies à d'autres clients que ceux connus jusqu'ici.

Liste des manuscrits de la Bibliothèque Vaticane copiés par Glynzounios.

A l'exemple de M. Sicherl, j'ai tâché de présenter, pour chaque copie, tous les éléments codicologiques utiles. Ils concernent les *mesures*, y compris celles de la *justif*(ication), la *comp*(osition) des cahiers et la manière dont ils sont signés, les *filigr*(anes), ou plus exactement les formes qui ont servi à la fabrication du papier, les copistes *collab*(orateurs) de Glynzounios, l'*ornem*(entation), le *cont*(enu), les *poss*(esseurs), la *reliure*, que je décris seulement si elle est originale, la *bibl*(iographie), où j'apporte éventuellement des compléments et des rectifications à la bibliographie déjà publiée: P. Canart et V. Peri, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana (Studi e Testi, 261), Cité du Vatican, 1970.

J'ai apporté un soin particulier à l'examen du papier, qui peut fournir un repère chronologique précis et une indication sur l'endroit où le manuscrit a été transcrit. Pour faciliter la comparaison avec les autres copies de Glynzounios et les manuscrits des scribes contemporains, j'ai précisé le format, les dimensions de la feuille (en centimètres, selon la présentation de Briquet), les intervalles entre les pontuseaux (pont.) [2], l'espace occupé par 20 vergeures (verg.). J'ai tâché, quand c'était possible, de distinguer les formes jumelles (désignées par a et b) et d'en signaler quelques différences mesurables avec la règle et le compas: on peut ainsi, avec une quasi certitude, vérifier si le même papier a été utilisé pour deux copies différentes. Les rapprochements sont faits avec les grands répertoires de filigranes et les descriptions de Sicherl pour les autres copies de Glynzounios.

Provisoirement, j'ai laissé hors du champ de l'enquête les particularités de l'écriture de Glynzounios. Aussi bien, celle-ci, dont Sicherl a fourni de bons spécimens, me semble uniforme et aisément reconnaissable. Une étude approfondie devrait s'appuyer sur l'ensemble des témoins.

1. Voir G. Mercati, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone... (Studi e Testi, 56), Cité du Vatican, 1931, p. 146.

2. Pour une même forme, les intervalles entre les pontuseaux (ou les fils de chaînette qui y sont attachés) ne sont pas toujours égaux; dans ce cas, ils peuvent aider à distinguer les formes jumelles; parfois même, c'est le seul élément sur lequel on puisse se baser, parce que les détails du filigrane ne sont pas facilement discernables. Pour certaines formes, j'ai mesuré les quatre intervalles centraux, c'est-à-dire les deux sur lesquels est placé le filigrane et les deux adjacents; pour d'autres, j'ai mesuré les intervalles en partant d'un des deux intervalles centraux et en allant vers le bord externe de la feuille. Il est évident que l'imperfection des instruments de mesure et la déformation du papier entraînent une certaine approximation; l'expérience m'a montré qu'une différence d'un millimètre en plus ou en moins est fréquente; c'est donc à partir d'un écart constant de 3 mm. que les différences deviennent significatives; de fait, là où le dessin est assez clair, les mêmes différences significatives entre les intervalles coïncident toujours avec les mêmes différences dans les dessins.

1. Vat. gr. 274.

mesures : folio : mm. 309 × 212; justif. : 1° (ff. 1 - 66v) mm. 198/200 × 114/117, lignes 26; 2° (ff. 143 - 174) mm. 199 × 106/107, lignes 26; 3° (ff. 175 - 192) mm. 190/192 × 110/114, lignes 25.

comp. : 7 quat. (f. 56), 1 tern. (f. 62), 1 bin. (f. 66), 3 quat. (f. 90), 2 tern. (f. 102), 5 quat. (f. 142); 4 quat. (f. 174); 1 quat. (f. 182), 1 tern. (f. 188), 1 bin. (f. 192). Réclames horizontales, sauf aux fins de texte.

filigr. : in-folio (feuille : cm. 31 × 42,5). Dans tout le ms. : ancre à traits doubles dans un cercle sommé d'une étoile à 6 rais, avec contremarque AP; formes jumelles indiscernables; pont. : 29/31; verg. : 28 [1]. Cf. Briquet 529 (cm. 34,5 × 47) : Vérone 1601; cf. le *Monac. gr.* 392 (ff. 37 - 52) chez Sicherl (n° 6).

collab. : ff. 67 - 142 : un scribe dont l'écriture est peut-être identique à celle de Manuel Malaxos (problème à revoir en tenant compte de la chronologie des copies de celui-ci).

ornem. : encre du texte très noire; bandeaux d'astérisques alternativement rouges et noirs; grandes initiales rouges à rinceaux; petites initiales rouges; titres et lemmes rouges; fin de texte en triangle avec ornements rouges ressemblant à des sangsues et un astérisque rouge.

cont. : 1 (ff. 1 - 142; 142v vide) Olympiodori comment. in Platonis Gorgiam. Cf. l'édition récente de L. G. Westerink (Bibl. Teubn., Leipzig, 1970), p. XI : le ms. fait partie d'un groupe de 13 copies qui dérivent toutes d'un exemplaire perdu (φ), qui devait se trouver à Venise; le *Vat. gr.* 274 et le *Pictaviensis gr.* 83 (du catal. d'Omont) sont jumeaux, mais Westerink ne dit pas qu'ils sont l'œuvre d'un même copiste. — 2 (ff. 143 - 174; 174v vide) Ioh. Pediasimi geometria. — 3 (ff. 175 - 192; 192 vide) ⟨M. Pselli⟩ de dæmonum operatione, sub tit. *Τὸ* (sic) *περὶ ἐνεργείας* etc. Cf. le ms. n° 6 de la liste présentée à Agustín, ainsi que les *Monac. gr.* 435 (partie IV) et 392 (ff. 37 - 52), décrits par

1. Pour les pontuseaux et les vergeures, toutes les mesures sont données en millimètres.

Sicherl; le *Vaticanus* a la même faute dans le titre que la liste d'Agustín et le *Monac. gr.* 435, tandis que le *Monac. gr.* 392 a Ὁ περὶ etc.; comme, dans le *Vaticanus*, les trois parties semblent unies dès l'origine, le ms. de la liste d'Agustín est à identifier plus probablement avec le *Monac. gr.* 435, comme l'a proposé Sicherl. Il est curieux que, du point de vue du papier, c'est celui du *Vaticanus* et du *Monac. gr.* 392 qui semble identique (ce serait à vérifier).

poss. : le ms. contient trois copies, qui auraient pu être faites et vendues indépendamment (il n'y a pas de réclames à la fin des deux premières parties et les justifications diffèrent quelque peu). Mais l'emploi du même papier incite à considérer le volume comme une unité, exécutée directement pour la Vaticane.

reliure : Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

bibl. : ajouter Westerink, cité plus haut; supprimer : de Meyier, Codices Vossiani (cite le Vat. gr. 274 à la place du Vat. lat. 274) et Wartelle, Inventaire (ne cite pas le ms).

2. **Vat. gr. 1183.**

mesures : folio : mm. 276 × 208; justif. : mm. 180/181 × 120/125, lignes 25.

comp. : 19 quat. (f. 152). Réclames horizontales, sauf aux fins de texte.

filigr. : in-4° (feuille : cm. 42 × 55); dans tout le ms. : écu avec lettre M sommée d'une étoile à 6 rais; a) (p.ex. ff. 1+8) les deux courbes supérieures de l'écu ne sont pas parfaitement symétriques, le M n'est pas parfaitement centré par rapport au fil de chaînette et est plus étroit; pont. (4 centraux en partant du côté où le sommet de l'écu est plus incurvé) : 34 - 29/30 - 31/32 - 34; verg. : 22; b) (p.ex. ff. 11+14) les courbes supérieures sont symétriques, le M bien centré et plus large; pont. (en partant du côté où se trouve la plus grosse portion de l'étoile) : 35/36 - 30 - 32 - 32/33; verg. : 23; ex. de répartition des filigr. jumeaux dans les cahiers : ff. 1 - 8 : a a; ff. 9 - 16 : a b; ff. 17 - 24 : a b; ff. 25 - 32 : b a; ff. 145 - 152 : b a; cf. Briquet 8390 - 8392 : 1529 - 1596; cf. *Scorial.* y-I-11 (dans une partie du ms. qui n'est pas de la main de Glynzounios).

ornem. : bandeau d'astérisques alternativement rouges et noirs; initiales rouges à rinceaux et petites initiales rouges; titres rouges; points rouges marquant la fin des paragraphes; fin de texte en triangle orné de sangsues rouges.

cont. : 1 (ff. 1 - 80v) ⟨Acta concilii CP. IV a. 869 - 70⟩; notes marginales d'A. Agustín (v. Leonardi dans Miscell. Tisserant, p. 607 n° 10) et d'autres (le rôle du ms. dans les premières éditions serait à étudier). — 2 (ff. 81 - 151v) Acta concilii ⟨CP. V a. 879 - 80⟩ sub Photio; en marge, collation avec un autre ms.; (f. 152r-v) de la main du collationneur, scholie anonyme Ἀναγκαῖον εἰδέναι ὡς αἱ τελευταῖαι — τὰ τοῦ σχίσματος ἔστεργε (Mansi, XVII, col. 512 en note), trouvée ἐν ὁμοίᾳ ἄλλῃ βίβλῳ (rôle du ms. à étudier comme pour le 1).

poss. : Antonio Agustín (n° 161 de sa bibliothèque).

rel. : Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

bibl. : ajouter : D. Stiernon, Constantinople IV (Histoire des conciles œcuméniques, 5), Paris, 1967, pp. 306 - 307.

3. **Vat. gr. 1234.**

mesures : folio : mm. 300 × 210; justif. : mm. 215 × 115, lignes 28.

comp. : 2 quat. (f. 16), 1 tern. (f. 22), 9 quat. (f. 94), 1 quin. (f. 104), 4 quat. (f. 136), 1 bin. dont le dernier f. est collé à la reliure. Réclames horizontales.

filigr. : in-folio (feuille : cm. 30 × 42). 1° (ff. 1 - 16, 17 - 22 [avec 2°], 23 - 78, 79 - 86 [avec 2°], 87 - 136) ancre à traits doubles dans un cercle sommé d'une étoile à 6 rais, avec contremarque C B (et petite fleur à trois pétales); a) (p.ex. f. 6) diamètre du cercle (mesuré sur la largeur) : mm. 35/37; un des becs touche presque le cercle; b) (p.ex. f. 5) diamètre du cercle : mm. 41; pont. : 30; verg. : 26; ex. de répartition : ff. 1 - 8 : b b a a; ff. 9 - 16 : b b b b; ff. 23 - 30 : b b a a; cf. *Monac. gr.* 409 (n° 7 de Sicherl), *Monac. gr.* 401 (n° 11 de Sicherl). — 2° (ff. 17 - 22 [avec 1°], 79 - 86 [avec 1°], 137 - 139) ancre avec contremarque AP, identique à *Vat. gr.* 274.

ornem. : encre du texte très noire; bandeaux assez variés où le rouge et le noir alternent : rinceaux et astérisques; astérisques alternés; croix alternées; lignes ondulées; astérisques et *s* alternés; ligne brisée et petits clous; entrelacs; entrelacs et nœuds; nœuds encadrant le titre; titres rouges; petites initiales rouges; croix marquant la fin des paragraphes; finales en triangle orné de sangsues rouges.

cont. : (ff. 1 - 138) Alexii Aristeni in canonum synopsin commentarius (cf. v.g. *Vat. gr.* 840, ff. 41v sqq.), suffixa eadem canonum synopsi atque in *Vat. gr.* 840, des. cum cap. de Massalianis nunc Bogomilis (Ralles-Potles, Σύνταγμα κανόνων, IV, p. 408). — En haut du f. 138v, un bandeau, mais aucun texte ne suit.

poss. : Antonio Carafa.

rel. : originale, de parchemin blanc souple; en tête, un bifolium dont le fol. 1 est collé au plat de la reliure (papier différent de celui du ms., mais pas de filigrane visible).

4. Vat. gr. 1442, ff. 97-322.

mesures : folio : mm. 318 × 220; justif. : mm. 190 × 108/110, lignes 27.

comp. : 10 quin. (196), 1 tern. (202), 12 quin. (322). Le premier cahier seulement signé αον au milieu de la marge inf. de la p. 1; réclames horizontales (sauf au f. 202v, qui marque la fin d'une partie).

filigr. : in-folio (feuille : cm. 32 × 44). 1o (ff. 97 - 126, 293 - 302 [avec 5o]) écu avec une croix latine et, en dessous de l'écu, lettres A I (ou I A); a) (p.ex. f. 97) pont. (en partant du pont. central du côté A) : 24 - 33 - 29 - 26/27; verg. : 20/21; b) (p.ex. f. 102) pont. (comme plus haut) : 29 - 35 - 22 - 26; verg.: 20/21; ex. de répartition : ff. 97 - 106 : a a a b b; ff. 117 - 126 : b b a a a; cf. (pour l'écu, la croix, les pont.) Briquet 5680 (cm. 31 × 42) : Syracuse 1582; cf. peut-être *Monac. gr.* 401 (Sicherl no 9). — 2o (ff. 127 - 176) homme (pèlerin) dans un cercle, lettres M J en-dessous du cercle; a) (p.ex. f. 127) pont. (en partant du pont. central du côté M) : 25 - 34 - 29 - 28; verg. : 21; b) (p.ex. f. 135) pont. (comme plus haut) : 25 - 36 - 23 - 24; verg. : 21; ex. de répartition : ff. 127 - 136 : a a a a b; ff. 137 - 146 : a a a b b; cf. Briquet 7598 (cm. 30,5 × 42) : Messine 1580. — 3o (ff. 177 - 202) lettres assemblées P I (avec petite couronne entre les deux); a) (p.ex. f. 178) la boucle qui relie les pieds des lettres descend davantage; le dessin est plus près du bord latéral externe du folio; b) (p.ex. f. 180) la boucle descend moins et le dessin est plus à l'intérieur du folio; pont. (constants) : 27; verg. : 17; ex. de répartition : ff. 177 - 186 : a a b b b; ff. 187 - 196 : a b a a b; cf. Lichačev 3257 (a. 1580), 3824 (a. 1581), 3829 (a. 1583); papier de provenance française, d'après Briquet. — 4o (ff. 203 - 252) homme (pèlerin) dans un cercle, lettres A I en dessous du cercle; a) (p.ex. f. 205) pont. (en partant du pont. central du côté A) : 25 - 31 - 32 - 26; verg. : 21; b) (p.ex. f. 207) pont. (comme plus haut) : 25 - 33 - 23 - 24; verg. : 21; ex. de répartition : ff. 203 - 212 : a b a b b. — 5o (ff. 253 - 292, 293 - 302 [avec 1o]) écu avec une croix latine et, en dessous de l'écu, lettres b F; a) (p.ex. f. 255) pont. (en partant du pont. central du côté F) : 25 - 33/34 - 28 - 26; verg. : 20; b) (p.ex. f. 258) pont. (comme plus haut) : 24 - 33 - 23 - 24; verg. : 20; ex. de répartition : ff. 253 - 262 : a a b a a; ff. 263 - 272 : a a a a a; ff. 273 - 282 : b b b a a; même parallèle avec Briquet que pour le no 1. — 6o (ff. 303 - 322) homme (pèlerin) dans un cercle, lettres S C en dessous du cercle; a) (p.ex. f. 303) pont. (en partant du pont. central du côté C) : 24 - 33/34 - 29/30 - 27; verg. : 20/21, b) (p.ex. f. 304) pont. (comme plus haut): 24 - 33 - 23 - 24; verg. : 20/21; ex. de répartition : ff. 303 - 312 : a b a a a; ff. 312 - 322 : a a a b a; cf. Briquet 7606 (mais le dessin du pèlerin est nettement différent) : Gênes 1578.

collab. : depuis le f. 295 (ligne 4) un copiste dont le style d'écriture est intermédiaire entre celui de Jean Nathanaël et celui d'Ange Vergèce. —On notera que G. Mercati (*Codici Pico*, pp. 118 - 119) a identifié le scribe principal avec un copiste inconnu par ailleurs, le Grec «Antonio Musolini». Celui-ci, de mai à juillet 1565, a signé 6 reçus pour des sommes à lui versées par Girolamo Sirleto, frère de Guglielmo et custode de la Bibliothèque Vaticane. Les quatre premiers (9 mai : 15 écus et 1 1/2 jules; 21 mai : 15 jules; 30 mai : 14 jules; 3 juillet : 11 jules, qui constituent le solde des paiements pour tout ce qu'il a copié jusqu'alors à l'intention de Guglielmo Sirleto) concernent un travail effectué pour le cardinal, comme le précisent les reçus (*Archiv. Bibl. Vat.*, t. 33, f. 90). Les deux autres (19 juin : 11 jules d'acompte; 12 juillet : un écu d'or) se réfèrent à la copie «di uno libro . . . nominato manuel caleca» (ibid., f. 91); ils ne précisent pas si le ms. était destiné à Sirleto ou à la Bibliothèque Vaticane. Mercati, se basant sur la seconde série de reçus, a cru pouvoir reconnaître le ms. de Calécas dans les ff. 97 - 202 du *Vat. gr.* 1442. Mais on notera que : 1o il n'est pas sûr que la copie de Musolini ait été faite pour le compte personnel du cardinal Sirleto; 2o Sirleto possédait un autre ms. contenant une œuvre de Calécas, le ms. «theologicus» 234, aujourd'hui disparu [1]. Il n'était donc pas prouvé que la copie du *Vat. gr.* 1442 fût celle de Musolini. Comme il n'y a pas de doute qu'elle sort de la plume de Glynzounios, l'identification est maintenant à exclure. J'ai vérifié si, parmi les manuscrits de Calécas de l'ancien fonds vatican, il n'y en avait pas un qui pût être la copie de Musolini de 1565. Un seul entrait en ligne de compte, le *Vat. gr.* 727, deuxième partie. Mais ce ms., copié sur papier vénitien, me semble de la main de Bartolomeo Zanetti; d'autre part, si l'identification de R. Devreesse (Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des ori-

1. Voir la description dans le *Vat. lat.* 6163, ff. 139 - 140. Le ms., copie récente (βαμβάκινον ἀντίγραμμα), contenait l'éloge d'Origène par Grégoire le Thaumaturge et l'adversus Græcos de processione Spiritus Sancti de Manuel Calécas.

gines à Paul V [Studi e Testi, 244], Cité du Vatican, 1965, p. 422), est exacte, il a été livré à la Vaticane en 1552. La copie de Musolini reste donc à retrouver.

ornem. : encre du texte très noire; bandeaux variés : astérisques rouges et noirs alternés, croix rouges et noires alternées, *s* rouges et noirs alternés, astérisques et *s* combinés; initiales rouges à rinceaux; finales en triangle orné de sangsues rouges et d'un astérisque rouge.

cont. : 1 (f. 97r-v vide; ff. 98 - 201v; f. 202r-v vide) Manuelis Calecæ de fide deque principiis catholicæ fidei (P. G. 152, 429 - 661). — 2 (ff. 203 - 322v) Procopii sophistæ catena in Canticum Canticorum. Ce ms. est à la base de l'édition d'A. Mai, Class. Auct., IX, pp. 257 - 430; v. surtout M. Faulhaber, Hohelied- Proverbien- und Prediger-Catenen (Theol. Studien Leo-Gesellschaft, 4), Vienne, 1902, passim; à noter que celui-ci ne cite pas le *Monac. gr.* 369, autre copie de Glynzounios qui contient la chaîne de Procope (v. Sicherl, Glynzunios, pp. 48 - 49).

poss. : c'était le ms. «philosophicus» 9 de Sirleto (*Vat. lat.* 6163, f. 198v); à l'origine, il s'agissait peut-être de deux copies différentes, malgré le filigrane commun (nº 5º).

rel. : originale ou de peu postérieure : parchemin blanc souple; en tête et en queue, un binion de papier dont un folio est collé au plat de la reliure; filigr.: écu dans lequel deux clefs en sautoir sont sommées d'une fleur de lis (cf. Briquet 1158 : var. sans étoile, Rome 1591 - 92).

bibl. : ajouter: Mercati, Codici, pp. 118 - 119.

5. **Vat. gr. 1443.**

mesures : folio: mm. 302 × 210; justif. : mm. 198/199 × 110, lignes 26.

comp. : 34 quat. (f. 272), 1 tern. (f. 278). Signatures de première main (αον etc.) au milieu de la marge inf. de la p. 1; réclames horizontales.

filigr. : in-folio (feuille: cm. 30 × 42); dans tout le ms. : ancre avec contremarque C B, identique à *Vat. gr.* 1234, 1º; ex. de répartition: ff. 17 - 24: a b b b; ff. 25 - 32: a a a a; ff. 33 - 40: b a a b; ff. 257 - 264: b a a a.

ornem. : encre du texte très noire; bandeau rouge et noir orné de nœuds, d'exécution grossière; titres et lemmes rouges; grandes initiales rouges à rinceaux; petites initiales rouges; points rouges marquant la fin des paragraphes; fin en triangle double orné de sangsues rouges.

cont. : (ff. 1 - 278) Michaelis Glycæ chronicon. — f. 278v vide.

poss. : ms. «theologicus» 225 de Sirleto (*Vat. lat.* 6163, f. 125v).

rel. : originale ou de peu postérieure: parchemin blanc souple; en tête et en queue, un ternion de papier dont un folio est collé au plat de la reliure; filigr.: homme (pèlerin) dans un cercle, en dessous du cercle, lettres A J (cette dernière plus ou moins déformée).

bibl. : supprimer: Stein, Encomium, ainsi que ByzZ, 28 (1928) p. 437 (compte-rendu du précédent): il s'agit d'un autre ms. (du XIIe siècle, d'après Stein), que je n'ai pu identifier; ajouter: Mercati, Codici, p. 120.

6. **Vat. gr. 1906.**

mesures : folio: mm. 425 × 285; justif. : mm. 355 × 225 environ, lignes 73 environ.

comp. : 1 quat. (ff. I. 1 - 7).

filigr. : in-folio (feuille: cm. 42,5 × 57). 1º (f. I) écu avec lettre M sommée d'une étoile à 6 rais; 4 pont. centraux: 34 - 30 - 28/29 - 33; verg.: 22; de plus grandes dimensions que *Vat. gr.* 1183, et peut-être identique à Briquet 8391 (cm. 40 × 57): Lucques 1578 - 79. — 2º (ff. 1, 4, 5) écu avec un arbre sur trois monts; signes jumeaux indiscernables; 4 pont. centraux: 36 - 31 - 30/31 - 35; verg.: 21; cf. Briquet 969: Lucques 1573 - 82, var. : Salerne 1576; Zonghi 1734 - 1742: Fabriano 1569 - 76; Lichačev 3636 : 1570.

ornem. : encre du texte très noire; lemmes rouges; grandes initiales rouges à rinceaux; petites initiales rouges.

cont. : (ff. 1 - 7) ⟨Petri Pictaviensis genealogia Christi secundum versionem Demetrii Cydonii⟩. Il faudrait vérifier si le Scorial. Σ - I - 1 (qui vient d'Antonio Agustín) est bien du XVe siècle (on notera qu'à la différence des *Vat. gr.* 1906 et 2127, il porte le nom de Cydonès); il y avait encore un autre ms. de l'opuscule à l'Escurial, disparu dans l'incendie de 1671 (Θ - I - 17, nº 436 d'Andrés) [1]; il provenait peut-être de Diego Hurtado de Mendoza.

rel. : originale? parchemin blanc souple; en tête et en queue, un bifolium dont un folio est collé au plat de la reliure; filigr. : écu avec un ange agenouillé.

7. **Vat. gr. 2127.**

mesures : folio: mm. 408 × 285; justif.: mm. 355 × 225 environ, lignes 70 environ.

comp. : 1 tern. (f. 6), 1 fol. (f. 7). Pas de signatures ni de réclames.

1. G. de Andrés, Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial, El Escorial, 1968, p. 189.

filigr.: in-folio (feuille: cm. 41 × 57); (ff. 1, 2, 4) aigle dans un cercle sommé d'une couronne; signes jumeaux indiscernables; 4 pont. centraux (en partant du côté du bec) 35/36 - 32 - 29 - 35/36; verg.: 23/24; cf. Briquet 207 (cm. 36 × 51): Rome 1573 - 76, var. sim. (sur papier de grand format): Udine 1578 - 98, Rome 1587, Sienne 1594, Lucques 1595, Reggio d'Émilie 1598.

ornem.: comme le *Vat. gr.* 1906.

cont.: comme le *Vat. gr.* 1906.

rel.: Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

8. **Ottob. gr. 117, ff. 1 - 103a.**

mesures: folio: mm. 290 × 205; justif.: mm. 214/215 × 114/115, lignes 28.

comp.: 13 quat. (f. 103a). Réclames horizontales.

filigr.: in-folio (feuille: cm. 29 × 41). Dans tout le ms.: filigr. double: 1° ancre à traits doubles dans un cercle sommé d'une étoile à 6 rais; 2° lettres S T (avec une petite fleur à 3 pétales); signes jumeaux difficilement discernables (peut-être y a-t-il une différence significative dans le T : trait vertical droit [p.ex. f. 103a] ou trait vertical brisé [p.ex. f. 103]; mais ne s'agit-il pas du même signe déformé?); pont. (constants): 30/31; verg.: 21; cf. le *Monac. gr.* 391 chez Sicherl (n° 1).

ornem.: encre du texte brun foncé; bandeaux d'entrelacs (d'exécution assez grossière) ou d'astérisques rouges et noirs alternés; titres, grandes initiales à rinceaux et petites initiales rouges; fin de texte en triangle orné de sangsues, d'astérisques et de croix rouges. Le rouge de l'ornementation est vermillon, celui du texte commenté est carmin.

cont.: (ff. 1 - 103) Polychronii catena in Proverbia; — ff. 103v - 103av vides. Voir sur le ms. l'étude de F a u l h a b e r citée plus haut, p. 113: cette copie est très proche de deux autres mss du XVIe siècle, le *Matritensis Palatii* 26 (maintenant à la Bibl. Univ. de Salamanque) et le *Scorial.* Y-II-2; cf. aussi le *Bodleianus miscell. gr.* 46 (p. 119 de Faulhaber).

poss.: tout l'*Ottob. gr.* 117 constituait le ms. «theologicus» 237 de Sirleto (*Vat. lat.* 6163, ff. 147 - 148).

rel.: Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

9. **Ottob. gr. 219, ff. 99 - 105.**

mesures: fol.: mm. 320 × 210 (papier non rogné); justif.: mm. 199 × 110, lignes 26.

comp.: 4 + 3 ff.

filigr.: in-folio (feuille: cm. 32 × 42); même filigr. double que dans l'*Ottob. gr.* 117.

ornem.: encre du texte brun plus ou moins foncé; fin en triangle double; le rouge n'est pas utilisé, mais les initiales n'ont pas été tracées.

cont.: (ff. 99 - 103v) Asterii ep. Amaseni laudatio s. Phocæ (*BHG* 1539 - 1540); v. les études de B a u e r et de B r e t z citées dans les Sussidi bibliografici. — Ff. 104 - 105v vides.

poss.: tout l'*Ottob. gr.* 219 constituait la seconde partie du ms. théol. 290 de Sirleto (*Vat. lat.* 6163, ff. 167 - 168; le n° 290 est inscrit au f. 1 du ms. actuel); la première était l'actuel *Ottob. gr.* 339, ff. 256 - 298.

rel.: Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

10. **Ottob. gr. 260, ff. 113 - 206b.**

mesures: folio: mm. 286 × 208; justif.: mm. 202 × 95, lignes 20.

comp.: 9 quin. (f. 202), 1 tern. (f. 206b). Réclames horizontales.

filigr.: in-folio (feuille: cm. 28,5 × 42). Dans toute la copie: homme (pèlerin) dans un cercle, en dessous du cercle lettres B M; a) (p.ex. f. 113) intervalle sensible entre le chapeau et la circonférence; 4 pont. centraux (à partir du côté B): 32/33 - 25 - 23/24 - 33; verg.: 19; b) (p.ex. f. 129) le chapeau touche quasiment la circonférence; pont. (comme plus haut): 33/34 - 24 - 24/25 - 35/36; verg.: 18; ex. de répartition: ff. 113 - 122: a a a a a; ff. 123 - 132: a a a b b; ff. 133 - 142: b a a a a; ff. 193 - 202: b b a b a; cf., pour le dessin du pèlerin, Briquet 7590 (cm. 31,5 × 44): Provence 1569.

ornem.: encre du texte très noire; bandeau d'astérisques et de *s* rouges et noirs alternés; titre et lemmes rouges; initiales rouges à rinceaux; points rouges marquant la fin des paragraphes.

cont.: (ff. 113 - 206v) Georgii Sphrantzæ chronicon minus. Notre ms. fournit la base de l'édition d'I. Franz dans A. M a i, Class. Auct., IX, pp. 1 - 100 (seconde pagination); v. aussi l'édition critique de V. G r e c u, Bucarest, 1966, pp. XIV - XVI: l'*Ottob.* est un témoin indépendant du *Taurin. gr.* 246 (Pasini) et du *Vallicell. Allacci* CLXXII, d'où dérivent les *Barb. gr.* 175 et 176; les fig. 1 - 3 de Grecu reproduisent les ff. 113 (lignes 1 - 8), 122 (lignes 8 - 12) et 206v (entier) de l'*Ottob.*

poss.: ces ff. (le n° 287 est inscrit au f. 113) constituaient la dernière partie du ms. théol. 287 de Sirleto (*Vat. lat.* 6163, ff. 166v - 167).

rel.: Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

bibl.: ajouter: M a i, Class. Auct., IX, p. 594.

11. **Ottob. gr. 260, ff. 207 - 214.**

mesures : folio: mm. 288 × 198; justif.: mm. 215 × 115, lignes 28.
comp. : 1 quat., avec réclame horizontale.
filigr. : in-folio (feuille: cm. 30 × 40); même filigr. double que dans l'*Ottob. gr.* 117.
ornem. : encre du texte brun foncé; texte commenté en rouge; titre en onciales maladroites; initiales rouges à rinceaux.
cont. : (ff. 207 - 214^{v}) Procopii Gazæi commentarius in Isaiam, des. mut. *οὕτω πᾶς ἄκαρπος ἐπισκοπῆς* (réclame *ἀποστερεῖτ*[: P.G. 87, 2, 1837 B11); v. M. Faulhaber, Die Propheten-Catenen nach römischen Handschriften (Biblische Studien, IV, 2 - 3), Fribourg-en-Brisgau, 1899, pp. 79 - 80; notre ms., comme une série d'autres provenant de Venise (*Vat. gr.* 1783 I, *Monac. gr.* 34 de 1551, *Scorial.* y-III-14 copié par Darmarios, *Berol. Phill.* 1415), dérive sans doute du *Marcian. gr.* 24 du XIe siècle.
poss. : Sirleto? Je ne l'ai pas retrouvé dans l'inventaire du *Vat. lat.* 6163.

12. **Ottob. gr. 305, ff. 1 - 70a.**

mesures : folio: mm. 207 × 137; justif.: mm. 140 × 80/83, lignes 19.
comp. : 9 quat. (y compris ff. I et 70a). Signatures (α^{ον} etc.) au milieu de la marge inf. de la p. 1; réclames horizontales (sauf au f. 7^{v}).
filigr. : in-4° (feuille: cm. 27,5 × 41,5); dans toute la copie: ancre à traits simples dans un cercle sommé d'une étoile à 6 rais, et comme contremarque une fleur à 5 pétales; a) (p.ex. ff. 1 + 6) cercle de diamètre plus petit, distance presque nulle entre la base d'une des pattes et la circonférence; 4 pont. centraux: 27 - 29/30 - 28 - 27; verg.: 19/20; b) (p.ex. ff. 2 + 5) cercle de diamètre plus grand, pattes plus éloignées de la circonférence; pont.: 29/30 - 28/29 - 28/9 - 28; verg.: 19; ex. de répartition: ff. I. 1 - 7: a b; ff. 8 - 15: b b; ff. 16 - 23: a b; ff. 24 - 31: b a; cf. les *Monac. gr.* 392 et 401 et le *Bodl. miscell. gr.* 198 chez Sicherl.
collab. : ff. 48, ligne 2 - 70, ligne 12 (*ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ*). Les dernières lignes du f. 70 sont de nouveau de Glynzounios, non d'une main postérieure, comme l'a affirmé à tort Faulhaber, Hohelied - Catenen, p. 51.
ornem. : encre du texte d'un brun moyennement foncé; bandeau d'astérisques ocre et noirs alternés; initiales ocre à rinceaux; petites initiales ocre; croix ocre remplissant les fins de lignes vides.

cont. : (ff. 1 - 70) Eusebii Cæsariensis * catena in Canticum Canticorum. V. Faulhaber, Hohelied - Catenen, pp. 50 - 51; trois mss très proches du nôtre: *Bodl. misc. gr.* 45 (s. XVI - XVII), *Riccard. gr.* 7 (s. XVI) [1], *Taurin.* B. II. 16 (gr. 95 de Pasini; s. XVI); l'édition de Meursius (1617) se base sur un ms. très proche des trois précédents, mais non identique, d'après Faulhaber.
poss. : tout l'*Ottob. gr.* 305 constituait le ms. théol. 173 de Sirleto (*Vat. lat.* 6163, f. 96).
reliure : Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

13. **Ottob. gr. 384, ff. 159 - 200.**

mesures : folio: mm. 223 × 159; justif.: mm. 137/139 × 78/79, lignes 17.
comp. : 1 quat. (f. 166), 1 tern. dont le dernier f. a été coupé (f. 171), 1 quat. (179), un bifol. (ff. 180 + 184) encadrant trois ff. d'un ms. du XIVe siècle (ff. 181 - 183), 2 tern. (196), 1 bin. (200). Réclames verticales, sauf aux ff. 171 et 200.
filigr. : in-4° (feuille: cm. 32 × 44,5). 1° (ff. 159 - 166, 172 - 200, moins les ff. du XIVe s.) ancre à traits simples dans un cercle sommé d'une étoile à 6 rais, avec contremarque P B (et une petite fleur à 3 pétales); filigr. jumeaux indiscernables; pont. (uniformes): 30/31; verg.: 24. — 2° (ff. 167 - 171) couronne sommée d'une étoile à 6 rais; la base manque pour distinguer les formes jumelles; 4 pont. centraux: 31 - 26 - 26 - 33; verg.: 19; cf. Briquet 4835 : Prague 1561; var. id. : Lucques 1565 - 66, Rome 1567 - 68; Lichačev 3639: Italie 1577.
ornem. : encre du texte brun foncé ou noire; bandeau d'astérisques ocre et noirs alternés; titre, initiales à rinceaux, petites initiales ocre; points ocre marquant la fin des paragraphes, croix ocre remplissant les fins de lignes; fin de texte en triangle, orné de sangsues ocre.
cont. : (ff. 159 - 200^{v}) Iohannis Cantacuzeni contra Mahometem apologiæ et orationes (P.G. 154, 372 sqq.), hoc ordine: (ff. 159 - 171^{v}) apologia I, des. mut. *ἐφαίνετο ἄλλως ποτὲ* (385 B 1); (ff. 172 - 190^{v}) ⟨oratio II⟩, inc. mut. *ἑτέρας δὲ ἀναστάσεως μὴ οὔσης* (624 B 5 - 6), des. mut. *ζωὴν τὴν αἰώνιον* (652 A 11); (ff. 191 - 199^{v}) ⟨oratio III⟩, inc. mut.

1. D'après le catalogue, le copiste de ce ms. est le même que celui du *Riccard. gr.* 6; or celui-ci, d'après moi, n'est autre que Constantin Rhésinos (sur la base de l'écriture). Dans ce cas, on peut se demander si le *Riccard. gr.* 7 est bien une copie de l'*Ottob. gr.* 305, comme le veut Faulhaber.

θεὸν καὶ θεοῦ υἱὸν (661 D 7 - 8); (f. 200^{r-v}) oratio IV, des. mut. *εἶπε δὲ ὁ θυρωρὸς· μὴ ὑπερ* (677 A 4). Les ff. du XIVe s. (181 - 183^{v}) vont de *καὶ ἀφέωνταί σου* (636 A 2) à *πρόσεξον τοίνυν* (644 A 10).

poss.: l'*Ottob. gr.* 384 est un ms. de *miscellanea* constitué après Sirleto; les ff. 1 - 263a correspondaient au ms. théol. 293 du cardinal (*Vat. lat.* 6163, f. 168^{r-v}).

reliure: Bibl. Vaticane, XIXe siècle.

APPENDICE

Vat. lat. 6415, f. 109.

B.mo Padre,

Emanuel Glinzone greco fà sapere alla S.tà V. come Pio V santa memoria uolendo seruirse di lui nel tempo della Santa lega lo mandò à chiamare per mezzo del Cardinale Amulio felice memoria il quale lo conosceua perche hauea portato altre uolte di Leuante molti pretiosi libri greci in Roma per benefitio commune, come V. S.tà può informarsi dall' Ill.mo et R.mo Cardinale Sirletto; et subito fù mandato per seruitio della Santa lega in Napoli all'Ill.mo et R.mo Cardinale Granuella, et al signor Don Giovanni d'Austria à quale serue, e tuttauia stà pronto in seruitio di S. Maestà dalla quale hà hauuto qualche poco di trattenimento in Venetia, doue douendo egli à tal effetto resedere, uà pensando di potersi operare in qualche seruitio per la S.tà V. alla quale si tiene grandemente obligato, e perche è persona, che può seruire questa Santa Madre Chiesa, et adoperarsi in benefitio della libreria in libri greci come fanno degl'altri in scriuere, essendo là tante librarie, e la porta di Leuante, con ricopiar libri, che non sono in questa libreria, et finire quelli, che mancano, et correggere gl'incorretti, et ogn'altro seruitio, che desiderano li superiori, et ministri di questa libreria, et di più ogn'altro seruitio, che V. B.ne gli commanderà nelle cose di Leuante. Però si eshibisse pronto à quanto gli sarà ordinato da V. B.ne alla quale Dio doni longa uita, et felice stato. (f. 110^{v}) *S.mo D.no N.ro* || *Per* || *Emanuel Glinzone* || *Greco.* [ajouté au crayon] *che ne informi il Cardinale Sirleto.*

Bibliothèque Vaticane PAUL CANART

29 - 1 - 1974

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ

Α΄

Ὁ θεωρητικώτατος ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης ηὐτύχησεν ἐσχάτως νὰ μελετηθῇ ὑπὸ πληθύος ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ Jean Daniélou, Hans Urs von Balthasar καὶ Endre von Ivánka. Εἰς τὸν ἑλληνικὸν δὲ χῶρον ἔγραψαν ἐσχάτως περὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀξιολόγους εἰδικὰς μελέτας ὁ Ἠλίας Μουτσοῦλας [1], ὁ Κων. Σκουτέρης [2] καὶ ὁ Χρῖστος Μπούκης [3]. Αἱ ἀφορῶσαι γενικῶς εἰς τὸν βίον, τὰ ἔργα καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς μελέται καὶ ἐκδόσεις ἀνέρχονται σήμερον εἰς ἑκατοντάδας, τοῦθ' ὅπερ δυσχεραίνει τὴν ἐπισήμανσιν καὶ ἐκμετάλλευσιν αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται ἤδη ἢ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀσχοληθοῦν εἰς τὸ μέλλον μὲ τὸν Γρηγόριον. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον ἡ δυσχέρεια εἶναι μεγαλυτέρα, ὅσῳ τὸ μέγιστον μέρος τῶν πολυπληθῶν σχετικῶν μελετῶν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ὡς ἄρθρα εἰς μέγαν ἀριθμὸν ποικιλωτάτης ὕλης περιοδικῶν, ὥστε νὰ ἀποβαίνῃ ἐνίοτε θέμα τύχης ἡ ἀνεύρεσις ὑπὸ τοῦ ἐνδιαφερομένου σχετικοῦ πρὸς τὸν ἅγιον ἄρθρου.

Τὴν ἀνάγκην θεραπείας τοῦ πράγματος εἶδον πολλοὶ τῶν εἰδικῶν, ἀλλὰ δύο ἐξ αὐτῶν ἀπεφάσισαν νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουν, εἷς ἐκ Buenos Aires καὶ εἷς ἐξ Ἀθηνῶν. Εἶναι δὲ περίεργον ὅτι ἐπεδόθησαν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων εἰς τὸ ἔργον τοῦτο δύο ἐπιστήμονες σχεδὸν ταυτοχρόνως. Καὶ λέγομεν σχεδὸν ταυτοχρόνως, διότι ἀμφότεροι ἐδημοσίευσαν μὲ διαφορὰν ἑνὸς ἔτους. Πρόκειται περὶ τῶν ἐργασιῶν :

τῆς Maria Mercedes Bergadá, Contribucion bibliografica al estudio de Gregorio de Nyssa, ἐν «Stromata» τ. 25, 1969, σσ. 79 - 130.

καὶ τοῦ Ἠλία Μουτσούλα, Γρηγόριος ὁ Νύσσης: Βίος - συγγράμματα - διδασκαλία - βιβλιογραφία (σσ. 27 - 61) (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Νέα Σιών»), Ἀθῆναι 1970.

1. «Ἡ σάρκωσις τοῦ Λόγου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», Ἀθῆναι 1965.

2. «Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης», Ἀθῆναι 1969, καὶ «Συνέπειαι τῆς πτώσεως καὶ λουτρὸν παλιγγενεσίας. Ἐκ τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης», Ἀθῆναι 1973.

3. «Ἡ γλῶσσα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὑπὸ τὸ φῶς τῆς φιλοσοφικῆς ἀναλύσεως», Θεσσαλονίκη 1970.

Ἐνῷ δὲ ἠργάσθησαν ἀμφότεροι σχεδὸν ταυτοχρόνως, εἶναι βέβαιον ὅτι ἐπετέλεσαν τὸ ἔργον των ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων. Ὁ Ἠλίας Μουτσούλας, Ὑφηγητὴς τῆς Πατρολογίας εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, θὰ ἠδύνατο, ἐὰν παρηκολούθει στενώτερον τὴν διεθνῆ βιβλιογραφίαν καὶ — πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν — μὲ ὀλίγην τύχην, νὰ πληροφορηθῇ τὴν προηγηθεῖσαν ἔκδοσιν τῆς M. M. Bergadá. Τότε θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμπληρώσῃ ἐν μέρει τὰ κενὰ τῆς ἰδικῆς του βιβλιογραφίας καὶ νὰ βελτιώσῃ αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν συστηματικὴν κατάταξιν τῶν λημμάτων.

Ἔλθωμεν ὅμως εἰς τὰς δύο παραλλήλους ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι προϋποθέτουν πολὺν κόπον, σεβασμὸν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν ἅγιον Γρηγόριον καὶ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, τὴν ὁποίαν, ἐνῷ δὲν προάγουν (ἕνεκα τῆς φύσεώς των), ἀσφαλῶς ὑπηρετοῦν.

I

Ἡ πρώτη τῶν ἐργασιῶν ἀποτελεῖ Συμβολὴν βιβλιογραφικὴν (Contribucion bibliografica), ὅπερ σημαίνει ὅτι δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα. Μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν μιᾶς σχεδὸν σελίδος, ὅπου ἀναφέρονται οἱ λόγοι, οἵτινες ὤθησαν εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ἐργασίας, καταχωρίζονται τὰ σχετικὰ λήμματα εἰς ἓξ ὁμάδας ἢ ὑποδιαιρέσεις:

I. *Vida*. Λόγοι (fuentes) ἀρχαίων συγγραφέων καὶ μελέται (estudios) νεωτέρων ἐρευνητῶν, ἀφορῶσαι εἰς τὸν βίον τοῦ Γρηγορίου (σελ. 80 - 82).

II. *Obras*. Ἐκδόσεις, παλαιαὶ καὶ νέαι, τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου καὶ μεταφράσεις αὐτῶν εἰς διαφόρους γλώσσας (σελ. 82 - 87).

III. *Critica textual*. Ἱστορικοφιλολογικαὶ καὶ κριτικαὶ ἔρευναι ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου (σελ. 87 - 95).

IV. *Fuentes*. Ἔρευναι, σκοπὸν ἔχουσαι τὴν διακρίβωσιν τῶν πηγῶν τῆς σκέψεως τοῦ Γρηγορίου καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς ἐπιδράσεως ἣν ἤσκησεν ἐπ' αὐτοῦ ἡ θύραθεν σοφία, μάλιστα δὲ ἡ πλατωνικὴ καὶ νεοπλατωνική.

V. *Doctrina*. Καταχωρίζονται μελέται, σκοπὸν ἔχουσαι τὴν κατανόησιν, ἀνάλυσιν καὶ ἔκθεσιν τῆς σκέψεως τοῦ Γρηγορίου, εἴτε αὕτη εἶναι καθαρῶς θεολογικὴ καὶ νηπτικὴ (μυστική), εἴτε φιλοσοφικὴ καὶ ψυχολογική. Ἐδῶ εὑρίσκει τις καὶ μελέτας, διὰ τῶν ὁποίων ἀξιολογοῦνται ἱστορικαὶ εἰδήσεις καὶ πληροφορίαι, ἀπαντῶσαι εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου.

VI. *Influencias*. Ἡ τελευταία ὁμὰς διαλαμβάνει λήμματα, καταδεικνύοντα τὴν εὐρεῖαν ὅσον καὶ βαθεῖαν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος ἤσκησεν ἐπὶ τὴν μεταγενεστέραν θεολογικὴν σκέψιν τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Τὰ πλεῖστα τῶν λημμάτων τῆς τελευταίας ταύτης ὁμάδος ἐκ πρώτης ὄψεως (ἐκ μόνου δηλ. τοῦ τίτλου αὐτῶν) δὲν προδίδουν σχέσιν πρὸς τὸν Γρηγόριον. Ἐν τούτοις ἡ βιβλιογράφος M. M. Bergadá, τῇ βοηθείᾳ ὡς λέγει (σελ. 79 - 80) καὶ παλαιοτέρων, περιωρισμένων δὲ χρονικῶς, βιβλιογραφικῶν Δελτίων, ὅπως τοῦ Repertoire bibliographique de la Philosophie (Louvain), τῆς Bibliographie de la Philosophie (Paris), τοῦ Bulletin Signalétique (Paris), τοῦ L'Année Philologique (Paris) καὶ τοῦ Bulletin de Théologie Ancienne et Médiévale (Louvain), ἐπεσήμανεν εἰς ἔργα, τῶν ὁποίων ὁ τίτλος εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν Γρηγόριον, κεφάλαια ἢ παραγράφους, εἰς τὰς σελίδας τῶν ὁποίων ἐρευνᾶται καὶ ἐκτίθεται ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπίδρασις. Τὸ πλῆθος τῶν λημμάτων τῆς τελευταίας ὁμάδος μαρτυρεῖ συγχρόνως καὶ τὸν εὐρὺν κατατοπισμὸν τῆς συντάκτιδος αὐτῆς εἰς τὴν περὶ τὸν Γρηγόριον γενικῶς προβληματολογίαν.

Αἱ ἀρεταὶ τῆς παρούσης βιβλιογραφίας εἶναι δύο κυρίως. Τὴν πρώτην, τὴν συστηματικὴν δηλονότι εἰς ὁμάδας [1] ταξινόμησιν καὶ καταγραφὴν τῶν λημμάτων, ἐδείξαμεν ἤδη. Ἡ δευτέρα, ἡ καὶ σημαντικωτέρα ἀρετή, εἶναι ἡ δι' ὀλίγων γραμμῶν ἀνάλυσις τῶν περισσοτέρων ἀναγραφομένων μελετῶν καὶ ἡ ὑπογράμμισις ἐνίοτε τῶν συμπερασμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἑκάστη τούτων καταλήγει. Τοῦτο — μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν — ἀποτελεῖ σπουδαίαν προσφορὰν τῆς M. M. Bergadá, δοθέντος ὅτι παρὰ τὰς προσπαθείας τῶν ἐρευνητῶν, οὗτοι ἀδυνατοῦν συνήθως νὰ ἴδουν ἰδίοις ὄμμασι πάσας τὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ θέματός των καὶ νὰ ἔχουν προσωπικὴν ἐπ' αὐτῶν γνώμην.

Ἀλλ' ἐνῷ αἱ ἀναλύσεις τῶν ἀναγραφομένων μελετῶν ἀποδεικνύουν τὸν κατατοπισμὸν τῆς Bergadá εἰς τὰς περὶ τὸν Γρηγόριον Νύσσης παλαιοτέρας, νεωτέρας καὶ συγχρόνους ἐρεύνας, τυγχάνει ἀπορίας ἄξιον πῶς διέφυγε τὴν προσοχὴν αὐτῆς σημαντικὸς ἀριθμὸς λημμάτων, ὥστε ἡ ἐργασία της νὰ ἐμφανίζεται μὲ πολλὰ κενά.

Καὶ κατ' ἀρχὴν μὲν εἶναι ἐξόχως ἐλλιπὴς ὡς πρὸς τὰς παλαιὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου, ὅπως καὶ ὡς πρὸς τὰς μεταφράσεις αὐτῶν, μάλιστα δὲ τὰς λατινικάς, ἐξ ὧν γνωρίζει μόνον τινάς. Συλλήβδην δὲ παραλείπει, πλὴν ἄλλων, ὅλας τὰς σχετικὰς λατινικὰς μεταφράσεις, τὰς ὁποίας ὀφείλομεν π.χ. εἰς τὸν Γεώργιον Τραπεζούντιον [2] καὶ τὸν Μάξιμον Μαργούνιον [3]. Διὰ τὰ

---

1. Πρέπει βεβαίως νὰ λεχθῇ, ὅτι τὰ ὅρια τῶν ἐν λόγῳ ὁμάδων συγχέονται ἐνίοτε, τὸ δὲ περιεχόμενον τῶν μελετῶν δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς πλείονας τῆς μιᾶς ὁμάδας. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ὁ καταχωρισμὸς μιᾶς μελέτης εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ὁμάδα ἀποβαίνει πρόβλημα καὶ ἐν μέρει γίνεται συμβατικός.

2. Βλ. κατωτέρω, σσ. 557 - 558.

3. Βλ. ἐνδεικτικῶς Ν. Φοροπούλου, ἄρθρον «Μάξιμος Μαργούνιος» ἐν «Θρησκ. καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπ.», τ. 8, 1966, σ. 636. (Οὔτε ἐδῶ μνημονεύονται πᾶσαι αἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Γρηγορίου ὑπὸ τοῦ Μαργουνίου).

κενὰ εἰς συγχρόνους μελέτας ἀρκεῖ μόνον νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Ἠλ. Μουτσούλα, παραλείπει ἑπτὰ ἄρθρα τοῦ καρδιναλίου J. Daniélou, τοῦ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἀσχοληθέντος μὲ τὴν θεολογίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας δεκαετίας καὶ τοῦ ὁποίου τὸν ὄντως μακρὸν κατάλογον τῶν σχετικῶν μελετῶν εὑρίσκει τις εὐχερῶς [1]. Συγχρόνως ὅμως ἡ Bergadá καταχωρίζει δύο λήμματα τοῦ J. Daniélou, τὰ ὁποῖα ἀγνοεῖ ὁ Ἠλ. Μουτσούλας, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι εἴμεθα εἰσέτι μακρὰν μιᾶς πλήρους βιβλιογραφίας, τὴν ὁποίαν νομίζει ὅτι δίδει ὁ τελευταῖος (μνημ. ἔργον του, σσ. 5 καὶ 32). Τὰ αὐτὰ συμβαίνουν καὶ εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν μελετῶν τοῦ Endre von Ivánka, τοῦ ὁποίου παραλείπει ν' ἀναφέρῃ τὸ ἔργον Väterphilosophie und Existentialismus, ἐν «Wissenschaft und Wahrheit» τ. 3, 1950, σσ. 105 - 110, μολονότι ἐκ τῶν συντόμων ἀναλύσεων τῶν λοιπῶν σχετικῶν ἔργων τοῦ Ivánka γνωρίζει καλῶς καὶ ἐκτιμᾷ δεόντως τὴν προσφορὰν τούτου εἰς τὴν μελέτην τοῦ Γρηγορίου.

Ἀκόμη ἐξ ἀβλεψίας ἡ Bergadá, ἐνῷ καταχωρίζει τὴν ὑπὸ τοῦ Daniélou ἔκδοσιν τοῦ «Βίου τοῦ Μωϋσέως» (Sources Chrétiennes, Nº 1 bis, Paris 1955) καὶ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου εἰς τὴν παράγραφον τῶν Μεταφράσεων, δὲν ἀναφέρει τὸ ἔργον καὶ εἰς τὴν προηγουμένην παράγραφον τῶν Ἐκδόσεων. Ἡ παράλειψις ὀφείλεται μᾶλλον εἰς τὸ ὅτι ὁ πρῶτος τόμος τῆς σειρᾶς Sources Chrétiennes (1942) περιελάμβανε μόνον τὴν μετάφρασιν τοῦ «Βίου τοῦ Μωϋσέως», τοῦ ὁποίου τὸ ἑλληνικὸν κριτικὸν κείμενον περιελήφθη εἰς τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ τόμου, γενομένην τὸ 1955 καὶ τὸ 1968 (τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1968 δὲν μνημονεύει κἄν).

II

Ὁ συντάκτης τῆς δευτέρας βιβλιογραφικῆς ἐργασίας, Ὑφηγητὴς Ἠλίας Μουτσούλας, βεβαιοῖ ὅτι «παρέχει πλήρη βιβλιογραφίαν τῶν μέχρι καὶ τοῦ 1968 δημοσιευθεισῶν σχετικῶν ἐκδόσεων, μεταφράσεων καὶ μελετῶν» (σ. 5). Μὴ γνωρίζων δὲ τὴν ἀνάλογον ἐργασίαν τῆς Bergadá, ἐκδούσης τὸ 1969, ἔγραφε τὸ 1970 ὅτι «ἐξ ὅσων γνωρίζει» εἶναι «ἡ πρώτη σχετικὴ προσπάθεια

1. Εἰς τὸ ἑξῆς διὰ τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ Daniélou εἶναι τὸ πρᾶγμα ἁπλούστερον, διότι κατὰ τὸ 1972 ἐξεδόθη ὑπὸ J. Fontaine καὶ Ch. Kannengiesser ὀγκώδης πρὸς τιμήν του Τόμος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπέκτασις» (Editions Beauchance), ἔνθα πλὴν σπουδαιοτάτων ἐπιστημονικῶν συμβολῶν, εὑρίσκει τις καὶ τὴν ἀναγραφὴν πασῶν τῶν μελετῶν καὶ ἄρθρων τοῦ τιμωμένου, συνηγμένων κατὰ χρονολογικὴν σειράν. Σημειωθήτω δ' ὅτι ἐν τῷ καταλόγῳ τούτῳ ἀπουσιάζει τὸ λῆμμα «Philon et Grégoire de Nysse ⟨Philon d'Alexandrie⟩. Colloques nationaux du Centre National de Recherche Scientifique, Paris 1967, σσ. 333 - 345, τὸ ὁποῖον καταχωρίζει ὁ Μουτσούλας ὡς ἔργον τοῦ Daniélou εἰς τὴν βιβλιογραφίαν του.

καταρτισμοῦ» «βιβλιογραφίας, ἀφορώσης εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Νύσσης», «ἔν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ τῷ ἐξωτερικῷ» (σ. 6). Ἀφοῦ ὅμως ἐκδίδει τὸ 1970, εὐλόγως θ' ἀνέμενέ τις νὰ διαλαμβάνῃ καὶ τὰς μελέτας, αἱ ὁποῖαι ἐκυκλοφορήθησαν κατὰ τὸ 1969, ἔστω καὶ ἂν διέτρεχε τὸν κίνδυνον — διὰ τὸ πρόσφατον αὐτῶν — νὰ τοῦ διαφύγουν λήμματα.

Ἡ ἀναγραφὴ τῶν λημμάτων γίνεται ἐδῶ κατὰ τρόπον πολὺ ἁπλουστευτικόν. Αἱ ὁμάδες εἶναι μόνον τρεῖς:

Α. *Ἐκδόσεις* (σσ. 27 - 29). Γενικαὶ (ἅπαντα), ἐπὶ μέρους ἔργων καὶ ἀποσπασμάτων.

Β. *Μεταφράσεις* (σσ. 30 - 32). Παλαιαὶ (λατινικαὶ καὶ συριακαὶ) καὶ Νεώτεραι (ἀγγλικαί, γαλλικαί, γερμανικαί, ἱσπανικαί, ὀλλανδικαὶ καὶ ρουμανικαί), καὶ

Γ. *Μελέται.* Παραθέτει ὁλόκληρον τὸ ὑλικόν του κατ' ἀπόλυτον ἀλφαβητικὴν σειράν, εἴτε πρόκειται περὶ ἱστορικογραμματολογικῶν ἔργων, εἴτε περὶ αὐστηρῶς θεολογικῶν, πατρολογικῶν ἢ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος μελετῶν.

Κατὰ τὴν σύνταξιν βιβλιογραφίας ἁπλῆς ἀναγραφῆς λημμάτων, ἄνευ αὐστηρῶς συστηματικῆς καθ' ὕλην διαιρέσεως καὶ ἄνευ ἀναλύσεως καὶ ἐπεξηγήσεως τοῦ περιεχομένου ἑκάστης μελέτης, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας τοῦ Ἠλ. Μουτσούλα, καλὸν θὰ ἦτο νὰ ὑπάρχῃ καὶ αὔξων ἀριθμός.

Ὡς πρὸς τὴν πληρότητα τῆς παρούσης βιβλιογραφίας παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐκδόσεων εἶναι πρόχειρος καὶ μὲ ἀδικαιολόγητα κενά. Δὲν καταγράφει τὸν τίτλον τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῶν Ἁπάντων τοῦ Γρηγορίου, γενομένης ὑπὸ τοῦ ἁπλῶς μνημονευομένου Morellus Aegidius. Ἐνῷ δὲ καταχωρίζει παλαιοτάτας ἐκδόσεις ἐπὶ μέρους ἔργων, ὡς τοῦ Zacagni (1698), Caraccioli (1731) κ.ἄ. (σ. 28), παραλείπει προγενεστέρας καὶ μεταγενεστέρας αὐτῶν.

Προγενεστέραν ἔκδοσιν γνωρίζομεν λ.χ. τήν: Gregorii Nazianzeni... Gregorii Nysseni Liber de homine, quæ omnia nunc primum, emendatissima, in lucem prodeunt (Venetiis, in ædibus hæredum Aldi, et Andreæ Asulani noceri) 1536. Σημειωθήτω δ' ὅτι ἡ ἀρχαιοτέρα γνωστὴ ἔκδοσις μεταφράσεως ἔργου τοῦ Γρηγορίου εἰς λατινικὴν γλῶσσαν εἶναι τοῦ ἔτους 1512: Divini Gregorii Nyssæ... I De homine, II De anima... 1512.

Ἐκ τῶν σχετικῶς μεταγενεστέρων ἐκδόσεων κειμένων παραλείπει παντελῶς καὶ τὰς ὀλίγας, αἱ ὁποῖαι ἐκυκλοφορήθησαν ἀποκλειστικῶς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι τοῦ Ἰωάννου Πατούσα (1817, 1829), τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ (1830), τοῦ Κωνσταντίνου Οἰ-

κονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων (1850) καί τινων ἀκόμη νεωτέρων, ὡς δύναταί τις νὰ ἴδῃ εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα κατάλογον ἐκδόσεων καὶ μεταφράσεων, ἐν εἴδει συμβολῆς εἰς τὴν βιβλιογραφίαν καὶ δὴ καὶ τὴν παλαιὰν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης.

Ἐκ τῶν προσφάτων δὲ κριτικῶν ἐκδόσεων παραλείπει τὴν τοῦ Wern. Jäger, γενομένην τὸ 1921 ἐν Βερολίνῳ (ταύτης γνωρίζει μόνον τὴν ἐπανέκδοσιν κατὰ τὸ 1960), τὴν τοῦ G. Pasquali, γενομένην ὡσαύτως ἐν Βερολίνῳ τὸ 1925 (καὶ ταύτης γνωρίζει μόνον τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ ἔτους 1959), τὴν τοῦ Otto Lendle, γενομένην ἐν Leiden τὸ 1968, ἔτος εἰς τὸ ὁποῖον κλείει ἡ βιβλιογραφία τοῦ Μουτσούλα.

Εἰς τὸ κεφάλαιον «Μεταφράσεις» καὶ δὴ εἰς τὴν ὑποπαράγραφον «λατινικαὶ» (πληθυντικὸς) ἀναφέρει μόνον τὴν μετάφρασιν Διονυσίου τοῦ Μικροῦ (Exiguus) καὶ δὲν μνημονεύει κἂν ὅτι, τρεῖς αἰῶνας βραδύτερον μετάφρασιν τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς ἔργου ἐξεπόνησεν ὁ πολὺς Ἰωάννης Eriugena ὁ Σκῶτος (Θ΄ αἰῶνος), οὗτινος μάλιστα ἡ μετάφρασις ἐδημοσιεύθη πρό τινων μόλις ἐτῶν: M. Cappuyns, Le 'De imagine' [De hominis opificio] de Grégoire de Nysse traduit par Jean Scot Erigène, ἐν Rech. Théol. Anch. et Médièvales τ. 32, 1965, σσ. 205 - 262. Πρὶν ἢ δημοσιευθῇ ὅμως τύποις ἡ μετάφρασις Διονυσίου τοῦ Μικροῦ, εἶχον ἐκπονήσει καὶ κυκλοφορήσει μεταφράσεις ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος (1517) καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος (1585). Ἐκ τῶν νεωτέρων μεταφράσεων παραλείπει ὁ Μ. τὴν τοῦ J. Daniélou, γενομένην ἐν Παρισίοις τὸ 1943, τὴν τοῦ Otto Lendle (1968), τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἤδη, καὶ τὴν τῆς M. Canévet, γενομένην ἐν Παρισίοις τὸ 1967, μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ J. Daniélou. Ἐπειδή, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, παραθέτομεν ἐν συνεχείᾳ τοῦ παρόντος σημειώματος σειρὰν σχετικῶν παλαιῶν κυρίως λημμάτων δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐδῶ περισσότερον μὲ αὐτά.

Παραλείψεις εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Μ. ἐπισημαίνομεν πολλὰς καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον «Μελέται». Οὕτω π.χ. δὲν κατεχωρίσθησαν λήμματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐκ μόνου τοῦ τίτλου [1] αὐτῶν δηλοῦν τὴν σχέσιν των πρὸς τὸν Γρηγόριον Νύσσης:

1. Περισσοτέρας παραλείψεις διαπιστοῦμεν ἐκεῖ ὅπου ὁ τίτλος δὲν προδίδει ἐνδιαφέρον διὰ τὸν Γρηγόριον. Οὕτω π.χ. ἀμφότεροι οἱ βιβλιογράφοι μας δὲν καταχωρίζουν λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον τῆς M. Harl, Recherches sur l'origénisme d'Origène, ἐν Studia Patristica, 1966, σσ. 373 - 405, ὅπου γίνεται εὐρὺς λόγος περὶ τῆς ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ Ὠριγένους κριτικῆς ὁ Γρηγόριος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ δι' ἔργα ἄλλων συγγραφέων, ὡς τοῦ E. Weigl (Die Christologie vom Tode des Athanasius bis zum Ausbruch des nestorianischen Streites, München 1925), τοῦ E. Honigmann (Trois mémoires posthumes, Bruxelles 1961, σσ. 28 - 35) καὶ τῆς A. M. Malingrey (Philosophia, Paris 1961) (ἐν τῷ τελευταίῳ ἔργῳ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου φιλοσοφία παρὰ Γρηγορίῳ καὶ φυσικὰ καὶ παρ' ἄλλοις συγγραφεῦσι).

Voiou C., Probleme dogmatice in opera «Marela cuvint catechetic» al St. Grigorie de Nisa, ἐν Orthodoxia (Βουκουρέστιον) τ. 13, 1961, σσ. 214 - 219.

Ζούμπου Α. (Καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν παιδαγωγικῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Πατρῶν), Eine Frage des Anaxagoras in der Anthropologie des Gregors von Nyssa, Ἀθῆναι 1956.

Cigüela J. M., Conceptos metafisicos de Gregorio de Nisa, ἐν Nordeste τ. 5, 1963, σσ. 73 - 97.

Bergadá M. M., La concepcion de la libertad en el «De hominis opificio» de Gregorio de Nyssa, ἐν Stromata τ. 24, 1968, σσ. 243 - 263.

Jana C. M., Ἡ περὶ ἐνανθρωπήσεως διδασκαλία εἰς τὸν Μέγαν κατηχητικὸν λόγον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (Ρουμανιστί), ἐν Studi theologice τ. 19, 1967, σσ. 309 - 320.

Ἐκ τῶν ἔργων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα μελετοῦν καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γρηγορίου ἐπὶ τὴν μεταγενεστέραν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν σκέψιν, μάλιστα δὲ τοῦ μεσαίωνος, παραθέτει ὁ Μ. λίαν μικρὸν ἀριθμόν, ἐν συγκρίσει μάλιστα πρὸς ἐκεῖνον τῆς M. M. Bergadá εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον (Influencias) τῆς βιβλιογραφίας της. Ἐν τούτοις τὰ λήμματα γενικῶς τῆς Bergadá εἶναι ὀλιγώτερα ἐκείνων τοῦ Μουτσούλα κατὰ πολλὰς δεκάδας, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ τὴν ἐργώδη προσπάθειαν τοῦ τελευταίου.

Ἀκόμη παρατηροῦμεν ὅτι λήμματα, τῶν ὁποίων ἡ θέσις εἶναι εἰς τὰς Μεταφράσεις, εὑρίσκομεν εἰς τὰς Μελέτας, ὡς π.χ. τὸ λῆμμα Chaine M., Une homélie de Saint Grégoire de Nysse attribuée à Saint Grégoire de Nazianze, ἐν Revue de l'Orient Chrétien τ. 17, 1912, σσ. 395 - 409 καὶ τ. 18, 1913, σσ. 36 - 38. Πρόκειται περὶ ὁμιλίας τοῦ Νύσσης, ἐκδιδομένης εἰς κοπτικὴν μετὰ μεταφράσεως, διὸ καὶ ἡ θέσις τοῦ λήμματος εἶναι εἰς τὸ κεφάλαιον «Μεταφράσεις» καὶ ὄχι εἰς τὸ κεφάλαιον «Μελέται», ὅπου ὁ Μ. τὸ καταχωρίζει. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει λ.χ. καὶ διὰ τὸ λῆμμα Bardy G., Saint Grégoire de Nysse. Epistola ad Philippum, ἐν Recherches de Science Religieuse, τ. 11, 1921, σσ. 220 - 222, τοῦ ὁποίου ἡ θέσις εἶναι εἰς τὰς ἐκδόσεις.

Ἡ πληθὺς ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ὀνόματα συγγραφέων (Fesugière ἀντὶ Festugière, Lander ἀντὶ Ladner, Phillips ἀντὶ Philippou κ.ἄ.) θὰ ὀφείλονται ἐν μέρει εἰς τὸν δαίμονα τοῦ τυπογραφείου. Ἀλλαγαὶ παντελεῖς ὅμως ὁλοκλήρων λέξεων, ὡς εἰς τὸ λῆμμα Jülicher A., Textkritische Schriften... (σ. 46), ὅπου τὸ ὀρθὸν Studien ἔγινε Schriften, βαρύνουν ἐξ ὁλοκλήρου τὸν συντάκτην. Ἐντύπωσιν ἀκόμη κάμνουν περιπτώσεις λημμάτων, ὅπως ἡ ἑξῆς: Cavarnos J. P., The Psychology of Gregory of Nyssa (Resumé d'une thèse dans Harvard Studies) (σ. 36). Ἡ μελέτη εἶναι εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν, ὁ συντάκτης τῆς

βιβλιογραφίας "Ελλην καὶ ἡ ἐπεξήγησις (Resumé d'une thèse dans...) εἰς γαλλικήν. Διατί τοῦτο; Αἱ διευκρινήσεις γράφονται ἀπαραιτήτως εἰς οἵαν γλῶσσαν συντάσσεται ἡ ἐργασία. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως ταύτην φαίνεται ὅτι ὁ Μ. ἔλαβε τὸ λῆμμα ὡς ἔχει ἀπὸ γαλλικὸν κείμενον, ὁ συντάκτης τοῦ ὁποίου ἔγραψε γαλλιστὶ φυσικὰ τὴν ἐν λόγῳ διευκρίνησιν. Εἰς τὰς περιπτώσεις καταχωρίσεως μελετῶν γενικωτέρου ἢ γενικωτάτου ἐνδιαφέροντος, εἰς κεφάλαιον ἢ παράγραφον τῶν ὁποίων γίνεται λόγος περὶ τοῦ Γρηγορίου, πρέπει νὰ σημειῶνται καὶ αἱ σχετικαὶ σελίδες, διὰ νὰ ἀποβῇ πράγματι ἡ βιβλιογραφία χρήσιμον βοήθημα.

Τέλος, παρ' ὅλας τὰς ἐλλείψεις αὐτῶν αἱ δύο βιβλιογραφίαι συνιστοῦν ἀληθὲς ἐπίτευγμα καὶ χεῖρα βοηθείας δι' ὅσους ἀσχολοῦνται ἢ ἐπιθυμοῦν ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὸν Γρηγόριον Νύσσης. Αἱ ἐλλείψεις δικαιολογοῦνται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων συνταχθεῖσαι βιβλιογραφίαι αὗται ὑπῆρξαν αἱ πρῶται εἰς τὸ εἶδός των. Συγχαίροντες λοιπὸν καὶ εὐχαριστοῦντες τοὺς συντάκτας, παρακαλοῦμεν τὸν ἕνα τοὐλάχιστον, ὅπως ἀφ' ἑνὸς μὲν συμπληρώσῃ τὸ ἔργον του, δι' ὅσων παρελείφθησαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅπως συνεχίσῃ αὐτὸ διὰ τῆς προσθήκης τῶν λημμάτων τῶν μετὰ τὸ 1968 ἐμφανισθέντων σχετικῶν δημοσιευμάτων.

Β'

I. Ἐκδόσεις τοῦ πρωτοτύπου κειμένου
(μετὰ ἢ ἄνευ μεταφράσεως)

Ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν, χάριν τῆς ἱστορίας τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἄρα χάριν τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐπιβλητικῆς σκέψεως τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, δημοσιεύομεν τὰ κατωτέρω λήμματα κατὰ χρονολογικὴν σειράν, δοθέντος ὅτι οἱ βιβλιογράφοι Bergadá καὶ Μουτσούλας καταχωρίζουν εἰς τὰς ἐργασίας των ἐλάχιστον ἀριθμὸν ἐκ τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων. Αἱ κατωτέρω ἐκδόσεις δὲν περιελήφθησαν εἰς τὰς ἐργασίας τῶν δύο ἐρευνητῶν:

— Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης βίβλος περὶ ἀνθρώπου. Gregorii Nazianzeni theologi Orationes novem elegantissimæ. Gregorii Nysseni Liber de homine, quæ omnia nunc primum, emendatissima, in lucem prodeunt. Venetiis, in ædibus hæredum Aldi et Andreæ Asulani noceri, 1536.
(Μόνον κείμενον).

— Gregorii Nysseni ...Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ταῖς ἐπιτιμήσεσιν... Adversus eos qui castigationes ægre ferunt, Oratio. ... Parisiis, apud Guil. Morelium, 1550.
(Μόνον κείμενον).

— Gregorii Nysseni ...Λόγοι δύο, εἷς Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ἕτερος Εἰς τὸ ἅγιον καὶ σωτήριον Πάσχα. Orationes duæ... una De Filii et Spiritus sancti deitate, altera dicta Die Paschatos, conversæ in Latinum sermonem a Joachimo Camerario Pabepergensi, Lipsiæ, in officina Vægeliana, 1564.
(Μόνον κείμενον).

— Γρηγορίου τοῦ Νύσσης ἐπισκόπου θαυμαστὴ βίβλος ...Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου. Opus admirandum... De hominis opificio: interprete Johanne Levvenklaio: annotationibus etiam necesariis additis... Basileæ, per Joannem Oporinum, 1567.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Νύσσης ...Περὶ παρθενίας... De virginitate liber. Græcè et Latinè nunc primum editus, interprete Johanne Livineio Candensi. Additæ sunt ad calcem notæ, eodem auctore... Antverpiæ, ex officina Christophori Plantini, 1574.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Gregorii Nysseni, Ὁμιλίαι θεοφόρων τινῶν πατέρων... Homiliæ Quædam Sacræ... Studio et opera Davidis Hœschelij A. è libris calamo, Augustæ 1587 (σσ. 103 - 153, 182 - 222, 334 - 360). 1) Εἰς τὴν Γέννησιν... 2) Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγ. Στέφανον... 3) Λόγος εἰς τὸ ρητὸν «ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἑνὶ τούτων...». 4) Εἰς τὸν ἕκτον ψαλμόν... 5) Εἰς τὸ ἅγιον καὶ σωτήριον Πάσχα. 6) Εἰς τὴν γενομένην τῷ ἐπιχωρίῳ τῶν Καππαδοκῶν ἔθει... 7) Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα.
(Μόνον κείμενον).

— Gregorii Nysseni, Opuscula quinque. Studio et opera Davidis Hœschelii. 1) Πρὸς Ἁρμόνιον... 2) Περὶ τελειότητος... 3) Περὶ τοῦ βίου Μωσέως... 4) Πρὸς Θεόφιλον... 5) Λόγος πρὸς Σιμπλίκιον... Lugduni Batavorum 1593.
(Μόνον κείμενον).

— Gregorii Nysseni... De S. D. N. Resurrectione Concio. Græcè et Latinè nunc primum prodit, interprete Fed. Morello... cum eiusdem notis... Lutetiæ, apud Federicum Morellum 1600.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— D. Gregorii episcopi Nysseni Commentarius duplex in Psalmorum inscriptiones; nunc primum Græce et Latine ex Bavarica bibliotheca in lucem depromptus a Iacobo Gretsero... Accesserunt ex eadem bibliotheca novem orationes sacræ Leonis imperatoris hactenus ineditæ... Ingolstadii, ex Typographia Adami Sartorii, 1600.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Gregorii Nysseni ...Πρὸς Εὐσταθίαν, Ἀμβροσίαν καὶ Βασίλισσαν ἐπιστολή... Ad Eustathiam, Abrosiam et Basilissam epistola. Isaacus Casaubonus nunc primum publicavit, Latinè vertit, et illustravit notis, Lutetiæ, ex typographia Roberti Stephani, 1606. (Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Gregorii Nysseni ...Πρὸς Εὐσταθίαν, Ἀμβροσίαν καὶ Βασίλισσαν ἐπιστολή... Ad Eustathiam, Ambrosiam et Basilissam epistola. Isaacus Casaubonus primum publicavit, Latinè vertit, et illustravit notis. Additi sunt indices locupletes. Hanoviæ typis Wechelianis, apud Claudium Marnium et heredes Ioan. Aubrii, 1607. (Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Gregorii Nysseni ...Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱεροσόλυμα... De euntibus Ierosolyma, epistola. Latine versa et notis illustrata à Petro Molineo: cum eiusdem tractatu De peregrinationibus et altero De altaribus et sacrificiis Christianorum. Accedunt indices locupletes, Hanoviæ, typis Wechelianis, apud Claudium Marnium et heredes Ioan. Aubrii, 1607.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Gregorii Episcopi Nysseni, Fratris Basilii Magni, Opera omnia quæ reperiri potuerunt, Græcè et Latinè nunc primum ex Mss. codd. in lucem edita, et in duo tomos divisa. Addita sunt variæ doctiss. virorum notæ, quibus cum interpretatio vetus quorumdam librorum emendatur, tum nova reliquorum illustratur. Tomus primus, Parisiis 1615. Apud Michaelem Sonnium... Ex Regis privilegio.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

Ἡ ἔκδοσις αὕτη, ἀναληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ Fronton du Duc, ἀποτελεῖ τὴν πρώτην προσπάθειαν ἐκδόσεως τῶν «Ἁπάντων» τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἐνῷ ἡ ἑπομένη, τοῦ ἔτους 1638, ἔστω καὶ ἀτελής, ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σχεδίου ἐκδόσεως τῶν «Ἁπάντων» τοῦ ἱεροῦ πατρός.

— Gregorii Nysseni Opera. Nunc denuo correctius et accuratius edita, aucta et notis necnon indicibus necessariis ornata... Parisiis. Sumptibus Aegid. Morelli 1638 (τόμοι 1 - 3).
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Πανοπλία δογματικὴ παρὰ Εὐθυμίου Ζιγαδηνοῦ, ἐπιμελείᾳ... Μητροφάνους Γρηγορᾶ... ἐν Τεργοβύστῳ 1710.

Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ παρατίθενται μακρότατα ἐνίοτε τμήματα ἐκ τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, λόγος διὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἀναφέρομεν αὐτὸ

ἐδῶ. Ἐν τῇ ἐπανεκδόσει τοῦ ἔργου τούτου ὑπὸ J. P. Migne (PG τόμος 139) τὰ ἐν λόγῳ κείμενα τοῦ Γρηγορίου εὕρηνται εἰς τοὺς στ. 34 - 45, 85 - 88, 215 - 229, 313 - 317, 600 - 620, 849 - 856, 1252 - 1253.

— Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης Ἐπιστολαὶ ΠΙΙ. Sancti patris nostri Gregorii episcopi Nyssæ Epistolæ septem. Primo latine vertit et edit commentariis... adjectis J. B. Caracciolus... Florentiæ, Typis Magnis Ducis, apud Tartinium et Franchium, 1731.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης, 1) Εἰς Πουλχερίαν ἐπιτάφιος. 2) Εἰς Πλακίλλαν τὴν Βασίλισσαν ἐπιτάφιος. 3) Εἰς τὸν Μέγαν Μελέτιον (Ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας) ἐπιτάφιος. 4) Εἰς τοὺς Ἁγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρας ἐγκώμιον. 5) Προτρεπτικὸς περὶ Μετανοίας, ἐν Ἰ. Πατούσα, Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική, Β', Βενετία 1817, σσ. 172 - 228.

— Τὰ ἀνωτέρω πέντε κείμενα περιελήφθησαν καὶ εἰς μεταγενεστέραν ἔκδοσιν τῆς «Ἐγκυκλοπαιδείας» τοῦ Ἰ. Πατούσα, τοῦ ἔτους 1829 [1].

— Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης, Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱεροσόλυμα, ἐν Ἀ. Κοραῆ, Ἄτακτα, Γ', Παρίσιοι 1830, σσ. 419 - 424.

— S. Gregorii Nysseni, Oratio Catechetica, Græce et Latine. Ad codicum Monacc. fidem recensuit et cum Front. Ducæi suique annotationibus edidit Jo. G. Krabingerus, Accedi eiusdem Gregorii Oratio funebris in Meletium, episcopum Antiochenum, Monachii 1835.
(Μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως).

— Σιωνίτης προσκυνητής, ἤτοι, τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης αἱ περὶ τῶν Ἱεροσολύμων διαλαμβάνουσαι δύω ἐπιστολαὶ μετὰ σημειώσεων καὶ παραρτήματος, ᾧ προσετέθη καὶ τὸ μέχρι νῦν ἀνέκδοτον κατὰ ἁγιοκατηγόρων Παχωμίου μοναχοῦ τοῦ Ρουσάνου, ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. Ἀθήνησι, τύπ. Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα, 1850.

---

1. Κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος, εὑρισκόμενος εἰς τὴν νῆσον Θήραν, εἰργάσθην τελευτῶντος τοῦ μηνὸς Ἰουλίου καὶ ἀρχομένου τοῦ Αὐγούστου εἰς τὴν αὐτόθι ἱερὰν μονὴν τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ, διαθέτουσαν πλουσίαν εἰς χειρογράφους κώδικας καὶ παλαιοτύπους ἐκδόσεις βιβλιοθήκην, τὴν ὁποίαν διηυθέτησά πως καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἔσχον τὴν χαρὰν νὰ ἀνακαλύψω πέντε ἄχρι τοῦδε ἄγνωστα καὶ διὰ τὴν Ἱ. Μονὴν χειρόγραφα, κατεχωσμένα καὶ ἐρριμμένα. Ἐνταῦθα μεταξὺ ἄλλων σπανιωτάτων, παλαιοτάτων καὶ σπουδαιοτάτων ἐκδόσεων πατερικῶν ἔργων ἐπεσήμανα ἀκέφαλον καὶ κολοβὸν βιβλίον, τὸ ὁποῖον πλὴν ἄλλων περιλαμβάνει καὶ τὰ ἀνωτέρω τέσσαρα ἔργα τοῦ Νύσσης ἐκ τῆς πρώτης — ὡς ἐξ ὑστέρων διεπίστωσα — ἐκδόσεως τοῦ Ἰ. Πατούσα, τοῦ ἔτους 1780 (σσ. 164 - 218).

Πρόκειται περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «Πρὸς Εὐσταθίαν, Ἀμβροσίαν καὶ Βασίλισσαν» καὶ «Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱεροσόλυμα».

— Γρηγορίου Ἐπισκόπου Νύσσης ὁμιλία κατὰ τῶν τοκιζόντων. Saint Grégoire de Nysse Homélie Contre les usuriers, ἐν Les auteurs grecs, Paris 1853, σσ. 1 - 59.

— Γρηγορίου Ἐπισκόπου Νύσσης ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Μελέτιον. Saint Grégoire de Nysse Éloge Funèbre de saint Mélèce, ἐν Les auteurs grecs, Paris 1853, σσ. 4 - 51.

Αἱ δύο τελευταῖαι ἐκδόσεις, περιλαμβανόμεναι εἰς τὸ αὐτὸ γενικὸν ἔργον, παρουσιάζουν τὴν ἑξῆς περίεργον ἰδιοτυπίαν. Εἰς τὴν ἔναντι σελίδα τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ὑπάρχουν δύο στῆλαι. Ἐξ αὐτῶν ἡ δευτέρα ἔχει τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν, ἐνῷ ἡ πρώτη ἔχει πάλιν τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, ἀλλὰ τοῦτο τακτοποιημένον εἰς συντακτικὴν σειρὰν διάφορον τῆς ἀρχικῆς καὶ σύμφωνον πρὸς τὸ νεώτερον γλωσσικὸν αἰσθητήριον.

— Gregorii Nysseni, Contra Eunomium libros I et II edidit Wernerus Jæger, Berolini 1921.
(Μόνον κείμενον).

— Λόγος περὶ μετανοίας, ἐπισκόπου Νύσσης ἐξόχου θεολόγου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐν «Ὁμιλίαι καὶ λόγοι τῶν ἁγίων τῆς ἐκκλησίας Πατέρων Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», Ἀθῆναι 1921.

— Gregorii Nysseni Epistulæ, edidit Georgius Pasquali, Berolini 1925.
(Μόνον κείμενον).

— Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Νύσσης Λόγος πρὸς Πουλχερίαν, μετὰ εἰσαγωγῆς καὶ μεταφράσεως, ὑπὸ Λουκιανοῦ Ν. Δεπούντη, Καρδίτσα, τυπ. Ἀδελφῶν Μπαρμπατσάλου, 1940.

— Gregorius Nyssenus, Encomium in Sanctum Stephanum Protomartyrem. Griechischer Text, eingeleitet und herausgegeben mit Apparatus criticus und Übersetzung von Otto Lendle, Leiden, E. J. Brill, 1968.
(Μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως).

II. Μεταφράσεις.

Ἐπειδὴ καὶ περὶ τῶν ἐκδόσεων τῶν ἀρχαίων κυρίως μεταφράσεων ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἰσχύει ὅ,τι καὶ περὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ πρωτοτύπου (μετὰ ἢ ἄνευ παραλλήλου μεταφράσεως) ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Γρηγορίου, ἐπειδὴ δηλαδὴ ἡ Bergadá καὶ ὁ Μουτσούλας παραλείπουν τὸ μέγιστον μέρος λημμάτων μεταφράσεων, παραδίδομεν κατωτέρω σειρὰν τοιούτων ἐκδόσεων, ὡς συμβολὴν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν μεταφράσεων τῶν ἔργων αὐτοῦ. Δέον δ' ὅπως σημειωθῇ ὅτι τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅπερ ἐξελατινίσθη, ὑπῆρξε τὸ Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου (De opificio hominis)[1]. Οἱ δὲ πρῶτοι μεταφρασταὶ τοῦ ἔργου τούτου ὑπῆρξαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ πολύς, ἀλλ' Exignus (μικρὸς) ἀποκληθείς, Σκύθης μοναχὸς Διονύσιος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ϛ' αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ ὡς Ὠριγένης τῆς Δύσεως ὑπό τινων θεωρούμενος Ἰωάννης Σκῶτος (Eriugena)[2] κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα. Ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως συνέβαλον οὐκ ὀλίγον εἰς τὸ νὰ μελετηθῇ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ σοφὸς Γεώργιος Τραπεζούντιος († 1486) καὶ ὁ λόγιος ἱεράρχης Μάξιμος Μαργούνιος (1549 - 1602) μετέφρασαν ἐκ τῶν πρώτων ἐπὶ μέρους ἔργα τοῦ ἱεροῦ Πατρός, αἱ δὲ μεταφράσεις των ἐγνώρισαν ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις, ὡς θὰ διαπιστώσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν ἀμέσως κατωτέρω καταχωριζομένων λημμάτων. Μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων λατινικῶν μεταφράσεων περιελήφθησαν καὶ μεταφράσεις νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν.

— Divini Gregorii Nyssæ episcopi qui fuit frater Basilii Magni libri octo. I De homine, II De anima, III De elementis, IIII De viribus animæ, V De volutario et involutario, VI De fato, VII De libero arbitrio, VIII De providentia. Argentorati, ex officina Matthiæ Schurerij, 1512 (Ἐκδίδεται ὑπὸ Beat. Rhenanus).

— Gregorii ep. Nysseni, viri et vitæ sanctitate et ingenii magnitudino inter græcos christianæ professionis assertores præcipui. De vitæ perfectione sive vita Moysi, liber utilissimus, per Georgium Trapezuntium e græco in latinam conversus et iam primum in solidioris doctrinæ studiosorum emolumentum, quam fieri potuit, castiagtissima impressione vulgatus... Impressum Viennæ Pannoniæ 1517.

— Gregorii Nysseni vetustissimi Theologi, Mystica Mosaicæ vitæ enarratio, perfectam formulam uiuendi cuilibet Christiano præscribens, Georgio Trapezontio interprete, Basileæ 1521.

— Gregorii Nysseni Liber de virginitate, a Petro Galesinio conversus, Romæ, apud Paulum Manutium, Aldi f., 1562.

1. Πρβλ. καὶ A. Siegmund, Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum zwölften Jahrhundert, München - Passing 1949, σ. 85.

2. Πρβλ. Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, ἄρθρον ἐν «Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία», τ. 6, 1965, στ. 1235 - 1236.

— Divi Gregorii Nysseni, fratris Basilii Magni, Opera quæ adipisci licuit omnia, pleraque ante hac nunquam visa, de græco in latinum à diversis, sed potissimum à D. Lavrentio Sifano I. V. D. translata..., Basiliæ 1562.

(Διαλαμβάνει μόνον τὴν μετάφρασιν τοῦ «Βίου τοῦ Μωυσέως», τὴν γενομένην ὑπὸ Γεωργίου Τραπεζουντίου).

— D. Gregorii Nysseni Episcopi Liber, qui Catecheticus maior inscribitur, hoc est fidei Christianæ institutio, ex Græcis nondum in vulgus emissis Latinitate donatus, Petro Morello Turonensi interprete, Paris 1568.

— Opera D. Gregorii, Nysseni episcopi, Fratris Basilii Magni, de Græco in Latinum sermonem conversa, Studio potissimum atque opera Laurentii Sifani et Joannis Lewenklaii quid hac secunda editione præstitum sit, quæ prioribus libris accesserint, ex proæmys interpretum Lector intelliget. Additus est index rerum memorabilium et locorum scripturæ uberrimus, Basileæ 1571.

— Gregorii Nysseni, Opera, Paris 1573.

('Αναδημοσίευσις τοῦ προηγουμένου λήμματος).

— Di. Gregorii Nysseni Episcopi, Omnia quæ exstant Opera, hactenus studio virorum doctissimorum in Latinum sermonem conversa. Paris. ap Seb. Nivell. 1583. Inest huic editioni genuina Gentiani Herveti interpretatio Latina.

— D. Gregorii episcopi Nysseni, De vitæ in virtute perfectione, et quis verus Christianus sit, ad Olympium tractatus. Eiusdem ad Harmonium, de Christiano nomine. Eiusdem de canonicis peccatorum remedijs ad Letoium Episcopum Melitenes. Nunc primum à Maximo Margunio episcopo Cytherensi è Græco in Latinum conversi, Venetiis 1585.

— D. Gregorii episcopi Nysseni, Tractatus ad Harmonium, Quid sibi velit, atque exposcat nomen Christianorum, a Maximo Margunio episcopo Cytherensi, è Græco in Latinum conversus. Eiusdem de canonicis peccatorum remedijs. Ad Letoium Episcopum Melitenes tractatus. Ab eodem è Græco in Latinum conversus, Venetiis 1585.

— D. Gregorii Nyssæ Episcopi, In Psalmorum inscriptiones atque textus Mystica, eminentissimaque explicatio. Nunc primum à Maximo Margunio episcopo Cytherensi, è Græca Latina facta, Venetiis 1585.

— Τοῦ μακαριωτάτου Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρου εἱρμηνεία εἰς τὸ Ἆσμα τῶν ᾀσμάτων τοῦ σοφοῦ Σολομῶντος, μετὰ καί τινων ἐξηγήσεων εἰς

τὴν αὐτὴν εἱρμηνείαν κατὰ παράφρασιν, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ ἁγίου Νείλου τοῦ ἀσκητοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, μεθ' ἑτέρας ἐξηγήσεως πάνυ ὡραίας, διὰ στίχων πολιτικῶν, τοῦ ὑπερτίμου Ψελλοῦ, νεωστὶ τυπωθὲν εἰς κοινὴν ὠφέλειαν, διὰ δαπάνης καὶ ἀναλωμάτων, τοῦ ἐν ἱερομονάχοις ὁσιωτάτου κυρίου Ἱεροθέου τοῦ Ἀββατίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Κεφαλληνίας, καὶ διορθωθὲν παρὰ Ματθαίου ἱερέως Κιγάλα τοῦ Κυπρίου. Προσετέθησαν δ' ἔτι, ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου καί τινες στίχοι τῆς Δεκαλόγου, καὶ κατὰ ἀλφάβητον, ἕτεροι συμβουλευτικοὶ πρὸς Νεόφυτον παῖδα, μετὰ καὶ τῶν τοῦ Γεωργίου Πισσιδίου, εἰς τὸν μάταιον βίον πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου. Con licentia de' Superiori et priuilegio. Ἐνετίησιν 1639, παρὰ Ἰωάννῃ Ἀντωνίῳ τῷ Ἰουλιανῷ.

— Gregorius von Nyssa und Augustinus, Über den ersten christlichen Religionsunterricht. Aus dem Griechischen und Lateinischen übersetzt (von Glauber). Mit Anmerkungen, Leipzig 1781.

— Gregor's, des Bischofs von Nyssa, Leben und Meinungen. Zusammengestellt und erläutert von Julius Rupp, Leipzig 1834.

— Volgarizzamento del dialogo di anima et resurrettione (Γρηγορίου Νύσσης) e dell'epistola di S. Girolamo ad Eustochio, opera di D. Cavalca con alcune poesie, Milano 1840.

— Hand Heinrich, Ausgewählte Schriften des heiligen Gregorius Bischofs von Nyssa, A, Kempten 1874.

— J. Daniélou, La ténèbre lumineuse. Textes de S. Grégoire de Nysse sur la connaissance de Dieu, ἐν Chercher Dieu, Paris 1943, σσ. 100 - 111.

— La Colombe et la Ténèbre. Textes extraits des «Homélies sur le Cantique des Cantiques» de Grégoire de Nysse. Trad. de M. Canévet. Choix, introduction et notes de J. Daniélou, Paris, Orante 1967.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΟΣΧΟΥ

Τοῦ ἐπιφανοῦς Ἕλληνος λογίου Δημ. Μόσχου τοῦ Λάκωνος[1] εἶναι γνωστὰ ποιήματα ἐπικὰ (ὡς τὸ ὑπὸ τίτλον «*Τὸ καθ' Ἑλένην καὶ Ἀλέξανδρον*»)[2], ἐπιγράμματα[3], δραματικὰ ἔργα (ὡς τὸ ὑπὸ τίτλον «*Νέαιρα*»)[4], κείμενα εἰς πεζὸν λόγον, ἰδίᾳ λόγοι ἐπιδεικτικοὶ καὶ δικανικοί[5], καὶ ἐπιστολαί. Ἐκ τούτων ἐλάχιστα ζῶντος τοῦ συγγραφέως, τὰ πλεῖστα δὲ μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ἔχουν δημοσιευθῆ, παραμένουν δὲ καί τινα ἀκόμη ἀνέκδοτα. Ἐκ τῶν ἀνεκδότων κειμένων ἐκδίδονται κατωτέρω δύο, σχετιζόμενα πρὸς ἄλληλα κατὰ τὸ θέμα καὶ παρουσιάζοντα ἐνδιαφέρον διὰ τὸν θρησκευτικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα: Τὸ ἐπίγραμμα «*Εἰς τὴν Σταύρωσιν*» ἀποτελεῖ οἱονεὶ ἀπόκρισιν τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν «*Μονῳδίαν τῆς Θεοτόκου*». Ἀμφότερα τὰ κείμενα παραδίδονται διὰ τοῦ Βατικανοῦ Παλατινοῦ κώδικος 428, περιγραφέντος ὑπὸ Henr. Stevenson[6].

---

1. Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἀνέκδοτον ἐπίγραμμα «Εἰς Βενετίας» Δημ. Μόσχου τοῦ Λάκωνος, «Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici» n.s. 1 (XI), 1964, σ. 91 - 101 (ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

2. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ ποιήματος ἰδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. I. Paris 1885, σ. 67 - 71. Fr. Friedemann - J. D. G. Seebode, Miscellanea maximam partem critica. Vol. II. Part. I. Wittenbergae - Londini - Parisiis MDCCCXXIII, σ. 476 - 487. — Ἀ. Γεωργιάδου - Λευκίου, Δημ. Μόσχου τοῦ Λάκωνος «Τὸ καθ' Ἑλένην καὶ Ἀλέξανδρον», ἐπεξεργασθὲν ἐξεδόθη ὑπὸ —. Ἐν Βιέννῃ ,αωλγ'.

3. Ἰδ. F. - M. Pontani, Epigrammi inediti di Dem. Mosco, «Maia» XV, ἀρ. 4, Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1963, σ. 501 - 514. — Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἀνέκδοτον ἐπίγραμμα «Εἰς Βενετίας», ἔνθ' ἀνωτ., σ. 91 - 101. — M. Gigante, Epigrammi di Dem. Mosco, «Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici», n.s. 1 (XI), 1964, σ. 79 - 89.

4. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἀ. Μουστοξύδου, Ἰωάννης, Γεώργιος καὶ Δημήτριος Μόσχος, «Ἑλληνομνήμων» ἀρ. 7, 1845, σ. 406 - 436. Δευτέρα ἔκδοσις τοῦ ἔργου, μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως, ἐγένετο ὑπὸ A. Elissen, Neæra, Komödie von Dem. Moschus von Lacedämon... Hannover 1859 (πρβλ. καὶ M. Valsa, Le théâtre grec moderne, de 1453 à 1900. Berlin 1960, σ. 3 - 21).

5. Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἀνέκδοτον κείμενον τοῦ Δημ. Μόσχου, «Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» ΙϚ', 1965 - 1966, σ. 364 - 373 (ἔνθα καὶ βιβλιογραφία).

6. Henr. Stevenson, Codices mss. Palatini græci Bibl. Vaticanae. Romae MDCCCLXXXV, σ. 277 - 278. (Περὶ τῆς συγκεχυμένης τάξεως τῶν φύλλων τοῦ κώδικος ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἀνέκδοτον ἐπίγραμμα «Εἰς Βενετίας», ἔνθ' ἀν., σ. 92, σημ. 4).

7 - 2 - 1974

f. 56r

Μονῳδία τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Σταύρωσιν

Μητρικὰς μὲν ὀδύνας, ὦ τέκνον μονογενές, οὐκ ἔσχον γεννῶσά σε· νῦν δ' ὑπ' ἀνόμων ἀνδρῶν ἀδίκως ὁρῶσά σε πάσχοντα, φέρειν τὸ πάθος οὐ δύναμαι. Ποῖα γὰρ οὐ καταβέβλημαι σπλάγχνα, συνεχομένη ταῖς ἀφορήτοις ὀδύναις; f. 56v *Πότε ἄρα μείζω μοι τῆς παρούσης γενήσεται συμφορᾶς, τέκνον, ἀδίκως || σου κατακριθέντος θανάτῳ; Οἷον δὲ τὸ τῆς ἀφράστου σου συγκαταβάσεως μέγεθος! Θεὸς ὁ πρὸ αἰώνων ἀρρήτως ἐξ ἀνάρχου πατρὸς γεννηθεὶς ηὐδόκησας ἐνανθρωπῆσαι διὰ τὴν τῶν προπατόρων παράβασιν καὶ γενόμενος ἄνθρωπος πάνθ' ὑπὲρ ἡμῶν διετέλεις ποιῶν καὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας, διδάσκων τε πρὸς πάντας καὶ ὑποτιθείς· ἃ τίς οὐκ ἂν μετερχόμενος πολλῶν χαρίτων ἄξιος γένοιτο; Καὶ δώδεκα διακρίνας καθηγεμόνας τοῦ κόσμου κοινοὺς μετὰ σαυτὸν κατέστησας, μεθ' ὧν διαπορευόμενος τοῖς ἔθνεσιν ὁδὸν ὑπεδείκνυες ἐς τὴν αἰώνιον ἄγουσαν τῆς οὐρανίου βασιλείας ἀπόλαυσιν. Ἀλλὰ γὰρ οὐκέτι φθόνος ἀκάθεκτος ἔμελλε, φθόνος οὗ δυστυχέστερον τῶν ἐν ἀνθρώποις οὐδὲν πέφυκε. Τὸν γὰρ φθόνῳ κεχρημένον οὐ τοσοῦτον αἱ οἰκεῖαι τέρπουσιν εὐτυχίαι ὅσον αἱ τῶν ἄλλων ἀνιῶσιν. Οὗτος καὶ τὴν καρδίαν πωρώσας τῶν Ἰουδαίων, οἳ τοσαῦτα μὲν ἐδέξαντο χαρίσματα παρὰ σοῦ, τοσούτων δ' ἠξιώθησαν ὅσων οὐδέτερον ἔθνος τῶν ἐπὶ γῆς, ὥσπερ τινὰς λελυσσηκότας κύνας ἐξήγαγε κατὰ σοῦ.*

f. 57r *Τί δέ, τὰ τῶν πολλῶν διεξερχομένη, τῶν μετὰ χεῖρας οὐ μέμνημαι; || Ὁ γὰρ τοσοῦτον χρόνον συμβιώσας σοι μαθητὴς καὶ τῆς πανσόφου σου καὶ θείας διδασκαλίας πολλάκις ἀκροασάμενος οἷον ἔργον προαχθεὶς φθόνῳ τε καὶ φιλαργυρίᾳ τετόλμηκεν ἐπὶ σέ, παραδοὺς εἰς θάνατον τὸν ἀνεξίκακον καὶ ἀνεύθυνον. Ὃν δὴ συλλαβόντες οἱ πάλαι τοῦθ' ὅπως γένοιτο μελετῶντες εἰς κρίσιν, τέκνον, ἀνομωτάτην ἀπήγαγον, ἔρημον μὲν γεγονότα τῶν σῶν ἑταίρων, μόνον δ' ἐν μέσαις ταῖς τῶν ἐχθρῶν ἐγκαταρριφθέντα χερσίν, ἐπεὶ καὶ ὃς τὴν αὐτήν σοι βαδιεῖσθαι καὶ μέχρι θανάτου διισχυρίζετο Πέτρος οὐκ ἔτλη κἂν ἐν ὥρᾳ συμπαραμεῖναι τοῦ πάθους σοι. Τίνος οὖν ὑπὸ τῶν ἀγνωμόνων ἐκείνων ἀπέλαυσας, ἀνθ' ὧν χαρίτων ἠξιώθησαν παρὰ σοῦ; Σταυρὸν μὲν θάνατον οἷς οὐ μόνον ἰάσω τοὺς ἀσθενοῦντας ἐκείνων, ἀλλὰ καὶ τοὺς νεκροὺς αὐτῶν ἐκ τῶν τάφων ἀνίστης ζωοποιῶν, χολὴν δέ σοι καὶ ὄξος ἀντὶ τοῦ μάννα καὶ τῆς τερα-* f. 57v *τουργηθείσης πηγῆς ἐκείνης προσήνεγκαν, || καὶ πλάνος παρ' αὐτοῖς ἐλογίσθης, ὧν ὑπὲρ τῆς ἁμαρτίας κατεδέξω καὶ θάνατον. Καὶ ταῦτα παθών, ὡς ἀφρα-*

Nunc primum edidi e cod. Palat. Vat. gr. 428 (sæc. XVI), ff. 56r - 57v || 1 *γεννῶσα* || 2 *ὁρῶσα* || 6 *προ* || 10 - 11 *μετασαυτὸν* || 13 *πέφυκε* e corr. ex *πέφυκεν* || 16 *τοσοῦτων* || 17 *ὡσπέρ τινας λελυσηκότας* || 19 *τῖ* || 25 *ἐγκαταριϊφθέντα* || 26 *αὐτὴν* || *θάνατον* || 27 *ἀγν$\overset{ω}{ο}$μόνων* || 28 *παρασοῦ* || 30 *ἀντϊτοῦ* ||

στον ὄντως τὸ τῆς μακροθυμίας σου μέγεθος, ὑπὲρ τῆς τῶν δεδρακόντων προσηύχου συγγνώμης. Ταῦτα τίς οὕτω τὴν ψυχὴν ἀδαμάντινος ὅστις ἂν δύναιτο φέρειν; Ποία δέ μοι πρὸς τοσοῦτον μέγεθος λύπης ἀντάξιος παραμυθία φανήσεται; Σὲ γὰρ εἶχον τὰ πάντα καὶ πάντα τῆς σῆς χάριτος ἡγούμην περὶ ἐλάσσονος. Αὐτὴν δὲ ταύτην ἡγοῦμαι καὶ μόνην ἱκανὴν ἂν γενέσθαι τῆς ἀμηχάνου μοι λύπης παραμυθίαν καὶ τῶν σῶν ἐκείνων θείων ῥημάτων ἀναμιμνῄσκομαι, οἷς ἐπηγγείλω μοι τὴν λαμπροτάτην ἡμέραν ἰδεῖν τῆς σῆς ἀναστάσεως.

Ποίημα Δημητρίου Μόσχου τοῦ Λάκωνος.

34 *τῖς* || 37 *περῖ* || 39 *ἐπῖγγείλω* ||

Εἰς τὴν Σταύρωσιν

Τλῆθι, φίλη μῆτερ, μηδὲ στοναχίζεο θυμῷ
τειρομένη παθέεσσιν ἐμοῖς, καίπερ ἔκδικα πάσχω.
Ἧ γὰρ ἐγὼ μερόπεσσι ἀλυτροσύνης ἐπαρωγὸς
αἴρομ᾽ ἑκὼν θανάτοιο δυσεικέα κόμπον ἐπισχεῖν.
Μῆτερ ἐμή, σὲ δ᾽ ἔπειτα τελευτῇ τρισσὸν ἐπ᾽ ἦμαρ
γηθοσύνης χαρίτεσσιν ἀμείβεται ἀχθομένην,
τῆμος, ὅτε κρατέοντα πολύφθορον αὖθι ἑλόντες
πάμπαν ἀμαιμάκετον σθένος ᾞδου δήσομεν αὐτὸν
δεσμοῖς αἰὲν ἀτειρέσι, τοὺς δ᾽ ἱερὸν κατὰ φέγγος
ἀνθρώπους ἔξεισι διαμπερὲς ἐνθέου αὐγῆς,
τήν περ ἐγώ σφι πόρω τάχα μνήματος ἠέλιος ὣς
πατρὸς ἐφημοσύνῃσιν ὑπ᾽ ἀθανάτοιο πιθήσας.

Nunc primum edidi e cod. Palat. Vat. gr. 428 (sæc. XVI), f. 56r || 1 *μὴ δὲ* || 2 *τ αίπερ* || 11 *σφιπο ρωτάχα* ||

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

ΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΜΟΝΑΙ ΤΗΣ ΚΥΔΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΓΡΑΦΗΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1637

Α΄

Κατωτέρω δημοσιεύομεν πέντε ἀνέκδοτα ἔγγραφα — περιουσιακὰς δηλώσεις ἐκ τοῦ φακέλου 482 τῆς ἀρχειακῆς σειρᾶς Consultori in Jure, φυλασσομένου εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας καὶ περιέχοντος τὰ στοιχεῖα τῆς ἐν ἔτει 1637 διενεργηθείσης ἀπογραφῆς ναῶν καὶ μονῶν τῆς διοικητικῆς περιφερείας τῶν Χανίων [1].

Ὅταν εἰς τὸν ΛϚ΄ τόμον τοῦ παρόντος περιοδικοῦ παρεδώσαμεν πρὸς δημοσίευσιν τὸ τετράδιον τῆς ἀπογραφῆς εἰς τὸ σύνολόν του, παρελείψαμεν σκοπίμως τὰς ὑπὸ τύπον παραρτήματος κατακεχωρισμένας περὶ τὸ τέλος τοῦ τετραδίου συγκεντρωτικὰς δηλώσεις περιουσιακῶν στοιχείων τῶν πέντε μεγαλυτέρων μοναστικῶν συγκροτημάτων τῆς Κυδωνίας, ἤτοι : 1) τῆς *Ἁγίας Τριάδος τῶν Σιναϊτῶν*, εἰς Περιβόλια, 2) τῆς *Παναγίας Χρυσοπηγῆς ἢ Ζωοδόχου Πηγῆς*, εἰς τὸν κάμπον τῶν Χανίων, νοτιοανατολικῶς τῆς πόλεως, 3) τῆς *Ἁγίας Κυριακῆς*, ἐπίσης πλησιέστατα πρὸς τὴν πόλιν ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῆς θαλάσσης, εἰς τὴν θέσιν Βλυχάδια ἀνατολικῶς τῆς Χαλέπας, 4) τῆς Θεοτόκου, *Κυρίας τῶν Ἀγγέλων (Γδερνέττου)*, ἐπὶ ὀροπεδίου εἰς τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ ἀκρωτηρίου Μελέχα καὶ 5) τῆς *Ἁγίας Τριάδος τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων*, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ αὐτοῦ ὀροπεδίου, πλησιέστερον πρὸς τὴν πόλιν (μτγν. κοινότης Μουζουρᾶ).

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς συνοπτικὰς καὶ ὀλιγολόγους καταχωρίσεις τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς ναοὺς καὶ εἰς τὰ μικρότερα μοναστήρια δηλώσεων, αἱ καταχωρίσεις τῶν εἰρημένων πέντε μονῶν ἐκτεταμέναι καὶ λεπτομερεῖς περιέχουν πλὴν τῆς λεπτολόγου περιγραφῆς τῆς περιουσιακῆς των καταστάσεως καὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς τοποθεσίας τῶν μετοχίων των [2].

1. Μαρίας Κ. Χαιρέτη, Ἡ Ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς Χανίων τοῦ ἔτους 1637, ΕΕΒΣ ΛϚ΄, 1968, σσ. 335 - 388.

2. Ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς καὶ ἐντεῦθεν τὸν σεβαστόν μου διδάσκαλον κ. Ν. Β. Τωμαδάκην ὡς καὶ τὸν ἐκλεκτὸν συμπατριώτην ἐκ Χανίων κ. Λεων. Γ. Μανολικάκην. χάρις εἰς τοὺς ὁποίους ἐπέτυχα, κατὰ τὴν βραχεῖαν διέλευσίν μου ἐκ Χανίων τὴν 7ην καὶ 8ην Σεπτεμβρίου 1973, νὰ ἐπισκεφθῶ καὶ νὰ γνωρίσω ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ ὡς ἄνω σεπτὰ μνημεῖα, ὡς καὶ μετόχια αὐτῶν, εὑρισκόμενα εἰς τὴν ἀπαραμίλλου φυσικῆς καλλονῆς πεδιάδα τῆς Κυδωνίας καὶ εἰς τὰ ὑψώματα τῆς Σούδας.

Ὅπως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους δηλώσεις, τριακοσίας ἑξήκοντα μιᾶς τὸν ἀριθμόν, τοῦ δημοσιευθέντος ἤδη κειμένου τῆς ἀπογραφῆς, προσέρχονται εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς τῆς νήσου οἱ ἔχοντες στενὴν σχέσιν πρὸς τὸ δηλούμενον ἵδρυμα ἰδιοκτῆται ἢ λειτουργοὶ αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι εἰς ἐκτέλεσιν ἀπολυθείσης διαταγῆς δηλοῦν εἰς τὴν βενετικὴν διοίκησιν τὰ τῆς περιουσίας ἑκάστου ἱδρύματος [1].

Μὲ τὴν δημοσίευσιν κατωτέρω τῶν ὑπολειπομένων πέντε δηλώσεων συμπληροῦται τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς τῶν ναῶν καὶ τῶν μοναστικῶν ἱδρυμάτων τῶν Χανίων καὶ τῆς εὐρυτέρας διοικητικῆς περιφερείας των [2]. Ἡ ἀπογραφὴ διενηργήθη ἀπὸ τῆς 19ης Ὀκτωβρίου μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1637 καὶ περιέχει ἱστορικὰς μαρτυρίας διὰ τριακόσια ἑβδομήκοντα ἐννέα ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τεσσαράκοντα τρία ἦσαν μοναί.

Ὡς ἔχει ἤδη καταδειχθῆ ἐκ στοιχείων τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς φῶς προηγηθεῖσα ἔρευνα, αἱ τρεῖς ἐκ τῶν πέντε μεγάλων μονῶν τῆς Κυδωνίας, ἤτοι ἡ Ἁγία Κυριακή, ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Τζαγκαρόλων καὶ τὸ Γδερνέττον, φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν ἑνότητα, συνδεόμεναι ἱστορικῶς μεταξύ των τόσον ὡς πρὸς τὸν τόπον, τὸν χρόνον καὶ τὰς συνθήκας τῆς ἱδρύσεώς των καὶ τῆς καθιερώσεως ἐν αὐταῖς τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισιν κοινῶν προσωπικοτήτων εἰς τὴν ἱστορίαν των, ἡ δραστηριότης τῶν ὁποίων προήγαγε καὶ ἀνέδειξεν αὐτάς [3]. Αἱ ὑπόλοιποι δύο : ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Σιναϊτῶν καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ ἢ Χρυσοπηγή, συνδέονται παρὰ τοῦ G. Gerola ὡς πλησιόχωροι καὶ ἐντάσσονται παρ' αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτὸν πυρῆνα μοναστηρίων τῆς περιοχῆς Κυδωνίας, εἰς τὰ τῶν ἀμέσων περιχώρων τῆς πόλεως τῶν Χανίων (immediati dintorni della città), εἰς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰ ἀποτελοῦντα τὸν ἕτερον πυρῆνα μοναστήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου [4].

Τὸ παλαιότερον ἀπὸ τὰ τρία μοναστήρια τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον διεδραμάτισε κύριον ρόλον διὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ὑπολοίπων φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ Ἁγία Κυριακὴ εἰς τὰ Βλυχάδια, «πρότυπον καὶ κίνητρον» τῆς δημιουργίας τῶν δύο μεγάλων κοινοβίων τοῦ Ἀκρωτηρίου : τοῦ Γδερνέττου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἰς τὰ ὁποῖα «ἔδωσε καὶ τοὺς ἀναδιοργανωτὰς ἂν μὴ τοὺς κτίτορας» [1]. Ἠφανισμένον ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς — ἐλάχιστα διακρίνονται τὰ ἴχνη τῆς θεμελιώσεώς του σήμερον εἰς παραθαλάσσιον χῶρον ἐγγὺς τῶν Χανίων — ὀνομαζόμενον τ ὰ Τ α μ π α κ α ρ ι ά, σχεδὸν λησμονημένον καὶ ἀπὸ τὴν προφορικὴν παράδοσιν, τὸ μοναστήριον ἐμφανίζεται εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν ἐγγράφων δηλωτικῶν τῆς σημασίας του κατὰ τὴν περίοδον τῆς ὑστέρας Ἑνετοκρατίας [2]. Εἰς ἔγγραφον τοῦ 1612 ἡ μονὴ ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ἀριθμεῖ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν ἔτη ὑπάρξεως [3]. Ἀναδιοργανωθεῖσα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐλειτούργησε κοινοβιακῶς ἐνωρίτερον τῶν ἄλλων μονῶν τῆς Κυδωνίας. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1610 ζητεῖται, ἀπὸ τὸν ρέκτωρα καὶ τοὺς κονσιλιαρίους τῶν Χανίων, ἡ ἀνάθεσις τῆς ὀργανώσεως τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ ἀκρωτηρίου Μελέχα, κατὰ τὸ κοινοβιακὸν σύστημα, εἰς Ἁγιοκυριακίτην ἱερομόναχον τὸν Ἱ ε ρ ε μ ί α ν Τ ζ α γ κ α ρ ό λ ο ν [4]. Ἐκ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, πλὴν τοῦ εἰρημένου Ἱερεμίου, προῆλθε καὶ ὁ Μητροφάνης Φασιδώνης, πρόσωπον ἔμπιστον καὶ φιλικὸν πρὸς τὰς βενετικὰς ἀρχάς, κατορθώσας διὰ τῶν δραστηρίων ἐνεργειῶν του πρὸς τὴν Σύγκλητον, κατὰ τὸ ἔτος 1616, πρῶτον ὅπως ἐξασφαλίσῃ χρηματικὸν βοήθημα ὑπὲρ τῆς μονῆς Γδερνέττου, εἰς τὴν ὁποίαν παρέμεινε κατὰ τὴν γεροντικήν του ἡλικίαν καὶ δεύτερον ὅπως ἐπικυρωθῇ ὑπὸ τῆς Συγκλήτου ἐν Βενετίᾳ, κατὰ τὸ ἔτος 1622, ἀπόφασις ληφθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης ἐν ἔτος προηγουμένως περὶ τῆς λειτουργίας κοινοβίων καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὀρθοδόξους μονὰς τοῦ Ἀκρωτηρίου : ἤτοι τὴν Ἁγίαν Κυριακήν, τὴν Ἁγίαν Τριάδα καὶ τὸ Γδερνέττον [5]. Εἰδήσεις ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἤσκησεν ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ ἄλλων μονῶν τῆς Κυδωνίας ἔχομεν καὶ ἄλλοθεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1615 κατὰ τὸ ὁποῖον αἱ μονάζουσαι εἰς μικρὰν μονὴν τοῦ Ἀκρωτηρίου, τὸν *Ἅγιον Γεώργιον Κερατιδιώτην*, ἀντιτίθενται πρὸς τὴν ἀνάθεσιν δικαιοδοσίας ἐπὶ τῆς μονῆς των εἰς τὸν ἡγούμενον τῆς Ἁγίας Κυριακῆς καὶ διαμαρτύρονται διὰ τὴν ὑπαγωγήν των εἰς κοινόβιον [6].

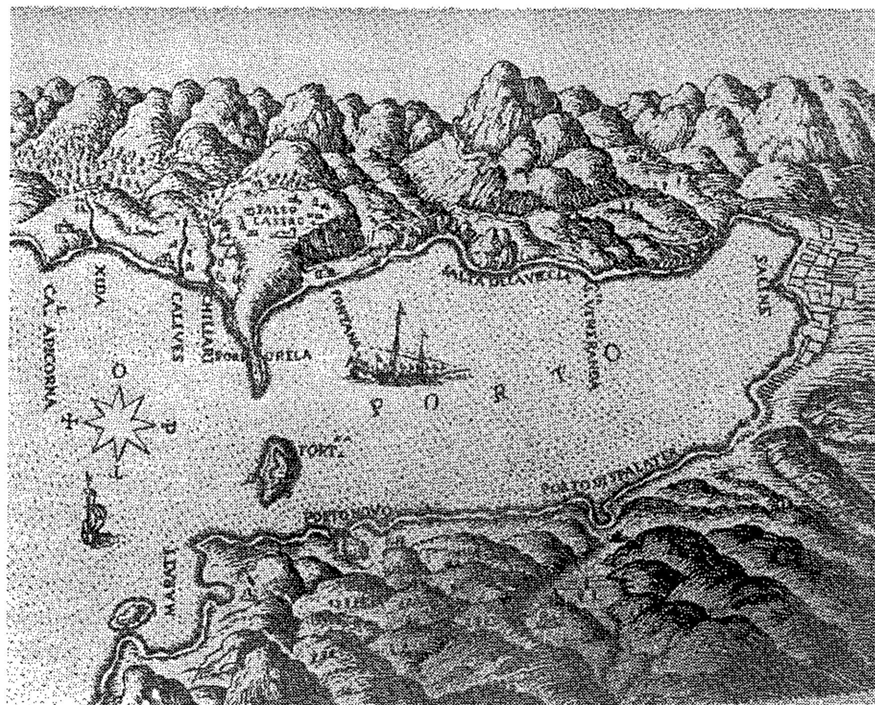
Footnotes (p. 564):

1. A.S.V. Senato Secreta, Filza (1634), f. 437r, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 336.
2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 337, σημ. 3.
3. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἐν ἀκρωτηρίῳ Μελέχα Κρήτης, ΕΕΒΣ Θ', 1932, σσ. 289 - 350. Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων καὶ οἱ ἱδρυταὶ αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966, σσ. 1 - 16. Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Νέαι εἰδήσεις περὶ τῆς ἐκκλησίας Κρήτης, «Μνημοσύνη» 1, 1967, σσ. 1 - 40.
4. G i u s e p p e G e r o l a, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, Venezia 1905 - 1932, τόμ. III, σ. 162.

Footnotes (p. 565):

1. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων καὶ οἱ ἱδρυταὶ αὐτῆς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 6.
2. Μ α ρ ί α ς Κ. Χ α ι ρ έ τ η, Εἰδήσεις γιὰ τρεῖς μονὲς τῆς περιοχῆς Χανίων στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα, «Θησαυρίσματα» Β', 1963, σσ. 1 - 35. Ἡ μονὴ εἶναι γνωστὴ εἰς τοὺς Βενετοὺς χαρτογράφους, M. B o s c h i n i, Il Regno tutto di Candia (1651). Σχ. 7.
3. Μ. Κ. Χ α ι ρ έ τ η, Εἰδήσεις ..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 27.
4. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων καὶ οἱ ἱδρυταὶ αὐτῆς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 3.
5. Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Νέαι εἰδήσεις περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 6. Τὸ βοήθημα θὰ κατεβάλλετο εἰς τὴν μονὴν παρὰ τοῦ ταμείου Χανίων ἐπὶ δεκαπέντε ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Φασιδώνη. Βλ. καὶ σελίδας 8 - 10.
6. Ἡ ἐνέργεια τῆς ὑπαγωγῆς τῆς μονῆς Ἁγ. Γεωργίου Κερατιδιώτη εἰς τὴν μονὴν Ἁγίας Κυριακῆς, εἰς ἣν ἀντετέθησαν αἱ μοναχαί, ἦτο ἐπιθυμία τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου.

Συμφώνως πρὸς τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην περιουσιακήν της δήλωσιν (ἔγγρ. 3) κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀπογραφῆς ἡ μονὴ φαίνεται ὅτι ἤκμαζεν. Ἀριθμεῖ εἰκοσιεννέα μοναχούς, ἔχει δύο μετόχια, τὸν *Χριστὸν Σωτῆρα* εἰς Ἀσπαλαθὲν τῆς Σούδας καὶ τὴν *Ἁγίαν Τριάδα* πλησίον τοῦ Κλαδισοῦ ποταμοῦ, ἱκανὴν κτηματικὴν περιουσίαν καὶ ἐνοίκια ἀποφέροντα εἰς αὐτὴν τὸ εἰς ρευστὸν χρῆμα εἰσόδημα [1]. Κατὰ τὸν G. Gerola ὁ ναΐσκος τοῦ

Marco Boschini, Porto di Suda (εἰς τὸ κάτω μέρος ὁ ὅρμος τοῦ Ἀσπαλαθέ(α)).

Ἁγίου Ἀντωνίου ὡς καὶ τῶν Ἁγίων Ἑπτὰ Παίδων, ἀμφότεροι κατεσκευασμένοι ἐντὸς σπηλαίων, ἀνῆκον ὡσαύτως εἰς τὴν μονὴν [2].

Ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν δύο ὑπολειπομένων μονῶν ἐκ τοῦ πυρῆνος τοῦ Ἀκρωτηρίου ἦτο τὸ Γδερνέττον, μονὴ καὶ σήμερον εὑρισκομένη ἐν ἀκμῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἱερὰ Μονὴ *Γουβερνέττου* (Θεοτόκος Κυρία τῶν Ἀγγέλων), κειμένη

Μαρίας Κ. Χαιρέτη. Ἡ ἐν Ἀκρωτηρίῳ Κυδωνίας γυναικεία μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κερατιδιώτη καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου. Ἑλληνικὰ ἔγγραφα (1596 - 1615), «Θησαυρίσματα» Ϛʹ, 1969, σ. 174.

1. M. Boschini, Il Regno..., ἔνθ' ἀνωτ., σχ. 8.

2. G. Gerola, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. III, σ. 163.

ἐπὶ ὀροπεδίου εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ Μελέχα καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης. Τὴν ὀνομασίαν Γδερνέττο εἶχε λάβει ἡ μονὴ ἐκ τοῦ ἐγγὺς κειμένου παλαιοῦ καὶ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκαταλελειμμένου ὁμωνύμου χωρίου, τοῦ ὁποίου σώζονται μέχρι σήμερον τὰ ἐρείπια. Ἡ τοποθεσία τῆς μονῆς ἦτο ἔκπαλαι ἀφιερωμένη εἰς τὴν λατρείαν. Καταδεικνυται δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ πλήθους τῶν παλαιοτέρων αὐτῆς ναϊκῶν οἰκοδομημάτων, σήμερον εἰς κατάστασιν ἐρειπώσεως, καὶ τῶν ἀσκητηρίων τῆς ἀμέσου περιοχῆς [1]. Ἐκ τῆς περιουσιακῆς της δηλώσεως (ἔγγρ. 4) πληροφορούμεθα ὅτι ἐκ τῶν πέντε ἀπογραφομένων μονῶν τὸ Γδερνέττον ἐφιλοξένει τὰ περισσότερα πρόσωπα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκεῖ ἐγκαταβιούντων ἀτόμων, ἱερομονάχων, ἁπλῶν μοναζόντων καὶ ὑπηρετῶν τῆς μονῆς, ἔφθανε τοὺς ἑξήκοντα (60). Ἐκ τῶν στοιχείων τῆς δηλώσεως πληροφορούμεθα ἐπίσης τὰ ὀνόματα δύο ἀγνώστων μέχρι σήμερον ἡγουμένων τῆς μονῆς τοῦ Γρηγορίου Κελαΐτη καὶ τοῦ Ἰωάσαφ Καλαφάτη. Αἱ οἰκογένειαι εἶναι γνωσταὶ διότι εἰς τὴν παρὰ Trivan ἀπογραφὴν τῆς Κρήτης οἱ Cellaiti ἀναφέρονται τόσον μεταξὺ τῶν εὐγενῶν Κρητικῶν οἴκων τῶν Χανίων ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν ἀστῶν τῆς ἰδίας πόλεως, τὸ δὲ ὄνομα Callaffati μόνον μεταξὺ τῶν εὐγενῶν [2]. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος (1599) μέχρι τοῦ ἔτους 1622 εἶναι γνωστοὶ ἐπωνύμως τέσσαρες ἐκ τῶν ἡγουμένων τῆς μονῆς Γδερνέττου. Ὁ κατάλογος δύναται νὰ ἐπεκταθῇ χρονολογικῶς διὰ τῆς προσθήκης τοῦ Κελαΐτη καὶ τοῦ Καλαφάτη ἡ ἡγουμενία τῶν ὁποίων τοποθετεῖται εἰς τὴν χρονικὴν περίοδον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1622 καὶ 1637 [3]. Τὴν περιουσιακὴν δήλωσιν τῆς μονῆς συμπληροῦν πληροφορίαι περὶ δέκα μετοχίων τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν ἂν ἀντεπροσώπευον τὸ σύνολον τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν της εὑρισκομένων ἢ ἂν ἀπετέλουν μέρος τοῦ συνόλου αὐτῶν. Διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἀγνοοῦμεν ἡ περιουσιακὴ δήλωσις τῆς μονῆς Γδερνέττου εἰς τὸ Registro τῆς ἀπογραφῆς ἔχει παραμείνει ἐλλιπής. Τὰ καταγεγραμμένα δέκα μετόχια εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

1. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου*, σεβάσμιος τόπος προσκυνήματος καὶ πολυσύχναστος ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, ὡς δεικνύει τὸ ὑψηλὸν εἰσόδημα, χίλια ὑπέρπυρα ἀνὰ δύο ἔτη, τὸ ὁποῖον προσέρχεται εἰς τὴν μονὴν ἐκ τῶν ἐπισκέψεων τῶν εὐσεβῶν [4]. Πρόκειται περὶ τοῦ σημερινοῦ Καθολικοῦ,

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Νέαι εἰδήσεις..., ἔνθ' ἀνωτ., ὅπου παρατίθεται πλήρης βιβλιογραφία.

2. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἴκων, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σσ. 52, 53.

3. Ν. Β. Τωμαδάκη, Νέαι εἰδήσεις..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 10, 15.

4. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἱερᾶς Μονῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων (Γουβερνέττου) κώδικες - σιγίλλιον, «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» Α', 1935, σ. 78, ὅπου καὶ καταγραφὴ τῶν κτισμάτων τοῦ καθολικοῦ.

ὅπου ἡ λειτουργία ψάλλεται κατὰ τὴν 8ην Ὀκτωβρίου, ἐπέτειον τῆς μνήμης τοῦ Ἁγίου.

2. Ὁ ναὸς τῆς *Θεοτόκου τῆς Ἀρκουδιᾶς*, ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς τοποθεσίας [1].

3. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Ἀντωνίου*. Μετόχιον τὸ ὁποῖον ἐπέζησε μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, σήμερον ἠρειπωμένον. Περιγραφή του γίνεται εἰς τὸν κώδικα τῆς μονῆς.

4. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Βασιλείου* εἰς τὰ Περιβόλια.

5. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Ἰωάννου Βαπτιστοῦ* εἰς τὸν Κουρνᾶν (Ἀποκορώνου).

6. Ὁ ναὸς τῆς *Ἁγίας Εἰρήνης*, εἰς τὸν Νέον Λιμένα, περιοχὴ Σούδας.

7 καὶ 8. Οἱ ναοὶ τῆς *Θεοτόκου Ὁδηγητρίας* καὶ τοῦ Ἁγίου *Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου*, κείμεναι εἰς τὸ χωρίον Κίσαμος (= προφανῶς castel Chissamo, τὸ νῦν Καστέλλι).

9. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Ἰωάννου Βαπτιστοῦ* κείμενος εἰς τὸ χωρίον Νοπήγια (Κισάμου).

10. Ὁ ναὸς τοῦ *Ἁγίου Ἰωάννου Βαπτιστοῦ* κείμενος εἰς τὸ χωρίον Νοχιὰ Κριθάρι (Κισάμου) [2].

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οὐδαμοῦ τῆς δηλώσεως ἀναφέρεται τὸ εἰς χρῆμα βοήθημα τὸ ὁποῖον ἡ μονὴ ἐκαρποῦτο χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Μητροφάνους Φασιδώνη. Ἐφ' ὅσον ὁ δραστήριος οὗτος πατὴρ ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1622 εὑρίσκετο ἐν ζωῇ, εἶναι φυσικὸν ὅτι τὸ ἔτος 1637 δὲν εἶχεν ἀκόμη λήξει ἡ ὁρισθεῖσα δεκαπενταετία ἀπὸ τοῦ θανάτου του καὶ ἑπομένως ἡ χορήγησις τοῦ βοηθήματος θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχίζεται. Ἂν ὄντως ἐχορηγεῖτο ἢ ἂν ἐξ αἰτίας ἄλλων λόγων εἶχε διακοπῆ θὰ δείξῃ ἡ μέλλουσα ἔρευνα.

Μεταγενεστέρα τῶν τριῶν μεγάλων μονῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου Μελέχα ἦτο ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων τῆς ὁποίας περιουσιακὴν δήλωσιν ἀποτελεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἔγγραφον. Εὑρίσκεται ἐν λειτουργίᾳ μέχρι σήμερον καὶ εἶναι ἡ ἕδρα ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Κρήτης. Περικαλλὲς μνημεῖον τῶν χρόνων τῆς Ἑνετοκρατίας προκαλεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτῶν διὰ τὴν ἔκτασιν, τὸ πλῆθος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν κτισμάτων του. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοσιευο-

1. Ἡ ὀνομασία δὲν ἦτο τυχαία συνδέεται μὲ κεφάλαιον τῆς ἀρχαίας λατρείας. Ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς Κυδωνίας ἦτο ἡ μόνη τῆς Κρήτης ὅπου πιστοποιεῖται ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Ἄρκτου, τόσον ἐκ τῆς ὀνομασίας τῆς θέσεως ὅσον καὶ ἐξ εὑρημάτων τοῦ ἐκεῖ σπηλαίου. G. Thomson, Ἡ Ἀρκουδιώτισσα, Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 15 - 16, 1961 - 1962, τεῦχος 3, σσ. 93 - 96.

2. Περὶ τῶν μετοχίων τῆς μονῆς εἰς τὰ Περιβόλια καὶ τὴν Κίσαμον κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, N. B. Τωμαδάκη, Ἱερᾶς Μονῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 77, 79.

μένης ἀπογραφῆς τῶν μονῶν ἡ οἰκοδόμησις τῆς Ἁγίας Τριάδος δὲν εἶχεν εἰσέτι περατωθῆ. «Ἡ ἄφιξις τῶν Τούρκων κατακτητῶν εὑρίσκει ἀτελείωτα τὰ οἰκοδομήματα» [1]. Ἡ δήλωσις τῆς περιουσιακῆς καταστάσεως τῆς μονῆς γίνεται παρὰ τοῦ ἰδίου αὐτῆς ἡγουμένου τοῦ Λαυρεντίου Τζαγκαρόλου, στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιοῖ τὴν πληροφορίαν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του καὶ κτίτωρ τῆς μονῆς Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος εἶχεν ἀποθάνει [2]. Τὸ ἔγγραφον ἀναφέρεται περαιτέρω εἰς τὴν ἀρχικὴν ὕπαρξιν μικροῦ μοναστικοῦ συγκροτήματος, εἰς τὴν θέσιν ὅπου ἀργότερον ἱδρύθη ἡ περικαλλὴς μονή, ἀποτελουμένου ὑπὸ ἑνὸς ναΐσκου καὶ δύο ἢ τριῶν μικρῶν κελλίων, ἀποδίδει δὲ εἰς τὸν ρέκτωρα Χανίων Βενέδικτον Πέζαρον τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἀναθέσεως, κατὰ τὸ ἔτος 1610, εἰς τὸν Ἱερεμίαν Τζαγκαρόλον τῆς ὀργανώσεως τῆς μονῆς εἰς κοινόβιον [3]. Τὸν Ἱερεμίαν ἀναφέρει ὡς Reverendo Padre Predicattor, δηλαδή, σεβαστὸν λόγιον ἱεροκήρυκα. Ἡ μονὴ Ἁγίας Τριάδος, κατὰ τὸ στάδιον εἰς τὸ ὁποῖον τὴν εὑρίσκει ἡ Ἀπογραφή, δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμη εἰς τὴν πλήρη αὐτῆς ἀκμήν. Ἠρίθμει μόνον εἴκοσι ἓξ μοναχούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς ἦσαν ἱερομόναχοι, ὁ εἷς διάκονος καὶ οἱ τρεῖς ἠσχολοῦντο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ναοῦ. Κατὰ τοὺς προηγηθέντας τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως χρόνους ἡ μονὴ ἔφθασε τοὺς πεντήκοντα μοναχοὺς καὶ δέκα τρεῖς διακόνους, τὴν ἐποχὴν δὲ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐτερματίζετο ἡ Τουρκικὴ κυριαρχία περιελάμβανε τεσσαράκοντα ἐννέα πρόσωπα [4]. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μετοχίων της, ὁ ὁποῖος εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1866 χρόνους ἔφθασε τὰ δώδεκα, εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀπογραφῆς εἶναι μικρός [5]. Ἡ περιουσιακή της δήλωσις ἀναφέρει δύο μετόχια: τὸν *Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα* καὶ τὸν *Ἅγιον Νικόλαον* εἰς Φουρνόσχισμα. Διὰ τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου δὲν ἀναφέρεται τοποθεσία, ἀσφαλῶς ὅμως πρόκειται περὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος εἰς Γκαλαγκάδω, γνωστοῦ μετοχίου τῆς μονῆς κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας. Τὸ Φουρνόσχισμα ἦτο ὅρμος σχηματιζόμενος κατὰ τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ Μελέχα [6]. Εἰς τὴν αὐτὴν περιουσιακὴν δήλω-

1. N. B. Τωμαδάκη, Ἡ Ἱερὰ μονὴ Ἁγ. Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 296.

2. K. E. Παρασυρᾶ, Τὰ ἐν Κρήτῃ ποτὲ κτήματα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ΕΕΚΣ Β', 1939, σσ. 81 - 99 (κυρίως σ. 85). Περὶ τῶν ἀδελφῶν Ἱερεμίου καὶ Λαυρεντίου γενικῶς βλ. N. B. Τωμαδάκη, Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπίσκοποι Κυδωνίας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 12, 1957, σ. 41. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων ἢ Τζαγκαρόλων καὶ οἱ ἱδρυταὶ αὐτῆς, ἔνθ' ἀνωτ.

3. Τοῦ αὐτοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 4.

4. Νικολάου Σταυράκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης μετὰ διαφόρων γεωγραφικῶν κ.τ.λ. εἰδήσεων περὶ τῆς νήσου, Ἀθήνησι 1890, σ. 154.

5. N. B. Τωμαδάκη, Ἡ Ἱερὰ μονὴ Ἁγ. Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἐν Ἀκρωτηρίῳ Μελέχα τῆς Κρήτης..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 301.

6. M. Boschini, Il Regno..., ἔνθ' ἀνωτ., σχ. 1. Πρβλ. καὶ Basilicata ὅπου

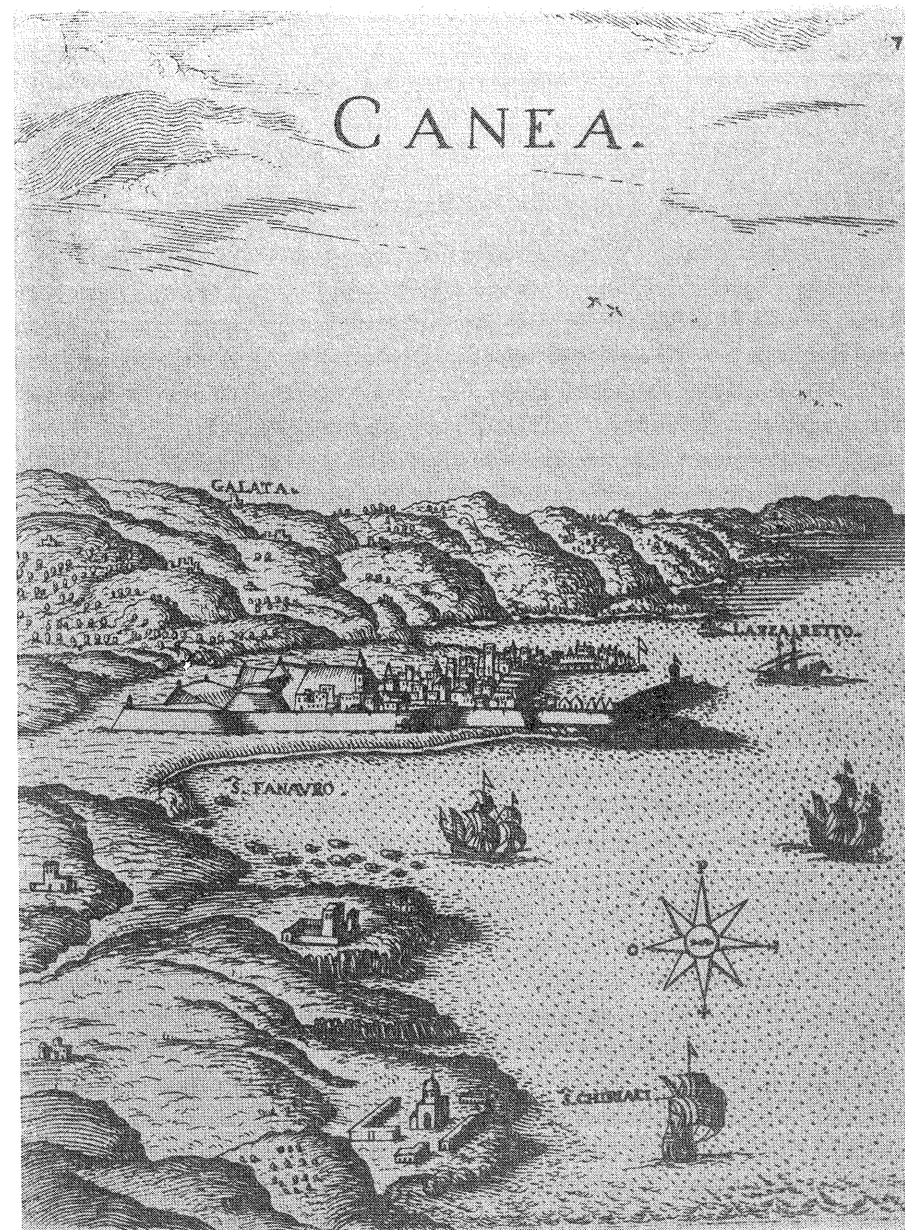
πων. Τὴν δήλωσιν παρουσιάζει ὁ οἰκονόμος αὐτῆς ἱερομόναχος Νεκτάριος Ρώσσης[1]. Ἡ μονὴ ἔχει περιωρισμένον ἀριθμὸν ἐλαιοπαραγωγῶν ἐκτάσεων καὶ ὀλίγας ἀμπέλους, διαθέτει ὅμως ἐλαιοτριβεῖον, ρευστὸν χρῆμα ἀπὸ ἐνοίκια καὶ περιωρισμένην κτηνοτροφίαν[2]. Ἡ μονὴ ἐπέζησε τῆς Τουρκοκρατίας φθίνουσα. Ὁ Σταυράκης τὴν ἀναφέρει ἐν λειτουργίᾳ ἀλλ' ἔχουσαν ἕνα μόνον μοναχόν[3]. Ἐκ τῶν εἰδήσεων τῆς Ἀπογραφῆς τῶν Ναῶν καὶ τῶν Μονῶν τοῦ 1637 δὲν προκύπτει πληροφορία διὰ τὸ ἂν ὑπῆρχε καὶ ἄλλη Σιναϊτικὴ μονή, κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν εἰς τὴν περιοχὴν Χανίων[4].

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφή..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 54. Ἀναφέρεται Rosso μεταξὺ τῶν ἀστῶν (cittadini) τῶν Χανίων.

2. Ἡ μέτρησις τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς περιουσιακὰς δηλώσεις τῶν μονῶν παραγωγικῶν ἐκτάσεων γῆς ἐγίνετο εἰς μουζούρια (misuri, misurade). Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ λέξις εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὴν κρητικὴν ὕπαιθρον δηλοῦσα τὴν ἔκτασιν ἥτις δύναται νὰ δεχθῇ ὡρισμένον βάρος σπόρου. Μουζούρι ὠνομάζετο ἐπίσης τὸ κυλινδρικὸν δοχεῖον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐμετρεῖτο ὁ σπόρος. Τὸ βάρος τοῦ περιεχομένου ἐντὸς τοῦ δοχείου σπόρου ἐποίκιλλε κατὰ τὰ διάφορα διαμερίσματα τῆς νήσου (συνήθως περὶ τὰς δέκα ὀκάδας). Στεργ. Γ. Σπανάκη, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου (1611), «Κρητικὰ Χρονικὰ» 9, 1955, σ. 459, σημ. 24.

3. Ν. Σταυράκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 154.

4. Γενικῶς περὶ τῆς σημασίας τῆς Κρήτης διὰ τὴν ἐν Σινᾷ μονὴν τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης βλ. Ἐμμ. Γ. Παντελάκη, Τὸ Σινὰ καὶ ἡ Κρήτη, ΕΕΚΣ Α', 1938, σσ. 165 - 185.

Marco Boschini, Ἄποψις τῶν Χανίων μετὰ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς.

Β'

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

Ἁγία Τριὰς τῶν Σιναϊτῶν εἰς Περιβόλια

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. Ὁ Ἱερομόναχος Νεκτάριος Ρώσσης, οἰκονόμος τῆς μονῆς Ἁγ. Τριάδος, εὑρισκομένης εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων, ἀκολουθῶν διαταγὴν περὶ δηλώσεως εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν ἐσόδων τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς, προβαίνει εἰς τὴν δήλωσιν τῆς μονῆς του, ἀποτελούσης μετόχιον τοῦ Σινᾶ, καὶ τῶν ἀκολούθων ἀγαθῶν αὐτῆς: Εἰς τὰ Περιβόλια πεντήκοντα μιζούρια ἐλαιῶνος, εἰς τὸ Παλαιόκαστρον εἴκοσι μιζούρια ἐλαιῶνος, ἓν μετόχι καὶ ἄμπελος δύο μιζουρίων. Εἰς τὴν θέσιν Βουρκιὰ Περιβολίων δεκαπέντε μιζούρια ἀμπέλου. Ἐνοίκια εἰς χρῆμα χίλια ὑπέρπυρα. Χρέη χίλια ὑπέρπυρα. Ἐλαιοτριβεῖον προσηρτημένον εἰς τὴν μονήν. Ζῷα: τέσσαρα βοοειδῆ, δύο ἡμίονοι.

1637, 22 Ott(obre) S(tyle) N(ovo). Presentata dell infrascripto Nectario Geromonaco.

Illustrissimi et eccelentissimi signori Inquisitori Sindici et Avogadori In Levante.

Ho presentito io Nectario Hieromonaco Rossi Iconomo di Santa Trinità di Giardini posto di monasterio in questo piano della Canea che le eccelenze sue Illustrissime hano ordinato di doner li sabbati di monasterii di questo terreno dar in nota tutti li benni stabelli et li animali che possedono condur apresso in nota li calogeri che in essi monasterii s'attrovano onde di debbita obedienza di detti ordini dò in nota io suddetto Iconomo di esso monasterio che è metochio del monasterio di Santa Catterina di Monte Sinai, li sotto scritti stabelli et altro et cetera.

Terreni posti in detto loco di Giardini de misurade cinquanta in circa, arbori olivari, che sono piantati in detti terreni ma non sò la quantità. In Paleocastro terreni de misurade vinti cinque incirca con arbori olivari in essi piantati et il nostro metochio che è in detto loco di Paleocastro et una vigna de misurade duo. Nel sopradetto loco di giardini et in loco detto Vurchia vigne de misurade quindeci in circa. Livelli in danari perperi mille in circa. Li sopradetti stabelli sono tenuti pagare livello amical a diversi particolari perperi mille in circa. Possede ancor il monasterio una masina da olive congionta con detto monasterio.

Animali

Bovi quattro .... *nº 4*

Doi mulli .... *nº 2 et si troviamo...*

2

Παναγία Χρυσοπηγὴ ἢ Ζωοδόχος Πηγὴ

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. Ὁ σεβαστὸς πατὴρ Νεόφυτος Σκορδίλης τῆς Θεοτόκου Χρυσοπηγῆς δηλοῖ τὴν εἰρημένην μονὴν κτῆμα ἄλλοτε τοῦ ποτὲ ἐξοχωτάτου Χαρτοφύλακος, εὑρισκομένην ὑπὸ τὴν διακυβέρνησίν του. Ἡ μονὴ ἔχει εἰκοσιτέσσαρας μοναχοὺς ἐξ ὧν οἱ ὀκτὼ ἱερομόναχοι. Πεντήκοντα ὀκτὼ μιζούρια ἐλαίου ἐξ ἐνοικίων καὶ ἐνοίκια εἰς χρῆμα ὑπέρπυρα πεντακόσια. Διαθέτει ἐπίσης ἑκατὸν μιζούρια καλλιεργησίμου γῆς εἰς τὴν πεδιάδα καὶ τριάκοντα μιζούρια ἀμπελῶνος. Δύο ἐλαιοτριβεῖα, κατοικίαν εἰς τὴν πόλιν καὶ δύο μετόχια τῆς Ἁγ. Κυριακῆς καὶ τῶν Ἑπτὰ Κοιμωμένων εἰς Παλαιόκαστρον (Ποτιστήργια), ἔνθα ἐγκαταβιοῖ μικρὸς ἀριθμὸς μοναχῶν ἀβεβαίων εἰσοδημάτων.

1637, 22 Ott(obre) S(tyle) N(ovo) Presentata dell infrascripto reverendo Neofito.

Comparse alla secrettaria il molto reverendo ser Neofito Scordili abate del monasterio della madona di Crussopigi il quale in execution dell'ordine delli eccelentissimi monsignori dà in notta il monasterio sudetto quel era di ragion del quondam eccelentissimo Signor Cartofilaca et da lui lassiato nel governo di detto abatte di ..... vita cavuto con li monali cioè Chinovio. Nel sudetto monasterio vi sono Geromonachi otto, compresa la portion di detto abatte et monaci cioé converti vintiquattro. Il sudetto monasterio conseguisse firmamente misure cinquanta otto de livelli, in danari livelli ogni anno perperi 500. Il sudetto monasterio possede terreni de misurade cento in circa in questo piano et vignali misurade trenta in circa medesimamente in questo piano con olivari posti in detti stabili et l'intrada è incerta, perché vengono governati dalli monaci. Nel monasterio vi sono duo masine di masinar le olive, qui dentro nella città una habitation di case ove vengono li monaci a far li fatti del convento. Ha il sudetto monasterio duo altre chiese l'una chiamata Santa Chiriachi et l'altra li Sette Dormienti posti in Paleocastro Potistirgia, ove vengono tré over quattro monaci dalli 10 predetti possedono algun stabeli, terreni vignali et olivari et ha anco algune livre terre inculte ove tengono li animali. L'intrada è

inculta perché li seminano et governano et non si puo sapere. In esti vi è la carità di christiani che di questo non puo dire quanto potrà conseguire.

3

'Αγία Κυριακή

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. Μετόχια τῆς μονῆς 'Αγ. Κυριακῆς εἰς τὰ Βλυχάδια εἶναι αἱ μοναὶ Σωτῆρος Χριστοῦ εἰς τὸν 'Ασπαλαθὲν καὶ 'Αγ. Τριάδος εἰς Κλαδισόν. Εἰσόδημα σταθερὸν ἐκ σίτου τετρακόσια μουζούρια, ἀφαιρουμένων τῶν ἐνοικίων, εἰσόδημα καθαρὸν τριακόσια δέκα μουζούρια. Εἰσπράξεις ἐξ ἐνοικίων ὑπέρπυρα ἑπτακόσια, ἀφαιρουμένων τῶν χρεῶν, ὑπέρπυρα τριακόσια πεντήκοντα. Σύνολον γαιῶν εἰς ἀμπέλους καὶ ἐλαιῶνας μουζούρια ἑκατόν. 'Αγροὶ καὶ ἄμπελοι χιλίων ἐργατῶν. Εἰκοσιπέντε βαρέλαι οἴνου. Δημητριακὰ ὀγδοήκοντα μουζούρια. Ἔλαιον ἑκατὸν μουζούρια. 'Ιερομόναχοι, καλόγηροι καὶ διάκονοι εἰς τὴν μονὴν πρόσωπα εἴκοσι ἐννέα.

1637, 26 Ottobre S(tyle) N(uovo) Presentata dal Reverendo Geromonacho di Convento dalla Santa Domenica.

Laus Deo 1637 Canea

Il Convento di Santa Domenica di Vlichadia hà li sotto scritti monasterii et cetera.

S. Salvator di Aspalathea.

S. Trinità di Cladisso.

Ha intrada fermatica formento misurade quattro cento incirca, esempto misurade novanta che paga detto monasterio livello a diversi, resta misurade 310	*m. 310*
Ha di livelli perperi 700 et paga detto monasterio perperi 350 resta perperi tresento cinquanta	*p. 350*
Ha di terreni et vigne incirca de misurade cento per di questo piano in diversi lochi come olivari trento ipsidette vigni et terreni numero de 100	*n. 100*
Metemo huomini di conzar dette vigne è tereni justo numero mille incirca	*n. 1.000*
Femo di vino in dette vigne botte vinti cinque in circa et secondo la rata	*n. 25*
Femo nelli sudetti terreni in formento, orzo et altre biave misurade ottanta incirca	*n. 80*
Femo oglio misurade cento incirca et secondo la rata vel	*n. 100*
Semo tra Geromonachi, Calogeri et diaconi in tutto numero	*29*

4

Μονὴ Θεοτόκου (Γδερνέττου)

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. 'Ο 'Ιερομόναχος Γρηγόριος Κελαΐτης ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τοῦ Γδερνέττου εἰς τὸν Μελέχαν εἰς ἐκτέλεσιν τῆς διαταγῆς τῶν ἀρχῶν δηλοῖ τὴν μονήν, τοῦ κοινοβίου τῆς ὁποίας προίσταται, διαδεχθεὶς τὸν ποτὲ 'Ιωάσαφ Καλαφάτην. 'Εν τῇ μονῇ κατοικοῦν ἑξήκοντα πρόσωπα. 'Η μονὴ ἔχει περιουσίαν εἰς κτήματα, ἐλαιῶνας, ἀμπελῶνας, ἐλαιοτριβεῖα, δύναται νὰ παραγάγῃ οἶνον εἰκοσιπέντε βαρέλας, σῖτον ἑκατὸ μιζούρια, ἔλαιον τριακόσια μιζούρια ἀνὰ διετίαν καὶ εἰς χρῆμα εἰσόδημα δύο χιλιάδας ὑπέρπυρα. 'Εκ τῆς κτηνοτροφίας της παράγει τυρὸν διὰ τὰς ἀνάγκας της, καταβάλλει ἐτησίως εἰσφορὰς εἰς σῖτον ἑκατὸν τριάκοντα μιζούρια, μίαν βαρέλαν οἴνου καὶ ἑξακόσια ὑπέρπυρα. Ἔχει δέκα μετόχια.

1637, 30 Ottobre S(tyle) N(ovo) Presentata dal Reverendo Abbate de monasterio di Gdernetto.

Comparse in segretaria il Reverendo Gieromonacho ser Grigorio Cellaitti Abbate del monasterio della Madona di Gdernetto posto nel questo territorio di Melecha il quale in execution delli ordini di Ill(ustrissime) Ecc(elen)ze dà in nota di posseder il monasterio predetto dal quondam Reverendo ser Joasaf Calleffatti il quale igoverna in vita cenobbica et sono tra Geromonaci, Monaci et servitori in tutto numero sessanta, sia trova havere alquanti stabelli, terreni, vignali, arbori, olivelli, masine et altro che puo produre vino botte vinti cinque, formento misure cinque cento, oglio misure tresento incirca l'uno anno con l'altro, olivelli, in dannari iperperi duo mille in circa. Ha ancho alquanti animalli che fanno formaggio et piura per l'uso loro. Ha sottoposti l'infrascritte chiese et la intrada delli stabelli diese sono reduta nella summa et intrada sopradetta dalla quale contribuisse ogni anno di gravame formento misure cento e trenta, vino botta una et iperperi sie cento. La chiesa di san Zuanne Heremita posta in detto locho la qual non hà intrada certa ma di incerta cioé elemosina di christiani l'uno anno con l'altro iperperi mille incirca qualli vengono applicatti in agumento di dita chiesa. La chiesa della madona di Arcudhia et Santo Antonio poste apresso detto monasterio. La chiesa di santo Basilio posta alli giardini. La chiesa di san Zuanne Battista posta nel casal (C)urna. La chiesa di santa Erini posta a Porto Novo. Le chiese della Madona Odigitria et san Michel Arcangello poste nel Casal Chissamo. La chiesa di S. Zuanne Battista posta nel casal Nopigia. La chiesa di S. Zuanne Battista posta nel casal Noccia (Kri)thari.

5

Ἁγία Τριὰς τῶν Μουρτάρων

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. Τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος προϋπῆρξε ναΐσκος καὶ δύο ὡς τρεῖς κέλλαι. Κατόπιν ἀδείας τοῦ Βενεδίκτου Πέζαρο ἀνέλαβεν ὁ Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς μονῆς καὶ τὴν ὀργάνωσίν της εἰς κοινόβιον: Ἡ μονὴ κατεσκευάσθη λαμπρῶς παρὰ τῶν δύο ἀδελφῶν Ἱερεμίου καὶ Λαυρεντίου Τζαγκαρόλων. Ἡγουμενεύει ὁ Λαυρέντιος. Ἐγκαταβιοῦν εἴκοσι ἕξ πρόσωπα. Μετόχια τῆς μονῆς ὁ Ἅγ. Ἰωάννης Ἐλεήμων καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος εἰς Φουρνόσχισμα. Εἰσοδήματα ἐκ σίτου σταθερὰ τριάκοντα μουζούρια. Εἰσοδήματα ἀκαθάριστα ἐκ δημητριακῶν ἀνὰ διετίαν διακόσια μουζούρια. Παραγωγὴ εἰς οἶνον ἀνὰ διετίαν εἴκοσι βαρέλαι. Εἰσόδημα ἐξ ἐλαίου ἀκαθόριστον· ἄλλοτε τριακόσια μίστατα καὶ ἄλλοτε πεντακόσια. Τεμάχιον γῆς εἰς Κρεθαρὲν ἀκαθορίστου ἀποδόσεως. Γαῖαι πρὸς ἐνοικίασιν εἴκοσι δύο μουζουρίων καὶ τίποτε ἄλλο.

Presentata in officio dal Monsignoro Reverendo Domino Laurendio Zancaruolo Igumeno del monasterio di Santa Trinità di Murtaro in Acrotiri.

Il monasterio di Santa Trinità s'atrovava una gesiola picola et duo o trè celle picole molto minor valuta, era caduto et s'affitava lo qual ha dato l'Illustrimo S(igno)r R(eve)r(endo) Benetto Pesaro nel 1610 nelle man de R(everen)do Padre Predicattor Jeremia Zanc(aruolo) di agomentalo se dargli regola di cenobio si come al presente si trova lo qual fù fabricato famosamente dalli duo fratelli Jeremia et Laurentio Zancaruoli, qual Laurentio si trova Igumeno. Si trovano al presente in quello in tutto persone 26, sono li tre Hieromonaci, uno Diacono et tre di chiesa et uno idioto si ha al presente duo mettochi San Zuanne Elemosinario et San Nicolo a Furnoschisma. Ha de intrada fermativa formento misuri 30. Ha dalla sua semina l'un anno con l'altro fra formento et orzo incirca dusento misure. Ha d'inferma intrada vino l'un anno con l'altro vinti botte. Ha tre masine et molti olivari, ma trenta per se qual non posso stabilir la intrada l'un anno con l'altro mentre qualche volta non facemo ne anco trenta mistachi altre volte cento et dusento, altre cinque centa. Ha un pezzo di posession di legato per tempo cognominato Cretharés lo qual non sapiamo che intrada posse haver mentre hano entrati l'anno presente in posesso et non habbiamo scorso ancora, solo si trovano terre ni affitadi misurade 22 et non altro.

Ἀθῆναι
(Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους)

ΜΑΡΙΑ Κ. ΧΑΙΡΕΤΗ

ΣΠΟΥΔΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΩΝ: ΣΙΣΙΝΝΙΟΣ ΡΕΝΔΑΚΙΣ
(Μέσα Ζ' αἰῶνος - 718)

Τὸ ἔτος 718, ὀλίγον μετὰ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἐξεδηλώθη συνωμοσία ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Λέοντος Γ' καὶ τὴν ἐπαναφορὰν εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἐκπτώτου Ἀναστασίου Β' (ἢ Ἀρτεμίου) [1]. Κατὰ τὸν Θεοφάνην, τὸν Νικηφόρον καὶ τὸν Γεώργιον Κεδρηνόν, σπουδαῖον ρόλον διεδραμάτισεν εἰς τὴν συνωμοσίαν ὁ πατρίκιος Σισίννιος Ῥενδάκις [2]. Τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου τούτου δὲν ἀναφέρεται ἀλλαχοῦ τῶν πηγῶν, ἀλλ' ἡ ψευδεπίγραφος Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον, ὁ Γεώργιος Μοναχός, ὁ Λέων Γραμματικὸς καὶ ὁ Κεδρηνὸς μνημονεύουν πατρίκιόν τινα Σισίννιον, στρατηγὸν τῶν Ἀνατολικῶν πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Λέοντος Γ' εἰς τὸν θρόνον [3].

Δὲν διαθέτομεν μαρτυρίαν τινὰ τῶν πηγῶν ὅτι ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν Σισίννιος καὶ ὁ συνωμότης Σισίννιος Ῥενδάκις ὑπῆρξαν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ἀλλὰ λεπτομερὴς ἔρευνα τῶν κειμένων καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν ταύτισιν.

Ἡ σπουδὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι εἶναι ἐπιβεβλημένη, τοῦτο μὲν διότι ἅπτεται τοῦ ἀκανθώδους προβλήματος τῶν πρώτων στρατηγῶν τῶν Βυζαντινῶν θεμάτων, τοῦτο δὲ διότι σχετίζεται πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς καταγωγῆς τοῦ Λέοντος Γ' καὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν κατὰ τῶν Ἀράβων μάχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὰ ἔτη 717/718.

---

1. Θεοφάνους, Χρονογραφία, ἐκδ. C. de Boor, Lipsiae 1883, σ. 386,12-13, Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία σύντομος, ἐκδ. C. de Boor, Lipsiae 1880, σ. 52,1-8: ὁ Ἀναστάσιος Β', ἐκθρονισθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου Γ', ἐξωρίσθη εἰς Θεσσαλονίκην.

2. Ἰδὲ Θεοφ., σσ. 400,18 - 401,3, Νικηφ., σσ. 55,19 - 56,27, Γεωργίου Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστοριῶν, ἐκδ. I. Bekker ἐν Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1838 - 1839, τ. I, σσ. 792,14 - 793,2. Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, ἐκδ. L. Dindorf, Lipsiae 1868 - 1875, τ. 3, σ. 338,11-23, μολονότι περιγράφει τὰ τῆς συνωμοσίας, δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι.

3. Ἰδέ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων, PG 95, στ. 357, B14 - C1, Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικὸν σύντομον, ἐκδ. C. de Boor, Lipsiae 1904, τ. 2, σ. 737,7-10, Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογραφία, ἐκδ. I. Bekker, ἐν Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1842, σ. 175,5, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 789,9-10.

Αἱ πηγαί.

Αἱ γραπταὶ πηγαί, τὰς ὁποίας διαθέτομεν διὰ τὴν μελέτην τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι, διακρίνονται εἰς δύο ὁμάδας καὶ μίαν ἀνεξάρτητον πηγήν [1].

Πρώτη ὁμάς. 1) Ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ φερομένη *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον*, γραφεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 829 καὶ 842 [2]. 2) Τὸ *Χρονικὸν σύντομον* τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, συνταχθὲν ὀλίγον πρὸ τοῦ ἔτους 867 [3]. 3) Ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ, συνταχθεῖσα τὸ ἔτος 1013 [4]. Αἱ πηγαὶ τῆς ὁμάδος ταύτης ὁμιλοῦν περὶ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Σισιννίου, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρουν τὸν συνωμότην Σισίννιον Ῥενδάκιν.

Δευτέρα ὁμάς. 1) Ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Θεοφάνους, συνταχθεῖσα μετὰ τὸ ἔτος 813 [5]. 2) Ἡ *Ἱστορία σύντομος* τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, συντεθεῖσα μετὰ τὸ ἔτος 769 [6]. Ἡ ἐν λόγῳ ὁμὰς ἀναφέρει τὸν συνωμότην

---

1. Δέον ὅπως προστεθῇ ὅτι ὁ G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, σ. 699, δημοσιεύει σφραγῖδα ἔχουσαν ὡς ἑξῆς : *Θ.Β.Τ.C.Δ. (= Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ) CICINNIΩ ΠΑΤΡΙΚΙΩ*. Κατὰ τὸν ἐκδότην, ἡ σφραγὶς ἀνῆκεν εἰς τὸν πατρίκιον Σισίννιον, συμμετασχόντα εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἀρταυάσδου κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ε' καὶ τυφλωθέντα ὑπὸ τοῦ προειρημένου αὐτοκράτορος τὸ ἔτος 743. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ἀπόλυτος. Πιθανὸν ἡ ἀνωτέρω σφραγὶς νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν ἡμέτερον Σισίννιον, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ δὲν διαθέτομεν τὴν ἐλαχίστην βεβαιότητα.

2. Εἰς τὴν PG 95 τὸ ἔργον τοῦτο φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἀλλ' εἶναι σαφῶς ψευδεπίγραφον, διότι ἀναφέρεται εἰς γεγονότα συμβάντα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ὁ Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 201, ἀποδίδει τὸ ἔργον εἰς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, οἵτινες «διὰ τῆς ἐπιστολῆς των παρακινοῦν τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικήν του». Τὸ ἔργον συνετάχθη ἐπὶ Θεοφίλου (829 - 842). Δὲν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν.

3. Τὸ *Χρονικὸν σύντομον* τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ συνεγράφη ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' (842 - 867). Ἡ διήγησις φθάνει ἕως τοῦ ἔτους 842. Ἐγράφη πιθανώτατα ὀλίγον πρὸ τῆς δολοφονίας τοῦ Μιχαὴλ Γ' ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Α'.

4. Ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λέοντος Γραμματικοῦ φερομένη *Χρονογραφία* εἶναι διασκευὴ τῆς εἰς τὸν Συμεῶνα τὸν Μάγιστρον ἀποδιδομένης *Χρονογραφίας*. Ἡ διήγησις εἰς τὸν Λέοντα τὸν Γραμματικὸν φθάνει ἕως τοῦ ἔτους 948. Γνωρίζομεν ὅτι ἡ ἐπεξεργασία αὕτη ἐγένετο τὸ ἔτος 1013.

5. Δὲν γνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς συντάξεως τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Θεοφάνους. Ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν συνετάχθη κατὰ διαστήματα, ἡ σύνταξίς της τοποθετεῖται μεταξὺ τοῦ ἔτους 813, ἕως τοῦ ὁποίου φθάνει ἡ διήγησις, καὶ τοῦ ἔτους 818, ὅτε ἀπέθανεν ὁ χρονογράφος.

6. Ὁ Πατριάρχης Νικηφόρος ἀπέθανε τὸ ἔτος 829 ἡ δὲ *Ἱστορία* του διηγεῖται τὰ γεγονότα ἕως τοῦ ἔτους 769. Ἡ σύνταξις τοῦ ἔργου του τοποθετεῖται κατὰ συνέπειαν, μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο χρονολογιῶν.

Σισίννιον Ῥενδάκιν, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀνατολικῶν Σισίννιον.

Ἡ *Σύνοψις ἱστοριῶν* τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ, συνταχθεῖσα μετὰ τὸ ἔτος 1057, δὲν ἐντάσσεται εἰς οὐδετέραν τῶν δύο ὁμάδων [1]. Ὁ Κεδρηνός, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Σισιννίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ μνημονεύει τὸν συνωμότην Σισίννιον Ῥενδάκιν.

Καθίσταται σαφὲς ὅτι ἡ μελέτη τῆς προσωπικότητος τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι δέον ὅπως περιλάβῃ τρεῖς παραγράφους. Εἰς τὴν πρώτην θὰ ἐξετάσωμεν τὴν περίοδον τῆς στρατηγίας τοῦ πατρικίου Σισιννίου. Εἰς τὴν δευτέραν θὰ μελετήσωμεν τὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 718. Εἰς τὴν τρίτην θὰ ἐπιχειρήσωμεν τὸν συνδυασμὸν τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ταύτισιν τῶν ἐν ταῖς δύο πρώταις παραγράφοις ἀναφερομένων προσώπων.

Ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν Σισίννιος.

Συμφώνως πρὸς τὴν πρώτην ὁμάδα τῶν πηγῶν καὶ τὸν Κεδρηνόν, κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἄραβος Ὀμεϋάδου Ἰαζὲδ (Ἰαζὲδ Α', 680 - 683) καὶ τὴν ἀνάληψιν τῆς Ἀραβικῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ διαδόχου του (Μωαβία Β', 683 - 684), μικρὰ ὁμὰς Ἑβραίων διῆλθε τὴν μεθόριον καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἰσαυρίαν [2]. Οἱ Ἑβραῖοι συνηντήθησαν εἰς τὴν Ἰσαυρίαν μετὰ τοῦ Λέοντος Γ', νεανίσκου τότε καὶ ἀσχολουμένου περὶ τὰς χειρωνακτικὰς τέχνας [3], εἰς τὸν ὁποῖον προέβλεψαν τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον. Ὀλίγον ἀργότερον,

---

1. Δεδομένου ὅτι ὁ ἀκριβὴς χρόνος δράσεως τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ δὲν εἶναι γνωστός, τοποθετοῦμεν τὴν σύνταξιν τῆς *Συνόψεώς* του μετὰ τὸ ἔτος 1057, μέχρι τοῦ ὁποίου φθάνει ἡ διήγησίς του, ἀντλοῦντος ἐκ τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη.

2. Αἱ πηγαὶ παραδίδουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἰαζὲδ Α' ὑπὸ διαφόρους γραφάς : Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον, στ. 356, C6 : *Ἰεζά,* Γεώργιος Μοναχός, τ. 2, σ. 735,15: *Ἰαζάτ,* Λέων Γραμ., σ. 173,19 : *Ἡζίθ,* Κεδρηνός, τ. 1, σ. 788,12 : *Ἰζήθ,* Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 339,14 : *Ἰζίθ,* Θεοφ., σ. 356,17 : *Ἰζίδ*. Υἱοθετοῦμεν τὴν ἐπικρατήσασαν γραφήν. Ὡς πρὸς τὴν ὁμάδα τῶν Ἑβραίων, ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον, στ. 356, C7 - 357, A5, ὁ Γεώργιος Μοναχός, τ. 2, σσ. 735,16 - 736,15 καὶ ὁ Λέων Γραμ., σσ. 173,20 - 174,11, ἀναφέρουν δύο Ἑβραίους Βυζαντινῆς καταγωγῆς, ἀσχολουμένους περὶ τὴν μαντείαν καὶ προβλέψαντας, ἐσφαλμένως, μακρὰν τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰαζὲδ Α'. Ὁ Κεδρηνός, τ. 1, σ. 788,11-22, σημειοῖ ἁπλῶς *«Ἑβραῖοί τινες»* καὶ δὲν δέχεται τὴν Βυζαντινὴν καταγωγὴν τῶν ἐν λόγῳ προσώπων.

3. Φαίνεται ὅτι ἡ τοιαύτη ἐργασία δὲν ἐθεωρεῖτο «εὐγενὴς» ἀπασχόλησις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Οὕτω κατανοοῦμεν τὸν χαρακτηρισμὸν *«βάναυσος τὴν τέχνην»* ἢ *«βάναυσος τὸ ἐπιτήδευμα»* διὰ τοῦ ὁποίου αἱ πηγαὶ χαρακτηρίζουν τὸν Λέοντα Γ' κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Πρβλ.: Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον, στ. 357, C2, Γεώργιος Μοναχός, τ. 2, σ. 736,16-18, Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 339,30-31, Λέων Γραμ., σ. 174,12-14, Κεδρηνός, τ. 1, σσ. 788,23 - 789,2.

ὁ Λέων κατετάγη εἰς τὸν θεματικὸν στρατόν, στρατολογηθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Σισιννίου [1]. Ὅθεν κατὰ τὸ ἔτος 683/684, ὁ πατρίκιος Σισίννιος ἦτο στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν [2].

Ποία ἡ ἱστορικότης τῆς διηγήσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν ἀγνοεῖ ἡ δευτέρα ὁμὰς πηγῶν; Τὸ ὅλον θέμα συνδέεται μετὰ τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τοῦ Λέοντος Γ'. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἡ δευτέρα ὁμὰς πηγῶν δὲν παρουσιάζει ὁμοιογένειαν. Ὁ Νικηφόρος δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῆς νεότητος καὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Λέοντος Γ' [3]. Ὁ Θεοφάνης παρουσιάζει τὸν Λέοντα Γ' ὡς υἱὸν εὐκαταστάτου ἀγρότου τῆς Θράκης μεταναστεύσαντος ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας· ὁ Λέων Γ' ἐνετάχθη εἰς τὸ βυζαντινὸν στράτευμα ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' διερχομένου ἐκ Θράκης [4].

Ἡ σύγχρονος ἱστορικὴ ἔρευνα, ἐκτὸς σπανίων ἐξαιρέσεων, θεωρεῖ ὡς ἱστορικῶς ἀξιόπιστον τὴν διήγησιν τοῦ Θεοφάνους [5]. Ἡ στρατολόγησις τοῦ Λέοντος Γ' εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ἐθεωρήθη ψευδής, ἐφευρεθεῖσα

---

1. Τὸ ὄνομα τοῦ στρατηγοῦ φέρεται ὑπὸ διαφόρους γραφὰς εἰς τὰς πηγάς : Γεώργιος Μοναχός, τ. 2, σ. 737,9 : *Σισίννιος*, Λέων Γραμ., σ. 175,5 καὶ Κεδρηνός, τ. 1, σ. 789,9 : *Σισίνιος*. Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον, στ. 357, B15 - C1 : *Μασισίννιος*.

2. R. Guilland, Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin. VI. Les patrices byzantins du règne de Constantin IV (668 - 685) à Théodose III (716 - 717), Ἑλληνικὰ 23, 1970, σ. 290, τοποθετεῖ τὴν στρατηγίαν τοῦ Σισιννίου καὶ τὴν στρατολόγησιν τοῦ Λέοντος Γ' εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (685 - 695), ἀλλ' αἱ πηγαὶ εἶναι σαφεῖς : ἡ στρατολογία τοῦ Λέοντος ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος τῆς δυναστικῆς ἀλλαγῆς τῶν Ἀράβων (683/684).

3. Ὁ Νικηφ., σ. 52,20-26, ἄρχεται τῆς διηγήσεως τῆς ζωῆς τοῦ Λέοντος Γ' ἀπὸ τοῦ ἔτους 717, ὅτε ὁ Λέων ἦτο ἤδη πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν.

4. Θεοφ., σ. 391,5-11 : ἡ οἰκογένεια τοῦ Λέοντος Γ' μετενάστευσεν εἰς τὴν Θράκην ἐκ Γερμανικείας ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β'. Ὁ Λέων εἰσῆλθεν εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ ἐπὶ τῆς δευτέρας βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β'. Τὴν διήγησιν τοῦ Θεοφάνους ἀκολουθεῖ τὸ ἀνώνυμον ἁγιογραφικὸν ἔργον τοῦ Ι' αἰῶνος *Περὶ τῶν μαρτύρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ἐν Acta Sanctorum, Aug. 2, Parisi - Romae, 1735, σ. 435, A20 - B14. Εἰς τὴν διήγησιν τῶν δύο τούτων πηγῶν ὑφίστανται ἀνακρίβειαι. Ὡς γνωστόν, ἡ Γερμανίκεια εὑρίσκετο εἰς τὴν Βόρειον Συρίαν, ἀλλ' ὁ Θεοφ., σ. 391,6, σημειοῖ ὅτι ὁ Λέων κατήγετο *«τῇ ἀληθείᾳ... ἐκ τῆς Ἰσαυρίας»*. Πρβλ. Περὶ μαρτύρων Κωνσταντινουπόλεως, σ. 435, B5. Ὁ K. Schenk, Kaiser Leon III, Walten im Innern, Byzantinische Zeitschrift 5, 1896, σσ. 296 - 301, δέχεται ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἰς τὸ κείμενον τοῦ Θεοφάνους εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη. Τὴν ἄποψιν δέχεται καὶ ὁ G. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, γαλλικὴ μετάφρασις ὑπὸ J. Gouillard, Paris 1969, σ. 183, σημ. 2.

5. Οἱ K. Schenk, Leon III, σσ. 296 - 301, L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, ἐπανέκδ. Paris 1969, σ. 76, A. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, γαλλικὴ μετάφρασις ὑπὸ P. Brodin καὶ A. Bourguina, Paris 1932, τ. 1, σσ. 311 - 312, G. Ostrogorsky, Histoire, σ. 183, σημ. 2, παραπέμπουν μόνον εἰς τὸν Θεοφάνην διὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Λέοντος Γ'.

ὑπὸ τῆς εἰκονοφίλου παρατάξεως ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς μειώσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ πρώτου εἰκονομάχου αὐτοκράτορος [1]. Ἡ ἄποψις αὕτη παρουσιάζει ὡρισμένα ἀσθενῆ σημεῖα.

Κατ' ἀρχὴν αἱ εἰκονόφιλοι τάσεις τῆς πρώτης καὶ τῆς τρίτης ὁμάδος πηγῶν ὑπερεξετιμήθησαν· ὁ Θεοφάνης εἶναι ἐξ ἴσου, εἰ μὴ καὶ περισσότερον εἰκονόφιλος. Ὁ παράγων τῆς ἀρχαιότητος δὲν εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρός· ὁ Ψευδο - Δαμασκηνὸς εἶναι, κατὰ μέγιστον, μόνον εἴκοσι ἐννέα ἔτη νεώτερος τοῦ Θεοφάνους. Ἀναμφιβόλως οἱ συγγραφεῖς ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἀντλοῦν ἐξ ἀρχαιοτέρων πηγῶν, ἀλλ' οὐδεὶς ὑφίσταται λόγος πιστοποιῶν τὸ ἀξιοπιστότερον τῶν πηγῶν τοῦ Θεοφάνους. Ὅθεν δὲν ἀμφισβητοῦμεν τὴν ἀξιοπιστίαν ἑκατέρας τῶν παραλλαγῶν. Πιθανώτατα ὁ Λέων Γ' διῆλθε τὴν νεότητά του ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἔνθα καὶ ἐστρατολογήθη ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Σισιννίου· ἀργότερον μεταναστεύσας μετὰ τῆς οἰκογενείας του εἰς τὴν Θράκην, συνηντήθη μετὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ σπαθαρίου [2].

Δεχόμενοι τὴν ἱστορικότητα ἀμφοτέρων τῶν παραλλαγῶν, δὲν παραγνωρίζομεν τὴν ὕπαρξιν πολλῶν ἄλλων προβλημάτων. Αἱ πηγαὶ τῆς πρώτης ὁμάδος καὶ ὁ Κεδρηνὸς περιέχουν ἐνίοτε ἱστορικὰς ἀνακριβείας καὶ διαφωνοῦν ἐπὶ σημείων οὐσιώδους σημασίας διὰ τὴν ἡμετέραν μελέτην. Ἐξετάζομεν κατωτέρω τὰ προβλήματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν στρατηγίαν τοῦ Σισιννίου.

Ὡς προαναφέρθη, ὁ Σισίννιος διετέλει στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν τὸ ἔτος τῆς στρατολογίας τοῦ Λέοντος Γ', ἤτοι τὸ 683/684. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Κεδρηνόν, τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔλαβε χώραν *«πρὸ ὀλίγων τινῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος»* [3]. Ἡ ἔκφρασις εἶναι μᾶλλον ἀτυχής· μεταξὺ τῶν δύο

---

1. Οὕτω ἡ προσωπικότης τοῦ στρατηγοῦ Σισιννίου δὲν ἔτυχε τῆς δεούσης προσοχῆς. Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, μόνος ὁ R. Guilland, Contribution, σ. 290, ἀναφέρει τὴν ὕπαρξιν τοῦ στρατηγοῦ Σισιννίου. Ὁ A. Pertusi, εἰς τὰ σχόλια τῆς ἐκδόσεως τοῦ Constantino Porfirogenito, De Thematibus, Studi e Testi, 160, Città del Vaticano 1952, δὲν μνημονεύει τὸν στρατηγὸν Σισίννιον. Ὁ G. Ostrogorsky, εἰς τὴν λεπτομερῆ Βιβλιοκρισίαν τοῦ ἔργου τοῦ A. Pertusi, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τὸν τίτλον Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23, 1953, σ. 48, σημ. 4, δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὸν στρατηγὸν Σισίννιον.

2. Ὁ Θεοφ., σ. 391,10-11, εἶναι σαφής : *«ὁ Ἰουστινιανὸς σπαθάριον αὐτὸν εὐθέως πεποίηκεν»*. Ὁ χρονογράφος δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῆς πρώτης ἐντάξεως τοῦ Λέοντος εἰς τὸ στράτευμα. Ὅθεν δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὁ Λέων προσφέρει ἤδη παλαιότερον τὰς στρατιωτικάς του ὑπηρεσίας. Ἐπὶ τοῦ σημείου τῆς προαγωγῆς τοῦ Λέοντος Γ' εἰς τὸν τίτλον τοῦ σπαθαρίου ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', συμφωνοῦν ὅλαι αἱ πηγαί, πρβλ.: Λέων Γραμ., σ. 175,7-8 : *«σπαθάριος προχειρισθεὶς ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ»*, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 789,10-11 : *«ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ ῥινοτμήτου σπαθάριος γενόμενος»*, Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 333,29-30 : *«ὁ Ἰουστινιανὸς σπαθάριον αὐτὸν αὐτίκα ἐτίμησεν»*.

3. Κεδρηνός, τ. 1, σ. 788,11.

γεγονότων παρεμβάλλονται τριάκοντα τρία ἔτη. Ἡ σύγχυσις εἶναι μεγαλυτέρα εἰς τὸν Γεώργιον Μοναχόν. Κατ' αὐτὸν ὁ Σισίννιος ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἰαζέδ, συγχρόνου τοῦ Θεοδοσίου Γ' [1]. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου Γ', τῶν Ἀράβων ἦρχεν ὁ Σουλεϊμὰν (715 - 717). Προφανῶς ὁ Γεώργιος Μοναχὸς συγχέει τὰ γεγονότα. Ἐὰν ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ εἰς τὸν Κεδρηνόν, εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἀτυχὴς ἔκφρασις τοῦ τελευταίου τούτου, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος, ὀφείλεται εἰς τὴν σύγχυσιν, ἥτις ἐπικρατεῖ εἰς τὸν Γεώργιον Μοναχόν [2].

Αἱ πηγαὶ συμφωνοῦν ἐφ' ἑνὸς σημείου : ὁ Σισίννιος ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἰαζὲδ Α' καὶ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ Μωαβία Β'. Τίθεται ὅμως τὸ ἐρώτημα : ἀπὸ ποίου ἔτους ὁ Σισίννιος κατεῖχε τὴν διοίκησιν τοῦ θέματος;

Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 669 τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν προεκάλεσε σοβαρὰς ταραχὰς εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν. Ὁ στρατὸς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ θέματος, ἀφιχθέντες εἰς τὴν πρὸ τῆς πρωτευούσης Χρυσούπολιν, ἀπήτουν τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν τοῦ Τιβερίου καὶ τοῦ Ἡρακλείου, ἀδελφῶν τοῦ Κωνσταντίνου Δ', εἰς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κράτους [3]. Ὁ Κωνσταντῖνος Δ' συνέλαβε τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ θέματος καὶ ἀρχηγοὺς τῆς στάσεως, τοὺς ὁποίους καὶ ἐφόνευσεν [4]. Οὕτω τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν εὑρέθη τὸ ἔτος 669 ἄνευ στρατηγοῦ. Ἴσως ὁ αὐτοκράτωρ ἐτοποθέτησε τὸ ἔτος ἐκεῖνο τὸν Σισίννιον ὡς στρατηγὸν τῶν Ἀνατολικῶν. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ὁ νέος στρατηγὸς ἦτο τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος, ἰδίως μετὰ τὴν πρόσφατον στάσιν τοῦ θέματος. Εἶναι ἐξ ἄλλου λογικὸν ὅτι ὁ νέος στρατηγὸς ἦτο περίπου τριακοντούτης. Ἡ τοποθέτησις νεωτάτου καὶ ἀπείρου στρατηγοῦ εἰς τὸ σπουδαιότερον θέμα τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν φρόνησιν τοῦ Κωνσταντίνου Δ'. Κατὰ ταῦτα, τοποθετοῦμεν τὴν γέννησιν τοῦ Σισιννίου περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἴσως εἰς τὴν Ἀνατολήν, δοθέντος ὅτι ἔφερε τυπικῶς ἀνατολικὸν ὄνομα.

Τὸ ὄνομα τοῦ στρατηγοῦ Σισιννίου δὲν ἀναφέρεται πάλιν εἰς τὰς πηγάς. Πάντως τὸ ἔτος 693 δὲν ἦτο πλέον στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, διότι τὴν θέσιν ταύτην κατεῖχε τότε ὁ Λεόντιος [5]. Δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν λόγον οὔτε

1. Γεώργιος Μοναχός, τ. 2, σ. 735,14-16 : *«Θεοδοσίου γὰρ τῷ γένει Ἀδραμυτινοῦ τὰ βασιλικὰ σκῆπτρα ἐγκεχειρισμένου καὶ Ἰαζὰτ τοῦ τῆς Ἀράβων ἡγεμονεύοντος ἐξουσίας»*.

2. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, σ. 273 : εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Κεδρηνὸς ἔσχεν ὡς πηγὴν τὸ ἔργον τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ.

3. Θεοφ., σ. 352,14-17.

4. Θεοφ., σ. 352,17-22.

5. Τὸ κείμενον τοῦ Θεοφ., σ. 368,18-21, δὲν εἶναι σαφὲς λόγῳ τῆς στίξεως τοῦ ἐκδότου· ἡ στίξις εἶναι μᾶλλον ἀτυχής. Ἀντιθέτως, ὁ Νικηφ., σ. 37,24 - 38,1, εἶναι σαφής :

τὸν χρόνον τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ Σισιννίου ἀπὸ τῶν καθηκόντων τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν. Δοθέντος ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 683/684 καὶ 693 τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν δὲν μετέσχεν εἰς οὐδεμίαν στάσιν, οὐδὲ ὑπέστη σοβαράν τινα ἧτταν, λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους συνήθως ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος ἀντικαθίστατο, νομίζομεν ὅτι ὁ Σισίννιος δὲν περιῆλθεν εἰς δυσμένειαν. Ἴσως ἀντικατεστάθη τὸ ἔτος 685, ἅμα τῇ ἀνόδῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' εἰς τὸν θρόνον [1]. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ὑποθέσεις τοποθετοῦμεν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 669 καὶ 685 τὴν περίοδον τῆς στρατηγίας τοῦ Σισιννίου [2].

Ἡ συνωμοσία τοῦ 718 καὶ ὁ ῥόλος τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι.

Ὡς προελέχθη, εὐθὺς μετὰ τὴν λῆξιν τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἐξεδηλώθη στάσις ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Λέοντος Γ'. Πρὸς καλυτέραν κατανόησιν τῶν γεγονότων, παραθέτομεν ἓν χρονοδιάγραμμα τῶν ἐτῶν 717 καὶ 718, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς Ἀραβικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς πρωτευούσης.

15 Ἰουλίου ἢ 15 Αὐγούστου 717 : ἐπίθεσις τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3].

1 Σεπτεμβρίου 717 : ἄφιξις τοῦ ἀραβικοῦ στόλου πρὸ τῶν θαλασσίων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4].

τὸ ἔτος 695, ὁ Λεόντιος δὲν ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, ἀλλ' ἐγκάθειρκτος ἀπὸ τριετίας· πρὸ τῆς φυλακίσεώς του, τουτέστιν τὸ ἔτος 693, ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν. Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ κειμένου τοῦ Νικηφόρου; δυνάμεθα νὰ στίξωμεν ὡς ἕπεται τὸ κείμενον τοῦ Θεοφάνους : *«Λεόντιος δὲ ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν ἀνατολικῶν γενόμενος καὶ ἐν πολέμοις εὐδοκιμήσας, ἐν φρουρᾷ τε χρόνους τρεῖς ποιήσας κατηγορηθείς, ἐξάπινα ἀνεκλήθη καὶ στρατηγὸς Ἑλλάδος προεβλήθη»*. Πάντως, ὁ Λεόντιος ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν ἔτη τινὰ πρὸ τοῦ 693, διότι εἶχεν ἤδη διακριθῆ διὰ τὴν στρατηγικήν του ἱκανότητα.

1. Οἱ νέοι αὐτοκράτορες ἐτοποθέτουν ἄτομα τῆς ἐμπιστοσύνης των εἰς τὰς σπουδαίας θέσεις τοῦ κράτους.

2. Τὸ διάστημα τῶν δέκα ἓξ ἐτῶν δὲν εἶναι ὑπερβαλλόντως μακρόν. Διαθέτομεν τὸ παράδειγμα τοῦ στρατηγοῦ τῶν Θρακησίων, Μιχαὴλ Λαχανοδράκοντος, τοῦ ὁποίου ἡ στρατηγία ἐπεξετάθη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος Γ' ἕως τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου Ϛ'.

3. Θεοφ., σ. 395,18-19 : ἡ πολιορκία ἤρξατο τὴν 15ην Αὐγούστου. Νικηφ., σ. 55,13-15 : ἡ πολιορκία ἔληξε τὴν 15ην Αὐγούστου τοῦ ἔτους 718· σ. 53,11-15 : ἡ πολιορκία διήρκεσε δέκα τρεῖς μῆνας ἀκριβῶς, ὅθεν ἡ πολιορκία ἤρξατο τὴν 15ην Ἰουλίου τοῦ 717. Ἡ γνώμη τοῦ J. Wellhausen, Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijiden, ἐν Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen philologisch - historische Klasse, 1901, σ. 442, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ πολιορκία ἤρχισε τὸ ἔτος 716 καὶ ἐτελείωσε τὸ ἔτος 717, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς πηγάς· πρβλ. G. Ostrogorsky, Histoire, σ. 185, σημ. 1.

4. Θεοφ., σ. 395,21-25. Ὁ Νικηφ., σ. 53,16-22, δὲν καθορίζει τὴν ἡμερομηνίαν.

8 'Οκτωβρίου 717 : θάνατος τοῦ Σουλεϊμὰν καὶ ἀνάληψις τῆς ἀραβικῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ 'Ομὰρ Β' [1].

Χειμὼν 717/718 : βαρεῖαι ἀπώλειαι τῶν 'Αράβων λόγῳ τῆς κακοκαιρίας καὶ τῶν βυζαντινῶν ἐπιθέσεων [2].

Τέλη 717 - θέρος 718 : ἐπανάστασις εἰς τὴν Σικελίαν καὶ καταστολή της [3].

Ἄνοιξις 718 : ἄφιξις ἀραβικῶν ἐνισχύσεων [4].

Μάιος 718 : θάνατος τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Βουλγάρων, Τέρβελ [5].

Πρὸ τῆς 15ης Αὐγούστου τοῦ 718: ἀποστολὴ τοῦ Σισιννίου 'Ρενδάκι εἰς Βουλγαρίαν δι' αἴτησιν βοηθείας [6].

15 Αὐγούστου 718 : ἀποχώρησις τῶν 'Αράβων [7].

Μεταξὺ 1ης Σεπτεμβρίου καὶ 25ης Δεκεμβρίου 718 : γέννησις τοῦ Κωνσταντίνου Ε' [8].

Μεταξὺ 1ης Σεπτεμβρίου καὶ ἀρχῶν τοῦ 'Οκτωβρίου τοῦ 718 : συνωμοσία πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ Λέοντος Γ' [9].

---

1. Θεοφ., σ. 396,23-24. 'Ο Κεδρηνός, τ. 1, σ. 789,14-16, τοποθετεῖ τὸν θάνατον τοῦ Σουλεϊμὰν ἁπλῶς μετὰ τὴν 1ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 717.

2. Πρβλ. Νικηφ., σσ. 53,27 - 54,1, Θεοφ., σ. 396,24-27, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 789,16-19.

3. Θεοφ., σ. 398,7-11, Νικηφ., σ. 54,20-26, Κεδρηνός, τ. 1, σσ. 790,23 - 791,3, Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 336,26-32 : ἡ ἐπανάστασις εἰς τὴν Σικελίαν, ὀργανωθεῖσα ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος Σεργίου, ἤρξατο ὡς ἐγένετο ἐκεῖσε γνωστὴ ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν 'Αράβων, ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 717. Μόνον ὁ Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 337,2-13, παρέχει ἔνδειξίν τινα περὶ τοῦ χρόνου τῆς καταστολῆς τῆς ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὸν Ζωναρᾶν, ὁ Λέων Γ' ἀπέστειλεν εἰς τὴν Σικελίαν τὸν χαρτουλάριον Παῦλον, ὃν καὶ προέβαλε πατρίκιον καὶ στρατηγὸν Σικελίας. 'Ο Παῦλος ἐγνωστοποίησεν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου, ὅτι ἡ νίκη ἤρξατο στέφουσα τὰ Βυζαντινὰ ὅπλα, τοῦθ' ὅπερ τοποθετεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ θέρους τοῦ ἔτους 718.

4. Πρβλ. Θεοφ., σσ. 396,27 - 397,5, Νικηφ., σ. 54,1-7.

5. Αἱ ἑλληνόφωνοι πηγαὶ δὲν καθορίζουν τὸν ἀκριβῆ χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ Τέρβελ. 'Ο καθορισμὸς τῆς ἡμερομηνίας ὀφείλεται εἰς τὸν S. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, σ. 33 καὶ σ. 277. Πρβλ. ἐπίσης τοὺς πίνακας τῆς Cambridge Medieval History, Cambridge 1966, τ. 4, μέρος 1, σ. 779.

6. Νικηφ., σ. 55,21-24. Οἱ λοιποὶ χρονογράφοι δὲν ἐξηγοῦν τὴν παρουσίαν τοῦ Σισιννίου 'Ρενδάκι ἐν Βουλγαρίᾳ.

7. Θεοφ., σ. 399,6-7, Νικηφ., σ. 55,13-15, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 791,12-14. 'Ο Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 337,26-29, δὲν καθορίζει τὴν ἡμέραν τῆς ἄρσεως τῆς πολιορκίας.

8. Θεοφ., σ. 399,28 - 400,17 : ὁ Κωνσταντῖνος Ε' ἐγεννήθη μετὰ τὴν 1ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 718 καὶ πρὸ τῆς 25ης Δεκεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους, ἡμέραν καθ' ἣν ἐβαπτίσθη. 'Ο Κεδρηνός, τ. 1, σ. 792,5-9, τοποθετεῖ τὸ βάπτισμα τοῦ Κωνσταντίνου Ε' εἰς τὴν 25ην 'Οκτωβρίου τοῦ ἔτους 718. 'Η πληροφορία αὕτη τοῦ Κεδρηνοῦ φαίνεται ἥκιστα ἀληθής. Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ἐλάμβανον χώραν τὴν ἡμέραν μιᾶς μεγάλης χριστιανικῆς ἑορτῆς. 'Η πληροφορία τοῦ Θεοφάνους εἶναι σύμφωνος πρὸς αὐτὴν τὴν παράδοσιν.

9. 'Εξηγοῦμεν κατωτέρω τοὺς λόγους τῆς τοποθετήσεως τῆς ἐπαναστάσεως ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω χρονικῶν πλαισίων.

'Ο καθορισμὸς τῆς χρονολογίας τῆς συνωμοσίας εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχεν ὁ Σισίννιος βασίζεται ἐπὶ τοῦ Θεοφάνους. Οὗτος ἄρχεται τῆς διηγήσεως διὰ τῆς φράσεως *«τῷ δ' αὐτῷ ἔτει»*, δι' ἧς ὁ χρονογράφος δηλοῖ ὅτι τὸ γεγονὸς ἔλαβε χώραν ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἰνδικτιῶνος κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη καὶ ἐβαπτίσθη ὁ Κωνσταντῖνος Ε' [1]. 'Η βάπτισις τοῦ Κωνσταντίνου Ε' ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος τὸ ἀρχόμενον τὴν 1ην Σεπτεμβρίου τοῦ 718 καὶ περατούμενον τὴν 31ην Αὐγούστου τοῦ ἔτους 719. 'Η συνωμοσία καὶ ἡ ἐπανάστασις ἔλαβον χώραν ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω χρονικοῦ διαστήματος.

'Η γενικὴ κατάστασις κατὰ τὸ ἔτος 718 ηὐνόει τὴν ἔκρηξιν ἐπαναστάσεως διὰ τοὺς ἀκολουθοῦντας λόγους : 1) 'Η αὐτοκρατορία καὶ κυρίως ἡ πρωτεύουσα ἦσαν ἐξησθενημέναι ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Σικελίαν. 2) 'Η συνεχὴς ἀλλαγὴ αὐτοκρατόρων ἀπὸ τοῦ ἔτους 695 εἶχεν αὐξήσει τὴν ῥοπὴν πρὸς τὰς ἐπαναστάσεις καὶ τὰς δυναστικὰς ἀλλαγάς. 3) 'Ο ἔκπτωτος 'Αναστάσιος Β', ἐξόριστος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀπὸ τοῦ ἔτους 715, εἶχε δημιουργήσει εὐνοϊκὸν δι' ἑαυτὸν κλίμα. 4) Τὸ πρόσφατον παράδειγμα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ Β' εἶχεν ἀποδείξει τὸ δυνατὸν τῆς ἐπανακαταλήψεως τοῦ θρόνου ὑφ' ἑνὸς ἐκπτώτου. 'Ως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ 'Ιουστινιανοῦ Β', ὁ 'Αναστάσιος ἐστήριξε τὰς ἐλπίδας του εἰς τὴν Βουλγαρικὴν βοήθειαν.

Κατὰ τὸν Θεοφάνην καὶ τὸν Κεδρηνόν, τοὺς ὁποίους ἀκολουθεῖ εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς καὶ ὁ Ζωναρᾶς, τὸ κεντρικὸν πρόσωπον τῆς συνωμοσίας ὑπῆρξεν ὁ μάγιστρος τῶν βασιλικῶν ὀφφικίων, Νικήτας Ξυλινίτης. Οὗτος παρώτρυνε τὸν 'Αναστάσιον Β' ὅπως αἰτήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Τέρβελ πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ Λέοντος. 'Ο 'Αναστάσιος ἀπελθὼν εἰς Βουλγαρίαν καὶ λαβὼν ἐκ τοῦ Τέρβελ στρατὸν καὶ χρήματα, ἐπῆλθε κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ κάτοικοι ὅμως τῆς πρωτευούσης δὲν παρέσχον τὴν ὑποστήριξίν των εἰς τὸν 'Αναστάσιον. 'Εξ ἄλλου, οἱ Βούλγαροι δωροδοκηθέντες ὑπὸ τοῦ Λέοντος ἤλλαξαν στρατόπεδον, ἐφόνευσαν τὸν παρ' αὐτοῖς εὑρισκόμενον Σισίννιον 'Ρενδάκιν καὶ παρέδωκαν εἰς τὸν Λέοντα τὸν 'Αναστάσιον καὶ τοὺς συνεργάτας του. Οἱ παραδοθέντες ἐφονεύθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμοῦ μετὰ τοῦ Νικήτα Ξυλινίτου. Ἕτεροί τινες ἐκ τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ συνωμοτῶν ἐθανατώθησαν ἢ ἐρρινοκοπήθησαν ἢ δημευθέντες ἐξωρίσθησαν. 'Ο Θεοφάνης ἀναφέρει μεταξὺ αὐτῶν τὸν πατρίκιον καὶ κόμιτα τοῦ 'Οψικίου 'Ισόην, τὸν πρωτασηκρῆτις Θεόκτιστον καὶ τὸν ἄρχοντα τῶν τειχῶν Νικήταν τὸν Ἄνθρακα [2].

'Η διήγησις τῶν ἀνωτέρω χρονογράφων δημιουργεῖ σοβαρὰ προβλήματα. Διατί ὁ Νικήτας Ξυλινίτης ἀνέλαβε τοιαύτην πρωτοβουλίαν, ἐφ' ὅσον δὲν

---

1. Θεοφ., σ. 400,18.

2. Θεοφ., σ. 400,18 - 401,3, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 792,14 - 793,2, Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 338,11-23.

εἶχε προσωπικὰς βλέψεις διὰ τὸν θρόνον [1]; Τίνι τρόπῳ ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις εὑρέθη μεταξὺ τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος [2]; Διατί οἱ Βούλγαροι συνειργάσθησαν μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐνῷ πρὸ ὀλίγου, κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρονογράφους, εἶχον ὑποστηρίξει τὸν Λέοντα εἰς τὸν κατὰ τῶν ᾿Αράβων πόλεμον [3]; Πῶς ἦτο δυνατὸν οἱ συνωμόται νὰ ἔλθουν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Τέρβελ, ὅστις ἀπέθανε τὸν Μάιον τοῦ 718, ἤτοι πρὸ τῆς ἐξυφάνσεως τῆς συνωμοσίας [4]; Τὰ ἐρωτηματικὰ ταῦτα εὑρίσκουν τὴν ἀπάντησίν των εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Νικηφόρου.

Κατὰ τὸν Νικηφόρον, τὸ κύριον πρόσωπον τῆς συνωμοσίας ὑπῆρξεν ὁ ἔκπτωτος αὐτοκράτωρ ᾿Αναστάσιος Β΄, ὅστις ἐκ Θεσσαλονίκης ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐν Βουλγαρίᾳ εὑρισκόμενον Σισίννιον ῾Ρενδάκιν. ῾Ο τελευταῖος οὗτος εἶχεν ἀποσταλῆ ὑπὸ τοῦ Λέοντος εἰς τὴν Βουλγαρίαν δι' αἴτησιν βοηθείας ἐναντίον τῶν ᾿Αράβων. ῾Ο ᾿Αναστάσιος ἐζήτει ἀπὸ τὸν Σισίννιον ῾Ρενδάκιν νὰ πείσῃ τοὺς Βουλγάρους ὅπως παράσχουν εἰς αὐτὸν τὴν βοήθειαν πρὸς ἀνακατάληψιν τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου. ῾Ο Σισίννιος ῾Ρενδάκις ὑπεσχέθη ὅπως πράξῃ κατὰ τὸ αἰτηθέν. Μετὰ ταῦτα, ὁ ᾿Αναστάσιος ἀπέστειλεν ἀνὰ μίαν ἐπιστολὴν πρός : τὸν μάγιστρον Νικήταν Ξυλινίτην ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸν πατρίκιον καὶ κόμιτα τοῦ ᾿Οψικίου ᾿Ισόην, τὸν πρωτοασηκρῆτις

1. ῞Απαντες οἱ χρονογράφοι τονίζουν ὅτι ὁ Νικήτας Ξυλινίτης ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ ᾿Αναστασίου Β΄, πρβλ.: Θεοφ., σ. 400,18-20, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 792,14-16, Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 338,11-14.

2. Θεοφ., σ. 400,26-29, ἀναφέρει σαφῶς ὅτι ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις εὑρίσκετο μεταξὺ τοῦ Βουλγαρικοῦ στρατοῦ.

3. Θεοφ., σ. 397,28-30, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 790,17-18 : οἱ Βούλγαροι ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ᾿Αράβων τὰς ἀρχὰς τοῦ θέρους τοῦ ἔτους 718 καὶ ἐφόνευσαν εἴκοσι δύο χιλιάδας ἐξ αὐτῶν. ῾Ο Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 336,23-25, δὲν καθορίζει τὸν ἀριθμὸν τῶν θυμάτων τῆς Βουλγαρικῆς ἐπεμβάσεως, ἁπλῶς σημειοῖ ὅτι *«ὥς τινες ἀναγράφουσι»*, τὰ θύματα ἀνήρχοντο εἰς πολλὰς χιλιάδας. Εἶναι σαφές, ὅτι ὁ Ζωναρᾶς δὲν ἔχει μεγάλην ἐμπιστοσύνην εἰς τὰς πηγάς του. ῾Η σύγχρονος ἱστορικὴ ἔρευνα βασιζομένη πάντοτε εἰς τὸν Θεοφάνην, δέχεται ὡς αὐταπόδεικτον τὴν Βουλγαρικὴν ἐπέμβασιν, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ὡς ἀποφασιστικὴν καὶ σωτήριον, πρβλ. S. Runciman, History, σ. 33, G. Ostrogorsky, Histoire, σ. 185, M. Anastos, Iconoclasm and Imperial Rule. 717 - 842, ἐν Cambridge Medieval History, Cambridge 1966, τ. 4, μέρος 1, σ. 64.

4. ῾Ο S. Runciman, History, σ. 33, διὰ νὰ παρακάμψῃ αὐτὴν τὴν δυσχέρειαν, δέχεται ὅτι ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις ἀπεστάλη εἰς τὴν Βουλγαρίαν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Τέρβελ. ᾿Αλλ' ἡ ἄποψις αὕτη παρουσιάζει ἄλλας δυσχερείας. ῾Ο Τέρβελ ἀπέθανε τὸν Μάιον τοῦ ἔτους 718. ῎Αν δεχθῶμεν τὴν ἄποψιν τοῦ Θεοφάνους, τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ τοῦ Ζωναρᾶ, οἱ Βούλγαροι ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ᾿Αράβων τὰς ἀρχὰς τοῦ θέρους τοῦ ἔτους 718. ῞Εως τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Γ΄ ἀνατεθεῖσαν ἀποστολήν. Μετὰ ταῦτα ἤλλαξε προσανατολισμόν. ᾿Αλλ' ὁ Τέρβελ ἦτο ἤδη πρὸ πολλοῦ νεκρός. Παρ' αὐτά, ὁ Θεοφ., σ. 400,18-20, ὁ Κεδρηνός, τ. 1, σ. 792,14-16 καὶ ὁ Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 338,11-14, σημειοῦν σαφῶς ὅτι οἱ ἐπαναστάται ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Τέρβελ.

Θεόκτιστον, τὸν ἄρχοντα τῶν τειχῶν Νικήταν τὸν ῎Ανθρακα. Εἰς ἅπαντας ὑπεμίμνησκε τὴν παλαιάν των φιλίαν καὶ ἐζήτει τὴν βοήθειάν των. Εἰδικῶς παρεκάλει τὸν Νικήταν τὸν ῎Ανθρακα ὅπως ἀνοίξῃ τὰς πύλας τῆς πόλεως ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῶν ἐπαναστατῶν πρὸ τῶν τειχῶν. ῾Ο Λέων, πληροφορηθεὶς τὰ τεκταινόμενα, συνέλαβε τοὺς ἀποδέκτας τῶν ἐπιστολῶν καὶ τοὺς ἠνάγκασεν εἰς ὁμολογίαν. Μετὰ ταῦτα ἐθανάτωσε τὸν Θεόκτιστον καὶ τὸν Νικήταν Ξυλινίτην, τοὺς δ' ἑτέρους δύο δημεύσας ἐξώρισεν. ῾Ο ᾿Αναστάσιος καὶ ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις, ἀγνοοῦντες τὰ δρώμενα, ἀνεχώρησαν ἐκ Θεσσαλονίκης συνοδευόμενοι ὑπὸ πεζῆς καὶ ναυτικῆς Βουλγαρικῆς δυνάμεως καὶ ἔφθασαν ἄνευ δυσχερειῶν εἰς τὴν ῾Ηράκλειαν, ἔνθα καὶ ἐστρατοπέδευσαν. ῾Ο Λέων, δι' ἐπιστολῆς, μετέπεισε τοὺς ἐν ῾Ηρακλείᾳ Βουλγάρους ἀρχηγούς. Οὗτοι παρέδωκαν εἰς τὸν Λέοντα τὸν ᾿Αναστάσιον καὶ τοὺς συνενόχους του, ἐκτὸς τοῦ Σισιννίου ῾Ρενδάκι, τὸν ὁποῖον φονεύσαντες ἐπὶ τόπου, ἀπέστειλαν εἰς τὸν βασιλέα τὴν κεφαλήν του [1].

῾Η διήγησις τοῦ Νικηφόρου ἀποσαφηνίζει τὸν ρόλον τοῦ Σισιννίου ῾Ρενδάκι εἰς τὴν συνωμοσίαν, ἀλλὰ καὶ θέτει ἐπὶ νέας βάσεως τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς τῶν Βουλγάρων εἰς τὸν κατὰ τῶν ᾿Αράβων ἀγῶνα κατὰ τὰ ἔτη 717/718. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοβυζαντινοῦ Τέρβελ, ὁ Λέων, ὑπολογίζων προφανῶς εἰς τὴν Βουλγαρικὴν βοήθειαν, ἀπέστειλε τὸν Σισίννιον ῾Ρενδάκιν διὰ συνομιλίας μετὰ τῶν διαδόχων τοῦ Τέρβελ. ῾Η ἐκλογὴ τοῦ Σισιννίου ῾Ρενδάκι διὰ τὴν λεπτὴν ταύτην ἀποστολὴν ὑποδεικνύει ὅτι οὗτος ἐκέκτητο μακρὰν πεῖραν, δεδοκιμασμένας ἱκανότητας καὶ ἔχαιρε τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ βασιλέως.

᾿Εν Βουλγαρίᾳ ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις δὲν εὗρε μεγάλην προθυμίαν. Κατὰ τὸν Νικηφόρον, οἱ Βούλγαροι οὐδεμίαν παρέσχον βοήθειαν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς κατὰ τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν ᾿Αράβων. ᾿Αντιθέτως ἐδέχθησαν προθύμως τὴν παροχὴν βοηθείας πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ Λέοντος Γ΄. ῾Ο παρασχὼν ὅμως τὴν βοήθειαν ταύτην δὲν ἦτο ὁ φιλοβυζαντινὸς Τέρβελ, ὡς σημειοῦν ὁ Θεοφάνης καὶ ὁ Κεδρηνός, ἀλλ' οἱ διάδοχοι τοῦ Τέρβελ [2]. ῾Ο Νικηφόρος εἶναι ἐξ ἴσου σαφής : ὁ ὑποκινήσας τοὺς Βουλγάρους εἰς τὴν κατὰ τοῦ Λέοντος ἐνέργειαν ἦτο ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις καὶ οὐχὶ ὁ ᾿Αναστάσιος Β΄, ὡς σημειοῦν ὁ Θεοφάνης, ὁ Κεδρηνὸς καὶ ὁ Ζωναρᾶς [3].

᾿Εκ πρώτης ὄψεως φαίνεται περίεργον ὅτι ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις ἐδέχθη

1. Νικηφ., σ. 55,19 - 56,27.

2. ῾Ο Νικηφόρος οὐδαμοῦ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Τέρβελ, ὡς πράττουν οἱ λοιποὶ χρονογράφοι.

3. Νικηφ., σ. 55,21-26 : τὰς μετὰ τῶν Βουλγάρων συνομιλίας διεξήγαγεν ὁ Σισίννιος ῾Ρενδάκις. Θεοφ., σ. 400,18-21, Κεδρηνός, τ. 1, σ. 792,14-18, Ζωναρᾶς, τ. 3, σ. 338,11-14 : τὰς μετὰ τῶν Βουλγάρων συνομιλίας διεξήγαγεν ὁ ᾿Αναστάσιος Β΄.

τὴν μετὰ τοῦ 'Αναστασίου Β' συνεργασίαν. 'Εὰν τοὺς λοιποὺς συνωμότας συνέδεε παλαιὰ φιλία μετὰ τοῦ 'Αναστασίου, ὁ Σισίννιος 'Ρενδάκις συνεδέετο περισσότερον μετὰ τοῦ Λέοντος Γ'. Οὐδεμία πηγὴ ἑρμηνεύει τοὺς λόγους τῆς ἀποστασίας τοῦ Σισιννίου 'Ρενδάκι. 'Η πρὸς τὰς ἐπαναστάσεις ῥοπὴ τῶν Βυζαντινῶν δὲν δικαιολογεῖ ἐντελῶς τὴν ἐνέργειάν του. 'Η στάσις του καθίσταται περισσότερον ἀντιληπτὴ ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Σισίννιος 'Ρενδάκις δὲν ἦτο ἄλλος ἀπὸ τὸν τέως στρατηγὸν τῶν 'Ανατολικῶν πατρίκιον Σισίννιον. 'Εν τοιαύτῃ περιπτώσει, ὁ γέρων στρατηγὸς δὲν ᾐσθάνετο εὐχαρίστως ὢν ὑποχρεωμένος εἰς ὑπακοὴν εἰς τὸν πρώην στρατιώτην του καὶ νῦν βασιλέα. Προφανῶς ὁ Σισίννιος 'Ρενδάκις ἦτο μεμυημένος εἰς τὴν συνωμοσίαν πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὴν Βουλγαρίαν. 'Ο 'Αναστάσιος ἦτο γνώστης τῆς ὅλης καταστάσεως, ἄλλως θὰ ἦτο ἀδιανόητον νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν ἑνὸς ἀνθρώπου πιστοῦ εἰς τὸν βασιλέα Λέοντα Γ'.

'Η λοιπὴ διήγησις τοῦ Νικηφόρου, οὖσα λεπτομερής, ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησιν τῶν γεγονότων. 'Ο Λέων, μολονότι ἐγνώριζε τὰ τῆς συνωμοσίας, εἰς οὐδεμίαν προέβη ἐνέργειαν πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν ἐπαναστατῶν εἰς τὴν 'Ηράκλειαν [1]. 'Η στάσις αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος μαρτυρεῖ στρατιωτικὴν ἀδυναμίαν. Τοποθετοῦμεν ὅθεν τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως περὶ τὴν 15ην Αὐγούστου, ἤτοι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἀποχωρήσεως τῶν 'Αράβων. Αἱ δυνάμεις τοῦ βασιλέως ἦσαν τότε τόσον ἀσθενεῖς ὥστε δὲν ἠδύναντο νὰ ἀποκρούσουν τὴν Βουλγαρικὴν δύναμιν τῶν ἐπαναστατῶν. 'Εξ ἄλλου, ἡ ἔκρηξις τῆς ἐπαναστάσεως ἐγένετο ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν 'Αράβων, διότι αἱ πάσης φύσεως στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις διεκόπτοντο ἀπὸ τοῦ 'Οκτωβρίου, λόγῳ τοῦ ἐπερχομένου χειμῶνος [2]. 'Η ἄφιξις τῶν ἐπαναστατῶν εἰς τὴν 'Ηράκλειαν συμπίπτει μετὰ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους

---

1. Νικηφ., σ. 56,12-20 : Τὰ Βουλγαρικὰ στρατεύματα διῆλθον πρῶτον ἐκ Θεσσαλονίκης, ἐξ ἧς παρέλαβον τὸν 'Αναστάσιον Β' καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον τῆς πόλεως, ὅστις ἦτο ἐκ τῶν κυριωτέρων ὀπαδῶν τοῦ ἐκπτώτου βασιλέως. Πιθανὸν ὅλη ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης εἶχεν ἀποδεχθῆ τὸν 'Αναστάσιον ὡς βασιλέα. Οἱ ἐπαναστάται διήνυσαν πεζῇ τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ Θεσσαλονίκης ἕως 'Ηρακλείας. 'Ο Νικηφόρος σημειοῖ ὅτι οἱ Βούλγαροι μετέφεραν ἐπίσης διὰ ξηρᾶς τὰ ἐλαφρά των σκάφη. Τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα οὐδεμίαν προέβαλον ἀντίστασιν εἰς τὴν προέλασιν τῶν ἐπαναστατῶν, μολονότι οὗτοι διῆλθον πλησίον ὀχυρῶν Βυζαντινῶν θέσεων ὡς αἱ Σέρραι, οἱ Φίλιπποι, ἡ Μοσυνόπολις, ἡ 'Ραιδεστός. Δὲν ἀποκλείεται ὅλη ἡ ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ ἡ δυτικὴ Θράκη νὰ διετέλουν ἐν ἐπαναστάσει. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι οἱ ἐπαναστάται ἐστρατοπέδευσαν εἰς τὴν 'Ηράκλειαν καὶ δὲν ἐπλησίασαν περισσότερον εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Νομίζομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου, ἡ περιοχὴ ἠλέγχετο ὑπὸ τῶν δυνάμεων τοῦ Λέοντος Γ'.

2. Νικηφ., σ. 56,14-15 : οἱ Βούλγαροι ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν καὶ ἀκάτιά τινα, τὰ ὁποῖα ὁπωσδήποτε δὲν ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν μετὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ χειμῶνος.

718. Οἱ στασιασταὶ χρονίσαντες ἐν 'Ηρακλείᾳ ἔδωκαν εἰς τὸν Λέοντα τὸν χρόνον πρὸς δελεασμὸν τῶν Βουλγάρων, οἵτινες προσχωρήσαντες εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν παράταξιν παρέδωκαν τοὺς ἐπαναστάτας ἐκτὸς τοῦ Σισιννίου τὸν ὁποῖον ἐφόνευσαν ἐπὶ τόπου [1]. 'Ο θάνατος τοῦ τελευταίου τούτου δέον ὅπως τοποθετηθῇ εἰς τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 718. 'Υποθέτομεν ὅτι οἱ Βούλγαροι δὲν ἐπεθύμουν τὴν κοινοποίησιν τοῦ περιεχομένου τῶν διαπραγματεύσεών των μετὰ τοῦ Σισιννίου 'Ρενδάκι, δι' ὃ καὶ δὲν παρέδωκαν αὐτὸν ζῶντα.

'Ο στρατηγὸς Σισίννιος καὶ ὁ Σισίννιος 'Ρενδάκις ὑπῆρξαν ἓν πρόσωπον ;

'Ανεφέραμεν ἤδη ὅτι οὐδεμία πηγὴ παρέχει ἀδιαμφισβητήτους πληροφορίας συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας τὰ δύο ἀνωτέρω σημειούμενα ὀνόματα ὑποκρύπτουν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, αἱ ἐνδείξεις ὅμως εἶναι πολλαί [2].

'Ο στρατηγὸς Σισίννιος, γεννηθεὶς περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος, εἶχεν ὑπερβῆ τὸ ἑξηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του τὸ ἔτος 718. 'Ο Σισίννιος 'Ρενδάκις φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑπερβῆ ἐπίσης τὸ ἑξηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του τὸ ἔτος 718. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν φέρεται κατέχων θέσιν τινὰ ἐν τῷ στρατεύματι ἢ ἐν τῇ διοικήσει, ὑποδεικνύει ὅτι οὗτος εἶχεν ἡλικίαν μεγαλυτέραν τῶν ἑξήκοντα ἐτῶν, ἡλικίαν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι ἀπεσύροντο τῆς πολιτικῆς ζωῆς [3]. 'Η ἔνδειξις τῆς ἡλικίας εἶναι θετική : ὁ Σισίννιος 'Ρενδάκις καὶ ὁ στρατηγὸς Σισίννιος εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπῆρξαν τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

'Ο στρατηγὸς Σισίννιος ἐγνώριζε τὸν Λέοντα Γ' ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς στρατηγίας του. 'Αλλὰ καὶ ὁ Σισίννιος 'Ρενδάκις φαίνεται ἄνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Λέοντος Γ'. 'Αλλὰ τὸ ἔτος 718 ὁ Λέων κατεῖχε τὸν θρόνον μόλις ἀπὸ ἔτους καὶ δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποκτήσει τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν ἀνωτέρων στρατιωτικῶν καὶ διοικητικῶν στελεχῶν. 'Ανέθεσε κατὰ ταῦτα τὴν λεπτὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν εἰς ἕνα ἐκ τῶν παλαιῶν γνωρίμων του, τοῦ ὁποίου ἐγνώριζε τὴν μακρὰν πεῖραν. 'Ο Σισίννιος 'Ρενδάκις δὲν ἦτο ἄλλος ἀπὸ τὸν παλαιὸν γνώριμον τοῦ Λέοντος, στρατηγὸν Σισίννιον.

---

1. Νικηφ., σ. 56,24-26 : αἱ κεφαλαὶ τῶν θανατωθέντων *«ἐπομπεύθησαν»* εἰς τὸν ἱππόδρομον τῆς πρωτευούσης, ἀνηρτημέναι ἐπὶ κοντοῦ.

2. 'Ο R. Guilland, Contribution, σ. 290, δέχεται ἐπίσης τὸ πιθανὸν τῆς ταυτίσεως τῶν δύο τούτων προσώπων, ἂν καί, ὡς σημειοῖ, δὲν ὑφίστανται ἀποδείξεις περὶ τούτου.

3. 'Εκτὸς ἐξαιρέσεων, τὸ ἑξηκοστὸν ἔτος ἀπετέλει τὸ ὅριον τῆς ἐξόδου τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας.

Ὁ Ἀναστάσιος Β', γράφων πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἄρχοντας, ἐπεκαλέσθη τὴν παλαιάν των φιλίαν, τοῦθ' ὅπερ δὲν πράττει εἰς τὴν πρὸς τὸν Σισίννιον Ῥενδάκιν ἐπιστολήν του. Ὡς γνωρίζομεν, ὅλοι οἱ ἄλλοι συνωμόται κατεῖχον διοικητικὰς θέσεις ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀναστασίου Β' [1]. Ὁ Σισίννιος Ῥενδάκις οὐδεμίαν θέσιν φέρεται κατέχων κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον. Ἀλλὰ καὶ ὁ στρατηγὸς Σισίννιος οὐδεμίαν θέσιν φέρεται κατέχων ἐπὶ Ἀναστασίου Β'. Ἡ ἔνδειξις αὕτη εἶναι ἐπίσης θετική : ὁ Σισίννιος Ῥενδάκις καὶ ὁ στρατηγὸς Σισίννιος εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπῆρξαν τὸ αὐτὸ ἄτομον.

Ἡ ἀνάθεσις τοῦ στρατοῦ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς τὸν Σισίννιον Ῥενδάκιν πείθει ὅτι οὗτος κατεῖχε δεδοκιμασμένην στρατιωτικὴν πεῖραν, τὴν ὁποίαν μόνον στρατηγὸς ἦτο δυνατὸν νὰ κατέχῃ. Ἀλλ' οὐδαμοῦ τῶν πηγῶν ἀναφέρεται ὅτι ὁ Σισίννιος Ῥενδάκις διετέλεσε ποτὲ στρατηγός. Ἀντιθέτως δὲν ὑφίσταται πλέον πρόβλημα, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Σισίννιος Ῥενδάκις καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν Σισίννιος ὑπῆρξαν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

Ὁ Σισίννιος Ῥενδάκις δὲν εἶχε λόγους ἐπαναστάσεως κατὰ τοῦ Λέοντος Γ'. Ἀντιθέτως εἶναι φυσικὴ ἡ ἄρνησις ἑνὸς τέως στρατηγοῦ πρὸς ὑποταγὴν εἰς ἕνα τέως στρατιώτην του. Οἱ λόγοι τῆς ἀποστασίας τοῦ Σισιννίου Ῥενδάκι καθίστανται ἐμφανεῖς, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οὗτος δὲν ἦτο ἄλλος ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Σισίννιον.

Τὸ ὄνομα «Σισίννιος» ἀπαντᾶται σπανίως εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν. Εἶναι σχεδὸν ἀδιανόητος ἡ ὕπαρξις δύο διαφόρων προσώπων φερόντων τὸ αὐτὸ ὄνομα, δρασάντων κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, ἐχόντων τοσαῦτα κοινὰ σημεῖα μεταξύ των, χωρὶς αἱ πηγαὶ νὰ τοὺς διαχωρίζουν ἔστω καὶ ἅπαξ. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν πατρίκιος Σισίννιος καὶ ὁ πατρίκιος Σισίννιος Ῥενδάκις ὑπῆρξαν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ὁ Βυζαντινὸς

---

1. Νικηφ., σ. 56,2-4: ὁ Θεόκτιστος ὠνομάσθη πρωτοασηκρῆτις ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Β'. Ὡς γνωστόν, ὁ Ἀναστάσιος Β' ἦτο πρωτοασηκρῆτις πρὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν θρόνον. Γενομένου βασιλέως, ἡ θέσις τοῦ πρωτοακησρῆτις ἐχήρευσεν· ὁ Ἀναστάσιος παρεχώρησε τὴν θέσιν ταύτην εἰς τὸν Θεόκτιστον. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, ὑπὸ J. D. Mansi, τ. 11, στ. 209, A11 - A12, στ. 217, B5 - B6, στ. 221, D10 - D12, στ. 229, B11 - B13, στ. 317, A3 - A4, στ. 321, C6 - C8, στ. 328, B13 - C2, στ. 333, A2 - A4, στ. 377, E8 - E10, στ. 388, C5 - C7, στ. 456, E4 - E6, στ. 625, A2 - A4 : ὁ Νικήτας Ξυλινίτης κατεῖχε τὴν θέσιν τοῦ μαγίστρου τῶν βασιλικῶν ὀφφικίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 680. Τὴν θέσιν ταύτην δὲν φέρεται ἀπολέσας ἕως τοῦ ἔτους 718. Δὲν γνωρίζομεν πότε ἀκριβῶς ὁ Ἰσόης ἐγένετο κόμις τοῦ Ὀψικίου. Θεοφ., σ. 383,21 καὶ Νικηφ., σ. 49, 21-24 : εὐθὺς ὡς ὁ Ἀναστάσιος Β' ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐτύφλωσε τὸν Γεώργιον Βούραφον, κόμιτα τοῦ Ὀψικίου πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ ἔτους 711. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον, ὅτι ὁ Ἀναστάσιος ἐτοποθέτησε τότε τὸν Ἰσόην ὡς στρατηγὸν τοῦ Ὀψικίου. Οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τοῦ χρόνου τῆς τοποθετήσεως τοῦ Νικήτα τοῦ Ἄνθρακος εἰς τὴν σπουδαιοτάτην θέσιν τοῦ ἄρχοντος τῶν τειχῶν.

11 - 3 - 1974

αὐτὸς ἀξιωματοῦχος, γεννηθεὶς πιθανῶς εἰς τὴν Ἀνατολὴν περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος, διηύθυνεν ἐπὶ Κωνσταντίνου Δ' τὰς τύχας τοῦ σπουδαιοτάτου θέματος τῶν Ἀνατολικῶν. Γέρων ὢν ὁ στρατηγὸς Σισίννιος ἐτερμάτισεν ἀδόξως τὸν βίον τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 718, ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς ἀνατροπῆς τοῦ Λέοντος Γ' ὑπὸ τοῦ ἐκπτώτου Ἀναστασίου Β'.

Louvain ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

«ΕΠΑΙΝΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΚΡΑΣΙ» - «ΠΕΡΙ ΜΕΘΥΣΟΥ»
Δημώδη μεσαιωνικά καὶ νεώτερα κείμενα

Μεταξὺ τῶν δημωδῶν κειμένων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς φιλολογίας συγκαταλέγονται καὶ κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὸν οἶνον, εἴτε διὰ νὰ ἐγκωμιασθοῦν αἱ ἰδιότητες αὐτοῦ εἴτε διὰ νὰ ὑπογραμμισθοῦν ὅσα δεινὰ οὗτος δύναται νὰ προκαλέσῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Τὰ ὡς ἄνω κείμενα, ἂν καὶ στεροῦνται βεβαίως λογοτεχνικῆς ἀξίας, ὡς ἄλλως τε καὶ πλεῖστα ἔργα τῆς γραμματείας τῶν πρωΐμων περιόδων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἐν τούτοις καὶ ἱκανὴν διάδοσιν ἐγνώρισαν καὶ γλωσσικόν, ἀλλὰ καὶ λαογραφικὸν ἐνδιαφέρον προκαλοῦν.

Εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀναβιβάζεται ἡ ἀρχικὴ μορφὴ συνθέσεως γνωστῆς, κατὰ τὸν τίτλον ἑνὸς τῶν χειρογράφων, δι' οὗ παρεδόθη, ὡς *«Φυσιολογικῆς διηγήσεως τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου»* [1]. Ἐν αὐτῇ ὁ ἀνώνυμος στιχουργός, εἰς 118 ἰαμβικοὺς δεκαπεντασυλλάβους ἀνομοιοκαταλήκτους στίχους, ἐξαίρει τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπίδρασιν τοῦ οἴνου, βεβαιῶν ὅτι ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ καθίσταταί τις ἀτρόμητος, ἐκφράζει τὴν λύπην του, διότι οἱ διασωθέντες ὑπὸ τοῦ Μωυσέως Ἑβραῖοι δὲν εἶχον τὴν τόλμην νὰ ζητήσουν οἶνον ἀντὶ ὕδατος παρὰ τοῦ Προφήτου, ὑμνεῖ τὰς θαυμασίας ἰδιότητας τοῦ οἴνου, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἀκόμη καὶ τὸν Παράδεισον μισεῖ ἄνευ τοῦ εὐόσμου ποτοῦ, διακηρύσσει δὲ ὅτι ὁ οἶνος θεραπεύει πᾶσαν νόσον, ὡς συνέβη καὶ κατά τινα ἀσθένειαν αὐτοῦ τοῦ στιχουργοῦ, ὅστις διὰ τοῦ οἴνου ἐπανέκτησε τὴν ὑγείαν του.

Τὸ στιχούργημα παραδίδεται διὰ τῶν κωδίκων: Ἑλλην. Θεολογ. ὑπ' ἀρ. 244 (φ. 328^{v} - 329^{r}) τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης [2], ἐξ οὗ ἐξεδόθη ὑπὸ

1. Ἰδ. Σπ. Λάμπρου, Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Α', 1904, σ. 433 - 449 (ἔνθα καὶ βιβλιογραφία). Ar. Camariano, Poricologos şi Opsarologos grecesc, «Cercetări Literare» III, 1939, σ. 50 - 53.
2. Περὶ τοῦ κώδικος ἰδ. D. Danielis de Nessel, Catalogus, sive recensio specialis omnium codicum... Pars I, Vindobonnae et Norimbergae MDCXC, σ. 340 - 344. Πρβλ. καὶ Κ. Σάθα ἐν G. Wagner, «Carmina Graeca medii aevi». Lipsiae 1874, σ. IX - XIV. G. Morgan, Three Cretan manuscripts, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Η', 1954, σ. 65 - 67.

Ém. Legrand [1], Ὀξωνιανοῦ (Σελδενιανοῦ) ὑπ' ἀρ. 14 (φ. 69^{v} - 75^{v}) [2] καὶ Ἰβηριτικοῦ (Ἁγ. Ὄρους) ὑπ' ἀρ. 152 (φ. 111^{r} - 113^{r}) [3].

Ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν τριῶν τούτων κωδίκων ἐδημοσιεύθη ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ὑπὸ Σπ. Λάμπρου [4], ὑποδείξαντος ὅτι εἰς τὸν Ἰβηριτικὸν κώδικα 502 (ἀρ. 2) [5] περιέχεται παραλλαγὴ τοῦ αὐτοῦ κειμένου καὶ νεωτέρα καὶ διαφέρουσα τῶν λοιπῶν, «ἔργον στιχοπλόκου πολὺ κατωτέρου τὴν ἔμπνευσιν τοῦ πρώτου ποιήσαντος» [6].

Ἀλλὰ καὶ εἰς κώδικα τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὑπ' ἀρ. Ω $6^{β}$ (φ. 193^{v}) [7] εὑρηται ἑτέρα παραλλαγὴ τοῦ στιχουργήματος, ὡς καὶ ἀπόσπασμα αὐτοῦ εἰς τὸν κώδικα ὑπ' ἀρ. 131 (φ. 394^{r}) τῶν Μετεώρων [8], δημοσιευθὲν ἤδη ὑπὸ Ν. Βέη [9].

Παραλλαγὴ τοῦ κειμένου, νεωτέρα καὶ ἐκτενής, παραδίδεται καὶ διὰ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2122 Σιναϊτικοῦ χειρογράφου τοῦ ΙΖ' αἰῶνος (φ. 126^{v} - 128^{v}), περιγραφέντος ὑπὸ V. N. Beneševič [10]. Ἡ παραλλαγὴ αὐτή, ἀποτελουμένη ἀπὸ 173 ἰαμβικοὺς δεκαπεντασυλλάβους ἀνομοιοκαταλήκτους στίχους, φέρει τίτλον:

1. Ém. Legrand, Recueil de chansons populaires grecs. Paris 1874, σ. 2 - 10.
2. H. O. Coxe, Catalogi codicum mss. Bibliothecae Bodleianae, tom. I, recensionem codicum graecorum continens. Oxford 1853, στ. 592.
3. Sp. P. Lambros, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos. Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν κωδίκων. Tom. II, Cambridge 1900, σ. 36 [ἀρ. 4272. Ἰβήρων 152].
4. Σπ. Λάμπρου, Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου, ἔνθ' ἀν., σ. 435 κ.ἑξ.
5. Sp. P. Lambros, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos..., ἔνθ' ἀν., σ. 157 [ἀρ. 4622, Ἰβήρων 502].
6. Σπ. Λάμπρου, Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου, ἔνθ' ἀν., σ. 435.
7. Σπυρ. Λαυριώτου - Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει). Paris 1925, σ. 325 [ἀρ. 1816 (= Ω 6β)].
8. Ν. Βέη, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων [...]. Ἀθῆναι 1967, σ. 153.
9. N. A. Bees, Neue Version mittelgriechischer Vulgartexte aus Handschriften der Meteorenklöster, «Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen» XV, 1912, Abteilung II. Berlin 1912 (καὶ ἀνάτυπον), σ. 9 (μετὰ τῆς αὐτόθι βιβλιογραφίας).
10. V. N. Beneševič, Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur. Tomi III pars I. Petrograd 1917, σ. 332 - 333.

«Διήγησις [ὡραιοτάτη καὶ] ὠφέλιμος εἰς τοὺς κρασοπατέρας, | ὁποὺ καθίζουν 'ς τὸ κρασὶ πρὶ νὰ χαράξῃ ἡ 'μέρα».

Ὁ στιχουργός, ὅστις συνέταξε τὴν παραλλαγὴν ταύτην, ἀφορμᾶται ἀπὸ τοῦ παλαιοτέρου κειμένου τῆς *«Φυσιολογικῆς διηγήσεως... Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου»*, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος πολλῶν στίχων [1], ἀναπτύσσει ὅμως κατὰ τρόπον ἀρτιώτερον τὰ ἐκτιθέμενα εἰς τὸ στιχούργημα ἐκεῖνο, ἀκολουθῶν καλυτέραν διάταξιν εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν ἐπὶ μέρους, προδίδει δ' ἴσως καὶ τὸν τόπον καταγωγῆς του ἢ τοὐλάχιστον διασκευῆς τοῦ κειμένου δι' ἀναφορῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν περὶ αὐτὴν περιοχήν [2].

Συγγενὴς πρὸς τὴν παραλλαγὴν τοῦ Σιναϊτικοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ καὶ ἐκτενεστέρα αὐτῆς (193 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι μεθ' ὁμοιοκαταληξίας ἀνὰ διστιχίαν), εὕρηται εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1 χειρόγραφον (ΙΗ' αἰῶνος) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης (φ. 405r - 410r), περιγραφὲν ὑπὸ Β. Χαραλαμποπούλου [3].

Ὁ ἀριθμὸς τῶν παραλλαγῶν εἰς διαφόρους κώδικας ἀποδεικνύει τὴν ἔκτασιν διαδόσεως τοῦ στιχουργήματος· ἡ μελέτη δὲ τῆς διατυπώσεως τῶν καθ' ἕκαστα εἰς τὰς παραλλαγὰς ὑποδηλοῖ καὶ τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τοῦ κειμένου. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἑπόμενα παραδείγματα :

Ἐκ τῶν ἁγίων γὰρ πολλοὶ λέγονται μυροβρύται,
ἐγὼ δὲ χάριν ἤθελα νὰ γένω κρασοβρύτης.
(στίχ. 87 - 88, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου)

Ἐκ τῶν ἁγίων γὰρ πολλοὶ λέγονται μυροβλύται,
ἐγὼ γὰρ χάριν ἤθελα νὰ γένω κρασοβλύτης.
(στίχ. 120 - 121, παραλλ. Σινᾶ)

Ἐκ τῶν ἁγίων γὰρ πολλοὶ γίνονται μυροβλύται,
ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ λοιποὶ ὁπλῖται,

1. Ἰδοὺ ἀντιστοιχία στίχων τῆς παραλλαγῆς τοῦ κειμένου ἐν τῷ Σιναϊτικῷ χειρογράφῳ πρὸς στίχους τοῦ κειμένου κατὰ τὴν ἔκδοσιν Σπ. Λάμπρου : 1 ∼ 2, 4 - 6 ∼ 3 - 5, 7 - 8 ∼ 9 - 10, 28 ∼ 84, 29 ∼ 83, 31 - 32 ∼ 15 - 16, 53 - 54 ∼ 17 - 18, 63 ∼ 89, 80 - 81 ∼ 95 - 96, 84 ∼ 97, 93 - 103 ∼ 24 - 34, 104 - 111 ∼ 65 - 72, 113 - 116 ∼ 79 - 82, 120 - 121 ∼ 87 - 88, 129 - 131 ∼ 99 - 101, 138 ∼ 45, 143 ∼ 102, 145 ∼ 103, 146 - 147 ∼ 104 - 105, 151 ∼ 108, 158 - 159 ∼ 110 - 111, 161 ∼ 113, 163 - 164 ∼ 116 - 117.

2. Στίχ. 80 : *καὶ νά 'τον ἀργυρόκουπα τοῦ Γαλατᾶ ὁ πύργος.*
Στίχ. 92 : *ἡ Πρώτη, νῆσος θαυμαστὴ ὁπού 'ναι 'ς τ' Ἀντιγόνου.*

3. Β. Χ. Χαραλαμποπούλου, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης, «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» ΙΔ', 1960, σ. 395 - 401. Τὸ στιχούργημα φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον *«Διήγησις πάνυ ὡραιοτάτη διὰ μεθυστήν»*.

ἐγὼ γὰρ πάλιν ἤθελα νὰ γένω κρασοβλύτης,
νὰ πίνῃ κάθε ἄνθρωπος, νά 'ναι κανδηλοσβήστης.
(στίχ. 100 - 104 παραλλ. Βυτίνης)

Ἰδού, Χριστέ, ψυχορραγῶ καὶ κἂν ἂς ἐκοινώνουν
καὶ κἂν νὰ μὲ 'ναμάτιζαν κἂν ἕνα πιθαράκιν,
καθώς περ τὰ εὐλόγησες ἄλλοτες εἰς τὸν γάμον.
(στίχ. 45 - 47, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου)

Ἀκούσατέ το, μεθυσταὶ καὶ φιλόσοφοι ἄνδρες,
[...]
τὸ πῶς εὐλόγησε ὁ Χριστὸς τὸν ἐν Κανᾷ τὸν γάμον,
τὰς ἓξ ὑδρίας τὸ νερὸν καὶ ἔγιναν κρασάκι.
Ἐὰν τὸ κρασὶ δὲν εἶν' καλόν, μηδὲ Χριστοῦ ἀρέσει,
τὸ πρῶτον θαῦμα ὁ Χριστὸς δὲν ἤθελεν τὸ δείξει,
τὴν χάριν του δὲν ἔδιδεν, οὐδὲ τὴν εὐλογιάν του.
(στίχ. 122 - 128, παραλλ. Σινᾶ)

Ἀκούσατέ με, μεθυσταὶ καὶ φιλόσοφοι ἄνδρες,
[...
...]
ποὺ δὲν σᾶς λείπει τὸ κρασὶ νύκτες καὶ τὶς ἡμέρες
τὸ πῶς εὐλόγησ' ὁ Χριστὸς εἰς γάμον τὸν ἐν Κάνᾳ
καὶ τὸ νερὸν εἰςὲ κρασὶ ἔκαμεν ἐν τῷ ἅμα,
τῆς Παλαιστίνης τὸ νερὸ κ' ἐγίνηκε κρασάκι
κ' ἐπλήθυνέ τους τὸ κρασί, ὁπού 'ταν ὀλιγάκι.
Ἐὰν οὐκ ἦτον τὸ κρασὶ καλὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους,
νὰ πίνουσιν οἱ ἄνθρωποι, νὰ μὴ γροικοῦν τοὺς πόνους,
τὸ πρῶτον θαῦμα ὁ Χριστὸς δὲν ἤθελε τὸ κάμει
καὶ τὸ νερὸν εἰςὲ κρασὶ ἠθέλησε νὰ κάμῃ,
τὴν χάριν του δὲν ἔδειχνεν οὐδὲ τὴν εὐλογιά του,
νὰ τὴν ἠξεύρωμεν ἡμεῖς, ὁπού 'μεστεν παιδιά του,
μόνον ἀρχὴν εἰς τὸ κρασὶ ἐποίησε τὸ θαῦμα
καὶ τὸ νερὸν εἰςὲ κρασὶ ἔκαμεν ἐν τῷ ἅμα.
(στίχ. 104 - 119 παραλλ. Βυτίνης)

108 *εἰς τὸν ἐν Κανᾷ γάμον* || 116 *εὐλογιὰν* ||

Εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἀνάγεται στιχούργημα, ἐπαινετικὸν τοῦ οἴνου, τοῦ Κωνσταντίνου Δράκου Σούτζου [1], γνωστοῦ μέχρι τοῦδε ἐξ *«Ἐγκωμίου διὰ*

1. Περὶ τούτου ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Φαναριωτικὰ κείμενα. Α' Ἔμμετροι ἐπιστολαὶ Κ. Δρ. Σούτζου καὶ Κ. Καρατζᾶ, Ἀθῆναι 1967, σ. 5 - 7. (Πρβλ. καὶ Γλυκ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτε-

στίχων πολιτικῶν ὁμοιοκαταλήκτων ἁπλῶν πρὸς τὸν [...] ἡγεμόνα πάσης Οὐγγροβλαχίας κύριον Ἰωάννην Κωνσταντῖνον Νικολάου βοεβόδαν» συντεθέντος *«ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψμα'»* [1] καὶ ἐξ ἐμμέτρου ἐπίσης *«Ἐπιστολῆς [...] πρὸς Κωνσταντῖνον* [Καρατζᾶν] *μέγαν ποστέλνικον»*, συνταχθείσης *«ἐν ἔτει ,αψμε' ἐν μηνὶ Ἰανουαρίῳ»* [2].

Τὸ τρίτον ἀνέκδοτον στιχούργημα τοῦ Κ. Δρ. Σούτζου παραδίδεται διὰ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ὑπ' ἀρ. 1 χειρογράφου (ΙΗ' αἰῶνος) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης (φ. 403^{v} - 404^{v}) [3], ὑπὸ τὸν τίτλον : *«Ἔπαινος εἰς τὸ κρασί, διὰ στίχων πολιτικῶν ὁμοιοκαταλήκτων, συντεθεὶς παρὰ τοῦ πολυμαθοῦς ἄρχοντος Βυζαντίου Δράκου Σούτζου, κατὰ τὸ ,αψλη' ἔτος ἐν Οὐγγροβλαχίᾳ»*.

Τὸ στιχούργημα τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ 48 ἰαμβικοὺς δεκαπεντασυλλάβους στίχους μεθ' ὁμοιοκαταληξίας ἀνὰ διστιχίαν, ἐν αὐτῷ δ' ὁ Φαναριώτης στιχουργὸς ἐξαίρει τὴν παντοδυναμίαν τοῦ οἴνου, προσδίδοντος πλοῦτον, δύναμιν, ἀνδρείαν, ἀκόμη καὶ ἀρετὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖον καθιστᾷ εὐτυχῆ «ἂν τύχῃ μεθυσμένος» καὶ κατὰ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου. Ὁ *«Ἔπαινος εἰς τὸ κρασὶ»* ἐντάσσεται εἰς τὸ γενικώτερον κλίμα τοῦ ἀνακρεοντισμοῦ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὁπότε καὶ μεταφράσεις ἀνακρεοντείων ᾠδῶν φιλοτεχνοῦνται καὶ ἐπιδράσεις αὐτῶν διαπιστοῦνται ἐπὶ τὴν πρωτότυπον δημιουργίαν.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἐπαινοῦντας τὸν οἶνον, ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΒ' ἢ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος (εἰς ἣν ἐποχὴν δηλ. ἀνάγεται τὸ εἰς πεζὸν λόγον κείμενον τοῦ *«Πωρικολόγου»* [4], περιέχοντος καταδίκην τῆς σταφυλῆς ὡς προξένου δεινῶν διὰ τοὺς ἀγαπῶντας αὐτὴν καὶ πίνοντας τὸ αἷμά της), διὰ γραμματειακῶν ἢ λογοτεχνικῶν μνημείων κατακρίνονται οἱ μέθυσοι, προβάλλονται ἐντόνως τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς οἰνοποσίας καὶ χαρακτηρίζεται ἡ μέθη ὡς μέγιστον ἁμάρτημα.

Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην κατηγορίαν ἀνήκει τὸ στιχούργημα *«Πρὸς*

χνίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὣς τὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1821, Ἀθῆναι - Ἰωάννινα 1973, σ. ζ' - η', 291.

1. Τὸ κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ém. Legrand, Δακικαὶ Ἐφημερίδες. Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans (1736 - 1739) par Const. Dapontès. Tome premier (texte grec). Paris 1880, σ. XXXII, υμγ' - υμζ'.

2. Τὸ κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Φαναριωτικὰ κείμενα. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 9 - 16.

3. Ἰδ. Β. Χ. Χαραλαμποπούλου, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Βυτίνης, ἔνθ' ἀν.

4. Ἰδ. γενικῶς Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ Πωρικολόγος (κατ' ἀγνώστους παραλλαγάς). Ἀθῆναι 1958 (ἔνθα καὶ βιβλιογραφία). Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἀνέκδοτοι παραλλαγαὶ δημωδῶν μεσαιωνικῶν κειμένων. Α' : Ὁ κῶδιξ Κωνσταντινουπόλεως 35, «Ἀθηνᾶ» 67, 1964, σ. 133 - 136 (μετὰ τῆς αὐτόθι βιβλιογραφίας).

τὸν μέθυσον» (κατὰ τὸ κατωτέρω Σμυρναϊκὸν χειρόγραφον) ἢ *«Περὶ μεθύσων»* (κατὰ τὸ κατωτέρω χειρόγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς).

Τὸ στιχούργημα τοῦτο παραδίδεται : *α'*) διὰ μὴ περιγραφέντος, καὶ πιθανώτατα ἀπολεσθέντος, Σμυρναϊκοῦ χειρογράφου τοῦ 1802, ἐξ οὗ καὶ ἐδημοσιεύθη τῷ 1876 [1] (στίχοι 343 [2] ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι μεθ' ὁμοιοκαταληξίας ἀνὰ διστιχίαν)· *β'*) διὰ τοῦ περιγραφέντος χειρογράφου ὑπ' ἀρ. 7, τοῦ ἔτους 1803, τῆς μονῆς Σκαφιδιᾶς Ἠλείας, ἐξ οὗ ἐδημιοσιεύθη τῷ 1959 [3] (στίχοι 338 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι μεθ' ὁμοιοκαταληξίας ἀνὰ διστιχίαν) [4]· *γ'*) διὰ τοῦ ὑπ' ἀρ. 73 [30] κώδικος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου (φ. 194 - 200), περιγραφέντος ὑπὸ P. Moraux [5]· καὶ *δ'*) διὰ τοῦ ὑπ' ἀρ. 77 κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (φ. 192^{r} - 210^{r}), τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, περιγραφέντος ὑπὸ Σπ. Λάμπρου [6], μὴ διακρίναντος ὅμως τὸ κείμενον (στίχοι 332 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι μεθ' ὁμοιοκαταληξίας ἀνὰ διστιχίαν) [7]. Παρὰ τὰ παρατηρούμενα σφάλματα τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς εἶναι χρήσιμον πρὸς κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ στιχουργήματος.

---

1. [Ἀνωνύμως], Ἐπιγράμματα καὶ στιχουργήματα τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος, «Μουσεῖον καὶ Βιβλιοθήκη τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς», περ. Β', ἔτος Α', 1875 - 1876. Ἐν Σμύρνῃ 1876, σ. 91 - 100 (ἰδ. καὶ σ. 84).

2. Προφανῶς μετὰ τὸν στίχον 282 ἐξέπεσεν — ἴσως καὶ κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν πρὸς δημοσίευσιν τοῦ κειμένου — εἷς στίχος (: *«εἰπέ μου, μαῦρε μέθυσε, τί θέλεις κάμει τότε»*, κατὰ τὸ χειρόγραφον τῆς μονῆς Σκαφιδιᾶς· *«εἰπέ μου, μαῦρε ἄνθρωπε, τί θέλει κάμεις τότε»*, κατὰ τὸ χειρόγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς).

3. Γ. Θ. Ζώρα, Ψυχωφελὲς ποίημα «Περὶ Μεθύσου» (κατὰ τὸν κώδικα ὑπ' ἀρ. 7 τῆς μονῆς Σκαφιδιᾶς Ἠλείας), «Ἠλειακά», τεῦχ. ΙΗ', 1959, σ. 537 - 550.

4. Ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου διὰ τοῦ ἐν λόγῳ χειρογράφου φαίνεται κακή. Οὕτω πλὴν τῶν ὑπ' ἀρ. 149 - 150 καὶ 174 ἀτελῶς παραδιδομένων — ἢ καὶ παραλειπομένων στίχων, καθ' ὅσον δὲν σημειοῦταί τι ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι — παραλείπονται καὶ στίχοι (ὡς οἱ ὑπ' ἀρ. 95 - 96, 134, 306 - 307, 324 - 325), οἵτινες εὕρηνται ἐν τῷ Σμυρναϊκῷ ἢ ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

5. Paul Moraux, Catalogue des manuscripts grecs (Fond du Syllogos). Ankara 1964, σ. 122 - 124. (Πρβλ. καὶ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Παλαιογραφικά : Παρατηρήσεις εἰς Κατάλογον ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων, «Μνημοσύνη» Α', 1967, σ. 321).

6. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς : Α' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Δ', 1907, σ. 111 - 112. Ἐκ τοῦ κειμένου παραλείπονται οἱ στίχοι, οἱ εὑρισκόμενοι ἐν τῷ στιχουργήματι (ὡς τοῦτο παραδίδεται διὰ τοῦ Σμυρναϊκοῦ χειρογράφου) ὑπ' ἀρ. 39 (φ. 194^{r}), 134 (φ. 199^{r}), ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμιστιχίου τοῦ στίχου 177 μέχρι καὶ τοῦ πρώτου ἡμιστιχίου τοῦ στίχου 180 (φ. 201^{v}), 288 - 289 (φ. 207^{v}), 298 - 301 (φ. 208^{r}) καὶ 324 - 325 (φ. 209^{v}).

7. Ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου (Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν..., ἐνθ' ἀν.) ἀναφέρονται μόνον τὸ ἐν φύλλ. 191^{r} στιχούργημα ὑπὸ τίτλον *«Μερι-*

Συναφές, κατὰ τὸ περιεχόμενον, πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο στιχούργημα, ὅπερ εἶναι λίαν διαδεδομένον, εἶναι καὶ τὸ παραδιδόμενον διὰ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω κώδικος ὑπ' ἀρ. 77 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (φ. 210^{v} - 215^{r}) [1]. Τὸ στιχούργημα τοῦτο, ὅπερ φέρει τίτλον «*Περὶ μεθύσου*», ἀναπτύσσεται εἰς 86 ἰαμβικοὺς δεκαπεντασυλλάβους στίχους μεθ' ὁμοιοκαταληξίας ἀνὰ διστιχίαν καὶ ἀποτελεῖ πιθανῶς αὐτοτελῆ ἑνότητα ἑτέρου παραινετικοῦ πρὸς ἄρχοντα κειμένου· τοῦτο δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρώτου στίχου, ἀνευρισκομένου καὶ ἐν ἀρχῇ ἑτέρου στιχουργήματος τοῦ αὐτοῦ κώδικος (φ. 215^{r} - 221^{v}) «*Περὶ τοῦ μὴ κατακρίνειν ἄνθρωπον ἱερωμένον*» [2].

Ὁπωσδήποτε εἰς τὸ ὑπὸ τίτλον «*Περὶ μεθύσου*» κείμενον ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς ὑπογραμμίζει τὰ δεινὰ τὰ προκαλούμενα ἐκ τῆς μέθης καὶ προτρέπει ἀποφυγὴν τῆς οἰνοποσίας πρὸς διατήρησιν τῆς ὑγείας καὶ διαφύλαξιν τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρώπου.

κοὶ στίχοι» [ἀρχ. : «*Τί σ' ὠφελεῖ, ὦ ἄνθρωπε*»] καὶ κατόπιν τὰ ἐν φύλλ. 221^{v} «*Γνωμικὰ τῆς χρηστοηθείας*».

Εἰδικώτερον τὰ μεταξὺ τῶν φύλλων 191^{r} καὶ 221^{v} περιλαμβανόμενα εἶναι τὰ ἑξῆς :

φύλλ. 191^{v} : *Ἕτερον* [6 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι ὁμοιοκατάληκτοι στίχοι]
Ἀρχ. : *Νόμον ἂν θέλῃς, βασιλεῦ, δίκαιον νὰ θεσπίσῃς*
Τελ. : *λαοί, φυλαὶ τιμοῦν αὐτὰς καὶ ὅλ' αἱ παρατάξεις.*

φύλλ. 191^{v} - 192^{r} : *Ἕτερον* [8 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι ὁμοιοκατάληκτοι στίχοι]
Ἀρχ. : *Εἶναι πολλὰ κοπιαστικὴ ἡ στράτα π' ἀναβαίνω*
Τελ. : *τὸ περιστέρι τἄκακον ἄπονα τιμωροῦσι.*

φύλλ. 192^{r} - 210^{r} : *Περὶ μεθύσων* [332 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι ὁμοιοκατάληκτοι στίχοι]
Ἀρχ. : *Θεέ μου, δός μοι δάκρυα ποτάμια νὰ χύσω*
Τελ. : *Ταῦτα εὑρίσκουσι ἐκεῖ ὅλοι οἱ μεθυσμένοι.*

φύλλ. 210^{v} - 215^{r} : *Ἕτερον περὶ μεθύσου* [περὶ οὗ γίνεται λόγος κατωτέρω]
Ἀρχ. : *Ἀκόμη, ἐκλαμπρότατε, καὶ τοῦτο νὰ ποιήσῃς*
Τελ. : *Ἀμμὴ τὸ μέτριον κρασὶ δίδει πολλὴν ὑγείαν.*

φύλλ. 215^{r} - 221^{v} : *Περὶ τοῦ μὴ κατακρίνειν ἄν(θρωπ)ον ἱερωμένον* [118 ἰαμβικοὶ δεκαπεντασύλλαβοι ὁμοιοκατάληκτοι στίχοι]
Ἀρχ. : *Ἀκόμη, ἐκλαμπρότατε, καὶ τοῦτο νὰ ποιήσῃς,*
ἱερωμένον ἄνθρωπον νὰ μὴ κατηγορήσῃς.
Τελ. : *Αὐτό, πολλὰ παρακαλῶ, κάμνε τὴν αἴτησίν μου*
νὰ σὲ φυλάξῃ ὁ Θεὸς καὶ νὰ 'χῃς τὴν εὐχήν μου.

1. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν..., ἔνθ' ἀν.

2. Ἰδ. τὴν ἀμέσως ἀνωτέρω, ἐν ὑποσημειώσει, περιγραφὴν τοῦ οἰκείου τμήματος τοῦ κώδικος ὑπ' ἀρ. 77 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

ΚΕΙΜΕΝΑ

Α'

f.126^{v} ***Διήγησις ὠφέλιμος εἰς τοὺς κρασοπατέρας, ὅπου καθίζουν 'ς τὸ κρασὶ πρὶ νὰ χαράξῃ ἡ 'μέρα***

Ὁ μεθυστὴς ἐξύπνησεν, τρίβει τοὺς ὀφθαλμούς του,
κοιτάζει καὶ τριγύρου του, γυρεύει τοὺς ὅμοιούς του.
Ἐσήκωσεν τὰ μάτια του 'ς τὸν οὐρανὸν ἀπάνω,
κίτρινον εἶδεν οὐρανὸν γεμᾶτον πεταλοῦδες·
μὲ τὸ πηγούνι τὲς μετρᾷ, φτέρνεται, χασμιριέται·
ὡς εἶδεν καὶ τὸν ἥλιον, φιλοσοφεῖ καὶ λέγει :
ὁ πεινασμένος χάσκεται καὶ πίττα ἀναθυμᾶται,
ὁ μυλωνᾶς τὸν μύλον του, ὁ γεωργὸς τ' ἀλέτριν
καὶ κάθε εἷς τὴν τέχνην του σύνεργον τὴν γυρεύει,
σὺν τούτῳ καὶ οἱ δέσποτες, οἱ πρῶτοι τῶν πατέρων,
— ὁ μὲν δεσπότης ἄλογον, θρόνον, τὸν ὀρδινιάζουν,
φέρνουν τὴν πατερίτζα του, φορένει τὸ μαντί του —
καὶ ἅπαντες οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ κρασοπατέρες·
φέρνουν τους τὸ κρασάκι τους ὀμπρὸς μὲ τὸ βουτζάκι·
ἕνας βαστάει τὸ φλασκὶ κι ἄλλος τὸ δοκιμάζει·
κι ἂν εἶναι καὶ τοὺς ἄρεσεν συγχωροῦν κ' εὐλογοῦν το,
εἰ δὲ καὶ δὲν τοὺς ἄρεσεν στέκουν καὶ ἀφοροῦν το.
Ὁ δὲ θαυμασιώτατος καὶ πανυψηλωμένος,
ὁ πάντων φρονιμώτατος, ὁ μεθυστὴς ὁ μέγας,
ὁ πάντων εὐγενέστατος, χρυσίου τιμημένος,
ἀκούσετε τί σᾶς λαλεῖ καὶ τί σᾶς συντυχαίνει :
Ὅλες τὲς τέχνες τοῦ κόσμου 'ς τὸ νοῦν μου δὲν τὲς βάνω,
ἕνα καὶ μόνον ἀγαπῶ, κρασάκι εὐλογημένον,
κρασάκι μου ὡραιότατον, μυριοχαριτωμένον,
καὶ μάλιστα ὑπέρλαμπρον καὶ μυριοανθισμένον·
ἡ Παναγία κι ὁ Χριστὸς σὲ ἔχουν εὐλογημένον·
κρασάκι χρυσοβλόγητον, ἄνθος τοῦ Παραδείσου,
τῶν νέων ἡ θεράπευσις, τὸ αἷμα τῶν γερόντων,
κρασί μου δοκιμώτατον εἰς πᾶσαν ἰατρείαν,
ἀνδρίζεις τὴν καρδίτζαν μου, εὐφραίνεις τὴν ψυχήν μου.

In titulo *Διηγισις ὡραιωτάτη κ(αὶ) ὠφέλιμ(ος)* || 4 *ἴδεν τον* || 10 *δεσπόταις* || 13 *ἀπάντον* || 14 post *κρασάκι* addidi *τους* || 17 *ἀφοροῦν τον* || 22 *ταῖς τέχναις ταῖς πραγματιὲς* || 23 *κρασάκι μου* || 27 *κρασάκι μου* ||

Ἄν μὲ λιθάσουν ὁ λαὸς καὶ ἂν μὲ ἀποκεφαλίσουν,
ἐγὼ γὰρ τὴν ἀλήθειαν θέλω νὰ μαρτυρήσω,
f. 127ʳ *ὅτι τὰ παρερχόμενα πράγμα|τα γοῦν τοῦ κόσμου,*
τὰ καθαρὰ καὶ τὰ λαμπρὰ πολύτιμα πραγμάτων,
οἱ πέτρες πολυτίμητες μετὰ μαργαριτάρων
καὶ ἄλλα περισσότερα ἀξιώτερα τῶν πάντων,
ὅλα γὰρ ὑπερβαίνει τα τὸ θαυμαστὸν κρασάκι,
πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ τιμὴν καὶ προκοπὴν μεγάλην.
Τί σ' ὠφελοῦσιν, ἄνθρωπε, ἅπαντα νὰ τὰ ἔχῃς,
νὰ ἔχῃς σπίτια πολλά, παλάτια ἀσβεστωμένα,
πράγματα τὰ πανθαύμαστα, πλοῦτον καὶ τὸ λογάρι,
καὶ ἡ κοιλιά σου, ἄθλιε, νὰ μὴν ἔχῃ ὑγρασίαν
οὐδὲ τὰ ἀντεράκια σου κρασίου κοκκινάδα;
Ὦ ἄθλιε καὶ ταλαίπωρε, ἀθλιώτερε τῶν πάντων,
ἂν τὸ κρασὶ ἀποστρέφεσαι, τί ἄλλο ἀγαπάεις;
Οὐδὲ Θεόν, οὐδὲ γονεῖς, οὐδ' ἀδελφούς, οὐδὲ τέκνα,
οὐ φίλον ἔκανες ποτὲ χωρὶς ἀδόλου οἴνου·
ἔχεις καὶ τὴν ὑστέρησιν καὶ τὴν μισανθρωπίαν
ἔχεις ⟨◡⟩ *καὶ τὴν Κόλασιν 'ς τὸν μέλλοντα αἰῶνα.*
Δός μου καμπόσον, ταπεινέ, ἀπὸ τὸν πλοῦτον πὄχεις,
νὰ πίνω πάντα περισσὰ καὶ νὰ σὲ μνημονεύω,
μπορεῖ καὶ 'ς τὸν Παράδεισον καμπόσον νὰ ζυγώσῃς.
Εἶδα βουτζάκι, ἄρχοντες, 'ς τὴν Κρήτην ὅταν ἤμουν,
τὸν ἥλιον ἐπαρώμοιαζεν εἰς τὴν λαμπρότητά του
καὶ τὰς ἀκτῖνας ἔβγαζεν ἐκ μέσων τῶν στεφάνων.
Οἱ δόκες ἦσαν ἀργυρές, μάλαμα καπνισμένες,
χρυσᾶ ἦσαν τὰ φουντώματα, σύρμα ἦταν ἡ στεφάνη
καὶ μαργαριταρόρριζος ὁ θαυμαστὸς ὁ πίρος.
Δὲν ἠμπορῶ νὰ ἐπαινῶ καὶ τοῦ κρασιοῦ τὸ κάλλος,
ἐκείνην τὴν ἐξαίρετον, λέγω, τὴν μυρωδίαν,
τὴν νοστιμάδαν τὴν γλυκειάν, τὴν ἡδονὴν τὴν τόσην.
Λέγω νεκρὸς νὰ τό 'πινεν, πάραυτα 'περιπάτει.
Φρίττω λοιπὸν ὁ ταπεινός, ὅταν τὸ διηγοῦμαι
'κεῖνο τῆς Κρήτης τὸ βουτζὶ τ' ὀμορφοκαμωμένον,
διότις ἡ εὐμορφία του ἐξαίρετος γὰρ ἦτον·
μόνον γιατ' ἦτονε μικρὸν δὲν τὸ παραπαινάω·
καὶ μάθετε πόσον κρασὶ ἐπίανεν ἐκεῖνο :

34 *πολύτῐμα τῶν* || post *πραγμάτ(ων)* scripsit *ὡσἂν νὰ εἰπῆς χρίσάφι ἢ ἀσίμη* quod delevi || 39 *ἀπάντα* || 41 ante *πανθαύμαστα* addidi *τὰ* || 43 *ἄντερα* || 54 *ἐπαρομίαζεν* || 56 *μὲ μάλαμα* || 57 *οἱ ςεφάνοι* || 64 *ἐκεῖνο* || 67 post *ἐκεῖνο* scripsit *τὸ βουτζίον* quod delevi ||

Τρακόσια μέτρα ἔβαζεν ἄσπρον κρασὶν ἀκρᾶτον
f. 127ᵛ *κ' ἔκατζα | καὶ τὸ ἔπια ἕνα μερονυκτάκι*
καὶ μόνο ὅσον μ' ἀνάγγρισε τὴν δίψαν, ὁποὺ εἶχα,
διότις ἡ μικρότητα ἐκείνου τοῦ βουτζίου
διὰ χορτασμὸν δὲν ἦτονε τῆς ταπεινῆς κοιλιᾶς μου,
νὰ θεραπεύσῃ τὴν καρδιάν, συκωτοπλεύμονά μου,
νὰ πᾷ καὶ εἰς τὲς φλέβες μου νά 'ρθῃ καὶ 'ς τὴν ψυχή μου
ἀμμὴ 'κεῖνο δὲν ἦτονε μηδ' ἕνα μηδὲ γι' ἄλλον.
Ὅμως, κρασοπατέρα μου, φίλε συνάδελφέ μου,
ἄκουσον καὶ κατάλαβε πόσον κρασὶ φοβοῦμαι :
Νὰ εἶχα βουτζίον θαυμαστὸν ὡς τοῦ Σινᾶ τὸ ὄρος,
γεμᾶτον νὰ ἦτονε κρασὶ ἄσπρον ὡσὰν τὸ γάλα,
καὶ νά 'τον ἀργυρόκουπα τοῦ Γαλατᾶ ὁ πύργος,
νὰ μοῦ τὸν ἐγεμίζασιν ἄσπρον κρασὶν ἀκρᾶτον
νὰ μ' ἔδιδαν νὰ ἔπινα ὁπὄθελα ὁ καημένος
καὶ πάλε νὰ τοὺς ἔφερνεν ὁ λογισμὸς ὁ τρέλης
καὶ νά 'λεγεν «δευτέρωσε καὶ πρόσεχε μὴν φτύσῃς»·
μὲ τὴν καρδίτζα νά 'πινα τὴν κούπαν τὴν μεγάλην,
νά 'ρούφιζε τὸ στόμα μου τὸν θαυμαστὸν τὸν κράσον.
Ὅμως, Θεὲ καὶ Κύριε καὶ κτίστα τῶν ἁπάντων,
ἐσύ, ὁποὺ ἐμίλησες μὲ τ' ἅγιόν σου στόμα
καὶ εἶπές μας «τί ζητήσετε, ἐγὼ νὰ σᾶς τὸ δώσω»,
οὕτως, Θεὲ καὶ Κύριε, ζητῶ κ' ἐγὼ ὁ φταίστης,
ἂν ἦτον μπορεζάμενον νά 'γένουνταν βουτζίον
ἡ Πρώτη, νῆσος θαυμαστή, ὁπού 'ναι 'ς τ' 'Αντιγόνου,
καὶ νά 'τον ὁλογέματον ἄσπρον κρασὶ ἀκρᾶτον
καὶ πάλιν νὰ ἐγένουνταν ὁ οὐρανὸς καράβι
καὶ ἄρμενα τὰ σύννεφα, τιμόνιν τὸ φεγγάριν,
καραβοκύρης ὁ βοριᾶς καὶ ναῦτες οἱ ἀστέρες
καὶ νὰ τοὺς ἔκρουεν σεισμὸς νά 'βγαίνασιν οἱ πίροι
κι ὁ βοῦτζος νὰ ἐβρόνταγε, νὰ ραγισθῇ εἰς δύο
καὶ νά 'ποταμοφόριζεν ὁ ἄδολος ὁ κράσος
καὶ νὰ 'ρχουνταν 'ς τὸ στόμα μου ἡ ἄβυσσος ἐκείνη,
ἠμπόρει νὰ ἐγέμιζεν ὁ στόμαχός μου ὅλος

69 *κ(αὶ) κατζα* || post *μερονΰκτάκι* scripsit *ἐκεῖνο ὅλο τὸ κρασάκι* quod delevi || 70 *μόνον* || 72 post *ταπεινῆς* scripsit *ψυχῆς μου* quod delevit || *κοιλΐας μου* || 73 *καρδΐαν μου* || *τὰ συκοτοπλεύμονά μου* || 75 *ἐκεῖνο* || 78 *ἂν εἶχα* || 85 *καρδίτζα μου* || 89 *εἶτί* || 90 *φτέσθης* || 91 *ἦτον πορεζάμενον* || 95 *κ(αὶ) σήνεφα τὰ ἄρμενα* || *τιμόνιν τὸ φεγγάριν* addidi e versione cod. Vindob. Theol. gr. 244 et Selden. 14 («Νέος Ἑλληνομνήμων» Α', 1904, σ. 443) || 97 post *πύροι* scripsit *τοῦ θαυμαςοῦ βουτζΐου* quod delevi || 101 *μπόρῃ* ||

καὶ ἡ πτωχὴ κοιλία μου ἤθελεν κυματάει,
ἀλλ᾽ οὐδὲ θάνατον ποτὲ ᾽ς τὸν νοῦν μου ἤθελα βάλει. |
f. 128r *Λοιπὸν καὶ τὸν Παράδεισον χωρὶς κρασὶ μισῶ τον·*
ἂν θέλω τρώγειν, ἂ διψῶ, τί ὠφέλεια μοῦ εἶναι;
᾽Αλλὰ καὶ ᾽ς τὸν Παράδεισον ἐκεῖνον, ὅπ᾽ ἀκούεις,
τέσσαροι ποταμοὶ τρέχουσιν, μεγάλοι, θαυμάσιοι.
῎Αν ἦσαν καὶ οἱ τέσσαροι ἄσπρον κρασὶν ἀκρᾶτον,
ὁ ἕνας μὲ σώνει νὰ γευτῶ, ἐὰν δὲν τύχῃ φίλος,
δεύτερος μεσημέριον, τὸ δειλινὸν ὁ τρίτος
καὶ ὁ τέταρτος ⟨⏑ – ⏑ –⟩ ᾽ς τὸ φτωχικὸν τὸ δεῖπνον.
Καὶ ὅταν μὲ λείψῃ τὸ κρασὶ πέφτω εἰς λιγοθυμίαν.
Καὶ ἂν εὕρω τζίπουρον ᾽ς τὴν γῆν σκύφτω, μυρίζομαί το
καὶ ἡ μωρωδία του νικάει τὸν μόσχον τῆς Συρίας.
Ψωμίον οὐκ εὐφραίνει με, μόνε τὸ κρασοβόλι
καὶ τοῦ λαγοῦ μαγέρεμα, ποὺ λέγεται κρασᾶτον.
Μῆνες καὶ χρόνους καὶ καιροὺς νὰ ἔπινα νύκτα - ᾽μέρα
κρασάκι ὡραιότατον, σὰν τ᾽ ἀγαπᾷ ψυχή μου,
δὲν τό ᾽θελά ᾽χει χορτασμόν, οὐδέ ᾽θελα μεθύσει.
᾽Εκ τῶν ἁγίων γὰρ πολλοὶ λέγουνται μυροβλύται,
ἐγὼ γὰρ χάριν ἤθελα νὰ γένω κρασοβλύτης.
᾽Ακούσατέ το, μεθυσταὶ καὶ φιλόσοφοι ἄνδρες,
θαυμάσιοι, πανένδοξοι, φίλοι κρασοπατέρες,
τό πῶς εὐλόγησε ὁ Χριστὸς τὸν ἐν Κανᾷ τὸν γάμον,
τὰς ἓξ ὑδρίας τὸ νερὸν καὶ ἔγιναν κρασάκι.
᾽Εὰν τὸ κρασὶ δὲν εἶν᾽ καλόν, μηδὲ Χριστοῦ ἀρέσει,
τὸ πρῶτον θαῦμα ὁ Χριστὸς δὲν ἤθελεν τὸ δείξει,
τὴν χάριν Του δὲν ἔδιδεν, οὐδὲ τὴν εὐλογιάν Του.
Λοιπὸν ἀπὸ τὴν δίψαν μου ἀσθένησα μεγάλως·
τὸν Ροῦφον εἶχα ἰατρὸν καὶ τὸν Κρασοπινάκη,
αὐτούς, ὁπού ᾽χε μαθητὰς ὁ γέρων Μουστορρούφης.
Τὸν θάνατο ἐφοβήθηκα, μήπως καὶ ἀπεθάνω
κι ἀφήκω ἀνάθεμα πολύ, ποὺ μαθητὴν δὲν εἶχα,
νὰ τὸν προκόψω σὰν ἐμὲ καὶ νὰ τὸν εὐλογήσω,
νὰ μὴν χορταίνῃ τὸ κρασί, ἂν πίνῃ νύκτα - ᾽μέρα.
Λοιπὸν ἐλιγοθύμησα, ἔγινα τοῦ θανάτου·
νὰ κοινωνήσω ἐγύρεψα, μὴ χάσω τὴν ψυχήν μου.

105 *ὠφελῖα* ‖ 107 *θαυμασῖοι* ‖ 110 *ὁ δεύτερος τὸ μεσημέριον μ(ε)τ(ὰ) μεγάλης νίςῖας* ‖ 111 *τὸν δεῖπνον* ‖ 122 *φῖλοσόφοι* ‖ 124 *εὐλόγησεν* | 126 *ἐὰν γὰρ τὸ κρασῖ δὲν ἤτονε καλὸν μηδὲ τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἤθελεν ἀρέσῃ* ‖ 131 *μουντορούφης* ‖ 132 *θάνατον* ‖ 133 *ὁποῦ* ‖

᾽Ιδοὺ γὰρ καὶ ψυχομαχῶ καὶ κἂν ἂς κοινωνήσω!
Καὶ ᾽φέρασιν τὸν δέσποτα παπᾶ - Ρουφοκανάτην,
f. 128v *μὲ τὸ ποτήρι τὸ μικρό,* | *ποὺ ᾽μοιάζει καδοπούλα,*
καὶ τὴν λαβίδα τὴν στενήν, ποὺ ᾽μοιάζει μύλου σκάφην,
καὶ ᾽γέμισέν την τρεῖς φορές, τάχα ᾽κοινώνησέ με.
Κρασάκι μὲ ᾽κοινώνησαν καὶ ὑγιὴς εὑρέθην.
Τὸ μέγα Σάββατον βραδὺ ἦτον αὐτό, ποὺ λέγω,
καὶ τὴν λαμπρὰν τὴν Κυριακὴν ὄνειρον εἶδα μέγα.
Φόρεμα εἶχα τὸν ἀσκόν, καπάσι μισοβούτζι
καὶ σκούφιαν ἀργυρόκουπα καὶ κάλτζες τὲς κανάτες,
τζίπουρον τὰ μαντήλια μου καὶ μάγγανον ἐβάστουν·
ἐβάστουν καὶ ᾽ς τὸ στόμα μου τὸν πίρον τοῦ βουτζίου
καὶ τάχα τὸν ἐλάλουνα, ὥσπερ καλὴ φλογέρα·
καὶ κλίνην εἶχα τὸν ληνόν, προσκέφαλον τὴν σκάφην,
ζωνάριν ἐζωνόμουν τα τὰ στέφανα τοῦ βούτζου
καὶ φαίνεταί μου νά ᾽σανε μπουκλίτζες δεκαπέντε,
τὸ γύρωθεν τῆς κλίνης μου μὲ εἶχαν περιφραγμένον.
Καὶ ᾽θαύμασα ὁ ταπεινὸς ᾽ς τὸ ὄνειρον, ποὺ εἶδα,
τὸ πῶς καὶ εἰς τὸν ὕπνον μου τοιοῦτον πρᾶγμα εἶδα.
Εἶδα καὶ ἄλλον θαύμασμα, φρίττω νὰ τ᾽ ἀναφέρω.
Εἶδα βροντὴ ἐγένετο καὶ οὐρανὸς ἐρράγη,
οἱ καταρράκτες ἔρρευσαν ἄσπρον κρασὶν ἀκρᾶτον,
κ᾽ ἐγὼ τὸ στόμα μ᾽ ἄνοιξα καὶ μέσα ἐκατέβη,
μοῦστος καθαροπίπερος ᾽ς τὸ στόμα μου ἐμπῆκεν.
᾽Γέμισαν τὰ ἀντεράκια μου τὴν εὐλογίαν τοῦ οἴνου·
καὶ ἀπ᾽ τὴν πολλὴν γλυκύτητα, μούστου τὴν εὐμορφάδα,
ἡ μέλισσα μὲ ᾽δάγκασεν, ὅμως ἀκροτραυλίζω,
καὶ τὰ ποδάρια κοντυλοῦν καὶ ὁ νοῦς μου ἐπαρῆλθεν.
Μάθε καλά, ὦ ἄνθρωπε, τὸν οἶνον νὰ τιμάῃς,
ὥσπερ γὰρ τὸ εὑρίσκομεν ᾽ς τὰ παλαιὰ χαρτία.
Μάθε καὶ κατανόησον ὑπὸ Δαβὶδ προφήτου,
ἄκουσον καὶ τὸν ψαλμῳδόν, πῶς εὔμορφα τὸ λέγει :
«῾Ο οἶνος εἶναι ἅγιος, εὐφραίνει τὴν καρδίαν».
Καὶ νά ὁποὺ σ᾽ ἀπόδειξα τὴν ἅπασαν ἀλήθειαν.
Κρασὶ ἀπὸ τὸ στόμα σου νὰ μὴν τὸ λείπῃ πάντα,
ἂν θὲ νά ᾽χῃς προτίμησιν κάλλια παρὰ πάντας.

138 ante *ψυχομαχῶ* addidi *καὶ* ‖ 141 *σθενὴν* ‖ *του μύλου* ‖ 144 *τὸ βραδῖ* ‖ 145 *῎ϊδα θαυμαςὸν κ(αὶ) ξακουσμένον μέγα* ‖ 149 ante *πύρον* addidi *τὸν* ‖ 152 post *ἐζονόμουν* addidi *τα* ‖ 155 *ὁποῦ* ‖ 160 *ἐκατέβην* ‖ 161 *ὁ μοῦςος ὁ καθαροπίπερος* ‖ 162 *κ(αὶ) γέμισαν* ‖ 163 *ἀπὸ τ(ὴν)* ‖ *τ(οῦ) μούςου* ‖ 165 *ποδάρια μου* ‖ 167 post *χαρτία* scripsit *ὁποῦ γράφουσιν μ(ε)τ(ὰ) μεγάλης δόξης*, quod delevi ‖ 168 *κ(αὶ) μάθε* ‖ 173 *τ(ὴν) προτήμισῖν* ‖

Β'

Ἔπαινος εἰς τὸ κρασὶ
διὰ στίχων πολιτικῶν ὁμοιοκαταλήκτων συντεθεὶς παρὰ τοῦ πολυμαθοῦς ἄρχοντος Βυζαντίου Δράκου Σούτζου κατὰ τὸ ,αψλη' ἔτος ἐν Οὐγγροβλαχίᾳ

f. 403v *Κρασάκι, τώρα 'γνώρισα ἐσὺ τὸ πόσα χρήζεις·*
ἐσὺ γυμνοὺς ὁλόχρυσα ξέρεις νὰ τοὺς στολίζῃς,
ἐσὺ τὸ ξέρεις 'σὲ πτωχοὺς καὶ δίνεις βασιλεῖες,
χωρὶς ραγιᾶ κ' ὑπήκοο μοιράζεις ἐξουσίες·
μ' ἐσένα δὲν χρειάζεται καὶ βασιλεὺς νὰ εἶναι
ἐκεῖνος ὁποὺ δὲν ἔχει τὴν κεφαλὴν ποῦ κλῖναι·
κάστρα μ' ἐσένα παίρνονται, στρατεύματα χαλνοῦνται
καὶ αἵματα δὲν χύνονται, μήτ' ἄνθρωποι νικοῦνται·
βασίλισσα, ποὺ δὲν τολμοῦν νὰ τὴν ἰδοῦν τὰ μάτια,
μ' ἐσένα μπαίνει ἔξαφνα εἰσὲ πτωχοῦ πλεμάτια·
τὰ πλούτη εἰς τοῦ λόγου σου εἶν' ἀφιερωμένα
καὶ τὰ κλειδιὰ τῶν θησαυρῶν 'ς τὰ χέρια σου 'δομένα· |
f. 404r *μὲ τ' ἅρματά σου τὰ χρυσᾶ, ἂν τύχ' ἁρματωμένος,*
μὲ τὰ στοιχεῖα πολεμῶ καὶ βγαίνω κερδεμένος·
μὲ λόγου σου οἱ διάβολοι, τοῦ Ἅδ' αἱ Ἐριννύες
ἐμπρὸς εἰς τὰ ὀμμάτια μου μὲ φαίνονται σὰ μυῖες·
ὅταν σὲ βάζω μέσα μου καὶ παίρνω ν' ἁρμενίζω
τὴν οἰκουμένη 'σὲ στιγμὴ τὴν περιτριγυρίζω·
ἐγὼ μ' ἐσένα ἠμπορῶ ἀνέμους νὰ νικήσω
καὶ ποταμούς, ποὺ τρέχουνε, νὰ τούσε σταματήσω.
Μήτηρ πασῶν τῶν ἀρετῶν ἂν εἶν' ἡ σωφροσύνη,
τὴν ἀποκτᾷ ὁπὄμαθε πολλὰ καλὰ νὰ πίνῃ.
Προτέρημ' ἀπ' τὰ θαυμαστὰ ἂν εἶναι ἡ ἀνδρεία,
ἀπὸ τὴν μέθη κι ἄλλο τι πλιὰ δὲν σὲ κάμνει χρεία.
Ἂν θέλῃς ἥσυχη ζωή, νὰ λείψῃς ἀπ' τὴ λύπη,
ἡ μπότζα ἀπ' τὸ πλάγι σου ποτὲ ἂς μὴ σὲ λείπῃ.
Ὅποιος σὲ πιῇ, κρασάκι μου, δὲν ξεύρει ν' ἀδικήσῃ,
κι ἂν ἔχῃ ξένος δίκαιο, θέλει τ' ὁμολογήσει.
Εὐθὺς ὁποὺ 'φκαιρώσουνε τοῦ οἴνου τὰ ἀγγεῖα,
ἐβγαίν' ἀπ' τὴν καρδία μας καὶ ἡ μνησικακία.
Ξαπλών' ἡ χάρις τοῦ κρασιοῦ τῶν ἀκριβῶν τὸ χέρι, |

1 *πόσ' ἀχρίζεις* || 9 *τρομοῦν* || 12 *κλαδιὰ* || 28 *ξένο* || 31 *ξαπνὼν* ||

f. 404v *κόφτει τὸν κόμπο τῶν πουγγιῶν τῆς μέθης τὸ μαχαίρι.*
Ἂν ἔχῃς ἀρετὲς νεκρές, ποὺ μέσα ἐμφωλεύουν,
τὲς βγαίνει ἔξω τὸ κρασί, κάμνει καὶ ζωντανεύουν·
ἐβγαίν' ἀπ' τὴν καρδία σου εὐθὺς κ' ἡ φιλαυτία,
μὲ τὸ κρασὶ γιατρεύεται κι αὐτὴ ἡ ἁμαρτία·
φθόνος, ὑπερηφάνεια, μῖσος εὐθὺς ἐχάθη·
μὲ τὸ ἀθῷο τὸ κρασὶ δὲν κατοικοῦνε πάθη.
Κρασάκι μ', ὁποὺ ἀγαπᾷς τὰ 'παινεμένα ἤθη,
ἐσὺ τὸν κόλακα εὐθὺς τὸν κάμνεις φιλαλήθη·
δὲν στέργεις, ὅποιος σ' ἀγαπᾷ καὶ σὲ κρατεῖ κοντά του,
νά 'χ' ἄλλα εἰς τὴν γλῶσσά του καὶ ἄλλα 'ς τὴν καρδιά του.
Σὰν ἕνας ἥλιος λαμπρὸς λάμπεις 'ς τὴ γειτονιά σου
καὶ δίδεις 'ς ὅσους σ' ἀγαποῦν τὴν καθαρότητά σου.
Ἐσένα ὅποιος σ' ἀρνηθῇ καὶ δὲν μετανοήσῃ,
μένει ἀναπολόγητος εἰς τὴν δευτέρα κρίσι.
Πτωχὸς ἂν ζήσω πάντοτε καὶ τύχω μεθυσμένος
'ς τὴν ὥρα τοῦ θανάτου μου, πεθαίν' εὐτυχισμένος.

45 *ματανοήσῃ* ||

Γ'

f. 210v

Περὶ μεθύσου

Ἀκόμη, ἐκλαμπρότατε, καὶ τοῦτο νὰ ποιήσῃς :
ἀπὸ τὴν μέθην πρόσεχε διὰ νὰ μὴ μεθύσῃς,
διότι εἶναι ἄγκιστρον, τοῦ Σατανᾶ παγίδα
καὶ ὅσοι τὴν ἀπόκτησαν πολλὰ κακὰ τοὺς εἶδα,
γυμνούς, πτωχοὺς καὶ πένητας καὶ καταφρονεμένους
μέσα 'ς τὲς στράτες καὶ ὁδοὺς τοὺς εἶδα λασπωμένους·
ἀπὸ τὴν μέθην τὴν πολλὴν ποσῶς δὲν ἠμποροῦσαν
νὰ στέκουν εἰς τοὺς πόδας τους καὶ τοὺς ἀναγελοῦσαν·
σὰν μοχθηροὶ ἐκείτουνταν 'ς τὴν λάσπην εἰς τὴν στράτα |
f. 211r *καὶ ἦσαν τὰ μουστάκια τους ξεράσματα γεμᾶτα·*
οἱ σκύλοι τοὺς ἐγλύφασιν, οἱ μυῖες τοὺς ἐτρώγαν
καὶ τὰ παιδιὰ τοὺς ἔχρουγαν, χοῖροι τοὺς ἐπετρῶγαν.
Αὐτοὶ δὲν τὸ 'γροικούσασιν, οἱ καταμουτζωμένοι,
ὡσὰν νεκροὶ ἐκείτουνταν 'ς τὴν στράταν ξαπλωμένοι.

6 *λασπωσμένους* || 9 *ςράταν* || 12 deb. : *χοῖροι τοὺς ἀποτρῶγαν ?* ||

Καὶ τίς νὰ μὴ τοὺς λυπηθῇ καὶ τίς νὰ μὴ τοὺς κλαύσῃ,
ὅτι τὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ νὰ κείτεται ᾽ς τὴν λάσπη;
Ἄνθρωπε, σήκω, ξύπνησε καὶ ἔβγ᾽ ἀπὸ τὴν μέθη,
᾽ς τὸν ἑαυτόν σου γύρισε καὶ λεῖπε ἐκ τὰ πένθη.
f. 211v *Ἐξύπνησε καὶ γνώρισε, συμμά|ζωξε τὸν νοῦ σου*
καὶ σμίξε μὲ τοὺς ζωντανούς, ἐλθὲ ᾽ς τοῦ ἑαυτοῦ σου.
Μὴ κείτεσαι ἐξεστηκώς, ὡσὰν δαιμονισμένος,
μέσα ᾽ς τὴν λάσπην, ἄθλιε, νεκρὸς ἐξαπλωμένος.
Ἰδὲς καὶ σὺ τὸν οὐρανόν, ἰδὲς καὶ σὺ τὰ νέφη,
ἰδὲς καὶ σὺ καμμιὰν φορὰν τὸν Κύριον πῶς βρέχει.
Ἰδὲς καὶ σὺ τὸν ἥλιον πῶς λάμπει, πῶς φωτίζει,
᾽ς τὸν κόσμον τὰς ἀκτῖνάς του πῶς τὰς διασκορπίζει.
Ἰδὲς καὶ σὺ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν καλὴν ἡμέρα
καὶ δόξαζε τὸν Κύριον καὶ τὴν αὐτοῦ μητέρα. |
f. 212r *Σηκώσου ὡσὰν ἄνθρωπος, πιάσε δουλειὰ νὰ κάμῃς*
καὶ εἰς τὸ σκότος τὸ βαθὺ τὸν νοῦν σου μὴ τὸν βάνῃς.
Οἱ ἄνθρωποι παρακαλοῦν νὰ φωτισθῇ ὁ νοῦς τους
καὶ σὺ τὸν χάνεις, ἄθλιε, εἰς τὸ κρασί, ᾽ς τοὺς μούστους.
Ἡ μέθη εἶναι ὀλωνῶν τῶν πονηρῶν μητέρα,
τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρτιῶν τὴν ἔχουσι πατέρα.
Ἡ μέθη εἶναι ὁ κρημνός, ποὺ καταντᾷ ᾽ς τὸν Ἅδη,
τὸν μεθυστὴν κρεμνίζει τον μὲ τὴν ψυχὴν ὁμάδι.
Ἡ μέθη εἶναι ὁ θάνατος ᾽ς ὅσους τὴν ἀγαποῦσι
f. 212v *καὶ ὅποιος τὴν ἀγάπησεν ὅλοι | τόνε γελοῦσι.*
Μέθη πολλοὺς ἐγκρέμνισε, πολλοὺς καταδικάζει,
ἀρίθμητους, ἀμέτρητους ᾽ς τὴν ἁμαρτίαν κράζει.
Ἡ μέθη τὸ φαρμάκιον εἶναι τοῦ Διαβόλου,
τὸν μεθυστὴν τὸν ἄνθρωπον νεκρώνει τον δι᾽ ὅλου.
Σαγίττα εἶναι δολερή, εἶναι φαρμακωμένη·
ὅποιον βαρέσει ᾽ς τὸ πλευρόν, εὐθὺς τὸν ἀποθαίνει.
Ἡ μέθη εἶναι ὡσὰν ἰξός, ὁποὺ κολλᾷ καὶ σέρνει
καὶ δὲν ἔχει ξεκολλημὸν ᾽κεῖνος ὁποὺ τὴν φέρνει.
Ἡ μέθη εἶναι τὸ καυκί, ποὺ ἔχει τὸ φαρμάκι, |
f. 213r *ὅποιος τὴν ἀπάντησε δὲν ἔχει ἀπανωβράκι.*
Ἡ μέθη εἶναι δίκτυον, εἶναι καὶ ἁλυσίδα,
ὄφις ἐστὶ δικέφαλος μὲ τὴν πικρὴν γλωσσίδα.
Ἡ μέθη εἶναι ὄχεντρα τυφλή, μὲ δίχως μάτια

15 *μοῦ τὴν κλαύσῃ* || 16 *λάσπην* || 17 *μέθην* || 19 *νοῦν* || 27 *ἡμέραν* || 29 *πίασε* || 33 *ἀλλονῶν* || 35 *ᾅδην* || 37 *ἀγαποῦσιν* || 44 *ὅποιος* || 45 post *εἶναι* primum *τὸ καυκὶ* scripsit deinde delevit || 46 *ἐκεῖνος* ||

καὶ ὅποιον ἐδάγκασε τὸν ἔκαμε κομμάτια.
Μέθη πολλοὺς ἐπτώχυνε, πολλοὺς ἐξεγυμνώνει
καὶ τρίχα ᾽ς τὸ κεφάλι τους ἐπάνω δὲν φυτρώνει·
ξανάστροφα, τὰ μάτια τους κάνει καὶ κοκκινίζουν
καὶ τρέμει τὸ κεφάλι τους καὶ συχνομουρμουρίζουν,
f. 213v *τρέμει καὶ ὅλον τὸ κορμί, τρέ|μουσιν καὶ αἱ χεῖρες,*
αὐτοὶ λογοῦνται ζωντανοὶ καὶ αἱ γυναῖκες χῆρες.
Καὶ διὰ τοῦτο λέγω σου ποτὲ νὰ μὴ μεθύσῃς·
ἀκόμη, ἐκλαμπρότατε, μόνον νὰ μοῦ γροικήσῃς,
διότι ἀγαπῶ πολλὰ νὰ ἔχῃς τὴν τιμή σου,
νὰ ἔχῃς τὴν ὑγείαν σου ἐν ὅλῃ τῇ ζωῇ σου,
καὶ ὅσοι θέλουν σὲ εἰπεῖ νὰ πίῃς, νὰ μεθύσῃς,
εἶναι ἐχθροί σου φανεροὶ καὶ νὰ μὴ τοὺς γροικήσῃς,
διότι ἔχουν ὄρεξιν ἀτοί τους νὰ μεθύσουν
κ᾽ ἐσένα εἰς τὴν γνώμην τους νὰ σὲ παρακινήσουν· |
f. 214r *νὰ εὕρουνε τὴν ἀφορμὴν νὰ πίουν, νὰ χορτάσουν,*
γεμᾶτα νὰ σηκώσωσιν, ὥστε ποὺ νὰ ξεράσουν.
Κ᾽ εἰς τοῦ Θεοῦ τὸ ὄνομα σηκώνουν τὸ γεμᾶτο
καὶ πίνουσι οἱ βάρβαροι τὸ κρασοπινακᾶτο.
Καὶ δεύτερον σηκώνουσι διὰ τὴν Παναγίαν
καὶ τὴν κακήν τους ὄρεξιν τὴν λέγουσι πρεσβείαν.
Πίνουν καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς ἁγίους κατὰ τάξι,
ὥστε μεθοῦν καὶ δὲν μπορεῖ κανένας νὰ σπαράξῃ·
νεκρώνονται, ξαπλώνονται, καὶ γίνονται σὰν χοῖροι, |
f. 214v *διότι κἂν σταλαγματιὰ δὲν μένει ᾽ς τὸ ποτήρι.*
Δὲν πίνουν καὶ νὰ σιωποῦν οἱ κρασοποτηράδες,
ἀμμὴ καὶ τοὺς ἁγίους μας τοὺς κάνουν μεθυστάδες.
Ἐκεῖνοι ἐγκρατεύοντας εἰς ὅλην τὴν ζωήν τους,
ποτὲ κρασὶ δὲν ἔπιναν, νὰ σώσουν τὴν ψυχήν τους,
κ᾽ ἐκεῖνοι οἱ χοντρότατοι σηκώνουν τὸ ποτήρι
καὶ διὰ ὄνομα αὐτῶν γίνονται ὡσὰν χοῖροι.
Καὶ ταύτην τὴν συνήθειαν κάμε νὰ τὴν χαλάσῃς,
ἂν θέλῃς τὴν ὑγείαν σου σωστὴν νὰ τὴν φυλάσσῃς, |
f. 215r *ὅτι ἡ μέθη προξενᾷ εἰς ὅλους ἀρρωστίαν,*
ἀμμὴ τὸ μέτριον κρασὶ δίδει πολλὴν ὑγείαν.

53 *ἡ μέθη* || 58 *γυναῖκές τους* || 61 *τιμὴν* || 64 *ἀγροικήσῃς* || 65 *διὰ τί* || 67 *εὕρουν* || ante *ἀφορμὴν* addidi *τὴν* || 73 *τάξιν* || 74 *κανένα* ||

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

'Ακρᾶτος, ἐπίθ. = ἀμιγής, ἀνόθευτος Α 68, 81, 93, 108, 159
ἀκριβός, ἐπίθ. = φιλάργυρος Β 31
ἀκροτραυλίζω = τραυλίζω ὀλίγον Α 164
ἀμμή, σύνδ. = ἀλλά, ὅμως, βεβαίως, λοιπὸν Α 75, Γ 78, 86
ἀναγγρίζω = ἐρεθίζω, προκαλῶ Α 70
ἀναγελῶ = περιγελῶ Γ 8
ἀναθυμᾶμαι = ἐνθυμοῦμαι Α 7
ἀνδρίζω = ἐνισχύω, δυναμώνω Α 30
ἀπαντῶ = συναντῶ, συνδέομαι, δεσπόζομαι Γ 48
ἀπανωβράκι τὸ = ἡ ἐξωτερικὴ βράκα τῶν χωρικῶν Γ 48
ἀποθαίνω, ἀμτβ. (ὑπ. ἀορ. *ἀπεθάνω*) = ἀποθνήσκω καὶ μτβτ. φονεύω Α 132, Γ 44
ἀργυρόκουπα, ἡ Α 80, 147
ἀρίθμητος ἐπίθ. = ἀναρίθμητος Γ 40
ἄρμενα, τὰ Α 95
ἀτὸς (μετὰ τοῦ ἐγκλ. *μου*, *σου* κ.λ.π.) = ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀφ' ἑαυτῆς, μόνος Γ 65
ἀφίνω (ὑπ. ἀορ. *ἀφήκω*) Α 133

Βουτζάκι, τὸ = μικρὸν δοχεῖον οἴνου Α 14, 53
βουτζὶ (καὶ *βουτζίον*), τὸ = δοχεῖον οἴνου Α 64, 71, 78, 91, 149
βοῦτζος, ὁ = δοχεῖον οἴνου (μεγεθ.) Α 98, 152
βραδύ, τὸ = ἑσπέρα Α 144

Γίνομαι [γένο(υ)μαι] (παρατ. *'γένουνταν*) Α 91, 94
γκρεμνίζω = (μτφρ.) καταστρέφω Γ 39
γλωσσίδα, ἡ = γλῶσσα Γ 50
γοῦν, σύνδ. = λοιπὸν Α 33
γροικῶ (ἀόρ. *'γροικούσασιν*) = ἀντιλαμβάνομαι Γ 13, 60, 64

Διότις, σύνδ. = διότι Α 65, 71
δόκη, ἡ = doja - ντούγια τοῦ βαρελιοῦ Α 56

'Εγκρατεύω = ζῶ μὲ ἐγκράτειαν Γ 79
ἐξεστηκώς, μτχ. = ἐκτὸς ἑαυτοῦ Γ 21
εὐμορφάδα, ἡ Α 163

Ζυγώνω = πλησιάζω Α 52

Θαύμασμα, τὸ Α 157
θεράπευσις, ἡ Α 28

'Ιξός, ὁ = κολλώδης οὐσία ἀπὸ τὸν καρπὸν τῆς ἰξίας Γ 45

Καδοπούλα, ἡ = μικρὸς κάδος Α 140
καθαροπίπερος, ἐπίθ. = γευστικὸς Α 161
κάθημαι (ἀόρ. *ἔκατζα*) Α 69
κάλλια, ἐπίρρ. = κάλλιον Α 173
καμπόσος, ἀντων. = ἀρκετός, *καμπόσον*, ἐπιρρ. = ὀλίγον Α 50, 52
καπάσι, τὸ = σκιάδιον, πίλημα Α 146
καρδίτζα, ἡ Α 30, 85
καταμουτζωμένος, μτχ. = μτφρ. καταγέλαστος Γ 13
καταντῶ = φθάνω, καταλήγω Γ 35
καυκί, τὸ = κοῖλον ἀγγεῖον, ξύλινον ποτήριον Γ 47
κείτο(υ)μαι (παρατ. *ἐκείτουνταν*) Γ 9, 14
κερδεμένος, μτχ. = κερδισμένος Β 14
κοντυλῶ = παραμένω ἀκίνητος Α 165
κόφτω = κόπτω Β 32
κρασᾶτος, ἐπίθ. Α 116
κρασοβλύτης ἐπίθ. = ὁ ἀναβλύζων οἶνον Α 121
κρασοβόλι, τὸ = οἰνοποσία· (*κρασοβόλιον*, βυζαντ., ἐν τοῖς μοναστηρίοις τῷ ἑκάστῳ μοναχῷ τεθὲν εἰς τράπεζαν δοχεῖον οἴνου· εἶτα *κρασιά*, ἡ) Α 15
κρασοπατέρας, ὁ Α 13, 76, 123
κρασοπινακᾶτο, τὸ = οἶνος Γ 70
κρασοποτηρᾶς, ὁ (πληθ. *κρασοποτηράδες*) = μέθυσος Γ 77
κράσος, ὁ = οἶνος Α 86, 99
κρεμνίζω (ἀόρ. *ἐγκρέμνισε*) Γ 36, 39
κρούω = κτυπῶ Α 97
κυματάω = μτφρ. κινοῦμαι ὡς κῦμα θαλάσσης Α 102

Λαλῶ (παρατ. *ἐλάλουνα*) Α 150
ληνός, ὁ = πατητήρι Α 151
λιθάζω = λιθοβολῶ Α 31

λογάρι, τὸ = θησαυρός, πλούτη Α 41

Μάγγανον, τὸ = εἶδος ἐργαλείου ἢ μηχανήματος Α 148
μαγέρεμα, τὸ Α 116
μαντί, τὸ = χλαμύδα, μανδύας Α 12
μαργαριταρόρριζος ἐπίθ. = πεποικιλμένος διὰ πολυτίμων λίθων Α 58
μεθυστής, ὁ (πληθ. *μεθυσταὶ* καὶ *μεθυστάδες*) = μέθυσος Α 1, 19, 122 Γ 36, 42, 78
μερονυκτάκι, τὸ Α 69
μισοβούτζι, τὸ = μικρὸν ἢ μέτριον βουτζὶ Α 146
μόνε, ἐπίρρ. = μόνον Α 115
μπορεζάμενος, μτχ. ἐπίθ. = δυνατὸς Α 91
μπότζα, ἡ = μπότσα, ξύλινον δοχεῖον οἴνου Β 26
μπουκλίτζα, ἡ Α 153
μυροβλύτης, ἐπίθ. = ὁ ἀναβλύζων μύρα Α 120

Ξανάστροφα, ἐπίρρ. = ἐναλλὰξ Γ 55

'Ολογέματος, ἐπίθ. Α 93
ὅλος (πληθ. *ὁλωνῶν*) Γ 33
ὁμάδι, ἐπίρρ. = μαζὶ Γ 36
ὀμμάτιον, τὸ (πληθ. *ὀμμάτια*,) Β 16
ὀμπρός, ἐπίρρ. Α 14
ὀρδινιάζω = ὁρίζω, τακτοποιῶ Α 11

Πανθαύμαστος, ἐπίθ. Α 41
πανυψηλωμένος, ἐπίθ. = ὑψηλότατος Α 18
παραπαινάω = ἐπαινῶ καθ' ὑπερβολὴν Α 66
παρομοιάζω (παρατ. *ἐπαρώμοιαζεν*) = ὑπερτερῶ Α 54
πατερίτζα, ἡ = στηρικτικὴ ράβδος, δεκανίκι Α 12
πετρώνω = λιθοβολῶ Γ 12
πιάνω (παρατ. *ἐπίανεν*) = περιλαμβάνω, περιέχω Α 67
πίρος, ὁ = ξύλινον ἔμφραγμα ὀπῶν τοῦ βαρελίου ἀντὶ τῆς κάνουλας Α 58, 97, 149
πλεμάτι, τὸ (πληθ. *πλεμάτια*) = δίκτυον Β 10
πλιά, ἐπίρρ. = πλέον Β 24
πολλά, ἐπίρρ. = πολὺ Γ 61
ποσῶς, ἐπίρρ. = οὐδόλως, παντάπασιν Γ 7
ποταμοφορίζω = ρέω ὡς ποταμὸς Α 99
πουγγί, τὸ = βαλάντιον Β 32

Ραγιᾶς, ὁ Β 4
ῥουφίζω (παρατ. *'ρούφιζε*) = ροφῶ Α 86

Σαγίττα, ἡ = βέλος Γ 43
σπαράσσω = κινοῦμαι Γ 74
στέργω = ἱκανοποιοῦμαι, ἀνέχομαι Β 41
στεφάνη, ἡ = ἄκρον, χεῖλος σκεύους Α 57
στέφανον, τὸ = κυκλοτερὲς περίβλημα, «τσέρκι» Α 55, 152
συκωτοπλεύμονα, τὰ Α 73
συμμαζώνω (τὸν νοῦ) = συνέρχομαι Γ 19
σύνεργος, ἐπίθ. = βοηθὸς Α 9
συντυχαίνω = συναναστρέφομαι, διαλέγομαι, ὁμιλῶ Α 21
σώνω = φθάνω, ἀρκῶ Α 109

Τρέλης, ἐπίθ. = τρελὸς Α 83
τριγύρου, ἐπίρρ. Α 2

'Υστέρησις, ἡ Α 48

Φκαιρώνω = ἀδειάζω (εὐκαιρῶ, νῦν *φκαιρέζω*) Β 29
φλασκί, τὸ = δοχεῖον οἴνου, ἡ φλάσκα (κολοκύνθη ἡ λαγηνοφόρος) Α 15
φορένω = φορῶ, ἐνδύομαι Α 12
φούντωμα, τὸ Α 57
φταίστης, ὁ = αἴτιος, ὑπεύθυνος Α 90
φτέρνομαι = πταρνίζομαι Α 5

Χαλνῶ (πληθ. *χαλνοῦνται*) = καταστρέφω Β 7
χάσκομαι = χάσκω Α 7
χασμιριέμαι = χασμῶμαι Α 5
χρήζω = χρησιμοποιοῦμαι, εἶμαι ὠφέλιμος Β 1
χρούγω = χρίζω (χρίω μὲ λάσπην) Γ 12
χρυσοβλόγητος, ἐπίθ. Α 27

Πανεπιστήμιον 'Ιωαννίνων ΓΛΥΚΕΡΙΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΒΛΑΧΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ ΕΚ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

Ὡς γνωστόν, οἱ μαθηταὶ οἱ φοιτήσαντες εἰς τὰς ἑλληνικὰς σχολὰς τῶν παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν καὶ πολλοὶ ἦσαν καὶ ἀπὸ διαφόρους περιοχὰς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας προήρχοντο. Ἡ κυρία Ariadna Camariano-Cioran εἰς τὸ βιβλίον της περὶ τῶν «αὐθεντικῶν» Ἀκαδημιῶν τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου [1] παρέχει, ἐκτὸς τῶν λοιπῶν πολυτίμων στοιχείων, καὶ πίνακα τῶν μαθητῶν οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν εἰς τὰς ὡς ἄνω σχολὰς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ιζ' μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰ. [2].

Εἰς τὰ πλαίσια ἐρεύνης ἀφορώσης εἰς κώδικας περιέχοντας κείμενα διδαχθέντα εἰς ἑλληνικὰ σχολεῖα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισημάνω τὰ ὀνόματα καὶ ἄλλων μαθητῶν οἱ ὁποῖοι ἐφοίτησαν εἴτε εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Βουκουρεστίου εἴτε εἰς τὴν τοῦ Ἰασίου. Αἱ περὶ αὐτῶν εἰδήσεις ἢ ἁπλαῖ μνεῖαι παρατίθενται κατωτέρω πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ὑπὸ τῆς κυρίας A. Cioran παρατιθεμένου πίνακος.

Οἱ ὑπ' ἀρ. 1120, 1152, 1153, 1154 καὶ 1202 κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος [3] παρέχουν λεπτομερεῖς εἰδήσεις περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ Νεοφύτου Καλούτζη, ἱερομονάχου, Ἐκκλησιάρχου τῆς Ἐπισκοπῆς Κυθήρων [4]. Ὁ Καλούτζης παρηκολούθησεν εἰς Ἰωάννινα τὰς παραδόσεις τοῦ ἱεροδιδασκάλου Τρύφωνος τοῦ ἐκ Μετσόβου [5]. Ἡ αὐτόγραφος σημείωσίς του εἰς τὸ φ. 324^{v} τοῦ ὑπ' ἀρ. 1120 κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος μαρτυρεῖ ὅτι εὑρίσκετο εἰς Ἰωάννινα κατὰ Μάρτιον τοῦ 1758 [1]. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἤρχισε νὰ σπουδάζῃ εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Βουκουρεστίου.

1. Ariadna Camariano-Cioran, Academiile domneşti din Bucureşti şi Jaşi. Bucureşti 1971 καὶ Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας, ἔτος Δ', τεῦχος 6. Θεσσαλονίκη Μάιος 1972, ἐπιμέλεια Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου, ἔνθα ἐκτενὴς περίληψις καὶ μετάφρασις ἀποσπασμάτων.

2. Ariadna Camariano-Cioran, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 215 - 223 καὶ Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 117 - 126.

3. Ἰωάννου Σακκελίωνος καὶ Ἀλκιβιάδου Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 202 - 203, 209 καὶ 218 - 219 ἀντιστοίχως.

4. Βλ. κατωτέρω τὰς ἐκδιδομένας σημειώσεις.

5. Παν. Ἀραβαντινοῦ, Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰσαγωγὴ - ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα [Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν] 1960, σσ. 204 - 205.

Πρώτην μνείαν περὶ τῆς παρουσίας του εἰς Βλαχίαν κατὰ τὸ 1759 ἀπαντῶμεν εἰς τὸ φ. 320^{v} τοῦ κώδικος Ἐθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος ὑπ' ἀρ. 1120 ἔχουσαν οὕτω· *κατὰ τὸ ͵αψνθ' ἐν μηνὶ ἀπριλίῳ ϛ' ἐν βουκουρεστίῳ τῆς βλαχίας· ὑπὸ τοῦ Δευτερεύοντος Διδασκάλου ἐν τῇ σχολῇ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν σάββα τοῦ ἡγιασμένου καὶ Θεοδώρου [2] καλουμένου Νεόφυτος Ἱερομόναχος Καλούτζης* [3]. Τῆς σημειώσεως προηγεῖται κείμενον σῳζόμενον ἀκέφαλον, ἡρμηνευμένον διὰ τῆς ψυχαγωγικῆς μεθόδου. Πρόκειται περὶ τοῦ Συμποσίου τοῦ Ξενοφῶντος, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου πρὸς τὸ τῶν ἐκδόσεων.

Διὰ τὰς σπουδὰς τοῦ Νεοφύτου κατὰ τὸ ἔτος 1760 ἔχομεν τὰς ἀκολούθους μαρτυρίας· ΕΒΕ 1120, φ. 412· *βουκουρεστίῳσι τέλος τῆς τοῦ ὁμήρου ῥαψωδίας πρώτης· κατὰ τῷ ͵αψξῳ φευρουαρίου δη νεόφυτος ἱερομόναχος Καλούτζης*. Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ὁ Νεόφυτος ἤρχισε τὴν σπουδὴν τῆς δευτέρας ραψῳδίας τῆς Ἰλιάδος τὴν ὁποίαν ἐπεράτωσε τὸν Ἰούνιον τοῦ ἰδίου ἔτους, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἑπομένων δύο σημειώσεων· ΕΒΕ 1120, φ. 414^{v} *κατὰ τῷ ͵αψξῳ ἐν μηνὶ φευρουαρίῳ ιδ' ἐν βουκουρεστίῳ τῆς βλαχίας* καὶ ΕΒΕ 1120, φ. 442 *τέλος τῆς τοῦ ὁμήρου β ῥαψωδίας· τῷ θεῷ δὲ δόξα κατὰ τὸ ͵αψξον ἐν μηνὶ ἰουνίῳ ζη ἐν βουκουρεστίῳ τῆς βλαχίας*. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1760 διδάσκεται πιθανῶς ὑπὸ τοῦ διδασκάλου Θεοδώρου τὸν λόγον Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς Γρηγόριον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «ἐπιστάντα μετὰ τὴν χειροτονίαν». Σημείωσις ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου (ΕΒΕ 1120, φ. 214 *1760 Σεπτεμβρίου 18*) καὶ ἑτέρα ἐν τέλει (ΕΒΕ 1120, φ. 224 *Τέλος μὲν ἔστω σὺν τῷ θεῷ καὶ Δόξα. κατὰ τὸ ͵αψξαον ἔτος σωτήριον ἀνθεστηριῶνος 6η ἐπὶ δέκα. νεόφυτος Ἱερομόναχος*) καθορίζουν τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ ὁποῖον ἐχρειάσθη διὰ νὰ ἀντιγραφῇ καὶ νὰ μελετηθῇ ὑπὸ τοῦ σπουδαστοῦ ὁ ὡς ἄνω λόγος. Πρέπει ὅμως νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι παραλλήλως πρὸς τὰ κείμενα ὁ Νεόφυτος ἤκουε καὶ μαθήματα φιλοσοφικά. Αἱ μαρτυρίαι τοῦ κώδικος ΕΒΕ 1154 εἶναι ἐν προκειμένῳ διαφωτιστικαί. Ὁ κῶδιξ ἀνῆκεν εἰς τὸν Καλούτζην καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι αὐτό-

1. Κῶδιξ Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ὑπ' ἀρ. 1120, φ. 324^{v}· *Καὶ ταῦτα παρ' ἐμοῦ τοῦ νεοφύτου Ἱερομονάχου· κατὰ τὸ ͵αψνηῳ ἐν μηνὶ μαρτίῳ ϛ' ἐν τῇ χώρᾳ ἰωαννίνων.*

2. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ Θεοδώρου Χατζῆ Πέτρου περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Ἐπαμ. Θ. Κυριακίδου, Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων μετὰ σχεδιάσματος ἱστορικοῦ περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου τῶν Τραπεζουντίων. Ἐν Ἀθήναις 1897, σσ. 104 - 105.

3. Ἡ σημείωσις καὶ παρὰ Σακκελίωνι, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 203.

γραφος [1]. Περιέχει κείμενα φιλοσοφικὰ καὶ γραμματικήν. Ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος ἐγράφη καὶ ἐδιδάχθη εἰς Βουκουρέστιον πιστοῦται ἐκ σημειώσεως εἰς τὸ φ. 39^{v}, τὴν ὁποίαν καὶ παραθέτομεν· *ἐτελειώσαμεν τὴν τῆς παρούσης εἰσαγωγῆς παράδωσιν κατὰ τὸ σωτήριον ἔτος ˏαψξα*^{ον} *'Ιαννουαρίου κς*^{η} *ἐν τῇ κατὰ βουκουρέστιον σχολῇ τῇ κοινῶς λεγομένῃ ἅγιον σάββαν· ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ ὑψηλοτάτου αὐθέντου κυρίου κυρίου ἰαννου σκαρλάτου γκίκα βοεβόδα* [2]. Ἡ εἰς τὴν σημείωσιν ἀναφερομένη «εἰσαγωγὴ» δὲν εἶναι εἰ μὴ ἡ πραγματεία τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ «Εἰσαγωγὴ λογικὴ ἤτοι προδιοίκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ 'Αριστοτέλους» [3]. Αὕτη ἐτυπώθη τὸ πρῶτον ἐν Βιέννῃ τὸ 1792 [4]. Συνεπῶς ἐκυκλοφορεῖτο χειρόγραφος μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν τῆς σχολῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ ἐκ ποίου «χειρογράμματος» ἀντέγραψε τὸν κώδικά του ὁ Καλούτζης. Τὴν Εἰσαγωγὴν ἀκολουθεῖ ἡ «τεχνολογία τῆς μικρᾶς λογικῆς τοῦ λογιωτάτου σουγδουρῆ» (ΕΒΕ 1154, φφ. 40 - 52) κατὰ «πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν», ἕπονται αἱ «Θεωρίαι καὶ παρατηρήσεις γραμματικαὶ περὶ μορίων» (ΕΒΕ 1154, φφ. 53 - 64^{v}) καὶ ἡ «Διδασκαλία εἰς τὸ δ^{ον} περὶ μορίων τοῦ Θεοδώρου» [5] (ΕΒΕ 1154, φφ. 65 - 66^{v}), σχολικὴ ὕλη τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς διεξῆλθεν ὁ Νεόφυτος.

Διὰ τὰ ἔτη 1762 καὶ 1763 μοναδικὴν μνείαν εὑρίσκομεν εἰς τὸν κώδικα ΕΒΕ 1202, ἐν φ. 123^{v}· *ἡ μὲν αη παράδωσις εἴληφε τέλος κατὰ τῷ ˏαψξγῳ ἐν μηνὶ μαρτίῳ ζη ἡ δὲ β*^{α} *ˏαψξςῳ τῇ λη μαΐου.* Ἡ σημείωσις ἔχει τεθῇ ἐν τέλει κειμένου ἐπιγραφομένου «Προοίμιον εἰς τὴν ρητορικὴν τέχνην». Πρόκειται περὶ τῶν προγυμνασμάτων τοῦ 'Αφθονίου, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἔκδοσις ὀφείλεται εἰς τὸν Ἄλδον ἐν Βενετίᾳ τὸ 1505 [6] συνεκδόντα καὶ Ἑρμογένη, Ἡρακλείδην Ποντικόν, μύθους τοῦ Αἰσώπου κ.ἄ. Ἐκ τῆς κάτωθι τοῦ τίτλου σημειώσεως (ΕΒΕ 1202, φ. 90· *ˏαψξβῳ δικεμβρίου θ'*) συμπεραίνομεν ὅτι

1. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ συγκρίσεως τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος τούτου πρὸς τοὺς ὑπ' ἀρ. 1120, 1153, 1202 (φφ. 82 - 296^{v}) αὐτογράφους τοῦ Καλούτζη.

2. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία. 'Αθῆναι 1957, σσ. 100 - 102, ἔνθα πίναξ τῶν ἡγεμόνων Βλαχίας καὶ Μολδαβίας.

3. Περὶ τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ καὶ τοῦ ἔργου του βλ. Στεφ. Μπέττη, Γεώργιος ἱερεὺς Σουγδουρής, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους (1645; - 1725). 'Ηπειρωτικὴ Ἑστία, ἔτος ΙΒ', 1963, σσ. 177 - 184, 278 - 286, 381 - 388, 492 - 501 καὶ 605 - 614.

4. 'Ανδρέου Παπαδοπούλου-Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. 'Εν 'Αθήναις 1854, μέρος Β', σ. 90 καὶ Γεωργίου Γ. Λαδᾶ καὶ 'Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795. 'Αθήνα 1970, σσ. 126 - 128.

5. 'Ενταῦθα ἐννοεῖται ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς Γραμματικῆς.

6. Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 'Αρχέτυπα καὶ 'Εκδόσεις ΙΕ' καὶ ΙϚ' αἰῶνος. Τόμ. Α', 'Αθῆναι 1971, σ. 40.

ὁ Νεόφυτος ἤκουσε τὸ πρῶτον ρητορικὰ μαθήματα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1762 συνεχίσας τὴν ἀκρόασιν μέχρι τῆς 7ης Μαρτίου 1763, ὁπότε δι' ἄγνωστον αἰτίαν διέκοψε. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἐπανέλαβε τὰ αὐτὰ μαθήματα (δευτέρα παράδοσις, κατὰ τὴν σημείωσιν τοῦ φ. 123^{v}) τὸ 1766 μὲ διδάσκαλον τὸν Μανασσῆν 'Ηλιάδην [1]. Περὶ τούτου μαρτυρεῖ ἡ ἐν ΕΒΕ 1202, φ. 90, σημείωσις· *βουκορέστι 1766 μαΐου αη παρὰ τῷ σοφολογιωτάτῳ διδασκάλῳ μανασσῇ.* 'Εν τῷ μεταξὺ ἠκροᾶτο καὶ ἀντέγραφε τὸ κεφάλαιον «περὶ ἀσαφείας καὶ ἀπιθάνου» ἐκ τῶν Προγυμνασμάτων τοῦ Θέωνος ἐκ χειρογράφου ἀνήκοντος εἰς τὸν διδάσκαλόν του. Διότι ἡ ἐν ΕΒΕ 1202, φ. 123^{v}, σημείωσις *βουκορέστιον· ἐκ τῶν τοῦ μανασσῆ 'Ηλία τοῦ ἐκ μελενίκου· ˏαψξςῳ μαΐου ις*^{η} δὲν σημαίνει ὅτι ὁ κῶδιξ 1202 ἀνῆκεν εἰς τὸν 'Ηλιάδην, ἀφοῦ αἱ κατὰ τὸ τμῆμα τοῦτο σημειώσεις τοῦ κώδικος πείθουν ὅτι πρόκειται περὶ αὐτογράφου τοῦ Καλούτζη (φφ. 82 - 296^{v}), ἀλλ' ὅτι ὁ Καλούτζης ἀντέγραψεν ἐκ χειρογράφου ἐκ τοῦ ὁποίου παρέδιδεν ὁ 'Ηλιάδης. Προφανῶς ἀντέγραψεν ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 71 κώδικος τῆς Ρουμανικῆς 'Ακαδημίας [2]. Ὁ κῶδιξ εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Μανασσῆ 'Ηλιάδη καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις περιέχει τὸ κεφάλαιον «περὶ ἀσαφείας καὶ ἀπιθάνου» τοῦ Θέωνος. Βραδύτερον ὁ κῶδιξ περιῆλθεν εἰς τὸν Φιλόθεον Περιστερεώτην [3]. Τὰ μαθήματα ρητορικῆς τέχνης ('Αφθόνιος καὶ Θέων) ἐπερατώθησαν τὴν 31ην Μαΐου (ΕΒΕ 1202, φ. 137· *Τέλος τῶν τοῦ ἀφθονίου προγυμνασμάτων τε καὶ μελετῶν· εἴληφε δὲ πέρας ἡ τούτων παράδωσις ˏαψξςῳ μαΐου λαη ἐν βουκουρεστίῳ*).

Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1765 ὁ Καλούτζης εὑρίσκετο εἰς 'Ιάσιον (ΕΒΕ 1202, φ. 219· *Τέλος τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θεῷ χάρις. δῶρον τὸ παρὸν τοῦ Θεοῦ συνεργείᾳ· ˏαψξεῳ τῇ κδη τοῦ δικεμβρίου ἐν γιασίῳ γέγραπται*). 'Εκ σημειώσεως τοῦ κώδικος 1202 τῆς 'Εθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος, πληροφορούμεθα ὅτι ἐκεῖ ἀντέγραψε τὴν «Ἔκθεσιν ρητορικῶν τινων κανόνων ἱεροκήρυξι μάλιστα συμβαλλομένων, οὓς ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς ὁ ἐν Ἱεροδιακόνοις Μακάριος εἰς τὴν ἑλλάδα φωνὴν ἀπανθισάμενος προὔθηκε τοῖς φιλολόγοις». Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μακαρίου Καλογερᾶ εἶχεν ἤδη τυπωθῇ τὸ 1755 [4]. Ἑπομένως ἡ ἀντιγραφὴ δυνατὸν νὰ ἐγένετο ἐξ ἐντύπου. Ποῖοι λόγοι

1. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453 - 1821). 'Εν 'Αθήναις 1868, σσ. 513 - 515.

2. Constantin Litzica, Catalogul manuscriptelor greceşti. Bucureşti 1909, σ. 388.

3. Περὶ Φιλοθέου Περιστερεώτου βλ. 'Επαμ. Θ. Κυριακίδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 86.

4. Émile Legrand, Bibliographie Hellénique, I. Paris 1918, σ. 436, ἀρ. 442. Περὶ Μακαρίου βλ. προχείρως Νικ. Λ. Φοροπούλου, Καλογερᾶς. Μακάριος. Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. 7, 'Αθῆναι 1965, στ. 268 - 271, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

ὡδήγησαν τὸν σπουδαστὴν εἰς Ἰάσιον δὲν γνωρίζομεν. Ἐπίσης δὲν ἔχομεν πληροφορίας διὰ τὰς σπουδάς του κατὰ τὸ 1764.

Βέβαιον εἶναι ὅτι ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1766 εὑρίσκετο πάλιν εἰς Βουκουρέστιον, εἰς τὴν σχολήν, ὅπου ἐσυνέχισε τὰ ρητορικὰ μαθήματα. Κατὰ τὸν κώδικα ΕΒΕ 1202, φ. 138, τὴν 2αν Ἰουνίου 1766 ἤρχισε τὴν σπουδὴν τῶν «στάσεων» τοῦ Ἑρμογένους ἐξαντλήσας τὰ Προγυμνάσματα τοῦ Ἀφθονίου καὶ τοῦ Θέωνος τὴν 31ην Μαΐου, ὡς εἴδομεν. Τὰς «στάσεις» ἐπεράτωσε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἰδίου ἔτους, κατὰ τὸν αὐτὸν κώδικα, φ. 189^{v}, ἔνθα σημειοῖ· *τετέλεσται δὲ ἡ τῆς παρούσης ῥητορικῆς παράδωσις τῷ ͵αψξςῳ κατὰ μῆνα ὀκτώβριον· τῇ κη ἐν βουκορεστίῳ τῆς βλαχίας ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ τῆς αὐτῆς Νεόφυτος Ἱερομόναχος Ἐκκλησιάρχης Καλούτζης*. Τὴν φοίτησιν διέκοψεν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ μετέβη εἰς Κουμπουλούγγιον, ὡς ὀνομάζει τὴν σημερινὴν πόλιν Cîmpulung, ἄγνωστον διὰ ποῖον σκοπόν. Πάντως ἐκεῖ ἀντέγραψε τὸ κείμενον τῶν «στάσεων», ὡς ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ (ΕΒΕ 1202, φ. 189^{v}· *Τέλος καὶ τῇ πανσθενεστάτη τριάδι δόξα. ͵αψξςῳ αὐγούστου κςη ἐν κουμπουλουγγίῳ τῆς βλαχίας γέγραπται*). Παραλλήλως ἀντέγραψε καὶ τὴν πραγματείαν τοῦ Σουγδουρῆ «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ὁμιλίαν ξυγγράφειν» [1] (ΕΒΕ 1202, φ. 239^{v} *Τέλος καὶ τῷ ἐν τριάδι ὑμνουμένῳ Θεῷ δόξα· γέγραπται μὲν κατὰ τῷ ͵αψξςῳ αὐγούστου κςη ἐν κουμπουλουγγίῳ τῆς βλαχίας*), ἄγνωστον ποῖον χειρόγραφον χρησιμοποιήσας. Εἰς Cîmpulung εἰργάσθη ἐντατικῶς ὁλοκληρώσας τὴν ἀντιγραφὴν τῶν «στάσεων» καὶ τῆς πραγματείας τοῦ Σουγδουρῆ τὴν αὐτὴν ἡμέραν, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν παρατεθειμένων σημειώσεων. Παρέμεινε δὲ ἐκεῖ προφανῶς καὶ καθ' ὅλον τὸν Σεπτέμβριον ἀντιγράφων τὴν «σύνοψιν τέχνης ρητορικῆς κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων» [2] τὴν ὁποίαν τελειώνει τὴν 2αν Ὀκτωβρίου (ΕΒΕ 1202, φ. 296^{v}· *Τέλος καὶ τῷ Θεῷ τῷ μόνῳ Δόξα. ͵αψξςῳ κατὰ μῆνα ὀκτώβριον τῇ βᾳ ἐν κουμπουλουγκίῳ*). Νὰ ὑποθέσωμεν λοιπὸν ὅτι ἡ μετάβασίς του εἰς τὴν πόλιν ταύτην, μικρὸν ἀπέχουσαν τοῦ Βουκουρεστίου, ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἀντιγραφὴν κειμένων τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ εἰς τὴν διάθεσίν του εἰς τὸ περιβάλλον τῆς σχολῆς;

Ἐπέστρεψεν εἰς Βουκουρέστιον τὸν Ὀκτώβριον, ὅπου, ὡς εἴδομεν, τὴν 20ὴν ἐπεράτωσε τὴν σπουδὴν τῶν «στάσεων» τοῦ Ἑρμογένους. Τὴν 23ην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς σημειοῖ ἐν ΕΒΕ 1202, φ. 220· *͵αψξςῳ ὀκτωβρίου κγη ἠρξάμεθα τῆς ἀκροάσεως τῆς παρούσης* ἀναφερόμενος εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν πραγματείαν τοῦ Σουγδουρῆ. Ταύτης ἡ σπουδὴ ὡλοκληρώθη τὸν Νοέμβριον, ὡς

1. Ἐν κώδ. ΕΒΕ 1202, φ. 220 ὁ τίτλος ὡς ἑξῆς· *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ὁμιλίαν γράφειν*. Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Σουγδουρῆ βλ. Κωνστ. Κ. Κούρκουλα, Ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀθῆναι 1957, σσ. 45 - 49 καὶ Στεφ. Μπέττη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 497 - 498.

2. Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων βλ. Κωνστ. Κ. Κούρκουλα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 34.

πιστοῦται ἐκ σημειώσεως ἐν ΕΒΕ 1202, φ. 239^{v}· *ἐπερατώθη δὲ μαθήσει ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αψξςῳ κατὰ τὴν κγην τοῦ Νοεμβρίου ἐν βουκορεστίῳ· κτῆμα καὶ πόνος ἐμοῦ Νεοφύτου Ἱερομονάχου Ἐκκλησιάρχου τοῦ καὶ Καλούτζη λεγομένου τοῦ ἐκ νήσου Κυθήρων*. Εὐθὺς τὴν ἑπομένην σημειοῖ εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα τὰ ἑξῆς, ἐν φ. 190· *1766 νοεμβρίου 24 (Χ[ριστὸ]ς ἡγοῦ) ἠρξάμην καὶ τῆς δε τῆς ρητορικῆς* καὶ ἐν φ. 219· *ἐπεραιώθη μάθησις καὶ ἥδε κατὰ τὸ ͵αψξςον ἔτος τῇ καη τοῦ δικεμβρίου ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ τῆς ἐν βουκορεστίῳ αὐθεντικῆς σχολῆς. παραδώσει μανασσῆ ἠλιάδου τοῦ ἐκ μελενίκου· Νεόφυτος Ἱερομόναχος Ἐκκλησιάρχης Καλούτζης*. Ἡ ὡς ἄνω ρητορικὴ δὲν εἶναι εἰ μὴ ἡ «Ἔκθεσις ρητορικῶν τινων κανόνων...» τοῦ διδασκάλου Μακαρίου Καλογερᾶ τοῦ Πατμίου, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀντιγράψει κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος εἰς Ἰάσιον.

Παραλλήλως διδάσκεται Θεόφιλον Κορυδαλλέα [1]. Εἰς τὸν κώδικα ΕΒΕ 1153, φ. 1, σημειοῖ· *Τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ κορυδαλλέως ἀρχιερατεύσαντος ⟨ναυ⟩πάκτου καὶ ἄρτης ὑπομνήματα συνοπτικὰ καὶ ζητήματα εἰς τὴν περὶ οὐρανοῦ πραγματείαν· ἐκ τῶν τοῦ Νεοφύτου Ἱερομονάχου Ἐκκλησιάρχου Καλούτζη*. Ἐκ δύο σημειώσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς «περὶ οὐρανοῦ» πραγματείας (ΕΒΕ 1153, φ. 1· *͵αψξςῳ τῇ κθη τοῦ νοεμβρίου· ἠρξάμην ἀκροάζεσθαι τὴν παροῦσαν πραγματείαν· ἐν βουκορεστίῳ τῆς βλαχίας· ἡμέρα τετάρτη* καὶ ΕΒΕ 1153, φ. 98· *Καὶ αὕτη γέγραπται μὲν ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αψξζῳ κατὰ τὴν ςην τοῦ φευρ(ουαρί)ου μηνός. ἐπεραιώθη δὲ μαθήσει κατὰ τὴν ιΔην τοῦ αὐτοῦ· ἐν βουκορεστίῳ*) συνάγεται ὅτι ὁ Καλούτζης ἤρχισε μὲν νὰ παρακολουθῇ τὰς παραδόσεις, ἀλλὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κειμένου ἐπεράτωσε τὴν 6ην Φεβρουαρίου 1767. Πιθανῶς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντιγράψῃ τὸν Κορυδαλλέα ἐνωρίτερον, ὅπως εἶχε κάμει διὰ τὸν Μακάριον Καλογερᾶν, ὥστε νὰ ἔχῃ τοῦτον ἕτοιμον κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν παραδόσεων. Ἄλλωστε πολλαχόθεν μαρτυρεῖται ὅτι παρὰ τὰς προσπαθείας τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἐκδοτικὴν δραστηριότητά των, τὰ ἔντυπα βιβλία ἀλλὰ καὶ τὰ χειρόγραφα δὲν ἦσαν εὐκόλως προσιτὰ εἰς τοὺς σπουδαστάς [2]. Τὴν 26ην τοῦ αὐτοῦ

1. Cléobule Tsourkas, Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570 - 1646). Thessalonique 1967^{2}, ἔνθα διεξοδικῶς περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀνδρός.

2. Παραθέτομεν ἐνδεικτικῶς τὰ ἀκόλουθα μαρτυροῦντα περὶ τῆς ἐλλείψεως σχολικῶν βιβλίων· «... Τὸ δὲ δεύτερον ἐμπόδιον τὸ ἐκ τῶν βιβλίων πάλαι μὲν ποτὲ ἦτον μέγιστον, ἐπειδὴ ἐχρειάζετο τὴν ἀπαραίτητον ἀντιγραφὴν ἡ ὁποία ἔφθειρε τὸν καιρὸν τῆς μελέτης». Ὁμιλία τοῦ διδασκάλου Στεφάνου Καραθεοδωρῆ ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὴν Σχολὴν Ἀδριανουπόλεως καὶ δημοσιευθεῖσα ἐν «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», ἔτος 1820, σ. 365. «... Κάθε Ἕλλην ἐνθυμεῖται ὅτι πρό τινων χρόνων μᾶς ἔλειπαν τὰ μέσα τῆς σπουδῆς... Τὸ πρῶτον καὶ κυριώτερον ἴσως ἦτον ἡ ἔλλειψις τῶν ἀναγκαίων ὁπωσοῦν βιβλίων». «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», ἔτος 1820, σ. 129. Τὴν 30ὴν Νοεμβρίου 1816 ὁ Κ. Κούμας ἔγραφε πρὸς τὸν «Ἑρμῆν τὸν Λόγιον»

μηνὸς εἰσέρχεται εἰς τὸ «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ 'Αριστοτέλους χρησιμοποιῶν τὴν πραγματείαν τοῦ Νικολάου Κούρσουλα, ὡς πιστοῦται ἐκ τῆς ἑξῆς σημειώσεως ἐν ΕΒΕ 1153, φ. 99· *,αψξζῳ κςῃ φευρουαρίου ἠρξάμην τῆς περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς ἀκροάσεως· ἡμέρα δευτέρα ἐν βουκορεστίῳ· ὑπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὸ τοῦ ἀριστ(οτέ)λους περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς βιβ(λί)ον α^{ον} νικολάου κούρσουλα ἐπωνομαζομένου*[1]. Τὸν Μάρτιον ἔχει ὁλοκληρωθῆ ἡ «ἀκρόασις» τοῦ α^{ου} βιβλίου (ΕΒΕ 1153, φ. 138 *μαρτίου κθῃ πεπέρασται παραδώσει*) καὶ ἀκολουθεῖ ἡ τοῦ β^{ου} ἡ ὁποία περατοῦται τὸν 'Απρίλιον. Τὸ κείμενον ὅμως ὁ Νεόφυτος εἶχεν ἀντιγράψει ἐγκαίρως, ὡς πληροφορούμεθα ἐκ τῆς ἐν κώδ. ΕΒΕ 1153, φ. 162^{v}, σημειώσεως· *Τέλος καὶ τῷ ἐν τριάδι ὑμνουμένῳ Θεῷ δόξα· γέγραπται μὲν τῷ ,αψξζῳ μαρτίου θῃ ἐπεραιώθη δὲ μαθήσει (ἡ περὶ γενέσεως καὶ φθ⟨ορᾶς⟩ πραγματεία) ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψξζῳ κατὰ τὴν κζη^{ν} τοῦ ἀπριλίου μηνός, ἐν βουκουρεστίῳ· κτῆμα καὶ πόνος ἐμοῦ Νεοφύτου 'Ιερομονάχου ἐκκλησιάρχου Καλούτζη τοῦ ἐκ νήσου Κηθύρων.*

Εἰς τὸν κώδ. ΕΒΕ 1152, αὐτόγραφον καὶ τοῦτον τοῦ Καλούτζη, παρακολουθοῦμεν τὴν πορείαν τῶν σπουδῶν του ἀπὸ 'Απριλίου μέχρι Σεπτεμβρίου 1767. Αἱ σημειώσεις τοῦ κώδικος εἶναι λίαν διαφωτιστικαί. Εἰς τὸ φ. 1 διαβάζομεν· *ἐν βουκουρεστίῳ ,αψξζῳ (1767) λῃ τοῦ ἀπριλίου ἠρξάμην ἀκροάζεσθαι τοῦ περὶ ψυχῆς.* Πρόκειται διὰ τὴν γνωστὴν πραγματείαν τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως. Τὸν 'Ιούλιον εἰσέρχεται εἰς τὸ γ^{ον} βιβλίον αὐτῆς, ὡς ὁ ἴδιος σημειοῖ ἐν ΕΒΕ 1152, φ. 78· *ἰουλίου ιγῃ ἠρξάμεθα τοῦ παρόντος γ^{ου} βιβ⟨λί⟩ου.* Τὴν ὅλην πραγματείαν τελειώνει ὁριστικῶς τὴν 28ην Σεπτεμβρίου.

'Η ἀκόλουθος ἐν κώδ. ΕΒΕ 1152, φ. 185, σημείωσις ἐπιβεβαιοῖ ὅτι τῆς ἀκροάσεως μαθήματός τινος προηγεῖτο ἢ ἐγένετο παραλλήλως ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ σχετικοῦ κειμένου· *Πέρας θεῷ δὲ δόξα τῷ τρισιλίῳ. Γέγραπται μὲν ἡ περὶ ψυχῆς πραγματεία ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψξζῳ κατὰ τὴν κεη^{ν} τοῦ μαΐου διὰ χειρὸς ἐμοῦ Νεοφύτου 'Ιερομονάχου Καλούτζη 'Εκκλησιάρχου τῆς ἐπισκοπῆς Κυθήρων ἐν βουκουρεστίῳ*[2]· *ἐπαιρεώθη δὲ ἡ περὶ ψυχῆς πραγματεία μαθήσει ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψξζῳ κατὰ τὴν κεη^{ν} τοῦ σεπτεμβρίου μηνός.* 'Εν τούτοις ἡ ἐν φ. 186 σημείωσις ἐν τέλει τοῦ ιγ^{ου} κεφαλαίου (*κατὰ τὴν κηη^{ν}*

ἀναφερόμενος εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ πονηθέντα «δύω τομίδια», ἤτοι τὴν 'Εμπειρικὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν Κρηπῖδα Φιλοσοφίας· «...Θέλων δὲ νὰ ἀνακουφίσω τοὺς μαθητὰς ἀπὸ τοὺς τῆς ἀντιγραφῆς κόπους... ἀπεφάσισα νὰ τὸ ἐκδώσω εἰς φῶς... τὸ ὁποῖον θέλουν διδάσκεσθαι τοῦ λοιποῦ οἱ νέοι... ἀπηλλαγμένοι τῶν βαρέων κόπων τῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐσφαλμένης ἀντιγραφῆς...». «'Ερμῆς ὁ Λόγιος», ἔτος 1817, σ. 14.

1. Κ. Ν. Σ ά θ α, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 254 - 255 καὶ Κ ω ν σ τ. Κ. Κ ο ύ ρ κ ο υ λ α, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 33.

2. 'Η σημείωσις μέχρι τοῦ σημείου τούτου καὶ παρὰ Σ α κ κ ε λ ί ω ν ι, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 209.

τοῦ σεπτεμβρίου) βεβαιοῖ ὅτι ἡ 28η Σεπτεμβρίου εἶναι ἡ ἡμερομηνία ὁριστικῆς περατώσεως τῆς σπουδῆς τῆς «περὶ ψυχῆς» πραγματείας. Διὰ τὰς πέρα τοῦ Σεπτεμβρίου 1767 σπουδὰς τοῦ Νεοφύτου Καλούτζη δὲν ἔχομεν εἰδήσεις. 'Επίσης δὲν γνωρίζομεν τί ἀπέγινε μετὰ ταῦτα ὁ ἐπὶ ὀκταετίαν φοιτήσας εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Βουκουρεστίου Κυθήριος 'Εκκλησιάρχης.

Τὸ ὄνομα τοῦ Νεοφύτου Καλούτζη ἀπαντῶμεν εἰς τὴν πρᾶξιν ἐκλογῆς τοῦ Σωφρονίου Κουτούβαλη ὡς ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (3 Σεπτεμβρίου 1780). 'Υποψήφιοι διὰ τὸν θρόνον Φιλαδελφείας ἦσαν ὁ Σωφρόνιος Κουτούβαλης, ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Monsignor Neofito Caluci attual vescovo di Cerigo[1]. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξετασθῇ, ἐὰν ὁ 'Εκκλησιάρχης Νεόφυτος Καλούτζης ἐξειλίχθη εἰς ἐπίσκοπον Κυθήρων ἢ ἐὰν ἔχει προσέτι δεσμοὺς συγγενείας πρὸς τὸν ἐν ἔτει 1770 ἢ 1771 ἀποβιώσαντα ἐπίσκοπον Κυθήρων Νεόφυτον Καλούτσην[2]. 'Ημᾶς ἐνδιαφέρει ἡ περὶ τῶν σχολικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς εἰκὼν τὴν ὁποίαν ἀπεκομίσαμεν ἐκ τῶν σημειώσεών του. Καὶ ἐν πρώτοις ἡ ἀντιγραφή, κοπιώδης καὶ ἐκνευριστική, ἀναπληροῦσα τὴν ἔλλειψιν τοῦ σπανίου διὰ τὴν ἐποχὴν ἐντύπου σχολικοῦ βιβλίου. Κατόπιν ἡ διάρκεια τῶν παραδόσεων, οἱ διδασκόμενοι συγγραφεῖς καὶ οἱ διδάσκαλοι, ἡ μέθοδος. Ταῦτα πάντα προβάλλουν ἀνάγλυφα ἀπὸ τοὺς κώδικας τοῦ Καλούτζη καὶ συμπληρώνουν ὅσα περὶ τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς γενικῶς γνωρίζομεν.

Εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 87 κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης Μηλεῶν[3] ἀναφέρεται 'Ι ω ά ν ν η ς τις μαθητὴς τοῦ Μανασσῆ 'Ηλιάδη εἰς τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ σχολὴν τοῦ 'Αγίου Σάββα. 'Η σημείωσις τοῦ κώδικος ἔχει ὡς ἑξῆς· φ. 1· *,αψξδῳ 'Οκτομβρίου ιη^{ον}: ἠρξάμην ἀναγινώσκειν παρὰ τῷ διδασκάλῳ μοι κυρίῳ Μανασσῇ τήνδε τὴν ῥητορικήν*[4], *ἐν τῇ τοῦ 'Αγίου Σάββα ἑλληνικῇ σχολῇ τῇ ἐν Βουκουρεστίῳ. 'Ιωάννης.*

'Ο ὑπ' ἀρ. 81 κῶδιξ τῆς Βιβλιοθήκης Μηλεῶν[5] εἶναι μαθηματάριον γραφὲν μεταξὺ 1766 - 1767. 'Εγράφη εἰς Βουκουρέστιον (φ. 153, *1767 'Απρι-*

---

1. Μ. Ι. Μ α ν ο ύ σ α κ α, 'Ανέκδοτα Πατριαρχικὰ Γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ Μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν 'Ορθόδοξον 'Ελληνικὴν 'Αδελφότητα. Βενετία 1968, σ. 97.

2. Ν. Κ α τ ρ α μ ῆ, Φιλολογικὰ 'Ανάλεκτα Ζακύνθου. 'Εν Ζακύνθῳ 1880, σ. 285.

3. Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Μηλεαῖς βιβλιοθήκης. 'Επετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, ἔτος Ε', 1901, σ. 57.

4. Σύνοψις τέχνης ῥητορικῆς κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν 'Αλεξάνδρου τοῦ ἐξ 'Απορρήτων. 'Η σημείωσις παρὰ Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ῳ - Κ ε ρ α μ ε ῖ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 57·

5. Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 55, ἔνθα ἡ περιγραφὴ τοῦ κώδικος.

λίου 25. Βουκουρέστι) ὑπὸ Στεφάνου 'Ιωάννου *ἀπὸ ἐπαρχείας Παλαιὰς Πογωνειανῆς* (φ. 105) πιθανώτατα μαθητοῦ τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ἑλληνικῆς σχολῆς.

Μαθηματάριον εἶναι καὶ ὁ κῶδιξ 270 τῆς 'Ι. Μονῆς Δοχειαρίου [1] γραφεὶς ὑπὸ Νεκταρίου ἱεροδιακόνου. 'Η ἐν τέλει τοῦ κειμένου τοῦ 'Ιγνατίου σκευοφύλακος σημείωσις *Πόνος Νεκταρίου ἱεροδιακόνου Πελοποννησίου ἐκ χώρας Δημητζάνης, ͵αψμζ' Μαΐου ιδ' ἐν Βουκουρεστίῳ* [2] ἐπιτρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ τὸν Νεκτάριον μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τοῦ Βουκουρεστίου.

'Ο ὑπ' ἀρ. 31 κῶδιξ τῆς Ρουμανικῆς 'Ακαδημίας [3] περιέχει τὴν ἀκόλουθον σημείωσιν· *Αὐτὸς ὁ χειρόγραφος 'Ηρωδιανὸς ἐγράφθη παρ' ἐμοῦ Κωνσταντίνου 'Ιωάννου ἐν τῇ τῆς Μολδαβίας σχολῇ ὤν, ἐν ἐτίησι 1796 εἰς τῶν Ρόμανον* [4]. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος 'Ιωάννου ἐφοίτησεν εἰς τὴν σχολὴν 'Ιασίου.

'Αθῆναι

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ *

1. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ 'Αγίου "Ορους ἑλληνικῶν κωδίκων. Τόμ. Α', ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς 'Αγγλίας 1895, σσ. 263 - 264.
2. 'Η σημείωσις παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 264.
3. C. Litzica, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 378.
4. 'Η σημείωσις παρὰ C. Litzica, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 378.

* Κατὰ τὰς διορθώσεις τοῦ παρόντος ἄρθρου διεπίστωσα ὅτι ὁ κῶδιξ ΕΒΕ 1232 εἶναι ἐπίσης αὐτόγραφος τοῦ Νεοφύτου Καλούτζη. Πρόκειται περὶ χειρογράφου παραδίδοντος Στοιχείων Εὐκλείδου ἐπιτομὴν γραφέντων μεταξὺ 'Ιουλίου 1767 καὶ Φεβρουαρίου 1768 ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ διδαχθέντων ὑπὸ Μανασσῆ 'Ηλιάδου. Εἰς τὸν ΕΒΕ 1231 (ἐπίσης παραδίδοντα ἐπιτομὴν Στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου) ἀνήκοντα εἰς τὸν Μανασσῆν 'Ηλιάδην εὑρίσκω τὸ πρότυπον τοῦ κώδικος τοῦ Νεοφύτου Καλούτζη. 'Αλλὰ περὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο τούτων κωδίκων καὶ τῶν σχετικῶν ἐνθυμήσεων θὰ διαλάβω εἰς εἰδικὸν ἄρθρον. 'Επομένως κατὰ τὰ ἀνωτέρω διαφωτίζονται τὰ περὶ τὸν Νεόφυτον Καλούτζην καὶ πέρα τοῦ Σεπτεμβρίου 1767 μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου 1768.

ΟΙ ΑΖΑΠΗΔΕΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

'Η ἀραβικῆς προελεύσεως λέξις *ἀζάπης*, ἡ σημασία τῆς ὁποίας ποικίλλει κατὰ περιόδους, ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Χαλκοκονδύλη, ἀπαντᾷ δὲ βραδύτερον κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ εἰς ἄλλα μεσαιωνικὰ ποιητικὰ καὶ πεζὰ κείμενα [1]. Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς σημαίνει τὸν ἀνήκοντα εἰς εἰδικὸν στρατιωτικὸν σῶμα, ἀνάλογον πρὸς τὸ τῶν γενιτσάρων, εἰς ἄλλας ἱστορικὰς πηγὰς διὰ τῆς λέξεως δηλοῦται ὁ ναύτης ἢ ὁ πειρατής, εἰς λογοτεχνικὰ δὲ κείμενα χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ φίλου, τοῦ ἑταίρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀτιθάσου καὶ τοῦ ἀθλίου ἢ δυστυχοῦς [2]. 'Η λέξις σῴζεται μέχρι σήμερον, ἰδίᾳ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, καὶ σημαίνει τὸν ἄγαμον στρατιώτην ἢ ναύτην [3].

'Η σημασιολογικὴ ποικιλία τῆς λέξεως δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου τετάρτου μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος δρᾶσιν τῶν ἀζάπηδων, τὴν ὁποίαν κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν δι' ὀλίγων ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν καὶ βενετικῶν πηγῶν, συμπληροῦντες ὅσα παλαιότερον ἔχουν γραφῆ ὑπὸ 'Ελλήνων ἢ ξένων ἐρευνητῶν [4].

1. Παραπομπὰς εἰς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καὶ εἰς ἄλλα μεσαιωνικὰ κείμενα βλ. ἐν G. Moravcsik, Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Βερολῖνον 1958, σ. 56 καὶ ἐν 'Εμμ. Κριαρᾶ, Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς 'Ελληνικῆς δημώδους γραμματείας, 1100 - 1669, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 107 - 108 καὶ 252.
2. Περὶ τῶν σημασιῶν τῆς λέξεως βλ. 'Εμμ. Κριαρᾶ, αὐτόθι, καὶ «'Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας 'Ελληνικῆς» (τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν), τ. Α', 'Αθῆναι 1933, ἐν λ.
3. 'Η λ. ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν πρὸς δήλωσιν τοῦ ἔχοντος ἐρωτικὰς ἐπιτυχίας νέου. Τὴν εὑρίσκομεν π.χ. εἰς τὸ ποίημα *«'Ο γόης»* τοῦ Ρώμου Φιλύρα (Ρόδα στὸν ἀφρό, 'Αθῆναι 1911, σ. 36 - 37) : *«'Εγὼ εἶμαι ὁ πλανερὸς ἀζάπης | ποὺ στήνω βρόχια τῆς 'Αγάπης...»*.
4. 'Εκ τῶν Τούρκων ἱστορικῶν περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀζάπηδων διέλαβεν ὁ I. H. Uzunçarsili, εἰς τὰς μελέτας του Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâti [= 'Η διοικητικὴ καὶ ναυτικὴ ὀργάνωσις τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας], Ankara 1948, σσ. 406 - 409 καὶ Osmanli devleti teskilatindan Kapukulu ocaklari [= 'Η ὀργάνωσις τοῦ σουλτανικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν 'Οθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν], τ. II, Ankara 1944, σσ. 261 - 262 (τὴν δευτέραν μελέτην τοῦ Τούρκου συγγραφέως δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω). 'Ο H. Bowen εἰς τὸ ἄρθρον 'Azab (ἐν «Encyclopédie de l'Islam», τ. Α', Ley-

Ἡ δημιουργία τοῦ σώματος τῶν ἀζάπηδων συμπίπτει, κατὰ τὴν γενικῶς ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν, μὲ τὰς πρώτας κατακτητικὰς ἐξορμήσεις τῶν Τούρκων εἰς τὴν Εὐρώπην. Στρατολογούμενοι μεταξὺ τοῦ ἀγροτικοῦ μωαμεθανικοῦ πληθυσμοῦ κυρίως ἀπὸ τὸ ἀσιατικὸν τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας [1], εἰς ἀναλογίαν ἑνὸς ἀζάπη ἀνὰ 20 ἢ 30 χανέδες (οἰκίας) [2], οἱ ἀζάπηδες ἀπετέλεσαν τὸ ἐλαφρὸν πεζικὸν καὶ ἐρρίπτοντο εἰς τὴν μάχην ὡς πρωτοπορία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ πρὸ τῆς ἐφόδου τῶν γενιτσάρων. Ἀνερχόμενοι εἰς χιλιάδας κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν σουλτάνον, ἀνελάμβανον τὰς πλέον ἐπικινδύνους ἀποστολὰς καί, κατὰ χαρακτηριστικὴν φράσιν, «ἐπλήρουν τὰς τάφρους μὲ τὰ σώματά των» [3]. Ἐκ τῶν ἀζάπηδων εἶχον ἐπιλεγῆ οἱ σωματοφύλακες τοῦ Πορθητοῦ. Ὅταν ὀλίγας ἑβδομάδας πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Βασιλευούσης ὁ Φλαντανελᾶς καὶ τρία γενουατικὰ πλοῖα διέσπασαν τὸν τουρκικὸν κλοιὸν καὶ εἰσῆλθον εἰς τὸν Κεράτιον κόλπον, ὁ δὲ σουλτάνος ἐθεώρησεν ὑπεύθυνον τὸν ναύαρχον τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἀρνησίθρησκον Μπαλτάογλου, οὗτοι *«ἰδόντες αὐτὸν ὑπὸ τοῦ τυράννου καταφρονηθέντα καὶ ῥαβδισθέντα, εἷς τῶν ἀζαπίδων λίθον ἄρας καὶ κατὰ κόρρης κρούσας ἐξώρυξε τὸν ἕνα ὀφθαλμὸν αὐτοῦ»* [4]. Μετὰ τὴν κάμψιν τῆς ἀντιστάσεως τῶν πολιορκουμένων οἱ ἀζάπηδες εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν μαινόμενοι, καὶ *«οἱ μὲν ἐν τῷ Παλατίῳ κατέδραμον, οἱ δὲ πρὸς τὴν τοῦ Μεγάλου Προδρόμου μονήν, τὴν ἐπικεκλημένην Πέτραν, καὶ ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας, ἐν ᾗ καὶ ἡ εἰκὼν τῆς πανάγνου μου Θεομήτορος»* [5].

de - Paris 1960, σ. 830) ἐξετάζει τὰ τῶν ἀζάπηδων ἐπὶ τῇ βάσει τουρκικῶν πηγῶν. Σποραδικὰς εἰδήσεις εὑρίσκει τις εἰς τὰ βιβλία τῶν A. - H. Lybyer, The Governement of the Othoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent, Cambridge, Massachussets 1913 (ἰδίᾳ ἐν σσ. 105 - 106) καὶ H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic Society and the West, τ. I[1], Oxford 1967 (ἰδίᾳ ἐν σσ. 56, 99, 103, 192). Εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν εἰδικὴ μελέτη δὲν ὑπάρχει. Σημειῶ ἐν τούτοις τὸ ἀνωνύμως, ἀλλ' ὑπὸ γνώστου τῶν πραγμάτων, γραφὲν ἄρθρον εἰς τὴν «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν» (ἐν λ. *ἀζάπης*) καὶ τὸ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως τῆς παρούσης μελέτης δημοσιευθὲν ἔργον τοῦ Β. Δημητριάδη, Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 89 - 90, ὅπου σημείωσις ἀναφερομένη εἰς τὸν θεσμὸν τῶν ἀζάπηδων.

1. Theodoro Spandugnino, De la origine deli imperatori Ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito et costumi de la natione, ἐν Κ. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. IX, Paris 1890, σ. 227.

2. H. Bowen, ἔνθ' ἀνωτ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ αὐτὴ περίπου ἀναλογία ἐτηρεῖτο καὶ κατὰ τὴν ναυτολογίαν· βλ. Β. Σφυρόερα, Τὰ Ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, Ἀθῆναι 1968, σ. 84.

3. A. - H. Lybyer, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 106, H. Bowen, αὐτόθι.

4. Δούκας, ἔκδ. Grecu, σ. 337, Βόννης, σ. 270. Πρβλ. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 259.

5. Δούκας, ἔκδ. Grecu, σ. 363, Βόννης, σ. 288. — Παραθέτω ἐνταῦθα τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Δούκα περὶ τῆς ὑπὸ τῶν ἀζάπηδων βεβηλώσεως τῶν ναῶν : *«ἀγωνιζόμενοι οἱ ἀποστάται τοῦ καταδραμεῖν καὶ ἄλλοθι, πέλεκυν ὁ εἷς τῶν ἀσεβῶν ἐκτείνας ὑπουργούντων τῶν μιαρῶν χειρῶν αὐτοῦ εἰς τέσσαρα διεῖλε, καὶ σὺν τῷ τυχόντι κόσμῳ ἕκαστος τὸ ἴδιον μερίδιον ἔλαβε, κλῆρον βάλλοντες, καὶ τὰ τῆς μονῆς τίμια σκεύη ἁρπάσαντες ᾤχοντο».*

Σημαντικώτατος ὑπῆρξεν ὁ ρόλος τὸν ὁποῖον διεδραμάτισαν οἱ ἀζάπηδες καὶ εἰς τὰς ἄλλας πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς κατακτήσεως τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἔλαβον μέρος εἰς τὰς μάχας ἐναντίον τῶν ὑπὸ τὸν Θωμᾶν Παλαιολόγον δυνάμεων τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως τὸ 1460 καὶ κατὰ τὴν ἐπίθεσιν ἐναντίον τοῦ Γαρδικίου *«εἰσπεσόντες αὐτίκα ὑπερέβησαν τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐτρέψαντο, φερόμενοι δὲ ἅμα αὐτοῖς εἰσέβαλλον ἐς τὴν πόλιν καὶ ἐφόνευον ἀφειδέστατα, παραγγείλαντος* (τοῦ Μωάμεθ) *καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας καὶ ὑποζύγια καὶ κτήνη, οὐδενὸς φειδόμενοι»* [1]. Τὴν ἀνάμνησιν τῆς καταστροφῆς τοῦ Γαρδικίου καὶ τῆς σφαγῆς τῶν ἡρωικῶν ὑπερασπιστῶν διέσωσαν τοπικαὶ παραδόσεις, ἡ θέσις δὲ εἰς τὴν ὁποίαν ἐμαρτύρησαν οἱ κάτοικοι ὠνομάσθη «Κόκκαλα» [2].

Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ Β' κατάληψιν τῆς Τραπεζοῦντος κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου 1461, οὗτοι ἀνέλαβον τὴν φρούρησιν τῆς κυριευθείσης πόλεως, ἐνῷ τοὺς γενιτσάρους ἐγκατέστησεν ὁ Πορθητὴς εἰς τὴν ἀκρόπολιν [3].

Εἴκοσιν ἔτη περίπου βραδύτερον εἰς τὸν εἰσβαλόντα εἰς Πελοπόννησον στρατὸν διὰ τὴν κατάπνιξιν τῆς ἐν Μάνῃ ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως περιελαμβάνοντο 2000 ἀζάπηδες. Τὴν 14 Φεβρουαρίου 1480 ὁ προνοητὴς τοῦ Ναυπλίου Bartolomeo Minio ἔγραφεν εἰς ἀναφοράν του ὅτι κατῆλθεν εἰς Πελοπόννησον *«el flamburar novo... cum zercha cavalli 200, et per quanto se dice opporta de breve altri due milla Turchi fra coradori et Asapi per la novita fatta per el Clada et Theodoro Bua al Brazo de Mayna»* [4]. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν εἰσβολὴν ταύτην οἱ Τοῦρκοι, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἀνήρχετο εἰς 10.000, μὴ δυνηθέντες νὰ συλλάβουν τὸν

1. Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Darkó, II, σ. 229. Πρβλ. D. A. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, τ. I, Paris 1932, σσ. 269 - 270 καὶ Ἀπ. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 283.

2. Ἀπ. Βακαλοπούλου, αὐτόθι. Ὁ Δ. Πετρόπουλος, Λαϊκὴ παράδοση καὶ ἱστορία, «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ» Β', 1958, σσ. 77 - 81, ἐξετάζει τὰς σχετικὰς μὲ τὴν καταστροφὴν τοῦ Γαρδικίου παραδόσεις συνδυάζων ταύτας πρὸς ἱστορικὰς μαρτυρίας.

3. Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Darkó, II, σ. 248 *«τὴν μὲν οὖν πόλιν ἐπέτρεψε τῷ ναυάρχῳ* [= Κασὶμ πασᾷ], *τῆς Καλλιουπόλεως ὑπάρχῳ, νεήλυδάς τε καθίστη εἰς τὴν ἀκρόπολιν καὶ ἀζάπηδας εἰς τὴν πόλιν».* Πρβλ. Ἀπ. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 303. Ὁμοίως καὶ εἰς τὴν καταληφθεῖσαν τὸ 1462 Μυτιλήνην ἐγκατέστησεν ὁ Πορθητὴς διακοσίους γενιτσάρους καὶ τριακοσίους ἀζάπηδες (Χαλκοκονδύλης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 274).

4. Κ. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. VI, Paris 1884, σ. 154 (= Dispacci al Senato e ad altri di Bartolomeo Minio, provveditor e capitanio a Napoli di Romania).

Κλαδᾶν ἐπυρπόλησαν τὰ χωρία τῆς περιοχῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ Λεφτίνι, Καστρία, Πραστόν, Καστάνιαν κ.ἄ. [1].

Τέλος, κατὰ τὸν τουρκοβενετικὸν πόλεμον τῶν ἐτῶν 1499 - 1500 καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιχειρήσεις ἐνεργὸς ὑπῆρξεν ἡ συμμετοχὴ ἰσχυροῦ σώματος ἀζάπηδων, συγκροτηθέντος εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ 'Αξιοῦ ὑπὸ τοῦ μπεϊλέρμπεη τῆς 'Ανατολῆς. Οὗτος, κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Marino Sanuto παρεχομένας πληροφορίας τὸ θέρος τοῦ 1499 εἶχε συγκεντρώσει εἰς τὴν Μακεδονίαν 10.000 ἀζάπηδες καὶ 8.000 ἄλλους ἄνδρας, προοριζομένους διὰ τὴν ἐναντίον τῆς Πελοποννήσου ἐκστρατείαν [2], ὀλίγους δὲ μῆνας βραδύτερον, τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1500, εὑρίσκοντο εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Λαρίσης περίπου 40.000 ἀζάπηδες [3], τμῆμα τῶν ὁποίων ὁ σουλτάνος θὰ ἐχρησιμοποίει διὰ τὴν ἐπάνδρωσιν τῆς ἀρμάδας [4]. Οἱ ἀζάπηδες οὗτοι ἔλαβον μέρος, μεταξὺ ἄλλων, εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Μεθώνης, κατὰ δὲ τὸ εἰς τὸν κώδικα 312 τῆς μονῆς 'Ιβήρων βραχὺ χρονικόν, ὅταν τὴν 9 Αὐγούστου 1500 τέσσαρα βενετικὰ πλοῖα κατώρθωσαν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν λιμένα τῆς Μεθώνης διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν πολιορκουμένην πόλιν *«τὴν ὥραν αὐτὴν ἐσέβησαν οἱ ἀζάπηδες καὶ ἐπήρασιν αὐτὴν ἀπὸ σπαθίου»* [5].

'Εκτὸς τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων [6], οἱ ἀζάπηδες ἐχρησιμοποιή-

---

1. Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ., τ. VI, σσ. 223 καὶ 226 (= Evénements historiques en Grèce (1479 - 1497) extraits d'un recueil sous le nom de Stefano Magno). Πρβλ. 'Απ. Δασκαλάκη, 'Η Μάνη καὶ ἡ 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία, 1453 - 1821, 'Αθῆναι 1923, σσ. 24 - 31 καὶ 'Απ. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. Γ', σ. 52.

2. I Diarii di Marino Sanuto, τ. II, Venezia 1879, σ. 1127. Μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου τοῦ Sanuto βλ. ἐν Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 103. Εἰς τὸ βενετικὸν κείμενον φέρεται *«10 milia a Sapi»*, προφανῶς λόγῳ κακῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἐκδότου.

3. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀζάπηδων κατὰ τὰς πολεμικὰς ταύτας ἐπιχειρήσεις βλ. Lybyer, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 105 - 106.

4. Sanuto, ἔνθ' ἀνωτ., τ. III, Venezia 1880, σ. 337· πρβλ. Κ. Μέρτζιου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 104. Διὰ τὴν ἐπάνδρωσιν τῆς τουρκικῆς ἀρμάδας δι' 'Ελλήνων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην βλ. Β. Σφυρόερα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 21 - 22.

5. Σπ. Λάμπρου - Κ. 'Αμάντου, Βραχέα Χρονικὰ («Μνημεῖα τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας» τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τ. Α', τεῦχος ΙΙ), 'Αθῆναι 1932, σ. 20. Τὸ χρονικόν, ἐξ οὗ ἡ εἴδησις αὕτη, τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς εἰς τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ,ζθ' (= 7009 - 5508 = 1501). 'Ως ὅμως γνωρίζομεν, ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψις τῆς Μεθώνης ἐπραγματοποιήθη τὸν Αὔγουστον τοῦ 1500· βλ. 'Απ. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 75, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

6. Δὲν θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἐκτὸς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου πολεμικὴν δρᾶσιν τῶν ἀζάπηδων. Σημειοῦμεν, ἐν τούτοις, ὅτι εἰς τὴν μάχην τῆς Βάρνης (1444) ἐναντίον τῆς πόλεως :

ἔπεσαν τῆς 'Ανατολῆς ὅλα της τὰ φουσᾶτα,
τὸ πεζικόν, οἱ ἀζάπηδες, οὗλοι οἱ ἀκιντζῆδες.

(G. Moravcsik, 'Ελληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης, Budapest 1935,

29 - 3 - 1974

θησαν ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος καὶ διὰ τὴν φύλαξιν φρουρίων, καλούμενοι kal'e - 'azablari, ὠργανωμένοι κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἄλλων ὀτζακίων (= στρατιωτικῶν σωμάτων) καὶ ἀμειβόμενοι εἰς χρῆμα ἀπὸ τὸ σουλτανικὸν θησαυροφυλάκιον [1]. Δύο φιρμάνια ἐκδοθέντα τὴν 28 Φεβρουαρίου καὶ τὴν 13 Μαρτίου 1478 μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἀζάπηδες ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὰ φρούρια Zvornik τῆς Βοσνίας καὶ Smederovo τῆς Σερβίας, ἐλάμβανον δὲ ἕκαστος τέσσαρα ἄσπρα ἡμερησίως [2].

Περίεργος φαίνεται — ὡς τοὐλάχιστον προκύπτει ἐκ βενετικῶν πηγῶν τῶν πρὸ τῆς 'Αλώσεως χρόνων — ἡ σχέσις, ἀλλὰ καὶ ἡ σύμπραξις ἀζάπηδων μὲ τοὺς Βενετοὺς καὶ ἡ ὑπὸ τῶν τελευταίων τούτων παρεχομένη εἰς ὡρισμένους ἐξ αὐτῶν ὑποστήριξις. Οὕτω τὴν 6 Μαΐου 1429 δύο ἀζάπηδες ἐκ Θεσσαλονίκης, φέροντες μάλιστα τὰ χριστιανικὰ ὀνόματα 'Ανδρέας καὶ Θεόδωρος, καταβάλλουν φόρον εἰς τὸν ρέκτορα τῆς περιοχῆς καὶ ἀγωνίζονται ὑπὲρ τῆς Βενετίας [3].

σ. 36, στ. 322 - 323). Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι πλὴν τῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου οἱ ἀζάπηδες ἀνεμείχθησαν καὶ εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τοὺς ἐκσπάσαντας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μουρὰτ Β' (1421 - 1451), ἀγωνισθέντες παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ σουλτάνου ἐναντίον τοῦ θείου του Μουσταφᾶ κατὰ τὸ 1422. Βλ. I. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches (μετάφρ. Κ. Κροκιδᾶ), τ. Β', 'Αθῆναι 1870, σσ. 58 - 60· πρβλ. Γ. Ζώρα, Χρονικὸν τῶν Τούρκων σουλτάνων κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111, 'Αθῆναι 1958, σ. 59, στ. 18 - 22.

1. H. Bowen, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 830. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 623, σημ. 3.

2. N. Beldiceanu, Les actes des premiers sultans, τ. II, Paris - La Haye 1964, σσ. 271 - 272, ἀρ. 27, 28. Κατὰ τὸ φιρμάνιον τῆς 28 Φεβρουαρίου 1478 οἱ 156 ἀζάπηδες τοῦ φρουρίου τοῦ Zvornik θὰ ἐλάμβανον ἐν συνόλῳ 673 ἄσπρα καθ' ἡμέραν. Κατ' ἄλλας πηγὰς ἐλάμβανον μισθὸν τριῶν μέχρι πέντε ἄσπρων ἡμερησίως (Spandugnino ἐν Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ., τ. IX, σσ. 227, 231). Κατὰ τὸν Uzunçarsili, Osmanli Devletinin Merkez, σ. 407, ἐλάμβανον κατὰ μῆνα 80 - 150 ἄσπρα. Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἄσπρου εἰς τὴν 'Οθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν βλ. H. Bowen, akče, «Encyclopédie de l'Islam», τ. I, σσ. 327 - 328. Πρβλ. Β. Σφυρόερα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 25, σημ. 4.

3. F. Thiriet, Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τ. II, Paris - La Haye 1959, σσ. 258 - 259, ἀρ. 2131, σημ. Κατὰ τὸ ἔγγραφον τοῦτο *«Andreas... et Theodorus... asapi Salonichi... conquesti sunt quod vivere nullo modo possent sub nostro dominio, si astringi deberent ad dandum decimam et solvendum pendamercam, et si debet eis tolli pars predationum suarum in introitu portarum... Volumus tum quod solvant pendamercam, sicut consuetum est»*. Οἱ ἀζάπηδες τῆς Θεσσαλονίκης μνημονεύονται ἐπίσης εἰς ψήφισμα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας τῆς 14 'Ιουλίου 1429, μετάφρασιν τοῦ ὁποίου βλ. ἐν Κ. Μέρτζιου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 72 - 87 (ἡ μνεία τῶν ἀζάπηδων ἐν σ. 74). Εἰς τοὺς Βενετοὺς κατέβαλον φόρον οἱ ἀζάπηδες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τὸ 1425 (βλ. Κ. Μέρτζιου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 60), ἐνῷ καὶ εἰς τὴν Πάργαν εὑρίσκονται ἀζάπηδες κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὡς προκύπτει ἐξ ἐγγράφου τῆς Βενετικῆς συγκλήτου τῆς 27 'Οκτωβρίου 1436 (βλ. F. Thiriet, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 55 - 56, ἀρ. 2429).

Παραλλήλως πρὸς τὴν κατὰ ξηρὰν δρᾶσιν οἱ ἀζάπηδες ὑπηρέτησαν καὶ ὡς ναῦται εἰς τὸν τουρκικὸν στόλον, εἰς δὲ τὸ ἐμιρᾶτον τοῦ Ἀϊδινίου καὶ τὰ ἄλλα ἐμιρᾶτα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας οὗτοι ἐπήνδρωσαν τὰ πρῶτα τουρκικὰ πειρατικὰ πλοιάρια, ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ὁποίων ἐδοκιμάσθησαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ κάτοικοι τοῦ Αἰγαίου [1].

Συγκεκριμένην μαρτυρίαν περὶ πειρατικῆς ἐπιδρομῆς ἀζάπηδων εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἔχομεν ἐκ βενετικοῦ ἐγγράφου τοῦ 1398. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀζάπηδες ὁρμώμενοι ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ τὰς νήσους τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἰδίᾳ τὴν Μυτιλήνην, τὴν Χίον καὶ τὴν Ρόδον, ἐπέδραμον ἐναντίον τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης, προέβησαν εἰς φοβερὰς λεηλασίας καὶ ὑπεχρέωσαν τὴν διοίκησιν τῆς νήσου νὰ καταβάλῃ εἰς αὐτοὺς τὸ ποσὸν τῶν 1.000 δουκάτων [2].

Εὐρεῖα χρησιμοποίησις τῶν ἀζάπηδων εἰς τὸ ναυτικὸν παρατηρεῖται κυρίως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μωάμεθ Β΄ [3]. Γνωρίζομεν ἐκ τουρκικῶν πηγῶν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἁλώσεως εἰς τὸν τουρκικὸν στόλον ὑπηρέτουν 1.800 ἀζάπηδες καὶ ὅτι ὀλίγα ἔτη βραδύτερον ὁ ἀριθμός των ἀνῆλθεν εἰς 2.600 [4]. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ τὴν τουρκικὴν ἀρμάδαν — καὶ ὅταν αὕτη εἰς περιόδους μεγάλων ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπετελεῖτο ἐκ 300 πλοίων — ἀπῃ-

1. H. Bowen, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 830. Περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τούτων βλ. P. Lemerle, L'émirat d'Aydin. Byzance et Occident. Récherches sur «La Geste d'Umur Pacha», Paris 1957, σσ. 89 - 115, Γ. Γεωργιάδου - Ἀρνάκη, Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας 1282 - 1337, Ἀθῆναι 1947, σ. 147, Sp. Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley - London 1971, σσ. 345, 358, Irène Melikoff-Sayar, Le Destān d'Umur Pacha, Paris 1954, σσ. 54, 65, 71, 75, 91, 92, Ἀπ. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., τ. Α΄, σσ. 108 - 110.

2. H. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Grète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise, Paris 1892, σσ. 127 - 128. Πρβλ. F. Thiriet, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 25, ἀρ. 1047. Ὁ Noiret τὴν λ. *asapos* τοῦ ἐγγράφου συνῆψε πρὸς τὴν ἑλληνικὴν *ἀσεβής*. Τὴν παρανόησιν ταύτην, τὴν ὁποίαν ἐπεσήμανα καὶ εἰς τὴν μελέτην μου Τὰ Ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, Ἀθῆναι 1968, σ. 21, σημ. 4, εἶχεν ἐπισημάνει ἤδη, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων διεπίστωσα, ὁ Α. Thumb, εἰς βιβλιοκρισίαν του δημοσιευθεῖσαν ἐν «Byzantinische Zeitschrift» 2, 1893, σ. 330.

3. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν διὰ τὰς κατὰ θάλασσαν καὶ ξηρὰν ἐπιχειρήσεις χρησιμοποιουμένων ἀζάπηδων κατὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ὑπελογίζετο εἰς 12.000 ἄνδρας· βλ. Β. Σφυρόερα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 21 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

4. I. H. Uzunçarsili, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 407. Κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα οἱ ἀζάπηδες τοῦ στόλου ἦσαν περίπου 2.000· βλ. Ἰ. Γιαννοπούλου, Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393 - 1821), Ἀθῆναι 1971, σ. 42.

τοῦντο 30.000 ναῦται, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν σημαντικὸν τὸν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἀριθμὸν τῶν εἰς τὸν στόλον ἀζάπηδων [1].

Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ὁ Σελὶμ Α΄ (1512 - 1520) ἀπεφάσισε νὰ χρησιμοποιήσῃ εἰς τὸν στόλον διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν περισσοτέρους ἀζάπηδες [2], κατέστησαν δὲ οὗτοι λίαν ἐπικίνδυνοι διὰ τοὺς Χριστιανοὺς μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμὰν κατάληψιν τῆς Ρόδου [3]. Ἐν τούτοις οἱ εἰς τὸ τουρκικὸν ναυτικὸν χρησιμοποιηθέντες «λεβέντες» [4], ἐξετόπισαν βαθμηδὸν τοὺς ἀζάπηδες, ἡ δραστηριότης τῶν ὁποίων περιωρίσθη μετά τινα χρόνον [5]. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σελὶμ Β΄ (1566 - 1574) οὗτοι παρέμενον εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς ἐφεδρικοὶ μόνον διὰ τὰς ναυτικὰς ἐπιχειρήσεις [6], κατὰ δὲ τὴν αὐτὴν περίοδον εἰς τὰ ναυπηγεῖα τῆς Καλλιπόλεως ὑπηρέτουν ἀζάπηδες ὡς ἐπόπται ἢ ὡς φύλακες [7], ὠργανωμένοι εἰς σώματα ἐκ 280 ἀνδρῶν καὶ ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ρεῒζ (πλοίαρχον) [8].

Οἱ ἀζάπηδες, τὸ σῶμα τῶν ὁποίων διετηρήθη μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος [9], ἐταυτίσθησαν ὑπό τινων συγγραφέων πρὸς τοὺς γενιτσάρους, ὁ δὲ Δούκας γράφει: *«οἱ δὲ τῆς αὐλῆς τοῦ τυράννου ἀζάπηδες, οἳ καὶ γενίτσαροι κέκληνται»* [10]. Συγχέονται ἐπίσης πρὸς τοὺς γενιτσάρους ὑπὸ τοῦ Du Cange, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ Λεξικόν του ἑρμηνεύει τὴν λέξιν οὕτως:

1. Τὸ πλήρωμα ὡρισμένων πλοίων ἀνήρχετο εἰς 300 ἄνδρας (ὡς π.χ. τῆς φρεγάτας), εἰς ἄλλα ὅμως ἐλαφρότερα τοῦτο δὲν ὑπερέβαινε τοὺς 60 - 70. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν τοῦ πληρώματος τῶν τουρκικῶν πλοίων βλ. I. H. Uzunçarsili, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 470 - 478.

2. Sanuto, ἔνθ' ἀνωτ., τ. V, Venezia 1881, σ. 466: *«non armar piu suo' legni di Cristiani, ma di asapi, sive cernede turche de la Natolia, per piu segurtà di essa sua armada»*. Πρβλ. Κ. Μέρτζιου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 111.

3. Spandugnino, ἐν Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ., τ. IX, σσ. 227 - 228.

4. Περὶ τοῦ στρατιωτικοῦ σώματος τῶν λεβέντηδων εἰς τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν ἐδημοσιεύθη προσφάτως μελέτη τοῦ Mustafa Gezar, Osmanli tarihinde Levendler, Istanbul 1965. Περίληψιν τῆς μελέτης ταύτης βλ. εἰς «Δελτίον Τουρκικῆς Βιβλιογραφίας» (τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου), τεῦχος 5, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 11 - 16.

5. I. H. Uzunçarsili, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 409.

6. Spandugnino, ἐν Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ., τ. IX, σ. 231. Μέχρι σήμερον σῴζεται ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ τοπωνύμιον Ἀζὰπ-καποὺ (= Πύλη τῶν ἀζάπηδων).

7. I. H. Uzunçarsili, αὐτόθι, R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Paris 1962, σσ. 94 καὶ 400.

8. H. A. R. Gibb - H. Bowen, ἔνθ' ἀνωτ., τ. I_1, σ. 103, σημ. 1.

9. H. Bowen, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 830.— Κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, ὡς πληροφορεῖ ὁ Ἀθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 769: *«πρῶτον δὲ τῶν* (ἐν Αἰγύπτῳ) *ὀτζακίων ἐστὶ τὸ τῶν γιανιτζάρων καὶ δεύτερον τὸ τῶν ἀζάπηδων, ἰσχυρότατα καὶ δυνατώτατα»*.

10. Δούκας, ἔκδ. Grecu, σ. 363, Βόννης, σ. 288.

«Ἀ ζ ά π η δ ε ς, Genizeri Turcici, milites pedites quorum militiam ab Othmane Gasi, alii a Murate II institutam ferunt» [1].

Ἀλλ' ἤδη ὁ σύγχρονος τοῦ Δούκα Χαλκοκονδύλης διακρίνει σαφῶς τὰ δύο σώματα [2], ὁ δὲ Θ. Σπανδουγῖνος γράφων περὶ τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τονίζει ὅτι οἱ ἀζάπηδες χρησιμοποιοῦνται *«a guardia delle terre, et perchè in ogni terra sono deli Janizari, si mette deli Asapi piu numero et divisi dali Janizari»* [3].

Κατόπιν τούτων εἶναι εὐνόητον πῶς ὁ ἀζάπης ἔλαβε τὴν σημασίαν τοῦ δυστυχοῦς, τοῦ ταλαιπωρημένου, τοῦ ἀθλίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ φίλου καὶ τοῦ συντρόφου, τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τῆς κρητικῆς καὶ γενικώτερον τῆς μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας.

Ἀντίστοιχα παραδείγματα μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο. Οὕτω π.χ. ἡ λ. *λεβέντης* [4] ἐσήμαινεν, ὡς γνωστόν, ἀρχικῶς τὸν ὑπηρετοῦντα εἰς τὰ τουρκικὰ πλοῖα. Οἱ λεβέντες, βιαίως στρατολογούμενοι καὶ ὑποχρεωτικῶς ὑπηρετοῦντες, ἦσαν ἀπείθαρχοι καί, ὅσον ἐπέτρεπον αἱ περιστάσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζων, δυσήνιοι καὶ ἀτίθασοι. Κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον καὶ δέκατον ἕβδομον αἰῶνα ἡ λέξις ἐσήμαινε τὸν τυφεκιοφόρον ὀθωμανὸν ναύτην, κατέστη δὲ συνώνυμος τοῦ φορέως τῆς δηώσεως καὶ τοῦ τρόμου, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁρμητικότητος καὶ τοῦ πολεμικοῦ πάθους. Παρὰ τὴν κακὴν φήμην ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθῆ διὰ τοὺς λεβέντες, ὁ ὅρος ἀπαντᾷ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας μὲ τὴν σημασίαν ἁπλῶς τοῦ ναύτου, βαθμηδὸν δὲ ἀπέκτησε τὰς πλουσιωτάτας ἀποχρώσεις, μὲ τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν (εὔσωμος, ἀνδρεῖος, μεγαλόκαρδος κ.ἄ.).

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἰσῆλθον, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν

1. D u C a n g e, Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688, ἐν λ.

2. Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Darkó, II, σ. 229: *«ἐτειχομάχει σὺν τοῖς νεήλυσι, τοὺς δὲ ἀζάπηδας ἐκέλευε κατὰ τοῦτο τῆς πόλεως προσβάλλειν»*. Περὶ τοῦ διὰ τοὺς γενιτσάρους χρησιμοποιουμένου ὅρου *νεήλυδες* βλ. G. M o r a v c s i k, Byzantinoturcica, II, σ. 110. Πρβλ. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1957, σ. 13.

3. Spandugnino, ἐν Κ. Σ ά θ α, ἔνθ' ἀνωτ., τ. IX, σ. 227. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν ἀζάπηδων ἀπὸ τοὺς γενιτσάρους βλ. καὶ τὸ πολλάκις μνημονευθὲν ἀνωτέρω ἄρθρον τοῦ H. B o w e n.

4. Περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς σημασίας τῆς λ. βλ. Κ. Ἀ μ ά ν τ ο υ. Ἡ ἑλληνικὴ σημασία τῆς λέξεως λεβέντης, «Ἑλληνικὰ» 2, 1929, σσ. 438 - 439 [= Γλωσσικὰ Μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1964, σσ. 322 - 323], H. et R. K a h a n e - A. T i e t z e, The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin, Urbana 1958, σ. 276.

αἱ λέξεις *κατεργάρης* καὶ *μαριόλος* (βενετ. mariuolo, ἐκ τοῦ mare), αἱ ὁποῖαι ἐδήλουν κατ' ἀρχὰς τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὰ κάτεργα καὶ εἰς τὴν θάλασσαν, ἔλαβον δὲ βαθμηδὸν σημασίαν πολὺ διάφορον τῆς ἀρχικῆς των [1].

Πιστεύομεν ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς λέξεως ἀζάπης. Ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ στρατοπέδου καὶ τῶν σκληρῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι πλήρης περιπετειῶν καὶ κινδύνων, καὶ ὅτι ἡ λέξις azab καὶ εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν ἔλαβε τὴν σημασίαν τοῦ βασανισμοῦ καὶ τῆς τιμωρίας, εἶναι εὔκολον νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ὁ ὅρος ἀζάπης εἰς τὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἐσήμαινε τὸν δυστυχῆ, τὸν ταλαίπωρον. Ἡ σημασία ἐξ ἄλλου τοῦ ἀνυπάνδρου νέου, τὴν ὁποίαν ἐπίσης ἔχει ἡ λέξις, προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀζάπηδες τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας μόνον μεταξὺ ἀγάμων ἐστρατολογοῦντο.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν

ΒΑΣ. ΒΛ. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ

1. Περὶ τῆς πρώτης σημασίας τοῦ ὅρου *μαριόλος*, βλ. Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 99 - 100. Πρβλ. καὶ τὸν ἐντεῦθεν ἀφορμηθέντα Ἰ. Κ. Φ ι λ ι π π ά κ η ν, Μαριόλος, κατεργάρης, λεβέντης (Μία νέα ἐτυμολογία), περ. «Κρητικὴ Ἑστία», ἔτος 23, 1972, τεῦχος 198, σσ. 119 - 122.

Η ΗΓΕΜΟΝΙΣ ΤΟΥ ΚΙΕΒΟΥ ΟΛΓΑ - ΕΛΕΝΗ (945 - 964) ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ

I. Ἡ Ὄλγα ἡγεμονὶς τοῦ Κιέβου

Ἡ Ὄλγα ἀνέλαβε τὴν ἐξουσίαν τῆς ἐν Ρωσίᾳ μεγάλης ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἰγὼρ (945) ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ αὐτῶν Σβιατοσλάβου. Διαφωνίαι ἠγέρθησαν μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς Ὄλγας, διότι ρῶσοι ἱστορικοὶ ὑπεστήριξαν τὴν σλαβικὴν καταγωγὴν αὐτῆς. Οὕτως ὁ G. Vernadsky, συνοψίζων τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς θέσεως ταύτης, ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο περὶ τὸν ἀνθρωπολογικὸν τύπον τοῦ κρανίου Ἰαροσλάβου τοῦ Σοφοῦ (1036 - 1054), υἱοῦ τοῦ Βλαδιμήρου (980 - 1015) καὶ δισεγγονοῦ τῆς Ὄλγας, διότι τὸ κρανίον τοῦτο παρουσιάζει ὁμοιότητας πρὸς κρανία τῶν Σλοβένων τοῦ Νοβγορόδου [1]. Τίς ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῇ αἴτιος τοῦ σχήματος τοῦ κρανίου Ἰαροσλάβου τοῦ Σοφοῦ; Τίς ἐκ τῶν προγόνων αὐτοῦ ἦτο σλαβικῆς καταγωγῆς; Πάντες οἱ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ θ' αἰ. ἡγεμόνες τοῦ Κιέβου ἦσαν σκανδιναυϊκῆς καταγωγῆς. Ἡ μὲν μήτηρ τοῦ Ἰαροσλάβου Ρογνέδα, θυγάτηρ τοῦ ἡγεμόνος τοῦ Πολότσκ, ἦτο ἀποδεδειγμένως σκανδιναυϊκῆς καταγωγῆς [2], ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ Βλαδίμηρος ἦτο υἱὸς τοῦ σκανδιναυϊκῆς ὡσαύτως καταγωγῆς Σβιατοσλάβου καὶ τῆς ὑπηρετούσης παρὰ τῇ Ὄλγᾳ Μαλούσσης [3]. Ὁ σύζυγος τῆς Ὄλγας καὶ πάππος τοῦ Βλαδιμήρου Ἰγὼρ ἦτο, ὡς καὶ ὁ προκάτοχος αὐτοῦ Ὀλέγ, σκανδιναυϊκῆς καταγωγῆς [4]. Κατ' ἀκολουθίαν πρὸς ἐξήγησιν τῶν γενομένων παρατηρήσεων ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ τύπου τοῦ κρανίου Ἰαροσλάβου τοῦ Σοφοῦ ἐθεωρήθη εὔλογος ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ Μαλοῦσσα ἢ ἡ Ὄλγα ἢ καὶ ἀμφότεραι ἦσαν σλαβικῆς καταγωγῆς. Ἡ μήτηρ ὅμως τοῦ Βλαδιμήρου καὶ μάμμη Ἰαροσλάβου τοῦ Σοφοῦ Μαλοῦσσα ἦτο ἀναμφιβόλως, παρὰ τὴν ἀνέρειστον ἀντίθετον ἄποψιν τοῦ G. Vernadsky, νορβηγικῆς καταγωγῆς, τὸ δὲ ὄνομα αὐτῆς ἀποτελεῖ σλαβικὴν προσαρμογὴν τοῦ νορβηγικοῦ ὀνόματος Μαλφρήντ. Ἡ ἑτέρα ὑπόθεσις περὶ τῆς σλαβικῆς καταγωγῆς τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου Ὄλγας ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν ρώσων

1. G. Vernadsky, Kievan Russia, New Haven 1948, 39.
2. Povest Vremennikh Let, ἔτος 6488.
3. Povest Vrem. Let, ἔτος 6478.
4. Povest Vrem. Let, ἔτος 6487.

ἱστορικῶν. Ἐντονώτερον ὑπεστηρίχθη ἡ σκανδιναυϊκὴ καταγωγὴ τῆς Ὄλγας ὑπὸ ὀπαδῶν ὄχι μόνον τῆς σκανδιναυϊκῆς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς σλαβικῆς λεγομένης ἱστορικῆς σχολῆς. Ὁ P. Kovalevsky ὑπερημύνθη τῆς σκανδιναυϊκῆς καταγωγῆς τῆς Ὄλγας καὶ ἐθεώρησεν αὐτὴν θυγατέρα τοῦ Ὀλὲγ (Helgi). Ἡ Ὄλγα (Helga - Ἕλγα) ἦτο ἡγεμονικῆς σκανδιναυϊκῆς καταγωγῆς, ἕνεκα α') τῆς ταυτότητος ρίζης τῶν ὀνομάτων Helgi καὶ Helga, σημαινόντων τὸν σοφὸν ἢ τὸν ἅγιον καὶ ὑπαινισσομένων τὴν ἐκ τῆς χώρας Heligoland προέλευσιν, β') τῆς μὴ ἀμφισβητήσεως αὐτῇ τοῦ δικαιώματος νὰ διοικῇ κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν Ἰγὼρ καὶ Σβιατοσλάβου καὶ γ') τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Φράγκων [1].

Καθ' ἡμᾶς, ἡ Ὄλγα ἦτο σκανδιναυϊκῆς καταγωγῆς. Τοῦτο βεβαιοῦται ἐκ τῆς σκανδιναυϊκῆς ρίζης τοῦ ὀνόματος αὐτῆς (ρωσ. *Ὄλγα*, ἑλλ. *Ἕλγα*, παλαιοσκανδ. *Helga*). Ἄλλως τε δέον νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς ὑπόθεσις ἀδιανόητος ἡ δυνατότης γάμου τοῦ ρουρηκίδου Ὀλὲγ μετὰ γυναικὸς σλαβικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἀντίδρασις τοῦ σκανδιναυῶν Βαράγκων θὰ ἦτο ὀξυτάτη. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ G. Vernadsky ὅτι ἡ Ὄλγα ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦτο κατὰ τὸν γάμον δὲν εὑρίσκει ἐρείσματα εἰς τὰς πηγάς. Ὁ P. Kovalevsky θεμελιοῖ, καθ' ἡμᾶς ἐσφαλμένως, τὰς ἀνωτέρω περὶ ἡγεμονικῆς καταγωγῆς τῆς Ὄλγας ἀπόψεις διὰ συγκρίσεως αὐτῆς πρὸς τὸν Βλαδίμηρον, ὁ ὁποῖος ἐθεωρήθη ὡς ἀντιμετωπίσας κατ' ἀρχὰς σοβαρὰς δυσχερείας, ἕνεκα τῆς μὴ ἡγεμονικῆς καταγωγῆς τῆς μητρὸς αὐτοῦ. Καίτοι δὲν ἀποκλείεται ἡ ἡγεμονικὴ καταγωγὴ τῆς Ὄλγας, ὅμως δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ἐκ τοῦ τρόπου ὑποδοχῆς αὐτῆς ἢ τῶν ἀπεσταλμένων αὐτῆς ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Φράγκων ἢ καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως τῆς ἔναντι αὐτῆς θέσεως τῶν Ρώσων πρὸς τὰς περιπετείας τοῦ Βλαδιμήρου. Αὕτη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐτιμήθη ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Φράγκων ὡς ἡγεμονὶς τῶν Ρώσων, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρέμεινεν ἡγεμονὶς τοῦ Κιέβου μόνον μέχρις ἐνηλικιώσεως τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Σβιατοσλάβου. Αἱ ἕνεκα τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ δυσχέρειαι τοῦ Βλαδιμήρου ὑπῆρξαν ἔντονοι κατὰ τὸν γάμον αὐτοῦ πρὸς τὴν Ρογκνέδα [2], ἐνῷ ἡ Ὄλγα ἦτο ἤδη κατὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας σύζυγος τοῦ ἡγεμόνος Ἰγώρ. Τὸ πρόβλημα τοῦ Βλαδιμήρου ἀνεφέρετο εἰς τὸν γάμον αὐτοῦ καὶ ὄχι εἰς τὰ δικαιώματα διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν θέσιν ὅτι ὁ σκανδιναυὸς Ἰγὼρ οὐδέποτε θὰ ἐλάμβανε σλαβικῆς καταγωγῆς σύζυγον. Ἡ Ὄλγα, καὶ ἂν εἰσέτι δὲν ἦτο ἡγεμονικῆς καταγωγῆς, ὁπωσδήποτε ἀνῆκεν εἰς τὴν πλουσίαν σκανδιναυϊκὴν τάξιν τῆς Ρωσίας. Εἰς τὸ ρωσικὸν χρονικὸν ἐμφανίζεται ὡς πλουσιωτάτη γυνή, κατέχουσα τεραστίας ἐκτάσεις γαιῶν εἰς τὰς στέππας. Ἡ βορείως τοῦ Κιέβου πόλις Βυσγόροδον καὶ τὸ παρὰ τὸν ποταμὸν Δέσνα χω-

1. P. Kovalevsky, Manuel d'histoire russe, Paris 1947, 39 ἑξ.
2. Povest Vrem. Let, ἔτος 6488.

ρίον Ὄλζιτσι ἀνῆκον εἰς αὐτήν [1]. Ὑπῆρξε πιθανώτατα ἡ πρώτη μεγάλη γαιοκτήμων τῶν στεππῶν, τὰς δὲ κτήσεις ηὔξησε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡγεμονίας αὐτῆς. Οὕτω, κατὰ τὸν ρῶσον χρονογράφον, μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς σλαβικῆς φυλῆς τῶν Δρεβλιάνων ἐκ τοῦ ἐπιβληθέντος εἰς αὐτοὺς φόρου «τὰ μὲν δύο τρίτα ἀπεστάλησαν εἰς Κίεβον, τὸ δὲ ἓν τρίτον εἰς Βυσγόροδον διὰ τὴν Ὄλγαν, διότι τὸ Βυσγόροδον ἦτο πόλις τῆς Ὄλγας» [2].

Ἡ ἐξέχουσα ὅμως πολιτικὴ θέσις τῆς Ὄλγας ἐν Ρωσίᾳ ἐξηγεῖται ὑπὸ τοῦ F. Platonov διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς γενικωτέραν ἀρχὴν τῆς ἀρχαίας σλαβικῆς κοινωνίας, διότι «κατὰ τὰ ἀρχαῖα σλαβικὰ ἔθιμα αἱ χῆραι ἀπέλαυον πάντων τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ σχετικῶς πλήρους ἀνεξαρτησίας» [3]. Ἡ Ὄλγα, διαδεχθεῖσα τὸν δολοφονηθέντα ὑπὸ τῶν Δρεβλιάνων σύζυγον αὐτῆς Ἰγὼρ (945), ἐπεδείξατο ἐκπλήσσουσαν δραστηριότητα. Ἐξεδικήθη τὸν θάνατον τοῦ Ἰγώρ, φονεύσασα δολίως τοὺς εἰς Κίεβον ἀποσταλέντας προκρίτους τῶν Δρεβλιάνων, πυρπολήσασα τὴν πόλιν αὐτῶν καὶ ἐπιβαλοῦσα βαρὺν φόρον ὑποτελείας εἰς αὐτούς [4]. Ἐν τούτοις διεκρίθη καὶ διὰ τὴν σύνεσιν, μεθ' ἧς ἤσκησε τὴν ἐξουσίαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡγεμονίας αὐτῆς. Κατήργησε τὰς συνήθεις στρατιωτικὰς ἐπιδρομὰς διὰ τὴν συλλογὴν τῶν ὑπὸ τῶν σλαβικῶν φυλῶν καταβαλλομένων φόρων ὑποτελείας, διότι αἱ ἐπιδρομαὶ αὗται, συνοδευόμεναι καὶ ὑπὸ τῆς ἁρπακτικῆς μανίας τῶν Βαράγκων, προεκάλουν τὴν ἀγανάκτησιν τῶν φιλησύχων σλαβικῶν φυλῶν. Εἰς τοιαύτην ἄλλως τε ἐπιδρομὴν ἐδολοφονήθη καὶ ὁ σύζυγος αὐτῆς Ἰγώρ. Τὸ πολιτικὸν αἰσθητήριον αὐτῆς διῃσθάνετο ὀρθῶς τοὺς κινδύνους ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς βιαίων μέτρων ἐναντίον τῶν ποικιλωνύμων σλαβικῶν φυλῶν, διὸ καὶ αὕτη χωρὶς νὰ παραθεωρήσῃ τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ Κιεβινοῦ κράτους δὲν ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν εἰς ὀξεῖς ἐσωτερικοὺς ἀγῶνας.

Κύριος στόχος τῆς πολιτικῆς τῆς Ὄλγας ἦτο ἡ οἰκονομικὴ ἀνασυγκρότησις τοῦ Κιεβινοῦ κράτους διὰ τῆς ἐφαρμογῆς συγκεντρωτικοῦ συστήματος εἰς τὴν συλλογὴν τῶν καταβαλλομένων φόρων ὑποτελείας καὶ διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως. Ἡ Ὄλγα, ἐπιθυμοῦσα νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ἐσωτερικῶν ποταμίων ἐμπορικῶν ἀρτηριῶν καὶ τὴν ἀπρόσκοπτον διακίνησιν τῶν βαράγκων καὶ σλάβων ἐμπόρων, ἀνέλαβεν ἐκστρατείαν μέχρι Νοβγορόδου καὶ ἵδρυσεν ὀχυρὰ κέντρα διὰ τὴν προστασίαν τοῦ ἐμπορίου [5]. Ἡ βελτίωσις αὕτη τῶν ἐσωτερικῶν συνθηκῶν τοῦ ἐμπορικοῦ συναγω-

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6455.
2. Povest Vrem. Let, ἔτος 6454.
3. F. Platonov, Histoire de le Russie des origines à 1918, Paris 1929, 41.
4. Povest Vrem. Let, ἔτη 6453 - 6454. Novgorodskaja Pervaja Letopis, ἔτη 6453 - 6454.
5. Povest Vrem. Let, ἔτος 6455.

νισμοῦ ἦτο ἀναγκαία πρὸς ἐπιδίωξιν προνομίων εἰς τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ Βυζαντίου. Οἱ ρῶσοι χρονογράφοι ὑμνοῦν τὴν σοφίαν καὶ τὴν πολεμικὴν εὐφυΐαν τῆς Ὄλγας, ἀλλ' ἐπ' αὐτῶν ἐπέδρασεν ἀναμφιβόλως καὶ ἡ μεγαλόπνοος ἀπόφασις αὐτῆς νὰ δεχθῇ τὸν Χριστιανισμόν.

II. Τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας ἐν Κωνσταντινουπόλει

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς τὴν Κιεβινὴν Ρωσίαν πρὸ τῆς Ὄλγας. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Κιεβινοῦ κράτους ὑπὸ σκανδιναυῶν - βαράγκων ἐμπόρων, οἱ ἡγεμόνες αὐτοῦ Ἀσκόλντ καὶ Ντὴρ ἀνέλαβον ἀνεπιτυχῆ διὰ θαλάσσης ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860) πρὸς ἐξασφάλισιν ἐμπορικῶν προνομίων. Κατὰ τὰς διπλωματικὰς διαπραγματεύσεις ὑπεχρεώθησαν νὰ δεχθοῦν τὸν Χριστιανισμόν, ὁ δὲ πατριάρχης Φώτιος ἀπέστειλεν εἰς Κίεβον ἱεραποστολὴν ὑπὸ ἄγνωστον ἐπίσκοπον [1]. Αἱ ἐπελθοῦσαι συντόμως πολιτικαὶ μεταβολαὶ ἐκ τῆς καθόδου τῶν Ὀλὲγ καὶ Ἰγὼρ ἐπικεφαλῆς νέων σκανδιναυϊκῶν φύλων ἐξήρθρωσαν τὸ μὴ ὀργανωθὲν εἰσέτι ἔργον τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς εἰς Κίεβον [2]. Ἡ ἐξουσία περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας τῶν Βαράγκων, οἱ ὁποῖοι δι' ἀλλεπαλλήλων ἐπιδρομῶν ἐξέτεινον τὴν κιεβινὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν σλαβικῶν φύλων, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τῶν σκανδιναυῶν καὶ τῶν σλάβων ἐμπόρων διεξαγόμενον ἐμπόριον εἰς τὰ βυζαντινὰ κέντρα Κπόλεως καὶ Χερσῶνος ἤνοιξε νέαν ὁδὸν διεισδύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Ρωσίαν. Πολλοὶ ἔμποροι ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμόν. Τὰ ἐμπορικὰ προνόμια τῶν Ρώσων ἐμπόρων διηυρύνθησαν διὰ τῆς ἕνεκα τῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Κπόλεως τοῦ ἡγεμόνος Ὀλὲγ (907) ὑπογραφείσης βυζαντινορρωσικῆς συνθήκης (911), ἡ ὁποία ἀνενεώθη δι' ἑτέρας συνθήκης ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἰγὼρ (945) [3]. Εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὸν ὅτι ἤδη τῷ 945 ὑφίστατο ἐν Κιέβῳ χριστιανικὴ κοινότης περὶ τὸν ναὸν τοῦ προφήτου Ἠλιοὺ καὶ ὅτι ἀνεγνωρίζοντο ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τὰ δικαιώματα τῶν χριστια-

1. Πλείονα περὶ τῶν πηγῶν διὰ τὰ γεγονότα ταῦτα ἰδὲ Βλ. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καὶ αἱ ρωσικαὶ πηγαί, Ἀθῆναι 1966, 119 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ρωσίας, Ἀθῆναι 1966, 7 ἑξ., ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. Povest Vrem. Let, ἔτη 6388 - 6390.
3. Povest Vrem. Let, ἔτη 6415, 6420, 6449, 6452, 6453. Πλείονα περὶ τῶν γεγονότων τῶν δύο ἐπιδρομῶν τῶν Ρώσων κατὰ τῆς Κπόλεως καὶ τὰς μετ' αὐτὰς ὑπογραφείσας συνθήκας, τὸ κείμενον τῶν ὁποίων διεσώθη ρωσιστὶ ἐν τῷ ρωσικῷ χρονικῷ, ἰδὲ G. Ostrogorsky, L' expédition du prince Oleg contre Constantinople, Annales de l'Institut Kondakov 9, 1940, 47 - 62. H. Grégoire, La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor, Bulletin... de l'Académie royale de Belgique 23, 1937, 80 - 94. A. Vasiliev, The Second Russian Attack on Constantinople, Dumbarton Oaks Papers 6, 1951, 161 - 225, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

νῶν, δεδομένου ὅτι οἱ χριστιανοὶ τοῦ Κιέβου ἐβεβαίωσαν τὴν τήρησιν τῆς ὑπογραφείσης συνθήκης δι' ὅρκου οὐχὶ εἰς τὸ εἴδωλον τοῦ θεοῦ Περούν, ἀλλ' εἰς τὸν Τίμιον Σταυρόν [1]. Ἡ σλαβικὴ εἰδωλολατρία, στερουμένη ὁρατῶν κέντρων λατρείας καὶ εἰδικοῦ ἱερατείου, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποκρούσῃ τὰς ἀπηχήσεις τῆς δυναμικῆς παρουσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ δὲ βάπτισμα τῆς Ὄλγας ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὸν διὰ τὰς προοπτικὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Ρωσίαν, ἕνεκα τοῦ ἰδιάζοντος κύρους καὶ τῆς ἐξεχούσης αὐθεντίας τοῦ ἡγεμόνος εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον. Ὁ ἡγεμὼν ἐκέκτητο ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ, πολιτιστικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Σλάβων, διὸ καὶ οἱ ρῶσοι χρονογράφοι ἀποδίδουν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τεραστίαν σημασίαν εἰς τὸ βάπτισμα τῆς ἡγεμονίδος Ὄλγας καὶ θεμελιοῦν ἐπ' αὐτοῦ τὴν μετ' οὐ πολὺ θαρραλέαν ἀπόφασιν τοῦ Βλαδιμήρου νὰ εἰσαγάγῃ ἐπισήμως τὸν Χριστιανισμὸν εἰς Ρωσίαν (989).

Ποῦ ὅμως καὶ πότε ἐβαπτίσθη ἡ Ὄλγα; Συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ ἡ Ὄλγα ἐβαπτίσθη κατὰ τὴν διαμονὴν αὐτῆς εἰς Κπολιν. Ἡ ρωσικὴ ὅμως πηγὴ ἀναφέρει ὡς ἔτος μεταβάσεως τῆς Ὄλγας εἰς Κπολιν τὸ ἔτος 6463 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἤτοι τὸ 955 [2], ἐνῷ ὁ ὑποδεχθεὶς εἰς τὴν βασιλεύουσαν τὴν ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος χρονολογεῖ τὴν ἐπίσκεψιν ταύτην τῷ 957 [3]. Ἡ χρονικὴ αὕτη διαφορὰ τῶν δύο ἐτῶν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ ρώσων κυρίως ἱστορικῶν ὡς ἀφετηρία θεμελιώσεως ποικίλων ὑποθέσεων. Ὁ διαπρεπὴς ρῶσος ἱστορικὸς E. Golubinskij προσεπάθησε νὰ ἐναρμονίσῃ τὴν διαφωνίαν τῶν πηγῶν περὶ τὸν χρόνον τοῦ βαπτίσματος τῆς Ὄλγας, ἐδέχθη δὲ ὡς χρόνον μεταβάσεως αὐτῆς εἰς Κπολιν τῷ 957 καὶ ἀπέρριψε τὴν μαρτυρίαν τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ περὶ τοῦ ἐν Κπόλει βαπτίσματος. Κατ' αὐτὸν ἡ Ὄλγα εἶχε βαπτισθῆ προγενέστερον (955) εἰς Κίεβον [4]. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπεκαλέσθη μαρτυρίαν τινὰ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ρώσου μοναχοῦ Ἰακώβου *«Μνήμη καὶ Ἐγκώμιον»* τοῦ Βλαδιμήρου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ὄλγα ἔζησεν ὡς χριστιανὴ 15 ἔτη, ἤτοι, ἐφ' ὅσον αὕτη ἀπέθανε τῷ 969, δέον νὰ ἐβαπτίσθη περὶ τὸ 954 [5]. Οἱ χρονολογικοὶ ὅμως ὑπολογισμοὶ τοῦ ρώσου μοναχοῦ Ἰακώβου δὲν

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6453.

2. Povest Vrem. Let, ἔτος 6463.

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως, PG 112, 1108-1112.

4. E. Golubinskij, Istorija russkoi tserkvi, Μόσχα 1901, I, 1, 73 ἑξ., 238 ἑξ. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐδέχθη ἡ πλειονότης τῶν ρώσων καὶ τῶν δυτικῶν ἱστορικῶν. Πρβλ. F. Platonov, Histoire de la Russie, 23-24, M. Jugie, Le schisme byzantin, Paris 1942, 174. G. Vernadsky, Kievan Russia, 39-40. A. Kartashev, Otcherki po istorii russkoi tserkvi, I, Paris 1959, 98 ἑξ. κἄ.

5. Τὸ κείμενον τῆς Pamiat i Pokhvala (Μνήμη καὶ Ἐγκώμιον) τοῦ Βλαδιμήρου ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ E. Golubisnkij, Istorija, I, 1, 241 ἑξ.

δύνανται νὰ ἀποτελέσουν ἀναντίρρητον τεκμήριον πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀξιοπιστίας τῆς ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ παρεχομένης χρονολογίας, διότι ἀμφότεραι εἴτε ἐστηρίχθησαν εἰς τὰς αὐτὰς προφορικὰς παραδόσεις, ἢ ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος ἐθεμελίωσε τὸν ὑπολογισμὸν τῶν 15 ἐτῶν χριστιανικοῦ βίου τῆς Ὄλγας ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ παρεχομένης χρονολογήσεως. Ἄλλως τε ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος δέχεται τὸ ἐν Κπόλει βάπτισμα τῆς Ὄλγας καὶ ἀναφέρει ὅτι ἡ ἡγεμονὶς τοῦ Κιέβου μετὰ τὴν εἰς Κίεβον ἐπιστροφὴν αὐτῆς ἐκ Κπόλεως διέταξε τὴν καταστροφὴν τῶν εἰδώλων [1].

Ἕτεροι ὑπεστήριξαν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ Ὄλγα μετέβη δὶς εἰς Κπολιν, ἤτοι τῷ 955, ὁπότε ἐβαπτίσθη, καὶ τῷ 957, ὁπότε ἔτυχεν ἐπισήμου ὑποδοχῆς ὑπὸ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Κατὰ τὸν M. Priselkov «ἡ Ὄλγα ἐβαπτίσθη τῷ 955 εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλήν, ἔλαβε δ' ἐκεῖ ὄχι μόνον τὸ χριστιανικὸν ὄνομα αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἑλληνίδος αὐτοκρατείρας, ἀλλ' ἐπίσης καὶ σειρὰν προφανῶς ὑποσχέσεων τοῦ αὐτοκράτορος, διασφαλιζουσῶν τὴν ἱδρυθησομένην ρωσικὴν ἐπαρχίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοργάνωσιν αὐτῆς. Αἱ ὑποσχέσεις ὅμως αὗται φαίνεται ὅτι δὲν ἐξεπληρώθησαν, ἢ τοὐλάχιστον ἐν τῇ πληρότητι αὐτῶν, διὸ καὶ ἐδημιουργήθη μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων σχετική τις ψυχρότης. Ἕνεκα τῆς μὴ ἐκπληρώσεως τῶν ὑποσχέσεων τούτων ἡ Ὄλγα ἀνέλαβε καὶ δεύτερον ταξίδιον εἰς Βυζάντιον, ὅπερ οὐδὲν ἔσχεν ὡσαύτως ἀποτέλεσμα, διὸ καὶ ἡ ρωσὶς ἡγεμονὶς ἐστράφη πρὸς τὴν Δύσιν» [2].

Ἡ ἀπολυτοποίησις αὕτη τῶν χρονολογικῶν ἀντιφάσεων τῶν ρωσικῶν πηγῶν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας περὶ τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας παραμένει ἀνεξήγητος, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ καθ' ὅλου χρονολογικὸν σύστημα τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ προυσιάζει σοβαρὰς ἐλλείψεις. Ὁ διαπρεπὴς ρῶσος ἱστορικὸς B. Klutchevsky, ἀξιολογῶν τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ συντάκτου τοῦ πρώτου ρωσικοῦ χρονικοῦ, ἀναγνωρίζει τὰς σχετικὰς δυσχερείας τόσον διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν βυζαντινῶν χρονολογιῶν, ὅσον καὶ διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῶν χρονολογιῶν τῶν ρωσικῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ὁ ρῶσος χρονογράφος ἐχρονολόγησε τῷ 866 τὴν ἀποδεδειγμένως κατὰ τὸ 860 πραγματοποιηθεῖσαν ἐπιδρομὴν τῶν Ρώσων

1. E. Golubinskij, Istorija, I, 1, 79 ἑξ. Ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος ἀναφέρει ὅτι ἡ Ὄλγα ἐβαπτίσθη εἰς Κπολιν, ἐναρμονιζόμενος πλήρως πρὸς τὴν σχετικὴν παράδοσιν τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ (E. Golubinskij, Istorija, I, 1, 242). Προφανῶς ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος ἐστηρίχθη εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ παρεχομένην χρονολόγησιν τοῦ βαπτίσματος (955) διὰ νὰ ὑπολογίσῃ καὶ τὰ χριστιανικὰ ἔτη τῆς Ὄλγας μέχρι τοῦ θανάτου αὐτῆς (969).

2. M. Priselkov, Otcherki po tserkovno-polititcheskoj istorii kievskoj Rusi X-XII v., 1913, 9 ἑξ. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τοῦ M. Priselkov ὑπεστήριξε καὶ ὁ H. Koch, Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037, Kyrios 3, 1938, 256 ἑξ.

κατὰ τῆς Κπόλεως, ἐχρονολόγησε τὴν Α' Οἰκουμενικὴν σύνοδον τῷ 318 καὶ ὑπελόγισεν εἰς 542 ἀντὶ 517 τὰ ἔτη μεταξὺ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου τοῦ Μιχαὴλ Γ'. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸν B. Klutchevsky, «ἀνακριβεῖς τινες χρονολογίαι δὲν καθίστανται ἐνοχλητικαὶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης ἀπέδιδεν εἰς αὐτὰς σχετικὴν ἀξίαν, ὑποθετικήν. Ἀνευρίσκων οὗτος εἰς προγενεστέρας ἀφηγήσεις σειρὰν γεγονότων στενῶς συνδεδεμένων πρὸς ἄλληλα καὶ μὴ γνωρίζων νὰ δώσῃ χρονολογίαν τινὰ εἰς ἕκαστον γεγονὸς ἔθεσε διὰ πάντα τὰ γεγονότα συνέχειάν τινα ἐτῶν, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν ὁποίων τὰ γεγονότα ταῦτα θὰ ἔδει νὰ ἐπραγματοποιήθησαν κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτοῦ» [1]. Ὁ ἴδιος ὁ χρονογράφος ἀναφέρει ὑπεργήρους τινάς, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν κύριαι πηγαὶ παρατιθεμένων ἱστορικῶν γεγονότων. Εὐνόητον λοιπὸν ὅτι ἡ περὶ τὸν χρόνον τοῦ βαπτίσματος τῆς Ὄλγας διαφωνία τοῦ ρώσου χρονογράφου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἁπλῆ χρονολογικὴ ἀνακρίβεια τοῦ ρώσου χρονογράφου, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔρεισμα ἀποκρούσεως τῆς ἀξιοπιστίας τῆς ὑπ' αὐτοῦ διαφυλαχθείσης σχετικῆς παραδόσεως περὶ τοῦ ἐν Κπόλει βαπτίσματος τῆς Ὄλγας.

Ἐὰν ὅμως τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας ἐτελέσθη ὡς περιγράφει αὐτὸ ὁ ρῶσος χρονογράφος ἐν Κπόλει, τότε πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου πλήρης παρασιώπησις τοῦ γεγονότος; Πράγματι, Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος τηρεῖ περίεργον σιγὴν διὰ γεγονός, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν ρῶσον χρονογράφον, εἶχεν ὡς κεντρικὸν πρόσωπον τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα. Ἀναμφιβόλως οἱαδήποτε περιγραφὴ τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος τῆς Ὄλγας δὲν ἐνέκειτο εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, διότι ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ περιελαμβάνοντο αὐστηρῶς καὶ μόνον αἱ ἐθιμοτυπικαὶ τελεταὶ ὑποδοχῆς ξένων ἡγεμόνων εἰς τὸ παλάτιον τῆς Κπόλεως [1]. Ἡ ἐν Κπόλει παραμονὴ τῆς Ὄλγας ὑπῆρξε σχετικῶς μακρά. Ἐγένοντο ὅμως καὶ ἕτεραι δεξιώσεις τῆς Ὄλγας, ἀλλ' εἰς οὐδεμίαν παρέχεται ὑπαινιγμός τις περὶ τοῦ ὅλως ἐξαιρετικοῦ γεγονότος τοῦ βαπτίσματος τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου. Προφανῶς ἡ Ὄλγα ἐβαπτίσθη περὶ τὸ τέλος τῆς ἐν Κπόλει παραμονῆς αὐτῆς. Κατὰ τὸ ρωσικὸν χρονικὸν προηγήθη τοῦ βαπτίσματος ἐκτενὴς κατήχησις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κπόλεως Πολυεύκτου [2]. Σαφέστερον προσδιορίζεται ἡ διάρκεια τῆς παραμονῆς αὐτῆς εἰς Κπολιν ἐκ τῶν μαρτυριῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐν τῇ Βασιλευούσῃ γενομένας ἐπισήμους δεξιώσεις πρὸς τιμὴν τῆς ἡγεμονίδος τῶν Ρώσων. *«Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ θ', ἡμέρᾳ δ', ἐγένετο δοχὴ κατὰ πάντα ὁμοία τῆς προρρηθείσης δοχῆς ἐπὶ τῇ ἐφόδῳ Ἔλγας τῆς ἀρχοντίσης Ῥωσίας... Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ιη' ἡμέρᾳ Κυριακῇ ἐγένετο κλητώριον ἐν τῷ χρυσοτρικλίνῳ καὶ ἐκαθέσθη ὁ βασιλεὺς μετὰ τῶν Ῥῶς»* [3]. Τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ 9 Σεπτεμβρίου μέχρι 18 Ὀκτωβρίου καλύπτει ἀκριβῶς ἓξ ἑβδομάδας. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ ὅτι *«καὶ πάλιν γέγονεν ἕτερον κλητώριον ἐν τῷ πεντακουβουκλείῳ τοῦ ἁγίου Παύλου»*, τοῦ ὁποίου ἡ ἡμερομηνία δὲν καθορίζεται, ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸν μακροτέρας εἰσέτι παραμονῆς τῆς Ὄλγας εἰς τὴν βασιλεύουσαν [4]. Ἐκ τῶν δεξιώσεων τῆς Ὄλγας ἐν Κπόλει μόνον ἡ πρώτη «δοχὴ» περιγράφεται λεπτομερῶς, διότι αὕτη ἐνηρμονίζετο ἀπολύτως πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ἔργου. Τὰ κείμενα τῆς ἀκολουθηθείσης ἐθιμοτυπίας συνετάσσοντο ἀμέσως μετὰ τὴν «δοχήν», συγκεντρούμενα δὲ ἀπετέλεσαν τὸ ἐπ' ὀνόματι Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου διασωθὲν ἔργον «Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως» [5]. Πέρα ὅμως τῶν παρατηρήσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου, νομίζομεν ὅτι

1. B. Klutchevsky, Histoire de Russie, Paris 1956, 105 - 106. Κατὰ τὸν F. Platonov (La Russie chrétienne, 493) «Τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ χρονικοῦ εἶναι ἀνακριβὲς καὶ ἡ χρονολογία τῆς ἱδρύσεως τῆς ἡγεμονίας τοῦ Νοβγορόδου ἐσφαλμένη. Τὸ σφάλμα προέρχεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ χρονολογίαι παρενεβλήθησαν εἰς τὸ κείμενον μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἀφηγήσεως διὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ρωσίας καὶ τοῦτο κατά τινα ἀβέβαιον τρόπον, συμφώνως πρὸς τὰς ἀναμνήσεις καὶ τοὺς ὡς ἔγγιστα ὑπολογισμούς». Τὰς ἐσφαλμένας προϋποθέσεις τοῦ ρώσου χρονογράφου διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν μέχρι τοῦ 964 παρατιθεμένων ἱστορικῶν γεγονότων κατέδειξεν ὁ διαπρεπὴς ρῶσος A. A. Shakhmatov δι' ἐμβριθοῦς ἱστορικοφιλολογικῆς κριτικῆς μελέτης τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ. Οὗτος κατέληξεν εἰς τὰ συμπεράσματα ὅτι τὰ μέχρι τοῦ 945 ἀναφερόμενα γεγονότα ἐχρονολογήθησαν εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν βυζαντινῶν πρωτοτύπων εἴτε καὶ καθ' ὑποθετικὸν ὑπολογισμὸν τοῦ ρώσου χρονογράφου, ὁ ὁποῖος εἰργάσθη καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν γεγονότων καὶ παραδόσεων τῶν ἐτῶν 945 - 964. A. A. Shakhmatov, Khronologija drevnejshikh ruskikh Letopisnikh svodov, εἰς Zhurnal Minist. Narodnago Prosv., I (Πετρούπολις 1897), 463 - 482.

1. Fr. Dvornik, The Slavs. Their Early History and Civilisation, Boston 1956, 200.

2. Povest Vrem. Let, ἔτος 6463. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως δὲν ἐγνώριζε τὴν ρωσικήν, διὸ καὶ ἡ κατήχησις ἐγένετο διὰ διερμηνέως. Ὡς διερμηνεὺς ἐχρησιμοποιήθη προφανῶς ὁ ἱερεὺς Γρηγόριος ἢ ἕτερον πρόσωπον ἐκ τοῦ κύκλου τῶν γνωριζόντων τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν βυζαντινῶν διπλωματῶν.

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως, PG 113, 1108 - 1112.

4. Ἐν τούτοις ἡ παραμονὴ τῆς Ὄλγας δὲν πρέπει νὰ παρετάθη πέρα τοῦ τέλους Ὀκτωβρίου, διότι κατὰ τὸν χειμῶνα ἦτο δυσχερεστάτη ἡ ἐπιστροφή. Κατὰ τὸ *«Ὑπόμνημα τοῦ Γότθου τοπάρχου»* τὰ ὕδατα τῶν ποταμῶν ἐπήγνυντο κατὰ τὸν χειμῶνα· *«τὸ ὕδωρ ἁπανταχῇ πέπηκτο καὶ ἐπὶ μέγα ἦν ἰσχυρόν, ὡς καὶ πεζοὺς καὶ ἵππους ἀφόβως ἰέναι κατὰ τοῦ ῥεύματος καὶ ἀγῶνας ὡς ἐπὶ πεδίου ἀνδρικῶς ἀγωνίζεσθαι... οὐ γὰρ οὕτω νάουσιν ἐῴκει τὰ ῥεύματα, ἀλλ' ὄρη σκληρά τινα καὶ λιθώδη μᾶλλον ἐδέδεικτο»*. Fr. Bestberg, Zapiska Gotskago toparkha, ἐν Vizantiiskij Vremennik 15, 1908, 85 - 78. Εὐνόητον ὅτι ἡ Ὄλγα ἐγνώριζε τοὺς κινδύνους τούτους.

5. Fr. Dvornik, The Slavs, 200 ἑξ.

αὗται δὲν αἰτιολογοῦν πλήρως καὶ τὴν ἔλλειψιν οἱουδήτινος ὑπαινιγμοῦ ἢ τοὐλάχιστον μνείας τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα δοθέντος εἰς τὴν Ὄλγαν χριστιανικοῦ ὀνόματος «Ἑλένη». Ἀναμφιβόλως τὸ βάπτισμα τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου ἐτελέσθη μετὰ τὰς ἐπισήμους ταύτας δεξιώσεις, ἡ δὲ ἄμεσος καταγραφὴ τῆς τελεστικῆς ἐθιμοτυπίας αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παρέχῃ ὑπαινιγμοὺς διὰ γεγονότα μὴ λαβόντα εἰσέτι χώραν, ὡς δὲν ἐκρίθη ἀναγκαία ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων συμπλήρωσις αὐτῶν. Μόνον οὕτως ἐξηγεῖται, καθ' ἡμᾶς, ἡ παράλειψις καὶ ἁπλῆς εἰσέτι μνείας τοῦ βαπτίσματος τῆς Ὄλγας ἐν Κπόλει ἢ τοὐλάχιστον τοῦ χριστιανικοῦ ὀνόματος αὐτῆς.

Ἐὰν ὅμως ἡ σιγὴ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου θὰ ἠδύνατο νὰ ἑρμηνευθῇ, πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ σιγὴ καὶ τῶν λοιπῶν βυζαντινῶν πηγῶν δι' ἓν γεγονὸς τοιαύτης σπουδαιότητος; Ἡ ποικίλως σχολιασθεῖσα σιγὴ αὕτη τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, ἡ ὁποία περιέργως καλύπτει καὶ τὰ συγκλονιστικὰ γεγονότα τοῦ βαπτίσματος τοῦ Βλαδιμήρου, δὲν ὑπῆρξε γενική. Ὁ βυζαντινὸς συγγραφεὺς Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἀντλῶν ἐκ τῶν προγενεστέρων ἔργων καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, ἀναφέρει ὅτι *«Καὶ ἡ τοῦ κατὰ Ῥωμαίων ἐκπλεύσαντος Ῥῶς γαμετὴ Ἔλγα, τοῦ ξυνευνέτου αὐτῆς τελευτήσαντος, προσῆλθε τῷ βασιλεῖ καὶ βαπτισθεῖσα τιμηθεῖσά τε, ὡς ἐχρῆν, ὑπενόστησεν»* [1]. Σαφέστερον εἰσέτι περιγράφεται τὸ ἐν Κπόλει βάπτισμα τῆς Ὄλγας ἐν τῷ δυτικῷ χρονικῷ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Ρεγγίνωνος, ἐν τῷ ὁποίῳ διασώζεται ἡ κιεβινὴ παράδοσις τοῦ ι' αἰ. [2]. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα καθιστοῦν τὴν ἐν τῷ ρωσικῷ χρονικῷ διασωθεῖσαν παράδοσιν περὶ τὸ ἐν Κπόλει βάπτισμα τῆς Ὄλγας (τῷ 957) ἀναμφισβήτητον καὶ ἐντάσσουν τὴν χρονολογικὴν διαφωνίαν τῶν σχετικῶν πηγῶν εἰς τὰς συνήθεις χρονολογικὰς ἀνακριβείας τοῦ ρώσου χρονογράφου. Ἡ παράδοσις αὕτη τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ ὑπέστη μὲν κατὰ τὸν ια' αἰ. ἐσωτερικὴν ἀνάπτυξιν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀλλοιωθοῦν καὶ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα αὐτῆς.

«Ἔτος 6463. Ἡ Ὄλγα μετέβη εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἔφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Αὐτοκράτωρ ἦτο τότε ὁ Κωνσταντῖνος, υἱὸς τοῦ Λέοντος. Καὶ ἡ Ὄλγα μετέβη εἰς αὐτόν. Ὁ αὐτοκράτωρ, ὁρῶν αὐτὴν ὡραιοτάτην οὖσαν τὴν ὄψιν καὶ συνετωτάτην, ἐθαύμασε τὴν εὐφυΐαν αὐτῆς, συνωμίλησε μετ' αὐτῆς καὶ εἶπε· «σὺ εἶσαι ἀξία νὰ βασιλεύῃς μεθ' ἡμῶν εἰς τὴν πόλιν αὐτήν». Αὕτη, ἀκούσασα τοὺς λόγους τούτους, εἶπεν εἰς τὸν βασιλέα· «εἶμαι εἰδωλολάτρις. Ἐὰν θέλῃς νὰ μὲ βαπτίσῃς, βάπτισόν με σὺ ὁ ἴδιος, εἰδεμὴ δὲν θὰ βαπτισθῶ». Καὶ ἐβάπτισεν αὐτὴν ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τοῦ πατριάρχου. Φωτισθεῖσα δὲ ἠσθάνθη ἀγαλλίασιν εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα αὐτῆς καὶ ὁ πατριάρχης κατήχησεν αὐτὴν εἰς τὴν πίστιν καὶ εἶπεν· «Σὺ εἶσαι εὐλογημένη μεταξὺ τῶν γυναικῶν τῆς Ρωσίας, διότι ἠγάπησας τὸ φῶς καὶ ἀπέρριψας τὸ σκότος. Οἱ υἱοὶ τῆς Ρωσίας θὰ σὲ εὐλογοῦν εἰς γενεὰν καὶ γενεάν». Καὶ κατήχησεν αὐτὴν εἰς τὸ δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν προσευχήν, τὴν νηστείαν, τὴν ἐλεημοσύνην, τὸ καθῆκον τοῦ τηρεῖν τὸ σῶμα ἁγνόν. Καὶ αὕτη ἵστατο ἔχουσα κεκλιμένην τὴν κεφαλὴν καὶ ὡς ὁ ροφῶν τὸ ὕδωρ σπόγγος ἐδέχετο τὰς κατηχήσεις. Εἶτα ἔκλινε γόνυ πρὸ τοῦ πατριάρχου λέγουσα· «εἴθε νὰ λυτρωθῶ διὰ τῶν προσευχῶν σου, ὦ ἐπίσκοπε, ἀπὸ τὰς παγίδας τοῦ διαβόλου». Καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὴν κατὰ τὴν βάπτισιν τὸ ὄνομα Ἑλένη, ἥτις ἦτο τὸ πάλαι μήτηρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὁ δὲ πατριάρχης ηὐλόγησεν αὐτὴν καὶ ἀφῆκεν αὐτὴν ὑπάγειν...» [1].

1. Ἰωάννης Σκυλίτζης, ἔκδ. I. Thurn, Berlin 1973, 240. Βλ. καὶ de Boor ἐν Byz. Zeitschrift 13, 1904, 356 ἑξ. 14, 1905, 409 ἑξ. Γεώργιος Κεδρηνός, ἔκδ. Bonn II (1839) 329. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἔκδ. Bonn III (1897) $484,_{19}$ - $485,_{3}$.

2. Monumenta Germaniae Historica (M.G.H), SS, I, 624. *«Legati Helenae, reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore constantinopolitano Constaninopoli baptisata est...»*. Πρβλ. καὶ Acta Sanctorum IV (Ἰούνιος) 32 ἑξ. καὶ M.G., SS., NS. IX, 60 ἑξ. καὶ 64.

III. Σκοπὸς τῆς μεταβάσεως τῆς Ὄλγας εἰς Κωνσταντινούπολιν

Ὁ σκοπὸς τῆς μεταβάσεως τῆς Ὄλγας εἰς Κπολιν συνεδέθη ὑπὸ ρώσων ἱστορικῶν πρὸς τὸ προγενέστερον βάπτισμα τῆς ἡγεμονίδος ἐν Κιέβῳ ἢ ἐν Κπόλει. Οὕτως ὁ πολὺς E. Golubinskij ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ Ὄλγα μετέβη εἰς τὴν βασιλεύουσαν πρὸς διεκδίκησιν τῆς διοικητικῆς αὐτονομίας τῆς κιεβινῆς ἐκκλησίας [2]. Ὁ M. Priselkov, δεχόμενος δύο μεταβάσεις τῆς Ὄλγας εἰς Κπολιν, ὑπεστήριξεν ὅτι κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἐβαπτίσθη, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἠσχολήθη περὶ τὴν τήρησιν τῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν δοθεισῶν ὑποσχέσεων ὡς πρὸς τὴν διοργάνωσιν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας [3]. Ἡ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἄρνησις ἐφαρμογῆς τῶν ὑπεσχημένων ἠνάγκασε, κατὰ τοὺς ρώσους ἱστορικούς, τὴν ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου νὰ στραφῇ, ὡς θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐν τούτοις ἡ ὑπόθεσις αὕτη τῶν ρώσων ἱστορικῶν, τὴν ὁποίαν ἐδέχθησαν καὶ ρωμαιοκαθολικοὶ ἱστορικοί, ἀποδίδει εἰς τὴν Ὄλγαν πρωτοβουλίας περὶ θέματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπασχολοῦν τὴν ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου κατὰ τὴν μετάβασιν αὐτῆς εἰς Κπολιν.

Πρῶτον, τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας εἶχε σαφῶς προσωπικὸν χαρακτῆρα καὶ οὐδόλως συνεδέετο πρὸς ἀπόφασιν γενικωτέρας ἐπιβολῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Κιεβινὴν Ρωσίαν, διότι τοιαύτη ἀπόφασις θὰ προσέκρουεν εἰς τὴν ἀδιαφορίαν ἢ τὴν ἀντίδρασιν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ στοιχείου τῶν πανισχύρων

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6463.
2. E. Golubinskij, Istorija, I, 1, 103 ἑξ., 238 ἑξ.
3. M. Priselkov, Otcherki, 9 ἑξ.

Βαράγκων. Κατὰ τὸ ρωσικὸν χρονικόν, ἡ Ὄλγα μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῆς εἰς Κίεβον ἐπεδίωξε νὰ πείσῃ τὸν Σβιατοσλάβον νὰ δεχθῇ τὸν Χριστιανισμόν. «Ὅθεν ἡ Ὄλγα ἔλεγε πολλάκις· Υἱέ μου ἐγνώρισα τὴν σοφίαν καὶ εὐφραίνομαι, ἐὰν καὶ σὺ γνωρίσῃς αὐτήν, θὰ εὐφρανθῇς. Οὗτος ὅμως δὲν προσεῖχε τοῖς λόγοις τούτοις· «Πῶς νὰ δεχθῶ ξένην πίστιν· ἡ ντρουζίνα μου (βαραγκικὴ στρατιωτικὴ ἀδελφότης) θὰ γελᾷ εἰς βάρος μου». Αὕτη ἔλεγεν αὐτῷ· «Ἐὰν σὺ βαπτισθῇς, πάντες θὰ πράξουν τὸ αὐτό», ἀλλὰ δὲν ἤκουε τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ ἐνέμεινεν εἰς τὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα...» [1]. Ἐὰν ὁ Σβιατοσλάβος ἐγνώριζε τὰς συνεπείας τοιαύτης στροφῆς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, πολλῷ μᾶλλον ἐγνώριζεν αὐτὰς ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ὄλγα. Ἡ ἐν τῷ ρωσικῷ χρονικῷ διασωθεῖσα παράδοσις ὡς πρὸς τὴν ἀπόπειραν τῆς Ὄλγας νὰ μεταπείσῃ τὸν Σβιατοσλάβον θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ὡς ἔμπνευσις τοῦ βιογράφου τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπεσκόπει οὕτως καὶ εἰς τὴν προβολὴν τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς «σοφῆς» Ὄλγας διὰ τὸν Χριστιανισμόν.

Πράγματι δὲν πρέπει νὰ διαφύγῃ τὴν προσοχὴν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράδοσις περὶ τοῦ βαπτίσματος τῆς ἡγεμονίδος Ὄλγας ἐλήφθη ἐκ πληρεστέρας περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Ρωσίαν παραδόσεως. Εἰς αὐτὴν ὀργανικῶς ἀνῆκον αἱ παραδόσεις διὰ τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας καὶ διὰ τὸ βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καὶ τῶν Κιεβινῶν. Τὸ κείμενον τῆς πλήρους παραδόσεως ταύτης ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Ρωσίᾳ βυζαντινῶν ἱεραποστόλων ὡς τὸ κύριον ἱεραποστολικὸν κήρυγμα, διὸ καὶ τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον διηνθίσθη διὰ στοιχείων συγκινούντων τὴν εὐαίσθητον λαϊκὴν εὐσέβειαν [2]. Ὁ χαρακτὴρ ὅμως τῆς παραδόσεως ταύτης οὐδόλως κλονίζει τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς σπονδυλικῆς στήλης τῶν ἐν αὐτῇ περιγραφομένων ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ μαρτυρουμένη ἀπόπειρα τῆς Ὄλγας, ὅπως πείσῃ τὸν Σβιατοσλάβον νὰ δεχθῇ τὸν Χριστιανισμόν, θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῇ ἱστορικῶς ἀξιόπιστος. Ἐν τούτοις ἡ ἀντίδρασις τοῦ Σβιατοσλάβου καὶ ἡ ρητὴ δήλωσις αὐτοῦ περὶ ἐμμονῆς εἰς τὴν πατρῴαν εἰδωλολατρίαν κατέστησαν ἀδύνατον τὴν ὑπὸ τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου ἀνάληψιν μονομερῶν πρωτοβουλιῶν πρὸς γενικωτέραν ἐπιβολὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ρωσίᾳ. Ὁ E. Golubinskij περιέργως ἐδέχθη ὅτι πράγματι ἡ Ὄλγα δὲν διέδωσε τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὸν λαὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδόλως ἐνδιεφέρετο νὰ ἱδρύσῃ Ἐκκλησίαν διὰ τὸν λαόν, διὸ καὶ δὲν θεωρεῖ αὐθεντικὰς καὶ ἀξιοπίστους τὰς ὑπὸ τοῦ ρώσου μοναχοῦ Ἰακώβου ἐν τῷ ἔργῳ

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6463.

2. Προτιθέμεθα νὰ ἀσχοληθῶμεν εἰδικώτερον περὶ τὸ θέμα τοῦτο τῆς ἐν τῷ ρωσικῷ χρονικῷ διασωθείσης παραδόσεως διὰ τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας, τοῦ Βλαδιμήρου καὶ τῶν Κιεβινῶν, διότι ἀναμφιβόλως ἡ θεωρουμένη ὡς ἀπαρχὴ τῆς ρωσικῆς γραμματείας παράδοσις αὕτη ἀποτελεῖ ἁπλῆν μεταγλώττισιν προγενεστέρου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱεραποστόλων συνταχθέντος κειμένου.

4-4-1974

αὐτοῦ «Pamiat i Pokhvala Vladimiru» ὡς καὶ τὰς ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ βίῳ τῆς Ὄλγας (ιδ' αἰ.) παρεχομένας μαρτυρίας περὶ τῆς μερίμνῃ καὶ δαπάναις τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου ἱδρύσεως τῶν ναῶν τῆς ἁγίας Σοφίας ἐν Κιέβῳ καὶ τῆς ἁγίας Τριάδος ἐν Πσκώφ [1]. Ἡ Ὄλγα λοιπὸν εἰς οὐδεμίαν τῶν συγχρόνων ρωσικῶν πηγῶν ἀναφέρεται ὡς ἀγωνισθεῖσα διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς Ρωσίαν, διὸ καὶ δὲν θὰ ἠδύνατο, καθ' ἡμᾶς, νὰ προβάλῃ συγκεκριμένας διοικητικὰς ἀξιώσεις περὶ αὐτονομίας τῆς μὴ εἰσέτι συγκροτηθείσης Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Ἡ ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ χρονικοῦ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Ρεγγίνωνος παρεχομένη μαρτυρία περὶ ρωσικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Φράγκων δὲν ἑρμηνεύει, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὰς πραγματικὰς διαθέσεις τῆς Ὄλγας.

Δ ε ύ τ ε ρ ο ν, τόσον τὸ ρωσικὸν χρονικόν, ὅσον καὶ αἱ μαρτυρίαι Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ὑπαινίσσονται τὰς ἐπιδιώξεις τῆς Ὄλγας εἰς Κπολιν. Βεβαίως τὸ μὲν ρωσικὸν χρονικὸν οὐδεμίαν σαφῆ μαρτυρίαν παρέχει ὡς πρὸς τὸν συγκεκριμένον σκοπὸν τοῦ ταξιδίου τῆς Ὄλγας, τὸ δὲ κείμενον περὶ τῆς «δοχῆς» τῆς Ὄλγας ἐν τῷ βυζαντινῷ παλατίῳ περιορίζεται εἰς ἁπλῆν περιγραφὴν τῆς τηρηθείσης κατὰ τὴν τελετὴν ἐθιμοτυπικῆς τάξεως, ἀλλ' εἰς ἀμφότερα τὰ κείμενα διεσώθησαν, καθ' ἡμᾶς, στοιχεῖα ὑποδηλοῦντα τὸν κύριον σκοπὸν τῆς μεταβάσεως τῆς Ὄλγας εἰς Κπολιν. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος παρέχει στοιχεῖά τινα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιδιώξεις ταύτας τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου. Αὕτη συνωδεύετο ὑπὸ ἐμπορικῶν ἐκπροσώπων τῶν διαφόρων ἡγεμόνων τῆς Ρωσίας (*«εἰσῆλθον οἱ τῶν ἀρχόντων Ῥωσίας ἀποκρισιάριοι καὶ πραγματευταὶ καὶ ἔστησαν κάτωθεν εἰς τὰ βῆλα»*). Ἡ μνεία «ἀποκρισιαρίων» καὶ «πραγματευτῶν» τῶν ρώσων ἡγεμόνων ὑπομιμνήσκει τὰς ρωσικὰς ἀντιπροσωπίας κατὰ τὴν ὑπογραφὴν τῶν προγενεστέρων βυζαντινορρωσικῶν συνθηκῶν (911, 945), τὰ κείμενα τῶν ὁποίων διεσώθησαν ρωσιστὶ ὑπὸ τοῦ ρώσου χρονογράφου [2]. Ἡ ἡγεμονὶς τοῦ Κιέβου διὰ τῆς μετα-

1. E. G o l u b i n s k i j, Istorija, I, 1, 79 ἑξ.

2. Povest Vrem. Let, ἔτη 6420, 6453. Οἱ συνομολογήσαντες τὰς συνθήκας ἦσαν ἐκπρόσωποι τοῦ μεγάλου ἡγεμόνος τοῦ Κιέβου καὶ τῶν λοιπῶν ἡγεμόνων τῆς Ρωσίας. Οἱ ρῶσοι ἡγεμόνες εἶχον ἰδιάζοντας λόγους νὰ κατοχυρώσουν τὰ ἐμπορικὰ προνομια, διότι, πέρα τοῦ ἐλευθέρως ἀσκουμένου ἐμπορίου, εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου μετεπωλοῦντο ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων τῶν ἡγεμόνων πάντα τὰ ὡς φόροι συγκεντρούμενα ἐμπορεύσιμα εἴδη, διὸ καὶ τὰ προνόμια τῶν ἐκπροσωπούντων τοὺς ἡγεμόνας ἐμπόρων ἦσαν εὐρύτερα τῶν λοιπῶν ρώσων ἐμπόρων. Οὕτως ἐν τῇ συνομολογηθείσῃ τῷ 911 βυζαντινορρωσικῇ συνθήκῃ οἱ ἀναφερόμενοι ρῶσοι ἐκπρόσωποι «ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ Ὀλέγ, μεγάλου ἡγεμόνος τῶν Ρώσων, καὶ ὑπὸ πάντων τῶν γαληνοτάτων καὶ μεγάλων ἡγεμόνων καὶ τῶν μεγάλων βογιάρων...» (Povest Vrem. Let, ἔτος 6420), ἐν δὲ τῇ συνθήκῃ τοῦ 945 οἱ ἀναφερόμενοι ρῶσοι ἐκπρόσωποι «ἐ σ τ ά λ η σ α ν ὑ π ὸ τ ο ῦ Ἰ γ ώ ρ, μεγάλου ἡγεμόνος τῶν Ρώσων, κ α ὶ ὑ φ' ἑ ν ὸ ς ἑ κ ά σ τ ο υ τ ῶ ν ἡ γ ε μ ό ν ω ν καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ τῆς γῆς τῶν Ρώσων...» (αὐτόθι, ἔτος 6453). Ἡ σύνθεσις τῆς ὑπὸ τὴν ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου Ὄλγαν ρωσικῆς ἀποστολῆς, ὡς αὕτη περιγράφεται ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, παρουσιάζει

βάσεως εἰς Κπολιν ἐπεδίωκε προφανῶς τὴν διεύρυνσιν τῶν ἐμπορικῶν προνομίων τῶν ἐκπροσωπούντων τοὺς ρώσους ἡγεμόνας καὶ τῶν ἐλευθέρως ἀσκούντων τὸ ἐμπόριον βαράγκων καὶ σλάβων ἐμπόρων εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου. Τοιαῦτα ἄλλως τε ὑπῆρξαν καὶ τὰ κατὰ κανόνα προβαλλόμενα πρὸς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα αἰτήματα τῶν Ρώσων ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ θ' αἰ. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ ἐμπορικὰ ταῦτα αἰτήματα τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου ἐγένοντο δεκτὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, διότι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ, ἡ Ὄλγα ὑπεσχέθη εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὴν ἐκ Ρωσίας ἀποστολὴν πλὴν τῶν ἄλλων δώρων καὶ μισθοφόρων στρατιωτῶν· «Ὁ ἕλλην αὐτοκράτωρ ἔστειλε πρὸς αὐτὴν (Ὄλγαν) λέγων· Ἔδωκά σοι δῶρα ὡραῖα καὶ εἶπές μοι· ὅταν ἐπιστρέψω εἰς Ρωσίαν, ἀποστελῶ σοι δῶρα πολλά, δούλους, κηρόν, δέρατα καὶ μισθοφόρους στρατιώτας»[1]. Ὑπὸ τοὺς «μισθοφόρους στρατιώτας» δέον νὰ νοηθῇ ἡ προγενέστερον ἐν Κπόλει ἀναληφθεῖσα ὑπὸ τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου ὑποχρέωσις, ὅπως σπεύδῃ εἰς βοήθειαν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἐν περιπτώσει πολέμου. Τοιοῦτος ὅρος περιελήφθη καὶ εἰς τὰς προγενεστέρας βυζαντινορρωσικὰς συνθήκας, διὰ τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίζοντο εἰς τοὺς Ρώσους ἐξαιρετικὰ ἐμπορικὰ προνόμια[2]. Εὐνόητον ὅτι ἡ Ὄλγα, ἐξασφαλίσασα ἐμπορικὰ προνόμια, ἐδέχθη καὶ τὸν συνήθως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν προβαλλόμενον ὅρον περὶ ἀποστολῆς ρωσικῶν ἐπικουρικῶν στρατευμάτων ἐν περιπτώσει πολέμου, προφανῶς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κριμαίας. Τὰς θέσεις ταύτας ἐνισχύει καὶ ἡ ἀξιόπιστος μαρτυρία τοῦ συγχρόνου πρὸς τὰ γεγονότα ἄραβος συγγραφέως Abu Firas (θάν. 968), κατὰ τὸν ὁποῖον· «Τὸ ἔτος 347 (958) Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς Λέοντος συνῆψε συνθήκην μετὰ τοῦ ἄρχοντος τῆς Δύσεως, συνεζήτησε διὰ τὴν εἰρήνην μετὰ τῶν ὁμόρων τῇ αὐτοκρατορίᾳ λαῶν καὶ ἐπεδίωξε νὰ συμφιλιωθῇ μετ' αὐτῶν. Συνωμολόγησεν εἰρήνην μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων, τῶν Ρώσων, τῶν Τούρκων, τῶν Φράγκων καὶ ἄλλων λαῶν, ἐζήτησε δὲ τὴν βοήθειαν αὐτῶν»[3].

πρόδηλον ἀναλογίαν πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ μαρτυρουμένας ρωσικὰς ἀποστολὰς διὰ τὴν ὑπογραφὴν τῶν βυζαντινορρωσικῶν ἐμπορικοῦ χαρακτῆρος συνθηκῶν (911 καὶ 945). Προφανῶς καὶ ἡ ὑπὸ τὴν Ὄλγαν ρωσικὴ ἀποστολὴ ἐπεδίωκε τὴν κατοχύρωσιν ἀναλόγων προνομίων.

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6463.

2. Οὕτως εἰς βυζαντινορρωσικὰς συνθήκας τοῦ 911 καὶ τοῦ 945 ὡρίζετο ἡ ἐν περιπτώσει ἐκστρατείας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος συμπαράστασις τῶν ρώσων ἡγεμόνων διὰ τῆς ἀποστολῆς ἐπικουρικῶν στρατευμάτων (Povest Vrem. Let, ἔτη 6420, 6453). Σαφέστερον ὡρίσθη εἰς τὴν συνθήκην τοῦ 945, καθ' ἣν «ἐὰν ἡ κυβέρνησις ἡμῶν αἰτήσηται τὴν στρατιωτικὴν βοήθειαν ὑμῶν ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν θὰ ἐπικοινωνήσουν μετὰ τοῦ Μεγάλου ἡγεμόνος ὑμῶν, ὁ ὁποῖος δέον νὰ ἀποστείλῃ εἰς ἡμᾶς τόσους στρατιώτας, ὅσους ζητήσωμεν» (Povest Vrem. Let, ἔτος 6453).

3. Παρὰ A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, II, 368.

Ὁ σκοπὸς λοιπὸν τοῦ ταξιδίου τῆς Ὄλγας εἰς Κπολιν συνεδέετο ὄχι πρὸς τὴν ὑποτιθεμένην ἐπιθυμίαν διασφαλίσεως τῆς διοικητικῆς αὐτονομίας τῆς ἀνυπάρκτου εἰσέτι ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἢ ἁπλῶς πρὸς τὴν ἀπόφασιν αὐτῆς νὰ βαπτισθῇ ἐν Κπόλει, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀνάγκην κατοχυρώσεως καὶ εἰ δυνατὸν διευρύνσεως τῶν ἐμπορικῶν προνομίων τῶν ρώσων ἐμπόρων εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὅμως τῆς μεταβάσεως ἐπραγματοποίησε προγενεστέραν ἀπόφασιν αὐτῆς, βαπτισθεῖσα ἐν Κπόλει καὶ λαβοῦσα τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Ἑλένης, «τὸ πάλαι οὔσης μητρὸς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου».

IV. Στροφὴ τῆς Ὄλγας πρὸς τὴν Δύσιν

Τὸ ἐν Κπόλει βάπτισμα τῆς Ὄλγας ἀναφέρεται ρητῶς καὶ ὑπὸ τῆς δυτικῆς πηγῆς τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Ρεγγίνωνος. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν ταύτην «*Legati Helenae, reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore constantinopolitano Constantinopoli baptisata est, ficte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbyteros eidem genti ordinari petebant*»[1]. Ἡ ὑπὸ ρώσων κυρίως ἱστορικῶν ἀμφισβήτησις τῆς ταυτότητος τῶν *Rugorum* πρὸς τοὺς Ρώσους στερεῖται ἐρεισμάτων, ἕνεκα τῆς ἐκπλησσούσης σαφηνείας τοῦ κειμένου ὡς πρὸς τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα διεδραματίσθησαν μεταξὺ Κπόλεως, Κιέβου καὶ Φράγκων. Ἑτέρα ἀπόπειρα ἑρμηνείας τοῦ κειμένου τούτου ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς δι' αὐτοῦ ἀμφισβητήσεως τοῦ ἐν Κπόλει βαπτίσματος τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου ἐστηρίχθη εἰς τὴν σύνδεσιν τοῦ ἐπιρρήματος *ficte* πρὸς τὸ *baptisata est*. Ἡ μόνη ὅμως ὀρθὴ συντακτικὴ ἀναφορὰ εὑρίσκεται ἐν τῇ σχέσει τοῦ *ficte* πρὸς τὸ ρῆμα *petebant*, ἤτοι *ficte... petebant* καὶ οὐχὶ *baptisata est ficte*, διὸ καὶ ἡ μαρτυρία αὕτη παραμένει κατὰ πάντα ἀξιόπιστος ὡς πρὸς τὸ ἐν Κπόλει βάπτισμα τῆς Ὄλγας, ἐνισχύουσα τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν σχετικῶν βυζαντινῶν καὶ ρωσικῶν μαρτυριῶν.

Ἡ σπουδαιότης ὅμως τῆς δυτικῆς ταύτης μαρτυρίας ἔγκειται εἰς τὴν μνείαν τῆς ρωσικῆς ἀποστολῆς παρὰ τῇ φραγκικῇ αὐλῇ. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀνωτέρω γενομένη διαπίστωσις, καθ' ἣν ἡ ἡγεμονὶς τοῦ Κιέβου ἐξησφάλισεν ἐν Βυζαντίῳ ἀξιόλογα ἐμπορικὰ προνόμια καὶ ἐπεσφράγισε τὴν συμφωνίαν διὰ τοῦ βαπτίσματος αὐτῆς ἐν Κπόλει, τότε ἐξ ἐπόψεως διπλωματικῆς παραμένει δυσερμήνευτος ἡ στροφὴ αὐτῆς πρὸς τὴν Δύσιν. Ἡ Ὄλγα ἦτο ἀρκούντως εὐφυὴς διὰ νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι τοιαύτη πρωτοβουλία θὰ ὡδήγει εἰς βυζαντινορρωσικὴν ρῆξιν ἐπὶ ζημίᾳ τῶν τεραστίων ἐμπορικῶν συμφερόντων τῆς Ρωσίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βάπτισμα τῆς Ὄλγας ἐκέκτητο, ὡς εἴπομεν, προσωπικὸν χαρακτῆρα καθιστᾷ ἀντιφατικὸν τὸ περιεχόμενον τῆς μαρτυρίας

---

1. M.G.H., SS., I, 624.

ὡς πρὸς τὴν πρότασιν ἀποστολῆς φράγκου ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρων εἰς Ρωσίαν. Τοῦτο ἀντελήφθησαν ταχέως καὶ οἱ Φράγκοι ἐν τῇ ἀποπείρᾳ ἱκανοποιήσεως τοῦ αἰτήματος τῆς ρωσικῆς ἀποστολῆς («*f i c t e, ut post claruit,... petebant*»). Δυστυχῶς τὸ ρωσικὸν χρονικὸν οὐδόλως ὑπαινίσσεται τὴν τοιαύτην στροφὴν τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου πρὸς τὴν Δύσιν, ἀλλ' ἡ σιγὴ αὕτη δὲν αἴρει καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ πυρῆνος τοὐλάχιστον τῆς μαρτυρίας τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Ρεγγίνωνος.

Οἱ ρῶσοι ἱστορικοὶ προσεπάθησαν νὰ ἑρμηνεύσουν τὴν πρωτοβουλίαν ταύτην τῆς Ὄλγας ὡς ἐντασσομένην εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτῆς νὰ ἀποκτήσῃ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν Κπολιν διοργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Οὕτως ἡ πολιτικὴ τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου παραλληλίζεται πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Βόριδος ἀκολουθηθεῖσαν κατὰ τὸν θ' αἰ. μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως τακτικήν [1]. Κατὰ τὸν M. Priselkov ἡ Ὄλγα ἠναγκάσθη νὰ στραφῇ πρὸς τὴν Δύσιν, ἕνεκα τῆς ἀρνήσεως τῶν Βυζαντινῶν νὰ παραχωρήσουν διοικητικὴν αὐτονομίαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσίας, τὸ περιεχόμενον δὲ τῆς δυτικῆς μαρτυρίας ὡς πρὸς τὴν ἐγκαθίδρυσιν φραγκικῆς χριστιανικῆς ἱεραρχίας ἐν Ρωσίᾳ προδίδει τὸν πυρῆνα τῶν μὴ ἱκανοποιηθέντων ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν αἰτημάτων τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου [2]. Κατὰ τὸν G. Vernadsky ἡ πολιτικὴ τῆς Ὄλγας δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων, διότι παρὰ τοῖς Σλάβοις ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἐστερεῖτο καὶ πολιτικῶν κινήτρων. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐν Βυζαντίῳ σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑπέκρυπτε τὸν κίνδυνον τῆς διὰ τῆς Ἐκκλησίας πολιτικῆς ἐξαρτήσεως τῆς Ρωσίας ἐκ Κπόλεως ἠνάγκασε τὴν Ὄλγαν νὰ στραφῇ πρὸς τὴν Δύσιν καὶ νὰ ζητήσῃ ἐκεῖθεν τὴν διοικητικὴν αὐτονομίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Ἡ ἀπογοήτευσις ἐκ τῆς δοθείσης ὑπὸ τῆς Κπόλεως σχετικῆς ἀπαντήσεως ὡδήγησε τὴν Ὄλγαν εἰς τὴν φραγκικὴν αὐλήν, διότι τὸ ἰσχυρὸν εἰδωλολατρικὸν στοιχεῖον τοῦ Κιέβου θὰ ἀντέδρα εἰς τὸ βάπτισμα τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους, ἐὰν πρότερον δὲν διησφαλίζετο εἶδός τι ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας τῆς Κιεβινῆς Ἐκκλησίας [3]. Παρεμφερῆ θέσιν ὑπεστήριξε καὶ ὁ Fr. Dvornik, καθ' ὃν οἱ σκανδιναυοὶ τοῦ Κιέβου ὑπώπτευον τήν τε πολιτικὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιρροὴν τοῦ Βυζαντίου ἐν Ρωσίᾳ, ἡ δὲ προηγηθεῖσα ἐπὶ Ἰγὼρ ἀποτυχία τῆς ρωσικῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Κπόλεως κατέστησεν αὐτοὺς διστακτικοὺς ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα τῆς υἱοθετηθείσης ὑπὸ τῆς Ὄλγας τακτικῆς. Οὕτως ἡ Ὄλγα προσεπάθησε νὰ προσεγ-

1. E. Golubinskij, Istorija, I 1, 103 ἑξ. Τὸν E. Golubinskij ἠκολούθησεν ἡ πλειονότης τῶν ρώσων καὶ τῶν δυτικῶν ἱστορικῶν.

2. M. Priselkov, Otcherki, 12 ἑξ. Πρβλ. καὶ H. Koch, Byzanz, Ochrid und Kiev 987 - 1037, Kyrios 3, 1938, 256 - 257.

3. G. Vernadsky, Kievan Russia, 39 ἑξ.

γίσῃ τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν καὶ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν βυζαντινὴν ἐπιρροὴν διὰ τῆς συνάψεως στενοτέρων σχέσεων μετὰ τοῦ γερμανοῦ βασιλέως [1].

Νομίζομεν ὅτι αἱ δοθεῖσαι ἑρμηνεῖαι διὰ τὴν στροφὴν τῆς Ὄλγας πρὸς τὴν Δύσιν ὑπερτονίζουν τὸν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα τῆς ρωσικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν φραγκικὴν αὐλὴν καὶ περιέργως παραθεωροῦν τὰ πολιτικὰ κίνητρα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξηγήσουν σαφέστερον τὰς ἐπιδιώξεις τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου. Τοῦτο δέον νὰ θεωρηθῇ εὐνόητον, διότι, ὡς ἐδείχθη, καὶ τὸ ἐν Κπόλει βάπτισμα τῆς Ὄλγας δὲν ἦτο παντελῶς ἄσχετον πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς περὶ κατοχυρώσεως καὶ διευρύνσεως τῶν ἐμπορικῶν προνομίων τῶν Ρώσων εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλως τε ἡ γνωστὴ καὶ ἐκ τοῦ ρωσικοῦ χρονικοῦ ἀντίδρασις τοῦ εἰδωλολατρικοῦ στοιχείου τοῦ Κιέβου κατὰ πάσης σκέψεως ἐπισήμου ἀποδοχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν θὰ ἔδει νὰ ἀγνοηθῇ ὑπὸ τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου, διὸ καὶ ἡ φραγκικὴ ἀποστολὴ ἦτο ἐκ τῶν προτέρων καταδεδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν.

Καθ' ἡμᾶς, ἡ Ὄλγα ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλίαν ταύτην δι' ἀκραιφνῶς πολιτικοὺς λόγους. Ἡ πολεμικὴ δραστηριότης τῶν Μαγυάρων - Οὔγγρων κατὰ τὸν ι' αἰ. ἦτο αἰσθητὴ ὄχι μόνον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Φράγκους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Ρώσους, οἱ ὁποῖοι παρηκολούθουν τοὺς ἐπιτυχεῖς ἀγῶνας τοῦ βασιλέως τῶν Φράγκων Ὄθωνος Α' κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Μαγυάρων καὶ ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην συγκροτήσεως κοινοῦ μετώπου κατὰ τοῦ ἀπειλοῦντος ἀμφοτέρους κοινοῦ κινδύνου [2]. Ὁ Ὄθων Α' ὅμως εἶχε στρέψει τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὡραματίζετο νὰ καταστήσῃ τὸ Μαγδεβοῦργον ἀρχιεπισκοπὴν τοῦ χριστιανικοῦ σλαβικοῦ κόσμου [3]. Αἱ ἱεραποστολικαὶ ἐπιτυχίαι παρὰ τοῖς δυτικοῖς Σλάβοις ἐνίσχυον

1. Fr. Dvornik, The Slavs, 200.

2. Οἱ Οὔγγροι εἶχον καταστῆ διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων ληστρικῶν ἐπιδρομῶν ἐπικίνδυνοι τόσον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Φράγκους, ὅσον καὶ εἰς τοὺς Ρώσους. Εἰς τὰς ἐπιδρομὰς ταύτας συμμετεῖχον συνήθως μόνον αἱ ἐγγύτερον πρὸς τὰ σύνορα τῶν λαῶν τούτων οὐγγρικαὶ φυλαί. Τῷ 955 οἱ Οὔγγροι κατὰ τὴν εἰσβολὴν εἰς τὸ Φραγκικὸν κράτος ὑπέστησαν συντριπτικὴν ἧτταν ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Ὄθωνος Α' εἰς Λέχφελντ, ἐγγὺς τῆς Αὐγούστης (Augsburg). Gyula Moravscik, Byzantium and the Mayars, Amsterdam 1970, 56 ἑξ. Austin Lane Pool, Germany: Henry I and Otto the Great, ἐν Cambridge Medieval History, III, Cambridge 1968, 198 ἑξ.

3. Ἡ ἀνακήρυξις εἰς ἀρχιεπισκοπὴν τῆς ἐπισκοπῆς Μαγδεβούργου (12 Φεβρ. 962) ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ἱεραποστολικὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπισκοπῶν Ἀβελβέργης καὶ Βραδεμβούργου δεικνύουν τὸ μέγα ἐνδιαφέρον τοῦ Ὄθωνος Α' διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἀγῶνος τῆς Φραγκικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον, διότι οὗτος διὰ τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς θὰ ἀπέκτα ἀξιόλογα ἐρείσματα τῆς πρὸς ἀνατολὰς πολιτικῆς αὐτοῦ. Πλείονα ἰδὲ ἐν M. Lintzel, Ausgewählte Schriften. II. Zur Karolinger- und Ottonenzeit zum hohen und späten Mittelalter, zur Literaturgeschichte, Berlin 1961, 179 ἑξ.

τὰς φιλοδόξους ἐπιδιώξεις αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ ἐμφάνισις τῆς ρωσικῆς πρεσβείας εἰς τὴν φραγκικὴν αὐλὴν διήνοιγεν εἰς τοὺς ὁραματισμοὺς αὐτοῦ νέας προοπτικὰς καὶ παρὰ τοῖς ἀνατολικοῖς Σλάβοις. Τὸ πολιτικὸν αἴτημα τῆς ρωσικῆς πρεσβείας διὰ κοινὸν μέτωπον κατὰ τῶν Μαγυάρων ηὐνόει τὴν πολιτικὴν τοῦ γερμανοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπέκτα οὕτως ἀνέλπιστον ἔρεισμα εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ κατὰ τῶν Μαγυάρων. Ἡ ρωσικὴ πρεσβεία, συγκροτουμένη ἀναμφιβόλως ἐκ Βαράγκων χριστιανῶν, ἔφθασεν εἰς τὴν φραγκικὴν πρωτεύουσαν τῷ 959, ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ ἀναμείνῃ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ εἰς ἐκστρατείαν ἀπουσιάζοντος βασιλέως Ὄθωνος. Κατὰ τὰς μετ' αὐτοῦ συζητήσεις οἱ Ρῶσοι ἀπεσταλμένοι θὰ ἀνεκοίνωσαν πιθανώτατα ὅτι ἡ ἡγεμονὶς αὐτῶν Ὄλγα εἶχε βαπτισθῇ ἐν Κπόλει καὶ ὅτι αὐτὴ θὰ ἐνδιεφέρετο ἴσως διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, διὸ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν συνομολόγησιν συμμαχίας κατὰ τῶν Μαγυάρων θὰ ἦτο ἐνδεδειγμένη ἡ ἀποστολὴ ὑπὸ τοῦ Φράγκου βασιλέως ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρων διὰ τὸ βάπτισμα τῶν Ρώσων. Ἐν προκειμένῳ οἱ ρῶσοι ἀπεσταλμένοι ἐὰν μὲν ὑπέβαλον σχετικὸν αἴτημα *(petebant)*, ἐνήργουν ἀναμφιβόλως ἐπὶ τῇ βάσει σαφῶν ὑποδείξεων τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου, ἐὰν δὲ ἀνεπισήμως καὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ὑπέδειξαν εἰς τὸν βασιλέα τῶν Φράγκων τοιαύτην δυνατότητα, τότε ἐνήργουν καθ' ὑπέρβασιν τῶν παραχωρηθεισῶν ἁρμοδιοτήτων. Ὁ δυτικὸς χρονογράφος ὑπαινίσσεται ἐπίσημον πρότασιν τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου, ἀλλ' ἡ μέχρις ἐχθρότητος ψυχρὰ ὑποδοχὴ τῶν Φράγκων ἱεραποστόλων ἐν Κιέβῳ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἀνάλογος τῆς τυχὸν γενομένης προτάσεως, ἐκτὸς ἐὰν ἡ πρότασις ἐθεωρεῖτο ἐν Κιέβῳ ὡς ἁπλῆ ἐπισφράγισις τοῦ κύρους τῆς συμμαχίας. Ὑφ' οἱανδήποτε ὅμως προϋπόθεσιν ὁ Ὄθων Α' ἐπωφελήθη ἐκ τῆς ἀνελπίστου εὐκαιρίας καὶ ἀπέστειλεν εἰς Κίεβον τὸν μοναχὸν τοῦ ἁγ. Ἀλβανοῦ Λιβούτιον, χειροτονηθέντα ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Βρέμης Ἀδαλδάγου ἐπίσκοπον τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους. Οὗτος ὅμως ἀπέθανε καθ' ὁδὸν τὴν 15 Μαρτίου 960 [1]. Ἡ ἀποτυχία αὕτη δὲν ἀπεθάρρυνε τὸν Ὄθωνα, ὁ ὁποῖος ἀνεζήτησεν ἕτερον μοναχόν, δυνάμενον νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν δύσκολον ταύτην ἀποστολήν. Τῇ ὑποδείξει τοῦ ἀρχιεπισκόπου Γουλιέλμου ἐπελέγη ὁ μοναχὸς τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Μαξιμίνου Ἀδαλβέρτος, ὁ ὁποῖος ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος τοῦ ἔθνους τῶν Ρώσων [2]. Καὶ ἡ νέα ὅμως ἀπόπειρα ἀπέτυχεν. Ὁ Ἀδαλβέρτος, μεταβὰς

1. M.G.H., SS, I, 624. *«A.D.I. 960 rex natalem Domini Franconofurt celebravit, ubi Libutius, ex coenobitis sancti Albani, a venerabili episcopo Adaldago genti Rugorum episcopus ordinatur... Libutius, priori anno quibusdam dilationibus ab itinere suspensus, 15 Kal. Martii anni praesentis obiit».*

2. M.G.H., SS, I, 624. *«A.D.I. 961 rex natalem Domini Radasbona civitate celebravit, ubi Poppo Wirzeburgensis episcopus, regi percarus 16 Kal. Martii diem clausit extremum; cui proximus suus Poppo in episcopatu successit. Libutius, priori anno quibusdam dilationibus ab itinere suspensus, 15 Kal. Martii anni*

εἰς Κίεβον μετὰ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ, συνήντησε τὴν ψυχρὰν ἀδιαφορίαν τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου καὶ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, διὸ καὶ ἀπογοητευθεὶς ἠναγκάσθη μετὰ περιπετειῶδες ταξίδιον νὰ ἐπιστρέψῃ οἴκαδε ἄπρακτος, ἀφοῦ ἀπώλεσε κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν πολλοὺς ἐκ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ [1]. Ἡ προσπάθεια τῶν Φράγκων νὰ διεισδύσουν διὰ τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς καὶ εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς Σλάβους προσέκρουσεν εἰς ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια, διότι ἡ Ρωσία εἶχεν ἤδη ἀπὸ μακροῦ συνδεθῇ πρὸς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ θυσιάσῃ τὰ ἐν Βυζαντίῳ τεράστια πολιτικά, οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ συμφέροντα. Ὁ M. Priselkov ἀποδίδει τὴν ἀποτυχίαν τῆς φραγκικῆς ἐν Ρωσίᾳ ἱεραποστολῆς εἰς τὴν ἀπογοήτευσιν τῆς Ὄλγας ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀποστολῆς ἁπλοῦ τινος ἐπισκόπου καὶ οὐχὶ ἀρχιεπισκόπου ἢ εἰς τὰς ὑπὸ τῆς ἰσχυρᾶς εἰδωλολατρικῆς παρατάξεως τῆς βαραγκικῆς ἀδελφότητος τοῦ Κιέβου ἀντιδράσεις, ἕνεκα τῶν μακροχρονίων ἀνεπιτυχῶν προσπαθειῶν τῆς Ὄλγας νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτονομίαν τῆς Ρωσίας. Κατὰ τὴν πρώτην ὑπόθεσιν ἡ ἰδία ἡ Ὄλγα ἐξεδίωξεν ἢ τοὐλάχιστον ἠγνόησε παντελῶς τοὺς φράγκους ἱεραποστόλους, ἕνεκα τῆς μὴ ἀνταποκρίσεως αὐτῶν εἰς τὰ φιλόδοξα σχέδια αὐτῆς περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτονομίαν τῆς ἱδρυθησομένης ἐν Ρωσίᾳ Ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν δευτέραν ὑπόθεσιν ἡ πανίσχυρος εἰδωλολατρικὴ παράταξις ἀντέδρασεν εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῆς Ὄλγας καὶ ἠνάγκασε τοὺς φράγκους ἱεραποστόλους νὰ ἐπιστρέψουν οἴκαδε. Καθ' ἡμᾶς, ἡ ὑπὸ τῆς Ὄλγας ἐπιδειχθεῖσα πρὸς τοὺς φράγκους ἱεραποστόλους ψυχρότης δὲν εὐνοεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Ρεγγίνωνος μαρτυρίαν περὶ ἐπισήμου μέσῳ τῶν ἀπεσταλμένων αἰτήσεως τῆς Ὄλγας διὰ τὴν ἀποστολὴν φράγκων ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρων εἰς Ρωσίαν, ἐὰν ὅμως ἤθελέ τις δεχθῇ ὡς αὐθεντικὴν τὴν μαρτυρίαν ταύτην, τότε αἱ δυσχέρειαι, τὰς ὁποίας συνήντησεν ὁ Ἀδαλβέρτος ἐν Κιέβῳ, ὠφείλοντο εἰς ἄμεσον καὶ σταθερὰν ἀντίδρασιν τῶν Κιεβινῶν. Ὁ M. Priselkov ἀποδίδει τὴν ἀντίδρασιν ταύτην εἰς μόνην τὴν πανίσχυρον εἰδωλολατρικὴν παράταξιν τοῦ Κιέβου, ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη δημιουργεῖ τὸ εὔλογον ἐρώτημα· διατί οἱ αὐτοὶ εἰδωλολάτραι δὲν ἀντέδρων καὶ κατὰ τῆς

praesentis obiit; cui Adalbertus, ex coenobitis sancti Maximi, machinatione et consilio Willihelmi archiepiscopi, licet meliora in eum confisus, fuerit, et nihil unquam in eum deliquent, peregre mittendus in ordinatione successit. Quem piissimus rex, solita sibi misericordia omnibus quibus indigebat copiis instructum, genti Rugorum honorifice destinavit».

1. M.G.H., SS, I, 625. *«A.D.I. 962 eodem anno Adalbertus episcopus, nihil in his propter quae missus fuerat proficere valens, et inaniter se fatigatum vitens, revertitur; et quibusdam ex suis in redeundo occisis, ipse cum magno labore vix evasit, et ad regem veniens caritative suspicitur, et a Deo amabili Willihelmo archiepiscopo pro retributione tam in commodae abeo sibi machinatae peregrinationis omnibus et commodis, quasi, frater a fratri, amplectitur et sustentatur...».*

2. M. Priselkov, Otcherki, 13 ἑξ.,

ὀργανώσεως τῶν περὶ τὴν ἐνορίαν τοῦ προφήτου 'Ηλιοὺ ἐν Κιέβῳ ρώσων καὶ σλάβων χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον βαπτισθῇ ὑπὸ κληρικῶν τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως εἴτε εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς αὐτοκρατορίας εἴτε εἰς Χερσῶνα ἢ καὶ εἰς Κίεβον. 'Η περὶ τὸν ναὸν τοῦ προφήτου 'Ηλιοὺ τοῦ Κιέβου ἐνορία τῶν ρώσων καὶ σλάβων χριστιανῶν συνεκροτεῖτο κυρίως ἐκ τῆς ἐμπορικῆς τάξεως καὶ ὄχι μόνον εἰς οὐδεμίαν προσέκρουσεν ἀντίδρασιν μέχρι τῆς ἡγεμονίας τοῦ Βλαδιμήρου (980 - 1015), ἀλλὰ καὶ ἡ πίστις αὐτῶν ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῶν ρώσων ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου καὶ κατωχυρώθη ἐν τῇ βυζαντινορρωσικῇ συνθήκῃ τοῦ 945. Οὕτως οἱ χριστιανοὶ Ρῶσοι ὤμοσαν ὄχι ὡς οἱ εἰδωλολάτραι εἰς τὸ εἴδωλον τοῦ θεοῦ τοῦ σλαβικοῦ κόσμου Περούν, ἀλλ' εἰς τὸν Τίμιον Σταυρὸν τοῦ ἐν Κιέβῳ ναοῦ τοῦ προφήτου 'Ηλιοὺ [1].

Καθ' ἡμᾶς ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῆς φραγκικῆς ἱεραποστολῆς δὲν πρέπει νὰ ὠφείλετο εἰς μόνην τὴν ἐν Κιέβῳ εἰδωλολατρικὴν παράταξιν καὶ δὴ ἕνεκα τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τῆς "Ολγας, ὡς ὑπέθεσεν ὁ M. Priselkov, διότι ἡ εἰδωλολατρικὴ αὕτη παράταξις ἠνείχετο τὴν ὁλονὲν αὐξάνουσαν χριστιανικὴν κοινότητα τοῦ Κιέβου καὶ ἠδιαφόρει διὰ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν Κιεβινῶν. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σκανδιναυοὶ ἔμποροι οὐδεμίαν ᾐσθάνθησαν δυσχέρειαν νὰ ἀλλάξουν τὴν πατρῴαν θρησκείαν διὰ τῆς σλαβικῆς εἰδωλολατρίας, ἐνῷ τινὲς τούτων ἐγκατέλιπον καὶ τὴν νέαν θρησκείαν διὰ νὰ ἀσπασθοῦν τὸν Χριστιανισμόν. Νομίζομεν ὅτι θὰ ἦτο ὑπερβολὴ ὁ ὑπερτονισμὸς τῆς ἀναμείξεως τοῦ εἰδωλολατρικοῦ στοιχείου τοῦ Κιέβου εἰς θρησκευτικὰ ζητήματα, διότι ὁ ἑκάστοτε μέγας ἡγεμὼν τῆς Κιεβινῆς ἡγεμονίας ἐκέκτητο ἐπ' αὐτῶν τὴν ὑψίστην αὐθεντίαν. 'Η ἐφεκτικότης τῆς "Ολγας ὡς πρὸς τὴν μεταστροφὴν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὠφείλετο ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν δισταχτικότητα τοῦ Σβιατοσλάβου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἐξάρτησιν αὐτοῦ ἐκ τῆς θέσεως τῆς εἰδωλολατρικῆς ντρουζίνα, ἤτοι τῆς ὑπηρετούσης ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου βαραγκικῆς στρατιωτικῆς ἀδελφότητος. 'Η ἔναντι ὅμως τῆς φραγκικῆς ἱεραποστολῆς ἀντίδρασις ὠφείλετο, καθ' ἡμᾶς, εἰς τὴν προσωπικὴν παρέμβασιν καὶ τοῦ Σβιατοσλάβου, ὁ ὁποῖος ἀντέκειτο εἰς πᾶσαν ἐφαρμογὴν γενικοῦ μέτρου διὰ τὴν μεταστροφὴν τῶν Ρώσων εἰς τὸν Χριστιανισμόν.

Πέρα ὅμως τοῦ Σβιατοσλάβου ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι ἑστίαι ἀντιδράσεως καθ' οἱασδήποτε ἐκκλησιαστικῆς συνδέσεως τῶν Ρώσων πρὸς τοὺς Φράγκους. Οὕτως οἱ ἐν Κιέβῳ ὠργανωμένοι περὶ τὸν ναὸν τοῦ προφήτου 'Ηλιοὺ Ρῶσοι χριστιανοὶ εἶχον δεχθῇ τὸν Χριστιανισμὸν ἐκ Βυζαντίου καὶ θὰ ἐξεπλάγησαν ἐπὶ τῇ θέᾳ τῆς φραγκικῆς ἱεραποστολῆς εἰς τὰς ὁδοὺς τοῦ Κιέβου. Οἱ φράγκοι κληρικοί, μὴ γνωρίζοντες τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχουν ἀνέτου ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ ἡγεμονικοῦ οἴκου καὶ τοῦ λαοῦ, οἱ δὲ βαπτισθέντες ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χριστιανοὶ τοῦ Κιέβου δὲν θὰ ἐδίσταζον νὰ προβάλουν τὴν ὑπεροχὴν τῆς λατρείας τῶν Βυζαντινῶν ἔναντι τῆς λατρείας τῶν Φράγκων. Προφανῶς ἀπήχησιν τῆς ἐμπειρίας ταύτης τῶν Κιεβινῶν ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ρώσου χρονογράφου διασωθεῖσα παράδοσις. Κατ' αὐτὴν οἱ ἀποσταλέντες ὑπὸ τοῦ Βλαδιμήρου ρῶσοι πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς καλλιτέρας θρησκείας μετέβησαν εἰς τοὺς μουσουλμάνους Βουλγάρους τοῦ Βόλγα, εἰς τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Βυζαντινούς, ἀλλ' ὑπερημύνθησαν ἐνώπιον τοῦ Βλαδιμήρου τῆς ὑπεροχῆς τῆς βυζαντινῆς λατρείας, «διότι δὲν ὑπάρχει ἐπὶ γῆς τοιαύτη μεγαλοπρέπεια ἢ τοιοῦτον κάλλος», ἐνῷ ἀπεγοητεύθησαν ἐκ τῆς λατρείας τῶν Φράγκων, ἐν τῇ ὁποίᾳ οὐδὲν ἀνεῦρον μεγαλεῖον [1]. 'Η παράδοσις αὕτη περὶ τῆς ρωσικῆς ἀποστολῆς, καίτοι δὲν ἀναφέρεται εἴς τι ἱστορικὸν γεγονός, ἐκφράζει ἀναμφιβόλως τὴν ἐμπειρίαν τῶν Κιεβινῶν ἐκ τῆς ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον 'Αδαλβέρτον φραγκικῆς ἱεραποστολῆς, ἄλλως οὐδεμίαν θὰ εἶχε θέσιν εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τὸ βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καὶ τῶν Κιεβινῶν (989).

'Η εὐρεῖα πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἐπίδρασις τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῶν Ρώσων καθίστα ἀδιανόητον τὴν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν δυνατότητα ἀπομακρύνσεως τῶν Ρώσων ἀπὸ τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τοῦ Βυζαντίου. 'Ενδεχομένη τοιαύτη ἀπομάκρυνσις θὰ εἶχε πρὸς τοῖς ἄλλοις καταστρεπτικὰς συνεπείας καὶ διὰ τὸ ρωσικὸν ἐμπόριον, τὴν μοναδικὴν ἔκφρασιν οἰκονομικοῦ βίου εἰς Ρωσίαν. Αἱ προϋποθέσεις διὰ τὴν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀνάληψιν τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου εἰς Ρωσίαν ἦσαν ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκαί. 'Ανεμένετο ἁπλῶς ἡ συμβατικὴ εὐκαιρία ἢ ἡ τυπικὴ πρόσκλησις. 'Η "Ολγα δὲν εἶχε τὸ σθένος νὰ ἐπωμισθῇ τὸ βάρος τοιαύτης εὐθύνης, ἀλλ' ὁπωσδήποτε διὰ τοῦ ἐν Κπόλει βαπτίσματος αὐτῆς προδιέγραψε τὰς μελλοντικὰς προοπτικὰς τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς εἰς Ρωσίαν. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ συμπτωματικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ παράδειγμα τῆς "Ολγας, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Σβιατοσλάβου, ἐπέδρασεν ἐπὶ τῶν ἐγγονῶν αὐτῆς οὕτως, ὥστε ὁ μὲν 'Ιαροπόλκος διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὁ δὲ Βλαδίμηρος κατέστησεν αὐτὸν ἐπίσημον θρησκείαν ἐν Ρωσίᾳ (989). 'Ο ρῶσος χρονογράφος ἀποδίδει εἰς τοὺς βογιάρους τὴν παρατήρησιν πρὸς τὸν Βλαδίμηρον, ὅτι «ἐὰν ἡ ἑλληνικὴ πίστις δὲν ἦτο καλή, δὲν θὰ ἐδέχετο αὐτὴν ἡ μάμμη σου "Ολγα, ἡ ὁποία ἦτο σοφωτέρα πάντων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων» [2]. 'Η ἀδιαφόρως ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας παρατήρησις αὕτη τῶν βογιάρων ἐκφράζει τοὐλάχιστον τὴν βαθεῖαν ἀπήχησιν τοῦ βαπτίσματος τῆς "Ολγας εἰς τοὺς Κιεβινούς. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ τὸ διθυραμβικὸν ὕφος τοῦ ρώσου χρονογράφου κατὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ βαπτίσματος τῆς ἡγεμονίδος τοῦ Κιέβου:

«'Η "Ολγα ὑπῆρξε πρόδρομος τῆς χριστιανικῆς γῆς (τῆς Ρωσίας) ὡς

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6453.

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6495.
2. Povest Vrem. Let, ἔτος 6495.

ἡ ἠὼς προηγεῖται τοῦ ἡλίου καὶ ἡ αὐγὴ προηγεῖται τῆς ἡμέρας, διότι αὐτὴ ἔλαμψεν ὡς ἡ σελήνη ἐν νυκτὶ καὶ ἠκτινοβόλει μεταξὺ τῶν ἀπίστων ὡς ὁ μαργαρίτης ἐν βορβόρῳ, καθ' ὅσον ὁ λαὸς ἦτο μεμιασμένος καὶ μὴ εἰσέτι διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος κεκαθαρμένος ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας... Οὕτως ἡμεῖς ἀναφωνοῦμεν πρὸς αὐτήν· «χαῖρε ὅτι ἐγνώρισας τοῖς Ρώσοις τὸν Θεόν», διότι ὑπήρξαμεν αἱ ἀπαρχαὶ τῆς διαθήκης αὐτῆς μετ' Αὐτοῦ. Αὐτὴ ἦτο ἡ ἐκ τῶν Ρώσων πρώτη εἰσελθοῦσα εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ τέκνα τῶν Ρώσων αὐτὴν ἔχουν ὡς ὁδηγὸν αὐτῶν, διότι ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτῆς ἐντυγχάνει τῷ Θεῷ ὑπὲρ αὐτῶν» [1].

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ΒΛΑΣΙΟΣ ΦΕΙΔΑΣ

1. Povest Vrem. Let, ἔτος 6477.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΕΝΕΤΖΑΣ

Σὲ συνεργασία μὲ τὴ μαθήτριά μου, πτυχιοῦχο τώρα, δεσποινίδα Ἰσαβέλλα Τσαβαρῆ ἑτοιμάζω ἀπὸ καιρὸ τὴν ἔκδοση τῆς μεταφράσεως σὲ κρητικὴ διάλεκτο τῆς γνωστῆς ἁγιολογικῆς μυθιστορίας «Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ» [1], ποὺ θὰ τυπωθῆ στὴ σειρὰ τῆς «Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Βιβλιοθήκης». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ συγκεντρώνω ἐδῶ καὶ ἐξετάζω ὅσα στοιχεῖα κατώρθωσα νὰ συλλέξω γιὰ τὸν Κρητικὸ μεταφραστὴ τῆς μυθιστορίας ἱερομόναχο Νικηφόρο Βενετζά, καθὼς καὶ γιὰ τὸν συνεπώνυμο, σύγχρονο καὶ πιθανώτατα συγγενῆ του, ἐπίσης μοναχὸ καὶ κωδικογράφο, Μερκούριο Βενετζά. Καὶ οἱ δυὸ αὐτοὶ λόγιοι ἱερωμένοι, ποὺ ἔζησαν καὶ ἔδρασαν τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ., τὴν ἐποχὴ τῆς κρητικῆς πνευματικῆς ἀκμῆς, δὲν ἦταν ὡς τώρα εὐρύτερα γνωστοί.

Τὸ ἐπώνυμο Βενετζὰς προϋποθέτει βέβαια μιὰν ἀπώτατη βενετικὴ καταγωγή, στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ Νικηφόρου καὶ τοῦ Μερκουρίου δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι καὶ οἱ δυὸ ἦταν ἐντελῶς ἐξελληνισμένοι ὀρθόδοξοι. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ Venetiano, ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστο ὡς ἐπώνυμο στὴν Κρήτη [2], καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὸν διαλεκτικὸ βενετικὸ τύπο Venezian(o) [3], μὲ ἀποβολὴ τοῦ ἄτονου τελικοῦ φωνήεντος καὶ μεταπλασμό, μέσω τῆς αἰτιατικῆς, σὲ πρωτόκλιτο ἑλληνικὸ ἐπώνυμο [4]. Οἰκογένεια Venezzan ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὶς ἀστικὲς οἰκογένειες τοῦ Χάνδακα (cittadini), στὴ γνωστὴ ἀπογραφὴ τοῦ 1644 [5]. Νομίζω πάντως ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Νικηφόρου καὶ

1. Γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ βλ. R.M. Dawkins, A Cretan Translation of Barlaam and Ioasaph, with Some Notes on the Transliteration of Greek in Latin Characters, «Medium Aevum» 1, 1932, σσ. 109-125. Ἐπίσης F. Dölger, Der griechische Barlaam-Roman ein Werk des H. Johannes von Damaskos, Ettal 1953, σ. 8, ἀρ. 74. G. Morgan, Cretan Poetry: Sources and Inspiration, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 14, 1960, σ. 232, σημ. 29, καὶ H.-G. Beck, Geschichte der byzantinischen Volksliteratur, Μόναχο 1971, σσ. 39-40.

2. Βλ. π.χ. A. Lombardo, Zaccaria de Fredo notaio in Candia (1352-1357), Βενετία 1968, σ. 56, ἀρ. 80: Iohannes Venecianus habitator casalis Vutes.

3. G. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, Βενετία 1856², σ. 785.

4. Πρβλ. Marino - Marin - Μαρῆς, Quirino - Quirin - Κουρῆς, Padovano - Padovan - Παντουβᾶς κ.ἄ.π.

5. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1647) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἴκων Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 3, 1949, σ. 51.

τοῦ Μερκουρίου δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν ἀστικὴ αὐτὴ οἰκογένεια τοῦ Χάνδακα. Φαίνεται ὅτι τόπος καταγωγῆς καὶ τῶν δυὸ ἦταν τὸ χωριὸ Ζαρὸς τῆς ἐπαρχίας Καινούργιου τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου, πολὺ κοντὰ στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ Μονὴ Βροντισίου, ὅπου ἐμόνασαν [1]. Στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Μιχαὴλ Μαρᾶ σώζεται μιὰ πράξη, μὲ χρονολογία 24 Ἀπριλίου 1571, ποὺ ἀναφέρει ὅτι ὁ γνωστὸς Βενετοκρητικὸς ἱστορικὸς καὶ ποιητὴς Ἀνδρέας Κορνάρος, ὡς σοπρακόμιτος τότε πολεμικῆς γαλέρας, ἀποδέχεται ν' ἀντικαταστήση τὸν ὑποχρεούμενο νὰ ὑπηρετήση στὴ γαλέρα του Γεώργιο Βενετζὰ *«τοῦ ποτὲ Ἰωάννου ἀπὸ τὸ χωρίον Ζαρῶ»* μ' ἕναν ἄλλο χωρικὸν *«ἀντισχάρη»* [2]. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Νικηφόρος καὶ ὁ Μερκούριος ἀνῆκαν στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸν παραπάνω Γεώργιο, δηλαδὴ σὲ μιὰν οἰκογένεια χωρικῶν παροίκων (villani), ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπηρετοῦν στὸν βενετικὸ στόλο [3].

Ἡ παλαιότερη γνωστὴ μνεία τοῦ Νικηφόρου Βενετζᾶ περιλαμβάνεται στὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ χγφ. Holkham 7 (τῆς Βοδληιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὀξφόρδης), ἑνὸς λειτουργικοῦ τυπικοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀντιγραφὴ τέλειωσε ὁ ἴδιος τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1617 [4]. Ὁλόκληρο τὸ σημείωμα ἔχει ὡς ἑξῆς: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν τυπικὸν κατὰ μῆνα Ἰανουάριον ͵αχιζ' ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονὴ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Ἀντωνίου τοῦ μ(ε)γ(ά)λ(ου) καὶ καθηγιτοῦ τῆς ἐρήμου τοῦ ἐπονομαζομ(έν)ου Βροντισίου, ἡγεμονεύοντος τοῦ πανοσίου ἡγουμ(έν)ου κ(υρίο)υ κ(υρίο)υ Λαυρεντ⟨ίου⟩ τοῦ Μαρίνου. Διὰ χειρὸς ἐμοῦ Νικηφόρου τοῦ τλεῖμονος καὶ ἀναξίου ἱεροδιακόνου τοῦ Βενετζᾶ, καὶ εὔχεσθαί μοι οἱ ἀναγινόσκοντες διὰ τὸν Κ(ύριο)ν.* Ἀμέσως ἀπὸ κάτω ὑπάρχει ἕνα μεταγενέστερο σημείωμα τοῦ Νικηφόρου: *Ὁ ἐξόνισεν ὁ ὁσιώτ(α)τ(ος) ἐν ἱερομονάχ(οις) κ(ύριο)ς Παρθένιος ὁ Ἀχέλις ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἄνωθεν Νικηφόρου, καὶ Κ(ύριο)ς ὁ Θ(εὸ)ς νὰ τὸν φυλάττει εἰς ἐτῶν πολλῶν περιώδους, μὲ ἠγεί(αν) ψυχῆς καὶ σώματος* [5].

1. Ἐ. Δουλγεράκη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς Βροντισίου, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 12, 1957, σσ. 117 - 170.
2. ASV, Notai di Candia, Michele Marà, b. 162, f. ρμϛ' verso.
3. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν ἀντισκάρων, ποὺ μὲ πληρωμὴ προσφέρονταν νὰ ὑπηρετήσουν στὶς γαλέρες ἢ σὲ ἄλλες ἀγγαρεῖες στὴ θέση τῶν ὑποχρέων βλ. Σ. Σπανάκη, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, τ. 1, Ἡράκλειο 1940, σ. 39, καὶ τ. 3, Ἡράκλειο 1953, σ. 42 σημ. 2.
4. Βλ. A Handlist of Manuscripts in the Library of the Earl of Leicester at Holkham Hall, abstracted from the Catalogues of William Roscoe and Frederic Madden and annotated by Seymour de Ricci, Supplement to the Transactions of the Bibliographical Society ἀρ. 7, Ὀξφόρδη 1932, σ. 3 (ἀρ. 30) καὶ R. Barbour, Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holk(h)am Hall, «Bodleian Library Record», τ. 6, ἀρ. 50 (Αὔγουστος 1960), σ. 593.
5. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ σημειώματα, ποὺ ἐκδίδονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά, μοῦ παραχωρήθηκαν ἀπὸ τὸν καθ. κ. Λίνο Πολίτη, ποὺ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάση τὸ χειρόγραφο

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὶς 4 Μαρτίου τοῦ 1619, ὁ Νικηφόρος, ἱεροδιάκονος πάντοτε, τελειώνει τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ σημερινοῦ χγφ. 807 (6314) τῆς Μονῆς Παντελεήμονος, ποὺ περιλαμβάνει ἔργα τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου: *Εἴληφε τέρμα τὸ παρὸν ἕως ὧδε διὰ χειρὸς τοῦ ἀναξίου καὶ ἁμαρτωλοῦ Νικηφόρου ἱεροδιακόνου τοῦ Βενετζᾶ, ͵αχιθ' Μαρτίω δη καὶ οἱ ἀναγινώσκοντ(ες) εὔχεσθαι μοι διὰ τ(ὸν) Κ(ύριο)ν* [1]. Δημοσιεύω ἐδῶ ἕνα ἀνέκδοτο σημείωμα ἀπὸ τὸ φ. ρμϛ'r τοῦ ἴδιου χειρογράφου, σχετικὸ μὲ τὴν παραπέρα τύχη του: *Ετούτω το βιβλίων ηνε ορεότατον χάρτι καὶ επίρα το απο του παπα Μανολι Δραγανιγο απο χορίω Λιγὼρτινο καὶ η πρεσυὶτερὰ αυτοὺ Νικολὸζα απο χοριω Κοὺμνα μου τὸ ήδοκε να του περνο μεριδαν εκινοὺ καὶ της πρεσυιτερας αυτοῦ Νικολόζας και ω ϊὸς του ὁ κιμιμὲνος Γεοργιος ω Θεως να μακαρισι την ψιχίν του ενθα η δίκεη αναπαὺοντε τι αὐτοῦ θια χὰριτη καὶ φιλλανθροπία πάντοτε νι κε αυ κ(αί) ισ τους εονας αμίν.*

Μιὰ πενταετία ἀργότερα, στὶς 2 Μαΐου τοῦ 1624, ὁ Νικηφόρος συνυπογράφει μαζὶ μὲ ἄλλους 43 κληρικοὺς *«τοῦ Κάστρου τῆς Κρήτης»* ἕνα εὐχαριστήριο καὶ συστατικὸ γράμμα γιὰ τὸν Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Παροναξίας Σεβαστιανὸ Quirino: *καγὼ Νικηφόρος ἱερομόναχος ὁ Βενετζὰς μαρτυρῶ τὰ ἄνωθεν* [2]. Ἀπ' αὐτὸ συνάγεται ὅτι ὁ Νικηφόρος, μετὰ τὴ χειροτονία του σὲ ἱερέα, ἐγκαταστάθηκε στὸν Χάνδακα γιὰ ἕνα διάστημα καὶ ἱερουργοῦσε σὲ κάποιο ναὸ τῆς πόλεως.

Στὶς 10 Φεβρουαρίου τοῦ 1632 ὁ Νικηφόρος τέλειωσε τὴν ἀντιγραφὴ τῆς μεταφράσεως τοῦ «Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ», ποὺ σώζεται στὸ χγφ. Canonici 2 τῆς Βοδληιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὀξφόρδης [3]. Ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο τοῦ ἔργου, ὁ Βενετζᾶς δὲν εἶναι ἁπλὸς ἀντιγραφέας ἀλλὰ συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ: *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου π(ατέ)ρ(ο)ς ἡμῶν Ἰωάσαφ, υἱοῦ Ἀβενὴρ βασιλέως Ἰνδίας συγγραφεῖς παρὰ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ ὁποῖου τοῦ εἴπασι μὲ λόγον κάπιοι ἄνδρες τίμιοι, ἀπὸ τὴν μερὰν ἐκείνην, ὁποῦ ἤλθασιν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Σάβα. Νῦν δὲ ἐνταῦθα*

τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1966. Ὅπως καὶ στὰ ἄλλα σημειώματα ποὺ δημοσιεύονται παρακάτω, κεφαλαιογράφησα τὰ κύρια ὀνόματα. Ἡ μνεία ἐδῶ τοῦ γνωστοῦ λογίου ἡγουμένου τῆς Μονῆς Βροντισίου Λαυρεντίου Μαρίνου (βλ. Ἐ. Δουλγεράκη, ὅ.π., σσ. 126 - 154) εἶναι ἡ χρονολογικὰ τελευταία ποὺ μᾶς σώθηκε γι' αὐτόν. Ὁ Παρθένιος Ἀχέλης, ποὺ δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπ' ἀλλοῦ, φαίνεται ὅτι ἦταν κι αὐτὸς ἀδελφὸς τῆς μονῆς Βροντισίου.
1. Σ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. Β', Cambridge 1900, σσ. 438 - 439.
2. Κ. Μέρτζιου, Χειρόγραφον ἐκ Χάνδακος Κρήτης, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 6, 1952, σσ. 271 - 273.
3. H. O. Coxe, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae. Catalogus codicum mss. Bibliothecae Canonicianae: Codices Graeci, Ὀξφόρδη 1853 (ἀνατ. 1969), στ. 4.

μετεφράσθηκεν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν παρ' ἐμοῦ Νικηφόρου μοναχοῦ τοῦ Βενετζά. Μηδ' εἷς οὖν τῶν σοφῶν καταφρονήσει τῆς ἀμαθεί(ας) μου, ὅτι διὰ τοὺς ἁπλουσθέρους τοὺς ὄντας ὡς ἐμέ, ἔγραψα οὕτως, μηδὲ τὰς ὀρθὰς τῶν γραμμῶν εἶδει (sic) *διὰ τὸ εἶναί με ἀγράμματον* (φ. 1^{r}). Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα (φ. 92^{v}) δὲν ἀναφέρει τὸν τόπο τῆς ἀντιγραφῆς : *Ἐγ⟨ρ⟩άφη κ(αὶ) ἐσυνθέθη τὸ παρόν, οὕτως ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Νικηφόρου τοῦ Βενετζὰ κ(ατὰ) τὸ ͵αχλβ' ἔτος τὸ σ(ωτή)ριον ἐν μηνὶ Φευ(ρουαρίῳ) δεκάτη καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαι, καὶ εἴ τη σφαλερὸν εἴη συγχωρήσαντες διορθώσατε, ὅτι τὸ ἁμαρτάνειν πάθος ἀνθρωπινόν ἐστιν.* Ὑποθέτω ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν γράφτηκε στὸν Χάνδακα, ἀλλὰ στὴ Μονὴ Βροντισίου, ὅπου ὁ Νικηφόρος ἀντέγραψε λίγους μῆνες ἀργότερα κι ἕνα ἄλλο χειρόγραφο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω. Ἡ μετάφραση τοῦ «Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ» δόθηκε ὡς δῶρο στὸν Νικόλαο Λοράνδο, ὅπως ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ σημείωση τοῦ φ. 93^{v} : *Questo Libro è di mè Nicolo Lorando donatomi dal Reuerendo Padre Nichifor Venezzà.* Στὸ φ. 92^{v} ὑπάρχουν σημειώματα τοῦ Λοράνδου γραμμένα σὲ ἀδέξια ἑλληνικά : *ετοῦτο τὸ χάρτι υνε τοὺ Νῆκολακι του Λουράντό* κ.ἄ. Φαίνεται ὅτι ὁ Βενετζὰς ἦταν ὁ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς τοῦ νεαροῦ Λοράνδου, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν γόνος μιᾶς οἰκογένειας γαιοκτημόνων φεουδαρχῶν στὴν περιοχὴ τῆς Μονῆς Βροντισίου [1]. Ἂν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστή, ἐνισχύεται ἡ πιθανότητα ὅτι τὸ χειρόγραφο τοῦ «Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ» γράφτηκε στὴ Μονὴ Βροντισίου. Τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου Λοράνδου δὲν εἶναι ἄγνωστο στὰ κρητικὰ γράμματα [2].

Τὴν 1η Νοεμβρίου τοῦ 1632 ὁ Νικηφόρος τελειώνει στὴ Μονὴ Βροντισίου

1. Αὐτὸ τὸ συμπεραίνω, γιατὶ στὶς 31 Δεκεμβρίου τοῦ 1635 ἀναφέρεται ἀνάμεσα στοὺς *«περιφύμους ἐπιτρόπους»* τῆς μονῆς Βροντισίου καὶ κάποιος Ἰωάννης Λοράντος, ποὺ ἴσως εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Νικολάου (Ἐ. Δουλγεράκη, ὅ.π., σ. 157). Οἱ Lorando ἦταν ἀστικὴ οἰκογένεια τοῦ Χάνδακα (Μ. Ἰ. Μανούσακα, ὅ.π., σ. 50). Βλ. καὶ τὴν ἑπόμενη σημείωση.

2. Ὑποθέτω ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Nicolo Lorando, τοῦ ὁποίου ἕνα ἰταλικὸ ποίημα περιλαμβάνεται σ' ἕνα τομίδιο πρὸς τιμὴν τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Andrea Cornaro, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1648 στὴ Βενετία (É. Legrand, Bibliographie Hellénique... 17e siècle, τ. 5, Παρίσι 1903, σσ. 64 - 65). Ἕνας Νικόλαος Λουράντος, ἴσως παπποὺς τοῦ παραπάνω, ἀναφέρεται τὸ 1564 ὡς νοτάριος τῆς Μεγάλης Καντζελλαρίας τοῦ Χάνδακα (Κ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρᾶ (1538 - 1578), «Κρητικὰ Χρονικὰ» 15 - 16, 1961 - 1962, τεῦχος Β', σ. 235). Κατὰ τὸ διάστημα 1673 - 1675 ἕνας Γεώργιος Λοράνδος τοῦ Νικολάου φοίτησε στὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (Θ. Παπαδοπούλου, Κρῆτες μαθηταὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 22, 1970, σ. 241). Τέλος, ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὸν παραπάνω κλάδο τῆς οἰκογένειας ὁ Κρητικὸς Ἰωάννης Λοράνδος, ποὺ ὑπηρετοῦσε τὸ 1713 ὡς γιατρὸς στὸ Φλαγγινιανὸ Νοσοκομεῖο (Κ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Ἀθῆναι 1939, σ. 129).

τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ Marc. Gr. II. 191 (1279). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιλαμβάνει ἀκολουθίες τοῦ ἑσπερινοῦ γιὰ ὅλες τὶς ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος, ποὺ τὶς συγκρότησε ἀπὸ διάφορα λειτουργικὰ βιβλία ὁ ἴδιος ὁ Βενετζάς, παρεμβάλλοντας ἀνάμεσα καὶ δικές του ὑμνογραφικὲς συνθέσεις [1]. Μεταφέρω ἐδῶ ὁλόκληρο τὸν κολοφώνα τοῦ χειρογράφου (ὁ Mioni δημοσιεύει μόνο ἕνα μέρος του) (βλ. Πίν. σ. 656) :

Ἀρχῆς καλλίστης ἀγαθὸν δίεις τέλος,
ἡ τρισσοπ(αν)τέλιος ἀγαθαρχία.

Ἐγράφει καὶ ἐσυνθέθη τὸ παρ(ὸν) εὐδομαδάριον κατὰ τὸ ͵αχλβ^{ον} *ἔτος τὸ σ(ωτή)ρι(ον) Ἀνθεστηριῶνος α*^{η} *ἱσταμένου διὰ χειρὸς τοῦ τλῆμονος καὶ ἁμαρτωλοῦ Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ θύτου ἀναξίου, τοῦ Βενετζὰ ἐν τῶ σεβασμίω σικῶ τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ Βροντισίου. καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαι κ(αὶ) ὑπὲρ ἐμοῦ διὰ τὸν Κ(ύριο)ν. καὶ εἴ τι σφαλερὸν ἠρειμ(έν)ον εἴη, συγχωρήσαν(τες) διορθώσατε· ὅτι τὸ ἁμαρτάνειν πάθος ἀν(θρώπ)ινόν ἔστιν.*

Χ(ριστ)ὲ δίδευ πονέσαντ(ι) τεήν, πολύολβον ἀρωγήν.

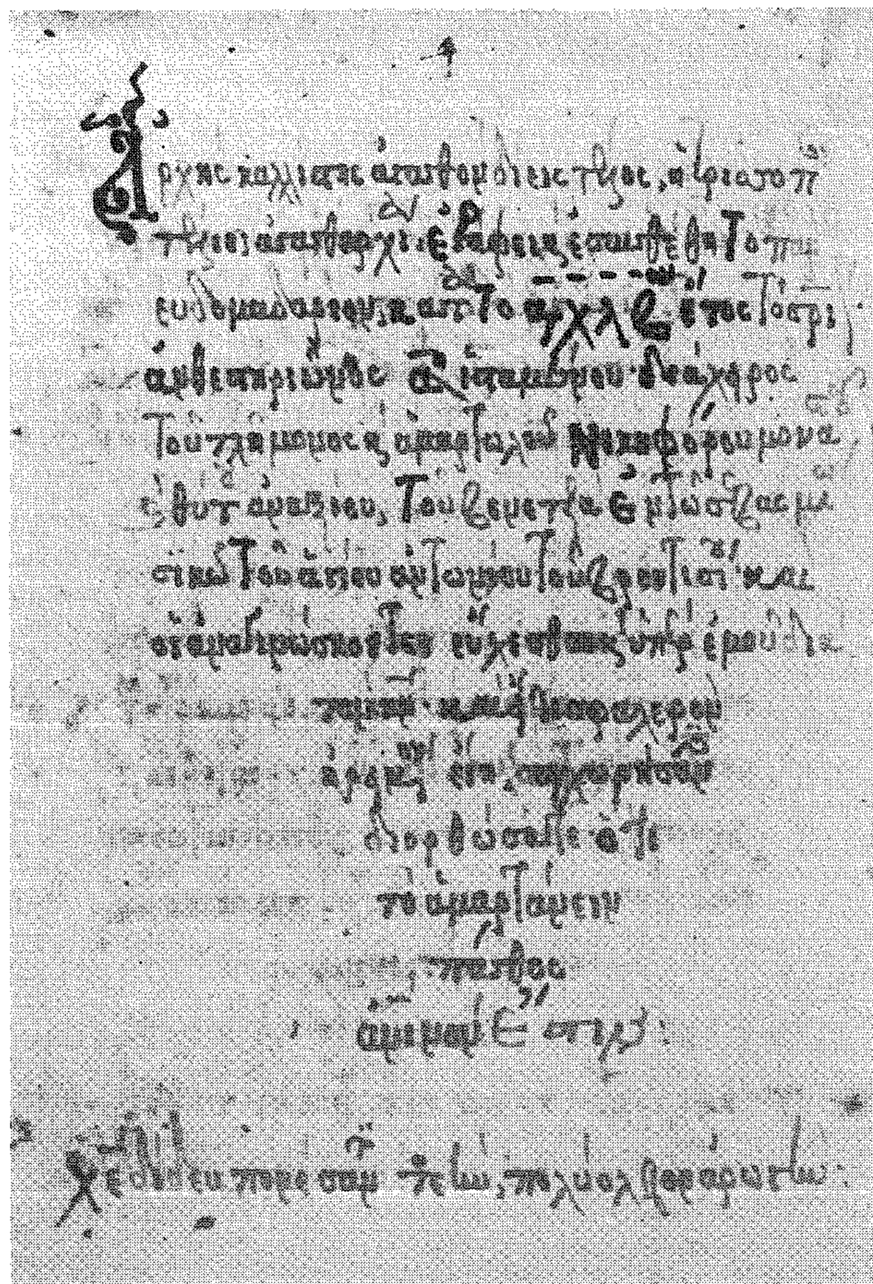
Ὁ Μερκούριος Βενετζάς, ἀδελφὸς κι αὐτὸς τῆς Μονῆς Βροντισίου, ἐμφανίζεται ὡς κωδικογράφος ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸν Νικηφόρο. Ἡ κωδικογραφική του δραστηριότητα χρονολογεῖται ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1606 καὶ 1620. Ὅπως εἴπαμε, φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι ἦταν συγγενὴς τοῦ Νικηφόρου, ἴσως πρεσβύτερος ἀδελφός του.

Τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ τέσσερα χειρόγραφα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ἀντέγραψε ὁ Μερκούριος εἶναι τὸ ὑπ' ἀρ. 856 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν [2] : *Ἐτελειώθει τὸ παρὸν ὑπ' ἐμοῦ Μερκουρίου, ἱεροδιακόνου, τὸ ἐπίκλην* {τοῦ} *Βενετζά. αχς' Νοεμβρίου ια'* (σ. 332). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιλαμβάνει παραφράσεις σὲ ἁπλούστερη γλώσσα καὶ ἐξηγήσεις λειτουργικῶν κειμένων, καθὼς καὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς καὶ τοῦ Προοιμιακοῦ. Ὁ διδακτικὸς σκοπὸς τῆς συναγωγῆς τῶν κειμένων αὐτῶν μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς μονῆς εἶναι φανερός. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα τὰ κείμενα τῶν Ἐξηγήσεων νὰ γράφτηκαν στὴ Μονὴ Βροντισίου. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ «Ἐξήγησις τοῦ Προοιμιακοῦ», γραμμένη σὲ κρητικὴ διάλεκτο : *Ὁ ἑκατοστὸς τρίτος ψαλμὸς τοῦ Δα(βὶ)δ πεζεμένος εἰς κοινὴν γλῶσσαν καὶ εἰς πεζὴν ὁμιλίαν* (σ. 307). Ἰδοὺ μερικὰ ἀποσπάσματα :

Κύριε ὁ Θεός μου ἐμεγαλύνθης σφόδρα· Σὺ ὁ ἀφέντης

1. E. Mioni, Codices Graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum, τ. 1, pars altera, Ρώμη 1972, σσ. 124 - 126.

2. Ἰ. Σακελλίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1892, σ. 154. Στὸν Κατάλογο τοῦ Σακελλίωνος δὲν δημοσιεύεται τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Βενετζᾶ. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὕπαρξή του τὴν ὀφείλω στὸν καθ. κ. Λίνο Πολίτη, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ κι ἀπὸ δῶ.

Ὁ κολοφώνας τοῦ Marc. Gr. II. 191 (1279).

5 - 4 - 1974

μου καὶ ὁ Θεός μου πολλὰ μεγάλος ἐγνωρίσθηκες ἀποὺ τὴν μεγαλότητα τοῦ μεγάλου τούτου κόσμου ὁποὺ ἔκαμες (σ. 309).

Ὁ ἥλιος ἔγνω τὴν δύσιν αὐτοῦ· Ὁ ἥλιος κατέχει καὶ γνωρίζει πότε εἶναι ὁ καιρὸς νὰ βασιλεύσει (σ. 322).

Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Μερκουρίου, ποὺ εἶχε στὸ μεταξὺ χειροτονηθῆ ἱερέας, στὸ χγφ. 118 (2792) τῆς Μονῆς Δοχειαρίου *(,αχιδ' Φευρουαρίου κ' ἐγράφη τὸ παρὸν διὰ χειρὸς Μερκουρίου εὐτελοῦς ἱερομονάχου τοῦ Βενετζὰ)* βρίσκεται, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Λάμπρου, στὴ μέση περίπου τοῦ χειρογράφου καὶ ἀναφέρεται στὸ πρῶτο μέρος του, ποὺ περιλαμβάνει ἔργα τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου [1]. Δὲν ξέρω ἂν ὁ Μερκούριος εἶναι ὁ ἀντιγραφέας καὶ τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ χειρογράφου, ποὺ περιλαμβάνει ἔργα τῶν Κρητικῶν λογίων Μελετίου Πηγᾶ, Μανουὴλ Μοσχιώτη καὶ δυὸ τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Βροντισίου Λαυρεντίου Μαρίνου σὲ μοναδικὴ παράδοση [2].

Δυὸ χρόνια ἀργότερα ὁ Μερκούριος ἀντέγραψε τὸ ὑπ' ἀρ. 192 χγφ. τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἱεροσολύμων : *Εἴληφε τέρμα τὸ παρὸν ἕως ὧδε ἔτους τοῦ σωτηρίου ,αχις' Δεκεμβρίου ια' διὰ χειρὸς Μερκουρίου εὐτελοῦς ἱερομονάχου τοὐπίκλη Βενετζά, ἐν τῇ μονῇ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου, τοῦ ἐπονομαζομένου Βροντησίου, ἡγεμονεύοντος τοῦ πανοσιωτάτου καὶ σοφωτάτου πατρὸς ἡμῶν κυρίου κυρίου Λαυρεντίου τοῦ Μαρίνου* [3]. Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ καταλαμβάνεται ἀπὸ συλλογὴ ὁμιλητικῶν κειμένων σὲ δημώδη γλῶσσα, ποὺ ἀποδίδεται σὲ κάποιο Μάρκο ἱερέα *«τῆς Κρήτης διδακτήν»* [4].

Τὸ χρονολογικὰ τελευταῖο χειρόγραφο τοῦ Μερκουρίου εἶναι ἕνα Θεοτοκάριον, ὁ Marc. Gr. II. 157 (964) (olim Nanianus 216) : *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν διὰ χειρὸς Μερκουρίου ἁμαρτωλοῦ ἱερομονάχου τοῦ Βενετζᾶ, ἔτους τοῦ σωτηρίου ,αχκ' ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ γ' ἐν χωρίῳ Ζαρῷ* [5]. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πέρασε ἀργότερα στὴν κατοχὴ τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Βροντισίου Καλλίστου Γρηγοροπούλου [6].

---

1. Σ. Λάμπρου, ὅ.π. τ. Α', Cambridge 1895, σσ. 251 - 252.
2. Ἐ. Δουλγεράκη, ὅ.π. σ. 153.
3. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Α', 1891 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σσ. 278 - 279. Ἐ. Δουλγεράκη, ὅ.π., σ. 154.
4. Ὁ Μάρκος αὐτὸς ταυτίζεται ἴσως μὲ τὸν ἱερέα Μάρκο Μορεζῆνο (Ἑ. Κακουλίδη, Ὁ Ἰωάννης Μορεζῆνος καὶ τὸ ἔργο του, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 22, 1970, σσ. 42 - 45). Στὸν ἴδιο ἀφιερώνει ἕνα ἔργο του ὁ Λαυρέντιος Μαρίνος (ὅ. π., σ. 43). Στὴ βιβλιοθήκη τῶν Μορεζήνων ἀνῆκε παλιότερα καὶ τὸ χγφ. Holkham 7 τοῦ Νικηφόρου Βενετζᾶ (R. Barbour, ὅ. π., σ. 593).
5. E. Mioni, ὅ.π., σσ. 69 - 70. Ὁ Mioni ἀντὶ *Ζαρῷ* διαβάζει μὲ δισταγμὸ *Ζυγῷ*.
6. E. Mioni, ὅ.π., σ. 69. Γιὰ τὸν Κάλλιστο Γρηγορόπουλο βλ. Ἐ. Δουλγεράκη, ὅ.π., σ. 159.

Χωρὶς ἄλλο, μιὰ ἔρευνα στὸ Κρητικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, καὶ ἰδιαίτερα στὰ κατάστιχα τῶν νοταρίων τοῦ Χάνδακα, θὰ πλουτίση σημαντικὰ τὶς πενιχρὲς εἰδήσεις ποὺ συγκεντρώθηκαν παραπάνω γιὰ τὸν Νικηφόρο καὶ τὸν Μερκούριο Βενετζά.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ΑΝΑΓΛΥΠΤΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΥΘΟΥ

α. Τὸ προστῷον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Χαριᾶς

Εἰς τὴν Λακωνικὴν Μάνην ἐντὸς τοῦ χωρίου Χαριὰ σώζεται παλαιὸς μονοκάμαρος ναΐσκος, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου [1] (εἰκὼν 1). Ἡ ἐκκλησία διατηροῦσα κατὰ χώραν τμήματα μαρμαρίνου, βυζαντινοῦ τέμπλου [2], συνέχεται ἀπὸ δυσμῶν πρὸς στενότερον αὐτῆς, ὀρθογώνιον, σχεδὸν τετράγωνον [3], τρουλλαῖον προστῷον, ὑπενθυμίζον τὰ προστῷα τοῦ Σωτῆρος τῆς Γαρδενίτσας [4] καὶ τοῦ Ἅϊ - Στράτηγου τῶν Μπουλαριῶν [5], διὰ τὰ ὁποῖα ὁ H. Megaw ἔχει διατυπώσει τὴν γνώμην ὅτι προσετέθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ιβ' αἰῶνος [6] εἰς τοὺς παλαιότερον τούτων οἰκοδομηθέντας ναούς. Ὡς ἐκεῖνα ἔχει καὶ τὸ προστῷον τῆς Χαριᾶς τὸν ν. καὶ τὸν β. τοῖχον διαλελυμένους εἰς δίλοβον μέν, ἀλλὰ μικρότερον ἄνοιγμα, τειχισμένον σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον. Ἐνῷ ὅμως εἰς τὴν Γαρδενίτσαν ὁ τροῦλλος τοῦ προστῴου ὑψοῦται ἐπὶ τῆς βάσεώς του ἡμισφαιρικὸς (εἰκὼν 2) καὶ εἰς τοὺς Μπουλαριοὺς περιβάλλεται ὑπὸ ὀκταγωνικοῦ ἐξωτερικῶς τυμπάνου [7], εἰς τὴν Χαριὰν στηρίζεται ἐπὶ χαμηλῆς κυλινδρικῆς σφενδόνης, ὑπενθυμίζων ἐν μέρει τὸν τροῦλλον τῆς

1. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις του συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος εἶναι 7,91 μ. × 2,95 μ. Ὁ ναός, κτισμένος δι' ἀργῶν λίθων, ἔχει ἐπιχρισθῆ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δι' ἀσβέστου, ἡ ὁποία εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπεκάλυψε τοιχογραφίας. Ἐξωτερικῶς ἐπέχρισαν τὸ μνημεῖον εἰς προσφάτους χρόνους μὲ χονδρόκοκκον ἀσβεστοκονίαμα, ἀνώμαλον κατὰ τὴν ἐπιφάνειάν του (γρέζο).

2. Ἡ μελέτη τοῦ τέμπλου θὰ περιληφθῇ εἰς γενικώτερον ἔργον μου διὰ τὰ μαρμάρινα βυζαντινὰ τέμπλα τῆς Μάνης.

3. Διαστάσεων 2,45 μ. × 2,17 μ. Σχεδὸν τετράγωνον εἶναι τὸ προστῷον καὶ τοῦ Σωτῆρος τῆς Γαρδενίτσας, R. Traquair, Laconia, The Churches of Western Mani, BSA XV, 1908 - 1909, πίν. XI (κάτω δεξιά). Ὅμοιον σχῆμα ἔχει καὶ ὁ πολὺ μικροτέρου πλάτους ἢ ὁ ναὸς νάρθηξ τῆς ὑπὲρ τὴν Κίτταν (εἰς Κακὸ Βουνὸ ἢ Χελιδόνι) ἐκκλησίας τοῦ Ἀσωμάτου, ὁ αὐτός, αὐτόθι.

4. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. XII.

5. N. B. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 16, εἰκ. 2, σ. 17, πίν. 9.

6. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA XXXIII, 1932 - 1933, σσ. 157, 158. Ἴσως τὸ προστῷον τῆς Χαριᾶς πρέπει χρονικῶς νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἀσωμάτου καὶ τῶν προστῴων τῶν Μπουλαριῶν καὶ τῆς Γαρδενίτσας.

7. N. B. Δρανδάκης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 18.

Πρωτοθρόνου εἰς τὸ Χαλκὶ τῆς Νάξου (εἰκὼν 3) — αἱ τοιχογραφίαι του ἀνάγονται εἰς τὸν ια' αἰῶνα; — καὶ ἔτι περαιτέρω τὸν τροῦλλον ἄλλης ἐκκλησίας εἰς τὴν αὐτὴν νῆσον, τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (εἰκὼν 4), τοῦ διασῴζοντος εἰκονομαχικὰς τοιχογραφίας [1]. Ὁ τροῦλλος τοῦ προστῴου τῆς Χαριᾶς δὲν εἶναι ἐγγεγραμμένος ἀκριβῶς ἐντὸς τετραγώνου, ἀλλ' ἔχει, κατὰ τὴν βάσιν του, τὴν ὁποίαν ἐξαίρει γεῖσον, σχῆμα μᾶλλον ὀρθογωνίου, ἐστρογγυλευμένου εἰς τὰς γωνίας, ὅπως συμβαίνει, ἀλλ' ἐντονώτερον, εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Ἄϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν (ἀρχαὶ ια' αἰῶνος). Ἀντιθέτως οἱ τροῦλλοι τῶν προστῴων Μπουλαριῶν καὶ Γαρδενίτσας εἶναι εἰς τὴν βάσιν των κυκλικοί. Ἐπὶ πλέον, ὡς εἰς τὸν ναὸν τῶν Μπουλαριῶν ἡ βάσις τοῦ τρούλλου ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τῆς κορυφαίας γενετείρας τοῦ τόξου τῆς ἀν. κεραίας τοῦ σταυροῦ, οὕτω καὶ εἰς Χαριὰν ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ τυφλοῦ τόξου, εἰς τὸ ὁποῖον διαλύεται ὁ ἀν. τοῖχος τοῦ προστῴου. Πρὸς τούτοις, ἐνῶ εἰς τὸ προστῷον τῶν Μπουλαριῶν καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὸ προστῷον τῆς Γαρδενίτσας τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἶναι κανονικά, αὐτοτελῆ, διακρινόμενα σαφῶς ἀπὸ τῶν λοιπῶν τμημάτων τοῦ κτίσματος, εἰς τὴν Χαριὰν τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα χαρακτηρίζονται ἀπὸ πρωτογονισμὸν καὶ διαμορφοῦνται ἀτελῆ, στρογγυλουμένων τῶν γωνιῶν τοῦ κτηρίου κατὰ τὰ ἄνω μέρη αὐτοῦ. Καὶ τὸ τοξωτὸν ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου εἰς τὸ προστῷον τῆς Χαριᾶς εἶναι στενὸν (1,10 μ.), ἐνῶ εἰς τὴν Γαρδενίτσαν εἶναι ὀλίγῳ πλατύτερον καὶ ἔτι μᾶλλον εἰς τοὺς Μπουλαριούς. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω τὰ πρόπυλα τῶν δύο τελευταίων ἐκκλησιῶν ἔχουν κτισθῆ κατὰ σύστημα δομῆς πλινθοπερίκλειστον, ἐνῶ εἰς τὴν Χαριὰν ἡ τοιχοδομία, παραλλάσσουσα τῆς τοιχοποιίας τοῦ ἄλλου ναοῦ, φαίνεται καὶ αὐτὴ συνισταμένη ἐξ ἀργολιθοδομῆς [2].

Τὰ δίλοβα ἀνοίγματα τοῦ προστῴου τοῦ Ἁγίου Νικολάου [3] χωρίζονται ἀπὸ ὀκταγωνικὸν κιονίσκον, διαμέτρου περίπου 0,20 μ., ὁ ὁποῖος φέρει κιονό-

1. Εἰς τοὺς δύο τρούλλους τῆς Νάξου τὸ τύμπανον εἶναι ὑψηλότερον.

2. Ὁ βόρ. καὶ ὁ νότ. τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν εἶναι ἐξωτερικῶς κατακόρυφοι, ἀλλ' ἐπικλινεῖς (σκάρπα), διευρυνόμενοι πρὸς τὴν βάσιν των. (Ἄλλα παραδείγματα ὁμοίας διαμορφώσεως τῶν τοίχων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Μάνης βλ. παρὰ Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἄϊ-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. Ϛ', 1972, σσ. 148 καὶ ὑποσ. 6, 155-156). Καθὼς ἔχουν ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβεστοκονιάματος καὶ τὰ σημεῖα συναρμογῆς ναοῦ καὶ προστῴου, δὲν δύναταί τις μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπῃ, ἂν τὸ δεύτερον προσετέθη ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὸν πρῶτον. Φαίνεται ὅμως ὅτι μᾶλλον τοῦτο συνέβη. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐπιτρέπεται μετά τινος πιθανότητος νὰ καταλήξῃ τις παρατηρῶν τὰ σημεῖα συναρμογῆς ἐκκλησίας καὶ προπύλου ἐπὶ τοῦ βορ. τοίχου.

Ἡ βδ. γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὁ βόρ. τοῖχος εἰς τὴν βάσιν των ἔχουν οἰκοδομηθῆ ἐξ ἀκατεργάστων ὀγκολίθων. Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ προστῴου φαίνεται διάφορος. Ἡ βδ. του γωνία συνίσταται ἐκ λαξευτῶν λίθων.

3. Τὸ νότιον ἄνοιγμα ἔχει συνολικὸν πλάτος 1,15 μ. Τὸ ὕψος τοῦ δυτικοῦ του λοβοῦ εἶναι 1,85 μ.

κρανον μορφῆς ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Τὸ κιονόκρανον τοῦ τειχισμένου βορείου ἀνοίγματος ἔχει τώρα ὁρατὴν μόνον τὴν νοτ. πλευράν του (εἰκὼν 5). Τὸ ἔξεργον κόσμημα τῶν ἀποκεκομμένων γωνιῶν, ὁμοιάζον κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς ἀνεστραμμένην ραφανίδα, φέρει λοξὰς αὐλακώσεις. Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα ἔχει τὸ βδ. κιονόκρανον τοῦ παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ εἰς θέσιν Γλέζου ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκὼν 6), ἀναγομένου εἰς τὸ βον ἥμισυ τοῦ ια' αἰῶνος [1]. Τὴν φαινομένην πλευρὰν τοῦ κιονοκράνου τῆς Χαριᾶς πλαισιώνει ταινία διαμορφοῦσα σχῆμα τραπεζίου. Τὴν ταινίαν συνιστοῦν βραχεῖαι, παράλληλοι αὐλακώσεις, ἐνιαχοῦ κατακόρυφοι, ἀραιούμεναι περὶ τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἐκεῖ διαγραφὴν σχήματος ὑπενθυμίζοντος εἰλητὸν συνεσφιγμένον μὲ τρεῖς μηρίνθους. Τὸ τραπέζιον περιβάλλει κύκλον ἐκ τριμεροῦς ταινίας, ἐγκλείοντα τετράφυλλον ρόδακα. Ὁ κύκλος πλαισιοῦται κάτω ὑπὸ σχοινίου [2] ἀπολήγοντος ἑκατέρωθεν εἰς ἀρχαιότροπον κρινοειδὲς τρίφυλλον. Ἐπὶ τῆς ἀν. πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου φαίνεται λογχοειδὲς φύλλον, ἐλαφρῶς καμπυλούμενον. Εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τοξυλλίων τοῦ διλόβου ἀνοίγματος, ἐπὶ τοῦ ἀν. καὶ τοῦ δυτ. τοίχου, ἔχουν ἐντειχισθῆ μαρμάρινα γεῖσα. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀν. γείσου ὑπὸ τὰ ἐξ ἀσβέστου ἐπιχρίσματα διαφαίνεται πτηνόν, μᾶλλον ἐπιπεδόγλυφον, στρέφον τὴν κεφαλὴν ὀπίσω καὶ ραμφίζον τὴν οὐράν του. Καὶ ὁ ἀν. λοβὸς τοῦ νοτίου διλόβου ἀνοίγματος εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τοῦ τόξου φέρει ἐντειχισμένον γεῖσον [3] (εἰκὼν 7). Τὴν λοξότμητον πλευράν του κοσμεῖ ἐξ ἀριστερῶν πτηνόν, στρέφον πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν κεφαλήν, καὶ ἐν συνεχείᾳ τέσσαρες συριακοὶ τροχοὶ ἐκ δισχιδοῦς ταινίας τομῆς πρισματικῆς, ἐγκλείοντες πεντάφυλλον ἀνθέμιον. Τὸ γλυπτόν, συγκρινόμενον κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὰ εἰς Μάνην σωζόμενα ἔργα τοῦ μαρμαρᾶ

1. H. Megaw, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 162. Ἐκ τῶν δύο κιονοκράνων τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Γλέζου διάκοσμον φέρει μόνον τὸ βδ. καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς νοτ. πλευρᾶς. Τεκτονικά, σχήματος ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, εἶναι καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1028 (Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. LIII). Εἰς τὰς γωνίας ὑπάρχει καὶ ἐδῶ κόσμημα παρεμφερὲς πρὸς τὸ ὁμοιάζον μὲ ραφανίδα εἰς τὸ κιονόκρανον τῆς Χαριᾶς καὶ τῶν Ταξιαρχῶν Γλέζου. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην αἱ χαραγαὶ εἶναι ἀραιαὶ καὶ τὸ κόσμημα ὑπενθυμίζει πλεξίδαν.

Τεκτονικὸν κιονόκρανον ιβ' αἰ., σχήματος ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μὲ ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας, ὥστε νὰ διαμορφώνεται ἐκεῖ τρίγωνον μὲ δυσδιάκριτον κόσμημα βλ. παρὰ Svetozar Radojčic, Monuments artistiques à Chilandari (σερβ. μὲ περίληψιν εἰς γαλλ.) ἐν Sbornik Radova XLIV, 1955, πίν. 53.

2. Ἴσως τὸ κόσμημα ἀπορρέει ἐκ ζεύγους κεράτων ἀφθονίας, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀναπηδοῦν τρίφυλλα. Τὸ θέμα διατηρεῖ τὴν ἀρχικήν του μορφὴν ἐπὶ κιονοκράνου ἐπιτυμβίου παρεκκλησίου τῆς Παμμακαρίστου Κωνσταντινουπόλεως, I. Ebersolt-Ad. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913, σ. 239, εἰκ. 118.

3. Τὸ μῆκος τοῦ γείσου εἶναι 0,51 μ. καὶ τὸ ὕψος του 0,125 μ.

Νικήτα (1075), φαίνεται διάφορον [1]. Αἱ λαξεύσεις ἐδῶ εἶναι βαθύτεραι καὶ τὸ σχέδιον ἀποδίδεται μὲ λεπτὰς ἐξεχούσας ἀκμάς. Ἐπὶ πλέον τὰ ἀνθέμια τοῦ Νικήτα εἶναι πολλάκις ἑπτάφυλλα [2]. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον πρέπει ν' ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Νικήτα, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν ὁμοιάζει πρὸς ἄλλο σύγχρονον γλυπτόν, μνημονευθὲν ἀνωτέρω, τὸν διάκοσμον τοῦ κιονοκράνου τῶν Ταξιαρχῶν Γλέζου παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ (εἰκὼν 6).

Τὸ γεῖσον τοῦ δυτικοῦ λοβοῦ [3] (εἰκὼν 8), προφανῶς προελθὸν ἐκ τῆς αὐτῆς χειρός, φέρει κατὰ τὸ μέσον τῆς λοξοτμήτου πλευρᾶς ἀνισοσκελῆ σταυρὸν μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του [4]. Δεξιὰ τοῦ σταυροῦ δύο συριακοὶ τροχοὶ ἐγκλείουν ἀνθέμια, ὅμοια πρὸς τὰ κοσμοῦντα τὸ ἀνατολικὸν γεῖσον. Ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ εἶναι ὁρατὸς ἐντὸς κύκλου ἑξάκτινος ἀστήρ.

Ἐπὶ τῆς βορ. πλευρᾶς τοῦ κιονίσκου ἔχει χαραχθῆ εἰς 19 σειρὰς ἐπιγραφὴ (σχέδιον 1, εἰκὼν 9) ἐκ κεφαλαίων τὸ πλεῖστον γραμμάτων [5]. Ἀπὸ τοῦ 4ου ἐν μέρει στίχου μέχρι καὶ τοῦ 9ου εἶναι ἔμμετρος (δεκαπεντασύλλαβος). Τόνοι καὶ πνεύματα δὲν σημειοῦνται. Νομίζω ὅτι δὲν ὑφίσταται κώλυμα παρὰ τὰς συμπαρομαρτούσας εἰς τὰς ἐπιγραφὰς δυσκολίας νὰ θεωρήσῃ τις τὰ γράμματα [6] χαραχθέντα τὸν ια' αἰῶνα. Ἡ ἐπιγραφὴ δύναται νὰ μεταγραφῇ ὡς ἑξῆς :

1. Ν. Β. Δρανδάκης, Νικήτας μαρμαρᾶς, Δωδώνη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Α', 1972, σσ. 21 - 44.

2. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. Ια, ΙΙα, IVβ, ΙΧβ, ΧΙΙ, XIVα.

3. Μῆκος ἔχει 0,53 μ. καὶ ὕψος 0,13 μ.

4. Ἄνω καὶ κάτω τῆς ὁριζοντίου κεραίας ἔχουν χαραχθῆ τὰ συνήθη γράμματα :

[Ι] Χ
ΝΗ ΚΑ

5. Τὸ ὕψος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι 0,505 μ.

6. Τὸ σῖγμα εἶναι ἰδιόμορφον, κυματούμενον κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον καὶ κατὰ τὸ κάτω ἀπολῆγον εἰς κεραίαν. Τὸ βῆτα, τρὶς ἀπαντῶν, δὲν ἔχει τὸ κάτω ἥμισυ διωγκωμένον, ὡς ἰδίᾳ συμβαίνει κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα. Τὰ α, β, δ, ε ὁμοιάζουν πρὸς τὰ χαραχθέντα ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ 1052, ἐντειχισμένῃ σήμερον ὑπὸ τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Πρωτοθρόνου εἰς τὸ Χαλκὶ τῆς Νάξου. (Μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἐδημοσίευσεν ὁ ἐπιμελητὴς βυζ. ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Ζίας ἐν ΑΑΑ IV, 1971, σ. 369, εἰκ. 2). Καθόλου ὅμως τὰ λ, κ, α, δ, τ, ν εἶναι οἷα καὶ τὰ γραφόμενα κατὰ τὴν ια' ἑκατονταετηρίδα. Ἀβλεπτήματα δὲν λείπουν. Οὕτως :

εἰς τὸν 2ον στίχον παρελείφθη τὸ *ν*.
» » 5ον » ἔχει γραφῇ *Δεσπότεα* ἀντὶ *Δεσπότου*
» » 8ον » » » *προσεχῆς* ἀντὶ *προσευχῆς*
» » 16ον » τὸ *ρ* ἐχαράχθη ἀντίστροφον
» » » » παρελείφθη τὸ *ν*.
» » 19ον » παρελείφθη τὸ τελικὸν σῖγμα.

Τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη οὐδὲν σημαίνουν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς. Ὅμοια ἄλλωστε ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐκ Νάξου ἐπιγραφὴν καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Μάνης χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ 1075 καὶ τοὺς περὶ αὐτὸ χρόνους. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκην, Νικήτας μαρμαρᾶς, Δωδώνη, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. ΙΙα, β, ΧΙα, XIVα.

οὗτος ὁ
ναὸς ὃ⟨ν⟩ β-
λέπε-
τε Δεσ-
πότ⟨ου⟩ ὗ-
κος [1] *τοῦ*
Χ⟨ριστο⟩ῦ κὲ π-
ροσε⟨υ⟩χῦς
ὑπάρχη
Μυδὶς
ὐσέλθι
μιδὶς
κακὸς
ἐ⟨ν⟩θάδε [2]
κὲ λαβ-
ὸν χά⟨ρ⟩ι⟨ν⟩ ἀ-
ντὴ [3] *τῖ-*

1. Βλ. ἐπιγραφὴν 832 παρὰ L. Jalabert - René Mouterde, Inscriptions grecques et latines de la Syrie, τόμ. 3,1, Paris 1950 : *Χριστῷ Κωνστάντιος ἐπέραιστον οἶκον ἔτευξεν* καὶ 2004 ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ τόμ. V, Paris 1959. *[† ὁ] οἶκος οὗτος το|[ῦ ἁγί]ου Σεργίου †* κ.λ.π.

2. Βλ. καὶ ἐπιγραφὴν ὑπ' ἀρ. 1579 τοῦ ἔτους 523/4 παρὰ τοῖς αὐτοῖς L. Jalabert - †René Mouterde avec la collaboration de Claude Mondésert εἰς τὴν ἰδίαν σειράν, τόμ. IV, Paris 1955 : *† Ὁ δεσπότης ἡμῶν, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Υἱὸς... τοῦ Θεοῦ, ἐνθάδε [κ]ατοικεῖ· μηδὲν ἰσίτω κακόν.* Ὁ τύπος τῆς ἐκ Συρίας ἐπιγραφῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἔννοια εἶναι ἀποτρόπαιος, ἀπορρέει ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀρχαιότητος. Περὶ τούτου βλ. σχόλιον αὐτόθι (σ. 188). Δι' ἄλλας παρεμφερεῖς, ἀποτροπαίους ἐπιγραφάς, κεχαραγμένας ὑπὲρ τὴν εἴσοδον ἐκκλησιῶν κ.λ.π. βλ. Δ. Πάλλαν, Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου, ΕΕΒΣ Λ', 1960 - 1961, σσ. 435, 436. Ἐπιγραφαὶ ὁμοιόταται πρὸς τὴν ἡμετέραν ἔχουν χαραχθῆ ἢ γραφῆ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτικῆς εἰσόδου ἢ ἐσωτερικῶς ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἀντιστοίχως εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ναοὺς τῆς Ἁγίας Ἑλένης (1632) παρὰ τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 199) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (1663) τῆς συνοικίας Ἁγίου Θωμᾶ Καστοριᾶς (Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., Δ', 1938, σ. 158). Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Πάρου ἔχει ὡς ἑξῆς : *Οὗτος ὁ ναὸς ὃν προσεύχεσθε πάντες Κωνσταντίνου κ(αὶ) Ἑλένης οἶκος τοῦ Θ(εο)ῦ* (ἡ τῆς Καστοριᾶς παραλλάσσει: *Ουτος ὁ ναος ωνπερ βλεπεται παντες, ηκος γαρ Θεου*) *κ(αὶ) προσευχῆς ὑπάρχῃ· μηδεὶς εἰσέλθῃ μνησίκακος ἐνθάδε κ(αὶ) λάβει ἀρὰν ἀντὶ τῆς εὐλογίας ὥσπερ Ἰούδας ὁ τοῦ Χ(ριστ)οῦ προδότης.* Εἰς τὰς δύο μεταγενεστέρας ἐπιγραφὰς τὸ κείμενον εἶναι πληρέστερον καὶ ἀρτιώτερον. Ἡ εἰς πολὺ ἀπέχοντας ἀπ' ἀλλήλων τόπους καὶ ἐν μέρει χρόνους παρουσία τῆς ἰδίας ἐπιγραφῆς μαρτυρεῖ, νομίζω, τὴν διάδοσιν καὶ τὴν ἐπὶ μακρὸν χρῆσιν αὐτῆς.

3. Ἡ φράσις ὑπενθυμίζει τὸ εὐαγγελικὸν (Ἰωάν. α', 16) *ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν, καὶ χάριν ἀντὶ χάριτος.* Βλ. καὶ Πρὸς Ρωμ. α', 5 *δι' οὗ ἐλάβομεν χάριν.*

ς ἐβλ-
ογία⟨ς⟩ ϛ΄

Τὸ κιονόκρανον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος κοσμεῖται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπὸ πλέγματος ἐξ ἐπιπεδογλύφου ταινίας, ἡ ὁποία διαγράφει τρεῖς διασταυρουμένους λημνίσκους [1]. Τὸ κέντρον αὐτῶν πληροῖ ρόδαξ καὶ τὰ ἀκραῖα «ἡμικύκλια» κόσμημα ἐκ δύο φύλλων, ὁμοιάζον πρὸς σκιαγραφίαν ἱπταμένου πτηνοῦ (εἰκὼν 10). Ὁμοιότατον διάκοσμον φέρει ἐπὶ τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς τὸ βορειοδυτικὸν κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως εἰς τὴν Νομιτζὴ τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, τὸν ὁποῖον ὁ Megaw χρονολογεῖ, φαίνεται, ἀπὸ τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ ια΄ αἰῶνος [2]. Εἰς τὴν Χαριὰν ἑκατέρωθεν τοῦ πλέγματος ὑπάρχει ἀνὰ ἓν μακρόμισχον, ἐπιπεδόγλυφον, κρινοειδὲς τρίφυλλον. Τοῦτο εἰς Νομιτζὴ ἔχει δισχιδῆ μίσχον τομῆς πρισματικῆς καὶ περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ κορυφοῦται εἰς ἄλλο βραχύ, ἀκανθοειδὲς τρίφυλλον (εἰκὼν 11). Αἱ γωνίαι τοῦ κιονοκράνου τῆς Χαριᾶς, αἱ ἔνθεν κἀκεῖθεν τῆς βορ. πλευρᾶς, ἔχουν ἀποκοπὴ (εἰκὼν 12). Οὕτω διαμορφοῦται ἐκεῖ ἀνὰ ἓν τριγωνικὸν ἐπίπεδον, στοιχοῦν πρὸς τὴν βά. καὶ τὴν βδ. λοξὴν πλευρὰν τοῦ ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου. Τὸ τριγωνικὸν ἐπίπεδον κοσμεῖ δίδυμος ἀνελισσόμενος βλαστός, ἔχων βραχείας ἕλικας. Ἕκαστος βλαστὸς ἐκκινεῖ ἐξ ἑκατέρας τῶν κάτω γωνιῶν τοῦ τριγώνου καὶ ἀνερχόμενος πρὸς τὰ ἄνω ἐφάπτεται ἐναλλὰξ καὶ ἀπομακρύνεται ὁ εἷς ἀπὸ τοῦ ἄλλου, διὰ νὰ συγχωνευθοῦν καὶ οἱ δύο τελικῶς εἰς ἕνα.

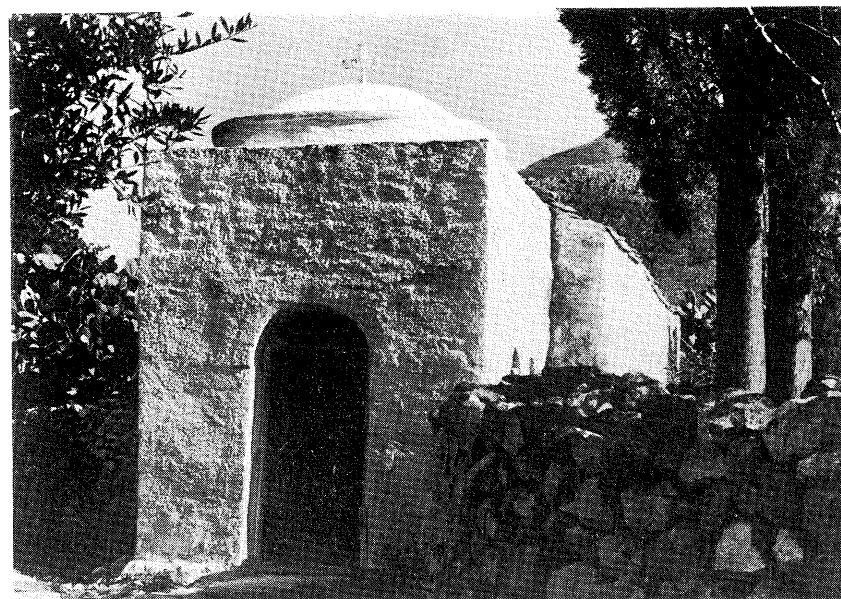
Τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κιονοκράνου κοσμοῦν δύο ζεύγη μακρομίσχων ἑλίκων, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα συνδέονται κάτω ἀνὰ δύο (εἰκὼν 12). Ἀπὸ τοῦ μέσου ἑκάστου ζεύγους, ἀποτελοῦντος ἴσως σχηματικὴν ἀπόδοσιν κρινοειδοῦς ἄνθους, ἀναδύεται ὑψηλὸς βλαστός, ἀπολήγων ἄνω εἰς τρίφυλλον. Ἀνάλογον διάκοσμον ἐκ δύο ζευγῶν ἑλίκων, ἁπλουστέρων καὶ περισσότερον σχηματικῶν, ἑκατέρωθεν ἐναλλήλων κύκλων, ἐγκλειόντων ἐπιπεδόγλυφον, πολύφυλλον ρόδακα, φέρει κιονόκρανον τοῦ εἰς Νομιτζὴ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως (εἰκὼν 13). Εἰς τὸ κιονόκρανον τῆς Χαριᾶς τὰ ζεύγη τῶν ἑλίκων πλαισιώνουν μακρόλαιμον πτηνόν, πιθανῶς παγώνι, στρέφον ὀπίσω τὴν κεφαλήν. Ἡ οὐρὰ καὶ αἱ πτέρυγές του δηλοῦνται διὰ χαραγῶν.

1. Γλυπτὰ κοσμήματα ἐκ τριῶν διασταυρουμένων λημνίσκων ἀναγόμενα εἰς τὸν ι΄ καὶ τὸν ια΄ αἰῶνα βλ. παρὰ Ν. Β. Δρανδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 42.

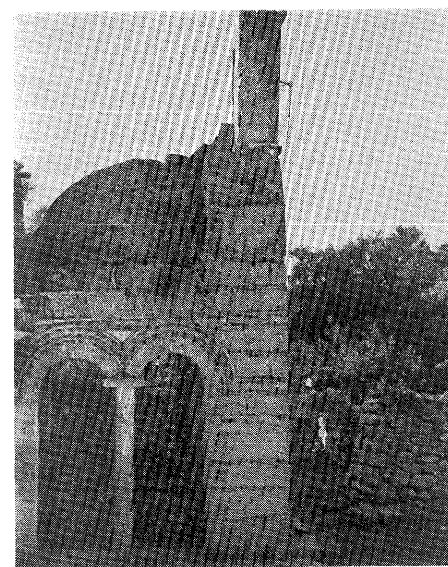
2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 162. Τὴν ὑπὸ τοῦ Megaw χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ ια΄ αἰῶνος στηρίζουν ὅσα παρατηρῶ σχετικῶς πρὸς τὴν πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν καὶ τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῆς ἐκκλησίας εἰς μελέτην μου (ὑπὸ ἐκτύπωσιν): Ὁ εἰς Νομιτζὴ ναΐσκος τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τὰ τεκτονικά του κιονόκρανα. Διὰ τὸ μνημεῖον βλ. καὶ R. Traquair, ἔνθ' ἀνωτ. σσ. 202, 203. Ὁ Megaw θεωρεῖ αὐτὸ ὡς ἀνῆκον εἰς τὸ χωρίον Κουτήφαρι.

Σχέδιον 1. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ κιονίσκου τοῦ προστῴου.

Σχέδιον 2. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ προστῴου.

Εἰκὼν 1. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Προστῷον.

Εἰκὼν 2. Γαρδενίτσα, ναὸς τοῦ Σωτῆρος.
Τὸ προστῷον ἀπὸ βορρᾶ.

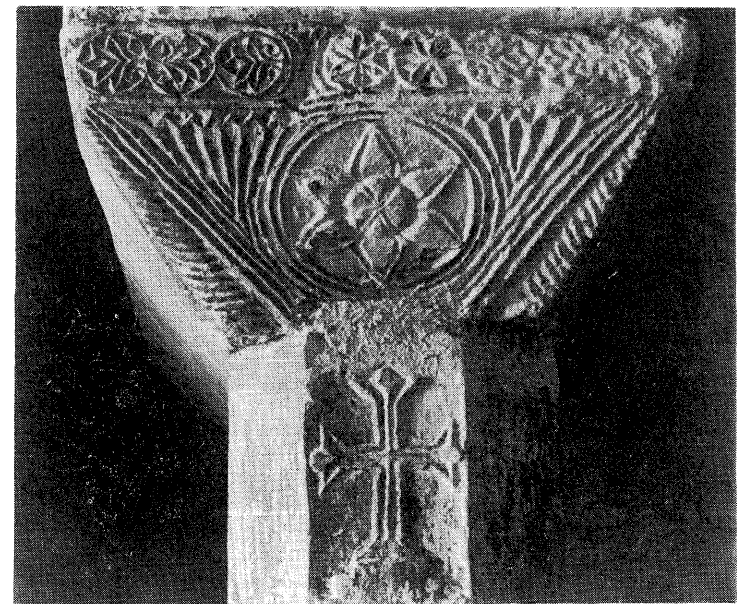
Εἰκὼν 3. Χαλκὶ Νάξου. Ναὸς Πρωτοθρόνου.

Εἰκὼν 4. Σαγκρὶ Νάξου. Ναὸς ἁγίου Ἀρτεμίου.

Εἰκὼν 5. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Τὸ κιονόκρανον τοῦ βορείου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου (νοτία πλευρά).

Εἰκὼν 6. Πύργος Διροῦ (Γλέζου), ναὸς τῶν ταξιαρχῶν. Κιονόκρανον.

Εἰκὼν 7. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἀνατολικὸν γεῖσον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου.

Εἰκὼν 8. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Δυτικὸν γεῖσον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου.

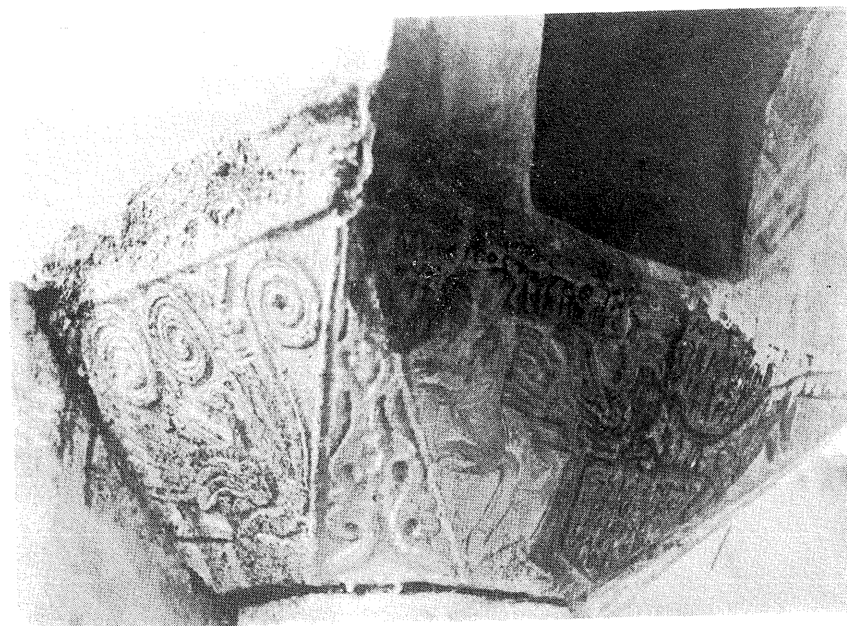
Εἰκὼν 9. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ κιονίσκου τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου.

Εἰκὼν 10. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον νοτίου ἀνοίγματος ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας.

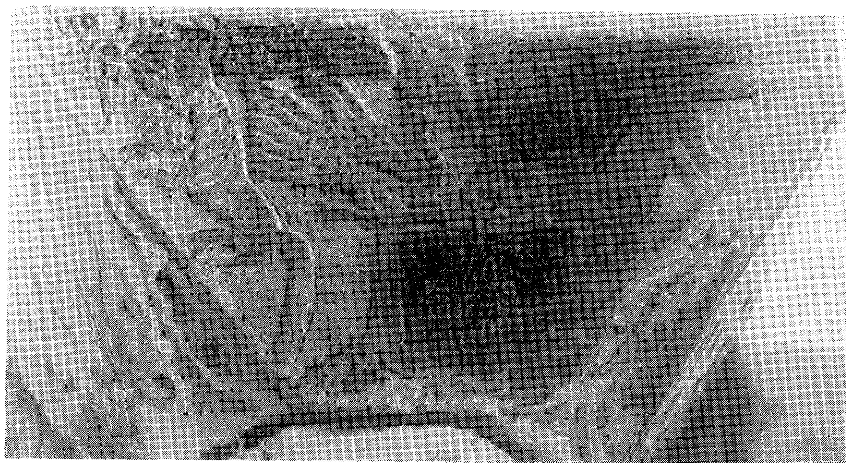
Εἰκὼν 11. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως, βορειοδυτικὸν κιονόκρανον. Λεπτομέρεια τῆς βορείας πλευρᾶς.

Εἰκὼν 12. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας.

Εἰκὼν 13. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως. Νοτιοδυτικὸν κιονόκρανον.

Εἰκὼν 14. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου (βορεία πλευρά).

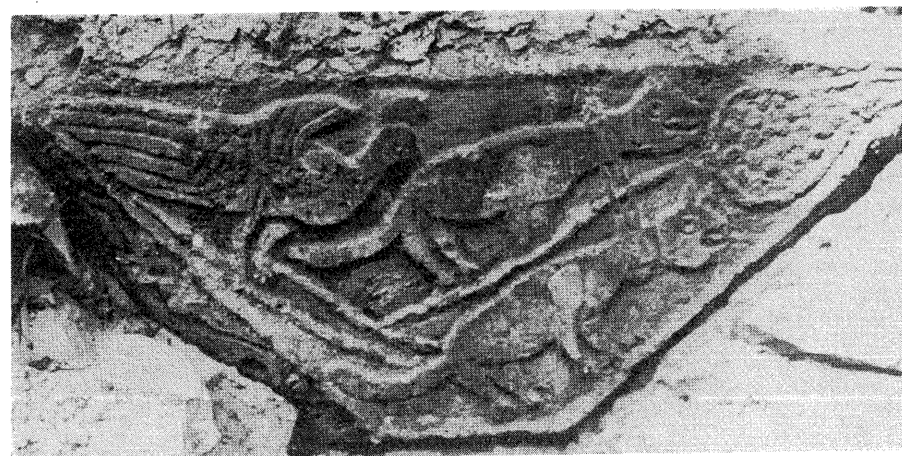
ΦΌΒΟΥΜΈϹἘΚΪΡΪΌΑΛΕΠΕ
ΠΟΛᾶϹΚΑΝΟΝᾶϹΈΧΪϹ.

ΚΑΤΑΒΕΔΕϹΠΟΤΑΑΠΟ
ΕΚΗϹΕΥΧΪ
Ϲ
ΟΥ.

Εἰκὼν 15. Λιβερὰ - Καπίκιοϊ Τραπεζοῦντος, ναὸς Εὐαγγελιστρίας. Γραπτὴ παράστασις μύθου. (Β.Ζ.).

ϹΙΝΒΙΟΝΚΑΙΤΕΚΝΟΝΑΥΤΟΥΕΥΧΟΥ
ΙΩΑΝΙϹ . . . . ΥΠΕΨΙΧΙΚΙϹ
ϹΟΤΙΡΙΑϹ ΤΟΝΔΟΥΛΟΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΚΟϹΤΑΝΤΙΝΟΥ ͵ϛϙ́ί́β́

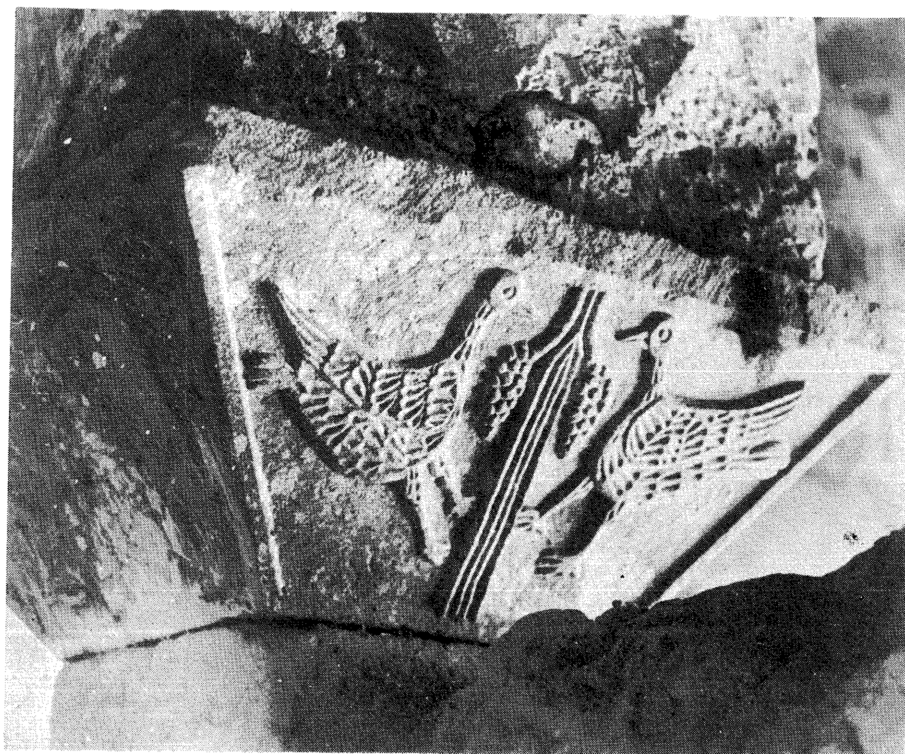
Εἰκὼν 16. Λιβερὰ - Καπίκιοϊ Τραπεζοῦντος, ναὸς Εὐαγγελιστρίας. Λεπτομέρεια τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. (Β.Ζ.).

Εἰκὼν 17. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου (νοτία πλευρά).

Εἰκὼν 18. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως. Νοτιοδυτικὸν κιονόκρανον (ἀνατολικὴ πλευρά).

Εἰκὼν 19. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως. Νοτιοανατολικὸν κιονόκρανον (βορεία πλευρά).

β. Ἡ ἐπὶ κιονοκράνου του παράστασις μύθου.

Ἡ κυρία πλευρὰ τοῦ εἰς Ἅγιον Νικόλαον νοτίου κιονοκράνου [1], ἡ ἐστραμμένη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ προστῴου, ἔχει διάκοσμον ἰδιότυπον (εἰκὼν 14). Εἰς πρόστυπον, ἐπίπεδον ἀνάγλυφον λαϊκοῦ ὕφους εἰκονίζεται περὶ τὸ μέσον ἀλέκτωρ κατὰ δεξιὸν πλευρόν, ἱστάμενος ἐπὶ σχηματικοῦ κορμοῦ δένδρου, ἔχοντος τὸ σχῆμα ταῦ. Δεξιὰ ἀλώπηξ ἐστραμμένη πρὸς τὸ πτηνόν, ἐνῶ ἀριστερὰ ἄλλη ἀλώπηξ, ἔχουσα τὸν κορμὸν παράλληλον πρὸς τὴν λοξὴν γραμμὴν τῆς πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου, οἱονεὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ ἄνω. Τὰ κενὰ τὰ καταλειπόμενα μεταξὺ τῶν μορφῶν τῆς ἀναγλύπτου παραστάσεως πληροῖ ἐγχάρακτος ἐπιγραφὴ (σχέδιον 2), ἀρχομένη ἄνωθεν ἐξ ἀριστερῶν καὶ συνεχιζομένη δεξιά, πρῶτον εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ἔπειτα ὑπὸ τὴν ἀλώπεκα, εἰς τὸν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ «δένδρου» χῶρον. Τὰ τμήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχουν χαραχθῆ τὰ γράμματα, εὑρίσκονται εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον ἢ τὸ ὑπόλοιπον βάθος τῆς ἀναγλύπτου παραστάσεως, τὸ λαξευθὲν βαθύτερον. Ἄρα προωρίζοντο, φαίνεται, ἐξ ἀρχῆς ὡς χῶρος τῆς συγχρόνου πρὸς τὴν παράστασιν ἐπιγραφῆς. Ἡ γραφὴ εἶναι ἐν μέρει μικρογράμματος. Τὸ σῖγμα (ἀλουπὸς) ἀπολήγει κάτω εἰς μικράν, σχεδὸν κατακόρυφον, κεραίαν, ὅπως καὶ ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐπιγραφῇ. Ἡ ἰδιομορφία ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐγχάρακτον κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Μπάμπακα (1075), τὴν ἐντειχισμένην ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ βορείως τοῦ ὑπερθύρου καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα (1075) ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου παρὰ τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης [2]. Καὶ τὰ γράμματα κ, λ, ο, υ, φ εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ χαρασσόμενα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ μαρμαραρίου [3]. Ἐξ ἀπόψεως παλαιογραφίας δικαιοῦται τις νὰ θεωρήσῃ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Χαριᾶς ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὸ βον ἥμισυ τοῦ ια' αἰ. [4] (βλ. καὶ εἰκόνας 12, 14). Αἱ λέξεις δὲν ἔχουν οὔτε τόνους (πλὴν τῆς λ. *ηγούμενε*), οὔτε πνεύματα. Ἀναγινώσκω :

---

1. Τὸ ὕψος αὐτῆς εἶναι 0,19 μ. καὶ τὸ πλάτος ἄνω 0,45 μ. καὶ κάτω 0,10 μ.
2. Ν. Β. Δρανδάκης, Νικήτας μαρμαρᾶς, Δωδώνη Α', 1972, πίν. ΙΙβ.
3. Βλ. τὸν αὐτόν, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. ΙΙα, β, ΧΙα, ΧΙVα.
4. Διὰ τὴν μορφὴν τοῦ βῆτα, τοῦ ὁποίου ἡ κοιλία (τὸ κάτω τμῆμα) δὲν εἶναι διωγκωμένη βλ. ἰδίᾳ χειρόγραφον τοῦ 1081 παρὰ Ἀθαν. Κομίνη, Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων, ἐν Ἀθήναις 1968, πίν. 11. Διὰ τὸ ἄλφα βλ. αὐτόθι καὶ πίν. 7 (τοῦ 1056), 9 (τοῦ 1069), 12 (τοῦ 1082). Ὡσαύτως παρὰ Γρηγορ. Zereteli, Περὶ τῶν συντομογραφιῶν ἑλληνικῶν κωδίκων (ρωσ.), Πετρούπολις 1904, πίν. VI (κατάληξις *-ιν* ἐν λέξει *πράξιν* τοῦ ἔτους 1042).

Διὰ τὸ κάππα βλ. Zereteli, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. ΙΙΙ (κατάλ. *-ειν* ἐν λ. *κατοικεῖν* τοῦ 1054), πίν. VIII (κατάλ. *-ος* ἐν λ. *οἶκος* τοῦ 1054), αὐτόθι (κατάλ. *-ον* ἐν λ. *Μάρκον* τοῦ 1056), τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν συντομογραφιῶν ἑλληνικῶν κωδίκων (ρωσ.), Πετρούπολις 1896, πίν. 4 (κατάλ. *-ας* ἐν λ. *οἰκονομίας* τοῦ 1069).

Διὰ τὸ λάβδα βλ. Κομίνη, πίν. 11, 7, 8 (τοῦ 1057), 12, Zereteli, 1904,

οαλουποστοπετη —— νοτε(;)τηατ	*ὁ ἀλουπὸς τō πετηνō τέ(;)τηα τ*
ονε —— λαληκατεβακηρησ	*ὸν ἐλάλη κατέβα κήρη σ*
ητ —— εκνεν	*ήτεκνε ν*
α —— παρη	*ὰ πάρη*
στηνεχημο	*ς τὴν ε⟨ὐ⟩χή μο*
υφοβουμε	*υ φοβοῦ⟨μ⟩ε*
κηρηγού	*κὴρ ἡγού*
μενε ꟼ	*μενε* ꟼ
βαι(;)	*βα.*

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἔμμετρος εἰς δεκαπεντασυλλάβους στίχους καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῆς δημωδεστέρα :

Ὁ ἀλουπὸς τῷ πετεινῷ τέ(;)τοια τ|ὸν ἐλάλει :
κατέβα κύρι σ|ύ⟨ν⟩τεκνε ν|ὰ πάρη|ς τὴν ε⟨ὐ⟩χή μο|υ.
Φοβοῦ⟨μ⟩αι | κὺρ ἡγού|μενε. . | βα.

2 Μᾶλλον *ε⟨ὐ⟩χή⟨ν⟩*. 3 ἴσως : *βα[ρεῖς κανόνας ἔχεις]* [1]. Δυσπαράδεκτον τὸ πρὸ τοῦ *βα.* σύμπλεγμα νὰ θεωρηθῇ ὡς βραχυγραφία : *γρ(άφεις)*.

Ὥστε ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἔμμετρον μῦθον, ἀναφερόμενον εἰς ἀλέκτορα μὲν καὶ ἀλώπεκα κατὰ τὸ κείμενον, κατὰ δὲ τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν εἰς ἀλέκτορα καὶ δύο ἀλώπεκας.

Ὁ σχολιασμὸς τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι ἄσκοπος· ἴσως συμβάλῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν χρονολόγησίν της.

Στίχ. 1. ***Ὁ ἀλουπός.*** Εἰς τὸν θησαυρὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Στεφάνου (φωτοτ. ἀνατύπωσις), Graz 1954 τόμ. 1, στήλ. 1613, λῆμμα *Ἀλώπηξ* ἀναγινώσκομεν ὅτι λέγεται καὶ *ὁ ἀλώπηξ*. Ὁ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς δημώδους Γραμματείας 1100 - 1669, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, σ. 206 (βλ. καὶ σ. 236) καταγράφει τὸν τύπον *ἀλουπή, ἡ*, ἐκ Ρωσσοβυζαντινοῦ λεξικοῦ. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος, Γλωσσικὰ μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1964, παραθέτει (Κεφαλληνιακὰ ἐπώνυμα, σ. 427) ἐκ τοῦ

πίν. V (κατάλ. *-ης* ἐν λ. *ἀπηλῆς* τοῦ 1090), πίν. IX (κατάλ. *-ους* ἐν λ. *ἀδελφοὺς* τοῦ 1063), πίν. VIII συλλαβὴ *-ουν* ἐν λ. *καλοῦνται* τοῦ 1062), Zereteli, 1896, πίν. 4 (κατάλ. *-ας* ἐν λ. *ὅλας* τοῦ 1057).

Διὰ τὸ βραχὺ καὶ πλατὺ κεφαλαῖον νῦ βλ. Zereteli, 1896, πίν. 3 (κατάλ. *-αν* ἐν λ. *νεκρὰν* τοῦ 1053).

Διὰ τὸ χῖ βλ. Zereteli, 1904, πίν. III (κατάλ. *-ειν* ἐν λ. *ὑπάρχειν* τοῦ 1057).

1. Κατὰ τὴν ἐκ Τραπεζοῦντος γραπτὴν παραλλαγὴν (*πολλὰς κανόνας ἔχεις*), περὶ τῆς ὁποίας ὁ λόγος ἐν συνεχείᾳ.

Πρακτικοῦ τοῦ 1262 τῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τὸ ἐπώνυμον *(ὁ) Ἀλωπός*. Ὅπως σημειώνει ὁ Κριαρᾶς (ἔνθ' ἀνωτ.), τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ἤδη εἰς Σοφόκλειον ἀπόσπασμα *ἀλωπὸς* = πανοῦργος. (Βλ. καὶ θησαυρὸν τοῦ Στεφάνου, ἔνθ' ἀνωτ., στήλ. 1614 ἐν λέξει *ἀλωπός*). Ἡ τροπὴ τοῦ ω εἰς ου [1] τῆς λ. *ἀλουπὸς* δὲν γεννᾷ, νομίζω, πρόβλημα. Παρὰ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ, Ἔκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως (ἔκδ. Βόννης, 471, 13) ἀπαντᾷ ἡ λέξις *ἄγουρος*, προερχομένη ἐκ τοῦ *ἄωρος, ἄγωρος*.

Πετεινός. Εἰς τὸν αὐτὸν Πορφυρογέννητον, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν (= De administrando imperio), νέα ἔκδ. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Dumb. Oaks, Washington 1967, 9/74 ἀναγινώσκεται : *καὶ θύουσι πετεινοὺς ζῶντας*. Βλ. αὐτόθι καὶ 9/77.

τέ(;)τοια τὸν ἐλάλει. Τὸν τύπον τῆς ἀντων. ὁ Ν. Ἀνδριώτης, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς, δεύτερη ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 365, ἀναγράφει ὡς μεσαιωνικόν. Εἰς τὸ ἐν Μαδρίτῃ χειρόγραφον τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα ἀπαντᾷ καὶ ὁ τύπος τῆς ἀντωνυμίας καὶ ἡ σύνταξις καὶ τὸ ρῆμα. Οὕτως (D. C. Hesseling, Le roman de Digénis Akritas d'après le manuscrit de Madrid, Λαογραφία Γ', 1911, σσ. 557 κἑξ.) ἐν στίχῳ 1103 (σ. 584) *καὶ τέτοια λόγια μὲ λαλεῖ*, στίχ. 1130 (σ. 585) *καὶ ἐμὲν τὰ τέτοια ἐλάλησεν*, στίχ. 956 (σ. 580) *ὁ νεώτερος τοιαῦτα τὴν ἐλάλει* [2]. Καὶ πιστεύεται μὲν σήμερον ὅτι τὸ ἔπος τοῦ Βασιλείου Διγενῆ Ἀκρίτα θὰ ἐγράφη πρὸ τῶν μέσων τοῦ ια' αἰ. ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριτικῶν ᾀσμάτων καὶ λογίων πηγῶν [3], ἀλλ' οὐδεμία τῶν σωζομένων παραλλαγῶν παρέχει τὸ ἀρχικὸν κείμενον αὐτοῦ [4]. Πάντως πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι τὰ δημοτικὰ ᾄσματα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου προϋπῆρχον τοῦ ἔπους [5]. Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι τὸ

1. Διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ ω ὡς ου ἤδη κατὰ παλαιοὺς χρόνους ὁ Γ. Χατζιδάκις, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 105, παρατηρεῖ ὅτι ἐν «Θεσσαλίᾳ, ἴσως καὶ ἐν Μακεδονίᾳ τὸ ω ἐξεφωνεῖτο πολὺ κλειστόν, ὥστε κατήντα εἰς τὸν φθόγγον u. Ἡ προφορὰ αὕτη . . . δὲν φαίνεται παλαιοτέρα τοῦ 400 π.Χ.».

2. Τὸ ρ. *λαλῶ* συντάσσεται συχνότατα μετ' αἰτ. εἰς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα. Βλ. παρὰ John Mavrogordato, Digenis Akrites. . ., Oxford 1963, Λόγος δεύτερος, στίχ. 271 (σ. 40), Λόγος τρίτος, στίχ. 309 (σ. 62), Λόγος τέταρτος, στίχ. 1055 (σ. 84) κ.λπ·

3. Λίνου Πολίτη, Ἱστορία τῆς νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, Συνοπτικὸ διάγραμμα, βιβλιογραφία, δεύτερη ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 11, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, βιβλίο πρῶτο, ἔκδ. Γαλαξία (1968), σ. 9.

4. Linos Politis, A History of Modern Greek Literature, Oxford 1973, σ. 24.

5. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 25.

χειρόγραφον τῆς Μαδρίτης (Escorial) χρονολογεῖται κατὰ νεωτέραν ἄποψιν ἀπὸ τοῦ βου ἡμίσεος τοῦ ιε' αἰῶνος [1].

Ὁ τύπος *τέτοιος* τῆς ἀντωνυμίας, ὅπως εἶχε τὴν καλωσύνην ἐρευνήσας εἰς τὸ ἀρχεῖόν του νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὁ καθηγητὴς κ. Κριαρᾶς, «δὲν ἀπαντᾷ πρὶν ἀπὸ τὸ 12. αἰώνα». Παρὰ τοῦτο δὲν ἀποκλείεται, ὅπως ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, νὰ εἶναι παλαιότερος.

Τοὐλάχιστον ὅμως ἡ σύνταξις τοῦ *λαλεῖν* μετ' αἰτιατικῆς εὑρίσκεται ἤδη εἰς τὸν Θεοφάνη : *καὶ ἐὰν λαλήσῃς τὸν στρατόν, ἵνα δέξωνταί με* (De Boor, 325,28 - 326,1). Παραδείγματα συντάξεως λεκτικοῦ ῥήματος μετ' αἰτ. ἐκ τοῦ Πορφυρογεννήτου παραθέτει ὁ Γ. Χατζιδάκις, Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 469.

Στίχ. 2. ***κατέβα.*** Τὸ ῥῆμα *κατεβαίνω* ἀπαντᾷ κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω χειρόγραφον τοῦ Ἐσκοριάλ. Βλ. D. C. Hesseling, ἔνθ' ἀνωτ., στίχ. 44 (σ. 556) *ἐκατέβηκεν*, στίχ. 544 (σ. 569) *ἐκατέβηκα*, στίχ. 665 (σ. 573) *νὰ κατεβῇς*, στίχ. 962 (σ. 581) *κατεβαίνει*. Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ John Mavrogordato, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 92, στίχ. 320 ἀπαντᾷ : *κατάβα, βάγια μου καλή*. Ὁ Γ. Χατζιδάκις, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 29, παραθέτει ἐκ τοῦ Πτωχοπροδρόμου Δ 182 τὸν τύπον *ἐκατέβηκεν*.

Κύρι. Παρὰ Θεοφάνει (De Boor 450, 12) : *ἐκ τῆς χειρός σου παραλαμβάνομεν τὸν κύριν Κωνσταντῖνον βασιλέα*. Βλ. ἀκόμη καὶ 467, 29. Τὴν λ. χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Πορφυρογέννητος, De administrando imperio, 32/100 κ.λ.π. Τὸν τύπον *κὺρ* (βλ. στίχον 3 τῆς ἐπιγραφῆς) εὑρίσκω εἰς Πρακτικὸν τοῦ 1049 : *καθηγουμένου... κὺρ Νικολάου* (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, τόμ. 4, σ. 315) καὶ εἰς τὸ Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου : *ὁ πορφυρογέννητος κὺρ Βασίλειος ὁ βασιλεὺς* (B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, 18,9).

Σύντεκνε. Ὁ Du Cange, Glossarium, στήλ. 1488 μεταγλωττίζει compater, pater spiritualis. Ἡ λ. πάλιν παρὰ Πορφυρογεννήτῳ,

1. Ὁ αὐτός, L'épopée byzantine de Digénis Akritas. Problèmes de la tradition du texte... ἐν Atti del Convegno internazionale sul tema : La poesia epica e la sua formazione... Accademia Nazionale dei Lincei, anno 1970, σ. 554. Διὰ τὸν κώδικα τοῦ Escorial ὁ κ. Πολίτης παρατηρεῖ κατωτέρω (σ. 575) ὅτι on dirait plutôt que son aspect plus populaire est dû à l'époque postérieure de sa rédaction καὶ διὰ τὴν γλῶσσάν του ὅτι c'est bien la langue plus moderne de cette époque - là, avec de résidus de la recension plus ancienne.

ἔνθ' ἀνωτ., 26/55 *ὁ σύντεκνος αὐτοῦ* καὶ 32/81 *ὥστε καὶ σύντεκνον αὐτὸν ἐποίησεν*.

νὰ πάρῃς. Ὁ Γ. Χατζιδάκις ὁμιλῶν περὶ τῆς γενέσεως τοῦ *νὰ* ἐκ τοῦ *ἵνα* παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ «ἀνάγεται εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, διότι ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς Βασιλείου Τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου 693,5 καὶ ἐν ἐπιγραφῇ θρακικῇ τῶν αὐτῶν περίπου χρόνων ἀναγινώσκεται τὸ κεκολοβωμένον νά». Ὡς πρὸς τὸν τύπον *πάρῃς* βλ. τὸν στίχ. 1619 (σ. 84) παρὰ John Mavrogordato τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ *νὰ πάρῃς τὴν νεόνυμφον ἐδῶ νὰ τὴν ἐφέρῃς* καὶ στίχ. 1635 (σ. 86) *ἐλάτε, ἀγοῦροι, νὰ πάρωμεν ὑπόκοντα ῥαβδία*.

Ὁ σχολιασμὸς λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἀπόψεως παλαιογραφίας, γραμματικῶν τύπων, λεξικογραφίας, συντάξεως ἔδειξεν ὅτι δὲν ἐμφανίζει ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια ἡ ἀναγωγὴ τῶν στίχων εἰς τὸν ια' αἰῶνα. Δὲν ἀντιτίθεται, νομίζω, οὔτε ἡ μετρική των μορφή [1]. Ἐναπομένει τώρα ἡ μελέτη ἰδίᾳ τῆς παραστάσεως κυρίως ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχαιολογικῆς.

Ὁ αὐτὸς μῦθος ἔχει ζωγραφηθῆ [2] ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ βορείου τοίχου ναΐσκου τῆς Εὐαγγελιστρίας, εὑρισκομένου κάτωθι τῶν χωρίων Λιβερᾶς καὶ Καπί - κιοϊ τῆς Τραπεζοῦντος [3]. Εἰκονίζεται ἐκεῖ ἀλέκτωρ ἐπὶ κλάδου καὶ ὑπ' αὐτὸν πρὸς τὸ πτηνὸν ἀνανεύουσα μία ἀλώπηξ. Ἡ παράπλευρος ἐπιγραφὴ (εἰκὼν 15), προφανῶς εἰς δεκαπεντασυλλάβους καὶ αὐτή, ἀποτελεῖ παραλλαγὴν τῶν ἐκ Μάνης στίχων καὶ ἴσως ἀναγνωστέα ὡς ἀκολούθως :

Φοβοῦμαί σε, κύρι, ὦ ἄλεπε, πολλὰς κανόνας ἔχεις
Κατέβα, Δέσποτα, ἀπὸ ἐκεῖ κι εὐχήσου... [4]

1 Ἴσως γραπτέον ἀντὶ *πολλὰς* : *πολλοὺς*

Δὲν γνωρίζω, ἂν οἱ στίχοι ἀντεγράφησαν ὀρθῶς καὶ πλήρως. Πάντως

1. Διὰ τὸν δεκαπεντασύλλαβον στίχον παρὰ βυζαντινοῖς βλ. καὶ Λ(ίνον) Ν. Π(ολίτην), ἄρθρον δεκαπεντασύλλαβος τῆς ΜΕΕ, τόμ. Η', σ. 947.

2. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ξυγγόπουλος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὅτι τὸ θέμα ἀλέκτορος καὶ ἀλώπεκος συνήντησεν εἰς ἐπίτιτλον χειρογράφου τῆς Μονῆς Λαύρας. Ἀπηυθύνθην εἰς τὸ Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν Θεσσαλονίκης. Μοῦ ἀπήντησαν ὅτι τὸ κόσμημα δὲν ἔχει φωτογραφηθῆ.

3. Ἀβροκόμη Ε. Τσακάλωφ, Βυζαντινὸν ναΐδριον παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα, BZ 19, 1910, σσ. 119 - 121. Τὴν ὑπόμνησιν τῆς μελέτης ὀφείλω εἰς τὸν φίλον ἀρχιτέκτονα κ. Πλούταρχον Θεοχαρίδην, μεθ' οὗ συνεζήτουν τὸ θέμα. Ὁ κ. Θεοχαρίδης ἀπεδελτίωνε τότε δι' ἄλλον σκοπὸν τόμους τῆς Β.Ζ.

4. Καὶ ἡ ἐκδότις παραφράζει : «ἡ δὲ ἀλώπηξ ἀπαντῶσα τῷ ἀλέκτορι λέγει : κατάβηθι ἐκεῖθεν, ὦ δέσποτα, καὶ εὐχήθητι», ἔνθ' ἀνωτ., σ. 121.

εἶναι προφανὲς ὅτι τόσον εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, ὅσον καὶ εἰς τὴν Μάνην, αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι ἐλλιπεῖς καὶ δὲν ἀποδίδουν ὅλον τὸ κείμενον τοῦ μύθου. Εἰς τὸ παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ναΰδριον τῆς Εὐαγγελιστρίας ὑπῆρχε καὶ ἄλλη γραπτὴ ἐπιγραφή, κτητορικὴ αὐτή, εὑρισκομένη ἐντὸς τοῦ ἁγίου Βήματος (εἰκὼν 16). Ἄγνωστον εἶναι, ἂν καὶ αὐτὴ ἀντεγράφη ἀκριβῶς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ γράμματα καὶ τῶν δύο ἐπιγραφῶν, ὡς ἔχουν σχεδιασθῆ, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμοια [1], μὴ ἀντιπίπτοντα εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ἀμφότεραι εἶναι σύγχρονοι. Ἡ ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ ἐπιγραφὴ φέρει τὴν χρονολογίαν 6912 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τὴν ἰσοδυναμοῦσαν πρὸς τὸ 1403/4. Ὥστε εἰς τὴν Τραπεζοῦντα ἐσώθη γραπτὴ παραλλαγὴ τοῦ αὐτοῦ βυζαντινοῦ μύθου [2], ἀναγομένη εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ιε' ἑκατονταετηρίδος. Ἡ ἀπεικόνισίς του εἶναι περισσότερον πιστὴ πρὸς τὸ κείμενον, ἐφ' ὅσον εἰς αὐτὴν ζωγραφεῖται μόνον μία ἀλώπηξ [3].

Κατὰ ταῦτα εἰς τοὺς δύο βυζαντινοὺς ναούς, τοὺς εὑρισκομένους ἐγγὺς ἀκραίων, ἀντιθέτων σημείων τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, εἰς τὴν Μάνην καὶ τὴν Τραπεζοῦντα, διεσώθησαν ἐγχάρακτα καὶ γραπτὰ ὑπολείμματα λανθάνοντος, ἐμμέτρου, μεσαιωνικοῦ μύθου [4], διαδεδομένου ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν χῶρον.

---

1. Κατὰ τὸν τύπον διαφέρει μόνον τὸ ἄλφα.

2. Ἡ Ἀ β ρ ο κ ό μ η Ε. Τ σ α κ ά λ ω φ, ἔνθ' ἀνωτ., συνδέει τὸ θέμα «πρὸς τὸν Αἰσώπειον μῦθον «Λύκος καὶ ἀμνός»· διότι καὶ ἐνταῦθα ἡ παράστασις ἔχει τὸ αὐτὸ πνεῦμα». Δὲν νομίζω ὅτι ἔχει δίκαιον.

3. Εἰς ἀρχαιότερα μνημεῖα, ὡς ἐν συνεχείᾳ θὰ φανῇ, εἰκονίζονται δύο ἀλώπεκες. Ἴσως λοιπὸν ἀρχικῶς καὶ ὁ μῦθος ὡμίλει περὶ ζεύγους ἀλωπέκων καὶ ἐκ τοῦ ζεύγους ἔπειτα παρελείφθη τὸ ἓν ζῶον.

4. Ὁ μῦθος δὲν μνημονεύεται παρὰ S t i t h T h o m p s o n, Motif-Index of Folk Literature, Copenhagen 1955 - 1958 (τόμ. 1 - 6) οὐδὲ παρὰ J o h n F l i n n, Le roman de Renard dans la litterature française et dans les littératures étrangères au Moyen Age, University of Toronto Press, 1963. Εἰς τὸν Κατάλογον Stith Thompson (K. 815. 1) γίνεται λόγος περὶ ἄλλου μύθου, καθ' ὃν ἀλώπηξ πείθει ἀλέκτορα νὰ καταβῇ διὰ νὰ συνομιλήσουν καὶ φονεύει αὐτόν. Διὰ τὴν ἀλώπεκα ἐξομολόγον ἢ ἡγουμένισσαν κ.λ.π. βλ. καὶ ἔνθ' ἀνωτ. B. 253.3. Βλ. ἀκόμη Γ. Α. Μ έ γ α, Ἑλληνικὰ Παραμύθια [τόμ. Α] ἔκδ. β', Ἀθῆναι 1956, σσ. 7, 39 καὶ Δ η μ. Σ. Λ ο υ κ ά τ ο υ, Νεοελληνικὰ Λαογραφικὰ Κείμενα (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 48), Ἀθῆναι 1957, σ. 17 (ἀρ. 15 καὶ 16).

Διὰ τὸ θέμα ἀλέκτορος, ὁ ὁποῖος ὑπεχρέωσεν ἀλώπεκας νὰ ἀροτριώνουν ὁ συνάδελφος κ. Δ. Λουκᾶτος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὅτι δὲν εὑρίσκει ὅμοιον εἰς νεοελληνικοὺς μύθους. Ὅπως ὁ αὐτὸς παρατηρεῖ εἰς τὸν κατάλογον Stith Thompson «ἐλάφια ὀργώνουν πρόθυμα γιὰ λογαριασμὸ ἁγίου ἢ ἀσκητοῦ (B. 292. 4), ἄγρια βόδια ὑποχρεώνονται νὰ ὀργώσουν γιὰ ἄνθρωπο (B. 292. 4.1), τίγρις ἐπίσης ζεύεται στὸ ἄροτρο (Ἰνδία, B. 292.4.2) καὶ σκύλος (B. 292.4.3)». Τὸν εὐχαριστῶ. Ὁ τιμώμενος διὰ τοῦ παρόντος τόμου καθηγητὴς κ. Ν. Τωμαδάκης εὐηρεστήθη νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσίν μου δελτίον του, εἰς τὸ ὁποῖον ἐσημειοῦτο «ἡ ἐν Σιναϊτικῷ κώδικι 508 (976) παρὰ Beneš. I, σ. 335 ἔκφρασις *πετεινὸς φοβηθῇ ἢ ἀλώπηξ φύγει*». Ὑπέθεσα μήπως πρόκειται περὶ ἀπηχήσεως τοῦ μύθου, διὸ καὶ παρεκάλεσα τὴν Διεύθυνσιν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κογκρέσσου νὰ μοῦ ἀποστείλῃ φωτογραφίας τῶν σχετικῶν τμημάτων τοῦ κώδικος. Ἡ ἔκφρασις ἀπε-

Συνέχεια τοῦ ἰδίου μύθου φαίνεται ὅτι ἀπεικονίζεται εἰς τὸ αὐτὸ κιονόκρανον τῆς Χαριᾶς, ἀφοῦ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς του (εἰκὼν 17) ἔχουν λαξευθῆ κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν δύο ἐζευγμένα εἰς ἄροτρον ζῶα, ἔχοντα οὐρὰν ἀλώπεκος [1], ὁδηγούμενα ὑπὸ ἀλέκτορος καὶ τείνοντα τὰς κεφαλὰς πρὸς σταφυλὴν [2] κατέχουσαν τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτον ὅτι τὸ αὐτὸ θέμα, δύο ἀλώπεκες ἐζευγμέναι εἰς ἄροτρον, ὁδηγούμενον ὑπὸ πετεινοῦ, παρίσταται ἐπὶ δύο εἰσέτι γνωστῶν εἰς ἐμὲ κιονοκράνων ἐκ Μάνης, ὁμοίων κατὰ τὸν τύπον. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν παραστάσεων ἐλλείπει, φαίνεται, ἡ ἀπεικόνισις σταφυλῆς. Τὸ ἓν τῶν κιονοκράνων, τὸ ἀναδημοσιευόμενον ὑπὸ τοῦ Δ η μ. Π ά λ λ α [3], δὲν κατώρθωσα νὰ ἴδω. Τὸ ἄλλο εὑρίσκεται κατὰ χώραν εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως, τὸν συνεχόμενον πρὸς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου Νομιτζὴ [4] (εἰκὼν 18). Ἡ ἐκκλησία ἀνάγεται ὑπὸ τοῦ Megaw, ὡς

δείχθη ἄσχετος πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα. Εἰς τὸν κώδικα, fol. 219ᵛ ἀπὸ τοῦ στίχ. 23 μέχρι τέλους, λέγεται: *ἔστι δὲ ἡ | τρίχα αὐτοῦ δασία κοκκινοπόρφυρος ὠφέλιμ(ος) εἰς γοῦναν. διδάσκαλ(ος) τῶν πετειν(ῶν) κ(αὶ) φίλος | τῶν ὀρνίθ(ων). ἔχει δὲ κ(αὶ) κέρκ(ον) μακρί(αν) κ(αὶ) δασί(αν). ὅταν δὲ εὑρεθ(ῇ) εἰς ὄρνιθ(ας) νὰ κοι|μοῦντ(αι) εἰς δένδρ(ον), στοι ῥίζαν τοῦ δένδρου ποιοῖ ὡς ψοφισμέ(νη) ἀνοίγ(ει) δὲ τοὺς ὀφ|θαλμούς, καὶ τραπεὶς ὁ πετιν(ός), πίπτει καὶ πνίγ(ει) αὐτόν, ἵνα μὴ κροτ(ῶν) ὁ πε|τιν(ὸς) φοβηθῇ ἡ ἀλώπηξ | φύγῃ.*

1. Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως αἱ οὐραὶ τῶν ζώων ὁμοιάζουν περισσότερον πρὸς οὐρὰς ἀλωπέκων.

2. Ἡ σταφυλὴ πληροῖ ἄραγε ἁπλῶς τὴν γωνίαν τῆς τραπεζιοσχήμου πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου, ὥς τι τὸ ἰσόρροπον πρὸς τὴν οὐρὰν τοῦ ἀλέκτορος, ἢ ἦτο προσηλωμένη εἰς τὸ ἐξέχον ἄκρον τοῦ ρυμοῦ (σταβάρι) τοῦ ἀρότρου; Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ σταφυλή, τεθεῖσα ἐκεῖ σκοπίμως — αἱ ἀλώπεκες ἐσθίουν τὰς σταφυλάς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ μῦθος «ἀλώπηξ καὶ βότρυες» — ἀπετέλει κίνητρον διὰ νὰ βαδίζουν ἐμπρὸς ἀροτριῶσαι αἱ ἀλώπεκες ἐν τῇ ἐπιδιώξει των νὰ ἁρπάσουν αὐτήν, ὡς τὰ προσηλωμένα εἰς ἀκόντια τεμάχια ἥπατος παρώθουν τὰ ἐζευγμένα καὶ πεινῶντα ὄρνεα νὰ πετάξουν ὑψηλότερον καὶ ν' ἀναβιβάσουν εἰς τὸν οὐρανὸν τὸν Μ. Ἀλέξανδρον (Ἀ ν. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, Ἐπιστημ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν ΙΑ', 1954 - 1955, σ. 283).

3. Δ. Π ά λ λ α ς, Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου, ΕΕΒΣ Λ', 1960 - 1961, σ. 431, εἰκ. 8α. Ὁ Πάλλας παραλαμβάνει τὴν φωτογραφίαν ἐκ τοῦ R. T r a q u a i r, Laconia, The Churches of Western Mani, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 203, εἰκ. 6, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ, αὐτόθι ὑποσ. 1, ὅτι προέρχεται from a similar capital, also from Platsa. Εἰς τὸ κείμενον ὁ Traquair ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ὁμοίου κιονοκράνου τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως, τὸν ὁποῖον καὶ αὐτὸς θεωρεῖ κείμενον εἰς τὸ χωρίον Κουτήφαρι.

Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ ἄλλης πλευρᾶς τοῦ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Πάλλα κιονοκράνου εἰκονίζεται ἄσχετος παράστασις, ἐπεισόδιον μεταξὺ κυνηγοῦ καὶ ἄρκτου (Δ. Π ά λ λ α ς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 431 καὶ εἰκ. 8β). Καὶ τὰ δύο θέματα ὁ κ. Πάλλας χαρακτηρίζει ὡς μὴ Αἰσώπεια παραδείγματα.

4. Ὁ ναὸς (τὴν κάτοψίν του βλ. παρὰ R. T r a q u a i r, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. XV) εἶναι ἑλλαδικός, σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου, ἁπλοῦς τετρακιόνιος. Οἱ χαμηλοί, ὀκταγωνικοὶ κίονές του στέφονται ἀπὸ κιονόκρανα σχήματος ἀνεστραμμένης, κολούρου πυραμίδος.

ἤδη ἐσημειώθη, εἰς τὸ βον ἥμισυ τοῦ ια' αἰῶνος [1]. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν διάκοσμον ἄλλων κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τῆς Νομιτζῆ (εἰκὼν 19) τὸ ἀνάγλυφον μὲ τὰς ἀλώπεκας εἶναι ἀτεχνότερον. Ἀτεχνότερον εἶναι καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο ἐκ Μάνης γλυπτά, τὰ ἔχοντα τὸ αὐτὸ θέμα. Ἐὰν δὲ τὸ κιονόκρανον τῆς Νομιτζῆ ἀνάγεται εἰς τὸν ια' αἰῶνα, τότε διατί τὸ γλυπτὸν τῆς Χαριᾶς πρέπει νὰ εἶναι νεώτερον; Ὥστε καὶ ἂν τὸ προστῷον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τὸ κοσμούμενον ὑπὸ τοῦ κιονοκράνου, προσετέθη ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὸν κυρίως ναόν, τοῦτο πιθανῶς ἐγένετο ἐντὸς τοῦ ια' αἰῶνος. Τὸ προστῷον, κτίσμα βαρύ, δὲν ἔχει τὴν ἐλαφρότητα τῶν προστῴων τῆς Μάνης τοῦ ιβ' αἰ. Ἔχει τι ἐκ τῆς βαρύτητος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ναοὺς ἀνήκοντας εἰς τὸν μεταβατικὸν τύπον πρὸς τὸν τρουλλαῖον, ἑλλαδικόν, σταυροειδῆ. Ἀλέκτορα ἐπὶ κίονος καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνὰ ἓν ζῷον, ἔχον οὐρὰν ἀλώπεκος, φέρει ὡς διάκοσμον θωράκιον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἐν Βερολίνῳ Μουσείου, ἀναγόμενον εἰς τὸν ιβ' αἰῶνα [2]. Ὁ συνάδελφος κ. Πάλλας νομίζει ὅτι ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζεται μὲ παρανόησιν ὁ μῦθος «Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ». Ἐκ τῶν τετραπόδων τὸ καθήμενον, δηλ. ὁ ὑποτιθέμενος κύων, ἔχει ὡσαύτως ἀποδοθῆ διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν ἀλώπεκος καὶ ὁ ἀλέκτωρ ἵσταται ὄχι ἐπὶ δένδρου, ὡς θέλει ὁ μῦθος, ἀλλ' ἐπὶ στήλης, ἴσως, ὡς παρετηρήθη, κατ' ἐπίδρασιν παραστάσεων ἀλέκτορος ἐπὶ κίονος ἢ στήλης, οἵας συναντῶμεν εἰς σκηνὰς τῆς Ἀρνήσεως τοῦ Πέτρου. Παρεμφερεῖς ὅμως «παρανοήσεις» διαπιστοῦνται καὶ εἰς τὸ κιονόκρανον τῆς Χαριᾶς (δύο ἀλώπεκες, ἀλέκτωρ ἐπὶ δένδρου ὁμοιάζοντος μὲ στήλην), ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἄλλος, διάφορος μῦθος. Αὐτὸς ὁ διάφορος μῦθος μᾶλλον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἔχει παρασταθῆ καὶ ἐπὶ τοῦ θωρακίου τοῦ Βερολίνου. Ὅτι παρουσιάζει ὁμοιότητας πρὸς τὸν φερόμενον ὡς Αἰσώπειον μῦθον «κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ» δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία. Κατ' αὐτόν : *κύων καὶ ἀλέκτωρ φιλίαν πρὸς ἀλλήλους ποιησάμενοι ἐν τῷ ἅμα ὥδευον. τῆς δὲ νυκτὸς καταλαβούσης ἐν τόπῳ ἀλσώδει ἐλθόντων ὁ μὲν ἀλεκτρυὼν ἐπί τι δένδρον ἀναβὰς ἐν τοῖς κλάδοις ἐκάθισεν. ὁ δὲ κύων κάτωθεν τῆς ῥαγάδος τοῦ δένδρου ἀφύπνωσε. τῆς δὲ νυκτὸς παρελθούσης καὶ αὐγῆς καταλαβούσης ὁ ἀλέκτωρ κατὰ τὸ σύνηθες μεγάλα ἐκεκράγει. ἀλώπηξ δὲ τούτου ἀκούσασα καὶ βουλομένη αὐτὸν καταφαγεῖν ἐλθοῦσα καὶ στᾶσα κάτωθεν τοῦ δένδρου ἐβόα πρὸς αὐτόν· «ἀγαθὸν ὄρνεον εἶ καὶ χρηστὸν τοῖς ἀνθρώποις. κατάβηθι δέ, ὅπως ᾄσωμεν τὰς νυκτερινὰς ᾠδὰς καὶ συνευφρανθῶμεν ἀμφότεροι». ὁ δὲ ἀλέκτωρ ὑπολαβὼν ἔφη αὐτῇ : «ἄπελθε, φίλε, κάτωθεν πρὸς τὴν ῥίζαν τοῦ δένδρου καὶ φώνησον τὸν παραμονάριον, ὅπως κρούσῃ τὸ*

Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς παράστασις, εἰργασμένη κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικήν, κοσμεῖ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νοτιοδυτικοῦ κιονοκράνου.

1. H. Megaw, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 156, 162.

2. Δ. Πάλλας, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 424 καὶ εἰκ. 4.

ξύλον» [1]. *ἡ δὲ ἀλώπηξ ἀπελθοῦσα πρὸς τὸ φωνῆσαι αὐτὸν ὁ κύων ἄφνω πηδήσας καὶ τὴν ἀλώπεκα δραξάμενος διεσπάραξεν αὐτήν.*

ὁ μῦθος δηλοῖ, ὅτι οὕτω καὶ οἱ φρόνιμοι τῶν ἀνθρώπων, ὁπόταν τι κακὸν αὐτοῖς ἐπέλθοι, ῥᾳδίως τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν τὰ ἀντάξια ἀποτίνονται [2].

Κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τοῦ «Αἰσωπείου» μύθου καὶ τοῦ ἡμετέρου, ὅπως εἰκονίζεται εἰς τὴν Χαριάν, εἰς τὸν ναΐσκον τῆς Τραπεζοῦντος καί, ὅπως νομίζω, εἰς τὸ θωράκιον τοῦ Βερολίνου, εἶναι : ὁ ὑψηλὰ ἐπὶ δένδρου ἢ στήλης ἱστάμενος ἀλέκτωρ καὶ «ὁ ἀλουπός», ὁ παροτρύνων αὐτὸν νὰ κατέλθῃ. Εἰς τὴν Χαριὰν καὶ εἰς τὸ θωράκιον τὰ ζῷα εἶναι τρία, εἰς τὴν Τραπεζοῦντα ἔχουν περιορισθῆ εἰς δύο. Τὸ θωράκιον τοῦ Βερολίνου ἀνάγεται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸν ιβ' αἰῶνα. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (περὶ τὸ 1150) χρονολογεῖται μικρογραφία Περσικοῦ χειρογράφου, τοῦ Par. suppl. pers. 1965, φ. 14ᵛ, ἡ ὁποία, παριστῶσα πτηνὸν ἐπὶ δένδρου καὶ ἑκατέρωθέν του δύο κυνοειδῆ τετράποδα, προφανῶς εἶχεν ὡς πρότυπον, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Πάλλας [3], θέμα, οἷον τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὸ θωράκιον τοῦ Βερολίνου, πλὴν διαφέρον κατὰ τοῦτο, ὅτι τὸ δένδρον ἐν τῷ βυζαντινῷ προτύπῳ τοῦ περσικοῦ χειρογράφου δὲν εἶχεν εἰσέτι μεταβληθῆ εἰς στήλην κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα μεσοῦντα ἢ καὶ ἐνωρίτερον, ὅπως συνέβη ἐπὶ τοῦ θωρακίου. Ὥστε τὸ ἔμμεσον δίδαγμα τῆς μικρογραφίας τοῦ περσικοῦ χειρογράφου εἶναι ὅτι πρὸ τῶν μέσων τοῦ ιβ' αἰ. εἰκονογραφεῖτο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν τὸ θέμα τοῦ ἐπὶ δένδρου ἀλέκτορος καὶ τῶν ἑκατέρωθέν

1. Τὰ περὶ νυκτερινῶν εὐχῶν, παραμοναρίου καὶ κρούσεως τοῦ ξύλου προδίδουν ὅτι ὁ μῦθος ἐπλάσθη ἢ διεσκευάσθη κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ λ. *παραμονάριος* ἀπαντᾷ παρὰ Χρυσοστόμῳ (θησαυρὸς Στεφάνου, τόμ. VII, στήλ. 334) καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ φύλακος εἰς τὸν Β' κανόνα τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου (Du Cange, Glossarium) καὶ εἰς ἄλλα μεταγενέστερα κείμενα. *Ξύλον* ἀναφέρει ὁ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, Χ. Μπάρλα, Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 2. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Hausrath (παρὰ Πάλλᾳ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 430) ἠπόρει, ἐπειδὴ δὲν εὗρεν ἀπεικονίσεις τοῦ μύθου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ὁ αὐτὸς διεπίστωσεν ὅτι ὁ μῦθος «Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ» εἶναι γνωστὸς μόνον ἐκ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως. Καὶ ὁ Perry κατατάσσει τὸν μῦθον εἰς ὁμάδα μὴ ὑπαγομένην εἰς τὴν recensio augustana τοῦ Αἰσωπείου κειμένου. Ἔχει λοιπὸν δίκαιον ὁ Πάλλας (αὐτόθι) καταλήγων εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ μύθου ἐδημιουργήθη ἐντὸς τῆς παραδόσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης».

2. Τὸ κείμενον κατὰ τὴν ἔκδοσιν Teubner, Lipsiae 1959, Corpus fabularum Aesopicarum, vol. prius... edidit August Hausrath fasciculus alter... curavit Herbert Hunger, σ. 87.

Ὁ Ben Edwin Perry, Aesopica, vol. one, The University of Illinois Press, Urbana 1952, σ. 419 ὑπὸ τὸν ἀρ. 252 παρέχει κείμενον διάφορον εἴς τινα σημεῖα. Αἱ διαφοραὶ ὅμως δὲν ἐνδιαφέρουν ἐν προκειμένῳ. Δημώδη νεοελληνικὴν παραλλαγὴν τοῦ μύθου βλ. εἰς Νεοελληνικὰ Λαογραφικὰ κείμενα, ἐπιμελείᾳ Δημ. Σ. Λουκάτου, Ἀθῆναι (1957), Βασικὴ Βιβλιοθήκη Ἀετοῦ, σ. 9.

3. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 430.

του δύο κυνοειδῶν, προφανῶς ἀλωπέκων [1]. Ἐὰν ὁ διάκοσμος τοῦ κιονοκράνου τῆς Μεταμορφώσεως εἰς Νομιτζή, ὁ παριστῶν τὸ ὑποτεθὲν ὡς δεύτερον μέρος τοῦ μύθου ἀλέκτορος καὶ ἀλωπέκων (ἀροτριῶσαι ἀλώπεκες), παρὰ τὴν κακοτεχνίαν του εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν ναόν, ὡς εἶναι πιθανώτατον, τότε ἔχομεν ἀπεικόνισιν τοῦ μύθου ἀπὸ τοῦ ια΄ αἰῶνος, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν πάντοτε ὅτι ὁ ναὸς τῆς Νομιτζὴ ἀνάγεται πράγματι εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς δύναται νὰ χρονολογηθῇ καὶ τὸ ὑπερτέρας ποιότητος κιονόκρανον τῆς Χαριᾶς, τὸ παριστῶν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τὰς ἀροτριώσας ἀλώπεκας καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης τὸν ἀλέκτορα ἐπὶ σχηματικοῦ δένδρου μεταξὺ τῶν δύο ἀλωπέκων καὶ τῆς μνημονευθείσης ἐπεξηγηματικῆς τοῦ ἀπεικονιζομένου μύθου ἐπιγραφῆς.

Εἰς τοὺς λαογράφους ἐναπόκειται ἡ ἀνίχνευσις τυχὸν σωζομένων καταλοίπων τοῦ μύθου καὶ ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία του ἀπὸ λαογραφικῆς πλευρᾶς.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν — ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

1. Ὁ Δ. Πάλλας (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 430) διερωτᾶται ἂν τὰ εἰκονιζόμενα εἰς τὸ περσικὸν χειρόγραφον κυνοειδῆ εἶναι κύων καὶ ἀλώπηξ.

ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΟΥ ΠΗΓΑ
ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΣΟΦΙΑΣ

Ὁ ἐν τῷ Τμήματι Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ὑπ' ἀριθ. 1896 φυλασσόμενος κῶδιξ, ὁ «κῶδιξ Σακκελίωνος» [1], εἶναι πολυμιγὴς τόσον κατὰ τοὺς παραδιδομένους συγγραφεῖς ὅσον καὶ κατὰ τοὺς γραφεῖς. Τὸ σημαντικώτερον τούτου τμῆμα ἀποτελοῦν τὰ αὐτόγραφα τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, πάντα γεγραμμένα κατὰ τὴν πρὸ τῆς πατριαρχείας αὐτοῦ ἐποχήν [2].

Ὁ περαιτέρω ἐκδιδόμενος λόγος εἰς κοινὴν φράσιν παραδίδεται αὐτόγραφος τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ἐν φύλ. 47 - 52v τοῦ ὡς ἄνω κώδικος. Μέχρι τοῦδε δὲν εἶχεν ἐπισημανθῆ καὶ παρέμεινεν ἀνέκδοτος. Ἑπομένως ὁ λόγος οὗτος οὐ μόνον ἐκδίδεται τὸ πρῶτον, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτόγραφον τοῦ συγγράψαντος τοῦτον Μελετίου τοῦ Πηγᾶ. Ἐπιγράφεται *Μελετίου πρωτοσυγγέλου λόγος περὶ σοφίας πρὸς τὸν τίμιον κὺρ Μᾶττον* καὶ ἄρχεται *Πολλὰ χαρίσματα γίνουνται εἰς τοὺς ἀνθρώπους*. Ἑπομένως ἀνήκει εἰς τοὺς ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς πρὸς συγκεκριμένον πρόσωπον λόγους. Πάντως ὁ Πηγᾶς θεωρεῖ τοῦτον λόγον καὶ ὄχι ἐπιστολὴν (*δέξου καὶ ἐσὺ τοῦτον τὸν λόγον ὁποὺ σοῦ χαρίζομεν σήμερον*, στ. 27 - 28· *Ἀλλὰ τίς εἶναι τοῦτος ὁ λόγος; Λόγος εἶναι, ἀγαπητέ, ὁποὺ σοῦ δείχνει*, στ. 32 - 33).

Ὁ λόγος οὗτος ἐν τῷ παρόντι κώδικι παραδίδεται ἐλλιπής, κολοβουμένου τοῦ σχετικοῦ τμήματος εἰς τὸ νῦν ἀριθμούμενον φύλλον 52v καὶ εἰς τὰς λέξεις *ὡσὰν σοφὸν ἀρχιτέκτονα καὶ ὡσὰν [...* Διὰ τοῦτο ἠρεύνησα καὶ εἰς ἄλλους αὐτογράφους τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ κώδικας (εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐκ τῶν

1. Ταύτισιν τοῦ κώδικος πρὸς τὸν ἕως τότε ἄγνωστον «κώδικα Σακκελίωνος» τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ὡς καὶ κεφαλαιώδη περιγραφὴν τῶν ἐν αὐτῷ παραδιδομένων βλ. ἐν J. Darrouzès, Notes d'histoire des textes. 2. Atheniensis 1896, le «manuscrit de Sakellion», RÉB 15, 1957, σσ. 171 - 172. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. ἐν τῷ χειρογράφῳ συμπληρωματικῷ καταλόγῳ τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος τῷ ἀποκειμένῳ ἐν τῷ Τμήματι Χειρογράφων (ἔνθα ὁ κῶδιξ περιγράφεται διὰ χειρὸς Σ. Κουγέα). Ἀναλυτικὴν περιγραφὴν τοῦ κώδικος, πολυτίμου διὰ τὰ Γράμματα τοῦ τέλους τοῦ ις΄ αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιζ΄ αἰ., ἑτοιμάζω πρὸς ἔκδοσιν.

2. Τὰ αὐτόγραφα τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ παραδίδονται ἐν φύλ. 1 - 90 καὶ 494 - 497. Κείμενα τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ὅμως δι' ἄλλων χειρῶν, παραδίδονται καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ κώδικος.

καταλόγων χειρογράφων) διὰ νὰ ἀνεύρω τὸ ἐλλεῖπον τέλος. Ἐπίσης ἠρεύνησα καὶ εἰς ἄλλους κώδικας παραδίδοντας ἔργα τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ὄχι αὐτόγραφα. Οὐδαμοῦ εὗρον τὸ ἐλλεῖπον τέλος. Πάντως τόσον ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου ὅσον καὶ κωδικολογικῶς τὸ μὴ παραδιδόμενον τμῆμα δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνῃ εἰς ἔκτασιν ἓν φύλλον τοῦ χειρογράφου.

Πράγματα παρέχει τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτου. Μᾶττος τόσον ὡς ὄνομα ἑλληνικὸν ὅσον καὶ ὡς ξένον ὄνομα εἶναι σπανιώτατον [1]. Μεταξὺ τῶν ἀποδεκτῶν τῶν γνωστῶν σῳζομένων ἐπιστολῶν (ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων) τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ δὲν ἀπαντᾶται τὸ ὄνομα τοῦτο.

Λύσις τις διάφορος τῆς χειρογράφου παραδόσεως θὰ φανῇ εὐνοϊκωτέρα. Ἐὰν παρατηρήσωμεν τὸν τρόπον γραφῆς τῆς λέξεως *Μᾶττον* ἐν τῷ χειρογράφῳ (βλ. πίν. 24), θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ λέξις προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρας ἐπεξεργασίας. Ἐκ τῶν γραμμάτων τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὴν λέξιν τὸ *μ* καὶ τὸ δεύτερον *τ* διατηροῦν τὸ αὐτὸ χρῶμα μελανίου (καστανόχρουν) τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ τὸ λοιπὸν κείμενον [2]. Ἑπομένως τὰ δύο αὐτὰ γράμματα δὲν ὑπέστησαν τὴν μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν καὶ ἀνῆκουν ὁπωσδήποτε εἰς αὐτὴν τὴν χεῖρα τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ. Ἡ μεταγενεστέρα ἄρα ἐπεξεργασία τῆς λέξεως δὲν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰ γράμματα *μ* καὶ δεύτερον *τ*, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν πράγματι εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Πηγᾶ, ἀλλὰ περιωρίσθη εἰς τὰ λοιπὰ γράμματα. Ἡ μεταγενεστέρα αὕτη ἐπεξεργασία ἐτόνωσε πιθανῶς προϋπάρχοντα γράμματα, ἀλλὰ πιθανώτερον διεσκεύασε καὶ ἠλλοίωσεν ἄλλα.

Ἐὰν συγκρίνωμεν τὴν λέξιν *Μελετίου* πρὸς τὴν λέξιν *Μᾶττον*, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ μεταξὺ τοῦ *μ* καὶ τοῦ δευτέρου *τ* διάστημα εἶναι ἀκριβῶς ἴσον πρὸς τὸ διάστημα *μελετ* τῆς πρώτης λέξεως τῆς ἐπιγραφῆς *μελετίου*.

---

1. Τὸ σπανιώτατον τοῦτο ὄνομα Μᾶττος εὑρίσκω εἰς διαθήκην Γερασίμου μοναχοῦ εἰς τὴν ὁποίαν συνυπογράφει *Μᾶτος Γάζης καὶ ὑπέρτιμος* ἐν ἔτει ‚ϛχνγ′ (= 1144), παραδιδομένην εἰς Δοσιθέου Νοταρᾶ, Παραλειπόμενα (παρὰ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Α′, Πετρούπολις 1891, σ. 245). Περὶ αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν αὐτὴν περίπτωσιν Μάξιμος ὁ Συμαῖος, Οἱ ἀπὸ τῆς Ἕκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου Πατριάρχαι τῆς Ἱερουσαλὴμ ἄχρις ἔτους 1810ου, (ἔνθ᾽ ἀνωτ., τόμ. Γ′, Πετρούπολις 1897, σ. 26). Ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς (ἔνθ᾽ ἀνωτ., τόμ. Α′) διορθοῖ τὴν χρονολογίαν εἰς 1344. Περὶ τοῦ αὐτοῦ Μάτου Γάζης γράφει καὶ ὁ M. Le Quien, Oriens Christianus, τόμ. III, Parisiis 1740, στῆλ. 619 - 620, ἐκ τοῦ Δοσιθέου Νοταρᾶ λαμβάνων.

Ἐπίσης ἕτερον Μᾶττον εὑρίσκω εἰς τὸν κατάλογον συνδρομητῶν τοῦ α′ τόμου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Μελετίου Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1783 «Παναγιώτης τοῦ Μάτου ἀπὸ Λέβα» (Μελετίου μητροπολίτου Ἀθηνῶν, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τόμ. Α′, ἐν Βιέννῃ 1783, σελ. κζ′).

2. Τὸ δεύτερον *τ* ὑπέστη ἐπεξεργασίαν, ἀλλ᾽ αὕτη ἐτόνωσεν ἁπλῶς προϋπάρχον *τ*, πάντως διὰ τοῦ αὐτοῦ ζωηροῦ καστανόχρου μελανίου τῶν γραμμάτων *ατ*.

Ἑπομένως ἡ ὑποκειμένη πρὸ τῆς ἐπεξεργασίας λέξις, εἰς τὴν λέξιν Μᾶττον, ἦτο *Μελέτιον* [1].

Ὁ ἐκδιδόμενος ἄρα περαιτέρω λόγος εἶχεν ἐπιγραφῇ *Μελετίου τοῦ πρωτοσυγκέλλου λόγος περὶ σοφίας πρὸς τὸν τίμιον κὺρ Μελέτιον*.

Ὅμως ποῖος εἶναι ὁ Μελέτιος οὗτος ἀποδέκτης τοῦ λόγου; Ἐκ τοῦ σῳζομένου ἐπιστολαρίου τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ μόνον εἷς Μελέτιος εἶναι γνωστὸς ἀποδέκτης. Ὁ Μελέτιος Βλαστός [2]. Ἐὰν ὁ Μελέτιος Βλαστὸς εἶναι πράγματι ἀποδέκτης τοῦ λόγου, τότε τὸ πρᾶγμα ἐμφανίζει ἐνδιαφερούσας ἀπόψεις.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Μελέτιος Βλαστός, ἱερομόναχος καὶ ἱεροκῆρυξ καὶ διδάσκαλος καὶ ποιητὴς (ὑμνογράφος καὶ ἐπιγραμματοποιὸς) ὡμίλησεν εἰς Χάνδακα καὶ εἰς κοινὴν φράσιν [3].

Ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἐν τῷ παρόντι λόγῳ ἀποκαλεῖ τὸν ἀποδέκτην «ἀγαπητὸν» (*ἀγαπητέ*, στ. 1, 27, 32, 35, 40, 65, 69). Ἑπομένως πρόκειται τὸ πολὺ περὶ συνηλικιώτου. Ἐπικυροῦται λοιπὸν καὶ ἐκ τοῦ στοιχείου τούτου ἡ ἄποψις ὅτι ὁ Μελέτιος Βλαστὸς δὲν ἦτο διδάσκαλος τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἀλλὰ τοὐναντίον φίλος [4].

Ὅπως καὶ ἐὰν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ κειμένου λέξις

---

1. Ἀνάγνωσις τῆς λέξεως δι᾽ ὑπεριωδῶν ἀκτίνων ἔδειξεν ὅτι πράγματι ὑπάρχουν ἴχνη *ε* μετὰ τὸ *μ*, ἀλλ᾽ οὐδὲν περισσότερον. Ἡ μεταγενεστέρα ἐπεξεργασία ὑπῆρξε τόσον βαθεῖα, ὥστε οὐδὲν διακρίνεται ἐκ τῆς προγενεστέρας γραφῆς.

2. Πρὸς τὸν Μελέτιον τοῦτον Βλαστὸν ἔχουν ἐκδοθῆ τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ὑπὸ Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ᾗ προσετέθη καὶ τὸ περισπούδαστον ἔργον αὐτοῦ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα. Ἐν Χανίοις 1908, σσ. 57 (ὑπ᾽ ἀριθ. 29) (κατὰ τὸ ἔτος 1597), 60 - 62 (ὑπ᾽ ἀριθ. 32) (κατὰ τὸ ἔτος 1596/1597), 69 (ὑπ᾽ ἀριθ. 41) (κατὰ τὸ ἔτος 1599/1600).

3. Περὶ Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ βλ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Δεκαπέντε ἐπιγράμματα Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων Β. Α. Μυστακίδου ἐκδιδόμενα, ΕΕΒΣ 18, 1948, σσ. 247 - 257 (ἀνατύπωσις· τοῦ αὐτοῦ, Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά. (Μελέται καὶ Κείμενα). Ἀθῆναι 1965, σσ. 37 - 47). Ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, Μελέτιος Βλαστός, ἐπιγραμματοποιὸς καὶ ὑμνογράφος, Ἀθηνᾶ 53, 1949, σσ. 85 - 93 (ἀνατύπωσις· ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 49 - 56). Ἐπίσης Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Ὁμιλία καὶ ἐπιγράμματα Μελετίου ἱερομονάχου τοῦ Βλαστοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Κρήτης Alvise Priuli (1602), Ἀθηνᾶ 72, 1971, σσ. 103 - 113.

4. Τὸ πρᾶγμα διηυκρίνησεν ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, Μελέτιος Βλαστός..., ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 85 (ἀνατύπωσις· ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 49). Παρὰ ταῦτα ἡ ἄποψις ἐπανελήφθη καὶ ἐν Νικ. Φοροπούλου, Μελέτιος. Ὁ Α′. Ὁ Πηγᾶς, ΘΗΕ, τόμ. 8, Ἀθῆναι 1966, στήλ. 950. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀπαρχὴ τῆς συγχύσεως ὀφείλεται εἰς τὸν Νικόλαον Κομνηνὸν Παπαδόπουλον (Nicolai Comneni Papadopoli, Historia Gymnasii Patavini post ea, quae hactenus de illo scripta sunt. Ad haec nostra tempora plenius et emendatius deducta, cum auctario de claris cum professoribus tum alumnis ejusdem. Τόμ. II, Venetiis MDCCXVI, σ. 279) γράψαντα· sub quoedam hieromonacho Blasto graecas litteras didicit.

Μᾶττον εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπεξεργασίας προγενεστέρως γραφείσης ὑπὸ τοῦ Πηγᾶ λέξεως Μελέτιον, ὁ δὲ Μελέτιος οὗτος εἶναι πιθανώτατα ὁ Μελέτιος Βλαστός. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ λόγος οὗτος ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πηγᾶ εἰς τὸν Μελέτιον Βλαστὸν ὡς δοκίμιον γεγραμμένον εἰς κοινὴν φράσιν, εἴτε διὰ νὰ ἀναγνωσθῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐπ' ἐκκλησίας εἴτε διὰ νὰ τῷ χρησιμεύσῃ ὡς βοήθημα οἰκοδομητικόν. Τὸ ἐπίθετον *«τίμιον» (κὺρ)* ὁδηγεῖ πιθανῶς εἰς λαϊκὸν Μελέτιον Βλαστὸν καὶ οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Βλαστὸς πρὶν ἢ καταστῇ μοναχός.

Πάντως ἡ μεταγενεστέρα ἐπεξεργασία ἔγινε διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος μελανίου, ἀλλὰ ζωηροτέρου. Εἶναι δυνατὸν τὴν ἐπεξεργασίαν ταύτην νὰ ἔκαμεν ὁ Πηγᾶς; Ὁ χαρακτὴρ τῆς γραφῆς δὲν πείθει ἀπολύτως, ἀλλὰ τὸ χρῶμα τοῦ μελανίου εἶναι τὸ αὐτό. Ὁπότε ὁ Πηγᾶς διώρθωσε τὴν λέξιν καὶ ἠθέλησε Μᾶττον ἀντὶ Μελετίου, ἀκριβῶς διότι οὕτως ἐκαλεῖτο κατὰ κόσμον ὁ Βλαστός;

Ὁ λόγος ἐγράφη, ὅτε ὁ Μελέτιος ὁ Πηγᾶς ἦτο πρωτοσύγκελλος τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας, ἑπομένως μετὰ τὸ ἔτος 1580 [1] καὶ πρὸ τῆς 5ης Αὐγούστου 1590, ὅτε ὁ Πηγᾶς ἐχειροτονήθη πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Εἰδικώτερον ὁ λόγος οὗτος πρέπει νὰ ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1580 καὶ 1584. Διότι αἱ ἐν τῷ σχετικῷ τμήματι τοῦ κώδικος αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ χρονολογοῦνται κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα [2]. Ἐπίσης τὰ αὐτόγραφα ταῦτα ἐγράφησαν ἀπὸ Καΐρου ἢ Ἀλεξανδρείας. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐκδιδόμενος λόγος ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1580 καὶ 1584 ἐν Αἰγύπτῳ (Καΐρῳ ἢ Ἀλεξανδρείᾳ) καὶ ἐστάλη πιθανῶς εἰς τὸν Μελέτιον Βλαστόν, ὅτε οὗτος ἦτο ἀκόμη λαϊκός.

Ὁ περαιτέρω ἐκδιδόμενος λόγος περὶ σοφίας εἶναι δοκίμιον ἠθικῆς διδασκαλίας καὶ ὄχι φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ὁ Μελέτιος Πηγᾶς εὐθὺς ἐξ

1. Δὲν ἔχει καθορισθῆ ἀκριβῶς ἡ χρονολογία τῆς ὀνομασίας τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ εἰς πρωτοσύγκελλον. Πάντως ἐκ τοῦ αὐτογράφου ἐπιστολαρίου τοῦ Πηγᾶ τοῦ σωζομένου ἐν τῷ κώδικι ΕΒΕ 1896 γνωρίζομεν ὅτι ὁ Πηγᾶς ἤδη *Ἀπὸ Ἀλεξανδρείας, ιδ' σκιροφοριῶνος* (= Μαΐου) *φθίνοντος ἔτει σωτηρίῳ ‚αφπ'* ὑπογράφει *Μελέτιος ὁ συμπρεσβύτερος καὶ πρωτοσύγκελλος* (φύλ. 8ᵛ). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐκδεδομένη ὑπὸ Émile Legrand, Lettres de Mélétius Pigas antérieures à sa promotion au patriarcat publiées d'après les minutes autographes. Paris 1902, σσ. 17 - 18.

2. Μόνον δύο ἐπιστολαὶ χρονολογοῦνται κατὰ τὸ ἔτος 1587, ἀλλὰ περὶ αὐτῶν εἰδικῶς σημειοῖ ὁ Πηγᾶς ἐν τῷ κώδικι· (φύλ. 44) *Ἐνθάδε ἀνεγράψαμεν τὴν ἐσχάτην ταύτην ἐπιστολήν, ἣν ἐν Κωνσταντινουπόλει διατρίβοντες ἐγράψαμεν*, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν δευτέραν (φύλ. 44ᵛ) *Καὶ ταύτην ἐνταῦθα ἔγραψα μὴ ἔχων ἄλλον τόπον*. Παραδίδεται καὶ ἐπιστολὴ χρονολογουμένη τὴν 31ην Ἰανουαρίου 1585 ἀπὸ Αἰγύπτου, ἀλλ' ἐκεῖ σαφῶς ὁ Πηγᾶς ἀποκαλεῖται μέγας πρωτοσύγκελλος· *Di V.S. ill(ustrissi)ma aff(etuosissi)mo in Christo Gesù, Meletio, gran protosingelo e can(onic)o grande* (φύλ. 89 - 90 καὶ ἐκδεδομένη παρὰ É. Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 131 - 134).

ἀρχῆς καθορίζει ὅτι ἡ σοφία εἶναι τὸ λαμπρότερον χάρισμα ἐξ ὅσων ὁ Θεὸς ἐδώρησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον (*Πλὴν ἀπάνω εἰς ὅλα τὰ χαρίσματα λαμπρότερον εἶναι τὸ χάρισμα τῆς σοφίας*, στ. 6 - 7). Μετὰ μίαν σύγκρισιν σοφίας τοῦ κόσμου καὶ σοφίας τοῦ Θεοῦ ἀποφαίνεται ὅτι *σοφία τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς* (στ. 16 - 17) ὁ ὁποῖος *σοφίζει τοὺς τυφλοὺς* (στ. 19). Περαιτέρω ἀναπτύσσει ὅτι *τουνῆς τῆς σοφίας* (δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ) *εἶναι ὡσὰν ἀκτῖνες οἱ λόγοι καὶ οἱ ἐντολὲς καὶ τὰ προστάγματα τοῦ Θεοῦ* (στ. 21 - 22). Ἐντεῦθεν ἡ κατάκτησις τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἠθικὴν κάθαρσιν (*φύγε τὴν ἁμαρτίαν, ἂν ποθῇς τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ*, στ. 43). Ἀκολούθως ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος ἐξικνεῖται εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν στοιχείων ἐκείνων τὰ ὁποῖα καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπον πράγματι σοφόν, ἤτοι τῆς νεκρώσεως τῶν μελῶν τῆς σαρκὸς καὶ τῆς νεκρώσεως τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀποκτήσεως τῶν ἀρετῶν (*φύγε ἀπὸ πᾶσα κακόν, τοῦτο εἶναι ἡ νέκρωσις τῆς σαρκός, καὶ ποίησον, ἤγουν κάμε, πρᾶξες ἀγαθές, τούτη εἶναι ἡ ζωὴ* (στ. 82 - 83). Ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε τὰ δύο ταῦτα *τοῦτος εἶναι τὸ κατοικητήριον τοῦ πνεύματος, ναὸς τοῦ Θεοῦ, οἶκος τῆς σοφίας, τοῦτος εἶναι ὄντως σοφὸς* (στ. 97 - 98).

Τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ἐπικυροῦν καὶ κοσμοῦν χωρία εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς τὰ ὁποῖα τίθενται εἴτε ἐν πρωτοτύπῳ εἴτε ἐν μεταφράσει εἰς τὴν ἁπλῆν φράσιν εἴτε καὶ κατ' ἀμφοτέρους τοὺς τρόπους. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης χρησιμοποιοῦνται κυρίως ἡ Σοφία Σειρὰχ καὶ ἡ Σοφία Σολομῶντος καθὼς ἐπίσης οἱ Ψαλμοί, ὁ Ἡσαΐας, αἱ Παροιμίαι, τὸ Α' Βασιλειῶν. Ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου (κυρίως ἡ Α' πρὸς Κορινθίους, ὡς ἐπίσης ἡ πρὸς Κολασσαεῖς, πρὸς Ρωμαίους, πρὸς Ἐφεσίους, πρὸς Γαλάτας) ὁ Ματθαῖος καὶ ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή. Χρησιμοποιοῦνται δηλαδὴ χωρία προερχόμενα ἐκ τῶν διδακτικῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὁ Μελέτιος Πηγᾶς συνήθως δηλοῖ τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐκ τοῦ ὁποίου λαμβάνει τὸ χωρίον. Ὁ ὅρος Θεία Γραφὴ χρησιμοποιεῖται συνήθως διὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην (πλὴν μιᾶς περιπτώσεως, κατὰ τοὺς στ. 61 - 62, προκειμένου περὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς). Προφήτης εἶναι πάντοτε ὁ συγγραφεὺς τῶν Ψαλμῶν (πλὴν μιᾶς περιπτώσεως, κατὰ τοὺς στ. 37 - 40, ὅπου ὅμως εὐθὺς ἀμέσως, κατὰ τὸν στ. 41, διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Σολομῶντος). Σολομὼν εἶναι ἡ Σοφία Σολομῶντος, ἀλλὰ καὶ αἱ Παροιμίαι (στ. 106). Ὁ Παῦλος δηλοῦται συνήθως ὡς ὁ ἀπόστολος, ἀλλὰ κατὰ τὸν στ. 88 λέγεται σαφῶς ὁ μακάριος Παῦλος. Εἰς τὸν ἀπόστολον (δηλ. τὸν Παῦλον) προσγράφεται καὶ ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή.

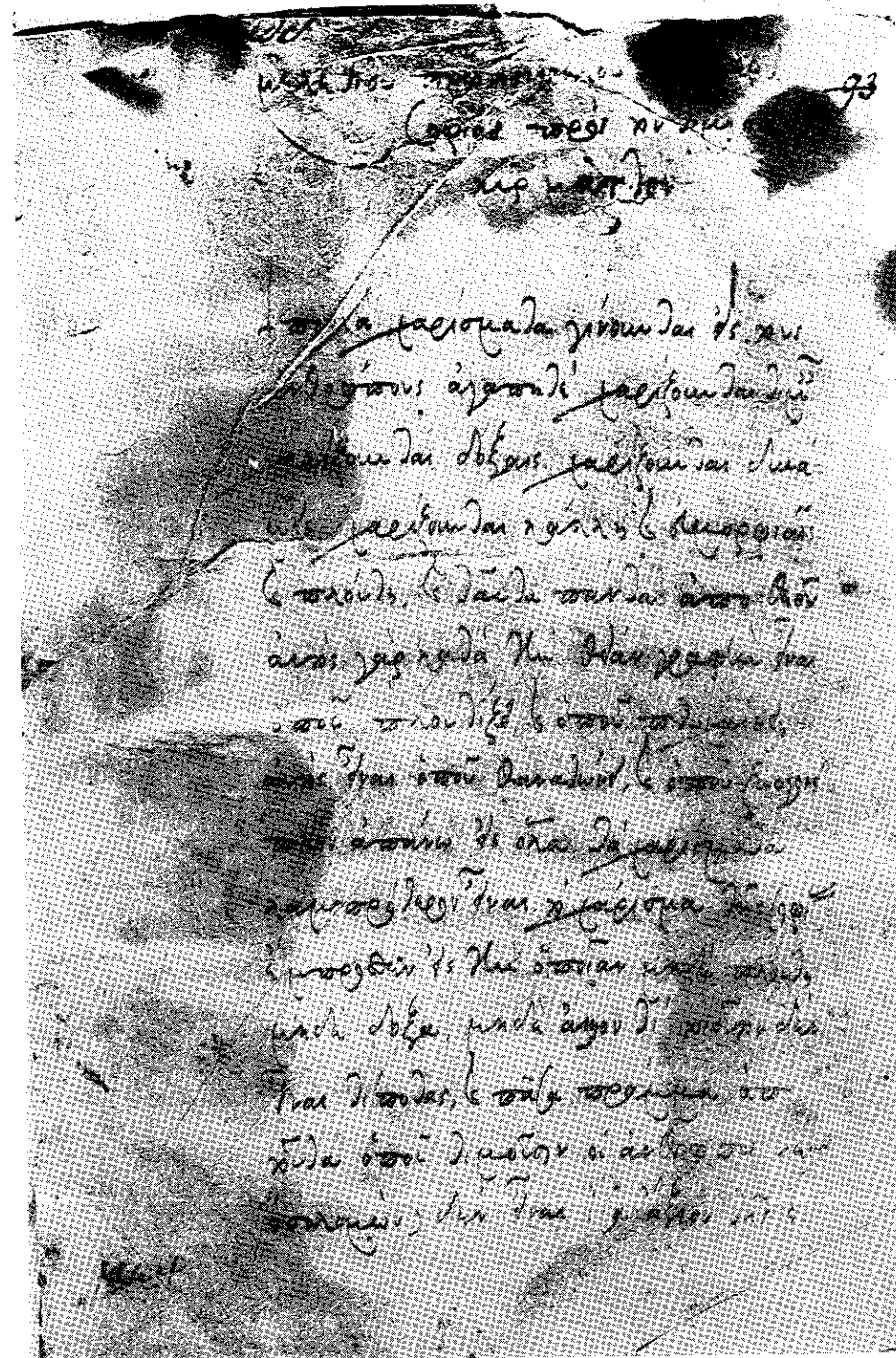
Γλωσσικῶς τὸ κείμενον εἶναι γεγραμμένον εἰς τὴν ἁπλῆν φράσιν τῆς ἐποχῆς. Πέρα τῶν μεμονωμένων λέξεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐν πολλοῖς βυζαν-

τιναὶ (*λωλάδα*, στ. 14· *γούλα*, στ. 86) σημαντικώτεροι εἶναι οἱ τύποι τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ λόγου.

Εἰς τὰ ρήματα ἔχομεν ἐκτεταμένους τύπους εἰς *-ου-* κατὰ τὸ γ' πληθυντικὸν πρόσωπον τῆς μέσης φωνῆς (*γίνουνται*, στ. 1· *χαρίζουνται*, στ. 1, 2· *μαραίνουνται*, στ. 73). Ἐμφανίζεται τὸ ἠχηρὸν μέσον *-γ-* (*σαλεύγουν*, στ. 116· *φυλάγουν*, στ. 102). Παρατηρεῖται κατάληξις μὲ *-ξ-*, ἀντὶ *-σ-* (*σπούδαξε*, στ. 79 - 80· *κρατήξῃς*, στ. 74). Ἔχομεν β' ἑνικὸν ἀορίστου α' (μετ' αὐξήσεως) *-ες* (*ἤκουσες*, στ. 77), διατύπωσιν τῶν συνῃρημένων εἰς *-ίζω* (*σοφίζει*, στ. 18, 19), διπλοῦς τύπους εἰς *-ουσι(ν)* καὶ *-ουν* κατὰ τὸ γ' πληθυντικὸν τοῦ ἐνεστῶτος τῆς ἐνεργητικῆς φωνῆς (*θέλουσι*, στ. 117, 118· *σαλευθοῦσι*, στ. 117· *τιμοῦσιν*, στ. 8 ἀλλὰ καὶ *καμμύσουν*, στ. 20· *ἡμερώσουν*, στ. 55· *καταμαραίνουν*, στ. 56· *κατανεκρώνουν*, στ. 56 κ.ἄ.). Παραδίδεται ἐνεστὼς ὁριστικῆς ἢ ἀόριστος ὑποτακτικῆς μετὰ συλλαβικῆς αὐξήσεως (*εἰσεβαίνει*, στ. 39· *νὰ μὴν ἐπεθυμήσῃ*, στ. 65). Ἐμφανίζονται τύποι εἰς *-αίνει*, *-ώνει* (*πτωχαίνει*, στ. 4· *θανατώνει*, στ. 5· *σηκώνει*, στ. 104). Ὁ μέλλων σχηματίζεται διὰ τῆς λέξεως *θὲς* (ἢ *θέλεις*) μετ' ἀπαρεμφάτου (*θέλεις εἰπεῖν*, στ. 47· *θὲς εἰπεῖν*, στ. 68· *θὲς εὕρει*, στ. 30).

Οἱ ἀντωνυμικοὶ τύποι εἶναι ἐνδιαφέροντες. Ἀπαντῶμεν τοὺς τύπους *ἔτοια*, *-ας* (*ἔτοια ἡ σοφία*, στ. 12· *ἔτοιας λογῆς*, στ. 80, 101), ἀλλὰ καὶ *τοιοῦτον* (στ. 8), *τοιαύτην* (στ. 106). Ἐπίσης *τοῦτος* (στ. 32, 97, 98) ἀλλὰ καὶ *αὐτὸς* (στ. 3, 4), *τοῦτον* (στ. 27, 87, 96, 97, 98, 115, 116), *τοῦτο* (στ. 82, 88), *τοῦτα* (στ. 8) καὶ *ἐτοῦτα* (στ. 20), ἀλλὰ καὶ *ταῦτα* (στ. 3), *ἐτούτη* (στ. 13) καὶ *τούτη* (στ 18, 83). Ἐμφανίζεται ὁ τύπος *τουνῆς* (*τουνῆς τῆς σοφίας*, στ. 21). Ἀπαντῶνται οἱ τύποι *τον* πρὸ ἢ μετὰ τὸ ρῆμα (στ. 29, 30, 116, 118, 120), *του* μετὰ τὸ ὄνομα (στ. 102, 114), *τὴν* πρὸ τοῦ ρήματος (στ. 33, 34), *τὸ* πρὸ τοῦ ρήματος (στ. 77). Παρατηροῦμεν τὸν τύπον *τως* (σύμπτωσις τῶν τύπων *των* καὶ *τους*) (*μάτιά τως*, στ. 20· *χέριά τως*, στ. 104· *τῶς πάρῃς*, στ. 74). Ἐμφανίζεται ἡ ἐπιμεριστικὴ ἀντωνυμία *πᾶσα* (*πᾶσα πρᾶμμα*, στ. 8· *πᾶσα λίθον*, στ. 30· *πᾶσαν τρόπον*, στ. 80· *πᾶσα κακόν*, στ. 82).

Ἰδιοτύπους ἐκφράσεις ἢ ἰδιοτύπους λέξεις ἔχομεν ἀρκετάς. Οὕτω παρατηρεῖται ὁ τύπος *ἦταν* ἀντὶ *ἦσαν* (στ. 21). Ἐπίσης τύπος *κατοικᾷ* (στ. 97). Ἡ ἔκφρασις *ἀπάνω εἰς* ὡς καὶ ἡ ἀντίστοιχος *ἔμπροσθεν εἰς* (*ἀπάνω εἰς ὅλα*, στ. 6· *ἀπάνω εἰς τὰ χέριά τως*, στ. 103 - 104· *ἀπάνω εἰς τοῦτο*, στ. 110· *ἀπάνω εἰς τήν*, στ. 114· *ἔμπροσθεν εἰς*, στ. 7). Δι' ἀντιθετικὴν χρῆσιν χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις *πλὴν* (*Πλὴν ἡ σοφία*, στ. 13· *Πλὴν ἀπάνω εἰς ὅλα*, στ. 6). Ἐμφανίζεται τύπος *διότις* (στ. 13, 37, 43) ἀλλὰ καὶ *διότι* (στ. 113, στ. 24, ἀλλὰ κατὰ τὴν τελευταίαν περίπτωσιν ἀνήκει εἰς χωρίον τῆς Γραφῆς). Ὀξύτονοι λέξεις· *διδασκαλιὰ* (στ. 75), *μεθυσιὰν* (στ. 86), ἀλλὰ καὶ *μνησικακίαν* (στ. 87), *ἀπανθρωπίαν* (στ. 87), *κατοικίαν* (στ. 113 - 114), ὅπως ἐπίσης *εὐμορφιὲς* (στ. 3), ἀλλὰ καὶ *ἐπιθυμίες* (στ. 53), *καταλαλίες* (στ. 85),

Κῶδ. ΕΒΕ 1896, φύλ. 47.
Αὐτόγραφον Μελετίου τοῦ Πηγᾶ.

κλεψίες (στ. 86). Ἀνάπτυξιν *-ν* κατὰ τὸ τέλος τῶν εἰς *-ι* ὀνομάτων (*σπίτιν*, στ. 113· *κορμίν*, στ. 54· ἀλλὰ καὶ *κορμί*, στ. 41). Ἔχομεν τὸν τύπον *ἔτζι* (στ. 69, 73), ἀλλὰ καὶ *τοιουτοτρόπως* (στ. 44 - 45, 57). Ἐπίσης τὸν τύπον *τίποτας* (στ. 8). Ἐπίσης *ὁ πόδας* (στ. 104). Ἐμφανίζεται ἐναλλαγὴ τοῦ *ἐρ* διὰ τοῦ *ἀρ* (*ἀρμηνεύση*, στ. 48).

Ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ ἐξέτασις τῆς ὀρθογραφίας τοῦ κειμένου. Ὁ περαιτέρω ἐκδιδόμενος λόγος δὲν παραδίδεται μόνον αὐτόγραφος τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἀλλ' εἶναι καὶ τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον εἰς ἁπλῆν φράσιν κείμενον ἐξ αὐτογράφου τοῦ Πηγᾶ [1]. Συνεπῶς αἱ διατυπούμεναι ἐνταῦθα διαπιστώσεις θὰ ἀποτελέσουν τὴν βάσιν διὰ τὴν μόρφωσιν ἀσφαλοῦς γνώμης διὰ τὸν τρόπον γραφῆς τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ.

Ἐν πρώτοις ὁ Πηγᾶς ἔχει ὡρισμένας ἰδιοτυπίας κατὰ τὴν γραφήν. Τὴν ὀνομαστικὴν καὶ αἰτιατικὴν πληθυντικοῦ τοῦ θηλυκοῦ τῆς α' κλίσεως γράφει πάντοτε μετὰ καταλήξεως *-αις*, ὅπως ἄλλωστε πάντες σχεδὸν οἱ τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ὀνομαστικὴ πληθυντικοῦ τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου γράφεται *ἡ*. Παραδόξως τὸ ἄρθρον τῆς γενικῆς (ἀρσενικοῦ ἢ οὐδετέρου) ἑνικοῦ ἀριθμοῦ γράφεται *τού* πλὴν τεσσάρων περιπτώσεων κατὰ τὰς ὁποίας γράφεται ὀρθῶς *τοῦ* (στ. 11 (*τοῦ θρ.*), 58, 64, 119). Ἡ ὑποτακτικὴ (ἢ τὸ ἀπαρέμφατον) γράφεται ἀδιαφόρως *-ει(ς)* ἢ *-η(ς)*, ἀλλὰ τὸ δεύτερον τοῦτο γράφεται ἄνευ ὑπογεγραμμένης, εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ὑποτακτικῆς. Ἐπίσης καὶ κατὰ τὸ α' πληθυντικὸν γράφεται *-σο-* ἢ *-σω-* ἀδιαφόρως. Ἀδιακρίτως ἐπίσης ὁ Πηγᾶς γράφει *πὼς* ἢ *πῶς*, χωρὶς νὰ διακρίνῃ ἐρωτηματικὸν ἢ συνδετικὸν

---

1. Τὴν πληρεστέραν μέχρι τοῦδε συλλογὴν ὁμιλιῶν εἰς κοινὴν φράσιν τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ἐξέδωκεν ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 27 κώδικος τοῦ Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὁ Γ. Βαλέτας (Χρυσοπηγή. Εὐαγγελικῆς Διδασκαλίας Περίοδος. Ἀνέκδοτοι λόγοι γραμμένοι στὰ 1586 - 1587 καὶ ἐκφωνημένοι στὸ Ναὸ τῆς Χρυσοπηγῆς καὶ Παμμακαρίστου Κωνσταντινουπόλεως (κατὰ τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδικα). Ἀναστύλωσε Γ.Β.... Ἐκδόσεις· Πηγὴ Ὀρθοδόξου Βιβλίου. Ἀθῆναι 1958). Ἀλλὰ διὰ τὴν ἔκδοσιν ἐξεφράσθησαν σοβαρώταται ἐπιφυλάξεις καὶ διότι, ἐνῷ οἱ ἐκδιδόμενοι λόγοι παρεδίδοντο δι' αὐτογράφου κώδικος τοῦ Πηγᾶ, ἐχρησιμοποιήθη μεταγενέστερον ἀντίγραφον καὶ διὰ τὰς πολλὰς καὶ σοβαρὰς παραναγνώσεις. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Βιβλιοκρισίαν ἐν ΕΕΒΣ 28, 1958, σσ. 554 - 562. Δύο ὁμιλίαι τοῦ Πηγᾶ εἶχον ἐκδοθῆ προγενεστέρως, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω κώδικος, ὑπὸ ⟨Κ. Κούρκουλα⟩, Μελετίου Πηγᾶ Ἀνέκδοτος Ὁμιλία (1549 - 1601), Ἀνάπλασις, ἀριθ. φύλ. 22 (Ὀκτώβριος) 1954, σσ. 318 - 319 καὶ ἀριθ. φύλ. 23 (Νοέμβριος) 1954, σσ. 334 - 335. Ἐνδεικτικῶς παρέθηκαν ἀποσπάσματα ὁμιλιῶν τοῦ Πηγᾶ εἰς τὴν ἁπλῆν φράσιν ὁ Κ. Σάθας, Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς Νεοελληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις 1870 (φωτοανατύπωσις· Ἀθῆναι 1969), σσ. 37 - 40 καὶ ὁ Μ. Δ. Χ(αμουδόπουλος), Περὶ τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ Τυπογραφείου, ⟨Ἐκκλησιαστικὴ⟩ Ἀλήθεια 1, 1880, σσ. 71 - 72.

τύπον. Τὴν ἀναφορικὴν ἀντωνυμίαν *ὁποὺ* γράφει ἀδιαφόρως *ὁποῦ*, *ὁποὺ* ἢ καὶ ἰδιοτύπως *ὁποὺ*.

Παράδοξον μέν, ἀληθὲς δὲ ἐπιβεβαιοῦν τὸ καὶ ἄλλοθεν γνωστόν [1], ἀνὴρ τοιαύτης παιδείας ὡς ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἐμφανίζει καὶ κατὰ τὸ αὐτόγραφον τοῦτο κείμενον ἀνορθογραφίας. Οὕτω γράφει· *ἀχώριτον* (στ. 67), *λολάδα* (στ. 14), *σιμᾶ* (στ. 14), *Ἰησοὺς* (στ. 16 - 17), *καμύσουν* (στ. 20), *ἀκτίνες* (στ. 21), *κρατύξεις* (στ. 74), *τιλαυγὴς* (στ. 23), *μέλη* (=*μέλι*, στ. 31), *κηρῖον* (στ. 31), *μακρίνει* (στ. 34), *τιληκούτου* (στ. 37), *κορμὴ* (στ. 42), *διόχνουν* (στ. 44), *μελισουργοὶ* (στ. 44, ἀλλ' ὀρθῶς *μελίσσας* ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ), *τοιουτωτρόπος* (στ. 44 - 45) καὶ *τοιουτοτρόπος* (στ. 57), *σκοτηνὸν* (στ. 45), *δύνασε* (στ. 49), *γρικὰ* (στ. 51), *κατοικὰ* (στ. 97), ἀλλ' ὀρθῶς *κατοικᾶ*, ἄνευ ὑπογεγραμμένης ὅμως (στ. 41, 61, 64), *γλικὰ* (=γλυκά, στ. 53), *εὐγάζεις* (στ. 71), *ὁποῖαν*, *-οῖας* (στ. 76, 108), *βλασφιμίαις* (στ. 87), *φρόνημα* (=φρόνιμα, στ. 93), *λοίπει* (στ. 94), *ἀγόγγιστος* (στ. 95), *ἀλιθηνός*, *ἀληθηνὸς (-ὴν)* (στ. 95, 112, 114), *κράτιε* (στ. 96), *συκώνει* (στ. 104), *ἀσύμη* (στ. 111), *κύνδινοι* (στ. 116), *ἀπάντιση* (στ. 119).

Παλαιογραφικῶς τὸ κείμενον εἶναι ὁμαλόν. Ὁ σύνδεσμος *καὶ* πάντοτε βραχυγραφεῖται. Ἐπίσης ἐμφανίζονται, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε, αἱ συνήθεις συντομογραφίαι τῶν καταλήξεων *-ην*, *-ον*, *-αι*, *-ται*. Ἡ λέξις *ἄνθρωπος* καὶ τὰ ἱερὰ ὀνόματα γράφονται συνήθως ἀνεπτυγμένα, ἀλλ' ἔστιν ὅτε βραχυγραφοῦνται κατὰ τὰ συνήθη (*Κς*, *Ις*, *Χς*, *Θς (-ῦ)*, *ανος*).

Ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου γίνεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας. Οὕτως ἑνοποιοῦνται καὶ διορθοῦνται ἀνορθογραφίαι ὀφειλόμεναι εἰς τὸν συγγραφέα ἢ εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Ἀλλ' ὅμως, ἐπειδὴ τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον εἶναι τὸ πρῶτον ἐξ αὐτογράφου τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἐκδιδόμενον εἰς ἁπλῆν φράσιν, ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι ἐτέθησαν πᾶσαι αἱ διάφοροι γραφαὶ (καὶ αἱ ἀνορθογραφίαι), διὰ νὰ παρασχεθῇ εἰκὼν ἀκριβὴς τοῦ αὐτογράφου. Ἐπίσης ἀνεπτύχθησαν ἐντὸς παρενθέσεως αἱ βραχυγραφίαι.

Ὁ περαιτέρω ἐκδιδόμενος λόγος τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ περὶ σοφίας εἶναι ἀξιόλογον δεῖγμα ὁμιλίας εἰς τὴν ἁπλῆν φράσιν. Ὁ Πηγᾶς ἐμφανίζει μίαν ἄλλην πτυχὴν ὀλιγώτερον γνωστήν. Τὸ κείμενον ἔχει ῥέοντα λόγον, ἀξιόλογον ἐκφραστικὴν κίνησιν, πλοῦτον εἰκόνων. Πέρα τῆς ἁπλῆς φράσεως

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα Πατριαρχικὰ Γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ Μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν ἀδελφότητα. Βενετία 1968, σσ. 33 - 36 (ἰδίᾳ σ. 35).

ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ χρησιμοποιῇ λαϊκὴν ἔκφρασιν καὶ ἰδέας ἁπλουστέρας ἀμέσως ἀντιληπτὰς ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Τὸ ὕφος του εἶναι χαρίεν καὶ γλυκύ, νουθετητικὸν ἀλλ' ὄχι αὐστηρόν. Ὁ λόγιος ἱεράρχης, ὁ εἰς λατινικὴν καὶ ἰταλικὴν καὶ ἀττικὴν καὶ ἐπικὴν γλῶσσαν γράψας πολλὰ καὶ σπουδαῖα, ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ συγκινήσῃ καὶ νὰ γοητεύσῃ ἐπίσης καὶ τὸν ἁπλοῦν χωρικόν.

f. 47

Μελετίου πρωτοσυγκέλλου λόγος περὶ σοφίας πρὸς τὸν τίμιον κὺρ Μᾶττον (;)

† Πολλὰ χαρίσματα γίνουνται εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀγαπητέ. Χαρίζουνται τιμές, χαρίζουνται δόξες, χαρίζουνται δυνάμεις, χαρίζουνται κάλλη (καὶ) εὐμορφιὲς (καὶ) πλούτη (καὶ) ταῦτα πάντα ἀπὸ Θεοῦ. Αὐτὸς γάρ, κατὰ τὴν Θείαν Γραφήν, εἶναι ὁποὺ πλουτίζει (καὶ) ὁποὺ πτωχαίνει, αὐτὸς εἶναι ὁποὺ θανατώνει (καὶ) ὁποὺ ζωογονεῖ.

Πλὴν ἀπάνω εἰς ὅλα τὰ χαρίσματα λαμπρότερον εἶναι τὸ χάρισμα τῆς σοφί(ας) ἔμπροσθεν εἰς τὴν ὁποίαν μηδὲ πλούτη μηδὲ δόξα μηδὲ ἄλλον τι τοιοῦτον δὲν εἶναι τίποτας, (καὶ) πᾶσα πρᾶμμα ἀπὸ τοῦτα ὁποὺ τιμοῦσιν
f. 47v *οἱ ἄνθρωποι, ⟨(⟩λέγει ὁ Σολομών), δὲν εἶναι ἴσα ἄξιον τῆς σοφί(ας).* | *Ἡ σοφία φῶς εἶναι [. . .], ἡ σοφ⟨ία, κατὰ⟩ τὴν Θείαν Γραφ(ήν), πάρεδρος εἶναι τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν σοφίαν ἔκτισεν ὁ Θεός, κατὰ τὸν προφήτην, τὰ πάντα. Τόση εἶναι (καὶ) ἔτοια ἡ σοφία.*

Πλὴν ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ. Διότις ἐτούτη ἡ ἄ⟨λ⟩λη σοφία τοῦ κόσμου (καὶ) τῶν ἀνθρώπων μωρία εἶναι σιμὰ εἰς τὸν Θεόν, ἤγουν λωλάδα, κατὰ τὸν ἀπόστολον.

Tit. *πρωτοσυγγέλου* cod. *Μᾶττον* ex *Μελέτιον* manu poster. in cod.
2 *τιμ(αῖς)* cod. *δόξαις* cod. 3 *εὐμορφιαῖς* cod. 7 *ὁποῖαν* cod. 8 *πράμμα* cod. 9 *ἶσα* cod. 10 ras. in cod. legend. fort. *τέλειον* aut *θεϊκὸν* ras. in cod., suppl. *ία κατὰ* 14 *σιμᾶ* cod. *λολάδα* cod.

Στ. 4. Πρβλ. Α' Βασιλ. β' 7 (*«Κύριος πτωχίζει καὶ πλουτίζει»*).
Στ. 5. Πρβλ. Α' Βασιλ. β' 6 (*«Κύριος θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ»*).
Στ. 8 - 9. Πρβλ. Σοφ. Σολομ. η' 5 (*«Τί σοφίας πλουσιώτερον τῆς τὰ πάντα ἐργαζομένης;»*).
Στ. 10 - 11. Πρβλ. Σοφ. Σολομ. θ' 4 (*«δός μοι τὴν τῶν σῶν θρόνων πάρεδρον σοφίαν»*).
Στ. 11 - 12. Πρβλ. Σοφ. Σολομ. α' 14 (*«ἔκτισε γὰρ εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα»*).
Στ. 13 - 15. Πρβλ. Α' Κορ. γ' 19 (*«Ἡ γὰρ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ Θεῷ ἐστιν»*).

*Σοφία τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ Υἱὸς (καὶ) Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰη-
σοῦς Χριστός, καθὼς λέγει ὁ ἀπόστολος, σοφία Θ(εο)ῦ (καὶ) εἰρήνη (καὶ)
δύναμις. Τούτη ἡ σοφία εἶναι ἐκείνη ὁποὺ σοφίζει τὸν ἄνθρωπον, καθὼς λέγει
ὁ προφήτης, Κύριος σοφοῖ τυφλούς, ὁ Κ(ύριο)ς σοφίζει τοὺς τυφλούς, ἤγουν
ἐκείνους ὁποὺ καμ⟨μ⟩ύσουν τὰ μάτιά τως πρὸς τὰ πράμματα ἐτοῦτα τὰ πρόσ-
f. 48 καιρα, ὡσὰν νὰ ἦταν τυφλοί. | Τουνῆς τῆς σοφί(ας) εἶναι ὡσὰν ἀκτῖνες οἱ
λόγοι (καὶ) οἱ ἐντολὲς (καὶ) τὰ προστάγματα τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ
προφήτης ἡ ἐντολὴ Κυρίου τηλαυγὴς φωτίζουσα ὀφθαλμούς. (Καὶ) πάλιν
ἀλλοῦ λύχνος τοῖς ποσί μου ὁ νόμος σου. (Καὶ) πάλιν διότι φῶς τὰ προστά-
γματά σου.*

*(Καὶ) λοιπ(όν), ἐπειδὴ τόσον μεγάλ(ον) (καὶ) λαμπρ(ὸν) χάρισμα εἶναι
ἡ σοφία (καὶ) οἱ λόγοι τῆς σοφί(ας), ἀγαπητέ, δέξου (καὶ) ἐσὺ τοῦτον τὸν
λόγον ὁποὺ σοῦ χαρίζομεν σήμερον ἀπὸ τὴν σοφίαν τοῦ Θ(εο)ῦ. (Καὶ) κράτει
τον ἀκριβώτερον παρὰ χρυσίον (καὶ) τοπάζιον, κατὰ τὸν προφήτην, (καὶ)
πᾶσα λίθον πολύτιμον (καὶ) γλυκώτερον τὸν θὲς εὕρει, κατὰ τὸν προφήτην,
ὑπὲρ μέλι (καὶ) κηρίον.*

f. 48v *Ἀλλὰ τίς εἶναι τοῦτος ὁ λόγος; Λόγος εἶναι, | ἀγαπητέ, ὁποὺ σοῦ
δείχνει τὴν στράταν νὰ εὕρῃς αὐτὴν τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ (καί), ὡσὰν τὴν
εὕρῃς, νὰ τὴν κρατῇς διὰ νὰ μὴ μακρύνῃ ἀπὸ λόγου σου. (Καί), ἐπειδὴ πᾶσα
σοφία ἀπὸ Θ(εο)ῦ, κατὰ τὴν Θείαν Γραφ(ήν), χρεία εἶναι, ἀγαπητέ, νὰ καθα-
ρίσωμεν τὸν ἑαυτόν μας, κατὰ τὸν ἀπόστολον, ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς*

---

16 - 17 *Ἰησοὺς* cod. 20 *καμύσουν* cod. 21 *ἀκτίνες* cod. 22 *ἡ ἐντολαῖς* cod. *τοὺ* cod. 23 *τιλαυγὴς* cod. 28 *ὁποὺ* cod. 30 *γλυκότερον* cod. 31 *μέλη* cod. *κηρῖον* cod. 32 *ὁποὺ* cod. *σου* cod. 33 *εὕρεις* cod. 34 *εὕρης* cod. *κρατεῖς* cod. *μακρίνει* cod. 35 *χρεῖα* cod.

Στ. 16 - 18. Πρβλ. Α' Κορ. α' 24 (*«Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν»).*

Στ. 19. Ψαλμ. ρμε' 8.

Στ. 22 - 23. Ψαλμ. ιη' 9.

Στ. 23 - 24. Ψαλμ. ριη' 105.

Στ. 24 - 25. Ἡσ. κϛ' 9.

Στ. 28 - 29. Πρβλ. Ψαλμ. ριη' 127 (*«διὰ τοῦτο ἠγάπησα τὰς ἐντολάς σου ὑπὲρ χρυσίον καὶ τοπάζιον»).*

Στ. 29 - 31. Πρβλ. Ψαλμ. ιη' 10 (*«τὰ κρίματα Κυρίου ἀληθινά, δεδικαιωμένα ἐπὶ τὸ αὐτό, ἐπιθυμητὰ ὑπὲρ χρυσίον καὶ λίθον τίμιον πολὺν καὶ γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον»).* Πρβλ. ἐπίσης καὶ Ψαλμ. ριη' 103.

Στ. 34 - 35. Πρβλ. Σοφ. Σειρὰχ α' 1 (*«Πᾶσα σοφία παρὰ Κυρίου καὶ μετ' αὐτοῦ ἐστιν εἰς τὸν αἰῶνα»).*

Στ. 35 - 36. Πρβλ. Β' Κορ. ζ' 1 (*«καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος»).*

*(καὶ) πνεύματος διὰ νὰ γενοῦμεν δεκτικοὶ τηλικούτου χαρίσματος. Διότις,
κατὰ τὸν προφήτην, οὐκ εἰσελεύσετ(αι) σοφία εἰς ψυχὴν κακότεχνον, εἰς
ψυχ(ὴ)ν κακότεχνον (καὶ) διεστραμμένην δὲν εἰσεβαίνει ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ,
οὐδὲ κατοικήσει, (λέγει), ἐν σώματι καταχρέῳ ἁμαρτίαις. Ἀκούεις, ἀγαπητέ,
f. 49 πῶς σου λέγει ὁ Σολομών, ὅτι δὲν κατοικᾷ ἡ σοφία εἰς ἕνα κορμὶ | ὁποὺ
εἶναι καταδουλωμένον εἰς τὲς ἁμαρτίες; εἰς ἕνα κορμὶ μολυσμένο ἀπὸ τὴν
ἁμαρτίαν; Φύγε τὴν ἁμαρτί(αν), ἂν ποθῇς τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ. Διότις, κα-
θὼς ἀκούεις πῶς διώχνουν οἱ μελισσουργοὶ τὰς μελίσσας μὲ τὸν καπνόν, τοι-
ουτοτρόπως (καὶ) ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν σκοτειν(ὸν) καπν(ὸν) τῆς ἁμαρ-
τί(ας) παροργίζετ(αι).*

*Ἀλλὰ θέλεις εἰπεῖν, πῶς ἐγὼ νὰ φύγω τὴν ἁμαρτίαν; Ἄκουσε τοῦ ἀπο-
στόλου νὰ σὲ ἁρμηνεύσῃ. Νεκρώσατε, λέγει, τὰ μέλη ὑμῶν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς.
Ὡσὰν νεκρώσῃς τὰ μέλη τῆς σαρκός σου, τότε δύνασαι νὰ φύγῃς τὴν ἁμαρτίαν.
Καθὼς ὁ νεκρὸς μήδε γέλια ἀκούει, μηδὲ κλάιματα, ἔτζι (καὶ) ὁ ἄνθρωπος,
f. 49v ὁπόταν νεκρώσῃ τὰ μέλη του τὰ σαρκικά, μηδὲ | πάθη γροικᾷ δριμία, ὡσὰν
εἶναι θυμός, φθόνος, μάχες (καὶ) τὰ λοιπὰ σκάνδαλα, μηδὲ τὰ πάθη τὰ
γλυκά, ἀγάπες, λέγω, (καὶ) πόθους (καὶ) ἐπιθυμίες. Τότε, κατὰ τὸν ἀπόστο-
λον, δὲν βασιλεύει ἡ ἁμαρτία εἰς τὸ νεκρ(ὸν) κορμίν.*

*Δὲν βλέπεις τὰ ζῷα τὰ ἄλογα, ὁπόταν θέλουν νὰ τὰ ἡμερώσουν, πῶς τὰ
καταμαραίνουν πρῶτα (καὶ) κατανεκρώνουν τα (καὶ) τότε τὰ παιδεύουν;
Τοιουτοτρόπως (καὶ) ὁ ἄν(θρωπ)ος, ὁποὺ θέλει νὰ γενῇ ἥμερος (καὶ) νὰ δεκτῇ
τὸ εἰρηνικ(ὸν) πνεῦμα τῆς σοφί(ας) τοῦ Θεοῦ, πρῶτα εἶναι ἀνάγκη νὰ μαράνῃ
τὰ μέλη του τὰ ἐπὶ τῆς γῆς (καὶ) νὰ παύσῃ τὸν πόλεμον τῶν παθῶν (καὶ)
τότε γίνεται κατοικητήριον τοῦ θείου πνεύματος (καὶ) γίνετ(αι), κατὰ τὸν
f. 50 ἀπόστολον, ναὸς Θεοῦ | (καὶ) τότε, (κατὰ τὴν Θείαν Γραφ(ήν)), κατοικᾷ*

---

37 *τιληκούτου* cod. 39 *κακοτέχνον* cod. 40 *καταχρέω* cod. 41 *κατοικᾶ* cod. *ὁποὺ* cod. 42 *ταῖς ἁμαρτίαις* cod. *κορμὴ* cod. 43 *ποθεῖς* cod. 44 *πὼς* cod. *διόχνουν* cod. *μελισουργοὶ* cod. 44 - 45 *τοιουτωτρόπος* cod. 45 *σκοτην(ὸν)* cod. 47 *πὼς* cod. *τοὺ* cod. 48 *ἁρμηνεύσει* cod. 49 *δύνασε* cod. *φύγεις* cod. 50 *ἔτζη* cod. 51 *νεκρώση* cod. *γρικὰ* cod. 52 *μάχαις* cod. 53 *γλικὰ* cod. *ἀγάπαις* cod. *ἐπιθυμίαις* cod. *Τότέ* cod. 55 *ζῶα* cod. 56 *πρώτα* cod. 57 *Τοιουτοτρόπος* cod. *γενεῖ* cod. *δεκτεῖ* cod. 58 *μαράνει* cod. 59 *παύσει* cod. 61 *κατοικᾶ* cod.

Στ. 37 - 40. Πρβλ. Σοφ. Σολομ. α' 4 (*«ὅτι εἰς κακότεχνον ψυχὴν οὐκ εἰσελεύσεται σοφία, οὐδὲ κατοικήσει ἐν σώματι καταχρέῳ ἁμαρτίας»).*

Στ. 48. Κολ. γ' 5.

Στ. 53 - 54. Πρβλ. Ρωμ. ϛ' 12 (*«Μὴ οὖν βασιλευέτω ἡ ἁμαρτία ἐν τῷ θνητῷ ὑμῶν σώματι»).*

Στ. 60. Πρβλ. Ἐφεσ. β' 22 (*«εἰς κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ ἐν πνεύματι»).*

Στ. 61 - 62. Πρβλ. Α' Κορ. γ' 16 (*«οὐκ οἴδατε ὅτι ναὸς Θεοῦ ἐστε καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἐν ὑμῖν οἰκεῖ;»).*

ὁ Θεὸς εἰς αὐτόν. Ὦ μεγάλον χάρισμα, θνητὸς ἄν(θρωπ)ος νὰ γίνετ(αι) κατοικητήριον τοῦ ἀθανάτου Θ(εο)ῦ. Ὦ τιμὴ (καὶ) δόξα οὐράνιος, εἰς σάρκα (καὶ) αἷμα νὰ κατοικᾷ ὁ Θεὸς διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ πνεύματος. (Καὶ) τίς νὰ μὴν ἐπεθυμήσῃ, ἀγαπητέ, νὰ γένῃ οἶκος Θεοῦ, δοχ⟨ε⟩ῖον τοῦ πνεύματος, θρόνος ἀγγελικός, χερουβικὴ καθέδρα νὰ βαστάζῃ τὸν Κύριον τῆς δόξης, νὰ γενῇ οὐ(ρα)νός, νὰ χωρῇ τὸν ἀχώρητον;

Ἀλλὰ θὲς εἰπεῖν, (καὶ) πῶς νὰ νεκρώσωμεν τὰ μέλη μας τὰ ἐπὶ τῆς γῆς; Μάθε, ἀγαπητέ, ἀπὸ τὴν φωτίαν πῶς σβήνετ(αι) (καὶ) ἔτζι νεκρώνετ(αι) (καὶ) σβήνετ(αι) (καὶ) ἡ φλόγα τῶν παθῶν τῆς σαρκός. Τὴν φωτίαν μὲ δύο f. 50v *τρόπους τὴν σβήνεις. Πρῶτον μὲν ἐβγάζεις τὰ ξύλα ὁποὺ | εἶναι ἡ θροφὴ (καὶ) μαραίνετ(αι) ἡ φλόγα. Δεύτερον ἐκεῖνον ὁποὺ ἀπομείνει ἀφτούμενον τὸ ῥαντίζεις μὲ τὸ νερ(όν). Ἔτζι (καὶ) τὰ μέλη μας. Πρῶτον μὲν μαραίνουντ(αι) ὡσὰν τῶς πάρῃς τὴν τροφ(ὴν) (καὶ) κρατήξῃς τὴν ὕλην. Δεύτερον νὰ τὰ ῥαντίσῃς μὲ τὸ ὕδωρ τοῦ πνεύματος. Νερ(ὸν) πνευματικ(ὸν) εἶναι ἡ διδασκαλιὰ τοῦ λόγου ἀπὸ τὴν ὁποίαν παιδεύετ(αι) ὁ ἄνθρωπος πᾶσαν ἀρετήν.*

Ἤκουσες πῶς νεκρώνετ(αι) ὁ ἄνθρωπος; Θὲς (καὶ) ἀλλοτρόπως νὰ τὸ ἀκούσῃς; Θὲς νὰ μάθῃς πῶς νεκρώνετ(αι) τινὰς (καὶ) πῶς γίνετ(αι) δεκτικὸς τοῦ ζωοποιοῦ πνεύματος; Σύρε τὰ μέλη σου ἀπὸ πᾶσαν ἁμαρτία, ἔπειτα σπούδαξε πᾶσαν τρόπον τῆς ἀρετῆς. Ἔτοιας λογῆς νὰ γενῇς νεκρὸς εἰς τὴν ἁμαρτίαν f. 51 *(καὶ) ζωντανὸς εἰς τὸν Θεόν. Ἔκκλινον, λέγει ὁ προφήτης, ἀπὸ | κακοῦ (καὶ) ποίησον ἀγαθ(όν). Φύγε ἀπὸ πᾶσα κακ(όν), τοῦτο εἶναι ἡ νέκρωσις τῆς σαρκός, (καὶ) ποίησον, ἤγουν κάμε, πρᾶξες ἀγαθές, τούτη εἶναι ἡ ζωή. Ὁπόταν ἴδῃς ἕναν ἄν(θρωπ)ον (καὶ) φεύγει τὲς πορν⟨ε⟩ῖες, τὲς μ⟨ο⟩ιχ⟨ε⟩ῖες, τὲς ἀρσενοκοιτίες, τὲς μαλακίες, τὲς ἀδικίες, τὲς ψευδορκίες, τὲς καταλαλίες, τὲς συκοφαντίες, τὲς κλεψίες, τὴν γούλαν, τὴν μεθυσιάν, τὰ σκάνδαλα, τὸν φθόνον, τὸν φόνον, τὴν μνησικακίαν, τὲς βλασφημίες, τὴν ἀπανθρωπίαν, τότε τοῦτον λέγω πὼς εἶναι νεκρός. Τοῦτο ὁμοιάζει τοῦ μακαρίου Παύλου, ὁποὺ λέγει ἐγὼ τῷ κόσμῳ ἐσταύρωμαι (καὶ) ὁ κόσμος ἐμοί, ἐγὼ εἶμαι ὡσὰν νεκρὸς σταυρωμένος εἰς τὸν κόσμον (καὶ) ὁ κόσμος εἰς ἐμέ.*

---

62 Ὦ cod. 63 Ὦ cod. *τοὺ* cod. *σαρκὰ* cod. 64 *κατοικᾶ* cod. *τῆς καθαρότητος* ex corr.; antea scriptum erat *τῇ καθαρότητῃ* 65 *ἐπεθυμήσῃ* cod. *γένη* cod. 66 *βαστάζει* cod. 67 *γενῇ* cod. *χωρεῖ* cod. *ἀχώριτον* cod. 68 *νεκρώσομεν* cod. 69 *ἔτζη* cod. 71 *εὐγάζεις* cod. 72 *ὁποὺ* cod. *ἀφτούμενον* cod. 74 *πάρεις* cod. *κρατύξεις* cod. 74 - 75 *ῥαντίσεις* cod. *τοὺ* cod. 76 *τοὺ* cod. *ὁποῖαν* cod. 78 *ἀκούσης* cod. *μάθεις* cod. 79 *τοὺ* cod. *ζωοποίου* cod. 80 *γενῆς* cod. 83 *πράξαις ἀγαθαῖς* cod. 84 *ἴδεις* cod. 84 - 86 *ταῖς -νίαις, ταῖς -χίαις, ταῖς -κοιτίαις, ταῖς -κίαις, ταῖς -κίαις, ταῖς -ρκίαις, ταῖς -λίαις, ταῖς -ντίαις, ταῖς -ψίαις,* cod. 87 *ταῖς βλασφιμίαις* cod. 88 *τοὺ* cod. *ὁποὺ* cod.

Στ. 81 - 82. Ψαλμ. λγ' 14.

Στ. 88 - 89. Πρβλ. Γαλ. ς' 14 *(«δι' οὗ ἐμοὶ κόσμος ἐσταύρωται κἀγὼ τῷ κόσμῳ»)*.

f. 51v *Πάλιν, ὁπόταν ἴδῃς ἕναν | ἄνθρωπον (καὶ) πράττει τὰ ἔργα τὰ ἀγαθὰ (καὶ) γέμει ὅλον καλ(ὴν) (καὶ) θεϊκὴν ἀγάπην (καὶ) εἶναι ἐγκρατὴς (καὶ) παρθενεύει καὶ περιπατεῖ φρόνιμα, εἰρηνικὰ ζῇ, ζῇ τιμημένα, δίδει ἐλεημοσύνην, δὲν λείπει ποτὲ ἀπὸ τὴν προσευχήν, εἶναι ταπεινός, φιλόπτωχος, φιλόξενος, εὐχάριστος, ἀγόγγυστος, ἀληθινός, ὑπομονετικός, ἀγαθός, δίκαιος, τοῦτον κράτειε πὼς ζῇ θεϊκά, τοῦτον λέγε πὼς ἔχει τὸν Θεὸν μετά του, εἰς τοῦτον κατοικᾷ ὁ Θεός, τοῦτος εἶναι τὸ κατοικητήριον τοῦ πνεύματος, ναὸς τοῦ Θεοῦ, οἶκος τῆς σοφί(ας), τοῦτος εἶναι ὄντως σοφός. Τοῦτον παρακρατοῦν καὶ οἱ ἄγγελοι (καὶ) τὸν φυλάγουν, καθὼς λέγει ὁ προφήτης ὅτι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ ἐντελεῖται περὶ σοῦ τοῦ διαφυλάξαι σε ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς σου, ἤγουν* f. 52 *διὰ | σένα, ὁποὺ ⟨εἶ⟩ σαι ἔτοιας λογῆς, ὁ Θεὸς θέλει παραγγείλει τῶν ἀγγέλων του νὰ σὲ φυλάγουν εἰς ὅλες σου τὲς στράτ⟨ες⟩. (Καὶ) πάλι λέγει ἐπὶ χειρῶν ἀροῦσί σε, ἵνα μὴ προσκόψῃς πρὸς λίθον τὸν πόδα σου, ἀπάνω εἰς τὰ χέριά τως σὲ θέλουν σηκώνει, λέγει, διὰ νὰ μὴ προσκρούσῃ ὁ πόδας σου εἰς λίθον προσκόμματος (καὶ) πέτραν σκανδάλου. Μακάριος ἄνθρωπος, ἀγαπητέ, (κατὰ τὸν προφήτην τὸν Σολομών), ὁ ὁποῖος εὗρε σοφίαν τοιαύτην πρῶτον μὲν νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀληθιν(ὸν) Θεόν, ἤγουν νὰ ἔχῃ τὴν ἀληθινὴν πίστιν τῆς ἁγί(ας) Τριάδος, χωρὶς τῆς ὁποίας πίστ⟨εως⟩, κατὰ τὸν ἀπόστολον, δὲν εἶναι δυνατὸν ν⟨ὰ⟩ εὐαρεστήσῃ (καὶ) νὰ ἀρέσῃ τινὰς τοῦ Θε⟨οῦ⟩. Ἔπ⟨ε⟩ιτα* f. 52v *μακάρι(ος) (καὶ) ἐκεῖνος ὁποὺ κτίσ⟨ει⟩ | ἀπάνω εἰς τοῦτο τὸ θεμέ⟨λ⟩ιον τῆς πίστεως καλὰ ἔργα τὰ ὁποῖα λέγει ὁ ἀπόστολος ⟨χρ⟩υσάφι (καὶ) ἀσήμι (καὶ) λίθους τιμίους. Ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀληθινὸς σοφός, καθὼς λέγει ὁ Κύριος εἰς τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον, διότι ἔκτισεν τὸ σπίτιν του (καὶ) τὴν κατοι-*

---

91 *ἴδεις* cod. 93 *φρόνημα* cod. *ζῆ, ζῆ* cod. 94 *λοίπει* cod. 95 *ἀγόγγιστος* cod. *ἀλιθηνὸς* cod. 96 *κράτιε* cod. *ζῆ* cod. 97 *κατοικὰ* cod. 98 *τοὺ* cod. 100 *ἀυτοῦ* cod. *σου* cod. *τοὺ* cod. 101 *ῗσαι* ex rasura cod. *παραγγείλῃ* cod. 102 *σε* cod. *ὅλαις σου ταῖς στράτ⟨αις⟩* (-*αις* ex rasura) cod. 103 *προσκόψῃς* cod. 104 *συκώνει* cod. *προσκρούσῃ* cod. 107 *γνωρίσῃ* cod. *ἔχει* cod. 108 *ὁποῖας* cod. *πίστ* ex rasura in codice supplevi; de verbi exitu -*εως* cf. v. 111 *πίστεως* 109 *ν* ex rasura cod. *εὐαρεστήσῃ* cod. *ἀρέσῃ* cod. *τοὺ* cod. *Θε* ex rasura cod. 110 *θεμε.ιον* ex rasura cod. 111 *υσάφι* ex rasura cod. *ἀσύμη* cod. 112 *ἀληθηνὸς* cod.

Στ. 97 - 98. Ὅρα ἀνωτ. τὰ σημειωθέντα διὰ στ. 60 καὶ στ. 61 - 62.

Στ. 99 - 100. Ψαλμ. ϟ' 11.

Στ. 102 - 103. Ψαλμ. ϟ' 11.

Στ. 105 - 106. Παροιμ. γ' 13.

Στ. 108 - 109. Πρβλ. Ἑβρ. ια' 6 *(«χωρὶς δὲ πίστεως ἀδύνατον εὐαρεστῆσαι»)*.

Στ. 110 - 112. Πρβλ. Α' Κορ. γ' 12 - 13 *(«εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον χρυσίον, ἀργύριον, λίθους τιμίους, ξύλα, χόρτον, καλάμην»)*.

Στ. 112 - 115. Πρβλ. Ματθ. ζ' 24 *(«ὁμοιωθήσεται ἀνδρὶ φρονίμῳ ὅστις ᾠκοδόμησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν πέτραν»)* καὶ Α' Κορ. ι' 4 *(«ἡ πέτρα δὲ ἦν ὁ Χριστός»)*.

κίαν του, ἤγουν ὅλην του τὴν ἐλπίδα ἔβαλεν ἀπάνω εἰς τὴν ἀληθιν(ὴν) πέτραν, ὁποὺ εἶναι ὁ Χριστός. Τοῦτον μηδὲ οἱ πειρασμοὶ (καὶ) τὰ βάσανα τοῦ κόσμου, μηδὲ κίνδυνοι (καὶ) θάνατος δὲν τὸν σαλεύγουν τοῦτον εἰς τὴν ἡμέραν τὴν φοβερὰν τῆς κρίσεως, ὅταν θέλουσι νὰ σαλευθοῦσι τὰ ⟨θ⟩εμέλια τῆς γῆς, αἱ δυνάμεις τῶν οὐ(ρα)νῶν ⟨(καὶ)⟩ νὰ στενάξουν οἱ ἄβυσσοι, θέλουσι τὸν ⟨ἁρ⟩πάξει αἱ νεφέλαι εἰς ἀπάντησι τοῦ ⟨Κυρίου⟩, κατὰ τὸν ἀπόστολον, (καὶ) ὁ Κύριος τὸν θέλει στεφανώσει, ὡσὰν σοφ(ὸν) ἀρχιτέκτονα (καὶ) ὡσὰν [...

'Αθῆναι ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

---

114 *τοὺ* (ante *τὴν*) cod. *ἀληθην(ὴν)* cod. 115 *ὁποὺ* cod. *τοὺ* cod. 116 *κύνδινοι* cod. 117 *εμέλια* ex rasura cod. 118 *καὶ* ex rasura in cod. supplevi *ἡ ἄβυσσοι* cod. *πάξη* ex rasura cod. 119 *ἀπάντιση* cod. *Κυρίου* ex rasura in cod. supplevi 120 *στεφανώση* cod. eiecto folio textus desideratur post verba *(καὶ) ὡσὰν*

Στ. 118 - 119. Πρβλ. Α' Θεσ. δ' 17 *(«ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα»).*

Στ. 120. Πρβλ. Α' Κορ. γ' 10 *(«ὡς σοφὸς ἀρχιτέκτων θεμέλιον τέθεικα»).*

30 - 4 - 1974

ZUR FRAGE NACH DER EINHEIT DER KIRCHE IN EPISKOPAT UND TRADITION

(Prolegomena, einer Trilogie aus der Geschichte der alten Kirche als Antwort auf brennende Fragen in der Ökumenischen Zeit der Kirchen)

Prolegomena

Die Verwestlichung der ganzen Welt ist zugleich eine Frage einer gewisse Verchristlichung. Das ist die grösste Problematik im Kulturleben der Völker, die das Christentum als die wahre Religion des Geistes und der Ethik anerkennen und zur Herrschaft bringen wollen. Anders ausgedrückt: dieses Problem, als Problem der Durchführung und Erhaltung des Friedens durch Gerechtigkeit und Liebe in der Welt, bedeutet, dass die Herrschaft der Rangordnung der Werte (ein Problem für sich seit Max Scheler zum Studium der Philosophie und Ethik [1]) im Bereich unserer Kultur, die aus dem Zusammenhang von Griechentum — Römertum — Germanentum und Christentum hervorgegangen ist, ist unbestritten. Das ist aber, leider, nicht der Fall; denn nicht nur die wirkliche Aufnahme und Anwendung der Ethik des Evangeliums im Leben des christlichen Individuums, sondern auch im allgemeinen die Kultur unter dem ewigen Kriterium und Aspekt des ewig überzeitlichen Evangeliums Christi, wie es geprüft und renoviert werden kann, bleibt immer ein Problem. Darum ist und bleibt die *Renovatio* der Welt durch einen wahrhaft christlichen Humanismus ein ewiges Problem unserer Kultur.

Aber dieses riesiges Problem und Werk ist und bleibt nicht nur unmöglich, sondern sogar undenkbar, solange das Christentum als die höchste Religion des Geistes und der Ethik keine Einheit bildet und darstellt. Die Einheit der christlichen Welt ist aber seit Jahrhunderten ein Grundproblem des Christentums und der Welt zugleich. Es ist ein Weltproblem. Einheit des Christentums aber bedeutet im

---

1. Vgl. R.G.G.[3] VI, 1646 ff.

Grunde genommen, eine Kirche zu sein, das heisst, dass die Una-Sancta[1] eine Wirklichkeit wird.

Selbstverständlich lasse ich zunächst in diesem Gedankenkomplex die Glaubensfrage beiseite, die uns als Theologen und Historiker bewegt und zur Behandlung verpflichtet: welche von den vorhandenen Kirchen als die Una - Sancta gelten könne, oder sich legitimiere. Diese Frage ist zwar für die Orthodoxe Katholische Kirche nicht nur eine Überzeugungs- und den Sinn der wahren Kirche betreffende Frage, sondern auch eine historisch-kritische Frage.

Unsere ökumenische Frage, eine wirkliche ökumenische Kirche zu haben, liegt uns am Herzen, bewegt uns am tiefsten als ein Postulat der Tragik unserer Zeit und der Tragik der Spaltung des Christentums und seiner Kirche, als eine sichtbare Grösse in der Welt, die durch Wissenschaft und Technik rasch umgewandelt wird und die, seit gewisser Zeit, eine andere geworden ist. In der Zeit, in der die Weltgeschichte von allen Menschen erlebt wird und die Sehnsucht nach Einheit, Frieden und Respekt der Menschenrechte und des Menschen überhaupt aller Herzen tief bewegt, ist eine Schicksalsfrage für die Welt geworden, für weise und einfache Menschen, Frauen und Kinder, die friedlich, nicht nur in Freiheit von Not und Furcht, in Glaubens- und Meinungsfreiheit leben wollen, sondern auch in der warmen Athmosphäre der geistigen Werte und des Gewissens, aber zugleich zu Gerechtigkeit und wahrer Liebe emporsteigen wollen.

Aber diese Grundwerte des wirklich menschlichen Lebens kann nur das eine wirkliche Christentum der Welt darbringen. Nicht ein theoretisches Christentum, sondern ein praktisches Weltchristentum in wirklicher Liebe, wie sie von Jesus Christus und seinen tiefsten Kennern, den Aposteln Paulus und Johannes, verkündet wurde (Korintherbrief, Römerbrief und Johannesschriften), kann die Welt umwandeln.

Die eine Welt braucht *ein Christentum, das heisst, eine Kirche*, wie sie von dem Herrn Jesus Christus begründet worden ist. Die Una-Sancta der Liebe Christi braucht die Welt. Dies ist die letzte und entscheidende Aufgabe der Kirchen der ökumenischen Bewegung und unserer Kultur. Eine wirkliche Una - Sancta würde hoffentlich die Welt zu einer Gemeinschaft des Friedens der christlichen Persönlich-

1. Das Problem der Einheit der Kirche wurde in Neu - Dehli (1961), Montreal (1963) und Aarchus (1964) in den grossen Tagungen des Ökumenischen Rates der Kirchen in der Vordergrund gestellt. Als Mitglied der Vertretung der Kirche Griechenlands war ich in allen Debatten anwesend.

keiten führen; denn, wie Goethe irgendwo einmal sagte, die Welt wird in der Wissenschaft und Technik gedeihen, aber Besseres als das Christentum wird sie nicht finden können.

Eine Einheit der Kirchen ist das grösste und das letzte Problem unserer ökumenischen Bewegung und zugleich ein Problem der Erfüllung der Aufgabe, die Christus seinen Jüngern auferlegt hat, und zwar als unentbehrliche Pflicht (*ἵνα πάντες ἓν ὦσι*, Johan. 17, 21).

Deswegen müssen wir dieses Problem am klarsten und immer vor Augen haben, weil es nicht nur ein Problem der Kirchen, sondern auch jedes einzelnen Christen Sehensucht ist.

Die Spaltung der Kirche Christi, der Una - Sancta, ist durch Subjektivismus und durch die historischen Zustände hervorgerufen worden. *Diese beiden zu überwinden ist ein opus, welches nicht eine Generation erreichen kann.* Was jahrhundertelang die christlichen Völker durch ihren Geist und ihre Mentalität geprägt haben, kann nicht durch das Werk einer Generation weggeschaffen werden. Wir haben uns entfremdet und durch unchristlichen Geist und Taten uns zu Feinden gemacht.

Die Einführung der Erduldung, der Toleranz, der Gerechtigkeit, und der Menschlichkeit in unseren Verhältnissen, die Kontakte von Christ zu Christ, die Abschaffung der Gründe unserer Entfremdung und die Einsetzung des Dialogs zwischen den Theologen, nachdem der Dialog zwischen Orthodoxen, Römisch - Katholiken und Protestanten, Anglikanern und Orientalen in der ökumenischen Bewegung eine von Gott gesegnete Wirklichkeit geworden ist, ist ein grosser Schritt in der Frage der Einheit des Christentums, vor allem auf dem Boden des praktischen Christentums. Obwohl die Ökumenische Bewegung schon viele Länder umfasst und mit der Zeit wächst, ist sie noch nicht tief in die verschiedenen Schichten der Völker eingedrungen. Sie ist noch nicht eine Bewegung aller christlichen Völker. Sie bleibt immer eine Frage, die einen Teil der öffentlichen Meinung interessiert und allmählich bewegt. Doch ist sie eine nicht zu unterschätzende Wirklichkeit. Dies wird dadurch deutlich, wenn wir die Einstellung der Römischen Kirche zu der Ökumenischen Bewegung betrachten, die anfangs nicht nur zurückhaltend, sondern feindlich gegenüberstand, seit Johannes XXIII. aber positiv zu ihr steht. Das II. Vatikanum (es ist richtig und zweckmässig, dass man im Römischen Katholizismus nicht immer die wirkliche Zahl 21. Okum. Konzil für Rom nennt) als eine sogenannte «friedliche Revolution» (dieses Charakteristikum habe ich vor Jahren aufgezeigt und dem hervorrag. Kollegen Hrn. G. Williams in Har-

vard gesagt) im Römischen Katholizismus ist der stärkste Beweis der raschen Umwandlung der Mentalität, der früher so konservativen Politik des «non possumus» der römischen Kurie. Paul der VI und Athenagoras der I sind die verantwortlichen Führer in der neuen Zeit.

Seit der Zeit der III. Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen, (N. Dehli 1961) und Uppsala (IV Vollversammlung) in der nicht nur die Orthodoxe Katholische Kirche, zum ersten Male in angemessenem Verhältnis vertreten war, sondern auch der Römische Katholizismus durch Beobachter ebenfalls erstmalig in der Geschichte des getrennten Christentums anwesend war, sind wir in der glücklichen Lage, zu sehen, dass auch die Kirche Roms nicht nur ein Ökumenisches Konzil einberufen hatte — das schien früher unwahrscheinlich, denn die Unfehlbarkeit des Papstes im I. Vatikanum degradierte das Ökumenische Konzil zum blossen beratenden Organe des Papstes —, sondern auch das sie das Problem der Einheit des Christentums neu zum eigentlichen Studium (durch eine besondere Kommission, Kardinal Bea erste Präsident Willebrand der zweite) macht. Also die Ökumenische Bewegung, trotz der Problematik in der das Ökumenische Patriarchat anlässlich des 25. Jubileums des Ökumenischen Rates der Kirchen (1948 - 1973) spricht (vgl. Athenagoras von Theyateira und Gross. Bretanien und 'Εκκλ. Κῆρυξ 1973), wird wirklich ökumenisch. Ökumenischer Dialog ist heute also nicht nur ein Postulat, sondern eine Wirklichkeit, die allerdings nur in kleinen Studienkreisen eine lebendige und hoffnungsvolle Arbeit leisten kann [1].

Die äussere Geschichte des Christentums und der Expansion in Asien und Afrika entspricht also einer inneren Notwendigkeit. Gerade diese Fragen, die in diesen Vollversammlungen oder Weltkonferenzen für «Glauben und Kirchenverfassung» gestellt werden und die Sitzungsberichte zeigen, dass die positive Frage der Einheit des Christentums mehr und mehr in den Vordergrund rückt, aber, leider, nicht in der Masse und methodisch wie in unserer Zeit verlangt wird.

Während die Umwandlung im Protestantismus mehr und mehr in den Disputationen über den Begriff der Kirche, sogar über die Sichtbarkeit, Heiligkeit, Apostolizität und Ökumenizität, geführt wird, wird im Römischen Katholizismus auch die Frage nach dem Begriff der Kirche und was damit zusammenhängt sowie über die Merkmale

1. Vgl. Ger. Konidaris, Über die kleine Konsultation von Orthodoxen, Altkatholiken, Aglikanern und Protestanten in Montreal im Jahre 1963, in Zeitschrift «Pantainos» 1964.

der Ökumenizität und Einheit ernstlich nachgedacht. Die Frage aber, die in der II. Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen (Evanston, Illinois, 1954): Unsere Einheit in Christus und unsere Getrenntheit als Kirche, war im Grunde genommen falsch gestellt; denn wir können in Christus nicht einig sein, ohne eine Kirche zu bilden. Darum bleibt die grösste Frage des Christentums die der Einheit der Kirche.

Die Una-Sancta, abgesehen von der Frage der Legitimität unserer Kirche, die offiziell die «Katholisch-Orthodoxe» genannt wird, (vgl. Synodicos Tomos über die Kirche Griechenlands vom Jahre 1850), war für die anderen Brüder in Christo die alte ungetrennte Kirche der sieben Ökumenischen Konzilien. Dann ist es angebracht, diese Zeit, in der *die Einheit und nicht die Uniformität* in der Kirche herrschte, neu zu studieren und ins neue Licht zu rücken. In der öffentlichen Debatte der Zentralkommission auf Rhodos (1959) wurde von Bischof Dibelius von Berlin die Untersuchung der ersten fünf Jahrhunderte als eine Notwendigkeit der Ökumenischen Bewegung erkannt. Ich hatte gleich geantwortet und zugestimmt (siehe Sitzungsberichte). Ich hatte sogar gesagt, dass wir zunächst die zwei ersten Jahrhunderte untersuchen müssten, damit wir die Grundlage unseres Christentums und der Una-Sancta besser kennenlernten, um die spätere Entwicklung besser verstehen und beurteilen zu können. Da liegt die gemeinsame Grundlage.

Darum ist es nicht nur angebracht und zweckmässig, sondern eine dringliche Notwendigkeit, diese Zeit nochmals zu untersuchen und unter neue Aspekte und neues Licht zu stellen. Die Quellen, vor allen Dingen die griechischen — obwohl Vieles und Wertvolles verlorengegangen ist — müssen wir neu sehen. *Die Einfühlung in diese Zeit ist unsere Aufgabe.* Der fragmentarische Charakter der Quellen zeigt uns, wie schwer es ist, die Geschichte dieser Zeit zu rekonstruieren. Doch das Sprachgefühl und dass wir Griechen auch in der Überlieferung leben, macht uns manchmal leichter, in die Quellen und in die Zeit hineinzuragen und das Wesentliche und Verborgene herauszulessen und hervorzuheben. Diesem Zweck dienen die folgenden Untersuchungen. Die Schule von Tübingen und die liberale Theologie hatten uns grosse Verdienste in der Theologie und im Historismus geleistet, sie hatten auch das Einzelne kennenzulernen und daher die Methode verschärft; aber sie hatten die Einheit nicht gesehen, die auch in der Mannigfaltigkeit der Alten Kirche besteht.

Wenn wir nun die grossen Linien der Geschichte der Kirche unter dem Aspekt unserer Bewegung in Betrachtung ziehen, sehen wir die Notwendigkeit, das Wichtigste vorwegzunehmen. Darum möchten wir folgendes betonen:

Die grosse Frage unserer Zeit und die tiefste Sehnsucht der Christen und unentbehrliche Notwendigkeit des Christentums, seine Schicksalsfrage, ist die Einheit der Kirche Christi.

Dies wird möglich auf dem Boden der alten ungeteilten Kirche der 8. Jahrhunderte, wo die gemeinsamen Grundlagen im Glauben, der Verfassung und Kultus liegen. Das ist dasjenige Prinzip, welches schon bei der Begegnung von Polykarp und Aniket (um 154/5) und im Paschastreit (192) Irenäus von Lugdunum und Victor von Rom beherrscht hat und welches so wundervoll von Vinzenz von Lerin (um 450) als Traditionsprinzip des alten Katholizismus dargestellt wurde: *«Magnopere curandum est, ut id teneamus, quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est. Hoc est etenim vere proprieque catholicum»* und anderswo *«in necessariis unitas, in dubiis libertas et totius caritas»* [1].

Dies wird im allgemeinen durch *Rekatholisierung* der Kirchen möglich, das heisst, wenn wir die Grundlagen der ungeteilten Kirche zur Geltung bringen (was gerade die Katholisch-Orthodoxe Kirche immer betont), ohne Uniformität.

Dies bedeutet dass

1) der Protestantismus sich allmählich vom Subjektivismus freimacht,
2) der Römische Katholizismus sich vom echten römischen Geist allmählich entfernt und sich mit dem blossen Ehrenprimat begnügt und die Ökumenische Synode als höchste Instanz und allein unfehlbare Institution der Kirche anerkennt.

   Durch vorbereitende und sorgfältige Arbeit sollte man alle Neuerungen, die seit dem siebten Ökumenischen Konzil von der Römischen Kirche eingeführt worden sind, abschaffen. Möge man dies als Rekatholisierung bezeichnen,
3) die Katholisch-Orthodoxe Kirche durch breitere Ausbildung des Klerus von dem ökumenischen und liberalen Geist der Kirche der ersten 5 Jahrhunderte — Glanzzeit der Kirchenväter — tiefer beeinflusst und von der Philosophie inspiriert und erneuert wird.

Die Verkirchlichung des Protestantismus ist aber das wesentlichste Problem als Voraussetzung seiner Einheit. Das bleibt immer ein unentbehrlicher Faktor, ein entscheidender Faktor für die Erreichung seiner Einheit, die zur Einheit des Christentums beitragen kann. Daher ist es von grundlegender Bedeutung, dass alle das Problem Kirche, Verfassung und Überlieferung in den ersten 2 Jahrhunderten untersuchen müssen, denn dies bleibt für die Entwicklung und für die Kritik der Formung der späteren Kirche, sowohl für den Protestantismus und kat' exochen für ihn, für den Römischen Katholizismus als auch für die Katholische Orthodoxie dieser Zeit massgeblich.

1. Patr. L. 50, 640 und für die Erklärung Altaner, Patrologie 1958, S. 418. Vgl. A. Alivisatos, Ἡ ἀδιάκοπος συνέχεια τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας κλπ. 1934.

Der Grund für dieses Werk bleibt immer die Erkenntnis der Wahrheit über die Urkirche bis zur Vollendung der Grundlage des Synodalsystems durch die philologisch-historische Methode möglich.

Adolf von Harnack hatte Recht, als er einmal betonte: «Auf keinem anderen Gebiete der Kirchengeschichte ist der Gegensatz der konfessionellen und der geschichtlichen Betrachtungen so gross, wie auf dem der ältesten Verfassungsgeschichte der Kirche und des kirchlichen Rechts» [1]. Die Betrachtungen der römischen Katholiken und der Altprotestanten sowie ihrer Theorien haben nach Harnacks Auffassung *«die ganze Entwicklungsgeschichte des apostolischen und nachapostolischen Zeitalters gegen sich»* und ausserdem «stehen und fallen sie bereits mit der Frage der Geschichtlichkeit einiger neutestamentlicher Stellen (er meint Matth. 16, 18). Sieht man von ihnen ab — und nach allen Regeln geschichtlicher Kritik ist man dazu gezwungen — so ist jedes direkte äussere Band zwischen Jesus und der Kirche und ihren werdenden Ordnungen zerschnitten. Übrig bleibt das innere Band, auch wenn Jesus die Kirche weder gestiftet noch gewollt hat» (S. 3). K. Müller [2] als Vertreter der profanen Geschichte gibt uns auf die Frage: Jesus und die Kirche, die Antwort des liberalen Protestantismus. «Eine neue Religionsgemeinde, die «Kirche», hatte Jesus nicht stiften wollen: durch seine eigene Wirksamkeit sowie durch seine Jünger die Nähe des Reiches zu verkündigen und das Volk für diese unmittelbare Zukunft vorzubereiten, war seine einzige Absicht gewesen... Die universalen Elemente in Jesu Verkündigung treten zunächst ganz zurück». Seit Harnack ist eine Umwandlung vollzogen worden, die man in den 30er Jahren nicht voraussehen konnte.

Es ist nicht meine Absicht und Aufgabe, das grosse Problem Jesus und die Kirche hier zu behandeln, sondern nur bestimmte Seiten des

1. A. v. Harnack, Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung in den zwei ersten Jahrhunderten, Leipzig 1910, S. 1.

2. K. Müller, Kirchengeschichte I, S. 65.

Problems zu untersuchen. Ich verweise aber auf kurz gefasste Berichte von K. Stendhahl über die Kirche (im Urchristentum, 1) der neue Konsensus, 2) das Wort 'Ἐκκλησία, 3) das Selbstverständnis der Urkirche und 4) Jesus und die Kirche), von A. Adam (Dogmengesch. in: Relig. in der Geschichte und Gegenwart, dritte Aufl., Bd. III, Sp. 1297 = 1304 - 1312), der Art.: Kirche von A. Nygren in Weltkirchenlexikon, 1960, Sp. 676 - 685).

Auf orthodoxer Seite ausser der bekannten Dogmatik von Androutsos, Die Orthodoxe Kirche in Griech. Sicht, herausg. von Bratsiotis, siehe G. Florovsky, Le corps du Christ vivant, 1948.

Auf katholischer Seite ausser dem historischen Material und Bearbeitung in der Dogmatik von Schmaus (Band III, 1), siehe Rud. Schnackenburg, Die Kirche im Neuen Testament, in der Reihe Questiones Disputatae, No. 14. Aus der Titelvorschau möchte ich erwähnen: Karl Rahner, Kirche und Sakramente, Anton Vögtle, Jesus und die Kirche, Hein. Schlier, Geist und Amt im Neuen Testament, Heinrich Bacht, Tradition. Sehr wichtig ist der Artikel Tradition von G. Florovsky in Weltkirchenlexikon und die umfangreiche Literatur (S. 1469 - 1475). Vgl. auch Theol. Revue, Jahrgang 55, 1959, Nr. 5/6, S. 203 - 216). Die Bibliographie ist so schnell angewachsen, dass man sie kaum übersehen kann [1].

Der grosse Problemkomplex: Jesus Christus, Kirche und die Kirchen; Urchristentum und Katholizismus und Kirche und Recht, steht eigens vor uns für neue Untersuchungen über das Verständnis der Kirche und ihrer Einheit als eine grosse Aufgabe. Die Frage nach dem Wesen im Begriff der Kirche darf erst dann von den Dogmatikern und danach von der Kirche in den Ökumenischen Konzilien durch Bestimmungen (*ὅροι*) festgelegt werden, nachdem sie die Neutestamentler und Historiker auf der Grundlage der chronologischen Entwicklung durch eingehende Studien untersucht und behandelt haben.

Die Methode, die öfter angewandt wird, ist nicht die angebrachte. Ein Beispiel aus dem Bereich der Verfassung sei hier angeführt (sehr

1. Interessant aber theol.-hist. radikal denkt über unsere Frage H. Küng, Die Kirche 1969³. Aber siehe: J. H. Zizioulas Diss.: Die Einheit der Kirche in h. Eucharistie und in dem Bischof in der drei ersten Jahrhunderten, Athen 1965 (griech.).

wichtig ist die ältere Arbeit von Kattenbusch, der Quellort der Kirchenidee, Festschrift für Adolf von Harnack, 1921).

Man darf die Zeugnisse des Neuen Testaments nicht gewaltsam benutzen und Resultate ziehen. Die Entwicklung der Verfassung zeigt, dass innerhalb der apostolischen Zeit Paulus und seine freien Gemeinden die Verfassungsform durch die ständigen Ämter der Presbyter eingesetzt hatten, die aus Jerusalem kommend bis zum Westen rezipiert wurden, da die Charismatiker keine Organisation bildeten. Paulus selbst und die Urkirche von Antiochien, d.h., die grosse Kirche aus den Heiden, die Führerin in der Mission des Hellenismus, scheint in der Zeit von 64 die Verfassung von Jerusalem nachgeahmt zu haben. Die ständige Organisation der Kirche hat gesiegt, also nicht die freien Charismatiker. Das steht fest, wenn man die Entwicklung von dem Apostelkonzil bis zu der Verfolgung von Nero und Domitian betrachtet. Die zeitliche Anordnung der Quellen des Westens und des Ostens und das Sprach- und Traditionsgefühl ermöglichen eine neue Interpretierung der Quellen, um am Ende der Erforschung der Quellen zu allgemeinen Resultaten zu gelangen. Durch die entgegengesetzte Methode (200 - 36 n. Chr.) sind neue Ansichten gewonnen. Die selbe Methode — rein philologisch - historisch und ohne irgendeine auch dogmatische Voraussetzung — wird auch in der letzten Untersuchung der entscheidenden Frage über die «*Successio Apostolica*» durchgeführt.

Durch das Gesagte ist schon zum Teil die Disposition dieses Werkes gegeben.

Zunächst beginnen wir mit einer Einleitung über die brennende Frage von und nach Montreal.

Dann folgt der erste Hauptteil dieses Werkes.

Die Formung der Katholischen Kirche bis zum Anfang des 5. Jahrhunderts und die drei grossen Hierarchen, d. h., Basilius der Grosse, Gregor von Nazianz und Johannes Chrysostomus, rücken an die Glanzzeit heran. Es folgen dann einleitende Probleme über das Wesen und die Form des Christentums, d. h., die Philosophie seiner Geschichte. In diesem Teil wird die Kirche nicht nur in ihrer Formung gesehen, sondern auch als formende Macht. Sie ist eine geistige Macht und zugleich Institution, deren verantwortlichen Männern die Aufbewahrung der «historischen Offenbarung im Jesus Christus» obliegt. *Die Welt hatte keine andere Form des Christentums kennengelernt als die der Kirche. Diese Grundthese ist in Anbetracht der Quellen die allerwichtigste für unsere Betrachtungsweise.* Darum behandele ich sodann das Thema: Der Historiker, die Kirche und der Inhalt der Tradition in den 2 ersten

Jahrhunderten. Diese kleine Studie dient dem Hauptzweck dieser Reihe von Studien: Die Darstellung der aus den philologisch-historisch bearbeiteten Quellen ungezwungen emportauchende Tatsache von der geschichtlichen Grösse und Bedeutung der Kirche, für die verantwortliche Aufbewahrung der Tradition der Wahrheit über Christus und seine Offenbarung. Immer handelt es sich um die Wahrheit. Die Kirche ist die Trägerin dieser verantwortlichen Übertragung des wahren Evangeliums, über Christus und sein Evangelium und der Grundtatsachen des apostolischen Zeitalters und der Verkündigung. Die neue These lautet: Nach Irenäus ist die Kirche der Inbegriff des Christentums.

In dieser Darstellung möchte ich eine zweite Grundthese unterstreichen. Es gab eigentlich keine Zeit, in der es das Christentum, dass heisst, die christliche Religion (das Wort erwähnt zuerst Ignatius im Gegensatz zum Judentum) gab, in der es keine Kirche gab. Die termini technici Urchristentum und Urgemeinde, die ich selbst öfter benutzt habe, sind zwar für den Inhalt unserer Religion nicht unwichtig, aber irreführend; denn sie verkennen die Tatsache, dass sowohl Paulus als auch Apostelgeschichte und das N.T. das Wort qahal — Kirche für alle Anfangsformen der unter dem Schatten des Judentums lebenden christlichen Religion verwendet haben.

Die Gemeinschaft Jesu mit seinen Jüngern ist schon als die dynamische Kirche zu verstehen. Der kurzen Zeit der Verurteilung Jesu und der Zerstreuung seiner Jünger folgte die Zeit, in der alle zusammengeschlossen eine Kirche unter dem Schatten des Judischen Tempels bildeten. Die Autorität der Zwölf, die Taufe im Namen Jesu Christi und die gemeinsamen Mahlzeiten — vgl. das oben Angeführte über die Lukaserzählung von der Einheit — sowie die Apostel, die als Zeugen der Auferstehung galten, bildeten die Fortsetzung der Kirche, die zum Teil in Jerusalem eine verborgene aber sichtbare Gemeinschaft war, bis zu der Zeit, in der Jesus Christus die Zwölf berief. Dann wurde sie allmählich eine sichtbare gesellschaftliche Grösse. Damit wäre es angebracht, dass wir in Anbetracht der Problematik, die diesen termini anhaftet, die Forschung sowohl im N.T. als auch in der Kirchengeschichte nicht mehr benötigen. Für uns Griechen, die den vielfachen Gebrauch des Wortes Ἐκκλησία aus den ersten Tagen der Apostelkirche beibehalten haben, ist dies kein Problem.

Die jüngeren termini technici können wir ruhig verlassen; denn sie passen nicht in unsere Zeit. Es wäre besser, unsere Zeit der Ökumenischen Bewegung als die der Ökumenischen Tendenzen und der Kirche zu nennen.

Damit wären für die wissenschaftliche Theologie und die Geschichte der Kirche besser die termini[1]:

a) Urkirche - Urkatholizismus für die Zeit, in der der terminus «Καθολικὴ Ἐκκλησία» in Antiochien eingeführt wurde (bis 130).

b) Formung der Katholischen Kirche des II. Jahrhunderts.

c) Vorbereitung des Hochkatholizismus (Irenäus - Athanasius - drei Kappadokien).

d) Hochkatholizismus: Griechisch - Römischer Katholizismus bis zum 6. Ök. Konzil.

e) Spätkatholizismus, die Zeit der Vorbereitung auf Scheidung der Katholischen Kirche (691 - 1054).

f) Die Zeit der Spaltung der Katholischen Kirche, d.h., der Scheidung des Griechisch - Römischen Katholizismus zum Römischen und Griechischen Katholizismus (ich lasse die Frage der Una - Sancta beiseite, siehe oben), und zuletzt zur Reformation und

g) Bestrebungen zur Wiedervereinigung der Katholischen Kirche, der Ökumenischen Bewegung um die Una - Sancta.

Damit gehen wir zu den brennenden Fragen der Ökumenischen Bewegung um die Eine Kirche nach Montreal (Juli 1963). Die Grundlage für die Eine Kirche ist das grösste Problem seit der Zeit der Spaltung des Christentums.

Dann folgen a) die Behandlung der grundlegenden Fragen der Verfassung der Urkirche bis zu Irenäus und b) die letzte grössere Untersuchung der Successio Apostolica.

Die Methode ist dieselbe: philologisch-historische und ohne dogmatischen Voraussetzungen.

Zur Einleitung

Brennende Fragen der Ökumenischen Bewegung nach der IV. Konferenz über Glauben und Kirchenverfassung vor und nach Montreal (Juli 1963) und über die Einheit der Kirche nach Aarchus (1964).

A. Die grösste Frage des Christentums unserer Zeit ist die Frage nach Wesen, Form, Einheit und Aufgabe der Kirche Christi und deren Verhältniss zu Christus und der Welt.

Diese Fragen tauchen in verschiedenen Formen und Formulierun-

1. Für die Problematik der termini: Urgemeinde: siehe Oscar Cullmann in: Weltkirchenlexikon und für das Wort Urchristentum W. Kümmel in: R.G.G.³, Sp. 1187 - 1193.

gen auf, nachdem die Uneinigkeit der Kirchen zuerst auf dem Missionsfeld als eine wirkliche Hemmung für die Verbreitung der christlichen Religion tief empfunden und zum Ausdruck gebracht worden ist.

1) Zuerst wurde in Amsterdam (1948) die zeitgemässe Frage «Die Kirche und die Internationale Unordnung» bei der Ökumenischen Begegnung behandelt. Dies war die I. Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen.

2) In der II. Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen in Evanston, Illinois, U.S.A., wurde die Frage «Unser Einssein in Christus und unsere Uneinigkeit als Kirchen» behandelt. Diese Frage war nach orthodoxer Auffassung falsch gestellt; denn, wie könnte man annehmen, dass die Christen wirklich eins seien, wenn sie als Kirche getrennt sind.

B. Die Erklärung der Orthodoxen zum Bericht über die Einheit der Kirchen in Neu-Dehli ist sehr charakteristisch und deshalb füge ich sie hier bei; «Wir haben den Text des Berichtes mit grossem Interesse studiert. Er ist in drei Teile geteilt. Der erste Teil enthält eine genug befriedigende kurze Analyse der Lehre über die Kirche des N.T.

1) Der organische Charakter der Kirche und die in ihr ungebrochene Einheit mit Christus werden genug im Text betont. Deshalb meinen wir, dass dieser Text uns wenigstens den geeigneten Boden für die weitere theologische Ausbildung gibt.

Im zweiten und dritten Teil des Berichtes werden die Zustände der geteilten Christenheit behandelt und es wird über die praktischen Mittel zur Einheit referiert. Es ist unsere Überzeugung, dass diese beiden Teile nicht logisch wären und die Folgerichtigkeit des ersten Teils fehlte; denn wenn wir die Verdienste des N.T. über die Kirche annehmen, werden wir an absolut verschiedene praktische Folgerungen gelangen, welche uns Orthodoxen für viele Jahrhunderte uneigen sind. Der ganze Versuch zur Lösung des Problems der Einheit ist ganz und gar in kirchlichorthodoxer Hinsicht unannehmbar.

2) Die orthodoxe Auffassung über die Einheit der Kirche zwingt zu einer doppelten Symphonie :

a) Die Ganzheit des christlichen Glaubens müsste als eine ungeteilte Einheit angesehen werden. Es ist nicht genug, wenn wir bestimmte spezifische Lehren annehmen, seien sie auch von grundlegender Bedeutung, wie z.B. die, dass Jesus Christus Gott und Retter sei. *Es ist notwendig, dass alle dogmatischen Wahrheiten, wie sie von den Ökumenischen Synoden formuliert worden sind sowie die Ganzheit der Lehre der alten ungeteilten Kirche, angenommen werden.* Man kann sich nicht mit einzelnen aus dem Leben und der Erfahrung der Kirche abgesonderten Formulierungen begnügen. Diese sollen immer im Rahmen des Lebens der Kirche ausgewertet und verstanden werden. Von orthodoxem Standpunkt aus ist diese Einheit der Christenheit, an denen der Ökumenische Rat der Kirchen interessiert ist, unmöglich zu erreichen ohne die Annahme des ganzen dogmatischen Glaubens der alten ungeteilten Kirche. Dieser Glaube darf weder durch Abnahme oder irgendeine Modifizierung entstellt sein. Wir können nicht eine absolute Unterscheidung zwischen wesentlichen und unwesentlichen Wahrheiten vornehmen und es gibt keinen Platz für die Annahme von «comprehensiveness» im Glauben, d. h., dass die Orthodoxe Kirche nicht annehmen kann, dass zu uns der Heilige Geist nur durch die Bibel spricht.

Der Heilige Geist bleibt in der Kirche und zeugt durch das ganze Leben und die Erfahrung der Kirche. Die Bibel ist uns im Rahmen der apostolischen Tradition gegeben worden. In dieser Tradition besitzen wir die autoritative Interpretation und Aufhellung des Logos Gottes. Die Loyalität gegenüber der apostolischen Tradition rettet die Legalität und die Kontinuität der Einheit der Kirche.

Über Glaube und Ordnung: Nur das apostolische Amt wird das Mysterium der Pfingsten in der Kirche fortsetzen. Die bischöfliche successio der Apostel bildet durch die Jahrhunderte die historische Wirklichkeit im Leben und in der Struktur der Kirche. Sie ist eine durch die Jahrhunderte bezeugte Voraussetzung der Einheit der Kirche. *Die Einheit der Kirche wird in der Einheit des Episkopats erhalten.* Die Kirche ist ein Soma, dessen historische Kontinuität und Einheit auch durch die Einheit des Glaubens, welcher automatisch von dem Pleroma der Kirche durch den gemeinsamen Glauben hervorquellt, aufrechterhalten.

b) Wenn wir auf diese Weise das Problem der Einheit der Kirche prüfen, können wir diesem durch keine andere Weise entgegentreten als durch die volle Restauration des Glaubens und des ganzen episkopalen Systems der Kirche, welches für das sakramentale Leben der Kirche grundlegend ist. Es ist nicht unsere Absicht, die heterodoxen Bekenntnisse zu beurteilen. Indessen ist es unsere Überzeugung, dass in diesen Bekenntnissen bestimmte grundlegende Elemente fehlen, welche die Realität der Vollständigkeit der Kirche bilden.

Wir glauben, dass *nur die Rückkehr aller Bekenntnisse in den Glauben der alten einheitlichen und ungeteilten Kirche der sieben Ökumenischen Konzilien, d.h. in das reine, unveränderte und gemeinsame Erbe aller*

geteilten Christen die wünschenwerte Einheit realisieren kann; denn nur die Einheit unter einem gemeinsamen Glauben wird die gemeinsame Brüderlichkeit in dem Sakramente und in der in ihm ungebrochenen Einheit, in Liebe als Mitglieder des einen «Soma Christou», der einen Kirche Christi, als notwendige Folge haben.

3) Die «volle Einheit» der Christen darf nicht ausschliesslich als die zweite Parousie Christi interpretiert werden. Der Geist, der in der Kirche wohnt, weht in der Welt und leitet alle Christen zur Einheit. Die Einheit der Kirche darf nicht nur eschatologisch verstanden werden, sondern als eine gegenwärtige Realität, welche sich in den letzten Tagen vollenden wird.

Es wird in dem Bericht der Sektion gesagt, dass der Weg, dem die Kirche für die Restaurierung der Einheit folgen muss, der Reue sei. Wir wissen, dass es Unvollkommenheiten und Ungeschicklichkeiten im Leben und im Zeugnis der Christen gab und gibt, aber wir verwerfen jede Idee, dass die Kirche selbst als das Soma Christou und als die Schatzkammer der Apokalypse und der christlichen Wahrheit hätte in ihrem ganzen Dienst oder in ihrer Wirkung als Heilsinstitution von den menschlichen Sünden beeinflusst werden können. *Darum können wir nicht von der Reue der Kirche sprechen, die allein heilig und unfehlbar ist;* denn «Christus hat die Kirche geliebt und hatte sich selbst für sie gegeben, auf dass er sie heiligte und hat sie gereinigt durch das Wasserbad im Wort, auf dass er sie ihm selbst darstellte eine Kirche, die herrlich sei, die nicht habe einen Flecken oder Runzel oder des etwas, sondern dass sie heilig sei und unsträflich» (Ephes. 5, 26 - 27).

4) Als Schlussfolgerung müssen wir unsere tiefe Überzeugung kundgeben, dass nur die Heilige Orthodoxe Kirche den ganzen einmal den Heiligen übergebenen Glauben in Vollendung und unangetastet aufbewahrt. Zwar nicht wegen unseres menschlichen Wertes (ἀξιομισθία ἢ ἄξιος μισθοῦ), sondern weil es Gott gefallen hat, seinen Schatz und seine überschwengliche Kraft in irdenen Gefässen aufzubewahren» [1].

C. In der III. Sektion der III. Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen (Neu-Dehli 1961) wurde die Frage über die Einheit der Kirche behandelt. Sie war vielleicht die grösste Frage dieser Vollversammlung. Sie ist theologisch begründet. Man sollte die Vollversammlung durch ihre Texte sprechen:

1. World Coucil of Churches, Evanston 1954, Orthodox Declaration, herausg. von Greek Orthodox Archidiocese of North and South America, New York 1954.

Text Seite 130

I, 1, 2, 3, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14 und nur die Überschriften von 15, 16 sowie den Text 17, aber dass kann nur zum Teil möglich sein. Die Analyse aber von Aarchus (1964) wird hier aufgenommen.

a. Neu-Dehli.

Der Bericht folgert für die Kirchen auf der Ebene der Ortsgemeinden, der Konfessionen und bei der Begegnung in der ökumenischen Gemeinschaft (S. 136 ff.).

Die Konferenz zu Lund (1952) schlug vor, «Christen sollten immer versuchen, alles gemeinsam zu tun, was sie nicht — durch ihr Gewissen genötigt — getrennt tun müssen» (einmütiges Handeln oder weit grössere Bewegungsfreiheit auf der Ebene der Ortsgemeinde, alle Wege, die wir mit gutem Gewissen beschreiten können, gemeinsam zu gehen (gemeinsamer Gottesdienst, gemeinsame Bibelarbeit), Gebetsgemeinschaften, Besuche, Zeugnisse in der Umgebung und Gemeinschaft zu suchen zu Traditionen und Minderheiten, auch zu akademischen, beruflichen, industriellen und politischen Gruppen usw.

Sehr charakteristisch wird betont, dass unsere Trennungen am Tisch des Herrn auf der örtlichen Ebene am schärfsten empfunden werden; besonders ist dies der Fall, wenn sich Christen von getrennten christlichen Traditionen wirklich im gemeinsamen Gehorsam gegenüber Christus begegnen... S. 138.

Die Interkommunio als Problem der Ortskirche — nicht an Konfessionen gebunden — scheint notwendig für viele Ökumenisten und für die Jugend der Ökumenischen Bewegung zu sein. Diese Eile bleibt für die Katholisch - Orthodoxen unverständlich; denn, auf Grund der Sitten der alten Kirche, ist die Anteilnahme aller Christen am Tisch des Herrn die Folgerung und Krönung des gemeinsamen Glaubens. Darum gibt es für die Orthodoxen keine Interkommunio, sondern nur Kommunio. Wenn also in Grundfragen des Glaubens keine Einigung erreicht wird, dann ist eine Kommunio unmöglich. Das ist eine These der Orthodoxen Kirche. Eine Änderung dieser Einstellung ist auf gar keinen Fall zu erwarten.

Nicht nur in der Abendmahlsgemeinschaft ist die Antithese absolut, sondern auch im Begriff und Wesen der Kirche. Die wahre Kirche ist nach der Auffassung der alten Kirche da, wo successio apostolica durch die Bischöfe und Wahrheit der Verkündigung des Evangeliums und der Aposteltradition zusammenfallen.

Darum hielten es die orthodoxen Mitglieder der III. Sektion (Ein-

heit) für nötig, einen Beitrag über die orthodoxe Auffassung von der Einheit der Kirche vorzulegen.

Die brennende Frage nach Montreal ist also die Frage nach dem Begriff: Wesen, Form und Einheit der Kirche Christi. Aber dieser eigentlich grosse Fragenkomplex bedarf einer eingehenden Untersuchung der einzelnen Fragen, die in New Dehli gestellt wurden.

b. Montreal 1963

Uns liegt der Berichtband der Kommission für Glaube und Kirchenverfassung der IV. Weltkonferenz vor. Wenn wir diesen Bericht mit den drei vorherigen (Lausanne 1927, Edinburgh 1937, Lund 1952) vergleichen — zuerst im Rahmen des Ökumenischen Rates der Kirchen — dann tritt vor unsere Augen (in Lund sind schon die Richtlinien, nach denen die Konferenz in Montreal geplant wurde, festgelegt worden) die Wandlung im Verständnis und im gegenseitigen Kennenlernen der einzelnen Kirchen klar hervor.

Der zweite spezifische Eindruck ist, dass eine gewisse Wandlung im Protestantismus vorgegangen ist, vor allen Dingen im Verständnis der Frage der Kirche. Die sichtbare Kirche, ihr Begriff, Wesen und Form ist das grundlegende Problem, dass zum eingehenden Studium den Kirchen und Theologen vorgelegt wurde.

Dritte Beobachtung. Wir stimmen Bischof von Bristol, Oliver Tomkins, dem Vorsitzenden der Konferenz (Kirche von England) zu dass «die Tatsache, dass die östliche Orthodoxie zum ersten Male in angemessenem Verhältnis vertreten war, dass die römisch - katholischen Beobachter und Gäste uns ständig an den offenen Dialog mit Rom erinnerten, dass Vertreter der Kirchen Afrikas, Asiens und Südamerikas sich in bisher nicht erlebter Weise am Gespräch beteiligten und dass viele der behandelten Themen überkonfessioneller Natur waren, darf bei einer Beurteilung der Konferenz nicht ausser Acht gelassen werden».

Aber das Wichtigste, nach unserer Auffassung, in dieser Situation des weltkirchlichen Dialogs, ist, dass das non possumus der Römischen Kirche — II. Vatikanum — verschwunden ist. Johannes XXIII. und Paulus VI. sind die Päpste der neuen Zeit, der Ökumenischen Bewegung. Die Begegnung zwischen Athenagoras I. dem ökumenischen Patriarchen und Papst Paulus VI [1]. ist die Krönung der Entwicklung, die eigentlich :

1. Es war für den Verfasser ein Erlebnis, der an dieser historichen Begegnung im Gefolgschaft der Räte des Ökumenischen Patriarchen sich befand.

1) durch die Enzyklika des Ökum. Patr. Johakim III. (1902) über die Beziehungen zwischen den Autokephalen, Orthodoxen und Heterodoxen Kirchen (vgl. die Patriarch. und Synodale Enzyklika von 1902 und die Erwiderung des Ökum. Patriarchen von Konstantinopel von 1904, S. 8, 17, 27, 39, 46, 57, 66, 72, 77),
2) durch die Internationalen Missionsbewegung von 1910,
3) durch die historische Enzyklika des Ökumenischen Patriarchats von 1920 mit dem Vorschlag zur Bildung der «Koinonia ton Eklesion» auf praktischem und ethischem Gebiet, und
4) durch die Organisationen «Faith and Order» und «Life and Work» sowie die Freundschaft der Kirchen begonnen hat.

Die Gründung des Okumenischen Rates der Kirchen im Jahre 1948 war eine Folgerung der Entwicklung dieser Ökumenischen Bewegung. Innerhalb der Ökumenischen Bewegung nimmt die Sektion «Glaube und Kirchenverfassung» insofern eine besondere Stellung ein, weil sie das wichtigste Thema behandelt, das heisst, die Grundlage der Einheit des Christentums : Glaube und Kirchenverfassung. Ein Fortschritt des Christentums in der Welt ist solange gegenüber den anderen Religionen undenkbar, wenn die Einheit im Glauben und in der Kirchenverfassung (ohne Uniformität) und der alte freie ökumenische Geist nicht die Grundlage der einen Kirche bilden. *Nur die Una - Sancta* [1] *wird die sich wandelnde Welt friedlich erobern können.*

Darum muss die Okumenische Bewegung der Hauptweg zur Vorbereitung der einen Kirche für die ganze Welt [2].

Die letzte grosse Konferenz über Glauben und Kirchenverfassung in Montreal erweckte den Eindruck, dass
1) die Ökumenische Bewegung heute so vielseitig und umfassend ist und sich inmitten einer Welt befindet, in der sich die Ereignisse überstürzen, dass wir mit unseren herkömmlichen Konferenzmethoden die Fülle und Vielgestaltigkeit nicht mehr in angemessener Weise erfassen können und
2) «die Zeit, die uns zur Verfügung stand, zu kurz war, damit sich die ganze Konferenz eingehend genug mit den Berichten der Sektionen hätte befassen können, um ihre Annahme als Bericht der ganzen Konferenz zu rechtfertigen» (Tomkins).

1. Hier wird selbstverständlich die Frage nach der Unam - Sanctam, d.h., welche von den vorhandenen Kirchen sei die Eine - Heilige (vgl. Beitrag der Orthodoxen Delegation in Neu - Dehli, herausg. von Ger. Konidaris in Theologia, 1962) beiseite gelassen.

2. Siehe oben S. 689.

Zu all diesen Tatsachen, Beobachtungen und Gedanken möchte ich hinzufügen, dass trotz Zeitmangels und Verschiedenheit der Voraussetzungen die Wandlung im gegenseitigen Verständnis grösser als je war.

Aber die grössten Schwierigkeiten, erscheinen in der Ökumenischen Bewegung schon im Bericht der Sektion I, in dem gesagt wird : «Obwohl wir gemeinsam Christi Herrschaft anerkennen, haben wir doch Spannungselemente entdeckt, die wir weder unterschätzen noch verdecken wollen. Wir sind dankbar für die spannungsreichen und aufregenden Debatten, die wir hatten. Der Umstand, dass wir uns darum bemühen mussten, unseren gemeinsamen Glauben in ungewohnter Weise auszudrücken, hat uns allen neue Anregungen gebracht.

Unsere *Unterschiede* spiegeln die gegenwärtige ökumenische Situation wieder. Durch das Wachstum des Ökumenischen Rates der Kirchen ist auch die *Möglichkeit theologischer Gegensätze* grösser geworden. Wir müssten uns mit dieser Tatsache *nüchtern auseinandersetzen*... Wir sind *auch nicht in der Lage gewesen* eine gefällige *Übersicht* allgemein anerkannter *Wahrheiten zusammenzustellen.* Wir haben in unseren Berichten vielmehr *auf gewisse Fragen* hingewiesen, die wir im gegenwärtigen Augenblick der Geschichte der Kirche *gemeinsamer Forschung für Wert hielten.* Über einige Probleme können wir nichts sagen, teils deshalb, weil wir nicht genügend Zeit hatten, um jeden Aspekt dieses umfangreichen Themas zu betrachten.

Notwendige Notiz 1974. Der oben publ. Text wurde im Jahre 1965-6 geschrieben. Seit dieser Zeit sind die Sitzungen der Kommission für Glauben und Kirchenverfassung des Ökum. Rates der Kirchen, die den Anlass für diese Abhandlung gaben, weitergeführt : in Bristol 1967, in Louvain 1971. Im Juli d.J. tritt noch einmal in Akkra (Ghana) zusammen. Seit der Zeit sind die Fragestellungen der Kommission (in der Frage nach der Einheit der Kirche) zwar in den Berichten über die Modelle der Union, Ordiniertes Amt, Taufe, Eucharistie positiver geworden, aber die Einstellung der Orthodoxen Theologie und Kirche wie sie im kurzen aber wesentlich und klar in der «Beitrag zur Sektion Einheit» in New Dehli zum Ausdruck gebracht worden war (1961 siehe «Theologia» 1962 von Ger. Konidaris), sehr wenig in Betracht gezogen. Die Gründe für die Erklärung dieser Tatsache sind nicht hier zu untersuchen. Die Wahrheit aber ist, dass die Problematik der Einheit sowohl für die Kirchen als auch für den Ökum. Rat bleibt gross. Sie liegt in der Sache selbst. Deswegen wird für uns Orthodoxen, die in der Tradition der Eine leben, stark empfunden. Es scheint daher dass eine breitere Behandlung der Neu-Dehli Erklärung (obwohl sie als Beitrag zu Sektion Unity unterbreitet ist) notwendig ist. Die historisch-theologische Untersuchung der Einheit der Kirche in Episkopat und Tradition (die «Successiones Apostolorum» und die Wahrheit der Verkündigung der Apostolischen Überlieferung sind miteinbegriffen) in der drei ersten Jahrhunderten, als Antwort auf die Berichte bleibt für uns Orthodoxen ein Postulat. Als Wahrheitsfrage ist sie hier gestreift.

Zur Bibliographie:

1) I. Καρμίρη, 'Ορθόδοξος ἐκκλησιολογία 1973.

2) I. Ρίννε, Ἑνότης καὶ ὁμοιομορφία ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Θεσσαλονίκη 1971 [=Einheit und Uniformität im Geist der Ökumenischen Konzilien].

3) G. Konidaris, Zur Frage nach der Einheit der Kirche : Gedanken zur Ökumenischen Bewegung. (Sondab. aus «Stimmen der Orthodoxie zu Grundfragen des II. Vatikanums» herausgegeben von Dam. Papandreou).

4) Curriculum Vitae G. Konidaris 1974, S. 127-136 : Titulatur der Forschungen über die Verfassung und Formung und Einheit der Alten Kirche in den vier ersten Jahrhunderten.

Ostern 1974, Loutraki gegenüber der Apostolischen Kirche von Korinth

GERASSIMOS KONIDARIS

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ 1972

Κύριοι Ἑταῖροι,

Μετὰ χαρᾶς ἐπαναβλέπομεν Ὑμᾶς μετὰ τὴν κατὰ τὴν 14ην Ὀκτωβρίου 1972 γενομένην Γενικὴν Συνέλευσιν. Τὸ σύντομον τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ διαστήματος δὲν παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν δυνατότητα νὰ εἴπωμεν πολλὰ νέα ἐπιτεύγματα.

1. Ἑταῖροι: Ὡς πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, τὸ Δ. Σ. ἐδέχθη τὴν ἐγγραφὴν δεκάδος νέων μελῶν, ἀνανεῶνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰς φυσιολογικῶς ἀπερχομένας, ὡς καὶ τὰς ἀδρανούσας δυνάμεις τῆς Ἑταιρείας. Μετὰ βαθείας δὲ λύπης ἀγγέλλει τὸν θάνατον τοῦ ἐπιτίμου ἡμῶν Ἑταίρου, καθηγητοῦ Ἰουλίου Moravcsik, Ἀκαδημαϊκοῦ ἐν Βουδαπέστῃ, γνωστοῦ ἑλληνιστοῦ καὶ βυζαντινολόγου, ἐπισυμβάντα κατὰ τὸν παρελθόντα Νοέμβριον. Ὁ ἀείμν. καθηγητὴς ὡμίλει καὶ ἔγραφεν ἄριστα τὴν Νέαν Ἑλληνικήν, ᾐσθάνετο ὡς Ἕλλην καὶ συνέχισε τὰς περὶ τὴν Μέσην καὶ Νεωτέραν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν ἐρεύνας, μελέτας, δημοσιεύσεις εἰς τὴν μακρὰν παράδοσιν ἔχουσαν ἐν προκειμένῳ Οὐγγαρίαν. Τὸ δίτομον ἔργον του Byzantinoturcica εἶναι κλασσικὸν βοήθημα διὰ τὴν γνῶσιν τῶν σχέσεων Οὐγγαρίας - Βυζαντίου καὶ Βυζαντίου - Τούρκων, βιβλιογραφικῶς καὶ γλωσσικῶς. Μνημονευτέαι ἐνταῦθα καὶ αἱ «Οὐγγροελληνικαὶ αὐτοῦ μελέται» καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Ὁ ἀείμν. καθηγητὴς εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὰς Ἀθήνας πρὸ δεκαετίας καὶ ὡμίλησεν ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν δημοσίᾳ, ἐδημοσίευσε δὲ καὶ διαφόρους μελέτας του ἑλληνιστί, ὧν ἡ τελευταία δημοσιεύεται εἰς τὸν ἐκτυπούμενον τόμον τῆς Ἐπετηρίδος 39 (1972). Εἴθε ἡ ἀπὸ μακροῦ δοκιμαζομένη χώρα του νὰ εὕρῃ ἰσάξιον συνεχιστὴν τῶν μελετῶν του.

2. Καταστατικόν: Ἐγκριθὲν ἁρμοδίως τὸ νέον καταστατικὸν τῆς Ἑταιρείας ἐξετυπώθη καὶ διανέμεται εἰς τοὺς κ. ἑταίρους. Τὸ Δ. Σ. θὰ λάβῃ μέτρα διὰ τὴν ἀνελαστικὴν τοῦ λοιποῦ ἐφαρμογήν του, χάριν τῆς εὐρύθμου λειτουργίας τοῦ Σωματείου.

3. Ἐπετηρίς: Τὴν 10ην Ἰουνίου 1972 ἀπετυπώθη ὁ 38ος (1971) τόμος τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος, ἐπιβραδυνθείσης, ὡς συνήθως, τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ διὰ ποικίλους λόγους. Τῆς Γεν. Συνελεύσεως τῶν Ἑταίρων ἀποφασισάσης τὴν 14ην Ὀκτωβρίου 1972 τὴν προσφορὰν τοῦ 39ου τόμου πρὸς τὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν ἐπὶ τῇ 65ετηρίδι του καὶ τῇ ἐξόδῳ τῆς Πανεπιστημιακῆς ὑπηρεσίας, ἐξαπελύθη Κοινὴ ἐγκύκλιος μετὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ὁμοίως ἀπεφάσισε νὰ προσφωνήσῃ τὸν 73ον τόμον (1972 - 1973) τῆς «Ἀθηνᾶς» εἰς τὸν Πρόεδρόν της. Τοῦτο δ' ἐγένετο διὰ νὰ ὑπάρξῃ εὐχέρεια κατανομῆς τῆς ὕλης, τῆς μὲν γενικώτερον βυζαντινολογικῆς δημοσιευομένης διὰ τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος, τῆς δὲ ἱστορικοφιλολογικῆς καὶ γλωσσικῆς διὰ τῆς «Ἀθηνᾶς». Πρὸς τοῦτο συνειργάσθησαν οἱ Ἑταῖροι κ.κ. Βαγιακάκος καὶ Κουρούσης, ταχθείσης προθεσμίας διὰ τὴν ἀποστολὴν συνεργασίας μέχρι τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1973. Ὑπερεκατὸν ξένοι καὶ ἡμέτεροι φιλόλογοι, ἱστορικοί, θεολόγοι, παλαιογράφοι, μεσαιωνολόγοι, ἀρχαιολόγοι, ἄλλοι ἐρευνηταὶ ἀπήντησαν προθύμως ὅτι θὰ συνεργασθοῦν, αἱ δὲ ληφθεῖσαι ἕνα μῆνα πρὸ τῆς ἐκπνοῆς τῆς προθεσμίας συνεργασίαι εἶναι 30 περίπου διὰ τὰ δύο περιοδικά. Δυστυχῶς ἀναζητοῦνται αἱ ἀπαντήσεις τῶν ἐγγύτερον πρὸς τὴν Ἑταιρείαν εὑρισκομένων, οἱ ὁποῖοι οὐδὲ ἐδικαιολόγησαν τὴν σιγήν των. Ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου προχωρεῖ καὶ ἐὰν ἡ ὕλη ἐξογκωθῇ (πρᾶγμα εὐχάριστον) θὰ καλυφθοῦν δύο τόμοι τῆς Ἐπετηρίδος δι' αὐτῆς, λυομένου οὕτως ἄριστα τοῦ δυσκόλου πάντοτε προβλήματος τῆς συγκεντρώσεως ἀξιολόγου συνεργασίας. Λέγομεν δὲ ἀξιολόγου, διότι οἱ δηλώσαντες εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς Βυζαντινολογίας ἐκ Γαλλίας, Ἰταλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Ὀλλανδίας, Οὐγγαρίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Ἡνωμένων Πολιτειῶν, τοῦ Βατικανοῦ καὶ φυσικὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κύπρου καὶ ἄλλων χωρῶν. Ἔχομεν δι' ἐλπίδος ὅτι ὁ τόμος θὰ διανεμηθῇ κατὰ τὴν προσεχῆ Γεν. Συνέλευσιν, τὸν Ἰανουάριον δηλ. τοῦ 1974.

4. Οἰκονομικά. Ἡ οἰκονομικὴ πλευρὰ τοῦ περιοδικοῦ δὲν κατέστη ἀκόμη ὀξεῖα, ἀλλὰ ταχέως θὰ δυσκολευθῇ ἡ ὁμαλὴ περαιτέρω ἐτησία ἔκδοσις αὐτοῦ, λόγῳ τῶν ὑπερτιμήσεων, ἐὰν δὲν αὐξηθοῦν αἱ χορηγίαι καὶ τὰ ὕψη αὐτῶν. Ἡ πώλησις τῆς Ἐπετηρίδος δύναται νὰ θεωρηθῇ ἱκανοποιητική, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὸ 1972 εἰσεπράχθησαν ἐκ μὲν τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων (λαμβανόντων ὡς ἐκ τούτου δωρεὰν τὸν τόμον) δρχ. 25.500, ἐκ δὲ τῆς πωλήσεως τόμων παλαιῶν καὶ νέων περίπου 59.000. Ἀλλ' εἷς τόμος δὲν θὰ δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ στοιχίζῃ ὀλιγώτερον τῶν 160.000 δρχ. Αἱ χορηγίαι κατὰ τὸ 1972 ἀνῆλθον εἰς δρχ. 64.000, ἐξ ὧν ἡ αὐξηθεῖσα τῆς Παγκείου δρχ. 24.000, ἡ τοῦ Ὑπ. Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν 30.000 καὶ ἡ σταθερὰ ἀπὸ ἐτῶν (ὅταν εἰσπράττεται) τοῦ Ἐθνικοῦ

Ἱδρύματος Ἐρευνῶν ἐκ δρχ. 10.000, μόλις ἐπαρκοῦσα δηλαδὴ διὰ τὴν τύπωσιν δύο τυπογραφικῶν φύλλων.

Τὰ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως θέλει ἐκθέσει Ὑμῖν ἀναλυτικώτερον ὁ Ταμίας, συνάδελφος κ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ φιλοτίμως ἀνέχων τὸ βάρος τῆς διαχειρίσεως. Ἐκ τοῦ ἀναγνωσθησομένου ἀπολογισμοῦ προκύπτει ὅτι τὸ περίσσευμα εἰς νέον τοῦ 1972 ἀνέρχεται εἰς δρχ. 236.797 (ἔναντι δρχ. 196.916,50 τοῦ προηγουμένου ἔτους), αὐξηθὲν περίπου κατὰ 40.000 δρχ.

5. Βιβλιοθήκη: Τὰ πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα ἀποστελλόμενα βιβλία καὶ τὰ πρὸς αὐτὴν ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ ἐπληθύνθησαν καὶ κατέστησαν ὀξύτερον τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας (μέγα μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Μυστακίδειος Βιβλιοθήκη). Ἀλλὰ τούτου ἀπομένοντος ἀλύτου καὶ τὸ θέμα τοῦ τακτικοῦ καὶ οὐχὶ περιστατικοῦ ἀνοίγματος τῆς Βιβλιοθήκης παραμένει νεκρόν, καὶ ἐκ τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ φόβου ἀπωλείας τῶν βιβλίων, λόγῳ ἀνεπαρκοῦς ἐπιτηρήσεως. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει κάποτε νὰ λυθῇ διὰ δελτιογραφήσεως τῶν προσκτημάτων τῆς τελευταίας 20ετίας καὶ τῆς προσλήψεως προσωπικοῦ· ἀλλὰ βασικαὶ προϋποθέσεις παραμένουν πάντοτε ἡ στέγη καὶ ἡ ἀσφάλεια.

6. Ἐκδηλώσεις: Τὴν 29ην Μαΐου 1972 ὁ Γενικὸς Γραμματεύς, κατὰ τὴν συνήθη παράδοσιν, ἐξεφώνησε τὸν κατάλληλον ἐπὶ τῇ Ἁλώσει λόγον, συνεργασθεὶς εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου Ἐθνικῆς Μουσικῆς τοῦ κ. Σίμωνος Καρρᾶ ὀργανωθὲν μνημόσυνον, εἰς τὴν κατάμεστον κόσμου αἴθουσαν τῆς φιλοξενούσης ἡμᾶς εὐγενῶς καὶ σήμερον Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ συρροὴ ἐκλεκτοῦ ἀλλὰ καὶ λαϊκοῦ ἀκροατηρίου δεικνύει πόσον τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς ζῇ εἰσέτι εἰς τὴν συνείδησιν τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, παρὰ τήν, διὰ λόγους διπλωματικῆς σκοπιμότητος, ἐπίσημον ἀντιμετώπισιν αὐτοῦ.

7. Ἐπιτυχίαι Ἑταίρων: Ἐν τέλει ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν χαίρει ἰδιαζόντως διὰ τὴν ἀνύψωσιν πολλῶν νέων Ἑταίρων αὐτῆς καὶ συνεργατῶν τῆς Ἐπετηρίδος εἰς Πανεπιστημιακὰς ἕδρας τόσον γενικώτερον μεσαιωνολογικὰς ὅσον καὶ φιλολογικάς, καὶ ἐλπίζει ὅτι οὕτω τὸ διαφέρον τῶν Ἑλλήνων διὰ τὸν «ἔνδοξόν μας Βυζαντινισμὸν» θέλει βαίνει αὐξανόμενον. Εἶναι φυσικὸν ἡ Νεωτέρα Ἑλλάς, διάδοχος τοῦ Βυζαντίου, νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν κόσμον τοὺς βασικωτέρους μελετητὰς τῆς θεολογίας, τῆς γλώσσης, τῆς ἱστορίας, τῆς φιλολογίας, τῆς τέχνης καὶ τοῦ δικαίου τοῦ Βυζαντίου. Πάντας τοὺς μελετητὰς τούτους ηὐκόλυνε καὶ ἐξυπηρετεῖ ἡ ἔκδοσις τῆς

Ἐπετηρίδος τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας καὶ ἡ διάδοσις τῆς ἀγάπης καὶ τῆς κατανοήσεως πρὸς τὸν Μέσον Ἑλληνισμὸν εἰς εὐρύτατα στρώματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 27ῃ Μαρτίου 1973.

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ 1973

Κύριοι Ἑταῖροι,

Βαθεῖα ἱκανοποίησις συνέχει τὸ Δ. Σ. βλέπον σήμερον τοὺς κ. Ἑταίρους ἐν ὑγιείᾳ συνερχομένους διὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῶν πράξεων αὐτοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, καὶ τὴν ἀνάδειξιν διοικήσεως διὰ τὴν προσεχῆ τριετίαν.

1. Ἑταῖροι. Τὸ Δ. Σ. φροντίζει πάντοτε διὰ τὴν τακτοποίησιν τοῦ θέματος τῶν Ἑταίρων, ὥστε νὰ ἀνανεώνεται τὸ αἷμα τῆς Ἑταιρείας καὶ αἱ δυνάμεις αὐτῆς φυσιολογικῶς. Κατὰ τὸ 1973 ἐνεγράφησαν τρεῖς νέοι ἑταῖροι. Ἡ Κα Ἔρα Βρανούση, ἡ Κα Ἀναστασία Σιφονίου - Καραπᾶ καὶ ἡ δὶς Αἰκατερίνη Χωματᾶ. Κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἔσχομεν σημαντικὰς ἀπωλείας. Καὶ πρῶτον ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ ὁ πολύμοχθος καὶ χαλκέντερος ἐπίτιμος Ἑταῖρος ἡμῶν πατὴρ Vitalien Laurent, ἐκ τῶν τελευταίων μεγάλων ἐπιζώντων βυζαντινολόγων. Ἀσσομπσιονιστὴς ζήσας ἐν Νάξῳ, παλαιότερον, Τουρκίᾳ, Ρουμανίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ, ἀναλόγως τῶν ὑπηρεσιῶν ἃς προσέφερεν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἵδρυμα τοῦ Institut Français d'Études Byzantines εἰς ὃ ἀνῆκε καὶ τοῦ ὁποίου προήδρευσε, προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, δημοσιεύσας ἐν ταὐτῷ καὶ πλῆθος κειμένων. Διαθέτων τὰ μέσα τοῦ πλουσίου εἰς βιβλιοθήκην καὶ ἐργάτας τῆς ἐρεύνης Ἰνστιτούτου, κατέπλησσε διὰ τὸ πλῆθος, τὸν ὄγκον καὶ τὴν ποιότητα τῆς εἰς φῶς ἐρχομένης ἐργασίας αὐτοῦ, μεταξὺ δὲ τῶν ἔργων του μνημονευτέα ἡ ἀξιολογωτάτη ἐργασία του ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν βουλλῶν, δι' ἧς ἦλθον εἰς φῶς οὐ μόνον ἑκατοντάδες πολλαὶ βυζαντινῶν τριμέτρων, ἀλλὰ καὶ ἀξιωματούχων τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εὐτυχῶς πρὶν ἢ ἀποθάνῃ ἐπρόφθασε τὴν δημοσίευσιν εἰς ὀγκώδη τόμον τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Σιλβέστρου Συροπούλου διὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1438/9), τῆς ὁποίας ἡ μοναδικὴ πρώτη ἔκδοσις ἦτο σπανία. Εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν θέλομεν νεκρολογήσει εὐρύτερον τὸν μέγαν μελετητήν, πρὸς τὸν ὁποῖον εἴμεθα εὐγνώμονες διὰ τὴν συνεργασίαν εἰς τὸν «Λειμῶνα», ἐκ τῶν τελευταίων του δημοσιευμάτων.

Ὁ ἕτερος τῶν ἐπιτίμων ἑταίρων ἡμῶν Ἰωάννης Π. Τσικνόπουλλος (1897 - 1972) μικρασιάτης ζήσας ἐν Κρήτῃ τὸ πρῶτον καὶ εἶτα

ἀπὸ μακροῦ εἰς τὴν Κύπρον, φιλόλογος κράτιστος, αὐτοδίδακτος βυζαντινολόγος καὶ ἁγιολόγος, ἠσχολήθη ἐπὶ ἔτη μὲ τὸ ἔργον τοῦ Κυπρίου ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, τὴν μοναστηρολογίαν καὶ τὴν ἁγιολογίαν τῆς μαρτυρικῆς καὶ μαχομένης Κύπρου, τὰ τυπικὰ τῶν μονῶν καὶ ἄλλα συναφῆ θέματα. Ἤδη ἐδημοσίευσα (Μνημοσύνη 4, 1972 - 1973, σσ. 325 - 328) ἐκτενῆ τοῦ ἀνδρὸς νεκρολογίαν, ὅπου κατέγραψα πεντηκοντάδα δημοσιευμάτων του. Ὁ Τσικνόπουλλος ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸν Ἑλλαδικὸν χῶρον, ἀλλὰ χωρὶς γνῶσιν τῆς ἐργασίας του οὐδεὶς πλέον θὰ δυνηθῇ νὰ θίξῃ θέμα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τέχνης καὶ φιλολογίας τῆς Κύπρου.

Ἐκ τῶν ὑπολοίπων θανόντων μνημονευτέος πρῶτος ὁ σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας καθηγητὴς Γεώργιος Ταξ. Κόλιας (1906 - 17 Αὐγούστου 1973), διδάξας εἰς τὰ Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν βυζαντινὴν καὶ μεσαιωνικὴν Ἱστορίαν. Ἀνὴρ ἀγαθός, διδάσκαλος εὐσυνείδητος, ἑδραίων ἀρχῶν, ἐδημοσίευσε πεντηκοντάδα μελετῶν ἀναγομένων εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ εἰς φιλολογικὰ καὶ γλωσσικὰ θέματα καὶ κείμενα ἀμφοτέρων τῶν περιόδων, συνειργάσθη δὲ εἰς τὴν ἡμετέραν Ἐπετηρίδα[1]. Εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἐκλιπόντος συμβούλου τὸ Δ. Σ. ὥρισε τὸν ἑταῖρον διδάκτορα κ. Παν. Νικολόπουλον, γνωστὸν βυζαντινολόγον.

Ὁ τέταρτος καταλιπὼν ἡμᾶς αἰφνίδιον, ὁ λόγιος Εὐάγγελος Φωτιάδης (1909 - 1973), διατελέσας διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης καὶ μέλος τῶν Δ. Σ. πολλῶν ἐπιστημονικῶν Ἑταιρειῶν, ἐδημοσίευσε βιβλιογραφικὰς μελέτας καὶ ποικίλα ἄρθρα, ἦτο δὲ εὐφραδὴς ὁμιλητής. Ὁ πέμπτος τῶν μνημονευομένων ἑταίρων, ὁ καθηγητὴς τῆς ΑΣΟΕ Ἄγγελος Φουρκιώτης, ἐπεδείξατο πάντοτε διαφέρον διὰ τὰς μεσαιωνικὰς Σπουδάς.

Εἰς μνήμην τῶν ἀνωτέρω καὶ παντὸς ἄλλου ἀποθανόντος ἐν τῷ μεταξὺ (ὡς ὁ ἀείμνηστος τυπογράφος μας Μηνᾶς Μυρτίδης, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐπιμέλειαν ὀφείλεται ἡ ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἄψογος ἐμφάνισις τοῦ περιοδικοῦ μας), προδιατελέσαντος ἑταίρου καὶ συνεργάτου ἡμῶν, παρακαλοῦμεν ἵνα τηρηθῇ ἑνὸς λεπτοῦ σιγή.

2. Ἐπετηρίς. Ὡς εἶναι γνωστὸν οἱ τόμοι 39 καὶ 40 τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν, ἀντιστοιχοῦντες εἰς τὰ ἔτη 1972 - 1973 συνεξεδόθησαν ὑπὸ τὸν τίτλον ΛΕΙΜΩΝ ἀφιερωμένοι εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ περιοδικοῦ. Συνειργάσθησαν πεντήκοντα καὶ εἷς ἐπιστήμονες, ἐν οἷς πολλοὶ ξένοι διαπρεπεῖς βυζαντινολόγοι. Ὑπερεπηδήσαμεν πάντα τὰ ἐμπόδια οἰκονομικῆς καὶ τεχνικῆς φύσεως, ὡς τὴν ἔλλειψιν ἢ ὑπερτίμησιν τοῦ χάρτου, τὴν ἄνοδον τῶν τιμῶν κλπ. διὰ νὰ παρουσιάσωμεν τὸν μεγαλοπρεπῆ τοῦτον δίτομον ἐξ 800 περίπου σελίδων, ὑπὸ τὸ μικρότερον δυνατὸν κόστος. Ἡ ὅλη ἀμισθὶ ἐπιμέλεια τοῦ τόμου τούτου ὀφείλεται εἰς τὸν ἑταῖρον ἡμῶν κ. Σταῦρον Κουρούσην, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ διευθυντοῦ, ἀντέγραψε, διώρθωσε, διεκίνησε δοκίμια καὶ ἐταλαιπωρήθη ἐπὶ μίαν διετίαν διὰ νὰ ἔχητε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἐπίτευγμα. Τὰς δὲ ἄλλας δυσχερείας ἀντεμετωπίσαμεν μετὰ τοῦ ταμίου κ. Γ. Κ. Σπυριδάκη ὅσον ἦτο συμφορώτερον διὰ τὴν Ἑταιρείαν.

1. Νεκρολογίαν του ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Ἐπιστημ. Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ΚΓ', 1972 - 1973, σσ. 432 - 435. Πρβλ. καὶ «Μνημοσύνη» 4, 1973, 329 - 331.

3. Οἰκονομικά. Τὴν κατάστασιν ἐξεθέσαμεν ἤδη εἰς τὰ Πεπραγμένα τοῦ 1972. Αἱ συνδρομαὶ (ἀνθ' ὧν οἱ κ. ἑταῖροι λαμβάνουν τὸν τόμον τοῦ περιοδικοῦ) καὶ αἱ πωλήσεις σειρῶν ἢ τόμων τῆς Ἐπετηρίδος, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ἐπιχορηγήσεις θὰ εἶναι εἰς τὸ μέλλον δύσκολον νὰ καλύψουν τὰς δαπάνας πρὸς ἔκδοσιν ἐτησίου τόμου, καὶ ἂν ἀκόμη (ὅπως τώρα) οὐδεμία συνεργασία ἢ διόρθωσις δοκιμίων ἤθελεν ἀμείβεται. Ὡς ἐκ τούτου προκύπτει πρόβλημα καὶ διὰ τὸν πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας, τὴν δαπάνην χρημάτων διὰ τὴν συντήρησιν τῶν γραφείων της, βιβλιοδεσίαν κλπ. συνήθη ἔξοδα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅμως δὲν ἀντεμετωπίσθησαν δυσκολίαι, δαπανωμένων τῶν περισσευμάτων τοῦ παρελθόντος (236.797 δρχ. περίσσευμα χρήσεως 1972).

Εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς τοὺς ἐνισχύσαντας ἡμᾶς κατὰ τὸ 1973 καὶ δὴ τὸ Κράτος πρῶτον, ὅπερ κατέβαλεν ἀνὰ 20.000 δρχ. διὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ διὰ τῆς Γεν. Γραμματείας Ἀθλητισμοῦ. Εἶτα τὴν Πάγκειον Ἐπιτροπὴν (24.000), τὸ Ἐθνικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν (15.000) καὶ τὰς γεραρὰς ἀλλὰ καὶ πλουσίας ἄλλως Ἑταιρείας, τήν τε Ἀρχαιολογικὴν (30.000) καὶ τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν (20.000). Οὕτω αἱ χορηγίαι ἀνῆλθον εἰς τὸ ποσὸν τῶν 129.000 δρχ. Πάντας τοὺς συντελέσαντας εἰς τοῦτο εὐχαριστοῦμεν καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς, ἐλπίζομεν δ' ὅτι θὰ συνδράμουν ἡμᾶς γενναιότερον καὶ εἰς τὸ μέλλον.

Ἐκ τῆς πωλήσεως τῆς Ἐπετηρίδος εἰσεπράχθησαν 39.290 δραχμαὶ ἐντὸς τοῦ 1973, ὑπῆρξαν δὲ καὶ ἄλλα τινὰ ἔσοδα ἐκ τόκων καὶ συνδρομῶν, ὥστε τὸ ἐνεργητικὸν ἡμῶν νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ ποσὸν δρχ. 176.172, ἔναντι ἐξόδων δρχ. 208.128, τὸ δὲ καταλειφθὲν διὰ τὸ 1974 ὑπόλοιπον εἰς δρχ. 204.840,60. Περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς διαχειρίσεως, τῶν ἔκτοτε δαπανῶν καὶ εἰσπράξεων, τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως, τῶν προοπτικῶν καὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ δαπανῶν 1974 θέλει ὁμιλήσει εὐθὺς ἀμέσως ὁ ταμίας κ. Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, μετ' ἀφοσιώσεως παρακολουθῶν τὰ θέματα καὶ ἀόκνως ἐργαζόμενος διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ σωματείου ἡμῶν.

4. Βιβλιοθήκη. Ἡ ἀσφυκτικῶς στεγαζομένη καὶ μὴ λειτουργοῦσα δι' ἔλλειψιν μέσων βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν ἐξακολουθεῖ πλουτιζομένη διὰ τῶν ἀποστελλομένων πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα βιβλίων καὶ τῶν ἀνταλλασσομένων πρὸς αὐτὴν περιοδικῶν. Οὐδὲν ποσὸν διετέθη ὅμως ὑπὲρ αὐτῆς κατὰ τὸ 1973.

5. Ἐκδηλώσεις. Ἡ Ἑταιρεία ἐσίγησε κατὰ τὸ παρελθὸν πολυτάραχον ἔτος καὶ διὰ τὰς εἰδικὰς περιστάσεις ὑφ' ἃς ἐζήσαμεν. Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως αὐτῶν αἱ μὲν ἐκδρομαὶ καὶ ἐπισκέψεις ἀρχαιολογικῶν χώρων εἶναι φροντὶς πολυαρίθμων ἐκδρομικῶν σωματείων καὶ ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ δὲ διαφώτισις τοῦ κοινοῦ διὰ διαλέξεων ἔργον τῆν τηλεοπτικῶν μέσων. Ὅταν ἱδρύετο τὸ 1919 ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν, αἱ συνθῆκαι ἦσαν διάφοροι, κατὰ δὲ τὰ διαρρεύσαντα 55 ἔτη ἄλλως διεμορφώθησαν. Ὡς πρὸς τὸ μνημόσυνον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου κατὰ τὸ 1973 δὲν ἔσχομεν τὴν δυνατότητα πραγματοποιήσεώς του, ἐλπίζομεν δ' ὅτι τοῦτο θὰ πραγματοποιηθῇ τὸν μεταπροσεχῆ μῆνα.

Ἔχοντες δι' ἐλπίδος ὅτι τὸ 1974 θὰ εἶναι εὐτυχέστερον καὶ πλέον ἀποδοτικόν, τῇ συνδρομῇ καὶ συνεργασίᾳ τῶν ἐν τέλει, τῶν κ. Ἑταίρων καὶ τῶν φίλων τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας, εὐχόμεθα ὅπως εὐοδοθοῦν τὰ αἰτήματα ἡμῶν καὶ διαφυλαχθοῦν οἱ κ. Ἑταῖροι ἐν ὑγιείᾳ καὶ ἐνεργητικότητι πρὸς ὄφελος καὶ τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ὑποθέσεως πρωτίστως ὀρθοδόξου καὶ ἑλληνικῆς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 26ῃ Μαρτίου 1974.

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1972

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Α'.	Ἔσοδα		Δρχ.
1.	Ἐκ συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		25.510
2.	Ἐκ πωλήσεως τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		58.835
3.	Ἐκ τόκων χρηματικῆς καταθέσεως εἰς τὸ Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον τοῦ ἔτους 1971		5.562
4.	Ἐκ χορηγιῶν:		
	α') Τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς	24.000	
	β') Τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν	30.000	
	γ') Τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	10.000	64.000
		Σύνολον	153.907
Β'.	Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1971		196.916,50
		Σύνολον	350.823,50

ΔΑΠΑΝΑΙ

1.	Δι' ἐκτύπωσιν τοῦ ΛΗ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		54.434
2.	Προμήθεια χάρτου διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς Ἐπετηρίδος (ΛΘ' - Μ')		31.169
3.	Δι' ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης		9.132
4.	Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ., τοῦ Μεγάρου		8.728
5.	Δικαιώματα εἰσπράκτορος τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		4.050
6.	Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας		280
7.	Προμήθεια βιβλίων πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης		1.300
8.	Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων		200
9.	Ταχυδρομικὰ ἔνσημα		1.622,50
10.	Τηλεφωνικὰ τέλη		780,50
11.	Φωτισμὸς τῶν γραφείων καὶ ὕδρευσις		1.055
12.	Γραφικὴ ὕλη καὶ ἔντυπα		506.80
13.	Χαρτοσήμανσις δικαιολογητικῶν οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ 1972		441
14.	Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		328
		Σύνολον	114.026,80
	Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ καὶ εἰς μετρητὰ ἐν τῷ ταμείῳ		236.796,70
		Σύνολον	350.823,50

Ἐν Ἀθήναις τῇ 11 Ἰανουαρίου 1973
Ὁ Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1973

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Α'. Ἔσοδα		Δρχ.
1. Ἐκ συνδρομῶν καὶ δικαιώματος ἐγγραφῆς		1.160
2. Ἐκ πωλήσεως τῆς Ἐπετηρίδος		39.290
3. Ἐκ τόκων χρηματικῆς καταθέσεως εἰς τὸ Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον		6.722
4. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') Τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς	24.000	
β') Τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν	20.000	
γ') Τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	15.000	
δ') Τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	30.000	
ε') Τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας	20.000	
ς') Τῆς Γενικῆς Γραμματείας Ἀθλητισμοῦ	20.000	
		129.000
Σύνολον		176.172
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1972		236.796,70
Σύνολον		412.968,70

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῶν τόμων ΛΘ' - Μ' τῆς Ἐπετηρίδος (= «Λειμῶν»)	167.440
2. Προμήθεια χάρτου	626
3. Ἐκτύπωσις τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας	4.280
4. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων	2.395
5. Ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης	9.132
6. Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ. τοῦ Μεγάρου καὶ τῶν γραφείων	10.125
7. Ἐπισκευὴ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων τῶν γραφείων	5.690
8. Ἀμοιβὴ δικηγόρου διὰ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας	3.000
9. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας	600
10. Εἰς Δῆμον Ἀθηναίων δημοτικὰ τέλη	100
11. Ταχυδρομικὰ ἔνσημα	1.467
12. Τηλεφωνικὰ τέλη	801,50
13. Φωτισμὸς καὶ ὕδρευσις	1.098,60
14. Γραφικὴ ὕλη καὶ ἔντυπα	961
15. Χαρτοσήμανσις δικαιολογητικῶν οἰκονομ. διαχειρίσεως τοῦ 1973	84
16. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας	328
Σύνολον	208.128,10
Ὑπόλοιπον εἰς μετρητὰ καὶ εἰς κατάθεσιν εἰς Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον	204.840,60
Σύνολον	412.968,70

Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Ἰανουαρίου 1974

Ὁ Ταμίας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ †

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ταμίας
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ
ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ ΛΕΑΝΔΡΟΣ
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΤΡΩΪΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. †
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. †
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. †
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. †
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ †
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ †

3 - 5 - 1974

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ †
BĂNESCU N. †
BENEŠEVIĆ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV. †
BREHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A. †
DANIÉLOU JEAN
DARKO E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR. †
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI †
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT. †
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R.-J.
MARSHALL F. H. †
MERCATI SILVIO GIUSEPPE †
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G. †
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT HUMBERT †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
Α.Μ. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης - Νόβας Γεώργιος
Αἰκατερινίδης Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀμαργιαννάκης Γεώργιος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀποστολᾶτος Σπῦρος
Ἀραβαντινὸς Γεώργιος
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου Ἁγνὴ
Βελαώρας Δημήτριος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούση Ἐρασμία
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Γεώργιος Π.
Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος
Γκητάκος Μιχαὴλ
Γκίνης Δημήτριος
Γουὴλ Ἄννα
Γριτσόπουλος Τάσος

Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημαρᾶς Ἰωάννης
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δραγούμης Φίλιππος
Δρανδάκης Νικόλαος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Ἥμελλος Στέφανος

Θεμελῆ - Κατηφόρη Δέσποινα
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος

Καλαντζῆς Εὐστράτιος
Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Κανδρῆς Εὐθύμιος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης
Κατσάνης Ἀθανάσιος
Κατσάνης Μιχαὴλ
Κατσουρὸς Ἀντώνιος
Κομίνης Ἀθανάσιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντολέων Νικόλαος
Κοντὸς Παναγιώτης
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουσκουτόπουλος Χρυσόστομος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κρητικὸς Παναγιώτης
Κυριαζοπούλου - Μιράσγεζη Μαρία
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κωνσταντῖνος
Κωνσταντινίδης Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντόπουλος Νικόλαος
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λαχανᾶς Βασίλειος
Λειβαθηνὸς Διονύσιος
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης
Λουκᾶτος Σπυρίδων

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆ Ἄννα
Μανῆς Εὐάγγελος
Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μαρινᾶτος Σπυρίδων
Μηλίγκου - Μαρκαντώνη Μαρία
Μαρκουΐζος Ἰωάννης
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομάτης Κωνσταντῖνος
Μέγας Γεώργιος
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μουσούρης Σπυρίδων
Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ.
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Νειάδας Βασίλειος
Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Οἰκονομίδης Δημήτριος
Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Πάλλας Δημήτριος
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπαμιχαὴλ Ἄννα
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πατριαρχέας Παναγιώτης
Πέρδικας Παναγιώτης
Περιστέρης Σπυρίδων
Πλακίδης Σταῦρος
Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Ράμφος Ἰωάννης
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμόπουλος Εὐθύμιος
Σιφονίου - Καράπα Ἀναστασία
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σούρλας Κίμων
Σοφιανὸς Δημήτριος
Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Σταυριανοῦ Εὐτέρπη
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος
Στράτος Ἀνδρέας
Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Τουρτόγλου Μενέλαος
Τραυλὸς Ἰωάννης
Τρεμπέλας Παναγιώτης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
Τρωϊᾶνος Σπυρίδων
Τσάλλη Μίνα
Τσαντίλης Περικλῆς
Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος

Χαιρέτη Μαρία
Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζῆς Παναγιώτης
Χατζηφώτης Ἰωάννης
Χριστόπουλος Παναγιώτης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος
Χριστοφιλοπούλου Αἰκατερίνη

Ψαλτόπουλος Λάζαρος

Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Βλάχος Παναγιώτης

Γεωργιάδης - Ἀρνάκης Γεώργιος

Δημαρᾶς Κωνσταντῖνος

Θέμελης Χρυσόστομος

Καψωμένος Στυλιανὸς
Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς
Κουκουμενίδης Βασίλειος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος
Κωνσταντῖνος Εἰρηνουπόλεως

Μανούσακας Μανοῦσος
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Μούτσογλου Σταῦρος

Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μπιλάλης Νικόδημος

Ναουμίδης Μᾶρκος

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Πανταζόπουλος Νικόλαος
Πατρινέλης Χρῖστος
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πολέμης Δημήτριος

Stroux Christoph

Τσολάκης Εὔδοξος
Turyn Alexander
Τωμαδάκης Εὐτύχιος

Χατζηγεωργίου Γεώργιος

Ψαριανὸς Διονύσιος

RÉSUMÉS

Liste des collaborateurs, pp. ι' - ιγ'.

Notice bibliographique de Nicolas Tomadakis, pp. ιε' - μα'.

G. Moravcsik, Byzance vu dans le miroir de ses nominations, pp. 1 - 13.

R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, pp. 14 - 28.

Q. Cataudella, Due note critiche al testo di Niceta Eugeniano, pp. 29 - 32.

D. Oikonomidès, Éditions de livres ecclésiastiques en Moldavie et Valachie roumaines, en Géorgie caucasienne et en Syrie (1690 - 1747), pp. 33 - 42.

L'auteur mentionne et étudie les éditions de livres ecclésiastiques en Moldavie et Valachie roumaines, en Géorgie caucasienne et en Syrie pendant la période 1690 - 1747, tout en mettant en relief la contribution du savant métropolite d'Ungrovalachie et excellent typographe Anthime d'Ibérie pour la propagation et la consolidation de l'orthodoxie non seulement chez les peuples de Valachie et de Moldavie roumaines, mais aussi chez les peuples chrétiens de la Géorgie et chez les Arabes chrétiens de Syrie.

En même temps ce grand imprimeur que fut Anthime a édité des œuvres de polémique contre les différentes hérésies du christianisme. Ces œuvres ainsi que celles plus haut mentionnées, sont écrites en langue grecque, roumaine, arabe et géorgienne. Il est aussi incontestable que la contribution importante du prince Constantin Brancoveanu au progrès de la typographie tant dans son pays que dans les pays étrangers à population chrétienne, est plus qu'évidente.

L'auteur mentionne aussi la grande activité typographique de Michel Stefanou ou Stepaneşvili ou Stepanidze ou Istvanovic, élève

d'Anthime. Celui-ci avait établi dans la ville de Tiflis en Géorgie une typographie ecclésiastique.

Il faut noter aussi que c'est cette étude qui nous fait connaître l'activité du Patriarche Athanase Dabbas et du Patriarche Silvestre pour le progrès de la typographie arabe. Nous sommes aussi renseignés sur les hommes qui subventionnaient les éditions en question, et payaient les correcteurs des épreuves typographiques.

E. Trapp, Zur Etymologie von σταvιό, pp. 43 - 45.

G. Fedalto, La versione latina di una biografia di S. Atanasio, pp. 46 - 59.

M. Manoussacas, L'«Hypomnésticon» de Léonard Dellaporta et son modèle en prose, pp. 60 - 74.

L'auteur édite, d'après le cod. *Vindobon. Histor. Graec.* 38 (ff. 423ᵛ - 426ʳ), un sermon, en grec, attribué à Ephraim le Syrien et intitulé «*Sur la divine récompense et Rappel à sa propre âme*», et ensuite, d'après, le cod. *Ath. Pantocr.* 140 (pp. 188 - 197 de la seconde partie), le deuxième des quatre poèmes, inédits jusqu'à présent, du crétois Léonard Dellaporta (peu après 1400), composé de 168 vers de quinze syllabes en langue grecque vulgaire, portant le même titre et du même contenu (exhortation à l'âme à se repantir, pour ne pas se trouver impreparée au moment du Jugement Dernier). Le confront de ces deux textes montre clairement que le second n'est qu'une imitation assez fidèle et une versification du premier. L'auteur établit, par la suite, la concordance des passages parallèles des deux textes et explique la manière dont Dellaporta a procédé pour rendre en vers et en langue plus populaire son modèle en prose. Ce confront a permis à l'éditeur d'améliorer réciproquement les deux textes, en ayant chaque fois recours à la meilleure leçon de l'un ou de l'autre.

P. L. M. Leone, Le epistole di Niceforo Chumno, pp. 75 - 95.

D. Z. Sophianos, Un canon inédit du martyre Harmodios, rédigé par Arsène de Grottaferrata (XIᵉ s.), pp. 96 - 109.

L'auteur édite le canon contenu dans le codex Δ.a.IX du monastère de Grottaferrata. Le poète du canon, selon l'acrostiche, s'appelle Arsène et l'auteur croit qu'il s'agit d'Arsène, hégoumène de Grottaferrata. D'après quelques indications du texte même l'auteur pense qu'Harmodios fut tué en Thessalie en 901/2; il doit être identifié evec Harmodios, le compagnon de Saint Nicolas le Jeune de Vounéna qui subit le martyre la même année, en Thessalie.

F. Halkin, Un poème liturgique en l'honneur de Sainte Melô de Cos, pp. 110 - 113.

St. Kourousès, Observations sur quelques lettres du Protonotaire de Philadelphie Manuel Gabalas, pp. 114 - 127.

Dans cette étude qui constitue un supplément de la dissertation de l'auteur sur Manuel Gabalas (= Mathieu métropolite d'Ephèse) on fait quelques observations sur le cod. Par. gr. 2022, autographe de M. Gabalas et, plus spécialement, il y est démontré le vrai ordre des ff. 181 - 187 qui sont en désordre dans le cod. On restitue, par concéquent, l'ordre et l'intégrité des lettres (1 - 19) contenues dans ces folios.

L'auteur examine aussi la situation politique en Asie Mineure généralement et à Philadelphie plus spécialement pendant l'époque où Gabalas écrit ses lettres (1310 - 1313), comme elle paraît sous les lignes de ces documents.

A la fin de l'étude est éditée la lettre 9, comme un échantillon de l'édition des œuvres de l'érudit métropolite que prépare l'auteur.

Jean Sp. Ramphos, La lettre encyclique «Lux Veritatis» (1931) *et les thèses de l'Orthodoxie*, pp. 128 - 147.

En 1931, à l'occasion du 1500ᵉ anniversaire du 3ᵉ Concile Œcuménique d'Ephèse, le Pape Pie XIᵉ émit une Circulaire intitulée «Lux Veritatis», dans laquelle non seulement il faisait ressortir l'importance du fait historique de 451 et de la condamnation de l'hérésie de Nestorius, mais essayait d'inscrire dans les travaux de ce Concile la reconnaissance de la primauté de l'Evêque de Rome dans le sens de l'instruction pontificale.

L'Archevêque d'Athènes Chrysostome Papadopoulos rédigea alors une longue réponse à cette Circulaire, qu'il envoya en projet au Patriarche Œcuménique et aux autres Patriarches, aux préposés des églises orthodoxes, aux écoles de théologie orthodoxes et à d'autres théologues, leur demandant leur opinion, afin que cette réponse ne soit pas une réaction individuelle mais «la voix de l'Orthodoxie» entière.

Beaucoup de théologues éminents et dignitaires ecclésiastiques se

sont en effet associés aux points de vue de Chrysostome et leurs réponses ont été recueillies pour être publiées. Ce recueil représente non seulement la justification de Chrysostome mais aussi: la réponse unanime de l'Orthodoxie aux thèses du Pape, surtout en ce qui concerne leur dépendance des décisions du 3e Concile Œcuménique d'Ephèse.

T h. D é t o r a k i s, *Réminiscences classiques dans l'Hymnographie Byzantine*, pp. 148 - 161.

Le but de l'auteur fut le rassemblement de certains passages dans l'Hymnographie liturgique de Byzance, auxquels l'influence classique paraît très évidente. Les passages se rapportent à la Mythologie, à Homère, à la poésie tragique et lyrique et même à d'autres textes de la Littérature grecque ancienne. A la fin de l'étude l'auteur joint quelques anciens mots, très rares.

G. S p y r i d a k i s, *L'aigle bicéphale, symbole et élément décoratif pendant la période byzantine, post-byzantine et jusqu'aux temps modernes*, pp. 162 - 174.

L'aigle à une ou à deux têtes, comme l'on connaît, de provenance très ancienne, se trouve déjà depuis le 2e millenaire av. J.C. chez les peuples d'Orient (Hittites, Assyriens et d'autres), ensuite en Crète minoïque, à Mycènes, et plus tard, pendant l'antiquité chez les Grecs et ensuite chez les Romains, ayant une signification divinatoire ou symbolique de la puissance suprême.

Cet usage a été maintenu dans l'empire byzantin. Nous le constatons sur une bulle de Lamie (IXe - Xe s.) d'un protospathère royal et stratège d'Hellade, sur laquelle on a sculpté l'aigle à une tête.

En Asie Mineure, l'usage de l'aigle pendant l'époque byzantine aurait été sans doute plus répandu, aussi bien comme thème de décoration des tissus, que dans la sculpture. Cet usage a continué suivant les traces d'une tradition locale principalement dans les régions de Phrygie, de Lydie, de Paphlagonie et de Cappadocie. En Cappadocie septentrionale à Bogaz-Keui (fig. 1) et à Eiuk (fig. 2) ont été conservés, sculptés sur pierre, deux bas-reliefs hettéens avec une figure de l'aigle bicéphale.

Nous croyons qu'au moins à partir du IXe siècle de notre ère dans les provinces sus-mentionnées, on tissait ou l'on brodait sur des étoffes des figures d'animaux et d'oiseaux, avec une signification symbolique, magique, mantique ou autre. Genésius (pp. 103 - 106, éd. Bonnæ) et Théophanes Contin. (pp. 206 - 207, éd. Bonnæ) nous en fournissent des témoignages. Selon ces témoignages, la reine Théodora avait envoyé, en 866, à César Vardas, son frère, un vêtement sur lequel avaient été tissées des figures de perdrix avec une signification symbolique.

Théodora chercha d'avertir de cette manière Vardas sur la préméditation de son assassinat par Basile le Macédonien. Par conséquent, dans la tradition populaire de Paphlagonie, d'où étaient originaires Théodora et Vardas, le perdrix aurait été en usage comme mauvais présage.

Entre les oiseaux ayant un emploi symbolique serait aussi l'aigle, comme symbole de la puissance. Cet aigle pourrait être représenté à une ou à deux têtes, non seulement sur des tissus et d'autres objets, mais aussi sur bois et sur pierre, sur cette dernière, comme bas-relief etc., d'après une représentation traditionnelle de l'aigle sur des pierres tumulaires en Asie Mineure (Lydie, Phrygie et Paphlagonie).

De cette tradition sépulcrale et religieuse, l'auteur croit que l'aigle s'était répandu aux églises comme un motif de décoration. Ainsi, à l'église (VIIIe ou IXe s.) à Miarfakin, au Nord-Est de l'Amida (auj. Diyarbakir), est représenté sur pierre l'aigle bicéphale (fig. 3), ensuite à l'église (XIe s.) de Stara-Zagora en Bulgarie (fig. 4), à l'église de Parigoritissa d'Arta en Grèce (XIIIe s.) (fig. 5), ainsi que dans d'autres églises.

En même temps, on tissait à Constantinople l'aigle sur des tissus à l'usage de l'empereur comme symbole de sa puissance suprême.

Étant donné que dans l'art populaire byzantin des figures d'oiseaux sont employées comme motif de décoration sur des étoffes, il est naturel que ces aigles impériaux soient représentés bicéphales, comme symbole d'un pouvoir renforcé.

Cette représentation aurait eu lieu probablement pendant le VIIIe ou IXe siècle ou auparavant. Dans ce cas, les aigles mentionnés par Constantin VII Porphyrogénète (Xe s.) auraient été bicéphales (fig. 6).

L'opinion déjà exprimée par A. V. Solovjev (voir p. 126), d'après laquelle l'aigle bicéphale à Byzance doit son origine: «à des influences orientales et non à des traditions romaines ou helléniques», devrait être modifiée ainsi: il provient de la tradition populaire et monumentale de l'Asie Mineure pendant l'époque byzantine et notamment du VIIIe jusqu'au Xe siècle.

Cet usage officiel de l'aigle à deux têtes à côté de celui existant dans l'art populaire, comme un sujet décoratif, a assuré sa continuation

pendant l'époque qui a succédé à la prise de Constantinople par les Turcs. D'une part l'Église Orthodoxe, selon une tradition ancienne, et d'autre part l'art populaire, ont employé l'aigle bicéphale comme un symbole national qui incarnait les désirs du peuple grec pour la recouvrement de la liberté.

De cette manière, la représentation de l'aigle bicéphale, comme symbole national et chrétien, constituait, pendant la longue période de la domination étrangère, une tradition vivante. C'est ainsi que, durant cette période jusqu'à l'époque contemporaine, cet aigle restait le sujet le plus aimé et étroitement lié à l'âme populaire, adopté particulièrement par l'art populaire profane, aussi bien que par l'art religieux: a) dans les églises: sur la façade comme bas-relief, et à l'intérieur, à la décoration du sol, sur l'iconostace, sur la Belle-Porte du sanctuaire (fig. 7), sur la chaire, sur des objects de culte etc., sur des médaillons, sceaux, pierres tumulaires etc. b) dans la sculpture murale: bas-reliefs sur des linteaux arqués des portes d'entrée des maisons riches, sur ses cadres, aussi sur des plaques encastrées dans les murs etc. c) dans le décor intérieur des maisons; sur les objets: agrafes de femmes, fermoirs de ceintures, ustensiles etc.; sur des objets en bois: armoires, boîtes, chaises, quenouilles etc. d) dans la décoration des tissus: voiles, jacquettes (fig. 8), draps, couvercles de plateaux, mouchoirs etc. e) sur les bijoux: ornements de tête et de poitrine de femmes, boucles d'oreilles, colliers etc. f) dans les décorations du sol des cours de maisons.

L'auteur fait remarquer que, pour une étude systématique du sujet traité, tant du point de vue de la représentation de l'aigle bicéphale et de sa signification par régions, que du point de vue de son application dans l'art etc., il faut nécessairement rassembler du matériel relatif, non seulement dans les pays Grecs, mais aussi chez les peuples voisins de la péninsule balkanique, c'est-à-dire en Albanie (fig. 9), Bulgarie, Roumanie, Russie, Yougoslavie, ainsi que dans d'autres pays où a été indroduit et adopté l'aigle bicéphale byzantin.

P. Charanis, *A note on the byzantine coin finds in Sardis and their historical significance*, pp. 175 - 180.

Sp. Trojanos, *A propos du délit de falsification en droit byzantin*, pp. 181 - 200.

La présente étude se répartit en deux champs; l'un fondamental et l'autre de procédure.

En ce qui concerne l'aspect fondamental sont analysés les éléments objectifs et les éléments subjectifs du délit de falsification. Un effort a été fait pour regrouper dans des catégories plus générales les différentes dispositions du droit romanobyzantin relatives au délit en question; en plus sont exposés les circonstances et les motifs en raison desquels un délit reste impuni, et sont énumérées les peines prévues et les cas où une peine n'est pas prononcée.

En ce qui concerne l'aspect de procédure, sont étudiés et analysés a) la capacité d'être jugé b) la compétence du tribunal et c) tous les problèmes qui se posent entre le tribunal civil et le tribunal pénal à propos du jugement relatif au délit de falsification.

Dém. S. Ghinis, *Délinéation du Droit Postbyzantin*, pp. 201 - 246.

Ce supplement premier des 110 articles s'ajoute à la Délinéation (Περίγραμμα), édition de l'Académie d'Athènes en 1966.

G. Cronț, *Des conceptions pédagogiques dans l'ancien droit roumain fondées sur les sources romano-byzantines*, pp. 247 - 252.

Eutychios Tomadakès, *Canons de la Paraklétikè*, pp. 253 - 274.

Dans cet article l'auteur présente les résultats d'une recherche effectuée sur les manuscrits grecs de la Paraklétikè conservés dans la Bibliothèque de Grottaferrata.

Ces résultats démontrent l'existence, dans les manuscrits prénommés, de nombreux canons paraklétiques inédits ou partialement publiés jusqu'à présent. L'ancienneté évidente des manuscrits consultés (le cod. Crypt. Δ.γ. I remonte aux Xe - XIe siècles) et les noms des hymnographes, comme par exemple Cosmas, Joseph l'Hymnographe, Théodore Studite, Méthode le Patriarche, Clément etc., justifient la préparation d'une édition critique de ces canons. Mais cette édition doit être fondée sur une recherche ultérieure qui enrichira le répertoire des canons paraklétiques inédits et des hymnographes mentionnés dans cet article.

G. Loupassis, *La ville Kantanos (Κάνταvος) et son évêché (avant 1204)*, pp. 275 - 282.

Dans cette étude sont examinées la topographie de la ville Kantanos du départment de la Canée ainsi que l'activité de son évêché.

A l'aide de trouvailles archéologiques on présume que la ville a été établie au moins au IIe siècle avant J.-C. près de la commune d'aujourd'hui Kadros (Κάδρος) du village Kakodiki (Κακοδίκι). En Outre on présume qu'à l'époque des empereurs Romains les habitants de la ville Kantanos ont déménagé dans l'endroit où cette ville se trouve aujourd'hui. On conclut aussi, selon des textes hagiologiques, que la ville fleurissait déjà à la moitié du premier siècle après J.-C. étant donné qu'un évêque y a été nommé par l'Apôtre Titos.

Dans l'examen des années suivantes et jusqu'à la fin de la deuxième période byzantine (1204) les Actes Synodales et les Τακτικὰ nous procurent peu de renseignements sur l'activité de l'évêché. Les évêques de Kantanos participaient aux Synodes Œcuméniques, ce qui pourtant dépendait chaque fois de la situation politique. L'existence, pour la période de l'occupation arabe par exemple, d'un évêque de Kantanos n'est pas attestée. Il semble que l'évêché a été supprimé pendant cette période et qu'il n'a pas été rétabli par la suite.

F. J. de Waele, De duabus Salvatoris et Deiparæ iconibus, pp. 283-289.

G. Démétrokallis, Un cas de mariage sur contrat (καπήνιον) à Naxos, pp. 290-294.

Zach. N. Tsirpanlis, Documents inédits des années 1581-1597 ayant trait à la politique proorthodoxe de Venise dans l'Orient Grec, pp. 295-311.

En s'appuyant sur quatre documents inédits, provenant des Archives d'État de Venise (série: Senato-Deliberazioni Roma Ordinaria), et publiés ici pour la première fois l'auteur rélève trois points sur lesquels était fondée, pendant le dernier quart du XVIe siècle, la politique religieuse de la Sérénissime, en faveur de ses citoyens Grecs orthodoxes, dans l'Orient.

a) Elle refuse, dans les régions grecques par elle soumises, l'envoi d'un prélat latin comme «visiteur apostolique». Par cette mesure, latins et orthodoxes dans ces régions ne subiront aucun contrôle de la part de l'Église Catholique.

b) Elle ne désire pas — de même que le Patriarcat Œcuménique de Constantinople — l'introduction du nouveau calendrier grégorien dans les Iles Ioniennes et en Crète, malgré les efforts opposés du Vatican.

11-5-1974

c) Elle interdit l'envoi et la propagation, dans les régions mentionnées, de livres religieux publiés à Rome, véritables porte-paroles des points de vue de l'Église Catholique sur le dogme, et plus spécialement d'un livre se rapportant au rituel liturgique (cérémonial) de l'Église Orthodoxe. Il s'agit, selon l'auteur, du «Néon Anthologion» du protopapa de Soléto Antoine Arcoudios.

Les trois cas qu'on vient de mentionner constituent d'une part des preuves de la conduite conséquente suivie en affaires religieuses par Venise en faveur des Orthodoxes et contre le Saint-Siège, et de l'autre une partie du chapitre des relations de la Sérénissime avec ses citoyens hétérodoxes et l'Église Catholique.

Costas P. Kyrris, Nouveaux renseignements historiques et prosopographiques de quelques documents chypriotes récemment publiés, pp. 312-321.

Les documents en question sont trois actes rédigés à Chypre en 1641, 1646 et 1668 et se trouvant dans l'Archivio di Stato de Venise (v. C. D. Mertzios, *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, XIX, 219-220, juillet-août 1970, pp. 409-411). D'après les renseignements fournis par eux, combinés avec d'autres donnés, l'auteur apporte les précisions suivantes: 1. *Nicéphore* archévêque de Chypre fut élu entre 1638 et 14.VI.1641. 2. *Macaire* évêque de Paphos était en charge après 1631 jusqu'à une date inconnue qui suit le 14.VI.1641. 3. *Gérasime* d'Amathonte était en charge dans la période suivante: ? — 14.VI.1641-1668 — ? [— un peu avant le 25.XII.1675?]. Suivent des précisions diverses concernant des chypriotes de Venise du XVIIe siècle tels que: 4. *Giorgis Brahimis* donateur de l'église de St. Jean Bibi à Nicosie (1672), ses filles 5. *Marou* et 6. *Milia*, 7. *Brahimis de Nicolò*, 8. *Petros de Francesco Chila* ou *Gila* le gendre de Georgis Brahimis, 9. *Géronymos de Nicolò*, 10. *Marcos Cromulo*, 11. *Francescos Koureus* [ou *Kurieus* (= originaire de Kurion)], 12. *Nicolos Mistralis* le second gendre de Georgis Brahimis, 13. *Tzortzis Elia* de Lévadia qui avait vécu à Chypre (1641-1646), à Venise et à Lévadia, 14. *Petros Ioannou Chryssafidas*, 15. *Joannis Pavlou Chryssafidas*, et, enfin, *Papa Stéphanos* de Chypre qui avait agi comme délégué des Lévadiotes auprès du provéditeur Général des Iles et de Rouméli Antonio Molin (1695).

Ugo Criscuolo, Un codice inesplorato delle opere di Sinesio, pp. 322-324.

V. L a u r e n t, Monogrammes byzantins pour un hommage, pp. 325 - 341.

A n t. G a r z y a, Varia Philologa X, pp. 342 - 345.

E. F o l l i e r i, Gli appellativi dei persecutori nel sinassario di Costantinopoli, pp. 346 - 372.

M. N a o u m i d è s, Mélanges Paléographiques, pp. 373 - 385.

L'auteur a précisé l'origine de seize manuscrits grecs contenant le lexique attribué à Saint Cyrille d'Alexandrie. De ces manuscrits une douzaine proviennent de l'Italie méridionale, trois de l'île de Chypre et un du couvant de Saint Jean à Patmos comme on peut juger par quelques notes, par le caractère de l'écriture et par d'autres considérations.

N. G. P o l i t i s, Le repentir du Silv. Syropoulos, pp. 386 - 402.

Dans un codex de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie (341 (M. 133) ff. 124r - 128r) on a trouvé un texte dont la position est contraire à celle des Latins, principalement en ce qui concerne la procession du Saint Esprit, texte attribué au Métropolite d'Ephèse Marc Eugenikos. Mais comme il ressort de ce texte que l'auteur a signé la «condition» du concile de Ferrara - Florence (étant donné que Marc d'Ephèse ne l'a pas signée) nous avons essayé d'attribuer le texte du repentir à d'autres auteurs.

Nous sommes arrivés à la conclusion qu'il s'agit du grand ecclésiarque Silv. Syropoulos.

Si l'on adopte ce point de vue cette première édition-ci du texte revêt quelque importance, surtout si l'on considère que nous avons très peu d'informations sur Silv. Syropoulos.

A l. T u r y n, Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology, pp. 403 - 450.

S t. A l e x i o u, Inscriptions de l'époque chrétienne et toponymes crétois, pp. 451 - 456.

Publication de deux inscriptions funéraires conservées au Musée Historique d'Héraclion. L'une, rédigée en latin et datant de la seconde moitié du XVIème siècle, appartenait au tombeau d'un militaire Italien ou Crétois (Laurent Bizzaro) mort en Crète à l'âge de 34 ans, après un long service sous les drapeaux de Venise. L'inscription a été dédiée par son ami Francois Vidal. Le nom *Bizzaro* est à rapprocher du village *Bizzarianò* et, à cette occasion, l'auteur explique une série de toponymes de Crète (dont certains prétendus préhelléniques) par des noms de famille de l'époque médiévale.

L'autre inscription, rédigée en grec et datant de 1730, est intéressante comme spécimen tardif de l'écriture byzantine et aussi pour le nom rare de *Procheraris*, qui était celui du mort.

B. L a v a g n i n i, Filippo - Filagato e il romanzo di Eliodoro, pp. 457 - 463.

C. M a n a p h i s, Observations philologiques à l'œuvre de Michel Italicos, pp. 464 - 475.

A. O r l a n d o s, L'iconostase de l'église de Sainte-Théodora de la ville d'Arta, pp. 476 - 492.

G. S. P l o u m i d i s, Documents concernant Lépante vénitienne (1444 - 1510), pp. 493 - 501.

Les 60 documents ici publiés complètent nos connaissances sur Lépante vénitienne jusqu'à sa chute en 1499. L'auteur a fouillé dans les Archives d'État de Venise les series Senato Mar, Senato Terra, Senato Secreta, Collegio Notatorio et Consiglio Dieci. Trois documents sont publiés *in extenso*, les nos 51, 57 et 58.

T h. X y d è s, Apolyticia, pp. 502 - 517.

C h r y s s a A. M a l t é z o u, Émigrés crétois à Cythère. Quelques informations nouvelles tirées des Archives de Cythère, pp. 518 - 526.

Une récente recherche dans les riches Archives de Cythère, fonds historique négligé jusqu'à présent, a ramené à la lumière un catalogue inconnu des crétois réfugiés dans l'île à la suite de la chute de la Crète au pouvoir des Turcs. L'examen de ce catalogue permet de préciser qu'il ne s'agit pas d'une liste comprenant les noms de tous les émigrés crétois, mais d'un catalogue conservant seulement les noms de ceux qui étaient approvisionnés par les autorités vénitiennes. C'est le cas

d'ailleurs d'autres catalogues connus des Archives d'État de Venise pour les crétois réfugiés à Corfou et à Zante.

Parmi les noms des crétois, figurant au nouveau catalogue, apparaît celui du Père Calliste Grégoropoulos, que l'auteur pense pouvoir peut-être identifier avec l'hégoumène du monastère St. Antoine de Brontésion. La seule information connue sur ce dernier est une note marginale conservée dans le manuscrit 85 du Musée Byzantin d'Athènes. Suit l'édition du testament de Calliste, dressé en 1671, que l'auteur a découvert aux Archives de Cythère.

P. Canart, *Nouveaux manuscrits copiés par Emmanuel Glynzounios*, pp. 527 - 544.

S. Papadopoulos, *Une contribution à la bibliographie de Saint Grégoire de Nysse*, pp. 545 - 559.

Ph. Bouboulidès, *Textes inédits de Démètre Moschos*, pp. 560 - 562.

Marie Heréti, *Les monastères orthodoxes de Kydonia selon le recensement de l'année* 1637, pp. 563 - 578.

Le texte du recensement des églises et des monastères de la région de la Canée à l'an 1637, trouvé par l'auteur dans la serie des documents des autorités religieuses (Consultori in Jure) conservés dans les archives de Venise, a été déjà publié dans le vol. 36 (1968), pp. 335 - 388 de la revue «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν».

La publication de cinq documents inédits trouvés dans le même registre et concernant les cinq plus grands monastères de la région de la Canée, c'est à dire la Sainte Trinité de Perivolia, la Sainte-Vierge de Chrussopighi, situés dans la Plaine de la Canée et les monastères de Sainte Kyriaki, de Gdernetto et de la Sainte Trinité de Zangarols, situés dans la région de l'Akrotiri, complète maintenant le texte mentionné.

Dans la préface qui précède la publication l'auteur commente les documents et examine les problèmes historiques de ces monastères, leurs rapports mutuels et leur importance pour l'histoire de la région de la Canée.

P. A. Yannopoulos, *Études des personnalités byzantines : Sissinnios Rendakis (milieu du VIIe siècle-718)*, pp. 579 - 593.

Selon Théophane, Nicéphore et Cédrénos, une conspiration menée par les partisans de l'ex-empereur Anastase II, dont un certain Sissinnios Rendakis, tenta de renverser Léon III en 718. Georges le Moine, Léon le Grammairien, Cédrénos et la Lettre anonyme à Théophile, signalent le nom d'un Sissinnios, stratège des Anatoliques. Le stratège en question dirigea le thème des Anatoliques sous Constantin IV et peut être entre les années 669 et 685; Léon III fit ses débuts dans la carrière militaire sous ses ordres. Lors de la conspiration de 718, le patrice Sissinnios Rendakis était en mission impériale chez les Bulgares. Il se désolidarisa de Léon III et souleva les Bulgares contre lui et les engagea à prendre parti en faveur de l'ex-empereur Anastase II. La rébéllion fut finalement mâtée et Sissinnios Rendakis executé par les Bulgares en septembre 718. Une série d'indications font admettre que les noms de Sissinnios et Sissinnios Rendakis désignent un seul personnage dans les sources.

Gl. Protopapa-Boubonlidès, *«Ἔπαινος εἰς τὸ κρασί», «Περὶ μεθύσου». Textes populaires du moyen âge et des temps modernes*, pp. 594 - 611.

A. Nikolopoulou, *Notes supplémentaires relatives aux écoles grecques de Valachie et de Moldavie*, pp. 612 - 620.

L'auteur, se reférant aux élèves des Académies princières de Bucarest et d'Iassy, publie les notices des mss. 1120, 1152, 1153, 1154 et 1202 de la Bibliothèque Nationale de Grèce. Elles sont autographes de Néophyte Caloutzis qui a fait ses études à l'Académie de St. Sava entre 1759 et 1767. En consultant les Catalogues des Manuscrits l'auteur a constaté que Stéphane Ioannou, Constantin Ioannou, Nectaire hiérodiacon et Ioannis ont aussi fait leurs études soit à Bucarest, soit à Iassy.

B. Sphyroéras, *Les «ἀζάπηδες» des textes médiévaux*, pp. 621 - 629.

Vlasios Phidas: *La princesse de Kiev Olga entre l'Orient et l'Occident*, pp. 630 - 650.

La princesse de Kiev Olga (945 - 964) a succédé à son mari Igor comme tutrice de leur jeune fils Sviatoslave. Olga se rallia ouvertement au christianisme pendant son voyage à Constantinople (957). Cependant la chronique russe date son baptême à la ville impériale en 955, tandis que Constantin Porphyrogénète a conservé sa reception officielle sous la date de 957. Les hypothèses émises qu'Olga a fait deux voyages à

Constantinople ou qu'elle a été baptisée à Kiev avant son voyage à Constantinople sont gratuites, parce que la date donnée par la chronique russe est imprécise et elle ne peut pas servir de base à ces hypothèses. Nous avons démontré qu'Olga a décidé son voyage à Constantinople pour des raisons purement commercialles, tandis que son ambassade au roi de Francs (959), témoignée par le continuateur de Réginon, visait simplement à l'amélioration des rélations politiques franco-russes. La mission d'Adalbert échoua, car la Russie était déjà étroitement liée à Byzance. Ainsi la légende, incorporée à la chronique russe, sur une ambassade des Allemands à Vladimir peut être considerée comme l'écho de cette mission d'Adalbert dans la mémoire du peuple kievien au temps du grand prince russe Vladimir.

N. Panayotakis, Notice sur l'activité des copistes Nicéphore et Mercourios Venetzas, pp. 651 - 658.

N. B. Drandakis, Une représentation en relief d'une fable byzantine, pp. 659 - 674.

Dans le village de Charià, de la Magne, est conservée une chapelle à nef unique en berceau, dediée à Saint-Nicolas. A l'Ouest de l'église fut adjoint, peut-être postérieurement, un porche, abrité par une coupole, dont la forme particulière indique qu'il s'agit-là d'un porche plus ancien que ceux, qui furent ajoutés pendant le douzième siècle, aux églises cruciformes de Saint-Archange Michel à Boularii et du Sauveur à Gardenitsa. On peut dater du onzième siècle le décor sculpté du porche de Charià, dont l'un de ses deux chapiteaux (Sud) est orné sur sa face Nord par la scène sculptée suivante : Deux renards regardent un coq, grimpé sur un arbre (une colonne?). Parmi ces figures est gravée l'inscription en vers, qui peut se traduire :

«Le renard disait au coq : descends, monsieur le compère,
pour recevoir ma bénediction. Je crains, monsieur l'abbé...»

Nous n'avons ici, c'est évident, qu'une partie de la fable. L'étude paléographique, grammaticale, lexicographique et métrique de ces vers nous autorise à penser que nous nous trouvons devant un texte du onzième siècle. Du point de vue archéologique l'examen de cette représentation sculptée conduit à la conclusion identique. Plus tard, au XV siècle, on remarque la même fable, peinte cette fois, sur un mur d'une chapelle de Trébizonde.

Sur la face Sud de ce même chapiteau à Charià, est représentée une autre scène, qui, selon toute probabilité, constitue la suite de la fable. Un coq laboure avec deux renards attelés à une charrue, scène qui orne également quelques autres chapiteaux de la Magne, parmi lesquels, celui de l'église cruciforme de la Transfiguration à Nomitzi, datable également du onzième siècle.

P. Nicolopoulos, Discours inédit de Mélétius Pégas sur la sagesse de Dieu, pp. 675 - 688.

L'auteur publie un discours inédit de Mélétius Pégas sur la sagesse de Dieu d'après le ms. 1896 de la Bibliothèque Nationale de Grèce. Il s'agit d'un texte autographe en grec vulgaire, mutilé de la fin écrit entre 1580 et 1584. Pégas adresse son discours à un certain Matos, personnage non identifié. Des considérations paléographiques permettent de supposer qu'il y a eu un destinataire précédent qui serait peut-être Mélétios Vlastos, à qui Pégas destinait son discours. L'auteur examine la tradition manuscrite du texte, la langue, le style, l'orthographe. Suit l'édition critique.

G. Konidaris, Zur Frage nach der Einheit der Kirche in Episkopat und Tradition, pp. 689 - 707.

Compte-rendu de la Société pour les années 1972 - 1973, pp. 709 - 716.

Bilan de la Société pour les années 1972 - 1973, pp. 717 - 718.

Liste des membres de la Société etc., pp. 719 - 724.

Errata et addenda, p. 740.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 1 - 13 : Ἡ μελέτη τοῦ G. Moravcsik δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XVI, fasc. 1 - 4, Budapest 1968, σσ. 455 - 464, περιελήφθη καὶ ἐνταῦθα πληρεστέρα καὶ μετά τινων φραστικῶν βελτιώσεων.

» 121, στίχ. 11 ἐκ τῶν κάτω ἀντὶ Rhamen γραπτέον Rahmen

» 343, » 17 » » ἄνω μετὰ τὴν λ. seguenti προσθ. ἡ λ. coincidenze

» 594 - 611 : Εἰς τὴν μελέτην «Ἔπαινος εἰς τὸ κρασί» - «Περὶ μεθύσου» προστίθενται ὑπὸ τῆς συγγραφέως τὰ ἑξῆς :

Θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ σημειώσω ὅτι — ὡς διεπίστωσα κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς ἐργασίας μου — τὸ τρίτον κείμενον, *«Περὶ μεθύσου»,* εἶναι ἀπόσπασμα [στίχ. 2047 - 2132] τοῦ στιχουργήματος τοῦ Ματθαίου Μυρέων «Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων».

Γ. Π. - Μ.

Σελ. 659 - 674 : Εἰς τὴν μελέτην «Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου» προστίθενται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τὰ ἑξῆς :

Εἶχεν ἤδη τυπωθῆ ἡ μελέτη περὶ τῆς παραστάσεως βυζαντινοῦ μύθου ἐπὶ κιονοκράνου τῆς Χαριᾶς, ὅταν εἶδον ὅτι σκηνὴ ἀνάλογος πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ναΐσκου τῆς Εὐαγγελιστρίας παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ἀπαντᾷ ἀνάγλυπτος ἐπὶ τῆς ξυλίνης θύρας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀχρίδος, ἐντὸς τοῦ δευτέρου ἀπ' ἀριστερῶν διαχώρου τῆς πρώτης ἐκ τῶν κάτω ζώνης. Ἡ παράστασις, περισσότερον εὐδιάκριτος εἰς τὴν φωτογραφίαν τῆς θύρας παρὰ L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Variorum reprints, London 1973, πίν. XLIII, εἰκονίζει τὸν ἐπὶ δένδρου μᾶλλον ἢ στήλης ἀλέκτορα καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ συνομιλοῦσαν ἀλώπεκα ἄνευ ἐπιγραφῆς. Ἀποτελεῖ ἐδῶ, φαίνεται, τμῆμα εἰκονογραφήσεως διὰ πλειόνων σκηνῶν τοῦ φερομένου ὡς Αἰσωπείου μύθου, τὸν ὁποῖον ἤδη παρέθεσα. Ὡς παρατηρεῖ ἡ Mirjana Ćorović-Ljubinković, Les bois sculptés du moyen - âge dans les régions orientales de la Yougoslavie, Beograd 1965, σ. 149 (ἐν τῇ γαλλ. περιλήψει) ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου, τὸ ὁποῖον δέχεται ἀναγόμενον εἰς τὰ μέσα τοῦ ιδ' αἰῶνος, εἰκονίζονται deux illustrations tirées de la fable d'Esope sur le renard et le coq.

Ν. Β. Δ.

ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Κῶδιξ τῆς Grottaferrata Δ.α.IX, φ. 54r.
2. Κῶδιξ τῆς Grottaferrata Δ.α.IX, φφ. 54v - 55r.
3. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 186v.
4. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 186r.
5. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 181r.
6. Κῶδ. Par. gr. 2022, φ. 181v.
7. Εἰκὼν Χριστοῦ εὐλογοῦντος. Icon Christi benedicentis.
8. Εἰκὼν Θεοτόκου γαλακτοτροφούσης. Icon Deiparæ lacte alentis.
9. Ἐπιστολὴ οἰκ. πατριάρχου Τιμοθέου (Ἰαν. 1614), κῶδ. II. C. 35, φ. 104r, Ἐθν. Βιβλιοθήκης Νεαπόλεως.
10. Ἡ ἀρχὴ τῆς διαθήκης τοῦ Καλλίστου Γρηγοροπούλου (πρβλ. σσ. 524 - 525).
11. α. Τὸ τέλος τῆς διαθήκης τοῦ Καλλίστου Γρηγοροπούλου (πρβλ. σσ. 525 - 526).
    β. Ἡ ἐνθύμηση τοῦ κώδικα 85 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (φ. 2β).
12. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ κιονίσκου τοῦ προστῴου.
13. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ προστῴου.
14. α. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Προστῷον.
    β. Γαρδενίτσα, ναὸς τοῦ Σωτῆρος. Τὸ προστῷον ἀπὸ βορρᾶ.
15. α. Χαλκὶ Νάξου. Ναὸς Πρωτοθρόνου.
    β. Σαγκρὶ Νάξου. Ναὸς ἁγίου Ἀρτεμίου.
16. α. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Τὸ κιονόκρανον τοῦ βορείου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου (νοτία πλευρά).
    β. Πύργος Διροῦ (Γλέζου), ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν. Κιονόκρανον.
17. α. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἀνατολικὸν γεῖσον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου.
    β. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Δυτικὸν γεῖσον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου.
18. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ κιονίσκου τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου.
19. α. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον νοτίου ἀνοίγματος ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας.
    β. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως, βορειοδυτικὸν κιονόκρανον. Λεπτομέρεια τῆς βορείας πλευρᾶς.
20. α. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον τοῦ νοτίου ἀνοίγματος ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας.
    β. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως. Νοτιοδυτικὸν κιονόκρανον.
21. α. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου (βορεία πλευρά).
    β. Λιβερὰ - Καπίκιοϊ Τραπεζοῦντος, ναὸς Εὐαγγελιστρίας. Γραπτὴ παράστασις μύθου. (Β.Ζ.).
22. α. Λιβερὰ - Καπίκιοϊ Τραπεζοῦντος, ναὸς Εὐαγγελιστρίας. Λεπτομέρεια τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. (Β.Ζ.).
    β. Χαριά, ναὸς ἁγίου Νικολάου. Κιονόκρανον νοτίου ἀνοίγματος τοῦ προστῴου (νοτία πλευρά).
23. α. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως. Νοτιοδυτικὸν κιονόκρανον (ἀνατολικὴ πλευρά).
    β. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως. Νοτιοανατολικὸν κιονόκρανον (βορεία πλευρά).
24. Κῶδ. ΕΒΕ 1896, φύλ. 47. Αὐτόγραφον Μελετίου τοῦ Πηγᾶ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

'Αφιέρωσις ... ζ'
'Η ἀποσταλεῖσα περὶ ἐκτυπώσεως τῶν τιμητικῶν τόμων ἐγκύκλιος ... η'
«Λειμὼν» — «Λειμωνάριον» : Οἱ συνεργασθέντες ... θ' - ιγ'
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (Βιογραφικὰ) ... ιε'
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (Βιβλιογραφία) ... ις' - μα'
G. MORAVCSIK, Τὸ Βυζάντιον εἰς τὸ κάτοπτρον τῶν ὀνομάτων του ... 1 - 13
R. GUILLAND, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin 14 - 28
Q. CATAUDELLA, Due note critiche al testo di Niceta Eugeniano ... 29 - 32
ΔΗΜ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, 'Εκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ἐν Μολδοβλαχίᾳ, Γεωργίᾳ καὶ Συρίᾳ (1690 - 1747) ... 33 - 42
E. TRAPP, Zur Etymologie von *στανιό* ... 43 - 45
G. FEDALTO, La versione latina di una biografia di S. Atanasio ... 46 - 59
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Τὸ «'Υπομνηστικὸν» τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα καὶ τὸ πεζὸ πρότυπό του ... 60 - 74
P. L. M. LEONE, Le epistole di Niceforo Chumno ... 75 - 95
ΔΗΜ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, 'Ανέκδοτος κανὼν τοῦ μάρτυρος 'Αρμοδίου συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ 'Αρσενίου τῆς Κρυπτοφέρρης (ΙΑ' αἰὼν) ... 96 - 109
FR. HALKIN, Un poème liturgique en l'honneur de Sainte Melô de Cos... 110 - 113
ΣΤ. ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, Παρατηρήσεις ἐπί τινων ἐπιστολῶν τοῦ πρωτονοταρίου Φιλαδελφείας Μανουὴλ Γαβαλᾶ ... 114 - 127
ΙΩ. ΣΠ. ΡΑΜΦΟΣ, 'Η παπικὴ ἐγκύκλιος «Lux Veritatis» (1931) καὶ αἱ ἐπ' αὐτῆς θέσεις τῆς 'Ορθοδοξίας ... 128 - 147
ΘΕΟΧ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Κλασσικαὶ ἀπηχήσεις εἰς τὴν βυζαντινὴν 'Υμνογραφίαν ... 148 - 161
Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, 'Ο δικέφαλος ἀετὸς ἰδίᾳ ὡς σύμβολον ἢ ὡς θέμα κοσμήσεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων περίοδον ... 162 - 174
P. CHARANIS, A Note on the Byzantine Coin Finds in Sardis and their Historical Significance ... 175 - 180
ΣΠ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, Περὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ ... 181 - 200
ΔΗΜ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ, Περίγραμμα μεταβυζαντινοῦ δικαίου ... 201 - 246
GH. CRONȚ, Des conceptions pédagogiques dans l'ancien droit roumain fondées sur les sources romano - byzantines ... 247 - 252
ΕΥΓ. Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κανόνες τῆς Παρακλητικῆς ... 253 - 274
ΓΕΩΡ. ΙΩ. ΛΟΥΠΑΣΗΣ, 'Η πόλις Κάντανος καὶ ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς ... 275 - 282
F. J. DE WAELE, De duabus Salvatoris et Deiparae iconibus ... 283 - 289
ΓΕΩΡ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Μία περίπτωση γάμου μετὰ καπνίου στὴ Νάξο 290 - 294
ΖΑΧ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, 'Απὸ τὴν φιλορθόδοξη πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν 'Ελληνικὴ 'Ανατολὴ ... 295 - 311

Σελ.

Κ. Π. ΚΥΡΡΗΣ, Νέαι ἱστορικαὶ καὶ προσωπογραφικαὶ εἰδήσεις ἐξ ἄρτι ἐκδοθέντων κυπριακῶν ἐγγράφων ... 312 - 321
UGO CRISCUOLO, Un codice inesplorato delle opere di Sinesio ... 322 - 324
V. LAURENT, Monogrammes byzantins pour un hommage ... 325 - 341
ANT. GARZYA, Varia Philologa X ... 342 - 345
ENR. FOLLIERI, Gli appellativi dei persecutori nel sinassario di Costantinopoli ... 346 - 372
Μ. ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, Σύμμεικτα παλαιογραφικὰ ... 373 - 385
Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, 'Η μετάνοια τοῦ Σιλβέστρου Συροπούλου ... 386 - 402
A. TURYN, Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology ... 403 - 450
ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ καὶ τοπωνύμια ἐκ Κρήτης ... 451 - 456
BR. LAVAGNINI, Filippo - Filagato e il romanzo di Eliodoro ... 457 - 463
Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ, Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ 'Ιταλικοῦ ... 464 - 475
ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ τέμπλον τῆς ἁγίας Θεοδώρας "Αρτης ... 476 - 492
Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, "Εγγραφα γιὰ τὴ Βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444 - 1510) ... 493 - 501
ΘΕΟΔ. ΞΥΔΗΣ, 'Απολυτίκια ... 502 - 517
ΧΡ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Κρήτη στὰ Κύθηρα ... 518 - 526
P. CANART, Nouveaux manuscrits copiés par Emmanuel Glynzounios .. 527 - 544
ΣΤ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ... 545 - 559
Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, 'Ανέκδοτα κείμενα τοῦ Δημητρίου Μόσχου ... 560 - 562
Μ. Κ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Αἱ ὀρθόδοξοι μοναὶ τῆς Κυδωνίας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1637 ... 563 - 578
Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικοτήτων, Σισίννιος 'Ρενδάκις ... 579 - 593
ΓΛ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, «"Επαινος εἰς τὸ κρασί» — «Περὶ μεθύσου» ... 594 - 611
ΑΓΓ. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰδήσεις περὶ μαθητῶν τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἐκ σημειώσεων χειρογράφων κωδίκων ... 612 - 620
ΒΑΣ. ΒΛ. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Οἱ ἀζάπηδες τῶν μεσαιωνικῶν κειμένων ... 621 - 629
ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, 'Η ἡγεμονὶς τοῦ Κιέβου "Ολγα - 'Ελένη (945 - 964) μεταξὺ 'Ανατολῆς καὶ Δύσεως ... 630 - 650
Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Νικηφόρος Βενετζᾶς ... 651 - 658
Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ανάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου ... 659 - 674
Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ἀνέκδοτος λόγος περὶ σοφίας 675 - 688
G. KONIDARIS, Zur Frage nach der Einheit der Kirche in Episkopat und Tradition ... 689 - 707
Πεπραγμένα τῆς 'Εταιρείας 1972 - 1973 ... 709 - 716
Οἰκονομικοὶ ἀπολογισμοὶ 1972 - 1973 ... 717 - 718
Πίνακες ἱδρυτῶν κλπ., Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἑταίρων ἐπιτίμων, τακτικῶν καὶ ἀντεπιστελλόντων ... 719 - 724
Résumés ... 725 - 739
Παροράματα καὶ Προσθῆκαι ... 740
'Εκτὸς κειμένου πίνακες ... 741

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Β. Τωμαδάκης
(ὁδὸς Ἤλιδος 13, Ἀθῆναι 608)
Directeur : Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Ilidos 13, Athènes 608)

Διαχειριστὴς ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης
(ὁδὸς Κρέσνας 16-18, Ἀθῆναι 824)
Administration : Prof. Dr. G. K. Spyridakis (Rue Kresnas 16-18, Athènes 824)

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α΄-ΙΒ΄ : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ΄-ΙΗ΄ : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ΄ : Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ΄-ΚΒ΄ : Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ΄-ΛΓ΄ : Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΛΖ΄, ΛΗ΄ : Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. Ἰ. Κουρούσης
» ΛΘ΄-Μ΄ (= Λειμῶνος) : Σ. Ἰ. Κουρούσης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α΄-Ι΄ συντάκτης : Ε. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ΄-Λ΄ συντάκτης : Ν. Μ. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα : Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος
Bureau : Rue Aristidou 8/8, Athènes 122 - Grèce
Τηλ. 3237-173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, πρὸς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

Τιμὴ τοῦ παρόντος τόμου (ΛΘ΄-Μ΄)
κατὰ τὴν κυκλοφορίαν αὐτοῦ δρχ. 500.

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔΗ
ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ 23, ΑΘΗΝΑΙ (113)

Ὁ ΛΘ' - Μ' τόμος τῆς ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ (= Λειμὼν) ἐξετυπώθη τῇ 14ῃ Μαΐου 1974 ἐπιμελείᾳ Στ. Ἰω. Κουρούση, δ.Φ.